

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ARBEJDSFORHOLD

INDENFOR DANSK
HAANDVÆRK OG INDUSTRI
1857–1899

AF

Georg Nørregaard

UDGIVET MED UNDERSTØTTELSE AF
INSTITUTET FOR HISTORIE OG SAMFUNDSØKONOMI

I KOMMISSION HOS
GYLDENDALSKE BOGHANDEL . NORDISK FORLAG
KØBENHAVN 1943

REPROGRAFISK GENUDGIVET OG FORLAGT AF
SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE
KØBENHAVN
1977

FORORD

Formaalet med denne Bog er at belyse Dagliglivet paa Arbejdspladserne, dels ved at undersøge de Regler, som gjaldt derfor, dels ved at udnytte alle forekommende Oplysninger om, hvorledes Virkeligheden formede sig under Arbejdet i Værksted og Fabrik. Den tekniske Side af Arbejdet er sædvanligvis ikke omtalt. Vægten er lagt paa Forholdet mellem Arbejder og Arbejdsgiver og mellem Arbejderne indbyrdes, paa deres Aftaler og Mellemværender, deres Omgangsformer og gensidige Indstilling overfor hinanden.

Begrundelsen for denne Afgrænsning ligger i, at Institutet for Historie og Samfundsøkonomi allerede har udgivet en Række Undersøgelser over andre Sider af Forholdet mellem Arbejdere og Arbejdsgivere i Danmark i sidste Halvdel af 19. Aarhundrede. Hertil hører Professor Jørgen Pedersens Bog om Arbejdslønnen og Arkivar Henry Bruuns Værk om den ældre faglige Arbejderbevægelse, desuden et Par Bind mindre Studier og et Bind større Afhandlinger, der bl. a. beskæftiger sig med Landarbejdernes og Arbejdsgivernes Organisationer. Ogsaa nærværende Skrift er blevet udarbejdet og udgivet med Understøttelse af Institutet, som herved takkes for den økonomiske Bistand.

Ved Indsamlingen af de utallige Oplysninger til Værket har jeg mødt overordentlig megen Velvilje og Hjælp, baade hos Institutioner og private. Jeg henviser herom til Fortegnelsen over de benyttede utrykte Kilder; men foruden hvad deri nævnes, har jeg modtaget Meddelelser fra talrige Hjemmelsmænd, hvis mundtlige Fremstilling har bidraget til at gøre Stoffet levende for mig. Jeg takker alle for deres Imødekommen. Desuden takker jeg for den Hjælp, som jeg har modtaget af en Række Medarbejdere ved Institutet for Historie og Samfundsøkonomi, fremfor alle Arkivar Henry Bruun og Magister Sven Henningsen. Sidstnævnte deltog med stor Iver og Beredvillighed i Indsamlingen af Materialet, idet han gennemgik en Række Aargange af »Social-Demokraten« og undersøgte flere Foreningsarkiver samt udførte de statistiske Tællinger vedrørende de vandrende Haandværkssvende. Med Arkivar Henry Bruun har jeg til Stadighed under Arbejdet udvekslet Oplysninger og Synspunkter, og tillige viste han mig den store Velvilje at gennemlæse Manuskriptet, hvorved hans Omhu og enestaaende Kendskab til Emnet paa mange Maader kom Værket til Nytte.

Georg Nørregaard.

INDHOLD

	Side
1. Tilstanden henimod 1857.	
Indledning	11
Lavene	12
Læretiden	14
Svendeproeve og Zünft	18
Vandringer og Arbejdsløshed. Svendenes Afskedigelse og Antagelse..	23
Svende i Arbejde	31
Svendelavenes Opgaver	40
Mesterprøve og Lavsrettigheder	44
Fabrikker	50
Landhaandværk	54
Standsforskel og Standsfølelse	56
2. Næringsloven 1857 og dens nærmeste Følger.	
Næringslovgivningen	61
Mesterlavenes Skæbne	67
Svendelavenes Skæbne	72
Næringsfrihedens økonomiske Virkninger og Krisen af 1857	76
3. Fattigdom og Godgørenhed.	
Fattigdommen	83
Selvhjælp	86
Hjælp til Selvhjælp	89
Godgørenhed	101
De patriarkalske Forhold	104
4. Det industrielle Gennembrud.	
Hvornaar foregik Gennembrudet?	111
De enkelte Industrigrenes Udvikling	116
Følger for Haandværket	122
Arbejdernes Stilling til Maskinerne	127
Arbejdsreglementer	130
5. Arbejdsstyrkens Inndeling.	
Specialiseringen	139
Arbejdsgivertyper	140
Funktionærer og Arbejdsledere	146
Arbejderklassen	151

	Side
Kvinderne	157
KlassEForskel	165
6. 70'ernes Arbejderbevægelse.	
Socialismen	170
Strejker	175
Mestrenes Modstand	186
Priskuranter og kollektive Overenskomster	189
Resultater	205
7. Sundhedsforhold.	
Erhvervssygdomme	217
Lokaler	221
Sundhedslovgivning	228
Børn og Unge	235
Foranstaltninger mod Ulykkestilfælde	248
Ulykkesforsikring	261
Offentlig Sikring af svage Arbejdere	266
8. Uddannelse.	
Uheldige Lærlingeforhold	269
Under Lærlingeloven	275
Tekniske Skoler og Fagskoler	284
Fagprøver	295
9. Svendevandringer.	
Vandringernes Aftagen	304
Rejsemidler	312
Udenlandsk Arbejdskraft	323
10. Arbejdsløshed og Drikkeri.	
Arbejdsløsheden omkring 1878	330
Lønningang og Hjælpebestræbelser	336
Arbejdsløsheden i 80'erne og 90'erne	342
Drikkeriet	351
11. Den fornyede Fagkamp efter 1880.	
Organisationernes Vækst	356
Strejker og Lockouter	362
Solidaritet	370
Arbejdsgivernes Modstand	375
Enkeltmandskontrakter	379
Afskedssedler og sorte Lister	383
Myndighedernes Optræden	386
12. Overenskomsternes Tilblivelse.	
Forhandling	392
Overenskomster i København i 80'erne	394
De store Kampe i Hovedstadens Haandværk omkring 1890	400
Industrifagene kommer med i København	407

	Side
Provinsoverenskomster	412
Landsdels- og Landsoverenskomster	415
Voldgiftsretter	422
13. Fagbevægelsens Resultater.	
Overenskomsternes Ikrafttræden og Varighed	427
Ordensregler	429
Arbejdets Tempo og Kvalitet	432
Kost og Logi	436
Værkstedspørgsmaalet	439
Arbejdsanvisning	444
Lærlingspørgsmaalet	449
Faglig Eneret	450
14. Arbejdstidens Forkortelse.	
Arbejdsdagen	456
Søndagsarbejde	465
Overarbejde	470
Frier og Fridage	473
15. Lønningsmetoder.	
Udbetalingsdag	478
Patriarkalske Lønningsmetoder	479
Udbyttedeling	484
Tidløn	486
Akkord	488
Ekstralønnede Timer	499
Lønklasser	504
Medhjælp	508
Udbyttersystem	509
Lønsatsernes Overholdelse	511
16. Septemberforliget 1899.	
Lockouter	513
Forliget	521
De nærmeste Følger	526
Slutning	530
Bilag.	
1. Arbejdstiden i de enkelte Fag	539
2. Fortegnelse over forefundne Arbejdsreglementer fra det 19. Aarhundrede	552
3. Kildehenvisninger vedrørende Lønbevægelser og Overenskomster 1871—1900	555
4. Fortegnelse over Statistik	579
5. Fortegnelse over citeret Arkivmateriale	583
6. Uddrag af Folketællingerne	589
Register	595

KAPITEL 1

TILSTANDEN HENIMOD 1857

Indledning.

Det daglige Livs Arbejdsforhold hører til de Ting, som for den store Menneskemængde spiller en Rolle i de fleste af Tilværelsens Timer. Mange Individuer bliver, saasart de kommer ud over deres første Barndom, endog henvist til at arbejde hver vaagen Time af deres Liv. Arbejdsforholdene tvinger Menneskene ind i bestemte Livsvaner, præger deres Tanker og har afgørende Indflydelse paa deres Ve og Vel. Samfundets Krav til den enkelte er i denne Henseende ubarmhjertige, og det store Flertal indstiller sig paa at fylde sin Plads i Livets Trædemølle.

Til Tider var Arbejdsforholdene uforandrede fra Slægtled til Slægtled, fra Aarhundrede til Aarhundrede. I visse orientalske Samfund kunde der næppe spores en Ændring i Aartusinder. Selv hos den hvide Race, der dog oplevede en saa kraftig kulturel Fremgang, slæbte Udviklingen i Hverdagslivet sig periodevis af Sted. Kun nu og da indtraadte der Tidsaldre, hvor nye Driftsformer eller store Omvæltninger i den menneskelige Samfundsbygning nødvendiggjorde vidtrækkende Omlægninger af Arbejdsforholdene. Med Nysgerrighed fæster Opmærksomheden sig ved saadanne Perioder, der tvang Menneskene til at forny deres Færdigheder, Vaner og daglige Tanker.

Blandt de Perioder, som saaledes falder i Øjnene, staar det 19. Aarhundrede som en af de vigtigste. Paa dette som paa adskillige andre Felter blev det en af de store Brydningstider. For Danmarks Vedkommende fandt Omvæltningerne især Sted henimod Aarhundredets Slutning. Her som i andre Lande fik de forøget Interesse ved, at der jævnsides med en nødvendig Ændring af Arbejdsforholdene foregik en bemærkelsesværdig social Udvikling, idet den gamle Haandværkerstand stort set deltes i to Samfundsklasser: Arbejdere og Arbejdsgivere.

Naar en Befolkningsklasse deler sig og bliver til to skarpt adskilte Klasser, der maaske endog nærer Fjendskab til hinanden, er det en historisk Begivenhed, der kan faa større Rækkevidde end et Kejserdømmes Sammenbrud eller en politisk Anskuelses Opkomst. Studiet af saadanne sociale Foreteelser blev forhen ikke drevet med Kraft. Udbyttet af et saadant Studium staar dog fuldt paa Højde med Resultaterne af anden historisk Forskning. Sociale Brydninger rummer ofte Debat om langt mere differentierede Problemer, end internationale Forviklinger gør, og viser langt finere Nuancer i den sjælelige Udvikling og i ydre Skik og Brug, end nogen politisk Modsætning dække rover, tjener altsaa fortræffeligt til at vise Livet i al dets mangeartede Rigdom. De skærper Sansen for Egenskaber og Særheder hos de Mennesker, der udgør ens Omgivelser, og adva-

rer mod Ufordragelighed i Spørgsmaal om Konvention og god Tone. De fører til Enkeltbegivenheder, der vel ikke altid i Rækkevidde, men dog ofte i Spænding og dramatisk Kraft staar paa Højde med Begivenhederne i Krige eller Nationalforsamlinger. De beskæftiger Forstanden og griber Følelsen, vækker Lede eller Medfølelse i samme Grad som berømte Personers Tanker og Konflikter eller Nationers Sorger og Glæder.

Paa intet Omraade gav de sociale Brydninger, hvorved Haandværkerstanden splittedes i Arbejdere og Arbejdsgivere, sig saa mange Udslag som i de daglige Arbejdsforhold. Ingen enkelt Bog kan give en udtømmende Fremstilling af alle de Udviklingsstrømme, der herved paavirkede hverandre. Den tekniske Udvikling, Næringsfrihedens Indførelse, Folkeoplysningens Tiltagen, de politiske Modsætninger, den økonomiske Organisering og endnu flere Momenter spillede ind. Arbejdsforholdene hører maaske til de Fænomener, hvis Udvikling det er vanskeligst at gøre Rede for. Paa dansk Grund blev Udgangspunktet for den bevægede Tid Næringslovens Gennemførelse 1857, og først med Septemberforliget 1899 blev der givet et Omrids af, hvorledes Forholdene i Fremtiden vilde forme sig. Perioden mellem disse to Begivenheder rummer den ubundne Strid mellem gammelt og nyt.

Lavene.

Indenfor det danske Samfund ved Aar 1857 stod de haandværks- og industri-drivende som en tydelig afgrænset Klasse. Hertil bidrog, at deres Forhold endnu reguleredes af Enevældens Lovgivning. Selv efter Oplysningstidens Reformers var Enevældens Samfund et Klassesamfund, som bestod af en Overklasse, der nød talrige Fordele, en Handelsstand, som almindeligvis gav Tonen an i Købstæderne, en Haandværkerstand og en Bondestand, der i By og paa Land skulde sørge for, at Produktionen gik sin Gang. For hver af disse Samfundsklasser blev der givet særskilte Love, og Haandværkerstandens Forhold var saaledes i adskillige Henseender bestemt ved Forordningen af $21/3$ 1800, der oprindeligt kun gjaldt for København, men ved Forordningen af $3/11$ 1832 udstrakte til ogsaa at gælde Købstæderne¹⁾. Paa en Række enkelte Punkter var Forordningens Bestemmelser senere blevet ændret, men i Hovedtræk gjaldt den dog endnu i 1857.

Navnlig i København var Haandværkernes Udskillelse i en Klasse for sig gjort tydelig ved, at saa godt som samtlige Haandværk var organiseret i Lav. For hvert enkelt Lav gjaldt særlige Bestemmelser, de saakaldte Lavartikler, hvoraf de fleste var givet i 1680'erne og, omend med talrige Ændringer, stod ved Magt endnu ved Lavenes Ophør²⁾. Lavene omfattede baade Mestre, Svende og Lærlinge og inddeltes i Haandværks- og Fabrikslav. Indenfor Lavene var Svendene organiseret i særlige Svendelav. Lærlingene var derimod kun bundet til Lavet gennem deres Læremestres Medlemsskab i Mesterlavet.

Lavenes Opgaver var talrige. For det første skulde de ordne det faglige Forhold mellem Medlemmerne indbyrdes, derunder ogsaa Arbejdsforholdet mellem

¹⁾ Angaaende Love og Forordninger henvises een Gang for alle til Schous Register over de kgl. Forordninger med derpaa følgende Samlinger af Forordninger ved Kolderup-Rosenvinge og af Love og Anordninger, udgivet af Algreen-Ussing.

²⁾ Otto Müller: Om Laugsvæsen og Bevillinger til Næringsbrug, 1840, 35-36. — C. Nyrop: Den danske Enevoldsmagt og Lavene, 1909.

Mestre og Svende. Dernæst paatog de sig i nogen Udstrækning social Forsorg for deres Medlemmer. Desuden dannede de Forbindelsen mellem Medlemmerne og Myndighederne, og i Praksis medførte de i Reglen, at Fagets Udøvere holdt sammen overfor Regeringsmagten. Ligesaa tog de sig af Sammenholdet overfor Kunderne og hindrede Mestrene i at underbyde hinanden. Lavsmedlemmerne havde Eneret paa Arbejdet i det paagældende Fag, og dermed Retten til at efterse, hvorvidt udenforstaaende gik dem i Bedene. Til Gengæld skulde de garantere, at det Arbejde, de leverede, var forsvarlig gjort, og derfor førte de Kontrol med Svende- og Mesterprøver. Denne Kontrol skulde hindre Udueligheder i at virke i Faget, men kunde samtidig benyttes til at vanskeliggøre for stor Tilstrømning dertil. Et Par enkelte Fag indtog i denne Henseende en mærkelig Særstilling, nemlig Haandværksfaget Lysestøbning og Fabriksfaget Hørhegleri. Disse to Fag udgjorde ikke noget Lav, men saakaldte Korporationer. Deres Medlemmer havde ikke nogen officiel Eneret paa Fagets Arbejde; men da Borgerskab kun blev givet til dem, der mødte med Attest for Dygtighed i Faget, og da de nævnte to Korporationer for deres Fags Vedkommende havde en væsentlig Indflydelse paa Udfærdigelsen af disse Attester, kunde de ligesaa vel som Lavene besværliggøre Tilgangen til Faget og saaledes hindre Konkurrence³⁾.

Kun ganske enkelte Haandværkere havde ikke noget Lav; saaledes Farvere, Kunstdrejere, Møllebyggere og Syersker. Bryggerlavet var ophævet ved Forordning af $\frac{30}{100}$ 1805. Ogsaa Bogtrykkerne var uden Lav, men dannede vistnok en privat Sammenslutning⁴⁾.

I Købstæderne fandtes ligesom i København Lavsorganisationer, men medens der for Københavns Vedkommende fandtes 44 Haandværks- og Fabrikslav⁵⁾, var der i den Provinsby, hvor Lavene var kraftigst udviklede, nemlig Odense, kun en Snes Lav (samt en Korporation af Brændevinsbrændere), og de fleste af Byerne havde kun nogle faa Lav⁶⁾. Roskilde havde saaledes kun Lav for Skomagere, Skrædere, Smede og Snedkere, Ringsted kun for Skomagere. Overhovedet er det Skomagerne, der har haft de fleste Købstadslav, ialt 46. Dernæst kommer Skræderne med 34, Smedene med 26, Snedkerne med 25, Handskemagerne med 18 og Bagerne med 17. Henimod 1857 var enkelte af disse Lav dog forsvundet. Ved en officiel Undersøgelse 1853 lykkedes det saaledes kun at konstatere 40 Skomagerlav, 26 Skræderlav osv.⁷⁾ En Mængde Haandværkere havde altsaa ikke i deres egen By noget Lav for deres Fag at slutte sig til. Paa forskellig Vis kom man over denne Vanskelighed. Køge Snedkerlav optog Mestre fra Vordingborg, Ringsted, Storehedinge og Næstved⁸⁾; Holbæk Smedelav omfattede ogsaa Smede i Nykøbing S. og enkelte Landsbyer, i ældre Tid desuden Remmesnidere og Hattemagere⁹⁾. Paa sine Steder sluttede Mestre, der tilhørte

³⁾ Jfr. Otto Müller 166. — Axel Nielsen: Korporationer, i Hist. Medd. om København 2, V, 249-69.

⁴⁾ F. Dreier: Samfundets Reform, et Ugeskrift 1852—53, 80, omtaler »Bogtrykkercorporationen«.

⁵⁾ General-Tablet over Laugenes og Corporationernes Interessenter og Mestre, samt Svende og Dreng i Kjøbenhavn 1857, udg. af Politiet.

⁶⁾ En Fortegnelse over de Lav, der vides at have eksisteret, udarbejdet af C. Nyrop, findes i Tidsskr. f. Industri 1901, 3-4.

⁷⁾ Pakke: 1853, Indb. fra Amtmændene om Antallet af de i enkelte Købstæder bestaaende Lav samt om disses Tilstande i H. t. Cirkulære $\frac{1}{4}$ 1853. I. Min. 1. Dept.

⁸⁾ Otto Smith i Aarvog udg. af Hist. Samf. f. Københavns Amt 1921, 60.

⁹⁾ Registraturen over Holbæk Smedelavs Arkiv i Landsarkivet.

Smaaafagene, sig til et Lav for et af de nær beslægtede større Fag, eller Mestre af flere helt forskellige Fag dannede et af de saakaldte sammensatte Lav, saaledes Snedker-, Smede- og Murerlavet i Sakskebøing. Alligevel stod en stor Del af Købstædernes Mestre og saa godt som alle Mestre paa Landet udenfor Lavene.

Det er ofte blevet paastaet, at de danske Lav siden det 18. Aarhundrede var i Opløsning¹⁰). Dette er kun rigtigt, naar der tages omfattende Forbehold. Ganske vist syntes en Del Lav at have mistet Iveren for at udrette noget, navnlig i Provinsen førte de ikke sjældent en Skyggetilværelse¹¹); men de større Lav, især i København, var ingenlunde uvirksomme. I juridisk Henseende stod Lavene endnu ved deres fulde Magt. Det afgørende, nemlig Eneretten til Fagets Arbejde, var bevaret, og der foreligger ikke noget om, at Fuskeriet i særlig Grad tog til før maaske i de allerseneste Aar, Lavstvangen bestod. De Fabrikker, der ifølge Bevilling var oprettet udenom Lavene, var heller ikke mægtige nok til at virke knusende. Afgørende blev, at den offentlige Mening efterhaanden havde vendt sig mod Lavene, idet den ud fra Liberalismens Idé betragtede deres Tvang som skadelig. Hertil kom, at den materielle Udvikling i visse Henseender virkelig kom paa Kant med Lavsvæsenet i den Form, det havde, især naar det lagde sig hindrende i Vejen for den sejrriige Teknik. Lavene stod derfor ikke stærkt, da Kampen om deres Tilværelse aabnedes.

Læretiden.

Tilværelsen begyndte ikke lysteligt for den, der vilde være Haandværker. Læretiden bød paa haard Skoling, og Fremtidsudsigterne var i de fleste Tilfælde kun beskedne. Derfor gav rige Folks Børn eller de dygtigste blandt de unge Mænd sig i Reglen heller ikke i Haandværkerlære. Tværtimod rekruttedes Standen i ikke ringe Udstrækning fra Opfostringshuset eller af Fattigvæsenets Dreng¹). En betydelig Tilgang fandt Sted fra Landet. Det gjaldt endog Hovedstaden, hvad der fremgaar af Tabellen paa næste Side²).

For Møllersvendene faldt den landlige Oprindelse naturlig. Provinsbyernes Haandværkere hentede en meget stor Del af deres Lærlinge fra Byernes Omegn³). For København tjente ogsaa Sydsverige i denne Henseende som Opland.

Ifølge gammel Bestemmelse skulde hver Lavsmester have mindst een indfødt Dreng i Lære⁴). Et Blik paa Politiets aarlige General-Tabeller over Lavsmedlemmernes Antal er dog tilstrækkeligt til at overbevise om, at dette ikke blev overholdt⁵), selv om Flertallet af Mestrene havde een eller to Lærlinge. Mere

¹⁰) Eks.: Albert Olsen i Hist. Medd. om København 2. Række III, 135.

¹¹) Saaledes udtaler Amtmand i Præstø J. Brun i Svar ⁸/₇ 1857 paa indenrigsministeriel Skr. ²⁰/₃ 1857, at Købstadlavene er »saa godt som af ingen Betydning« (Pakke: 1849—57, Akter vedr. Lov ²⁹/₁₂ 1857. I. Min. 1. Dept. Skabssager).

¹) Villads Christensen: København 1840-57, 1912, 265. — Eksempler i Kbh. Smedelavs Ind- og Udskrivningsbog for Læredreng 1755—1860.

²) Alfabetisk Register over de udlærte ved Kbh.-Murerlav 1830—61. — Ind- og Udskrivnings Protokoll for Tøjmagel-Lavets Lærlinge [Kbh.] 1827—61. — Kbh. Møllerslavs Protokoll 1829—76.

³) Jfr. for 18. Aarh.s Vedkommende Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark i Merkantilismens Tid, 1932, 68-70, og i Scandia 1933, 69-72.

⁴) Forordn. ²³/₁₂ 1681 og Reskr. ¹⁰/₄ 1761. — Otto Müller 71.

⁵) Disse Tabeller er optrykt som Bilag til Mackeprang: Afsnit af den danske Arbejderbevægelses Historie I, i Lavstiden, 1911.

Fødested for Lærlinge, der aflagde Svendep prøve i København.

	Murer- og Stenhugger- svende 1841—60	Tøjmagere- svende 1841—50	Møllersvende 1850—65
København	446	122	44
Provinsbyer	205	7	32
Landdistrikter	198	26	318
Slesvig	13	0	1
Tyske Rige	9	1	1
Sverige	28	1	100
Norge	14	0	5
Øvrige Udland	2	0	0
Uangivet	0	7	0
	915	164	501

end 3—4 Lærlinge hos en enkelt Mester forekom næppe udenfor Bogtrykkerierne og de større Byggfag. Iøvrigt vekslede Lærlingetilgangen stærkt fra Aar til Aar efter Konjunkturer og efter individuelle Tilfældigheder. Lærlingetallets Forhold til Svendetallet var meget uensartet fra Fag til Fag. I Professioner med mange Svende og ringe Udsigt til at blive Mester var der langt flere Svende end Lærlinge. Anderledes i Professioner, hvor en stor Del af Svendene naaede at blive Mestre⁶⁾. Mere Interesse knytter sig i Virkeligheden til Lærlingetallet i Forhold til Antallet af hele den voksne Arbejdskraft, Mestre og Svende til-sammen. Der viser sig ogsaa her stor Forskel fra Fag til Fag. Uddøende Erhverv havde naturligvis ringe eller ingen Tilgang; men selv om man holder sig til de livskraftige Fag, er der Variationer, og det Spørgsmaal dukker da op, hvorvidt et Fag havde tilstrækkelig eller overflødig Tilgang, for at den Mængde Arbejdskraft, der var Brug for, kunde være til Stede. Omkring 1850 havde Murerfaget med sine 7—8000 voksne Arbejdere kun en Snes Lærlinge, medens i en Række betydelige Fag Lærlingetallet udgjorde 10—20 pCt. af de udlærtes Tal. Som Haandværk med uforholdsmæssigt stort Lærlingetal kan anføres Bogtrykkere, Skorstensfejere, Karetmagere og Urmagere⁷⁾. I en Aarrække udgjorde Lærlingetallet hos Bødkerne 33—50 pCt. af de udlærtes Tal. Ved Bedømmelsen af Tallene maa der iøvrigt tages skyldigt Hensyn til Læretidens Længde. I de sidste 5—6 Aar før Lavstidens Ophør aftog Lærlingetallet stærkt i næsten alle Fag som Følge af den Usikkerhed, man nærede overfor Haandværkerstandens Fremtid.

Læretiden begyndte i Reglen med en Prøvetid, som det undertiden krævedes af Lavsartiklerne. Saasart Prøvetiden var overstaaet, skulde der ifølge Forordningen af 1800 oprettes skriftlig Lærlingekontrakt. I Praksis blev mundtlige Overenskomster dog taget for gyldige. Paa Raadstuen skulde der ligge Formularer færdige til Udfyldelse. »Saavel Læreaar som alle øvrige Vilkaar« skulde fastsættes i Kontrakten⁸⁾. Derimod krævedes der ikke Indskrivning i Lavet straks. En saadan var først nødvendig, naar Svendep prøve skulde aflægges.

⁶⁾ Over dette Spørgsmaal har Mackeprang 14-18 anstillet omhyggelige Beregninger.

⁷⁾ Mackeprang 17-18.

⁸⁾ Otto Müller 72-74. Her optrykkes Formularen for København. Eksempler paa Lærlingekontrakter i Hillerød Skomagerlavs Kontraktbog 1814—60; Nakskov Væverlavs Protokol 1683—1861; en Kontrakt, dateret 14/5 1860, findes i Odense Snedkerlavs diverse Sager 1705—1894.

Praksis blev derfor, at Indskrivningen af Lærlinge i mange Lav først fandt Sted ved Læretidens Slutning samtidig med den saakaldte Udskrivning⁹⁾. I nogle Lav blev Lærekontrakterne dog paategnet i Lavforsamlingen i Begyndelsen af Læretiden og derpaa leveret tilbage til Læremesteren¹⁰⁾.

Kontrakterne fastsatte først og fremmest Læretidens Længde. De gamle Regler om et bestemt Aaremaal var ophævet, og Læretiden varierede meget betydeligt fra Fag til Fag, ja endog fra Lærling til Lærling. Gennemsnitlig var den 4—5 Aar. I Københavns Smedelav kunde Læretiden vare fra 2 til 6 Aar, i Tøjmagerlavet fra 3 til 5 Aar. Murerne lærte i Almindelighed kun 3 Aar¹¹⁾. Dette var ogsaa Tilfældet med Møllerne, idet Møllerlavet ligefrem forsøgte at vedtage en 3-aarig Læretid, hvad Myndighederne dog ansaa for ulovligt¹²⁾. I Skelskør Smedelav traf man Læretid paa helt op til 7 Aar¹³⁾. Disse Forskelle skyldtes i mange Tilfælde Lærlingenes økonomiske Forhold, idet forældreløse eller fattige Dreng, der skulde have alt, hvad de behøvede, af Mesteren, til Gengæld maatte binde sig til en noget længere Læretid, end almindeligt var, for at Mesteren derved kunde indtjene en Del paa dem af det, som de havde kostet ham. Dette var saaledes Tilfældet med Skorstensfejderengene i København, der i Reglen kom fra Fattigvæsenet og undertiden blev tvunget til Bestillingen. Deres Læretid var op til 8 Aar¹⁴⁾. I ældre Tid vekslede Typografernes Læretid ligefrem fra 3 til 5 Aar efter den Sum, der blev betalt til Læremesteren, naar Drengen blev sat i Lære; Summen udgjorde fra 160 til 460 Kr.¹⁵⁾. Typograf J. C. Lund maatte staa et halvt Aar ekstra i Lære, ialt 5½ Aar, fordi han havde faaet en Klædning af Principalen¹⁶⁾. Der var dog ogsaa Fag, der havde lang Læretid, fordi Professionen var svær at tilegne sig. I Sejl-, Flag- og Kompasmagerlavet lød Kontrakterne rigtignok i Reglen paa 5 Aar; men der krævedes 3—5 Aar ekstra for virkeligt at kunne et saa sammensat Fag¹⁷⁾.

Undertiden blev den sidste Del af Læretiden tilbragt i Forbundt. Herved forstaaes, at en Lærling, der allerede havde faaet nogen Praksis i Faget hos en Mester, gav sig i Tjeneste hos en anden Mester for i Løbet af kortere Tid, højst et Par Aar, at blive Svend. Dette System anvendtes navnlig, naar den første Mester ikke var Lavmedlem, og Lærlingen ønskede at blive Svend ved et Lav¹⁸⁾.

Angaaende Mestrenes Ydelser til Drengene, bestemte Kontrakterne i Reglen, at Lærlingene skulde have, saaledes som det hedder hos Københavns Smedelav: »Kost, Husly, Renlighed, Klæder og Linned samt Svendeudstyr af en kom-

⁹⁾ Særlige Ind- og Udskrivningsbøger for Lærlinge findes fra Kbh. Bødkerlav, Murer- og Stenhuggerlav, Skræderlav, Smedelav og Tøjmagerlav, Helsingørs Bagerlav etc. I en Række Lav indførtes Ind- og Udskrivning i den alm. Lavsprotokol.

¹⁰⁾ Kbh. Møllerlavs Protokoll 1827—76, Maribo Skomagerlavs Protokoll 1850—67.

¹¹⁾ Kbh. Smedelavs Ind- og Udskrivningsbog for Læredrengene 1755—1860. — Ind- og Udskrivnings-Protokoll for Kbh. Tøjmagerlavs Lærlinge 1827—61. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokoll over indskrevne Lærlinge 1750—1852.

¹²⁾ Kbh. Møllerlavs Dokumenter 1751—1876; Skr. fra Magistraten ²⁸/₄, ³⁰/₆ 1848, ⁶/₇ 1849. — At Læretiden for Møllere virkelig var 3 Aar, fremgaar af Lavets Protokoll 1829—76.

¹³⁾ Skelskør Smedelav, Drengenes Kontraktbog 1783—1853.

¹⁴⁾ R. Berg: Skorstensfejerlauget i Kbh. 1778—1928, 52.

¹⁵⁾ Typ.-Tid. ⁹/₆ 1877.

¹⁶⁾ Typograf J. C. Lunds Erindringer, 1934, 14-15.

¹⁷⁾ Kbh. Sejl-, Flag- og Kompasmagerlavs Protokoll 1842—62. Samme Lavs Magistrats-resolutioner etc. 1824—61, ¹⁴/₇ 1856.

¹⁸⁾ Otto Müller 83. — Eksempler paa Forbundt: Maribo Snedker- og Drejerlavs Protokoll 1718—1869, ⁸/₄ 1861; Kbh. Blytækkerlavs Protokoll 1740—1862, ¹⁵/₁₁ 1852; Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokoll over indskrevne Lærlinge 1750—1852.

plet Klædning¹⁹⁾. Hvad der ikke stod anført i Kontrakten, skulde Lærlingens Fader eller Formynder sørge for. Hvilken Glæde de unge Mennesker kunde faa af Ydelserne, ahang i største Udstrækning af Mesterens gode Vilje og tillige af hans Madammes. Daarlig Kost forekom jo nok kun stedvis. Klæderne var derimod i adskillige Tilfælde yderst tarvelige. C. B. Hansen klager derover; men han synes nu ogsaa at have været noget forfængelig i det Stykke — de første Penge, han tjente som Svend, blev straks omsat i Paaklædning²⁰⁾. Afgjort slet stod det i Reglen til med Logi'et; enten laa Drengene i selve Værkstedet eller i usle Kamre, ofte paa Loftet. Allerværst kneb det maaske med at faa Svendestyret, der for Mesteren betød en større Udgift paa een Gang.

Foruden Lærlingens materielle Velfærd skulde Mestrene sørge for en forsvarelig Uddannelse. En gammel Forordning af 1/3 1682 om Haandværks-Svende og Drengene, hvis Gyldighed vistnok stadig maatte fastholdes, foreskrev den Mester, der fandt en Lærling for svag eller udygtig til Arbejdet, at advare Faderen eller Formynderen derom inden 6 Maaneders Forløb. Forordningen af 1800 fastslog, at den unge Mand, naar Læreaarene var til Ende, skulde være i Stand til at aflægge Svendep prøve. I Fag, hvor Tegning var »nyttigt eller fornødent«, skulde de københavnske Drengene nyde Undervisning paa Kunstakademiet. Hvis Aspiranten faldt igennem ved Prøven, skulde Mesteren bøde 50 Rdlr. til Stadens fattige, medmindre han kunde bevise, at han havde gjort, hvad han kunde; thi »da skal han være angerløs, og Drengen maa tilskrive sig selv, at han ej vorder antagen og indskreven som Svend.« Om fornødent lykkedes det vel i de fleste Tilfælde Mesteren at føre dette Bevis. Lavsmestrenes indbyrdes Sammenhold var sikkert meget virksomt i et saadant Tilfælde. I teoretisk Henseende stod Lavstidens Haandværkeruddannelse svært tilbage. Kunstakademiet blev ikke besøgt i den Udstrækning, som Loven bød²¹⁾; men en Bevægelse for at bøde derpaa var forlængst begyndt. Den praktiske Færdighed skulde derimod nok blive fremhjulpet. Det var direkte i Mesterens Interesse, at Læredrengene vandt Dydighed. Tiden satte en Ære i god Udførelse af Arbejdet, og ligefrem daarlig Oplæring forekom i Lavstiden sikkert kun hos enkelte talentløse Smaamestre. Blot var den Indvielse i Forgængernes Kunst, som til daglig foregik ved det praktiske Slid i Værkstedet, kun sjældent i Stand til at skærpe de unges Fremdrift og Lyst til at finde paa noget nyt.

Til Omsorgen for Lærlingenes Uddannelse kom for Mestrenes Vedkommende Ansvaret for deres Opdragelse. Lærlingene skulde vise Troskab, Flid og Lydighed overfor Mesteren, og hvis de tilsidesatte tilbørlig Respekt, havde han Lov at tildele korporlig Revselse. Læredrengenes Stilling var her fuldkomment lig Tjenestetyendets²²⁾. Svendene havde derimod kun Ret til at kommandere med Drengene og tugte dem i den Udstrækning, Mesteren gav dem Lov dertil. Paa lidt større Værksteder, hvor Mester ikke selv kunde overvaage alt, var Lærlingene dog ofte prisgivet til Svendenes Forgodtbefindende. Bortset fra ondartede Tilfælde, hvor det kunde betale sig for Lærlingene at stikke af for bestandig, var de nødt til at tie og taale og tage, hvad der faldt af. Rigtignok gav Forordningen Bestemmelser om, at Læredrengene skulde behandles sømmeligt; de maatte ikke sættes til Arbejde, der kunde skade deres Helbred, og der var

¹⁹⁾ Kbh. Smedelavs Ind- og Udskrivningsbog for Læredrengene 1755—1860.

²⁰⁾ A. Bauer: C. B. Hansens Etablissement 1830—80, 40.

²¹⁾ Villads Christensen: København 1840—57, 1912, 265.

²²⁾ Otto Müller 77.

Bøde for Mishandling af dem. Nogle Mestre viste vel ogsaa Humanitet; men overfor den Tids Trang hos de voksne til bestandig at lade deres Fortrydelighed mod det yngre Slægtled ledsage af velrettede Lussinger eller anden Afklapsning stod Lærlingen uden Udvej. Menigmand var jo lige ved at betragte Prygl som sundt.

Ligesaa indgroet var den Opfattelse, at Mester først og fremmest havde Læredreng for at drage Nytte af ham. Derfor maatte de unge Mennesker ikke blot holde ud til den i Forvejen meget lange Arbejdstid, men i Reglen maatte de ogsaa staa først op om Morgenen og tænde op i Kakkellovnen og efter Fyraften gøre rent i Værkstedet. Paa sine Steder var det endnu værre, saaledes hos Kunstdrejer J. G. Schwartz, hvor Lærlingene havde Fyraftensarbejde og ekstra Søndagsarbejde²³⁾. Frihed eksisterede næsten ikke for en Lærling; højst kunde det blive Søndag Eftermiddag. Den Tid, der var beregnet til Nattesøvn, var stedvis saa kort, at det var umuligt for unge i Vækst at faa udsovet.

Ønsket om at faa saa meget som muligt ud af Lærlingene førte, i alt Fald paa Smaaværksteder, jævnlig til, at Læredrengene Dagen igennem blev kuset og jaget af Sted snart af Mester og snart af Mesters Kone til Byærinder, Køkken- og Gaardarbejde. Undertiden klages der over, at den faglige Uddannelse led derved²⁴⁾. Paa den anden Side kan man fornuftigvis ikke beklage den Læredreng, der nogle Gange i Dagens Løb blev jaget fra sit Arbejde. Under Køkkentjenesten kunde der maaske falde en Godbid af, og et lille Byærinde nu og da maatte være en kærkommen Afveksling i den lange Indespærring paa Værkstedet. Læredrengene synes da ogsaa at have bevaret noget mere af Ungdommens Paagaanenhed og Lyst til Gavtyvestreger, end deres slavelignende Stilling kunde antages at tillade. Navnlig vrimelede København dengang af glade Skomagerdreng, der med grønne Forklæder paa løb fløjtende gennem Gaderne og førte an overalt, hvor der var Sjøv paa Færde²⁵⁾.

Som Helhed bliver det Billede, der tegner sig af Læredrengens Liv, dog ikke lyst. Sagligt beretter Politikeren I. A. Hansen om sine Læreaar hos Faderen, der var Skomager i Rudkøbing. Drengene maatte der staa op ved Bordet, naar de spiste, og de fik ikke Lov at gaa med Frakke eller følges med en Svend paa Gaden. De blev tiltalt med »Du«, men sagde »Han« til Svendene og Faderen. Det ejendommeligste Indtryk giver det, hvor der fortælles følgende om Arbejdet i de lange Aftener: »Den ulykkelige yngste Dreng, hvis Pligt det var at pudse Lys, kunde næsten ikke gøre andet, da de grove Blaagarnsvæger straks formærkede Skinnet, naar den nærmeste Tælle var smeltet fra dem. Det lød derfor hvert Øjeblik paamindende fra de andre arbejdendes Side: »Puds Lys, puds Lys!« og skulde han mindes for ofte, hed det i en streng og bydende Tone: »Puds Lys, Dreng«²⁶⁾.

Svendeprove og Zünft.

Afslutningen paa den trælse Læretid blev af den mest indgribende Betydning i Haandværkerens Tilværelse. Som Lærling var han et underkuet Individ, set over Hovedet af alle. Som Udlærling (færdiglært) blev han højtideligt optaget i

²³⁾ C. Nyrop: Medd. fra Industriens Omraade, 1876, 299.

²⁴⁾ Eks. i Nyt Blad for Arbejdsklassen 8/10 1853.

²⁵⁾ C. Nyrop: Kbh. Skomagerlav 1509—1909, 175. — Samme: Dansk Haandværkerliv, i Nær og Fjern 11/1 1874.

²⁶⁾ Almuevennen 1873 II, 9-10.

de voksnes Kreds. Tilmed fik han fra nu af Løn udbetalt for sit Arbejde og dermed Penge paa Lommen, og hvis han blev ked af Forholdene hos sin Mester, havde han sin Frihed til at sige op. For mangen Mand var Overgangen til Svendeaarene vel endog det største Vendepunkt i hans Liv.

Flertallet af Lærlingene naaede saa vidt i en Alder af en Snes Aar. Af 915 Murer- og Stenhuggersvende, der aflagde Prøve i København 1841—60 var 428 i Alderen 19—21 Aar, 162 yngre og Resten ældre¹⁾. Det store Antal maa skyldes, at ikke faa Lærlinge fra Provinsen aflagde Prøve i Hovedstaden. Heri ligger maaske ogsaa Forklaringen paa, at saa mange var over 21 Aar. Tallet paa Udlærlinge kunde i visse Fag variere ret stærkt fra Aar til Aar. Saaledes var det for Tøjmagernes Vedkommende 1843 kun 11, men 1844 19 og 1845 25²⁾.

Hvad der hændte ved Læreaarenes Afslutning, samlede sig især om to højtidelige Begivenheder: Aflæggelsen af Svendeprøve og den ceremonielle Optagelse i Svendenes Kreds. Aflæggelse af Svendeprøve³⁾ som Betingelse for at blive Svend blev paabudt ved Plakat $\frac{1}{6}$ 1762. Af Typografer og Møllersvende blev der dog f. Eks. ikke forlangt Prøve, og Slagterne fik først Svendeprøve indført 1815⁴⁾. Svendeprøven hørte til de Grundpiller, hvorpaa Lavsvæsenet byggede. De fleste Forhold i Forbindelse med Prøven var derfor stærkt regelbundne. For at faa Adgang til at aflægge Prøve krævedes, at vedkommende var ind- og udskrevet som Dreng i et Lav. Udskrivningen kaldtes ogsaa Løsgivelse. I nogle Fag foretoges en højtidelig Indførelse af den nye Svends Navn i Svendelavets Protokol⁵⁾. Et Par Kancelliskrivelser af $\frac{14}{6}$ 1828 og $\frac{11}{6}$ 1829 gik ud fra, at Indskrivningen skulde finde Sted gennem en Lavmester. Det var dog et indviklet juridisk Spørgsmaal, om ikke en Lærling direkte hos Oldermænden og uden en Mesters Mellemkomst kunde forlange Indskrivning og derpaa kræve at aflægge Prøve; men i Praksis blev det vistnok altid til, at en Mester lagde Navn til. Lærlinge fra Byer, hvor der ikke var Lav i deres Fag, kunde erhverve sig en Mesters Bistand ved at staa i Forbundt hos ham i kortere Tid; men det kunde ogsaa hælde, at de ligefrem betalte ham en Sum Penge mod, at han straks lod dem indskrive.

Prøverne blev aflagt i Oldermændens Hus eller hos en anden Mester, i adskillige Fag hos selve Læremesteren. I Skræderlavet maatte Værten paa Lavets Kro sørge for Lokale⁶⁾. Til at føre Tilsyn med, at Lærlingen selv udførte Arbejdet, valgtes i en hel Del Lav de saakaldte Skuemestre. I visse Fag gik denne Bestilling paa Omgang. En Skuemester, der forsømte sin Pligt, blev straffet med Mulkt. 1855 maatte Guldsmedelavet vedtage, at disse Mulkter skulde indkræves paa det strengeste⁷⁾. I Snedkerlavet udstedte Læremesteren blot en Attest for, at Lærlingen paa egen Haand havde udført Prøvestykket. Som Helhed var disse Former for Prøvens Aflæggelse ikke betryggende. I de fleste Fag tog Udførelsen af Prøven saa lang Tid, at Tilsynet ikke blev omhyggeligt nok til at hindre andre i at hjælpe Eksaminanden. Ofte blev det da ogsaa paastaet

1) Alfabetisk Register over de udlærte ved Kbh. Murerlav 1830—61.

2) Ind- og Udskrivnings-Protokol for Tøjmager-Lavets Lærlinge [Kbh.] 1827—61. — Om Antallet af Svendeprøver i forskellige Fag se Kapitel 8.

3) Efterfølgende Fremstilling bygger i det væsentlige paa Otto Müller 80-92.

4) Plakat $\frac{9}{6}$ 1815 (se: Schou's Register).

5) Eks.: Kbh. Drejersvendens Indskrivningsbog 1742—1851 [1861]; Ringsted Skomagervendens Lavsprøveprotokol 1750—1859.

6) Kbh. Skræderlavets Repræsentanters Forhandlingsprotokol 1848—62, $\frac{3}{2}$ 1852.

7) Kbh. Guldsmedes Lavsprøveprotokol 1750—1863, $\frac{30}{7}$ 1855.

at Lærlingene fik Hjælp. Det hedder ligefrem, at det havde »vundet en vis Hævd« at se igennem Fingre med Snyderiet⁸⁾. Mange var derfor af den Opfattelse, at Prøverne slet ikke garanterede Dygtighed⁹⁾.

Hvad der krævedes udført i de enkelte Fag, var bestemt ved en Række særlige Anordninger, som nu og da ændredes¹⁰⁾. Lavene tog altid interesseret Del i Diskussioner om saadanne Ændringer. Bedømmelsen af Prøverne blev foretaget af en Kommission, som bestod af en Magistratsperson og vedkommende Lavs Oldermand samt enten et Medlem af Kunstakademiet eller to andre Mestre, udnævnt af Magistraten. I de Fag, hvor Akademimedlemmet skulde deltage i Bedømmelsen, forlangtes desuden, at Tegningen til Prøvestykket skulde indsendes til og antages af Kunstakademiet, før Prøven blev udført. Akademiet skulde ifølge sin Fundats under Bedømmelsen »gøre Vedkommende opmærksomme paa den gode Smag og den Nøjagtighed, som giver Arbejdet Værd og Afsætning«. Hvis Akademiet kasserede Tegningen, var det f. Eks. i Murerfaget jævnlig Tilfældet, at Lærlingen for at aflægge Svendep prøve forsvandt til Provinsen, hvor der i Reglen ingen Tegneprøve var. Eventuelt maatte han da gaa i Forbundt¹¹⁾. Naar der i en Provinsby manglede Lav for et Fag, kunde Svendep prøven ifølge Plakat af 4/7 1815 opvises for en Kommission, bestaaende af en Magistratsperson og to-tre af Magistraten valgte Mestre af det Haandværk, det drejede sig om. Paa Grundlag af Attæst fra en saadan Kommission skulde Svenden, naar han kom til en By med Lav, optages deri.

Naar en Lærling ikke klarede Prøven, var der ingen, der hindrede ham i straks derefter at indstille sig til en ny Prøve. 1850 vedtog Københavns Smedelav dog, at det ikke skulde være tilladt at indlevere mere end een Tegning i Kvartalet¹²⁾. Dette staar antagelig i Forbindelse med den Skik, der herskede i mange Lav, at afholde Prøverne i bestemte Terminer, jævnlig hvert Kvartal.

Naar Prøven var aflagt, var det i de fleste Lav Skik og Brug, omend ikke et Krav i Loven, at der blev udstedt et Lære- eller Svendebrev som Bevis for, at Udlærlingen virkelig var Svend. Absolut nødvendigt var et saadant Brev for den, der vilde rejse, og Lærebrevene bar derfor hyppig baade dansk og tysk Tekst, ja nogle kun tysk Tekst. En saadan »Kundschaft«, som Lærebrevet ofte benævnedes efter sin tyske Overskrift, var et meget anseligt Dokument, i Reglen kunstnerisk udstyret. Det gav Pasbeskrivelse af Svendens Haar- og Øjenfarve, angav Læretidens Længde og Læremesterens Navn og sluttede med en anbefaling af den unge Mand til god Behandling, navnlig hos Fagfæller. Lavets Oldermand og Bisiddere underskrev dette Eksamensbevis¹³⁾.

⁸⁾ Quartalsberetninger for Industriforeningen i København 1850, 227-28. — Nyt Blad for Arbejdsklassen ^{20/3} 1853.

⁹⁾ Eks.: Svar fra Borgmester Foss, Roskilde, paa Indenrigsministeriets Skr. ^{20/3} 1857. (Pakke: 1849—57, Akter vedr. ^{29/12} 1857. I. Min. 1. Dept. Skabssager).

¹⁰⁾ Fortegnelse i Collegial-Tidende 1830, 245-54.

¹¹⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, ^{27/7} 1856.

¹²⁾ Kbh. Smedelavs Protokol 1843—74, ^{27/12} 1850.

¹³⁾ Eks. paa Svendebreve: 1848—49 i Helsingørs Snedkerlavs Diverse Sager 1604—1892; ^{8/6} 1857 i Kbh. Smedelavs Diverse; ^{23/10} 1857 i Den kgl. Porcellænsfabriks Administrations Korrespondancesager 1857—59; for C. F. Hoppe ^{3/4} 1860 i Kbh. Nagelsmedesvendens Arkiv. — Eks. paa Aftryk: C. Nyrop: Danske Farvere, 1900, 185; Festskr. ved Aalborg og Nørresundby Barberforenings 25 Aars Jubilæum ^{28/1} 1914, 10-11. — Eks. paa Afbildning: C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 267; Th. Sundbye m. fl.: Dansk Hatte- og Bundtmagerforbund 1901—26, 56. — Nogle enkelte trykte, ikke udfyldte Svendebreve i K. B.

Aflæggelsen af Svendeprove var forbundet med en Del Omkostninger. Lavene søgte bestandig at gøre disse saa store som mulig for at hindre for stor Tilgang til Faget; men Myndighederne holdt igen. Materialet til Prøvestykket blev i Reglen leveret af Mesteren mod, at han fik det færdige Produkt, og Prøven var i sig selv ifølge Forordningen af 1800 fuldstændig gratis. Alligevel blev der en Del Udgifter. Disse var i København senest fastsat ved Raadstueplakat af 18/10 1844 og beløb sig i samtlige Lav til 64 Sk. ved Indskrivning, 64 Sk. ved Udskrivning og 2 Rdl. for Udfærdigelse af Lærebrev samt 84 Sk. for stemplet Papir hertil, altsaa ialt 4 Rdlr. 20 Sk.¹⁴⁾; men desuden maatte man i de Fag, der havde Tegneprøve, betale en Godtgørelse til Oldermændene, nemlig 64 Sk. om Sommeren og 1 Rdl. om Vinteren, og i nogle enkelte Lav krævedes der Bidrag til Ligkasse, Sygekasse, Svendelade (d. v. s. Svendelavets Kasse) eller til Lavets fattige; saaledes maatte man i Snedker- og Tømrerlavene give henholdsvis 2 og 4 Rdlr. til Svendeladen. I Virkeligheden var disse reglementerede Udgifter dog kun den mindste Del af Omkostningerne. Rigtignok forbød Forordningen af 1800 enhver Udgift til Traktement i Anledning af Svendeprovers Afholdelse; men man forstod i allerhøjeste Grad at finde paa Omveje.

Optagelsen i Svendelavet var i stor Udstrækning præget af Zünft¹⁵⁾, hvorved forstaaes visse mere eller mindre hemmelige Ceremonier og Taleformer, som intet Medlem af Lavene turde omgaa, og som tjente eller i alt Fald havde tjent til at sikre Fagets Medlemmer overfor uvedkommende og til at oparbejde godt Kammeratskab mellem de indviede. I de zünftfri Fag havde man alligevel ofte Skikke, som ikke turde overtrædes. Først og fremmest kom Ceremonierne til Udfoldelse ved Optagelse i Svendelavet; men de spillede dog ogsaa en stor Rolle i den vandrende Svends Liv. Zünften var kommet fra Tyskland, sandsynligt o. Aar 1600, og havde sin Blomstringstid i det 17. og 18. Aarhundrede. Den dannede et internationalt Broderskab, der udbredte sig over Tyskland og alle de Lande, der stod i kulturel Forbindelse med Tyskland; men modsat den senere demokratiske Arbejdersolidaritet udstrakte den zünftige Svends Kammeratskabsfølelse sig kun til hans eget Fag, ikke til Haandværkerstanden som Helhed. Efterhaanden udartede Zünften imidlertid, saa den blev et Middel til at gøre Haandværkssvende fordrukne, og et væsentligt Formaal ved en saadan Højtidelighed som en Ungsvends Optagelse i Lavet blev det da at faa den nye Mand til at punge ud til Drikkeri. Forordningen af 1800 forbød derfor i strenge Ord »udlændiske Lavs-Fordomme, Skikke og Vedtægter«. Navnlig skulde »alle

¹⁴⁾ Efter Bekendtgørelse fra Overpræsidenten 2/9 1850 fik Kbh. Smedelav Lov at tage 2 Rdlr. i Indskrivningspenge (Kbhvn. Smedelavs Diverse).

¹⁵⁾ Hovedværket om dansk Zünft og Hovedkilden for det følgende er C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark, 1903, hvortil slutter sig C. Nyrop: Nogle Gewohnheiten, 1904; i disse to Bøger optrykkes, hvad det har været muligt at finde af Beretninger om zünftige Handlinger og Optegnelsen af den rituelle Ordlyd, som var foreskrevet. En lignende Ordlyd, ganske kortfattet, er opført paa et løst Blad, indlagt i Kbh. Blytækkerlavets Protokoll over Svende, der har faaet Geskänk. — Se iøvrigt: C. Nyrop i Nær og Fjærn 18/1 og 17/5 1874 og R. Berg: Sadelmagerlavet i København 1910. — Om Bogtrykkerfagets »Postulats«: Emil Selmar: Gamle Dages Bogtrykkerforhold i Omrids, Holstebro 1916 eller København 1919. — Bødkersvendenes Gruss er optrykt i H. C. Roede & Johs. Hansen-Kongslev: Bødkerlavets Festskrift, 1908, 51-52. — Om Hemmelighedsfuldhed og overtroiske Zünftbegreber: Anders Larsen: Stenbuggerzünften samt hvad han som den sidste af denne gamle Orden har udrettet, 1928. — Om Tømrernes Zünft: Hustømrernes faglige Afdeling 1880—1905, 83; H. Ramlau & Th. Sørensen: Mindeskrift i Anledning af Foreningen for berejste danske Tømreres 50 Aars Jubilæum 1865 — 29/11 — 1915, 12-37. Minder fra Zünftens Dage, udg. af Kbh. Tømmerlav 5/12 1925 (i Tilknytning til en Zünftfilm).

Skikke og Ceremonier, der bærer Præg af de ældre Tidens raa og vilde Sæder saasom Behøvling, Sværten i Ansigtet og deslige, hvad Navn de end maatte have, aldeles afskaffes«. Sikkert var Zünftsikkene ogsaa i Tilbagegang i det 19. Aarhundrede; men Forordningen bragte dem dog ikke til Ophør. Endnu 1852 skrev Tømmerlavet i Aalborg til Tømmerlavet i København for at blive gjort zünftigt, og 1856 søgte Murerlavet i Mitau Forbindelse med København for at blive optaget i den zünftige Kreds¹⁶). Københavns Tømmerlav blev det Lav, der længst og kraftigst bevarede Zünften i Danmark. I Tyskland havde Grovsmede, Murere og Tømrere endnu zünftige Former o. Aar 1900.

Selve den af Zünften prægede Svendeoptagelse formede sig i alle Maader paa festlig Vis. Efter at Svendeprøverne om Lørdagen var forevist for Magistraten og antagne, blev de nybakte Svende tilsagte til at møde paa Svendenes Kro om Mandagen. Undertiden afhentedes de med Musik. Begivenhederne paa Kroen udfoldede sig i de fleste Lav omtrent paa følgende Maade: I Nærværelse af Lavets Svende aabnedes Svendenes Lade, den Kasse, hvori Lavets Kostbarheder gemtes; naar Laden var aaben, skulde der være Stilhed og Orden; hvem der bandede, maatte betale Bøde. Naar eventuelle andre Lavforretninger var overstaaet, spurgte Svendenes Formand, Oldgesellen, om der var nogen Udlærling til Stede; hvis saadanne meldte sig, blev de spurgt, hvad de vilde, og naar de derpaa krævede Optagelse blandt de øvrige Svende, blev der under en eller anden Form afkrævet dem en Sum Penge; derefter blev de erklæret for rette Svende at være og højtidelig drukket til af Velkomsten, en høj Pokal, som i Reglen var af Sølv og behængt med et Sølvskilt for hver Svend, der paa denne Maade var optaget i Lavet¹⁷). I Tilgift vankede der ofte nogle Formaninger, eller maaske blev de ældre Svende spurgt, om de nyoptagne havde opført sig godt i deres Læretid; hvis der da blev ført Klager, navnlig over Næsvished eller Tobaksrygning, maatte Synderen betale Bøde, ja Klagerne kunde være saa alvorlige, at han slet ikke blev optaget, men ydmygt maatte bede Mestrene om Hjælp for at opnaa Udsoning. I Blikkenslagerlavet kostede almindelige Forseelser 5 Rdl. »til Indgildning«¹⁸). I en Række Lav fik de nyoptagne hver en Kridtpibe med røde Baand paa, og fra nu af skulde de sige Du til Lavssvendene, medens de som Lærlinge maatte sige De. Til Slut blev Laden højtidelig lukket til Tegn paa, at Ceremoniellet var til Ende. For hvert enkelt Lav var der nøjagtige Forskrifter for Handlingernes Rækkefølge og Udførelse og for Ordlyden af de Spørgsmaal, Svar og Taler, der skulde afleveres; men den rituelle Alvor, den hemmelighedsfulde, næsten religiøse Stemning, der fordem havde knyttet sig til Zünften var aftaget stærkt, og adskillige ansaa det hele for Gøgl og Narreværk.

Bagefter fulgte Fest og Drikkelag, i nogle Tilfælde Dans. Nu og da endte det hele i Slagsmaal. Undertiden gentoges Bispisningen næste Dag; 2—3 Dages Fest var ikke ualmindeligt. Paa denne Maade kunde de samlede Omkostninger for Udlærlingen løbe op til en betydelig Sum Penge¹⁹). Under Festlighederne fik de nyoptagne, i Reglen mod Betaling, ogsaa Undervis-

¹⁶) C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 216. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 11/10 og 26/11 1856.

¹⁷) Om Velkomster og andre Lavgenstande: C. Nyrop i Tidsskr. f. Industri 1901, 113-33.

¹⁸) [Harald Steenberg]: Kbh. Blikkenslager-Laug's Historie 1547—1898, 1914, 101.

¹⁹) I Bødkerlavet nævnes 20 Rdlr. for hver. (Udarteret Skr. af Oldermændene, Kbh. Bødkerlavs Diverse Sager 1781—1890). — Roskilde Smedesvendens Lavsbog 1833—60 anfører specificeret Fortegnelse over hver enkelt Svends Udgifter til »Svendegiørelse«.

ning i Fagets »Gruss«, d. v. s. den Hilsen, hvormed man som med et Feltraab skulde legitimere sig som Fagfælle overfor fremmede Mestre og Svende. Denne Gruss var oftest halvt eller helt tysk og tit meget lang, og det var nødvendigt at kunne den aldeles korrekt, da det kostede Bøder at sige fejl, for ikke at tale om, at man derved senere kunde risikere at vække Mistillid til sin hele faglige Udrustning. Ligeledes blev det i adskillige Fag Svendene paalagt at iagttage Regler for deres Legemsstilling og Paaklædning, naar de var til Stede ved aaben Lade eller opremsede Grussen paa fremmede Værksteder. Maaske skulde Stokken holdes paa en bestemt Maade, maaske skulde saa og saa mange Knapper i Frakken være knappet. Kendskabet til alt dette maatte kun røbes til Fagets Udøvere, og under Forudsætning af, at den rette Hemmelighedsfuldhed blev bevaret, havde man her et virksomt Middel til at hindre fremmede i at udgive sig for oplærte i Faget. De indviede derimod skulde efter Zünftens Skik og Brug paa mangfoldige Maader yde hinanden Hjælp og Sammenhold overfor den øvrige Verden.

Endnu langt op i Tiden forekom ved Svendenes Optagelse i Lavet Rester af de i Forordningen omtalte raa og vilde Sæder. Klejnsmedene skulde bide Kammen af en Nøgle, Grovsmedene bide et Hesteskosøm over (Sømbid), og naar de selvsagt ikke kunde det, skulde de give Øl. I Bogtrykkerfaget var der ogsaa, skønt Faget ikke havde Lav, bevaret strenge Skikke. Endnu 1868 skal der i Trykkeriet paa Christiansborg være foregaaet en saakaldt »Kautschning«. Den, der skulde kautsches, blev anbragt paa en Stol, hvorpaa der laa en vaad Svamp, og for at slippe løs maatte han betale saakaldte »Anfugtningspenge«, der siden blev brugt til at væde Ganerne for²⁰⁾. Naar det hele var overstaet, var den unge Mand blevet til en saakaldt »fri« Svend; han turde nu »ryge ved sit Arbejde, tale højt, ogsaa om ikke Forretningssager, ved Frokost og Vesper sidde ned, ja endog tage en Snaps over Tørsten«²¹⁾.

Vandringer og Arbejdsløshed.

Svendenes Afskedigelse og Antagelse.

Den opnaaede Frihed blev af en stor Mængde Svende benyttet fuldt ud. Nogle blev rigtignok en Tid hos deres hidtidige Læremester, maaske for at samle lidt Penge, men andre drog straks paa Vandring.

Svendevandringerne tjente flere forskellige Formaal. De tilfredsstillede Ungdommens Udvé og Trang til Oplevelse. De besørgede før Fagbladens Tid en tiltrængt Efterretningstjeneste, der bragte Besked om, hvor der var Arbejdsløshed, og hvor der var Brug for Folk. De udfyldte i vigtige Henseender Svendens Uddannelse. Lærvillige Haandværkere fik ad denne Vej baade Indblik i de faglige Finesser, som maaske ikke blev brugt paa Lærestedet, og Lejlighed til at se fremragende Produkter af udenlandsk Haandværk. Særlig for Bygningshaandværkere kunde denne Anskuelsesundervisning ikke ret være blevet erstattet af nogen Form for Uddannelse hjemme. Vandringerne er da ogsaa blevet betegnet som Haandværkernes Højskole¹⁾. Ydermere var det den Tids

²⁰⁾ »Kautscher« var den, der tog det i Formen dannede, endnu vaade Ark og lagde mellem to Filtstykker (C. Nyrop i Nær og Fjern 17/8 1874). Typ.-Tid. 9/8 1877 siger, at endnu er en temmelig raa Handling »Goutschen« vistnok kendt.

²¹⁾ Nord. boktryckeri-tidning Nov. 1873.

1) C. Nyrop i Nær og Fjern 18/1 1874.

eneste Udvej for en arbejdsløs at forlade den By, der ikke længere kunde give ham Brød. De Svende, der beskæftigedes ved store Anlægs- og Byggearbejder, maatte altid, naar et Arbejde stod fuldført, drage bort til det næste Sted, hvor en Herregaard blev bygget, en Jernbane eller en Havn anlagt. Endelig blev Bortvandring, som rimeligt var, benyttet, naar Svendene var alvorligt utilfredse med Arbejdsforholdene eller kom paa Kant med deres Mester.

Naar en Svend havde haft Arbejde, maatte han ikke forlade sin Tjeneste uden Opsigelse. Forordningen af 1800 fastsatte 14 Dages Opsigelsesfrist, medmindre der eksisterede skriftlig Kontrakt om noget andet. Ved Plakat af 26/5 1812 forlængedes denne Opsigelse for Murere og Tømrere til 8 Uger. Overtrædelse heraf kostede for Mestre 2 Mk. i Bøde for hver Dag, der blev opsagt for sent, for Svende Erstatning for den Skade, de havde voldt Mesteren, samt 4 Dages Vand og Brød, for Murere og Tømrere endda 7 Dages Vand og Brød. Svendene straffedes strengest, fordi de lettest kunde afbryde Samarbejdet i Utide. I Provinsen bevaredes stedvis Rester af gammel Tids Opsigelsesfrist; i nogle Egne vedblev Skomagerne at sige op til de 4 gamle aarlige Skiftetider: Nytaar, Paaske, St. Hans og Mikkelsdag²⁾. Hvorvidt Lovens Bestemmelser om Opsigelse iøvrigt blev overholdt, er det umuligt at afgøre. En Mester anklagede vel ikke sin bortdragende Svend for Udeladelsen af en saadan Formalitet, hvis Svenden ellers skilte sig pænt fra Tjenesten. Noget andet var det, naar Svenden havde faaet Forskud paa Lønnen og derefter var stukket af. Det var da heller ikke tilladt en Svend at rejse, naar han skyldte sin Mester Penge, og hvis han havde Akkord paa et Arbejde, skulde han fuldføre det, før han drog bort.

For at vanskeliggøre Overtrædelse heraf var det ved Kancelliplakat af 15/10 1814 bestemt, at en Lavssvend ikke maatte forlade København uden at være forsynet fra Mesteren med en Afskedseddell, ogsaa kaldet Fremsseddell. Først naar han havde afgjort sit Mellemværende saavel med Mesteren som med Lavets Sygekasse, maatte Sedlen udleveres, og den skulde paategnes af Politidirektøren³⁾.

Ogsaa paa anden Maade søgte man at skabe Kontrol med Svendene. Baade Mestre og Svendelavene var interesseret heri, og Kontrollen gennemførtes derfor ved Lavenes Foranstaltning. Et Tilløb blev allerede de saakaldte Arbejdskort, der 1830 indførtes i Skomagerlavet for at man kunde holde Rede paa, om alle Svendene betalte Tidepenge, Bidraget til Svendelavet. Af disse Kort skulde hver Svend have et Eksemplar, som han straks skulde afgive til Mesteren, naar han traadte i Arbejde, og ved Afskeden skulde Mesteren paategne Kortet⁴⁾. I Blikkenslagerlavet indførtes Arbejdskort i 1850'erne⁵⁾. Til fuld Udvikling kom Kontrollen, da man direkte med det Formaal at styrke Mestre-nes Hold paa Svendene fra 1840'erne i flere store Lav indførte de saakaldte Afskeds- eller Arbejdsbøger. 1842 beklagede Københavns Smedelav sig saaledes over, at Afskedsedlerne ingen Oplysning gav om, hvor længe Svendene havde arbejdet hvert Sted⁶⁾. 1843 tillod Magistraten derfor Indførelse af Afskedsbøger,

²⁾ H. Heeland: Skomageriets og Skotøjshandelens Historie i Danmark, 1926, 88.

³⁾ Trykt Formular til et »Afskeds-Beviis« i Kbh. Bødkerlavs Diverse Tryksager 1681—1899. — En trykt Afskedseddell forekommer iøvrigt dateret allerede 1812 i Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1736—1848.

⁴⁾ Kbh. Magistrats 2. Sekretariats Resolutionsprotokol 1830 II, Nr. 1470. — Kbh. Skomagerlavs Kopibog 1839—52, 7/5 1839.

⁵⁾ [Steenberg]: Kbh. Blikkenslager-Laugs Historie 1547—1898, 96.

⁶⁾ Kbh. Smedelavs Diverse 11/1 1842.

hvori de ønskede Oplysninger skulde anføres⁷⁾, og 1848 blev Brugen deraf indskærpet af Hensyn til Tidepenges Erlæggelse⁸⁾. En saadan »Afskedsbog for Smedesvend under hans Ophold i den kongelige Residens Stad Kjøbenhavn«⁹⁾, indeholdt et Uddrag af Forordningen af 1800 og derefter Rubrikker til Udfyldelse af Mesteren med Plads til Oldgesellens Paategning. Mestrene søgte forgæves om, at Svendene selv maatte betale Bøgerne¹⁰⁾. I Snedkerlavet indførtes Systemet 1844 til stor Utilfredshed for Svendene, der sammenlignede Afskedsbogen med Tyendets Skudsmaalsbog. 1848 krævede de Bøgerne afskaffede, men naaede kun at faa slettet Uddraget af Forordningen af 1800; samtidig anmodedes Mestrene om at anføre Grunden til Afskedigelsen¹¹⁾. Ogsaa Malerlavet indførte saadanne Bøger¹²⁾. Fra Tøjmagelavet, der fik Afskedsbøger indført 1847, er opbevaret en Pakke Bøger, der har været i Brug. Nogle af dem indeholder Bemærkninger om, at Svenden har betalt eller skylder; ligesaa forekommer Bemærkningen »tro og flittig«. I mange af Bøgerne er kun udfyldt en eller to Rubrikker, idet deres Indehavere sjældent skiftede Mester. I en enkelt Bog er til Gængæld i Tiden 1847—60 udfyldt 15 Rubrikker¹³⁾. I Sadelmagerlavet indførtes Arbejdsbog vistnok 1853; men her maatte der kun indskrives Tiltrædelses- og Afgangsdato¹⁴⁾.

Naar man vilde vandre fra By til By, skulde man, foruden at have de nævnte Papirer i Orden, ifølge Forordningen af 19/12 1828 forsynes med en Vandrebog, der angav Ejermændens Signalement og skulde paategnes af Politivrigheden i hver By, den vandrende passerede. Med denne Legitimation kunde man drage udenlands. Paategningen kostede 5 Sk. og samtidig skulde Svenden vise, at han havde Penge nok til at naa sit Bestemmelsessted¹⁵⁾. Paa Politikontorerne Landet over blev der ført Protokol over de Svende, som fik deres Bog paategnet¹⁶⁾, og saaledes var det muligt at føre en ganske nærgaaende Kontrol med Svendenes Bevægelser. Anledning til Vandrebøgernes Indførelse var tiltagende Klager over Løsgænger i Kriseaarene i 1820'erne, og Formaalet var at sætte Skel mellem redelige Haandværkssvende og arbejdsuvillige Vagabonder. Derfor gav Forordningen ogsaa Regler for, hvorledes udenlandske Svende ved Grænsen skulde legitimere sig som virkelig faguddannede med Kundschaft eller tysk Wanderbuch, før en dansk Vandrebog blev udstedt til dem. Ligesaa blev i Bogen Rejsens Maal opskrevet, og Svenden havde at følge »den ordentlige og

7) Kbh. Magistrat 2. Sekretariats Resolutionsprotokol 1843 II, Nr. 514 og 1723.

8) Kbh. Smedelavs Indkomne Sager 1705—1857, 15/9 1848.

9) Eksemplarer i K.B. og U.B.

10) Kbh. Magistrats 2. Sekretariats Resolutionsprotokol 1854 I, Nr. 687.

11) Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokoll 22/12 1842, 23/8 1843, 28/1 1844.

12) R. Berg: Malerlauget 1622—1902, 112.

13) Kbh. Tøjmageres Lavsprotokol 1776—1854, 24/7 1847 og 15/1 1848. — Tøjmagersvendenes Lavsprotokol 1819—62, 28/7 1847. — Kbh. Tøjmagelav: 45 Afskedsbøger for Svende.

14) Afskeds-Bog for Sadelmagersvend under hans Ophold her i Staden, med Fortale af Oldermændene, Kbh. 9/9 1853, U.B.

15) Eks. paa Vandrebøger: Vandrebog 1831—37 i Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1736—1848. — Vandrebog 1843—47 i Grovsmedesvend A. H. Christensens Papirer i Kbh. Smedelavs Diverse (her forekommer ogsaa Pas). — Vandrebog, trykt i Aarhus 1855, K.B.

16) I Landsarkiverne findes saadanne Protokoller for de fleste af Landets Købstæder. Undertiden er Vandrebogsviseringerne indført i særlige Journaler, undertiden blandt de almindelige Pasviseringer i Pasjournalerne. Københavns Journaler over vandrende Haandværkssvende er tilintetgjort. Se iøvrigt Kap. 9.

sædvanlige Vej til sin Bestemmelse«. Paa Landet maatte han kun opholde sig, mens han nød Hvile og Forfriskning; i hver Købstad maatte han blive 24 Timer for at søge Arbejde. Det var ikke tilladt Øvrigheden at lade en Svend rejse hen, hvor den vidste, der intet Arbejde var at faa. Til Gengæld kunde Svenden efter særlig Paategning faa Lov at afvige fra sin fastlagte Rute, naar det forlød, at der udenfor denne var Brug for hans Arbejdskraft. Selv paa Bestemmelsesstedet maatte en arbejdsløs Svend ikke opholde sig udover 4 Dage, uden at han skulde have Øvrighedens Tilladelse. Stedets fastboende Svende skulde nok sørge for, at denne Paragraf blev overholdt¹⁷⁾. Udlændinge kunde efter de 4 Dages Forløb udvises af Riget. Politiet skulde anvende al Konduite for at hindre misliebige Eksistenser i at rejse paa Vandrebog.

I Forordningen bestemtes videre, at de vandrende Svende, naar de havde haft Arbejde hos en Mester, skulde have en Forholdsattest med fra ham og have den bekræftet hos den stedlige Øvrighed. Selv om Forholdsattesten maaske i Praksis blev til en Formular, der kun indeholdt Mesterens Angivelse af, hvorlænge Svenden havde tjent ham, eller med en Udtalelse om, at Svenden ingen Gæld efterlod sig, blev Resultatet altsaa, at der ogsaa i Provinsen indførtes en Art Afskedssedel. En anbefaling i moderne Forstand synes Mestrene ikke under almindelige Forhold at have medgivet de bortdragende Svende. Derimod blev de nu og da udstyret med Introduktionsskrivelser til navngivne Bekendte eller Slægtninge ude i Verden.

Endelig forbød Forordningen af 1828 alle Slags Betleri. Dog var det tilladt at modtage »den ved Lavene sædvanlige Understøttelse«. Dette er den eneste Lovbestemmelse om Geskænk, den Tærepænge, som den vandrende Svend modtog af hvert Lav eller hver Mester, han hjem søgte uden at faa Arbejde. Netop paa denne Maade finansieredes Svendenes Rejser. Lovmæssig Forpligtelse til at udrede denne Understøttelse eksisterede altsaa ikke; men de fleste opfattede den som nødvendig ud fra kollegial Gæstfrihed. Selv naar det kneb at skaffe Midlerne, tav man og rakte sin Skærv. Om Nysted Smedelav og om samme Bys Snedker- og Tømmerlav hedder det 1862, at der ingen Penge var i Kassen; de smaa Indkomster var medgaaet til Geskænk, og Mestrene havde endda maattet give privat Tilskud, for at Hjælpen kunde strække til¹⁸⁾. Enkelte Lav maatte indskrænke sig til kun at give om Vinteren¹⁹⁾.

Pengene udrededes jævnlig af Mesterlavets Kasse²⁰⁾, men dog vist ligesaa hypigt af Svendeladen²¹⁾. 1853 afslog Københavns Bagermestre at give Geskænk²²⁾. I visse Tilfælde, navnlig i Provinsen, maatte Svenden gaa rundt til hver enkelt Mester og tilbyde sig, og naar man saa ikke havde Brug for ham, fik han nogle Skilling paa Stedet. Hvis Mesteren alene betalte denne Geskænk, blev det en Art Godtgørelse for Tilbudet, saa Mesteren kunde undgaa at avertere efter

17) Kbh. Skomagerlavs Kopibog 1853—94 indeholder adskillige Eks. paa, at Politiet tilskrives herom.

18) Nysted Smedelavs Protokol 1727—1862, 17/6 1862. — Nysted Snedker- og Tømmerlavs Protokol 1726—1862, 18/6 1862.

19) Eks.: Kbh. Skomagerlavs Kopibog 1853—94, 20/10 1860. Svar paa Skr. fra Magistraten om, hvorvidt Lavene havde Pligt til at yde Geskænk. — Jfr. Odense Snedkerlavs Diverse Sager 1705—1894, 24/6 og 9/7 1859.

20) Eks.: Kbh. Møllerlavs Dokumenter 1751—1876, Koncept 1/12 1860.

21) Kbh. Skomagerlavs Kopibog 1853—94, 20/10 1860. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 21/10 1860.

22) Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, 24/10 1853.

Hjælpen. Jævnlig maatte Provinsmestre dog skrive til København efter Svende²³⁾. Geskænkens Størrelse rettede sig efter de stedlige Forhold. Vordingborg Skomagerlav gav 1 Mk. I et Farveri i København fik man ogsaa 1 Mk. Drejersvendelavet i København gav 4 Mk. og frit Logi i 2 Nætter. I Tyskland fik Ty-pograferne 1 Thaler i Viaticum, som Rejseunderstøttelsen i Reglen hed i Bogtrykkerfaget. Københavns Typografer gav endog 3 Rdl.; men de havde ogsaa siden 1823 en Rejsekasse, som ordnede Udbetalingen²⁴⁾.

I lidt større Byer ejede de enkelte Lav ofte hver sit Svendeherberg, ogsaa kaldet Svendekro. I mindre Byer slog flere Fag sig sammen om eet Herberg. En Mand var da antaget som Kro- eller Herbergsfader²⁵⁾. I andre Tilfælde lejede man sig ind hos en Værtshusholder²⁶⁾. I Helsingør havde Bagere, Sadelmagere, Smede og Snedkere 1860 Svendekro i »Den forgyldte Hue«²⁷⁾. Naar et Svendelav skiftede Herberg, blev det fejret med stor og zünftig Højtidelighed. Lavsskiltet, der var anbragt over Herbergets Dør og paa symbolsk Maade udtrykte Haandværkets Art, flyttedes i stort Optog fulgt af Taler og Skaaler fra det gamle til det nye Opholdssted. Naar Svenden kom til en fremmed By, spurgte han altid efter sit Fags Herberg²⁸⁾. Der traf han Fagfæller og undertiden Landsmænd, hvad der ikke var af Vejen, hvis det kneb med Sproget. Der fik han ogsaa Mad og Nattelegi, indtil han fik Arbejde eller forlod Byen. Herberget var ogsaa Tilflugtssted for Byens egne Svende, naar de var arbejdsløse; undertiden rummede de »Krankkamre« for de syge Svende²⁹⁾. I et saadant Hus rørte sig følgelig et broget Liv, og Forholdene tiltalte ikke altid ordentlige Mennesker. Strenge Regler om Husorden var derfor paa sin Plads, baade om Renlighed og om god Opførsel³⁰⁾. Af Hensyn til den umaadelige Udbredelse, Fnat og Syfilis havde blandt de vandrende Svende, maatte Beboerne hver Aften lade sig efterse af Krofaderen³¹⁾. I Reglen maatte de ligge nøgne i Sengen, to og to sammen. Logiet var ofte overordentlig slet. Den egentlige Aarsag til det ilde Ry, som Herbergerne nød, var det ukristelige Drikkeri, som de tit afgav Skueplads for³²⁾. En Svend kunde ikke forsvare at lade Krofaderen gaa glip af Fortjeneste. Ankomst eller Afgang blev fejret med et ceremonielt Antal Snapse eller Øldrikning, og til Drikkeskikkens Vedligeholdelse var flere af de større Kroer udrustet med et Antal ældre, trænedes Solderister, der næsten stadig var arbejdsløse og levede af at tære paa de mere ordentlige Fagfæller. Paa Skomagerkroen i København ventede de ældre Stamgæster, de saakaldte »Krorødder«, altid med Begærighed paa Ankomsten af nys udlærte, de saakaldte »Pibe-

²³⁾ Eks. i Tillys Breve i Malerlavet.

²⁴⁾ Kvitteringer i Vordingborg Skomagerlavs Diverse Dokumenter 1738—1862. — C. Nyrop: Danske Farvere, 1900, 134. — Skand. Bogtrykker-Tidende 1873, 140. — C. Nyrop i Medd. fra Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk 1879—82, 118-119.

²⁵⁾ Eks. i Forhandlingsprotokol for Grovsmedesvendenes Lav [København] 1845—67, ²⁸/₂ 1845.

²⁶⁾ Eks. paa Lejekontrakt: Kbh. Bødkerlavs Diverse Sager 1781—1890, ¹²/₈ 1855. — Jfr. C. Nyrop: Fra Roskilde Smedelavs Lade, 1886, 39.

²⁷⁾ [Laurits Pedersen]: Det ærbare og velagtede Snedkerlav i Helsingør 1581—1906, 37.

²⁸⁾ Taler afholdt ved Snedkersvendenes Skilteflytningsfest i Odense ²⁹/₉ 1852 i Odense Snedkerlavs Diverse Sager 1705—1894. — C. Nyrop: Haandværksskik i Danmark, 1903, 124-56.

²⁹⁾ Eks.: Forhandlingsprotokol for Grovsmedesvendenes Lav [Kbh.] 1845—67, ²⁸/₃ 1846.

³⁰⁾ Anhang 1834 til saadanne Regler paa Dansk og Tysk i Kbh. Bagerlavs Sager 1828—41.

³¹⁾ Kbh. Bagerlavs Sager 1842—62, ²⁰/₃ og ¹²/₈ 1857.

³²⁾ En maadeholdsagitorisk Skildring heraf ved H. Visby i Borger-Vennen 1846, Nr. 21-24.

unger«, for at faa dem til at punge ud³³⁾, og Bagernes Svendekro, der nok var en af de værste, blev »et hæsligt Samlingssted for Svir og Spil«, hvor de arbejdsomme opmuntredes til at skrue Lønnen op, for at de siden kunde give des mere til Drik³⁴⁾.

Fra Svendekroerne bredte Daarligdommen sig til Værkstederne, og 1830 maatte saaledes Odense Snedkerlav vedtage, at man ubarmhjertigt vilde melde det til Politiet, naar fremmede kom paa Værkstedet for at forlede Svendene til Brændevinsdrik og Spadsere³⁵⁾. Drikkeriet demoraliserede i Lavsvæsenets Slutningstid et stort Antal Svende. Naar det gode Kammeratskab garanterede dem en anstændig Geskænk, var det fristende for de mindre arbejdslystne at blive Riddere af Landevejen, gaa fra By til By, leve for Drik og Vandring; og saaledes, som frie Fugle, med forsoren Tale og højt Humør, villige til Sang og Halløj, gjorde de Landet usikkert og bragte Haandværket i Vanry, til Skade for de habile Svende, der gerne vilde se sig om i Verden og lære noget.

De vandrendes Tal vekslede betydelig fra Aar til Aar efter Konjunkturerne³⁶⁾. Naar ikke særlig kritiske Forhold gjorde sig gældende, ankom der til København flest Svende om Foraaret og afrejste flest om Efteraaret. I den haarde Vintertid indskrænkedes Vandringerne mest mulig. Dette gjaldt navnlig i Byggefagene. Forholdet kan eksempelvis belyses for Murerfaget, der paa Grund af det ringe Lærlingetal var stærkt afhængig af Tilførslen af fremmed Arbejds-kraft.

Antal Murer- og Stenhuggersvende, ankommet til og rejst fra København 1854 og 1860³⁷⁾.

	Ankommet		Rejst	
	1854	1860	1854	1860
Januar	5	3	21	17
Februar	20	2	9	8
Marts	66	11	26	6
April	29	28	44	15
Maj	28	44	17	25
Juni	37	41	15	30
Juli	14	7	10	17
August	34	18	13	40
September	17	13	6	25
Oktober	27	2	26	25
November	27	7	71	25
December	8	4	24	23

Alle Fag var repræsenteret blandt de vandrende, men ikke ligeligt i Forhold til deres Svendetal. Det var en betydelig Del af Svendene, der saaledes levede paa Fellfod. Endskønt Nyrop antager, at Tømrere var mindre tilbøjelige til at vandre³⁸⁾, saa fandtes der dog i København 1857 i deres Fag 1087 Svende plus 486 tilrejste Svende, og i Aarets Løb ankom 279 og bortrejste 249. I de følgende

³³⁾ C. Nyrop: Kbhvn. Skomagerlav 1509—1909, 125. — Jfr. Nord. Skomagertidende 16/6, 2/7 og 18/7 1887.

³⁴⁾ H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Bagerlaug, 1933, 124.

³⁵⁾ G. Hansen: Odense Snedkerlaugs Historie 1684—1934, 47.

³⁶⁾ Mackeprang 40-42 søger, omend paa usikkert Grundlag, for Perioden 1800—50 at konstatere Svingningerne i Antallet af Svende i København for derved at finde Perioder med megen Arbejdsløshed.

³⁷⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlav: Bortrejste og ankomne Svende 1849—61.

³⁸⁾ C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1889, 197.

daarlige Aar fjernede sig ikke alene de tilrejste, men endog en stor Del af de i Byen hjemmehørende Svende, saa der 1860 kun var 680 Svende plus 18 tilrejste i Byen³⁹). Antagelig var det kun faa Svende, der slet ikke havde vandret⁴⁰).

De allerfleste Svenderejser gik til Tyskland; mange naaede Schweiz og Østrig, enkelte de baltiske Lande eller Italien, ja endog Tyrkiet⁴¹). Nederlandene og Frankrig kom de danske sjældent til, fordi der ikke var Zünft. Ifølge Plakat af ^{23/10} 1835 var det forbudt Haandværkssvende at rejse i Lande, hvor Associationer og Forsamlinger af Haandværkere var tilladt. Anledning her til var en tysk Forbundslov af lignende Indhold, og Hensigten var utvivlsomt at holde Landet fri for Uro af samme Art, som forekom i Frankrig⁴²); men ved sin Ordlyd kom Plakaten først og fremmest til at ramme Rejser til England, og for en Tid, da dette Land saa afgjort laa forrest i den tekniske Udvikling, kan Forbudet ikke noksom anses for uheldigt. Nogen streng Overholdelse deraf fandt imidlertid ikke Sted⁴³), og den Straf, man ifaldt ved Overtrædelse, var heller ikke synderlig respektindgydende. Hvis man ikke kunde finde paa en fyldestgørende Undskyldning, kunde man ikke faa Borgerskab det første Aar efter Tilbagekomsten. De Svende, der gjorde deres Rejser til Søs, saaledes som Bødkere, Snedkere og Skibstømrere, der for en stor Del tog Hyre som Skibshaandværkere, kunde ikke undgaa at komme til det frisindede Vesteuropa.

Hvor stort et Antal danske Svende der til en bestemt Tid opholdt sig paa Rejse i Udlandet, har man ingen Midler til at afgøre. Antagelig har de talt adskillige Hundreder, ja deres Tal løb vel undertiden op i Tusinder. En Del bosatte sig derude. Afgangen fra Fædrelandet blev dog i alt Fald rigelig opvejet af det Indslag af fremmed Arbejdskraft, især fra Tyskland, som Svendevandringerne bragte til Danmark. I København var vel Halvdelen af Bagersvendene i 1840'erne Tyskere, og blandt Skomagerne var mange Svenskere og Nordmænd⁴⁴). Af Maskinfirmaet I.G.A. Eickhoff's Svende var en betydelig Del tyske og svenske⁴⁵). 1853 opstod der ligefrem en Forening for tyske Arbejdere i København med det Formaal at virke for deres Sammenhold og efter Tidens Maner at fremme Sansen for det ædle og skønne⁴⁶).

³⁹) Navneliste over Svendene i Kbh. Tømmerlav i Aaret 1857 og samme for 1858 og 1860, U.B.

⁴⁰) Eks.: Typograf J. C. Lunds Erindringer, 1934; Ad. Bauer: C. B. Hansens Etablissement 1830—80, 43.

⁴¹) Rejsebeskrivelser: A. C. Hansen: En københavnsk Snedkersvends høist mærkelige Fodrejse (1822), 1826; C. C. Hornung: Ungdoms- og Manddomsliv, fortalt af ham selv. Udg. af F. Krebs 1873, 15-89 (Rejse 1824—27); L. Prange: En Odense Malers Reiser . . . 1833—39, Odense 1875; Troels Marstrand: Slægten Marstrand 1885, 30-39 (Rejse 1835); Eiler Nystrøm: Guldsmed Anton Michelsen, 1909, 46-52 (Rejse 1837); W. C. Samuelson: En Fodvandring i fire Verdensdele (1838), 1861; Af en Typografs Erindringer (Theodor Lund o. 1850) i Skand. Bogtrykker-Tidende Nov.-Dec. 1873; Typograf Daniel Brinck's Levnedsløb i Typ.-Tid. ^{14/1} 1882.

⁴²) Østifternes Stændertidende 1835—36, 1367 og 1375—78.

⁴³) C. Nyrop: Bidr. til vor Haandværksstands Historie i Tiden før 1857, 1914, 152-54, 236. Iøvrigt maa det vistnok anses for tvivlsomt, om Frankrig kunde regnes til de i Forordningen nævnte Lande, idet Korporationer der jo 1810—64 var forbudt, omend Forbudet ingenlunde altid blev overholdt.

⁴⁴) Kbh. Bagerlavs 1842—62, Liste ^{5/12} 1846. — Kbh. Skomagerlavs Kopibog 1853—94, ^{21/5} 1853.

⁴⁵) At dømme efter Svendenes Navne i Firmaets Lønningsbøger, der haves fra 1848.

⁴⁶) Statuten des deutschen Arbeitervereins Concordia, gestiftet ^{15/10} 1853, Kopenhagen 1875, haves ogsaa fra 1883, U. B.

I Provinsen var, navnlig for de Byers Vedkommende, der ikke laa paa Hovedruterne, Fremmedelementet vel noget mindre iøjnefaldende. Af 72 Skomager-svende, der 1851—60 ankom til Hillerød, var der 3 fra Tyskland, 4(?) fra Sverige og 4 fra Hertugdømmerne, medens 41 var fra selve Hillerød, 8 fra København og 12 fra andre danske Provinsbyer⁴⁷⁾. En ikke ringe Del af de fremmede slog sig ned for Livstid i de danske Byer⁴⁸⁾.

Følgen af den stærke Opblanding med Tyskere blev, at de fleste danske Haandværkere i de Tider kunde noget Tysk, og at Lavene for en Del korresponderede paa Tysk. For de mere specielle Færdigheders Vedkommende var Indkaldelsen af fremmed Arbejdskraft endog uomgængelig nødvendig. I 1850'erne indforskrev Hattemager Børgesen flere Belgiere til København til at sy Hatte, og Vilh. Christesen hentede et Par Svende fra Bremen til sin Sølvvarefabrik i Slagelse⁴⁹⁾. Klædefabrikken Kjærs Mølle ved Aalborg begyndte 1851 udelukkende med tyske Arbejdere, men døjede en Del med dem, da de ikke just tilhørte Eliten, men var svært fordrukne, og de Danskere, som de oplærte, skal være blevet ligesaa slemme. Senere fik man fat paa nogle flittige og nøjsomme Svenskere⁵⁰⁾. Den moderne danske Industris Grundlæggelse er i højeste Grad blevet lettet ved den uhindrede Adgang til at skaffe sig kvalificeret udenlandsk Arbejdskraft. Især Tyskerne blev en Berigelse for Landets Erhvervsliv. De svenske Arbejdere kunde i Almindelighed hverken maale sig med de danske i Dygtighed eller især i Paalidelighed og Samvittighedsfuldhed, og de fik da ogsaa for det meste det underordnede og allergroveste Arbejde at udføre⁵¹⁾.

Krigen 1848—50 gjorde ved sin nationale Begejstring et kraftigt Afbræk i den tyske Indvandring til Danmark. I en Række Fag ledsagedes den af Arbejdsløshed, og Brødnid i Forbindelse med Fædrelandskærlighed bragte de danske Svende til ved mere eller mindre blide Midler at faa lempet Tyskerne ud af Landet. Da de efter Krigen kom igen, søgte de danske Svende paa mange Maader at lægge dem Hindringer i Vejen; men navnlig i de Fag (som Murerfaget), hvor Danskerne var for faa, tog Mestrene sig af Tyskerne, for at Lønnen ikke skulde blive skruet op⁵²⁾, og fra Midten af 1850'erne kom Tyskerne om trent i samme Tal som før Krigen, hvad der fremgaar af hosstaaende Optælling.

Den Svend, der var træt af at vandre eller træt af sin hidtidige Mester og søgte Arbejde, blev paa mange Maader hjulpet tilrette. Han behøvede blot at henvende sig til Oldgesellen, saa skulde denne gaa til Oldermænden, der atter skulde forespørge hos de enkelte Mestre, om de havde Arbejde. Ligeledes kunde den Mester, der manglede en Svend, gaa til Oldermænden, som saa skulde skrive en Seddel derom til Oldgesellen. Sedlen skulde opslaas paa en Tavle paa Herberget, og dens Indhold indføres i en Bog, som laa til Eftersyn for de

47) Hillerød Skomagerlavs Protokol 1827—62.

48) Jfr. for det 18. Aarhundrede: Albert Olsen: Bybefolkningen i Danmark i Merkantilismens Tid, 1932, særlig S. 37.

49) [Axel Larsen:] S. Børgesen & Co. 1854—1904. — C. Nyrop: Vilh. Christesen, 1871, 16-17.

50) R. Sørensen: Kjærs Mølle 1851—1901, 86-91.

51) V. Falbe-Hansen: Forandringer ... i Priserne, 1869, 222-23.

52) Kbh. Bagerlavs Sager 1842—62, 14/6 48; Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66; Skomagerlavs Tryksager 1762—1857, 7/6 1848; Skræderlavs Protokol 1750—1862, 24/6 1848; Tømmersvendelavs Brevkopibog 1853—61. — Jfr. Mackeprang 86-89; C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 251-55, 266; R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 274-75; [A. Bosse:] Jubilæumsskrift ... Murernes Fagforening ... Helsingør 1888—1928, 9.

Passerede Svende i nogle sjællandske Byer⁵³⁾.

	Ialt	Absolut Antal				Procentvis			
		Slesvigere	Tyskere og Holstenere	Svenskere	Nordmænd	Slesvigere	Tyskere og Hostenere	Svenskere	Nordmænd
Ringsted 1841.....	816	31	212	15	12	3,8	26	1,8	1,5
— 1846.....	993	58	392	14	8	5,9	39,5	1,4	0,8
— 1856.....	798	33	279	41	13	4,1	35	5,2	1,6
Slagelse 1841.....	656	28	155	11	9	4,3	23,6	1,7	1,4
— 1846.....	686	44	255	10	5	6,4	23,2	1,5	0,7
— 1856.....	714	32	309	37	4	4,5	43,3	5,2	0,6
Roskilde 1841.....	908	30	220	16	14	3,3	24,2	1,8	1,5
— 1846.....	1210	60	483	31	7	5	39,9	2,6	0,6
— 1856.....	1018	30	451	54	17	3	44,3	5,3	1,7
Hillerød 1841.....	323	4	63	12	2	1,2	19,5	3,7	0,6
— 1846.....	347	14	115	27	1	4	33,1	7,8	0,3
— 1856.....	390	12	16	21	4	3,1	41	5,4	1

arbejdssøgende⁵⁴⁾. Der var dog ingen Pligt til at søge Arbejdet ad denne Vej. Svenden kunde henvende sig direkte til hvilken Mester, han vilde. Hvorsomhelst han saa sit Fags Skilt i Gaden, kunde han træde ind og fremføre sit Fags Gruss og paa den Vis maaske gaa lige fra Landevejen ind til udmærket Arbejde. Direkte forbudt var derimod den saakaldte Omskuening, hvorefter Oldgesellen skulde ledsage Svenden rundt til Mestrene i en bestemt Rækkefølge, og Svenden saa tage Arbejde hos den første af Rækken, der vilde have ham. Ved dette Forbud opnaaede Svendene, at de ikke behøvede at tage Arbejde hos ilde lidte Mestre eller daarlige Betalere. Dog forbød Forordningen at blokere en Mester — det kunde koste 2 Aars Tugthus og føre til Nedlæggelse af Fagets Herberg. Ligesaa var det forbudt Mestrene at holde en Svend ude fra Arbejde.

I Forbindelse med Antagelse af ny Arbejdskraft krævedes i Sadelmagerlavet af tilrejsende Attest fra Oldermænd om deres Sundhedstilstand⁵⁵⁾. Ellers var Antagelsen af Svende ikke almindeligvis besværliggjort med anden Formalitet, end at Anmeldelse derom skulde afgives til Oldermænd. Dette skulde iøvrigt ogsaa ske ved en Svends Afskedigelse⁵⁶⁾. At dømme efter de talrige Gange, denne Anmeldelsespligt blev indskærpet Lavsinteressenterne, tør man antage, at det har været umuligt at faa den overholdt.

Svende i Arbejde.

De vandrende Svende blev i Reglen kun kort Tid hos hver Mester, undertiden kun nogle Dage, jævnlig nogle Maaneder, højst et Aar eller to. Derimod tjente de Svende, der havde faaet deres Rejselyst tilfredsstillet eller fra Vandringerne var vendt tilbage for at sætte Bo i deres Hjemby, helst hos samme Mester, saa længe det lod sig gøre. Det gjaldt at have en pæn Arbejdsbog uden for mange

⁵³⁾ Optalt efter Politiets Pasprotokoller.

⁵⁴⁾ Fra Kbh. Linnedvæverlav haves baade en Antagningsprotokol for Svende 1800—72 og en anden for Mestre 1800—75, hvori Arbejdsanvisningen opførtes.

⁵⁵⁾ Arbejds-Bog for Sadelmagersvend under hans Ophold her i Staden, Fortalen 8/9 1853, U. B.

⁵⁶⁾ Reskript 20/9 1848, Schou's Reskripter og Resolutioner for 1847, 1853, 263. — Jfr. Udskrift af Domprotokol 1852 i Kbh. Skomagerlavs Diverse Sager 1749—1893.

udfyldte Rubrikker. Man kan derfor dele Svendene i en fastgroet og en bevægelig Gruppe; men selv for de fastgroede kunde det hyppigt blive nødvendigt at skifte, fordi det Arbejde, der tilfaldt en Mester og hans Værksted, ogsaa for Ejere af velindarbejdede Forretninger, i visse Fag kunde variere stærkt fra Tid til anden. Naar hertil føjes Virkningerne af Konjunktursvingninger, bliver det klart, at Datidens Arbejdsforhold for faglærte Svende i Virkeligheden var meget mere omskiftelige og usikre end senere Tiders¹⁾.

Antallet af Svende, der var beskæftiget hos den enkelte Mester, var navnlig forskelligt fra Fag til Fag²⁾. I 1840'erne havde i København Murermestrene gennemsnitlig 20 Svende hver, Tømrermestrene 17—18 Svende, Sejlmagerne 8 og Tøjmagere 6; Bagere, Malere og Snedkere havde gennemsnitlig hver 3 à 4 Svende. I næsten alle de øvrige Fag var 1 à 2 Svende det almindelige. Nogle uddøende Fag havde saa godt som ingen Svende. I 1850'erne øgedes Forskellen mellem Fagene endnu mere. 1856 havde Murermestrene saaledes hver 22—23 Svende i Gennemsnit. I Fleertallet af Fagene, hvor hver Mester gennemsnitlig kun havde en Svend eller to, var Svendene som Regel unge. Eksempelvis kan nævnes, at af Københavns 85 Møllersvende i 1862 var kun 18 over 30 Aar³⁾.

Lavssystemets oprindelige Forudsætning, at de fleste Svende med Tiden skulde naa til at blive Mester, var endnu bevaret for Fag med saadanne unge Svende. Anderledes i de Fag, hvor Svendenes Tal var adskilligt større end Mestrenes. De fleste Svende maatte her belave sig paa aldrig at blive Mestre. Som Følge deraf giftede de sig, og da de for den Løn, de kunde opnaa i fri Konkurrence med de ugifte Svende, skulde forsørge Kone og Børn, blev deres økonomiske Kaar ganske daarlige. De ugifte Svende var derfor tilbøjelige til at se ned paa saadanne »Viverkarle«⁴⁾. Den gifte fastboende Svend maatte se anderledes paa mange Spørgsmaal end den ugifte, der naarsomhelst kunde begive sig paa Vandring. Han turde ikke stille for strenge Krav til Mesteren; han turde ikke risikere at miste sit Arbejde, og han blev derfor i de frie Svendes Øjne en daarlig Kammerat. De ugifte Svendes Modvilje overfor de gifte var da ogsaa betydelig, og Forordningen af 1800 maatte forbyde de ugifte at vægre sig ved at arbejde sammen med de gifte — en Bestemmelse, der endnu ved 1840 ikke skal have været overflødig⁵⁾. Procentvis tiltog de gifte Svendes Tal Aar for Aar. 1843 var en Tredjedel af Københavns Svende gifte; men af Tømrersvendene var det de to Tredjedele, af Murersvendene godt Halvdelen og af Snedkersvendene de to Femtedele. Jo større Udsigt der var i et Fag til at ende sine Dage som en fattig gift Svend, des ringere Tilgang var der af Lærlinge⁶⁾.

De ugifte Svende fik ofte Kost og Logi hos Mesteren. Efterhaanden var dette System dog ikke saa udbredt som før i Tiden. I København fandtes det ikke mere i de Fag, hvor de enkelte Mestre havde særlig mange Svende⁷⁾. Derimod

1) Om Svendenes Skiften se f. Eks. Antegnelsesprotokol for Kbh. Linnedværkmestre 1800—75.

2) Mackeprang 12-14.

3) Kbh. Møllerlavs Dokumenter 1751—1876, Koncept 30/4 1862. I Forhold til Mestertallet var der et ret stort Antal Møllersvende i København; men for Landet som Helhed var Forholdet mere ligeligt.

4) Af tysk Weiberkerl.

5) Otto Müller 97.

6) Mackeprang 27-33 giver en indgaaende Behandling af de gifte Svendes Forhold. — Jfr. Bruun 36-39.

7) Mackeprang 43-44. — R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 275.

var det endnu Skik, at Svendene udførte deres Arbejde i Mestrenes Værksted. Ifølge Raadstueplakat af 22/6 1823 var det endog forbudt at lade ugifte Svende arbejde andetsteds, naar ikke Arbejdets Natur krævede det; men denne Bestemmelse blev ikke overholdt. I visse Fag, navnlig blandt Skrædere og Skomagere, havde Hjemmearbejde vundet Indpas.

Værkstedforholdene belyses af I. A. Hansen i hans Erindringer. I hans Fædrethjem i Rudkøbing var Opholds- og Spisestue samt Skomagerværksted og Soverum for Husfaderen og Husmoderen altsammen forenet i en 3 Fags Stue ud imod Byens Torv, mens Svende og Drengene sov i et Værelse i Baghuset. Da han kom til København maatte han udføre Arbejdet i sit Logi. Ofte boede den ene Skomagermesters Svende hos en anden Skomagermester. Mestrene holdt af at prale med mange Svende. Jævnlig havde de derfor flere, end de kunde skaffe fuld Beskæftigelse. I. A. Hansen forstod dog at indrette sig. Mester kunde ikke lide, at Svendene gik paa Gaden, saa andre opdagede, hvordan det stod til. Naar I. A. Hansen savnede Arbejde, truede han blot med at gaa ud eller sagde, at han havde noget at gøre for sig selv. Saa kom Lær^lingen øjeblikkelig med Arbejde⁸⁾.

Dette, at Svendene paatog sig Arbejde for egen Regning, var egentlig forbudt efter Lavsartiklerne, og det var nok heller ikke særlig almindeligt. Mestrene misbilligede det naturligvis og bekæmpede det. Kun i Fag med Hjemmearbejde var Adgangen dertil nogenlunde let. Naar I. A. Hansen arbejdede for sig selv, havde han en Kasse parat til at gemme Arbejdet i, saa snart nogen bankede paa hans Dør. Under Arbejdsløsheden i Trearskrigens Tid saa Murerlavet igennem Fingre med, at Svendene skaffede sig nogen Fortjeneste ved at arbejde paa egen Haand⁹⁾. Efterhaanden som Diskussionen om Lavenes Eksistensberettigelse tog til, dristede Fuskeriet sig vistnok til mere aabenlys Færd, og ved Juletid 1855 arbejdede 200 Svende af Murer- og Tømmerlavene paa eget Ansvar¹⁰⁾. I de fleste Fag forsømte Lavsmestrene dog sjældent at slaa ned paa Fuskeriet.

For at hjælpe paa den gode Forstaaelse mellem Mester og Svend gav Forordningen af 1800 flere vigtige Bestemmelser. Svendene skulde behandles med Godhed og Anstændighed, og til Gengæld skulde de vise Mestrene Agtelse og Lydighed. En Mester maatte ikke anvende Skældsord eller Prygl overfor Svenden. Var en Svend utilfreds med Behandlingen, skulde han selv fremføre sin Klage; men hvis han fik andre til at tage Del i eventuel Uenighed, kunde han straffes med 4 Dages Vand og Brød. Udeblev han fra Arbejdet, skulde han bøde 48 Sk. til Deling mellem Mesteren og Byens Fattige. Forlod han Værkstedet med Overlæg, altsaa strejkede, skulde han bøde dobbelt saa meget, og hvis flere deltog i en Strejke, skulde Hovedmanden have 4 Dages Vand og Brød. Hvis et helt Lav Svende strejkede, skulde Ophavsmanden arbejde 2 Aar i Rasphuset og Svendenes Herberge være forbrudt. Søgte endelig de strejkende at faa andre Lavs Svende til at slutte sig til dem, »da bør de, som den offentlige Roligheds Forstyrre, straffes med Fæstnings-Arbejde, i Jern, i 6 Aar, og derefter forvises Landet«. Storstrejke blev saaledes anset for et Slags Oprør. Oldgesellerne skulde paase, at det ikke trak op til saadan Uorden. Loven gav en virksom Hjælp til Disciplinens Opretholdelse.

⁸⁾ Almuevennen 1873 I, 267; II, 103-107.

⁹⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 12/5 og 13/7 1849.

¹⁰⁾ Smst. 30/12 1855.

Naar Aftaler blev indgaaet, var det rimeligt, at Svendene fik et Ord med at sige. Forordningen af 1800 indrømmede Parterne fuld Frihed til at indlade sig paa de Arbejdsforhold, som de kunde komme overens om. Paa Raadstuerne skulde der ligge en Protokol, hvori Overenskomsterne kunde indskrives, for at der ikke bagefter skulde være Tvivl om dem. Benyttelsen af denne Protokol var imidlertid altfor omstændelig; Enevældens Ønske om juridisk Fastslaaen af Livets Forhold gik her ud over det gennemførliges Grænser. Saavidt vides, blev den anførte Forholdsregel aldrig benyttet¹¹⁾. I Praksis nøjedes man med mundtlig Aftale.

Ved Aar 1857 havde imidlertid hverken den i Loven fastsatte Kontraktfrihed eller de strenge Bestemmelser om Straf for Strejker Betydning i Virkeligheden. I Stedet for Kontraktfrihed eksisterede der i flere Fag Løntakster, der var fastsatte ved Mesterlavenes Vedtagelse som brugelige overfor Lavets Svende. 1818 vedtog Skomagerlavet saaledes Akkordsatser for almindeligt forefaldende Arbejde, og samme Aar kom en Række Bogtrykkere overens om at betale ensartede Akkordpriser¹²⁾. Hvis Svendene ønskede Forandringer heri, var der ingen anden Udvej end at indgive Ansøgning til Lavet om Lønforhøjelse, hvad ogsaa var Praksis. Ifald Lavsmestrene nu afslog Lønforhøjelse, og et helt Lavs Svende derefter sagde op og efter Opsigelsesfristens Udløb gik deres Vej, var det et Spørgsmaal, om Kontraktfriheden gav dem Lov dertil, eller de havde sammenrottet sig og ifaldt Straf for Strejke. Hele den første Halvdel af Aarhundredet holdt man vistnok paa det sidste; men aktuelt blev Spørgsmaalet først, da der virkelig ved Midten af Aarhundredet kom til at foreligge Strejker. Typografstrejken 1848, Aarhundredets første kendte Strejke, har i denne Forbindelse ingen Betydning, da Bogtrykkerfaget ikke var organiseret som Lav og altsaa ikke kom ind under Forordningen af 1800. Iøvrigt nedlagde Typograferne først Arbejdet efter 14 Dages Opsigelse¹³⁾. Anderledes ved Murerstrejken 1851. Her iagttog Svende ogsaa de 14 Dages Opsigelse; men Strejkens Ledere blev alligevel arresteret, og det var kun et stærkt, offentlig Krav om, at man nu efter Grundlovens Indførelse skulde se bort fra Strejkestraffen, der fik Politiet til at lade Sagen falde og — forøvrigt ogsaa efter Mestrenes Forbøn — slippe Svendene fri. Bagefter maatte Svendene tage imod den Dagløn, Mestrene tilbød, og den Akkordprisliste, som et 5 Mands Mesterudvalg udarbejdede som vejledende for Lavet¹⁴⁾. Ikke meget anderledes endte det, da Lønsørgsmaalet næsten samtidig kom for i Tømmerfaget. Først indrømmede Mestrene en forhøjet Sommerdagløn; men desuden nedsatte de et Mesterudvalg til at fremkomme med Forslag til en Akkordpriskurant, og da dette Forslag, inden det blev vedtaget af Mestrene, blev forelagt Svendelavet til Godkendelse, skete det med den Tilføjelse, at yderligere Ændring eller Forhøjelse »ej finder Sted«¹⁵⁾. Svendenes Indflydelse paa Lønnens Højde kan altsaa betegnes som yderst beskeden.

Hvor mange Fag der havde saadanne vedtagne Lønsatser, er uklart. For Fabrikkers Vedkommende er der opbevaret Akkordprislistes fra det Hee-

11) Mackeprang 34-35.

12) Kbh. Skomagerlavs Forretningsprotokol 1748—1838, 14/8 1818. — Aarsskriftet Bogvennen 1918, 45-49.

13) [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 105-07.

14) C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 257-59. — Bruun 57-62.

15) Svendearbejdslønnen for Tømmerarbejde antaget af Mestere og Svende i 1851. Gjældende fra 1ste Januar 1852 for Laugets Interessenter, K. B. — C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 214-15.

gaard'ske Jernstøberi og den kongelige Porcellænsfabrik¹⁶). Saavidt vides havde Kurvemagerfaget en Priskurant fra 1856¹⁷). Blandt Snedkerne foreslog Fagets urolige Aand J. Lasenius Kramp 1842, at der skulde nedsættes et Udvalg til at udarbejde en Priskurant for Svendelønnen; Mestrene mente imidlertid ikke, der vilde komme noget væsentligt Resultat ud af det, men at det snarere kunde være til Skade, hvis Priskuranten faldt i Hænderne paa uindviede¹⁸). Ligeledes søgte Malersvendene 1857 at faa Mestrene til at vedtage Akkordpriskurant; men efter at Mestrene havde nedsat Udvalg til at gennemgaa Svendenes Forslag, endte det med, at de paa et Lavsmøde vedtog, at »det maatte have sit Forblivende ved de bestaaende efter Overenskomst stedfindende Forhold«¹⁹). Svendenes Forslag blev alligevel trykt til Vejledning ved Akkorders Afslutning²⁰). Selv om der i et Fag eksisterede en vedtagen Priskurant, kan Eftertiden dog ikke vide, hvorvidt de fastsatte Takster var gældende i Praksis. Oplysningerne om de virkelig udbetalte Lønninger er fra den Tid saa faa og spredte, at det ikke er muligt at danne sig et Billede af Forholdene. Lønningerne skal indenfor Snedkerfaget have været saa varierende, at forskellige Arbejdere endog fik forskellig Løn for samme Arbejdsydelse²¹). Det ligger nær at antage, at enkelte særlig dygtige Svende lønnedes over Tarifferne, og svagelige eller udelige Svende lønnedes under.

I de Fag, hvor Svendene fik Kost og Logi hos Mestrene, udgjorde disse Goder den væsentligste Del af Lønnen, og den Pengeløn, som blev givet i Tillæg dertil, blev kun lille. Ifølge de Oplysninger, som Lavskomiteen af 1840 indsamlede fra København²²), beløb Lønnen, naar der var Tale om fast Ugeløn, sig foruden Kost og Logi til mellem 1 Rdl. 3 Sk. og 3 Rdlr., i Gennemsnit 1 $\frac{1}{4}$ Rdlr. Saaledes var Forholdet i en lang række Fag. Bagersvendene, der var særlig lavt lønnet, opnaaede endda undertiden kun 1 Rdl. 2 Mk. ugentlig. Garvere, Grovsmede, Rebslagere og Sadelmagere samt de gifte Blikkenslagere og Gørtlere fik ogsaa fast Ugeløn, men ikke Kost og Logi. Deres ugentlige Pengeløn varierede fra 4 til 7 Rdl., i Gennemsnit 5 $\frac{2}{5}$ Rdl. Kost og Logi vurderedes gennemsnitlig altsaa til 3 $\frac{1}{5}$ Rdlr. Heroverfor stod en Række Fag, der havde Akkord, nemlig Guldsmede, Murere, Sejlmagere, Skrædere, Snedkere, Stolemagere og Urmagere. Deres Aarsfortjeneste var ikke højere end de fastlønnedes. Ganske vist fik Murere og Sejlmagere 8—9 Rdlr. om Ugen; men til Gengæld var deres Haandværk Sæsonarbejde med aarlige Arbejdsløshedsperioder. Periodevis var

¹⁶) En Akkordprisliste over Formerarbejde paa det Heegaard'ske Støberi fra første Halvdel af det 19. Aarh. tilhører Dir. H. S. Dahl, De forenede Jernstøberier, og paa den kongelige Porcellænsfabrik opbevares adskillige saakaldte »Arbejds-Taxter« fra Perioden 1804—67.

¹⁷) Schovelin i Nationaløkonomisk Tidsskr. 1884, 206. — Bruun i Bidrag 312.

¹⁸) A. Bauer: Snedkernes Tegneforening 1837—87, 62-63. Ifølge mundtlig Meddelelse af Snedkermester Carl Poulsen skal der have eksisteret en Priskurant fra omkr. 1854. — Den Priskurant, der optrykkes for det Snedkerne nærstaaende Drejerfag i L. Just-Nielsen: Drejerlauget i Kbh. 1652—1902, 69-70, antages af gamle nulevende Drejermestre at gælde for Mestrenes Leverancer til Hæren.

¹⁹) Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, $\frac{2}{3}$, $\frac{23}{4}$ og $\frac{1}{5}$ 1857.

²⁰) Priis-Courant over Arbejdslønnen ved Udførelsen af Malerarbejde, i Kbh. Malerlavs Arkiv.

²¹) Jfr. Fagblad for Snedkere, Aug. 1885.

²²) Oplysningerne til Lavskomiteen af 1840 er benyttet i Mackeprangs Bearbejdelse i hans anf. Værk 48-49; da de jo imidlertid kun omfatter en Del af Fagene, maa de Slutninger, som drages deraf, tages med Forbehold.

Lønnen gennem 1840'erne og 1850'erne i Stigen; men efter Trearskrigen fulgte nogen Lønnedgang. Under Højkonjunkturen 1857 var Lønnen særlig høj; men ellers var de nominelle Lønninger i 1850'erne gennemgaaende ikke meget forskellige fra de anførte Lønninger fra 1840'erne²³⁾.

I de Fag, som Oplysningerne til Lavskomiteen omfatter, havde af 5400 Svende de 2700 Akkordløn, de 1000 dels fast Løn, dels Akkord, og de resterende 1700 kun fast Løn. Af de sidstnævnte 1700 fik kun de 100 Kost og Logi hos deres Mester. Disse Tal kan dog ikke antages at give nogen sikker Forestilling om, hvor udbredt hverken Akkord eller Kost og Logi var. Saaledes er det i alt Fald sikkert, at Snedkerfaget ikke helt igennem havde Akkord²⁴⁾.

Snedkernes Forhold belyses fortræffeligt af senere Snedkermester Hans A. Holms Arbejdsbog²⁵⁾, en Regnskabsbog, der omfatter Tiden 1853—70 og angiver i Enkeltheder, hvilke Arbejder han udførte, hvor længe han var om dem, og hvad han fik for dem. Den blev paabegyndt, da han 1853 som ung Svend kom fra Aalborg til København, og den blev ført, til han havde faaet den Virksomhed, som han grundlagde i Slutningen af 1860'erne, sat rigtig i Gang. 5 Dage efter Ankomsten fik han Arbejde hos en Mester i Borgergade og tjente paa 13 Dage 14 Rdlr. 8 Sk., dvs. 1 Rdlr. 8 Sk. pr. Dag. Han gik derpaa ledig et Par Dage og begyndte saa Akkordarbejde hos Snedkermester Engel, som han blev hos i længere Tid. Hver 8. Dag fik han udbetalt Kostpenge, om Sommeren 4 Rdlr. 10 Sk., om Vinteren 4 Rdlr. 8 Sk. Ved enkelte Lejligheder fik han noget mere, formodentlig naar han stod overfor en større Udgift. Opgørelse fandt kun Sted med Maaneders Mellemrum, naar et større Arbejde var til Ende. Da han i Virkeligheden daglig arbejdede for omkring 1 Rdlr., fik han ved hver Opgørelse et pænt Overskud udbetalt. I Reglen hengik der mellem hvert af de større Arbejder nogle Dage. Ved en enkelt Lejlighed arbejdede han en Uge paa Dagløn. Saaledes gik alt godt en Tid; derefter meddelede Bogen ved en Opgørelse over Arbejde, der var afsluttet $1\frac{1}{4}$ 1856: »Sagen hævet den $17\frac{1}{8}$ og Regnskabet opgjort af Rettens Assessor« og derpaa: »Færdig for bestandig hos Snedker E. Engel«. Holm havde dog hurtigt fundet en anden Mester, nemlig F. L. Dreves, hos hvem han begyndte $2\frac{1}{4}$. Nu og da arbejdedes der kortere Tid paa Dagløn. Udbetalingen under Akkord var her 1 Rdlr. højere pr. Uge. Dreves havde Arbejde paa fine Steder, men var temmelig paaholdende og gjorde undertiden smaa Fradrag paa de Regninger, Holm indgav. Tidepengene skænkede Mesteren dog. Ofte havde Holm Akkord om et større Arbejde sammen med andre Svende; deres Regnskab blev da ført sammen, og ved Opgørelsen fordeltes Overskuddet; i Reglen fik hver af Deltagerne lige meget pr. Dag, de havde arbejdet derpaa; undertiden fik Holm dog en forholdsvis større Part, formodentlig i Egenskab af Formand. I 1861 mærkes nye Tiders Komme, idet der nu omtales Arbejde, der, som det hedder i Bogen, blev »udført i min Fritid og uden Mesters Mellemkomst«. Sin samlede Fortjeneste som Svend i København indtil $\frac{3}{4}$ 1869 opgjorde han til 7024 Rdlr. 3 Mk. 13 Sk., deraf 110 Rdlr. 3 Mk. 12 Sk. tjent i Fritiden.

Akkordløn blev i Aarene omkring 1857 mere udbredt. Blandt Aarsagerne hertil var begyndende Masseproduktion og Fabriksdrift. En Akkordtakst lod sig lettere fastsætte for Fremstillingen af Genstande, der produceredes ganske ens i større Antal, end ved Forarbejdelsen af mere eller mindre forskellige Haandværksfrembringelser. I Tøjmagerfaget lønnedes pr. Alen²⁶⁾. Paa Jacob Holm & Sønners Oliemølle og Hørhegleri arbejdedes ligeledes paa Akkord²⁷⁾. Paa Jern-

²³⁾ Om Lønshøjde henvises til V. Falbe-Hansen: Forandringer... i Priserne, 1869, 202-08, og Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark 1850—1913, 1930, 16-17.

²⁴⁾ R. Berg: Rudolph Rasmussen, 1869—1919, 15-16. — G. Hansen: Odense Snedkerlaugs Historie, 1934, 47-48.

²⁵⁾ Hans A. Holms Arbejdsbog 1853—70 tilhører Firmaet Hans A. Holm & Søn.

²⁶⁾ Kbh. Tøjmagerlavs Mesterbog 1741—75 og Kopibog 1827—41, Skr. $\frac{3}{8}$ 1840 til Dir. for Københavns Fattigvæsen.

²⁷⁾ Jacob Holm & Sønner: Bøger for Hørhegleriet, 2. Bd. 1839—63, og for Oliemøllen Holmslyst 1845—57.

banens Værksteder var Halvdelen af den udbetalte Arbejdsløn Akkordbetaling²⁸⁾. I et Jernstøberi i Næstved var Daglønnen 4 Mk.; men efter Fyraften og om Søndagen arbejdedes paa Akkord²⁹⁾. Den Fordel, som især blev opnaaet ved Akkord, at Arbejderne fik Løn i Forhold til Flid og Dygtighed, søgte man hos Skibstømmerne, at opnaa ved at Svendene deltes i forskellige Klasser, der havde hver sin faste Dagløn³⁰⁾. r 13

I enkelte Fag forekom delvis Lønning ved Sportler. Skorstensfejersvendene i København fik i Reglen Drikkepenge for at rense Kakkelovnsrør o. lign. Til Gengæld var deres faste Løn lav, kun 1 Rdl. om Ugen — de havde alle Kost og Logi hos Mesteren, fordi der altid skulde være Mandskab ved Haanden i Tilfælde af Skorstensild. Selv de gifte maatte ofte af den Grund opholde sig hos Mesteren, i det mindste hver anden Nat. Skorstensfejersvendene fik desuden Nytaarsgratiale ved Husene, hvad der dog afløstes 1861 mod en Lønforhøjelse. Mestersvendene i Bagerfaget havde ofte Sportellønning. Garversvendene havde Ekstraintdægter ved Salg af Limlæder, Fæhaar m. m., og desuden fik de ferske Haler med hjem til deres Husholdning³¹⁾. I det hele taget faldt det naturligt i en pengeknapp Tid at lade Affald fra Bedriften danne en Art Tillægslønning. Dette Løntillæg i Naturalier betød dog mindre for Haandværkets og Industriens Arbejdere end i Landbruget. Dertil omfattede Produktionen i de enkelte Fag et altfor snævert Udvalg af Varer.

En Særstilling, hvad angaar Løn, indtog de ufaglærte Arbejdere. Saadan var ikke helt uden Betydning. Garverierne anvendte f. Eks. o. 1850 saakaldte »Karle« til »Rosarbejde« eller »Karlearbejde«. Betegnelserne for Arbejdsmænd var andre end nu. Almindeligt blev de kaldt »Sjovere«, uden at der dog forbandtes noget nedsættende dermed³²⁾. Brændevinsbrænderne havde overhovedet ingen Svende, men kun Karle³³⁾. I mange af Fagene hørte der til en blot nogenlunde stor Virksomhed foruden Svende og Lærlinge ogsaa en Karl eller Kusk, der paa forskellig Maade gik de faglærte til Haande; men dermed være ikke sagt, at de tog Del i det egentlige faglige Arbejde. For Murerne var det fra gammel Tid Skik, at de skulde have Haandlangere, og disse havde i 1850'erne næsten lige saa god en Løn som Svendene³⁴⁾. Ellers var det netop ved Lønnens Højde, der blev draget den føleligste Grænse mellem Svende og Arbejdsfolk. De ufaglærtes Løn var gennemgaaende lavere end de faglærtes; men i 1840'erne og 1850'erne undergik Arbejdsfolkenes Løn en kraftigere Stigning end Svendenes³⁵⁾, saaledes at Tendensen tydelig gik henimod en Udfligning af Forskellen. r 14

Arbejdstiden var endnu 1850 meget lang. Den var meget forskellig fra Fag til Fag og varierede ogsaa efter Aarstid og Konjunkturer. Navnlig hindrede Vinterens Mørke og Frost Arbejdet, især i Byggefagene. Med den Tids daarlige Belysningsmidler lod udendørs Arbejde sig som Regel kun udføre ved Dagslys,

²⁸⁾ Af Statsbanesmedenes Historie, 1926, 25.

²⁹⁾ A. Nielsen: Dansk Formerforbund 1889—1914, 38c.

³⁰⁾ Skibstømmerernes Fagforening 1871—1921, 25. — Dansk Skibstømmerforbund 1892—1932, 8-9.

³¹⁾ R. Berg: Skorstensfejerlavet i Kbh. 1778—1928, 50-51. — Z. Friis & G. Ursin: Bageri- og Konditoriarbejdernes Forbund i Danmark, 1917, 10. — Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 7.

³²⁾ Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 7. — Galschiøt: Helsingør, 1921, 257.

³³⁾ Otto Müller 56.

³⁴⁾ Bruun 58.

³⁵⁾ V. Falbe-Hansen: Forandringer ... i Priserne, 1869, 206.

og Vinterhalvaaret igennem var Arbejdstiden derfor i en Række Haandværk begrænset til Tiden fra Solopgang til Solnedgang. Indendørs Fag arbejdede derimod det halve Aar ved Tællelys. Den første Aften hvert Efteraar, naar dette Aftenarbejde begyndte, fejredes med et Lysegilde, der f. Eks. i flere helsingørske Lav fandt Sted ved Mikkelsdagstide. De gifte Svende fik da hver 1 Rdlr. at holde Gilde for hjemme. Ved det finere Arbejde stirrede Svendene sig næsten blinde i Lysets flakkende Skær, og I. A. Hansen fortæller, at den sidste Lyse-aften var den gladeste Aften hele Aaret³⁶⁾.

Nettoarbejdstiden i 1850'erne var i Gennemsnit, saa vidt det nu kan skønnes, 12 Timer i Døgnet eller nær derhenefter. Arbejdstiden var Kl. 5—19 eller 6—20, hvorfra gik et Par Timer til Spise- og Hviletid³⁷⁾. 1848 stillede Snedkersvendene Krav om Arbejdstidens Afkortning til Kl. 6—19³⁸⁾. 1857 arbejdedes ved en Muddermaskine i Aarhus 11,8 Timer i Døgnet; men 1859 var den daglige Gennemsnitsarbejdstid her oppe paa 14,6 Timer³⁹⁾. Dette Eksempel paa en meget længere Arbejdstid er slet ikke enestaaende. I en Række Fag arbejdede man bogstavelig talt, fra man kom op, til man gik i Seng, ja undte sig næppe at sove ordentlig ud. Hans A. Holm arbejdede i Sommeren 1864 paa Fredensborg fra Kl. 5 til 20 eller 20½. Slagterne og Skræderne skal have arbejdet fra Kl. 4 eller 5 til 21⁴⁰⁾. Overskou maatte som Snedkerlærling arbejde fra Kl. 5 til 22 med 1 Times Middag⁴¹⁾. I. A. Hansen skriver, at Skomagerne havde en længere Arbejdstid end noget andet Haandværk; hos hans Fader i Rudkøbing begyndte man om Sommeren Kl. 4—5 og arbejdede til Solnedgang, om Vinteren Kl. 5—6 og arbejdede til Kl. 23⁴²⁾. Lige saa galt eller værre var det hos Møllerne, der havde 17 Timers Arbejdsdag i de store Virksomheder⁴³⁾.

Overfor disse Oplysninger, hvoraf flere er fra en Menneskealder efter den Tid, de gælder for, spørger man sig selv, om der ikke foreligger Erindringsforskydning, om ikke den ældre Fortæller har villet dupere Ungdommen, eller om der har foreligget modificerende Omstændigheder saasom Middagsøvn el. lign. Et fuldgodt Svar herpaa kan ikke gives. Til Dels gælder de anførte Eksempler ogsaa for en Tid, der ligger noget længere tilbage end 1857, og Arbejdstidsforkortelser havde i flere Tilfælde fundet Sted allerede ved Aarhundredets Midte. Overfor I. A. Hansen er der ingen paaviselig Grund til at tvivle om Rigtigheden, og i det højeste kan det antages, at der i et Tilfælde som Overskou's er Tale om et Undtagelsestilfælde indenfor vedkommende Fag.

Almindelig udbredt var dog Arbejdsdagen Kl. 6—19, der f. Eks. brugtes hos Murere i Helsingør og hos Skibstømrere og Lohgarvere i København⁴⁴⁾. Paa Frederiksværk arbejdedes der 1847 i Jernstøberiet fast Kl. 5—18 om Sommeren,

³⁶⁾ [Laurits Pedersen]: Det ærbare og velagtede Snedkerlav i Helsingør 1581—1906, 37-38. — Almuevennen 1873 I, 254; II, 10-11.

³⁷⁾ Eksempler: C. Nyrop: Medd. fra Industriens Omraade, 1876, 299; [Steenberg]: Kbh. Blikkenslager-Laugs Historie 1547—1898, 1914, 96; A. Nielsen: Dansk Formerforbund 1889—1914, 283.

³⁸⁾ R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 275.

³⁹⁾ P. A. Freund: Havnearbejderne i Aarhus 1856—61, Middelfart 1865, 23.

⁴⁰⁾ H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Slagterlaug 1451—1926, 198. — Nordisk Skræder-Tidende ¼ 1893.

⁴¹⁾ Th. Overskou: Af mit Liv og min Tid, udg. ved R. Neiiendam 1915, 137.

⁴²⁾ I. A. Hansen i Almuevennen 1873 II, 9.

⁴³⁾ Tidsskr. for skandinavisk Mølleindustri 25/3, 1892.

⁴⁴⁾ [A. Bosse:] Jubilæumsskrift ... Murernes Fagforening ... Helsingør, 1888—1928, 11. — Skibstømrernes Fagforening 1871—1921, 25. — Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 7.

6—18 om Vinteren⁴⁵). Hos Maskinfabrikant Eickhoff begyndte man 1848 med at arbejde 12 Timer daglig; men allerede inden Aarets Udgang blev 11 Timer det almindelige⁴⁶). Iøvrigt hedder det 1848, at Maskinarbejderne i København havde faaet Nedsættelse fra 11 til 10 Timer om Dagen⁴⁷).

Alt er dog ikke sagt med Omtalen af Arbejdstider paa 11 eller 12 Timer. I en Række Fag og Enkeltvirksomheder kom hertil ikke sjældent Overarbejdstid. I Lønningsbøgerne fra den Tid angives Overarbejde saavel som Forsømmelser oftest med $\frac{1}{4}$ eller $\frac{1}{2}$ Dag, ikke i Timer⁴⁸). Hos Eickhoff regnedes Overarbejdet dog timevis, og 1851 var der Eksempler paa 16—17 Timers Arbejde, ja endog 22 Timers Arbejde i Træk. Timelønnen for Overarbejde var her 50 pCt. højere end den almindelige Timeløn. I Jacob Holm & Sønners Rebslageri var Overarbejde derimod praktisk talt ukendt⁴⁹). Paa Frederiksværk arbejdedes almindeligt over til Kl. 21⁵⁰). I Blikkenslagerfaget i København indførtes Fyr-aftensarbejde omkring 1850, hvad der gav Stødet til Benyttelsen af Akkordløn⁵¹). Hos Skibstømmerne gav Svendenes Modstand mod for lang Arbejdstid sig 1850 Udtryk i en Strejke. Det var blevet Skik, at Arbejdslederne lige før Fyraften sammenkaldte Tømmermændene til at »sjove«, d. v. s. hjælpe med at trække Baade paa Land el. lign., og dette stod altid paa 5—10 Minutter over Fyraften. Man vedtog da i Svendelavet, at man fremtidig vilde holde op præcis; men da det viste sig, at 2 Mand ikke overholdt dette, vilde man ikke arbejde sammen med dem og strejkede. Skønt Politiet tog Affære og fængslede 3 Mand, gik Svendene dog af med Sejren og fik de 2 daarlige Kammerater afskediget. Svendenes Sagfører hævdede nemlig for Retten, at de ikke havde fast Arbejde, saa de faldt ind under Opsigelsesreglerne, men mødte hver Morgen ved Værftets Port, hvor de Folk, man havde Brug for, blev udtaget. Dette bekræftedes af Arbejdsgiverne. Efter den Tid ophørte Skibstømmerne at afgive deres Opsigelse skriftligt⁵²).

Foruden lang Arbejdsdag og hyppigt Overarbejde fandtes en god Del Søndagsarbejde. Ifølge Forordningen af $\frac{26}{3}$ 1845 om Søn- og Helligdages »vedbørlige« Overholdelse var det forbudt at udføre alle uforholdne Arbejdssysler fra om Morgenen paa kirkelige Helligdage til Kl. 16. Bestemmelserne herom blev imidlertid ikke overholdt i ret stor Udstrækning. I næsten alle Fag var det Skik at arbejde i alt Fald Søndag Formiddag⁵³). F. Eks. paa Jacob Holm & Sønners Rebslageri holdt man dog fri, og kun St. Bededag var enkelte Mand i Funktion den halve Dag⁵⁴).

Som Helhed fik Haandværksfolk altsaa en Arbejdsuge paa 70—80 Timer. Just saa meget blev det dog ikke altid til i Praksis. Det var ikke lykkedes helt at

⁴⁵) Gerh. Hornemann: Frederiksværks Historie i Omrids, Særtr. 1911, 57.

⁴⁶) Firmaet I. G. A. Eickhoff's Lønningsbøger 1848.

⁴⁷) J. R. Dein: Typographernes Kaar, 1848, 3.

⁴⁸) Eks.: Lønningsbøger for Jacob Holm & Sønners Rebslageri 1859 og for Rasmussens Jernstøberi og Maskinfabrik, Slagelse, 1854. — Hans A. Holms Arbejdsbog 1853—70 under 1862 og 1866. — Af Statsbanesmedenes Historie, 1926, 25.

⁴⁹) Lønningsbøger for Jacob Holm & Sønners Rebslageri 1859—1901.

⁵⁰) Gerh. Hornemann: Frederiksværks Historie, Særtr. 1911, 57.

⁵¹) [Steenberg:] Kbh. Blikkenslager-Laugs Historie 1547—1898, 1914, 96.

⁵²) Skibstømmernes Fagforening 1871—1921, 24.

⁵³) Firmaet I. G. A. Eickhoff's Lønningsbøger 1848. — Hans A. Holms Arbejdsbog 1853—70, under 1866. — Typograf Jens Christian Lunds Erindringer, 1934, 80. — Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 7.

⁵⁴) Lønningsbøger for Jacob Holm & Sønners Rebslageri 1859—1901.

aflægge den gamle Skik at holde fri om Mandagen. Hos Barbererne vedblev Mandag Eftermiddag langt op i Tiden at være Fritid⁵⁵). Denne saakaldte blaa Mandag⁵⁶) var ofte paa sin Plads, hvis Søndagen var blevet fejret paa en altfør fugtig Maade, men desuden benyttedes Mandagen hyppig til Forsamlinger og Festligheder paa Svendekroerne, og saa kunde Festtrætheden virke lammende endnu om Tirsdagen. Naar en Svend begyndte at svire om Søndagen og først hen paa Tirsdag Eftermiddag igen fik Hverdagsforømmelser, gik der et betydeligt Skaar i det store Antal Arbejdstimer; men den blaa Mandag opvejede for de mindre udholdende Karakterer Ulemperne ved den lange, lange Arbejdsdag. Paa større og velordnede Værksteder blev slige Udskejelser ikke taalt. For ordentlige og habile Folk, der passede deres Arbejdstid, maatte dette næsten altid at være i Arbejde gøre Tilværelsen tung og træls. For at holde ud maatte man tage lempeligt paa Vej. Tempoet blev langsomt og sindigt, saa sindigt, at Anklage for Driveri ikke altid kunde undgaas⁵⁷). Tilmed var Arbejdet ofte strengt. Maskinerne havde endnu kun overtaget en stærkt begrænset Del deraf.

Svendelavenes Opgaver.

Svendelavene lededes af en eller flere Oldgeseller, oftest to; den ene Oldgesel betragtedes i Reglen som den øverste, og tit indtraadte den anden ved hans Afgang i hans Sted. Ved nogle Lav kaldtes Oldgesellerne Skaffere eller Ladesvende, og anden Oldgesel bar undertiden Navnet Under-Oldgesel eller Neben-Oldgesel. Enkelte Lav havde en dansk og en tysk Oldgesel. Disse Svendenes Formænd valgtes af samtlige Lavssvende. Større Lav, der vanskelig kunde holde Forsamling paa een Gang, valgte i Reglen et Repræsentantskab, som saa igen mødtes til Valg af Oldgesel. I de store Lav fik Oldgesellerne Løn af Laden og havde ofte en lønnet Skriver og et lønnet Bud til Hjælp. Alligevel var der nok at gøre. Oldgesellerne skulde paategne Afskedsbøger, besørge Arbejdsanvisningen, eventuelt udbetale Rejsehjælp, vaage over Ordenens Orpretholdelse og i alle Henseender lede Svendelavet, dets Forsamlinger og Forretninger¹).

I det foregaaende er omtalt Svendelavenes Mulighed for at gøre en Indsats i Spørgsmaalet om Arbejdsløn og øvrige Forhold ved at rette Henvendelser derom til Mesterlavet. Mere udrettede de sikkert for Svendenes Liv udenfor Arbejdspladserne. Ved deres zünftige Ceremonier bragte de en vis Højtidelighed. Ved deres Fester og Sammenkomster, hyppigst ved at arrangere Dans, imødekom de Trang til Selskabelighed og Adspredelse. Størst Betydning havde de nok ved deres Forsikringsvirksomhed.

Ifølge Lavsartiklerne og en Række ældre Reskripter var Svendene i saa godt som alle Lav pligtige at erlægge en Del af deres ugentlige Fortjeneste som Syge- eller Tidepenge til Svendelavets Lade. Til Gengæld skulde Laden yde Støtte ved Sygdom og Begravelse. Ifølge Plakat af 1/12 1785 skulde alle Mestre i København — og ifølge Praksis ogsaa Mestre i de fleste Købstæder — tilbageholde eller, som det jævnlig kaldtes, indeholde denne Del af Lønnen og være ansvarlig for, at den ved Slutningen af hvert Kvartal blev betalt til Laden. Dette var nødvendigt, fordi man ikke altid kunde stole paa, at Svendene selv betalte.

⁵⁵) H. M. Christensen: Danske Barber- & Frisørsvendenes Organisationshistorie, 1922, 97.

⁵⁶) L. Chr. Nielsen: Blaa Mandag eller Fri-Mandag, Odense 1907.

⁵⁷) Eks. om Murersvende: Blad for Arbejdsklassen 4/2 1854.

¹) Otto Müller 51-60, 64.

Navnlig de rejsende Svende havde rig Lejlighed til at slippe fri. Ved Plakat af 1/11 1824 bestemtes, at en Svend, der en Tid havde været arbejdsløs og igen kom i Arbejde, skulde erlægge, hvad han i Mellemtiden var blevet skyldig til Laden, dog ikke for længere Tid end 3 Maaneder. Ugefradraget blev derefter fordoblet, til Gælden var betalt. Først naar en Svend i lang Tid ikke havde arbejdet ved Faget, slettedes han af Svendelavet²⁾.

Administrationen af Svendeladen³⁾ skulde udføres af Oldermænden; men Arbejdet blev undertiden læsset over paa Oldgesellerne. Der blev ført Bøger over Erlæggelsen af Tidepengene⁴⁾, og en Del Kontrol var nødvendig for at hindre Snyderi. Det var saaledes en anvendt Trafik i Københavns Murerlav, at en Mester, naar han afskedigede en Svend, ikke gav ham en ny Afskedseddell, men leverede ham til videre Benyttelse den Seddel, som Svenden havde bragt ham ved Ankomsten, og som var udstedt af Svendens foregaaende Mester⁵⁾. 1839 klagede Skomagerlavet over, at nogle Mestre havde flere Svende, end de opgav til Lavet⁶⁾. Derfor var det heldigt at lade Mestrene melde til Oldermænden, naar de antog og afskedigede Svende. Til en lignende Kontrol tjente Arbejdskortene og til Dels Arbejdsbøgerne, der i Reglen skulde paategnes af Oldgesellerne, hver Gang Svendene skiftede Arbejdssted. Tømrersvendene i København skulde melde til Oldgesellen, naar de kom i Arbejde, og naar de flyttede⁷⁾.

Optræningen af Pengene besørge des oftest i de større Lav af et Bud, i faatallige Lav maaske af den yngste Svend. I Københavns Skomagerlav skiftedes Værkstederne til at lade deres yngste Svend foretage Optræningen; han kaldtes da Ærindgesel⁸⁾. Hvis Mestrene ikke betalte, blev Politiets Mellemkomst forlangt. I enkelte Fag ser det ud til, at Mestrene ikke indeholdt Tidepenge, for der var Kontingentbetalingen henlagt til Svendenes højtidelige Lavforsamling, der fandt Sted 2 eller 4 Gange om Aaret, og som ofte benævntes Kvartalsforsamling eller Ladedag⁹⁾. Det var ikke usædvanligt, at Svendene personlig blev tilsagt til at møde hertil, og hvis de da udeblev, maatte de i København ifølge Plakat af 2/6 1818 udrede en Mulk.

Ligesom Svendene ikke blev betroet til selv at betale deres Tidepenge, saaledes var det dem heller ikke tilladt at holde Lavforsamling uden Tilsyn. Magistraten skulde paase, at Forsamlingerne foregik med Orden og Anstændighed, og at Regnskaberne var i Orden. I alt Fald i København var der altid en Magistratsperson til Stede. Forhandlingerne lededes ofte af denne Mand, men ellers af Oldermænden, der ogsaa var til Stede tillige med Mesterlavets Bestyrelse, de saakaldte Bisiddere. Oldermænden eller en særlig dertil valgt »Lademester« havde den ene af Nøglerne til Svendeladen. Man turde ikke dengang stole paa den enkelte Persons Ærlighed i Pengesager, navnlig ikke, naar han kun var Svend. De fleste Lader var derfor udstyret med flere Laase, og naar der skulde aabnes, maatte baade Lademesteren og den eller de Svende, der havde de øvrige Nøgler, møde op. Hos Drejersvendene overleveredes Nøglen i 1840'erne

²⁾ Eks. i Kbh. Kandestøberes Protokol over Svende 1801—75, 13/12 1846, 5/7 1858.

³⁾ Otto Møller 65-68. — Mackeprang 23-24, 56-57.

⁴⁾ Tidepengebøger findes i Landarkiverne og Københavns Stadsarkiv for en Mængde Lav.

⁵⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 19/2 1850.

⁶⁾ Kbh. Skomagerlavs Kopibog 1839—52, 7/5 1839.

⁷⁾ Vedtægter for Tømmersvende (u. A.), U. B.

⁸⁾ Nordisk Skomagertidende 19/5 1887.

⁹⁾ Mackeprang 56. — Eks. paa Kontingentbetaling paa Ladedage: Kbh. Blytækkerlavs Protokol over Svendenes Tidepenge 1760—1850.

hver Maaned fra een Svend til en anden, saaledes at ingen enkelt Mand i den Tid, han havde Nøglen, kunde naa at begaa større Kassesvig. Den Svend, der afleverede Nøglen, betegnedes som Ørtsvend¹⁰). Ifølge de fleste Lavartikler skulde Laden opbevares hos Oldermændene, men oftest stod den dog i Svendenes Herberg. Iøvrigt førte Oldermændenes Indseende med Svendenes Forhold til, at Svendene i flere Lav var begyndt at forlange Indflydelse til Valg af Oldermænd, saaledes Snedkersvendene 1848, Murer- og Tøjmagervendene 1852¹¹); og i 1850'erne stredes Drejermestrene med deres Svende om Dispositionsretten over Laden¹²).

I Svendenes Lavforsamling¹³) blev nye Svende indskrevet, Oldgeseller valgt og undertiden Tidepenge betalt, men det vigtigste var Aflæggelsen af Regnskabet for Svendeladen. Af Indtægter var der foruden Renter af eventuelle Kapitaler i Ladens Eje kun Tidepenge og undertiden Indtrædelsespenge¹⁴). Tidepengenes Højde blev i ældre Tid fastsat ved Kancelliresolutioner, men efter en Forordning af 23/3 1827 kunde i København Magistraten tillade Ændringer, hvad den ogsaa hyppigt gjorde; især var Forhøjelser almindelige¹⁵). Gamle og affældige Svende blev ofte kontingentfri¹⁶). Bidragene varierede stærkt fra Lav til Lav, men var almindeligt i 1850'erne 6—8 Mk. Kvartalet.

Blandt Udgifterne var Sygehjælpen den vigtigste. Den tilkom ikke blot de Svende, der havde Arbejde, men ogsaa de ledige. Vandrende Svende kunde dog ikke faa Sygepenge i en By, før de havde faaet Arbejde hos en af Byens Mestre. Hvis Svenden laa syg hjemme, modtog han Lægehjælp og ofte Medicin og en ugentlig Understøttelse, afpasset efter vedkommende Svendelades Velstand. Lavet havde i Reglen Akkord med en Læge¹⁷). Eventuel Transport til Hospitalet skulde ordnes af Oldgesellen og betales af Lavet, der ligeledes gav gratis Hospitalsophold. I nogle Lav fik de indlagte en lille ugentlig Sum, de saakaldte Tepenge, til at dække Smaaudgifter med. 1859 gav Grovsmedesvendenes Lade 3 Mk. ugentlig¹⁸). Et vanskeligt Punkt for syge Svende var Underholdet til Kone og Børn. Godt Sejlmagersvende fik 3 Rdlr. 2 Mk. ugentlig i 4 Uger¹⁹), saa de var ganske godt hjulpede. Gifte Grovsmedesvende, der laa hjemme, fik fra 1845 2 Rdl., men kun for 1 Uge²⁰). De ugifte Svende vilde nødig bidrage til Underholdet af de giftes Paarørende; i Snedkerlavet havde man derfor 2 Svendelader, en for gifte og en for ugifte. Sygehjælpen skulde i København ydes 1 Aar,

¹⁰) Omskuebog for Drejersvende i Kjøbenhavn 1832—49.

¹¹) R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 275. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 17/8 1852. — Kbh. Tøjmagerlavs Kopibog 1842—72, 28/5 1852.

¹²) L. Just-Nielsen: Drejerlauget i Kbh. 1652—1902, 69.

¹³) Beskrivelse: Carl Hansen: Kunstdrejerforeningen i Kbh. 1841—91, 41-43; Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 8-9.

¹⁴) Plakat 18/9 1844. — Eks.: Kbh. Linnedvæversvendenes Lavprotokol 1806—76; Kbh. Grovsmedesvendenes Forhandlingsprotokol 1845—67, 28/3 1845.

¹⁵) Eks.: Kbh. Tøjmagersvendenes Lavprotokol 1819—62, 28/8 1849, 25/7 1853, 23/10 1854 og 18/4 1860; Kbh. Grovsmedesvendenes Forhandlingsprotokol 1845—67, 15/8 1856; Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, 10/11 1854. — Mackeprang 57-58.

¹⁶) Eks.: Kbh. Tøjmagersvendenes Lavprotokol 1819—62, 1/11 1847. — Kbh. Rebslagersvendenes Lavprotokol 1771—1864, 11/7 1857.

¹⁷) Eks.: Kbh. Tøjmagersvendenes Lavprotokol 1819—62, 17/1 1848, 23/1 1860.

¹⁸) Kbh. Grovsmedesvendenes Forhandlingsprotokol 1845—67, 1/10 1859. — Jfr.: Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 14/10 og 4/11 1848 og samme Lavs Dokumenter 1736—1848, 20/11 1848; Kbh. Tøjmagerlavs Protokol 1819—62, 24/4 1854.

¹⁹) Kbh. Sejl-, Flag- og Kompasmagerlavs Akter, No. 235, Andragende 15/1 1857.

²⁰) Kbh. Grovsmedesvendenes Forhandlingsprotokol 1845—67, 18/8 1845.

i Købstæderne kun 3 Maaneder. Derefter maatte Fattigvæsenet om fornødent træde til. Naar en Svend kom paa Fattigvæsenet, inddrog Lavene gerne al Understøttelse. Lav og Fattigvæsen stredes af et godt Hjerte om at vælte Forsørgelsen af forkomne Individuer over paa hinanden²¹⁾.

Foruden Sygehjælp var Laden pligtig at yde en Begravelseshjælp, der i Reglen beløb sig til 20—30 Rdlr. Beløbet skulde dog refunderes Lavet, hvis den afdøde efterlod sig Midler dertil, og man kan derfor i Lavsbøgerne se anført Indkomsten ved Salg af afdødes Efterladenskaber²²⁾. Ved Begravelser bistod Lavet i Reglen med et Antal Svende, der blev tilsagt til Ligbæring. Til Gengæld skulde de helst nyde nogen Beværtning. Da Grovsmedesvendene 1845 i et Tilfælde gav Begravelseshjælp paa 20 Rdlr., var det paa den Betingelse, at de 4 Rdlr. skulde betales til Frokost for de Svende, som skulde møde op²³⁾. En Alderdomsforsørgelse formaaede Svendelavene derimod ikke at give. Rigtignok bevilgedes der jævnlig en maanedlig eller aarlig Sum til en gammel Svend eller Svendeenke, men Understøttelsen var oftest saa lille, at den blev betydningsløs. Derimod var den Rejsehjælp, som nogle af Svendelavene gav, en vigtig Støtte for de rejsende Svende. Iøvrigt skulde Svendeladerne afholde Udgifterne ved Herberg og Kontorhold og eventuel Løn til Oldgeseller, Skrivere og Bud. Murersvendenes Lade gav f. Eks. ogsaa Drikkepenge til Herbergets Tjenestepige, den saakaldte Krosøster²⁴⁾.

Om Lavkassernes Status blev der for Perioden 1855—59 indsamlet Oplysninger af Magistraten. De største Svendelav havde en aarlig Indtægt af 6—7000 Rdlr. Samtlige Haandværkssvendekassers Beholdninger udgjorde, naar bortses fra de Kapitaler, der tilhørte Svendestiftelserne, kun ca. 58.000 Rdlr. Den aarlige Indkomst var tilsammen ca. 52.000 Rdlr., hvoraf ca. 40.000 Rdlr. anvendtes til Understøttelser. Heri er endda medregnet de Smaasummer, som vedkom forskellige Ekstrasygekasser og Hjælpefond, som enkelte Lav var udstyret med²⁵⁾. Ogsaa i Fag, der var uden Lav, havde de københavnske Svende i Reglen en Sygekasse; men heller ikke her kunde man undvære Mestrenes Opsyn; baade Farversvende og Typografer havde Principaler i Direktionen for deres Kasser²⁶⁾.

Svendeorganisationernes Forsikringsforetagender blev ved denne Kontrol fra Arbejdsgivernes Side væsentlig forskellige fra frivillige Sammenslutninger til gensidig Hjælp, der ikke kom andre end Medlemmerne ved. Forsikringen blev en Side af Arbejdsforholdet. Ganske vist fritog den Mestrene for at føle sig moralsk forpligtet til at tage sig af de trængende; men det nære Forhold til Svendelavene bragte dem i nogen Grad til at bekymre sig om de ledige Svendes Forhold. Fagkasserne bidrog som Helhed til at øge Samhørsfølelsen mellem Mestre og Svende.

21) Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 14/4 og 10/8 1846, 4/7 1856. — Kbh. Tøjmagersvendens Lavsprotokol 1819—62, 18/4 1859.

22) Kbh. Blytækkerlavs Protokol 1740—1862, 143. — Festskrift i Anledning af Bogbinder-svendeforeningen af 1873's 25-aarige Jubilæum 1898, 10.

23) Kbh. Grovsmedesvendens Forhandlingsprotokol 1845—67, 29/8 1845.

24) Tide- eller Kvartals-Protokol for Murersvendene i Kbh. 1832—48.

25) Staden Kbh.s Regnskab og Beretning om Kommunens Anliggender for 1860, 85-87. — Eks. paa Ekstrasygekasse: Forhandlings- samt Indtægts- og Udgifts-Protokol for den ... Juni 1839 for Malerlavets Svende oprettede Ekstra-Sygekasse (ophævet 1860) i Kbh. Malerlavs Arkiv.

26) C. Nyrop: De københavnske Farversvendens Syge-, Begravelses- og Pensionskasse ved dens Hundredaars-Jubilæum 29/1 1892, 22. — [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 91. — Jfr. Skibstømrernes Fagforening 1871—1921, 24.

Mesterprøver og Lavretsigheder.

Skellet mellem Mestre og Svende blev først og fremmest sat ved Aflæggelse af Mesterprøve¹⁾. Adgang til at aflægge denne Prøve havde man, saasnart man havde aflagt Svendep prøve. Kravene var fastsat i Lavartiklerne eller i senere Anordninger²⁾. Som Bevis for at kunne levere fuldt forsvarligt Arbejde til Kunderne skulde den Svend, der indstillede sig til Prøven, udføre et Stykke Arbejde i sit Fag, det saakaldte Mesterstykke, hvortil han ogsaa selv udførte en Tegning, naar en saadan behøvedes. I nogle Fag kom hertil en Prøve i Materialkundskab og i at gøre Overslag. Den, der arbejdede paa Mesterstykke, kaldtes Stykmester. Forfærdigelsen deraf foregik i Reglen i Oldermændens Hus og med hans Værktøj, og et Antal Lavmestre, Skuemestrene, førte Tilsyn dermed³⁾. Bedømmelsen af det færdige Arbejde foretoges af Oldermænd og Skuemestrene eller andre dertil anordnede Lavmestre. I de Fag, hvor Tegning krævedes, deltog ogsaa Kunstakademiet, som først skulde bedømme Tegningen for sig, naar den forelaa, og siden selve Mesterstykket. Endelig antaget var Stykket dog først, naar det blev »opvist« for Magistraten og anerkendt af den⁴⁾. Mesterprøver, der blev aflagt i Købstæder, som ikke havde Lav i vedkommende Fag, kunde enten forevises for Stedets Magistrat eller for Byfogeden med to paalidelige Mænd eller ogsaa aflægges ved et Lav i en anden By, hvorefter den, der bestod, kunde faa et skriftligt Bevis for Antagelse. Ellers var det kun sjældent, der blev givet »Mesterbreve«. Svende fra Landdistrikterne kunde ogsaa godt indstille sig til Prøve ved et Lav; men navnlig i Fag, hvor der krævedes Tegning, havde de den største Vanskelighed ved at skaffe sig de fornødne For kundskaber⁵⁾. Naar en Mesterprøve blev forkastet, maatte ny Prøve først aflægges et halvt Aar efter. Fritaget for at aflægge Prøve var udenlandske Mestre, der vilde nedsætte sig i Danmark, samt de, der havde faaet Kunstakademiets store Guldmedalje.

Kun den, der havde bestaaet Mesterprøve, kunde faa Borgerskab til at nedsætte sig som selvstændig næringsdrivende. Hvis der var Lav for hans Fag i Byen, skulde han samtidig indskrives som Lavsmester⁶⁾. I Københavns Murer- og Stenhuggerlav maatte den indtrædende højtideligt skrive under paa, at han vilde overholde Lavets Love⁷⁾. I ganske enkelte Lav krævedes dog ikke Mesterstykke for at blive optaget, saaledes hos Blytækkere, Møllere og Brændevinsbrændere⁸⁾. Hvis der ikke var Lav for det paagældende Fag i en Provinsby, skulde det tilsvarende københavnske Lav optage den nye Mester, ifald han krævede det, eller ogsaa kunde han maaske faa Lov at indtræde i en nærliggende Bys Lav. Det eneste, en saadan Mester opnaaede ved at være Medlem af et andetsteds hjemmehørende Lav, var i Reglen, at han kunde faa sine Læredrenge gjort til Lavssvende paa regelret Vis. Til Gengæld betalte han Bidrag til Lavskassen;

1) Otto Müller 104, 106-110, 114-18, 121.

2) Fortegnelse over, hvad der krævedes i de forskellige Fag, findes i Collegial-Tidende 1830, 226-39, 242-45.

3) Eks.: Kbh. Drejerlavs Bog over Mesterstykker 1833—59.

4) Opvisning af Mesterstykker indførtes i København i Borgerskabsprotokollerne.

5) Jfr. Brevveksling med Pastor Becker, Gjern, 1856 blandt Tilly's Breve i Kbh. Malerlav.

6) Indskrivningen er i Reglen foretaget i Lavsprotokollerne.

7) Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokol 1749—1852.

8) Villads Christensen: København 1840—57, 1912, 277.

men Betaling af Tidepenge og Udredning af Sygeunderstøttelse udelod man ofte, da det var for besværligt⁹⁾.

Aflæggelse af Mesterprøve og Indtræden i Lavet var forbundet med betydelige Omkostninger. Stykmesteren maatte selv betale det Raastof, han forarbejdede. Desuden maatte han sørge for sit Underhold, saalænge Arbejdet med Mesterstykket varede, og i enkelte Lav tog dette lang Tid. Tømrernes Prøve tog i Reglen et helt Aar og var meget svær¹⁰⁾. Hertil kom Gebyret for at faa Borgerkab, der i København varierede fra 12 til 112 Rdlr. efter den Klasse, vedkommende Fag regnedes til; men for almindelige Haandværkere som Bagere og Smede var det 34 Rdlr. 4 Mk.¹¹⁾. Betalingen for Indtræden i Lavet varierede fra Lav til Lav. For at hindre Misbrug fastsatte Raadstueplakat af 18/10 1844 Taksterne for København. I Leje af Værksted og Værktøj skulde i Reglen betales 1 Rdlr. ugentlig, i Tegnefagene desuden for Lokale under Tegningens Udførelse 64 Sk. om Sommeren, 1 Rdlr. om Vinteren. Lavskassen skulde almindeligvis have 2 Rdlr., men hos Murerne dog 12 Rdlr., hos Blytækkere endog 20 Rdlr.¹²⁾. Oldermændene skulde altid have 2 Rdlr. og Lavets fattige i Reglen 1 Rdlr. Desuden gaves i enkelte Lav Bidrag til Lavshuset, til Ligklædet og Ligkassen, til Lavsbudets Lønning eller for Benyttelse af Lavets Stempler eller Tegninger. Snedkerne skulde til Ligkassen give 14 Rdlr. Skomagerne fik paalagt at give 2 Rdlr. til en Stiftelse¹³⁾. Møllerne slap med en samlet Udgift af 8 Rdlr. for Optagelse i Lavet. Billigere kunde det næppe tænkes at blive — her var jo ingen Mesterprøve. Dyrest var nok Murerne Mesterprøve. En Svend paastod her, at der krævedes en 5—600 Rdlr., og de dygtigste Svende tjente højst 300 Rdlr. aarlig, men Mestrene hævdede, at Prøven kun krævede 100 Rdlr. samt den Tid, den tog¹⁴⁾. Til Sammenligning kan for Provinsens Vedkommende anføres, at i Slagelse Smedelav betalte to nye Mestre 1861 for Optagelse hver 12 Rdlr., nemlig 4 til Lavskassen, 2 til Lavets fattige, 2 til Oldermændene, 2 til Magistraten, 1 til Raadstueskriveren, 1 til Politibetjentene¹⁵⁾.

At lade den nye Mester betale noget Traktement i Anledning af Indtrædelsen i Lavet var forbudt; men dette blev næppe overholdt. I 1830'erne fremfandt Københavns Skomagerlav ved saadanne Lejligheder altid en eller anden »Geburtsdag«, som passende kunde fejres, og saa blev der givet Traktering til den Del af Lavsmestrene, der stod for Tur, samt til nogle af Oldermændens nærmeste blandt Medlemmerne, som kom med hver Gang, de saakaldte »Ædemestre«¹⁶⁾.

I Virkeligheden kunde en Svend ikke blive Mester, medmindre han var formuende eller havde samlet sig en anseelig Spareskilling. Guldsmedene paatænkte ikke uden Grund at oprette en Laanekasse, hvor Svendene kunde laane 2—300

⁹⁾ Jfr. Kbh. Smedelavs Diverse, Sag fra Raadvad, Okt. 1837.

¹⁰⁾ C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 217. Jfr. om andre Lav Otto Müller: Udkast til Lov om borgerlig Næring i Kjøbenhavn og Kjøbstæderne, 1857, 111 (med flere Henvi-
ninger).

¹¹⁾ Reskript 31/5 1814 med Tillæg. Samling af Best. vedr. Kbh. Kommune 1607—1839. Selve Klassifikation findes i Cancellibreve, 2. Sekr. 1813 B, No. 150, Stadsarkivet. — I Pakken 1849—57, Akter vedr. Lov 29/12 1857. I. Min. 1. Dept. Skabssager, Rigsarkivet, findes Indberetninger om Størrelsen af Borgerskabsgebyrerne for Købstæderne 1855 og 1856; men der angives kun den samlede Sum for hver By i hvert af de nævnte Aar.

¹²⁾ Eks.: Kbh. Blytækkerlavs Protokol 1740—1862, 136 og 138.

¹³⁾ Kbh. Skomagerlavs Indkomne Breve 1852—57, 20/1 1854.

¹⁴⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 30/10 49.

¹⁵⁾ Slagelse Smedelavs Protokol 1851—65, 23/9 1861.

¹⁶⁾ C. Nyrop: Kbh. Skomagerlav 1509—1909, 133.

Rdlr. til Udførelse af Mesterstykke¹⁷⁾). C. B. Hansen opnaaede i 1830'erne kun at blive Mester, fordi en Møbelhandler hjalp ham dertil¹⁸⁾). Mange andre har sikkert maattet bære sig ad paa lignende Maade. Det siger derfor sig selv, at der fandtes en umaadelig Utilfredshed med Mesterprøvernes Kostbarhed. Til yderligere Forstaaelse heraf maa det erindres, at Mesterprøven skulde aflægges ved et betydeligt Vendepunkt i Mandens Liv. Samtidig med at han blev Mester, skulde han etablere sin Virksomhed, købe Værktøj og maaske Hus. I mange Tilfælde blev han ogsaa gift og skulde saa maaske skaffe Udstyr til sit Hjem. Kort sagt, i Løbet af nogle faa Maaneder maatte den unge Mand, hvis daglige Liv hidtil kun havde vænnet ham til at regne med Smaaabeløb, udrede en saadan Masse Penge, at han næppe kunde overse Situationen, og man forstaar, hvor voveligt det i mange Tilfælde var at nedsætte sig som Mester, og hvor let en beskeden og stiltfærdig Natur lod sig friste til at blive gaaende som Svend Livet igennem.

Naar Utilfredsheden da slog ud i Kritik, gik det især ud over de Udgifter, som man ikke fik materiel Gengæld for, og fremfor alt laa det nær at spare paa Mesterprøven. Rigtignok havde man Mesterstykket at sælge; men i visse Fag var dette en saa gammeldags eller sjældent anvendt Ting, at det vanskeligt lod sig afsætte, og i alle Tilfælde kunde det næppe dække Fremstillingsomkostningerne, fordi det blev til under ekstraordinære Forhold. Som Følge heraf var der omkring 1857 en Tendens fremme til at gøre Mesterstykkerne lettere. De Mestre, som allerede var optaget i Lavet, havde naturligvis ingen Interesse heri. De ønskede tværtimod at gøre det saa vanskeligt som muligt for unge Konkurrenter at komme frem, og i mangfoldige Aar var Prøverne derfor blevet gjort sværere og sværere. Efterhaanden maatte Lavene dog ændre Kurs, og selv om ethvert Forslag om Forandring vakte det livligste Røre, blev Fordringerne i nogle Fag nedsat¹⁹⁾.

Visse Udveje stod dog aabne for dem, der ønskede at blive Mestre uden at aflægge Prøve. For det første kunde Københavns Magistrat eller Kancelliet, naar en Svend manglede Kræfter eller Helbred til at udføre det sædvanlige Prøvestykke, give ham Tilladelse til at udføre et, der var lettere. For det andet kunde de højere Autoriteter overhovedet ved Bevilling tillade Nedsættelse som Mester uden Prøvens Aflæggelse²⁰⁾. Særlig efterhaanden som Næringsdiskussionen tog til, vrimlede det med Ansøgninger om at opnaa disse Lempelser. Ansøgningerne blev altid tilstillet vedkommende Lav til Overvejelse, og i Praksis var det en af de fornemste Pligter for en Oldermann, i saadanne Tilfælde at finde paa saa meget som mulig, der talte imod Benyttelsen af Udvejene. I Reglen gav Lavene Ansøgerne det sletteste Vidnesbyrd. Københavns Murer- og Stenhuggerlav veg ikke tilbage for at betegne dem som døvne eller tillægge dem ringe Fattæevne. Kunde man ikke finde paa andet, mindede man om, at de jo ikke havde bevist, at de var i Stand til at arbejde selvstændigt²¹⁾. Aldrig trættes Lavene af at fremhæve, at hvis Ansøgeren forblev Svend, var han sikret under

17) Kbh. Guldsmedelavs Kopibog 1837—82, 14/2 1852.

18) Adolf Bauer: C. B. Hansens Etablissement 1840—80, 41.

19) Eks.: Raadstueplakater 5/10 og 10/10 1857, 17/12 og 13/7 1858. — Kbh. Skræderlavs Protokoll 1750—1862, 13/8 1857. — Kbh. Sejl-, Flag- og Kompassmagerlavs Protokoll 1842—62, 9/7 1859. Kbh. Malerlavs Protokoll 1845—98. — R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 284. — Samme: Sadelmagerlavet i Kbh., 1910, 107.

20) Otto Müller 109 og 198.

21) Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, passim.

Sygdom, medens han som Mester straks, naar han kom i Vanskeligheder, vilde falde det offentlige til Byrde²²⁾). Desuden advarede man mod at vække de andre Svendes Misundelse²³⁾). Naturligvis var Lavenes Mistillid til Svendene paa sin Plads, naar der forelaa Mulighed for Plattenslageri; men efterhaanden blev de bevillende Myndigheder dog temmelig døde for Oldermændenes Spidsfindigheder, og Lempelserne blev jævnlig indrømmet²⁴⁾).

Endnu eksisterede der en Indretning, som i nogen Grad søgte at imødekomme Svendenes Selvstændighedstrang, nemlig Frimesterinstitutionen²⁵⁾). Ifølge Forordningen af 1800 kunde enhver indfødt Haandværksmand, der havde arbejdet som Svend i 4 Aar, nedsætte sig som Mester uden at aflægge Mesterprøve. Han skulde ganske vist løse Borgerskab, men fik det for halv Pris. En Forordning af ^{23/10} 1822 (for Murer- og Tømrersvende en Række tidligere Plakater af 1812, 1820 og 1821) havde imidlertid genindført Mesterprøven, og det eneste, Frimestre derefter blev fri for, var Betalingen til Lavskassen. Tilmed var Frimestrenes Rettigheder i mange Fag mere indskrænkede end Lavsmestrenes. Ofte maatte de kun udføre en Del af Fagets Arbejde. Hos Rebslagerne maatte de saaledes ikke lave Tovværk til Skibe. Vigtigst var, at de ikke maatte holde Svende, men kun arbejde med egne Hænder og med Hjælp af Kone og Børn. Til det ikke-faglige Arbejde turde de benytte Haandlangere, og naar de havde været Frimester i 2 Aar, maatte de antage hver en Lærling; men de maatte ikke indstille dem til Svendep prøve, før de var blevet regelrette Lavsmestre; i Mangel heraf skulde Drengene gøres til Svende af virkelige Lavsmestre. Alt i alt var Fordelene ved at være Frimester meget smaa. Foruden Lavssvendene var der en Del Personer, der havde Ret til at blive Frimestre uden at aflægge Prøve. For den gode Forsørgelses Skyld tillod man Døvstumme samt Søindrullerede og Militære uden videre at nedsætte sig som Frimestre. Det samme gjaldt Svende, der stod opført i Københavns Brandkorps, de saakaldte Værkgeseller, og i Helsingørs borgerlige Artilleri. Saadanne Folk blev i Reglen Skomagere eller Snedkere²⁶⁾). Derimod var det sjældent, der blev givet Frimesterret gennem Bevilling — halvt spottende kaldtes Folk, der var blevet Frimestre paa denne Maade, for Kancellimestre.

Selv om Lavssvendene ikke saa hyppigt erhvervede sig Frimesterret, kunde der alligevel i nogle Fag blive et mærkbart Antal Frimestre. Hvor mange lader sig ikke i Almindelighed oplyse; men her og der var de talrige nok til, at Lavsmestrene mente at kunne føle deres Konkurrence. 1840 var der i København 110 Snedkerfrimestre. Københavns Murer- og Stenhuggerlav var derimod ikke overbebyrdet med Frimestre. 1855 var der 7, hvoraf en havde faaet Kancellibe-
villing 1808; Resten havde aflagt Prøve, de 4 endda i selve Aaret 1855. Senere kom der hertil en Frimester paa kongelig Bevilling 1857 og en paa Magistratsbevilling 1859²⁷⁾).

Medens Lavsmestrene paa det stærkeste misbilligede, at Militære o. lign. fik Frimesterret, kunde de ofte anbefale, at Lavssvende fik det. Det var jo ogsaa noget helt andet end at faa Lavsmesterret uden Prøve. Saaledes bifaldt Smede-

²²⁾ Kbh. Skomagerlavs Kopibog 1853—94, ^{26/9} 1859.

²³⁾ Eks.: Kbh. Guldsmedelavs Kopibog 1837—82, ^{25/7} 1851.

²⁴⁾ Eks.: Kbh. Smedelavs Protokol 1843—74, ^{18/11} 1852, ^{15/4} og ^{8/7} 1853.

²⁵⁾ Otto Müller 124-36.

²⁶⁾ Betænkning ang. Haandværks- og Fabrikslaugene ... 1847, 136-42. — Villads Christensen: København 1840—57, 1912, 282-84.

²⁷⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Bog over Frimestre 1855.

lavet, at en Svend blev Frimester paa Grund af sin høje Alder²⁸⁾, og Skomagerlavet udtalte om en Svend, der vilde være Frimester, at han var skikkelig og flittig; hans Kone hjalp ham, saa han havde Betingelser for at ernære sig bedre som Mester, og allermest blodgørende virkede det maaske paa Lavet, at Svenden »i Reglen ikkun« lavede Børnefodtøj²⁹⁾. I Malerlavet lod man en Svend, der havde faaet Lov at arbejde som Mester, blive staaende i Svendelavet, men var dog i Tvivl, om han skulde have Sygehjælp³⁰⁾.

I Modsætning til denne Taalsomhed næredes der Nid overfor Provinsmestre, som flyttede til København. Mestre, der havde aflagt Prøve i Hovedstaden, kunde naarsomhelst nedsætte sig i Provinsen; men Mestre, der havde aflagt Prøve i en Provinskøbstad maatte ikke flytte til København eller til en anden Købstad, før de havde været Mestre i to Aar³¹⁾. Saasnt en Provinsmester fra en By uden Lav vilde til København, paastod Lavene gerne, at vedkommendes Prøvestykker ikke havde været svære nok³²⁾. Københavns Murer- og Stenhuggerlav, der her besad det mest udprægede Krigshumør, mente sig endog ude af Stand til at stille Opgaver for Mesterprøver i Viborg; for, som man sagde, de Opgaver, man stillede i København, omfattede »langt større Fordringer end de, der er passende for en Købstad, hvor intet Lav er«³³⁾. Roskilde Snedkerlav søgte om at maatte kræve samme Mesterstykke som i København, men forgæves³⁴⁾. Hos Smedene gik det roligere, idet Mesterprøver fra Provinsen jævnlig sendtes til Smedelavet i København til Bedømmelse³⁵⁾.

Naar Haandværkerne i saa høj Grad kunde vende det laadne ud overfor Fagfæller, blev de naturligvis langt hvassere overfor dem, der helt uberettiget greb ind i deres Næringsvej. Eneretten til Arbejdet var Alfa og Omega i Lavs-væsenet, Oldermændene havde under Ledsagelse af et Par Politibetjente Ret til selv at jage efter Fuskere³⁶⁾. Naar Fuskeres Værktøj eller Arbejdsresultater fandtes, kunde det beslaglægges, og Lavsartiklerne bestemte i Reglen, hvilken Straf der tilkom Synderne. Ogsaa de, der betjente sig af uberettiget Arbejds-kraft kunde i visse Tilfælde straffes³⁷⁾. Et Forhold som det, der fandtes i Tekstilfagene, at Tøjmagersvende og Linnedvæversvende uden Strid arbejdede for Mestre af begge Lav³⁸⁾, hørte til de rene Undtagelser.

²⁸⁾ Kbh. Smedelavs Protokol 1843—74, 18/3 og 20/8 1857, jfr. 9/10 1857 og 4/2 1858.

²⁹⁾ Kbh. Skomagerlavs Kopibog 1853—94, 17/6 1858.

³⁰⁾ Kbh. Malerlavs Kopibog 1853—1902, 29/3 1853.

³¹⁾ Otto Müller 118-19. — Otto Müller: Udkast til Lov om borgerlig Næring i Kjøbenhavn og Kjøbstæderne, 1857, 129-30. — Eks. paa, at københavnske Mestre flytter til Provinsen: Holbæk Skræderlavs Protokol 1684—1866, 11/9 1852, 24/1 1853, 14/10 1858. — Kalundborg Skomageres Lavsbog 1695—1860, 13/10 1855. — Om en Provinssvend, der aflagde Prøve i København: Livserindringer af Garver- og Skomagermester J. W. Jessen, Kjerteminde, København 1933, 18-20.

³²⁾ Eks.: Kbh. Guldmedelavs Kopibog 1837—82, 25/2 1861. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 26/5 1855.

³³⁾ Smst. 19/2 1857.

³⁴⁾ Roskilde Snedkerlavs Blandede Akter 1623—1860, 8/2 1853.

³⁵⁾ Kbh. Smedelavs Protokol 1843—74, 28/4 1856.

³⁶⁾ Ordet Fuskere brugtes almindeligt i Flæng med Ordet Bønhaser om dem, der uberettiget udførte Lavsarbejde; undertiden skelnedes dog saaledes, at man kaldte Lavets egne Svende for *Bønhaser*, naar de arbejdede for egen Regning, medens *Fuskere* var Ikke-Fagfolk, der forsøgte sig i Professionen. Om uberettigede Arbejdere af andre Laug brugtes en sjælden Gang Betegnelsen *Størere*.

³⁷⁾ Otto Müller 151-57. — Om Grænserne for Lavenes Eneret: Otto Müller: Udkast til Lov om borgerlig Næring i Kjøbenhavn og Kjøbstæderne, 1857, 138-39.

³⁸⁾ Kbh. Tøjmagerlavs Kopibog 1842—72, 22/9 1851.

Allervoldsomst kom de lavsmesterlige Lidenskaber i Kog, naar beslægtede Fag gjorde Indgrib i hinandens Arbejdsomraade og tilmed paastod, at de havde Ret dertil. Stridigheder om, hvilket Lav der burde udføre dette eller hint Arbejde, kom Gang paa Gang for Retten, og disse Lavprocesser³⁹⁾ blev ikke mindst i det 19. Aarhundrede en væsentlig Del af Lavenes Tilværelse, navnlig den Del, der faldt Offentligheden i Øjnene. De bidrog kraftigt til at skade Lavsvæsenets gode Omdømme, saa meget mere som Domstolene var ganske tilbøjelige til at frikende de tiltalte. Særlig vanskeligt kunde det være at finde ud af, hvad der var Blytækker-, Blikkenslager- eller Kobbersmedearbejde⁴⁰⁾. Arbejdsfordelingen mellem de forskellige Slags Bagere og Konditorer var saare indviklet⁴¹⁾. Stof til Strid gav det ogsaa, naar en Forretningsmand solgte indførte Varer, som et Lav mente at have Eneret paa at fremstille eller forhandle⁴²⁾. Mesterlavenes Virksomhed var langt mere præget af Bestræbelserne for at vogte Eneretten til Arbejdet end af de Spørgsmaal, der kunde ogstaa om Forholdet mellem Mestre og Svende.

Et Mesterlav var organiseret med Oldermand og Bisiddere i Spidsen; nogle større Lav havde tillige et Repræsentantskab. Oldermanden skulde, eventuelt med Bistand af Lavsskriver og Lavsbud, ordne Lavets Forbindelse med Øvrigheden, administrere baade Mesterlade og Svendelade og føre Lavets Bøger, paase Ordenens Opretholdelse, bistaa ved Arbejdsanvisningen og deltage i Bedømmelsen af Prøvestykker. Med Tilladelse af Magistraten indkaldte han til Lavsforsamlingerne, der i levedygtige Lav holdtes 1—4 Gange aarlig under Forsæde af en Magistratsperson og foregik med en lignende Højtidelighed som Svendenes Forsamlinger. I Garverlavet holdt Mestre og Svende Lavsforsamling i Fællesskab⁴³⁾. Mesterlavets Kasse opretholdtes ved Ind- og Udskrivningspenge for Lærlinge og Svende, ved Mestrenes Indtrædelsesgebyrer og ved et Medlemskontingent, ofte kaldet Kvartalspenge. Udgifterne gik til Lavshus, Administration, Processer, Drikkepenge og Nytaarsgratialeer til Raadstuetjenerne m. m. Medlemsbidraget var jævnlig 1 Rdlr. Kvartalet, ofte dog mindre⁴⁴⁾. I de fleste Lav havde man desuden særlige Fattigkasser og ved adskillige Lav frivillige Begravelses- og Ligkasser, ved enkelte Lav endog Enkekasser⁴⁵⁾. Til flere af Lavene var knyttet Legater.

Naar en Mester ikke kunde finde Udkommet ved at arbejde for sig selv og derfor tog Plads som Svend, kunde han blive fri for at betale Bidrag, blot han deponerede sit Borgerbrev hos Magistraten⁴⁶⁾. Naar en Haandværker døde, kunde hans Enke forblive Lav medlem mod at betale Kontingent, men uden Stemmeret. Hun havde da Ret til at antage Svende og oplære Drengene. Hvis hun

³⁹⁾ De fleste Lavsaarkiver indeholder Akter fra Lavprocesser. En livlig Skildring af Processerne i Villads Christensen: København 1840—57, 1912, 279-82.

⁴⁰⁾ Jfr. Kbh. Blytækkerlavs Protokol 1740—1862, 139 og 142.

⁴¹⁾ Otto Müller: Udkast til Lov om borgerlig Næring i Kjøbenhavn og Kjøbstæderne, 1857, 154-55.

⁴²⁾ Eks.: Kbh. Skræderlavs Protokol 1750—1862, ³¹/₅ 1851, ²⁵/₁ og ¹⁴/₃ 1853. — Kbh. Kandestøberes Dokumenter 1752—1862, ²⁰/₄ 1852. — Kbh. Skomagerlavs Kopibog 1853—94, Klageskriftet Sept. 1855. — Domsaafskrifter i Holbæk og Kalundborg Skomagerlavs Dokumenter.

⁴³⁾ Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 8-9.

⁴⁴⁾ Staden Kbh.s Regnskab . . . 1860, 87-91.

⁴⁵⁾ Otto Müller 66-67, 69-70.

⁴⁶⁾ Talrige Eks. i Lavsaarkiverne, idet Magistraten hver Gang tilskrev vedkommende Lavs Oldermand derom.

ikke selv kunde finde en duelig Svend til at styre Bedriften, skulde Lavet hjælpe hende dermed. En saadan Svend skulde have aflagt Mesterprøve⁴⁷⁾ og blev da almindeligt kaldt Mestersvend, en Betegnelse der dog ogsaa paa større Arbejdspladser benyttedes om Førstesvenden, naar han i større eller mindre Udstrækning havde Opsyn med de øvrige Arbejdere, og i det hele taget virkede som Mesterens Stedfortræder. Enker, der ikke fortsatte Mandens Bedrift, blev ofte, hvis de trængte til det, understøttet af Lavskassen. Alle Understøttelser og Legatportioner uddeltes efter Ansøgning. Det Lavsmedlem, som i længere Tid forsømte at betale sine Bidrag, mistede Retten til Understøttelse⁴⁸⁾.

Mesterlavene var nok saa velhavende som Svendelavene. Deres aarlige Indkomst blev rigtignok for 1855—59 kun opgjort til 22.000 Rdlr., hvoraf omtrent 10.000 Rdlr. anvendtes til Understøttelser; men Formuen ansloges til omtrent 150.000 Rdlr., hvortil kom nogle Legater og en hel Del Friboliger i forskellige Stiftelser⁴⁹⁾. Da der ikke skulde gives Sygehjælp, kunde der blive noget mere til gamle trængende end hos Svendene. De enkelte Understøttelsers Størrelse var meget varierende efter de forskellige Lavs Velstand. 15—20 Rdlr. aarlig var ikke ualmindeligt. Ogsaa Døtre af afdøde Mestre blev lejlighedsvis understøttet⁵⁰⁾. Murerne og Sejlmagerne gav endog til Svendes Enker⁵¹⁾. Et fattigt Lav som Skræderlavet foretog aarlig en Indsamling til sine trængende; Udbyttet var i Reglen godt 100 Rdlr., og hver enkelt trængende fik kun nogle faa Rigsdaler⁵²⁾. Et velhavende Lav som Bagerlavet, der havde baade Lavskasse, Legatkasse og Fattigkasse, kunde give hver enkelt op til 50 Rdlr. aarlig⁵³⁾. Ligesaa kunde Guldsmedelavet, da Haandværkerforeningen 1854 tog Initiativet til en Indsamling til trængende Haandværksmestre, vedtage, at man, i Stedet for at lade en Liste gaa rundt til Medlemmerne, vilde betale til eventuelle trængende af Lavskassen⁵⁴⁾. Selv om de uddelte Summer i Reglen ikke forslog til Livets Opretholdelse, var de et mærkbart Bidrag. Mesterstandens Medlemmer var i de fleste Fag ikke saa udsat som Svendene for at komme til at lide Nød paa deres gamle Dage.

Fabrikker.

Endnu en Vej var der til at gøre Indgreb i et Lavs Rettigheder, nemlig den at anlægge og drive en Fabrik. Dette var imidlertid ikke tilladt uden Bevilling fra en højere Myndighed¹⁾, i Reglen fra General-Toldkammer- og Kommerce-Kollegiet, saaledes ifølge Forordning af 14/6 1786 for Tobaksfabrikation. Jævnlig udstedtes Bevillinger dog ogsaa af danske Kancelli. Ved Kollegiernes Ophør blev det Indenrigsministeriet, som overtog alt vedrørende Nærings- og Fabriksvæsen og dermed hele Bevillingssystemet. Foruden til større og sundhedsfarlige Anlæg maatte man endnu efter 1848 have Bevilling, naar man vilde drive Fabriksvirk-

47) Otto Müller 166-69.

48) Eks.: Kbh. Guldsmedelavs Protokol 1750—1863, 23/4 1849; G. Hansen: Odense Snedkerlaugs Historie 1934, 49.

49) Staden Kbh.s Regnskab . . . 1860, 87-91.

50) Eks.: Kbh. Lysestøberkorporations Regnskab for Understøttelsesfondet 1836—68, 32/7 1854.

51) Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Legatprotokol 1869—89. — Kbh. Sejl-, Flag- og Komspasmagerlavs Protokol 1842—62, 16/1 1847 og 18/1 1855.

52) Kbh. Skræderlavs Regnskab over de fattiges Penge 1786—1886.

53) Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931 og Fattiges Regnskabsprotokoller 1732—1861.

54) Kbh. Guldsmedelavs Protokol 1750—1863, 30/1 1854.

1) Otto Müller 197, 213, 222, 226-29. — Otto Müller: Udkast til Lov om borgerlig Næring i Kjøbenhavn og Kjøbstæderne, 1857, 153-54.

somhed, der greb ind i et Lavs Næring, især naar man vilde begynde Fabrikation af et Produkt, hvis Fremstilling krævede Arbejdskraft af flere forskellige Lavsfag. Ikke blot de egentlige Industrifag, men ogsaa Bogtrykkere og Brændevinsbrændere, ja selv københavnske Konditorer skulde have Bevilling, og hvor det var tvivlsomt, om Loven krævede Bevilling, søgte man alligevel i de fleste Tilfælde Myndighedernes Bekræftelse. Dels løb man for stor en Risiko ved at etablere sig, hvis man bagefter blev kendt uberettiget dertil, dels blev det anset for en værdifuld Reklame at kunne kalde sig »priviligeret«.

Hvorvidt der krævedes Duelighedsprøve af den, der fik Bevilling paa at anlægge Fabrik, var forskelligt. Hvis Prøve krævedes, udtaltes det i Reglen direkte i Bevillingen. Man kunde ofte faa Bevilling, selv om man manglede Fagkundskab, naar man i Stedet havde Kapital eller Forretningstalent. Saadanne Bevillingshavere kaldtes Entreprenører, og ifald deres Fabrikation kom ind paa et Lavs Arbejdsfelt, fik de i Reglen kun Bevilling med det Forbehold, at de til at forestaa den paagældende Del af Arbejdet antog en Mester eller Mestersvend, der havde aflagt Prøve ved det paagældende Lav.

For at opnaa Monopol paa Fremstillingen af et eller andet Produkt eller for at faa Patent paa en Opfindelse maatte man søge speciel kongelig Tilladelse, som i Reglen kun blev givet paa 10 eller 20 Aar.

I Ly af dette Bevillingsvæsen var Industrien opstaaet, og teoretisk set var der ikke noget i Vejen for, at den under saadanne Forhold kunde gro Lavshaandværket over Hovedet. Der foreligger heller ikke noget om, at de bevilgende Myndigheder ønskede at hindre en eventuel Udvikling i den Retning; men i Virkeligheden kom Systemet til at hæmme Fremskidtet, navnlig i Enevældens Tid, da det var en Videnskab for sig at finde ud af, om man skulde have Bevilling og hvor. I alt Fald var den danske Industri ved det 19. Aarhundredes Midte lidet betydelig. I det 18. Aarhundrede havde Danmark haft en Tekstilindustri, som beskæftigede et aneligt Antal Arbejdere; men den beroede i et og alt paa Statens Støtte, og efter Napoleonskrigene sank den sammen, saaledes at Landet omkring 1825 næsten var blottet for Industri. Vel tiltog Driftigheden paany i de følgende Aartier, denne Gang uden at blive taget under Armene af det offentlige²⁾, og den flittige Statistiker, Fabriksdirektør O. J. Rawert kunde i sit detaillerede Værk om Danmarks industrielle Forhold indtil 1848 anføre et ikke ringe Antal Virksomheder; men et Forsøg paa ved Hjælp af Aktieselskaber i 1840'erne at slaa Bedrifterne op i stort Format mislykkedes³⁾. Produktionens Størrelse og det Antal Arbejdere, som tjente deres Brød i Fabrikkerne var stadig lidet iøjnefaldende. En medvirkende Aarsag hertil var, at Samtiden ikke ansaa Danmark for særlig velegnet til industriel Virksomhed. Karakteristisk var Statistikeren A. F. Bergsøe's Udtalelse, at Fabriksflid vistnok aldrig vilde blive Hovednæringskilden for den danske Stats Befolkning. Samme Forfatter mente dog, at Danmark kunde give Plads for mange flere Fabrikker, og han forudsaa, at Industrien en Dag vilde blive i Stand til at byde bedre Udbytte for Kapitalen end Landbruget, og at den kunde ernære et langt større Antal Mennesker end hidtil⁴⁾. Hos den offentlige Mening mødte Fabriksdriften lige saa lidt som hos Staten nogen virkelig Opmuntring. Ligeftrem Modstand mødte den ofte hos Lavene.

²⁾ Falbe-Hansen & Scharling: Danmarks Statistik II, 1887, 455-72.

³⁾ C. Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade, 1876, 204-17.

⁴⁾ A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik II, 1847, 413 og 312-13.

Om Arbejdernes Stilling ved Fabrikkerne vides ikke meget. Enkelte Træk kan dog anføres. Nogle Arbejdere havde fast Beskæftigelse, medens andre kun blev benyttet, naar der var travlt. En vis Arbejdsfordeling forefandtes, særlig i Tekstilindustrien. Den gryende Industri maatte i stor Udstrækning antage Ud-lændinge for at faa tilstrækkeligt uddannede Folk, navnlig naar der skulde skaffes Overordnede. Da den første Værkfører paa Malermestrenes Farvemølle døde 1853, kunde man f. Eks. ikke finde en Malersvend, der var Pladsen voksen som hans Efterfølger. Man forsøgte med 4 forskellige, der alle maatte aftakkes. Først derpaa antog man en Malermester, der var rolig og besindig, kunde skrive og tale for sig og fordele Arbejdet efter enhvers Evne⁵⁾.

Lignende Vanskeligheder forekom hos Burmeister & Baumgarten. Den Værkfører, Firmæet havde i 1848, forstod nok selv at arbejde, men manglede Myndighed og var forfalden til Drik, hvorfor man søgte en ny. For at faa en Oliemester maatte man henvende sig saa fjernt som i Flensborg og lønne med 400 Rdlr. om Aaret samt fri Bolig. Om Fremskaffelsen af en Fyrbøder til en ny Dampmaskine i Aarhus hedder det i et Brev: »Hvad en Fyrbøder angaar, da tror vi, at det vil være bedst, naar der fandtes en opvakt Karl der i Aarhus, som blev tillært af den Mand fra os, som opsætter Maskinen; en Mand herfra, som allerede er tillært, vil vist stille sine Fordringer alt for høje.« Det var Firmaets Skik og Brug, at medsende egne Folk til Opstilling af Maskinerne. I Reglen betalte det selv Løn og Rejse til disse Folk; men undertiden tog det Betaling for at afstaa sin Arbejdskraft. I eet Tilfælde forlangtes for at sende en Mand til Aarhus foruden Rejsegodtgørelse, Kost og Logi 16 Mk. pr. Dag under hans Fraværelse. I et andet Tilfælde vilde man nøjes med 10 Mk. om Dagen. 1850 omtales, at en Maskinpasser til Kalundborg forlanger 5½ Rdlr. ugentlig⁶⁾.

Vanskelighederne ved at faa Arbejdskraft kunde imidlertid ikke alene henføres til Spørgsmaalet om, hvorfra man fik den tilstrækkelige Fagkundskab eller Myndighed. Industriens Arbejde var dengang oftere end nu meget anstrengende. I Bogtrykkerier, der ikke var meget store, blev Presserne saaledes trukket ved Haandkraft, et Arbejde, der kunde være saa haardt, at voksne Karle, selv naar de havde lagt det meste af Klæderne, ikke kunde holde det ud, men maatte have Hjælp af Lærlingene, der fik et Tov bundet til Haandsvinget, saa de kunde staa bagved og trække med⁷⁾. Ogsaa med Hensyn til manuel Færdighed krævedes der lang Tids Øvelse og gode Anlæg. En rigtig Lésmed paa Grejsdalens Hammerværk skulde kunne slaa lige godt med højre og venstre Haand og haandtere en Økse som en Tømmersvend, naar der skulde repareres noget ved Værket, som mestendels var af Træ⁸⁾. At faa den danske Befolkning til at forlade sit tilvante Friluftsliv ved Landbruget og lade sig indespærre Flertallet af Døgnets Timer i en Fabrik, var ikke saa let. Besværet med at skaffe Mandskab førte til, at man ikke var kræsen i Valget af Metoder til at lokke Folk indenfor Fabriksporten.

Hvorvidt Fabriksarbejderne var bedre eller daarligere lønnet end Haandværkssvende og Smaamestre, er et aabent Spørgsmaal. Stort kan det ikke have været⁹⁾. Naar daarlige Tider og Arbejdsløshed satte ind, kom de jævnlig paa Ladegaarden, og baade offentlige og private Fabrikker beskæftigede gerne Fattiglemmer. Ogsaa Straffefanger i Fængsler blev sat til industrielt Arbejde. Resultatet

5) C. F. Stegemann: Aktieselskabet De forenede Malermestres Farvemølle 1845—95, 49.

6) Burmeister & Baumgarten's Kopibog 1847—50, 17/3 1848, 10/2 1850, 14/9 1849, 9/2 1850, 7/4 1850.

7) Carl G. Fich: Fyens Stiftsbogtrykkeri gennem 150 Aar, Odense 1922, 221.

8) Brødrene Brincker 1867—1917, 23.

9) Jfr. Mackeprang 76-77, 79-82.

taterne heraf var ikke gunstige, hverken med Hensyn til Produkternes Kvalitet eller til Arbejdernes Anseelse og Kaar, sikkert heller ikke hvad angaar Omgangsformerne i Fabrikslokalerne.

Den offentlige Menings Opfattelse af Arbejdskraften var meget anderledes end senere — og maatte være det. I en Tid, hvor Maskinerne endnu kun havde overtaget en meget begrænset Del af det Arbejde, der skulde udføres for at opretholde eller fremme Samfundslivet og dets Goder, maatte man ubarmhjerligt forlange, at hvert enkelt Individ arbejdede, saa det forsløg noget. At tvinge Fattiglemmerne til Arbejde paa kommunale Tvangsarbejdsanstalter eller leje dem ud til Fabrikker eller Entreprenører var derfor Fattigvæsenets Ret. Medaillens Revers blev, at Fattigvæsen og Fængsler kunde afstaa sit Mandskab til Underpris og lade det offentlige bidrage til dets Underhold, medens Lønnen paa Fabrikkerne trykkedes, ogsaa for dem, der ikke fik Fattighjælp. En besynderlig Modsætning raadede i de almindelige Begreber. Paa den ene Side ansaa Staten og den offentlige Mening det for glædeligt, hver Gang en ny Fabrik aabnedes, og man forsømte aldrig at erindre om, at saa og saa mange fattige Mennesker derved fik Underhold. Paa den anden Side overvejede man ikke, om de virkelige kunde leve af det. Efter Liberalismens rene Lære mente man, at Industrien skulde have sin Arbejdskraft saa billigt som mulig uden smaalige Hensyn til, hvilke Kaar den frie Arbejder derved kom til at nyde. Det var derfor i sin Orden, naar Arbejdskraft blev afkøbt Fattigvæsenet til Spotpris. Ligesaa fandt man det udmærket, at Kvinder kunde deltage i Fabriksarbejdet, saa de skaffede Fabrikanten billig Arbejdskraft og bidrog til deres egen Families Underhold. Allerbedst havde man Begrundelsen for Børnearbejde i Fabrikker i Orden; det gav billig Arbejdskraft; det oplærte de smaa til Flid og Nytte og hindrede dem i at blive vænnet til ørkesløs Lediggang, og det skaffede deres Forældre et Bidrag til deres Underhold¹⁰). Fattigvæsenets Børn leveredes i større Partier til Tekstilfabrikker, saaledes til Modeweg & Søns Fabrik ved Brede¹¹). Ved Usserød Klædefabrik, som tilhørte Staten, var der opført et Hus med Plads til 80 af det københavnske Fattigvæsens Børn, og yderligere benyttedes Fabriksarbejdernes og den omboende Befolknings Børn. En stærkt religiøs Haandværker, der havde været et af Fattigvæsenets Børn i Usserød omkring 1820, skriver, at han der lærte alle Ugudeligheder, og da han siden tjente Penge, lod han en Tid hele Overskuddet gaa til Dans og Spil¹²). En Rede som Børnehuset i Usserød var næppe noget godt Sted for opvoksende Ungdom.

Hvor mange Kvinder og Børn, Industrien beskæftigede omkring 1857, er ikke undersøgt, heller ikke Antallet af de Personer, der ernærede sig ved Hjemmeindustri. Det sidste er vanskeligt at fastslaa, fordi Hjemmeindustrien gik gradvis over i Husflid. Det var især Tekstilfabrikkerne, der benyttede Hjemmearbejdere, men Hjemmeindustrien gik tilbage, efterhaanden som maskinpundet Garn og dampdrevne Væve udbredtes. Efter Tidens Synspunkter var Hjemmearbejdet svært fordelagtigt, fordi man derved sparede Anlæg og Opretholdelse af Fabrikslokaler, og Børn og Hustruer kunde hjælpe Arbejderne med Spoling o. lign.¹³). Alt i alt var Tiden indstillet paa at gøre Menneskene til Slidere.

¹⁰) Se f. Eks. om Industrianstalten i Assens i Nyeste Skilderie af Kbh. 1824, 566-69 og Bidrag til Tidshistorien 1837, 180.

¹¹) O. J. Rawert: Danmarks industrielle Forhold, 1850, 574.

¹²) Blad for Arbejderklassens Vel 1⁵/₄, 2²/₄ og 2⁹/₄ 1854.

¹³) Jfr. V. Rothe: Danmarks industrielle Forhold I, 1843, 123.

Landhaandværk.

Ifølge Loven kunde Grovsmede, Hjulmænd og Vævere saavel som Rugbrødsbagere, Bryggere og Slagtere uden videre nedsætte sig paa Landet og benytte hvad Medhjælp, de vilde. Det samme gjaldt Skibstømrere, Teglblændere, Pottemagere og Møllere; men til Anlæg af nye Møller krævedes indtil 1852 ministeriel Tilladelse. Forfærdigelsen af Landbrugsredskaber og simple Arbejdsvogne samt Syning af Linned og Kvindeklæder var tilladt uden nogen Begrænsning. Endnu en lang Række andre Haandværkere maatte nedsætte sig, men ikke uden at have faaet Bevilling af Amtmanden, som skulde passe paa, at der ikke blev for mange af dem i Distriktet. De skulde være af Bondeslægt eller oplært paa Landet og maatte kun arbejde med egne Hænder; dog kunde de gennem Bevillinger faa Lov at have en Svend og en Dreng. Dette gjaldt Tømrere, Murere, Bødkere, Skindere, Bondeskrædere og Bondeskomagere, der alle kunde faa Lov at nedsætte sig uden Hensyn til, om der var en By i Nærheden; men det gjaldt ogsaa Sadelmagere, Glarmestre, Fintbrødsbagere, Rokkedrejere, Malere og Reparationsurmagere, naar blot de slog sig ned mindst $1\frac{1}{2}$ Mil fra en By. Om de fleste Landhaandværk, dog ikke Bryggere, Teglblændere, Pottemagere og Vævere, gjaldt, at de kun maatte arbejde for Landboere, ikke for Byboere; dog maatte de sælge deres Produkter paa Markederne. Hvis Fabrikanter eller andre Slags Haandværkere end de nævnte vilde nedsætte sig paa Landet, skulde de have Indenrigsministeriets Bevilling¹⁾. Henimod 1857 skal der dog have været en Masse af de paagældende Haandværkere paa Landet, som arbejdede helt uden Bevilling²⁾.

Af de mere betydningsfulde Haandværksnæringer var det kun Snedkeri, som Amtmændene ikke kunde give Bevilling paa; men Landboernes Snedkerarbejde var i Reglen ikke fornemmere, end at Tømrerne kunde udføre det³⁾. Det finere Haandværk blev i det hele taget ikke udbredt paa Landet. Naar Landboerne skulde anskaffe slikt, maatte de henvende sig i Købstæderne, og Smaareparationer lod sig nok udenom Loven udføre af lokale fingernemme Folk. Paa den anden Side fandtes der paa Landet flere almindeligt udbredte Beskæftigelser, som maatte regnes for haandværksmæssige, men som var lette at lære, og som Loven slet ikke tog Stilling til. Saaledes nævnes Træskomænd, Tækkemænd, Brøndsettere og Klinkere.

Meget haandværksmæssigt Arbejde paa Landet udførtes ikke af faglærte, men ved Husflid. I Byerne var det næppe fint at drive Bibeskæftigelse for at afsætte Produkterne til andre⁴⁾; men paa Landet benyttedes Husfliden ikke alene til at fremstille Avlsredskaber og Husgeraad til eget Brug, men i alt Fald i visse Egne tillige til at fremstille Produkter til Salg. Rawert minder om, at ved Bierhvervenes Hjælp klædtes ikke alene den største Del af Landalmuen, men ogsaa en stor Del af de højere Klasser paa Landet og mange Købstadsbeboere⁵⁾. Enkelte Steder blev Husfliden drevet i en saadan Udstrækning, at

1) Otto Müller 176, 230-36. — Otto Müller: Udkast til Lov om Haandværks- og Fabriksdrift . . . paa Landet, 1857, 31-37.

2) Svar 7/3 1857 fra Koch, Gunderslevholm, paa Indenrigsministeriets Skrivelse 30/3 1857 i Pakke 1849-57, Akter vedr. Lov 29/12 1857. I. Min. 1. Dept. Skabssager.

3) Organ for Arbejdsklassen 4/1 1852, der i det hele taget omtaler Landhaandværkets Retsforhold. — Folketingets Forhandlinger 1857, 192.

4) Jfr. Galschiøt: Helsingør, 1921, 235.

5) O. J. Rawert: Binæringer paa Landet i Danmark, 1849, 2.

Udøverne snarere ernærede sig derved end ved deres Landbrug, og den antog Form af en Art Hjemmeindustri⁶⁾.

Landhaandværkernes Arbejdsfelt blev herved stærkt begrænset, og da den enkelte Mesters Kundekreds aldrig kunde blive ret stor, var der ikke i samme Udstrækning som hos Byhaandværkerne Brug for Hjælp ved Arbejdet. Ifølge Folketællingen 1855 var der af Haandværks- og Industridrivende i Landdistrikterne ca. 51.000 Hovedpersoner og ca. 12.500 Medhjælpere. Eftersom en betydelig Del af Fabrikkerne laa paa Landet, blev Antallet af Medhjælpere i Landhaandværket forholdsvis meget ringe, vel en 6—8000, og heriblandt kan endda antages at have været mange Lærlinge. Som Regel havde den enkelte Mester ikke over een Svend eller een Lærling. De allerfleste Mestre havde slet ingen. Dette gjaldt endog Murere og Tømrere; til 2138 Murermestre svarede der 405 Svende. De ca. 12.500 Medhjælpere havde ialt ca. 5800 Paarørende, saa man kan slutte, at et Par Tusind af dem var gift; men efter al Sandsynlighed var disse gifte beskæftiget ved Fabrikkerne og ikke i Landhaandværket. Svend og Lærling boede næsten altid i Mesters Hus og spiste ved hans Bord.

Efterretningerne om Medhjælperne paa Landet er iøvrigt yderst faa⁷⁾. Lærlingenes og Svendenes Stilling havde formodentlig en hel Del tilfælles med Drengenes og Karlenes hos Gaardmændene. Landbrugets Nærhed mærkedes. Før Høstmaskinernes Tid var det nødvendigt, at saa mange som mulig deltog i Høstarbejdet. Haandværkerne maatte ogsaa være med, og selv om de havde Arbejde nok eller nødigt indlod sig med det uvante og strenge Landbrugsarbejde, turde de alligevel ikke lade være af Frygt for at lægge sig ud med Gaardmændene, som var deres bedste Kunder. Murere og andre, der ikke kunde arbejde ved deres Haandværk, naar Vinteren blev streng, gik da undertiden ud som Daglejere. I mange Tilfælde maatte Landhaandværkerne have en lille Jordlod for at bjerge Føden.

Læretiden var afgjort forskellig fra Byhaandværkets, naar de unge fra Landet da ikke efter Kunstens Regler lod sig uddanne hos en Mester, der stod som Medlem af et Bylav. Tækkemænd stod overhovedet ikke i Lære, men var kvalificerede, naar de en Tid havde været Haandlangere hos en Tække-mand. Træskomænd kendte hverken til Duelighedsprøver eller Svende, men gennemgik nok en Læretid paa 2—6 Maaneder. Slagterne lærte $\frac{1}{2}$ Aar, Væverne 1 Aar, Tømmerne 1—2 Aar; Skræderne lærte 1 Aar, naar de var paa egen Kost, $1\frac{1}{2}$ Aar, naar de fik Kosten, og de udlærte Skrædere begyndte straks selvstændigt. Møllerne derimod maatte begynde som Læredrenge og fortsætte som Andensvende og Mestersvende.

Som Følge af de snævre retslige Grænser, der var draget for Landhaandværket, og paa Grund af Svendenes ringe Antal, blev Spørgsmaalet om Arbejdsforholdenes Udvikling udenfor Byerne kun af ringe Betydning i Tiden før Lavstvangens Ophør.

⁶⁾ Eks.: Literis Mando: Bogense Byes og Skovby Herreds Topographi og Historie fra Sagntiden til Nutiden, 1859, 20-22.

⁷⁾ Se dog Anton Nielsen: Landhaandværkerne før og nu, 1889, især 8 og 147.

Standsforskel og Standsfølelse.

Det Billede, der opruller sig af den haandværks- og industridrivende Befolkningsgruppe i Danmark omkring 1857 bærer vel ikke noget absolut Enhedspræg, men Flertallet af Gruppens Mandskab og Standens Kærne var dog de jævne Mestre, der alt efter Fagets Art kunde have lidt flere eller færre Svende, men baade i Anseelse og vel som oftest ogsaa med Hensyn til beskedne økonomiske Forhold helt igennem var hinandens Ligemænd. Den Lavsaand, der i Byerne besjælede dem, var meget stærkere end det tilsvarende Sammenhold blandt Medlemmerne af Handelslavene¹⁾. Den indebar en stærk Samfølelse over for Fagfæller og en Vilje til at støtte hinanden, ogsaa ud over, hvad Loven og Lavsaandens bød, men tillod paa den anden Side Snæverhed i Synspunkter og Mistro over for, hvad nyt der kom frem. Med Nid og Smaalighed værgede Lavbrødrene sig mod Konkurrence. Som udpræget praktiske Folk, hvoraf mange var begyndt som Fattigvæsenets Børn og selv havde arbejdet sig til alt deres Eje, brød de sig ikke meget om teoretisk Uddannelse eller boglig Viden. En Bundtmagermester hævdede 1838, at »hverken Formue eller højere Videnskaber gør saa megen Lykke i Haandværkerklassen som Udholdenhed i Faget, Flid og Virksomhed«²⁾. De gamle Lavmestre lagde Vægt paa Soliditet baade i Pengesager og i Udførelsen af Arbejdet. Fagstolthed og Bevidsthed om at have udført Mesterstykke gav dem en vis Selvtillid, der styrkede dem over for Omverdenen, og Staten regnede dem for Samfundets sikre Bærepiller, hvad der paa en smuk Maade kom til Orde i Forordningen af 1800, hvor det hedder, at »Kongen har den *fortjente* Tillid til Mestre i alle Lav, at overlagt Opsætsighed iblandt dem, som edsvorne Borgere og Mænd af sat Alder, ikke kan finde Sted.«

Endskønt Fagene i de fleste Tilfælde nød ensartede Kaar, kunde der nok for nogle af dem være Afgivelser i den Anseelse, de nød. Lidet betød sikkert den indbyrdes Rang, som i tidligere Tid var tillagt dem. Dengang stod Bagere, Smede, Skomagere og Skrædere øverst blandt Lavene³⁾. Omkring Midten af det 19. Aarhundrede hvilede Fagenes Anseelse ikke alene paa Tradition, men ogsaa paa de økonomiske Muligheder, de gav. Ligesaa kunde det faa Betydning, hvis et Fags Arbejde var ubehageligt eller frastødende. En Levning fra Fortiden var derimod de fine Fornemmelser, hvormed en Række Fags Udøvere var forsynet. Saaledes vilde Barberer, Brændevinsbrændere og Urmagere ikke hedde Haandværkere⁴⁾. Malerne følte sig jævnlig som Kunstnere. Nogen honnet Ambition laa der vel ogsaa i det, naar en Drejer i Porcellænsfaget kaldtes »Fabrikant«⁵⁾. Kraftigst kom Mereværdsfølelsen til Orde i Bogtrykkerfaget. Værksted hed her Officin, Typograferne kaldtes Officianter eller Kunstforvandler, og Principalerne regnedes for at staa udenfor Haandværkerstanden⁶⁾. En virkelig Særstilling indtog Skorstensfejerne, hvis Mestre i Kø-

1) Betænkning angaaende Haandværks- og Fabrikslavene 1847, 10.

2) Nær og Fjern, 18/1 1874.

3) C. Nyrop i Industriforeningens Maanedsskrift 1880, 15. — Jfr. Laur. Pedersen i Historisk Aarvog for Frederiksborg Amt 1906, 62.

4) Otto Müller 137.

5) Andr. Madsen: Festskrift for Keramisk Fagforening 1902—27, 55.

6) J. R. Dein: Et Par Ord om Typographernes Kaar, 1849, 16. — Typograf J. C. Lunds Erindringer, 1934, 15, 19. — Nordisk boktryckeri-tidning, Nov. 1873. — Dansk Bogtrykker-Tidende, Jan. 1900.

benhavn havde hver sit Distrikt og nærmest var stillet som kommunale Embedsmænd. Til Gengæld var der 5 Gange saa mange Medhjælpere som Mestres i Faget og altsaa ikke ret stor Udsigt til at blive Mester⁷⁾.

Den eneste Del af Landets haandværks- og industridrivende Indbyggere, der kunde anses for at hæve sig op over den brede Haandværkerstand, var de faa Indehavere af de større Fabrikker; men disse Folk var ofte Rigmænd eller udgaaet fra Overklassen, og deres Stilling kunde jævnføres med de større Købmænds.

Den bedste Kilde til Oplysning om, hvorledes Samtiden saa paa de forskellige Fag, er den Klassificering af Næringsvejene, som gjaldt ved Erlæggelsen af Borgerskabsgebyr og spillede en Rolle ved Skatteudskrivningen. Denne Klassificering nyordnedes 1858 og blev da temmelig forskellig fra den tidligere Ordning af 1812⁸⁾. For hver By oprettedes 5 Klasser. Navnlig har Grupperingen i København Interesse. Klasse 1 omfattede netop alle de større Fabrikanter: Dampmøllere, Garvere, Klæde-, Maskin-, Papir-, Porcellæns-, Sejldugs- og Vognfabrikanter, Sukkerraffinører og Ølbryggere. Klasse 2 omfattede Smaafabrikanter, derunder Brændevinsbrændere, Jernstøbere, Oliemøllere og Tobaksfabrikanter, samt Konditorer, Murer- og Tømrermestre, Skibs- og Baadebyggere, altsaa de Grupper, der i Velstand stod paa Overgangen mellem Fabrikant og Haandværksmester. Til Klasse 3 hørte foruden Bogtrykkere de fleste almindelige Haandværk; dog hørte Skrædere og Skomagere samt Bogbindere, Drejere, Glarmestre, Karetmagere og flere andre Smaafag til Klasse 4. Klasse 5 omfattede Barberer og desuden Børstenbindere, Pottemagere og nogle faatallige eller nær uddøde Erhverv. Man tør ikke heraf slutte, at f. Eks. Snedkerne var mere anset end Drejerne, men Klassedelingen viser, hvilke økonomiske Muligheder, man dengang mente, et Fag rummede, og Velstand blev i den efterfølgende Tid den væsentlige Aarsag til Anseelse.

En afgørende Forskel finder man, eftersom Svendene havde Udsigt til at blive Mestre eller ej. Kun i København var der et nogenlunde stort Antal Svende, der ikke havde denne Udsigt, og for Landet som Helhed maa derfor gælde, at nogen egentlig Klasseforskel blev der ikke mellem Mestre og Svende. Fælles Interesser og dermed Sammenholdet var stort set bevaret. Naar det alligevel ikke kunde nægtes, at Svendene var den underlegne Part, saa blev de dermed forbundne Følger kun af større Betydning for dem, der Livet igennem forblev Svende.

Svendene havde ikke deres fulde Kontraktfrihed i Arbejdsforhold, men maatte i stor Udstrækning finde sig i Mestrenes Diktat. Mange af dem, særlig i Bygningsfagene, gjorde sig ogsaa ganske forpligtet ved i arbejdsløse Tider at modtage LønforSkud, som de maatte arbejde af, naar der siden blev noget at gøre⁹⁾. Grellest følte Nedværdigelsen, naar man tog i Betragtning, at Svendene blev anset for moralsk saa meget ringere, at man ikke kunde betro dem til selv at indkassere Tidepenge. Ligesaa, naar de blev straffet strengere for Brud paa indgangne Forpligtelser end Mestrene. Endelig kunde Forskellen give sig Udslag i daglig Takt og Tone, naar Svende og Mestre i visse Lav ikke

⁷⁾ R. Berg: Skorstensfejlerlavet i Kbh. 1778—1928, 53.

⁸⁾ Cancellibreve, 2. Sekretariat, 1812 B, No. 150, Raadstuearkivet. — Raadstueplakater 12/4 1858.

⁹⁾ Kbn. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 30/12 1855. — Brev fra J. G. Berg, 20/6 1856 blandt Tillys Breve i Malerlavet. — Tekstilarbejdernes Fagforening 1873—1923, 11.

maatte drikke sammen paa Kroen, naar Svendene ved Garvernes Kvartalsforsamlinger maatte staa langs Væggen, mens Mestrene sad ved Bordet¹⁰⁾, eller naar en Mesterkone var Madame, medens en Svendekone ikke nød en saadan Ære.

Svendene havde rigtignok rejst Krav om Indflydelse paa Oldermændsvalget; men ud over det krævede de ikke Reformere. Sikkert nok tog de deres Skæbne med Humør. Galschiøt mindes fra Helsingør »gamle Skibstømrere, stovte, vejrbidte Gubber med et lunt Blink i Øjet og et kvikt Indfald paa Tungen, halvt Tømmermænd, halvt Sømænd af den megen Omgang med Tjære og Tovværk.« Det hævdes, at de og deres Værkfæller hørte til Eliten af Byens Haandværksfolk¹¹⁾. Snedkersvendene i samme By var til Gengæld saa fattige, at 5—6 Mand af dem var fælles om en Frakke; men da god Tone bød, at de ikke viste sig paa Gaden i Skjortæærmer, maatte, naar de allesammen skulde paa Kroen, først den ene Svend tage Frakken paa og gaa derhen, fulgt af en Lærling, denne derpaa vende tilbage med Frakken, som saa den næste benyttede, og saa fremdeles¹²⁾.

Svendenes Anseelse led betydeligt ved deres Drikkeri og ved, at adskillige af dem var halve eller hele Landstrygere. Ringere ansete end Svendene var dog de ikke-faglærte Arbejdere. Ved en Del Fabrikker, der ikke greb ind i Lavenes Produktion, saaledes ved Jernstøberierne, Sukkerraffinaderierne og de nye kemiske Industrier, stilledes der ingen bestemte Krav til Uddannelsen hos en stor Del af Arbejdsstyrken. Begyndelsen til en ikke-faglært Fabriksarbejderstand eksisterede derfor allerede 1857; men selv om man regnede Kvinder og Børn med, der beskæftigedes i Tekstilfabrikkerne, talte den i hele Landet kun nogle faa Tusinde Mennesker. Selv om disse Arbejdere ikke altid var fattigere end de gifte Svende, saa manglede de dog Fagstoltheden, Lavsfølelsen og Svendeladens Støtte i snævre Vendinger. W. Scharling siger i 1863, at »de egentlige Maskinarbejdere maa ... i Almindelighed ikke sammenstilles med de tidligere Haandværksmestre eller de dueligere Svende, men derimod med de underordnede Arbejdere, Haandlangere og egentlige Haandarbejdere; den simple Arbejder i et Maskinspinderi eller Væveri maa ikke sammenlignes med f. Eks. en Snedker eller Kunstdrejer, men med en Væver eller Haandspinder under de tidligere Forhold«¹³⁾. Hvis Borgerskabet var at betragte som Tredjestand, blev de faglærte Arbejdere Fjerdestand og de ikke-faglærte Femtestand.

Industriarbejderne blev det erhvervsdrivende Samfunds dybeste Lag. Ligesom Svendenes Rygte led ved deres Omgang med Vagabonder, svækkedes Industriarbejdernes Anseelse ved, at de til Stadighed balancerede paa Randen af Fattigvæsenets Afgrund. Den mindste Smule Sygdom eller Arbejdsløshed bragte mange af dem paa Ladegaarden. Økonomisk var de et Proletariat, der levede af Haanden i Munden; men det vil være urigtigt at kalde dem Pøbel; dertil var de for stiltfærdige og taalmodige overfor Skæbnen. Afvigelserne fra den samlede Haandværks- og Industristands Jævnmaal, Haandværksmestrene og de Svende, der skulde være Mestres, beløb sig altsaa kun til nogle faa bedrestillede Fabrikanter, en Del gifte Svende og den beskedne Begyndelse til en proletarisk Fabriksarbejderstand.

¹⁰⁾ Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 9.

¹¹⁾ Galschiøt: Helsingør, 1921, 212.

¹²⁾ [Laur. Pedersen:] Det ærbare og velagtede Snedkerlaug i ... Helsingør, 1906, 37.

¹³⁾ W. Scharling: Hvilken Indflydelse har den nyere Tids industrielle Udvikling havt paa Almuens Kaar? 1863, 124.

Set i Forhold til andre Samfundsklasser blev Standen en Del af det store brede Folk. Man kan kalde Hovedmængden af den for lavere Middelklasse eller Underklasse, som man vil. Synderlig betrygget var dens Stilling ikke, og dens Kaar var snarest Underklassens. I. A. Hansen siger, at da han i 1824 blev Svend, betragtede han de allerfleste, med hvem han havde at gøre, som staaende over sig og som Personer, han skulde vise Ærbødighed og Underkastelse¹⁴). Da Guldsmed Anton Michelsen ægtede en Prokurator-datter, ansaa hendes Fader det for en Mesalliance¹⁵). Paa Scenen og i Pressen blev Haandværkerne stillet i Modsætning til »et dannet Menneske«¹⁶). Omend agitatorisk er det ogsaa til Dels rigtigt, naar »Socialisten« 1872 siger, at de saakaldte »fne Folk af den bedre Klasse« betragter en Haandværkssvend som en udannet, raa Person, og at »især forestiller de fleste Damer sig Haandværkssvenden saaledes¹⁷).«

I Løbet af det 19. Aarhundrede var der dog foregaaet adskilligt, som bidrog til at mindske Skellet mellem det pænere Borgerskab (Embedsmænd og Købmænd) og Haandværkerne. Forordningen af 1800 havde bestemt, at Halvdelen af Stadens 32 Mænd skulde være »Kunstnere, Fabrikører eller Haandværkere«. Navnlig i 1830'erne og 1840'erne mærkedes der en social Fremgang, idet de mere velstaaende Mestre efterhaanden kom til at tage Del i Forenings- og Selskabsliv, og C. Nyrop har i Enkeltheder vist, at Haandværkere spillede en ikke helt ringe Rolle i Tidens politiske Liv¹⁸). Ikke mindst i det ydre slettedes Klasseforskellen, efterhaanden som Nationaldragter og faglige »Uniformer« bortfaldt. Allerede dengang begyndte jævne Folk at lægge Vægt paa at være velklædte, naar de viste sig mellem andre Mennesker. Ganske karakteristisk fortæller I. A. Hansen om sin Kollega, en Skomagersvend, at han holdt sig fjernt fra al Svir og Udsvævelse og hellere spiste simpel Mad derhjemme, naar han blot kunde være fint klædt ude¹⁹). Politikeren C. V. Rimestad kunde i 1864 tale om, hvorledes fattige Fabriksarbejdere med 4—500 Rdlr. i Aarsindtægt alle kunde være velklædte, naar de Søndag Eftermiddag drog paa Frederiksberg med Kone og Børn²⁰).

Forøvrigt var der ingen, som satte større Pris paa den foregaaede Udvikling end Rimestad. Haandværkerstandens Deltagelse i Møder og Foreningsliv var efter hans Smag, og i hans Sprogbrug blev denne Deltagelse til, at Arbejdernes Øjne var blevet aabnet for »det sande, det skønne og det gode«. Andetsteds skriver han smukt om »vor kraftige og intelligente Arbejderstand«; men det indrømmes tillige, at skønt Arbejderne intellektuelt set stod højt, var de ikke fremragende i teknisk Henseende²¹). Et Korrektiv til det rimestadske Lyssyn danner W. Scharling's Ord 1863, idet han siger, at Arbejderstandens Indflydelse er »for Tiden mere negativ end positiv, mere begrænsende og afværgende end bestemmende og afgørende«; men iøvrigt tillægger Scharling Standen den største Betydning, dels paa Grund af dens Talrigheid, dels paa Grund af dens Produktivitet; modsat tidligere, da man ringeagtede Arbejdet, gælder nu den Betragtning, at Arbejde adler²²).

¹⁴) Almuevennen 1873 II, 69-70.

¹⁵) Eiler Nystrøm: Guldsmed Anton Michelsen, 1909, 57.

¹⁶) Jfr. Berlingske Tidende 24/1 1856.

¹⁷) Soc. 5/5 1872.

¹⁸) C. Nyrop: Bidrag til vor Haandværksstands Historie i Tiden før 1857, 173, 179, 190.

¹⁹) Almuevennen 1873 II, 107-08.

²⁰) Folketingets Forhandlinger 1864—65, 523.

²¹) Blad for Arbejderforeningen af 1860, 4/1, 28/4, 3/5 1862.

²²) W. Scharling's anf. Skrift. 2-4.

NÆRINGSLOVEN 1857 OG DENS NÆRMESTE FØLGER

Næringslovgivningen.

Hele den foran beskrevne Tingenes Tilstand blev i Teorien væltet over Ende af Næringsloven af 29/12 1857 sammen med et Par andre, omtrent samtidige Lovarbejder. Naar den daværende Slægt kunde indlade sig paa en Reform af en saadan Rækkevidde som Næringsfrihedens Indførelse, skyldtes det dyb Utilfredshed med det bestaaende hos Flertallet af Landets Befolkning.

De Betragtninger, som førte til Vedtagelsen af de nævnte Love, blev klarest fremsat af Juristen Otto Müller¹⁾. Mere end nogen anden kom denne Mand til at indvirke paa Næringslovens Bestemmelser. Som Lavsvæsenets værste Skavanker fremstillede han Mester- og Svendeprøverne. De, der bedømte Prøverne, var efter hans Mening ikke uvildige Personer, men Part i Sagen, hvis de ønskede at begrænse Tilgangen til Faget. Ganske vist gav Prøverne et Bevis for, om Aspiranten kunde udføre Arbejdet, men ikke om han vilde. Mesterprøven sagde aldeles intet om, at han formaaede det, som i mange Bedrifter var det vigtigste, at lede Arbejdet og anlægge en fornuftig Økonomi. Svendeprøverne havde ved deres Garanti for teknisk Færdighed mere Værdi; men der var ingen Grund til at gøre dem tvungne; for hvis det viste sig, at Mestrene forlangte et saadant Garantibevis, skulde Svendene nok frivilligt underkaste sig disse Eksaminer. Hertil kom for begge Prøvers Vedkommende Spørgsmaalet, om de foregik under behørig Kontrol og ikke førte til unyttig Udgift og Tids-spilde, og endelig kunde der være Tvivl om, hvorvidt Prøverne bortskræmte adskillige ellers dygtige Folk fra Haandværket, eller om Eksaminer i det hele taget var formaalstjenlige. I England, Frankrig og Nederlandene havde man ikke saadanne Prøver, og Haandværkernes Arbejder i disse Lande var dog slet ikke ringere end i Danmark.

Hele den Diskussion, der gik forud for Lovens Vedtagelse²⁾, drejede sig i alt væsentligt om disse Punkter; men ogsaa andre Ting anførte Otto Müller som skæbnesvangre for Landets Næringsforhold. Saaledes det Forbud, der gjaldt mod i Almindelighed at forene flere Haandværk. Ved at forbyde Samfundets Medlemmer at gribe ind i hinandens Næring opnaaede man end ikke at sikre

1) Otto Müller: Udkast til Lov om borgerlig Næring i Kjøbenhavn og Kjøbstæderne, 1857, 110-25. — Samme: Udkast til Lov om Haandværks- og Fabriksdrift . . . paa Landet, 1857, 65-78.

2) C. Nyrop: Bidrag til vor Haandværksstands Historie før 1857, 1914. — Bruun 89-100.

Eksistensen for dem, som havde Eneret paa et Fag. Trearskrigens Tid beviste tilfulde dette. Tværtimod svækkede de bundne Forhold Driftigheden og Lysten til en flersidet Uddannelse, og de hindrede dygtige Folk i at arbejde sig til nogen videre Rigdom. Ligesaa forøgedes Produktionsomkostningerne, naar flere Mestre skulde deltage i Forfærdigelsen af en eller anden Vare, eller naar Byerne havde Eneret paa et Erhverv, som billigere kunde udøves paa Landet. Jævnlig forhindrede Lavsvæsenet ogsaa en sund Konkurrence og skadede derved Forbrugerne. De skarpe Grænser mellem Fagene førte kun til Splid og Kævl mellem Statens Borgere. Lavprocesserne ledsagedes af Angiveri og falske Eder; Lavenes Fester og Forsamlinger fristede til pengeforøgende Svir og Drikkeri, og Misbrug fandt jævnlig Sted ved Svendekassernes Sygeunderstøttelse. En stor Ulempe var det, at hele Industrien og en Del af Haandværket beroede paa Bevillinger og derved paa Naade og Barmhjertighed. Mange vilde betænke sig paa at søge Uddannelse i et Fag eller sætte Kapital ind paa en Virksomhed, hvor man ikke paa Forhaand var sikker paa Tilladelsen til at virke. En Hindring for Erhvervene var det ligeledes, at hver enkelt Virksomhed, selv de største Fabrikker, kun maatte drive et enkelt Udsalgssted udenfor selve Produktionsstedet. Endelig sluttede Otto Müller med som Aarsag fremfor alle Aarsager til Næringsfrihedens Indførelse at paakalde Hensynet til den personlige Frihed. Den liberalistiske Livsopfattelse var som ledende Tanke Drivkraften i den store Reform.

Overfor alle disse Bevæggrunde kunde de gode Sider, som den gamle Næringsordning fremviste, og som Otto Müller ogsaa anførte, ikke veje op. Maaske var det rigtigt, at Lavsvæsenet kunde virke gavnligt i moralsk Henseende eller være en Støtte for den borgerlige Orden. Sikkert var dets Forsørgelsesvæsen et Lyspunkt, og dets Omsorg for Lærlingenes Uddannelse maatte paaskønnes; men naar det blev sagt, at Lavene gjorde en god Gerning ved at hindre unge Mennesker i at nedsætte sig letsindigt som selvstændige Mestre, saa vejede dette ikke op imod den Uret, de foraarsagede, naar de hindrede den simple Mand, der intet havde lært, i den frie Brug af hans Hænder. Under ændrede Forhold vilde Arbejdskraften af sig selv søge til de Fag, der trængte til den, og optræde som Mestre eller Svende, alt efter hvad der var Brug for. Naar der raabtes op om, at Næringsfriheden vilde forarme Byerne, fordi Haandværkerne flyttede paa Landet, saa maatte herimod paastaas, at der ikke forelaa noget Bevis for, at det vilde ske, og forøvrigt viste Erfaringen jo, at de Byer, der ikke kunde bestaa, maatte gaa til Grunde. At skaane dem, der i Øjeblikket nød godt af Lavenes Rettigheder og Privilegier, var urimeligt, hvis samtlige andre Statsborgeres Vel krævede Friheden, og man kunde derfor ikke tage Hensyn til, at mange Haandværkere ønskede det bestaaende bevaret.

Den største Betænkelighed hos Efterverdenen vækker Otto Müllers Betragtninger paa to Punkter. For det første hævder han, at Friheden ikke vil føre til nogen overhaandtagende Konkurrence eller til Haandværkernes Forarmelse, fordi den enkelte Haandværker under de nye Forhold vil faa saa mange flere Arbejdsmuligheder og desuden, da han jo ogsaa selv er Forbruger, vil faa Gavn af en eventuel Prisnedgang paa andre Fags Produkter. For det andet mener Otto Müller, at Stordriften og Kapitalen ikke vil komme til at undertrykke Smaaafolk. Arbejde og Kapital er efter hans Opfattelse nødvendige for hinanden, og »det er derfor i Almindelighed taget umuligt, at der kan bestaa noget Fjendskab mellem disse to Grundkræfter, og det er Galskab at sige, at

Pengemagten er Arbejdets Tyrann³⁾. Saavidt kan Kapitalen allerede udfolde sig under det bestaaende, fortsætter han, at hvis det var dens Natur at være tyrannisk, saa havde den allerede haft Muligheden for at afsløre sig. Müllers Argumenter var her hentet fra to af det daværende Danmarks mest fremragende Nationaløkonomer C. N. David og C. J. H. Kayser⁴⁾, og han paastaar, at naar der forekom Skavanker i Paris og London, saa skyldtes det, at Forholdene der var helt anderledes end hos os.

Otto Müllers Synspunkter fandt almindeligt Bifald rundt om i Landet. Den Modstand, der udgik fra Mesterkredse og Haandværkerforeninger, fandt Tilslutning hos en Del af Svendene, men kom til kort overfor Fabrikanternes og Industriforeningens Krav om Raaderum, overfor Befolkningens Uvilje mod Lavsrettighederne og mod Lavsaandens Smaalighed og overfor de ledende Politikeres Liberalisme.

Som Forløbere for den egentlige Næringslov kan betragtes Loven om Ølbryggerier af $\frac{9}{12}$ 1851, Loven om Bagernæring i København af $\frac{12}{2}$ 1852 og Loven om Møllenæring af $\frac{14}{4}$ 1852. Bryggeriloven ophævede Resterne af den Ordning, der var indført ved Bryggerlavets Ophævelse 1805, saa det nu blev tilladt at anlægge Bryggerier i Omegnen af København og paa Købstædernes Jorder. Langt betydningsfuldere var Bageriloven, selv om den kun gjaldt København. Ikke alene fik enhver, der skaffede sig Borgerskab som Bager, Ret til at ned sætte sig paa Byens Grund udenfor Voldene, og Fribagerne fik Lov at holde hver en Svend og en Dreng; men desuden bestemtes det, at Bagernæringen ogsaa indenfor Voldene fra $\frac{1}{2}$ 1860 skulde være fri for alle, der havde Borgerskab som Bager. Mølleriloven gjorde Møllenæringen over hele Landet fri fra $\frac{1}{2}$ 1862, dog saaledes at Møllerne i Byerne skulde have Borgerskab, og enhver fik Lov at male til sit eget og sin Husstands Forbrug. Følgen blev, at det vrimlede frem med nye Møller, og f. Eks. skal der paa Møen 1852 have været 4 Vejrmøller og 4 Stubmøller, men 1863 28 Vindmøller og 154 Hestemøller⁵⁾. Private benyttede i høj Grad Retten til at male for sig selv.

Ligesom disse Ting vidner om de styrendes Vilje til radikal Forandring, saaledes gik ogsaa selve Næringsloven af $\frac{29}{12}$ 1857 i næsten alle Henseender hensynsløst bort fra det gamle System, ja i visse Retninger gik den endog videre, end Otto Müller havde foreslaaet. Mindst Ændring undergik Borgerskabs Erhvervelse. Paa Foranledning af Folketingets Udvalg, ikke efter Otto Müllers Forslag, indførtes dog en meget betydningsfuld Lempelse, idet det blev tilladt enhver uden nogen Art af Adkomstbevis at udføre haandværksmæssigt og industrielt Arbejde, saalænge han kun benyttede sin egen eller sin Hustrus og sine Børns Arbejdskraft⁶⁾. Enhver kunde derefter »fuske« i hvilket Haandværk, han fandt for godt.

Først naar yderligere Medhjælp blev antaget, skulde Papirerne være i Orden. Naar der ogsaa efter Næringsfrihedens Indførelse kunde anlægges Sag for uberettiget Næringsbrug, skyldtes det Forsømmelse paa dette Punkt. I Byerne var man forpligtet til at løse Borgerskab og siden betale eventuel Nærings-

³⁾ Otto Müller: Udkast til Lov om Haandværks- og Fabriksdrift . . . paa Landet, 1857, 72.

⁴⁾ C. N. David: Nogle Betragtninger om Arbejde og Capital, 1848. — C. J. Kayser: Om Arbeidets Ordning, 1857, særlig S. 209.

⁵⁾ N. C. Simonsen: Mølleieernes Stilling før og efter Lov af $\frac{14}{4}$ 1852, Skive 1871, 62.

⁶⁾ Jfr. Skr. $\frac{11}{8}$ 1862, $\frac{8}{1}$ og $\frac{2}{2}$ 1863, Samling af Bestemmelser vedr. Københavns Kommune 1848-63, 1919.

skat. Paa Landet indførtes Krav om Næringsbevis. For disse Dokumenter skulde betales Gebyrer. Dog vedblev der at være enkelte frie Næringer. Loven anførte udtrykkeligt, at Forfærdigelsen af Modepynt og Klæder til Kvinder og Drengene under 10 Aar saavel som Syning af Linned, Kasketter, Halsbind o. lign. var at anse for fri Næring. De Raadstueplakater og Vedtægter, som udkom ¹²/₄ 1858 om, hvad der var bunden Næring, undlod at nævne visse andre Erhverv. Vedtægten for Landdistrikterne omtalte ikke Grovsmede, Rugbrødsbagere, Slagtere, Tækkemænd, Træskomænd, Vævere eller Ølbryggere. Disse Fag vedblev at være frie Næringer udenfor Byerne. Ligesaa kunde f. Eks. Klinkere og Skærslibere frit drive deres Beskæftigelse overalt i Landet⁷⁾. De Søindrullerede og Militære, som hidtil havde kunnet nedsætte sig uden at løse Borgerbrev, mistede denne Ret. Derimod beholdt de døvstumme den. Afgørende for Erhvervelsen af Borgerskab eller Næringsbevis blev, at der ikke mere krævedes Bevis for Fagkundskab. Mester- og Svendeprøver blev unødvendige. Otto Müller havde foreslaet Bibeholdelse af Prøverne i Byggefagene, fordi daarligt Arbejde her særlig let kunde faa skæbnsvangre Følger.

Samtidig med at Prøverne blev opgivet, skete det allervigtigste: Lavstvungen ophævedes. Medens Næringsloven i Almindelighed ellers skulde træde i Kraft til ¹/₄ 1858, blev Lavstvungens Ophør og Bortfaldet af Kravet om Prøver fastsat til ¹/₄ 1862. Saaledes fik man en Overgangstid paa 4 Aar, hvori Lavsmedlemmerne kunde forberede sig paa at miste Eneretten til deres Fags Arbejde. En af de Lempelser, der straks traadte i Funktion, var, at hver Frimester uden videre fik Lov at antage en Lærling. Efter ¹/₄ 1862 skulde Borgerskab som Frimester give fuldstændig samme Ret som Lavsmestres Borgerskab.

Det var kun Tvungen for Mestre og Svende til at være i Lav, der ophævedes. Selve Lavene kunde godt faa Lov at fortsætte Tilværelsen; men hvis Medlemmerne ønskede Sømmenslutningens Ophør, kunde de blot vedtage det med almindelig Stemme flerhed. Myndighederne skulde holde Øje med, om det gik rigtigt til, hvis der var Penge i Kassen, og godkønde Anvendelsen af disse Penge. Ønskede Lavene derimod at fortsætte, skulde de tælle mindst 5 Medlemmer og have deres Vedtægter stadfæstet af Indenrigsministeriet. En lignende Stadfæstelse af Love og Vedtægter kunde tildeles enhver Forening, som Haandværkere og Industridrivende iøvrigt fandt for godt at stifte.

I Stedet for de tvungne Svendeprøver skulde der aabnes Adgang til at aflægge frivillige Svendeprøver efter Regler, som fastsattes af Kongen. Foruden Prøvetvungen forsvandt endnu en Række andre tvungne eller tilvante Ordninger. Rigtignok stod der i den nye Lov, at Forholdet mellem Mestre, Svende og Lærlinge, naar det ikke ligefrem var ordnet ved Kontrakt, indtil videre blev »at bedømme efter de nugældende Forskrifter«, og nogen formel Ophævelse fandt f. Eks. ikke Sted af de strenge Straffe for Strejker⁸⁾; men med Lavstvungens Ophør svandt det Rygstød, som Lavsordningen havde været for Lærekontrakter og Lærlingeuddannelse saavel som for Afskedssedler og Arbejdsbøger. Opsigelsesfristen mellem Mestre og Svende ophævedes udtrykkeligt. En Regel for Arbejdsanvisning var ikke mere paabudt; Herberger kunde nedlægges og Hjælp til rejsende Svende ophøre. Svendenes Sygeforsikring blev en frivillig Sag. For dem, der ønskede det, kunde Mestrene dog stadig forpligtes til at indeholde Tidepengene. Mulighederne for at tvinge en Svend ind under Zünften og

⁷⁾ J. H. Deuntzer: Kort Fremstilling af den danske Næringsret, 1877, 12-13.

⁸⁾ Jfr. A. W. Scheel: Person- og Familie-Ret I, 1859, 504.

Drikkeriet forsvandt næsten helt. Enhver næringsdrivende Borgers Ret til at antage en hvilken som helst Arbejdskraft blev udtrykkelig fastslaaet. Næringsdrivende uden Borgerskab maatte antage Haandlangere til ikke fagligt Arbejde. Lavsvedtagelser om Arbejdstid eller Løntariffer behøvede ikke mere at faa almindelig Gyldighed i Faget. Den Kontraktfrihed, som man tilstræbte ved Forordningen af 1800, kunde nu endelig faa Raaderum.

Kun nogle faa Regler for det daglige Livs Arbejdsforhold blev tilbage. En Lærling skulde være Hustugt underkastet, indtil han var 18 Aar gammel, og en Mester skulde sørge for sin Lærling, hvis han blev syg — i alt Fald i 6 Maaneder. Mest iøjnefaldende var det, at Forordningen af ¹⁰/₁₂ 1828 vedblev at være i Kraft, saa Vandrebogsinstitutionen og Opsigten med de rejsende Svende fortsattes. Derimod ophævedes Plakaten af ²³/₁₀ 1835 udtrykkeligt ved Lov af ¹²/₂ 1862, saa det blev tilladt Haandværkssvende at rejse ogsaa i Lande, hvor der var Fagforeninger. Af alle de Forandringer, som de gammeldags Lavsmestre ønskede sig, indførtes kun een eneste, idet det ikke mere blev tilladt udenlandske Haandværksmestre straks at nedsætte sig med Borgerskab og alt dertil hørende paa dansk Grund. Udlændinge skulde for Fremtiden have opholdt sig 5 Aar i Riget, før de fik Borgerskab eller Næringsbevis.

Der blev givet Adgang til at drive ligesaa mange Haandværk eller Industrier, man vilde, blot man betalte Gebyret for Borgerskab eller Næringsbevis for hvert enkelt Erhverv. For at formindske Striden om de Rettigheder, som Borgerbrevne gav, blev det tilladt en Mængde Fag at arbejde ind paa hinandens Omraade. Den, der løste Borgerskab som Smed, fik Lov at udføre alt Arbejde, som forhen havde hørt under saavel Grov- og Klejnsmede som Ankersmede, Sporemagere, Tøjsmede og Nagelsmede. Dugmagere, Tøjmagere og Linnedvævere indbefattedes under Vævere, Stolemagere og Billedskærere under Snedkere. En Haandværker fik Lov at forfærdige alle de enkelte Dele af de Produkter, han efter sit Borgerskab maatte afsætte, selv om han derved greb ind paa andre Fags Omraade. Det blev ligeledes tilladt ham at producere og reparere de Maskiner og Redskaber, som han selv havde Brug for, og de gamle Paabud om, at visse Redskaber kun maatte anvendes af bestemte Fag, ophævedes.

Det aldrig overholdte Forbud mod Hjemmearbejde ophævedes. Enhver kunde frit arbejde saavel for Byboere som for Landboere, og mens det før kun var tilladt at drive en Virksomhed samlet paa eet Sted, maatte Enkeltmand nu gerne have sin Bedrift spredt paa flere Steder. Afsætningen kunde foregaa efter Behag fra Værksted eller Fabrik, Bopæl eller Butik. I Byerne maatte Enkeltmand drive flere Butikker; Landhaandværkeren maatte derimod kun have eet Udsalgssted; men Fabrikker paa Landet kunde holde Udsalg i Købstæderne, og saavel Haandværkere som Fabrikanter kunde sælge deres Varer paa Markederne baade i By og paa Land. Ligesaa blev det tilladt Haandværkerne i deres Butikker at sælge andres Frembringelser, naar de blot hørte til Faget, ja blot en enkelt Del af Produkterne hørte dertil. Dermed var der aabnet Adgang for talrige Haandværkere til delvis at ernære sig ved Handel, en Bestemmelse, der fik vidtrækkende Følger.

Kun i ganske enkelte Henseender bibeholdt Loven Bestemmelser, der mindede om det gamle System. I Almindelighed blev det tilladt Haandværkere at nedsætte sig paa Landet efter ¹/₄ 1862, og allerede i Overgangstiden maatte de, der efter de gamle Regler havde vundet Borgerskab i en Købstad, flytte paa

Landet. Een Indskrænkning kom dog til at gælde, for at Overgangen ikke skulde blive for brat. De Haandværkere, som ikke tidligere maatte nedsætte sig paa Landet uden Bevilling, turde heller ikke efter Overgangstidens Udløb bosætte sig nærmere Købstæderne end i en Mils Afstand. Undtagne herfra blev imidlertid de vigtigste Fag, nemlig Murere, Tømrere, Snedkere, Møllebyggere, Glarmestre, Sadelmagere, Hvedebrødsbagere, Skrædere og Skomagere. De Læbæltebestemmelser, som Næringsloven i saa vidt Omfang fastsatte paa Handelens Omraade, overførtes saaledes kun for en mindre Part paa Haandværk og Industri. For Københavns Vedkommende ophævedes Læbæltebestemmelserne helt ved Lov af ²³/₂ 1866.

Til Eneret og Monopol krævedes stadig Bevilling. Ligesom før blev der dog aabnet Mulighed for at komme udenom de gældende Bestemmelser ved Bevilling. Saavel Brændevinsbrændere som paa Landet Guldslagere, Guldtrækkere, Guldsmede og Bogtrykkere skulde vedblive at have Bevilling. For Brændevinsbrændernes Vedkommende skyldtes det dels Hensynet til Beskatningen, dels Ønsket om at have Haand i Hanke med Drikkeriet. For Guldhaandværkernes Vedkommende var Begrundelsen den kuriøse, at Tyve ellers altfor let kunde faa deres Koster smeltet om. Bogtrykkerne vilde man have Rede paa, fordi de havde Ansvar overfor Presseloven⁹⁾.

Den samlede Næringslov gav saaledes i stor Udstrækning frit Spil for det private Initiativ og for den enkelte Persons Dygtighed; men den gjorde lidt for at sikre Næringsdrivende mod onde Følger af Frihedens Indførelse, og den gjorde intet for at beskytte den enkelte Person. Tværtimod kom han til at staa fuldkomment isoleret overfor andres Foretagsomhed og overfor Livets Tilfældigheder.

Som et Tillæg til Næringslovgivningen maa endnu betragtes Loven om Barbernæringen af ³⁰/₁ 1861. Rigtignok hedder det heri, at »Rettigheden til at betjene ved Barbering« udelukkende var forbeholdt Barberer; men i en senere Paragraf fastholdtes dog Næringslovens almindelige Bestemmelse om, at enhver med egen, Hustrus og Børns Arbejdskraft maatte drive, hvilket Erhverv han vilde. Faget havde derfor heller ikke senere nogen Glæde af at pukke paa den omtalte Rettighed¹⁰⁾. Formaalet med Loven var da heller ikke at give Barbererne en Undtagelsesstilling overfor andre Fag, men at bestemme deres Forhold til Lægegerningen, som de forhen havde udøvet. De bevarede Retten til at sætte Iglær, paalægge Plastre o. lign. Derimod maatte Aareladning kun foretages af dem, der havde aflagt Prøve for en Overkirurg eller Embedslæge.

Ogsaa efter Næringslovgivningens Fremkomst møder man Bestræbelser fra Haandværkerkredse for at hindre dens Gennemførelse¹¹⁾; men paa afgørende Sted blev der intet Hensyn taget hertil. Ved et Cirkulære af ²⁴/₁ 1862¹²⁾ gav Indenrigsministeriet delvis Vejledning om, hvad Lavene burde foretage sig, i det væsentlige en Indskærpelse af Næringslovens Bestemmelser. Det hedder udtrykkeligt, at Ministeriet anser det for afgjort, at Lavene har tabt deres Betydning, og at det er ved andre Midler, Haandværkerstanden »maa søge at bevare det Sammenhold, som er saa vigtigt for dens Anseelse og dens Med-

⁹⁾ Otto Müller: Udkast til Lov om Haandværks- og Fabriksdrift ... paa Landet, 1857, 41—42. — Samme: Udkast til Lov om borgerlig Næring ... 1857, 154.

¹⁰⁾ Fr. Wulff: Det kjøbenhavnske Barberlavs Historie ... 1906, 283.

¹¹⁾ C. Nyrop: Bidrag til vor Haandværksstands Historie før 1857 (1914), 359-68.

¹²⁾ Kgl. Reskripter og Resolutioner for Aaret 1862, ved T. Algreen-Ussing.

lemmers Vel«. Det anbefales derfor i hver By at danne en Forening, som omfatter alle Byens Haandværkere, og som drager Omsorg for Uddannelse, Udstillinger, Laaneforhold og social Forsorg. Ministeriet ønsker, at Lavenes Formuer maa gaa over til saadanne Foreninger, »hvis gavnlige Virksomhed under selvvalgte Bestyrelser derved vilde sikres og fremmes«. Ligeledes udtaltes Ønsket om, at Svendene dannede Sygekasser o. lign. i Købstæderne, gerne saadan, at de forskellige Fag slog sig sammen om en fælles Kasse. »Saadanne Arbejderforeningers Oprettelse, ogsaa i Købstæderne, fortjener den største Opmærksomhed af alle, hvem Arbejdets Værdighed og Arbejdernes Vel ligger paa Hjerteret«. Formaaende Mænd burde ogsaa yde godgørende Støtte. Dette var helt i 60'ernes Aand, som det ogsaa vil ses af følgende Kapitel. Skrivelsen i sin Helhed viser, at Lavstvangens Ophævelse af Samtiden blev anset for at være næsten det samme som Ophævelsen af selve Lavene.

Mesterlavens Skæbne.

Ganske saa vidt som til Ophævelsen af alle Lav kom det ikke. Nogen Forskel blev der dog i denne Henseende paa København og Provinsbyerne. I København var det i Reglen kun de smaa Lav, der forsvandt helt. 4 Lav, nemlig Blytækkernes, Feldberedernes, Kandestøbernes og Sværdfejernens, talte allerede 1860 under 5 Medlemmer¹⁾, saa de var efter Loven at anse for døde. Lavsforsamlingerne var i disse Lav blevet sjældnere og sjældnere, og næsten deres eneste tiloversblevne Virksomhed var at give Raadstuebetjentene Nytaarsgratiale²⁾. Skorstenfejerlavet talte kun de nødvendige 5 Mestre; men da de havde Eneret paa Skorstensfejningen i hver sit Distrikt af Byen og bevarede denne Eneret til 1877, var deres Eksistens sikker nok, og deres Lav kunde fortsætte³⁾. Derimod ophævedes af de mere livskraftige Fags Lav i alt Fald Sejl-, Flag- og Kompasmagerlavet, der oprettede et Legat af Lavskassens Indhold, og Tobaksspinderlavet⁴⁾. Skræderlavet og Smedelavet blev ganske vist ophævet, men erstattedes af en Skrædermesterforening og en Smedemesterforening⁵⁾. Antagelig blev ogsaa andre, især af de smaa Lav, ophævet, men f. Eks. Lysestøberkorporationen holdt sig i Live til 1870. Møllerlavet ophørte først 1876, skønt dets Indtægter blev saa smaa, at over Halvdelen gik til Lavsskriveren, og Oldermænden til sidst maatte dække Underskuddet af sin egen Lomme. Tøj-magerlavet var 1891 svundet ind til 5 Mestre, hvorefter dets Formue blev givet som et Legat til Alderstrøst. Parykmagerlavet bjergede sig lige til 1914⁶⁾.

1) General-Tabel over Laugenes og Corporationernes Interessenter . . . udg. af Politiet, 1860. — Medlemstal for en Række Lav for 1860, 1870, 1885 og 1900 anføres i Edv. Mackeprang: Danske Haandværkslaug i Nutiden, 1910, 4.

2) Kbh. Blytækkerlavs Protokol 1740—1862. — Kbh. Feldberederlavs Protokol 1750—1861.

3) Villads Christensen: København 1840—57, 1912, 295.

4) Kbh. Sejl-, Flag- og Kompasmagerlavs Protokol 1842—62, 21/1 og 30/5 1862. — H. C. Bering Liisberg: Chr. Augustinus 1750—1900, 70.

5) Kbh. Skræderlavs Protokol 1750—1862, 12/9 og 12/12 1861. — Skrædermestrenes Forening. De samlede Regnskaber for 1862—63, 1864. — Kbh. Smedelavs Protokol 1843—74, 10/10, 22/10, 1/11, 5/12 1861 og 20/4 1862. — Konzept 12/10 1886 i samme Lavs Diverse.

6) Kbh. Lysestøberkorporations Protokol 1818—70, 6/12 1870. — Kbh. Møllerlavs Protokol 1827—76, sidste Indførsel 27/10 1876. — Kbh. Tøj-magerlavs Protokol 1854—1891, 29/4 1891. — Kbh. Parykmagerlavs Protokol 1800—1914.

For de Lav, der ønskede at bestaa, skulde nye Love stadfæstes af Indenrigsministeriet. Dette kom dog ikke til at gaa saa let. Under Haandværkerforningens Indflydelse forlangtes det i saa godt som alle de Lovudkast, der indsendtes til Billigelse, at Aflæggelse af Svende- og Mesterprøve skulde være Betingelse for Optagelse i Lavene; men Ministeriet nægtede rent ud at godkende dette — i det højeste vilde man tillade, at der krævedes den frivillige Svendep prøve, som Næringsloven omtalte. Man syntes øverhovedet ikke om, at Lavene befattede sig med Prøver⁷⁾. Heller ikke taalte man Bestemmelser om, at Lavsmestre kun maatte antage Lavets Svende. Ja, imod Lovens Ord raadede man endog Mestrene fra at indeholde Tidepenge. Derimod saa man gerne, at det offentlige vedblev at have et vist Indseende med Lavets Pengeforhold⁸⁾. Dette var strenge Betingelser; men lidt efter lidt var der alligevel en Række Lav, som gav saa meget efter, at de fik deres Love bekræftet, saaledes for Blikkenslagere, Brændevinsbrændere, Handskemagere, Møllere, Murere, Slagtere, Snedkere, Stolemagere og Tømrere⁹⁾. For Malerlavet lykkedes det at faa stadfæstet en Ændring i Lavsartiklerne, der ledsagedes af et meget uklart Forord, som udtalte, at man ikke troede sig tvungen til at optage nogen, som ikke opfyldte de hidtil foreskrevne Betingelser; bagefter vedtog man saa et »Regulativ for Malerlavets indre Ordning«, hvori der krævedes Prøve som Optagelsesbetingelse¹⁰⁾.

En anden Række Lav var der imidlertid, som slet ikke vilde bøje sig. De foretrak at beholde deres Lavsartikler uændrede. Dette gjaldt Bagere, Bogbindere, Bødkere, Drejere, Sadelmagere og Skomagere¹¹⁾. Drejerne vedtog dog f. Eks., at Prøvestykket nu kunde bestaa i hvilket som helst Arbejde, som Bedømmelsesudvalget vilde antage¹²⁾. Overfor dette gjorde Magistraten opmærksom paa, at Vedtægter uden ministeriel Stadfæstelse ikke havde nogen retsgyldig Betydning¹³⁾, men faktisk lod man disse Lav bestaa.

Næsten alle de vigtigste Fag beholdt saaledes en Organisation; men det meste af Lavenes Magtomraade gik tabt. Hverken Malerlavets Udspekulerthed eller andre Lavs Stædighed nyttede. Kravet om Mesterprøver lod sig ikke opretholde. De unges Uvilje mod Omkostningerne derved var saa kraftig, at Mesterprøverne i næsten alle Fag omgaaende forsvandt. Selv for at faa Ret til at indtræde i et velhavende Lav vilde ingen gøre sig Ulejlighed. Hos Bog-

7) Kbh. Tømrerlavs Diverse Dokumenter 1831—88, 9/12 1861. — Jfr. Kbh. Drejerlavs Protokol 1744—50 og 1877—1900, 29/10 1890.

8) Kbh. Bødkerlavs Diverse Sager 1781—1890, 7/12 1861.

9) Kgl. Reskripter og Resolutioner ... for Aaret 1861 ved T. Algreen-Ussing, 1867, 12/12 1861, og for Aaret 1862, 1868, 3/1 1862. — Fortegnelse over hvilke Foreninger saavel af Mestrenes som af Svendenes der fik Stadfæstelse, haves i Indenrigsministeriets Ekspeditionsprotokoller, for Hovedstaden desuden aarligt i Staden Kjøbenhavns Regnskab og Beretning om Kommunens Anliggender. — C. Nyrop: Bidrag til vor Haandværksstands Historie før 1857 (1914), 368-71. — A. Bauer: 1742—1892: Stolemagerlavet i Kbh., 60. — Kbh. Møllerlavs Dokumenter 1751—1876, 18/4 1862 (Koncept) og 20/3 1872.

10) Tillæg til Laugsartikler og Regulativ for Malerlauget i Kbh. 20/6 1862, K.B.

11) H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Bagerlaug, 1933, 217. — Carl P. Nielsen & R. Berg: Danmarks Bogbindere gennem 400 Aar, 1926, 114. — Kbh. Bødkerlavs Diverse Sager 1781—1890, Optegnelse om 21/2 1862 bag paa Fortegnelse over Mestre, Svende og Drengene ... 1861. — L. Just-Nielsen: Drejerlavet i Kbh. 1652—1902, 72-73. — R. Berg: Sadelmagerlavet i Kbh., 1910, 109-10. — C. Nyrop: Bidrag til vor Haandværksstands Historie før 1857, 369-70.

12) Bestemmelser Drejerlaugets fremtidige Ordning vedkommende 24/2 1862, U.B.

13) Kbh. Skomagerlavs Indkomne Breve 1858—1904, 27/5 1862.

binderne antoges den sidste Mesterprøve 1860, hos Malerne 1863, hos Skomagerne 1864, hos Bødkerne 1871¹⁴). Lettere blev det heller ikke at skaffe nye Lavmedlemmer, naar Bogbinderne krævede Afstemning om hver enkelt Optagelse, naar Stolemagerne krævede 5 Rdlr. i Indtrædelsesgebyr og to Tredjedele af Stemmerne for Optagelse, eller naar Murerne krævede 30 Rdlr. og Afstemning¹⁵). Følgerne var bare, at ingen nye Medlemmer meldte sig. I Løbet af faa Aar kom de stædige Lav da ogsaa paa andre Tanker. Allerede 1866 overvejede Malerne at optage Mestre uden Prøve. Drejerne opgav Kravet 1867, og Bødkerlavets nye Love fra 1870 krævede kun Borgerskab som Optagelsesbetingelse¹⁶). Stolemagerne maatte endog 1873 afskaffe Kravet om den frivillige Svendep prøve som Optagelsesbetingelse, Skomagerlavet ligesaa 1883¹⁷). Kun i Bagerlavet vedblev Mesterstykket at være almindeligt. Her var det heller ikke særlig dyrt. 1877 fastslog Oldermændene uden Protest, at man ikke kunde faa Lavets Legater uden at gøre Mesterstykke, og 1887 vedtoges, at nye Medlemmer, der ikke havde aflagt Prøve, skulde give 6 Kr. i Indtrædelsespenge. 1901 udførte Hans Tegner et Mesterbrev for Lavet¹⁸). Selv i dette Lav tabte Mesterstykkerne dog langsomt Terræn; 1881 var der 57 Medlemmer, der havde gjort Prøve og 31 uden Prøve; 1901 var der 106 med Prøve, men 137 uden¹⁹).

Manglen paa nye Medlemmer blev ikke den eneste Ulykke for Lavene. Straks efter Lavstvangens Ophør traadte en Del af de hidtidige Medlemmer ud. Urmagerlavet gik 1861 ned fra 55 til 16 Medlemmer, og 1865 havde det kun 10 Medlemmer. Malerlavet talte 1860 165 Medlemmer, men 1867 kun 103. Tømmerlavet talte 1861 41 Medlemmer, 1862 kun 35, og skønt der i Virkeligheden kom mange nye Mestre til i Faget, varede det ikke saa faa Aar, før Lavet igen voksede noget videre. Skomagerlavet havde 1857 779 Medlemmer, 1882 kun 360. Den nyoprettede Smedemesterforening fik til en Begyndelse kun halvt saa mange Medlemmer, som det gamle Lav havde haft. Ligesaa gik det Skrædermestrenes Forening²⁰). Bødkerlavet drøftede 1866, hvorvidt man skulde søge at modvirke Flugten fra Fanerne ved at standse al Handel med Materialer overfor de Mestre, der ikke var i Lavet²¹).

¹⁴) Om de ved Magistraten aflagte Prøver findes aarlige Efterretninger i Staden Københavns Regnskab og Beretning om Kommunens Anliggender. — Carl P. Nielsen & R. Berg: Danmarks Bogbindere gennem 400 Aar, 1926, 107. — Kbh. Malerlavs Journal 1851—1902, ²³/₆ 1863. — C. Nyrop: Kbh. Skomagerlav 1509—1909, 143. — Kbh. Bødkerlavs Interessentbog for Bødkermestre 1833—71.

¹⁵) Carl P. Nielsen & R. Berg, anf. Skrift, 116. — A. Bauer: 1742—1892. Stolemagerlavet i Kbh., 62-63. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokol 1862—97, Love fra ¹/₄ 1862 for i Bogen.

¹⁶) Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, ²³/₃ 1866. — L. Just-Nielsen: Drejerlavet i Kbh. 1652—1902, 97. — Kbh. Bødkerlavs Diverse Tryksager 1681—1899.

¹⁷) A. Bauer: 1742—1892. Stolemagerlavet i Kbh., 61 og 69. — C. Nyrop: Kbh. Skomagerlav 1509—1909, 153.

¹⁸) Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, ²³/₁ 1877, ³¹/₁ 1887. — H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Bagerlaug, 1933, 234-36.

¹⁹) Fortegnelse over Bagerlaugets nuværende Interessenter, for en Del af Aarene 1851—1900, U. B.

²⁰) O. P. Wiboe: Uhrmagerlavet i Kbh. 1857—1930, 2. — Fortegnelse over Malerlaugets Interessenter samt Extract-Regnskab 1867. — C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1889, 225 og 333. — Samme: Kbh. Skomagerlav 1509—1909, 144. — Kbh. Smedelavs Diverse, Konzept ¹²/₁₀ 1886. — Skrædermestrenes Forening, de samlede Regnskaber for 1862—63.

²¹) Kbh. Bødkerlavs Ind- og Udskrivningsprotokol for Dreng og Svende 1825—75, ²⁵/₅ 1866.

De Opgaver, som Lavene efter Omvæltningen magtede at tage op, blev yderst begrænsede. Efter Vedtægterne fra 1862 var deres Formaal som Regel Udbredelse af nyttige Kundskaber, de unges Oplæring og, som det hedder i Tømrernes Vedtægt, »at række trængende en hjælpende Haand og i det hele at hævde Agtelsen [for Faget] hos Publikum og Autoriteterne«²²⁾. Kun i enkelte Tilfælde forekom Forsøg paa at bevare et vist Herredømme over Forholdet til Svendene. Ivrigst i denne Retning var Bødkerlavet. Det vilde beholde Afskeds-sedlerne og 8 Dages Opsigelse, og det krævede, at en Lærling, der søgte sig en ny Mester, skulde møde med Skrivelse fra sin tidligere Mester. Der tilføjedes: »Man forventer, at ingen forkastelige Midler anvendes, som Overtalelse eller Forlokkelse af Svende og Dreng fra anden Mand.« Lavsmestrene skulde sørge for, at deres Lærlinge kom til at aflægge Svendeprøve, og endnu i Lavets nye Love fra 1870 hed det, at en Arbejder i Faget, der ønskede at aflægge Mesterprøve, kunde henvende sig derom til Formanden²³⁾. Hvad angaar Afskeds-sedler, saa vedtog ogsaa Murerlavet 1864 at kræve dem²⁴⁾, og at dømme efter Sedlernes senere Forekomst, lykkedes det virkelig i nogen Grad at holde dem i Brug, ikke blot blandt Murerne, men ogsaa i enkelte andre Fag.

Sammen med den øvrige Tilbagegang for Lavene fulgte Indskrænkning i deres Økonomi. Allerede før 1862 forekom Tilløb hertil, bl. a. ved at flere Lav skilte sig af med deres Lavshuse. Ved Overgangen til Næringsfriheden blev det almindeligt, at Udgifterne blev beskaaret efter Evne. Lønnen til Lavsbud blev nedsat, Nytaarsgratialeer o. lign. bortfaldt²⁵⁾. Københavns Murer- og Stenhuggerlav ophørte at give Geskænk²⁶⁾. For Flertallet af de Lav, der fortsatte deres Tilværelse, blev den væsentligste Opgave at videreføre den Forsørgelse af ældre og trængende Medlemmer, der hidtil havde fundet Sted. Naar Lavene i det hele taget kom til at udrette nogetsomhelst ogsaa efter 1862, skyldtes det især, at det betalte sig at blive staaende som Medlem for at kunne nyde godt af de Understøttelser, Lavskasserne udbetalte. Lavforsamlingerne, der nu sjældent holdtes mere end een Gang aarligt, beskæftigede sig almindeligvis kun med Uddelingen af Pengemidlerne. Den nye Smedemesterforening fik af Magistraten endog paa-lagt at give 4 Mestre og Enker 16 Kr. Kvartalet, til de døde eller fik Frihellig²⁷⁾. Endnu gik ogsaa Fattigbøsserne rundt ved Bagernes Forsamlinger. Skræderne vedblev at indsamle Penge til Huslejhjælp for fattige Fagfæller²⁸⁾. En Del af Lavenes Midler blev anvendt til Stiftelser. I 1860, da der gik Rygter om, at det offentlige vilde tage Lavenes Penge, skyndte Skomagerlavet sig at give 2000 Rdlr. til en Stiftelse. I 1878 blev Gørtlerlavets Lade solgt for at skaffe Penge til Lavets Frihellig i Stiftelsen for gamle Haandværksmestre og deres Enker²⁹⁾.

²²⁾ Vedtægt for Kbh. Tømrerlaug fra 1/1 1862, U. B. — Jfr. Kbh. Murer- og Stenhuggerlavets Protokol 1862—92, Love fra 1/4 1862 for i Bogen. — H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Slagterlaug 1451—1926, 131. — R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 289. — A. Bauer: 1742—1892. Stolemagerlavet i Kbh., 61.

²³⁾ Kbh. Bødkerlavets Diverse Tryksager 1681—1899.

²⁴⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavets Kopibog 1845—66, 13/7 1864.

²⁵⁾ Eks.: Kbh. Malerlavets Protokol 1845—98, 27/7 1860. — Kbh. Bagerlavets Protokol 1846—1931, 17/12 1861.

²⁶⁾ C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 282.

²⁷⁾ Kbh. Smedelavets Diverse, Koncept 12/10 1886.

²⁸⁾ Eks.: Kbh. Bagerlavets Protokol 1846—1931, 9/1 1863. — Kbh. Skræderlavets Regnskab over de fattiges Penge 1786—1886.

²⁹⁾ C. Nyrop: Kbh. Skomagerlav 1509—1909, 139-40. — Gørtlerlauget i Kbh., 1930, 8.

Nogle af de nye Lovslove fastholdt Medlemmernes Pligt til at bære Lig³⁰⁾. Drejerlavet ansaa den frivillige Ligbæring for et Agtelsesbevis, man skyldte sin Medmester³¹⁾. Slagterlavet forhøjede 1874 Mulkten for Udeblivelse ved Ligbæring³²⁾. Hos Malerne deltes Ligkassen mellem Parthaverne; 1871 ophævede de Pligten til at bære Lig, og Lavets Ligtæppe solgtes³³⁾.

Udover Forsørgelsen gjorde Lavene næppe stor Nytte. Derimod vedblev en Del af dem at skaffe deres Medlemmer nogen Selskabelighed. 1862—72 holdt Snedkerlavet »Konversationsmøde« hver Lørdag, og f. Eks. 1881 vedtog Malerne ikke at holde deres ugentlige Møder i Sommerhalvaaret³⁴⁾. En hyggelig Passiar til en Pibe Tobak og et Slag Kort mellem de gamle Lavsmestre blev disse udlevede Organisationers almindelige Livsytring.

I Provinsen blev der endnu mindre tilbage af Lavene end i København. Fler-tallet af dem ophævedes straks. I Reglen delte Medlemmerne Kassen, der gennemgaaende ikke var fed³⁵⁾. Enkelte Steder gik Beholdningen efter Ministeriets Ønske til nye Syge- eller Undersstøttelseskasser³⁶⁾. Holbæk Skræderlav gav Hovedparten af sine Penge til Byens Borgerstiftelse³⁷⁾. I Nysted paastod flere Lav, at de ingen Kassebeholdning havde³⁸⁾. Adskillige Provinslav søgte, hvis de havde en særlig Ligkasse, at lade denne bestaa eller selv at fortsætte som Liglav (Begravelseskasse), hvad der dog gerne efter en kortere eller længere Arrække endte med Ophævelse og Deling³⁹⁾. Blandt de Provinslav, der paaviseligt levede videre efter 1862, bestod Aalborg Bagerlav formelt, indtil en moderne Mesterforening dannedes⁴⁰⁾. Helsingør Bagerlav levede endnu 1871⁴¹⁾. Skomagerlav vedblev at bestaa i Holbæk, Køge (til 1906), Næstved, Randers, Roskilde og Vejle (til 1870); Randerslavet indgik 1875 i en Skomagerforening⁴²⁾. Rødby Skomagerlav vedtog at fejre Ladens Flytning hver Fastelavns Mandag med et Maaltid Salt-

³⁰⁾ Kbh. Bødkerlavs Diverse Tryksager 1681—1899, Love u. A. og 1870; et Eksemplar af Loven u. A. er i K.B. med Haandskrift paaført Aarstallet 1863. — A. Bauer: 1742—1892, Stolemagerlavet i Kbh., 64.

³¹⁾ Bestemmelser Dreierlaugets fremtidige Ordning vedkommende 24/2 1862, U.B.

³²⁾ H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Slagterlaug 1451—1926, 146.

³³⁾ Dokumenter ang. Kbh. Malerlaugs Ligkasse 1747—1866, 16/4 1866. — Kbh. Malerlavs Protokoll 1845—98, 2/2 1871.

³⁴⁾ R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 292. — Kbh. Malerlavs Protokoll 1845—98, 20/1 1881.

³⁵⁾ Eks.: Køge Bagerlavs Protokoll 1702—1864, 3/6 1864; Køge Peltzner- og Handskemagerlavs Protokoll 1749—1862, 28/1 1862; Køge Skræderlavs Protokoll 1863—1862, 20/1 og 13/2 1862; Nykøbing F. Smedelavs Protokoll 1803—62, 25/3 1862; [Jul. Fr. Porst] Malerlauget i Odense, 1904, 38.

³⁶⁾ Eks.: Nykøbing F. Skræderlavs Protokoll 1845—62, 20/3 1862; Roskilde Skræderlavs Protokoll 1743—1861, 18/12 1861.

³⁷⁾ Holbæk Skræderlavs Protokoll 1684—1866, 16/1 1866.

³⁸⁾ Nysted Smedelavs Protokoll 1726—1862, 17/6 1862; Snedker- og Tømrerlavs Protokoll 1726—1862, 18/6 1862; Væverlavs Protokoll 1723—1862, 20/6 1862. — Jfr. Holbæk Smedelavs Protokoll 1751—1868, 27/10 1862.

³⁹⁾ Eks.: Maribo Skomagerlavs Forhandlingsbog 1850—67; Næstved Skomagerlavs Protokoll 1767—1878; Ringsted Skomagerlavs Protokoll 1750—1883; Stubbekøbing Skomagerlavs Protokoll 1750—1861 med Protokoll for Lavets Ligkasse 1825—83; Otto Smith om Holbæk Skomagerlav (hævet 1873) i Fra Holbæk Amt 1920, 32; R. C. Andersen: Medd. om Randers Bager Liglaug af 1735, 1885.

⁴⁰⁾ Aalborg og Nørresundby Bagermesterforenings Festskrift 1890—1915, 3.

⁴¹⁾ Helsingør Bagerlavs Protokoll 1746—71.

⁴²⁾ Holbæk Skomagerlavs Skraaer, Dokumenter etc. 1623—1873, 21/2 1862. — Køge Skomagerlavs Protokoll 1750—1906, 11/2 1862 og 19/10 1906. — Næstved Skomagerlavs Protokoll 1767—1878, 29/12 1862. — Roskilde Skomagerlavs Protokoll 1838—83, 7/1 1862. — H. Heeland: Skomageriets og Skotøjshandelens Historie i Danmark, 1926, 111-12.

mad og Steg; men længe opretholdt man vistnok ikke denne Skik⁴³). Slagterlav vedblev at bestaa i Aarhus, Horsens og Odense⁴⁴), Snedkerlav bl. a. i Helsingør, Køge, Odense og Randers⁴⁵), Smedelav i Nyborg⁴⁶). Roskilde Smedelav og Maribo Snedker- og Drejerlav antog Navn af Foreninger⁴⁷). Virksomheden i alle disse Provinsbyer blev den mindst mulige. Helsingør Bagerlav antog endnu 1863 en Svendeprøve, Køge Snedkerlav fremstillede Udlærlinge, og Roskilde Skomagerlav indførte Lærekontrakter i Lavsbogen (til 1868). Aalborg Bagerlav administrerede Svendenes Sygekasse til 1897⁴⁸). Som Kuriosum kan anføres, at ved Lavssamlingerne i Provinsen vedblev Myndighederne endnu langt op i Tiden at lade sig repræsentere af en Magistratsperson, i Helsingør Bagerlav saaledes endnu 1871, i Køge Skomagerlav 1872, i Køge Skomagersvendelav endog til 1904⁴⁹). Har der mon vanket en god Middag?

Svendelavens Skæbne.

Svendelavene fortsatte deres Tilværelse og Virksomhed i nok saa stor Udstrækning som Mesterlavene, men saaledes, at de fleste for Fremtiden kun kom til at fungere som Sygekasser. I København¹) ophævedes straks kun enkelte, indtil 1866 ikke andre end Blytækkernes, Handskemagernes, Sværdfeernes, Tøjmagernes og Urmagernes Svendelav. Tøjmagersvendene havde faaet en Lov stadfæstet 1861²); men maaske var de alle gaaet over i andre Erhverv inden 1866. Skorstensfejerne kaldte deres Forening for Skorstensfejerlavets Svendelave; ellers var Bager- og Murersvende ene om at beholde det gamle Lavnavn; men af Murersvendelavet udskiltes en Stenhuggersvendeforening. Tømrersvendelavet afløstes af en Hustømrerforening og en Skibstømrerforening. Snedkersvendenes to Lader, henholdsvis for gifte og ugifte Svende, samledes under De forenede Snedkeres Syge- og Begravelsesforening. For Provinsens Vedkommende fortsatte kun en Del af Svendeorganisationerne deres Virksomhed. I Odense bevaredes 10 Fagsygekasser for Svende, i Helsingør 8. I de fleste blot nogenlunde store Byer fandtes om ikke andet saa dog en Sygekasse for alle Haandværkssvende. Stedvis gik Svendene ind i almindelige Arbejdersygekasser³).

⁴³) Rødby Skomagerlavs Protokol 1724—1864, 2/7 1862.

⁴⁴) N. K. Nielsen: Horsens Slagterforening 1877—1927, 5. — S. Andersen: Odense Slagterlav 1634—1904, 59.

⁴⁵) Helsingør Snedkerlavs Diverse Sager 1604—1862, 8/1 1862. — [Laurits Pedersen:] Det ærbare og velagtede Snedkerlaug i... Helsingør 1581—1906, 38. Køge Snedkerlavs Forsamlingsbog 1750—1885. — Odense Snedkerlavs Arkiv. — R. C. Andersen: Randers Snedkerlaug 1908, 4.

⁴⁶) Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh., 1883, 150.

⁴⁷) Roskilde Smedelavs Protokol 1719—1906, 11/1 1862. — Maribo Snedker- og Drejerlavs Protokol 1718—1869, 30/6 og 8/10 1862.

⁴⁸) 1890—1915. Aalborg og Nørresundby Bagermesterforenings Festskrift, 9.

⁴⁹) Helsingør Bagerlavs Protokol 1746—1871. — Køge Skomagerlavs Protokol 1750—1906, 10/10 1872. — Køge Skomagersvendes Lavsprotokol 1818—1906, 17/10 1904.

¹) Statistiske Medd. VII, 1868, 233-40. — Jfr. Bruun 412-13. — Om Foreningerne se ogsaa Staden Kbh. Regnskab og Beretning om Kommunens Anliggender, aarligt, og Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 2, 1877, 437-63. — Om enkelte af Foreningerne: Bødkersvendeforeningen af 1862, 168—1912; Sadelmager- og Tapetserersvendeforeningens Syge- og Hjælpkasse 1862—1912.

²) Kgl. Reskripter og Resolutioner for Aaret 1861, ved T. Algreen-Ussing, 1867, 10/12 1861. — Love og Vedtægter for Tøjmagerforeningens Syge- og Understøttelseskasse af 20/1 1862 med kgl. Stadfæstelse af 8/5 1862 og 21/10 1863, Tøjmagerlavets Arkiv.

³) Eks.: Nykøbing F. Skræderlavs Protokol 1845—62, 20/3 1862.

En Del af de Foreninger, der overlevede det første Stød, maatte siden give op. Linnedvæversvendenes Syge- og Begravelseskasse ophævedes 1876, idet den skænkede sine Midler til godgørende Formaal⁴⁾. Nagelsmedesvendenes Forening hævdedes 1882, og dens Kassebeholdning blev delvis givet til Formanden, som var syg⁵⁾. Dugmagersvendenes Forening opløstes i 90'erne⁶⁾; ligesaa Parykmagersvendenes, den var blevet en ren Karikatur af en Kasse, som kun talte et Par Medlemmer og brugte sine Penge til Understøttelse af Oldemand og Oldgesel⁷⁾. Københavns Murersvendelav sammensluttedes 1881 med Murersvendenes Stiftelse til Murersvendeforening⁸⁾. Nogle Aar senere blev Bagersvendelavet sammensluttet med en Bagersvendesygekasse fra 70'erne til Bagerens Syge- og Begravelseskasse⁹⁾. I Køge ophørte Snedkersvendene 1865 at svare til Lavskassen¹⁰⁾, og i Helsingør gik Snedkersvendenes Sygekasse i Stykker som Følge af den Unighed, der opstod mellem Medlemmerne paa en Skovtur omkring 1870¹¹⁾. Nogle Svendesygekasser bestaar endnu.

Ligesom Mesterlavene svækkedes Svendelavene ved Nedgang i Medlemstallet. Medens der 1860 i Svendelavene i København var 7593 Svende, talte de tilsvarende Sygekasser i 1866 godt 4500 Medlemmer¹²⁾. Naar man regner med, at Svendenes Tal fra 1860 til 1866 steg en Smule, bliver Resultatet, at henvendte tre Femtedele af Svendene frivilligt holdt fast ved de gamle Foreninger. Endnu 1874 var de paagældende Kassers samlede Medlemstal ikke meget forandret¹³⁾. De fleste Svendeforeninger fik nye Love stadfæstet af Ministeriet uden større Vanskelighed¹⁴⁾. I flere Tilfælde vedtoges som Betingelse for Optagelse enten Svendeprove eller Fuldførelsen af 3 Aars Læretid¹⁵⁾.

Udviklingens Gang kan bedst følges hos Grovsmedesvendene i København. Allerede 1858 besluttede de at opsigte deres Kro og i Stedet at holde et mindre Lokale med 2 Senge for tilrejsende og syge. De tilrejsende maatte bo der indtil 3 Dage. »Fyrige« (arbejdsløse) Svende maatte derimod ikke benytte Sengene. I Begyndelsen af Januar 1862 blev Svendelavets Ejendele eftergaaet, »Krankkammeret« blev nedlagt, og dets Inventar solgt ved Auktion. Siden blev Gadeskiltet nedtaget og solgt. Foreningens Pengebeholdning blev indsat i Sparekassen »Bikuben«, og »Bikubebøgerne« opbevarede i Foreningens Kasse. Nu fastsattes ogsaa en Dag til Indskrivning af dem, der vilde være Medlemmer i den nye Forening; allerede i December 1861 havde man faaet ministeriel Stadfæstelse af de nye Love, men kun for 1 Aar, saa man maatte have Stadfæstelsen fornyet til Januar 1863. Som Optagelsesbetingelser fastsattes Svendeprove eller 3 Aars Læretid, som Formaal at yde Syge- og Begravelseshjælp, at yde gamle Medlemmer Understøttelse og saa vidt mulig Fribolig i en paatænkt Stiftelse samt at foretage Arbejdsanvisning. Det blev Pligt

4) Kbh. Linnedvæversvendens Lavsprøtokol 1806—76, 10/7 1876.

5) Kbh. Nagelsmedesvendens Lavsprøtokol 1855—82.

6) J. J. Møller: Tekstilindustriens Udvikling i Danmark, 1924, 91.

7) Kbh. Parykmagersvendens Lavsprøtokol 1840—93, 30/6 1897.

8) Murernes Historie i 300 Aar, 1623—1923, 65.

9) Bageri- og Konditoriarbejder Forbundet i Danmark, 1917, 103.

10) Køge Snedkerlavs Diverse Dokumenter 1822—1885, Skr. til Indenrigsministeriet, paaskrevet 15/3 1879.

11) [Laurits Pedersen:] Det ærbare og velagtede Snedkerlaug i Helsingør 1581—1906, 38.

12) General-Tabel over Lauges og Corporationernes Interessenter, udg. af Politiet 1860. — Statistiske Medd. VII, 1868, 233-35. — Beretninger om Sygekasserne i Departements-tidende. — Jfr. Navneliste over de Interessenter af Københavns Tømmerlav, som ere indtraadte i »Huustømmer-Foreningen« af 1862, U.B.

13) Betænkning af den af. kgl. Res. 20/6 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 30-31.

14) Kgl. Reskripter og Resolutioner for Aaret 1861, ved T. Algreen-Ussing, 1867, 19/12 1861.

15) Eks.: C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 218; Møllersvende-Foreningen i Kbh. 1862—1912.

at møde efter Tilsigelse som Lighærer. Overgang til anden Livsstilling udelukkede ikke fra Medlemskab. Blandt Foreningens Ejendele fandtes virkelig en »Bog for Arbejdsanmeldelser«. For at fremskynde Opførelsen af en Stiftelse bestemtes, at Ungsvende, som ønskede at drikke af Velkomsten, foruden at betale Øllet skulde give 1 Rdlr. til Stiftelsesfondet. Hen i 60'erne kneb det med at faa Kassen til at klare sig; man maatte da vedtage Spareforanstaltninger; 1868 bortfaldt Tepengene, og Kontingentet maatte forhøjes¹⁶⁾.

Kun sjældnere bevarede Svendeforeninger nogen Forbindelse med Mesterlavene. Endskønt man stedvis lige før 1862 sporede en vis Slaphed i Optræningen af Tidepengene¹⁷⁾, blev det netop paa dette Omraade, man i nogle Lav vedligeholdt Samarbejdet. Mærkeligst udformede dette sig hos Københavns Murere. Næppe var man kommet over Nytaar 1862, før Murersvendene sendte en højstemt Skrivelse til Mestrene, hvori de bad dem vedblive at indeholde Tidepengene. Overgangsperioden siden 1857 havde overbevist dem om, skrev de, at der hørte noget ganske andet til for at leve end Frihed til at arbejde; man skulde være baade praktisk og teoretisk uddannet og have samlet Erfaring, hvis man ikke skulde blive »en Bold for ubarmhertige og følelseløse Spekulanter«; Svendene havde det mere trygt under en faglært Mester end under en Pengearistokrat, der leflede for dem for sin egen Fordels Skyld og helst saa Haandværkerstanden gjort til Trælle. Efter disse kraftige Argumenter glemte man ikke at anmode om, at de Svende, der blev staaende i Lavet, maatte blive foretrukket af Mestrene, naar der var Brug for Arbejdskraft. Mestrene tog meget pænt mod Anmodningen, og med en enkelt Undtagelse skrev de under paa at indeholde Tidepengene; men Fornøjelse af det fik de ikke. I en Skrivelse til Magistraten 1865 klagede Oldermændene over, hvor daarligt det gik. Et stort Antal Svende var slet ikke mere i Sygekassen, og de efterkom ikke Mestrenes Ønske om at være forsynet med en Bog, hvori Tidepengene kunde indføres (Erstatning for Arbejdsbog?). Oldermændene tilføjede: »Arbejdsforholdene er i det hele taget forstyrrede og løse. Saaledes forlader ofte Svende deres paabegyndte Arbejde uden nogensomhelst Opsigelse og sætter Mestrene i en stor Forlegenhed lige overfor Kunderne.« Flere af Mestrene var derfor blevet uvillige til at have mere med Tidepengene at gøre¹⁸⁾.

Murerlavet var ikke ene om at fortsætte Indeholdelsen af Tidepenge. Maaske vedblev man dermed i Københavns Slagterlav til 1876, da Svendene skilte sig ud af Lavet. Ogsaa efter den Tid bevaredes den gamle Skik, at Slagtersvendene en Gang om Aaret mødte op med Faner og Musik for at hilse paa Mestrene, naar de holdt Forsamling¹⁹⁾. Maaske holdt den gamle Ordning sig ogsaa hos Dugmagerne, eftersom Mestrenes Lavsprotokol indeholder Bestemmelser om Tilskud af Kassen til syge Svende²⁰⁾. Garverne i København betalte deres Svendes Sygekassepenge til omkring 1883, ja en enkelt Mester endnu 1891²¹⁾. Bagermestrene vedblev at opkræve Tidepenge, indtil det i 1873 kom til Strid om, hvem der skulde raade over Svendekassens Midler, som Oldermændene admini-

¹⁶⁾ Forhandlingsprotokol for Grovsmedesvendenes Lav og Foreningen af Grovsmedesvende i Kbh. 1845—67. — Jfr. H. Bruun: Grovsmedesvendeforeningen af 1873, 1933, 28-31.

¹⁷⁾ Eks.: Holbæk Skræderlavs Protokol 1684—1866.

¹⁸⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1849—91, ¹³/₁ og ¹⁷/₃ 1862. — Samme Lavs Kopibog 1845—66, ²⁴/₃ 1862 og ⁹/₃ 1865. — Jfr. Klage i Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol 1854—91, ²²/₂ 1866.

¹⁹⁾ H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Slagterlaug 1451—1926, 133, 151-52.

²⁰⁾ Kbh. Dugmageres Lavsprotokol 1817—82, 186.

²¹⁾ Nordisk Garvertidende ⁷/₃ 1891 og ⁹/₁ 1892.

strerede, navnlig om Pengene maatte bruges til Strejkeunderstøttelse²²). I Roskilde Smedelav vedtog man at fortsætte med Indeholdelsen af 8 Sk. ugentlig pr. Svend i Tidepenge²³). I Aalborg Bagerlav beholdt Mestrene Svendekassen til 1893²⁴). Ja, Fremgangsmaaden blev endog efterlignet udenfor Lavene; saaledes var Haandværkersvendenes Syge- og Begravelseskasse i Skive ifølge dens Love fra 1869 indrettet paa, at Mestrene skulde indeholde Medlemsbidraget, der direkte omtales som Tidepenge²⁵).

Hvor virksomme Svendeforeningerne af 1862 i bedste Fald kunde være, giver Møllersvendenes Forening i København et Indtryk af. Den begyndte sin Tilværelse i nær Tilknytning til Mesterlavet, der stadig foretog Ind- og Udskrivning af Svendene. Efter nogle Aars Forløb overtog Svendeforeningen imidlertid dette Hverv og fik nu tillige hele det Gebyr, der ved den Lejlighed stadig afkrævedes Ungsvendene ligesom før 1862. Først 1871 løsrev Foreningen sig helt fra Lavet. 1864 indsamlede Svendene en betydelig Sum til Støtte for de indkaldtes Familier. Foruden Syge- og Begravelseshjælp arbejdede de paa at tilvejebringe en Stiftelse, ja endog at danne et Alderdoms- og Pensionsfond, og fra 1877 til 1886 forsøgte de sig med et Fond for Tilskadekomne. 1874 oprettede de en Laanekasse²⁶).

Udover Syge- og Begravelseshjælp gav Foreningerne sig næppe i Kast med ret mange Opgaver. Enkelte Eksempler er der dog paa, at man søgte at videreføre et eller andet af, hvad Svendelavene i deres Tid havde taget sig paa. Københavns Barbersvende og Nagelsmedesvende vedblev at give Rejseunderstøttelse²⁷). Barbersvendenes Forening oprettede 1863 en privat Barbersvendeksamen af teoretisk Beskaffenhed, hvortil Undervisningen tog et halvt Aar. 1885 føjedes hertil en praktisk Prøve; men 1891 opgav man den teoretiske Del. I Begyndelsen underkastede ni Tiendedele af Svendene sig Eksamen; men efterhaanden gik den af Brug, saa til sidst kun een Tiendedel indstillede sig²⁸).

I nogen Udstrækning bevaredes zünftige Skikke. Hustømrrerforeningen i København vedtog 1867, at den, der vægrede sig ved at tildrirkkes af Velkomsten, skulde udslettes af Foreningen, og Lavets gamle Kaarder oppsædes ved Kronprinsens og Kronprinsessens Indtog 1869²⁹). Samme Aar vedtog Foreningen en Ceremoni ved Ungsvendes Optagelse; men her var dog de gamle Pengeafpresningsmetoder forsvundet³⁰). Ogsaa hos Murerne bevaredes Tildrirkning af Velkomsten og vedblev endda i de nye Foreninger; endnu i vor Tid skiftes i København Murersvendeforeningens (Sygekassens) og Fagforeningens Formænd til at drikke Ungsvendene til henholdsvis Foraar og Efteraar³¹). Endnu 1884 havde Aalborg Bagersvende deres Samlingssted i den gamle Svendekro i

²²) Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, 9/4 1863 og Overleveringen af Lavssager til den nye Oldermænd 1869. — Soc. 17/12 og 19/12 1873.

²³) C. Nyrop: Fra Roskilde Smedelavs Lade, 1886, 37.

²⁴) Aalborg og Nørresundby Bagermesterforenings Festskrift 1890—1915, 9.

²⁵) Love 12/7, 1869 i K.B.

²⁶) Kbh. Møllerslavs Protokol 1829—76. — Samme Lovs Dokumenter 1751—1876, 9/11 1865. — Møllersvende-Foreningen i Kbh. 1862—1912.

²⁷) H. M. Christensen: Danske Barber- og Frisørsvendens Organisationshistorie, 1922, 88. — Kbh. Nagelsmedesvendens Dokumenter, stadfæstede Vedtægter 9/4 1862.

²⁸) Fr. Wulff: Det kbh.ske Barberlavs Historie, 1906, 291-94.

²⁹) C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 232-33.

³⁰) Ceremoni ved de unge Svendes Optagelse i Hustømrrernes Forening, 1869, K.B. og U.B.

³¹) C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 299. — Murerens Historie i 300 Aar, 1623—1923, 58-60.

Hotel »Solen« ved Budolfi Kirke, og Velkomsten var i Brug ved Udlærlingenes Indtræden blandt Svendene³²). Bortset fra enkeltstaaende Tilfælde gik Zünften dog hastigt nedad Bakke. Grunden blev slaaet bort under den dels ved Udvisningen af Grænserne mellem Fagene, men maaske nok saa meget ved Udartningen til Drikkeri. Ordet »zünftig« kom til Skam for Haandværkerstanden til at blive anvendt ikke blot om en Svend, der havde bevaret noget af den friskfyragtige Tone, men ogsaa om en forhutlet og fortrukken Person. Livet paa Landevejene og i Kroerne havde i den Grad præget de vandrende Svende, at Folk slog dem i Hartkorn med Vagabonder og Forbrydere og intet vilde have med dem at skaffe, og i 1881 erklærede en Vært i Odense, at saalænge Smedesvendenes Skilt hang paa hans Hus, var det ham umuligt at faa lejet et Værelse ud, hvorefter Skiltet blev flyttet³³). Zünftskikkene blev derfor lagt paa Hylden i de aller fleste Fag. Velkomsterne blev solgt eller stillet paa Museum, og kun undtagelsesvis finder man endnu Foreninger, der ejer de gamle Lavsgenstande. Helt kuriøst er det, naar Hattemagersvendenes Forening eksisterer op til vor Tid alene med det Formaal at bevare disse Effekter³⁴).

I et Par Tilfælde havnede Lavsbøger og Genstande hos Fagforeninger, saaledes hos Københavns Skorstensfejersvende og i et Par af Skræderforbundets Afdelinger³⁵). Eksempler paa Forbindelser mellem Svendeforeningerne af 1862 og de moderne Fagforeninger er det isørigt sparsomt med. Rigtignok maatte 1862-Foreningerne i flere Tilfælde under Fagbevægelsens Opkomst gribe ind i Arbejdsforholdene og repræsentere Svendene overfor Mestrene; men ofte bestod der Fjendskab mellem de to Grupper af Foreninger³⁶), og kun i Forsikringsøjemed blev det tilladt 1862-Foreninger at leve videre. Allerede i 70'erne begyndte Fagforeningerne at overtage et af de Hverv, som Lavene ellers lagde Vægt paa, nemlig Ligfølge³⁷). Murersvendelavet vedblev dog lige til 1891 at sende et mandstærkt Følge i Kjøle og med Kaarde til Medlemmers Begravelse³⁸). Den gamle Fag- og Standsfølelse var ikke ganske udslettet.

Næringsfrihedens økonomiske Virkninger og Krisen af 1857.

Angaaende Næringslovens Virkninger herskede der fra et tidligt Tidspunkt stor Tvivl og Uenighed, og mange urigtige Paastande blev fremsat i den Forbindelse. Hvad der fremfor alt bidrog til at forplumre Opfattelsen, var den økonomiske Krise, som naaede Danmark sent paa Aaret 1857, og som i Haandværk og Industri sikkert naaede sit Højdepunkt i Vinteren 1859—60. Efter Krigen 1848—50 var der fulgt en livlig Opgangstid, der bl. a. gav sig Udslag i Byggeraseri¹). Da nu Pengevanskelighederne pludselig meldte sig, blev Resultatet et Byggekrak, og adskillige Haandværkere satte deres Velstand til. I de gode Aar 1855—57 blev der etableret en Mængde nye Virksomheder i København; men efter Krisens Indtræden maatte adskillige selvstændige Næringsdrivende give

³²) Aalborg og Nørresundby Bagermesterforenings Festskrift 1890—1915, 3 og 29.

³³) J. Lauritsen: Odense Smedelav, 1895, 54.

³⁴) Th. Sundby m. fl.: Dansk Hatte- og Bundtmagerforbund 1901—26, 66.

³⁵) Skorstensfejersvendenes Fagforening af 11/2 1898, 1923, 3. — V. P. Arup: Dansk Skræderforbund, 1912, 23, 31 og 32. — Skrædernes Fagforening i Kolding, 1886—1926, 4.

³⁶) Bruun 338. — Eks.: Soc. 10/4 1872 og Soc.-Dem 12/11 1874.

³⁷) Eks.: Soc.-Dem. 11/7 og 27/7 1874, 24/9 og 11/11 1875.

³⁸) Murernes Historie i 300 Aar, 1623—1923, 62.

1) V. Falbe-Hansen: Forandring . . . i Priserne, 1869, 211.

op²⁾. 1855 var der 3472 Lavmestre og 1857 3565, men 1860 kun 3455³⁾. Følgen blev en omfattende Arbejdsløshed, der dels førte til, at nogle af de faglærte Haandværkere maatte gaa over til at blive Arbejds mænd⁴⁾, dels frembragte en voldsom Stigning i de vandrendes Tal. En iøjnefaldende Bortvandring fra København fandt Sted.

Murersvende, ankomne til og bortrejste fra København⁵⁾.

	Ankomne	Bortrejste
1852	389	256
1853	442	294
1854	314	285
1855	316	250
1856	385	239
1857	487	374
1858	291	456
1859	75	190
1860	180	256

Tallene fra Murerfaget viser, at der i Aarene før 1856 ankom flere Murersvende, end der rejste, og navnlig 1856—57 steg deres Antal i København stærkt; men fra 1858 søgte Svendene bort.

Det lykkedes dog ikke ved Hjælp af Bortvandring at bringe Arbejdsløsheden til Ophør. Hvor stort et Antal, der gik ledige til de forskellige Tider, vides ikke. Ifølge et Andragende fra Arbejderforeningen og Oldgeselleforeningen til Regeringen om Hjælp i den vanskelige Situation⁶⁾ var der i December 1859

af 800 Grov- og Klejnsmedesvende	100 arbejdsløse
af 1200 Skomagervende	400 —
af 870 gifte Snedkervende	320 —
af 720 ugifte —	150 —
af 600 Tømrersvende	150 —
af 700 Murersvende	over 200 —
af 520 Malersvende	320 —

Ialt af 5410 Svende

over 1640 arbejdsløse.

I de paagældende Fag var Arbejdsløsheden dengang oppe paa 30 pCt. Det er karakteristisk, at det gik værre ud over de gifte end over de ugifte Snedkervende. Senere steg de lediges Tal endnu højere; i Begyndelsen af Februar 1860 var der 400 Skomagere, 420 gifte Snedkere, 300 Tømrere, 400 Murere, 350 Malere ledige og desuden 89 Bagervende og 5—600 Skrædersvende, ialt 2500 ledige, og i de fornævnte Fag var Arbejdsløshedsprocenten steget til omkring 40. Af de ufaglærte Arbejdere, hedder det, havde næppe 1 af 10 stadigt Arbejde. De 2500 udgjorde af Københavns samlede Arbejdertal i Haandværk og Industri, naar bortses fra Daglejerne, rundt regnet en Sjettedel. Da man med Sikkerhed kan gaa ud fra, at ogsaa andre Fag var ramt, kan man antage, at der for hele

²⁾ Statistiske Medd. I, 1862, 50.

³⁾ General-Tabel over Laugenes og Corporationernes Interessenter, udg. af Politiet 1855, 1857 og 1860.

⁴⁾ V. Munck: Om Fattigdommen i Kjøbenhavn, 1869, 39-40.

⁵⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Bortrejste og ankomne Svende 1849—61.

⁶⁾ Til den høje Regjering: [Undertegnet af H. F. Jacobsen og C. V. Rimestad], K.B. — Fædrelandet 1°/₂ 1860.

Byens Haandværk og Industri fandtes en Arbejdsløshed paa 25—30 pCt., maaske mere. Rigtignok var dette Vinterarbejdsløshed; men i en Tid, da Hjælpen var overladt alene til den private Godgørenhed og til Fattigvæsenet, maa en saadan Arbejdsløshed have været overordentlig trykkende. De eneste særlige Midler derimod, som man i Datiden vovede at anbefale, var Oprettelse af et Arbejdsanvisningskontor og Igangsættelsen af offentlige Arbejder⁷⁾. Direkte Pengehjælp turde en liberal Samfundsledelse ikke yde; thi det kunde friste til Dovenskab, og som »Fædrelandet« udtrykte det, Skatteydernes Penge gaves til Statsformaal og ikke til Velgørenhed⁸⁾.

Krisen var nok værst i København, men bredte sig ogsaa efterhaanden til Købstæderne og Landdistrikterne⁹⁾. Der gik en god Del med af 60'erne, inden Forholdene artede sig bedre. I den Aarrække, dette varede, skete det hyppigt, at Tidens Ræsonnører gav Næringsloven Skyld for de Ulykker, som Krisen forvoldte. Som det mest fremtrædende Talerør for Frihedsmodstanderne stod den socialt interesserede Læge F. C. Krebs. Hans Skrifter var yderst pessimistiske. 1860 fastslog han, at alle var misfornøjede, men forrest blandt de misfornøjede stod dog Byboerne paa Grund af Næringsloven¹⁰⁾. I et senere Skrift om Danmarks Næringsforhold 1840—60 skildrede han alt saa nedslaaende, at Nationaløkonomen N. L. Nathansen maatte modgaa ham med en Bog, som fremhævede de talrige Vidnesbyrd om god Fremgang i den omtalte Periode.

Blandt de Klager, der kunde ventes fra Lavmestrene, var, at Fagene ved at gribe ind paa hinandens Arbejdsomraade fremkaldte en ulidelig Konkurrence. Allerede 1860 mente Snedkerlavet at have følt Virkningerne af Tømreres, Stolemageres og Ornamentalskæreres Foretagsomhed¹¹⁾. Mere betydningsfuld blev dog vel den Mulighed, som frembød sig for Konkurrence mellem Udøverne af samme Fag, naar Lavet ikke mere holdt igen paa dem, og naar enhver uhindret kunde begynde at arbejde for sig selv. Enkelte Stræbere satte Arbejdstempoet op og beregnede sig maaske mindre Fortjeneste pr. Stykke, de leverede. Afgjort uheldigt var det, hvis Fagdygtigheden, saaledes som en anden Klage lød, gik tilbage, naar Prøverne bortfaldt. Værst var det, hvis udelige Faders Sønner tog Profitten af store Forretninger, hvor andre gjorde Arbejdet¹²⁾. Allerede 1863 hed det fra Haandværkerforeningen i København, at baade Duelighed og Flid var paa Retur hos de yngre, fordi de ikke skulde arbejde frem mod en Svendep prøve¹³⁾. Senere var det især Krebs, der udmaalede, hvorledes Personer uden Dygtighed, Arbejdsomhed eller økonomisk Sans giftede sig og etablerede sig, »ofte i en utrolig ung Alder«¹⁴⁾.

Eftertiden er kendelig uenig i Spørgsmaalet om Fagdygtigheden. Een Lavshistoriker paastaar, at der 1857—1875 foregik en rivende Nedgang. En anden

7) Fædrelandet 17/2 1859. — Jfr.: Tidsøeblikket, eller gives der intet Middel til at afhjælpe den almindelige Arbejdsløshed? 1859. — Sandhedsfaklen 18/2, 17/3, 14/4, 9/6, 20/9 1860. — N. R.: Reflektioner over Arbejdsløsheden, Særtr. af »Tiden« 1861. — Frihedsvennen 23/1 1862.

8) Fædrelandet 17/2 1860.

9) Landstingets Forhandlinger 1863—64, 943-44. — Folketingets Forhandlinger 1862—64, 1828.

10) L.: Om vore Forhold, 1860, 3-4.

11) Skrivelse 24/11 1861 i Pakke: I. Min. 1. Dept. Adresser om Modifikationer i Næringsloven 29/12 1857. 1860 Journ. N. 3938. Nyt Skab. 9. Pk. 34a.

12) Jfr. Haandværker Tidenden, udg. af Fr. Schultze, 1/8 1861.

13) Kbh. Haandværkerforenings Kopibog 1841—63, 10/12 1863.

14) F. C. Krebs: Individualisme og Socialisme, 1872, 14; jfr. 110-11.

mener ikke, Dygtigheden tog af¹⁵). To fuldkommen modsatte Opfattelser, maaske rigtige for hver sit Fag. At dømme Anskuelserne imellem er umuligt. Enkelte Eksempler paa slet Udførelse af et Arbejde siger intet. De Haandværksprodukter, som i Fortiden blev daarligt forarbejdede, vil nu i Reglen være gaaet til, fordi ingen har brudt sig om dem. Kun de bedre Stykker er antagelig bevaret. Derfor er der ingen Grund til at lægge saa stor Vægt paa, at et Produkt fra en gammel Lavsmesters Værksted kan fremholdes som ekscellent. Paa de fleste Omraader leverede ogsaa senere Tider udmærkede Arbejder, ja, hvor Teknikken satte ind, blev Arbejdet vel endog ofte meget bedre, end det var i Lavstiden; men at skelne imellem, hvad der i saadanne Tilfælde skyldtes den nye Teknik, og hvad der skyldtes den personlige Færdighed, er uoverkommeligt.

Den hyppigste Klage¹⁶) gik ud paa, at Næringsfriheden blev til stor Skade for Byerne. At der efter 1857 fulgte en mager Tid, navnlig for Provinsbyerne, var alle enige om, og at Næringsloven havde et Medansvar herfor, var en stærkt udbredt Opfattelse; men selv blandt Byboerne nærede Flertallet næppe af den Grund noget Ønske om at faa ændret Lovens mest betydningsfulde Bestemmelser. Dette maa man i alt Fald slutte af, hvad der blev vedtaget paa et Møde af Delegerede fra 53 Købstæder i Odense i November 1869. Man vedtog rigtignok at andrage Regeringen om, at der maatte blive nedsat en Kommission angaaende Næringsforholdene; men ved en Afstemning om de enkelte Forandringer, der ønskedes, forkastede men »med fuldstændig Majoritet« Ophævelsen af Landhaandværkernes Ret til at arbejde for Byboerne. Ligeledes forkastedes med et lille Flertal Genindførelsen af tvungne Svendepøver. Mesterpøver forkastedes næsten enstemmigt. Et Forslag om at forbyde Handel paa Landet gik det ikke bedre, og »et overvejende Flertal« vilde beholde Markederne, hvor en Række Landhaandværkere, Skomagere, Pottemagere, Sadelmagere, Rebslagere og Bødkere, havde god Lejlighed til at afsætte billigt Kram til Byboerne. Selv en Udvivelse af Løbæltet til 3 Mil blev stemt ned. I Sammenligning hermed var de vedtagne Fordringer ganske beskedne. Det væsentligste var nok, at man ønskede en ligelig Beskatning af Land og By, naar Byen ikke længere havde Privilegier. Afgiften for Næringsbevis paa Landet vilde man have gjort lige saa stor som for Borgerskab i den nærmeste Købstad. At drive Haandværk uden Adkomstbevis med egen Arbejdskraft ønskede man kun tilladt for fuldmyndige, og man vilde have gjort det ligesaa svært for Udlændinge at faa Borgerskab i Danmark, som det var for danske i Udlandet¹⁷). Overfor disse Krav stillede Regeringen sig velvillig. En Kommission vedrørende Købstædernes Forhold blev nedsat den 12/7 1870 og afgav Betænkning 6/9 1871. En Del af de fremsatte Ønsker blev opfyldt ved en Lov af 23/5 1873, som ændrede forskellige Enkeltbestemmelser i Næringsloven, gjorde Næringsbevis lige saa dyrt som Borgerskab og i Tilgift bestemte, at Krammarkeder skulde ophøre efter 1882.

Medens Befolkningens Flertal antagelig var tilfreds, vedblev der, særlig i Haandværkerkredse, at leve en Forestilling om de herlige gamle Lavforhold og et Haab om Næringsfrihedens Begrænsning. I »Socialisten« for 1872 bryder

¹⁵) O. P. Wiboe: Uhrmagerlauget i Kbh. 1857—1930, 9. — R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 285.

¹⁶) Eks.: Folketingets Forhandlinger 1865—66, 330 og 1867—68, 78. — Landstingets Forhandlinger 1866—67, 3409. — Om Høker- og Næringslovens directe Virkninger og Indflydelse paa Kjøbstad og Land i Provindserne og derigjennem indirecte paa Statsvellet, udg. af Haandværkerforeningen i Randers 1868.

¹⁷) Beretning om Mødet af Delegerede for danske Købstæder i Odense 17-18/11 1869.

denne Tankegang frem med en Bemærkning om, at hvis det kom til Folkeafstemning om Næringsfriheden, blev den afskaffet, og i Arbejderkommissionen af 1875 var der et Mindretal for Lavsordningens Genoprettelse¹⁸⁾.

At dømme om Næringslovens Følger kan være vanskeligt. De foreliggende Oplysninger tillader ikke i enhver Henseende at afgive noget Skøn. I adskillige Retninger kan der dog — trods Næringsstatistikens Ufuldkommenheder — læses en Del ud af Folketællingerne¹⁹⁾. Det egentlige Danmarks Befolkningstal i Løbet af det 19. Aarhundrede steg vedvarende og meget jævnt. Den Del af Folket, der ernærede sig ved Haandværk og Industri, gik ogsaa frem i Antal fra Tælling til Tælling; men Stigningen var her ikke helt jævn. 1860—70 gik Haandværks- og Industristanden ned fra at udgøre 21.6 pCt. af Befolkningen til kun at omfatte 20.9 pCt., medens den ellers stedse tog til i Forhold til de andre Næringsveje.

Som Forklaring paa 60'ernes Udvikling kunde tænkes, at naar Eneretten til Haandværksarbejde ophørte, vilde Folk af andre Næringsveje som en Art Husflid udføre en Del Arbejde, som man ellers havde ladet Haandværkerne om; men efter alt, hvad man ved, gik Tendensen for Husflidens Vedkommende netop i modsat Retning²⁰⁾. Dernæst kunde som en anden Forklaring anføres, den tiltagende Brug af Maskiner. Som det i et følgende Kapitel skal omtales, kan Maskinerne dog vistnok ikke antages at have haft saa stor Virkning allerede i 60'erne, naar lige undtages for Væverne, hvis Antal fra 1855 til 1870 tog af med over 1200. En tredje Forklaring hefter sig ved Toldloven af 1863, der formindskede Toldbeskyttelsen paa dansk Produktion og ved at beskatte Industriens Raastoffer endog lagde direkte Hindringer i Vejen for den. Ved at beskatte de finere Varer mindst, gjorde den tillige Konkurrencen fra Udlandet føleligst for de Varer, hvis Fremstilling almindeligvis krævede den meste Arbejdskraft²¹⁾. Imidlertid hindrede Afstaaelsen af Hertugdømmerne 1864 deres Industri i at konkurrere direkte med det egentlige Danmarks, saaledes som Toldloven havde tilladt, og Klagerne over Mangel paa Toldbeskyttelse tog da ogsaa først Overhaand betydelig senere. Det er derfor ikke nok at henvise alene til Toldloven. Krisen af 1857 og Næringsloven maa bære hver sin anselige Del af Skylden. Spørgsmaalet er, hvorledes Ansvarret fordeler sig imellem dem²²⁾.

Hvad Statistikken siger herom, er til Dels af overraskende Karakter. Det viser sig nemlig, at de vigtigste Forskydninger foregik før 1860 og ikke efter. Medhjælpernes (Lærlingenes og Svendenes) Antal i Byerne gik endog tilbage. Dette skyldtes formodentlig delvis den Nedgang i Lærlingenes Tal, som Næringsdiskussionen saavidt vides medførte, men delvis ogsaa, at de Svende, som Krisen havde gjort ledige, udvandrede fra Byerne og slog sig ned som selvstændige Næringsdrivende paa Landet. Mestrenes Antal udenfor Byerne steg i samme Femaar udsædvanlig stærkt fra ca. 51.000 til 58.000. Rigtignok var en saadan Etablering paa Landet i de fleste Fag ikke lovlig før 1862, medmindre man først havde aflagt Prøve og vundet Borgerskab i en By eller ogsaa havde faaet Bevilling fra Amtmanden; men dels var Amtmændene gavmilde med Bevillinger,

¹⁸⁾ Soc. ²⁰/₈ 1872. — Betænkn. afg. af den if. kgl. Res. ²⁰/₈ 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 35.

¹⁹⁾ Statistisk Tabelværk 1. Rk. I, IV og X; 2. Rk. I, XII 2; 3. Rk. I og XVIII; 4. Rk. A III og VIII b; 5. Rk. A IV og V.

²⁰⁾ Falbe Hansen og W. Scharling: Danmarks Statistik II, 510-11.

²¹⁾ Smst. IV, 304-09.

²²⁾ Bruun 140 undersøger Spørgsmaalet specielt for København.

dels kiggede de som før antydet formodentlig igennem Fingre med, at der blev arbejdet uden Bevilling.

Skønt man turde antage, at de vanskelige Tider advarede imod at etablere nye Virksomheder og i Byerne tilsyneladende ogsaa holdt igen, fik Næringslovens Tilsynekomst, just som Krisen dukkede op, mange til at redde sig som Landhaandværkere. De, der først fik indrettet sig med egne Bedrifter, løb nok af med Profitten; for 1860—70 gik Antallet af Mestre kun meget lidt op paa Landet — ligesaa lidt som i Byerne. Derimod steg Medhjælpernes Tal paa Landet mærkbart. Naar Landmestrene kunde føle sig foranlediget til at antage flere Folk, maa de have haft Arbejde nok. At der foregik en Udvandring til Landet, bekræftes af Krebs, idet han siger, at efter 1857 flyttede de, der ikke kunde klare sig i Byerne, ud paa Landet; han anfører ogsaa, at de, der blev afskediget i de større Bedrifter, dannede egne Virksomheder, hvorved de dog efter hans Mening blot bidrog til at skade de større Foretagender²³).

I Byerne steg de selvstændige Haandværkeres og Industridrivendes Tal 1855—60 jævnt, hvad der vel maa ses som en Følge af Højkonjunkturen indtil 1857; derimod gik Stigningen saavel i København som i Købstæderne 1860—70 mere trent, ligesom Medhjælpernes Tal kun steg beskedent. Eftersom Byernes samlede Befolkningstal i det paagældende Tiaar steg mærkbart, ligger der heri et afgørende Bevis for Byhaandværkets daarlige Kaar i 60'erne.

Som Helhed skete der altsaa slet ikke, hvad man kunde have ventet, at en Række af Byernes Svende efter 1/1 1862 begyndte at arbejde for sig selv i den By, hvor de boede. Klager herover forekommer heller ikke almindeligt. Den Dag, Lavstvungen ophørte, synes Tiderne at have været saa trykkede, at der overhovedet ingen bemærkelsesværdig Bevægelse foregik i Arbejdskraften. Overgangsperiodens Udvandring til Landdistrikterne havde allerede været Begivenhed nok. Hovedresultatet bliver derfor det mærkelige, at den Del af Loven, som traadte i Kraft 1858, og som paa Forhaand skulde antages at volde mindst Forandring, gav Anledning til betydningsfulde Forskydninger, ja større Forskydninger, end den egentlig tillod. Derimod fik den Del af Loven, som traadte i Kraft 1862, og som paa Forhaand skulde antages at faa vidererækkende Følger, ingen Indflydelse paa de sociale Forhold i Øjeblikket. Set paa længere Sigt vedblev Loven i sin afgørende Virkning at være en Støtte for det aabne Land paa Købstædernes Bekostning, medens andre Forhold fuldkommen tilintetgjorde de Muligheder, den vilde skaffe de unge, saa de lettere kunde komme til at arbejde for sig selv. Til ind i 80'erne stod Provinskøbstædernes Haandværk i Stampe. I 70'erne gik dets Medhjælperes Antal endog en Smule tilbage, og Købstadboernes Klager over, at Næringsloven var dem til Skade, maa derfor anses for velbegrundede, selv om de gode Folk almindeligvis glemte, at Krisen ogsaa havde sin store Del af Skylden. De Privilegier, Købstæderne nød før Næringsfrihedens Indførelse, havde virkelig været til Gavn for dem.

En Undersøgelse af, hvilken Rolle der blev de enkelte Fag til Del, viser først og fremmest flimrende Uensartethed. Ved nærmere Eftersyn er dog enkelte Hovedtræk ganske klare. En Række Fag var allerede 1857 vel repræsenteret paa Landet. En Mængde Snedkere havde forud faaet særlig Bevilling gennem Indenrigsministeriet. Den store Udvandring fra Byerne 1858—60 gjaldt først og fremmest Byggefagene; men ogsaa Bagere, Smede, Skrædere og Skibsbyggere.

²³) F. C. Krebs: Individualisme og Socialisme, 1872, 24, 78-79.

Arbejdsforhold

Malerne var mere tilbageholdne og kom først med i 60'erne. Mærkværdig var Stigningen i Træskomændenes Antal. Hvis ikke der foreligger Ændring i Tællemaaden fra Folketælling til Folketælling, gætter man paa, at en Del af de arbejdsløse, der ikke vidste, hvad de skulde gribe til, slog sig paa Træskomageri som det lettest tilgængelige Erhverv. Udvandringen var saa stærk, at den for Skrædere og Tømrere gav Tilbageslag i 60'erne, da deres Tal paa Landet gik ned. Nedgang spores iøvrigt kun hos de Fag, hvis Skæbne besegledes af den moderne Udvikling, Hjulmænd og Vævere. Bødkere og Garvere var lige paa Grænsen og tog ikke til. Kraftig og nogenlunde ligelig fordelt Opgang 1855—70 fandtes hos Møllere, Sadelmagere, Slagtere og Urmagere. Naar Stenhuggerne paa Landet i den samme Periode tog meget til, var Aarsagen rimeligvis, at man regnede en hel Del af de Arbejdsmænd, der slog Skærver til de makadamiserede Veje, for Stenhuggere. En Stilling for sig indtog Syerskerne, idet Loven jo slet ikke angik dem. De udgjorde en meget væsentlig Del af den samlede Stand, og baade i By og paa Land gik deres Tal kraftigt op 1855—60, men forøgedes kun lidt 1860—70. Indenfor de Fag, hvortil der krævedes Bevilling, foregik næsten ingen Udflytning fra Byerne. For saa vidt kunde man tro, at Kravet om Bevilling virkede afskrækkende. Imidlertid viste Udøverne af flere andre Fag, som frit kunde slaa sig ned udenfor Læbæltet, men som i Lighed med Bevillingsfagene ikke kunde vente noget stort Publikum paa Landet, ogsaa Tilbageholdenhed overfor Landlivet. Dette gjaldt især en Række Smaaafag som Barberer, Bogbindere, Kobbersmede, Hatte- og Buntmagere; ogsaa Cigar- og Tobaksfabrikationens Mandskab holdt sig til Byerne.

I mange Henseender pegede Udviklingslinjerne allerede fra 1850—60'erne fremetter. Gamle Fag svandt hen, nye bredte sig. Erhvervenes Aftagen og Tiltagen vekslede, men for det 19. Aarhundredes Generationer, der var meget mere vant til at se Tiltagen end Aftagen, blev 60'ernes trykkede Forhold for Haandværk og Industri en Kilde til mørke Tanker. Den forudgaaende lysere Tid antog i Erindringen de yndigste Farver, og det kom til at hedde sig, at Ændringerne havde »fuldstændig opløst al Samfundsfølelse og gjort alle til selvsikre, kun for sig selv og sit eget følende Individuer«²⁴⁾. Endnu mange Aar efter hørte man Tale om, at med Næringsloven gik »Tusin'er af Lykkeværdier«²⁵⁾ tabt. Saa vidt tør Loven ikke fordømmes. I en Tid med voldsom Befolkningstilvækst og nye Frembrud paa mangfoldige Omraader var det naturligt at lade Udviklingen have frie Tøjler. Talrige Ændringer maatte gennemføres, og hvorledes skulde en Regering under en stadig Skiften finde Regler for en saadan Udvikling uden dermed at lægge tyngende Lænker paa Samtidens Liv. Vist er det, at Næringsfriheden indførtes overordentlig brat, og f. Eks. i Tyskland blev mere trindelt; men det var dog kun en lille Del af det danske Samfund, der følte Loven som en Uretfærdighed.

²⁴⁾ N. Jensen: Arbejdersagen, 1873, 165.

²⁵⁾ [P. Holm:] Aarhus Murerforening 1880—1930, 6.

FATTIGDOM OG GODGØRENHED

Fattigdommen.

Friheden holdt sit Indtog; men den bragte kun Frihed for de stærke og ikke Lykke for hele Folket. 1860'erne blev ikke blot en Klagernes Tid, men efter alt at dømme virkelig ogsaa en Tid med stor Fattigdom. Hele Tiaaret igennem og endnu i Begyndelsen af 70'erne gav dette Anledning til en vedholdende Diskussion. Man talte om Pauperismen som »dette de moderne Staters værste Onde«¹⁾ paa samme Maade, som man lige efter Verdenskrigen betragtede Statsgælden som Nationernes Svøbe, eller som man i 1930'erne ansaa Arbejdsløsheden for at være Menneskenes argeste Fjende. At skaffe de 200—400 Rdlr., som skulde til for at underholde en Familie nogenlunde, alt efter hvor i Landet man befandt sig, var i de nævnte Aar vanskeligere end baade før og efter. Ifølge Københavns Fattigstatistik naaede Antallet af understøttede Personer i Forhold til Byens Befolkningstal usædvanlig højt²⁾ i 60'erne, og Antallet af Personer, som Byens Politi anholdt som erhvervsløse, naaede en Kulmination 1865—69. Ogsaa Anholdelserne for Tyveri blev meget hyppigere³⁾. I en By som Aalborg maatte man fra 1855 til 1864 fordoble Fattigskatten⁴⁾. Rigtignok hævdede V. Falbe-Hansen 1869, at Stigningen i Antallet af fattigforsørgede til Dels skyldtes, at Fattigvæsenet nu ofte tog sig af Folk, som det ikke tidligere havde hjulpet, selv om deres Forhold var de samme. Han mente, det kom af, at Medfølelsen med Arbejderne var blevet større. Han paastod tillige, at Tiggeriet var taget kraftigere af, end Fattighjælpen var taget til, og at det offentlige nu jævnlige maatte hjælpe, hvor før Lavkasser, Standsfæller eller Slægtninge traadte til⁵⁾. F. C. Krebs udtalte, at den virkelige Nød ikke var nær saa stor, som det syntes, men at den fingerede Nød spillede en stedse større og større Rolle⁶⁾. Alt dette var naturligvis muligt; men en anden samtidig, som havde nok saa god Lejlighed til at sætte sig ind i Forholdene og iøvrigt var forsigtig med sine Paastande, nemlig Christianshavnerpræsten Vilhelm Munck, fandt, at Tiggeriet stadigvæk florerede, og at det i Virkeligheden stod værre til med Nød og Trang, end Fattigvæsenets Tal lod formode⁷⁾.

1) C. Glud: Om Midlerne til at forbedre Arbejdernes Kaar, 1865, 15.

2) Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 4, Fattigvæsenets Historie 1816—78, 1879. — Aarlige Oversigter i Staden Kbh. Regnskab og Beretning om Communens Anliggender.

3) Beretning til Justitsministeriet ang. Kbh. Politi, aarligt fra 1863/64.

4) Nogle Talstørrelser til Belysning af Aalborg Fattigvæsenets Udvikling i de 10 Aar 1853—64, Særtr. af »Aalborgposten«.

5) V. Falbe Hansen: Forandringer . . . i Priserne, 1869, 228.

6) F. C. Krebs: Individualisme og Socialisme, 1872, 117.

7) V. Munck: Om Fattigdommen i Kbh., 2. Opl., 1869, 18 og 10.

Ifølge den officielle Statistik kom Flertallet af de fattigforsørgede fra Haandværkets og Industriens Arbejdskarer. Af de 1468 Personer, som Københavns Ladegaard modtog 1866, var 570 Arbejds mænd og 652 faglærte Haandværkere⁹⁾. Munck giver her en nærmere Forklaring angaaende Forholdene paa Christianshavn⁹⁾, hvor endog hvert tredje Menneske var fattigunderstøttet. Han siger, at »næsten alle [de Almissemønstre], som nu ... benævnes Arbejds mænd, tidligere har været ved en eller anden Profession, som de har forladt«; medens fattige Børn forhen plejede at lære et Haandværk, er det nu blevet almindeligt, at »Københavnerne lige fra deres tidligste Ungdom ernærer sig udelukkende som Arbejds mænd paa Handelspladser, Fabrikker og deslige«; desuden foregaar der en livlig Tilstrømning af Arbejds mænd fra Land til By, og »man kan derfor nu langt bestemtere end forhen dele Arbejderbefolkningen i Haandværkssvende og egentlige Arbejds mænd«. Blandt Svendene paa Christianshavn klarer Skibstømrere, Bødkere og Smede sig helt godt. Bygningshaandværkerne, Murere og Tømrere, kan ogsaa nok slaa sig igennem, naar den arbejdsløse Del af Vinteren ikke er for lang; men med Malere, Skomagere og Skrædere er det den rene Elendighed, idet disse Professioner »vistnok er betydeligt forkludrede ved et stort Antal af Arbejdere og ved meget lave Priser for Arbejdet«. Haandværkssvende, der har deres Førlighed, er dog ikke saa ofte paa Fattigvæsenet som Arbejds mændene, der i alt Fald meget hyppig maa søge Vinterhjælp. En Mængde Haandværkssvende og smaa Næringsdrivende søger en væsentlig Del af deres Erhverv ved at gaa i Dagleje; forhen betænkte de sig meget mere paa at søge Arbejde udenfor Professionen. Som Helhed mener Munck, at der i København ikke blot er overmaade megen Fattigdom, »men et stærkt og farligt Proletariat... og at det er svangert med store Ulykker for Samfundet i den nærmeste Fremtid«. Ingen kunde tydeligere varsle om den Uro, 70'erne skulde bringe.

De, som det gik ud over, slog sig ifølge Munck's Beretning 60'erne igennem til Taals med Betragtninger som: »Det kan nu engang ikke blive anderledes« eller, naar der var Tale om at komme bort fra Elendigheden: »Man gør bedst i at slaa det af Tanke«. Saasnt Kendskabet til Socialismen begyndte at brede sig, kom Bitterheden derimod frem. Naar Arbejderne i en Cigarfabrik i Horsens ikke kunde klare sig med det, de tjente, men maatte have Fattighjælp, eller naar Tredjedelen af Burmeister & Wain's Arbejdere var i samme Situation¹⁰⁾, viste det, at den frie Konkurrence tillod ligefrem Sulteløn, og ikke uden Grund kunde man paastaa, at Fattigunderstøttelsen i Danmark var en Del af Arbejdslønnen¹¹⁾. Hvor lidt Arbejderne havde at staa imod med ogsaa i 70'erne fremgik af, at en løs Arbejdskraft ved Lammefjordens Udtørring i Efteraaret 1875 forlod Egnet og tog Tjeneste hos Bønderne, fordi de frygtede en Vinter som Aaret forud¹²⁾. Selv med Udsigt til anstændig Løn vilde Arbejds mænd ikke udsætte sig for flere Maaneders Arbejdsløshed i Tilfælde af Frost.

⁹⁾ Staden Kbh. Regnskab ... for Aaret 1866, 90. .

⁹⁾ V. Munck: Om de Fattiges Vilkaar paa Christianshavn, 1867, 39, 55, 80-82. — Samme: Om Fattigdommen i Kbh., 2. Opl., 1869, 5 og 37-38.

¹⁰⁾ Soc. ^{13/12} 1872. — Dags-Telegraphen ^{5/10} 1871.

¹¹⁾ Eks.: Nationaløkonomisk Tidsskr. IX, 1877, 133-37.

¹²⁾ Ingeniør W. Benzon til Bestyrelsen ^{6/11} 1875 i Pakken: Indkomne Sager til teknisk Udvalg og dets Koncepter 1873—78 i Arkivet for Aktieselskabet til Lammefjordens Udtørring.

Aarsag til Fattigdommen var først og fremmest, at Lønnen ikke steg i Forhold til Leveomkostningerne¹³). Noget betød det tillige, at efter Krisen af 1857 talte Haandværksstanden i Byerne forholdsvis flere forsørgede end før i Tiden. Antagelig var det især de ugifte Svende, der forlod Byerne, medens de gifte og bosiddende, den fattigste Gruppe af Svendene, blev tilbage. 1855 forsørgede 31.284 Medhjælpere i Byerne 22.769 Personer; 1860 var Medhjælpernes Antal gaaet tilbage til 30.200, men Antallet af deres forsørgede frem til 25.359. 1870 var der 32.535 Medhjælpere med 29.079 forsørgede. Samtidig foregik der Indvandring fra Land til By, og blandt de indvandrede befandt sig mange Fattigfolk, der netop trak til Byen, fordi de ikke kunde klare sig paa Landet. Disse Ting havde man nok Øje for i Samtiden¹⁴); men ellers var man tilbøjelig til at lægge særlig Vægt paa andre Aarsager til Fattigdommen, ikke mindst paa de fattiges egne Svagheder. Herunder hørte ikke blot Talen om »de altfor tidlige og talrige Ægteskaber saavel som de endnu talrigere Forbindelser udenfor Ægteskabet«¹⁵), men navnlig den hyppige Fremhævelse af Arbejdernes Ødselhed og Trang til Luksus. Pastor Munck fortæller, hvorledes Mandens Smørrebrødspakke ofte havde tykt Smør og Paalæg, mens Kone og Børn sultede, fordi han skammede sig ved at møde med ringere Madpakke end Kammeraterne: »Hos de fattige findes ligesaa megen Æresfølelse baade af god og slet Natur som hos de velhavende«. En lignende Forfængelighed gjaldt Paaklædningen, og »at holde Baller i lejede Lokaler burde dog næppe være Opgave for en Forening, som bestaar af lutter ubemidlede Arbejdere«¹⁶). At de fattige ofte var de Mennesker, der var født med stærkest Trang til at nyde Livet i fuldt Maal, fandt man næppe paa at tilgive i 60'erne.

Kritikken ramte ogsaa Arbejdernes Mangel paa Sparsommelighed. I Stedet for en opsparat Nødskilling havde Mængder af Arbejdere Gæld — W. Scharling erindrer i denne Forbindelse om Lønforskuddenes Betydning¹⁷). Fuld Foragt blev de Arbejdere til Del, som helt gav op og søgte ind paa Fattigvæsenets forskellige Anstalter. Munck fortæller, at naar en Mand først flyttede ind paa Søkvæsthuset, hvor de husvilde var anbragt, kunde han ikke mere vente Arbejde hos nogen Mester, og en Kone, der syede Sække, fik ikke flere betroet, naar hun først var havnet der¹⁸). Beskrivelserne af Fattiglemmernes Tilværelse kunde udforme sig til rene Rædselsmalerier¹⁹). Som før berørt søgte Fattigvæsenet ubarmhertigt at faa noget ud af de Individder, som det skulde sørge for. Paa Almindeligt Hospital blev Lemmerne sat til alskens Haandværk og Husflid, og Tvangs- og Arbejdsanstalten paa Ladegaarden var i Virkeligheden et Samfund for sig, hvor adskillige Former for Haandværk og Industri blev drevet til eget Forbrug, og hvor der desuden blev frembragt en hel Del Tekstilvarer til Salg; dog blev der ikke mere at afsætte heraf, end at Kommunen maatte give et klækkeligt Tilskud til hele Anstaltens Opretholdelse.

¹³) Bruun 145.

¹⁴) Eks.: P. Christensen: Til Velfærd og Lykke for den danske Arbejder, 1871, 3.

¹⁵) W. Scharling: Hvilken Indflydelse har den nyere Tids industrielle Udvikling havt paa Almuens Kaar? 1863, 128.

¹⁶) V. Munck: Om de fattiges Vilkaar paa Christianshavn, 1867, 41, 86-87.

¹⁷) Nationaløkonomisk Tidsskr. IV, 1874, 245.

¹⁸) V. Munck: Om de fattiges Vilkaar paa Christianshavn, 1867, 27.

¹⁹) Eks.: Guillaume: De Skibbrudne eller Arbejderkolonien ved Kjøbenhavn og dens Befolkning, 1869.

Hvorvidt den Fattigdom, der hjemsøgte Byernes Haandværkere og Industriarbejdere, ogsaa bredte sig til Landhaandværkerne, hvis Antal for nylig var vokset saa stærkt, kan næppe afgøres. Fattigdommen fandtes paa Landet først og fremmest hos Husmænd og Inderster. Som Helhed var der vel i Danmark langt fra saa udbredt en Fattigdom som i Vesteuropas Industriegne.

Selvhjælp.

Naar man nu begyndte at diskutere Arbejderspørgsmaalet, spurgte man først og sidst om, hvorledes man skulde skaffe Arbejderklassen bedre Kaar. Efter Tidens liberale Begreber skulde Elendigheden ikke bekæmpes ved Gaver og Almisse. Tværtimod burde de fattige, naar de fik deres Frihed til at ernære sig, som de vilde, selv sætte Ryg mod Ryg og ved Flid og Samvirke stride sig frem til en mere taalelig Tilværelse.

Som den første Betingelse for, at denne Selvhjælp kunde blive virksom, lagde man Vægt paa, at de daarligst stillede kom i Besiddelse af større Dannelse og Oplysning. Navnlig Arbejderforeningen af 1860 i København og dens Efterfølgere ude i Provinsen arbejdede herfor¹⁾. Dette faldt naturligt for en Tidsalder, der satte de dannede og intelligente Folkeklasser højest og havde glemt, at der i tidligere Aarhundreder havde eksisteret et Aandsproletariat. Ved Oplysning forstod Arbejderforeningerne imidlertid Almendannelse snarere end Fagkundskab, og de blev derfor en Art Sidestykke til den grundtvigske Højskole; men kun en kort Aarrække bevarede de et aandeligt Førerskab, og de fik meget ringere Betydning for Byboerne, end Højskolen fik for Landboerne. Til Genæld blev Undervisningen i Fagkundskab tidligere sat i System i Haandværket end i Landbruget, idet de tekniske Skoler naaede en kraftig Udvikling adskillige Aar tidligere end Landbrugsskolerne. I Reglen var det ikke den af Arbejderforeningerne ledede Oplysningsbevægelse, der stod bagved Fagskolernes Opblomstring.

I og for sig var det rigtigt, at Almendannelsen var af Betydning, hvis Arbejderne skulde komme bort fra Drukkenskab eller Dovenskab, fra Ødselhed eller Forlystelsessyge. I en senere Tid blev Bestræbelserne for at skaffe Arbejderne almen Oplysning da ogsaa genoptaget, saaledes ved Studentersamfundets Aftenundervisning, og den skandinaviske Fagforeningskongres 1886 drøftede Spørgsmaalet²⁾. Overfor den øjeblikkelige Fattigdom hjalp det imidlertid ikke en Haandværksmand, at han vidste Besked med Kinas Geografi eller kunde stave fejlfrit; tværtimod tog det hans Tid at tilegne sig saadanne Kundskaber, og Bevægelsen for Selvhjælp fandt derfor bedre Genklang, naar den anviste Vejen til haandgribelige Goder, end naar den blot holdt sig til Almenoplysningen. Saadanne haandgribelige Fordele kunde Fattigfolk efter 60'ernes Katekismus opnaa ved Selvhjælp, naar de sluttede sig sammen i Foreninger, hvis Formaal var gensidig Understøttelse i Tilfælde af Alderdom, Sygdom og Nød, Besparelser ved Fællesindkøb af Færdigvarer, billig Udlaansvirksomhed el. lign. Det blev med Rette sagt, at Arbejderne først maatte have den økonomiske Baggrund for deres Liv i Orden, før de kunde tænke paa højere Oplysning og finere Dan-

¹⁾ Bidrag 64, Bruun 113.

²⁾ Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh., 1884, 54. — Soc.-Dem. 1/9 1886.

nelse, og en omfattende Litteratur blomstrede op for at anbefale disse Foreninger eller, som Datiden ofte kaldte dem, Associationer.

Hele denne praktiske Selvhjælpsbevægelse³⁾ blev modtaget med den største Velvilje af de bedrestillede Samfundslag. Hvor fortræffeligt var det ikke, at Tidens fremragende Mænd gik ind for dette som det eneste moralske og forsvarlige! Med hvor god Samvittighed kunde man saa ikke spare sine egne Pengel! »Kun Selvhjælp, ikke andres Hjælp, det være nu det offentliges eller privates, kan her forslaa«, hed det⁴⁾, og man forestillede sig, at i det højeste burde Staten garantere Selvhjælpsforeningernes Virksomhed; derimod skulde den ikke understøtte direkte, fordi, som det hedder, »saadant ikke blot er unødvendigt, men derhos maa være krænkende for den frie Arbejders moralske Bevidsthed«⁵⁾. Politikeren Thomas Nielsen lovpriste Foreningerne som dem, der ved en timelig Haandsrækning vilde bringe en sædelig og aandelig Hjælp⁶⁾.

Agitationen for Selvhjælpsforeninger blev ledsaget af de kraftigste Opfordringer til at spare. Man havde i 60'erne de største Forestillinger om, hvad Arbejderne kunde naa ved Flid og Sparsommelighed. Man anvendte Udtryk som: 1 Rdlr. sparet af Lønnen er af større Betydning for Arbejderen end 10 Rdlr.s Tillæg til hans Løn⁷⁾; og man frygtede for at give den ringeste Hjælp, der kunde svække Arbejdernes egen Forsynlighed⁸⁾. I Virkeligheden blev Selvhjælpsbevægelsen ikke uden Frugt. Sparekassernes Virksomhed kom til at vise, at Arbejderne trods den lave Løn formaaede at spare⁹⁾. Marcus Rubin ser heri et kraftigt Bevis for, at Klagerne over Ødselhed og Luksus i sidste Halvdel af det 19. Aarhundrede ikke var mere berettigede end i foregaaende Tidsaldr¹⁰⁾.

Navnlig blomstrede Syge- og Begravelseskasser¹¹⁾. Deres Medlemstal steg Aar for Aar. Selvsagt var Fortsættelsen af Svendelavens Sygeforsikring Vand paa Selvhjælpsbevægelsens Mølle; men ogsaa andre Fagsygekasser trivedes. I København vedblev de gamle Kasser for Farvere, Strømpevævere og Typografer at bestaa, og nye oprettedes for Børstenbindere, Cigararbejdere, Litografer, Smede og Maskinarbejdere og senere for Formere og Konditorer. En Række Kasser antog Navne, der antydede, at de særlig var beregnede for Arbejdere. Da der først var kommet Gang i Oprettelsen af Selvhjælpsforeninger, blev det en hel Mani, som fortsattes Aarhundredet ud. Selv de socialdemokratiske Fagforeninger fandt sig snart et Virkefelt paa dette Omraade. Til en Begyndelse var de ikke venlig stemt overfor 60'ernes Selvhjælpsteorier; men senere krævedes det undertiden af Fagforeningsmedlemmer, at de skulde være sygeforsikret¹²⁾. Enkelte Fag indlod sig endog med det vanskelige Spørgsmaal om Alderdomsforsørgelse.

³⁾ Bidrag 60-62, Bruun 124.

⁴⁾ Arbejderen 1868, 1.

⁵⁾ Landstingets Forhandlinger 1867—68, 387 (Tale af Brinck-Seidelin)

⁶⁾ Folketingets Forhandlinger 1869—70, 7107.

⁷⁾ V. Falbe Hansen: Forandringer . . . i Priserne, 1869, 226-27.

⁸⁾ Eks.: Blad for Arbejderforeningen af 1860, 15/6 1867.

⁹⁾ Jfr. Nationaløkonomisk Tidsskr. XV, 1880, 102.

¹⁰⁾ M. Rubin: Den økonomiske Udvikling i Danmark, 1900, 76.

¹¹⁾ Statistiske Meddelelser 2. Rk. IV, 5; VII, 3 og IX, 4. — Betænkning, afgiven af den if. kgl. Res. 20/6 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 30-31. — C. Nyrop i Meddelelser fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 333-49. — P. Knudsen: Sygeforsikring og Alderdomsforsørgelse, 1888. — Børstindustriarbejdernes Forbund i Danmark 1898—1923, 6. — V. H. D. Henningsen: Den lithografiske Fornings Historie 1857—1907.

¹²⁾ Eks.: [A. Bosse:] Murernes Fagforening, Helsingør Afd., 1888—1923, 15.

1874 stiftede Hattemagerne i København et Pensionsfond, og 1885 vedtog Blikkenslagernes Fagforening samme Sted et Alderdoms- og Understøttelsesfond¹³). Ligesaa vel som Svendene blev Mestrene grebet af Foreningsmanien, og selv de velhavende Jernstøberiere lavede sig et Understøttelsesfond, som der dog naturligvis ikke blev megen Brug for¹⁴). Undertiden enedes Mestre og Svende om i Fællesskab at danne almindelige Selvhjælpsforeninger, hvori alle Medlemmer havde lige Pligter og lige Rettigheder¹⁵).

Bedst forsynet med alskens Kasser var Københavns Typografer. Deres »forenede Hjælpekasser« omfattede baade Syge- og Ligkasse, Pensionskasse og Rejsekasse, og i Tilgift havde de paa hvert enkelt Trykkeri undertiden en Laanekasse og ofte en Fattikkasse. 1869 blev alle Fattiggasserne slaet sammen til en Typografisk Forening; men senere maatte de forenede Hjælpekasser indskrænke deres Virkefelt og opgive Rejsekassen (1879) og Pensionskassen (1893)¹⁶). Hensigten med Fattiggasserne havde bl. a. været at faa Orden paa en gammel Skik, der betegnedes ved Ordet »Cirkulære«, og som var den Udvej, man benyttede, hvor Kasserne ikke strakte til. Naar nemlig en Fagfælle henvendte sig paa et Officin eller et Værksted for at tigge om Hjælp, lod man en Bidragsliste cirkulere mellem Arbejderne eller samlede blot ind paa Stedet. Dette føltes af Typograferne som ubehageligt og generende, og Udgiften blev for hver enkelt ofte til mere end det dobbelte. Cirkulærene blev derfor ilde sete baade her og i andre Fag, hvor de viste sig¹⁷). I København fristede nogle gamle Garversvende i alt Fald indtil 1890 Tilværelsen ved at gaa rundt paa Garverierne hver Ugedag og bede Mestrene og de arbejdende Kolleger om en Skærv¹⁸).

Det var ikke blot Forsørgelsesproblemerne, som fik Foreningsmanien til at leve højt. Som velbekendt blev ogsaa Brugsforeningernes Fremvækst af den største Betydning, og rundt om dannedes smaa Spareforeninger¹⁹), Foreninger til Fællesindkøb af Kul²⁰) o. lign., ja, man oprettede endog Foreninger for »ved Enighed og tro Sammenhold at prøve Lykken i Lotteriet«²¹). I stor Udstrækning kom Selvhjælpsforeninger, der oprindelig var dannet for Arbejdere, til at optage Medlemmer fra andre Samfundslag. Brugsforeningerne blev ikke altid støttet lige godt fra Arbejderkredse. Selv den første levedygtige af dem alle, den bekendte »Arbejderforening« i Thisted, blev baaret mere af Embedsklassen end af de fattige. I Brugsforeningerne skulde man nemlig betale kontant, og

¹³) Th. Sundby m. fl.: Danske Hatt- og Buntmagerforbund 1901—26, 73. — Blikkenslager-Fagforeningen af 1873's Forhandlingsprotokol 1883—89, 8/4 og 7/8 1885.

¹⁴) Vald. Helsing: Foreningen af Jernstøberiere i Kbh. 1872—1922, 12.

¹⁵) Eks.: Tidsskr. f. skand. Mølleindustri 1/9 1866; Møllen 8/2 1895; Festskr. ved Uhrmagerforeningen af 7/4 1875's Jubilæum 1900, 25 og 33.

¹⁶) Nordisk bok-trykkeri-tidning, Sept. 1869. — Typograf J. C. Lunds Erindringer, 1934, 24, 40-41, 50-55, 80, 89-91. — Typ.-Tid. 8/5 1880. — [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 111-12, 183-84. — Den typografiske Trykkerforening, 1901, 112. — Ny typografisk Forening 1885—1910, 34.

¹⁷) Soc. 12/2 1874. — Typ.-Tid. 28/4 1877, 7/8 1879, 26/8 1882. — Dansk Bogtrykker-Tidende, Juli 1894. — Love for den lille Hjælpekasse paa Carl Lunds Fabrikker, stiftet 21/4 1890, vedtaget 18/8 1892, K. B. — Povl Drachmann: A/S Aalborg Portland Cement Fabrikker 1889—1914, 1915, 124-25. — Mindeskrift i Anl. af Dansk Gardinfabriks Hjælpekasses 25 Aars Jubilæum, Lyngby 1922. — Murerne Fagforening i Aarhus 1874—1924, 29.

¹⁸) Nordisk Garvertidende 20/9 1890.

¹⁹) Love for Arbejdernes Spareforening paa M. K. Brandts Klædefabrik 18/12 1894 og for Slotsgadens Dampvæveris Arbejdernes Spareforening, K. B.

²⁰) Eks.: Vedtægter for en Kulforening, oprettet af Tuborg Fabriks Arbejdere 1892, K. B.

²¹) Love for Lotteriforeningen i Det forenede Dampskibs Selskabs Smede- & Maskinværksted [1884], K. B. — Jfr.: Love for Lotteriforeningen »Fremtidens Haab« paa Schmidt og Marstrands Fabrik, 1882, U. B., og Love for Lotteri Foreningen »Lykkens Prøve«, stiftet af Arbejdere paa Burmeister & Wain's Fabrik 18/10 1894, K. B.

Arbejderne saa sig ofte nødsaget til at tage deres Varer paa Kredit hos Købmændene²²). Sygekasserne kom hurtig til at tælle mange af den forsynlige Middestand, men ikke altid af dem, der trængte mest til Hjælpen. Naar V. Falbe-Hansen 1869 paastod, at Livet i Sangforeninger og Arbejderforeninger nu erstattede Krolivet²³), var det en kraftig Overdrivelse. I Virkeligheden var de fattiges Kaar saadan, at hverken Sparsommelighed eller Selvhjælpsforeninger formaade at bringe nogen fuldkommen Forbedring.

Tværtimod kom Selvhjælpsteoriene let til at skade Arbejderne. Naar man fra-raadede den, der nærrede Medfølelse med en fattig Mand, at yde Hjælp, maatte Følgen blive Haardhed i den riges Sind og Bitterhed i den fattiges. Forholdet mellem Arbejdsgivere og Arbejdere blev derved kølnet. Allerede i Samtiden var nogle Iagttagere klar over Selvhjælpens Mangler. Krebs siger, »man maa ikke tro, at man fra Fattighjælpens Gosen kan vandre lige ind i Selvhjælpens Kanaan«²⁴). Undertiden blev Læren om den rene Selvhjælp ligefrem udsat for Spot. I sin Roman »Fra den gamle Fabrik« lader Vilh. Bergsø saaledes Kancelliet nægte en gammel Kusk en Smule Pension, og da Kusken derfor hænger sig, siger Bergsø: »Gamle Hans . . . blev slaet ihjæl, ikke af Forfatteren, men af en human Mand, en Nationaløkonom i Kancelliet, og efter forstandige, i vore Tider meget priste, nationaløkonomiske Grundsætninger«²⁵).

Hjælp til Selvhjælp.

Da Selvhjælpen viste sig utilstrækkelig, gjaldt det at finde en bedre Udvej. Henimod 1870 ændredes Teorien da til, at der skulde ydes Hjælp til Selvhjælp. I denne modificerede Form fik Tidens Tanker den største Indflydelse paa Arbejdsforholdene, ikke blot omkring 1870, men ogsaa lang Tid efter. Det er i mange Henseender umuligt at forstaa Arbejdsgivernes Indstilling baade dengang og senere, hvis man ikke holder sig disse Idéer for Øje.

Som den bedste Udvej til at gennemføre Hjælpen anbefaledes stadig Foreningsdannelser, men saaledes, at de velhavende gav Støtte til Foreningerne. Enten skulde de een Gang for alle yde en større Sum, der kunde tjene til Grundfond, eller hvis Renter som Legat tilfaldt Foreningen; eller ogsaa skulde de indtræde som kontingentydende, saakaldte overordentlige Medlemmer eller Æresmedlemmer, der ikke selv nød nogen Understøttelse fra Foreningen, men blot deltog i dens Udgifter. Selvhjælpsbevægelsens udmærkede Talerør, Tidsskriftet »Arbeideren«, tilføjede, at kun maatte det bestemt fastholdes, at en Del f. Eks. det halve, skulde de almindelige Medlemmer selv udrede. Tidsskriftet fandt det især ønskeligt, at Arbejdsgiverne, »navnlig de større«, betalte en Kvotadel af deres fattige Arbejders Medlemsbidrag, »kun aldrig det hele; og videre hedder det: »At Arbejdsgiveren betaler for Arbejderen, er at betragte som en Forhøjelse af hans Løn; »et Brud paa Princippet »Selvhjælp« vilde efter vor Formening først da foreligge, naar enten nogen slet ikke selv præsterede noget, eller Styrelsen paa Grund af de modtagne Gaver ophørte at være en Selvstyrelse, enten helt eller delvis«¹). Allerede paa Industrimødet 1868

²²) Folketingets Forhandlinger 1869—70, 7113-14.

²³) V. Falbe Hansen: Forandringer . . . i Priserne, 1869, 226-27.

²⁴) Nationaløkonomisk Tidsskr. V, 1875, 99.

²⁵) Vilh. Bergsø: Fra den gamle Fabrik, 1869, I, 30-34, II, 389.

¹) Arbeideren 1870, 73; jfr. smst. 1875, 163.

hed det, at Arbejdsherren burde indse, at det var god Økonomi at give nogle Skilling udenfor den egentlige Løn til Alderdoms- og Pensionskasser²⁾.

Det var ikke uden de største Betæneligheder, Selvhjælpsteoretikerne gjorde saadanne Indrømmelser. Dette kom frem under 70'ernes politiske Diskussion om offentlige Understøttelseskasser; men som Udtryk for den ændrede Opfattelse udtalte nu Thomas Nielsen, at Staten ikke alene skulde være en Politistat, men ogsaa have til Opgave at oplyse, uafhængiggøre og lykkeliggøre alle sine Borgere, og da den frie Konkurrence ikke forsløg hertil, var det nødvendigt at hjælpe de uoplyste og fattige³⁾. Naar en saadan Betragtning kunde vinde Bifald, turde velhavende Arbejdsgivere nok hjælpe de svage blandt Arbejderne.

Denne de velhavendes Støtte antog mangfoldige Former. Da Konditorsvendene 1866 oprettede deres Sygekasse, samlede Mestrene ind til dem, og en af dem forærede den endog et lille Legat⁴⁾. Tobaksfabrikant S. V. Bruun i Kolding gjorde for 37 af sine Arbejdere Indskud i Livrente- og Forsørgelsesanstalten af 1871, forskelligt efter den Tid og den Stilling, hvori hver enkelt havde været hos ham; Hensigten var, at Arbejderne saa selv skulde forøge Summen af deres Sparepenge; det indskudte kunde dog ikke udtages igen, men kun benyttes til Indkøb af Livrente⁵⁾. Aalborg Stiftstidende gav fra 1875 aarlig 20 Kr. til den stedlige typografiske Forening, der var en Syge- og Rejsekasse⁶⁾. Den almindeligste Form for Støtte blev det at indtræde som Æresmedlem i en Arbejder- eller Understøttelsesforening. En af de mest vellykkede af den Slags Foreninger blev Den gjensidige Hjælpeforening for kvindelige Haandarbejdere, stiftet 1867 af Lægen L. I. Brandes. Den talte adskillige Æresmedlemmer og opnaaede Støtte fra de kongelige. Ved Aaret 1900 havde den over 3000 nydende Medlemmer og drev en meget omfattende Virksomhed, idet den foruden at give Syge- og Begravelseshjælp ogsaa bød paa Laanekasse, Hjælpekasse, Alderdomskasse, Plejefond og Bibliotek⁷⁾.

Ofte søgte Hjælp-til-Selvhjælp-Foreningerne at tilvejebringe Alderdomsunderstøttelse for Arbejderne, altsaa at sætte ind, hvor hverken Svendelavene eller Selvhjælpsforeningerne havde kunnet udrette noget. Den danske Arbejderforening i Odense fastsatte, at Arbejdsgivere eller andre, der vilde støtte dette Formaal, kunde give 8 Sk. ugentlig pr. Arbejder; men desuden ønskede man Alderdomsfondet forøget ved Tilskud fra Kommunen, ved testamentariske Gaver og ved Indtægter af Basarer og Koncerter. 1873 talte denne Forening 1884 Medlemmer, hvoraf 245 var overordentlige Medlemmer og betalte 600 Rdl. udaf et samlet Bidrag paa 2297 Rdlr.; men allerede det følgende Aar var baade Medlemstal og Tilskud for nedadgaende, og henimod 1880 opløstes Foreningen⁸⁾. I Understøttelsesforeningen for gamle Garveriarbejdere, som oprettedes 1880, skulde Medlemmerne ugentlig indskyde hver 25 Øre, medens Garveriforeningen skulde sørge for Administrationen og, naar dens Formue tillod det, yde Bidrag, ligesom private Mestre kunde gøre Indskud paa bestemte Arbejders Konto. Indskuddene blev anbragt i Dansk Arbejderbank, der stiftedes 1872 netop med det

²⁾ Beretn. om det 3. danske Industrimøde i Nakskov 1868, 152.

³⁾ Folketingets Forhandlinger 1875—76, 801.

⁴⁾ C. A. Clemmensen: Kbh. Konditorforening 1866—1916, 25-26.

⁵⁾ Arbeideren 1875, 123.

⁶⁾ Den typografiske Forening i Aalborg 1874—1924, 7.

⁷⁾ Aarsberetninger for de fleste af Aarene i K. B.

⁸⁾ Arbeideren 1872, 111; 1874, 23 og 1875, 39. — Bruun 392.

Formaal at administrere en saadan Alderdomsforsørgelse for Arbejdere. I 1889 fik 26 Garveriarbejdere Understøttelse; men 1899 var de understøttedes Tal gaaet ned til 14°).

Vistnok gik det de fleste Hjælp-til-Selvhjælp-Foreninger som de to sidstnævnte Eksempler. Interessen for dem svækkedes efter kort Tids Forløb. Navnlig betakkede Æresmedlemmerne sig hyppig og trak sig ud. 1885 var der kun 5 pCt. Æresmedlemmer i alle Landets Sygekasser, og de betalte kun 2 pCt. af Kassernes Indtægt¹⁰). Ludvig Bramsen klagede 1886 over, at han var Medlem af 8 forskellige Understøttelsesforeninger med faste maanedlige Bidrag, og alligevel blev han daglig hjemstøgt af ca. 3 Personer, der bad om Hjælp¹¹). Hvor mange fandt sig vel i sligt? Man kunde da ikke vente, at Hjælpen til Selvhjælp blev meget vidtrækkende. Hvor mange Foreninger den fremkaldte, ud over Landet, vides ikke og kan næppe oplyses, fordi en Del af dem vel var saa ubetydelige og bestod saa kort, at de intet Spor efterlod sig, hverken trykt eller skrevet.

Der findes dog Omraader, hvor det er muligt at danne sig et Skøn over Betydningen af Hjælp til Selvhjælp. Saaledes for Fabrikssygekasserne, hvis Forhold i nogen Udstrækning er kendt, fordi et stort Antal af deres Love er bevaret.

Fabrikssygekasser¹²).

	Antal kendte Kasser	deraf i Provinsen mindst	Love kendes for	administreret af Fabrikken	delvis styret af Fabrikken	støttet af Fabrikken med Penge
Grundlagt før 1860	26	13	15	5	5	3
— el. først omtalt 1861—70	32	10	22	6	7	4
— — — 1871—80	68	23	52	14	11	19
— — — 1881—90	105	45	69	14	12	11
— — — 1891—1900 ..	55	37	53	10	11	6
Ialt..	286	128	211	49	46	43

Allerede fra ældre Tid eksisterede der Fabrikssygekasser. Kronborg Geværfabriks Svendelav, der stammede fra det 18. Aarhundrede¹³), kunde godt regnes for en saadan Kasse. For den kongelige Porcellænsfabriks Syge- og Enkekasse haves Love allerede fra 1817. Ifølge en Lov fra 1855 blev denne Kasses Forretninger ordnet af Fabrikens Regnskabsfører, og efter at Fabrikken var overgaaet til Privatejendom, blev dens Ejer Medlem af Bestyrelsen. Hvis han

⁹) Nordisk Garvertidende, ²⁵/₁ og ⁵/₉ 1890, ¹¹/₂ 1899; i denne Tidende ogsaa aarlige Redegørelser. — Arbejderen 1872, 94. — Jul. Valentiner: Aktieselskabet Dansk Arbejderbank 1872—97.

¹⁰) Beretn. om det 5. danske Industrimøde i Odense 1885, 175.

¹¹) [L. Bramsen:] Et Alvorsord til Arbejderne af en Arbejderven, 1886, 26.

¹²) Denne Tabel bygger foruden paa Sygekasselove fra K. B. og U. B. paa talrige spredte Oplysninger fra andre Kilder, især: Soc.-Dem.; Statistiske Meddelelser 2. Rk., VII, 1868, 233-40; Medd. fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 181-85; De danske Sygekasser . . . paa Foranstaltning af den af Indenrigsministeriet nedsatte Kommission til Overvejelse af Spørgsmaalet om Arbejdernes Sikring imod Følgerne af Sygdom og Ulykkestilfælde under Arbejdet, 1887; Danmarks industrielle Etablissements, 3. Bd., 1888—90. — Paa Grund af Materialets Ufuldstændighed maa Tabellen antages at lide af betydelige Svagheder. Afgjort eksisterede der flere Kasser, end Kilderne omtaler. Ofte siger de foreliggende Oplysninger intet om, hvornaar Kasserne blev grundlagt. Følgelig var Antallet større i den ældre Tid, end Tabellen viser. Kasser, hvis Love helt mangler Datering, er udeladt ved Optællingen. Fra enkelte Kasser haves flere Love af forskellig Dato.

¹³) Kronborg Geværfabriks Svendelavs Diverse Papirer 1765—1868.

og de af Medlemmerne valgte Bestyrelsesmedlemmer derefter blev uenige, skulde Magistraten skille Trætten¹⁴). Det var dog først i 1860'erne og navnlig i 1870'erne, at Kasserne Antal begyndte at stige kraftigt, efterhaanden som Industrien tog til. Flertallet blandt dem var Selvhjælpskasser. Ret ofte var der Medlemstvang for vedkommende Fabriks Personale, noget, Arbejderne ikke altid var begejstret for. I et vist Antal Tilfælde var der imidlertid Tale om Indblanding fra Fabrikens Side. Dette vides med Sikkerhed for omkring Tredjedelen af de Kasser, der kendes; men ofte blev Kasserne nok støttet, selv om der intet staa derom i deres Love. Almindeligt var det, at Fabriksejeren eller Fabrikens Kontor gratis udførte Administrationen. Medlemskontingentet blev da i Reglen fradraget Arbejdernes Ugeløn og tilbageholdt paa Kontoret¹⁵); herfra skete ogsaa Udbetalingen af Sygehjælpen. Opbevaringen af Kassebeholdningen eller den Sparekassebog, hvorpaa den var indsat, overlodes da ofte til Fabrikledelsen.

En væsentligere Hjælp blev givet, naar Fabriksejerne enten gav et Grundfond eller forpligtede sig til at indbetale i Kasserne et Beløb, der blev sat i Forhold til Arbejdernes Indskud. 1858 gav Anker Heegaard 300 Rdlr. til Starten af en Sygekasse paa Frederiksværk¹⁶). Ligesaa begyndte Sygekassen paa I. G. A. Eickhoff's Fabrik med en Gave fra Ejeren, og i Anledning af Fabrikens Jubilæum 1873 gav han den yderligere en Obligation paa 500 Rdlr.¹⁷). Paa Alexander Rasmussens Fabrik, hvor der stiftedes en Syge- og Hjelpekasse 1872, gav Medlemmerne 1878 hver 10 Øre ugentlig, og Principalen dertil 16 Øre pr. Mand og 8 Øre pr. Kvinde¹⁸). En Syge- og Begravelsesforening paa L. P. Holmblads Fabrik fik 1873—74 i Bidrag fra Æresmedlemmer 31 Rdlr. og »ved Hr. Grosserer I. Holmblad fra en ukendt Velgører« 150 Rdlr.¹⁹). Aktieselskabet De forenede Papirfabrikker gav et aarligt Tilskud af 3 Kr. pr. Medlem til Sygekasserne ved Selskabets forskellige Fabrikker²⁰). Paa C. B. Hansens Værksteder beløb Chernes Bidrag sig 1886 til 208 Kr. ud af Kassens samlede Aarsomsætning paa 4—500 Kr.²¹), og i Syge- og Begravelsesforeningen for Hans & Jørgen Larsens Arbejdere gav de samme Aar 200 Kr. ud af en Omsætning paa ca. 600 Kr.²²). Hvor meget Hjælpen iøvrigt har beløbet sig til, vides kun i faa Tilfælde. Som Helhed blev den Støtte, der gennem samtlige Fabrikssygekasser som Tilskud fra Arbejdsgiverne tilflød Arbejderklassen, næppe særlig stor, maaske ikke mere

¹⁴) Love ¹¹/₁₂ 1855 og ¹⁴/₂ 1870 i Læg: Forhandlinger om nye Regler 1868—70 i Pakken: Dokumenter vedr. Syge- og Enkekassen samt Reparationskassen 1813—70 i den kgl. Porcelænsfabriks Arkiv i sjællandske Landsarkiv.

¹⁵) Eks. i Lønningsbøger hos I. G. A. Eickhoff 1865, Riedel & Lindegaard 1868—78, Jacob Holm & Sønner fra 1880.

¹⁶) Love for Syge- og Begravelseskassen ved Anker Heegaards Fabrik i Frederiksværk, stiftet ¹/₁ 1888 [Trykfejl for 1858], 1886, K. B.

¹⁷) Love for Understøttelsesforeningen for Arbejdere i I. G. A. Eickhoff's Maskinfabrik og Støberi, 1873, K. B.

¹⁸) Vedtægter for Syge- og Hjelpekassen paa Alex. Rasmussens Fabrik, stiftet ⁷/₂ 1872, ²²/₃ 1878, K. B.

¹⁹) Regnskab for Syge- og Begravelsesforeningen af ²⁶/₄ 1872, stiftet af Arbejderne i Firmaet L. P. Holmblads Fabrikker, 1873—74, K. B. — Jfr. Arbejderen 1874, 72; 1875, 68 og 1876, 60.

²⁰) Love for Foreningen Ørholm Papirfabriks Arbejders Sygekasse, stiftet ¹/₁₂ 1891, 1892 og 1897; jfr. en Række Sygekasselove m. m. i Selskabets Eje.

²¹) Oversigt over Regnskabet for C. B. Hansens Understøttelsesfond for Aaret 1886, K. B.

²²) Regnskab for Syge- og Begravelsesforeningen for Hans & Jørgen Larsens Arbejdere 1886, 1887, K. B.

end en halv Snes Procent af Kassernes samlede Omsætning, saa noget stort Skaar i den lovpriste Selvhjælp var der ikke Tale om; men Hensigten at fremme den almindelige Udvikling af Selvhjælpsbevægelsen opnaaedes. Fabrikssygekassernes Betydning var slet ikke saa ringe; de fandtes gennemgaaende ved de største Virksomheder, og op i 80'erne havde de flere Tusinde Medlemmer.

Fabriksherrerne gav dog ikke gerne deres Penge væk uden at sikre sig den rette Anvendelse deraf. Til Gengæld for deres Gavmildhed betingede de sig jævnlig, især i 70'erne, en vis Indflydelse paa Kassernes Styre. For Fabrikken Øresund's Sygekasse fra 1862 fastsattes endog i Kassens Love, at den var Fabrikkens Ejendom, og ingen af Medlemmerne havde Krav paa eller Andel i den²³⁾. I de Tilfælde, hvor Fabriksledelsen administrerede en Sygekasse, havde den jo altid kraftigt Haand i Hanke med Begivenhederne. I en Del Kasser forbeholdt Fabriksherren sig Stillingen som Kassens Formand²⁴⁾. Undertiden nøjedes han med at være almindeligt Bestyrelsesmedlem eller med at vælge en Repræsentant til Bestyrelsen²⁵⁾. Paa Frederiksholms Teglværk var Fabrikkens Bestyrer Formand, dens Forvalter Næstformand og dens Regnskabsfører Kassens Forretningsfører, medens Medlemmerne valgte 4 Repræsentanter til Bestyrelsen²⁶⁾. Paa Aalborg Portland Cement Fabrik var den ledende Ingeniør Formand, og iøvrigt valgte Aktieselskabet 2 og Arbejderne 2 Bestyrelsesmedlemmer, saa Fabrikkens Overtag i Ledelsen var sikret²⁷⁾. Lejlighedsvis fandtes den Bestemmelse, at Lovene ikke maatte ændres uden Fabriksherrens Samtykke, saaledes paa det store rubenske Dampvæveri paa Rolighedsvej i København, hvis Sygekasselov fra 1873 angav, at den var vedtaget »efter Fabriksherrens Bestemmelse«²⁸⁾.

Arbejderne var paa Sygekassernes Omraade i nogen Udstrækning under Arbejdsgivernes Formynderskab. Som et halvt hjælpeløst Folkefærd var det taget under Armene, og Omsorg og Forsigtighed blev anvendt overfor dem. At lade dem selv vogte Kassernes Midler blev anset for risikabelt. Ligesom Mestre forhen tog sig af Svendelavens Pengekasse, vogtede Fabrikkerne nu hyp-pig Kassebeholdningen. Hvis de ikke gjorde det, blev det jævnlig forlangt, at Kassereren skulde have fast Bopæl²⁹⁾, eller man benyttede endog det gamle System, hvorefter flere skulde have Nøgle til Pengekassen³⁰⁾. Efterhaanden

²³⁾ Love for Fabrikken Øresunds Sygekasse 10/2 1862, K. B. & U. B.

²⁴⁾ Eks.: Vedtægter for Sygeforeningen af Arbejderne i T. C. Niensens Jernstøberi og Maskinværksted i Hjørring 30/4 1870; Sygeforeningens Love for Arbejderne paa Herr Smedemester P. W. Høsts Værksteder [1874, uændret 1892]; Love for Syge- og Begravelses-Kassen samt Forsikring imod Ulykkestilfælde i Kastrup Svovlsyre- og Gjødningsfabrikker paa Amager 1/1 1879, alle i K. B.; Love for Maglemølle Papirfabriks Sygekasse 1/3 1896, U. B.

²⁵⁾ Eks.: Regler for Sygekassen, oprettet af Arbejderne paa Petersen & Sørensens Tobaksfabrik, Horsens [1883], K. B.; Love for Syge- og Ligkassen for Arbejderne i Trævarefabriken »Bastian« 1/1 1885, U. B.

²⁶⁾ Love for Frederiksholm Teglværks Arbejderes Syge- og Begravelseskasse 24/1 1879; jfr. Love for Syge- og Begravelseskassen i Herrer Schmidt og Marstrands Fabrik 10/1 1880, begge i K. B.

²⁷⁾ Love for Sygekassen for Funktionærer og Arbejdere ved Aalborg Portland Cement Fabrik 1/4 1893, K. B.

²⁸⁾ Love for Arbejdernes Sygekasse paa Fabrikken Rolighedsvej 8, 25/3 1873, U. B.

²⁹⁾ Eks.: Love for Arbejdernes Syge- og Begravelseskasse for Bornholms Kaolinslemmeri Buske- og Tornegaard, 1872, K. B.

³⁰⁾ Eks.: Regler for Interessenterne i den af d'Hrr. Caspersen & Sønners samtlige Arbejdere oprettede Sygekasse 9/7 1858; Love for Muremester Frederiksens Svendes Sygebøsse 10/10 1877, begge i K. B.

som det blev almindeligt at sætte Pengene paa Sparekassebog, krævedes der ofte flere Mands Underskrift til at hæve paa Bogen³¹). Ligesom man troede at burde være paa sin Post overfor Arbejdernes Upaalidelighed, saaledes frygtede man ogsaa deres urolige Naturel, og ligesom i Svendelavene blev der jævnlig fastsat Mulkter for at afbryde Talerne eller forstyrre Ro og Orden under Forhandlingerne paa Sygekassernes Møder³²). Man faar Indtryk af, at Arbejderne betragtedes som en Art anden Klasses Borgere, hvis Velfærd burde vogtes af de »bedre« Samfundslag og da navnlig af Arbejdsgiverne.

Fabrikkasserne kunde ogsaa have andre Formaal end Sygehjælp. Paa Alexander Rasmussens Fabrik gav Syge- og Hjælpekassen 25 Kr. ved Medlemmernes Børns Konfirmation³³). Paa O. Andersens Fabrik var der en særlig Forening for Konfirmationshjælp³⁴). Hist og her fandtes Hjælpe- og Laanekasser. Fredericia Tæppefabrik gav fra 1886 ugentlig 2 Kr. til en saadan Kasse; paa Frederiksværk gav Anker Heegaard 500 Kr. til Start af en Kasse; og ved sit Sølvbryllup gav Malermester H. Chr. Nielsen i København 500 Kr. til Værkstedslaanekassen i Firmaet Bernh. Schrøder, Nielsen & Hansen³⁵). De Brugsforeninger, som Arbejderne paa flere Fabrikker dannede, fik som oftest gratis Lokale af Fabrikken, saaledes paa Silkeborg og Dalum Papirfabrikker, paa Allerups Fabrik i Odense og paa Brede Klædefabrik³⁶). Paa Crome & Goldschmidts Fabrik i Horsens deltog den ene af Principalerne i Styrelsen af en Brugsforening, og paa Cementfabrikken Cimbria skulde Aktieselskabet afgøre Stridigheder vedrørende den stedlige Brugsforening³⁷).

Størst Interesse knytter sig til de Forsøg, som især de større Virksomheder gjorde paa at tilvejebringe en Alderdomsunderstøttelse eller Pension for deres Mandskab. At skaffe en Forsørgelse af de gamle blev det evigt tilbagevendende Problem ved Arbejderklassens Tilværelse i næsten hele den Periode, som her behandles. I Virkeligheden blev der sat ganske anelige Pengemidler ind paa en Løsning, og sikkert nok blev dette det mest storartede Udslag af Hjælp-til-Selvhjælps-Bevægelsen.

Allerede 1850 grundlagde Pianofabrikant C. C. Hornung et Alderdoms- og Enkefond ved at henlægge 2 Rdlr. for hvert Instrument, hans Fabrik fremstillede. Hans Efterfølger H. P. Møller fortsatte 1851—59 Bidragene med 500 Rdlr. aarlig og valgte til Gengæld det ene af Kassens 5 Bestyrelsesmedlemmer³⁸). Eksempelvis kan ligeledes nævnes en Pensionskasse fra 1869 paa Løwener's Jernstøberi. Her fandtes tillige en Sygekasse fra 1852 og en Begravelseskasse

³¹) Eks.: Love af 20/4 1872 for Syge- og Begravelses-Foreningen for Arbejderne, stiftet af Firmaet L. P. Holmblads Fabriker, 1893, K. B.

³²) Eks.: Reviderede Love for Sygekassen i Firmaet M. P. Allerups Fabrik 1/3 1861, K. B. — Love for Sygehjælpeforeningen, dannet af Arbejderne paa Fabrikant O. Andersens Værksted, 22/12 1883, U. B.

³³) Vedtægter for Syge- og Hjælpekassen paa Alex. Rasmussens Fabrik, 22/3 1878, K. B.

³⁴) Love for Forening for Konfirmationshjælp til samtlige Medlemmers Børn, oprettet paa O. Andersens Fabrik i Febr. 1887, 1/4 1894, U. B.

³⁵) Love for Hjælpekasse for Fredericia Tæppefabriks Arbejdere 16/12 1886, K. B. — Vedtægter i Kontrafog for ... Frederiksværk Fabriks Hjælpekasse, stiftet Dec. 1886, 1933, i Firmaets Eje. — Ved 50-Aars Jubilæet i Sygekassen for Bernh. Schrøder, Nielsen & Hansen's Svende, 1920.

³⁶) Arbejderen 1868, 24; 1869, 16. — Danmarks industrielle Etablissementer I, 1888, 90. — Dalum Brugsforening 1882—1932.

³⁷) Arbejderen 1871, 117. — Vedtægt for Cementfabrikken »Cimbria« Forbrugsforening 22/10 1889.

³⁸) Love for Hornung & Møller's Hof-Pianofabriks Understøttelsesfond, 1875 og 1877, U. B.; jfr. Soc. 23/9 1882.

fra 1854, og samme Aar som Pensionskassen grundlagdes en Laanekasse. Til ingen af disse Foretagender gav Fabrikken lovfæstede Tilskud³⁹⁾; men at Firmaet interesserede sig for dem, antydes af, at Fabrikant V. Løwener 1886 foreslog, at Foreningen for Fabrikanter i Jernindustrien i København skulde oprette en Alderdomsforsørgelseskasse for hele Faget, hvortil Jernstøberne skulde give klækkelige Tilskud. Dette store Projekt kom dog aldrig til Udførelse⁴⁰⁾, da ingen vilde binde sig, og da man heller ikke mente at kunne bygge paa Bidrag fra »Privatpersoner i disses omskiftelige Egenskab af Arbejdsgivere«. Eksempelvis kan ogsaa nævnes den Kasse, der straks efter Poul Geleff's Agitationsbesøg i Odense 1871 dannedes for Odense Dampværeri ved, at Ejeren L. Bierfreund gav 500 Rdlr. til et Grundfond. Derefter skulde Arbejderne egentlig give 2 Sk. af hver Daler, de tjente, og Bierfreund skulde give ligesaa meget som Arbejderne tilsammen. Bestyrelsens Beslutninger skulde bifaldes af Ejeren; men hvis et eller andet, som han havde modsat sig, paany blev vedtaget efter en Maanedes Forløb, kunde han ikke igen nedlægge Veto⁴¹⁾. Socialisterne fandt med Rette, at denne Kasse var stiftet for at binde Arbejderne til Fabrikken. Naar først de havde en større Konto i Kassen, var de nødt til at finde sig i hvadsomhelst, hvis de ikke vilde afskediges og derved miste de gode Udsigter for den gamle Alder. Som Modsætning til Bierfreund's Kasse opstillede Socialisterne Alderdomsforsørgelseskassen ved Fyens Stiftstidende, hvor Firmaet gav sit Bidrag som Legat under Byraadets Bestyrelse og søgte kongelig Konfirmation paa Lovene⁴²⁾.

Naar der i 1872 og følgende Aar oprettedes en hel Del Alderdomsforsørgelses-kasser, er der ingen Tvivl om, at de var fremkaldt af Socialistforskrækkelse. Adskillige Fabrikanter troede, at de ved at yde Bidrag til saadanne Indretninger, kunde hindre den voksende Utilfredshed med Levekaarene, som fremkaldtes ved den socialistiske Agitation. Den mest kendte af disse Kasser blev Burmeister & Wains, som blev planlagt 1872, men først ført ud i Livet 1875. Arbejderne ydede ikke her noget Bidrag, men Aktieselskabet gav af sit aarlige Overskud 5 pCt. til Kassen. Beløbet fordeltes paa Konti til dem, som havde arbejdet for Firmaet hele Aaret. Desuden fik Kassen Lejeindtægten af Marketenderierne og de Akkordoverskud, som Arbejderne tabte Kravet paa ved at misligholde en Akkord. Berettiget til Støtte af Kassen var enhver, der blev afskediget for Svagelighed efter mindst 3 Aars Forløb. For Slutbeløbet paa den enkeltes Konto købtes Livrente. Til Kassens Bestyrelse valgte Selskabet 2 og Arbejderne 2 Repræsentanter, medens 1 valgtes af Selskabets »Betjente«⁴³⁾. Allerede fra Begyndelsen kritiserede Social-Demokraten denne Kasse paa det kraftigste, idet Ræsonnementet var følgende: »En Alderdomsforsørgelsesanstalt er en Slags Pensionsanstalt, hvis Fond fremkommer ved, at en Del af Arbejdslønnen ikke udbetales, men henlægges til Kassen, og det er et moralsk Overgreb, naar der knyttes Stavnsbaandsbetingelser til for at kunne erholde sin retmæssigt erhvervede Ret«. »Deltager en Arbejder i en Strejke eller i en Demonstration, er dette nok

³⁹⁾ Om Hjælpekasserne i D. Løwener & Co.s Fabrik i Kjøbenhavn, 1870, K. B.

⁴⁰⁾ S. C. H.[auberg]: De første 19 Aar indenfor Foreningen af Fabrikanter i Jærindustrien i København, 1904, 25.

⁴¹⁾ Love for Alderdomsforsørgelseskassen for Odense Dampværeries Arbejdere, stiftet 15/12 1871, K. B. — Arbejderen 1872, 69.

⁴²⁾ Soc. 8/1 1874. — Soc.-Dem. 8/5 1874.

⁴³⁾ Udkast til Love for en Alderdomsforsørgelseskasse i Burmeister & Wains Maskin- og Skibsbyggeri, vedtaget 24/3 1875 med Tillæg 19/2 1879 [u. A.], U. B. — Arbejderen 1874, 26. — Nationaløkonomisk Tidsskr. XVIII, 1881, 266.

til at forskertse Retten til Pension, ligesom ogsaa Retten kan fortabes, hvis man tager til Genmæle mod en Mesters Grovheder⁴⁴). Senere blev der fra Arbejderside klaget over, at Kassen gav meget lavere Støtte, end den havde Raad til. 1884 var der 384.690 Kr. i Kassen⁴⁵). Over for Klagerne maa det erindres, at en Arbejder, der havde faaet nogen Anciennitet i Virksomheden, ikke saa let kunde afskediges, idet hans Mester ikke kunde afskedige ham alene⁴⁶). Arbejdernes Utilfredshed vedblev imidlertid at tiltage i Styrke; Firmaets Lønninger var i Almindelighed ogsaa temmelig lave, og i 1898 endte det med, at Kassen ophævedes for de egentlige Arbejdere og udbetaltes i de følgende 5 Aar. Samtidig ophævedes Sygekassetvangen og Firmaet ophørte at give fri Læge og Medicin⁴⁷).

Foruden hos Burmeister & Wain oprettedes Alderdomsforsørgelseskasser i Tidens Løb i de fleste større Virksomheder i Jernindustrien⁴⁸). Hos Anker Heegaard i Frederiksværk fremkaldte Planen derom dog Strejke, og Forsøget maatte opgives⁴⁹). Paa Helsingør Skibsværft, hvor en Forsørgelsesordning indrettedes 1882 efter Burmeister & Wains Forbillede, blev Kassen ophævet og delt 1899⁵⁰). Af andre Virksomheder, der 1872 oprettede Alderdomskasser, nævnes Københavns Gasværker, Gamle Carlsberg og Bing & Grøndahl⁵¹). Navnlig de store Tekstilfabrikker⁵²), Bryggerier⁵³) og Trykkerier⁵⁴) søgte efterhaanden at

⁴⁴) Soc.-Dem. 19/2 1875 og 29/7 1876.

⁴⁵) Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark 5/7 1884; jfr. smst. 30/9 1884.

⁴⁶) Jfr. J. A. Hansen: 25 Aar af en Fagforenings Historie... Skibssmedeforeningens 25 Aars Jubilæum 1920, 24.

⁴⁷) Et Læg herom i Burmeister & Wain's Arkiv. — [Andr. Bruun:] Aktieselskabet Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri... i Anl. af 60 Aars Dagen, 1906, 95.

⁴⁸) Love for Alderdomsforsørgelseskassen for M. P. Allerups Fabrikspersonale, Dec. 1873, K. B. (Hertil: Fyens Stiftstidende 29/12 1873). — Love for Understøttelsesforeningen af Arbejderne i I. G. A. Eickhoffs Maskinfabrik og Støberi, revideret 1898, 1899, K. B. — Love for Alderdoms-Forsørgelses-Foreningen for N. A. Christensens Fabrikspersonale 21/10 1879, Nykøbing M. 1880, K. B. (Hertil: Arbejderne 1874, 75). — Marstrand & Rubow's Maskinfabrik og Jernstøberi, Alderdomsforsørgelse for faste Arbejdere, 1888, K. B. — Aktieselskabet Koefoed & Hauberg, Regler for Anvendelsen af Fonden til Understøttelse af Funktionærer og Arbejdere [1893], K. B. — Ugeblad for Bygningshaandværkere 19/8 1890 (L. Lang, hertil: Skr. i Pakken F. K. 1899 II i Jernindustriens Arkiv). — Th. Sørensen: Kjøbstadarbejderes Vilkaar, 1880, 61 (Hobro Jernstøberi). — A. Nordahl-Petersen: H. Rasmussen & Co., Frederiksgades Jernstøberi og Maskinfabrik, Odense, 1856—1931, 34.

⁴⁹) Aarhus Amtstidende 19/1 1872. — C. A. Clemmensen: Anker Heegaards Fabrikker gennem 100 Aar, 1928, 63.

⁵⁰) Love for Alderdoms- og Forsørgelseskassen i Helsingørs Jernskibs- og Maskinbyggeri, 1883, og Regnskaber for samme Virksomhed fra forskellige Aar i K. B. — Jul. Schovelin: Aktieselskabet Helsingørs Jernskibs- og Maskinbyggeri 1882—1907, 48.

⁵¹) Soc. 28/4, 2/5, 10/11, 16/11, 22/11 1872; 8/6, 23/11 1873. — Kbh. Gasværker 1857—1923, 234.

⁵²) A. Fraenkel: Gamle Carlsberg, 1897, 391-92. — Paa Carlsberg Bryggerierne opbevares nu: Protokoll for Pensionstilskudskassen B 1889—99, der slutter med, at hver Mand fik udbetalt sin Konto. — Ny Carlsberg fik en Ordning 1881 (C. Nyrop: Ny-Carlsberg 1846—96, 1871—96, 153; Fagblad for Bryggeriarbejdernes Forbund i Danmark Jan. 1899).

⁵³) Love for Skodsborg Klædefabriks Alderdomsforsørgelseskasse 15/2 1874, K. B. — R. Sørensen: Kjærs Mølle 1851—1901, 93.

⁵⁴) Love for Pensionskassen ved Tuborg Fabrikkers Bryggeri 1/3 1884, K. B. — Fagblad for Bryggeriarbejdernes Forbund i Danmark Jan. 1899; jfr. Karl Meyer: De forenede Bryggerier 1891—1916, 210-12. — Pensionskasse for faste Folk ved Bryggeriet »C. Wiibroes Bryggeri, Heise m. fl.«, Helsingør 1889; jfr. Love for Pensions- og Sparekasseseafdelingen... [1896], K. B. — En Avis om Bryggeriet Albani i Anl. af dets 50-aarige Bestaaen, K. B.

⁵⁴) Mindeblade om Hundrearsfesten i det Schultz'ske Bogtrykkeri 1883. — Dansk Bogtrykker-Tidende, Marts 1895.

sikre deres Personale. Ogsaa Statsvirksomheder deltog i disse Forsøg⁵⁵); men iøvrigt kan der nævnes en lang Række Eksempler paa Fabriksskasser til Alderdomsforsørgelse⁵⁶). Efter Gennemførelsen af Loven om Alderdomsunderstøttelse 1891 kølnedes Interessen for Sagen, og de større Firmaer lod sig nu i Reglen nøje med at tænke paa Funktionærernes Alderdom.

Ofte kom Alderdomsforsørgelsesfondene til at raade over meget betydelige Pengemidler, og det blev Virksomhederne og ikke Arbejderne, der kom til at yde Hovedparten af Bidragene. Alligevel bør Værdien af denne Alderdomsforsørgelse ikke overvurderes. De fleste Kasser begyndte deres Tilværelse med gennem en halv Snes Aar eller mere at samle Kapital, før der overhovedet udbetaltes en Øre, og naar det endelig blev til Alvor med Udbetalingerne, begyndte man med at give nogle faa og smaa Portioner. Da Kasserne endelig havde naaet den voksne Alder og skulde til at give noget fra sig, blev flere af de største ophævet og udbetalt. Den Støtte, der blev uddelt i Kassernes første Tiaar, 70'erne, maa derfor anses lig Nul, og selv i 80'erne og 90'erne blev Helhedsbeløbet næppe stort. Mest Fornøjelse fandt Arbejderstanden sikkert ved de Kasser, som det i 90'erne lykkedes at faa slagtet, en sand Svir, naar man tager i Betragtning, at Interessenterne nu i Stedet kunde se hen til den offentlige Alderdomsunderstøttelse.

Endnu staar tilbage at omtale den Støtte, Arbejdsgiverne ydede til Opførelsen af Svendestiftelser og Arbejderboliger. Under de stigende Krav til Hygiejne maatte mange af den ældre Tids Boliger anses for ganske utilstedelige. Kravet om nye Boliger forenedes da med Omsorgen for ældre Folk, og Resultatet blev Opførelsen af en Række Stiftelser. Allerede i Lavstiden begyndte denne Indsats, og navnlig i København fik den Betydning. 1835 oprettedes en Stiftelse for gamle Haandværksmestre og deres Enker i trange Kaar. Snart efter begyndte ogsaa Byens Svende at virke for Boliger til deres gamle Fagfæller⁵⁷); men et Projekt af 1846 til en almindelig Svendestiftelse forulykkede, fordi Magistraten ikke dengang mente, man turde gøre Bidragene tvungne som et Tillæg til Tidepengene. Allerede forinden havde dog nogle af Svendelavene planlagt hver sin Stiftelse; men da de maatte begynde med at samle frivillige Bidrag gennem en Aarrække, kunde de ikke bygge straks. Den første Svendestiftelse blev Tømrer-

⁵⁵) Love for den under $\frac{1}{4}$ 1875 stiftede Pensions- og Understøttelseskasse for Funktionærer og Arbejdere ved Geværfabrikken paa Københavns Tøjhus $\frac{9}{7}$ 1880, U. B. (Hertil Soc.-Dem. $\frac{9}{11}$ 1896 om Kassens Ophævelse). — Bestemmelser ang. Understøttelse af udtjente Arbejdere (derunder indbefattet Arbejdersker) ved den militære Klædefabrik, Krigsministeriet $\frac{14}{8}$ 1889, U. B. — Regulativ for Antagelse af Syere, Syersker og Tilskærere ved Munderingsdepotet samt deres Indtegning og Vilkaar som »stadige Arbejdere ved Depotet«, $\frac{1}{3}$ 1894, U. B.

⁵⁶) Soc. $\frac{28}{3}$ 1874 (Sukkerraffinaderiet). — Nordisk Garvertidende $\frac{1}{9}$ 1882 (Ballin). — Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh. 1881, 28. — Meddelelser fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 185-90. — Industriforeningens Tidsskrift 1885, 2 og 21; 1886, 5. — Love for Understøttelses Foreningen for Bagermester Marstrands Forretning 1889, K. B. — Alderdomsforsørgelse for de faste Arbejdere ved Gl. Antvorskov Teglværk, K. B. — L. Estrup: Aktieselskabet De danske Sprit-Fabrikker 1881—1921, 38. — Fajancefabrikken Alumina 1863—1913, 13. — Sv. Aage Lund: Christiansholms Fabrikker 1880—1930, 14.

⁵⁷) Bedste Oversigt herover: C. Nyrop: Ved Alderstrøsts 50 Aars Jubilæum 1862—1912. — Jfr. Meddelelser fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 334. — Om Stiftelsernes økonomiske Stilling: Staden Kbh. Regnskab 1860, 85-91; Repertorium over Legater og milde Stiftelser i Danmark, stiftede før Udgangen af 1894, I (1903), 40-93. — Om Haandværkerstiftelsen af 1835: 5 Smaatryk i Kbh. Tøjmagerlavs Trykte Plakater og Cirkulærer 1741—1854 og C. A. Clemmensen: Stiftelsen for gamle Haandværksmestre og deres Enker i trange Kaar 1835—1935.

nes, som opførtes 1851—52 og støttedes af Mestrene med smaa Tilskud og Legater. Siden fik Garverne en Svendestiftelse 1853, Snedkerne 1857, Skomagere 1859, Murerne 1860, Skræderne 1861, Typograferne 1870, Malerne 1874, Grovsmedene 1882, Tobaksspinderne 1885 og Bogbinderne 1885⁵⁸). Til nogle af disse Stiftelser ydede Mestrene Bidrag. I de Fag, hvor Huset ikke naaede at staa færdigt inden Lavstvangens Ophør, blev det i Reglen nødvendigt at lægge endog stærkt Beslag paa Arbejdsgivernes Offervilje, fordi man nu ikke kunde hindre uvillige Svende i at melde fra. I Bagerfaget mislykkedes Svendelavets Bestræbelser endog komplet, endskønt man samlede Penge lige fra 1846, og naar Faget 1877 fik en Stiftelse, skyldtes det udelukkende, at Mestrene lod sig gribe af Socialistforskrækkelse, saa de paa egen Haand tilvejebragte de fornødne Midler og endda udstyrede Stiftelsen med betydelige Legatmidler⁵⁹). Typografstiftelsen fik ligeledes gode Legater af Bogtrykkerne, og en Farverstiftelse rejstes helt og holdent af en enkelt Fabrikant, B. Goldschmidt⁶⁰).

Ogsaa Bødkere og Tøjmagere og senere Formere og Slagtere nærede Planer om Sveadestiftelser, og Slagtersvendene havde 1876 opsparet 2000 Kr. dertil; men Resultater kom der, saa vidt ses, ikke deraf⁶¹). Derimod opstod der foruden Haandværkerstiftelsen af 1835 en Række Stiftelser for Mestre, saaledes for Guldsmede, Sadelmagere, Skomagere, Slagtere og Snedkere⁶²), og dertil kom 1862

⁵⁸) Love og Vedtægter for Tømmersvendelaugets Stiftelse i Kjøbenhavn ²¹/₆ 1857; Vedtægter for Foreningen af Huustømrere i Kjøbenhavn, samt Vedtægter for Stiftelsen for gamle Tømmersvende og deres Enker 1873; aarlige Regnskaber trykt paa Navnelister over Svendene i Kjøbenhavns Tømmerlaug, alt i U. B. — C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 233-34. — Statuter for den Kjøbenhavns Garverlaugs Svendelade tilhørende Stiftelse, Febr. 1853, 1892, U.B.; Aarsberetninger i Nordisk Garvertidende. — Fundats for Stiftelsen for gamle, trængende Snedkersvende og deres Enker i Kjøbenhavn ¹⁰/₅ 1853 og 1865; Reglement for de Fritboende i Snedkersvendenes Stiftelse 1861, begge i K. B. og U. B.; nogle Regnskaber og Reglementer for de Fritboende i Snedkersvendenes Stiftelse 1861 i K. B.; Beretn. om Snedkersvendenes Stiftelse af 1857, udg. af De forenede Snedkere af 1862, 1907. — Fundats for Stiftelsen for gamle Skomagervende og deres Enker i trange Kaar, grundlagt ¹⁷/₈ 1858 i Kbh. Skomagerlavs Diverse Sager 1749—1893. — Love og Vedtægter for Muursvendenes Stiftelse i Kjøbenhavn ²¹/₂ 1861, 1862. K. B. og U. B.; Regnskaber for enkelte Aar i U. B. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1736—1848; samme Lavs Kopibog 1845—66, ¹⁴/₈ 1861. — Kbh. Skræderlavs Repræsentanters Forhandlingsprotokol 1848—62, ⁴/₁ 1855; Love for Skrædersvendenes Stiftelse i Kjøbenhavn 1884, U. B. — Typografernes Stiftelser, trykte Regnskaber og aarlige Meddelelser, U. B.; Rud. Jacobsen: Optegnelser om Typografernes Stiftelse 1870—95; [Oscar Johansen:] Meddelelser om Typografernes Stiftelser 1857—1907; Typografernes Stiftelser 1857—1932. — Fundats for Understøttelsesfondet for gamle trængende Malersvende og deres Enker ¹⁹/₄ 1854. — [Victor Hansen:] Malernes Understøttelsesfond 1854—1904. — Arbejderen 1876, 23 og 151; [Henry Bruun & W. Jacobsen:] Grovsmedeforeningen af 1873, 83-96. — Folkets Avis ²/₉ 1875; Vedtægter for Tobaksspindersvendenes Byggeforening i Kjøbenhavn, stiftet ¹⁸/₄ 1874, 1876, U. B. — Bogbinderhjælpeforeningen 1865—1925, 6.

⁵⁹) Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, ¹²/₁ 1846, ⁴/₆ og ¹⁷/₁₀ 1872; Soc. ¹⁹/₁₂ 1873; Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh. 1878, 27; Udkast til en Stiftelse for gamle og trængende Bagersvende i Kjøbenhavn ¹⁹/₈ 1883, U. B.; [Fleron:] Bagermestrenes Svendestiftelse i Kbh. 1872—97.

⁶⁰) Dansk Farvertidende, Febr. og Dec. 1892, Febr. 1894.

⁶¹) Kbh. Bødkerlavs Diverse Sager 1781—1890, ²²/₈ 1856. — Fundats for Stiftelsen for gamle, trængende Tøjmagervende og deres Enker i Kjøbenhavn ⁴/₄ 1857, U. B. — Soc.-Dem. ²/₂ 1875. — H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Slagterlaug 1451—1926, 133.

⁶²) Aage Sølvær: Danske Guldsmede og deres Arbejder gennem 1500 Aar, 1929, 255. — Berg: Sadelmagerlavet i Kbh., 1910, 255. — C. Nyrop: Kbh. Skomagerlav 1509—1909, 134 og 152. — H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Slagterlaug 1451—1926, 192-93. — R. Berg: Smedelaug et i Kbh. 1912, 87. — Se iøvrigt: Repertorium over Legater I, 1903, 40-93.

den mest omfattende af alle Danmarks Haandværkerstiftelser: Alderstrøst. Provinsbyerne efterlignede paa dette Felt København, og 1885 kunde C. Nyrop opregne ca. 25 Haandværker- og Borgerstiftelser i Købstæderne, hvortil han føjede Omtalen af en Række Byer, der samlede Penge ind til saadanne Institutioner⁶³). Af Svendestiftelser i Provinsen kendes derimod kun Viborg Murer- og Tømrersvendeforenings Stiftelse fra 1880, der bestod af 5 Lejligheder, hver med en Stump Have⁶⁴).

For at opnaa Fribolig i Svendestiftelserne krævedes almindeligvis, at vedkommende havde ydet Bidrag til deres Opførelse eller Drift. I Reglen var dette Bidrag fastsat til 2 eller 4 Sk. ugentlig — rigtignok en beskeden Sum, men naar Hensyn tages til den lange Aarrække, hvori Optrængen foregik, dog en Post. En sejt Sparsommelighed kom herved til Udfoldelse, en Forsynlighed, som Eftertiden har Grund til at paaskønne, fordi Sparerne havde saa lidt at tage af. Naar Hensyn tages til Nedgangen i Pengenes Værdi, blev de Summer, som anvendtes til Stiftelser, iøvrigt vistnok til større Nytte end de langt betydeligere Pengemidler, som blev indskudt i Alderdomskasserne. Kun under een Synsvinkel turde der rettes Indvendinger mod Stiftelser, men rigtignok paa et meget afgørende Punkt. Dette fremgik af en Skrivelse, hvorved Grevinde Danner 1854 afslog at yde Støtte til Skomagervendenes Stiftelse; det hedder heri: »Hendes Naade kan ikke ret sympatisere med den almindelige Forkærlighed for Friboligen, der i de sidste Aar synes at være vaagnet med fornyet Liv . . . denne Middelalderens Maade at udskille de uformuende fra den øvrige Befolkning og samle dem i særskilte Huse paatrykker Beboerne en fordærvelig Følelse af deres Nødlidened, og det medfører et slet Samliv mellem dem, og fremdeles smaalig Egen nytte og Uenighed⁶⁵). Aabenbart laa der en Erfaring bag disse Ord, som dog ikke hindrede, at Grevinde Danner selv senere grundede en Stiftelse for gamle Kvinder af Arbejderklassen⁶⁶). I alt Fald udtrykte Ordene Demokratietts Modvilje mod Klassesamfundet, og det var følgerigtigt, naar Bevægelsen for at oprette Stiftelser ikke blev videreført af den moderne Arbejderbevægelse.

Medens Stiftelserne kun var beregnet for de gamle, var Formaålet med Arbejderboligerne overhovedet at skaffe forsvarligt Husrum til Arbejderne. Der maa imidlertid skelnes skarpt mellem to Grupper af Arbejderboliger. Den ene opførtes af Foreninger eller Velgørere ud fra filantropiske Synspunkter; den anden byggedes af Arbejdsgivere tæt ved Virksomhederne, i Reglen hvor der ingen eller daarlig Adgang var til Boliger i det hele taget, altsaa oftest paa Landet. Arbejderboliger af den sidste Slags var almindelige fra ældre Tid, især ved de mange Fabriksanlæg i Nordsjælland, og Opførelsen deraf vedblev stadigvæk, saaledes ved Glasværkerne, ved Silkeborg Papirfabrik, Hinnerup Cellulosefabrik, Tuborg og Usserød Klædefabrik. I København forekom de sjældent; men et Arbejderlegat, som Carl Jacobsen 1883 oprettede for Carlsbergs Arbejdere, benyttedes dog bl. a. til Opførelsen af Boliger. Ofte var Fabriksboligerne gratis, og ellers betalte Arbejderne i alt Fald sjældent saa høj Leje, som Boliger plejede at koste paa Stedet. Tilmed fik Beboerne jævnlig Adgang til Havejord og andre Fordele, og ved Holger Petersens Fabrik ved København var der Fore-

⁶³) Meddelelser fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 336.

⁶⁴) Fundats for Viborg Murer- og Tømrersvendeforenings Stiftelse 14/1 1880, 1889, U. B.

⁶⁵) Kbh. Skomagerlavs Indkomne Breve 1852—57, 15/12 1854.

⁶⁶) Repertorium over Legater I, 1903, 82.

dragssal, Bibliotek og et Fælleskøkken, hvor man fik 2 Retter Middagsmad for 25 Øre⁶⁷). For at vurdere Betydningen af Fabrikkernes Arbejderboliger maa man i hvert enkelt Tilfælde vide, for hvilken Løn Beboerne til Gengæld arbejdede. Dette lader sig vel i Reglen ikke oplyse; men der er næppe Tvivl om, at Boligerne i Flertallet af Tilfældene betød en Hjælp for Arbejderne. Følgelig bør Fabrikkernes Arbejderboliger nævnes her, selv om de ikke var Produkt alene af Hjælpebestræbelsernes egentlige Tidsalder.

Et direkte Udslag af Tankegangen just efter Midten af det 19. Aarhundrede var derimod den filantropiske Virksomhed for Opførelsen af gode Arbejderboliger. Der agiteredes herfor med samme Iver og i samme store Udstrækning som for Selvhjælpsforeningerne, og Resultaterne blev ganske anselige⁶⁸). De første Boliger opførtes af et Aktieselskab, der startedes 1851 paa Christianshavn. Dette Selskab var ældre end det berømte Selskab i Mulhouse til Opførelse af Arbejderboliger, hvis gode Resultater Samtiden, ikke mindst i Danmark, beundrede højt⁶⁹). Dets Aktier var paa 100 Rdlr. Stykket, men man kunde ogsaa blive Medlem ved at yde et Aarsbidrag paa 5 Rdlr., og Formaalet var, at Lejerne efter en Aarrække skulde overtage Boligerne som Ejendom⁷⁰). Andre Boliger til lav Husleje opførtes efter Koleraen 1853 af Lægeforeningen paa Øster Fælled ved København⁷¹) og 1866—80 af det classens Fideikommiss paa Frederiksberg. Det største Byggeforetagende blev Arbejdernes Byggeforening, stiftet paa Foranledning af Lægen F. F. Ulrich 1865 af Arbejderne hos Burmeister & Wain. Ligesom i Christianshavnerselskabet havde man her til Formaal at bygge Smaahuse, som Arbejderne selv skulde eje. Mod et ugentligt Bidrag deltog man i Lodtrækning om de Huse, som Foreningen lod bygge, og som Vinderne derefter kunde blive Ejer af paa meget lempelige Vilkaar. De velhavende Samfundsklasser kunde deltage for at støtte Foreningen; men dette medførte, at den forsynlige Middelstand lod sig friste af de fordelagtige Vilkaar, og mange af Husene kom ikke paa Arbejderhænder⁷²). Flere andre Selskaber og Foreninger kom efterhaanden til⁷³), og 1895 fandtes der i København som Resultat af Bestræbelserne 3806 Lejligheder, hvoraf 2175 skyldtes Arbejdernes Byggeforening⁷⁴).

Ogsaa til Provinsen naaede dette Byggeri. 1866 dannedes i Helsingør et Aktie-

⁶⁷) Soc. 19/9 1872 [Holmegaard]. — Danmarks industrielle Etablissementer I, 1888, 10, 14, 20, 56 og 89; II, 1889—90, 160 og 206. — Ugeblad for Bygningshaandværkere 12/7 1890. — Oversigt over Glasmagerens Fagbevægelse i Danmark 1883—1908, 5. — C. Nyrop: Ny Carlsberg 1846—96 og 1871—96, 116-17. — Jac. Hansen: Kort Oversigt over den militære Klædefabriks Historie, 1898, 6.

⁶⁸) Bedste Oversigt: Cordt Trap & Olaf Schmidh: Les habitations ouvrières en Danemark et principalement de Copenhague, Paris 1900. — Flere Artikler af O. Schmidh i Den tekn. Forenings Tidsskr. 1890 o. flg. Aar.

⁶⁹) Selskabet omtales ofte i Datiden, saaledes af W. Scharling i Dansk Maanedsskrift 1868 I, 27-38.

⁷⁰) Udkast til Statuter for Selskabet til Opførelse af Boliger for Arbejdsklassen, 1852, K. B. — Fædrelandet 8/7 1865.

⁷¹) De nye Boliger paa Østerfælled, 1853. — Saml. af Best. vedr. Kbh. Kommune 1840—63, 20/8 1853.

⁷²) Fædrelandet 2/12 og 4/12 1865. — Ill. Tidende 1866—67, 176. — Flere Omtaler i Arbejderens. — Regnskaber 1871 o. flg. Aar i K. B. — Arbejdernes Byggeforening, 1893, stiftet af Burmeister & Wains Arbejdere, K. B. — Soc. 27/12 1872.

⁷³) Eks.: Statuter for Aktieselskabet for Opførelse af Arbejderboliger ved Arbejderforeningen af 1860 [u. A.]; Arbejderens Jan. 1869.

⁷⁴) Tabelværk til Kbh. Statistik XI, 1898, 145.

selskab til Opførelsen af Arbejderboliger⁷⁵). Arbejdernes Byggeforening i Aarhus af 1872 var en tro Kopi af det københavnske Forbillede fra 1865. Ved den første Bortlodning fik ikke en eneste Arbejder Hus; men nogle af Vinderne overlod dog deres Gevinst til Arbejdere⁷⁶). I Nykøbing F. ydede det classenske Fideikommis Laan til Opførelsen af Arbejderboliger⁷⁷). I Odense skænkede Byraadet en Grund til at opføre Boligerne paa⁷⁸). Ogsaa i andre Byer viste Myndighederne deres Velvilje⁷⁹). Selv paa enkelte Fabrikker dannede Arbejderne Byggeforeninger, og 1875 kunde Arbejderne paa Odense Dampvæveri hejse Kransen over 6 Huse⁸⁰). Det største Foretagende knyttet til en enkelt Fabrik blev Aktieselskabet til Opførelse af Arbejderboliger ved Rørdal, som oprettedes 1899 ved Aalborg Portland Cementfabrik. Dets filantropiske Karakter viste sig ved, at Aktionærerne højst maatte faa 4 pCt. Udbytte, medens Overskud iøvrigt kunde anvendes til Lejenedsættelse, Friboliger og Pensionering. Der rejstes hurtigt Bolig til 400 Familier⁸¹). Som en Udløber af Foreningsbestræbelser, der havde nogen Lighed med Byggeforeningernes, stod endelig ogsaa, selv om Grundlaget blev ren Selvhjælp, Arbejderhaverne ved Aalborg fra 1884. Disse lededes af Formanden for Byens Arbejderforening af 1865, Jørgen Berthelsen, der hermed kom til at indlede Kolonihavebevægelsen⁸²).

Værdien af Arbejdsgivernes Tilskud til Bygning af Arbejderboliger kan ligesaa lidt maales som de foran omtalte Former for Hjælp. Det antages, at det kun var lidet, der ad denne Vej tilfaldt Arbejderklassen. Heller ikke bidrog det nævnte Byggeri stort til at afhjælpe Overbefolkningen i Fattigkvartererne.

Som Helhed kom Hjælp-til-Selvhjælp-Bevægelsen, saaledes som den udsprang af 60'ernes Tankegang og endnu vedblev at udfolde sig i den følgende Menneskealder, ikke til at betyde nogen stor Overflytning af Værdier fra Arbejdsgivere til Arbejdere; men den gav nu og da Stødet til, at virkekræftige Selvhjælpsforeninger blev grundlagt, og paa Alderdomsforsorgens Omraade blev den endog saa vidtrækkende, at den i de største og heldigste Industrivirksomheder gennemgaaende fremskaffede en Hjælp, som Arbejderne aldrig selv kunde have tilvejebragt. Man tør derfor sige, at Bevægelsen til en vis Grad naaede, hvad den vilde, selv om den ikke paa langt nær løste Spørgsmaalet om Fattigdommen eller skaffede hele Arbejderklassen sikrere Leveforhold.

Godgørenhed.

Omend Selvhjælp blev anset for det bedste, forsvandt ingeniende den egentlige Godgørenhed. Hverken offentlig Fattigforsorg eller privat Selvhjælp og Assurance væbnede mod alle Former for Nød, særlig ikke, naar de kom overraskende. Naar haard Vinter fremkaldte øjeblikkelig Arbejdsløshed, var Velgørenheden nærmest til at gribe ind. Noget betød det ogsaa, at man fra kriste-

⁷⁵) Fra Arkiv og Museum II, 1903—05, 120.

⁷⁶) Soc. 4/7 1872. — Peter Holm: Arbejdernes Byggeforening i Aarhus 1872—1922.

⁷⁷) Soc. 24/8 1872. — Arbeideren 1875, 39.

⁷⁸) Arbeideren 1875, 139 og 163.

⁷⁹) Eks.: Arbejdernes Byggeforening 1877—1927. [Fredericia].

⁸⁰) Arbeideren 1875, 59. — Jfr. Love og Vedtægter for L. Frandsens Arbejderes Byggeforening i Holbæk 1873; Love for Stege Sukkerfabriks Arbejderes Byggeselskab (1886), begge i K. B.

⁸¹) Ingeniøren 1900, Nr. 34. — Nord. Tidsskr. for Lervare- og Sten-Industri 31/8 1900.

⁸²) Arbejderhaverne ved Aalborg af 1884 og 1887, 1893. — Jul. Eilersgaard: Arbejderhaverne og deres Fader, 1905.

lig Side fremhævede det skønne i at give, ja fremhævede det saa stærkt, at man, som Harald Westergaard siger, skulde tro, at det var en Ulykke, om Fattigdommen forsvandt af Verden¹⁾.

En glad Giver blev derfor stadig et skattet Medlem af Samfundet, og ud fra Tidens Trang til at danne Foreninger blev Veldædigheden nu ogsaa bragt under Organisation. At lade den enkelte rige hjælpe den enkelte fattige var ikke længere betryggende. I Stedet oprettedes der i Aarene 1865—69 i København en Række Understøttelsesforeninger for de enkelte Sogne, som i 1874 samledes i Københavns Understøttelsesforening. Opgaven blev at undersøge deres Kaar, som bad om Hjælp, og at uddele de veldædige Midler, saaledes at Velgørenes Penge ikke blev kastet bort til Unytte. Man hjalp efter Princippet Hjælp til Selvhjælp, og navnlig Christianshavns Understøttelsesforening var meget foretagsom. Arbejdsløse blev kun støttet i Vintertiden, naar man med Sikkerhed kunde konstatere, at de ikke selv var Skyld i deres Skæbne. Haandværkere og Arbejdsmand kom til at udgøre Halvdelen af dem, der blev hjulpet²⁾.

Uden om denne Hovedorganisation vedblev paa forskellig Maade de gammel-dags Former for Godgørenhed, ogsaa i Forholdet mellem Arbejder og Arbejds-giver. Forhen havde Lavsmestrene jævnlig, naar vanskelige Situationer indtraf, draget Omsorg for Bepisningen af Lavets Svende³⁾. Malerlavet vedblev endnu i 60'erne og 70'erne at give Bidrag til Bepisningsanstalter⁴⁾, der uddelte gratis Mad i Vintertiden, og saa sent som 1896—97 samlede Bogtrykkerne ind til Bepisning af arbejdsløse Typografer⁵⁾. Paa flere Fabrikker anvendtes aarlige Summer til Støtte for de fattige blandt Arbejderne. Paa den kongelige Porcellænsfabriks Budget var normeret en Sum til trængende, hvoraf man efter Forholdene uddelte Begravelseshjælp, Jubilæumsgaver o. lign.⁶⁾. Paa Frederiksværk gav det classenske Fideikommis omkring 1888 aarlig 800 Kr. til de fattige⁷⁾. Andre Eksempler paa Velgørenhed var det, naar Ejeren af Brede Klædefabrik bekostede et Asyl⁸⁾, eller naar Langebros Dampmølle, da den 1888 maatte lukke, fordi den svenske Toldlov standsede Udførselen til Sverige, støttede sine Arbejdere med hver 50 Kr. til Nytaar og ugentlige Uddelinger af Levnedsmidler⁹⁾. Navnlig ved festlige Lejligheder viste de rige Arbejdsgivere deres Godgørenhed. Juleaften 1873 gav en Oliemøller i København hver af sine Arbejdere en Gaas og 2 Pd. Ris, og til Nytaar fik hver 5 Rdlr.¹⁰⁾. Ved 25-Aars Jubilæet for Kastrup Glasværk samme Aar gav Ejeren en Fest for Arbejderne, og samtidig blev der tillagt Understøtteskasserne ved Glasværkerne aarlige Penge-gaver¹¹⁾. Snart blev det næsten Skik, at Jubilæer skulde fejres med Gaver, og de forskellige Fabrikssygekasser og Pensionsfond kom i ikke ringe Grad til at nyde godt heraf.

1) Har. Westergaard: Socialismen og Samfundsudviklingen, 1899, 29.

2) F. Rüdinger: Kbh. Understøttelsesforening 1874—99, særlig 44.

3) Eks.: Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1736—1848, under 1848; C. Nyrop: Kbh. Skomagerlav 1509—1909, 135.

4) Kbh. Malerlavs Journal 1853—1902.

5) Dansk Bogtrykker-Tidende Jan. 1896. — Typ.-Tid. 16/7, 1897.

6) Pakken: Administrationens Korrespondance 1857—59. Sjællandske Landsarkiv.

7) Allerunderdanigst Beretn. fra Directionen for det Classenske Fideikommis 1888—89, 1890, 2.

8) For Almeenvel I, 1858, 72.

9) Soc.-Dem. 13/3, 1888. — Dansk Mølleri-Tidende 15/3, 1888.

10) Soc. 9/1, 1874.

11) Folkets Avis 21/11, 1872.

Mest storartet kom Velgørenheden til at vise sig ved Oprettelsen af Legater¹²⁾. Nogle Legater var knyttet til Stiftelserne. Gennem Foreningslegater frembød der sig ligeledes en virksom Vej til at yde Hjælp til Selvhjælp. Intet øgede mere en Forenings Levedygtighed end det, at den aarlig modtog Renterne af et Legat. Selv om Oprettelsen af Legater ikke var noget særligt for den Tidsalder, der her omtales, kan den dog siges at falde godt i Traad med Aanden fra 60'erne. De Legater, hvis Udbytte udelukkende var beregnet for Haandværkere, beløb sig ved Lavsvæsenets Ophør ikke til særlig store Summer¹³⁾. I København havde Typograferne Legatkapitaler til et Beløb af 7000 Rdlr., Garversvendene 2000 Rdlr., Dugmager- og Tøjmagervendene 2500 Rdlr., Tøjmagersvendene desuden 500 Rdlr. I de øvrige Fag skulde Legaternes Afkastning deles mellem Mestre og Svende. Bagerfaget havde Legatkapitaler paa ialt 59.000 Rdlr., Murerne paa 25.300 Rdlr. Andre Fag havde Legater paa nogle faa Tusind Rdlr. Enkelte af Legaterne var udelukkende beregnet for Mesterklassen; men f. Eks. af Murerlegaterne kunde den største Del nok tilfalde Svendene. Alt i alt beløb den københavnske Haandværkerstands Legatkapitaler, naar bortses fra Stiftelserne og de til dem knyttede Legater sig til 115—120.000 Rdlr. Hertil maa føjes, at i 1858 oprettedes det Mehl'ske Legat, hvis Kapital beløb sig til 97.500 Rdlr., og som »helst skulde uddeles til Haandværkere«. I 60'erne forøgedes Legatkapitalerne kun med Maade, i København med ca. 25.000 Rdlr.; men efter Storindustriens Gennembrud stiftede en Række af de heldigste Fabrikanter betydelige Legater for Arbejdere og Haandværkere¹⁴⁾. Som Helhed var de Legatkapitaler, der udelukkende var forbeholdt Haandværkere og Fabriksarbejdere i København omkring 1900 gaet et godt Stykke op over 1 Million Kr. Siden 1857 var Legatkapitalerne altsaa blevet femdoblet. Hertil kom saa, at Haandværkerstiftelsen af 1835 ved Aar 1895 havde modtaget ialt over 700.000 Kr. i Legater og Alderstrøst over 600.000, de forskellige Mesterstiftelser omkring 200.000 og Svendestiftelserne over 170.000 Kr. Yderligere havde forskellige Sygekasser faaet nogle Smaalegater, og den samlede Legatkapital, beregnet paa Forsørgelse af Haandværks- og Industristanden i København, kan saaledes antages i 90'erne at have passeret 3 Mill. Kr. For Provinsen kendes de tilsvarende Tal ikke. Som Helhed forekommer den samlede Legatkapital overordentlig ringe efter Tidens Forhold, f. Eks. sammenlignet med Aktiekapitalerne i de store Selskaber, eller med de Summer, som adskillige Fideikommisser samtidig raadede over.

Uden Tvivl maa der til de omtalte Former for Velgørenhed, hvis Omfang i nogen Grad kan bedømmes, føjes, at der ogsaa af adskillige Arbejdsgiverfa-

¹²⁾ Repertorium over Legater I, 1903, 40—93, og II—V, 1897—99, passim. — Se iøvrigt Tabelværk til Kbh. Statistik II, 1877, 24-51.

¹³⁾ Staden Kbh. Regnskab 1860, 87-91. — Repertorium over Legater I, 1903 274-78 og 355.

¹⁴⁾ Saaledes Tobaksfabrikant N. T. Bonnesens Sønner (75.000 Kr.), Bryggerne E. Kogsbølle (20.000), Carl Jacobsen (25.000) og L. C. Meulengracht (Ceres, 20.000), Apoteker Alfred Benzons Enke (25.000), Tobaksfabrikant Obel (20.000), Snedkermester C. D. H. Wilrodt (186.000), Jernstøber Anker Heegaard (ialt over 100.000), Tekstilfabrikant Bernhard Ruben (50.000), Kammerherreinde Berling (ialt 81.000), Maskinfabrikant J. Chr. Mygind (25.000), Klædefabrikanten Brandt (100.000). Herom: Repertorium over Legater I, 1903, 366, 368, 387, 389-90; V, 1899, 52; Soc. ¹⁸/₂ 1874; Maanedsskrift udg. af Industriforeningen i Kbh. 1882, 27; Meddelelser fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 336; Dansk Bogtrykker-Tidende Febr. 1895; Vulkan ¹/₈ 1896; Fundats for M. C. Lottrup's Legat ²¹/₁₂ 1881 til Fordele for Arbejderne paa Bryggeriet Ceres i Aarhus 1885, U. B.; [C. P. N. Nørgaard:] Bryggeriet Ceres's Historie 1856—1931, 17; P. H. Heegaard: Udtog af en Slægtebog, 1908, 98, 109-10.

milier blev givet direkte Hjælp til enkelte fattige Arbejdere og deres Koner og Børn. Denne Hjælps Værdi vil man aldrig kunne skønne over, bl. a. fordi en Del af den vel foregik i saa stor Stilhed, at den ene Haand ikke vidste, hvad den anden gjorde; men selv om den tages med i Betragtning, maa man dog her ligesom ved Hjælp-til-Selvhjælpsorganisationerne komme til den Antagelse, at Hjælpen ikke var synderlig stor og navnlig aldeles ikke formaade at hjælpe alle dem, der trængte. Kun hvor Nøden var mild, formaade Velgørenheden at redde en Mand fra Fattigvæsenet.

De patriarkalske Forhold.

De Arbejdsforhold, som særlig gav Plads for alle de nævnte Hjelpebestræbelser, er ofte blevet kaldt de patriarkalske. Karakteristisk for disse Forhold var det, at de tillod Arbejdsgiveren at betale en utilstrækkelig direkte Løn, men til Gengæld krævede, at han ad Velgørenhedens Vej drog Omsorg for, at hans Folk ikke led Nød. Udført i sine Konsekvenser blev Systemet til, at Arbejdsgiveren overtog et betydeligt Ansvar, men til Gengæld fik en Art Formynderskab over sine undergivne. Arbejderen nød derimod den Behagelighed, at han ikke behøvede at bryde sit Hoved med eller bære Ansvar for, hvor han skulde faa sit Udkomme fra. Naar blot han passede sit Arbejde, kunde han iøvrigt lade Verden gaa sin Gang. Arbejdsgiveren overtog Bryderierne og Spekulationerne, men vandt tillige Muligheden for at kunne tage hele Overskuddet af sine Folks Arbejde. Arbejderen løb kun den Risiko, at den Virksomhed, han tilhørte, kunde gaa i Stykker, og hvis han da samtidig blev gjort uarbejdsdygtig af Sygdom, Ulykke eller Alderdom eller ikke kunde finde ny Beskæftigelse, fik han ikke den Forsørgelse, der tilkom ham, men maatte ty til Fattigvæsenet. Idet han ganske var undergivet Arbejdsherrens Naade og Barmhjertighed, blev han imidlertid uselvstændig og vant til at lade sig tage under Armene, hver Gang der var noget i Vejen; Ligegyldighed og Mangel paa Forsynlighed og Fremdrift maatte præge ham, og han tog det da ikke saa nøje, om Fattighjælp blev nødvendig. Arbejdsgiveren var nødt til at skaffe sig Kundskab og Overblik. Arbejderen behøvede ikke at lægge Vægt paa almen Dannelse og Kultur. Erhvervsbefolkningen blev delt i en Overklasse, hvem man tiltænkte Dannelse, Omtanke, Rigdom og Risiko, kort sagt alt, hvad der gav Livet Spænding, og en Underklasse, der blot skulde passe sit Arbejde, sin Mad og sin Middagssøvn.

Den gamle Tid, da hele Haandværkerstanden i det væsentlige var een stor social Klasse, kom til Ophør, og i Stedet for en Lempelse af Modsætningerne i Fortidens Klassesamfund indtraadte en ny og skarp Klassesdeling. Arbejderen under patriarkalske Forhold stod endog svageere overfor sin Arbejdsgiver, end Fortidens Lavssvend havde gjort overfor Mesteren. Svenden havde haft en Støtte i Svendelavet, og for den sociale Vurdering maatte det blive afgørende, at han havde god Udsigt til at blive Mester. Arbejderen under patriarkalske Forhold havde saa at sige slet ikke denne Udsigt, og under de skærpede Omstændigheder bredte sig saaledes den Udsondring af en bundfattig Klasse af ældre gifte Svende og Fabriksarbejdere, som saa smaat var begyndt i Lavstiden. Paa den anden Side, de Individier, for hvem Tryghed og Sikkerhed i Livets Forhold betød mere end personlig Frihed overfor Livets Muligheder og Kamp, var ikke daarligt tjent med den patriarkalske Ordning, og ikke saa faa Menne-

sker var der vel af den Slags — at dømme efter den Rift, der næsten altid var om smaa faste Bestillinger.

Med bedst Virkning lod Systemet sig praktisere under smaa og provinsielle Forhold, hvor Arbejdsgiveren lettest kunde holde sig underrettet om sine undergivnes Kaar. En vis Fællesskabsfølelse kunde her komme til Udfoldelse. Skildringen af de patriarkalske Forhold er nemlig ikke fyldestgørende, naar der blot tages Hensyn til de økonomiske Kendsgerninger. Omsorgen for Arbejderen skulde efter Datidens Begreber ikke blot være bestemt heraf, men skulde tillige bero paa Medfølelse og Forstaaelse hos Arbejdsgiveren, og Arbejderen skulde se op til Arbejdsgiveren med Tillid og være flittig af god Vilje. Begge Parter burde mødes i Ønsket om Virksomhedens Trivsel og udvise Omgængelighed overfor hinanden. Naar disse Egenskaber var til Stede, kunde hele Forholdet blive præget af Ro og Stabilitet, saa det daglige Liv forløb uden Mislyd, og Fest og Højtid vakte Parternes fælles Glæde. Det var i Overensstemmelse med disse Synspunkter, naar en lille »Arbejdernes Bog« fra 1861, der skulde udbrede »sund og gavnlige Læsning« blandt Arbejderne, prædikede Flid og Omhu, Høflighed, Ordholdenhed, rene Sæder og Nøjsomhed.

Vistnok herskede de patriarkalske Forhold mest uantastet henimod 1870; men skønt nye Strømninger derefter begyndte at sætte ind, vedblev de at være af ikke ringe Betydning endnu i den nærmeste Snes Aar eller mere. Arbejdsgiverne vilde nemlig opgive Herligheden. Intet kan være mere i den patriarkalske Aand end de Vendinger, hvormed Smedemesterforeningen i København 1883 modtog Fagforeningens Lønkrav. De lyder: »Man vil haabe, at det maa være enhver ærekær Arbejder magtpaaliggende at udføre det ham anbettede Arbejde saaledes tilfredsstillende, at Arbejdsgiveren maa føle det som sin Pligt at betale ham saa rigelig, at han med Familie kan leve uden Nærings Sorg«¹⁾.

Som Eksempel paa, hvad en patriarkalsk Arbejdsgiver havde at gøre, tjener samtlige de forannævnte Ydelser i Velgørenhedens eller Hjælp-til-Selvhjælpens Navn. Hvis ikke gamle og svage Arbejdere blev hjulpet paa anden Maade, lod man dem gaa paa Arbejdspladsen for en noget nedsat Løn, uanset om de gjorde Gavn eller ej. Omkring 1870 havde det Milo'ske Bogtrykkeri i Odense en gammel Typograf gaaende for en Løn af 5 Kr. om Ugen samt Husleje²⁾. Heller ikke turde man lade Arbejderne i Stikken, selv om der var smaat med Arbejde; Skibsbyggerne i Helsingør betænkte sig ikke paa, ved en saadan Lejlighed for egen Regning at lægge Kølen til et nyt Skib³⁾. Den Arbejdsgiver, der ikke rettede sig efter, hvad der i Forsørgelsesspørgsmaal var Takt og Tone, kunde ikke i Længden undgaa Kritik⁴⁾.

Det er klart, at under human Ledelse kunde Arbejdsforholdene efter det patriarkalske Skema udfolde sig til at blive overordentlig idylliske og behagelige. Som Udtryk for saadanne gode Forhold omtaltes ofte, at Arbejderne forblev i samme Tjeneste gennem en længere Aarrække. Selv op i vor Tid holder Industrivirksomheder af at anføre med et let patriarkalsk Anslag i deres Jubilæumsskrifter, hvor mange Arbejdere, der har holdt 25 Aars Jubilæum el. lign. hos dem, eller at Søn er fulgt efter Fader blandt Arbejderstaben. Det var ikke usædvanligt, at en Arbejder virkede 30—40 Aar samme Sted, ja

1) Skr. 27/7 1883 i Pakke 1883—96 i Jernindustriens Arkiv.

2) Dansk Typograf-Forbund, Odense Afdeling 1881—1931, 18.

3) M. Galschiøt: Helsingør, 1921, 212-13.

4) Eks.: Soc.-Dem. 14/11 1875 (Thiele).

selv 50 Aars Jubilæum forekom. I Tobaksfirmaet Chr. Augustinus arbejdede en Kone fra 1835 til 1900, hos Anker Heegaard en Værktøjsforvalter i 69 Aar⁶⁾. Iøvrigt betegner Ordene »gode Forhold« i Jubilæumsskrifter efter Arbejdsgivernes Sprogbrug netop hyppigst patriarkalske Forhold.

Et typisk Udslag af den patriarkalske Aand var de Fester, som Arbejdsgiverne gav for deres Personale. Anledningen dertil kunde være, at en Arbejder fejrede Jubilæum i vedkommende Tjeneste⁶⁾, eller selve Virksomhedens Jubilæum⁷⁾. De gammeldags Lysegilder blev nu ogsaa undertiden hele Fester. Ved et saadant Gilde 1874 fik Arbejderne først et Festmaaltid, hvorefter de hentede deres Familie til et Bal, der varede til Kl. 5 om Morgen, og hvori Principalen med Paarørende deltog »til henad Natten«⁸⁾. Fabrikant L. Lange i Svendborg fejrede altid sin Fødselsdag sammen med sine Arbejdere og deres Familier⁹⁾. Paa Statens Fabrikker var Kongens og Dronningens Fødselsdage Fridage¹⁰⁾. Paa Fredericia Saltkokeri var Ejeren særlig gavmild ved Festen paa Aarsdagen for Istedslaget, 6. Juli¹¹⁾. Hos I. G. A. Eickhoff fejrede man Fuldførelse af Hurtigpresse Nr. 200¹²⁾, hos Hofskomager H. C. Dahl fejrede man 1890 en Guldmedalje fra Paris¹³⁾, og hos Jernstøber T. C. Nielsen, Hjørring, blev et nyt Maskinværksted taget i Brug paa festlig Vis¹⁴⁾. Ja, undertiden holdt man endog Fest helt uden Anledning¹⁵⁾.

Paa Skodsborg Klædefabrik blev en Kegelbane og en Salon til Baller og Møder stillet til Raadighed for Personalet¹⁶⁾. I Julen 1897 gav Trikotagefabrikant Simon Olesen en Fest i Arenateatret for sine Arbejdere med Børn, ialt 600 Personer, der blev beværtet med Chokolade og Kager »samt en Genstand«¹⁷⁾. Det var ogsaa almindeligt, at Principalerne arrangerede aarlige Skovture eller gav Bidrag dertil¹⁸⁾. I Juni 1898 fik hver Mand paa Ny Carlsberg 4 Kr. i Skovpenge¹⁹⁾. Paa A. Rasmussens Trykkeri i Ringkøbing holdt man i Stedet »Engtur«²⁰⁾. Ogsaa ved de store Udstillinger bekostede Arbejdsgiverne jævnlig deres Folks Udstillingsbesøg; fra Frederiksværk arrangeredes en to Dages Vognudflugt for hele Mandskabet til den store Udstilling i København 1888²¹⁾.

Som Udtryk for patriarkalske Forhold kunde man derimod næppe tage Højtidelighederne ved Stabelafløbning paa Skibsværfterne eller Rejsegilderne, naar Tagets Bjælkeværk paa en Nybygning var bragt paa Plads. Til disse Fester havde Arbejderne en hævdvunden Ret, og i Stedet for at betale selve Festen

6) H. C. Bering Liisberg: Chr. Augustinus 1750—1900, 30. — C. A. Clemmensen: Anker Heegaards Fabriker gennem 100 Aar, 1928, 94.

7) Eks.: Nordisk Skomagertidende 16/2 1885; Nordisk Garvertidende 25/2 1888.

8) Eks.: Typ.-Tid. 14/1 1882. — [C. P. N. Nørgaard:] Bryggeriet Ceres 1856—1931, 17.

9) Soc.-Dem. 4/10 1874.

10) Ugeblad for Bygningshaandværkere 10/8 1890.

11) Soc. 7/4 1872.

12) Soc.-Dem. 28/8 1875.

13) Maanedsskr., udg. af Industriforeningen i Kbh. 1875, 31.

14) Nordisk Skomagertidende 2/3 1890.

15) Nordisk Haandværker- og Industritidende 25/6 1873.

16) Typ.-Tid. 3/6 1882.

17) Danmarks industrielle Etablissementer I, 1888, 14.

18) Soc.-Dem. 1/1 1898.

19) Folkets Avis 27/4 1872. — Typ.-Tid. 30/7 1881. — Soc.-Dem. 22/7 1884. — Mølleri-Tidende 4/7 1893.

20) Lønningsbøger i Carlsbergs Arkiv.

21) A. Rasmussens Bogtrykkeri, Ringkøbing, 1874—1924, 24.

22) Soc. 2/8 1872. — Soc.-Dem. 23/8 1888. — Typ.-Tid. 25/5, 8/6, 23/8 og 3/8 1888. — C. A. Clemmensen: Anker Heegaards Fabriker gennem 100 Aar, 1928, 78.

gav Arbejdsgiverne ofte en Dusør, som Arbejderne saa efter eget Tykke kunde holde Gilde for²²⁾.

Hvis de patriarkalske Arbejdsgivere var opmærksomme overfor Arbejderne, var ogsaa det omvendte Tilfældet, og næppe i ringere Udstrækning. Bogtrykker Andr. Thiele blev Dagen før sin 70-Aars Dag af sine Typografer inviteret til Middag paa Klampenborg Badehotel²³⁾. En Virksomheds Jubilæer blev ikke sjældent fejret ved, at Arbejderne overrakte en Sølvpokal el. lign. til Chefen²⁴⁾, som da undertiden maatte gøre Gengæld med et Legat eller en Fest²⁵⁾. En Fabriksejer, der 1874 blev inviteret af sine Arbejdere til en Sammenkomst i Etablisementet »Føniks«, betalte Forskellen, saa man i Stedet kom paa Skydebanen²⁶⁾ — maaske vilde han helst undgaa at sætte sine Ben i Socialistreden. Naar en elsket Arbejdsgiver gik af, var det passende at tilstille ham en smuk Takadresse²⁷⁾, og da Kronborg Geværfabrik 1870 blev nedlagt, fik dens Kontrollør en Sølvpokal af Arbejderne som et Erkendtlighedsbevis for den Humanitet og Velvilje, hvormed han altid var kommet dem i Møde²⁸⁾. Efter at Hofstolemager C. B. Hansen under Krisen 1857 havde reddet flere af sine Mestre og Svende fra økonomisk Undergang, modtog han »ved en Deputation fra alle Arbejderne en hjertelig Udtalelse²⁹⁾«.

Saa godt som samtlige Fester og Skovture blev fejret med Sange³⁰⁾, som formelt set gennemgaaende var en god Del bedre end Nutidens populære Festpoesi; men de var mere ensformige af Indhold. Før 1870 drejede de sig mest om Konge og Fædreland, eller de indeholdt blot den almindelige Opfordring til at gaa løs paa Drikkevarerne eller den obligate Hyldest til Kvinden. Afstamningen fra en ældre Tidsalders Klub- og Drikkeviser blev herved klar. Efterhaanden befriede man sig imidlertid fra Enevældens Atmosfære, og Festdeltagernes egne Forhold kom mere i Forgrunden. Fagstoltheden sporedes jævnlig, men især ødsledes der vidt og bredt med Ros over de paagældende Arbejdsledere, en Ros, som i mangfoldige Tilfælde kunde betegnes som tom Smiger. Undertiden mærkedes der Indslag af de vandrende Svendes Forsorenhed, eller det godmodige danske Lune kaldte et Smil frem; men det var kun sjældent, der tegnedes realistiske Billeder af Arbejderbefolkningens daglige Liv. Festglæden kulminerede vistnok omkring 1870. Sangforeninger og selskabelige

²²⁾ Soc. 11/1 1873. — C. Lichts Kopibøger 20/7, 11/8 og 10/8 1882, 20/10 1891, 20/9 1892.

²³⁾ Dansk Bogtrykker-Tidende Sept. 1895.

²⁴⁾ Eks.: C. Nyrop: E. Nielsens mekaniske Stenhuggeri 1797—1897; Dagens Nyheder 21/7 1871; Folkets Avis 29/7 1874; Nordisk Garvertidende 1/9 1882; Povl Drachmann: A/S Nielsen & Winther 1867—1914, 26; Industriforeningens Tidsskr. 1895, 51.

²⁵⁾ Eks.: Folkets Avis 19/2 og 1/4 1874.

²⁶⁾ Soc. 23/1 1874.

²⁷⁾ Eks.: Maanedsskr., udg. af Industriforeningen i Kbh. 1883, 69.

²⁸⁾ Dags-Telegraf 2/4 1870.

²⁹⁾ Smst. 17/1 1868.

³⁰⁾ En Mængde af disse Sange opbevares i K. B., som navnlig er blevet beriget med Vilh. Bergsøes Visesamling. Eksempelvis haves Sange fra Burmeister & Wains Personalefester helt fra 60'erne, fra Carlsbergs og Alliances Baller og Skovture i 80'erne og 90'erne; fra Oliemøllen, St. Torvegade 5, haves Sange fra de aarlige »Mostoure« (Skovture); fra Tuborg haves Sange fra Julefesterne for Arbejdernes Børn. — Trykte Samlinger af Sange: Mindeblade fra det Schultziske Bogtrykkeri 1792—1886 med Tillæg 1887—95; Visebogen Souvenir, Sange fra det berlingske Hus 1862—92 (jfr. Emil Selmar: Lidt om danske typografiske Forhold i ældre Tider I, Det berlingske Bogtrykkeri i Kjøbenhavn 1733—1871, 1916, 23-24). — Lignende Poesi i Typograf Vilh. Tømmerup: Gennem Taarer og Smil, en Digtsamling fra 1886.

Klubber groede op baade blandt Haandværkssvende og Fabriksarbejdere, og Aarsdage og Skovture fejredes ganske anderledes for fuld Musik dengang end nu, da Indstillingen overfor alt slikt er kølig og mættet.

Et sjælden fyldigt Udtryk for en Arbejders Tankegang under Datidens Forhold afgiver Typograf J. C. Lunds Erindringer³¹⁾, som vistnok er den eneste udførlige Selvbiografi af en underordnet Arbejder paa dansk Grund fra før Socialismens Fremtrængen. Typograf Lund var født 1801; hans Ungdom henrandt stille og i smaa Kaar, og hans hele Liv forblev uden enhver mærkelig Hændelse. 31 Aar gammel kom han ind i Bianco Luno's nyoprettede Bogtrykkeri. Bianco Luno var en dygtig, men ogsaa hensynsløs Forretningsmand. Til dem, der kom tidsnok til Arbejdet, sagde han Godmorgen; men de, der kom for sent, fik et skurrende Goddag³²⁾. Allerede overfor ham følte Typograf Lund sig dog saa taknemmelig, at han ikke vilde deltage i Typografstrejken 1848. Han siger herom: »Jeg for mit Vedkommende kunde ikke være en Mand imod, der havde indrettet alt saa godt for mig,« og han tilføjer: »Jeg havde en kær Hustru at sørge for, som jo ogsaa raadede mig til det bedste Valg.« Efter Lunos Død 1852 overtog Enken Charlotte Luno Trykkeriet; hun blev som en Moder for sine Folk og hjalp dem paa enhver Maade til Rette. Lund fortæller om Valget af en ny Faktor 1866; Personalet fik Lov at stemme om Sagen, og Trykkere og Sættere mødte op med hver deres Kandidat til Posten. I sit Inderste holdt Lund, der var Sætter, paa Sætternes Kandidat; men da han vidste, at Ledelsen foretrak Trykkernes Mand, stemte han ene af alle Sætterne paa ham og fandt det oven i Købet mærkeligt, at ingen havde fulgt hans Eksempel. Trykkerkandidaten fik Pladsen, og Lund gottede sig over at have holdt paa den rigtige Hest. I sine sidste Aar paa Trykkeriet fik Lund noget lavere Løn end før; men da han havde opsparret nogle Penge, kunde han for 500 Rdlr. købe sig en Fribolig i Typografernes Stiftelse. 1877 maatte han opgive Arbejdet, da hans Øjne blev for svage. Ved sin Fratræden blev han fejret af Trykkeriets Principaler ved intet mindre end en Middag paa Skydebanen.

De patriarkalske Arbejdsgivere svarede ikke altid til de Fordringer, man stillede til dem. De kunde være strenge Herrer. Om Porcellænsfabrikanterne, Brødrene Bing hedder det, at de var opfarende og myndige; men de havde et varmt Hjerte³³⁾. Oberstløjtnant Voss, der 1878 aabnede et Zink- og Jernstøberi i Fredericia, mødte hver Morgen Kl. 6, krævede den strengeste Diciplin og buldrede løs for et godt Ord, men blev hurtig god igen³⁴⁾. Philip Heymann paa Tuborg var nok ogsaa meget bestemt af sig; men Bødkersvendenes Leder S. Bresemann fandt dog, at han ikke var saa stejl, som man troede, og som han selv gerne vilde opfattes³⁵⁾. Saadanne Folk »af den gamle Skole« vilde selv bestemme Farten i alle Forhold, og hvad der ikke passede med deres een Gang tilvante Opfattelse, havde de svært ved at finde sig til Rette med. Trods Strengheden blev en patriarkalsk Arbejdsgiver dog ofte Genstand for sine Folks højeste Tillid og Beundring. Paa Commichau's Fabrik i Silkeborg tilbød en gammel Arbejder 1886, da det var vanskelige Tider, Fabriksledelsen at stille sine opsparrede Penge til Raadighed³⁶⁾. Hos Jernstøber H. Rasmussen i Odense, der gerne vilde være »en Fader for sin lille Arbejdshær«, men vistnok var en udpræget Enspændernatur, virkede det aabenbart forsonende, at han bevarede sine ligefremme Manerer og var usnobbet og jævn at tale med³⁷⁾.

Som Typen paa den patriarkalske Arbejdsgiver staar Brygger J. C. Jacobsen

³¹⁾ Typograf J. C. Lunds Erindringer, 1934.

³²⁾ C. Nyrop: Bianco Luno og den danske Bogtrykkerkunst, 1881, 32.

³³⁾ [Harald Bing:] Porcellænsfabrikken Bing & Grøndahl 1853—1903, 80.

³⁴⁾ Nutiden 1887—88, 337.

³⁵⁾ S. Bresemann m. fl.: Bødkerforbundets Virksomhed 1890—1915, 14.

³⁶⁾ Danmarks industrielle Etablissementer II—III, 1889—90, 165.

³⁷⁾ A. Nordahl-Petersen: A/S H. Rasmussens og Co. 1856—1931, 33-34.

paa Carlsberg. Efter A. Fraenkels Opfattelse naaede han aldrig til at forstaa den moderne sociale Udvikling. At betragte Arbejde som en Vare stod i hans Øjne som raat og meningsløst; at anse en Arbejder for en fuldgod Borger fandt han paa den anden Side ikke stemmende med den Virkelighed, han saa omkring sig; og at Arbejderstanden var en politisk Faktor faldt ham vistnok ikke ind. Til Gengæld følte han med fuldt Ansvar og stor Pligtfølelse, at han burde drage Omsorg for sine undergivne som en Fader for sine mindreårige Børn³⁸⁾. Ogsaa hans Søn Carl Jacobsen gennemførte i en Aarrække et fuldstændig patriarkalsk Styre paa Ny Carlsberg, der havde en meget streng Husorden. Som en overordentlig dygtig, fin og omsigtfuld Fabriksherre stod Anker Heegaard. Han havde det Held at lede sin Virksomhed i den Periode, da Arbejdsforholdene paa et Jernstøberi voldte mindst Kvaler, idet han først traadte til, da Lavsvæsenets Skranker begyndte at falde, og opgav Styret i 1884, da Socialismen for Alvor begyndte at presse paa. At Arbejdernes Vel virkelig laa ham paa Sinde, beviste de store Legater, han gav; men i Modsætning til sine fleste ligestillede, viste han sig ogsaa politisk forstaaende overfor den jævne Mand; fra oprindelig at være nationalliberal gik han over til at blive liberal³⁹⁾.

Selv om der kan opregnes Vidnesbyrd om smukke Udslag af patriarkalske Forhold, kan det ikke nægtes, at Systemet led af alvorlig Brist. Vel forlyder der intet om, at den humane Arbejdsgiver havde det fjerneste imod, at en Mand gik over fra Arbejdernes Underklasse til Smaamestrenes Mellemklasse eller Fabrikanternes Overklasse, naar blot det skete paa Grundlag af Flid og Spar-sommelighed. Tværtimod var de vel ofte beredt til at hjælpe den dygtige i Vej. Alligevel var Forholdene saadan, at hvis Arbejdsgiverne i det væsentlige tog Overskuddet af deres undergivnes Arbejde, kunde den fattige Arbejder aldrig faa samlet nogen Kapital af Betydning, saa han kunde begynde en Virksomhed for sig selv. Arbejderen var bundet til sin Stand.

Da først Socialismen tog fat, kan det nok være, Svaghederne blev trukket frem. I Anledning af Fabrikanternes Julehjælp hed det i »Socialisten«: »Arbejderne har vel sat bemeldte Mænd i Stand til, at de kan ofre noget af deres store Indtægter, og det vilde jo være heldigere, om Lønningsvilkaarene var saaledes, at Arbejderne ikke behøvede at modtage Foræringer; men det er paa den anden Side altid et glædeligt Tegn, at Arbejdskøberne indser, at Arbejderne bør have lidt mere end det daglige Brød«⁴⁰⁾. Navnlig havde Socialisterne et godt Øje til Legaterne. I Anledning af saadan et Legats Oprettelse gjorde de opmærksom paa, at det ikke beløb sig til mere, end om Arbejderne havde faaet 2 Sk. mere i Dagløn, en Bemærkning, der iøvrigt fik flere af den paagældende Arbejdsgivers Folk til at rykke ud med et Forsvar for Stifteren⁴¹⁾. Videre hævdede Socialisterne, at Legaterne ofte blev uddelt af personlige Hensyn: »Naar man har Fanden til Morbroder, kan man sagtens komme i Helvede, sagde vore Forfædre, og de mente noget lignende som: Naar man er gode Venner med en Legatbestyrer, kan man sagtens faa Understøttelse«⁴²⁾. De store Gaver til Chifferne ved Jubilæer og Fødselsdage undgik heller ikke Kritik. Da der engang i Anledning af en Mesters Sølvbryllup i 12—13 Uger indkrævedes en Krone egentlig

³⁸⁾ A. Fraenkel: Gamle Carlsberg, 1897, 389-91, 574.

³⁹⁾ P. H. Heegaard: Udtog af en Slægtebog, 1908, 113-14.

⁴⁰⁾ Soc. 9/1 1874.

⁴¹⁾ Soc. 18/2 og 20/2 1874.

⁴²⁾ Soc.-Dem. 18/5 1880.

DET INDUSTRIELLE GENNEMBRUD

Hvornaar foregik Gennembrudet?

Ind over de patriarkalske Forhold med deres Ro og Idyl brød der nu saa meget nyt, at det hurtig maatte vende op og ned paa Arbejdsforholdene. De to væsentligste Sider af dette nye blev Storindustrien og Socialismen, begge Fænomener foreløbig dog kun stærkt fremtrædende i København. Storindustriens Opkomst beroede paa de tekniske Opfindelser; men Danmark havde ikke tilegnet sig disse med samme Hast som England, Belgien og Frankrig. Endnu 1857 var Maskinerne kun anvendt i større Udstrækning i et Par enkelte Erhverv, og ingen Industriegren stod særlig i Flor. Intet tyder paa, at større Ændring heri fandt Sted i de nærmeste Aar efter Næringslovens Fremkomst. Heller ikke bidrog dansk teknisk Snilde i videre Grad til Industriens Fremme. Foreløbig blev den danske Industri næsten helt og holdent en Efterligning af den udenlandske. Nogen selvstændig Udvikling kom den ikke til at fremvise, saaledes som f. Eks. det danske Landbrug.

Henimod 1870 oplevede Teknikken i Udlandet en Række vigtige Fremskridt. Navnlig fandt man lettere Veje til at fremstille godt Staal, hvad der blev af særlig Betydning for Maskinproduktionen. Samtidig forbedredes Transportmidlerne, især Dampskibene, saa det blev meget billigere at bringe Kul og Raastoffer til Fabrikker, der laa vidt fjernet fra Minedistrikterne. Herved blev Muligheden for at oprette konkurrencedygtige Industriforetagender i Danmark meget forøget.

Hvornaar det egentlige Gennembrud for den danske Industri fandt Sted, har været omdiskuteret. Det lader sig bestemme ad forskellige Veje. Det mest følsomme Barometer til Belysning af Udviklingen giver Statistikken over den aarlige Ind- og Udførsel af Varer. Først og fremmest er Tallene for Jernomsætningen oplysende. Den Forskel, der er i de statistiske Tabelværkers Opstilling paa dette Omraade før og efter 1864, hindrer ganske vist en umiddelbar Sammenligning; men Hovedtrækkene er klare. Før 1864 siger Tabellerne intet om, hvorvidt Jernet var forarbejdet eller ej. 1851—63 steg Danmarks Jernindførsel fra 30 til 70 Mill. Pd. aarlig, idet Opgangen særlig fandt Sted 1853, 1856 og 1861—62. Udskilt i en særlig Rubrik er i denne Tid Indførselen af Maskiner; men Tallene herfor er saa lave og præget af Tilfældigheder, at der ikke kan sluttes videre deraf. Efter 1864 specificeres Tallene for Raajern og for Stang- og Baandjern, som var Jernindustriens to vigtigste Raastoffer. Disse Tal

afspejler trofast de almindelige Konjunkturer. 1864—68 blev de omtrent fordoblet, for Raajern fra 12 til 20 Mill. Pd., for Stang- og Baandjern fra 13 til 27 Mill. Pd. Efter en kort Stagnation foregik en ny Fordobling i Indførselen af Raajern 1872—76, derpaa et Fald tilbage til Tallet fra 1868. En ny Stigning indtraadte i 80'erne; 1885 naaede man igen Mængden fra 70'ernes Midte. I 90'erne fulgte ny Stigning, saa man 1900 var oppe paa 55 Mill. Pd. Tallene for Stang- og Baandjern viser ikke saa store Udsving; men 1871—1900 tredobledes Indførselen til 73 Mill. Pd., idet Opgangen særlig foregik 1875, 1883—84 og i 90'erne. Hele Tiden indførtes over Halvdelen gennem København, i daarlige Aar endda langt over Halvdelen; men heraf tør man ikke slutte, at Forarbejdelsen af det paagældende Kvantum foregik i Hovedstaden.

Det Sprog, som Folketællingernes Næringsstatistik taler, er ikke nær saa klart, men dog af Interesse. Medens Købstæderne længe efter 1860 stod i Stampe at regne efter de sammenlagte Tal for Hovedpersoner og Medhjælpere i Haandværk og Industri, gik København kraftigt frem i 70'erne. Arbejdsstyrkens Antal her steg kun med et Tusind eller to pr. Tiaar; men fra 1870 til 1880 sprang den op fra 26.572 til 39.520, altsaa en Tilvækst paa næsten 50 pCt. Ogsaa derefter fortsatte Opgangen i København. I 80'erne var Tilvæksten godt 25 pCt., i 90'erne formodentlig lidt højere. For det sidste Tiaar kan en sikker Sammenligning ikke opstilles, fordi man ved Folketællingen 1901 gennemførte en nøjagtigere Erhvervsbetegnelse, der bl. a. resulterede i, at en Del af dem, der forhen taltes som Daglejere, nu blev rubriceret under Haandværk og Industri¹⁾. I Købstæderne indtraadte Fremgangen ikke før efter 1880. I Løbet af 80'erne steg Arbejdsstyrken her fra 37.016 til 53.059, og for 1901 angives den til 91.468. Ved sidstnævnte Tal maa det tages i Betragtning, at Arbejdsmandstallet i Proviinsbyerne 1890—1901 ifølge Folketællingerne sank hened 10.000. Ved en Sammenligning med Tallene fra de foregaaende Tællinger bør man derfor ikke regne med mere end ca. 85.000, hvilket for 90'erne giver en Stigning paa ca. 60 pCt. I Landdistrikterne foregik der i hele Perioden efter 1860 en jævn Stigning fra Tiaar til Tiaar. Hvilken Betydning man her skal tillægge Nedgangen i Arbejdsmandenes Antal i 90'erne, er det umuligt at afgøre. Det maa staa hen, hvor hastig Fremgangen paa Landet var i sidstnævnte Tiaar.

Det er i denne Forbindelse vigtigt at faa afgjort, om det nu ogsaa var Industrien, der optog Forøgelsen i Arbejdsstyrken. Det kunde jo være Haandværket. Det bør her indskydes, at Grænserne mellem Haandværk og Industri i høj Grad er flydende²⁾. De forskelligste Kendemærker er i Tidens Løb blevet udpeget til at danne Skellet. Almindeligt antog man vel nok, at der til Industri udkrævedes Maskindrift, en større Arbejdsstyrke

¹⁾ Statistisk Tabelværk V A 4, 2. Del, 37. — Mange Fejl klæber ved Folketællingernes Erhvervstabeller. Undertiden vækker deres Fordeling af et Fags Mandskab mellem Hovedpersoner og Medhjælpere Mistillid. Saaledes anføres for 1870 af Skibsbyggere i København: 56 Hovedpersoner og 414 Medhjælpere; i 1880: 285 Hovedpersoner og 333 Medhjælpere. Der kan ikke have været saa mange Hovedpersoner i Faget 1880. Iøvrigt spørger man, om der ved Skibsbyggere alene forstaaes Skibstømrere, eller der er medindregnet nogle af Arbejderne ved Jernskibsbygningen.

²⁾ Jfr. Arbejdstilsynets Virksomhed indtil Udgangen af Aaret 1874, 6. — Den populære Opfattelse: Dansk Bødkertidende Febr. 1892; L. Schrøder: Danmarks Næringsveje I, 1894, 243; M. Rubin: Den økonomiske Udvikling i Danmark, 1900, 37. — Retligt: Otto Müller 297; J. H. Deuntzer: Den danske Næringsret 1877, 5; J. H. Olivarius: Bemærkninger om Haandværks- og Fabriksnæring 1913, 5-7. — Udenlandske Synspunkter: Nationaløkon. Tidsskr. X, 1877, 412-13; Arkitekten 2/3, 1900; Betænkning afgiven af Arbejdstidskommissionen af 1919, 1920, 83.

og Masseproduktion, maaske dertil ogsaa nogen Arbejdsdeling, eventuelt saaledes, at der helt eller delvis anvendtes ufaglært Arbejdskraft. I Virkeligheden svarede de Bedrifter, man henregnede til Industri, langt fra altid til denne Beskrivelse. Glasværker eller Tobaksfabrikker anvendte saa godt som ikke Maskindrift. Paa den anden Side kaldtes den Virksomhed, der fremstillede Tegl eller Cementvarer, for Industri, selv om den kun beskæftigede 1 Mand. Bogtrykkerfaget stod paa Overgangen mellem Industri og Haandværk. Det beroede, naar alt kom til alt, kun paa Tradition, om et Fag regnedes til det ene eller det andet. Selv om en Blikkenslager eller en Skomagere fik Værkstedet fyldt med snurrende Maskiner, kaldtes de dog stadig Haandværkere. Byggefagene vedblev at være Haandværk, selv om den enkelte Mester fik aldrig saa stor en Arbejdsstyrke. Gennemgaaende blev de Fag, der direkte videreførte et Lavshaandværk, kaldt Haandværk, medens nye Fag almindeligvis kaldtes Industri. Dette var til en vis Grad rimeligt, for saa vidt som de nye Fag netop i Reglen groede frem som Følge af Maskinernes Fremkomst og paa et begrænset Felt tilsigtede Masseproduktion. Gennemsnitlig kom de saakaldte industrielle Fag til at beskæftige langt større Arbejdsstyrke pr. Virksomhed end Haandværksfagene.

Naar man vil danne sig et Begreb om, hvor meget der fandtes af hver Slags, er der ikke andet at gøre end at følge den traditionelle Benævnelse. Forsøger man paa denne Vis at udnytte Folketællingerne til at opstille Tal for henholdsvis Haandværk og Industri, viser Tallene for Industriens Arbejdsstyrke en ligesaa slaende Fremgang som de samlede Tal for Haandværk + Industri. Det overbevisende Indtryk heraf rokkes imidlertid af Folketællingernes Tal for Daglejere. For Byernes Vedkommende er disse Tal for smaa til at vække større Uro omkring de samlede Tal for Haandværk og Industri. Anderledes, naar Talen er om Industri alene.

At Daglejertallene foruden Havnearbejdere, Kuske, Gaardskarle osv. virkelig indbefatter visse Medhjælpere i Haandværks- og Fabrikvirksomheder, bevises af Tallene for Murermedhjælpere. Det er vitterligt, at Murerfaget benyttede Haandlangerhjælp, almindeligvis i den Udstrækning, at der gik 1 Murerarbejdsmand paa 2 Svende³⁾. Folketællingen ¹/₄ 1855 anfører 926 Murermedhjælpere og 45 Stenhuggermedhjælpere. Politiets Tabeller nævner i December 1854 for Murer- og Stenhuggerfaget 780 Svende og Lærlinge Disse Tabeller medtager imidlertid ikke gamle og arbejdsløse Svende, saaledes som Folketællingerne gør. Selv i Fag, hvor der aldrig var Tale om Haandlangere, er Tabellernes Medhjælperantal meget lavere end Folketællingernes. Naar nu Folketællingstallet for Murermedhjælpere skal indbefatte en Del gamle og arbejdsløse udover de 780 arbejdende Medhjælpere, som Polititabellerne nævner, kan i alt Fald kun en ringe Del af Murerhaandlangere være blevet talt som Murermedhjælpere. Flertallet maa være talt op under Daglejere. Ogsaa for 1870 og 1880 indbefatter Folketællingernes Tal for Murermedhjælpere efter alt at dømme i det væsentlige kun de faglærte. Springet fra 854 Murer- og Stenhuggermedhjælpere i 1870 til 1295 Murermedhjælpere i 1880 udtrykker sandsynligvis en reel Fremgang i Antallet af Murersvende og Murerlærlinge.

For de Fag, der brugte Haandlangere, er det følgelig nødvendigt, naar man vil kende Antallet paa deres samlede Medhjælperstand, at regne med et noget højere Tal, end Folketællingerne angiver derfor. Dette gælder især til og med 1870. Fra 1880 begyndte man at anbringe Daglejerne under det Erhverv, hvor de for det meste arbejdede⁴⁾; men som allerede sagt, var det ikke før 1901, man havde Held til at føre dette nogenlunde igen-

Anslaaet Arbejdertal i Industrien alene (uden Haandværket⁵⁾).

	København	Provins	Hele Landet
1855	5.000	15.000	20.000
1870	7.000	15.000	22.000
1880	12.000	15.000	27.000
1901	27.000	48.000	75.000
Hovedpersoner 1901	2.000	5.500 ⁶⁾	7.500 ⁶⁾
Funktionærer —	2.000	3.000	5.000
Arbejdere —	25.000	45.000	70.000

⁶⁾ heraf 2.000 Møllere.

³⁾ Soc.-Dem. ⁵/₂ 1875.

⁴⁾ Statistisk Tabelværk IV A 3, CXIX.

nem. Alt i alt maa ethvert Forsøg paa Beregning blive præget af stor Usikkerhed, især for Provinsen, hvor det store Antal Daglejere, som Folketællingerne opfører for Landdistrikterne, spiller ind. Disse Folk arbejdede vel endog periodevis i Købstadindustrien.

Ifølge Beregningen var der for København kun en begrænset Fremgang mellem 1855 og 1870, men derpaa kraftige Spring opad. I Provinsen kom Opgangen derimod først efter 1880. Fra at ernære 3—4 pCt. af Befolkningen i 1855 gik Industrien frem til i 1901 at ernære 9—10 pCt. De tilsvarende Tal for Haandværk og Industri tilsammen var godt 21 pCt. og 27,5 pCt. Næsten hele Tilvæksten faldt saaledes paa Industrien, et Fænomen, der iøvrigt kunde iagttages allerede for København i 70'erne. Af den samlede Haandværks- og Industristand i København hørte i 1855 til Industrien en Femtedel, i 1901 to Femtedele. For hele Landet var de tilsvarende Tal i 1855 en Syvendel, i 1901 to Syvendedele. I alle disse Beregninger er de talrige Sypiger (1901 i København 10.850, i hele Landet 35.805) dog ikke medtaget. Hvis man antager, at en Del af dem var industrielt beskæftiget (bl. a. som Hjemmearbejdsrker), optog Industrien 1901 i København næsten Halvdelen, i Provinsen næsten Tredjedelen af den samlede Stand.

Det maa for alle disse Tal erindres, at Industritællingerne 1872 og 1897⁵⁾ anfører betydelig større Tal for beskæftigede i Industrifagene; men disse Tællinger medregner en Del Kvinder og Børn, der i Folketællingerne indbefattes under forsoegede. Naar Folketællingerne er lagt til Grund for de her opstillede Beregninger, skyldes det, at de frembyder det mest ensartede Materiale, der haves til Belysning af Udviklingen fra een Periode til en anden.

Paa Grundlag af Statistikken falder det rimeligt at regne Aarene omkring 1870 for Gennembrudets Tid. Dette underbygges ligeledes af Iagttagelser over Industriens Finansieringsforhold.

Industriforetagerer fik ved samme Tid meget lettere ved at skaffe sig Kapital. Det Forsøg, som i 1840'erne var blevet gjort paa at skabe en Storindustri ved Aktieselskabers Hjælp, var blevet til Svindel og slaet fejl, og bankmæssig Kredit kunde Haandværkere og Industridrivende i de Tider kun opnaa under ganske særlige Forhold. Burmeister & Baumgarten skriver i 1847 i et Brev til en Forretningsmand: »Som Haandværkere staar vi... i et helt andet Forhold til Banken end De som Købmand. Det er derfor Dem lettere og i enhver Henseende bedre og mere passende hos andre Købmænd eller Handelsvenner at aabne Dem en Kredit hos Banken, som vi i vort Fag kun under ganske særegne Omstændigheder benytter⁶⁾».

Bianco Lunos Bogtrykkeri maatte laane Penge hos C. N. David privat mod, at han fik Part i Overskuddet, hvad der resulterede i, at han fik 13½ pCt. p. a. af sine Penge⁷⁾. Først efterhaanden som Privatbankerne groede op⁸⁾ og kom til Kræfter — og det sidste skete næppe før i 60'erne — blev dette anderledes, og ikke før i 70'erne vovede man sig igen i Lag med at oprette industrielle Aktieselskaber. C. Nyrop noterer for 1872: 17 nye Selskaber, 1873: 31, 1874:

⁵⁾ Ved Beregningen af disse Tal er ved Folketællingerne 1855, 1870 og 1880 til Industri regnet: Bogtrykkere, Ølbryggere, Brændeovnsbrændere, Garvere, Geværfabrikanter, Glasfabrikanter, Grov-, Klein- og Nagelsmede, Handskemagere, Isenkramfabrikanter, Kalkbrændere, Klædefabrikanter, Kobbersmede, Maskinfabrikanter, Møllere, Papirfabrikanter, Porcellænsfabrikanter, Rebslagere, Sejlmagere, Skibsbyggere, Strømpfabrikanter, Sukkeraffinadører, Teglbrændere, Tobaksspindere, Vognfabrikanter, Vævere; ved Folketællingen 1901: Mølleri og Tilvirkning af Sukker, Chokolade, Cikorie, Margarine, Vand, Mineralvand, Øl, Brændevin, Eddike, Tobak, Salt, Tekstilvarer, Handsker, Skibe, Trævarer, Læder, Cement, Kalk, Tegl, Glas, Maskiner, Blikvarer, Pianoer, Kemikalier, Papir og Bogtryk.

⁶⁾ Statistiske Medd. 2 Rk, 10, 7. — Statistisk Tabelværk V A 1.

⁷⁾ Burmeister & Baumgartens Kopibog 1847—50, 13/8 1847.

⁸⁾ [R. Berg:] Bianco Lunos Bogtrykkeri gennem 100 Aar, 1931, 65.

⁹⁾ Oversigt herover i Nationaløkonomisk Tidsskr. I, 1873, 457-63.

22, 1875: 16, 1876: 8¹⁰). Nogle af disse var vel ubetydelige og enkelte slet ikke at regne for industrielle; men i Spidsen for dem stod Burmeister & Wain, der Jan. 1872 blev Aktieselskab med en Kapital paa 3 Mill. Rdlr., og blandt de øvrige Selskaber nævnes saadanne Foretagender som De danske Sukkerfabrikker, Kastrup Glasværk, Frederiksholm Teglværk, Tuborg og De forenede Oplagspladser og Værfter.

Danmark kom herved til at følge med i den tyske Gründerbevægelse. Enkelte af Virksomhederne gav ogsaa senere Bagslag eller kom i Vanskeligheder; men de fleste fik ved at blive Aktieselskab et Opsving, eller der grundedes paa denne Vis helt nye Fabrikker, som siden blev af den største Betydning. Det var først fra omkring 1870, at Enkeltvirksomheder begyndte at beskæftige et meget betydeligt Antal Arbejdere og tilstræbe virkelig Masseproduktion eller Fremstilling af store Fabrikationsenheder som Dampskibe og Lokomotiver. Rigtignok var de Kapitaler, der blev stukket i Selskaberne, smaa sammenlignet med Aktiekapitalerne i Banker eller Samfærdselsselskaber; men i Forhold til de Penge, som dansk Industri og Haandværk var vant til at regne med, maatte de Hundrede Tusinder af Rigsdaler, som nu strømmede til, synes noget overordentligt. Disse Summer hjalp Fabrikkerne til at skaffe Beskæftigelse til de mange Mennesker, der under Befolkningens kraftige Tilvækst fra 1870'erne strømmede til deres Porte¹¹). Der blev nu Brug for, som Statistikerens A. F. Bergsøe havde talt om, at lade Industrien ernære et langt større Antal Mennesker end hidtil. Dermed være ikke paastaet, at det altid blev fortræffelig Arbejdskraft, der strømmede til fra Landet. Industrielt Arbejde kræver Tilvænnning, og ofte er først den anden eller tredje Generation i fuldt Maal i Besiddelse af de fornødne Færdigheder; men Rekruteringen af Arbejdskraften var i alt Fald ikke saa slet som i ældre Tid, da Industrien i saa stor Udstrækning hentede nyt Blod fra Fattigvæsenets Børnehuse.

Selv om de Oplysninger, der kan tilvejebringes, taler for at kalde Industriens Opsving i København i 1870'erne for et Gennembrud, maa man dog hverken forveksle dette med den moderne danske Industris Tilblivelse, som snarest tilhører den foregaaende Menneskealder, eller tro, at man dermed straks havde en vidtrækkende Industri. 70'erne igennem og langt op i 80'erne var København langt mere en Haandværkets end en Industriens By¹²). Ligesaa lidt som Rom blev bygget paa een Dag, fremstod de danske Fabrikker i en Haandevending. Udviklingen af økonomisk Liv kræver Tid. Et Gennembrud maa følges af en lang Perodes vedholdende Vækst.

De enkelte Industrigrenes Udvikling.

Industrialiseringen satte ikke overalt ind paa samme Tid. Det er i mange Tilfælde uklart, hvornaar de enkelte Maskiner blev taget i Brug, og hvornaar Stordrift med talrige Arbejderstyrker begyndte for Industriens forskellige

¹⁰) Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh., 1875, 28-29; 1876, 31-34 og 1877, 38. — C. Nyrop: Medd. fra Industriens Omraade, 1876, 222-30. — Jfr. Nationaløkonomisk Tidsskr. I, 1873, 238-41. Om Udbyttet i de større Selskaber: Smst. VIII, 1877, 52-67; XI, 1878, 86-102, XVI, 1880, 148-60.

¹¹) Statistisk Tabelværk V A 5, 15-16.

¹²) Jfr. M. Rubin i Nationaløkonomisk Tidsskr. 1883, 362, og Bruun 361.

Grene¹⁾). Forudsætningen for Fabrikkerens Opkomst var i de fleste Fag Benyttelsen af mekanisk Drivkraft. I ældre Tid havde man kun haft Vand- og Vindmøller. Den moderne Udvikling fulgte med Indførelsen af Dampmaskinen. Den første af disse Maskiner var kommet til Danmark allerede 1790; men endnu 1839 var der kun 23 Dampmaskiner med 348 H.K. i Gang i Landets Fabrikker²⁾). Manglen paa Kul kom sikkert i høj Grad til at sinke Dampkraftens Udbredelse. Antagelig bidrog den kolossale Forbedring af Samfærdselsmidlerne i 1860'erne saa stærkt til at lette Kulturførslen, at man heri kan finde en vigtig medvirkende Grund til, at det industrielle Gennembrud kom netop omkring 1870. For Københavns Vedkommende kendes rigtignok Antallet af Dampkedler siden 1875; men man ved ikke, hvor mange af dem der benyttedes til Trækraft i Haandværk og Industri; 1882 var der i Industrien 296 Dampmaskiner, fordelt paa 218 Virksomheder³⁾). I Provinsen var der 1877 ifølge privat Opgørelse 465 dampdrevne Virksomheder, hvis Maskiner tilsammen var paa 6019 H.K. Man regner med, at der omkring 1880 var ca. 720 dampdrevne Industrivirksomheder i hele Landet med 9—10.000 H.K., og disse Foretagender beskæftigede ifølge Tællingerne 21.000 Arbejdere⁴⁾), altsaa omkring tre Fjerdedele af Industriens samlede Arbejdskraft.

I mellemstore og smaa Bedrifter kom efterhaanden smaa Motorer til at spille en Rolle, først drevne ved Gas, senere ved Petroleum, Benzin eller Elektricitet. De første Gasværker anlagdes i Odense 1853 og i København 1857. Den første Gasmaskine skal i Danmark være blevet taget i Brug af Anker Heegaard omkring 1870⁵⁾). 1882 benyttede 39 Forretninger i København ialt 43 Gasmotorer⁶⁾). Det første Elektricitetsværk aabnedes 1891 i Odense, det næste blev Gothersgades Elektricitetsværk i København, der traadte i Funktion 1892⁷⁾). Elektromotorerne tog derefter hurtigt Kampen op med Gasmaskinerne og begyndte snart ogsaa at gøre Indgreb paa Dampmaskinernes Gebet. Ved Industritællingen 1897 var der i hele Landet 20 elektromekaniske Fabrikker, hvoraf flere dog var meget smaa. Samtidig var der ialt 51 Gasværker; men som industriel Drivkraft havde Dampmaskinen endnu fuldkommen Overtaget over Smaa-motorerne. Der fandtes 3087 Dampmaskiner, 720 Gasmotorer, 191 Petroleums- og Benzinmotorer, 4 Varmluftsmaskiner og 71 Elektromotorer i Industrien. Af de samlede 52.212 H.K. optog Dampmaskinerne 47.392.

Nøglen til Maskinernes vældige Udvikling gav Jernindustrien. Som rimeligt var, kom den i Tid lidt forud for de fleste andre Industrier. Siden 1830 groede Jernstøberier og Maskinfabrikker frem. I København fremmedes deres Opvækst ved en Raadstueplakat af 7/10 1844, der gav dem Ret til uden Hindring af Lavene at antage de Haandværkere, de havde Brug for. Trænede Industriarbejdere fik man iøvrigt fra Frederiksværk og Raadvad. 1854 var der i Hovedstaden 16, i Resten af Landet 30—40 Jernstøberier, 1872 henholdsvis 28 og 115, 1897 i hele Landet 214. Stigningen i Arbejdsstyrken var jævn indtil 1890'erne, da den forøgedes voldsomt. Den betydeligste Virksomhed var en Tid Anker

1) Angaaende de statistiske Oplysninger i dette Afsnit henvises til Fortegnelsen over Industristatistik i Tillægget. Se ligeledes Uddrag af Folketællingerne bag i Bogen.

2) C. Nyrop: Bidrag til den danske Industris Historie, 1873, 9.

3) Tabelværk til Kbh. Statistik 7, 1883, 42.

4) V Falbe-Hansen & W. Scharling: Danmarks Statistik II, 1887, 497-99.

5) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 1871, 78 og 98.

6) Tabelværk til Kbh. Statistik 7, 1883, 42.

7) Trap: Danmark I, 1929, 670 og IV, 1923, 302 og 327.

Heegaards, der oprindeligt blev drevet paa Blaagaard ved København, men siden flyttedes til Frederiksværk, efter at Heegaard 1857 havde købt de der-værende Statsværksteder⁸⁾. Meget større blev dog snart Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri. Man var her begyndt at bygge Jernskibe 1857, og i 1860'erne steg Arbejdertallet fra 300 til 700, saaledes at Firmaets Gennembrud til virkelig Stordrift kan siges at ligge i dette Tiaar. 1872—73 fulgte Udvidelsen med det store Værft paa Refshaleøen, og i Løbet af 70'erne mere end fordobledes Arbejderstyrken⁹⁾. Af andre betydelige Virksomheder indenfor Jernindustrien nævnes Hüttemeiers Jernstøberi 1872 som en af Københavns Seværdigheder¹⁰⁾. I 80'erne skød Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri op til at have henved 1000 Arbejdere¹¹⁾, og i 90'erne dannedes ved forskellige Selskabers Sammensmeltning Titan og Københavns Flydedok og Skibsværft¹²⁾. Blandt Provinsens Firmaer blev C. M. Hess i Vejle¹³⁾, Frich i Aarhus og N. A. Christensen i Nykøbing M. velkendte. Samtidig med Jernets Fremtrængen fulgte en Tilbagegang for de gamle Kobberværker paa Brede, Frederiksværk og Haraldskær. Paa den anden Side opkom i 70'erne og 80'erne en Blikvareindustri, hvis mest fremtrædende Virksomheder blev Carl Lund og Glud & Marstrand i København, Ernst Voss i Fredericia.

Ved Siden af Jernindustrien var før 1870 navnlig Tobaks- og Tekstilindustrierne vokset op til Stordrift. Tobaksindustrien havde Rødder tilbage i det 18. Aarhundrede; men endnu 1857 var de fleste Fabrikker smaa. Allerede 1872 anføres imidlertid for København 39 Fabrikker med 13—1400 faste Arbejdere, for Provinsen 69 Fabrikker med godt 1000 Arbejdere. 1897 var der i hele Landet 337 Fabrikker med 7513 Arbejdere. Maskinerne spillede i dette Erhverv en ringe Rolle; desto flere Hænder behøvedes. Som de betydeligste Fabrikker nævnes i 70'erne Augustinus, Hirschprung, J. Adler og Alex. Rasmussen i København¹⁴⁾, C. W. Obel i Aalborg og S. W. Bruun i Kolding¹⁵⁾.

Maaske nok en teknisk Fremgang, men ikke en Vækst i Arbejdertallet frembød Tekstilindustrien. Rigtig nok bevarede Husfliden paa dette Felt langt op i Tiden; endnu da Horace Marryat, en Søn af Romanforfatteren, 1852 besøgte Danmark, bar de Bondepiger, han saa i Randers, Dragter af solidt hjemmespundet Tøj¹⁶⁾; men en Del af Husfliden var fra ældre Tid knyttet til Fabrikkerne som Hjemmeindustri, saaledes Linnedvæveriet i Dragør og ved Køng, og Klædefabrikernes Traditioner gik tilbage til den danske Tekstilindustri's Blomstringsperiode før 1800, da Dugmagerne dannede et af de vigtigste Lav i København. Betydelige Klædefabrikker fandtes paa Brede og i

⁸⁾ P. H. Heegaard: Udtog af en Slægtbog, 1908. — C. A. Clemmensen: Anker Heegaards Fabriker gennem 100 Aar, 1928.

⁹⁾ [Andr. Bruun:] Aktieselskabet Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri, Kbh., udg. i Anl. af 60 Aars Dagen for Firmaet Baumgarten & Burmeisters Stiftelse ^{20/7}, 1846, 1906.

¹⁰⁾ [R. Kauffmann:] Kjøbenhavn ved Dag og Nat, 1872, 89.

¹¹⁾ Jul. Schovelin: Aktieselskabet Helsingørs Jernskibs- og Maskinbyggeri 1882—1907.

¹²⁾ Anders Vigen: Aktieselskabet Kbh. Flydedok og Skibsværft 1897—1922. — Koefoed, Hauberg, Marstrand og Helweg, Aktieselskabet Titan 1897—1922.

¹³⁾ H. C. Bering Liisberg: C. M. Hess 1876—1926.

¹⁴⁾ [W. Norvin & J. Egebjerg:] Cigar- og Tobaksfabrikanternes Forening af ^{20/6}, 1876, 1925.

¹⁵⁾ C. W. Obel 1787—1937 [red. af Jesper Ewald]. — [P. Eliassen:] S. W. Bruuns Fabriker 1819—1919, Kolding 1920.

¹⁶⁾ Horace Marryat: A Residence in Jutland, the Danish Isles and Copenhagen II, 1863, 63.

Usserød¹⁷⁾ samt paa Bruunshaab ved Viborg. 1851 grundlagdes Kjærs Mølle ved Aalborg¹⁸⁾. 1869 omdannedes Brandts Farveri i Odense til Klædefabrik. 1873 grundlagdes Aktieselskaber for Hellebæk og Munke Mølle Klædefabriker. 1897 havde 11 Klædefabriker hver over 50 Arbejdere. Efterhaanden var de gamle Vandmøller her blevet afløst mere eller mindre af Dampmaskiner. Ved Siden af Klædefabrikerne opvoksede siden 30'erne en Mængde Bomuldsvæverier, drevet af Tøjmagere. De forarbejdede indført Garn. Det største af disse blev i 70'erne I. H. Rubens i København. Blandede Væverier af Betydning var Bierfreunds i Odense, Bloch & Andresens i Fredericia og Crome & Goldschmidts i Ribe og Horsens, det sidste Sted baseret paa Tugthusfangernes Arbejdskraft. Af Linnedvæverierne blev ingen store før Wessel & Vets i 80'erne¹⁹⁾. Større Spindrier vilde ikke trives, før Vejle Bomuldsspindri groede op henimod 1900. Efterhaanden forsvandt Haandspinding og al Tekstilhuslid ganske, illustreret ved en Tilbagegang i Rokkedrejernes Antal fra 316 i 1855 til 115 i 1880, hvorefter de ikke mere opføres i Folketællingerne. De sidste Tøjmagere maatte 1884 ty til Dampvæverierne, og de sidste Linnedvævere klarede sig ved Damaskvævning til ind i 90'erne²¹⁾. Paa intet Omraade har Opfindelserne bragt saa stor Besparelse i Arbejdskraft som paa Tekstilindustriens. Nedgangen i Arbejdertal forøgedes ved at Sejldugstilvirkningen svandt ind med Brugen af Sejlskibe. To store Sejldugfabrikker, Statens og Jacob Holm & Sønners forsvandt. Det sidstnævnte Firma gik 1859 over til at drive en stor Tovfabrik og Reberbane. Ikke før i 90'erne begyndte Tekstilarbejdertallet igen at gaa frem; men da havde Tekstilfabrikkerne ogsaa i det væsentlige oplugtet de gamle Farverier, saa der 1897 kun anføres 1 større Farverifirma, og desuden var Trikotagetilvirkningen begyndt at blive industrialiseret.

I Arbejdertal var de fleste af de øvrige Industrier, der bestod før 1870, smaa og omfattede kun faa Virksomheder. Til Gengæld hørte til dem nogle af de fineste. Først og fremmest Porcellænsindustrien. Foruden den kongelige Porcellænsfabrik fandtes siden 1853 Bing & Grøndahls²²⁾, desuden Ipsens Terrakottafabrik. Smaa Stentøjsfabrikker forekom navnlig i Rønne. Glasfabrikationen var begyndt paa Holmegaard 1825, siden ved Aalborg, Helsingør, Kastrup og Odense, samt i Hellerup og paa Frederiksberg. Opfindelsen af nye Ovne omkring 1870 gjorde Behandlingen meget hurtigere²³⁾. Benyttelsen af Papirmaskine var begyndt paa Strandmøllen 1828 og optoges siden ved Ørholm, Silkeborg og Køge. I Begyndelsen af 70'erne kom hertil Papirfabrikker paa Magle Mølle ved Næstved, Dalum og Nørrebro. Skønt Papirforbruget tog vældigt til, kom alle disse Fabrikker i 80'erne ind i en skrap Konkurrence, der endte med Sammensmeltning i Aktieselskabet De forenede Papirfabrikker 1889²⁴⁾.

I Bogtrykkeriet blev Trykningen industrialiseret længe før Sætteriet. Den

17) Jac. Hansen: Kort Oversigt over den militære Klædefabriks Historie i Anl. af Fabrikens 50aarige Jubilæum under Krigsministeriet, 1898.

18) S. Sørensen: Kjærs Mølle 1851—1901.

19) P. Drachmann: Aktieselskabet Brandts Klædefabrik 1869—1919.

20) Magasin du Nord 1868—1918.

21) J. J. Møller: Tekstilindustriens Udvikling i Danmark, 1924, 91 og 107.

22) [Harald Bing:] Porcellænsfabrikken Bing & Grøndahl 1853—1903.

23) Oversigt over Glasmagerens Fagbevægelse i Danmark 1883—1908.

24) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 1874, 101. — Ill. Tidende 1865, Nr. 294; 1874—75, 94-95. — Nordisk Papir-Tidende Dec. 1895. — [Chr. Kirchoff-Larsen:] Aktieselskabet De forenede Papirfabrikker 1889—1939.

første »Maskine«, d. v. s. Hurtigpresse, kom i Brug i 1820'erne²⁵). Senere leverede I. G. A. Eickhoffs Maskinfabrik (grundlagt 1848) en Mængde Presser²⁶), og København fik endog et Skriftstøberi. 1849 fandtes der 20 Trykkerier i Hovedstaden og et lignende Antal i Provinsen. Indtil 1880 voksede deres Tal jævnt, og i 90'erne vrimlede de frem. 1897 var der i hele Landet 385 Trykkerier, hvoraf dog kun 185 havde mekanisk Drivkraft. Arbejdsstyrken holdt Trit hermed. Navnlig Dagspressens Vækst blev af Betydning. Ind i 70'erne begyndte Brugen af en Mængde nye Maskiner. Thiele fik 1875 Farvetrykmaskiner fra Udlandet²⁷). Samme Aar tog Ferslew den første Victoriapresse til endeløst Papir i Brug²⁸). En Sættemaskine var allerede i 40'erne blevet konstrueret af Typograf Chr. Sørensen, der arbejdede hos Bianco Luno og sikkert maa anses for sin Tids største danske industrielle Opfinder. Maskinen fik Guldmedálje paa Pariserudstillingen 1855; men efter Opfinderens Død 1861 kom den til at staa ubenyttet undtagen en kortere Tid i 70'erne. I Stedet udbredtes Kastenbeinmaskinerne. Ferslew benyttede dem fra 1879. Først 1897—98 dukkede Sættestøbemaskinerne op. Alle disse Indretninger voldte i de første Aar deres Benytttere mange Knuder²⁹). Det ypperste Bogtrykkeri var i 40'erne Bianco Lunos³⁰), i 70'erne Thieles. Efterhaanden kom ogsaa Nielsen & Lydiche, I. H. Schultz, Berling'ske³¹), Ferslew og Carl Aller frem. I Provinsen var Fyns Stiftsbogtrykkeri i lang Tid det førende.

En begyndende Industrialisering fandtes før 1870 i visse Levnedsmiddelindustrier, men saaledes at det store Opsving i det væsentlige foregik efter dette Aar. Længst fremme var Dampmøllerne. Den ældste, Hambros, var fra 30'erne, men først 1857 fik København sin næste Dampmølle³²). Siden gik Ny anlæggene hurtigt, og 1897 havde Landet ialt 72. Desuden fandtes endnu i Industrien 2713 Vejrmøller og 817 Vandkraftanlæg, hvoraf de fleste benyttedes til Kornmaling. I 70'erne foregik en betydelig Melekspport, som siden standsedes ved Udlandets Toldpaalæg³³). De gamle Sukkerraffinaderier, der var lagt an paa Behandling af Rørsukker, var efterhaanden gaet tilbage, og i København var kun Helsingørgades og Larsbjørnstrædes Sukkerhuse samt Raffinaderiet Phønix tilbage; men 1872 begyndte en ny Fremgang paa Grundlag af indenlandsk Sukkerroedyrkning med Oprettelsen af Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker, hvorefter der byggedes en Række Fabrikker, de fleste paa de sydlige Øer³⁴). Paa 5 Fabrikker beskæftigedes 1888 i Kampagnen fra Oktober til December 1320 Arbejdere, Resten af Aaret 220³⁵). Herefter opstod i Aar-

²⁵) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 1875, 23-27. — C. Nyrop: Medd. fra Industriens Omraade 1876, 188-92.

²⁶) Typ.-Tid. 26/2 1875.

²⁷) Thieles haandskrevne Kalender 13/3 og 10/1 1875.

²⁸) L. Jensen & A. Dahlquist: Den typografiske Trykkerforening, 1901, 23.

²⁹) Jacob C. F. Nielsen: Chr. Sørensen og hans Sætte- og Aflæggemaskine samt dens Forhold til den amerikanske Sætte- og Aflæggemaskine Thorne, 1891. — Soc. 4/9 1873. — Typ.-Tid. 5/7 og 27/9 1879. — Dansk Bogtrykker-Tidende Nov. 1899. — Kbh. Maskinsætterklub 1901—26, særlig 33-36, 41, 50.

³⁰) C. Nyrop: Bianco Luno og den danske Bogtrykkerkunst, 1881. — R. Berg: Bianco Lunos Bogtrykkeri gennem 100 Aar, 1931.

³¹) [Emil Selmar:] Det Berlingske Bogtrykkeri, 1915.

³²) Kbh. Møllerlavs Dokumenter 1751—1876.

³³) Danmarks Statistik II, 683-85. — Jfr. Mølleri-Tidende 11/8 1885, 31/7 1888, 15/10 1890.

³⁴) P. Drachmann & L. Estrup: Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker 1872—1922.

³⁵) De danske Sukkerfabrikker 1872—1880, 12-13.

hundredets Slutning en betydelig Chokolade- og Sukkervareindustri, et Fag, der dog stadig bevarede meget haandværksmæssigt i sin Arbejdsmetode³⁶). Brændevinsbrænderiet, der før 1850 var et af Købstædernes Hovederhverv og dengang udstykket i ca. 300 Smaavirksomheder, samledes i Tidens Løb i stedse større Dampbrænderier. Det første af disse anlagdes 1836³⁷). 1881 indgik de største Virksomheder i Aktieselskabet De danske Spritfabrikker³⁸). Ølbrygningen, der ved 1840 ikke spillede større Rolle som selvstændigt Erhverv, gik efter Oprettelsen af Bryggeriet Carlsberg 1846 godt frem. Baade store og smaa Bryggerier opstod, og fra 1870'erne foregik Øleksport³⁹). Tuborg anlagdes 1884⁴⁰), og Fagets Arbejdertal fordobledes for hvert Tiaar 1870—1900. Endnu fandtes indenfor Levnedsmiddelindustrien fra ældre Tid nogle mindre Olie-møller, Saltraffinerier, Stivelsefabrikker og Cichoriefabrikker. Olie hørte dengang til de faa industrielle Eksportartikler; men Tilvirkningen deraf fremmedes ikke stærkt i den her omtalte Periode. Derimod opstod i Forbindelse hermed Margarineindustrien, idet Otto Mønstedts Fabrik, grundlagt 1883, gik i Spidsen⁴¹). Af Saltfabrikkerne blev Christiansholm betydelig⁴²). 1877 dannedes Aktieselskabet De danske Cichoriefabrikker, og 1897 anføres 2 store Kaffe-surrogatfabrikker. Som Industrigræne, der først udviser egentlig Stordrift efter 1880, staa Slagterier og Konserverfabrikker, Kaffebrænderier, Vandforsyning og Brødfabrikker. Det første Andels-Svineslagteri oprettedes i Horsens 1887, og 1900 var der 25 saadanne Andelsforetagender som Bærere af den nye Bacon-eksport⁴³). Mejerierne omtales ikke nærmere i denne Bog, fordi deres Arbejdsforhold var knyttet til Landbrugets.

Garverierne var før 1850 mange, men smaa. Tid efter anden aftog de i Tal og blev gennemsnitlig større; men endnu 1897 havde kun 1 over 50 Arbejdere. Deres Produkter udførtes til Dels. De mest kendte Firmaer blev Ballin og Hertz. Forholdsvis betydelig var en Overgang Handskeindustrien, hvis Foregangsmand var Mattat, der etablerede sig i Randers omkring 1820. Flere store Forretninger kom til i København, deriblandt N. F. Larsens; 1872 havde Landet 13 store Handskefabrikker, og Handsker var en stor Eksportartikel; men Eksporten ophørte i det følgende Tiaar, og Arbejdsstyrken i København blev samtidig halveret. Dette sidste skyldtes dog maaske ogsaa forøget Brug af Tilskærer- og Symaskiner. En helt ny Industri blev Skotøjsfabrikationen. Naadling udskilte sig fra Skomageriet som selvstændigt Arbejde fra 1863, og 1874 grundlagdes Aktieselskabet Københavns Skotøjsfabrik. Dette krakkede, og endnu 1890 havde Hovedstadens Skotøjsfabrikker næppe 100 Arbejdere⁴⁴), men inden 1900 ejede Landet 27 Skotøjsfabrikker med ca. 1700 Arbejdere, de fleste i København. Hvad Beklædningsindustrien angaar kan tilføjes, at der 1873 op-

³⁶) C. Fog: Foreningen af danske Chokolade- og Sukkervarefabrikanter 1898—1923, 11.

³⁷) P. Hansen: Kbh. Brændevinsbrænderlaug 1741—1891, 36 og 39.

³⁸) L. Estrup: Aktieselskabet De danske Spritfabrikker 1881—1921. — Gær- og Spirit-
industriens Historie i Danmark, Aktieselskabet De danske Spritfabrikker 1881—1931.

³⁹) A. Fraenkel: Gamle Carlsberg, 1897. — C. Nyrop: Ny Carlsberg, 1846—96, 1871—96.

⁴⁰) Karl Meyer: De forenede Bryggerier 1891—1916.

⁴¹) E. Cohn & H. N. Skade: Margarineindustrien i Danmark 1883—1933.

⁴²) Sv. Aa. Lund: Aktieselskabet Christiansholms Fabriker 1880—1930.

⁴³) S. Sørensens: Horsens Andels-Svineslagteri 1887—1912.

⁴⁴) Folkets Avis 11/2 1876. — Nordisk Skomagertidende 16/3 1887. — C. Nyrop: Kbh. Skomagerlav 1509—1909, 161. — H. Heeland: Skomageriets og Skotøjshandelens Historie i Danmark, 1926, 105-07.

rettedes en stor Dampfilthattefabrik; men siden fandtes kun mellemstore Hatte- og Straahattefabrikker.

Ogsaa Træindustriens Overgang til Maskinerne lod vente paa sig. En Finersavemaskine var ganske vist i Brug fra 1823; men endnu 1850 fandtes kun 3. En Planhøvlmaskine kom ind 1832, og den første Baandsav brugtes paa Raadvad 1856; men de første Snedkerværksteder, der indførte Dampkraft, var F. L. Dreves 1865 og I. G. Lund 1866, og et større Maskinsnedkeri opstod først med Oxelbergs i 70'erne. Ved den Tid foregik en betydelig Møbeleksport, ejendommeligt nok til Sverige⁴⁵). Blandt Københavns Møbelfabrikker var Fritz Hansens Stolefabrik omkring 1900 en af de betydeligste⁴⁶). I Provinsen var det først i 90'erne, Savskæreriene rigtig udbredtes⁴⁷). 1897 var der i hele Landet 248 Savskærerier og 29 Trævarefabrikker. En Særstilling indtager Pianofortefabrikationen, der allerede omkring 1850 naaede en Blomstring med Hornung & Møllers Fabrik⁴⁸). Af Vognfabrikker opstod der kun enkelte. I Bødkerfaget tog L. Jacobsen mekanisk Drivkraft i sin Tjeneste 1869, og i 80'erne beskæftigede han et Par Hundrede Mand⁴⁹). Drejerværkstederne blev først præget af Maskinkraften fra omkring 1890⁵⁰). Stor Opmærksomhed vakte det, da det i 90'erne viste sig, at man kunde lave »nogenlunde gode« Træsko paa Maskine⁵¹). I Korkskærefaget indkom Maskiner fra 1865, og i 80'erne var det et udpræget Fabriksfag⁵²).

Af kemiske Fabrikker fandtes fra ældre Tid mindre Sæbesyderier, Lys- og Limfabrikker, desuden Krudtværker ved Frederiksværk og Donse og den betydelige Fredens Mølle, der leverede Syre, Sæbe og Kunstgødning⁵³). 1858 anlagdes Fabrikken Øresund, der gik over til at udnytte den grønlandske Kryolit. 1863 grundlagdes i Odense G. Lotzes, 1864 i København Alfr. Benzons kemiske Fabrikker⁵⁴). 1868 opstod Tændstikfabrikken Godthaab, og efter at flere mindre Fabrikker var samlet, organiseredes 1882 Aktieselskabet H. E. Gosch & Co.⁵⁵). En ældgammel Industrigren udgjorde Teglværkerne, der var i stadig Vækst. Ifølge Folketællingen 1901 beskæftigede de kun 2964 Arbejdere; men ifølge Industritællingen 1897 8453, en Forskel opstaaet ved, at den største Del af Arbejderne var Landarbejdere, der i Folketællingen opføres som Daglejere. Blandt Kalkværkerne kom det største, Faxe Kalkbrud, under et Aktieselskab

⁴⁵) R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 241-43. — A. Lundgren & M. Larsen: Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforening 1895—1925, 6. — Folkets Avis ¹⁰/₂ 1873. — Jfr. et Digt til Snedkermester J. G. Lund, »fra Svendene, da han havde faaet den nye Maskine« i P. Faber: Viser og Vers, 1877, 87-88.

⁴⁶) Sadelmager- og Tapetserer-Tidende ¹⁵/₁₂ 1899.

⁴⁷) Fagblad for Snedkere Sept. 1885. — Snedkerforbundets Kvartalsberetninger Jan. og Juli 1897.

⁴⁸) P. Drachmann: Hornung & Møller, Aktieselskab, kgl. Hof-Pianofabrik, 1827—1927.

⁴⁹) Skandinavisk Bødker- & Tunnbinderiarbetare Tidende, Dec. 1892. — C. A. Clemmensen: Bødkerlavet i Kbh. 1678—1928, 86.

⁵⁰) [M. Arnsfelt:] Drejeforbundet i Danmark 1891—1926, 52.

⁵¹) Træskoarbejdernes Fagblad ¹²/₁₂ 1897.

⁵²) Soc.-Dem. ²¹/₁₁ 1874. — [V. Nørregaard & V. Nielsen:] Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 6-7, 18.

⁵³) C. Nyrop: Fredens Mølle, 1905.

⁵⁴) Firmaet Alfred Benzon 1849—1884—1909.

⁵⁵) [H. C. Bering Liisberg:] De forenede danske Tændstikfabrikker, H. E. Gosch & Co.'s Tændstikfabrikker og Aktietændstikfabrikken Godthaab, 1905. — H. E. Gosch & Co.'s Tændstikfabrikker og Aktietændstikfabrikken Godthaab 1898—1923.

1883⁵⁶). Ny og følgerig blev Cementfabrikationen, der begyndte at vaagne i 60'erne og repræsenteredes ved Fabrikkerne Cimbria fra 1873, Dania 1886, Aalborg Portland Cement Fabrik fra 1889, Norden fra 1898 og Danmark fra 1899⁵⁷).

Helhedsindtrykket af denne korte Oversigt bliver, at vel var mange Industriegrene grundlagt før 1870; men store Enkeltvirksomheder fandtes dengang ikke i noget Tal udenfor Jern-, Tobaks- og Tekstifagene. Paa de fleste Omraader formaaede Landet endnu ved 1900 ikke at forsyne sig selv med Industri-varer; men en kraftig Tilvækst begyndte i mange Tilfælde med Oprettelsen af de store Aktieselskaber siden 70'ernes Begyndelse. I Sukker-, Papir-, Sprit- og Tændstikindustrierne blev et enkelt kapitalstærkt Aktieselskab endog eneraadende, og samtidig med Koncentreringen foretoges en Rationalisering af Driften. I de Fabrikationsgrene, hvor Stordrift og Rationalisering bedst kom til Udfoldelse, tiltog Arbejdsstyrkens Antal kun lidt sammenlignet med Produktionens Vækst. Hvor særlig arbejdsbesparende Maskiner satte ind, som i Tekstilindustrien, gik Antallet af beskæftigede endog i lange Perioder nedad, selv om Produktion og Forbrug voksede efter Noder.

Den danske Industri kom i den forløbne Periode indtil 1900 udover Barndomsalderen og begyndte at samle Erfaring og Tradition, og i sin friske Kraft blev den Aarsag til meget nyt og vidunderligt; men i sin ungdommelige Selv-hævdelse forarsagede den ogsaa Fortrød. Dette fremgaar af, hvorledes det samtidig gik det gamle Haandværk, og hvorledes Menneskematerialet teede sig, naar Maskinerne trængte ind paa Livet af det.

Følger for Haandværket.

Paa de Produktionsomraader, hvor Industrien for Alvor satte ind, kunde Haandværket ikke vente større Fremtid. Nogle Fag maatte indskrænke sig, andre blev helt fortrængt. For alle de smaa selvstændige Haandværksbedrifter blev det til Skade, at de store Foretagender hyppig begyndte at holde deres egne Haandværksarbejdere¹); men ellers blev Industrien af meget forskellig Betydning for de forskellige Haandværk.

Først nogle Eksempler paa Fag, der forsvandt aldeles. Allerede længe før 1857 var Feldberederne meget faa, og Garverne overtog deres Beskæftigelse. Knapmagerne forekommer sidste Gang særskilt opført i Folketællingen 1855. Tællingen 1880 opfører Blytækkere under Blikkenslagere, Kandestøbere under Gørtlere, Stolemagerne under Snedkere, og Rokkedrejerne optræder her for sidste Gang i særlig Rubrik. Snart efter gjorde Maskinsnedkerierne helt Ende paa Stolemagerne²). Sværdfegere og Naalemagerne opføres særskilt endnu 1890. Grov-, Klejn-, Nagel-, Anker- og Tøjsmede er i de forskellige Tællinger skiftevis anført samlet eller delt i Grupper. For Lysestøberkorporationen gik det saa galt, at selve Formanden 1868 agtede at søge anden Næringsvej³). Endnu kan

⁵⁶) C. A. Clemmensen: Faxe Kalkbrud, 1934.

⁵⁷) P. Drachmann's Skrifter om Aalborg Portland Cementfabrik 1889—1914 (1915), Norden 1898—1923 og Danmark 1899—1924.

¹) Om Haandværkets Stilling: Omtale af K. Bücher's og R. Grätzer's Undersøgelser i Industriforeningens Tidsskr. 1898, 217-26.

²) Fagblad for Snedkere Aug. 1887.

³) Kbh. Lysestøberkorporations Protokol 1818—70, 11/3, 1868.

nævnes, omend ikke som en Følge af Industriens Opkomst, at Parykmagerne næsten alle gik op i Barberfaget.

Blandt de Fag, det gik tilbage for, var Vævernes nok det vigtigste. Efter 1860 blev Vognfabrikkerne til Skade for Hjulmændene, og efter 1880 Træskofabrikkerne for Træskomændene. Efterhaanden bragte Maskinerne ogsaa Bødkerne i Vanskeligheder, dog saaledes, at det gik ud over Mestrenes Antal. Ligesaa gik det fra 1880 nedad med Antallet af Snedkermestre paa Landet, og allerede inden 1900 var dette Tal sunket fra omtrent 4000 til omtrent 3000. Mellem 1880 og 1882 gik Snedkerfagets samlede Mester- og Svendetal i København ogsaa ned fra 3619 til 3093⁴⁾. Til Skade for Snedkerne blev, at Salget af deres Produkter i ikke ringe Udstrækning efter 1862 overgik til ufaglærte Møbelhandlere⁵⁾, der vel oven i Købet i mange Tilfælde gjorde de smaa Snedkermestre økonomisk afhængige af sig. Foruden Væverne kom altsaa navnlig de træbearbejdende Fag til at tage Stødet ved Maskinernes Indførelse. Hertil bidrog, at Metal efterhaanden afløste Træ i mangfoldige Redskaber og i Husgeraad.

Blandt de øvrige Haandværksfag voldte den moderne Udvikling Afbræk for de smaa Slagtermestre, da der blev indført offentlige Slagtehus, og en Slagterforretning derefter ikke kunde klare sig, uden at Mester havde Raad til at holde Hjælp i Butikken, naar han var paa Slagtehuset, og til at holde Hest og Vogn til at køre Kødet til Udsalgsstedet; de fattigste Mestre maatte derfor nedlægge Bedriften. I København byggedes et offentligt Slagtehus 1882, men Brugen deraf blev først tvungen 1888⁶⁾. I Aarhus fik man Slagtehus 1895⁷⁾.

I flere af de Haandværk, som Maskinerne var ved at kvæle, opnaede Smaamestrene en betydelig Hjælp derved, at de helt eller delvis kunde gaa over til at optræde som Forhandlere af Fabrikernes Varer. I København blev Følgen heraf, at en Bager, som fik Rugbrød fra Fabrik, kunde nøjes med at drive et mindre Fintbrødsbageri med en Svend eller to. Man skulde helst ikke have under 5 Svende, naar et Bageri skulde præstere alle Sorter Brød⁸⁾. Udviklingen fik saaledes modsatte Følger for Slagtere og Bagere. For Urmagernes Vedkommende skal der allerede 1871 have været flere, der levede af at handle med Ure end forhen af at lave dem⁹⁾. Blandt Kunstdrejerne stod der nok ogsaa flere ved Disken end ved Drejeladet, og indførte Varer fyldte deres Butikker¹⁰⁾. Nogle af de betrængte Farvere slog sig paa Manufakturhandel¹¹⁾. Blikkenslagerne skaffede sig i nogen Grad Butikshandel, men klarede sig ogsaa ellers meget godt. Ikke saa meget, fordi de arvede Blytækkernes Erhverv — det var jo brødløst; men almindeligvis overtog de ogsaa Kobbersmedenes Arbejde. Desuden optraadte de ofte i den nye Bestilling som Gas- og Vandmestre, hvis Fremkomst blev en naturlig Følge af Anlægget af Gas- og Vandværker. Bestillingsarbejde forsvandt derimod næsten ganske omkring 1900, og Køkkenredskaber, Lamper o. lign. blev tilvirket paa Fabrik¹²⁾.

4) Jfr. Nationaløkonomisk Tidsskr. 1883, 333.

5) Fagblad for Snedkere Dec. 1885.

6) H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Slagterlaug 1451—1926, 168-71.

7) J. C. Knudsen: Aarhus offentlige Slagtehus 1895—1920.

8) Nationaløkonomisk Tidsskr. 1905, 567.

9) Arbeideren 1871, 115.

10) Kbh. Drejerlavs Protokol 1744—50, 1877—1900, 23/1 1895.

11) Dansk Farver-Tidende Apr. 1892.

12) [Steenberg:] Kbh. Blikkenslager-Laugs Historie 1547—1898, 1914, 133, 141-43.

Indenfor Skomagerfaget beskæftigede enkelte Provinsmestre efter 1860 op til 30 Svende, og Heegaard i København havde 1888 endog 60¹³⁾. Naturligvis maatte Skotøjsfabrikationen dog blive en alvorlig Trusel for Faget. Med alt muligt Nid saa Mestrene fra Begyndelsen paa Indførselen af udenlandsk Fabriksfodtøj¹⁴⁾, og Svendene klagede over, at Mestrene paatog sig Forhandling af Fabriksvarer, og navnlig over, at de lod sig nøje med saa ringe Avance paa Salget¹⁵⁾. Allerede i 70'erne var der megen Uro til Stede. I København gik Mestertallet ned med 150 Md., og i Provinsbyerne drog 7—800 Svende bort og søgte Beskæftigelse i København eller slog sig ned som selvstændige Mestre paa Landet. I Provinsbyerne i 70'erne var det ikke alene Skomagersvendenes Tal, der gik kraftigt tilbage. Det samme gjaldt Medhjælpertallet i de fleste andre Haandværk, navnlig hos Smede og Snedkere. Da det samlede Tal for Arbejdere og Arbejdsgivere i Haandværk og Industri alligevel holdt sig oppe, maa Industrien have gjort i alt Fald nogle Fremskridt i det nævnte Tiaar i Provinsbyerne. Trods Skomagernes Uvilje mod Forhandling af Fabriksfodtøj, blev Skotøjshandelen dog i nogen Grad Fagets Redning, og dertil kom, at dette Fag i højere Grad end noget andet vedblev at have Fortjeneste ved Reparationsarbejde. Ligeftrem Tilbagegang i Arbejdsstyrkens Tal indtraadte derfor først omkring 1890, da Skotøjsfabrikkerne begyndte at faa Vind i Sejlene; netop ved denne Tid var der en sejglivet Arbejdsløshed i Faget¹⁶⁾, og Skomageriet blev med Rette kaldt et Elendighedens Erhverv¹⁷⁾. I stor Udstrækning vedblev denne Profession at være et Fag med Enkeltmandsbedrifter.

Det fra Fortiden grundfæstede Indtryk, at Skomageriet var en sølle Bestilling, fandt saaledes ny Bekræftelse, og ikke stort bedre gik det Skræderne. Lige fra Symaskinen i 60'erne og 70'erne blev almindelig, gik Skrædermestrenes Tal i København og i Landdistrikterne tilbage, og kun i Hovedstaden opvejedes dette Forhold til Gavn ved en Vækst i Skrædersvendenes Antal. Naar Provinsbyernes Mestre i det væsentlige gik Ram forbi, maa det skyldes, at de drev Manufakturhandel, et Erhverv, der naturligt tog et stort Opsving, efterhaanden som Husfliden paa Landet tog af. Fra nu af tog Landboerne til Købstaden, naar de skulde have nyt Tøj. Ogsaa Sypigerne mærkede Symaskinernes Komme. Skønt Befolkningens forbedrede Levekaar uden Tvivl medførte Brug af meget finere Paaklædning, tog Sypigernes Tal en Tid lang kun lidet til. Medens de forhen næsten alle arbejdede hver for sig, gik fra 70'erne en Del af dem fra selvstændig Virksomhed over til at blive Medhjælpere hos andre. Efterhaanden voksede ogsaa større Systuer op, og de store Modeforretninger beskæftigede undertiden flere Hundrede Skrædersvende og Syersker. Allerede 1872 anføres for København 2 Damekviperingsforretninger med hver over 100 Arbejdere. 1882 beskæftigede 2 Forretninger, antagelig Magasin du Nord og Moresco¹⁸⁾, tilsammen over 600 Personer, og samtidig anføres et Skræderi med 85 beskæftigede og en Herreekviperingsforretning med 43 beskæftigede. Navnlig i 80'erne svang Konfektionssyningen sig op¹⁹⁾. 1897 var der i København 1 Dame-

¹³⁾ H. Heeland: Skomageriets og Skotøjshandelens Historie i Danmark, 1926, 100.

¹⁴⁾ Avisudklip bag i Kbh. Skomagerlavs Amtsprotokol 1822—97. — Importen skal iøvrigt særlig være begyndt under Strejken 1872 (Dansk Skomagertidende 7/5 1880).

¹⁵⁾ Soc.-Dem. 31/1 og 25/2 1875.

¹⁶⁾ Trækfuglen 15/10 1890.

¹⁷⁾ Skomagersvendenes Fagblad 12/9 1892.

¹⁸⁾ Magasin du Nord 1868—1918. — Aktieselskabet Moresco, Kbh., 1856—1931.

¹⁹⁾ Skræddernes Fagforening af 1873, 1923, 23.

skræderforretning, antagelig Magasin du Nord, med 409 beskæftigede, og 4 med hver over 50 samt 4 Herreskræderforretninger med hver over 100 beskæftigede. Af Provinsens talrige Skræderier naaede kun et enkelt over 50 Arbejdere, men over 300 havde lidt større Værksteder med 6—20 Arbejdere.

Fra de Fag, det gik til Agters for, skete der en Overgang af Arbejdskraft til andre Erhverv, i nogle Tilfælde af ret omfattende Karakter, især naar Lærlingeuddannelsen havde været for rigelig. Saaledes hører man, at en forhenværende Skomager i Ringsted arbejdede som Snedker paa en Listefabrik²⁰). I Køge var det nok særlig galt. Her var 4 Skomagere blevet Bude, den ene tillige Pedel og Garderobeforpagter, 3 var blevet Landpostbude og 1 Fisker; desuden havde nogle af Byens Skomagere Bibeskæftigelse som Ligbærere, Brandmænd, Kontrolbetjente, Opvartere o. lign.²¹). Ved Roskilde Svineslagteri fandtes en Fyrbøder, der før havde været Bødker²²).

Imidlertid var det langtfra samtlige Haandværksfag, der kom i Klemme som Følge af den tekniske Udvikling. For Murere, Tømrere og Malere greb Maskinerne ingenlunde skæbnesvangert ind. Det voldsomme Byggeri i By og paa Land foraarsagede endog, at Antallet af beskæftigede uafbrudt tiltog; den stærke Tilvækst i Folketællingernes Tal paa dette Omraade i 90'erne skyldes formodentlig dog til Dels, at Daglejerne ikke mere anføres særskilt. Bemærkelsesværdigt er det, at der i dette Tiaar hos Murere og Tømrere var nogen Nedgang i Mestrenes Tal, idet Bevægelsen mod større og større Virksomheder ikke blot greb om sig i Industrien, men ogsaa i de livskraftige Haandværk.

For nogle af de gamle Haandværk medførte den moderne Udvikling en Spaltning. Saaledes fuldbyrdedes Stenhuggernes Adskillelse fra Murerne. I Snedkerfaget var allerede før 1850 begyndt en Adskillelse mellem Møbelsnedkere og Bygningssnedkere. Det gamle Snedkerlav fordrede Mesterprøve i begge Slags Arbejde²³). I Provinsen overgik Bygningsarbejdet undertiden i Praksis til Tømrerne²⁴). I Forbindelse med Jernstøberiernes Tilblivelse udskiltes Model-snedkeriet, der leverede Forme til Støbningen, som et selvstændigt Fag. I Begyndelsen benyttede man hertil Snedkere, Karetmagere o. lign.; men fra omkring 1880 uddannedes der særlige Modelsnedkere hos Burmeister & Wain. I Reglen beskæftigedes der nogle faa Haandværkere af denne Art paa hvert Jernstøberi. I 80'erne og 90'erne betragtedes Skibssnedkere, Gelændersnedkere og Hvidtræssnedkere ogsaa som særskilte Grupper af Snedkerfaget²⁵). Paa Savværker og Maskinsnedkerier benyttedes i Begyndelsen Snedkere og Arbejdsmænd imellem hinanden; men siden indlod man sig ogsaa paa Uddannelse af særlige Folk til disse Virksomheder²⁶). Indenfor Sadelmagerfaget udsøndredes 1843 »Tapetmagerne«, Nutidens Tapetserere og Dekoratorer²⁷), og senere udskiltes Linoleumsarbejderne²⁸).

²⁰) Ringsted Fælles-, Fag- og Arbejderforening 1894—1919, 10.

²¹) Fr. Opffer i Østsjællandske Aarbøger 1902, 24.

²²) Roskilde Andelssvineslagteri 1895—1920, 55.

²³) Otto Müller: Udkast til Lov om borgerlig Næring i Kjøbenhavn og Kjøbstæderne, 1857, 112.

²⁴) Jfr. Træindustriens Fabrikantforening for Kbh. og Omegn 1896—1921, 14.

²⁵) M. Petersen: Modelarbejdernes Fagforening 1874—1924, 5, 8, 13, 19-20.

²⁶) [F. Andersen & V. S. Petersen:] Festskr. for Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforening 1875—1900, 51.

²⁷) R. Berg: Sadelmagerlavet i Kbh., 1910, 103-04.

²⁸) [J. P. Jønson:] Skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer Forbund 1894—1914, 57.

I visse Tilfælde gav den tekniske Udvikling Anledning til helt nye Fags Opstaaen. Et Fag som Fotografien rekruteredes i Begyndelsen af Malere og Optikere; men efterhaanden som Faget blev lettere, kom det til at omfatte mange Fuskere²⁹). Da Elektriciteten fremkom, benyttede man først Montører fra Tyskland eller Sverige; men til Medhjælp antoges danske Smede, Snedkere og Blikkenslagere, og til Opstilling af Ledningsnettet brugtes bl. a. Sømænd³⁰). Blandt de første Cyklesmede var der kun faa, der havde Uddannelse som Smede eller Mekanikere, og i København udførtes Cyklereparationer i 90'erne hyppigt som Bierhverv af de kommunale Haandværkere, der paa Embeds Vegne havde Adgang til et Værksted³¹). Et overordentlig broget Skue af nye Erhverv frembyder de metalbearbejdende Fag, navnlig de, der i Nutiden sammenfattes under Begrebet Gørtlere. I 1930 omfattede dette Fag Formere, Figurformere, Metaltrykkere, Cicelører, Armaturarbejdere og Metalarbejdere³²). Ved Siden af, at der opstod nye Fag, genoplivedes ogsaa et ældre Fag, idet den Mode, som i 70'erne og 80'erne forlangte Stukarbejde paa Facaden af enhver Ejendom, gav Stukkatorerne en Renæssance³³).

Disse Eksempler viser, hvor meget forskelligt Datiden oplevede paa Haandværkets Omraade, og hvorledes det enkelte Menneske i Mekanikkens Tidsalder kunde tvinges til at skifte fra Erhverv til Erhverv. Vel forøgede Maskinerne Menneskenes Herredømme over Naturen og dermed Tilværelsens Sikkerhed, og selv for Haandværket bragte de mange Lempelser i det daglige Slid; men de skabte for den enkelte en større Fare for Erhvervsløshed, hvis hans Fag blev slaaet ud, og han maatte da forberede sig paa en Række vanskelige Aar, til han havde arbejdet sig ind i et andet Erhverv.

Arbejdernes Stilling til Maskinerne.

Medens Fortidens Redskaber kun bidrog til at understøtte og forhøje Virkningen af den menneskelige Muskelkraft, betingede den mekaniske Kraft, at der ikke ret ofte stilledes større Krav til Slid og Kraftudfoldelse. Selv om Maskinerne leverede Produkterne fint og præcist udførte, krævede de af Mandskabet kun sjældent Fingerfærdighed, Hurtighed eller Nøjagtighed i Haandens Bevægelser, og for at passe en Maskine behøvede man i mange Tilfælde kun en kort Vejledning. Kort sagt, Arbejdernes Liv blev mageligere, endog selv om Produktionen blev sat voldsomt i Vejret, og Naturens rige Muligheder langt bedre udnyttet end før i Tiden¹).

Alligevel gjorde Maskinerne ingenlunde Arbejdernes Liv til en Idyl. Den, der Dag ud og Dag ind stod og passede et af disse snurrende og buldrende Staalvæsener, omgivet af dets Larm og maaske besværet af Olietank og Støv eller indespærret i et sort og trist Fabrikslokale, kunde let komme til at føle

²⁹) Carl E. Aagaard: Dansk fotografisk Forening 1879—1929, 6.

³⁰) [H. M. Esberg:] Elektrikernes Fagforening 1893—1918, 14. — Kemp & Lauritzen 1882—1932, 12.

³¹) Kbh. Cycle- og Auto-Industriforening 1899—1924, 5 og 8.

³²) Gørtlerlauget i Kbh., 1930, 16.

³³) F. Rasmussen: Mindeskr. ved Stukkatorernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum [1909], 3-5.

¹) Om disse Emner: W. Scharling: Hvilken Indflydelse har den nyere Tids industrielle Udvikling havt paa Ålmuens Kaar? 1863, især 23-24, 65-67, 88-89; J. S. Trier i Nord. Haandværker- og Industritidende 5/1 1873; Chr. Müller: Nationaløkonomiske Studier, 1877, 16.

Livet ensformigt. At tilbringe Tiden med at lave Knappenaalshoveder krævede Resignation. Eftersom der ikke gik saa stort Slid af de legemlige Kræfter, kunde der tilmed fordres en lang Arbejdsdag. En Tilværelse under saadanne Forhold blev da maaske følt som lidet bedre end Indespærring i Fængsel. Havde det gamle Haandværk end sløvet ved Slid, saa var det dog noget mere afvekslende og krævede i Reglen, at man gjorde sig Umage med sit Værk, og det færdige Produkt kom til at bære et vist personligt Præg af sin Ophavsmand. Sammenlignet med Fortidens Arbejde savnede mange Arter af Fabriksflid oplivende Afveksling, hvoraf Følgen blev, at Tanker og Følelser slap-pedes, og Fabriksarbejderen blev da maaske et afstumpet Menneske. Ydermere var Industriarbejdet hyppigt saa let, at det magelig kunde udføres af Børn, og den tvungne Indespærring begyndte derfor jævnlig i saa tidlig en Alder, at hele Livet blev en Trædemølle. Den Generation, der ikke blot overkom at udføre det Arbejde, Forfædrene havde formaaet, men ogsaa at afse Tid og Kraft til at fremstille de første Maskiner, betalte dyrt nok de Tjenester, som den ydede Eftertiden.

Ogsaa Kvinder kunde anvendes ved det lidet strenge Arbejde; men Kvinder og Børn behøvede ikke nær saa stor Fortjeneste som Mænd. Ofte trykkedes Mændenes Løn, saa de ikke kunde ernære deres Familie, men maatte lade alle dens Medlemmer gaa med paa Fabrikken. Det er karakteristisk for Datidens Syn herpaa, at W. Scharling 1863 ikke antog dette for skadeligt i nogen Henseende. I Tro paa Liberalismens Teori om Lønningsfondet regnede Samfundsøkonomerne med, at naar alle Familjemedlemmer hang i, fortjentes der alligevel tilstrækkeligt til hele Familjens Underhold, og selv om Mændene tjente mindre, aabnedes der en Mulighed for Kvinder til at ernære sig selv. At der ingen huslig Lykke blev for saadanne Mennesker, syntes ikke at vække nogen Betænkelighed.

Rigtignok var det kun den simple Pasning af en Maskine, der tillod Benyttelsen af ukvalificeret Arbejdskraft. Der maatte ogsaa Folk til, som kendte Maskinernes Indretning og kunde reparere dem, naar det blev fornødent. De nyopfundne Maskiner gik ikke altid støt. For de maskinkyndige var Faren for at kede sig eller sløves ringere; men økonomisk set stod de overfor den Vanskelighed, at de maatte skaffe sig en kostbar Skoling, og ofte krævede det betydelig Anspændelse at sætte sig ind i Teknikkens Finesser og at følge med i dens hastige Udvikling. Ligeledes maatte der, efterhaanden som større og mere indviklede Maskiner vandt Indpas, stilles særlige Krav ogsaa til dem, der udførte den daglige Pasning. Resultatet kunde undertiden blive sjælelig Træthed, der føltes som værre end den legemlige Udmattelse, som Fortidens Slid medførte.

Hverken Kedsommelighed eller Anspændelse blev imidlertid afgørende for Arbejdernes Stilling til Maskinerne, derimod Spørgsmaalet om, hvor megen menneskelig Arbejdskraft de gjorde overflødig. W. Scharling gør opmærksom paa, at Mænd som Colbert og Montesquieu var imod Maskiner, der tog Arbejdet fra Folk; men han hævder heroverfor, at man jo ikke kan paastaa, at alt det Arbejde udføres, som i og for sig var muligt. Til hans Betragtning kan føjes, at naar man opfinder en Maskine til at lette et eller andet Arbejde, skal der ogsaa Folk til at fremstille den, og f. Eks. Symaskinen førte ikke saa meget til Formindskelse i Sypigernes Antal som til udførligere Forarbejdelse af Klædedragten.

Det kan ingenlunde siges, at den danske Arbejder viste noget egentlig Fjendskab overfor Maskinerne. Tværtimod fik som nævnt Næringsloven undertiden Skylden for den Ravage, Teknikken forvoldte. Efter C. V. Rimestads Opfattelse var Svendene hos Snedker J. G. Lund endog glade for Maskinerne²⁾. Socialisternes Synspunkt var i Reglen, at Arbejderne ikke skulde bekæmpe Mekanikken, men søge at faa ændret den sociale Ordning, saa Maskinerne ikke blev til Udbytte for nogle og til Fordærv for andre³⁾. Egentlig Sabotering af Maskiner fandt vistnok aldrig Sted i Danmark; men der sporedes ofte hos Arbejderne Nervøsitet, naar noget nyt nærmede sig, og i visse Fag tog man sine Forholdsregler.

Skønt Væverne blev ramt haardest, skreg de næppe højst. I Social-Demokraten for 1877 findes dog en Tekstilarbejders Klage: »Den Gang, ærede Kolleger, vi begyndte og gik til Væveriet, har vel enhver tænkt at opretholde sin Livsstilling; men at vi har taget meget fejl efter den nuværende Produktionsmaade, vil vi sikkert alle vide, saa vist som den har bragt mangen Familjefader ud af sin Stilling⁴⁾.« I Stedet for at skyde Skylden paa Maskinerne rettede mange af Væverne deres Forbitrelse mod Crome & Goldschmidt og mente, at dette Firma ved sin »Tugthuskonkurrence« var Aarsag til deres Ulykke⁵⁾.

Fra Bogtrykkerfaget haves derimod talrige Vidnesbyrd om Uro⁶⁾. Allerede da de første Hurtigpresser kom, kunde man i Stedet for at have 6 Svende til Trykning nøjes med en Mekaniker og 2 Mand til at trække Maskinen samt 6 Drengene til at lægge paa og tage fra, og Klagerne over Faren for Arbejdsløshed gaar tilbage til 1830'erne. I 70'erne, da Maskinerne var blevet meget lettere at passe, blev Feltraabet: 1 Trykker maa kun passe 1 Maskine; men det lykkedes ikke at faa det gennemført; og endnu 1897 afskedigedes en Trykker, fordi han ikke vilde passe 3 Maskiner. Værre var dog den Frygt, Sættemaskinerne vakte. 14 Maskinsættere med 7 Linotypesættemaskiner kunde omkring 1915 paa det nærmeste frembringe lige saa megen Sats som forhen 50 flittige Haandsættere. En formildende Omstændighed blev det, at det allerede 1898 lykkedes at opnaa meget gode Arbejdsbetingelser for Maskinsætterne, fordi de Bogtrykkere, der ikke havde Sættemaskiner, frygtede Konkurrencen fra dem, der havde, og derfor støttede Typograferne. I Bogtrykkerfaget blev Angsten for Arbejdsløshed jo imidlertid gjort til Skamme af den voldsomme Stigning i Forbruget af Tryksager. Paa lignende Vis gik det Korkskærerne, takket være det voksende Forbrug af Propper til Bajerflasker⁷⁾. I Bødkerfaget var Nervøsiteten, saaledes som den kommer til Orde i Fagets Tidsskrifter, derimod berettiget, og f. Eks. 1900—01 skabte Indførelsen af Margarineæsker en voldsom Arbejdsløshed⁸⁾.

²⁾ Blad for Arbejderforeningen af 1860, ¹⁵/₁₂ 1866.

³⁾ Soc. Nr. 9, Sept. 1871. — Bygningssnedkernes Fagblad Juni 1884. — Soc.-Dem. ³/₂ 1888.

⁴⁾ Smst. ¹¹/₈ 1877.

⁵⁾ Smst. ³⁰/₁ 1884. — Jfr.: [J. J. Møller & C. Larsen:] Tekstilarbejdernes Fagforening 1873—1923, 36-38.

⁶⁾ Typ.-Tid. ¹³/₁₁ 1874. — Typografisk Trykker-Tidende ¹/₁₀ 1899. — Dansk Bogtrykker-Tidende Nov. 1899. — [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 63 og 70; II, 1919, 57. — Den typografiske Trykkerforening, 1901, 47. — Kbh. Maskinsætterklub 1901—26, 32, 67-71. — [Emil Selmar:] Det berlingske Bogtrykkeri 1765—1915, 26.

⁷⁾ [V. Nørregaard & Vilh. Nielsen:] Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 6.

⁸⁾ S. Bresemann m. fl.: Bødkerforbundets Virksomhed 1890—1915, 80.

Den mekaniske Indretning, der i Danmark vakte det største Postyr, var sikkert nok Dampspillet ved Kullosning⁹⁾. Til en Begyndelse forsøgte Arbejderne at paastaa, at Brug deraf var forbundet med særlig Fare. Fra Slutningen af 80'erne vedtog de Gang paa Gang Protester mod dets Anvendelse, og flere Gange gav det Anledning til Strejke. Endnu 1897 lykkedes det at faa en Grosserer til at ophøre med Losning ved Dampspil; men i Februar 1898 vedtog Kularbejdernes Fagforening i København efter en ny Konflikt at bøje sig for Udviklings Gang.

Mest Interesse frembyder paa dette Felt Bygningssnedkerfaget. De gamle Lavsmestre var ingenlunde venlig stemt, da Maskinerne omkring 1830 begyndte at møde op i Snedkerværkstedet¹⁰⁾. Efterhaanden som Maskinsnedkeriet i 70'erne tog fat for Alvor, blev gode Raad dyre. Bygningssnedkernes Fagforening fandt da paa at forlange 25 pCt. højere Løn for Opsætning af Materialer, der var tilvirket paa Maskine¹¹⁾. Hos et Par Mestre, som ikke vilde gaa ind herpaa, kom det siden til Strejke¹²⁾, og i Sommeren 1875 optoges Bestemmelsen om de 25 pCt. i Københavns Priskurant. I Slutningen af 70'erne mistede denne rigtignok sin Betydning; men April 1884 fik man en særlig Priskurant for Samling af maskintilvirket Bygningssnedkerarbejde. 1887 diskuterede man en Prisnedsættelse paa Haandarbejde for at gøre det konkurrence-dygtigt endnu en Gang¹³⁾. 1892 vedtog paa lignende Vis Københavns Hustømrere at nægte at udføre visse Arbejder ved Tømmer, der var behandlet paa Maskine. De opnaaede intet herved¹⁴⁾, men endnu 1897 vilde Tømrersvendene i Holbæk strejke, da en Mester havde bestilt Maskinarbejde til en Villa¹⁵⁾. Efterhaanden foregik der dog et Omslag, og i September 1899 krævede Pianofortearbejdernes Fagforening i København saaledes, at alt Kehle- og Fræsearbejde skulde leveres fra Maskine¹⁶⁾.

Den danske Arbejderstand forstod til en vis Grad at forsvare sig overfor Jernuhyrerne. Oftest foregik Indførelsen af Maskiner sikkert saa langsomt og lempeligt, at Arbejderne ikke blev brødløse derved. Ved Indenrigsministeriets Undersøgelse af Arbejdernes Kaar 1872 kom man til det Resultat, at Lønnen var højst i de Bedrifter, hvor man havde Dampkraft, ligesom man der arbejdede en større Del af Aaret¹⁷⁾. Scharling sluttede heraf, at Dampkraften var Arbejdernes bedste Ven¹⁸⁾; men om Resultatet af en Undersøgelse til enhver Tid vilde have givet samme Resultat som 1872, er usikkert. Alligevel tør man fastholde, at Maskinerne ved at udrette det mest anstrengende Arbejde gjorde Arbejderstanden uvurderlige Tjenester, og at den samtidige offent-

⁹⁾ Soc.-Dem. 5/5 og 8/5 1888, 29/3 1890, 22/4 og 8/11 1896, 7/2 1897, 4/2 og 10/2 1898. — Industriforeningens Tidsskr. 1889, 11-12. — Fagblad for de forenede Arbejdsmænd i Danmark Jan. 1892.

¹⁰⁾ R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 242-43.

¹¹⁾ C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 6.

¹²⁾ Soc. 22/1 og 31/1 1874. — Soc.-Dem. 11/6 1874.

¹³⁾ M. Petersen: Bygningssnedkernes Fagforening gennem 50 Aar, 1922, 75.

¹⁴⁾ Soc.-Dem. 2/3 1892. — [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømrerforeningens faglige Afdeling, 1880—1905, 47 og 50.

¹⁵⁾ Snedkerforbundets Kvartalsberetninger Jan. 1897.

¹⁶⁾ M. Petersen: Pianofortearbejdernes Fagforening af 1873, 1923, 65.

¹⁷⁾ Oplysninger om Arbejdernes oekonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark 1872, 1874, 25 og 49.

¹⁸⁾ Nationaløkonomisk Tidsskr. IV, 1874, 236.

lige Menings Begejstring overfor Teknikken var berettiget. Datiden blev saa fornøjet med alle sine nye Opfindelser, at den straks kastede sig over Fremstillingen af de mest drejede og snørklede Ting, og uden at leve sig ind deri efterlignede den Alverdens forskellige Stilarter. Dette har vakt Eftertidens Foragt og er blevet kaldt smagløst; men netop ved denne tiltagende Ydeevne blev Tidsalderen i Stand til at skaffe ikke blot rige Folk, men ogsaa fattige Arbejdere mangfoldige haandgribelige Goder, og Indtrykket heraf bidrog til at gøre Arbejderne delagtige i den almindelige Begejstring for den nye Industri.

Arbejdsreglementer.

Naar Arbejdertallet indenfor den enkelte Virksomhed kom ret højt, blev det nødvendigt at lægge særlig Vægt paa Orden og Disciplin. I ældre Tid havde Regeringen givet forskellige Regler derfor; men efter at Forordningerne af 1682 og 1800 var blevet forældede, gav Lovgivningen kun faa Støttepunkter for Ordenens Opretholdelse, og Arbejdsgiverne var i de fleste Henseender henvist til at hjælpe sig selv. Det blev derfor brugeligt i de større Foretagender at indføre Arbejds- eller Værkstedsreglementer¹⁾, der saaledes kan betegnes som et af Storindustriens Ledsagefænomener. For Portnere og Vægttere blev der allerede før 1850 udfærdiget skrevne Instrukser²⁾. Ligeledes opstillede Arbejdskontrakter fra ældre Perioder ofte Regler, som Arbejderne ved deres Underskrift forpligtede sig til at overholde — ogsaa for sidste Del af Aarhundredet kendes fra Arbejdskontrakter nogle af de Bestemmelser, som Firmaerne lod gælde for deres Folk.

Det første egentlige Arbejdsreglement, der er fundet omtalt, er et Opslag, som en Drejermester, maaske J. G. Schwartz, 1850 lod gøre paa sit Værksted. Det angav Arbejdstiden og bestemte, at Svendene ikke maatte lade sig sinke af Besøg paa Værkstedet eller af Passiar med deres Kolleger. De maatte ikke ryge Tobak, »ejheller gaa paa Lokummet eller paa Kammeret for at ryge Tobak, ikke synge eller fløjte og ikke sende Drengene i Byen uden i højst nødvendigt Ærinde«. Svendene skulde være hjemme Kl. 10½ Aften, om Søndagen Kl. 11, og Lærlinge altid Kl. 10. Dette Aktstykke var vel kun haandskrevet, men senere blev Reglementerne almindeligvis trykt, og enten klistret op paa Væggen eller uddelt i Form af et Hefte. Det ældste kendte af disse trykte Reglementer er et, som gjaldt for den kongelige Porcellænsfabrik og antagelig stammer fra omkring 1860. Det indskærper, at ikke blot for Fabrikken er god Orden og Rolighed en Lykke, men ogsaa for Arbejderne. Det opfordrer i en patriarkalsk Tone til Troskab, Flid og Orden og lover enhver, som udviser disse Egenskaber, »al den Velvilje og Imødekommenhed, som Fabrikkens Vel tillader«. Iøvrigt er det først fra omkring 1870, der kendes flere Reglementer. Tonen er her som Regel forretningsmæssig og nøgtern. En Rest af det patriarkalske træffes dog, naar en Tekstilfabrikant i sine Reglementer

1) Fortegnelse over de forefundne Oplysninger herom i nærværende Bogs Tillæg.

2) Den kgl. Porcellænsfabrik ejer flere saadanne Instrukser.

erindrer Folkene om, at Tid er Penge, eller opfordrer dem til at vogte Fabrikens gode Ry.

I alt er der fra det 19. Aarhundrede fundet Omtale af 66 Reglementer for Enkeltfirmaer. Kun for 39 daterede og 4 udaterede af dem kendes den fuldstændige Ordlyd; men til Gengæld haves et Dusin Reglementer, som skulde gælde for alle Virksomheder i et helt Fag.

Selv om Reglementerne i stor Udstrækning har ensartet Indhold, kan Verbaloverensstemmelse og direkte indbyrdes Paavirkning kun paavises i ret faa Tilfælde. Dalum Papirfabriks Reglement 1880 og et udateret Reglement for Magle Mølle ved Næstved har en Del Paragraffer fælles. Nogle udaterede Vedtægter for Strandmøllen, Ørholm og Ny-mølle er tydeligvis skrevet af efter Vedtægterne for Ørholm Papirfabrik 1873 og kun ændret lidt. Før De forenede Papirfabrikker 1891 udarbejdede fælles Regler for samtlige Selskabets Fabrikker, satte man sig ikke alene ind i de Regler, som allerede gjaldt de forskellige Steder, men skaffede sig desuden Kendskab til, hvad der fandtes af den Slags paa en Række andre store Fabrikker³⁾. En anden Gruppe Reglementer samler sig om Carlsbergbryggerierne. I et Reglement fra Activ 1885 er adskillige Paragraffer ligelydende med Bestemmelser i Ny Carlsbergs Reglement fra 1877. Begge var udstedt af Carl Jacobsen. Gamle Carlsbergs Reglement fra 1887 viser paa flere Punkter ordret Overensstemmelse med det for Ny Carlsberg. Bestemmelser fra disse Steder genfindes ogsaa i et Reglement for Alliance 1883. Hvorvidt der iøvrigt eksisterede Forbilleder for de forskellige Vedtægter er i de fleste Tilfælde ikke til at afgøre. Et Reglement for Hasle Kulværker 1874 ser dog ud til i det store og hele at være en Oversættelse af et udenlandsk Forbillede, og et Reglement for Galle & Jessens Chokoladefabrik 1884 forraader sin tyske Herkomst ved at bruge Ordet »anstillet« i Betydningen »ansat« (ty. angestellter). I alt Fald maa Reglementernes Forfattere ofte fra deres Udenlandsrejser have været bekendt med fremmede Forhold⁴⁾.

Hvilke Forandringer der i Tidernes Løb paa den enkelte Fabrik er foregaaet med Ordensreglerne, giver det foreliggende Materiale kun ringe Besked om. To Reglementer, der haves fra I. G. A. Eickhoffs Maskinfabrik, er formelt overordentlig forskellige. Et Reglement fra Rubens Fabrik omkring 1886 er derimod i det væsentlige et Uddrag af et ældre fra 1869. Mellem to Reglementer fra Burmeister & Wain's Værft paa Refshaleøen fra 1880 og 1898 er der en Del Lighedspunkter, navnlig i Bestemmelserne om Værktøj; ligeledes er Emnerne behandlet i samme Rækkefølge, men Teksten 1898 er langt den fyldigste; i to Reglementer for Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri fra 1888 og 1899 finder man, som naturligt er, en vis Efterligning af Indretningerne hos Burmeister & Wain; men Formen er en anden, og ogsaa indbyrdes er de to Helsingørreglementer ganske forskellige.

Arbejdsreglementerne blev i en Aarrække udstedt af Arbejdsgiverne, uden at Arbejdernes Samtykke blev indhentet. Som Følge deraf drejede de ældre af dem sig mere om Arbejdernes Pligter end om deres Rettigheder. Kun et Dusin af dem anfører en Begrundelse for deres Eksistens. Hyppigt omtaler de derimod, at Arbejderne skal være bekendt med deres Indhold. Et Par Steder udtales blot, at Folkene har Pligt til at læse Bestemmelserne; men i henvend en Snes af de kendte Reglementer staar der, at hver Mand skal have sit Eksemplar, og nogle Steder kræves, at han skal skrive under paa det. Paa Carlsberg skrev baade Bryggeren og Arbejderen under, saa at Reglementet i Virkeligheden blev en Kontrakt. Andre Steder indtraf, at det blev forlangt af en Arbejder, at han skulde skrive under paa noget, han ikke havde læst⁵⁾.

³⁾ Korrespondance herom i Selskabets Eje indeholder flere af de vigtigste Arbejdsreglementer, som dengang var gældende.

⁴⁾ At de danske Reglementer i deres Indhold ligner de udenlandske, udledes ved Sammenligning med E. A. van Beresteijn: Arbejdsreglementen, Amersfoort 1903 (Disputats ved Utrecht Universitet).

⁵⁾ Eks.: Soc.-Dem. 19/5 1875.

Naturligvis vakte den Art Optræden Arbejdernes Modstand, og overhovedet skete det ofte, at der opstod Stridigheder ved Indførelsen af Reglementer eller Ændringer deri. Et strengt Reglement fra Crome & Goldschmidts Fabrik i Horsens blev nok ikke gennemført, fordi Arbejderne ikke vilde skrive under⁶⁾. Paa Københavns Skotøjsfabrik 1875 lod Arbejderne »Plakaten« faa en ublid Medfart, saa den snavsedes til og »gik i Vasken«. Fabrikken's Leder forsøgte derfor at faa hver Mand til at betale 5 Kr. i Bøde, og desuden vilde han tilbageholde 10 Kr. af Lønnen som Kaution for fremtidig Overholdelse. Den paafølgende Lønningsdag fik Arbejderne derfor saa godt som ingen Udbetaling, og det endte med Strejke⁷⁾. Tilbageholdelse af en Del af Lønnen som Garanti for god Opførsel omtales ogsaa i 5—6 andre Reglementer. En ren Undertagelse var det, naar Schmith & Marstrand 1885 fastsatte Belønning til dem, der samvittighedsfuldt overholdt de givne Bestemmelser.

En Række Punkter genfandtes stadig i Reglementerne. I over Halvdelen af Tilfældene omtaltes udtrykkeligt, at Arbejderne skulde vise Lydighed mod overordnede. Der anførtes saa godt som altid Arbejdstid og Spisetider, enkelte Steder ogsaa Fridage. Lønshøjden nævnedes derimod kun i enkelte af dem; men der gaves ofte Regler vedrørende Ekstrabetaling for Overarbejde, Søndags- og Helligdagsarbejde samt Udearbejde, ligesaa for Ducører, for Afslutning af Akkord og for Udbetaling af Kostpenge og Overskud paa Akkordarbejde. I over Halvdelen af Reglementerne fastsattes ogsaa Dagen for den egentlige Udbetaling.

Noget af det vigtigste var at faa Arbejderne til at møde præcis. Dette indskærpedes ikke saa ofte direkte; men des hyppigere fastsattes Straffe for at komme for sent. Flere Steder gjaldt den Regel, at Arbejderne skulde rette sig efter Virksomhedens Ure. I større Fabriksanlæg forkyndtes Arbejdstidens Begyndelse og Ophør, i ældre Tid som Regel ved Klokkeringning, senere ved Signal fra en Dampfløjte. Paa den kongelige Porcellænsfabrik var det 1859 godt, naar hver Mand var paa sin Plads et Kvarter efter Ringningen; men i den moderne Storiindustri blev det ofte forlangt, at han skulde være der, allerede naar Signalet lød, og flere Steder lukkedes Porten 5 Minutter eller et Kvarter efter Arbejdstidens Begyndelse, saa at de, der arriverede efter den Tid, overhovedet ikke kunde slippe ind. Undertiden blev der da en Time senere igen aabnet i 5 Minutter. Ellers blev der ikke lukket op før Frokosttid, og der var de Steder, hvor ingen fik Lov at begynde Dagens Arbejde senere end Frokostpausen. Paa den anden Side var det hist og her Regel, at alle skulde være ude af Fabrikken senest en halv Time efter, at der var givet Signal til Fyraften. Flere Steder maatte Adgangen til Fabrikken kun foregaa gennem Porten, og i de største Virksomheder, navnlig i Jernindustrien, føjedes hertil et vidtløftigt Kontrolsystem. I Reglen var dette saaledes indrettet, at hver Mand fik sit Nummer, og naar han gik ind, skulde han hos Portvagten have en Kontrolbrik eller et Tegn med Nummeret paa, som han atter skulde aflevere ved Bortgangen. Ved Burmeister & Wain's Værft paa Refshaleøen var der i 1898 i den Anledning et særligt »Tegnhus«.

Om Antagelsen af Arbejdere gav Reglementerne i Reglen ingen Besked. Et Par Steder var det fastsat, at der skulde forevises Anbefalinger eller visse

⁶⁾ Smst. ²⁹/₈ 1872.

⁷⁾ Smst. ²/₅, ⁷/₁₀, ¹⁴/₁₀ 1875.

Legitimationspapirer. Hasle Kulværker forlangte 1874 enten Afskedsbevis (Abkehr) fra en Grube eller en Sundhedsattest, som viste, at vedkommende ikke led »af Faldsot og ikke nogen væmmelig Sygdom eller anden Legemsbræk«. Arbejderne blev her fæstet maanedsviis paa Kontrakt med 2 Mdr.s Opsigelse og ved Afskeden fik de en Forholdsattest. I Modsætning til Antagelsen omtaltes Afskedigelsen som oftest. Længere Tids Opsigelsesfrist var sjælden. Paa Fabrikken Activ kunde Vandværksarbejderne faa særlig Del i Udbyttet, naar de bandt sig til at sige op med 3 Mdr.s Varsel, medens Fabrikken kun skulde give 1 Md.s Varsel^{*)}. Andre Steder krævedes i Reglen kun 8 eller 14 Dages Opsigelse — der foreligger 6—7 Eksempler paa hvert. I 8 af de kendte Reglementer siges udtrykkeligt, at der ingen Opsigelse var. Et Par Steder skulde Opsigelsen finde Sted til bestemte Ugedage.

Forskellige Regler gjaldt om Pligterne i Arbejdstiden. En sjælden Gang formanede Reglementerne til Ro og Orden, til Høflighed eller Sparsommelighed. Paa Carlsberg skulde enhver tage Del i hvilket som helst Arbejde, der blev paalagt ham, og 7—8 Steder omtales Pligt til Overarbejde. Navnlig opfordredes dog hyppigt til at vise Omhu overfor Værktøj og ikke lade Maskinerne løbe til Unytte. Især i Jernindustrien blev der givet Regler for Udlevering fra og Tilbagelevering til Værktøjsmagasinerne. Paa Tekstilfabrikkerne samlede Opmærksomheden sig først og sidst om Udleveringen af Raastoffer og Kontrollen med, at disse ikke blev stjaalet eller misbrugt. Paa Fabrikken Alliance skulde Folkene endog, naar de slog en Flaske itu, men muligvis reddede noget af Øllet, levere dette tilbage til Tapperne. Ved Siden af Omhu og Paapasselighed bestemte Flertallet af Reglementerne, at Arbejderne skulde renholde deres Arbejdsplads og de Maskiner, de betjente — ligeledes et Krav, der var af særlig Vigtighed i Tekstilindustrien. Enkelte Steder standsedes der om Lørdagen et Kvarter eller en halv Time før Arbejdstidens Ophør, for at man kunde faa Tid til at pudse. Paa Galle & Jessens Chokoladefabrik indskærpedes ogsaa den personlige Renlighed. I et Reglement fra Rubens Dampvæveri 1868 nævnes Præmier for Properhed.

Til Paabudene knyttede sig en endnu længere Række Forbud. Ifølge en Snes af de kendte Reglementer var Adgang til Arbejdsstedet forbudt for uvedkommene. Paa Papirfabrikkerne føjedes hertil Forbud mod at medtage Børn. Paa den kongelige Porcellænsfabrik var det forbudt besøgende, som blev ført rundt, at rette Spørgsmaal til andre end Foreviserne — Fabrikationshæmmelighederne maatte ikke komme ud. I Flertallet af Virksomhederne var det forbudt at forlade den Plads eller det Arbejdsrum, der blev anvist, ligeledes at forlade Fabrikken i Arbejdstiden uden Tilladelse fra de overordnede. Paa Odense Sukkergokeri maatte man end ikke i Spisetiderne forlade den Afdeling af Fabrikken, hvor man arbejdede. Til at forsømme Arbejdet en hel Dag krævedes Tilladelse, og hvis nogen udeblev paa Grund af Sygdom, skulde det meldes snarest. At man ikke maatte gaa før Arbejdstidens Ophør eller begynde for tidligt paa Oprydning, indskærpedes i særlig Grad. En anden Række Forbud tilsigtede Forhindring af Brand og Ulykkestilfælde. Bestemmelserne om forsigtig Omgang mende, saaledes at Arbejderne ikke uden videre kunde modtage Besøg i Arbejdsmed Ild og Lys og brændbare Stoffer var udførligst i de ældre Forskrifter.

*) Særlige Regler herfor sammen med Regulativet for Activ i Pakken: Activ, Arbejder-Overenskomster 1882—1900 i Carlsbergs Arkiv.

Bestemmelserne mod Ulykke blev derimod først almindelige, efter at Lovgivningen var skredet ind paa dette Omraade. Hyppigst af alt var Forbud mod Tobaksrygning. Det kendes fra henved 40 Reglementer og fandtes ogsaa hyppigt, hvor der ikke var større Brandfare.

En særlig Samling af Forbud drejede sig om Fortæring. Flere Steder var Handel med Spise- og Drikkevarer paa Fabrikkerne forbudt; men lige saa ofte var det udtrykkelig tilladt at hente udefra i Pauserne. Paa Burmeister & Wains Værft paa Refshaleøen var der Marketenteri. Hos Schmith & Marstrand fandt man det nødvendigt at forbyde Spisning i Arbejdstiden. Ellers samlede Interessen sig om Drikkevarerne. Fuldkomment Forbud mod at bringe Spiritus indenfor en Fabriks Enemærker forekom yderst sjældent. Derimod var det flere Steder forbudt at drikke Spiritus i selve Arbejdstiden. Paa Christiansholm maatte man nok nyde Brændevin, men ikke »bajersk Øl og spirituøse Drikke«. Omvendt paa Activ. Her fik hver Mand daglig en Ølration paa 2 Potter, og baade Formiddag og Eftermiddag blev der givet en »Øltid« paa 10 Minutter, og saa tilføjes der, at »mest for Folkenes egen Skyld ønsker vi al Nydelse af Brændevin eller lignende Spirituosa i Arbejdstiden afskaffet⁹⁾. Selv om Nydelsen af Spiritus i det store og hele var tilladt, saa var Drukkenskab dog forbudt i over en Snes Reglementer og straffedes strengt. En halv Snes Steder var der ogsaa særligt Forbud mod at fejre Fødselsdage med »Omgange« og mod Indstand, d. v. s. Traktement ved en ny Arbejders Tiltræden paa en Arbejdsplads.

Endnu fulgte paa en Række Fabrikker Forbud mod unødigt Støj eller Samtale, mod Sang eller Fløjten. Paa Grøn & Søns Fabrik var endog al Samtale forbudt i Arbejdstiden. Hos en missionsk Bogbinder var usømmelig Tale og Banden forbudt, noget som Firmaerne ellers ikke tog sig af. Paa den gamle kongelige Porcellænsfabrik maatte man ikke lade andre gøre sit Arbejde eller modtage Drikkepenge. Hos Ruben 1869 var det forbudt at sidde under Arbejdet. Et Par Steder var det forbudt at læse og paa Papirfabrikkerne at sove i Arbejdstiden, ja, paa Havreholm Papirfabrik var Tilstanden endog saadan, at det var forbudt at sove paa Dampkedlen om Natten. Altsammen Enkeltheder, der kaster et grelt Lys over Arbejdernes daglige Liv.

For at skaffe Forbudene overholdt opfordrede man i flere af Reglementerne Arbejderne til at holde Øje med hinanden, ja, enkelte Steder lovede man baade at hemmeligholde Navnene paa og at belønne dem, der indgav Anmeldelser mod deres Kolleger. Fra Arbejdernes Side blev den Art Opfordring til Spioneri stedse anset for at være noget af det nederdrægtigste, et Reglement kunde indeholde. Heller ikke holdt de af, at der blev givet særlige Bestemmelser mod Tyveri og Bedrageri. Noget saadant gav de borgerlige Straffelove Regler for; det kunde let opfattes, som et Forudsætningen for Bestemmelserne var, at Arbejderne var særlig forbryderiske¹⁰⁾. Iøvrigt nævnedes Bedrageri ret sjældent i Reglementerne; men Tyveri omtaltes adskillige Steder, for det meste med den Tilføjelse, at Arbejderne skulde være villige til at underkaste sig Visitation ved Udgangen. Enkelte Steder var det forbudt at medtage Pakker og Bylter paa Vejen til og fra Fabrikkerne. Paa Holmen opstod der i 1875 Uro, fordi Politiet foretog en skarp Visitation af Arbejderne; Resultatet blev, at man maatte lade Arbejds-

⁹⁾ Opslag ²¹/₈ 1897 i Læg om Folkehold i Pakken: Activ, Diverse i Carlsbergs Arkiv.

¹⁰⁾ Jfr. Soc.-Dem. ²/₇ 1875.

lederne overtage Visitationen¹¹⁾, formodentlig med det Resultat, at der slet intet Eftersyn blev.

Til Paabud og Forbud sluttede sig en Række Bestemmelser om Straf og Erstatning. Ifølge 15 af Reglementerne laa Ansvaret for det Værktøj, der bortkom eller blev ødelagt, paa Arbejderne. Enkelte Virksomheder paatog sig dog udtrykkelig Pligt til Reparation af Maskinerne. Erstatning for Fejl ved Arbejdsproduktet eller Spild af Materiale krævedes almindeligt i Tekstilindustrien og forekom flere Steder i Jernindustrien. Af Straffeformer anvendtes paa de fleste Fabrikker Mulkter. For at komme for sent omtales Bøde henved 30 Steder. Hos I. G. A. Eickhoff kostede det 1872 2 Sk. at komme 5—15 Min. for sent, yderligere 2 Sk. for at komme 15—30 Min. for sent og endnu 2 Sk. for at komme efter den Tid. I Reglen var det dog dyrere. Hos Grøn & Søn var der en tilsvarende Skala paa 10—75 Øre. Ogsaa mange andre Forseelser krævedes der Bøde for. Paa Helsingør Skibsværft opregnedes saaledes 1888 hele 16 Punkter, og Taksterne var her ganske høje. At lade en Lampe brænde til Unytte kostede 30 Øre; at modtage eller indlevere Kontrolbrikken forkert 1 Kr., Tobaksrygning 1 Kr., at bortkomme Værktøj 50 Øre plus Erstatning. Sammenlignet med disse Eksempler var det forholdsvis billigt, naar det kun kostede 1 Kr. at borttage Støtter fra Skibe paa Stabelen. Forsømmelse af Sikkerhedsforanstaltninger kostede ellers op til 3 Kr. De fleste Steder var den kostbareste Bedrift, som en Arbejder kunde indlade sig paa, at forlade sin Plads uden reglementeret Opsigelse. Kun sjældnere lod dette sig ordne med en Bøde; i Stedet mistede han tilgodehavende Overskud eller indestaaende Sikkerhedsbeløb, ja i enkelte Tilfælde endog al den Løn, der ikke var kommet til Udbetaling.

De Penge, der indkom som Bøder, gik til Fabrikssygekasserne næsten overalt, hvor saadanne fandtes. De omtales i henved en Snes Reglementer. Som oftest var Medlemsskabet tvungent. Hos Tekstilfabrikant C. Commichau skulde fra 1893 hver Arbejder give et ugentligt Bidrag, naar en Kollega blev syg, og Bøderne blev i Stedet anvendt til Fordeling blandt Arbejderne Juleaften. Hos Burmeister & Wain var der fri Læge og Medicin til 1898, men alligevel en Sygekasse, og Bøderne tilfaldt her Alderdomsforsørgelseskassen. Paa Carlsberg tilfaldt Bøderne Valby Asyl, og naar man kom for sent, slap man ikke ind, før man mødte med Asylets Kvittring¹²⁾. Enkelte andre Steder brugtes Bødekassen til Fornøjelser. Den strengeste Straf, Reglementerne kunde fastsætte, var Bortvisning fra Arbejdet. Den anvendtes især overfor Slagsmaal og Drukkenskab, Ulydighed og absolut uforsvarlig Omgang med Maskiner og Varer. Paa Neuberts Tekstilfabrik anførtes Uærlighed, Hæleri, Usædelighed, Opsætsighed, vedholdende Dovenskab, vitterlig Udygtighed og Ophidselse til Mytteri som Grunde til Bortvisning, paa Søborg's Chokoladefabrik Løgn, Utroskab eller Modarbejden mod Forretningens Interesser. Paa de større Fabrikker fastslog Reglementerne meget ofte, at hvem der ansaa sig for uretfærdigt behandlet eller havde andet at klage over, kunde henvende sig til Ejeren eller den øverste Leder — nu og da tilføjedes, at det burde ske paa sømmelig Maade. Hos Schmith & Marstrand havde man 1885 fra Militærvæsenet laant det System, at Klagerne altid skulde gaa igennem de nærmeste foresatte.

¹¹⁾ Smsst. 20/2 1875.

¹²⁾ Fr. Poulsen: Dansk Bryggeri-, Brænderi- og Mineralvandsarbejderforbund 1898—1913, 66.

Endnu gav enkelte Reglementer Bestemmelser om Lærlingeforhold og Arbejdernes Boligforhold. Hos Burmeister & Wain var det 1871 forbudt at antage Forbundtere. Baade her og paa Helsingør Værft 1899 havde Arbejdernes egne Børn Fortrinsret til at blive Lærlinge. Efter et Reglement, som Alumina forsøgte at indføre 1874, skulde Svendene undervise Lærlingene vederlagsfrit; men dette vakte Strejke, og Arbejderne gik nok af med Sejren¹³). Om Boligforholdene blev der især givet Regler ved Papirfabrikkerne. Paa Ørholm uddeltes 12 Rdlr. aarlig som en Præmie til de faste og flittige Arbejdere, der ikke kunde rummes i Fabrikkens Huse. Paa Dalum Papirfabrik havde Arbejderne Lov at bo i Husene 3 Maaneder, efter at de havde ophørt at arbejde der. Paa Carlsberg boede en stor Del af Personalet paa selve Bryggeriet. De ugifte maatte ikke forlade Bryggergaarden uden Inspektørens Tilladelse og skulde som Regel være hjemme Kl. 24. Efter Midnat gik man Stuegang for at se, om alle var der. Besøgende maatte kun modtages i Borgestuen, ikke paa Kamrene, og de skulde være ude igen Kl. 22 eller 23. Om Søndagen skulde nogle af Folkene blive hjemme som Vagter. Engang havde et Halvthundrede af Huskarlene Kone og Børn i Byen, og senere maatte Husholdningen afvikles.

Mangfoldighed præger Værkstedreglementernes Bestemmelser. Trods enkelte rigoristiske Paragraffer var de danske Reglementer næppe særlig strenge, sammenlignet med Udlandets. Alligevel er det et Spørgsmaal, i hvilken Udstrækning de blev overholdt. I Virkeligheden kan der næsten intet oplyses herom¹⁴). Hos Eickhoff beløb Mulkerne sig kun til nogle faa Mark om Ugen for hele Arbejdsstyrken¹⁵). Ifølge »Social-Demokraten« beløb de sig derimod paa Alliance ofte til 3—4 Kr. pr. Mand om Ugen¹⁶). Imidlertid siger Mulktregnskaberne intet om, hvor ofte Naade gik for Ret. Forbud mod Tobaksrygning og Drukkenskab blev ikke alle Steder taget højtideligt, og for mange af Bestemmelserne kunde det være vanskeligt at kontrollere Overholdelsen. Hos Burmeister & Wain lod det sig i 90'erne endog gøre, at de, der fik anvist Arbejde paa mere afsidesliggende Steder, i Arbejdstiden gjorde Udflugter over Plankeværket og tog sig et Par Fritimer i Byen¹⁷). Dagliglivet maa saaledes ofte antages at være forløbet noget lempeligere, end Reglementerne foreskrev. Alligevel vakte mange af deres Bestemmelser en saa vedholdende Uvilje hos Arbejderne, at de, saa snart de fik Magt dertil, satte alt ind paa at faa dem fjernet eller forandret. Paa Gamle Carlsberg lykkedes det 1897 at faa Reglementet helt ophævet. Før dette skete, sneg en Fagforeningsleder sig ind ved et Møde og forberedte Angrebet¹⁸), men Bryggeriet dækkede dog sin Eftergivenhed ved en Proklamation, som gik ud paa, at Ophævelsen var en Tillidserklæring til Arbejderne, som nu var naaet til »et saa fremskredet og selvstændigt Standpunkt, at de i Ansvarret lige overfor Bryggeriet og i Pligtfølelse ligeoverfor sig selv vil have en tilstrækkelig Rettensnor for deres Færd«¹⁹). Hos Burmeister &

¹³) Soc. 13/1, 14/1 og 16/1 1874. — Folkets Avis 12/5 1874.

¹⁴) Som Kuriosum kan nævnes, at i den kgl. Porcellænsfabriks Arkiv i Sjællandske Landsarkiv findes en Bog over Bøder 1780—85.

¹⁵) Ifølge Firmaets Lønningsbøger.

¹⁶) Soc.-Dem. 22/7 1881.

¹⁷) Mundtligt meddelt af Formand for Grovsmedeforeningen af 1873 L. V. Jacobsen.

¹⁸) Emil Hansen: Bryggeriarbejdernes Fagforening i Kbh. 1897—1922, 24.

¹⁹) Aktstykke 5/6 1897 i Materialesamlingen til A. Fraenkel: Gamle Carlsberg, 1897 (hvor Omtalen findes S. 422) i Carlsbergs Arkiv.

Wain og paa Helsingør Skibsværft fik Arbejderne 1899 udryddet hele Bøde-systemet. Efterhaanden erstattedes nogle af Reglementerne af de saakaldte »almindelige Bestemmelser«, der blev vedtaget i Tilknytning til Lønoverenskomsterne, og i visse Tilfælde blev der for et helt Fag sluttet særskilt Aftale om Værkstedsreglementet.

En særlig Omtale fortjener Reglementerne for Arbejde ved Jernbaneanlæg²⁰). De var udstedt af Staten, som her opgav sin almindelige Ligeegyldighed overfor Arbejdsforholdene. De første fremkom ved Anlægget af Banerne mellem Kiel og Altona og mellem København og Roskilde. Siden udstedtes de ved hvert eneste større Jernbaneanarbejde. Mange af dem var i det store og hele enslydende; men lejlighedsvis revideredes dog deres Tekst, navnlig i 1878. De havde Form af Politireglementer. 1845 fik Ingeniørerne Politimyndighed; men senere ansattes særlige Politiaassistenter og Betjente til at overvaage Anlægsarbejdernes Liv og Levned. Hele Tiden kunde dog Bestillingsmænd ved Arbejdet antages til at fungere som Betjente. De ekstraordinære Politi- og Straffeforanstillinger skulde betales af det Selskab, som anlagde Banen. Det var ikke uden Grund, man kørte Anlægsarbejdere i stramme Tøjler. Jernbaneanlæggene fremkaldte hurtigt en Stab af urolige Hoveder og Kraftkarle, der drog rundt fra Arbejdsplads til Arbejdsplads og nok kunde vække Uro hos fredelige Landboere. Deres populære Navn var »Børster«²¹).

Reglementerne gav en hel Række Direktiver for Arbejdsordningen. 1845 skulde ved Antagelsen af Folkene indfødte foretrækkes. 1845 og 1853 skulde danske Arbejdere, der kom fra andre Jurisdiktioner, have Øvrighedens særlige Tilladelse. Aarhundredet ud vedblev man i Almindelighed at give hver Mand et Arbejdskort, som skulde kontrolleres af Myndighederne paa Anlægsstedet. 1845 nævnes, at Arbejderne kunde antages gruppevis, og Gruppen skulde da vælge en »Potmester« til Formand. Ikke alene freddes der Flid, Lydighed og anstændig Opførsel over for overordnede, men ogsaa Omgængelighed over for Kammeraterne. Hvis Arbejderne vilde føre Klage over Formændene, kunde de henvende sig til Ingeniørerne; men ifald de var flere om Klagen, maatte de kun fremføre den gennem to Ordførere. Fra 1878 kunde en saadan Sag gaa lige til Justitsministeren. Indtil Midten af 70'erne krævedes Erstatning for tilregnelig Tilføjelse af Skade. For Overtrædelser af Reglementet kunde idømmes Bøder. I Begyndelsen havde Ingeniørerne blot Ret til at træffe Afgørelse om Bøder paa indtil 1 Rdlr., men fra 1862 kunde de gaa op til 5 Rdlr., og fra 1878 skulde Bøder paa 4—10 Kr. dikteres af Politiet. Blandt de strafværdige Handlinger anførtes 1845 og 1853 overlagt Strejke som en »betydelig Forseelse«, der burde mødes med eftertrykkelig Streghed — der gives endog Politiet Anvisning paa at søge Hjælp hos Garnisonerne. 1862 blev Ordlyden om dette kildne Punkt lempet noget. Rigtignok nævnedes blandt de betydelige Forseelser »planmæssig Standsning af betingede Arbejder«; men dette Udtryk lod sig maaske behandle med nogen Fortolkningsskunst, og Henvisningen til Garnisonerne bortfaldt. Først 1877 udelod man helt Omtalen af Strejker.

Ifølge de ældste Reglementer skulde de overordnede afgøre, om et Arbejde burde udføres i Akkord eller Timeløn. 1853 ændredes det til, at Entreprenørerne skulde bestemme Betalingen — altsaa efter Bogstaven en Fuldmagt til at fastsætte Lønshøjden for Folk, der ikke maatte strejke. Dog tilføjedes der, at enhver Overenskomst eller Akkord skulde gives skriftlig til begge Parter, og senere fastholdtes i alt Fald, at Arbejderne paa Forhaand skulde gøres nøje bekendt med Betingelserne. Fra 1878 bortfaldt disse Lønregler helt. Om Udbetalingen hed det fra 1853, at den kun maatte finde Sted i rede Penge, fra 1878, at den skulde ske i det mindste hver 14. Dag, og fra 1880, at den ikke maatte foregaa paa et Beværtningssted. Fra Lønnen blev trukket Bøder og Bidrag til den Sygekasse, som oprettedes ved ethvert Jernbaneanlæg. Hvis Bidraget ikke slog til, skulde Selskabet, der anlagde Banen, dække Underskuddet. Indtil 1877 var Arbejderne ikke repræsenteret i Sygekassernes Bestyrelse.

²⁰) Reglement af 29/5 1845 findes i Kgl. Reskripter og Resolutioner ... for Aaret 1845, udg. af T. Algreen-Ussing. De øvrige Reglementer findes i den almindelige Samling af Love og Anordninger. Navnlige ved Reglementerne 8/8 1853, 7/8 1862 og 25/5 1878 er der foretaget indgribende Revision.

²¹) Herom Niels Anesen i Politiken's Kronik 1/9 1934. — Jfr. Hans Kirks Roman: Dag-lejerne, 1936.

KAPITEL 5

ARBEJDSSTYRKENS INDELING

Specialiseringen.

Medens Formen for Beskæftigelse indenfor det gamle Haandværk var ens for alle Udøvere af samme Fag, bragte Maskinernes Indtog heri vidtgaende Forandring. I ældre Tid kunde maaske for den store Bygmester det meste af Tiden gaa med at gøre Overslag og Beregninger og føre Opsyn med Svendene; men i andre Virksomheder deltog saa godt som alle Mestre selv i den egentlige Produktion. I større Haandværksbedrifter fandtes vel ofte en Mestersvend, der overtog noget af Skrive- og Tegnearbejdet eller førte Kommandoen paa Værkstedet; men hans Opgave var lige saa hyppigt ved sit Eksempel at vise Vejen ved selve Arbejdets Udførelse som at holde Øje med de øvrige Svende.

Denne Ensartethed i de forskellige Personers Hverdagsliv blev under Industriens Opkomst afløst af Specialisering. Paa de store Fabrikker fik hver Mand sit særlige Arbejde at udføre, meget ofte forskelligt fra, hvad alle de øvrige havde at gøre i Fabrikkenes Tjeneste. Ledelsen af Arbejdet udskiltes fra selve Fabrikationsarbejdet. Indenfor Ledelsen adskiltes Opsynet over Arbejderne fra Kontorarbejdet, Udførelsen af Tegninger og Arbejdsplaner fra Regnskabsvæsenet, Indkøb af Raastoffer fra Salg af Fabrikata, Udbetaling af Løn fra det øvrige Kassevæsen. Selve Fabrikkenes øverste Leder var i mange Tilfælde slet ikke inde i Produktionens Enkeltheder, forstod sig maaske heller ikke paa at lede en Arbejderstab, men var blot kendt med merkantile Forhold eller Finansierings-spørgsmaal, var Grosserer eller Bankmand, ja, i visse Tilfælde opfyldte han maaske kun repræsentative Pligter, eller han var blot den økonomisk ansvarlige, men overlod i Virkeligheden alle Dispositioner til sine Hjælpere. Af Arbejdsgiverens Virksomhed udskiltes saaledes en Række Bestillinger, hvis Indehavere ikke direkte tog Del i Produktionen, men havde Arbejde af overordnet Karakter og derfor i Reglen blev knyttet fastere til Virksomheden end de Folk, der benyttedes til det legemlige Arbejde. Derved opstod Funktionærklassen.

De egentlige Arbejdere indviedes kun i Udførelsen af en Enkelthed ved det samlede Fabrikat eller i at passe en bestemt Slags Maskiner. I Lavstiden uddannedes Lærlinge i »alt til Faget henhørende«. Nu maatte Haandværket for at kunne tage Konkurrencen op med den nye Industri give en mere ensidig Uddannelse, for at enhver paa sit Omraade kunde opnaa den størst mulige Færdighed¹⁾, og hvis Haandværkeren siden blev nødt til at søge ind paa en Fabrik, kom det ham til Gode, naar han havde en Specialitet.

1) Jfr. Beretning om Arbejdstilsynets Virksomhed indtil Udgangen af Aaret 1874, 7.

Kun enkelte Eksempler skal anføres paa Udviklingen af denne Arbejdsdeling. 1865 beskæftigedes paa Eickhoff's Maskinfabrik foruden Folk til Kontorhold og Tegning baade Smede, Snedkere, Drejere, Kedelsmede, Formere og Rensere, desuden Hjælpere til forskellige af disse Fag²⁾. De gamle Haandværk maatte hver især give deres Skærv til den moderne Fabriks Arbejderskare. Snart ser man ogsaa Fagene blive udstykket. Paa Burmeister & Wain's Skibssmedie paa Engelskmandens Plads beskæftigedes 1870 Folk med Betegnelser som Smeder, Lökkemand, Pladearbejder, Spantebøjer, Nitter, Nagelvarmer, Stemmer, Skafte-mand, Bælgrækker, Bælgreparatør³⁾. Paa Dampmøllerne optraadte foruden Mandskabet ved Dampmaskinen særlige Billere, Kværnpassere, Sigtepassere og Magasinsvende⁴⁾. I Cigar- og Tobaksfabrikationen blev Tobakken først behandlet af Strippere og Dæksmagere, før den egentlige Cigarrulning blev foretaget. I nogen Udstrækning anvendtes ligeledes særlige Vikkelmagere, der tilberedte Cigarernes Indmad, medens Ovrullerne slog Dæksbladet om. Ogsaa Sorteringen af Cigarerne udskilte sig som et selvstændigt Fag⁵⁾. I 1901 var der 23 forskellige Bestillinger paa en Skotøjsfabrik⁶⁾, og allerede 1884 havde man af Brancher i Malerfaget: Strygearbejde, Aarearbejde, Dekorationsarbejde, Møbelarbejde, Vognarbejde, Marmorering, Skibsarbejde, Skrift og Blikklakering⁷⁾.

Den vidtgaaende Arbejdsdeling gjorde Arbejdet meget mere ensformigt. De mange Talenter, som var nødvendige for at blive til noget i adskillige af de gamle Haandværk, udkrævedes ikke mere, og Haandværks- og Industriproduktionen mistede i de allerfleste Fag ethvert Spor af den tidligere Forbindelse med Kunst.

Arbejdsgivertyper.

Blandt Arbejdsgiverne kom der under de nye Forhold til at gøre sig store Forskelligheder gældende. Saalænge Mestrene havde nogenlunde ensartede Kaar, blev der imellem dem kun den Forskel, som bestemtes af deres individuelle Karakter og af Fagenes Uensartethed. Indenfor samme Haandværk maatte Anskuelser og Væremaade hos de forskellige Lavsmestre frembyde forbløffende Lighed, eftersom de alle fra en tidlig Alder blev vænnet til de samme Bevægelser og paavirket af den samme faglige Tankegang og Omgangstone. En stor Del af Mestrene var jo ogsaa selv udgaaet fra Haandværkshjem, ja traadt i Faderens Fodspor. Nu blev mangt og meget ændret. Industriens stærke Vækst medførte en kraftigere Rekrutering fra andre Samfundslag. Nye Former for Uddannelse paavirkede Indstillingen, og Arbejdets Art betingede ofte en helt ny Mentalitet.

Interessen samler sig især om de større Virksomheders Arbejdsgivere. Industriherrerne før Aar 1900 var næsten allesammen Mænd, der selv havde igangsat eller oparbejdet deres Virksomhed, ikke Fars Sønner. De vakte Respekt ved deres personlige Dygtighed og var ikke til at køre om Hjørner med. Nogen blødsøden Medlidenhed kunde ikke ventes hos dem, men heller ikke livsfjern

²⁾ I. G. A. Eickhoff's Lønningsbøger.

³⁾ D. Lorentzen & J. Kjærboel: Typer & Tidsbillede fra de kbh.ske Skibsværfter, 1925.

⁴⁾ Mølleri-Tidende ³⁰/₆ 1890.

⁵⁾ Soc.-Dem. ²⁰/₁₁ 1887. — Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisation, 1921, 11 og 22.

⁶⁾ Nationaløkonomisk Tidsskr. 1903, 214.

⁷⁾ M. Loldrup: Malernes Fagforening 1906, 30. — Jfr. Fagtidende for Malere Apr. 1891.

Mangel paa Viden om Arbejdsvilkaarene. Afgørende for deres Egenskaber blev ikke mindst deres Oprindelse og den Maade, hvorpaa de havde skabt sig deres Stilling. De foreliggende Oplysninger tyder paa, at Førstegenerationen af Fabrikanter kom fra yderst forskellige Kredse. Baumgarten var Bondesøn fra Holsten, Burmeister Restauratørsøn, Wain Ingenørsøn fra Bolton. F. L. Smidth var Søn af en Byfoged i Kerteminde, Alex. Foss af en Stiftslandinspektør. Tobaksfabrikant S. W. Bruun var Præstesøn fra Randersegnen. C. M. Hess var af Smedefamilie. Selvfølgelig finder man en Del Haandværkerbørn blandt Fabrikanterne, men næppe saa mange, som man kunde vente. Derimod udgik forholdsvis mange fra Handelsstanden, noget der i og for sig er forklarligt, fordi den moderne Fabriks-ejer ikke personlig er Producent, men en Forretningsmand, der bl. a. handler med Arbejdskraft.

I det 17. og 18. Aarhundrede grundedes mange af de danske Fabrikker af fantasifulde, men ubestandige Projektmagere, der ved gyldne Løfter lik Staten til at levere den fornødne Kapital. Denne Type fandt selvsagt kun smaa Muligheder i en liberalistisk Tidsalder. De tilsvarende Karaktertræk forekom næppe hos Fabriksgrundlæggerne i det 19. Aarhundrede¹⁾. Heller ikke var det før 1900 almindeligt i Industriverdenen at træffe Reklamemænd, der ved en udpræget Sælgernatur formaadede at afsætte hvadsomhelst²⁾, en »amerikansk« Type, der snarere blev velkendt i det 20. Aarhundrede.

Hovedparten af Fabrikanterne fra Tiden 1870—1900 tilhørte 3 forskellige Grupper. Af disse er den patriarkalske Type allerede omtalt. Den repræsenterede en Tankegang, der især udfoldede sig i 60'erne, og fandtes fortrinsvis paa de lidt ældre Fabrikker. Karakteristisk er, at en hel Del anden Generations Mænd hørte hertil; men i Tidens Løb blev Typen uden Tvivl sjældnere. Sikkert nok indbefattedes herunder de mest fremtrædende og bedst kendte Arbejdsgivere. Den Geskæftighed, der udmærkede dem, førte til, at de ogsaa i offentlige Sager viste særlig Iver. For at være en god patriarkalsk Arbejdsgiver maatte man i det hele taget besidde en overlegen Personlighed. Ofte var de desuden besjælet af en kraftig Idealisme, og flere af dem var fine, noble Mænd. Andre af dem maatte for at sikre sig deres Position udruste sig med en brøsig, militær Tone, hvad der dog ikke behøvede at hindre, at de bevarede Hjertet paa rette Sted.

Med Storindustriens Opkomst fulgte en helt ny Arbejdsgivertype. Naar en Virksomhed kom til at omfatte mange Hundrede beskæftigede, overkom dens Ejer eller Direktør ikke at træde i personlig Berøring med hver enkelt Arbejder, og Forholdet mellem Parterne blev da rent forretningsmæssigt³⁾. En Storfabrikant kunde ikke beskæftige sig med de enkeltes Velfærd; han maatte indskrænke sig til at se paa den samlede Virksomheds Trivsel. Ogsaa fra anden Side blev dette forretningsmæssige presset ind i Arbejdsforholdet. Naar en Virksomhed blev gjort til Aktieselskab, kunde dens Ejere, Aktionærerne, jo heller ikke træde i Forbindelse med de beskæftigede, og Aktionærernes Repræsentant, Fabrikens Direktør, fik den Opgave at vogte Aktionærernes Interesser og ikke Arbejdernes. Ligesaa, naar en Bank satte Kapital i et Fabriksanlæg, og Fabrikens Leder først og sidst skulde svare til, at Banken fik sit. Saadanne Fabriks-

¹⁾ Dog et Eks. i Anders Vigen: Aktieselskabet Sodafabrikkerne 1896—1921, 9-13 [Thorv. Schmidt].

²⁾ Dog et Eks. i Kurt Koch: Firmaet Adolf Prior 1881—1931, 17.

³⁾ Jfr. V. Falbe-Hansen: Forandringer ... i Priserne, 1869, 224; Arbejderen 1873, 53.

ledere maatte ene og alene se paa Pengene, og derefter tvang Konkurrencen ogsaa andre til at antage det forretningsmæssige Synspunkt. Fabrikker blev hverken oprettet for at skaffe Beskæftigelse eller for at forsyne et Land med en bestemt Vare, men kun for at give Udbytte i Penge. Det afgørende i Arbejdsforholdet blev derfor Pengene, Lønhighjden. For Arbejdsgiveren gjaldt det blot at faa Arbejdet udført saa billigt som muligt. Modsat de patriarkalske Arbejdsgivere maatte han se bort fra Arbejdernes Velfærd — et stort Ansvar var væltet fra hans Skuldre. Til Gengæld blev Arbejderne fra at være hans lydige undergivne til hans absolute Modstandere i det uafsladelige Tovtrækkeri om Lønnens Højde. Husfreden var forbi.

Den nye Slags Arbejdsgivere fremtraadte i Renkultur i den anden af de tre Arbejdsgivertyper, som her skal nævnes, nemlig de Fabriksherrer, der beklædte deres Post udelukkende som Repræsentanter for Pengene. Det var denne Gruppe, som det faldt naturligt for Handelsstandens Børn at rekrutere. Selv om saadanne Folk ikke havde een ond Tanke dermed, blev deres Regimente af Arbejderne følt som værre end den patriarkalske Ledelse. Baade fra Frederiksholm Teglværk og fra Faxe Kalkbrud klagede Arbejderne, da Firmaerne blev Aktieselskaber. Ligesaa havde Arbejderstanden et godt Øje til C. F. Tietgen, der deltog i Dannelsen af flere af de store Selskaber. Allerbedst belystes Situationen, naar »Socialisten« under Strejken paa Alumina 1874 om denne Fabriks Direktør Ph. Schou skrev, at han personlig var human, men trykkedes af en overordnet Bestyrelse. Fabrikken var 1872 kommet under et Aktieselskab. Ogsaa fra Skræderfaget klagedes ved denne Tid over, at Produktionen mere og mere blev bragt i Hænderne paa Handelsfolk, der betragtede Arbejdskraften som enhver anden Vare⁴⁾.

Ogsaa i ældre Tid var der Arbejdsgivere af kapitalistisk Tilsnit; men de kunde ikke dengang vente Omverdenens Anerkendelse af deres Handlemaade. Nu blev derimod Forretningssynspunktet anset for legitimt. Enhver Fabrikant kunde tilegne sig det, og det var, som om det ligefrem importeredes med den nye Tidsaand udefra. Paa Odense Dampvæveri nedsatte den unge F. Bierfreund, da han omkring 1870 kom hjem fra Udlandet og blev Direktør, straks Lønnen — hvad der iøvrigt førte til, at Fabrikken hidtidige Mester tog sin Afsked⁵⁾. Kapitalismen i snævrere Forstand holdt saaledes sit Indtog, og Arbejdernes Presse kunde med Føje forarges over, at der i Prospektet for Alberti's Svovlsyrefabrikker var beregnet en højere Løn for Direktøren end for 20 Arbejdere tilsammen⁶⁾. Af Københavns Skatteansættelse for 1875 fremgaar, at Fabrikantterne nu begyndte at faa store Indtægter. Medens Tietgens Indkomst ansattes til 200.000 Rdlr., sattes Burmeisters til 50.000 og Heegaards og Dampmøller Bings til hver 40.000⁷⁾. Fra nu af var det Rigmændene, der gav Tonen an i Industrikredse, og Fabrikantterne maatte følge Trop, selv om de ikke alle var de Pengeposemænd, som man kunde tro ud fra Socialisternes Beskrivelse. Ligesom i Handelsverdenen kunde Forretninger ikke afsluttes sagligt uden Tilbehør af en bedre Frokost, og f. Eks. forløb et Møde af Jernfabrikanter i København i 1888 ikke uden en Frokost i Tivoli til 5 Kr. Kuverten, en Middag paa Skydebanen til

4) Soc. 14/8 1873 (Fr.holm), 14/1 1874 (Alumina), 9/2 1874 (Skræderne), 31/3 1874 (Tietgen). — Soc.-Dem. 14/2 1885 (Faxe).

5) Soc.-Dem. 9/5 1874.

6) Soc. 13/12 1873; jfr. Soc.-Dem. 1/8 1874.

7) Fortegnelse over den Staden Kbh. Indvaanere 1/4 1874—31/3 1875 paalignede Indkomstskat. — Et ikke helt korrekt Referat i Soc.-Dem. 7/7 1875.

20 Kr. Kuverten foruden Cigarer og Drikkepenge. Ialt soldede de 31 Deltagere i Mødet over 1000 Kr. op i hinandens Selskab⁸⁾.

Dette Flottenhejmeri tiltalte ikke altid den tredje Hovedgruppe af Arbejdsgivere, nemlig Sliderne, der begyndte med lidet eller intet, men ved Flid og Sparsommelighed arbejdede sig i Vejret. For dem var Næringsloven kommet ret tilpas. Lavsvæsenet havde været dem en Hindring, og selv om de gamle Mestre foragteligt kaldte dem »Papirmestre«, naar de ikke aflagde Mesterprøve⁹⁾, blev de dog Kærnen i den oplomstrende Industris Mandskab. Deres Energi og faste Vilje kræver undertiden den største Beundring. Saaledes havde i første Halvdel af Aarhundredet Pianofortefabrikant C. C. Hornung, Snedkermester C. B. Hansen eller Sæbefabrikant C. J. Aggerbeck slidt sig frem¹⁰⁾. Saaledes trængte den ene nu frem efter den anden. I et Værksted i Borgergade i København begyndte Maskinarbejder F. A. H. Petersen, Vølund's Grundlægger, 1872 i Kompagni med en Kammerat, skønt ikke uden Betæneligheder, fordi han opgav en sikker Stilling i et ældre Firma. Ved Hjælp af Søndags- og Nat-arbejde kunde han indtjene 50 Kr. ugentlig, og allerede det næste Aar blev der Raad til at anskaffe en Drejebænk. Kompagnonen kunde ikke taale at arbejde om Natten, hvad Petersen mente var nødvendigt for at faa Forretningen frem, og 1878 maatte han udtræde. Snart var der nu 3 Svende og 4 Lærlinge, og saa mange nye Maskiner blev anskaffet, at man flere Gange maatte flytte til større Lokaler. Petersen selv var Værkfører om Dagen og Regnskabsfører om Natten, og først da han havde 30 Mand i Arbejde, tog han en Værkfører til Hjælp¹¹⁾. Paa lignende Vis begyndte Firmaet Nielsen & Winther med, at Chr. Nielsen 1867 indrettede sig i et Værksted i en Bagbygning. Han havde indtil 6 Lærlinge til Hjælp, og for 1 Mark om Dagen pr. Stk. lejede han Ladegaardslemmer til Drivkraft. Først senere antog han en Svend fra Orlogsværftet til Aftenarbejde. Baade hos F. A. H. Petersen og her arbejdedes der til Kl. 10—11 om Aftenen, og Chr. Nielsen kortede Tiden med at fortælle Historier¹²⁾. Som en af de haardeste og barskeste af disse selvgjorte Mænd staar Mads Holm, Grundlæggeren af Helsingør Jernskibsværft. Han havde arbejdet sig frem i Kalifornien. Overfor Arbejderne kunde han ligefrem være brutal, og af Ydre var han robust som en Søulk¹³⁾; men hans Dygtighed var uomtvistelig.

Set fra Arbejdernes Side vandt disse stræbsomme Folk vel nok mere Forstaaelse end de fine Pengenes Repræsentanter. Deres Væsen forekom ikke saa fremmed, og Arbejderne kunde næppe skjule deres Respekt for Dygtigheden; men i Virkeligheden var Sliderne som oftest fuldgode Repræsentanter for det forretningsmæssige Synspunkt, og naar det kneb, betænkte de sig ikke paa at blive Løntrykkere. Sikkert med Rette blev der klaget over, at yngre Mestre, der selv for nylig havde været Svende, var de værste til at tyrannisere deres forrige Kammerater¹⁴⁾.

Arbejdsgivernes Type bestemtes ikke blot af deres Oprindelse, men ogsaa af

⁸⁾ Regnskab for Fagmødet 10/6—14/6 1888 i Pakken F. K. 1883—96 i Jernindustriens Arkiv.

⁹⁾ R. Berg: Snedkerlavet 1554—1909, 296.

¹⁰⁾ C. C. Hornungs Ungdoms- og Manddomsliv, fortalt af ham selv, udg. af Krebs 1873. — A. Bauer: C. B. Hansens Etablissement 1830—80. — Firmaet C. J. Aggerbeck 1852—1912, Horsens 1912.

¹¹⁾ Aage Christensen: Aktieselskabet Vølund gennem 25 Aar, 1922, 7-11.

¹²⁾ Povl Drachmann: Aktieselskabet Nielsen & Winther 1867—1917.

¹³⁾ J. Schovelin: Aktieselskabet Helsingørs Jernskibs- og Maskinbyggeri 1882—1907, 15-16, 35. — Laur. Pedersen: Helsingør, 1912, 97.

¹⁴⁾ Saaledes Soc.-Dem. 20/7 1884.

deres Karakter. Hele Arbejdsstyrkens Befindende kunde afhænge af Fabrikantens Væremaade. Selv overfor Aktieselskabsdirektører kunde det rent personlige Forhold træffe sig at være det bedste. Kommandør K. C. Nielsen, der 1895 blev Direktør for Burmeister & Wain, var saaledes i Besiddelse af en venlig Imødekommethed¹⁵⁾). Ogsaa enkelte andre Arbejdsgivere blev af Arbejderne sfemplet som forstaaende¹⁶⁾); men ellers faar Eftertiden sjældent Besked om de Arbejdspladser, hvor alt gik roligt og godt. Meget mere blev der at fortælle om de daarlige Arbejdsgivere, selv om deres Tal maaske var langt ringere.

Blandt de mindre heldige Egenskaber forekom Hidsighed, omend hverken som den hyppigste eller værste Fejl. Bogtrykker Fr. Schultz afskedigede engang hele sit Trykkeripersonale, fordi en Garderobenøgle var forsvundet sporløst; Folkene blev dog taget til Naade igen¹⁷⁾). Værre var Guldsmed Anton Michelsen; naar færdigt Arbejde blev leveret til ham, gik han i den Grad op i sin Kritik deraf, at hans Hustru hyppigt maatte lægge sig imellem for at formilde baade ham og den forurettede Arbejder¹⁸⁾). Direktør Arentz ved Københavns Flydedok havde det paa en for Arbejderne heldigere Maade; naar Fagforeningernes Repræsentanter ved Lønforhandlingerne havde klemt paa tilstrækkelig længe, blev han træt og arrig og gav saa pludselig efter¹⁹⁾).

Meget talrige og mere ubehagelige var de Arbejdsgivere, der opvartede deres Folk med Skældsord og Brutalitet. Navnlig i 70'erne var der vistnok mange af dem. Tonen var lidet fin. Karakteristisk er den Bemærkning, en Skrædermester slap løs overfor en af sine Folk: »Jeg plejer ikke at tale saa længe med en Svend, som jeg har staaet og talt med Dem²⁰⁾«. Skældsord hørte til Dagens Orden. Det vrimler med Klager over, at Arbejderne, saa snart der var et eller andet i Vejen, blev opfordret til at tage paa Ladegaarden eller tituleret Laban, Pjalt, Tyveknægt, Gadedreng, Svin, doven Hund eller storsnudet Flab. Eller der blev sagt til dem: »Hold Kæft, pas Deres Arbejde«²¹⁾). Den kraftigste Del af Ordforraadet er afgjort ikke optegnet. Jævnlig blev det ikke ved de stærke Ord, men endte med Haandgribeligheder. Selv i Bogtrykkerfaget, hvor Mereværdfølelsen ellers slog ud i aristokratisk Væsen, forekom Lussinger og korporlig Udsmidning, og i et Par Tilfælde omtales, at Bogtrykkere slog en knyttet Næve i Ansigtet paa undergivne²²⁾). I andre Fag gik det undertiden endnu værre. Goldschmidt i Horsens skal i sine yngre Dage have slaaet en Arbejder i Hovedet med en Stang, saa Blodet flød²³⁾). Navnlig naar Mester og Svend skiltes som Uvenner, og Regnskabets Time var inde, gik det let til Yderligheder, og f. Eks. blev en Barnevognsfabrikant 1881 idømt Bøde for at have pryglet en Malersvend ved Afskeden²⁴⁾). Efterhaanden skete der dog en Forbedring. Klagerne over Tonen

¹⁵⁾ Martin Petersen: Modelarbejdernes Fagforening 1874—1924, 28. — J. A. Hansen: 25 Aar af en Fagforenings Historie, 1920, 21.

¹⁶⁾ Eks.: Bogbinderiarbejdernes Fagblad 1/7 1897; Medlemsblad for skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer Forbund, Apr. og Juli 1897.

¹⁷⁾ Typ.-Tid. 28/9 1878.

¹⁸⁾ Eiler Nystrøm: Guldsmed Anton Michelsen, 1909, 60.

¹⁹⁾ J. A. Hansen: 10 Aar af en Fagforenings Historie, 1905, 19-20.

²⁰⁾ Soc. 9/5 1872.

²¹⁾ Eks.: Soc. 8/2 og 28/11 1873; Soc.-Dem. 4/3, 12/11 og 30/12 1875; Typ.-Tid. 8/1 1875, 23/4 og 3/12 1881.

²²⁾ Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 24/9 1869 (Selvtølelsen). — Typ.-Tid. 30/10 1875, 22/1 1876 og 23/4 1881.

²³⁾ Soc. 18/11 1871.

²⁴⁾ Eks.: Soc.-Dem. 20/7 og 10/8 1876, 13/8 1878, 17/6 1881.

blev sjældnere, omend der stadig hørtes om Hovmod og Ukvemsord²⁵). I 80'erne og 90'erne gav Prygleri for det meste Anledning til Strejke²⁶).

Maaske var det alligevel ikke de hidsige eller galne Arbejdsgivere, der voldte deres Folk mest Fortræd, men dem, der ikke betalte Lønningerne til Tiden eller slet ikke betalte. Ikke blot de pengeløse, men ogsaa de nærige Arbejdsgivere gjorde sig bemærket paa denne Maade. Navnlig før Lønningsforholdene blev reguleret ved de kollektive Overenskomster, forsøgte adskillige Fabrikanter og Mestres at presse Betalingen ned, naar Lønningsdagen kom²⁷). En Snedkermester fratrak Lønnen for den Dag, en Mand blev afskediget²⁸). En Bogtrykker, der var særlig slem, skar simpelt hen Beløbet ned, naar Regningen syntes ham for stor, og føjede dertil nogle Ord om, at unge Mennesker havde ikke godt af at faa for mange Penge²⁹). En Maskinfabrikant i Fakse forsøgte, da Tællepraasene afløstes af Lamper, at faa Arbejderne til at betale Belysningen; det lykkedes ikke i dette Tilfælde³⁰), men en Række af den Slags Vilkaarligheder maatte Arbejderne finde sig i. Værst var det, naar der paa Lønningsdagen slet ingen Penge var at faa. Paafaldende hyppigt forekom henimod 1880 ligefrem bedrageriske Forhold, navnlig naar Byggespekulanter kørte fast midt under et Arbejde. Svendene mistede jævnlig store Dele af deres Løn, og 1879 drøftede Murer- og Tømrersvendene Sagen paa et Fællesmøde³¹). Den socialistiske Presse var bestandig villig til at offentliggøre Navnene paa daarlige Betalere³²), og Skrækken for saaledes at komme i Bladet kurerede vel nok en og anden; men naar det var rigtig galt, aabnede der sig ingen anden Udvej end at anlægge Sag³³). Rettens Vej var trang, og der er Eksempel paa, at en saadan Sag kunde vare et Par Aar³⁴). Efterhaanden som Fagforeningerne vandt nogen Udbredelse, lagde de en Dæmper paa Uvæsenet. Allerede 1875 forsøgte de med Strejker, og dette Middel blev siden almindeligt³⁵). Hustømrernes og Murersvendenes Fagforeninger understøttede ogsaa allerede i 70'erne dem, der anlagde Sag. 1883 lod Murerlavet sig bevæge til at vedtage, at Interessenterne ikke mere maatte overtage Arbejde paa ufuldførte Bygninger, naar Svendene ikke havde faaet deres Tilgodehavende. I nogle enkelte Tilfælde gik Murersvendene endog lige til Justitsministeren, og en Gang blev Lønnen, efter at Sagen havde været for Retten, udbetalt i Ministerens Overværelse paa Raadhuset³⁶). Den systematiske Optræden fra Svendenes Side i Byggefagene bragte dem i 80'erne en hel Kampperiode for at faa Betalingsforholdene i Orden³⁷). Man gik til Værks med al Ubarm-

²⁵) Eks.: Fagblad for Snedkere Apr. 1891; Arbejdsmændenes Fagblad [for Jyll. og Fyn] 15/1 1895 og Apr. 1898; Medlemsblad for Bager- og Konditorforbundet 1/3 1900. — Soc.-Dem. 3/11 1889 omtaler Ordet »Sjover« som Skældsord.

²⁶) Eks.: Soc.-Dem. 25/9 1884; Medlemsblad for Bagernes Forbund 1/4 1895.

²⁷) Eks.: Soc. 28/8 1872; Soc.-Dem. 28/8 1874, 20/8 1875.

²⁸) Soc.-Dem. 10/10 1874.

²⁹) Typ.-Tid. 2/5 1885.

³⁰) Fagtiden for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark 31/12 1884.

³¹) Soc.-Dem. 12/8 1879.

³²) Eks.: Soc. 5/4 1873; Soc.-Dem. 19/4 1874, 30/3 1876, 24/1 1879.

³³) Eks.: Juridisk Ugeskr. 1865, 97; Soc.-Dem. 27/1 1875, 22/3 og 12/11 1876.

³⁴) Medlemsblad for skandinavisk Sadelmager- og Tapetsererforbund Sept. 1899.

³⁵) Soc.-Dem. 21/4 og 14/9 1875, 18/12 1883, 29/8 1889 og 24/1 1892. — Bruun 649.

³⁶) Soc. 30/1 1874. — C. Meyersahm m. fl.: Murersvendenes Understøttelsesforening, [1905], 4, 11-15.

³⁷) Om Murerne talrige Eks. i Soc.-Dem. fra og med 1882 og i Aarsberetninger fra Murersvendenes Understøttelses-Forening, fra 1886 i U.B. — [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømrernes faglige Afdeling 1880—1905, 33. — M. Loldrup: Malernes Fagforening, 1906, 20-21, 41, 64.

hjertighed. Overfor en Malermester i Odense, der kørte fast, ikke blot nedlagde man Arbejdet; men da han derefter tog Plads som Svend, strejkede man og vilde ikke arbejde sammen med ham³⁸⁾). Helhedsresultatet blev uden Tvivl, at Fagforeningernes Indgriben i høj Grad vanskeliggjorde Byggesvindlernes Operationer, og at de daarlige Betalere i Tidens Løb blev sjældnere Fugle.

Ligesaa ilde set som Svindlerne eller de nærige blev de, der lovede højere Løn, end de virkelig vilde give, nedsatte Lønnen kort Tid efter, at de havde antaget Folk, stillede for store Fordringer, holdt Svendene hen med Løfter om Arbejde eller lod dem gaa ledige nogle Timer af Dagen, saa deres Fortjeneste ikke blev ret stor³⁹⁾). Almindeligvis forekom saadanne Arbejdsgivere dog kun som Undtagelser og ikke som typiske. Kun de hidsige, de brutale og de daarlige Betalere var saa talrige, at de kan regnes for Typer.

Medens der opstod flere nye Typer af større Arbejdsgivere, vedblev Smaamestrene deres Liv omtrent som i Lavstiden, lidet mere velhavende end dengang, ikke altid saa godt stillet som Industriens Arbejdere, men med Tilfredsstillelsen ved at være selvstændige og med Muligheden for at kunne hævde sig som tilhørende Mellemstanden⁴⁰⁾). Mange af dem holdt slet ingen Medhjælp eller havde kun lejlighedsvis Svend, kunde altsaa næppe regnes for Arbejdsgivere. Med Kapitalisme og Udnyttelse af andres Arbejdskraft fik disse Folk intet eller lidet at gøre, og overfor deres Kunder stod de i mange Tilfælde snarest som Arbejderne overfor Arbejdsgiverne.

Funktionærer og Arbejdsledere.

Til delvis Erstatning for det Tab, Mellemstanden led, naar Smaamestrene sank ned til Arbejderklassens Kaar, opstod i de store Virksomheder Funktionærklassen. Som særlig beskæftiget med ledende Virksomhed fik Funktionærerne betydelig gunstigere Kaar end de egentlige Arbejdere. De blev antaget paa længere Tids Opsigelse og fik en fast aarlig Løn, der laa højere end almindelige Arbejderes Aarsindkomst. For at tillokke dygtige Folk blev de endog mange Steder lønnet bedre end Funktionærer under Stat og Kommune¹⁾). 1896 var der paa Gamle Carlsberg Funktionærlønninger paa op til 12.000 Kr. aarlig²⁾). Dette var Overklasseindkomst og langt mere, end Haandværkerne plejede at have; men til Gengæld var Funktionærernes Stilling stærkt afhængig. Mange saadanne overordnede fandtes der dog ikke. Folketællingen 1901 opfører særskilt en Gruppe Funktionærer, som ikke omfatter Arbejderformænd; den tæller for hele Landet 5851 Mænd og 2371 Kvinder; men heriblandt var der afgjort et talrigt underordnet Kontorpersonale, hvis Løn var nødtørftig.

Af fremtrædende Betydning blev efterhaanden de teknisk uddannede. Endnu ved 1857 var Ingeniørerne lidet talrige; men Tid efter anden fandt de i til-

³⁸⁾ M. Loldrup: Malerforbundet i Danmark 1890—1915, 21 og 34.

³⁹⁾ Eks. paa brudte Løfter: Soc.-Dem. 17/8 1876 og 7/8 1887; paa Lønnedsættelse: smst. 24/4 1874; paa strenge Fordringer: Soc. 24/8 1872 og Soc.-Dem. 14/8 1875; paa Henholden: Smst. 8/4 og 30/8 1874; paa ledige Timer: Smst. 11/8 1874; Arbejdsmandenes Fagblad Maj 1898; Medlemsblad for Bager- og Konditorforbundet 1/3 1900.

⁴⁰⁾ Jfr.: Fagblad for Snedkere Sept. 1885; H. Westergaard: Socialismen og Samfundsudviklingen, 1899, 18.

¹⁾ Saaledes udtalt i Folketingets Forhandlinger 1867—68, 1763.

²⁾ A. Fraenkel: Gamle Carlsberg, 1897, 374. Her gives en Skildring af en typisk Vækst i en Funktionærstab.

tagende Grad Ansættelse paa de større Fabrikker. I Reglen gik de ind paa deres Plads som Funktionærer. Derimod bevarede Arkitekterne oftest deres fri og tildels overordnede Stilling overfor Murermestrene, idet man stadigvæk ansaa deres Værk for Kunst³⁾. Nogle af de store Murermestre antog dog Folk med Arkitektuddannelse til Konduktører, og en kraftfuld Personlighed som Murermester C. Licht nærede ikke altid store Forestillinger om Arkitekter. Overfor en af dem tillod han sig den Bemærkning: »Jeg ved ikke, om De tror at kunne indføre den nye Skik, at Haandværkerne skal indrette deres Arbejde efter den kortere eller længere Tid, Arkitekten vil lade dem vente paa Tegninger.« I et andet Tilfælde skriver han om en ung Mand, der kom til ham for at tjene som Svend: »Han skal være Arkitekt; men da han er en rask ung Fyr, kan vi vist godt bruge ham ... hans Dagløn er altsaa 3,32 og ikke mere⁴⁾.« Særlig blandt de Arbejdsgivere, der selv havde arbejdet sig frem, var der adskillige, som havde ringe Tillid til teoretisk Uddannelse.

Naar Talen er om Arbejdsforhold, knytter Interessen sig imidlertid kun i ringere Grad til de Personer, der var beskæftiget udelukkende ved Kontorarbejde, Tegning og Beregning. Derimod spiller Arbejdslederne den største Rolle, og af dem var der forskellige Slags.

Som Overgangsformer mellem de egentlige Arbejdsgivere og de fastlønnede Funktionærer stod et Par Grupper af Arbejdsledere, som overtog Udførelsen af et Arbejde paa eget økonomisk Ansvar, men ikke selv var de øverste Arbejdsherrer. Den ene af disse Grupper var Entreprenørerne. I snævrere Forstand forstod man herved Mænd, som mod en fast Sum paatog sig at skaffe et større Anlægsarbejde udført, saaledes ved Havnebygning eller Jernbaneanlæg. I 50'erne og 60'erne var Hovedentreprenørerne ved saadanne Arbejder i Danmark næsten alle Udlændinge. Først fra 70'erne begyndte danske Entreprenører at overtage store Arbejder. Ikke blot Anlægsarbejder, men ogsaa Opførelsen af Bygninger blev undertiden helt eller delvis overgivet til en Entreprenør. Hyppigt paatog en Murermester sig Ansvaret, ikke blot for Murerarbejdet, men ogsaa for Tømmer-, Snedker- og Malerarbejdet. Baade Anlægs- og Bygningsentreprenører havde almindeligvis enten en offentlig Institution eller en privat Bygherre over sig, og det Arbejde, de udførte, kontrolleredes enten af Bygherren selv eller af teknisk kyndige Folk, som Bygherren antog dertil. I Forholdet overfor Arbejderne var Entreprenørernes Stilling ikke forskellig fra andre Arbejdsgivers. Hvis de indlod sig paa Haandværk eller Industrierarbejde, som var bunden Næring, skulde de ifølge Næringsloven løse Borgerbrev eller ogsaa lade Arbejdet udføre af næringsberettigede. I Reglen blev deres egentlige Opgave Antagelse og Organisering af Arbejderstyrken. Nogle af dem havde dog selv Ingeniøruddannelse og kunde paatage sig Projektering af Arbejdet. Eftersom Formaålet med Overtagelsen af Entrepriserne var Pengevinding, traf man blandt Entreprenørerne meget udprægede Eksempler paa det forretningsmæssige Synspunkt. Særlig naar Arbejde bortakkorderedes til Underentreprenører, blev Følgen ofte levende Uvilje hos Arbejderne, der ansaa alle Slags Mellemmænd for overflødige⁵⁾, og Fagforeningerne vedtog ved flere Lejligheder Resolutioner mod Entreprenøruvæsen⁶⁾.

3) Jfr. Arkitekten 15/4 1898.

4) Murermester C. Licht's Kopibøger 27/8 1886 og 19/4 1894; jfr. 23/9 1895.

5) Eks.: Soc.-Dem. 12/11 1874.

6) Eks.: Soc.-Dem. 18/8 1888, 8/11 1889, 16/11 1890.

Foruden disse ganske selvstændige Entreprenører fandtes der en Gruppe Personer, som paatog sig Entrepriser for Fabrikanter og for den laveste Løn, de kunde slippe med, lod deres Medmennesker udføre Arbejdet. I ældre Tid brugtes om en saadan Mand Ordet Faktor⁷⁾, men henimod Aarhundredets Slutning blev i Omtale det engelske Ord sweater almindeligt, paa Dansk Udsveder eller Udbytter. Arbejdsledere af denne Art fandtes navnlig i Beklædningsindustrien, men ogsaa i nogen Udstrækning paa Porcellænsfabrikkerne⁸⁾. Som hver især knyttet til en enkelt Fabrikant indtog de en temmelig afhængig Stilling, og som direkte Snyltere paa Arbejderklassen blev de fremfor nogen anden Slags overordnede i Industrien forholdt af de jævne Arbejdere.

Meget talrigere end disse Grupper blev de Arbejdsledere, der indgik som fast-lønnede i de store Bedrifter. Undertiden fik de paa Funktionærvis fast Maanedsel eller Aarsgage; undertiden fik de en Ugeløn, der mere eller mindre oversteg de almindelige Arbejdes. Deres Benævnelse varierede fra Fag til Fag og fra Virksomhed til Virksomhed. I enkelte Haandværk beholdt de deres Forgængeres Navn af Mestersvende. Ved Bygge- og Anlægsarbejder blev de i Reglen kaldt Formænd. Hvor der under samme Arbejdsgiver var flere Hold Arbejdere, havde hvert Hold sin »Sjakformand«. I Murerfaget hed Mestersvenden i ældre Tid Murpolerer⁹⁾. Hos Skomagere og Skrædere var Tilskærerne de overordnede. I Industrien var Ordet Mester almindelig udbredt; men den øverste af Arbejdslederne paa en Fabrik kaldtes i Reglen Værkfører. 1870 havde Crome & Goldschmidt i Horsens 17 »Værkmestre«¹⁰⁾. I Bogtrykkeriet brugtes fra gammel Tid Betegnelsen Faktor. Paa Svineslagterierne forekom det fra Landbruget laante Ord Forvalter. Hos Burmeister & Wain hed Arbejdernes Formænd Kvartermænd og var underordnet Mestrene for de enkelte Værksteder. Saa fint et Udtryk som Inspektør kendtes kun paa nogle af de største Fabrikker.

I de Firmaer, hvor der fandtes saadanne Arbejdsledere, kom de jævne Arbejdere almindeligvis kun i meget ringe Udstrækning i Forbindelse med selve Arbejdsgiverne, og Arbejdsledernes personlige Optræden og Sindelag blev derfor af største Betydning i Arbejdsforholdet. Hvis Arbejderne paa saadan et Sted blev utilfredse med Forholdene, rettede deres Vrede sig hyppigere mod Mesteren end mod Firmaets Indehaver. Arbejdslederne skulde derfor besidde en ikke ringe Fasthed, naar de skulde begaa sig til begge Sider. I et Tilfælde, hvor der stilledes store Fordringer, og Lønnen var lav, hedder det, at alt gik godt paa Grund af »den høflige og tillige bestemte Maade«, hvorpaa Mesteren forstod at omgaas Svendene¹¹⁾. Om en Forvalter paa Odense offentlige Slagtehus siges, at hans Frimodighed gjorde meget til det gode Forholds Bevarelse¹²⁾. Ved Siden af et overlegent Kendskab til Faget var navnlig Selvbeherskelse paa sin Plads. Visse Arbejdsledere klarede ikke Stillingen uden ved at gribe til Grovhed og Brutalitet. Nogle slog om sig med Skældsord¹³⁾, andre truede med Prygl¹⁴⁾. Om en

7) V. Rothe: Danmarks industrielle Forhold I, 1843, 123.

8) Andr. Madsen: Festskr. i Anl. af Keramisk Fagforenings 25 Aars Jubilæum 1902—1927, 82.

9) Saaledes endnu i Soc. 30/5 1873 og 27/3 1874.

10) Dags-Telegrafens 9/3 1870.

11) Skandinavisk Bødker & Tunnbinderiaretare-Tidende Okt. 1892.

12) A. Nordahl-Petersen: Aktieselskabet Odense offentlige Slagtehus og Eksportslagteri, 1925, 120.

13) Eks. paa Skældsord: Soc. 2/3 1872, 8/2 og 30/3 1873, Soc.-Dem. 19/8 1896; Skomagervendenes Fagblad Nov. 1896.

14) Eks. paa Prygl: Soc. 9/5 1872; Soc.-Dem. 12/11 1875 og 22/7 1881.

Mester paa en Klædefabrik paastaas, at han ved Tiltrædelsen udtalte, at han nok skulde knække Halsen paa den danske Arbejder; ved flere Lejligheder gik han virkelig til Haandgribeligheder¹⁵). Om Mestrenes Opførsel paa Sukkerhusene i Helsingørsgade og Larsbjørnstræde var der en Tid megen Diskussion¹⁶). Navnlig naar Arbejdsledere udviste Vilkaarlighed eller Uretfærdighed overfor deres undergivne, vakte de Modstand. Saaledes en Tømrerformand, der uberegtiget fradrog 2 Mk. daglig i Akkordlønnen og beholdt dem som »Formandspenge«, ligesom han forbød Svendene at fjerne sig for at drikke, skønt han selv ofte gik paa Værtshus i Arbejdstiden¹⁷). Eller en Værkmester i Aarhus, der, naar han fik noget imod en Mand, i aarevis hindrede, at han fik Lønforhøjelse¹⁸). I flere Tilfælde klages der ogsaa over Tilskærere¹⁹).

Af alle Slags Arbejdsledere var Støbemestrene dem, der oftest vakte Arbejdernes Uvilje. Allerede 1871 hedder det i »Socialisten« om Burmeister & Wain's Støbemester Scott, at »han lader det ikke mangle paa Skældsord og skal endog have udtalt, at en Arbejder aldrig burde have mere, end at han lige kunde spise sig mæt, eftersom han ellers blev uregerlig. Han er iøvrigt Englænder og faar ca. 3000 Rdlr. om Aaret, foruden fri Bolig«. »Denne Mand er i den Grad hadet og foragtet for sit infame Tyranni, at ingen Arbejder ... nævner hans Navn uden i Forbindelse med de stærkeste Skældsord«. Bladet tør ikke tage Standpunkt overfor disse Paastande²⁰); men man fristes til at spørge, om det ikke var Scott, der blev Ophav til den krasbørstige Tone og hyppige Krigstilstand, der siden gjorde Jernstøberierne til den uroligste Del af de danske Arbejdspladser. Ved talrige Lejligheder foraarsagede Støbemestrenes Optræden Konflikt. 1883 lykkedes det ved en Strejke at faa fjernet en af dem hos Riedel & Lindegaard; men det skal dog være den eneste Gang, man i København naaede noget saadant²¹). I Svendborg maatte en anden afgaa efter en Konflikt 1898²²). Derimod tabtes en Strejke med lignende Formaal hos Frich i Aarhus 1886²³). En Strejke rettet mod en Støbemester hos Hellerung i København 1888 kom for en Voldgiftsret, som fandt, at der var Fejl hos begge Parter²⁴).

Berømtest af alle Støbemestre blev Jens Hansen, aabenbart en stor Socialistfresser, af Arbejderne kaldet »Pukkel Jens«. Han optraadte først paa Helsingør Skibsværft, hvor det kom til Strejke 1889, fordi han overøste nogle Fagforeningsrepræsentanter med Grovheder og kaldte dem Sjovere og Labaner²⁵), og igen 1890, fordi han efter Majdemonstrationen afskedigede 4 Arbejdere²⁶). 1891 ansattes han hos Burmeister & Wain, og her gav han Anledning til en Syvaarskrig²⁷). Allerede i December 1891 kom det til Strejke, og 5 Arbejdere gav ham tørre Tærsk, men blev i den Anledning idømt Fængselsstraf²⁸). Klagerne mod ham lød paa, at han forbød Arbejderne at drikke Brændevin og føre Samtale.

15) Soc. 16/8 og 21/8 1872.

16) Soc. 8/2, 9/2, 24/2, 9/3, 11/3, 29/3, 26/9 og 5/10 1872.

17) Soc.-Dem. 21/12 1875.

18) H. Sejerholt: Træarbejdernes Fagforening [i Aarhus] gennem 25 Aar, 1925, 6.

19) Eks.: Soc. 26/3 1872; Soc.-Dem. 12/2 1878, 28/3 og 25/4 1883, 22/11 1895; A. P. Arup: Festskrift for dansk Skrædderforbund, 1912, 121 og 127.

20) Soc. Nr. 7, Sept. 1871 og 8/8 1872.

21) O. Jensen & Th. Reseke: Formernes Organisation i Kbh. 1873—1923, 35-36.

22) Formernes Fagblad 20/9 og 24/10 1898.

23) Soc.-Dem. 24/2 og 14/3 1886. — A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 380.

24) S. C. H[auberg]: De første 19 Aar indenfor Fore. af Fabrikanter i Jernindustrien i Kbh., 1904, 29-30.

25) A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 58.

26) Soc.-Dem. 1/7 1890. — Jfr. Industriforeningens Tidsskr. 1891, 6.

27) A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 342-43.

28) Soc.-Dem. 1/12 og 2/12 1891, 3/1 og 19/1 1892.

Dette havde i Løbet af kort Tid medført, at 7 Md. var blevet afskediget. Desuden skulde Arbejdet forceres og en farligere Arbejdsmetode indføres, og endelig overfald. han en Lærling med Slag i Ansigtet, saa Blodet flød fra Næse og Mund i halvanden Time²⁹⁾. Først 1898 hævedes denne Konflikt officielt, og Firmaet maatte i Mellemtiden klare sig med Skruebrækkere og Lærlinge og med at uddanne Arbejdsmænd til Formere³⁰⁾. Naar store Summer gik tabt paa Bygningen af det russiske Kejserskib »Standard«, var det nok Jens Hansens Kamp med Fagforeningerne, som særlig bidrog dertil³¹⁾. Just saa slemt gik det vel ikke hos andre Støbemestre³²⁾; men det har dog sin Interesse at se nogle Betragtninger, som »Formernes Fagblad« anstiller 1897. Det hedder her, at i intet andet Fag indtager Formændene en saa overordnet Plads som i Støberiet. Andre Formænd anses for ligestillede med Arbejderne og maa følge dem under Lockout og Strejke. Støbemestrene kan derimod i saadanne Tilfælde med nogle faa Lærlinge og Arbejdsmænd udføre vidunderlige Ting. De er derfor Arbejdsgivernes Kæledægger, faar Andel i Aarsoverskuddet og Gaver ved Jul og Nytaarstid, og snart faar de Fornemmelsen af at være noget stort, »paatager sig en Mine og udtaler sig med en Sagkundskab, som er kostelig at se og høre paa . . .«³³⁾.

I andre Fag forekom Konflikter for at faa en Arbejdsleder fjernet ikke saa hyppigt³⁴⁾, og kun sjældent hører man noget om, at Arbejderne opnaaede, hvad de vilde³⁵⁾. Paa en Korkvarefabrik gik det saa galt, at Utilfredsheden med Værkføreren gav Anledning til Lockout og Fabrikkens Ophør³⁶⁾. Derimod havde nogle Murersvende virkelig Held med sig, da de vedtog ikke at inklade sig mere med en urimelig Arkitekt; i Stedet maatte han lade sit Arbejde udføre af en selvstændig Murermester³⁷⁾. Enkelte af Konflikterne kom for Voldgiftsret. I et Tilfælde viste det sig, at Formanden havde krævet meget Overarbejde, haanet Arbejderne og opfordret de utilfredse til at gaa, medens Arbejderne havde svaret, at ham skulde de nok faa bort. Som en almindelig Regel udtalte Voldgiftskendelsen her, at hvis en Henvendelse til Principalen, naar Talen var om den Slags Arbejdsledere, ikke frembragte nogen Forbedring, var Strejke paa sin Plads³⁸⁾. Ved en anden Voldgiftssag misbilligede Retten Mesterens »umandige og lidet beherskede« Optræden, og Opmanden bestemte, at han skulde fjernes³⁹⁾.

Naar Mellemændene saa let kunde komme paa Krigsfod med de jævne Arbejdere, maatte det falde dem naturligt at betragte sig som en særlig Klasse. I lange Tider forblev det derfor et aabent Spørgsmaal, om de egnede sig til Optagelse i Fagforeningerne, og allerede tidlig begyndte de paa Organisationens Omraade at indrette sig for sig selv. Betegnende nok blev det Støbemestrene, som lagde for, idet de allerede 1875 forsøgte sig med Oprettelsen af en Forening, hvis Love taler om Hjælp baade under Sygdom og Arbejdsløshed

²⁹⁾ Smst. 5/2 1892. — Fagblad for de forenede Arbejdsmænd i Danmark, Jan. og Febr. 1892.

³⁰⁾ Formernes Fagblad 25/5 1897. — [Andr. Bruun]: Aktieselskabet Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri, 1906, 92.

³¹⁾ Formernes Fagblad 8/3 1897.

³²⁾ Eks.: Soc.-Dem. 19/11 1881 og 2/7 1890; Formernes Fagblad 23/1 1899, 30/5 og 30/6 1900.

³³⁾ Smst. 6/10 1897.

³⁴⁾ Eks.: Soc.-Dem. 7/7 og 10/7 1881; 22/5 1883; 26/8, 11/6, 23/9 og 13/10 1885, 28/11 1889, 27/5 1891.

³⁵⁾ Eks.: Maanedsskr., udg. af Industriforeningen i Kbh. 1882, 27; Arbejdsmændenes Fagblad, 15/3 1897; Festsskrift 2/9 1873—98, udg. af Smede- og Maskinarbejdernes Forbund, Kbh., 28.

³⁶⁾ Korkskærernes Forhandlingsprotokol 17/3 1889. — Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 27-28.

³⁷⁾ Soc.-Dem. 17/10 1889.

³⁸⁾ Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisationer, 1921, 56.

og bl. a. bestemmer, at naar et Medlem bliver arbejdsløs, skal de øvrige hjælpe ham at komme i Arbejde⁴⁰). Antagelig levede denne Forening ikke længe; men 1885 dannedes en ny Støbemesterforening⁴¹). Efterhaanden dukkede ogsaa andre Funktionærforeninger op. 1883 oprettede Burmeister & Wain's Funktionærer en selvstændig Klub⁴²). 1890 dannede Funktionærerne paa Helsingør Skibsværft en Pensionsklub, der baade omfattede Kontorpersonale, Mestre og Formænd⁴³). Sluttelig blev Standens faglige Forhold den afgørende Opgave at samles om. 1896 dannedes i Horsens en Forening for Formænd, Mestre og Værkførere, hvis Formaal ikke blot var Forsikring, men ogsaa at drøfte Arbejdsforholdene⁴⁴). 1899 oprettedes Foreningen for Værkstedsfunktionærer i Jernindustrien i Danmark⁴⁵), og Dansk Formandsforening⁴⁶) samt en Teglmesterforening⁴⁷). 1900 oprettedes en Formandsklub for Carlsberg og De forenede Bryggerier⁴⁸). Fra Virksomhedernes Side blev der i 90'erne udfoldet betydelig Offervilje ved Støtte til Pensionsfond for Funktionærer⁴⁹). I Modsætning til Arbejderne tog de overordnede gerne mod Hjælpen; men ved alt dette uddybedes Kløften mellem Funktionærerne og de egentlige Arbejdere.

Arbejderklassen.

Til Arbejdere i snævrere Forstand regnedes alle de underordnede, der direkte var beskæftiget ved det legemlige Arbejde med Produktionen. Gennem hele den sidste Menneskealder af det 19. Aarhundrede tiltog Arbejderklassen indenfor dansk Haandværk og Industri voldsomt i Antal. Medhjælpernes Tal næsten firedobledes fra ca. 44.000 i 1860 til ca. 172.000 i 1901, medens de selvstændige Næringsdrivende kun steg fra ca. 85.000 til ca. 104.000. Navnlig øgedes Arbejder-tallet indenfor Industrien; men selv i Haandværket gik Udviklingen samme Vej, omend med mindre Kraft.

Eftersom de underordnede blev flere, og de overordnedes Tal stod i Stampe, blev Chancerne for at rykke op fra den ene Gruppe til den anden ringere. Følgen blev, at en stadig større Del af de underordnede indgik Ægteskab. Hvor

⁴⁰) Love for Kbh. og Omegns Jernstøberiers Støbemestre ³¹/₁₀ 1875, K.B.

⁴¹) Foreningen for Værkstedsfunktionærer i Jernindustrien i Danmark 1899—1924, 11.

⁴²) Love for Klubben for Burmeister & Wain's Funktionærer, stiftet ²⁰/₁ 1883, revideret 1884, 1892, K.B.

⁴³) Love for Foreningen Værft's Funktionærernes Pensionsklub, Helsingør, 1890 og 1899, K.B.

⁴⁴) Love for Foreningen af ⁵/₃ 1896, Forening for Formænd, Mestre, Værkførere i Horsens, K.B.

⁴⁵) Foreningen for Værkstedsfunktionærer i Jernindustrien i Danmark 1899—1924. — Om denne Forening et Læg i Pakken F.K. 1899 II, Jernindustriens Arkiv.

⁴⁶) Dansk Formandsforening gennem 25 Aar, 1899—1924.

⁴⁷) [Karl Elnegaard]: Dansk Teglmesterforening 1899—1924.

⁴⁸) Love for Carlsbergs og De forenede Bryggeriers Formandsforening, stiftet ¹²/₁₀ 1900, K.B. & U.B. Der haves ogsaa Love for De forenede Bryggeriers Funktionærforening ¹⁹/₃ 1898, K.B.

⁴⁹) Eks.: Regler for Aktieselskabet »De danske Spritfabrikkers« Understøttelses- og Pensionsfond for fast ansatte Funktionærer og disses Enker ⁴/₃ 1898, U.B.; jfr. L. Estrup: Aktieselskabet De danske Spritfabrikker 1881—1921, 38; A. Fraenkel: Gamle Carlsberg, 1897, 375; Fundats for Pensions- og Understøttelsesfondet for Aktieselskabet De forenede Papirfabrikkers Funktionærer 1900, samt Regulativ herfor 1900, K.B. & U.B.; Vedtægter for det af Aktieselskabet Aalborg Portland Cement Fabrik oprettede Pensionsfond for fast ansatte Funktionærer og disses Enker 1900, U.B.

stor en Del af Medhjælperne der var gift, oplyses ikke af den foreliggende Statistik før 1897; men Folketællingerne anfører Tallet paa dem, som Medhjælperne, herunder Funktionærerne, forsørgede, og dette Tal var i den kraftigste Opgang. Man kan heraf slutte, hvornaar Arbejderægteskaber blev almindelige.

	København		Provinsbyer		Landdistrikter		Hele Landet Antal		Forsørgede pr. Medhjælper
	Medhjælper	Forsørgede	Medhjælper	Forsørgede	Medhjælper	Forsørgede	Medhjælper	Forsørgede	
1855..	15.059	13.185	16.225	8.584	12.440	5.776	43.724	27.545	0,63
1860..	14.203	14.732	15.997	10.627	13.527	5.835	43.727	31.194	0,70
1870..	14.686	16.897	17.849	12.182	17.858	8.553	50.393	37.632	0,75
1880..	31.215	31.735	17.582	24.165	21.405	19.262	70.202	75.162	1,07
1890..	41.241	50.770	28.158	33.284	29.307	28.748	98.706	112.802	1,14
1901..	63.322	82.508	62.949	97.743	45.464	47.470	171.735	227.621	1,33

Til Forstaaelse af disse Tal maa erindres om, at den stærke Stigning i Medhjælpertallet i København i 70'erne for næsten Halvdelens Vedkommende (ca. 7000) bestod i Syersker, hvoraf de fleste ikke havde nogen at forsørge. De 31.735 Forsørgede 1880 var i det væsentlige knyttet til de gifte blandt de øvrige 24.000 Medhjælper. Det staar klart, at de gifte Medhjælperes Tal i København maa være steget stærkt i 70'erne, en vigtig medvirkende Aarsag til dette Tiaars sociale Uro i Hovedstaden.

Tallene for Provinsbyerne understreger Indtrykket af en Stilstandsperiode efter Næringslovens Gennemførelse. Endnu 1870 var en stor Del af Mandskabet ugift; men i det følgende Tiaar, da Tilgangen af Medhjælper næsten syntes ophørt, steg tydeligvis Svendenes Gennemsnitsalder; mange giftede sig, og Antallet af deres forsørgede fordobledes. Med den raske Fremvækst i 80'erne kom paa ny frisk Blod til, og Opgangen fra 17.582 til 28.158 Medhjælper var saa meget mere bemærkelsesværdig, som Syerskerne endnu 1890 i det store og hele her taltes som Hovedpersoner. I 90'erne blev Tilvæksten i Antallet baade af Medhjælper og deres forsørgede rent ud drabelig.

For Landdistrikternes Vedkommende maa det forundre at se en vældig Fremgang i Tallet paa Medhjælpernes Forsørgede i 70'erne. En tilsvarende Stigen i Antallet af Ægteskaber tør næppe antages. Det viser sig, at de mandlige forsørgede, som maa bestaa i Medhjælpernes Sønner, gik op fra 2807 i 1870 til 7334 i 1880, medens de kvindelige, nemlig Hustruer og Døtre, kun steg fra 5.629 til 11.671. Almindeligvis plejer der blandt de forsørgede i den Tid at være i alt Fald dobbelt saa mange kvindelige som mandlige Personer. Til de mange Drengbørn blandt Landdistrikternes Medhjælperes forsørgede maa have svaret et nogenlunde ligesaa stort Antal Pigebørn. Følgelig kan der kun have været ca. 4000 Hustruer. Man maa derfor slutte, at disse Familier var særlig børnerige.

Først med Industritællingen 1897 giver den officielle Statistik Oplysninger om Arbejdernes ægteskabelige Forhold. Der fandtes da af mandlige Medhjælper over 22 Aar 25.941 ugifte, 60.221 gifte og 2065 Enkemænd, af kvindelige 10.651 ugifte, 8722 gifte og 2691 Enker. Navnlig i Købstæderne var der forholdsvis mange gifte mandlige Medhjælper, medens det modsatte var Tilfældet paa Landet. Ved Folketællingen 1901 var af det samlede Antal mandlige egentlige Arbejdere i Haandværk og Industri 65.115 ugifte, 64.229 gifte og 3520 Enkemænd, af kvindelige 20.681 ugifte, 3725 gifte og 5543 Enker. Fra 1855 til 1901 steg det gennemsnitlige Antal forsørgede pr. Medhjælper fra 0,63 til 1,33. Blandt Hoved-

personerne faldt det derimod samtidig fra 2,2 til 1,71. Det gik i Retning af, at Giftermaal blev lige saa hyppige hos Medhjælperne som hos Hovedpersonerne. Gennemsnitsalderen for Indgaaelsen af Ægteskab var mærkbart lavere i Arbejderklassen end i andre Samfundslag, omkring 1880 for Mænd ca. 5 Aar lavere. Mange Arbejdere giftede sig i 20—25 Aars Alderen, og de avlede forholdsvis flest Børn¹⁾. De egentlige Arbejdere af Mandkøn, der forsørgede andre end sig selv, fordelte sig 1901 med 25.152 i København, 27.492 i Købstæderne og 12.555 i Landdistrikterne. Ialt levede da af de 163.513 egentlige Arbejdere i hele Landets Haandværk og Industri de 77.717 eller noget mindre end Halvdelen som gifte eller i Enkestand. Til hver af de gifte Medhjælpere svarede i Gennemsnit 2,1 forsørgede. Gaar man ud fra dette Forholdstal, giver en Beregning for 1855 godt 13.000 gifte Medhjælpere eller lidt over Fjerdedelen af Datidens Svende- og Arbejderklasse.

Følgen af det tiltagende Antal Giftermaal blandt Medhjælperne i Tiden indtil 1900 maatte blive vedvarende Fattigdom. I Virkeligheden stod man i Aarene omkring 1870 overfor Spørgsmaalet, om Arbejderstanden var ved at blive et usselt og nødlidende Proletariat²⁾. Rigtignok fulgte der en Lønøpgang i 70'erne, og navnlig steg Reallønnen omkring 1880, da Konjunkturerne var dalende, og Pengelønnen ikke fulgte Trop³⁾; men eftersom Giftermaalene blandt Arbejderne tiltog stærkt, og flere altsaa skulde leve af Pengene, forbedredes Kaarene ikke tilsvarende, og endnu i 80'erne var der megen Fattigdom. Med nogen Ret kunde C. Nyrop 1885 sige om Arbejderne: De har altid haft det ligesaa galt som nu⁴⁾. De Lønstigninger, der fulgte i Aarhundredets sidste Aar, blev vel gennemgaaende ikke af den Art, at de gjorde Arbejderne velstillede; men den var stor nok til at hindre en almindelig Proletarisering⁵⁾.

I Virkeligheden var der betydelig Forskel baade paa Velstand og Selvfølelse i de forskellige Dele af Arbejderstanden. Det er bekendt, hvor forskellig Løn-højden kunde være fra Fag til Fag. Ligesaa store Afvigelser var der i Fagenes Anseelse, og selv om den gamle Fagstolthed var stærkt paa Retur, levede dog Rester af den. Malere, Metaltrykkere og Pianofortearbejdere kunde i 70'erne ikke komme bort fra, at deres Arbejde havde noget at gøre med Kunst⁶⁾, og endnu i 90'erne havde visse Konditorer og Urmagere fine Fornemmelser⁷⁾. Kraftigst bevarede Fornemheden sig sikkert hos Typograferne⁸⁾, hvis fine Portion i 80'erne dannede deres egen Sammenslutning: Ny typografisk Forening⁹⁾. Mærkeligt var det, at hinanden saa nærstaaende Arbejdere som Trykkere og Sættere havde helt forskellige Vilkaar; en Trykker blev behandlet langt mere høfligt og fik højere Løn end en Sætter¹⁰⁾. Ligesaa ansaa Maskinarbejderne sig

1) M. Rubin & H. Westergaard: Ægteskabsstatistik paa Grundlag af den sociale Lagdeling, 1890, 47 og 84-87.

2) Jfr. V. Falbe-Hansen: Forandringer ... i Priserne, 1869, 228. — Beskrivelse af Begrebet Proletariat af W. Scharling i Tidsskr. for Retsvæsen 1863, 285-88.

3) Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark ca. 1850—1913, 1930, 17 og 64-65.

4) Nationaløkonomisk Tidsskr. 1885, 411-13.

5) Jfr. L. Birch smst. 1900, 315.

6) Soc. 10/7 1873. — Oluf Olsen: Metaltrykkernes Fagforening i Danmark, stiftet 27/8 1885, 1910, 5. — Martin Petersen: Pianoarbejdernes Fagforening af 1873, 1923, 37.

7) Soc.-Dem. 18/2 1897. — O. P. Wiboe: Uhrmagerlauget i Kbh. 1857—1930, 9.

8) Soc. 24/5 1872. — Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Dec. 1874.

9) R. Berg i Aar bog for dansk Bogtryk 1929, 70.

10) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 4/6 1869. — [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations-Historie I, 1894, 114.

for mere kultiverede end Smedene¹¹⁾. Tapetsererne fik højere Løn end Læderarbejderne¹²⁾. Endnu forekom flere Former for Ulighed. Indenfor samme Virksomhed kunde de fast ansatte have en gunstigere Stilling end den løse Arbejdskraft¹³⁾, og f. Eks. vilde Hovedstadens Møllersvende gerne se Provinsens over Hovedet¹⁴⁾. De allerkraftigste Modsætninger kom til Orde mellem faglærte og Arbejds mænd. Der stod ingen Respekt om den Alsidighed, en Arbejdsmand skulde være i Besiddelse af, hvis han skulde klare sig nogenlunde¹⁵⁾. Især kneb det for dem, der havde en Uddannelse, at vise Solidaritet overfor simple Arbejdsfolk, naar Fabrikkerne antog ufaglærte til at udføre et Arbejde eller passe en Maskine, som de faglærte mente, der skulde faglige Kvalifikationer til at omgaas, og der opstod ofte Strid i den Anledning.

Selv om der i Kundskab og Selvbevidsthed var milevid Afstand mellem de sprogkyndige og vidtberejste Typografer og de fattige og ukultiverede Arbejds mænd af den Slags, som i ældre Tid kaldtes Sjøvere og benyttedes til Havnarbejde og det groveste legemlige Slid, saa stod det store Flertal af Arbejderne dog tilbage for deres overordnede i Dannelse. Allerede omkring 1870 var der ganske vist efter Samtidens Begreber Fremskridt at spore, og baade i Fremtræden og Tankegang bestræbte de sig for at komme til at ligne andre Samfundslag¹⁶⁾. Alligevel var hverken Omgangsformer eller Interesser synderlig paavirket fra de finere Kredse. Tiltaleformen mellem Fagfæller indbyrdes var stadig i de fleste Erhverv du. Ligesaa blandt gode Socialdemokrater. I Fagforeningsopraab fra 70'erne forekommer hyppigt det gammeldags »Eder«¹⁷⁾. I Lønningsbøgerne finder man som Regel de voksne Arbejdere anført ved Efternavn, de unge og Lærlingene ved Fornavn, og baade mellem Arbejderne indbyrdes og i Samtale mellem overordnede og underordnede var denne Navnebrug sikkert den almindelige, naar ikke Øgenavne traadte i Stedet. Brugen af Øgenavne var stærkt udbredt. Navnene var i mange Tilfælde ikke blot træfende, men ogsaa morsomme. Ofte hentydede de til vedkommendes Hjemsted eller tidligere Livsstilling, eller de karakteriserede paa uærbødig Maade noget bemærkelsesværdigt ved hans Legemsbygning eller Haarfarve. Saaledes opstod Navne som Smeden fra Helgoland, Chr. Østerbro, Garder-Jørgen, Snabel-Jakob eller Røde Stoffer. Andre Navne fremkom af Dyresammenligninger eller opstod af pudsige Egenskaber eller Situationer, saaledes Peter Gris, Ludvig Kævesovs, Bismarcksklumpen eller Ole Smaadruk¹⁸⁾.

En tilsvarende Gemytlighed var der over den Jargon, som udvikledes i flere af Fagene. Paa Tobaksarbejdernes Fagsprog hed en mandlig Arbejder en »Gubbe«, og naar han ofte gik »paa Snustur«, d. v. s. gik paa Værtshus, kaldtes han en »Snusgubbe«. Cigarmagerne taget under eet kaldtes »Pipmagere«, og Cigarerne benævnedes efter deres Bonitet »Svesker« eller »Bananer«. God

11) I. A. Hansen: Ti Aar af en Fagforenings Historie [Skibssmedeforeningen], 1905, 16.

12) Nordisk Sadelmager- og Tapetserer-Tidende Apr. 1893.

13) Eks.: Typ.-Tid. 5/7 1879.

14) Soc.-Dem. 28/12 1875.

15) Jfr. Fagblad for de forenede Arbejds mænd i Danmark Maj 1893.

16) V. Falbe-Hansen: Forandringer ... i Priserne, 1869, 226. — Chr. Müller: Nationaløkonomiske Studier, 1877, 17.

17) Eks.: Soc. 9/12 1874.

18) D. Lorentzen & J. Kjærboel: Typer og Tidbilleder fra de københavnske Skibsværfter, 1925, særlig 101-02.

Tobak kaldtes »leifig«, daarlig »kühmig« eller »jögi«; en Cigar, der trak daarligt, var »forknaldet«¹⁹). Undertiden blev Være- og Talemaader rent ud tarvelige, baade hos Enkeltpersoner og i hele faglige Kredse. Blandt Garverne siges Tonen saaledes at have været jovialt grovskaaren, iblandet med Stiklerier, Skænderier og Øgenavne, og de interessanteste Samtaleemner var Oplevelser paa Værts-huse og Sammenstød med Politiet²⁰). Der sporedes i alt dette en Paavirkning af de vandrende Svendes Forsorenhed, maaske ogsaa fra Tonen i Fattigvæsenets Børnehuse. At man i de finere Fag holdt sig for god til sligt, var naturligt, og fra gammel Tid herskede der da ogsaa her en helt anden Tone. 1857 skrev Charlotte Luno saaledes til en Typograf: »Højstærede Hr. Lund«²¹), og endnu i 90'erne sagde Malerne De til hinanden²²). 1861 vedtog Tømmerne at sige De til Ungsvendene; men det blev nok ikke til noget²³). Kvartermændene hos Burmeister & Wain sagde De til deres Folk²⁴).

Med Arbejdernes Aandsnydelser var det ikke bedre fat end med Tonen. Man kan her bedst slutte ud fra Litteraturlæsningen, som betød overordentlig meget i det 19. Aarhundredes Dannelse. Man kan i denne Forbindelse næppe tage Medlemmerne i Arbejderforeningen af 1860 som Norm. De foretrak Forfattere som Ingemann, H. C. Andersen, Hostrup og Erik Bøgh eller Alexandre Dumas, Emilie Flygare Carlé, Cooper og Marryat²⁵). Uden Tvivl var dette langt over Gennemsnittet. Almindelige jævne Arbejdere levede omkring 1870 paa Skillingsviser og Feuilletromaner²⁶), og endnu i 90'erne lod det sig gøre under Navnet »Arbejder-Vennen« at udgive et Ugeblad med Socialistagitatoren A. C. Meyer som Medarbejder, men med et Indhold, der for en stor Del bestod af Romaner saasom Københavnske Mysterier, Negerens Hævn og Morddramaet paa Østergade. Nogen egentlig Arbejderlitteratur eksisterede ikke²⁷), og først i Aarhundredets sidste Aar begyndte Digtere og Kunstnere at give Udtryk for Arbejderklassens Tanker.

I og for sig kan den skrappe Læsning tages som Udtryk for den Sløven af Sindet, som fandt Sted ved det ensformige eller larmende Fabriksliv. Denne Sløvhed sporedes dog næppe i Arbejdernes ydre Opførsel. W. Scharling forsøgte 1863 at karakterisere Fabrikarbejderne, rigtignok for en Del paa Grundlag af franske Iagttagelser. Han hævdede da, at de var mere opvakte end Landboerne, var hurtigere i deres Bevægelser, viste en skarp Opmærksomhed og stor Modtagelighed overfor Indtryk og fulgte godt med i Verdensbegivenhederne. Sløvheden ligesom opvejedes af en nervøs Spænding. Dette drog imidlertid Følger efter sig. Sindelaget blev splittet og uligevægtigt, og Resultatet blev

19) C. Poulsen i Tidsskr. for Tobak Dec. 1924.

20) Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 8.

21) Typograf J. C. Lunds Erindringer, 1934, 61.

22) Fagtidende for Malere Jan. 1893.

23) C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 218.

24) D. Lorentzen & J. Kjærboel: Typer og Tidbilleder fra de københavnske Skibsværfter, 1925, 49.

25) Folkets Avis 6/2 1875.

26) Soc.-Dem. 19/8 1876. — V. Munck: Om Fattigdommen i København, 2. Opl., 1869, 62.

— Jfr. A. C. Meyer: En Agitators Erindringer, 1929, 22-23.

27) Jfr. Soc.-Dem. 4/7 1880. Dog kan visse af 70'ernes Avisfeuilletoner i al deres Tarvelighed betegnes som Forløbere for Arbejderlitteraturen, ja allerede Louis Toucher: Københavns Mysterier, 1847, er et Forsøg i denne Retning.

daarlige Forhold paa huslige, økonomiske og moralske Omraader²⁸⁾. Saavidt Scharling. Selv om nu alt dette ikke er kommet saa stærkt frem hos den sindige og lune danske Arbejder, i alt Fald i Fabriksbefolkningens første Generation, kan det dog ikke helt afvises, og en Modsætning blev staaende mellem mange Arbejders tilsyneladende velunderrettede og intelligente Optræden og saa en vis Mangel paa Soliditet, det være sig i Kundskab eller Karakter. L. V. Birch har hævdet, at Arbejderne under Industriens Udvikling var blevet mere intelligente, men mindre faglærte. Ofte var de efter hans Mening ved Lønforhandlingerne end ikke tilstrækkelig fagkyndige til at kunne se, hvad der i det hele taget lod sig gennemføre. Fordi de hverken havde med Ledelsen at gøre eller præsterede noget i teknisk og økonomisk Organisation, kom de til at mangle Overblik. De miskendte ofte de overordnedes Betydning for Orden og Organisation og deres Evne til at skabe nye Erhvervs muligheder. Medens Arbejdsgivere og Arbejdsledere stod som Repræsentanter for Idéerne i Teknikken og for »den Arbejdstvang, som intet Samfund kan undvære«, greb Arbejderne til »Underklassens tusindaarige Forsvarsvaaben: Snuhed, Omsvøb og Uordholdenhed«, altsammen noget, der irriterede saa viljestærke og forretningsdygtige Folk, som mange af den Tids Arbejdsgivere var²⁹⁾. Birchs Modvilje mod Socialismen skærpede hans Kritik.

Spørgsmaalet om Karakter var ligesaa vigtigt for Arbejderne som for Arbejdsgiverne. Det betød sikkert mere for en Arbejder at have en fast Karakter end at besidde Kundskab og Dannelse. Under de patriarkalske Forhold beroede hans Skæbne helt og holdent paa, om han tilfredsstillede sin Arbejdsherre i saa Henseende; men ogsaa under mere forretningsmæssige Former var det vigtigt, at en Arbejdsgiver turde stole paa sin Mand. Ved Omtalen af Carlsbergbryggerierne anfører C. Nyrop Regelmæssighed og Paalidelighed som Arbejderens afgørende Dyder³⁰⁾, og de almindelige Ord, der anvendtes i Anbefalingsskrivelser var »flittig og paalidelig«. Ikke mindst taler Murermester C. Lichts Anbefalinger om Værdien af Karakterstyrke, uforbeholdne som de er. Tag f. Eks. hans Anbefaling af en Svend, der skal ud at rejse: »Han er som Murer godmodig og villig og har vist Flid ved sit Arbejde, og jeg er forvisset om, at det, han mangler i Udholdenhed og Viljestyrke, vil, naar denne Mangel ved hans eget Arbejde er fjernet, gøre ham til et ligesaa dygtigt Medlem af Samfundet som den Slægt, hvorfra han stammer«³¹⁾.

At Karakterstyrke er af Vigtighed, gælder til enhver Tid; men Omraaderne, hvor den skal vise sig, skifter. Fra 1870'erne og fremefter blev Moralbegreberne i mange Henseender ændret af Socialismen. Navnlig blev det afgørende for en Mands Velfærd, om han viste den rette Solidaritet overfor sine Arbejdsmænd. Selv paa de Omraader, hvor de samme menneskelige Svagheder vedblev at brede sig, saaledes i Spørgsmaalet om Slendrian, kom alt til at staa i ny Belysning efter Socialismens Frembrud.

Blandt de Ufuldkommenheder, der bidrog til at ødelægge Arbejdsforholdene, var Ustادighed ved Arbejdet og Drukkenskab sikkert de værste. Mange af

²⁸⁾ W. Scharling: Hvilken Indflydelse har den nyere Tids industrielle Udvikling havt paa Almuens Kaar? 1863, 128-35.

²⁹⁾ L. Birch: Arbejdsgivere og Arbejdere, 1910, 4-5.

³⁰⁾ C. Nyrop: 1846-96, 1871-96, Ny Carlsberg, 98.

³¹⁾ C. Lichts Kopibog ²¹/₇ 1892.

Værkstedesreglementernes strengeste Bestemmelser havde netop til Formaal at modvirke Tilbøjeligheden til at gaa og komme efter Forgodtbefindende eller til uden Varsel at forlade halvgjort Arbejde. Sjældnere end denne Form for Upaalidelighed var vel Uregelmæssigheder i Pengesager³²⁾; men ubegrundet kan man ikke kalde den Mistillid til Arbejdernes Redelighed, som kom frem i Foreningslovenes Bestemmelser om Pengekassernes Sikring. Henry Bruun har hos 70'ernes Fagforeninger 6 Gange fundet Tale om Underslæb, og ofte blev den Slags Affærer vel neddysset!³³⁾ Senere hjalp det uden Tvivl paa Ærligheden. Langt værre Ulykker end Upaalideligheden forvoldte Drikkeriet. Man gør sig snart ikke mere nogen Forestilling om den Betydning, Spiritus havde paa Arbejdspladserne. De overordnede viste ofte Vejen. En stor Del af den ældre Tids Raahed og Tilbøjelighed til Slagsmaal kom uden Tvivl af, at saa mange Arbejdere drak sig fra Vid og Sans. Slagsmaal var endnu temmelig almindelige. Ikke for intet optog Sygekasselovene Bestemmelser om, at der ikke vankede Understøttelse for Daarligdom, som kom heraf, og Skibstømmændenes Syge- og Hjælpekasse i Aalborg fastsatte en særlig Bøde for dem, der indlod sig paa Haandgribeligheder paa Kvartalsdagene³⁴⁾. De værste Slagsbrødre kunde man iøvrigt nok, i alt Fald i ældre Tid, finde blandt Slagterne³⁵⁾.

Trods alt dette frembød Livet paa Arbejdspladserne i Storindustriens første Tid mange fornøjelige Træk. Ofte hjalp man sig over Slid og Møje eller over en Uretfærdighed i Behandlingen ved en Bemærkning fra en munter Kammerat og ved den nationale Sans for Humor. Fagsprog og Øgenavne krydrede Samtalen, og Snapsen forhøjede Humøret og lysnede Synet paa Tilværelsen.

Kvinderne.

Før i Tiden var der kun faa Kvinder, som ernærede sig ved Haandværk og Industri. Vel udførtes Spinding, Syning og tildels Vævning dengang af det svage Køn, men næsten altid som Husflidsarbejde. Det faglige Haandværksarbejde maatte Kvinderne ifølge Lovgivningen slet ikke tage Del i, undtagen naar de var Mestrenes Hustruer eller Døtre; f. Eks. var det i Hatstafferernes og Knapmagernes Artikler fra 1680'erne forbudt Tjenestepiger og Ammer at udføre Lavsarbejde¹⁾. De Fabrikker, der opstod efter Privilegier, gav derimod Arbejde til ikke saa faa Kvinder. Ved Midten af det 19. Aarhundrede fandt man Kvinder beskæftiget i Bagerier, Brændevinsbrænderier, Papir- og Tobaksfabrikker. Ved Syarbejde optraadte de som Medhjælpere hos Skrædere og Possementmagere, hos Hatte- og Handskemagere. Endnu var de fleste dog beskæftiget ved Hjemmearbejde, altsaa ved husflidslignende Virksomhed. Tekstilfabrikkerne havde Hundreder af Spindersker »i Byen«²⁾.

³²⁾ Eks.: Soc. 3/7 1872.

³³⁾ Bruun 578-79. — Til de af Bruun anførte Eksempler kan føjes, at Typografernes Hjælpekasser 1871—72 blev besveget for 1000 Rdlr., som dog siden blev tilbagebetalt. Herom: [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 133.

³⁴⁾ Love for Skibstømmændenes Syge- og Hjælpekasse i Aalborg, K.B.

³⁵⁾ Fuldmægtig Petersen [o: Jacob Davidsen:] Gamle Minder fra Frederiksberg og Vesterbro, 1886, 17. — H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Slagterlaug 1451—1926, 198.

¹⁾ C. Nyrop: Den danske Enevoldsmagt og Lavene, 1909, 105-06.

²⁾ Mackeprang 79-81.

Antal Kvinder i de vigtigste Fag i Haandværk og Industri ifølge Folketællingerne.

	1855	1860	1870	1880	1890	1901
Hovedpersoner fraregnet Syersker	5.058	4.647	3.846	3.780	7.790	11.458
Medhjælpere hos:						
Bagere & Konditorer	37	43	101	290	384	985
Bogbindere	2	0	2	13	75	330
Bogtrykkere	6	6	7	58	146	549
Brændevinsbrændere	23	9	1	38	16	46
Bundtmagere	12	27	8	26	27	100
Chokoladefabrikanter	2	2	0	4	8	160
Cigar- og Tobaksfabrikanter	39	37	120	302	503	1.959
Fotografer	17	75	293
Glasfabrikanter	11	37	83
Guldsmede & Elektropletvarefabrikanter..	4	1	11	43	87	285
Handskemagere	134	164	129	103	224	419
Hatte- og Kasketmagere	23	6	12	13	23	151
Fabrikanter af kemiske Produkter	2	10	2	35	52	481
Klædefabrikanter	52	53	89	182	381	522
Maskinfabrikanter	121	147	13	137
Papirfabrikanter	52	58	32	67	83	463
Porcellæns- & Keramikfabrikanter	1	3	4	16	67	205
Skomagere & Skotøjsfabrikanter	21	58	31	58	140	619
Skrædere	94	85	76	115	183	691
Strømpefabrikanter & Uldbindere	24	18	15	25	242	1.137
Sukkerfabrikanter	3	1	0	7	21	126
Syersker	555	362	725	7.824	9.050	13.312
Vaskeriejere	12	650	616	2.187
Vævere	448	409	444	510	581	2.826 ^{*)}
Andre	139	24	21	757	1.282	900
Medhjælpere ialt	1.763	1.446	2.031	11.539	14.936	32.320
Ialt, fradraget Syersker	1.208	1.084	1.306	3.715	5.886	19.008

^{*)} herunder Spinderier.

Paa dette som paa mange andre Omraader skete der en afgørende Ændring i Aarene efter 1850. Større og større Tal af Kvinder gik over til at blive selv-erhvervende, og Kampen for Kvindens Ligestilling med Manden ogsaa i Erhvervslivet blev aabnet. Allerede ved Næringslovens § 7 fik Enker, fraskilte og ugifte Kvinder lige Ret med Mænd til at drive Næring. Den Kvindesag, som fra 1871 blev fremført af Dansk Kvindesamfund, fik især Betydning ved at bane Vej for Melle- og Overklassens Kvinder til Stillinger som Funktionærer og i Butikker³⁾; men samtidig foregik der en betydelig Udvidelse af Kvindernes Deltagelse i Erhvervenes rent materielle Produktionsvirksomhed. Pastor V. Munck paastod allerede i 60'erne, at Arbejderstandens Døtre for Fritidens Skyld foretrak at blive Fabriksarbejdere eller Sypiger fremfor Tjenestepiger, og han fandt, at Kvindernes Arbejde i Industrien derfor betaltes lavere end før⁴⁾. I den følgende Periode tiltog Kvindernes Antal kraftigt, og de trængte stadig ind i flere Fag.

³⁾ Joh. Steenstrup: Den danske Kvindes Historie II, 1917, 57-63. — M. Rubin: Den økonomiske Udvikling i Danmark, 1900, 74.

⁴⁾ V. Munck: Om Fattigdommen i Kbh., 2. Opl., 1869, 27-28, 39.

Antal Kvinder opført i Arbejdsinspektørernes Aarsberetninger 1874—1900.

	10—14 Aar	14—18 Aar	Voksne		
			i alt	deraf i	
				Tekstil- industrien	Tobaks- industrien
1874.....	610	560	3,549	1.611	847
1875.....	638	688	3,540	1.489	887
76.....	583	669	3,729	1.487	974
77.....	488	533	3,500	1.409	834
78.....	438	394	3,554	1.381	792
79.....	409	391	3,565	1.464	812
1880.....	409	397	3,967	1.726	886
81.....	457	482	4,219	1.749	996
82.....	476	502	4,498	1.985	1,017
83.....	457	490	4,459	1.856	1,073
84.....	406	451	4,673	1.906	1,191
1885.....	411	420	4,590	1.858	1,133
86.....	380	383	4,281	1.724	976
87.....	378	431	4,786	2.006	1,086
88.....	358	561	5,120	2.152	1,096
89.....	382	548	5,159	2.238	1,135
1890—91.....	395	649	6,918	3,033	1,100
91—92.....	440	718	7,127	2,999	1,179
92—93.....	386	754	7,514	3,224	1,193
93—94.....	452	692	8,410	3,647	1,272
94—95.....	420	712	8,744	3,777	1,285
1895—96.....	405	728	9,030	3,733	1,337
96—97.....	441	856	9,977	4,028	1,424
97—98.....	505	1,014	10,568	4,035	1,537
98—99.....	544	1,192	11,501	4,503	1,496
99—1900.....	604	1,383	12,616	4,922	1,638
1900—01.....	542	1,438	13,192	5,082	1,628

Det var dog ikke som selvstændige Næringsdrivende, de kom til at gøre sig gældende. Blandt Hovedpersonerne var deres Tal nedadgaaende lige til 1880'erne. Hovedparten af de selvstændige Kvinder, som opførtes ved de ældre Tællinger, var uden Tvivl Enker, der havde arvet Mandens Forretning, og kun ved Kniplingsfabrikation, Uldebinderi og Væveri beskæftigedes et større Antal ugifte Kvinder. I Stedet for disse Fag, der hurtig gik tilbage, opkom som en ny Næringsvej for Kvinder Vask og Strygning. Den Fremgang, 80'erne opviste i de selvstændige Kvinders Tal, faldt væsentligt paa dette Fag. Den fortsatte Opgang i 90'erne fordelte sig dels paa Vask, dels paa Væveri, Trikotagetilvirkning og anden Beklædningsindustri. Ligeledes fremkom der nu en Del uafhængige Damefrisører, Fotografer og kvindelige Bagere.

Meget mere mærkbart end blandt Hovedpersonerne blev Kvindernes Indtog blandt Medhjælperne. Som rimeligt var, kom de især til at gøre sig gældende i Tekstil- og Beklædningsindustrien; men ogsaa Cigar- og Tobaksindustrien skaffede et stort Antal Kvinder Brødet. I Bogtrykkerfaget forsøgte man allerede under Strejken 1848 med Kvinder som Sættere⁵⁾; men ikke før i 70'erne blev det almindeligt at antage unge Piger i Bogtrykkerierne⁶⁾. En Bogtrykker ud-

⁵⁾ [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 103.

⁶⁾ Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Nov. 1872. — Soc. 3/2 1874.

talte i den Anledning Frygt for, at de ikke havde tilstrækkelig Færdighed i Retskrivning⁷⁾, medens Typograferne spottede over, at de nu skulde have »Konstnerinder« blandt Fagets Udøvere⁸⁾. Allerede 1872 omtales ogsaa kvindelig Medhjælp i Provinsbogtrykkerierne⁹⁾. 1876 var af ca. 750 Typografer de 20 Kvinder. Ved Ferslews Sættemaskiner beskæftigedes i 1882 30—40 Piger under Ledelse af en Direktrice, og nogle af dem viste særdeles stor Færdighed i Tastanslaget¹⁰⁾. Omkring 1885 var der alene i Provinsen 15 kvindelige Sættere og 5 kvindelige Lærlinge¹¹⁾. Ved Midten af 80'erne blev Kvindearbejdet stærkt udbredt i Blikvareindustrien¹²⁾, og samtidig tiltog det i Glas- og Cikorieindustri-erne saavel som i Elektropletvare- og Chokoladefabrikkerne. Maj 1893 antog Jacob Holm & Sønners Reberbane den første Kvinde, og allerede 1901 beskæftigede dette Firma over 100 Kvinder¹³⁾. For det meste var det kun Fabrikkerne, der tog vel mod Kvindeskønnet. Haandværkerne strittede imod, saa godt de kunde¹⁴⁾. Alligevel blev Kvindearbejdet almindeligt i et Fag som Bogbinderfaget omkring 1890¹⁵⁾. 1888 begyndte den første kvindelige Snedkerlærling et Kursus paa Aksel Mikkelsens Snedkerskole i København¹⁶⁾. Omkring 1900 omtales Danmarks første kvindelige Malersvend som arbejdsløs; hun snørede Ranslen og drog paa Vandring¹⁷⁾. 1898 drøftedes det at optage Kvinder paa Urmagerskolen, men først 1904 indstillede den første Kvinde sig til Svendeproeve i Urmagerfaget¹⁸⁾.

Hvor mange Kvinder, der beskæftigedes i de forskellige Erhvervsgrøene, kan ikke fastslaas med Sikkerhed. Ganske vist indeholder Folketællingerne og Arbejdsinspektørernes Beretninger nogle Tal herfor, som gengives omstaaende; men heraf kan kun sluttes med stor Forsigtighed. I ganske enkelte Fag, saaledes i Bagerierne og hos Guldsmedene, passede Flertallet af de anførte Kvinder antagelig Butik og burde altsaa ikke regnes under Haandværket. Vigtigere er det dog, at for de fleste andre Fag er Tallene alt for lave, fordi en meget stor Del af Arbejderskerne var gifte og blev anført mellem deres Mænds forsørgede. Det menes ogsaa, at adskillige Kvinder var ængstelige eller undselige ved at meddele, at de havde andet Arbejde end Husgerningen¹⁹⁾. Gennemgaaende yder den officielle Statistik for den ældre Tid kun utilstrækkelig Hjælp til at eftervise disse Mangler. Et Fingerpeg giver Indenrigsministeriets Undersøgelse 1872, der omfatter Oplysninger om 3428 voksne Kvinder²⁰⁾, og har meget højere Tal end Folketællingen 1870. Ligesaa har Arbejdsinspektørernes Aars-

7) Typ.-Tid. 9/4 1875, 13/10 1877, 12/10 1878 og 20/3 1879. — Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Nov. 1872.

8) Typ.-Tid. 20/2 1874.

9) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Apr. 1872.

10) Typ.-Tid. 25/3 1876 og 9/5 1882.

11) Typ.-Tid. 18/6 1887.

12) A. C. Meyer: 1873—15/6—1923, Blikkenslagernes Fagforening af 1873, 49.

13) Firmaets Lønningsbøger.

14) Jfr. Pauline Worm: Arbejdspørgsmaalet og Kvindesagen, 1872, 16.

15) Festskr. i Anl. af Bogbindersvendeforeningen af 1873's 25 Aars Jubilæum, 1898, 18.

16) Ugeblad for Bygningshaandværkere 12/10 1889.

17) Arbejdsgiveren 14/7 1900.

18) Tidsskr. for Uhrmagere Sept. 1898. — H. C. Bering Liisberg: Urmagere og Ure i Danmark, 1908, 255.

19) M. Rubin: Om Kvindens Adgang til Erhverv, 1886, 6. — Jfr. W. Scharling i Danmarks Statistik II, 487.

20) Oplysninger om Arbejdernes oeconomicke Kaar i Kongeriget Danmark 1872, udg. af Indenrigsministeriet 1874, 19.

beretninger, der begynder med 1874, meget højere Tal, endskønt de i alt Fald til 1889 ikke omfatter alle voksne Kvinder. Fyldigst Besked haves ved den københavnske Industritælling 1882. Medens der ifølge Københavns Mandtal for 1882, som i sine Principper kun afviger lidet fra Folketællingerne, bortset fra Syersker opføres 1108 Kvinder som Medhjælpere, har Industritællingen, der beror paa Arbejdsgivernes Angivelser, 3426 Kvinder²¹). I Industrifagene arbejdede der ofte mange Gange flere Kvinder, end man skulde tro efter Folketællingerne. Først ved Industritællingen 1897 kan man antage, at Tallene er nogenlunde udtømmende. Der omtales her ialt 36.760 Arbejdersker. Folketællingen 1901 har kun 32.320, endskønt Tallet næppe gik tilbage i de mellemliggende Aar. For Beklædningsindustriens Vedkommende angives 1897 14.827, men 1901 17.433 Kvinder, saaledes at man bringes til at tvivle om, hvorvidt alle vedkommende er med 1897. Til Gengæld giver de resterende 21.933 i 1897

*Arbejdsstyrkens Fordeling paa Mænd og Kvinder i Haandværk og Industri
efter Folketællingerne.*

	1855		1901	
	Mænd	Kvinder	Mænd	Kvinder
København	19.293	5.687	53.767	22.016
Provinsbyer	28.121	3.192	71.558	19.910
Landdistrikter	50.596	12.770	83.363	25.129
Hele Landet	97.620	21.653	208.688	67.055

og 12.516 i 1901 i de øvrige Fag endnu et Bevis for, hvor ufuldkomne Folketællingerne er. Til Støtte for den Opfattelse, at Folketællingernes Tal er for smaa, kan ogsaa nævnes, at medens Tællingen 1870 kun omtaler 84 Cigar- og Tobaksarbejdersker i København, siger »Socialisten« 1871, at der var 300²²). Ligeledes havde Gosch' Tændstikfabrik i 1886 over 100 Kvinder som Pakkere²³); men i Folketællingerne nævnes kun ganske lave Tal for kvindelige Medhjælpere i Tændstikfabrikationen. De mange Kryolitpillere, som Fabrikken Øresund benyttede²⁴), er heller ikke til at faa Øje paa i Folketællingerne.

Som Helhed gælder, at Antallet af Arbejdersker hele Perioden igennem var forholdsvis højest i København. I Provinsbyerne, hvor de omkring 1850 var ganske faa, steg Tallet stærkt lige før 1900. Regnet efter Folketællingerne var af Arbejdsstyrken i hele Landet i 1855 kun en Femtedel kvindelig; i 1901 var det Tredjedelen; men der var den Forskel, at mens de 1855 næsten alle beskæftigedes med Syning, var henvend Halvdelen af dem 1901 at finde ved andre Fag. Troligt nok fandt Forskydningerne især Sted i 90'erne; men en større Del deraf, end Tællingerne udviser, tilhørte de foregaaende Tiaar.

For saa vidt kan man tale om Kvindens Indtrængen i Erhvervene. Naar man tager i Betragtning, hvor megen Hjælp de gamle Haandværkere, navnlig Skrædere og Skomagere, uden Tvivl fik af deres Hustruer, bliver det imidlertid et Spørgsmaal, om Kvindekønnet i Almindelighed bidrog mere til »Produkternes Forædling« ved det 19. Aarhundredes Slutning end ved dets Midte, og saa er der endda intet Hensyn taget til Kvindernes fordums Flid paa Husflidens

²¹) Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 7, 1883, 8-13, 38.

²²) Soc. Nr. 7, Sept. 1871.

²³) Aktieselskabet H. E. Gosch og Co.'s Tændstikfabrikker og Aktietændstikfabriken Godthaab 1898—1923.

²⁴) C. F. Jarl: Fabrikken Øresund 1859—1909, 73 og 79.

Arbejdsforhold

Omraade. I Virkeligheden har hverken Kvinderne trængt Mændene bort fra Arbejdet, eller — om man vil — Mændene væltet Sliddet over paa Kvinderne. Snarere vedblev Kvinderne hele Tiden at udføre en nogenlunde lige stor Del af det Arbejde, hele Folket udførte. Derimod foregik der i Arbejdsforholdene den store Forandring, at en stedste større Del Kvinder ikke mere arbejdede i Hjemmet og for deres Mænd, men for fremmede og paa Arbejdspladser udenfor Hjemmet, altsammen fordi Maskinerne gjorde Husfliden urentabel, skabte Arbejdsdeling og Stordrift.

Selv om Kvinderne kom til at optræde paa en Række faglige Omraader, blev de ikke alle udrustet med en faglig Uddannelse. I Bogtrykkerierne var mange af de unge Kvinder »Maskinpiger«, der blot skulde lægge Arkene ind i Pressen, og i det hele taget var Kvinderne ofte, hvad Kvalifikation angik, at jævnstille med Arbejds mænd²⁵). Dette blev en af de medvirkende Aarsager til, at de i næsten alle Henseender blev regnet for ringere end de mandlige Arbejdere. »Det er som bekendt kun i Sang og Selskaber, at Kvinder forherliges«, siger et Fagblad; »i det daglige Liv søges der paa bedste Maade at nedtrampe dem og trykke Lønnen saa lavt, at de umulig kan skaffe sig de nødvendige Livsfornødenheder derfor²⁶). At dette ikke var usandt, viste sig f. Eks., naar Kvinder ikke fik Stemmeret i visse Fabrikssygekasser²⁷), eller naar de ikke fik Lov at komme med paa den aarlige Skovtur²⁸). Afgørende kom det frem ved, at Kvinderne næsten altid fik meget lavere Løn end Mændene. Som en Undtagelse staar nogle kvindelige Akkordarbejdere som Cigarrullersker og Typografer²⁹). Ifølge Indenrigsministeriets Undersøgelse 1872 var Gennemsnitslønnen for voksne Mænd i Storbedrifterne 1 Rdlr. 15 Sk., men for Kvinderne kun 48 Sk., i Haandværk henholdsvis 1 Rdlr. 3 Sk. og 46 Sk.³⁰). 1882 var den i København for Svende 3.04 Kr., for Arbejds mænd 2.37 Kr., men for Kvinder kun 1.37 Kr.³¹). Navnlig i Begyndelsen af 70'erne gik Kvindelønnen undertiden ned til det rent utilstrækkelige. Hyppigt nævnes en Ugeløn paa et Par Rigsdaler³²). Endnu 1900 arbejdede Kvinder hos Beauvais for 12 Øre i Timen, og saa skulde de endda betale Bøde, hvis de talte med hinanden eller blev for længe paa Klosetterne. »Det er Behandlingen fra Tugthusene og Hoverimarke, der gaar igen«, skriver et Fagblad³³).

Naar Kvindernes Løn blev saa lav, skyldtes det i nogle af Fagene til Dels, at Kvinder fra velstaaende Hjem bød sig til for at tjene lidt til Lommepege og Pynt. En Forretningsmand i Randers, der søgte Damer til fransk Broderi og lønnede meget slet, vedgik, at han alene vilde skaffe Damerne et behageligt Arbejde og »en lille Ekstra-Indtægt til Smaafornødenheder«, ikke til at leve for³⁴). I 80'erne mødte Tekstilarbejdernes Fagforening uoverstigelige Vanskeligheder, fordi saadanne Damer optraadte som Skruibrækkere³⁵). Det var en

²⁵) Jfr. Nationaløkonomisk Tidsskr. 1887, 310-11.

²⁶) Skomagervendenes Fagblad Nov. 1897.

²⁷) Eks.: Love for Arbejdernes Sygekasse paa Fabriken Rolighedsvei 8, 25/3 1873, K. B.

²⁸) Soc.-Dem. 24/6 1896 (Cikoriefabrik).

²⁹) Soc. 2/3 1872. — Typ.-Tid. 15/3 1879.

³⁰) Oplysninger om Arbejdernes oekonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark 1872, 1874, 12.

³¹) Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 7, 1883, 49.

³²) Folkets Avis 19/11 og 21/11 1871. — Soc. 9/6 1873.

³³) Mølleri-Tidende 5/7 1900.

³⁴) Randers Amtsavis 7/11, 11/11 og 15/11 1871.

³⁵) [J. J. Møller & C. Larsen:] Tekstilarbejdernes Fagforening 1873—1923, 42.

Undtagelse, naar Typograferne ved Aalborg Stiftstidende, hvor Lønnen var ens for Mænd og Kvinder, 1879 var saa galante at overlade den skære og gode Sats til de kvindelige Sættere, medens de selv nøjedes med »Brok«³⁶⁾.

Sammen med den lave Løn og ringe Anseelse fulgte ofte en nedværdigende Behandling. Ligesaa vel som de mandlige Arbejdere maatte Kvinderne i 70'erne finde sig i at blive kaldt Svin eller Idiot³⁷⁾. Navnlig var Kvinderne vanskelig stillet i Sædelighedsspørgsmaal. Dels var de temmelig værgeløse, naar mandlige overordnede trængte ind paa dem; dels førte den lave Løn til, at mange Piger gav sig hen, naar de derved kunde opnaa økonomisk Vinding³⁸⁾. Af 570 prostituerede i København 1885 var 82 Fabriksarbejdersker, 47 Syersker, 9 Vaskepiger og 47 Daglejersker³⁹⁾. Under saa nedværdigende Forhold var der intet mærkeligt i, at Utilfredshed kunde brede sig blandt Kvinderne. Der forekom endog Kvindestrejker, navnlig paa Rubens store Dampvæveri paa Rolighedsvej i København⁴⁰⁾. Antagelig var denne Fabrik dog særlig slem. Man maa regne med, at der rundt om fandtes mange bedre Arbejdspladser. Efterhaanden skete der i alt Fald nogen Forbedring i Fabriksarbejderskernes Moral. 1876 fandt Lægen L. I. Brandes mange »agtværdige« Mennesker iblandt dem, omend Selskabet endnu de fleste Steder var blandet, især paa de store Fabrikker⁴¹⁾. I nogen Grad skyldtes Forbedringen den offentlige Mening, som dengang anlagde overordentlig strenge Synspunkter paa Forholdet mellem Mand og Kvinde. Det var Snerperiets Tidsalder. Efter Arbejdsinspektør H. Topsøe's Mening var der Fare for Sædeligheden, hvis Mænd og Kvinder skulde arbejde sammen, og endnu værre fandt han det, hvis Arbejdstiden faldt saaledes, at Kvinderne skulde færdes til og fra Arbejdspladsen ved Nattetid⁴²⁾. Enkelte Steder blev der truffet Værneforanstaltninger. Paa et Sukkerraffinaderi i København havde Kvinderne omkring Aar 1900 deres særlige Borgestue, hvor Mænd ikke maatte komme. Rigtignok frabad de sig yderligere Beskyttelse; men der blev sagt, at dette skete paa et Møde, hvor Tonen var præget af Bourgeoisidamer⁴³⁾.

Arbejderklassens Kvinder havde uden Tvivl selv et sikkert Instinkt for, hvor de blev traadt for nær. 1885 fik de et Sted ved Strejke fjernet en mandlig Funktionær, der havde været brutal⁴⁴⁾. Fra Skotøjsfabrikkerne hedder det til Forsvar for dem: »Som Klasse betragtet er de moralske og staar i aandelig Henseende paa Højde med deres mere huslige Søstre, og deres Arbejde interesserer dem, udvider Aanden [!] og stiller dem paa et mere uafhængigt Standpunkt end Husmoderens ... Man lo ad Dickens, fordi han skrev om Fabrikpigens Forædling. Nu er det imidlertid konstateret, at der finder Reformer Sted paa dette Omraade i Skotøjsfabrikkerne. Vore Fabrikspiger danner en nobel og energisk Korporation af Arbejdersker, og de gavner enhver Fabrik⁴⁵⁾.« Eller som det

³⁶⁾ Typ.-Tid. 15/3 1879.

³⁷⁾ Eks.: Soc.-Dem. 12/11 1875; jfr. Soc. 2/3 1872; Typ.-Tid 9/1 1875.

³⁸⁾ Jfr. Soc. 2/3 1872; Soc.-Dem. 24/7 1875 og 16/6 1878; Skomagervendenes Fagblad Dec. 1897.

³⁹⁾ M. Rubin i Nationaløkonomisk Tidsskr. 1887, 41.

⁴⁰⁾ Om denne Fabrik: Soc. 4/11, 15/11, 16/11, 19/11 1873, 20/2, 1/3, 25/3, 10/4 1874; Soc.-Dem. 5/9, 3/10, 9/10 1874. — J. J. Møller: Tekstilindustriens Udvikling i Danmark, 1924, 114-19.

⁴¹⁾ L. I. Brandes: Smaa populære Arbejder Nr. 1, Om Valget af Livsstilling for unge Piger, 1876, 25.

⁴²⁾ I. Insp. 1873/8, Koncept til Svarskrivelse 18/12 1873.

⁴³⁾ Ingeniøren 1900, Nr. 9.

⁴⁴⁾ Soc.-Dem. 23/9 og 29/9 1885.

⁴⁵⁾ Skandinavisk Læder- og Skotøjs-Tidende, 15/2 1897.

noget uheldigt hedder i en Tidsskriftsartikel: »Man kan virkelig bibringe saadanne Mennesker en Livsanskuelse og Livsidealer⁴⁶⁾.«

Et Strejflys over Fabriksarbejdernes Tilværelse omkring 1890 giver ogsaa følgende Udtalelse i et Brev fra Direktøren for Dalum Papirfabrik, idet han skriver om Fabrikkenes Pigeværelser: »Hvad . . . det angaar, at lægge flere Piger sammen, da tror jeg at maatte fraraade dette. Jeg tvivler ikke paa, at der er mangfoldige Steder, hvor denne Ordning finder Sted og gaar let, fordi den nu engang er blevet Praksis; men her har Praksis udviklet sig saaledes, at der intetsteds bor 2 Piger sammen (medmindre de er Søstre), selv om Kammeret som Regel maa siges til Nød at kunne rumme 2, og skønt der jo maatte spares Penge derved. Jeg er gaaet ud fra, at de 12 Piger skulde svare os den gængse Leje af Kamrene, og fastholdes dette, faar vi næppe disse lejet ud, naar vi forlanger, at selv kun 2 og 2 skal bo sammen. Anderledes stiller Sagen sig, dersom Fabrikken lader Pigerne bo frit; disse har da ingen Fordringer at stille og maa finde sig i det, som vi vil have det. Jeg har tænkt mig Muligheden af, at man har tænkt sig, at der kunde i moralsk Henseende være vundet noget ved, at flere delte Værelse; efter mit Kendskab til de fynske Piger af denne Klasse maa jeg destoværre udtale, at Haabet i saa Henseende vistnok vil blive sørgelig skuffet, og i saa Fald turde det sidste blive værre end det første. Endelig er jeg ikke blind for den Mængde Kvalm og Rivninger, der utvivlsomt vil opstaa, naar den Slags Væsener bor sammen, uden at der findes den nødvendige Harmoni imellem dem⁴⁷⁾).

Det største Problem ved Kvindearbejdet blev dog ikke de moralske Forhold, men derimod Mændenes Nid, naar Kvinderne overtog deres Plads i Arbejdet. Undertiden afskedigede en Fabrikant sine mandlige Arbejdere og antog Kyinder i Stedet, fordi de var billigere⁴⁸⁾; men især var Arbejdsgiverne tilbøjelige til at indføre kvindelig Arbejdskraft, naar Mændene strejkede eller gjorde Knuder. Navnlig Cigarmagerstrejken 1875 skal have virket stærkt i den Retning. Et Forsøg paa at drive en stor Tobaksfabrik udelukkende ved Kvinder, mislykkedes imidlertid⁴⁹⁾. Den Modstand mod den kvindelige Arbejdskrafts Fremtrængen i Erhvervslivet, som blev sat ind fra de mandlige Arbejderen Side, antog undertiden en alvorlig Karakter. Flere Gange strejkedes der, nu og da med Held⁵⁰⁾. I Længden maatte Mændene dog ganske bøje af; saaledes ogsaa i den alvorligste Strid, der opstod om Kvindespørgsmaalet, nemlig Strejken hos Glud & Marstrand 1889, hvor Firmaet ved at antage Kvinder og aftakke en Del Svende hurtigt havde bragt Lønnen ned til »mindre end det halve⁵¹⁾». I 1893 forblev en Protest fra Typografforbundet til Foreningen af danske Bogtrykkere aldeles frugtesløs⁵²⁾. Eftersom Mændene saa hyppigt stod værgeløse, blev den mest farbare Udvej i Længden at faa Kvinderne organiseret, saa de kunde søge Lønforhøjelse, ja helst opnaa Ligeløn med Mændene.

Den Uvilje, som saa mange af Mændene nærede mod at anerkende Kvindernes lige Ret til at tage Del i Arbejdet, stod i stærk Modstrid til Socialdemokratiets officielle Program, der lød paa Frihed og Lighed for alle uden Hensyn til Køn. Inden 1900 havde man vel nogenlunde faaet anerkendt Teorien; men i Praksis

⁴⁶⁾ E. L.s Referat efter Lady Hobart Hampden, Dansk Tidsskr., Gad's Forlag, 1898, 516.

⁴⁷⁾ Brev fra Krog Jensen, Dalum Papirfabrik, til Direktør W. Rentzmann, Kbh., ^{20/11} 1891, tilhører Aktieselskabet De forenede Papirfabrikker.

⁴⁸⁾ Eks.: Tobaksarbejdernes Fagblad Maj 1889; Arbejdsmændenes Fagblad ^{15/1} 1894.

⁴⁹⁾ Schovelin 179. — Jfr. Ugeblad for Almuen ^{10/12} 1876.

⁵⁰⁾ Eks.: Typ.-Tid. ^{9/4} 1875 (Præstø); [J. J. Møller & C. Larsen:] Tekstilarbejdernes Fagforening 1873—1923, 29; [M. Arnsfelt:] Drejerforbundet i Danmark 1891—1926, 48.

⁵¹⁾ Soc.-Dem. ^{27/1} 1893.

⁵²⁾ Dansk Bogtrykker-Tidende Okt. 1893.

var der endnu et godt Stykke til Virkeliggørelsen af Princippet, og de kvindelige Arbejdere blev stadig i en Mængde Fag regnet for at være mindre Løn værd end de mandlige.

Klasseforskel.

Den Skare af beskæftigede i Haandværk og Industri, som er omtalt i det foregaaende, og hvortil endnu kom Børn og Lærlinge, hvis Forhold skal drøftes i det følgende, frembød et mere broget Skue end den smaaborgerlige Lavsverden, som gik forud derfor.

Først og fremmest var der Spørgsmaalet, om en Person skulde vedblive at leve hele sit Liv som underordnet Arbejder, eller han kunde naa op i de selvstændiges, i Borgerskabets Kredet. Folketællingerne godtgør tilfulde, at Arbejderstanden voksede mange Gange kraftigere end de selvstændige Næringsdrivendes Gruppe. Sidstnævnte Gruppe holdt end ikke Trit med Kongerigets samlede Befolkningstal. Medens der 1860 var omtrent dobbelt saa mange selvstændige som Arbejdere, var det næsten omvendt 1901, idet der da var $1\frac{2}{3}$ Arbejder for hver selvstændig. Af de godt og vel 100.000 selvstændige, der da fandtes, havde over 40.000 ingen Medhjælper¹⁾, saaledes at der altsaa kun blev ca. 60.000 Arbejdsgivere i Haandværk og Industri. For København, hvor Medhjælperne hele Perioden igennem var særlig talrige, opføres 1901 5 Gange saa mange Medhjælperne som Hovedpersoner. Allerede 1882 var der 4 Gange saa mange²⁾. Derimod var der paa Landet 1897 stadig flest selvstændige, idet der kun var 5 Medhjælperne for hver 7 Hovedpersoner.

Uden videre bygge paa Folketællingernes Tal kan man imidlertid ikke. Dels forstyrres stadig Daglejertallene, saaledes at Medhjælpernes Tal til og med 1890 stadig bør sættes noget højere. Dels forekommer det mærkværdigt, at der 1870 anføres 5331 selvstændige Sypiger i København og kun 130 afhængige, men 1880 omvendt 645 selvstændige og 7171 afhængige. Har man ikke endnu ved Tællingen 1870 regnet en Del Hjemmearbejdersker for selvstændige, men 1880 talt dem som Medhjælper? Og har man ikke baaret sig ad paa lignende Maade i andre Fag? Burde Medhjælperallet ikke forhøjes paa Bekostning af Hovedpersonernes Tal? Endelig peger den højst mangelfulde Tælling af selverhvervende Kvinder i Retning af, at Medhjælpernes Tal er for lavt ansat i Folketællingerne. Alt i alt tør man antage, at der i hele Landet 1870—90 var 10—20.000 flere Medhjælperne, end Tællingerne udviser, og endnu 1901 mangler der nogle Tusinde. Forskydningen fra Tiaar til Tiaar mellem Hovedpersoner og Medhjælper var derfor knap saa kraftig, som Folketællingerne viser. For København har Adolph Jensen anstillet en Sammenligning mellem Tællingerne 1882 og 1897. Han ser her bort fra Vaskerier og smaa Systuer, og han kommer til det Resultat, at imellem de to Tællinger steg de selvstændiges Tal kun med 11 pCt., medens hele Folkemængden gik op med 36 pCt. Af dem, der beskæftigedes i Hovedstadens Industri, var ved begge Tællinger 8 pCt. Arbejdsgivere, medens de selvstændige Smaamestre uden Medhjælp gik tilbage fra 8 til 3,5 pCt., og Arbejderne gik frem fra 84 til 88,5 pCt.³⁾

Udsigten til at forblive Arbejder hele Livet gjaldt især for Industriens Med-

¹⁾ At dømme efter Industritællingen 1897, der opfører 42.559 Forretninger uden Medhjælp.

²⁾ M. Rubin i Nationaløkonomisk Tidsskr. 1883, 336-37.

³⁾ Nationaløkonomisk Tidsskr. 1898, 612-13.

hjælpere. Paa Landet var endnu ved Aar 1900 de allerfleste Haandværkere i Stand til at naa selvstændig Stilling, og næsten alle Svendene her tilhørte de yngre Aldersklasser. Indtil 1880 naaede selv i København det store Flertal af de ældre Haandværkere at blive Mestre. 1882 var der i Hovedstaden kun godt 700 Haandværkssvende over 60 Aar foruden dem, der boede i Stiftelser eller var paa Fattigvæsenet⁴⁾; men blandt de mange unge, der fra 70'erne søgte til Haandværket, havde kun et Mindretal Mulighed for at faa egen Forretning, og paa samme Maade maatte det gaa i Provinsbyerne, efter at den store Tilstrømning af Arbejdskraft her var sat ind fra 80'erne. I Virkeligheden var det ogsaa et Spørgsmaal, om det var nogen stor Fordel at være selvstændig. I Lavstiden er der ingen Tvivl om, at Mestertitlen var eftertragtet; det viser bl. a. Hostrups »Genboerne«; men allerede 1848 var Jernstøber P. F. Lunde klar over, at det gav bedre Forhold, hvis man ikke havde de mange Smaamestre, der næppe tjente til Føden, men nogle færre Mestre, der til Gengæld havde Raad til at give en god Løn⁵⁾, og Tidsskriftet »Arbeideren« udtalte 1869, at det næppe vilde gavne Arbejderne at blive selvstændige⁶⁾. At Industriens Funktionærer ofte var bedre stillet end Haandværksmestrene, og at Arbejderne i den store Bedrift havde deres sikre Udkomme, medens Ejeren af en Enkeltmandsbedrift løb en betydelig Risiko, tog efterhaanden Glorien af Selvstændigheden som saadan.

I alt Fald var det afgørende for den selvstændige Næringsdrivendes hele Stilling og Anseelse, hvor stor en Forretning han havde. Visse Fag beherskedes af Stordrift, andre af Smaabedrifter; nogle Erhverv bød paa alle mulige Variationer, saaledes Bogtrykkerfaget⁷⁾. Fagenes Anseelse bestemtes dels af den Indtægt, de kunde give, dels af det Arbejdertal, Bedrifterne kunde optage, dog vistnok saaledes, at Indtægten vejede vel saa tungt som Arbejdertallet⁸⁾. Nogen væsentlig Ændring i den indbyrdes Placering fandt ikke Sted i Periodens Løb. Dette Indtryk faar man af den Klassificering, der anvendtes ved Erlæggelsen af Borgerskabsgebyrer. Den revideredes hvert 5. Aar; men i Hovedsagen førte det blot til, at nogle nye Fag indførtes. Kun enkelte Omflytninger fandt Sted i Tidens Løb. 1873 flyttedes Forgyldere fra Klasse 5 til 4. 1878 ophøjedes Jernstøbere og Kalkbrændere i Klasse 1, og Mineralvandsfabrikanter og Teglblændere forfremmedes til Klasse 2; men til Gengæld nedflyttedes Vognfabrikanter fra Klasse 1 til 2. 1893 kom Barbererne fra Klasse 5 op i Klasse 4, og i den laveste Klasse var nu kun Børstenbinderne tilbage. 1898 ophøjedes Chokolade- og Cigarfabrikanter i Klasse 1⁹⁾. Selvfølgelig er ikke alle Ændringer i Fagenes indbyrdes Position registreret hermed; men i Hovedsagen tør man nok regne med, at Klasse 1 og 2 omfattede de Fag, der især var præget af Stordrift, medens Klasse 3 væsentligt indeholdt Fag med Smaabedrifter, og Klasse 4 i stor Udstrækning repræsenterede Enkeltmandsbedrifterne.

Mere at betyde end Fagets Anseelse fik det for den enkelte, om han personlig havde en stor eller lille Forretning. Ret megen Velstand kunde man ikke vinde ved sine egne Hænders Arbejde, saalidt som ved at slide for Timeløn eller

4) M. Rubin i Nationaløkonomisk Tidsskr. 1883, 337.

5) P. F. Lunde: Forslag til Forbedring i de arbejdende Classers Kaar, 1848, 38.

6) Arbeideren 1869, 18.

7) Beretning om Arbejdstilsynets Virksomhed indtil Udgangen af Aaret 1874, 6.

8) Jfr. Krebs: Individualisme og Socialisme, 1872, 61.

9) De fleste af Plakaterne findes i den almindelige Lovsamling, dog ikke de for 1888 og 1893, der i Stedet er optaget i Samlingen af Bestemmelser vedrørende Kbh. Kommune 1888—96, 1/4 1888 og 1/4 1893.

Dagløn. Rigdommen kom først, naar man kunde lade andre arbejde for sig og erholde en Del af Fortjenesten ved deres Virksomhed. Naar hertil kom en tiltagende Udnyttelse af Videnskab og Teknik, kunde de store Fabriksejere erhverve velvoksne Formuer, og Følgen blev, at Guldglans og Luksus ofte kom til at omgive deres Tilværelse. Medens de rige Fabrikanter omkring 1857 var forsvindende faa, tog deres Tal efter Industriens Opsving kraftigt til, og man kom til at staa overfor en betydelig Samfundsklasse, der var hævet over Ejerne af alle de mindre Bedrifter og vidt adskilt fra de fattige Mestre, der var alene i deres Forretning, saavel som fra Arbejderklassen. Den gamle ensartede Haandværkerstand splittedes, idet de jævne Mestre blev forholdsvis færre, og de Klasser, der stod over og under dem, voksede. Kort sagt: der kom indenfor Haandværk og Industri til at raade en betydelig Klasseforskel, rigtignok med alle Mellemtrin repræsenteret mellem de to Yderpunkter, Storfabrikanten og Fabrikspigen.

I et af de tidligst udviklede danske Industrisamfund, nemlig Frederiksværk, var Skellene allerede iøjnefaldende ved Aarhundredets Midte, idet Byen da rummede 3 Rangklasser, lavest Arbejderne, dernæst de selvstændige Haandværkere og Mestrene paa Værkstederne, og øverst Embedsmændene, hvortil hørte dem, der paa Statens Vegne ledede Værket. Selskabeligt Samvær mellem Borgerskabet og Arbejderne forekom sjældent¹⁰⁾. I de følgende Aartier bredte denne Adskillelse sig ogsaa i andre Byer, og i 70'erne var den kommet til fuld Udfoldelse. Fabrikanten var nu »Herren«¹¹⁾, højt hævet over de fattige Arbejdere. En Arbejderdigter gav senere Udtryk derfor i følgende Vers:

»Nedladende hilstes det frygtsomme Nik,
som vi sendte enhver Matador,
der tilfældig paa Morgenvandring gik
os forbi, naar vi hastede til vor Fabrik
for at skaffe Vin til hans Bord¹²⁾.«

Rigtignok nærede Samtiden modstridende Anskuelse i Spørgsmaalet, om Klasseforskellen var uddybet eller ej i Tiden mellem 1850 og 1875. De fleste Udtalelser herom kan imidlertid kun tillægges ringe Betydning, eftersom de dikteredes af Ønskerne om, hvorledes det skulde være. 60'ernes Hjælpebestræbelser førte ofte til, at man dvælede ved de Vidnesbyrd, der var om ringe Klasseforskel¹³⁾, medens 70'ernes Socialister var tilbøjelige til at fremhæve Skillegrænserne. I Virkeligheden blev Arbejdernes Forhold vel slet ikke daarligere med Tiden. Ofte nød de jo godt af de almindelige kulturelle Fremskridt; men Samfundets tiltagende Velstand fordeltes ulige og ophobedes for en stor Del som et begrænset Antal Personers Ejendom, og det var ved Sammenligning med disse enkeltes overdaadige Kaar, Afstanden mellem Klasserne følte som forholdsvis større.

Naar en Svend flyttede fra sin Mesters Hus og blev en gift Fabriksarbejder, blev han i Privatlivet stillet mere frit og uafhængigt end før; men han betragtedes ikke som hørende til Mesterens private Omgangskreds. Naar en Møller-

¹⁰⁾ Carl Christensen: Frederiksværk, 1926, 137.

¹¹⁾ Jfr. Fr. A. Hertz i Soc.-Dem. 8/12 1874.

¹²⁾ Digt af C. M. O. i Anl. af Kongres i Odense, Fagblad for Snedkere Aug. 1890.

¹³⁾ Blad for Arbejderforeningen af 1860, 7/10 1866 og 31/7 1869. — Frihedsbladet 5/9 1865.

svend, der forhen spiste ved Husbondens Bord, blev henvist til en nøgen og snavset Folkestue, hvor der serveredes tarveligere Mad, og han enten maatte tilbringe sin Fritid paa et nøgent og trist Værelse eller paa en Kro, var hans Stilling i Virkeligheden forringet¹⁴). Jo mere Smaaamestrenes Mellemklasse tynkede ud, des dybere Kløft blev der mellem Arbejdere og Arbejdsgivere. Som »to forskellige Folkeslag« stod disse to Grupper helt fremmede overfor hinanden og kunde snarest komme til at føre Krig mod hinanden. Har. Westergaard siger 1899, at »jo tættere Landets Indbyggere er kommet til at leve sammen, desto fjernere er de i Virkeligheden kommet fra hverandre, desto dybere er Klasseadskillelsen blevet, desto vanskeligere er det at stige op fra neden«¹⁵). Medens den samlede Haandværkerklasse ikke tidligere blev anset for at høre til de dannede, blev alle de større Arbejdsgivere nu regnet til Samfundets Overklasse, Arbejderstanden og de med den ligestillede Mestre til Underklassen.

Vistnok kulminerede Modsætningen mellem de to Samfundslag i mange Henseender i 70'erne, navnlig i Være- og Følemaade. At føre noget Bevis herfor lader sig næppe gøre; men flere Forhold kan anføres, som taler for Sandsynligheden deraf. Hver enkelt Arbejder var paa den Tid mere end baade før og efter overladt til at klare sig selv, saa Arbejdslønnen i højere Grad end ellers var prisgivet Forholdet mellem Udbud og Efterspørgsel efter den rene Liberalismes Principper, og hvis der ikke altid i Praksis blev givet en dertil svarende Løn¹⁶), saa skyldtes det kun Sædvaner. Hvis Arbejdsgiverne vilde det, kunde de bryde disse Sædvaner efter Forgodtbefindende, fordi der kun i de færreste Tilfælde stod en Fagforening parat til at yde Modstand. Endnu stod Arbejderstanden ogsaa paa Randen til Fattigdommens Afgrund, og den Bitterhed, som den socialistiske Presse giver Udtryk for, er ligesom mere ægte og følt i 70'erne end senere, da den jævnlige præges af rutinemæssig Agitation. Medens Arbejderne stadig var dybt nede, steg Arbejdsgiverne derimod som gyldne Bobler op mod Tilværelsens Overflade, beundret af en Samtid, for hvem Foretagsomhed og Penge var en Mands bedste Prydelser. Modsat før blev Tillids-hverv, Æresposter og Ridderordner dem til Del, og de fineste af dem blev regnet blandt Landets bedste Mænd. Den Overlegenhedsfølelse, som de patriarkalske Tilstande havde givet Arbejdsherrerne, blev ikke altid tilpasset til de nye forretningsmæssige Forhold, og uden Tvivl fandtes der visse Arbejdsgivere, der — som Ulve i Faareklæder — under en patriarkalsk Maske praktiserede rent forretningsmæssige Synspunkter.

I Forholdet til de øvrige Samfundsklasser mærkedes Opdelingen af Haandværkerstanden tydeligt. Rigtig nok vedblev Gaardmænd og Købstadhaandværkere at staa paa nogenlunde lige Niveau¹⁷); men Fabrikanterne blev næsten Herremændenes Jævninge, og Arbejderne blev, al Respekt for Byboere iberegnet, dog kun Smaafolk sammenlignet med Gaardejerne, knapt nok finere end de jordejende Husmænd. Vistnok vilde Arbejderne nødig anerkende dette. Selv Arbejdsmænd i Byerne vilde gerne se ned paa Bondestanden¹⁸); men kun overfor Landhaandværkerne lykkedes det Byarbejderne at hævde Anseelsen, fordi

14) Mølleri-Tidende 8/10 1896.

15) H. Westergaard: Socialismen og Samfundsudviklingen, 1899, 19; jfr. smst. 23 og Samfundet 1868 II, 195.

16) Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark ca. 1850—1913, 1930, 64-67, 141 og 248-49.

17) Jfr. Folketingets Forhandlinger 1867—68, 3969.

18) Arbejdsmændenes Fagblad [for Centralforbundet paa Øerne], 15/7 1895.

70'ERNES ARBEJDERBEVÆGELSE

Socialismen.

For den almindelige Bevidsthed staa Socialismens Fremkomst vistnok som det mest iøjnefaldende, der foregik i Danmark i 1870'erne. Den socialistiske Arbejderbevægelse kom til Dels som Storindustriens Følgesvend; men medens Industrien betød en alvorlig Omkalfatring af materielle Leveforhold, bragte Socialismen først og fremmest en Ændring i Tankegangen, og mens Storindustrien trængte ind uden følelig Modstand, gav Socialismen næsten overalt Anledning til dyb Meningsforskel og megen Uro. Denne Uenighed var naturlig nok. Visse Individuer evner uden Tvivl at faa mest ud af en fri Tilværelse under liberalistiske Samfundsformer; andre faar bedre Udbytte af en Tilværelse, der efter Kollektivismens Krav er nøje regelbundet i Forholdet til Omgivelserne. Saadan opfattede man imidlertid ikke dette saa vanskelige Spørgsmaal omkring 1870. Individualismen havde da en Tid lang haft Overtaget. Friheden blev anset for det største af alle Goder, og Socialismen blev i Forhold hertil en helt ny og farlig Trosbekendelse. Den lagde mere Vægt paa Ligheden og krævede, at Staten skulde drage Omsorg for en retfærdig Fordeling af Livets materielle Goder, ligesom den forlangte, at Menneskene skulde omgaa hinanden med indbyrdes Agtelse, og den ene ikke behandle den anden som en Art lavere Væsen.

Socialismen kom derfor til at staa i skarp Modsætning til de raadende patriarkalske Anskuelser. Efter socialistiske Begreber var det en »Slaveaand«, der beherskede de Arbejdere, som var tilfredse, naar de blot vakte deres »Arbejdsherres« Bifald¹⁾. Den patriarkalske Arbejdsordning blev for denne Betragtning en Rest af gamle Tidens Undertrykkelse overfor de daarligt stillede, en middelalderlig Feudalisme, som ingenlunde havde hjemme i et Land med politisk Frihed. Heller ikke Selvhjælpsbevægelsen fandt til en Begyndelse Naade for Socialdemokraternes Øjne. Selvhjælpsvennerne havde paa Forhaand taget Afstand fra Socialismen²⁾, og Socialisterne var derfor næsten forpligtet til at kritisere dem, hvad de da ogsaa gjorde af et godt Hjerte, ja selv Brugsforeningerne var de kølige overfor³⁾. En Pianofortearbejderforening, der slog sig paa Sygehjælp, blev, efter at en socialistisk Fagforening for Faget var dannet, spotvis kaldt for Krykkeforeningen⁴⁾; Svendelavenes Efterfølgere, Foreningerne

1) Saaledes udtalt Soc.-Dem. 8/7 1877.

2) Blad for Arbejderforeningen af 1860, 22/5 1869. — Arbejderen 1868, 17-18; 1869, 4-5 og 11-13.

3) Eks.: Soc. 22/5 og 24/5 1872, 10/1 1873; Soc.-Dem. 11/11 1875.

4) Martin Petersen: Pianofortearbejdernes Fagforening af 1873 gennem 50 Aar, 1923, 39.

af 1862, blev betragtet som Modstandere, og Lavsforeningerne og de socialistiske Fagforeninger rivaliserede en Tid om at faa den største Indflydelse i Arbejderkredse. Denne Strid kom imidlertid ikke til at vedvare. Rigtignok forlangte Socialisterne paa deres Program Statshjælp; men i Praksis blev deres Virksomhed en Form for Selvhjælp, der ganske vist var langt mere haandfast, end de fredelige Selvhjælpsforeningers Indgriben havde været. Det var naturligt, at Socialisterne efterhaanden fandt sig til Rette med Selvhjælpsforeningerne. Alleerede i 70'erne begyndte de at virke for Oprettelsen af Sygekasser, naar der ikke var andet og bedre for⁵⁾, og paa den skandinaviske Fagkongres 1886 vedtoges det at anbefale Fagforeningerne at oprette Selvhjælpsforeninger, selv om man ikke turde betragte Selvhjælpen som Vejen til at reformere Samfundet⁶⁾. Den Uvilje, som Socialisterne nærede overfor Hjælp til Selvhjælp og Veldædighed, fortog sig derimod ikke, og f. Eks. skulde en Fabrikssygekasse for paa nogen Maade at have deres Bevaagenhed, bestyres af Arbejderne⁷⁾. Selvhjælpsvennerne paa deres Side lod sig sjældent forsone med Socialdemokratiet. Ganske vist indsaa flere af den ældre Generations Medlemmer, at Foreninger af 60'ernes Type ikke ved egen Hjælp formaaede at bringe den fornødne Lettelse i de fattige Arbejderes Kaar, saaledes Lægerne Krebs og Th. Sørensen⁸⁾; men Selvhjælpsfolkene gik i deres Arbejdervenlighed ikke saa vidt, at de sluttede sig til den nye Arbejderbevægelse. En Mand som Bankbogholder V. S. V. Faber mente ikke, at der kunde være Tale om Statshjælp til Produktionsforeninger⁹⁾.

Under de forhaandenværende Forhold fandt Socialisterne ingen anden Udvej for Arbejderne til at forbedre deres Stilling end Oprettelsen af Fagforeninger, der kunde forhandle med Arbejdsgiverne om Forbedringer og, hvis fredsommelig Henvendelse ikke hjalp, ved Strejke eller Strejketrusel tvinge deres Ønsker igennem. Dette maatte vække Uro paa Arbejdspladserne. Som Forløber for Bevægelsen førtes der mellem Arbejderne en hidsig Diskussion. Paa hvert større Værksted og paa hver Fabrik blev Arbejdsforholdene drøftet, og snart skete der en Deling i to Partier, hvoraf det ene holdt sig til det patriarkalske System, det andet ønskede Forandringer. Paa mange Værksteder sejrede den ene af Retningerne, saa indbyrdes Enighed og Ro genoprettedes; men andre Steder deltes Personalet en længere Aarrække i to skarpt adskilte Grupper.

Hvorledes Drøftelserne formede sig, er kun sparsomt belyst. Den interessanteste Beretning derom forekommer i en agitatorisk Erindringsbog af Bygningssnedker C. C. Hougaard¹⁰⁾. Som ung Svend var Hougaard i 60'erne kommet ind imellem en Flok forskræmte, lydige og gamle Arbejdere paa et af de solide Værksteder, hvor man var sikker paa at faa sit Overskud uden videre Vrovl, men hvor der paa den anden Side kun var een djærv Kollega, der ikke var for frygtsom til at oplyse den nyankomme om, hvad der var passende Pris at tage ved Akkordarbejde. Hougaard selv var i Besiddelse af Ungdommens Oppositionstrang og begyndte at tale om ensartet Løn og om Dannelsen af en Forening til at virke derfor. Dette lød efter hans egen Beretning for Datidens Øre som »noget af

⁵⁾ Bruun 167-78, 189-90, 285-86, 611-23.

⁶⁾ Soc.-Dem. 31/8 1886.

⁷⁾ Soc. 17/3 1874.

⁸⁾ Krebs i Nationaløkonomisk Tidsskr. V, 1875, 91; Th. Sørensen smst. XI, 1878, 326.

⁹⁾ Betænkning afgiven af den ... 20/9 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 7.

¹⁰⁾ Carl Chr. Hougaards haandskrevne Erindringer, tilegnet Bygningssnedkernes Fagforening, dateret for i Bogen 1912, bag i 1920, tilhører Forfatterens Søn. — Andre Beretninger om Diskussionen paa Værkstederne: Soc.-Dem. 19/1 og 15/8 1875; Hjørring Amtstidende 13/2 1875; A. C. Meyer: En Agitators Erindringer, 1929, 32-33.

det mest sindssvage, der kunde findes paa«. Følgen blev, at det i Spisetiderne ofte kom til skarpe Diskussioner, saa den halve Times Pavsse blev til en hel Time; men Hougaard trøstede sig ved, at lidt efter lidt fik han flere over paa sin Side. Det stærke Byggeri i 60'ernes Slutning medførte betydelig Tilgang til Faget, og blandt de nye Folk »var det ikke vanskeligt at skaffe sig Gehør for sine Tankeeksperimenter«. Endnu mere Gang i Diskussionen kom der, da Snedkerne Peter Petersen og Thiesen m. fl. sammenkaldte til et Møde i Dansesalonen Phønix, — Hougaard mener, det var en Søndag i September 1870. Han siger, at der her blev talt »adskillige retledende og fornuftige Ord og egentlig nedlagt det Frø, som senere skulde spire og vokse op til noget stort paa Fagforeningernes Omraade. Fra den Dag havde man noget mere fast Grundlag at diskutere om paa Værkstederne; thi Talerne paa Mødet, alle som een, gik i den Retning at danne en Forening af Fagets Arbejdere og virke hen til at faa lavet en Prisfortegnelse for alt gangbart Arbejde«. Besøget ved Mødet var imidlertid ikke stort, og det gik stadig langsomt med at hverve Tilhængere, fordi Arbejderne manglede en Avis. Noget alvorligt Forsøg paa at naa praktiske Resultater blev ikke foretaget, før det stærke socialistiske Røre satte ind i Efteraaret 1871.

Denne Beretning tyder paa, at der allerede før 1871 var en Del Interesse for en Fagbevægelse, men at det først var Socialismen, der udløste Spændingen. Agitationen blev efter dens Frembrud drevet baade paa Møder og i Pressen, og samtidig vandrede Trosfæller om fra Værksted til Værksted for at paavirke Stemningen. Disse Fagbevægelsens Apostle maatte overalt være forberedt paa at tage en Diskussion, og Hougaard fortæller, hvorledes det da kom an paa at være i Besiddelse ikke blot af Høflighed og Venlighed, men ogsaa Slagfærdighed. De ældre og konservative forsvarede sig med Næb og Klør, »som om det gjaldt Livet«.

De Folk, der lod sig indrullere blandt Socialismens Tilhængere var af en mere selvstændig Støbning end de gamle Arbejdere. Afgørende for dem var det, at de indbyrdes holdt sammen. Netop ved Solidaritet var det, de skulde formaa noget overfor Arbejdsgiverne. Mange af dem var Alvorsmænd, og man maa antage, at Fagforeningerne fortrinsvis omfattede Mandskabet af de yngre Aargange, altsaa de mere gesvindige Arbejdskræfter, der almindeligvis blev foretrukket ved Arbejdet fremfor de gamle, noget træge Svende af Lavstypen¹¹⁾. Undertiden blev Fagforeningsmedlemmerne dog grebet af en saadan Fest- og Mødeglæde, at det maa være gaet ud over deres Flid og Dygtighed. Sammenkomsterne kunde i Fagforeningernes første Tid ofte trække ud til den lyse Morgen. De blev derfor ret bekostelige, og forstaaeligt nok følte mange Arbejderhustruer sig kaldet til at modvirke, at Mændene meldte sig ind i en Fagforening¹²⁾. Nattesviren kunde vel ogsaa foraarsage, at Socialisterne blev saadanne dovne og daarlige Arbejdere, som man lejlighedsvis kunde høre Højre beskyldte dem for at være¹³⁾. Kernen af Fagforeningernes Mandskab var dog afgjort energiske og maalbevidste Folk, omend ofte af et uroligt Naturel.

Hvor stor en Del af Arbejderstanden, der var radikal og selvstændig nok til at slutte sig til Arbejderbevægelsen, staar ikke helt klart. Nogen Vejledning herom faar man dog af de socialistiske Organisationers Medlemstal. Den af Louis Pio stiftede Forening Internationale voksede til en Begyndelse meget kraftigt, og allerede i November 1871 skal den have haft henimod 4000 Medlemmer, deraf Halvdelen i København, Halvdelen i Aalborg, Randers, Aarhus, Skanderborg og Horsens¹⁴⁾. Senere steg Medlemstallet ifølge Opgivelser overfor Retten til mellem 4690 og 5140 i København og mellem 7640 og 8790 i hele Lan-

¹¹⁾ Jfr. C. C. Andersen om Bygningssnedkerne i Soc.-Dem. 12/11 1880. — Bruun 181-82, 600 og 629.

¹²⁾ Bruun 593, jfr. Formernes Fagblad 30/1 1897.

¹³⁾ Eks.: Jyllandsposten 17/1 1873, jfr. Soc. 23/1 1873.

¹⁴⁾ Soc. 21/10 1871. — Bidrag 297 og 299. — Bruun 310-11, Note.

det¹⁵⁾. Københavns mandlige Arbejdertal i Haandværk og Industri udgjorde formodentlig paa den Tid lidt over 20.000, saaledes at henimod 25 pCt. af Hovedstadens Arbejdere i disse Erhverv var med i Organisationen. De Medlemmer, der var Arbejdsmænd eller tilhørte andre Samfundslag, var antagelig meget faa. For de østjydske Byer var Procenten betydelig højere. Allerede i November 1871 laa Medlemstallene her forholdsvis højt, saaledes som følgende Oversigt viser. Arbejdsmænd og Personer af andre Samfundslag spillede i Provinsen nok større Rolle end i København, men alligevel maa man antage, at ca. Tredjedelen af Arbejderne i Haandværk og Industri i Aalborg, Aarhus og Horsens paa dette tidlige Tidspunkt stod som Medlemmer.

Medlemstal i Internationale og Folketællingernes Arbejdertal for nogle østjydske Byer.

	Medlemstal i Internationale Nov. 1871	Folketællingernes Arbejdertal (kun Mænd)			
		Medhjælpere i Hdv. og Ind.		Arbejdsmænd	
		1870	1880	1870	1880
Aalborg	ca. 450	1017	965	493	593
Randers	ca. 300	980	905	403	506
Aarhus	450—500	1271	1376	484	1027
Horsens	ca. 450	857	799	413	539

Nogle Aar senere, da det var Fagforeningerne, der repræsenterede Fagbevægelsen, var Tilslutningen næppe større. Det højeste Medlemstal, der kendes fra denne Tid, er fra Oktober 1875. Der var da lidt over 5000 Medlemmer i København. I Juni 1876 var der 4089¹⁶⁾. Hvor stor Byens Arbejderstyrke var ved denne Tid, er ikke let at sige; men man tager vel ikke meget fejl ved at sætte den til ca. 25.000, saaledes at Organisationsprocenten for de socialistiske Foreninger i Hovedstaden naaede op omkring 20. I Provinsen kom Fagforeningernes Medlemstal, saa vidt ses, aldrig paa Højde med Internationales. Ved Gimlekongressen Juni 1876 var repræsenteret 15 Foreninger med 921 Medlemmer, hvoraf 514 i Aarhus. Adskillige var der vel ogsaa i andre Byer; men naar bortses fra Aarhus, naaede Organisationsprocenten antagelig intet Sted Københavns.

Den socialistiske Organisationsprocent var som Helhed lav; men man maa ikke glemme, at det især var i visse Fag, Organisationerne bredte sig.

Det foreliggende Talmateriale tillader kun tilnærmelsesvis Beregning af Procenten. Desværre er Vanskelighederne størst i de træbearbejdende Fag, hvor den aabenbart var forholdsvis høj. Folketællingerne paastaar selv, at de fortrinsvis opfører Bygningssnedkere under Tømrere. At dømme efter Medlemstallet i den ikke socialistiske Hustømrerforening, der 1875 udgjorde 1003 og 1877 endog naaede op paa 1307¹⁷⁾, var der imidlertid saa mange egentlige Tømrere, at kun en ringe Part af Bygningssnedkerne kan være talt iblandt dem — man maa endda regne med, at der i 70'ernes gode Aar har været en hel Del flere Tømrere i Hovedstaden end i Folketællingsaarene. Bygningssnedkerne maa altsaa være talt sammen med Møbelsnedkerne, og Bygningssnedkernes Antal er derfor ukendt; man tør dog gaa ud fra, at de 1107 Medlemmer af Bygningssnedkernes Fagforening i 1875 udgjorde langt den største Part af Fagets Arbejdskraft, selv om man ogsaa her maa regne med et større Svendetal i 1875 end ved Folketællingerne. Af Møbelsnedkerne var til Gengæld kun en ringe Del organiseret. En tilnærmelsesvis lige saa høj Organisationsprocent som Bygningssnedkernes kan formodentlig kun udvises af Cigarmagere og Blikkenslagere (hvorunder tør regnes Gas- og Vandarbejdere). Cigar-

¹⁵⁾ Højesteretstidende 1873, 218.

¹⁶⁾ Soc.-Dem. 5/10 1875 og 3/6 1876. — Bruun 237, 239-40, 266-68 og 595.

¹⁷⁾ C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 225.

*De socialistiske Foreningers Medlemstal¹⁸⁾ og Folketællingernes Medhjælperantal
i forskellige københavnske Fag.*

Fag	Foreningsmedlemmer			Medhjælpere		
	Nov. 1871	Okt. 1875	Juni 1876	1870	1880	
Hustømrere	40	150	107	989	1024	
Bygningsnedkere	850	1107	900	1777	2920	
Møbelsnedkere						200
Billedskærere						
Modelsnedkere	35	20	
Pianofortearbejdere	58	75	
Savværksarbejdere	55	
Skibstømrere	150	
Skibsbyggere	414	331	
Smede	75	700	500	1449	1881	
Maskinarbejdere					ca. 200
Formere	300	100	815	1295	
Murere	103	538	966	
Malere	240	..	215	384	
Blikkenslagere	55	..	3	21	
Gas- og Vandarbejdere	100	..	67	194	
Brolæggere & Stenhuggere	400	500	527	940	
Cigarmagere	400	200	100	1572	2067	
Skomagere	75	..	170	955	1076	
Skrædere	175	100	55	74	185	
Vævere	83	120	141	265	
Handskemagere	200	142	368	419	
Sadelmagere	81	25	269	333	
Bødkere	50	25	31	97	
Korkskærere	30	30	70	164	
Gørtlere	24	37	76	
Kurvemagere	17	60	82	
Glarimestre	ca. 160	232	
Arbejds mænd	125	

magernes Forening »Enigheden« naaede helt op paa 700 Medlemmer. Da Faget beskæftigede mange Kvinder, og nogle af disse maaske regnedes med i de 700¹⁹⁾, kan man dog lige saa lidt her som hos Bygningsnedkerne naa til noget nøjagtigt Resultat. Af Blikkenslagerne kom nok henved tre Fjerdedele i Fagforening. Af de øvrige Fag kan ingen antages selv for kortere Tid at have naaet saa høj en Procent; men hvis man ellers tør bygge paa en Sammenligning med Folketællingernes Tal, indmeldtes dog noget over Halvdelen af Væversvendene, Handskemagersvendene, Korkskærerne, Brolæggerne og Stenhuggerne. Af Sadelmagerne blev Halvdelen organiseret, af Kurvemagerne og Bødkerne ca. Tredjedelen; af Smedefaget og Jernindustrien kom formodentlig 35—40 pCt. med. I Murerfaget var det næppe meget over 25 pCt., og af Hustømrere, Malere, Skrædere og Skomagere endnu færre. Skomagernes Fagforening havde dog 1874 været oppe paa 800 Medlemmer²⁰⁾. For Skibstømrernes Vedkommende kan overhovedet ingen Berægnelse opstilles, idet Folketællingernes Tal for Skibsbyggere antagelig ogsaa omfatter Arbejderne ved Jernskibsbygning, altsaa Smede og Maskinarbejdere²¹⁾.

Flertallet af de socialistiske Fagforeningers Medlemmer var Haandværkere. Endnu i 70'erne havde København ret faa Industriarbejdere; men ogsaa forholdsvis var der organiseret flere Haandværkere end Industriarbejdere. I Virkeligheden skulde man vel vente, at Industriarbejderne var de ivrigste Socialister, eftersom de maatte faa et kraf-

¹⁸⁾ Bidrag 299 (om Medlemstallet 1871). — Soc.-Dem. 5/10 1875, 8/8 1876.

¹⁹⁾ Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisation, 1921, 14. — Jfr. Bruun 436-37.

²⁰⁾ Bidrag 223.

²¹⁾ Saaledes i Industritællingen 1882, hvilket fremgaar af Anmærkningen vedrørende Skibs- og Baadebyggeri. (Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 7, 1883, 117.)

tigere Indtryk af Uligheden mellem Fabrikanternes Liv og deres eget. Det var ogsaa lettere at agitere for Fabrikkernes Folk, fordi man havde en større Mængde af dem samlet paa eet Sted. Naar disse Grunde ikke synes at have virket, maa det navnlig forundre, at Jernindustrien, som ellers i saa mange Henseender gik i Spidsen, ikke i højere Grad prægedes af Organisation. Forklaringen herpaa tør til Dels søges i det uheldige Forløb, som den første Offensiv i Faget fik, idet Konflikten hos Burmeister & Wain omkring 1/10 1871 i det væsentlige blev et Nederlag for Arbejderne. Maaske har Fabrikanterne ogsaa optraadt mere haandfast imod Bevægelsen end Haandværksmestrene, og uden Tvivl var Fabriksarbejderne mindre foreningsvante end Haandværkssvendene. En stor Del af Industriens Arbejdskræfter var desuden først for nylig kommet indenfor Fabrikkernes Mure, og først efter at have besindet sig paa Forholdene tænkte de paa Organisation. Mange af dem var Arbejdsmænd og Kvinder, og ingen af disse Grupper berørtes overhovedet i ret stor Udstrækning af 70'ernes Arbejderbevægelse²²⁾. Endelig havde Mændene i de større Virksomheder i Begyndelsen af 70'erne højere Dagløn end Svendene i Smaa-bedrifterne²³⁾, noget, der sikkert har holdt igen paa Utilfredsheden.

Ved en Bedømmelse af Fagforeningernes Indsats i 70'erne maa det tages i Betragtning, at de socialistiske Organisationer kun bevarede deres høje Medlemstal en ganske kort Tid. Paa den anden Side fandt Foreningernes Virksomhed Bifald hos adskillige, der af en eller anden Grund (Hensyn til Kontingent, Principal, Kone) holdt sig udenfor Foreningerne og kun støttede dem efter Tid og Lejlighed. Naar Talen var om Lønbevægelser, behøvedes der overhovedet ikke en socialistisk Indstilling. I flere Tilfælde var det Svendeforeningerne fra 1862, der tog Affære. Af disse Foreninger havde 1878 Murersvendenes 693 Medlemmer, Malernes 149, Skomagernes 502 og Skrædernes 511²⁴⁾. Af nydannede Foreninger, der ligeledes var præget af 60'ernes Tankegang, havde 1875 Typografforeningen 400 Medlemmer, Grovsmedeforeningen af 1873 godt 200 Medlemmer²⁵⁾. Nogle af disse Folk stod vel tillige i Fagforeningerne; men Resten maa regnes med, naar man vil skønne over, hvormange der aktivt støttede Kravet om forbedrede Arbejdskaar. For København som Helhed bliver det over Tredjedelen af samtlige Arbejdere, i de fleste Provinsbyer derimod næppe saa mange. Eftersom der i mange af Fagene formodentlig fandtes en stor Hob valne og ligeglade Arbejdere, kan de Medhjælpere, der konservativt stod fast paa det gamle System, ikke have været særlig talrige. Dette forklarer, at Tiaarets Arbejderuro greb saa dybt ind, som den gjorde.

Strejker.

Det mest typiske Udslag af denne Uro blev Strejkerne. Naar Arbejderne ønskede en Ændring i Arbejdsforholdene, og Arbejdsgiverne ikke frivilligt vilde gaa med dertil, benyttede Arbejderne den Udvej at nedlægge Arbejdet. Andre Kampmidler kom saa at sige ikke til Anvendelse, dog bortset fra, at Blokade anvendtes i Forbindelse med Strejkerne for overhovedet at hindre Mestrene i at antage Arbejdskraft til Hjælp for sig.

²²⁾ Jfr. Bruun 280-81.

²³⁾ Oplysninger om Arbejdernes oekonomiske Kaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872, udg. af Indenrigsministeriet 1874, 2-17.

²⁴⁾ Betænkning afgiven af den ... ^{20/9} 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 31.

²⁵⁾ Typ.-Tid. ^{5/2} og ^{30/7} 1875, ^{12/2} 1876. — Bidrag 341.

I og for sig var Strejker ikke noget nyt. Formodentlig har de eksisteret saa langt tilbage, som der har været Arbejdere og Arbejdsgivere. I Danmark var Arbejdsnedlæggelserne dog overordentlig sjældne før 1871.

Saa vidt vides hører man i Danmark først langt op i Tiden om Strejker. 1692 nedlagde Tøjhusets Folk Arbejdet, fordi de ikke fik deres Løn¹⁾. 1733 forekom der en Strejke ved Opførelsen af Christiansborg Slot, idet Murerne nedlagde Arbejdet for 4 Dage. 1740 strejkede nogle Stenhuggersvende i København for ikke at blive geschimpft. 1748 affolkede Byens Skomagersvende Værkstederne og opnaaede derved visse Forbedringer i deres Stilling; men dette gav de andre Fags Svende Blod paa Tandene, og i den følgende Tid strejkede Murere, Tømrere, Skomagere og Grovsmede, saa Resultatet blev, at der 1749 fastsattes bestemte Straffe for strejkende, ligegyldigt hvilket Fag de tilhørte. Straffene kom ogsaa i Brug. 1752 dømtes en Stenhuggersvend, fordi han ad Zünftens Vej vilde holde et Par Mestre blokeret; 1763 dømtes Deltagerne i en lille Sejlmagerstrejke, 1766 baade Deltagerne i en Skræderstrejke og 4 Murersvende, der ikke vilde arbejde sammen med en geschimpft²⁾. Af større Arbejdsnedlæggelser kendes dog kun en Strejke af Københavns tyske Skomagersvende 1775³⁾ og en Snedkerstrejke 1781⁴⁾, hvortil kom som Afslutning paa Aarhundredets Arbejdskonflikter den store Tømrerstrejke 1794, der ogsaa vakte Uro i andre Fag⁵⁾.

Derefter fulgte et halvt Aarhundrede præget af ubegribelig Ro. 1844 var det nær kommet til Strejke, da 50 Mand ved Opførelsen af Silkeborg Papirfabrik truede med Arbejdsnedlæggelse, hvis de ikke fik Lønforhøjelse. Arbejdet udførtes under overordentlig primitive Forhold, og f. Eks. vankede der i lang Tid ingen varm Mad. Bygherren Michael Drewsen mødte imidlertid op og bad de udførelse rejse ad Helvede til. Kun nogle faa pakkede Ranselen⁶⁾. Den første regulære Strejke i det 19. Aarhundrede blev Typografstrejken 1848, der siden efterfulgtes af Skibstømrerstrejken 1850 og Murerstrejken 1851. En Skibstømrerstrejke forekom igen 1857, men forløb ikke saa heldigt som den første. Under Indtryk af Dyrtiden havde man faaet et Løntillæg; men da nu Arbejdsgiverne vilde have dette afskaffet, og Svendene samtidig vedtog at kræve en Dagløn paa 2 Rdl., kom det til Arbejdsnedlæggelse. Imidlertid var det kun Tømmere af 1. og 2. Klasse, der strejkede. 3. og 4. Klasse blev ikke taget med, og for silde søgte man at gøre Fejlen god igen. Strejkens Ledere svigtede ganske, og de strejkende maatte snart krybe til Korset. Lønnen fastsattes derefter til 9 Mk. om Dagen. Desuden kom det til at gaa ud over Strejkens Foregangsmænd, og en af dem fandt det heldigst at forsvinde til Amerika med 200 Rdlr. af Svendenes Midler⁷⁾. Ogsaa 1861 forekom en Arbejdsnedlæggelse, nærmest med Karakter af Lockout, idet nogle Skorstensfejersvende afskedigedes, da de forlangte Lønforhøjelse, fordi Magistraten forbød dem at modtage Drikkepenge⁸⁾.

Bortset fra disse Konflikter forløb 50'erne og første Halvdel af 60'erne vistnok i Fred. I Juli 1865 strejkede Halvdelen af Københavns Murersvende, hvorved de opnaaede en Lønforhøjelse, og kort efter gik det ligesaa med Byens Tømrere og Vævere. Derimod mislykkedes en Strejke paa Hvidemøllens Jernbaneværksteder i Randers. Januar 1866 skal Porcelænsmalerne hos Bing & Grøndahl have strejket som Protest mod en Lønedsættelse, og om Foraaret samme Aar naaede Københavns Tømrere igen ved en Strejke at faa nogen Lønforhøjelse, medens en Kurvmagerstrejke antagelig forløb uheldigt⁹⁾. Endnu var der i Sommeren 1866 en Strejke paa et Jernstøberi i Aarhus¹⁰⁾, og i 1867 strejkede Murerne ved Byggeriet paa Carlsberg¹¹⁾; men de følgende Aar her-

1) C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 69.

2) C. Nyrop i Tilskueren 1902, 253-61. — Bruun 11-14.

3) C. Nyrop: Kbh. Skomagerlav 1509—1909, 102. — Om en mindre Strømpeværkerstrejke s. A., se J. O. Bro-Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark, 1935, 369.

4) R. Berg: Snedkerlavet 1554—1904, 173-76.

5) C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 162-76.

6) v. Drechsel: Silkeborg 1840—80, 34.

7) Festskrift for Skibstømrernes Fagforening 1871—1921, 25-26. — Bruun 76.

8) Folkets Avis 17/8 1861. — Bruun 132.

9) Bruun 108-11.

10) Soc.-Dem. 1/12 1875.

11) C. Nyrop: Ny Carlsberg 1846—96, 1871—96, 60.

skede atter Fred og Ro, kun afbrudt af en kortvarig Opsætsighed blandt Arbejderne ved Anlægget af den sydsjællandske Bane 1869, fordi de ikke fik deres Løn til Tiden, og af en Konflikt ved Anlæggelsen af Esbjerg Havn 1870, hvor de strejkende alle blev afskediget¹²). Ifølge Schovelin var der ogsaa i 60'erne Uro blandt Cigarmagerne og blandt Arbejderne ved Anlægget af en jysk Jernbane; men det kom vistnok ikke herved til Strejker¹³). Ialt kendes der fra Tiden 1865—70 11 Strejker, hvoraf i alt Fald 5, og deriblandt de vigtigste, blev vundet af Arbejderne.

Selv om der kan nævnes nogle Strejker fra 60'erne, maa dette Tiaar dog betegnes som forholdsvis roligt, og endnu i Oktober 1870 kunde den tidligere Skomagersvend I. A. Hansen i Folketinget udtale den Opfattelse, at der ikke her i Landet var Grund til at frygte »sociale Uroligheder, Arbejderuroligheder og andet saadant«¹⁴). Aaret 1871 kom til at vise noget andet. Før Stormen rigtig brød frem, forekom der i Juli en Murerstrejke, hvor Politiet maatte tage Affære, fordi de strejkende gik for haardt frem mod de arbejdsvillige¹⁵). Først med den berømte Storkonflikt hos Burmeister & Wain ^{28/8} 1871 gik det rigtig løs, og de følgende 5—6 Aar blev, hvad Arbejderuroligheder angaar, en højst livlig Tid.

Forudsætningen var de opadgaaende Konjunkturer; men en mægtig Tilskyndelse fik det hele Røre gennem den socialistiske Agitation. Vel var de socialistiske Ledere klar over, at Strejken var et farligt Vaaben, ogsaa for den, som brugte det¹⁶), og det var sjældent, de socialistiske Blade direkte opfordrede til Strejke¹⁷); men ofte udmalede de Skyggesiderne ved Arbejdsforholdene saa trøstesløst, at det maatte bidrage til at nære Arbejdernes Utilfredshed, og de nævnte Blade kan ikke frikendes for at have ægget indirekte til Arbejdsnedlæggelse¹⁸). En hyppigt benyttet Vending er, at en Arbejdsleder er »inhuman«. Hvad hermed forstås, er ikke altid klart. Flere Gange synes Ordet brugt om Folk med en grov Mund¹⁹). Et Sted bruges det om en Værkfører, der afskedigede nogle Folk, fordi de gjorde en Kollega opmærksom paa, at han udførte Arbejdet billigere, end det ellers var blevet udført. Et andet Sted tilføjes om en »inhuman« Mester, at han forbød Besøg i Arbejdstiden²⁰). I alle Tilfælde var »inhuman« det parlamentariske Udtryk i Arbejderpressen om de overordnede, man vilde bagtale.

Der kritiseredes til højre og venstre. Snart gik det ud over Orlogsværftet eller Tøjhuset; snart over Burmeister & Wain eller Smith & Marstrand²¹). Som Svar paa Skriverierne blev der undertiden sat en Adresse i Gang mellem Arbejderne i de omtalte Virksomheder, for at de kunde bevidne deres Tilfredshed med Forholdene; lejlighedsvis var det Arbejdsgiveren selv, der satte Adressen i Gang og offentliggjorde den²²). Nu og da kom det til Avispolemik om Artikler-

¹²) Bruun 111.

¹³) Schovelin 34-35.

¹⁴) Folketingets Forhandlinger 1870—71, 794.

¹⁵) Bruun 159.

¹⁶) Smst. 157-58, 233-34, 506-12.

¹⁷) Dog en Undtagelse Soc. ^{23/8} 1873.

¹⁸) Eks.: Soc. ^{18/11} 1871 (Snedker), ^{9/4} 1872, ^{14/10} 1873 (Mølle), ^{21/1} 1874; Soc.-Dem. ^{2/8} og ^{19/11} 1874, ^{7/12} 1875 (Amelung).

¹⁹) Eks.: Soc. ^{10/12} 1872 (Skrædermester i Aarhus); Soc.-Dem. ^{23/2} 1875 (Hammer) og ^{8/1} 1876 (Hubert). — Jfr. Schovelin 188, Note.

²⁰) Soc.-Dem. ^{18/4} og ^{31/8} 1875.

²¹) Soc. Nr. 11, 1871, ^{9/5} og ^{18/11} 1872, ^{25/8} 1873. — Soc.-Dem. ^{23/1} 1876.

²²) Eks.: Soc. ^{28/10} og ^{11/11} 1871 (jfr. Horsens Folkeblad ^{4/11} 1871), ^{12/4} og ^{18/4} 1872, ^{5/10} og ^{9/10} 1873.

nes Indhold²³⁾. Ikke altid tør man stole paa Avisernes Paalidelighed; paa den anden Side ved man ikke, hvornaar Arbejdsgiverne udøvede Tryk for at erhverve Underskrifter paa Tilfredshedsadresserne. Tydeligt nok skildrer den socialistiske Agitation ensidigt Forholdene, som de var, naar det gik værst til, ja, undertiden overdrev den, og det kan nævnes, at Socialistføreren Har. Brix 1872 fik en Bøde paa 100 Rdlr. for sine Udtalelser om en Tændstikfabrik i Randers²⁴⁾. For det meste byggede Beskrivelserne vel paa, hvad Agitatorerne eller Redaktionen hørte af Meningsfæller, der havde deres Arbejde de omtalte Steder. Naar først en Arbejdsgiver fandt sig selv ufordelagtigt omtalt i de socialistiske Avisspalter, kunde han tit nok belave sig paa Uvejr. Undertiden fik han ogsaa en ligefrem Advarsel. I Fagforeningernes første Tid hændte det endog, at han pr. Avertissement i et Blad opfordredes til at forbedre sig²⁵⁾. Hurtigt afløstes saadanne naive Henvendelser dog af Bekendtgørelser, der advarede Svendene mod at søge Arbejde hos navngivne Mestre²⁶⁾. Efterhaanden udvikledes det til, at man indrykkede Advarsler mod at tage Arbejde hos samtlige de Mestre i et Fag, der ikke vilde gaa ind paa Svendenes Fordringer²⁷⁾.

Det var dog ikke alle Strejker, der med Sikkerhed lod sig forudse. Nogle kom overraskende hurtigt. At det var en Letsindighed at strejke uden at have sikret de strejkende Eksistensmidler i den Tid, Arbejdsnedlæggelsen varede, stod endnu ikke klart for alle. Navnlig Fabrikernes Arbejds mænd og Jordarbejderne, hvoraf saa godt som ingen kendte til Organisation, var i Reglen henvist til uforberedt Arbejdsstandsning; men til Gengæld kunde de lettere end de faglærte finde Arbejde andetsteds.

Hos Haandværkerne stod derimod i Reglen en eller anden Organisation bag. Fagforeningernes Love indeholdt ofte visse Strejkeregler; men de blev langtfra altid overholdt, og det var en Undtagelse, naar en Forening nægtede at antage sig en strejkende Mands Sag, selvom han ikke stod som Medlem. Navnlig var Organisation nødvendig, naar man arrangerede Omgangsskruer, d. v. s. successtvt strejkede paa den ene Arbejdsplads efter den anden, eller paa flere ad Gangen, indtil alle et Fags Arbejdsgivere var hjemstøgt. Man opnaaede herved, at man ikke i det enkelte Øjeblik havde saa mange strejkende at forsørge. Det var dog kun en kort Periode, denne Fremgangsmaade lod sig anvende, idet Mestrene hurtigt gennemskuede den og saa enten hjalp de Kolleger, det gik ud over, eller svarede med Lockout over hele Linjen. Det blev derfor hyppigere Brug at strejke i et helt Fag ad Gangen. For at sikre Enighed mellem de strejkende afholdt man i saa Tilfælde helst forud et stort Møde for alle Fagets Svende, ogsaa for dem, der ikke var Medlemmer af Organisationerne, og her vedtog man, hvilke Forbedringer i Arbejdsforholdene man vilde søge gennemført. I Reglen valgtes ogsaa en Strejkeledelse, der ofte var forskellig fra Organisationens Ledelse. Hvis derimod Strejken var partiel, d. v. s. kun rettet mod een eller nogle faa Arbejdsgivere i et Fag, blev der ikke sat saa stort et Maskineri i Gang; men de strejkende enedes dog hyppigt om at vælge en Leder eller et ledende Udvalg²⁸⁾.

²³⁾ Eks.: Soc. 22/12 1871 og 3/4 1872; Folkets Avis 28/4 1872. En aabenbar Forløbelse fra »Socialisten«s Side: Soc. 17/9 og 21/9 1873.

²⁴⁾ Fædrelandet 12/8 1872.

²⁵⁾ Eks.: Aarhus Amtstidende 3/11 1871 (Bygningssnedkere).

²⁶⁾ Eks.: Soc. 23/7 1874 (Murrerpolerer); Soc.-Dem. 10/11 1875 (Skrædermester).

²⁷⁾ Eks.: Soc.-Dem. 3/10 1875.

²⁸⁾ Bruun 511-20.

Hvis nogle af Arbejderne hos de Arbejdsgivere, der skulde rammes af Strejken, ikke uden videre vilde deltage i Arbejdsnedlæggelsen, maatte de strejkende søge at faa dem til det. Rarest var det, naar det hjalp at gøre Forestillinger for dem, og videre turde man i Almindelighed ikke gaa. Baade Landets Love og den offentlige Mening var paa det kraftigste imod, at man benyttede Vold. Ud fra den liberalistiske Opfattelse maatte det være tilladt arbejdsvillige at bestille noget. Alligevel kom det ikke saa helt sjældent til Overgreb, og ved adskillige Lejligheder endte det med Retssag. Allerede ved Tømmerstrejken 1865 havde de strejkende erhvervet sig saa stor Dristighed, at Politiet maatte tage Affære, og fra 70'erne kendes i alt Fald 12—14 Retssager af denne Art. Man faar endda ikke det Indtryk, at Politiet skred ind, medmindre dets Hjælp blev direkte paakaldt²⁹⁾. Rigtignok var Offentlighedens Opmærksomhed stærkt henvendt paa Overgrebene; men i mange Fag var en knyttet Næve og et groft Ord saa dagligdags, at det næppe blev betragtet som en Forbrydelse. Af bare Embedsiver traadte Politibetjentene formodentlig ikke op overfor en støjende og fordringsfuld Skare strejkende.

Haandværksmestrene lod sig vel oftest ved Synet af de urolige Svende bevæge til Eftergivenhed. Fabrikslederne lod sig vanskeligere skræmme. En Ejer af et Savskæreri i Sølvgade bøjede sig dog, da de strejkende gik ind og slog Remmene af de arbejdsvilliges Maskiner³⁰⁾; men i et andet Tilfælde berettes, at da nogle Smedesvende mødte op udenfor en Fabriksport og raabte paa Strejke, kaldte Fabrikanten sine Svende ud og fik dem til at banke Urostifterne; de kom dog igen ved Fyraftenstid³¹⁾.

De fleste Optøjer bevarede sikkert en godartet Karakter og blev af Deltagerne formodentlig betragtet som »Sjov i Gaden«. Kun ved enkelte Lejligheder blev der kastet med Sten eller stukket Lussinger³²⁾. Værst gik det nok til ved Reguleringsarbejderne ved Tude Aa 1872, da Entreprenørerne afslog en Lønforhøjelse. En arbejdsvillig blev angrebet med Jordklumper, og da han trak sin Kniv for at forsvare sig, blev han kastet i Aen og dasket i Hovedet med en Madkurv og et Par vaade Bukser. Dagen efter drog de strejkende omkring paa Arbejdsstedet med Faner, og en af dem havde en Pistol med, som han affyrede et Par Gange for at skræmme eventuelle arbejdsvillige. Ikke mindre end 43 Arbejdere blev i den Anledning dømt til Vand og Brød³³⁾.

Fuldstændig Enighed om at strejke opnaaedes vel saa at sige aldrig mellem samtlige Arbejdere i et Fag; men ved flere Lejligheder deltog saa mange, at der efter Datidens Forhold blev Tale om en stor Strejke. Flere større Arbejdsnedlæggelser forekom i København. Den bekendte Konflikt hos Burmeister & Wain i Efteraaret 1871 begyndte i Anledning af, at Firmaet ved en Stabelafløbning ^{29/10} vilde putte Afløbningspengene i Sygekassen. Det Slagsmaal og den Uro, som herover opkom, søgte man at imødegaa ved at udbetale Pengene som sædvanlig; men da Spektaklet vedblev og mandede ud i Lønkrav, lockoutedes ^{30/10} 300 Skibsbyggere, og desuden erklærede Firmaets Formere Sympati-

²⁹⁾ Bruun 373-75, 454-56. Om Tømmerstrejken: smst. 330. — Et illustrativt Eks. paa Strejke: Højesteretstidende 1873, 281-83.

³⁰⁾ [F. Andersen & V. S. Petersen:] Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforning 1875—1900, 1903, 17.

³¹⁾ Soc.-Dem. ^{29/9}, ^{30/9} og ^{1/10} 1874.

³²⁾ Eks.: Højesteretstidende 1876, 441; Berlingske Tid. og National-Tid. ^{4/11} 1876; Soc.-Dem. ^{20/2} 1877. — Eks. paa Lussinger: Højesteretstidende 1874, 294.

³³⁾ Højesteretstidende 1875, 373-79.

strejke $\frac{2}{10}$. Det var disse Begivenheder, der for første Gang skabte Opmærksomhed om den danske Socialisme; men en Sejr for Arbejderne bragte de ikke. Daglig gav en 30 Skibsbyggere op og gik i Arbejde paa de gamle Betingelser, og nogen Lønforhøjelse gav Konflikten ikke³⁴). Derimod fandt Firmaet det kort efter fornødent at ændre Arbejdsreglementet og forkortede Arbejdstiden uden at reducere Daglønnen³⁵). Den næste større Konflikt i Hovedstaden udfoldede sig hos Møbelsnedkerne. Den begyndte midt i November paa en Bordfabrik, hvor man hurtigt naaede 10 pCt.'s Lønforhøjelse, og Omgangsskruen gik sin Sejrs-gang til henad Jul; mange Mestre gav efter, før Arbejdet hos dem var nedlagt³⁶). Derefter indtraadte en rolig Periode, indtil den skæbnesvangre Murerskrue brød ud i Foraaret 1872 paa Spørgsmaalet om Arbejdstidens Længde. Den omfattede vistnok henved 1200 Murersvende og 600 Arbejdsmand, d. v. s. hele Fagets Mandskab, og varede fra Begyndelsen af April til $\frac{25}{6}$, men slog ganske fejl³⁷). Ligesom hos Burmeister & Wain det foregaaende Aar kunde Arbejdsgiverne dog ikke i Længden slippe for Indrømmelser, og i de følgende Aar fik de strejkende deres Ønsker opfyldt. Saasnt Murerskruen var til Ende, begyndte Skomagerne og skaffede sig ved en udbredt partiel Strejke $\frac{10}{6}$ — $\frac{2}{7}$ meget betydelige Lønforhøjelser³⁸). Dernæst strejkede Bygningsnedkerne, i første Omgang kun 8 Steder; men da Mestre siden besluttede en Lockout, kom det efter Nytaar 1873 til almindelig Arbejdsnedlæggelse, dels ved Strejke, dels ved Lockout. Omkring $\frac{24}{1}$ skal 250 Mand have være inddraget; men Mestre var uenige, og omkring $\frac{10}{2}$ genoptoges Arbejdet, indtil videre paa Svendenes Betingelser³⁹). Hen paa Aaret 1873 var det igen Møbelsnedkerne, der søgte Lønforhøjelse. Ligesom 1871 bøjede en Del af Mestre straks af, og kun et Par Smaastrejker fandt Sted i Foraartiden; men da Svendene siden forlangte Ensartethed over det hele, blev det til en omfattende Arbejdsnedlæggelse, hvorved de ganske led Nederlag⁴⁰). I November 1873 strejkede en Del af Bagersvendene, og Bagermestrene bøjede sig hurtigt; men siden snoede de sig fra deres Løfter⁴¹). Kort efter kom det til Konflikt paa Københavns Gasværk. Allerede i November 1872 var det her kommet til Uro. Ved Hjælp af Strejketrusel havde man da opnaaet en Lønforhøjelse; men man maatte finde sig i, at første Uges Tillæg blev indsat i Arbejderbanken, og de, der ikke gik ind herpaa, afskedigedes⁴²). Nu i 1873 fik Gasværket Hjælp af Ladegaardslemmerne, og de strejkende maatte atter bøje sig; men i Maj 1874, da der igen var faldet Ro over Gemytterne, gav Værket den ønskede Lønforhøjelse⁴³). Den næste Stor-konflikt var Skomagerstrejken 1874, da 1100 Mand eller over Halvdelen af Fagets Svende strejkede $\frac{5}{5}$ — $\frac{9}{6}$ og kun ca. 40 Mestre gjorde Indrømmelser paa Forhaand. Rigtignok sluttede Kampen med stor Lønforhøjelse; men Strejken

³⁴) Schovelin 50-56. — Bruun 159-63.

³⁵) Fædrelandet $\frac{13}{11}$ 1871.

³⁶) Bidrag 295-96. — Schovelin 56-59. — Bruun 164-65.

³⁷) Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokol 1863—97, $\frac{5}{3}$ — $\frac{25}{2}$ 1872. — Schovelin 82-83. — Bruun 174-76. — Om Antallet af strejkende: Soc. $\frac{14}{4}$ 1872, jfr. Folkets Avis $\frac{12}{4}$ 1872.

³⁸) Schovelin 93-95 og 102-08. — Bruun 184.

³⁹) Schovelin 114-22. — Bruun 184-86.

⁴⁰) Schovelin 132-36. — Bruun 209.

⁴¹) Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, $\frac{24}{11}$ 1873. — Soc. $\frac{27}{11}$, $\frac{15}{12}$ og $\frac{19}{12}$ 1873. — Schovelin 136-38. — Bruun 266.

⁴²) Soc. $\frac{10}{11}$ 1872. — En anden Beretning: Schovelin 110.

⁴³) Schovelin 140-42. — Bruun 370-73.

ansaa dog for halvvejs tabt⁴⁴). Den længste af 70'ernes Konflikter blev en Strejke af Skibstømrere, der varede $\frac{5}{3}$ — $\frac{5}{11}$ 1875 og endte med Kompromis⁴⁵). Samtidig udbrød der Strid i Cigarmagerfaget. Først strejkedes der hos Hirschprung i Juni; men da dette Firma enedes med to andre Cigarfabrikker om at true med Lockout, hvis ikke Strejken ophørte, udvidedes Arbejdsnedlæggelsen til ogsaa at omfatte de to andre Virksomheder. Ialt blev 300 ledige, og allerede efter 14 Dages Forløb endte det med Sejr for Arbejderne⁴⁶). En vis Lighed hermed havde en Blikkenslagerstrejke samme Efteraar. Man begyndte med Strejke paa 3 større Værksteder og udvidede siden Arbejdsnedlæggelsen, fordi der truedes med Lockout. Efter 7 Ugers Forløb naaede man ogsaa at faa et Resultat, men næppe tilfredsstillende⁴⁷).

I Virkeligheden betegner denne Strejke et Vendepunkt. Medens Arbejderne hidtil hyppigst paa en eller anden Maade havde faaet noget ud af deres Anstrengelser, sejrede de nu ikke mere i nogen af de større Konflikter. Konjunkturerne var dem imod. Saaledes forulykkede i Foraaret 1876 en Bagerstrejke, der omfattede 500 Svende⁴⁸). Ligesaa førte nogle Formerstrejker hos enkelte Firmaer om Sommeren samme Aar til, at Jernstøberierne enedes om en Lockout, der bragte 200 Mand paa Gaden og endte med, at Arbejderne efter knapt en Maanedes Forløb kapitulerede⁴⁹). Ligesaa gik det endelig med 70'ernes sidste større Arbejdsnedlæggelse, Typografstrejken 1876, hvorved en Lockoutrusel fik 130 Mand til at strejke, senere nogle flere, saa der ialt blev 175 ledige; de strejkende holdt kun ud $\frac{30}{10}$ — $\frac{5}{12}$ ⁵⁰). Tiaarets øvrige Strejker var gennemgaaende kun af ringe Omfang. I 1872 forekom flere Jordarbejderstrejker. En af dem, ved Anlægget af Botanisk Have, omfattede vel 300 Arbejdere, men varede kun een Dag⁵¹). Den Strejke ved Tude Aa, som førte til den store Retssag, omfattede 150 Mand, men var ogsaa af kort Varighed. Blandt Arbejdsnedlæggelserne i Provinsen var den betydeligste vistnok Murer- og Tømmerkonflikten i Aarhus i April 1875. Mestrene lockoutede her ca. 100 Murersvende og 100 Tømmerersvende; men i Løbet af en Maanedstid maatte Mestrene een efter een krybe til Korset⁵²).

Som de nævnte større Konflikter viser, sammenblandedes i flere Tilfælde Lockout og Strejke. Lockouter var dog yderst sjældne i 70'erne. Udover de nævnte kendes kun nogle faa Stykker. En af dem fandt Sted paa Strandmøllen i Oktober 1871. En anden blandt Skibstømmerne i Aalborg 1872, idet en Mester lockoutede sine Folk, efter at de havde varslet Strejke. En tredje forekom blandt Tømmerne i Horsens i Maj 1876, da de ligesom de københavnske Murersvende 1872 begyndte at holde Fyraften en Time tidligere⁵³). Endelig kan anføres, at 1878 afskedigede Fønnesbech & Juhler deres Skrædersvende, da de forlangte ligelig Fordeling af Arbejdet⁵⁴). Strejkernes Tal var altsaa langt større

44) Schovelin 144-54. — Bruun 210 og 218.

45) Schovelin 171-72. — Bruun 226.

46) Schovelin 172-74. — Bruun 228.

47) Schovelin 185-86. — Bruun 229.

48) Schovelin 226-30. — Bruun 242-43.

49) Schovelin 230-37. — Bruun 244-45.

50) Schovelin 237-40. — Bruun 245-49.

51) Schovelin 65-66.

52) Schovelin 184. — Bruun 349-50.

53) Bruun 323 og 355. — Dagens Nyheder $\frac{12}{10}$ 1871.

54) Soc.-Dem. $\frac{14}{2}$ 1878.

Arbejdsstandsninger i de forskellige Fag i 1870'erne.

Antal Strejker og Lockouter	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	Ialt
Ifølge Schovelin	11	29	24	39	32	15	3	1	7	161
Ny Optælling	17	46	35	54	50	26	5	12	7	251
Deraf i København	12	25	23	36	30	15	4	9	7	161
„ i Provinsen	5	21	12	17	20	11	1	3	..	90
Murere og Murerarbejds mænd ..	1	2	4	3	5	1	1	17
Tømrere	1	1	4	1	7
Skibstømrere	3	1	1	3	1	..	9
Snedkere og Savværksarbejdere	2	2	5	5	5	4	1	..	3	27
Pianofortearbejdere	1	..	1	2	4
Bødkere	1	..	1	1	1	4
Korkskærere	1	1	1	..	3
Kurvemagere	1	1
Bogbindere	1	..	1	2
Gipsere	1	1
Bagere	1	1	1	1	3
Tobaksarbejdere	1	3	5	4	4	1	18
Garvere	1	1
Hattemagere	1	1
Handskemagere	1	1	1	1	..	3
Skomagere	8	1	2	6	1	..	18
Skrædere og Syersker	1	..	8	6	2	2	3	..	22
Vævere	3	2	1	2	1	9
Rebslagere	1	1
Kæretmagere	1	1
I Jernindustri	1	3	6	6	6	4	26
Blikkenslagere og Gørtlere	2	2	4
Bogtrykkere	1	3	3	4	2	10
Papirfabriksarbejdere	1	..	1	1	3
Andre Fabriksarbejdere	1	..	1	4	2	1	9
Jord- og Teglværksarbejdere ...	3	7	6	7	1	2	1	1	..	28
Ukendt Fag	1	3	1	1	6
Udenfor Haandværk og Industri	2	8	4	5	2	1	1	23
Ialt..	14	44	44	58	53	26	5	9	8	261
Helt eller delvis Lockout	3	2	1	1	2	3	..	1	..	13
Tabte Strejker	6	10	11	11	8	9	2	4	1	62
Vundne Strejker	4	19	12	16	20	7	0	1	3	82
Resultatet ukendt	4	15	21	31	25	10	3	4	4	117

end Lockouterne. Det var Arbejderne, der var den angribende Part. Kun ved faa af Konflikterne kan det imidlertid oplyses, hvor mange der deltog i dem, og hvor mange Dage de varede. En Beregning af, hvilket Spild af Arbejdsdage de betød, lader sig derfor kun yderst sjældent opstille. Hertil kommer, at selv om Arbejdsnedlæggelser efter Socialismens Frembrud var anderledes sensationelt Avisstof end før i Tiden, maa det dog for 70'erne ligesom for tidligere Tider antages, at ikke alle Konflikter omtaltes i Avisen, saa Eftertiden kan vide Besked med dem. En fuldstændig Oversigt over Strejkernes Antal og Omfang kan derfor ikke opstilles.

Alligevel vedføjes en Optælling af de Arbejdsnedlæggelser, der kendes⁵⁵⁾, fordi det maa antages, at man herved kan danne sig et ikke altfor upaalideligt Billede af Strejkehyppigheden i forskellige Aar og i forskellige Fag. En Omgangsskrue, der hjem søger

⁵⁵⁾ En Fortegnelse over Konflikterne findes som Bilag hos Bruun 596-608.

Arbejdsstandsninger i de forskellige Byer i 1870'erne.

	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	Ialt
København	9	21	28	41	32	14	3	6	6	160
Aalborg	2	1	1	..	1	1	6
Aarhus	2	1	3	5	2	..	1	..	14
Ebeltoft	1	1	2
Esbjerg	1	1	2
Faaborg	1	1
Fredericia	3	3	2	8
Frederikshavn	3	3
Hasle	1	1	2
Helsingør	2	2
Horsens	2	1	2	1	2	1	9
Kallundborg	1	..	1	2
Kolding	1	1	1	3
Korsør	1	1	2
Maribo	1	1
Nyborg	1	1	1	3
Nykøbing F.	1	1
Nykøbing M.	2	2
Næstved	1	1
Odense	1	1
Præstø	1	1	2
Randers	5	1	..	6
Ringkøbing	1	1	2
Ringsted	1	1
Roskilde	2	2
Rønne	1	1
Silkeborg	1	1	2
Skanderborg	1	1
Skive	1	1
Svendborg	1	1
Vejle	1	1	..	1	3
Landdistrikter	2	4	3	4	..	1	14
Ialt..	14	44	44	58	53	26	5	9	8	261

flere Mestre efter hinanden, er talt som 1 Konflikt, ligesom flere Fags samtidige Arbejdsnedlæggelse hos samme Firma. Derimod er samtidige Konflikter i samme Fag, men i forskellige Byer talt hver for sig. Det viser sig efter denne Tælling, at Strejkebevægelsen allerede naaede et Højdepunkt i 1872 og siden steg til en ny Kulmination 1874—75. Blandt Strejkerne 1874 var dog mange meget smaa. 1876 svandt Bevægelsen stærkt ind, og i 70'ernes sidste Aar var den betydningsløs. Over $\frac{3}{5}$ af de kendte Strejker fandt Sted i Hovedstaden. Fra Landdistrikterne kendes meget faa Arbejdsnedlæggelser. Af Købstæderne blev først og fremmest Aarhus hjemsøgt, dernæst Horsens, Fredericia, Aalborg og Randers, medens Odense i Forhold til sin Størrelse havde det fredeligt. Frederikshavn, Kolding, Vejle og Nyborg havde hver 3 Strejker. Af samtlige 30 Købstæder, hvorfra der kendes Arbejdsnedlæggelser, oplevede de øvrige hver kun 1 eller 2 Strejker. Af Fagene havde de træbearbejdende Erhverv det største Antal Arbejdsnedlæggelser, saaledes som man ogsaa kunde vente, naar de gik i Spidsen for Organisationen. Derimod er der ikke et tilsvarende Forhold mellem Organisationsprocent og Strejkehyppighed i Jernindustrien. Her forekom nemlig ogsaa mange Konflikter; men de fleste var rigtignok hos Enkeltfirmaer. Ogsaa Skræderne strejkede hyppigt hos enkelte Arbejdsgivere, medens Skomagerne havde færre og mere omfattende Strejker. Efter Strejketallene at dømme var Murerne ret tilbageholdende; Tømrerne vides kun 7 Gange at have deltaget i Strejker; Malerne mangler aldeles. Cigarmagere og Typografer forvoldte i Forhold til deres Antal en ret betydelig Uro. I de øvrige Fag var Strejkerne temmelig spredte, hos Arbejds-mændene derimod ret hyppige. De allerfleste af Tiaarets Arbejdsstandsninger forekom i Haandværk og Industri eller blandt Arbejds-mænd ved Anlægsarbejder; næsten hele Resten forekom blandt Folk, der havde nær Berøring dermed saasom Havnearbejdere og Kuske.

Til Usikkerheden overfor Konflikternes Antal maa føjes en endnu større Usikkerhed overfor deres Aarsager, og navnlig er det vanskeligt at opstille en statistisk Oversigt herover. I adskillige Tilfælde nævnes Aarsagerne slet ikke; men ved andre Lejligheder nævnes flere Aarsager til samme Strid, eller Aarsagen var et, Anledningen noget andet. Som Helhed staar det dog fast, at Fler-tallet af Strejkerne opstod, naar en Arbejdsgiver ikke vilde efterkomme Krav om Lønforhøjelse. Saaledes i alt Fald i 70'ernes første Aar; i Tiaarets Slutning var deres Formaal hyppigt at hindre en Lønnedsættelse⁵⁶⁾. I Byggefagene spillede Kravet om kortere Arbejdstid, saaledes som de anførte Eksempler paa større Strejker viser, en betydelig Rolle. Andre Aarsager findes kun i enkelte Tilfælde.

Schovelin har for de Konflikter, han kendte, forsøgt at opstille en Oversigt. Han havde ad mundtlig Vej skaffet sig forskellige Oplysninger om Strejkerne. Af de 135 Strejker, han anfører for Femaaret 1871—75, gik de 111 ud paa Lønforhøjelse »med eller uden samtidige Fordringer af anden Art«; kun 3 Strejker i denne Periode tilsigtede at hindre Lønnedsættelse. 13 Strejker gik ud paa Forkortelse af Arbejdstiden, ligeledes med eller uden andre samtidige Fordringer. 8 Strejker skyldtes Misfornøjelse med Værkstedforhold, Lønningsmetode el. lign. Af de 33 Strejker, han anfører for Femaaret 1876—80 gik de 17 ud paa Lønforhøjelse, men 11 vilde hindre Lønnedsættelse, og kun 3 drejede sig om Værkstedforhold etc.⁵⁷⁾. Allerede de Eksempler, der herefter anføres, er talrige nok til at vise, at denne sidste Slags forekom oftere, end Schovelins Tal berettiger til at formode.

Intet Sted viser Arbejdsforholdenes Mangesidethed sig tydeligere end ved et Studium af Strejkernes Aarsager. 1871 blev der Strejke hos en Vævermester, fordi han fordelte Arbejdet uretfærdigt⁵⁸⁾. Hos en Cigarfabrikant nedlagde man 1872 Arbejdet, dels for Lønnens Skyld, dels fordi han forlangte, at Arbejderne skulde købe Fødevarer paa Fabrikken⁵⁹⁾. En anden Cigarmagerstrejke det følgende Aar havde sin Aarsag i Uorden paa Arbejdspladsen, og Arbejderne maatte selv udføre, »hvad man ellers bruger Drengte til, saasom Bygang og andet lignende«⁶⁰⁾. Ved den store Cigarmagerkonflikt 1875 blev der klaget over Raastoffernes Slethed⁶¹⁾. 1873 strejkede Arbejderne paa et Teglværk ved Aarhus, fordi en Del af deres Løn skulde tilbageholdes, formodentlig som Sikkerhed for deres Opførsel⁶²⁾. Ved en Strejke i Rigsdagstrykkeriet i Januar 1875 var et af Klagepunkterne, at Arbejderne ikke fik noget for Ventetiden, f. Eks. naar Rigsdagens Møder blev udsat; men til andre Tider, naar der var lange Forhandlinger i Tingene, blev de aldeles overanstrengte⁶³⁾. En Strejke paa Allerups Jernstøberi i Odense 1874 blev i det væsentlige ført for at hævde Foreningsretten, og paa et Jernstøberi i Aarhus opkom 1875 en Strejke, fordi Bestyreren ikke vilde tillade Indgildning⁶⁴⁾. 1872 blev der Strejke paa Ferslews Bogbinderværksted, da et nyt Ordensreglement skulde gennemføres, og der i den Anledning blev ansat en ny Bestyrer⁶⁵⁾. Ifølge deres Natur rettedes de Strejker, der

⁵⁶⁾ Bruun 262-63, 355, 363-64, 400.

⁵⁷⁾ Schovelin 217, 221, 256.

⁵⁸⁾ Soc.-Dem. 8/10 1874.

⁵⁹⁾ Smst. 3/7 1872.

⁶⁰⁾ Smst. 26/8 1873.

⁶¹⁾ Schovelin 174.

⁶²⁾ Soc. 18/7 1873.

⁶³⁾ Soc.-Dem. 20/1 1875.

⁶⁴⁾ Smst. 21/7 og 1/8 1874, 12/8, 29/8 og 6/10 1875. — Bruun 341-43.

⁶⁵⁾ Sorø Amtstidende 17/5 1872. — Soc. 18/5 1872.

skyldtes andet end Løn og Arbejdstid, i Reglen kun mod en enkelt Virksomhed. En Undtagelse danner dog Konflikter i Bagerfaget, baade den mindre Strejke i 1873 og den større i 1876. Svendene forlangte her ikke blot højere Løn og kortere Arbejdstid, men ogsaa et renere Logi og Frihed hver Søndag Eftermiddag og paafølgende Nat, og 1876 krævedes en Seng til hver Svend⁶⁶⁾.

Naar først en Strejke var udbrudt, stod Strejkeledelsen overfor store Op-gaver. Den skulde holde sig underrettet om Forholdene paa hver enkelt Arbejds-plads og om Antallet af strejkende. Den skulde besørge den fornødne Aver-tering af Strejken og søge at finde Arbejde til de ledige andetsteds. Muligvis skulde den føre Forhandlinger med Arbejdsgiverne, og navnlig gjaldt det om at skaffe de ledige det nødvendigste til Livets Ophold. Kun naar der eksisterede en fast Organisation, kunde man haabe paa, at der var opsparet et Strejkefond. I de fleste Tilfælde maatte man klare sig med de Penge, det kunde lykkes Strejkeledelsen at indsamle. Det letteste var, naar mange af de strejkende var ugifte, at give dem Rejsepenge, saa de kunde drage ud at søge Arbejde under andre Himmelstrøg. Under den store Skomagerstrejke 1874 rejste saaledes ca. 300 Svende; samtidig lykkedes det Strejkekomiteen at skaffe Arbejde direkte fra Kunderne til ca. 200 Mand⁶⁷⁾. Men naar saadanne Udveje ikke var for Haanden, skulde der en ugentlig Understøttelse til, og kun i faa Tilfælde lykkedes det at skaffe den til Veje for længere Tid. Den samlede Strejkeunder-støttelse, som udbetaltes i Løbet af 70'erne, anslaaes af Henry Bruun til op imod 100.000 Kr.⁶⁸⁾. Dette svarede dog kun til en ringe Brøkdel af den Arbejds-løn, der gik tabt. Schovelin anslaaer efter løselig Beregning Murerstrejken 1872 til at have betydet et Tab paa 80—90.000 Kr., Skomagerstrejken 1874 til ca. 37.000 Kr., Skibstømmerstrejken 1875 til omtrent 100.000 Kr., og 10 af de vigtigste Strejker gav efter hans Mening et Løntab paa ca. 295.000 Kr.⁶⁹⁾.

Lige saa vigtigt som at skaffe Strejkeunderstøttelse var det at hindre, at Del-tagerne i Konflikten blev Strejkebrydere. Det senere anvendte Ord Skruebrækker var vistnok ikke i Brug. Strejkebryderne betegnede i 70'erne som Forrædere, daarlige Kammerater el. lign. Hos Typograferne anvendtes Ordet Schuster⁷⁰⁾. Blandt disse Folk traf man ikke blot Slægtninge af Arbejdsgiveren, Særlinge og gamle Arbejdere, besjælet af den patriarkalske Aand, men ogsaa de forsigtige, der endnu troede lidet paa Organisationernes eller Strejkernes Evne til at fremkalde forbedrede Arbejdsforhold. Desuden var der de svage Karakterer, som manglede den Egenskab, Fagbevægelsen først og fremmest havde Brug for, nemlig Solidaritetsfølelsen, og sikkert en Del af de udygtige, der kun fik Ar-bejde, naar ingen anden Arbejds-kraft var at faa. Noget sikkert og lovligt Mittel til at komme dem til Livs havde man foreløbig ikke. Ganske vist kunde man nævne deres Navne med Afsky i Arbejderpressen eller skrive dem op paa »sorte Tavler« i Fagforeningernes Lokaler eller udelukke dem fra Organisa-tionerne og deres forskellige Hjælpeforanstaltninger; men det eneste virksomme var at nægte at arbejde sammen med dem, og det nyttede kun, hvor Fag-bevægelsens paalidelige Tilhængere udgjorde en anselig Del af Arbejds-kraften i Faget. En Arbejdsgiver havde i Strejketilfælde som oftest nogle Lærlinge til

⁶⁶⁾ Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, 24/11 1873. — Arbeideren 1876, 83.

⁶⁷⁾ Soc.-Dem. 11/6 1874.

⁶⁸⁾ Brunn 269-72, 409-18, 464-66, 520-30.

⁶⁹⁾ Schovelin 88, 151, 172, 274.

⁷⁰⁾ Typ.-Tid. 6/1 og 24/11 1877.

sin Raadighed, kunde i Reglen ogsaa faa fat i nogle Arbejds mænd eller Kvinder, og naar der saa var nogle enkelte faglærte Strejkebrydere, kunde han udholde en langvarig Krig. Den ubehageligste Slags Strejkebrydere var dem, som Arbejdsgiverne skaffede sig fra fremmede Steder. Provinsbyernes Mestre kunde ofte faa Hjælp fra de omliggende Landdistrikter. I alvorlige Tilfælde veg man ikke tilbage for at hidkalde Udlændinge. Hvis de strejkende kunde, betalte de gerne de tilrejsendes Hjemfart for at blive af med Konkurrencen; men undertiden greb man ogsaa til Voldshandlinger, noget der dog let førte til Politiets Indblanding⁷¹).

Udfaldet af Konflikterne er ukendt for mange af 70'ernes Smaastrejker. Schovelin regner, at af de 135 Strejker, som han anfører, var 61 tabt⁷²). Saa vidt man kan skønne af det nu foreliggende Materiale, gik ca. 40 pCt. tabt, medens 12—14 pCt. endte med Kompromis. Naar Resten regnes for Sejre, er der dog ikke herved blot forstaaet de Tilfælde, hvor Arbejderne opnaaede alt, hvad de ønskede, men overhovedet de Fredsslutninger, hvorved de opnaaede betydelige Fordele. En Statistik er under alle Omstændigheder vanskelig at opstille, fordi det maa bero paa et Skøn, hvor man vil trække Grænsen mellem Sejre og Nederlag. Straks ved sin Begyndelse i 1871 kom Strejkebevægelsen til at staa overfor en Række Nederlag; men derefter var Sejrene i Overtal lige til 1875. I dette Aar begyndte Kompromisserne at indtage en fremtrædende Plads, og 1876—78 var en udpræget Nederlagenes Tid.

Trods disse Nederlag og trods de store Løntab, som Strejkerne forvoldte, er det givet, at 70'ernes Strejkebevægelse bragte Arbejderne en Række værdifulde Gevinster, og ikke blot nød man godt heraf i Højkonjunkturrens Aar; men nogle af dem bevarede ud i Fremtiden, saaledes som det skal belyses i de følgende Afsnit.

Mestrenes Modstand.

Overfor Strejkerne søgte Arbejdsgiverne at sætte ind med forskellige Modforanstaltninger. Rigtignok var Mestre og Fabrikanter ingenlunde enige i deres Opfattelse af Fagbevægelsen som saadan; men overfor Arbejdsnedlæggelser og Trusler herom maatte de føle Uvilje, og hertil knyttedes for Flertallets Vedkommende en ligesaa kraftig Uvilje mod Socialismen.

Bekvemmet for Arbejdsgiverne var det, naar det kunde lykkes dem helt at holde de socialistiske Anskuelse ude fra deres Værksteder og bevare deres patriarkalske Formynderskab. Adskillige Mestre gjorde, hvad de kunde. Naar Værkstedesreglementerne forbød uvedkommende Adgang, kunde derved tænkes paa socialistiske Agitatorer, og naar det blev forbudt at samtale paa Værkstederne, kunde Hensigten være at hindre Agitation¹). Dagen efter, at Socialistføreren Würtz havde været paa Jernbaneværkstedernes Territorium i Aarhus, blev der opslaaet Forbud mod Adgang for Uvedkommende, og den Arbejder, der havde ført ham rundt, fik en Irettesættelse²). Socialistiske Aviser var ilde set hos Arbejdslederne, og Bladbudene, der kom med dem, blev ofte jaget paa

⁷¹) Jfr. Bruun 531-43.

⁷²) Schovelin 268.

¹) Jfr. Soc. 8/5 1872 og 14/9 1873; Soc.-Dem. 31/8 1875; Typ.-Tid. 13/11 1874.

²) Soc.: 28/12 1872.

Porten af Principalerne. Ved Lejlighed opkom der heraf Strejke³⁾. Visse Arbejdsgivere søgte ved Forestillinger eller Trusler at afholde Arbejderne fra Deltagelse i Fagforeningsliv. Hos Frich i Aarhus anbefalede man dem at lade være at smide deres Penge ud til den Slags⁴⁾. Garver Hertz »kanøflede« sine Svende, saa de ikke turde gaa ind i en Organisation⁵⁾. Andre Steder søgte man at holde paa Svendene med det gode. Paa en Cigarfabrik i Aarhus fik de tilbudt 1 Kr. mere i Løn for at blive fra et Fagforeningsmøde⁶⁾. Pianofortefabrikant Hindsberg mødte paa Lønningsdagen op med Cigarer og Cognac til Arbejderne, og mens de nød disse Herligheder, læste han højt for dem af det nye Testamente⁷⁾. Af de Lokkemidler, der blev taget i Brug var det kraftigste Syge- og Alderdomsforsørgelseskasserne.

Gode Ord og Almisser foreslog imidlertid kun lidt, hvis først det tegnede til alvorlig Konflikt. Naar Faren varsledes ved en Artikkel i Arbejderpressen, kunde man forsøge at overrumple Arbejderne ved at forelægge dem en Tilfredshedsadresse til Underskrift og haabe, at man derved bragte Tvedragt i deres Rækker; men det mest solide og det hyppigst anvendte Middel var at afskedige de fordringsfulde. Allerede 1869 truedes en Bogbindersvend med Afsked, fordi han havde ladet sig vælge til Formand for Bogbinder-Samfundet⁸⁾. I 70'erne anvendtes Afskedigelser ustandseligt, navnlig i Industrien, og af dem, der forblev i Arbejde, krævedes hyppigt Udmeldelse af Fagforeningerne⁹⁾. Paa Raadvad afvistes en Mand, fordi han var Medlem af Internationale; et Sted blev en Væversvend afskediget, fordi han paa sine Kammeraters Vegne fremførte Lønkrav, og en Jernstøber afskedigede en af sine Folk, blot fordi han samlede ind til Murerskruen 1872¹⁰⁾. Eksemplerne paa Enkeltafskedigelser er talrige; men Masseafskedigelse eller Lockout forekom sjældent.

Naar en Mand var blevet afskediget for socialistiske Tilbøjeligheder, gik der ofte Bud fra Arbejdsleder til Arbejdsleder for at hindre hans Antagelse andre Steder. Særlig overfor Fagbevægelsens Førere gik man uforsonligt frem, og de Produktionsforeninger, som Socialisterne oprettede i forskellige Fag, havde ikke mindst deres Betydning ved at skaffe saadanne Folk det daglige Brød¹¹⁾. Efter Strejken i November 1873 vedtog Københavns Bagerlav, at man ikke mere vilde give Arbejde til 5 Svende, som særlig havde været fremtrædende ved Oppositionen¹²⁾. Snedkerlavet overvejede allerede 1870 Indførelsen af Afskeds-sedler for at holde Styr paa Svendene, men opgav det, fordi Sedlerne forhen havde vist sig unyttige. Først da Strejkerøret begyndte i Efteraaret 1871, indførtes Afskeds-sedlerne, og de maa derefter antages at have været i Brug, indtil Møbelsnedkernes Fagforening i Januar 1873 kom paa Tanke om, at det var uværdigt for et Fagforeningsmedlem at lade sig udstyre med saadanne Kontrol-sedler, og derfor vedtog, at man ikke mere vilde modtage dem¹³⁾. Senere over-

3) Soc.-Dem. $\frac{31}{5}$, $\frac{7}{8}$ og $\frac{17}{11}$ 1874, $\frac{10}{3}$, $\frac{19}{4}$ og $\frac{5}{10}$ 1876.

4) Smst. $\frac{29}{6}$ 1876.

5) Smst. $\frac{4}{5}$ 1876.

6) Smst. $\frac{5}{9}$ 1875.

7) Martin Petersen: Pianofortearbejdernes Fagforening af 1873 gennem 50 Aar, 1923, 44.

8) Folkets Avis $\frac{22}{8}$ 1874.

9) Bruun 381-88.

10) Soc. $\frac{25}{4}$ 1873 (Raadvad), $\frac{30}{10}$ 1872 og $\frac{18}{2}$ 1873 (Væver), $\frac{21}{6}$ 1872 (Jernstøberi).

11) Bruun 388 og 572. — Schovelin 51-52. — C. C. Hougaards Erindringer, 7.

12) Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, $\frac{11}{12}$ 1873.

13) Soc. $\frac{9}{12}$ 1871 og $\frac{31}{1}$ 1873. — Bruun 384.

vejede ogsaa Skomagere, Jernstøbere og Glarmestre Indførelsen af Afskeds-sedler¹⁴⁾, og Blikkenslagerne forsøgte en Tid at praktisere dem, men forgæves¹⁵⁾. Fra Provinsen hører man ligeledes om dem. Under en Skomagerstrejke i Fredericia i Efteraaret 1875 forsøgte Mestrene at give de strejkende »Fremstedler«, det hed sig, for at de i Egenskab af afskedigede ikke skulde kunne faa Fagforeningshjælp. I Stedet skulde de som arbejdsløse udsættes for, at Politiet udviste dem fra Byen. Siden vakte Sedlerne Opsigt i Aarhus. Nogle Formere havde ikke faaet deres Løn til Tiden og søgte derfor Afsked; men Støberiets Bestyrer nægtede at give dem deres Seddel før næste Dag og benyttede Mellemtiden til at sende Bud til de andre Støberier for at anmode dem om ikke at antage de paagældende Folk. Følgen blev Strejke¹⁶⁾. Nogen videre Nytte fandt Arbejdsgiverne næppe i Brugen af Afskeds-sedler. Efter at de københavnske Snedkersvende havde erklæret sig imod dem, forsøgte deres Mestre at anvende »sorte Lister« eller som Svendene kaldte dem »Dødslisters«, d. v. s. Fortegnelser over de Svende, der skulde holdes ude og saaledes sultes til at falde til Føje. Flere af de Førere, der blev proskriberet, maatte udvandre eller søge over i andre Erhverv¹⁷⁾.

Efterhaanden som Fagbevægelsen vandt flere Tilhængere, forsløg Afskedigelser og personlig Forfølgelse imidlertid kun lidt. Man forsøgte da flere Steder at binde Arbejderne ved Kontrakt. Typograferne maatte efter den tabte Strejke 1876 baade skrive under paa, at de ikke var Medlem af Typografforeningen, og indgaa paa en Kontrakt, hvorefter de havde en Opsigelsesfrist, saa de ikke kunde strejke pludseligt¹⁸⁾. I nogle Virksomheder tilbageholdt man en Del af Arbejdernes Løn, som Sikkerhed for deres gode Opførsel. Ved Aarslev Teglværk opstod der 1874 en Strejke, fordi Arbejderne skulde skrive under paa en Kontrakt, hvorefter en Tredjedel af Lønnen skulde tilbageholdes til Sæsonens Slutning¹⁹⁾.

Som det sidste og kraftigste Kampmiddel mod Arbejderbevægelsen stod Fremkaffelsen af Strejkebrydere. Stor Umage blev anvendt herpaa. Ved Lejlighed maatte man endog tage sig af deres Forsyning med Husly og Mad, for at de ikke skulde lide legemlig Overlast eller falde i Kløerne paa en Strejkekomité, der vilde betale deres Tilbagerejse. I Nødsfald tilkaldte man Politiet til at beskytte dem²⁰⁾. Ogsaa de Folk, der forblev i Arbejde, naar der blev erklæret Strejke i en eller anden Virksomhed, tog Arbejdsgiverne sig venligt af, og f. Eks. fik hver af dem under Gasværksstrejken i København 1873 5 Rdlr. i Dusør²¹⁾.

En af de værste Følger, Strejkerne drog efter sig, var, at en Række Arbejdsgivere, der forhen havde følt sig bundet af de patriarkalske Grundsætninger, ikke mere behøvede at anse sig for ansvarlige for Arbejdernes Velfærd, naar disse havde rejst sig til aaben Strid. I Stedet kunde Mestrene nu byde deres

14) Kbh. Skomagerlavs Kopibog 1853—94, 7/8 1875. — Forhandlingsbog for Jernstøberierforeningen af 1872, 1871—1902, Betænkning 3/3 1876. — Vedtægter for Glarmesterforeningen af 1870, 15/4 1876, K. B.

15) [Steenberg:] Kbh. Blikkenslagerlaugs Historie 1547—1898, 1914, 113.

16) Soc.-Dem. 19/9 1875 (Fredericia), 9/10 1875 (Aarhus).

17) Eks.: Maanedstidende for Snedker- og Stølemagernes Produktionsforening af 1872, Marts 1874; Soc. 4/11 1873; Bruun 328-29, 382, 384, 386.

18) Typ.-Tid. 31/10, 4/11, 19/11, 25/11 og 9/12 1876.

19) Soc.-Dem. 7/6 1874.

20) Schovelin 172, 226. — Bruun 532-35, 539-43.

21) Kbh. Gasværker 1857—1932, 235.

Folk saa daarlige Kaar, som de kunde slippe af Sted med. Nok blev de for-sigtige, naar de saa, hvilke Tab en Arbejdsnedlæggelse kunde medføre; men selv naar de tabte, stod Vejen dem ofte aaben til at knibe udenom og f. Eks. indføre kvindelig Arbejds-kraft eller Arbejds-mænd i Stedet for de faglærte, og nogle søgte vel ogsaa ved alle Slags Fortolkningskunster at knibe udenom de indgaaede Forpligtelser.

Priskuranter og kollektive Overenskomster¹⁾.

Selv om det i Lavstiden gennem Strejke eller Ansøgning lykkedes Svendene at opnaa Forandringer i Arbejdsforholdene, bestod alle Beslutninger herom dog som Myndighedernes Lovbud eller som Mesterlavenes Vedtagelse. Endnu i 60'erne var Mesterlavenes Beslutninger stadig af nogen Betydning; men blandt Svendene forekom der i dette Tiaar ligesom i 50'erne Bestræbelser for at faa gennemført Priskuranter for Udførelsen af Arbejdet. Hensigten hermed var at skaffe alle ens Løn for ensartet Arbejde og at hindre, at Mestrene først overfor Kunderne underbød deres Kolleger og saa bagefter knappede Svendene af paa Lønnen²⁾.

Murere og Tømrere i København havde allerede 1851 opnaaet saadanne Priskuranter. 1854—55 var det paa Grund af Dyrtid kommet til Forhøjelser af Dag-lønnen i begge Fag, men 1860 var den igen blevet sat ned³⁾. Under disse Forhold indføjedes der i Murersvendelavets nye Love fra 1862 følgende Paragraf: »For saa vidt muligt at forebygge unyttige og saavel for Arbejdsgiverne som for Arbejderne skadelige Tvistigheder er det Lavets Ønske, at der af Københavns Magistrat eller som hidtil af Mestrene hersteds fastsættes tidssvarende, men bestemte Arbejdstider og Dagløn for saadant Arbejde, som ikke er akkorderet eller kan akkorderes, og at der tillige fastsættes Akkordpriser for alt Arbejde, som kan opmaales.« For ikke at komme i Konflikt med den højhellige Liberalisme tilføjede man: »Til disse Priser behøver dog ingen af Parterne at være bundet, naar de ved Arbejdets Paabegyndelse er enige om at fravige samme⁴⁾.« I Fortsættelse af de udtrykte Ønsker forsøgte Svendene 1862 at sende Mesterlavet et Forslag til en ny Priskurant; men Oldermændene svarede, at han fandt det naragtigt at vedtage Forslaget, da Lavet jo ikke kunde tvinge udenforstaaende Mestre til at overholde det. 1864 kom Svendene igen med et Forslag, der fik en lignende Modtagelse; men da endnu et Forslag 1865 afvistes, kom det til en Strejke, der resulterede i, at Mesterlavet maatte vedtage at betale med Priserne fra 1855. Svendene forsøgte derpaa at faa Magistraten til at lovfæste disse Priser, men forgæves. Formodentlig blev de heller ikke gennemført paa alle Arbejdspladser. I Februar 1866 fandt Svendene i alt Fald Anledning til i Lavlokalet at opslaa en Fortegnelse over de Mestre og Svende, der betalte

¹⁾ Kildesteder ang. vedtagne og ikrafttraadte Priskuranter og kollektive Overenskomster 1871—1900 findes anført i nærværende Bogs Bilag, hvortil henvises een Gang for alle.

²⁾ Jfr. Bruun 388-89, 494-98.

³⁾ Priskuranter for Murerlauget 1851—83, U. B. — Skematisk Fortegnelse over Priser i Murfaget 1856—93, K. B. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1854—66, ¹⁵/₁₀₀ 1855 og ¹/₁₀₀ 1865. — Tømmerarbejds-løns Priser for Svendene i København 1856, haandskrevet Ark i Kbh. Tømmerlavs Diverse Dokumenter 1831—88. — C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 222.

⁴⁾ Love og Vedtægter for Murersvendelauget i Kbh. 1862 (§ 47), U. B.

under Priskuranten, altsaa »sorte Lister«. En yderligere Daglønshøjelse vedtog Lavet 1867; den skulde gælde fra $\frac{1}{1}$ 1868⁵⁾.

Murernes Dagløn i København efter Lavsbeslutningerne.

	Sommer	Marts og Oktober	Vinter
Fra 1850	6 Mk. 8 Sk.	5 Mk. 8 Sk.	4 Mk.
- 1855	7 - 8 -	6 - 8 -	5 -
- 1860	7 - 0 -	6 - 0 -	5 -
- 1865	7 - 8 -	6 - 8 -	5 -
- 1868	8 - 0 -	7 - 0 -	6 -
- 1872	9 - 0 -	8 - 0 -	6 à 7 -
- 1875	3.32 Kr.		

Tømrernes Dagløn var for det meste af en lignende Højde som Murernes. 1865 kom det ogsaa her til Strejke, idet Svendene krævede Akkordsatserne forhøjet. 24 Mestre gik hurtigt ind paa at betale efter Priskuranten af 1851, og Konflikten blev ikke af lang Varighed; men i Foraaret 1866 kom det til en ny Strejke, denne Gang for Daglønnens Skyld, og allerede herved opnaaedes en Forhøjelse til 8 Mk. i Sommerdagløn, aabenbart Grunden til, at Murermestrene det følgende Aar uden Modstand vedtog den samme Løn for deres Folk⁶⁾.

Ogsaa Kurvemagerne havde i 50'erne faaet en Priskurant; men enten gjaldt den ikke mere, eller ogsaa var den utilfredsstillende; for i 1866 dannede Fagets Svende en Sammenslutning, der valgte en Komité til at udarbejde en ny. Da Mestrene blev præsenteret for Komitéens Udkast hertil, vilde de imidlertid ikke gaa ind derpaa, men kom med et højst interessant Forslag om, at der skulde nedsættes et Fællesudvalg af 5 Mestre og 5 Svende til at forhandle om Sagen. I Stedet for at gaa med hertil indlod Svendene sig paa en Strejke, der antagelig forløb uheldigt⁷⁾.

Denne Konflikt er vistnok den første paa dansk Grund, hvorunder der blev fremsat et bestemt Forslag om Nedsættelse af et Fællesudvalg til Forhandling om Lønsspørgsmaal. Kurvemagerne havde ikke noget Lav, og maaske af denne Grund træffer man hos dem Tendensen til at gaa til Værks paa en ny Maade. Ganske vist bandt Mestrene sig ikke paa Forhaand til at betale, hvad et Fællesudvalg vedtog, og at dømme efter deres Fremfærd sidenhen (i 1872) var de heller ikke indstillet paa, hvad Svendene forstod ved Forhandling; men det var dog af største Betydning, at man vilde give Svendene lige saa mange Repræsentanter i Udvalgene som Mestrene. Ad hvilke Veje Tanken om en saadan kollektiv Forhandling paa lige Fod er fremkommet, lader sig formodentlig ikke eftervise. Forslaget var jo saa simpelt og ligefremt, at en Paavirkning udefra ikke behøver at have fundet Sted; men paa den anden Side kan den Mulighed ikke afvises, at der bagved ligger en eller anden Kurvemagers Indtryk fra en Svenderejse i Udlandet eller fra Læsning af sociale Forfattere. Indenfor Danmarks Grænser havde allerede P. F. Lunde 1848 foreslaet, at Svendene for sig og Mestrene for sig hver valgte lige mange Medlemmer til at træde sammen i en Fællesbestyrelse for hvert Fag. Ligeledes foreslog han, at en Mester og en Svend fra hvert Fag skulde sammentræde i en Hovedbestyrelse

⁵⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokol 1862—97, $\frac{8}{7}$ 1864, $\frac{30}{5}$ og $\frac{29}{6}$ 1865, $\frac{11}{12}$ 1867. — C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 258, 274, 287-88, 295. — Bruun 108-10.

⁶⁾ Bruun 109-10. — C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 222-23.

⁷⁾ Bruun 111.

for hele Haandværket og Industrien⁹⁾. Dette Forslag, der leder Tanken hen paa Nutidens italienske Korporationer, fandt imidlertid ringe Gehør i Datiden og blev f. Eks. af saa indflydelsesrig en Mand som C. N. David omtalt med aabenbar Uvilje¹⁰⁾. Fra Lavstiden kan nævnes et enkelt Eksempel paa, at et Fællesudvalg af lige mange Mestre og Svende planlagdes, idet Smedelavets Repræsentanter i Foraaret 1857 besluttede, at 5 Mestre og 5 Svende særskilt i Grov- og Klejnsmedefaget, ved Generalforsamlinger skulde vælges til at udarbejde Forslag om Duelighedsprøver¹¹⁾. Hvordan det videre forløb, vides ikke. I alt Fald naaede man ikke til at faa gennemført nogen Ændring i Smedelavets Mester- og Svendepøver.

Fra 60'erne kendes foruden Kurvemagemestrenes Forslag endnu et Par Tilløb til Forhandling i Fællesudvalg. I December 1867 nedsatte Københavns Murerlav et Udvalg paa 3 Mestre til at forhandle med 3 Mand, valgt af Svendene, saa de i Fællesskab kunde udarbejde Regler for de indbyrdes Forhold; men allerede $\frac{1}{2}$ 1868 forkastede Lavet Udvalgets Forslag¹¹⁾. Det andet Tilløb forekom i Bogbinderfaget. Omkring 1868 udarbejdede Bogbindermestrene en Priskurant; men Fagets Svende ansaa den for ufordelagtig, og paa et enkelt Værksted satte de sig imod, saa det ikke blev til noget med Gennemførelsen. I Stedet nedsatte Svendeforeningen Bogbinder-Samfundet, der var stiftet 1867, et Udvalg paa 9 Medlemmer, som i Løbet af et Aars Tid udarbejdede Forslag til en anden Priskurant. Derefter nedsatte Mestrene en Komité til at revidere Svendenes Forslag, og Komitéen havde forskellige Forhandlinger med Svendenes Udvalg. Noget Resultat opnaaedes dog først i November 1871, og ikke før i Juni 1872 blev en Akkordpriskurant trykt, men ikke som en gyldig Beslutning, kun som en Vejledning. Den kom derfor aldrig til at træde i Kraft, og ret megen Betydning kunde den nok heller ikke have faaet, eftersom de fleste Bogbindersvende arbejdede paa fast Ugeløn¹²⁾.

Ret vidt var man altsaa ikke kommet ved Socialismens og Strejkebevægelsens Frembrud. Nu blev imidlertid stærke Kræfter sat i Bevægelse for at faa gennemført Lønordninger og Priskuranter. Efter Socialisternes Begreber skulde Bestemmelserne herom altid være fremgaaet af kollektiv Forhandling paa lige Fod mellem Arbejder og Arbejdsgiver. Arbejdernes Ret til en saadan Forhandlingsform var for dem en uomtvistelig Menneskeret. At faa den anerkendt var derimod ikke saa let. Den herskende Liberalisme ansaa Kravet om lige Ret for opfyldt, naar den enkelte Arbejdsgiver blot blev enig med den enkelte Arbejder om hans særlige Vilkaar, og hertil sluttede en stor Del af Mestrene sig. De mente, det var et Indgreb i den individuelle Frihed, hvis Enkeltperson skulde binde sig overfor en Sammenslutning af andre Mennesker til at overholde de og de Arbejdsregler. Man turde efter disse Grundsætninger ikke forlange af en Mester, at han skulde forpligte sig overfor en Forening af Svende til at give dem alle ensartet Løn. I Stedet burde Lønnen afpasses efter hver enkelt Svends Flid og Evner, og hvis den ensartede Løn ved en kollektiv Aftale blev sat ret højt, vilde den langsomme eller udygtige Svend ingen Anvendelse finde. Socialisterne derimod hævdede, at enhver uanset Evner eller Karakter-

⁹⁾ P. F. Linde: Forslag til Forbedring i de arbejdende Classers Kaar, 1848, 34.

¹⁰⁾ C. N. David: Nogle Betragtninger om Arbejde og Capital, 1848, 27.

¹¹⁾ Kbh. Smedelavs Protokol 1843—74, $\frac{31}{3}$ 1857.

¹¹⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokol 1862—97, $\frac{5}{2}$ 1868.

¹²⁾ Folkets Avis $\frac{7}{11}$ 1871. — Soc.-Dem. $\frac{25}{8}$ 1874.

styrke kunde gøre Krav paa en saa høj Løn for sit Arbejde, at den gav ham Raad til at føre en menneskeværdig Tilværelse, at opretholde en passende Levestandard.

Som Følge af denne Meningsforskel blev Praksis, at Svendenes Sammenslutninger ofte mødte Afslag, naar de i Fagbevægelsens allerførste Tid henvendte sig til de enkelte Mestre eller til Mesterlavene om Forhandling paa kollektiv Grund. Saaledes gik det i Slutningen af 1871 hos Københavns Skomagere og Skrædere; Guldsmedemestrene var ligeledes afvisende for Guldarbejdets Vedkommende, og efter Nytaar 1872 skete der noget lignende hos Karetmagere og Smede¹³⁾. Allerede hurtigt viste det sig dog, at der var enkelte Mestre, der mente det nødvendigt at komme Svendene i Møde, ogsaa naar de krævede kollektiv Forhandling. Endnu i Efteraaret 1871 lykkedes det at faa tilvejebragt forskellige kollektive Overenskomster eller Tilløb dertil. Saa tidligt som $\frac{9}{11}$ fandt der i Aalborg et Møde Sted, hvor Tredjedelen af Byens Skomagervende, vel et halvt Hundrede Mand, enedes om at kræve Lønforhøjelse og nedsatte et Udvalg til at søge Forhandling med Mestrene. Disse blev derpaa indbudt til et Møde $\frac{9}{11}$. Nogle af dem indfandt sig ogsaa og gik straks ind paa en lille Lønforhøjelse, dog ud fra den Forudsætning, at de fraværende Mestre vilde gaa med hertil. Paa lignende Maade gik det Skomagernes i Randers, og i Aarhus indbød Murersvendene deres Mestre til et Møde, hvor de fik dem til at gaa ind paa faste Dagløns- og Akkordsatser.

Større Interesse fik Begivenhederne i Snedkerfaget, der jo talte mange Socialister. Baade i Odense og København kom det i dette Fag til Forhandlinger, der førte til Overenskomster, hvis Ordlyd kendes. Hvem af de to Byers Snedkere, der først naaede et Resultat, kan derimod næppe afgøres. I København var det de partielle Strejker i Møbelsnedkerfaget, der fremkaldte en Ordning. Under Indtryk af den Uro, disse Strejker forvoldte, indbød Brødrene Severin og Andreas Jensen, der hørte til Hovedstadens dygtigste Snedkermestre, en halv Snes andre Mestre og 2 Svende fra hvert af deres Værksteder til et Møde paa Hotel du Nord ^{18/11} 1871. Man kom her til en foreløbig Overenskomst, som bagefter udformedes nærmere i et Fællesudvalg paa 3 Mestre og 3 Svende. Derefter holdt Snedkerlavet Forsamling ^{21/11} for at tage Standpunkt til det Forslag, som Fællesudvalget forelagde. Lavet indlod sig vel ogsaa paa at anbefale en Lønforhøjelse; men Flertallet af Lavsmedlemmerne var tydeligt nok af den Mening, at Arbejdsløn og Arbejdstid burde fastsættes »efter indbyrdes Overenskomst mellem Arbejder og Arbejdsgiver«. Ifølge »Dags-Telegrafens« traadte Udkastet alligevel i Kraft hos Severin og Andreas Jensen, hos C. B. Hansens Efterfølger, hos Møller o. fl. a., kort sagt hos de mest ansete Snedkermestre i København¹⁴⁾.

Man staar her overfor de første danske Bestemmelser vedrørende Arbejderforhold, der vides at være blevet vedtaget i et Fællesudvalg af lige mange Mestre og Svende, og som baade reelt og formelt blev til ved ligelig Overenskomst mellem begge Parter. Et særskilt Tryk af de vedtagne Bestemmelser er bevaret under Titlen »Værkstedes-Regulativ for Severin & Andreas Jensens Værksteder«. Det er dateret $\frac{1}{12}$ 1871 og betegner udtrykkelig sig selv som »indeholdende Bestemmelser, som Mester og Svend gensidig forpligter sig til

¹³⁾ Bidrag 357-59. — Bruun 171-72, 376-77. — Kbh. Smedelavs Protokol 1843—74, $\frac{11}{2}$ 1872.

¹⁴⁾ Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol ^{21/11} 1871. — Dags-Telegrafens ^{18/11}, ^{19/11}, ^{22/11} og ^{9/12} 1871. — Jfr. Soc. ^{9/12} 1871. — Bidrag 371-72. — Bruun 378.

at overholde«. Som Titlen, saaledes leder Indholdet ogsaa Tanken hen paa Værkstedsreglementerne. Efter alt at dømme er Paragrafferne ikke skrevet af efter fremmede Forbilleder eller formuleret ud fra teoretiske Betragtninger. Kun de Sider af Arbejdsforholdet behandles, som Parterne har anset det for absolut nødvendigt at træffe Aftale om. Den patriarkalske Tidsaand, der hidtil havde raadet, spores tydeligt i en Bestemmelse om, at det Løntillæg, som nu skulde gives, forfaldt til Udbetaling ved Huslejetid. En Paragraf om Udbetaling af 5 Rdlr. i ugentlige Kostpenge og Restbeløbet ved Arbejdets Afslutning var maaske blot en Kodificering af bestaaende Forhold. Til Gengæld for Lønforhøjelsen fik Mestrene vedtaget Bestemmelser mod de Forseelser, Svendene oftest gjorde sig skyldig i, nemlig at forlade et Akkordarbejde, før det var fuldført, at komme for sent til Arbejdet og at holde Gilder i Arbejdstiden. Mestrene havde saaledes indset, at Afslutningen af Overenskomster ikke blot kunde benyttes til Svendenes Fordel, men ogsaa til deres egen. Noget for noget.

Odensesnedkernes Forhandlinger foregik under knapt saa omhyggelige Former som de københavnske Snedkeres. Svendene fra 4 Værksteder mødtes her ^{20/11} og vedtog at henvende sig til Oldermænden for at faa indkaldt Mestrene til Forhandling. Man krævede en Lønforhøjelse paa 10 pCt. ^{23/11} fandt ogsaa et Møde Sted, hvor »en Del af Snedkermestrene« var til Stede. Disse vedtog samme Dag et Reglement, som bagefter blev »godkendt« af et Udvalg paa 5 Svende. Man benyttede ikke Forhandling i et Fællesudvalg. Ligesom i København indskrænkede man sig til at anføre de mest nødvendige Punkter. Lønforhøjelsen paa de 10 pCt. indrømmedes kun paa følgende Betingelser: »Den flinke og dygtige Svend, der udfører sit Arbejde smukt og solidt, erholder ovennævnte Forhøjelse i Arbejdslønnen, hvorimod den Svend, der ikke paa nogenlunde lignende Tid udfører samme eller lignende solide Arbejde, maa finde sig i at faa mindre Løn; thi ved den længere Tid, han maa anvende, taber Mesteren i sin Fortjeneste paa Arbejdet«. Endnu var der altsaa givet Plads for Mestrenes Vilkaarlighed. Videre findes Bestemmelser om at møde til Tiden og om Ro paa Værkstedet under Arbejdet, og Regler gives for Svendenes Benyttelse af Lærlingene. Drengene maatte kun sendes i Byen en Time om Formiddagen og en Time om Eftermiddagen ved Frokost- og Vespertid. Mestrene sikrede sig saaledes i flere Henseender.

Paa lignende Maade som i Odense ordnede Snedkerne sig i Roskilde, og i Aalborg gennemførte de 10 pCt.'s Lønforhøjelse og Nedsættelse af Arbejdstiden med 1 Time; men en lille Strejke her for at opnaa større Lønforhøjelse førte ikke til noget. I talrige Tilfælde mødtes saaledes Svendene fra forskellige Værksteder i et Fag og enedes om at opstille de og de Lønkrav; men ikke altid formaede de at faa Mestrene til at møde til Forhandling. Naar derimod hver enkelt Mesters Svende henvendte sig til deres Arbejdsgiver for at opnaa Lønforhøjelse, havde de ofte Heldet med sig. Hvis blot en Mester kun skulde forhandle med sine egne Svende, følte han i Reglen ikke sin patriarkalske Værdighed truet eller drev Kravet om personlig Forhandling med hver enkelt Arbejder til Yderligheder. Blandt Københavns Skomagermestre fik man ved Henvendelse til hver enkelt i 1871 over 100 til at yde Lønforhøjelse. Ogsaa blandt Københavns Sadelmagermestre fik man nogle til at give højere Løn. Selv om Arbejderne hos den enkelte Mester ved saadanne Lejligheder optraadte kollektivt, tør man dog næppe i formel Henseende tale om Resultatet som en Overenskomst, saalænge Mesteren bevarede Forestillingen om, at han hand-

lede suverænt indenfor sit lille Rige. Først naar han slap de patriarkalske Fornemmelser og opgav Kravet om at være den, der enevældigt traf Beslutninger om Arbejdsforholdene, var Vejen banet for Overenskomst. Tit nok slap Arbejdsgiverne ikke deres Magt, før en Strejke eller Strejketrusel tvang dem dertil. Allerede i 1871 gennemførtes ved Strejke Lønforhøjelser paa en Pottemagerfabrik og et Par Cigarfabrikker i København, og under Tryk af Strejketruslen er formodentlig de fleste af 70'ernes talrige Lønforhøjelser blevet indrømmet.

Størst Interesse knytter sig til den kollektive Forhandling, naar en Flerhed af Mestre underhandlede med en Flerhed af Svende, direkte eller gennem Repræsentanter. Muligt har der ligget Forhandlinger bagved, naar Københavns Tøjmagermestre i November 1871 vedtog ensartet Betaling, eller Odense Skrædermestre i den følgende Maaned vedtog Lønforhøjelser, men saaledes som Efterretningerne herom foreligger, kan disse Vedtagelser ligesaa godt være foregaaet paa samme Maade som de gamle Lavs Fastsættelse af Løn. Sølvsmedene i København benyttede denne gamle Form. Derimod vides det, at Hovedstadens Damaskvævermestre paa et Møde afslog Svendenes Krav om Lønforhøjelse¹⁵⁾, og at Cigarfabrikanterne, skønt de forud manglede enhver Form for Organisation, samlede til et Møde, hvor de enedes om at afslaa Cigarmagerens Lønkrav¹⁶⁾. I Bagerfaget holdtes et stort Møde, hvor mange Svende og nogle Mestre var til Stede, og et Fællesudvalg paa endog 24 Mand nedsattes; men der kom intet ud deraf¹⁷⁾. Ligeledes ved man, at Pianofortearbejderne i København mødtes og vedtog at tilstille hver enkelt Fabrikant deres Krav om Lønforhøjelse; men Fabrikanterne enedes om at forlange Forhandling med et Svendeudvalg paa 5 Mand, og i December 1871 vedtoges da et Fællesregulativ, der skulde gælde fra 1/1 1872. Den vigtigste af 1871-Aarets danske Arbejdsoverenskomster blev sikkert de københavnske Bogtrykkeriers. Allerede den 22/8, altsaa før den egentlige Uro endnu var begyndt, havde den typografiske Forening af 1869 nedsat et Udvalg til at virke for Forbedring af Arbejdernes Kaar. Dette Udvalg foreslog nu en »Tarif« over Akkordpriserne, hvis Gennemførelse vilde betyde Lønforhøjelse. 20/11 godkendte Typograferne Udkastet, og 21/11 vilde man forhandle med Principalerne. Kun faa af disse gav imidlertid Møde; men 16 af de større Firmaer havde skriftlig sendt deres Tilbud, og 24/11 vedtog Typograferne at acceptere dette. Tariffen maatte de give Afkald paa; men de erholdt en Lønforhøjelse gældende fra 1/1 1872.

Foruden Møbelsnedkere, Pianofortearbejdere og Typografer opnaaede af Hovedstadens Arbejdere Skibstømmerne et Par Overenskomster, en af 27/12 1871 om Arbejdstidsforkortelse og en af 18/1 1872 om en lille Lønforhøjelse. Naar hertil føjes den nys omtalte Forstaaelse i Bogbinderfaget er det klarlagt, hvad der vides om de Resultater, Fagbevægelsen naaede ved sit første Stormløb i København. Overalt var Arbejdernes Krav og de Overenskomster, de opnaaede, vokset ud af det daglige Liv og de praktiske Fornødenheder; men det maa ikke glemmes, at Anledningen til Gennembruddet var Socialismens Opkomst.

I de følgende Aar fortsattes Udviklingen. For Arbejdernes Vedkommende blev den første Halvdel af Aaret 1872 dog en Skuffelsernes Tid. Det var i stor

15) Dags-Telegrafens 6/12 1871.

16) Dags-Telegrafens og Folkets Avis 3/12 1871. — Bidrag 372. — Bruun 380.

17) Folkets Avis 7/12 1871. — Dagens Nyheder 8/12 1871. — Bruun 172.

Udstrækning de gamle Svendelav, der i den Tid organiserede Lønbevægelserne, og de daarlige Resultater, de opnaaede, gav de gamle Foreninger et alvorligt Knæk. Især i Byggefagene forekom der et livligt Røre. Blikkenslagersvende og Malersvende nedsatte i December 1871 Udvalg til at forhandle om Priskuranter, og Murere og Tømrere holdt store Møder i Januar 1872¹⁸⁾. Tømrersvendene opnaaede hurtigt en Daglønforhøjelse, snart efter ogsaa Murersvendene; men Murermestrene nægtede at gaa ind paa Svendenes Priskurantforslag. Tømrermestrene holdt for Akkordprisernes Vedkommende paa den private Overenskomst. Antagelig har ogsaa Malere og Blikkenslagere faaet Lønforhøjelse; men endnu gik alt dog efter den gamle Formel: Svendene ansøger, og Mestrene beslutter. Da Murersvendene i Foraaret 1872 vovede den store Strejke for Arbejdstidens Forkortelse led de et fuldstændigt Nederlag. Mestrene havde endnu Magten i disse Fag. Endnu da Københavns Murerlav ²⁰/₂ 1873 efter Anmodning vedtog en ny Priskurant, der skulde gælde fra ¹/₄ 1873, men uden at indføje Lønforhøjelser paa de almindeligst benyttede Poster, maatte Svendene indskrænke sig til at protestere mod, at de ikke var taget med paa Raad.

Ikke stort bedre end for Byggefagene gik det Kurvemagersvendene. Allerede i Oktober 1871 henvendte de sig til Mestrene om Lønforhøjelse. Mestrene foreslog derefter, ligesom i 1866 Nedsættelsen af Forhandlingsudvalg, denne Gang 3 Mand fra hver Side; men da disse Udvalg mødtes, kom det nok ikke til nogen egentlig Forhandling. I Stedet hed det: »Ja, nu skal De høre, hvad Mestrene har vedtaget at give«, og Svendene turde da ikke andet end gaa ind herpaa. Saaledes fik de en ny Priskurant ⁹/₁ 1872 til Afløsning af den fra 1857, men kun med en lille Lønforhøjelse, og deres Utilfredshed var stor. Ved en Strejke i November—December 1872 naaede de kun i ringe Udstrækning at faa Mestrene til at give Køb; men de tog i nogen Grad Hævn ved at oprette 70'ernes første Produktionsforening.

Det Fag, som 1872 satte mest ind paa at faa Priskurant, var Skomagerne. Svendene udarbejdede her et Forslag; men Mestrene vilde lige saa lidt som Aaret før forhandle kollektivt. Derimod gik de igen i et Antal af over 100 enkeltvis ind paa, hvad Svendene forlangte. Dette tilfredsstillede dog ikke, og Svendene forsøgte med Strejke; men nogen Priskurant opnaaedes ikke ad denne Vej. Derimod vedtog Mestrene at give 30 pCt.'s Tillæg i Forhold til Lønnen før November 1871, og med denne betydelige Indrømmelse lod Svendene sig saa nøje.

I Provinsen gik det nok noget lignende som i København. Ofte greb man til Strejke, i Almindelighed med Fordel. Lønforhøjelse opnaaedes saaledes af Murere i Svendborg og Randers, af Skomagere i adskillige Byer, af Skrædere i Horsens og af Skibstømrere i Svendborg og Frederikshavn. Af de sparsomme Oplysninger lader det sig ikke se, i hvilken Udstrækning Købstædernes Mestre bandt sig til at overholde de trufne Overenskomster. Heller ikke lader det sig i Reglen afgøre, om der var Tale om Forhøjelse af Dagløn eller Akkord. Efterretningerne fra Datiden taler ofte om procentvise Lønforhøjelser. For at gennemføre disse overfor muligt bestaaende Akkordsatser var det ikke nødvendigt at omarbejde eventuelle hidtidige Prisaftaler eller, hvis saadanne har eksisteret, Priskuranter. Man kunde hjælpe sig med at udregne Lønnen paa sædvanlig Vis og saa forhøje Slutresultatet med de omtalte Procent. En

¹⁸⁾ Bidrag 305-06. — Bruun 173-74.

Forhøjelse af Prisaftalernes enkelte Poster vilde derimod hyppigt føre til, at man maatte regne med ubekvemme Brøkdeler af Skilling¹⁹).

De mange Lønforhøjelser var dog ikke altid sikre Gevinster. Selv om en Forsamling af Mestre vedtog, at de indtil videre fandt for godt at give saa og saa høj Løn, havde Svendene ingen Garanti for, at de enkelte Mestre virkelig handlede derefter, og heller ikke for, hvor længe dette »indtil videre« vilde vare. Naar som helst kunde Mestrene igen begynde at sætte Lønnen ned, og hvis de gjorde det i en Periode med megen Arbejdsløshed, maatte Svendene tage til Takke. Saaledes gik det Københavns Skomagere. Mestrene havde kun givet deres Tilsagn om de 30 pCt.'s Lønforhøjelse mundtlig, og mange af dem nedsatte i den følgende Vinter Lønnen. Netop under Skomagerstrejken 1872 begyndte Svendene imidlertid at faa Øjnene op for denne Fare, og de Mestre, der antog Svendenes Priskurant, mødte snart Kravet om hver især at give deres Underskrift paa, at de vilde overholde den. Da Skomagersvendene vedtog Strejkens Ophør, besluttede de ogsaa »saa vidt muligt at afholde sig fra at tage Arbejde hos de Mestre, som ikke skriftlig var gaaet ind paa Svendenes Fordringer«²⁰). Ved at Mestrene saaledes forpligtede sig, opnaaede man, at de ad Rettens Vej kunde tvinges til at betale Priskurantens Løntakster. Overenskomsterne mellem Arbejder og Arbejdsgiver blev til retsgyldige Kontrakter. Siden Forordningen af 1800 havde man ved Fastsættelse af Løn i Haandværk og Industri næppe skænket Værdien af skriftlige Aftaler ret mange Tanker. Nu indsaa Svendene, at de ikke længere kunde nøjes med mundtlige Løfter, men maatte have skriftlig Overenskomst med Mestrene, og naar Mestrene i et Fag ikke havde en Organisation, hvis Repræsentanter kunde underskrive paa en kollektiv Aftale, maatte man indhente hver enkelt Mesters Underskrift.

Det Fag, som næst efter Skomagerne kom til at benytte denne Fremgangsmaade, blev Bygningssnedkerne²¹). I Efteraaret 1871 havde Fagets Svende nedsat et Udvalg til at udarbejde en Priskurant; men Udvalget gav sig god Tid, og der oprettedes imens en Fagforening til at gennemføre Sagen. Først $\frac{10}{5}$ 1872 havde man en Fortegnelse over Priserne for Fyrretræs Bygningssnedkerarbejde færdig. Medens Skomagernes Priskurantforslag havde været en summarisk og primitiv Skitse, var Bygningssnedkernes et omhyggeligt og smukt Stykke Arbejde, der fyldte ikke mindre end 24 Tryksider²²). Nogle faa Dage efter nedsatte Mestrene et Udvalg til at overveje Forslaget; men deres endelige Svar blev en Gentagelse af Mesterflertallets Opfattelse fra November 1871, nemlig at Lønnen var en Privatsag²³). Imens gav Svendene sig stadig god Tid. Ikke før $\frac{7}{8}$ vedtog de at udlevere Prisfortegnelserne²⁴), der maaske først nu forelaa trykt, og til en Begyndelse afventede de rolig, hvor mange af Mestrene der frivilligt vilde skrive under.

C. C. Hougaard fortæller, hvorledes han var med til at bringe den første Mester til at acceptere. Hele Bevægelsen fandt Sted paa en Tid, da der var Arbejde nok, saa Svendene var ret ved Humøret til at gaa paa. Man lod altid Mestrenes egne Svende præsentere

¹⁹) Jfr. Dags-Telegraphen $\frac{5}{12}$ 1871.

²⁰) Soc. $\frac{25}{8}$, $\frac{4}{7}$ (herfra Citatet), $\frac{7}{9}$ 1872. — Soc.-Dem. $\frac{14}{5}$ 1874.

²¹) Schovelin 114-27. — Bidrag 313-14. — Bruun 184-87.

²²) Prisfortegnelse for Fyrretræs Bygningssnedker-Arbejde, udarbejdet af Svendeudvalg og vedtaget af Fagforeningen, $\frac{10}{5}$ 1872, K. B. — Soc. $\frac{7}{6}$ 1872. — Jfr. J. Schovelin i Nationaløkonomisk Tidsskr. 1884, 200 og 201.

²³) Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol $\frac{14}{5}$ og $\frac{14}{6}$ 1872.

²⁴) Bygningssnedkernes Fagforenings Protokol 1872—77.

Aktstykket for dem, og en Del vilde ogsaa betale, som Svendene ønskede, »men afgive deres Underskrift derpaa, det var dog for galt, det trykkede de dem ved«. Svendene maatte da true dem med Strejke. En gammel Lavsmester blev saa opbragt, at han svor paa, at han hverken her eller i Helvede vilde skrive under, og han holdt Ord, lod sin Forretning gaa i Hundene og bukkede selv under som en syg og fattig Mand. Man henvendte sig først til de Murer- og Tømrermestre, der beskæftigede Snedkersvende paa deres Bygninger. Hougaards Mester var en af dem, og han kunde godt tænke sig at skrive under; men han vilde naturligvis nødig være den første. Imidlertid havde han en Bygning under Arbejde, der skulde være færdig til Oktober Flyttedag, og Resultatet blev da, at han efter et Par Dages Betænkning gav efter. Hougaard og hans Kammerater mødte derefter stolte op i Fagforeningen med den første Underskrift²⁵⁾.

I Løbet af Sommeren og Efteraaret skrev en Del Mestre virkelig under; i November var man kommet saa vidt, at 7—800 Svende var beskæftiget hos Underskriverne, og $\frac{5}{12}$ vedtog Svendene at erklære Prisfortegnelsen for gennemført²⁶⁾. I Mellemtiden havde Mestrene imidlertid ogsaa nedsat et Udvalg til at udarbejde Priskurant, og $\frac{11}{12}$ vedtog de at lade deres Udkast trykke. Kort Tid efter bestemte de, at det skulde træde i Kraft $\frac{5}{1}$ 1873, og efter Nytaar udkom det, meget anseligere end Svendenes og forsynet med Tegninger²⁷⁾. Desuden protesterede de mod, at Svendenes Priskurant skulde være gældende, idet de hævdede, at de ikke havde skrevet under paa at overholde den før fra den $\frac{1}{1}$ 1873, men tværtimod taget det Forbehold, at den ikke skulde træde i Kraft, hvis ikke alle Mestrene skrev under, og dette var ikke sket²⁸⁾. Efter Nytaar kom det da til en alvorlig Styrkeprøve. 100 Mestre havde underskrevet Svendenes Tarif, 60 havde underskrevet Mestrenes; men af disse havde 37 underskrevet dem begge — de sidste var aabenbart ikke klar over, hvad man paa den Maade kunde udsætte sig for; det hele var jo saa nyt. Resultatet blev, at Lockouten maatte opgives, og Svendenes Priskurant benyttes foreløbig²⁹⁾. Paa Mestrenes Forslag nedsattes derpaa et Fællesudvalg til at udarbejde en Priskurant, og som Hougaard skriver: »nu sad Mestre og Svende paa hver sin Side af det grønne Bord og halede til sig og stred imod efter bedste Beskub. I Virkeligheden forstod Parterne ifølge Hougaards Beretning hinanden ret godt, naar det kom til Stykket. Ogsaa Mestrene var for det meste Smaakaarsfolk, mange af dem Mænd, der »ved et eller andet Tilfælde havde løst Borger-skab«³⁰⁾. Nogenlunde hurtigt kom man da overens, og $\frac{14}{3}$ var Udkastet færdigt og blev underskrevet af Fællesudvalget, 9 Mestre og 9 Svende. Det blev derefter vedtaget, dels i Lavet, dels i Fagforeningen, og $\frac{18}{5}$ 1873 kunde Bygnings-snedkernes Priskurant endelig træde i Kraft. Samtidig nedsattes et Fællesudvalg paa 3 Mestre og 3 Svende til at dømme om Uoverensstemmelser ved Fortolkningen af Priskuranten, altsaa en Voldgiftsret³¹⁾.

Endelig var det lykkedes Arbejderne paa Trods af Mestrenes Modstand at skaffe en Priskurant gennemført i et helt stort Fag i Hovedstaden. Den Fremgangsmaade at lade et Fællesudvalg, bestaaende af lige mange Repræsentanter for begge Partier, udarbejde Forslag til Priskurant og saa bagefter at lade

²⁵⁾ C. C. Hougaards haandskrevne Erindringer, 8-10. — Jfr. Soc. $\frac{28}{7}$ 1872.

²⁶⁾ Soc. $\frac{23}{11}$ og $\frac{13}{12}$ 1872.

²⁷⁾ Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol $\frac{13}{8}$, $\frac{30}{8}$, $\frac{11}{12}$ og $\frac{30}{12}$ 1872. — Soc. $\frac{7}{1}$ 1873. — Priisfortegnelse for Fyrretræs-Bygnings-Snedkerarbejde, 1873, K. B.

²⁸⁾ Soc. $\frac{31}{12}$ 1872, $\frac{12}{2}$ 1873. — Schovelin 118.

²⁹⁾ Dags-Telegraferne $\frac{9}{2}$ 1873. — Soc. $\frac{10}{1}$, $\frac{11}{2}$, $\frac{12}{2}$ 1873.

³⁰⁾ C. C. Hougaards haandskrevne Erindringer, 12-13.

³¹⁾ Bygnings-snedkernes Fagforenings Protokol 1872-77, $\frac{21}{3}$ og $\frac{29}{5}$ 1873. — Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol $\frac{26}{3}$ og $\frac{12}{5}$ 1873. — Bruun 394.

saavel Arbejdernes som Arbejdsgivernes Organisationer vedtage dem paa Generalforsamling, blev i Længden den almindeligt brugte. Bygningssnedkerpriskuranten blev tilmed fulgt af Danmarks første virkelig eksisterende Voldgiftsret. Forskellige Forsøg paa at faa nedsat en saadan Domstol var hidtil strandede³²⁾. Efter alt at dømme blev Snedkernes Voldgiftsret i alt Fald for en Tid ogsaa benyttet i Praksis³³⁾.

Andre Fags Arbejdere maa have fulgt Bygningssnedkernes Held med største Interesse, ikke mindst deres nærbeslægtede Kolleger Møbelsnedkerne. Den Forhøjelse, som de havde erhvervet forskellige Steder i 1871, var i mange Tilfælde gaaet tabt, bl. a. ved at nye Møbelmodeller var blevet indført³⁴⁾. I November 1872 holdt de derfor et Møde, hvor de besluttede at nedsætte et 5 Mands Udvalg, som atter skulde raadføre sig med 1—2 Svende fra hvert Værksted og derpaa udarbejde en Priskurant. Arbejdet blev vel afbrudt en Tid, mens Kræfterne samledes om Dannelsen af en Fagforening; men i Januar 1873 nedsatte denne Forening selv et Udvalg til at udarbejde Priskurant³⁵⁾. Medens Udvalget arbejdede, benyttedes Foraaret til rundt om at fremkalde Lønforhøjelser. Samtidig skaffede det nærbeslægtede Pianofortearbejderfag sig paa lignende Vis en Lønforhøjelse. Ikke før i Juni var Priskurantforslaget færdigt, og først i August vedtog Fagforeningen at gennemføre det³⁶⁾. Mestrene forkastede det imidlertid med den Begrundelse, at Møbeleksporten vilde op-høre, hvis Arbejdslønnen skulde være saa høj, som Svendene foreslog³⁷⁾. Tydelig nok følte nogle af de Mestrene, som havde vist sig imødekommende 1871, sig forurettet ved Svendenes Selvraadighed³⁸⁾, og mange af Mestrene forlangte nu, at Svendene skulde skrive under paa Tilfredshedserklæringer, hvis de ikke vilde lockoutes. Dette kom som en Overraskelse, og en hel Del skrev under. Den Strejke, som samtidig udfoldede sig i Faget, endte derfor med Nederlag, endskønt en Del Svende forlod Byen³⁹⁾. Haabet om at gennemføre Priskuranten maatte da opgives indtil videre. I det følgende Aar foreslog Møbelsnedkernes Fagforening beskedent, at den ældste Svend paa hvert Værksted skulde lave en Fortegnelse over de gangbare Akkordpriser der paa Pladsen, for at den kunde tjene til Vejledning⁴⁰⁾.

Helt anderledes let gik det for Tømrerne. I Sommeren 1872 sendte Bygningstømrerne et Priskurantforslag til deres Mestrene. Det var udarbejdet af et Svendeudvalg og underskrevet af 392 Svende, og det kom nu til at cirkulere blandt Mestrene⁴¹⁾; men efter Nytaar 1873 enedes man om at nedsætte et Fællesudvalg, og Resultatet blev da, at man uden nogen Arbejdsnedlæggelse fik en Priskurant af 20/6 1873, vedtaget paa Generalforsamling hos begge Parter og gyldig fra 1/7. Den udkom, underskrevet af Oldermændene og Hustømrer-

32) Bruun 393.

33) Jfr. Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol 10/6 og 9/9 1873.

34) Schovelin 132.

35) Soc. 29/11 og 17/12 1872, 8/1 1873.

36) Smst. 25/6 og 8/8 1873. — Prisfortegnelse over samt Veiledning for Betalingen af Arbejdslønnen for almindeligt og gangbart Meubel-Snedker- og Stolemagerarbejde, udarbejdet af et af Snedker- og Stolemager-Foreningen nedsat Udvalg, K. B. og U. B.

37) Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol 20/6, 9/9 og 9/9 1873. — Soc. 18/9 1873.

38) Jfr. Soc. 30/9 1873.

39) Soc. 4/10, 6/10, 9/10, 10/10, 14/10, 15/10, 7/11 og 21/11 1873.

40) Smst. 4/3 1874.

41) Kbh. Tømrerlav, Diverse Dokumenter 1831—88, 3/7 1872 (Udkast til Priskurant med Svendenes Underskrifter).

foreningens Formand, og da der hen paa Efteraaret var en Mester, som ikke vilde betale efter den, vedtog man straks at strejke hos ham⁴²). Ogsaa Skibstømmerne nedsatte i 1872 et Svendeudvalg til at forelægge en Prisliste; men ligesom Skomagere og Møbelsnedkere opnaaede de kun Lønforhøjelser⁴³).

Foruden Bygningssnedkere og Tømrere fik i København 1873 Væversvendene ved Strejke forskellige Mestre, navnlig Linned- og Damaskvævere, til at antage Priskuranter, medens nogle Hvergarnsvævere fik Lønforhøjelse. Ogsaa her blev det dog snart nødvendigt at strejke hos en Mester, der ikke overholdt Aftalerne, og Formanden for Væversvendene skal være blevet boycottet af Mestrene, saa han maatte forlade Byen⁴⁴).

Paa Fabrikkerne var det overhovedet ikke let for Arbejderne at gøre sig gældende. Paa Kastrup Glasværk fik de dog 1873 Lov at revidere en ny Tarif, som udstedtes i Anledning af, at en ny Gasovn blev taget i Brug.

I Provinsen lykkedes det ligesom i 1872 Svendene at opnaa nogle Lønforhøjelser, saaledes blandt Cigarmagere i Fredericia, Snedkere i Aarhus, Skomagere i Ebeltoft, Formere i Nykøbing F. og Smede og Arbejds mænd paa Rasmussens Jernstøberi og Maskinfabrik i Slagelse; men flere af Aarets Lønbevægelser mislykkedes⁴⁵).

Imidlertid foregik den store Fagforeningsgrundlæggelse i København fra Sommeren 1873 til den følgende Vinter, og endnu mere end Internationales Sektioner tog de nye Foreninger Sigte paa at gennemføre Priskuranter. 1874 blev derfor et begivenhedsrigt Aar, saaledes som ogsaa Strejkernes Antal viser. Først hører man om Malerne i København. I December 1873 nedsatte Vognmalersvendene et Priskurantudvalg, og ligesom hos Møbelsnedkerne søgte Udvalget at samle Oplysninger rundt om fra de forskellige Virksomheder. I Marts 1874 forelagde man derefter under meget hensynsfulde Former et Forslag for Mestrene, og efter at de havde nedsat et Forhandlingsudvalg⁴⁶), kom man ogsaa 7/5 1874 overens om en Akkordpriskurant, men ikke som en Takst, Mestrene forpligtede sig til at overholde, kun som en Vejledning, der anbefalede til praktisk Rettesnor i Lønningsforholdet. Hvor Akkord ikke kunde benyttes, skulde Daglønnen fastsættes ved privat Overenskomst mellem Mester og Svend. Som man kunde vente, viste det sig hurtigt, at Taksten ikke blev overholdt alle Vegne⁴⁷), og snart klagede Svendene tillige over, at Mestrene satte Fordringerne op, fordi Priskuranten udgav sig for at gælde for »godt udført« Arbejde⁴⁸). Denne Vejledning gjaldt dog kun Bygningsarbejde og Skrift. For Møbelmalere udarbejdedes en anden Akkordpriskurant, hvis Oprindelse og Gyldighed ikke kan klarlægges helt, men som dog efter alt at dømme kun beroede paa Svendenes Vedtagelse. Den angav Lønsatserne i gammel Mønt og tryktes, hvor de socialistiske Arbejdere sædvanlig fik deres Priskuranter udført, nemlig hos J. Henriksen, og den bærer 3 Underskrifter, formentlig alle af Svende (J. Jensen, V. E. Berg og L. Johansen).

⁴²) Soc. 21/10 1873.

⁴³) Soc. 21/10, 31/12 1873. — Skibstømmernes Fagforening 1871—1921, 28-29. — Dansk Skibstømmerforbund 1892—1932, 9.

⁴⁴) Soc. 2/11 1873. — [J. J. Møller & C. Larsen:] Tekstilarbejdernes Fagforening 1873—1923, 26.

⁴⁵) Schovelin 143. — Bruun 331.

⁴⁶) Soc. 4/12 1873, 8/1, 6/3, 21/3 1874. — Schovelin 162. — Bruun 203-04.

⁴⁷) Soc.-Dem. 12/11, 29/11 og 22/12 1874. — Fagtidende for Malere Jan. 1875. — Bruun 204.

⁴⁸) Fagtidende for Malere Nov. 1874.

Ligeledes i 1874 genoptog Københavns Skomagersvende Kampen for at faa en Priskurant. De havde denne Gang gjort sig adskillig mere Umage med deres Forslag end i 1872. Et Svendeudvalg var blevet nedsat i Oktober 1873 og arbejdede til Januar 1874. Forslaget delte Arbejdet i 3 Klasser, saaledes at man regnede med at faa 18, 16 og 12 Sk. i Timen⁴⁹⁾. Lavet vedtog imidlertid, at Overenskomsterne vedvarende maatte blive en frivillig Sag mellem hver enkelt Mester og hans Svende⁵⁰⁾. En Strejke blev derfor uundgaaelig. Nogle Enkeltmestre skrev vel under, 20 paa III. Klasses Priskurant, 19 paa II., ingen paa I. Dette forslod lidet, og da en Del Mestre saa tilbød 25 pCt.'s Lønforhøjelse, maatte man ligesom i 1872 give efter, og Strejken blev hævet hos alle dem, der skrev under paa Forhøjelsen. Faa Dage senere maatte man dog helt aflyse Arbejdsnedlæggelsen⁵¹⁾. Ligesom i 1872 fortsatte Skomagerne deres Lønbevægelse i Provinsen, og for det meste opnaaede de Lønforhøjelse ved fredelig Forhandling; kun i Kolding kom det til Strejke.

Ogsaa Skræderfaget oplevede en landsomfattende Bevægelse; men her var det Provinsen, der gik i Spidsen, og i en Mængde Byer tiltvang Skrædersvendene sig betydelige Forhøjelser. Ofte opnaaedes Overenskomsterne dog først efter Arbejdsnedlæggelse. Navnlig i Horsens kom til en ubarmhertig Strejke. Overalt sikrede man sig de enkelte Mestres Underskrift. Formodentlig var det Priskuranter, der saaledes blev vedtaget; men dette lader sig ikke afgøre af de kortfattede Notitser, som er bevaret derom. I København forekom allerede om Foraaret en Lønforhøjelse hos en Skrædermester; men om Efteraaret fik man efter Strejke et af de største Firmaer, Brdr. Andersen, til at skrive under paa en Priskurant.

I de øvrige Fag var der forholdsvis roligt i Provinsen. I Aarhus naaede Snedkersvendene ved en Strejke at faa underskrevet en Priskurant, der gav nogen Lønforhøjelse, og de fleste Murermestre i samme By skrev ligeledes under paa en Priskurant. I Horsens fik Snedkerne en Overenskomst ved Forhandling.

I København blev derimod en Række Fag inddraget i 1874-Aarets Lønbevægelser. I Foraarsmaanederne forhandlede mellem Grovsmedeforeningen af 1873 og Smedemesterforeningen⁵²⁾. Rundt om opnaaede Smedesvendene samtidig Forbedringer, og i Juni gik Smedemesterforeningen med til en Dagløn af 8 Mark; men ligesom hos Murerne havde Indrømmelsen Form af en Lavsvedtagelse; man bandt sig ikke skriftlig til noget. Iøvrigt fremturede Murerlavet selv stadig i Anvendelsen af det gamle System. I Juli 1874 lod det udgaa et Cirkulære til sine Medlemmer angaaende Murerarbejdsmandenes Løn. Anledningen var aabenbart en hel Del Uro blandt Haandlangerne, og det er tydeligt, at Mestrene nødigt gjorde Indrømmelser overfor saadanne ufaglærte Folk. Cirkulæret er fuldt af nedsættende Bemærkninger om dem. Jo større Daglønnen bliver, hedder det, des oftere forsømmer de Arbejdet »for at tilbringe Tiden paa en Maade, der hverken styrker dem fysisk eller aandelig, og som ej heller bedrer Familiernes Omstændigheder«. Alligevel foreslaar

⁴⁹⁾ Soc. 18/10 1873, 3/1, 28/1 og 20/3 1874. — Priskurant for samtlige Skomagere i Kjøbenhavn [1874], 1 Bl., K. B.

⁵⁰⁾ Kbh. Skomagerlavs Amtsprotokol 1822—79, 27/4 og 12/6 1874.

⁵¹⁾ Soc.-Dem. 14/6 1874.

⁵²⁾ Et Læg herom i Kbh. Smedelavs Diverse. — H. Bruun og W. Jacobsen: Grovsmedeforeningen af 1873, 1933, 63-64.

man dog alle Mestrene at overholde nogle anførte Lønsatser; men for ikke at binde sig for fast, tilføjer man, at Priserne jævnlig bør »modificeres efter Tidsomstændighederne«.

Resultatet af den fornyede københavnske Fagbevægelses Virksomhed var saaledes ikke endnu iøjnefaldende i de hidtil omtalte Fag. Andre Fag opnaede imidlertid at faa Overenskomster. Allerede i Foraaret gennemførte Korkskærerne en Priskurant ved Strejke, og stillet overfor Møntforandringens Indførelse ved Nytaar 1875 vedtog Fagets Svende ^{27/12} en revideret Udgave heraf, hvori Priserne var anført i Kroner og Øre; Svendene frygtede, at Fabrikantterne skulde komme for Skade at omregne, saa Lønnen blev mindre. Dernæst Bødkerne. De havde 1872 nedsat det første Priskurantudvalg, og i Marts 1874 androg de Mestrene om Lønforhøjelse. Atter i Juni samme Aar nedsatte Fagforeningen et Udvalg til at fremkomme med Forslag, og i Løbet af faa Dage var Udkastet færdigt og trykt. Det lykkedes ogsaa at faa enkelte Mestre til at skrive under; men bagefter mente Svendene dog, at Resultatet havde været mindre heldigt⁵³). Om Efteraaret henvendte Bogbindersvendene sig til deres Mestre om at faa en Priskurant i Stand. Forsøget 1871—72 var slaat fejl; men nu fik man efter en Strejke i alt Fald 24 Mestre til at skrive under paa, at de i det mindste foreløbig vilde betale efter Svendenes Forslag. Samtidig nedsattes et Udvalg paa 2 Mestre og 2 Svende til at foretage en Revision; men bagefter skal Mestrene have ladet trykke en Priskurant, der fastsatte 11 Timers Arbejdsdag, skønt Svendene ønskede 10⁵⁴).

Efter langvarig Forhandling naaede ogsaa Typograferne Overenskomst. Saa tidlig som November 1873 havde et Udvalg af dem tilvejebragt et Udkast, der i Modsætning til de øvrige Priskuranter vides at være blevet til som en Art Oversættelse af den tyske Sættertarif⁵⁵). Bogtrykkerne vilde dog ikke dengang forhandle, og da man forsøgte en Strejke paa Rigsdagstrykkeriet, led man Nederlag. Det lykkedes imidlertid at faa dette Trykkeris Principal, Fr. Schultz, til at love at gøre, hvad han kunde, for at faa de andre Principaler med til en Forhandling, og i Maj 1874 nedsatte begge Parter Forhandlingsudvalg. ^{1/9} afgav Fællesudvalget en Betænkning og ^{15/9} vedtog man den fra begge Sider, saa den kunde træde i Kraft fra ^{1/1} 1875. Der opnaaedes herved en Lønforhøjelse; men efter Gennemførelsen af denne Tarif var det, Principalerne dannede den første levedygtige moderne danske Arbejdsgiverforening, Foreningen af danske Bogtrykkere⁵⁶). I nye Erhverv og i Fag, hvor der ikke var bevaret Rester af de gamle Mesterlav, blev det efterhaanden nødvendigt at oprette saadanne Foreninger. I Begyndelsen gjorde Arbejdsgiverne det maaske nok i Haab om, at de derved kunde faa Magt til at sprænge de nye Arbejderorganisationer; men i Længden blev de nye Foreninger udmærket brugelige som lige Modpart overfor Arbejdernes Foreninger, naar der skulde afsluttes kollektive Overenskomster. Tilvejebringelsen af ligeberettigede Forhandlingsorganer var

⁵³) Kbh. Bødkerlavs Diverse Sager 1781—1890, Marts 1874. — Soc.-Dem. 7/6, 11/6, 18/6 1874; 8/7 og 14/7 1875.

⁵⁴) [Jul. Schött m. fl.:] Bogbindersvendeforeningen 1873—98, 16-17. — C. P. Nielsen & R. Berg: Danmarks Bogbindere gennem 400 Aar, 1926, 120.

⁵⁵) Udkast til Sætter-Tarif vedtaget og underskrevet af Trykkeriernes Tillidsmænd i Udvalgets Møde ^{29/11} 1873, U. B. — Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 1874, 27. — Typ.-Tid. ^{19/3} 1875. — [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 141-52. — Bruun 211-12.

⁵⁶) Bruun 380. — Om Arbejdsgiverforeningerne iøvrigt: H. Bruun i Bidrag 352-412.

en Grundbetingelse for Ro i Arbejdsforholdene, og ligesom Snedkerne oprettede nu ogsaa Bogtrykkerne en Voldgiftsret⁵⁷⁾.

Gældende fra Nytaar 1875 fik foruden Typograferne ogsaa Kurvemagerne en ny Priskurant, der indeholdt en væsentlig Lønforhøjelse. Svendeudvalget var saa tilfreds med Udbyttet, at det overfor den Forsamling, der skulde godkende det, bad sig fri for at læse det temmelig vidtløftige Udkast op, og man fik det vedtaget uden at gaa i Enkeltheder. Hos en enkelt Mester var Svendene i Forvejen gaaet ind paa en særlig Tarif; men denne Partikularisme vakte saa stor Uvilje hos de øvrige Svende, at Fagforeningen ogsaa maatte tvinge vedkommende Mester til at følge Trop⁵⁸⁾.

Ligesom 1874 blev 1875 et indholdsrigt Aar. Først fik Københavns Tømmer-svende deres Priskurant revideret. Om Foraaret 1874 havde de selvbestalt indført en Forkortelse i Arbejdstiden. Om Efteraaret kom det til en Række interessante Lønforhandlinger. Først anmodede Svendene om Forhøjelse i Vinterdaglønnen; men Mestrene svarede, at de i Virkeligheden betalte endnu højere, end Svendene forlangte. Derefter vedtog Svendene en fornyet Henvendelse, og Mestrene lod nu ogsaa imødekommende, men stillede Krav om, at samtlige Svende skriftlig skulde forpligte sig til at arbejde for den paagældende Løn⁵⁹⁾. Dette vilde Svendene ikke, og kun en Tømmermesterforening af 1873, der bestod af Mestrene uden Prøve, gik ind paa Forhøjelsen. Hen paa Foraaret afslod det gamle Lav ogsaa en Forhøjelse i Sommerdaglønnen, idet de stadig beholdt sig til, at Svendene jo ikke vilde skrive under paa Mestrenes Forlangende⁶⁰⁾. Derimod nedsattes i Januar paa Svendenes Initiativ et Fællesudvalg fra det gamle Tømmerlav og fra Hustømmerforeningen til at forhandle om Akkordpriserne⁶¹⁾, og i April traadte en ny Akkordpriskurant i Kraft, »vedtaget af et med Fuldmagt udstyret Udvalg«, ligesom Priskuranten af 1873 underskrevet af Oldermænd og Hustømmerforeningens Formand. Taksterne blev ved denne Lejlighed omredigeret til Kroner og Øre.

Som sædvanlig var der Uro samtidig hos Tømrere og Murere. Murersvendene var jo slet ikke tilfreds med Priskuranten af 1873, og 1/4 1874 foreslog de Nedsættelse af et Forhandlingsudvalg⁶²⁾. Et Svendeudvalg udarbejdede ogsaa et Udkast, som først var færdigt i Oktober⁶³⁾; men det var tydeligt, at Mestrene stadig ønskede at diktere Arbejdsbetingelserne. De opstillede ogsaa en Priskurant, men uden Forhøjelse, blot med de gældende Priser oversat til Kroner og Øre. Svendene vedtog da, at deres Priskurant skulde gælde fra Nytaar⁶⁴⁾,

⁵⁷⁾ Bruun 396.

⁵⁸⁾ Soc.-Dem. 18/11 1874. — I U. B. findes: 1) Arbejds-Tarif for Kurvemagersvendene i Kjøbenhavn, trykt hos H. Christjansen, Vandkunsten 13, med d'Hrr. Z. og R. Wenglers Underskrifter og indeholdende almindelige Bestemmelser og forholdsvis lave Priser; 2) Arbejds-Tarif for Kurvemagersvendene i Kjøbenhavn, trykt hos Henriksen (Socialisternes Bogtrykker), med 15 Arbejdsgiveres Underskrifter (ogsaa Wengler'nes), uden almindelige Bestemmelser.

⁵⁹⁾ Kbh. Tømmerlavs Diverse Dokumenter 1831—88, 9/10 og 4/11, 28/11 og 10/10 1874. — C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 226-27.

⁶⁰⁾ Kbh. Tømmerlavs Diverse Dokumenter 11/3 og 24/3 1875.

⁶¹⁾ Smst. 7/1 og 27/1 1875.

⁶²⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1849—91, 1/4 1874.

⁶³⁾ Avertissement i Soc.-Dem. 22/10 1874. — Priscourant over Muurarbejde for Muur-svende i Kjøbenhavn fra 1/1 1875, udarbejdet af Murersvendelavet, K. B.

⁶⁴⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokol 1862—97, 11/12, 28/12, 29/12 1874. — Soc.-Dem. 12/1, 13/1, 28/1 1875.

og en større Krig var saaledes tilrettelagt; men endelig enedes man om at nedsætte et Fællesudvalg, og i Slutningen af April forelaa dette Udvalgs Forslag, som begge Parter vedtog, saa den kunde træde i Kraft $\frac{2}{3}$ 1875. Langt om længe havde ogsaa Murerne faaet en Priskurant, bygget paa kollektiv Overenskomst.

Samme Foraar skaffede Københavns Skrædersvende sig Lønforhøjelse hos et større Firma, og i April og Maj fik man endnu en Række Mestre til at underskrive Priskuranter. I April fik Blikkenslagerne en Del Mestre til at forhøje Daglønnen. Videre tilkæmpede Hovedstadens Karetmagersvende sig ved 2—3 Maaneders Strejke fra Marts til Juni en Del Fabrikanters Underskrifter paa en Priskurant, men langt fra alle Fagets Mestre skrev under⁶⁵⁾, og et Par af dem averterede offentlig, at de ansaa Priskuranter under enhver Form for uretfærdige, fordi de hindrede, at der blev taget det naturlige Hensyn til Arbejdets Beskaffenhed og Arbejdernes forskellige Dygtighed og Paalidelighed⁶⁶⁾. Ogsaa Drejersvendene, Sadelmager- og Tapetserersvendene forelagde Priskuranter⁶⁷⁾; men Resultatet er ukendt. I Maj Maaned fremsatte Savværksarbejderne et Forslag om Arbejdstid og Betaling for Overarbejde og fik ved Hjælp af Strejke nogle af Fabrikanterne til at skrive under derpaa. I Bygnings-snedkerfaget, hvis Svende allerede i August 1874 havde nedsat et Udvalg til at revidere Priskuranten af 1873, gik Mestrene derimod uden Vanskelighed ind paa en ny Forhandling, og under fredelige Former enedes et Fællesudvalg $\frac{4}{5}$ 1875 om en ny Priskurant med Taksterne i Kroner og Øre. Karakteristisk nok antog Mestrene kun Forslaget paa den udtrykkelige Betingelse, at Svendene igen gik med til Dannelsen af en Voldgiftsret⁶⁸⁾, noget der tyder paa, at Mestrene var tilfredse med den Maade, hvorpaa det nye System virkede.

I Provinsen gik atter 1875 Skomagere og Skrædersvende angrebsvis til Værks og hjemførte forskellige Overenskomster, saaledes Skræderne i Kolding og Præstø og Skomagere i Roskilde. I visse Tilfælde maatte Svendene dog tage til Takke med Kompromis, saaledes Skomagere i Nyborg og Aarhus. Murere og Tømrere i Aarhus erhvervede ved Arbejdsnedlæggelse Forkortelse i Arbejdstiden, og Murersvendene følte sig herover saa stærke, at de forsøgte Gennemførelsen af en Priskurant, dog vistnok uden større Held⁶⁹⁾.

Med denne lange Række af Overenskomster fejrede Arbejderbevægelsen foreløbig sine største praktiske Triumfer; men snart begyndte Nedgangen. Det økonomiske Tidehverv stod for, og nu opnaaede Arbejderne som Regel intet mere uden regulær Kamp. Endnu skaffede Cigararbejderne sig ved forholdsvis korte Arbejdsnedlæggelser gode Lønforhøjelser baade i København, Fredericia og Næstved og fik endda i København vedtaget Voldgiftsret. Men Hovedstadens Skibstømrere maatte strejke et halvt Aar for i November 1875 at opnaa en nogenlunde tilfredsstillende Lønforhøjelse⁷⁰⁾, og da Blikkenslager-svendene fik deres Mestre til at gaa ind paa en Priskurant, blev den ikke stort bevendt. Ganske vist indlod Blikkenslagermestrene sig straks paa Forhandling,

⁶⁵⁾ Soc.-Dem. $\frac{6}{8}$ 1875. — Bruun 212-13.

⁶⁶⁾ Folkets Avis $\frac{28}{5}$ og $\frac{14}{6}$ 1875.

⁶⁷⁾ Soc.-Dem. $\frac{6}{11}$ og $\frac{4}{12}$ 1874; $\frac{28}{2}$, $\frac{11}{3}$, $\frac{20}{3}$ og $\frac{1}{5}$ 1875 — Udkast til 3 Priskuranter over Rejsetøjs-, Tapetserer- og Seletøjs-Arbejde, 1875, K. B.

⁶⁸⁾ Bygnings-snedkerens Fagforenings Protokol 1872—77, $\frac{2}{8}$ 1874. — Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol $\frac{26}{1}$, $\frac{5}{2}$, $\frac{9}{6}$ 1875. — Soc.-Dem. $\frac{5}{8}$ 1874, $\frac{16}{6}$ og $\frac{19}{8}$ 1875.

⁶⁹⁾ Bruun 349-50.

⁷⁰⁾ Bruun 226, 228, 397.

da et Forslag fra et Svendeudvalg blev forelagt dem; men aabenbart ønskede de at trække Tiden ud. Først efter at Svendene havde præsenteret deres Forslag for dem enkeltvis og faaet nogle Stykker til at skrive under, og efter at der andre Steder var opstaaet Lockout, endte Forhandlingerne med, at der vedtoges dels en Priskurant for Bygningsarbejde, dels en for Fabriksarbejde, dog saaledes, at det i det væsentlige var Mestrene, der bestemte Indholdet. I Vinteren 1875—76 skal i København endnu Gipserne have tilkæmpet sig en Priskurant, og endelig vedtog Brolæggerne $1\frac{1}{2}$ 1876 en Tarif. I 1874 havde Brolæggere og Harthuggere virket for Gennemførelsen af en saadan, og 1876-Priskuranten blev nok overholdt de fleste Steder⁷¹). Derimod var det forgæves, at Malerne endnu en Gang søgte at skaffe sig en regelret Overenskomst. Det var ikke for intet, deres Karnevalsavis dette Aar indeholdt et Avertissement, hvorefter man ønskede til Købs »2 à 300 Pd. Stivelse til at holde Ørene stive med paa Udvalget for den nye Prisliste under de forventede Forhandlinger med Mestrene«. Lavet afviste denne Gang enhver Forhandling⁷²), og Svendene maatte nøjes med at lade en ny Udgave trykke af Prislisten fra 1874. I Forordet hertil anbefalede de, at man ved Forudakkordering om de mindre Poster skulde søge at opnaa Vederlag for de 4 pCt., som gik tabt, naar man lod 1 Skilling gælde for 2 Øre. For de større Poster tog allerede Priskuranten af 1874 Hensyn hertil, idet den anførte Priserne i begge Slags Mønt og f. Eks. oversatte 12 Sk. ved 25 Øre. Ogsaa de foretagsomme Bygningssnedkersvende søgte endnu 1876 at faa mere Løn, idet de skrev til Voldgiftsretten om at faa 16—25 pCt.'s Lønforhøjelse; men overfor dette Forsøg paa at gaa en Omvej vedtog Mestrene blot et Afslag⁷³). Ligeledes foretog Tømmerrendene et mislykket Forsøg paa at faa Lønforhøjelse⁷⁴).

Det sidste Fag, hvis Arbejdere var paa Vej til at sætte deres Vilje igennem i København, var Formerne. De skaffede sig hos Schmith & Marstrand ved en Strejke i Juni 1876 Dagløn indført i Stedet for Akkord, og derefter lykkedes det ved fredelig Forhandling at faa Firmaerne R. Koefoed & Co. og Riedel & Lindegaard til at gaa ind paa samme Ordning; men da saa Jernstøberierforeningen $1\frac{1}{7}$ vedtog Akkordtvang og var besluttet paa at gribe til Lockout over hele Linjen, maatte Arbejderne efter en mislykket Strejke give op, og de 3 Firmaer, der allerede havde ladet sig skræmme, følte sig derefter ikke bundet af Indrømmelserne⁷⁵).

Noget bedre gik det endnu Arbejderne i Provinsen. Fra November 1875 haves en Prisfortegnelse for baade Bygnings- og Møbelsnedkerarbejde i Aalborg, forøvrigt den eneste af 70'ernes Provinspriskuranter, hvis Tekst vides at være bevaret i et originalt Tryk. 1876 fik ogsaa Aarhus og Horsens Snedkere efter Strejke Priskuranter med 10 pCt.'s Forhøjelse paa Akkordlønnen. Samme Aar gennemførte Tømmerne i Horsens og formodentlig ogsaa Murerne en Arbejdstidsforkortelse; rundt om i forskellige Byer var der ligesom de to foregaaende Aar Uro blandt Skræderne, og i Aalborg og Aarhus lykkedes det dem at faa

⁷¹) Soc.-Dem. $19\frac{1}{5}$ 1876.

⁷²) Soc.-Dem. $\frac{3}{2}$, $15\frac{1}{2}$, $22\frac{1}{4}$ 1876. — Farveladen, Tirsnatn $14\frac{1}{3}$ 1876. U. B. — Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, $23\frac{1}{3}$ 1876. — Bruun 242, Note.

⁷³) Bygningssnedkernes Fagforenings Protokol 1872—77, $25\frac{1}{2}$, $21\frac{1}{4}$ og $4\frac{1}{3}$ 1876. — Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol $31\frac{1}{3}$ 1876.

⁷⁴) Kbh. Tømmerlavs Diverse Dokumenter 1831—88, $25\frac{1}{8}$ og $7\frac{1}{11}$ 1876.

⁷⁵) Forhandlingsbog for Jernstøberierforeningen af 1872, 1871—1902, $11\frac{1}{7}$, $12\frac{1}{7}$, $25\frac{1}{7}$, $30\frac{1}{7}$ og $4\frac{1}{8}$ 1876. — Soc.-Dem. $16\frac{1}{7}$ 1876.

en Lønforhøjelse hos nogle enkelte Mestre, ja endnu saa sent som i September fik man en Skrædermester i Fredericia til at gaa ind paa en Priskurant. Andre Steder maatte man derimod nøjes med et Kompromis. Saaledes gik det efter en langvarig Formerstrejke i Aarhus i Vinteren 1875—76 og efter en Strejke paa Silkeborg Papirfabrik i Foraaret 1876.

Selv om nu Efterretning savnes om en Del af, hvad der foregik, saa staar dog saa meget fast, at baade i København og efter alt at dømme ogsaa i Provinsen opnaaede Arbejderne i ikke ringe Udstrækning ad Overenskomstens Vej paa lige Fod med Arbejdsgiverne at blive medbestemmende om de Betingelser, hvorunder de skulde arbejde. Med Oprettelsen af Overenskomsterne blev der slaaet et alvorligt Skaar i Liberalismens frie Fastsættelse af Lønnen mellem den enkelte Arbejdsgiver og den enkelte Arbejder, og den patriarkalske Enevælde blev rystet i sin Grundvold, ja paa visse Felter helt omstyrtet. De Regler for Arbejdsforholdene, som Statsmagten ikke vilde paatage sig at fastsætte, bl. a. fordi det mentes at stride mod den personlige Frihed, begyndte Erhvervenes Mænd nu selv at formulere og frivillig at antage til Overholdelse, og i Stedet for den Tvang, som Lavsvæsenet havde paalagt dem, og som de var blevet fri for 1862, begyndte de at underkaste sig en ny Tvang, som i ingen Henseender blev ringere end den, Lavene paabød. Indenfor Samfundslivet var dermed begyndt en Nyskabelse, som siden skulde vise sig at faa den største Betydning.

Resultater.

At opgøre i Enkeltheder, hvilke Forandringer Arbejdsforholdene undergik i Løbet af 70'erne, lader sig kun delvis gøre. Til at give fuldstændig Besked er Efterretningerne for spredte. Hverken kendes Strejkernes eller Overenskomsternes Antal. Heller ikke vides det altid, hvad de indgaaede Overenskomster gik ud paa, eller i hvilken Udstrækning deres Bestemmelser blev udført i Praksis. Ligeledes er det svært at danne sig et Begreb om, i hvilken Udstrækning Ændringerne skyldtes Socialismen. Naar de socialistiske Organisationer kun omfattede en Brøkdel af Arbejderstanden, turde man vel ikke vente saa meget af dem; men man maa ikke overse, dels at deres Eksempel smittede og fik ikke-socialistiske Arbejdere til ogsaa at stille Fordringer, dels at adskillige Arbejdsgivere af Frygt for Socialismen og dens eventuelle Virkninger søgte at reformere paa Forhaand. Det er dog sjældent, der foreligger Bevis for, at Arbejdsgiverne gjorde Indrømmelser ud af pure Socialistforskrækkelse. Ved enkelte Lejligheder købte de rigtignok med Lønforhøjelser eller med Syge- og Alderdomshjælp Arbejderne til at lade være at inklade sig med Fagbevægelsen; men om det var Socialistfrygt, der drev paa, vides ikke i saadanne Tilfælde, som naar Frich i Aarhus 1872 »uden Anmodning fra sine Arbejdere« forhøjede Daglønnen med 8 Sk.¹⁾ Undertiden havde nok Frygten for Socialisterne den helt modsatte Virkning, at Arbejdsgiverne var bange for, at en Smule Eftergivenhed skulde blive opfattet som et Svaghedstegn, og derfor overhovedet ikke vilde strække sig en Tomme. Schovelin mener f. Eks., at dette spillede en Rolle under Murerskruen 1872²⁾.

Det er givet, at den egentlige Aarsag til mange af Lønbevægelserne ikke var

1) Soc. 5/9 1872.

2) Schovelin 88-89, 229-30.

Socialismen, men de opadgaende Konjunkturer. Selv i det stærkt organiserede Snedkerfag viser dette sig at være Tilfældet. Socialismen blev her kun Anledningen. Selv om den aldrig var fremkommet, var der alligevel paa samme Maade som i 60'erne kommet Lønbevægelser; men det tør siges, at Pios Fremtræden gav Arbejdsgiverne et Chok, og i deres første Overraskelse gik nogle af dem sikkert med til en Del mere, end de ellers havde været villige til. Det er paa den anden Side klart, at Konjunkturerne ikke kan betragtes som Aarsagen, naar det foruden Lønforhøjelser flere Steder kom til Forkortelser i Arbejdstiden eller andre Forandringer til Fordel for Arbejderne. For Arbejdstidens Vedkommende havde Socialisterne rigtignok Forbundsfaller i de foregaaende Aars Bestræbelser for at forbedre Arbejderklassens Oplysning og almene Dannelse. Maaske havde Oplysningsvennerne ikke alle gennemtænkt dette; men en Forbedring af Oplysningen kunde jo ikke finde Sted, medmindre Arbejderne havde nogen Fritid. De ældre Foreningers Virksomhed havde i alt Fald ikke været synderlig kraftfuld, og sikkert staar Arbejdstidsforkortelserne som den største Gevinst, 70'ernes Arbejderbevægelse skaffede Svende og Fabriksarbejdere i Hænde. Man tør derfor aldrig paastaa, at Socialismen intet udrettede til Nytte for 70'ernes Arbejdere.

At Lønstigningen væsentlig foraarsagedes af Konjunkturerne, bekræftes, naar Lønforandringerne iagttages noget nærmere³⁾. Arbejdernes Lønkrav gik som Helhed i 70'erne ikke udover, hvad man behøvede for at opretholde den tilvante Levefod. Hvis de ønskede mere, vilde de i alt Fald ikke fornærme Arbejdsgiverne ved at udtale det⁴⁾. Disse holdt derimod stadig paa, at højere Arbejdsløn betød højere Priser paa Produktionen og dermed mindre Afsætning, følgelig Fare for Arbejdsløshed. Undertiden henviste de ogsaa til den udenlandske Konkurrence. Det almindelige Vareprisniveau beregnes af V. Falbe-Hansen til i 1872 at være 10 pCt., i 1873 20 pCt. højere end Priserne gennemsnitlig var 1867—70⁵⁾. Det Lønkrav, som Svendene i de fleste Fag under Indtryk heraf rejste, var 1 Mk. mere i Dagløn. Naar Lønnen i Forvejen, som det i en Række Fag var brugeligt, udgjorde 1 Rdlr. pr. Dag, betød dette en Lønforhøjelse paa 16 $\frac{2}{3}$ pCt. Et saadant Tillæg var, hvad Møbelsnedkerne opnaaede i København 1871, ja maaske endnu mange Steder 1873. 16 pCt.'s Lønforhøjelse fik f. Eks. ogsaa Goldschmidts Farversvende 1871, og samtidig gik over 100 københavnske Skomagermestre ind paa at give 8—16 pCt.'s Forhøjelse. 1 Mk. mere opnaaede en Del Gørtlersvende 1871, og 1873 forhøjede Jernstøber Rasmussen, Slagelse, sine Svendes Løn med 1 Mk., Arbejdsmændenes med 8 Sk. Ogsaa Murere og Tømrere fik 1872 1 Mk. mere; men da de i Forvejen havde en Sommerdagløn af 8 Mk., blev Forhøjelsen for deres Vedkommende paa 12 $\frac{1}{2}$ pCt.⁶⁾

Mange Fags Arbejdere forlangte hurtig mere end den ene Mark. Skibstømrerne fik først 8 Sk.s Løntillæg i Januar 1872, derefter paany 8 Sk. i Efter-

³⁾ Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark 1855—1913, 1930, 23-26, 325-78 anfører nogle flere Eksempler paa Lønninger i 70'erne, end der her er medtaget.

⁴⁾ Jfr. Bruun 487-89.

⁵⁾ V. Falbe-Hansen: Om Prisindevælgelsen i de sidste 3 Aar og den derved foraarsagede Fordyrelse af Livsforholdene [Bilag til Forslag til Lov om Tillæg til Lønninger for Embeds- og Bestillingsmænd i Finansaaret 1874—75], 3.

⁶⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1849—91, Koncept 25/8 1872. — C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 226.

aaret samme Aar og endelig i December 1873 1 Mk. til. En Tobaksfabrik som Nobels gav straks 1871 8 Sk. mere pr. Dag, og 1872 forhøjedes Lønnen yderligere med 1 Mk. Arbejderne paa Københavns Gasværker skal have faaet Lønforhøjelse to Gange i Løbet af 1872, første Gang 8 Sk., anden Gang 1 Mk. Som gentagne Gange nævnt fik ogsaa Skomagerne anselige Forhøjelser, saa de allerede i Sommeren 1872 naaede ialt 30 pCt.'s Tillæg⁷⁾. Før November 1871 udgjorde den almindelige Løn i deres Fag 4—5 Rdlr. ugentlig, efter Forhøjelserne godt 6 Rdlr. I Provinsbyerne fik de Tillæg paa 16—24 pCt., saaledes at Lønnen blev nogenlunde lige stor i de forskellige Provinsbyer — den forholdt sig da til Lønnen i København omtrent som 3 til 4⁸⁾.

Hvor stor en Forhøjelse Akkordpriskuranterne medførte, er i Reglen vanskeligt at sige. Typografernes Priser blev ved Nytaar 1872 forhøjet fra 11—12 til 13—14 Sk. pr. 1000 n eller godt 17 pCt., altsaa omtrent hvad en Række daglønnede opnaaede i første Omgang. Murernes Priskurant 1873 skal have givet 12¹/₂—33¹/₃ pCt.'s Lønforhøjelse; men Schovelin siger, at i Fagets gode Aar blev Priskuranten en Minimaltakst, og Gennemsnitslønnen kom til at ligge højere. Bygningssnedkernes Priskurant samme Aar skal have medført 25 pCt.'s Tillæg, og Gennemsnitsfortjenesten, der i Slutningen af 60'erne var 7 Rdlr., maa følgelig nu være blevet henvend 9 Rdlr. ugentlig⁹⁾. Falbe-Hansen beregner Forhøjelserne de to første Aar for Murere og Tømrere til 12,5 pCt., for Smede til 25 pCt., for Sadelmagere og Snedkere til 28,6 pCt., for Skomagere til 33,3 pCt., for Skrædere til 33 pCt., for Arbejdsmænd i København til 33 pCt., for samtlige Haandværkere til 24,8 pCt., for samtlige Arbejdsmænd til 28,6 pCt.¹⁰⁾. Man maa dog tage disse Tal med Forbehold. Ifølge Lavsvedtagelsen fik Skomagerne jo kun 30 pCt., som endda gik tabt i den følgende Vinter. For Murere og Tømrere er Procenttallet snarere ansat for lavt. Som Helhed tør man antage, at kun nogle af Fagene fik større Løntillæg. Schovelin opregner for Københavns Vedkommende Snedkere, Gasværksarbejdere, Kurvemagere, Murere, Pottemagere, Skomagere og Typografer som Fag, der fik en mærkbar Lønforhøjelse¹¹⁾. Skibstømrerne kan føjes til denne Gruppe.

Om endnu enkelte andre Fag maa det derimod antages, at deres Løn ikke fulgte med Konjunkturerne; men nogle af dem indhentede det forsømte i 1874—75. Saaledes Københavns Bogbindere, der ved en rask lille Strejke i November 1874 fik Daglønnen forhøjet fra 7 til 9 Mk. og Akkordlønnen sat op med 30 pCt., rigtignok en Gevinst, der sikkert ikke blev meget varig¹²⁾. Anseligt var ogsaa Skomagernes 25 pCt.'s Tillæg samme Aar, men da Lønnen var gaaet ned siden 1872, var det kun en Art Generhvervelse, og Schovelin takserer da heller ikke Fagets samlede Lønstigning 1871—75 til mere end 33¹/₃ pCt.¹³⁾. Noget lignende forholdt det sig vel, naar Skomagere og Skrædere stedvis i Provinsen fik skrappe Lønforhøjelser.

Det var dog ikke blot de Fag, der var kommet bagud, der oplevede Løn-

7) Kbh. Skomagerlavs Amtsprotokol 1822—79, ²⁰/₆ 1872.

8) Schovelin 95 og 108.

9) Schovelin 92 og 122.

10) V. Falbe-Hansen: Om Prisbevægelsen i de sidste 3 Aar . . ., 14-15.

11) Schovelin 193.

12) C. Nielsen & R. Berg: Danmarks Bogbindere gennem 400 Aar, 1926, 120. — [Jul. Schött m. fl.:] Bogbindersvendeforeningen 1873—98, 16-17.

13) Schovelin 154. Jfr. iøvrigt Soc.-Dem. ¹⁴/₆, ¹⁶/₆, ¹⁸/₆, ¹⁹/₆ 1874.

stigning 1874—75. Skønt det almindelige Konjunkturopsving nu var lang-sommere¹⁴⁾, vedblev Lønnen at gaa kraftigt op lige til 1875. Typograferne fik flere Steder 1874 10—12 pCt.'s Forhøjelse. Dags-Telegrafens og Aftenpostens Sættere fik 16½ Sk. pr. 1000 n, og Priskuranten fra Nytaar 1875 gav en Forhøjelse, der af Schovelin beregnes til 7 pCt.¹⁵⁾, men vistnok var højere. En Vurdering er vanskelig, fordi man ved denne Lejlighed fik afløst den hidtidige n-Beregning, hvorved man betalte efter det Antal n'er, der kunde staa paa en Linie, med Alfabetberegningen, hvorved man betalte efter, hvor mange Bogstaver i alfabetisk Rækkefølge der kunde staa. Ved n-Beregningen havde Principalerne kunnet tilkniibe sig en vis Fordel ved at lade n fremstille særlig smalt¹⁶⁾. Desuden blev der nu givet særskilt Løn for Aflægning, nemlig 20 pCt. af Satsprisen.

Af andre Fag, der fik Lønforhøjelse, kan nævnes Rebslagerne, der 1874 gentagne Gange opnaaede Løntillæg. I December samme Aar fik Kurvemagerne et Tillæg, saaledes at den samlede Gevinst siden 1871 i alt Fald var paa 25 pCt. Murere og Tømrere fik atter 1875 Daglønnen hævet med 1 Mk., saa den nu blev 10 Mk. (3,33 Kr.). Dette vedblev dog at være en Minimalløn, og de nye Priskuranter, som samme Aar indførtes i begge Fag, var ganske fordelagtige for Svendene. Murerpriskuranten opførte saaledes et Tillæg for »Ekstrahjørner«, der nok var mindre velovervejet af Mestrene. Tømrersvendene skal i Gennemsnit have tjent 5 Kr. om Dagen¹⁷⁾. Ogsaa i Aarhus naaede Tømrer- og Murersvende at faa fastslaaet en 10 Mk.'s Dagløn. Bygningssnedkerne i København opnaaede ved Priskuranten 1875 at faa 25 pCt.'s Tillæg for Opstilling af Maskinarbejde. Endnu naaede Cigararbejderne at faa 1—2 Kr. mere pr. Tusind, Skibstømrerne at faa 1 Mk. mere i Dagløn og Blikkenslagerne at faa 8—10 pCt.'s Forhøjelse ved Priskuranten for Fabriksarbejde. Brolæggernes Priskurant af 1876 fastsatte endog en Dagløn paa op til 4 Kr.

Ved Betragtningen af alle disse Lønninger maa det erindres, at Timelønnen ofte steg endnu stærkere, end Daglønnen lader formode, fordi der i en Række Fag foregik en Forkortelse af Arbejdstiden. Naar det derimod bestemtes ved flere af Overenskomsterne, at der skulde gives særlige Tillæg for Ventetid under Arbejdet eller højere Takster for Overarbejde, Natarbejde, Arbejde paa Søn- og Helligdage eller Arbejde paa Landet¹⁸⁾, lader det sig ikke altid afgøre, om der hermed indførtes noget nyt, eller Overenskomsterne kun lovfæstede hidtidige Sædvaner. Allerede ved Møbelsnedkeroverenskomsten 1871 fastattes et Tillæg af 25 pCt. ved Betaling for Overarbejde. Den vejledende Malerpriskurant 1874 bestemte, at der skulde ydes dobbelt Takst for Arbejde i Pinse-dagene og 16 pCt.'s Tillæg for Arbejde paa Landet udenfor en Linie fra Sluk-efter til Lundehuset og Damhussøen; for Natarbejde mellem Kl. 21 og 6 skulde betales dobbelt Takst. Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Overenskomst 1875 fastsatte, at der skulde gives 50 pCt. ekstra for Overarbejde Kl. 18—21 og derefter 100 pCt. Ligesaa skulde der paa Søn- og Helligdage gives 50 pCt. mere for Arbejde indtil Kl. 16 og derefter 100 pCt. mere. Forgæves Bestræbelser for

¹⁴⁾ Jfr. Schovelin 193.

¹⁵⁾ Schovelin 163.

¹⁶⁾ Jfr. Betænkning, afgiven af det af Bogtrykkeriejerne og Typografer nedsatte Fællesudvalg 1/8 1874, K. B., 2 og 5.

¹⁷⁾ C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 295 — Samme: Kbh. Tømmerlav, 1887, 226-27.

¹⁸⁾ Jfr. Bruun 501-02.

at faa en særlig Betaling for Overarbejde forekom hos Bagersvendene 1873, hos Smedesvendene 1874 og hos Bogbinderne 1875¹⁹). Bagerne skal dog efter 1873 have faaet Overarbejdstillæg for Søndag Nat²⁰). Hos Murer- og Blikkenslagersvende forsøgte man ligeledes at faa Ventepenge for den Tid, man spildte med at vente paa Materialer, der kom for sent til Arbejdspladsen²¹). Typograferne krævede 1873 overhovedet at faa Betaling for Ekstratimer, hvoraf der var mange ved Avistrykkerierne. Hidtil fik de slet intet derfor²²). 1875 opnaaede de ogsaa en særlig Nattakst ved Dagbladet, og hos Schultz fik de efter Strejke Godtgørelse for Overarbejde og 35 Øre i Ventepenge pr. Time, naar de maatte vente paa Arbejde i Rigsdagstrykkeriet²³); men nogle Planer, der 1875 var fremme om at faa indført en almindelig Overarbejdsbetaling og dobbelt Betaling for Søn- og Helligdagsarbejde i Lighed med, hvad den tyske Normaltarif bestemte, blev forgæves²⁴). Derimod fik man jo allerede 1871 Godtgørelse for de Korrekturrettelser, der skyldtes Forfatterne, og fra Januar 1875 gjaldt specificerede Regler herfor, saaledes at der blev givet Dagløn for at rette de Fejl, Sætterne ikke selv var Skyld i. Kun faa Dage efter, at denne Beslutning var traadt i Kraft, fandt Bogtrykker Thiele sig foranlediget til baade skriftlig og mundtlig at meddele Forlæggere og Forfattere, at Korrektur vilde blive ført paa Regningen²⁵).

Hvor stor nu den samlede Lønstigning var i de urolige Aar 1871—76 er meget vanskeligt at sige. Schovelin hævder, at Flertallet af Fagene først fik Forhøjelse efter i nogle Aar at have lidt under Misforholdet mellem Priserne paa Livsfornødenheder og Lønhøjden, men at andre Fag ved Strejker fremskyndede Lønstigningen. For de faglærte Svende i København anslaaer han hele Stigningen til 28—30 pCt., dog saaledes at de Fag, der havde haft betydelige Strejker, ogsaa i Reglen opviste de anseligste Lønforhøjelser. Arbejdsmændenes Lønstigning var paa ca. 33 pCt. For nogle af Arbejderne var der Tale om Opgang ogsaa i Reallønnen²⁶). Ret meget Materiale til Kontrol af denne Opfattelse giver Jørgen Pedersens Undersøgelser ikke²⁷). De bekræfter, at Arbejdsmændenes Løn forhøjedes kraftigere end de faglærtes — der er Eksempler paa helt op til 50 pCt.'s Forhøjelse; men Murere og Tømrere naaede i København ikke altid ret høj en Dagløn. Det sidste kan maaske skyldes, at de Svende, der medtages i Undersøgelsen, var ansat under offentlige Institutioner og derfor vel kunde regne med fast Beskæftigelse Aaret rundt, medens deres Kolleger hos de private Mestre maatte berede sig paa Sæsonarbejdsløshed. Man kan ikke helt bortvise Tvivlen om, hvorvidt Reallønnen virkelig steg.

Sammenlignes Lønningerne ved Stigningens Slutning omkring Nytaar 1876 med de gængse Lønninger i Haandværksfagene i København i 40'erne, viser

¹⁹) Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, ²⁴/₁₁ 1873. — Soc. ²⁵/₁₁ og ¹⁹/₁₂ 1873. — Kbh. Smedelavs Diverse ²⁹/₄ 1874. — [Jul. Schött m. fl.:] Bogbindersvendeforeningen 1873—98, 16-17. — [C. Nielsen & R. Berg:] Danmarks Bogbindere gennem 400 Aar, 1926, 120.

²⁰) Schovelin 137.

²¹) Priiscourant over Muurarbejde for Muursvende i Kjøbenhavn fra ¹/₁ 1875, ¹³/₁₁ 1874 og Priis-Courant for veludført Bygnings-Blikkenslager-Arbejde ¹⁵/₉ 1875, begge U.B.

²²) Udkast til Sættertarif ²⁹/₁₁ 1873, U.B.

²³) Typ.-Tid. ¹⁴/₁ og ²²/₁ 1875. — Jfr. Soc.-Dem. ²⁷/₁ 1875 og Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Febr. 1875.

²⁴) Forslag til Almindelig dansk Sætter-Tarif i Typ.-Tid. ¹⁹/₉ 1875.

²⁵) Thiele's Noteringskalender ⁸/₁ 1875.

²⁶) Schovelin 195, 199-200, 202-05.

²⁷) Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark 1855—1913, 1930, 276-86.

det sig, at et vellønnet Fag som Murerne, bedømt efter Daglønnen, var gaaet ca. 50 pCt. frem. Hvis de ved Akkord tjente 5 Kr. om Dagen i Sommertiden ligesom Tømrersvendene, steg den faktiske Fortjeneste endda mere, nemlig fra 8—9 Rdlr. til 30 Kr. om Ugen. Paa et Tidspunkt, da den tarifmæssige Sommerdagløn i København var 9 Mk. — og Indenrigsministeriets Undersøgelse fra Slutningen af 1872 anfører ogsaa godt 9 Mk. som Gennemsnitsfortjeneste for hele Aaret²⁸⁾ — var Murersvendenes Fortjeneste i en By som Odense ca. 7 Mk., medens Tømrerne der kun havde ca. 6 Mk.²⁹⁾. Hvis den Række almindelige københavnske Haandværksfag, der i Gennemsnit i 40'erne havde 5,4 Rdlr. i Ugeløn, havde oplevet en lignende Forhøjelse som Murerne, skulde deres Ugeløn 1876 være paa ca. 8 Rdlr., deres Dagløn ca. 8 Mk. eller 2,67 Kr. (naar man ikke regner med Søndagsarbejde). Allerede 1872 naaede de fleste Fag ifølge Indenrigsministeriets Oplysninger imidlertid en Gennemsnitsløn paa omtrent denne Højde. Smedene fik dog 7,5, Skræderne 7,3 og Skomagere kun lidt over 6 Mk. Da nu Lønstigningen fortsatte kraftigt ogsaa efter 1872, maa en lang Række Fag være kommet op paa i alt Fald 9 Mk. eller 3 Kr. om Dagen, hvad for Eksempel ogsaa ifølge Jørgen Pedersens Undersøgelser var Lønnen for Bødkere og Rebslagere. I Odense fordelte de forskellige Fag sig 1873 mellem Ugelønninger fra 5 til 8 Rdlr., naar de var paa fast Løn; men ved Akkord kom henvend Halvdelen af Fagene op paa 8—10 Rdlr. i Ugefortjeneste³⁰⁾. Odense hævdede sig helt pænt overfor København; men i Gennemsnit var de faglærte Haandværkeres Løn efter Indenrigsministeriets Undersøgelse i Slutningen af 1872 i Købstæderne kun 5,6 Mk., for Murere dog 6,5 Mk., for Skomagere kun 4,7 Mk. i Dagløn. I Landdistrikterne var den endnu lavere, i Gennemsnit 5,3 Mk., for Skrædere endog kun 3,5 Mk. Fabriksarbejdernes Løn var i Provinsen mærkbart højere end Haandværkeres, i Købstæderne 6,5 Mk., paa Landet omtrent 6 Mk. Det gælder om flere af Indenrigsministeriets Lønoplysninger for Provinsen, at det kan være noget vanskeligt at se, om de er indsamlet, før eller efter at 70'ernes Lønstigning var begyndt.

De talrige Tvivl, som Lønforskningens Resultater endnu efterlader, finder et Sidestykke, omend af mindre grell Karakter, naar man vender sig til Spørgsmaalet om Arbejdstiden³¹⁾. Den lange Arbejdstid, som var brugelig i 50'erne, var maaske nok allerede inden 1870 indskrænket noget hist og her; men et afgørende Knæk fik den næppe før Fagbevægelsens Frembrud. Det er berørt, hvorledes Burmeister & Wain i Efteraaret 1871 forkortede den ugentlige Arbejdstid fra 70 Timer til 61; før Forandringen arbejdede man Kl. 6—19, Mandag dog 6—18, med 1 Times og 10 Minutters Ophold til Spisning, deraf kun 20. Minutter til Middagspavse; efter Forandringen blev Arbejdstiden Kl. 6—18, Dagen før Søn- og Helligdage kun 6—16, og man fik nu 1/2 Time til Frokost, 1 Time til Middag, men ingen Vesper³²⁾. Nettoarbejdstiden blev altsaa 10 1/2

²⁸⁾ Oplysninger om Arbejdernes oekonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i 1872, udg. af Indenrigsministeriet 1874, 2.

²⁹⁾ Oplysninger om Fabrik- og Haandværks Arbejdernes Fortjeneste i Odense, meddelte af Arbejderne selv, saml. og udg. af den danske Arbejderforening i Odense, Maj 1873, 14-15.

³⁰⁾ Oversigt og Uddrag af Schemaerne A., B. og C. til Oplysning om Arbejder-Befolkningens Vilkaar i Odense for saa vidt angaar Fabrikdrift, Haandværksdrift og Handel [1873].

³¹⁾ Jfr. Bruun 499-501.

³²⁾ Fædrelandet 13/11 1871.

Time. Den store Gevinst for Arbejderne var, at de blev fri for Timen 18—19, den saakaldte Slavetime.

Det var netop Slavetimens Afskaffelse, der blev det karakteristiske for Ændringerne i Arbejdstiden i 70'erne. Allerede Københavns Møbelsnedkeres Overenskomst 1871 fastsatte Arbejdstiden 7—18 med 1 Times Hvil, altsaa 10 Timers Nettoarbejdstid, og fra $\frac{1}{4}$ 1872 forkortedes Pianofortearbejdernes Arbejdsdag fra 11 til 10 Timer³³). Formentlig var det ogsaa Slavetimen, Skibstømmerne i København blev befriet for, da de ved samme Tid fik Arbejdstiden nedsat fra 12 til 11 Timer. De havde kun 1 Times Pause i Dagens Løb³⁴). En tilsvarende Forkortelse fandt vistnok ogsaa Sted hos Svendborg Skibstømmerere 1872³⁵). Et Par Aars Tid senere hedder det, at Møbelsnedkerne ved Agitation har faaet Arbejdstiden forkortet og Søndagsarbejdet afskaffet paa en Række Arbejdspladser; efterhaanden blev 10 Timers Arbejdsdag saa vidt man kan se det almindeligste i Faget³⁶). Samtidig med at Bygningssnedkerne fik Priskuranten af 1873, forkortedes deres Arbejdstid fra 66 til 57 Timer om Ugen³⁷). Som det følgende viser, kom det dog næppe til at gælde dem alle. Hos Aalborg Snedkere afskaffedes Arbejdstimen 18—19 allerede i December 1871³⁸). Derimod mødte de øvrige Byggefag adskillig Modstand, da de vilde Slavetimen til Livs. Murerens store Strejke i København 1872 saa netop heri sit Formaal, men mislykkedes aldeles; kun enkelte Mestre var imødekommende³⁹). Om en Malermester hedder det i April 1872, at han var den første i sit Fag, der gav 1 Times Forkortelse⁴⁰). 1873 siges det om en Del Murersvende, at de holdt Fyraften Kl. 18⁴¹). Det egentlige Gennembrud kom for disse Fags Vedkommende først 1874. Murersvendene sendte da Mesterlavet en udførlig Begrundelse for deres Krav, hvorved de henviste til andre Fags Eksempel, til den lange Vej, de ofte havde at gaa til Byggepladserne, og til Kravet om Arbejdernes Oplysning, der gjorde, at Svendene ikke længere var tilfredse med »i Aarets bedste Tid at leve kun for at arbejde, spise og sove«⁴²). Afgørende blev det imidlertid, at ca. 600 Tømrersvende en Foraarsaften, $\frac{19}{4}$ 1874, samledes til Møde og besluttede, at de næste Aften vilde gaa hjem Kl. 18. »En Taler oplyste,« hedder det i Referatet, »at den stillede Fordring ikke var fremkommet ved Agitation af nogen enkelt eller noget Parti, men var udgaaet fra et almindeligt Ønske hos alle Bygningstømmerere«⁴³). Beslutningen gennemførtes, saa vidt man kan se, uden nævneværdig Konflikt⁴⁴). I Slutningen af Maj vedtog Bygningssnedkernes Fagforening derefter, at Medlemmerne ikke maatte arbejde før 6 og efter 18. Naar Murerne nu saa Tømrere og Snedkere krybe ned fra Stilladserne Kl. 16, kunde

³³) Fagblad for Snedkere Maj 1886.

³⁴) Schovelin 171. — Skibstømmerens Fagforening 1871—1921, 25 og 28.

³⁵) Bruun 326.

³⁶) Soc. $\frac{26}{4}$ 1873. — Schovelin 254.

³⁷) Schovelin 122. — C. C. Hougaard bekræfter i sine Erindringer S. 21-22, at Bygningssnedkerne begyndte at holde Fyraften Kl. 18 før de konservativt anlagte Murere og Tømrere.

³⁸) Aalborg Stiftstidende $\frac{5}{12}$ 1871. — Bruun 323. — Jfr. Aarhus Amtstidende $\frac{4}{12}$ 1871.

³⁹) Soc. $\frac{7}{4}$ og $\frac{9}{4}$ 1872.

⁴⁰) Smst. $\frac{11}{4}$ 1872.

⁴¹) Smst. $\frac{30}{4}$ 1873.

⁴²) Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1849—91, $\frac{1}{4}$ 1874. — Samme Lavs Protokol 1863—97, $\frac{16}{4}$ 1874 (Mestrenes Afslag).

⁴³) Soc. $\frac{19}{4}$ 1874.

⁴⁴) [Chr. Larsen m. fl.:] Hustømrernes faglige Afdeling 1880—1905, 6. — Jfr. if. Soc. $\frac{23}{4}$ 1874 Bygningssnedkernes Bestemmelse om ikke at tage Arbejde i Tømrerfaget.

man ikke vente, de skulde blive tilbage. Allerede i Murersvendenes Priskurantforslag af 1872 fastsattes Arbejdstiden til 6—18. I Juni 1874 begyndte de nu at holde Fyraften Kl. 18, og derefter vedtog Murermestrenes Lavforsamling $\frac{1}{7}$ Arbejdstiden 6—18⁴⁵⁾. $\frac{27}{8}$ 1874 vedtog Brolægger- og Harthuggerforeningen Slavetimens Afskaffelse⁴⁶⁾. Baade ved Murerne og Tømrernes Priskuranter 1875 var det Forudsætningen, at Arbejdstiden ophørte Kl. 18⁴⁷⁾. Samme Aar gennemførte Murer- og Tømrersvende i Aarhus ved Strejke en Arbejdstidsforkortelse, der, saa vidt man kan se, bragte dem samme Arbejdstid, som deres københavnske Fagfæller havde⁴⁸⁾, og næste Aar fulgte Horsens Tømrere efter⁴⁹⁾. Ogsaa Københavns Malere kom til at nyde godt af Tømrersvendenes Initiativ, idet deres Priskurant af 1874 indeholdt den Klausul, at naar de andre Bygningshaandværkere forandrede deres Arbejdstid, skulde Malernes indrettes derefter, og Vesperkosten skulde da bortfalde. I Priskurantens 2. Oplag fra 1876 er ogsaa anført en Arbejdstid 6—18; men Svendene glemte ved Tryknin-gen at stryge Vesperkosten.

Omtrent samtidig med Byggefagene indførte en Række andre Erhverv en tilsvarende Forkortelse. Forstaaelsen i Smedefaget 1874 skal saaledes have medført, at der faktisk blev Fyraften Kl. 18⁵⁰⁾. I en By som Aarhus var der allerede 1872 kun eet Jernstøberi, der ikke holdt Fyraften Kl. 18⁵¹⁾. Ved en Strejke paa Mogensens Jernstøberi paa Christianshavn fik man gennemført $10\frac{1}{2}$ Times Arbejdsdag⁵²⁾. Ogsaa Hovedstadens Typografer fik fra Januar 1875 fastsat en 10 Timers Arbejdsdag. Derimod var deres Forsøg 1873 paa at faa Søndagsarbejdet afskaffet ved Aviserne strandet, vistnok væsentlig paa Modstand fra Ferslew⁵³⁾. Endelig fastslog Karetmagernes Overenskomst 1875 Arbejdstid 6—18 med $\frac{1}{2}$ Times Frokost og 1 Times Middag, og Brolæggernes Priskurant 1876 anfører en Sommerarbejdstid 6—18.

Endnu var der dog enkelte Fag, der ikke naaede ned paa den udbredte Normalarbejdstid af 10— $10\frac{1}{2}$ Time. Kurvemagernes Tarif af Januar 1872 bestemte Arbejdstiden 7—20, og dette fastholdt man 1875. Ogsaa Skomagernes Arbejdstid vedblev at være særlig lang. I Foraaret 1872 vedtog en Række Interessenter i Københavns Skomagerlav rigtignok at lukke Kl. 9 Aften, men 1874 omtales det, at der fandtes Svende, der arbejdede til Kl. 23—24⁵⁴⁾. I Erhverv som Skomageri og Skræderi, hvor Hjemmearbejdet var almindeligt, krævede en Reform i Arbejdstiden større Enighed og kraftigere Organisation blandt Svendene, end man havde i 70'erne. Saa sent som 1877 forsøgte Skomagernes Fagforening som Middel mod Hjemmearbejdet at leje et større Værksted, hvor Medlemmerne kunde sidde med deres Arbejde; men det gik kun

45) Bygningssnedkernes Fagforenings Protokol 1872—77, $\frac{29}{5}$ 1872. — Soc.-Dem. $\frac{13}{5}$, $\frac{31}{5}$, $\frac{14}{6}$ og $\frac{2}{7}$ 1874.

46) Smst. $\frac{2}{9}$, $\frac{5}{9}$ 1874.

47) Jfr. Bruun 211.

48) Soc.-Dem. $\frac{4}{4}$, $\frac{7}{4}$, $\frac{9}{4}$, $\frac{16}{4}$, $\frac{18}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{5}{5}$ og $\frac{13}{5}$ 1875. — Aarhus Amtstidende $\frac{5}{4}$, $\frac{14}{4}$, $\frac{27}{4}$ og $\frac{13}{5}$ 1875. — Jfr. Avertissement i Horsens Avis $\frac{5}{5}$ 1876 og Murerne Fagforening i Aarhus 1874—1924, 6-7.

49) Soc.-Dem. $\frac{9}{5}$ 1876. — Horsens Avis $\frac{4}{5}$, $\frac{8}{5}$, $\frac{9}{5}$, $\frac{15}{5}$, $\frac{18}{5}$ 1876.

50) Folkets Avis $\frac{2}{8}$ 1874. — Bidrag 339.

51) Soc. $\frac{13}{8}$ 1872.

52) Soc.-Dem. $\frac{2}{6}$ 1876. — Schovelin 241.

53) [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 143.

54) Kbh. Skomagerlavs Amtsprotokol 1822—79, $\frac{3}{5}$ 1872. — Soc. $\frac{19}{4}$ 1874.

et godt Aars Tid⁵⁵). Bagersvendene forsøgte baade 1873 og 1876 at faa vedtaget 12 Timers Arbejdsdag som Maksimum⁵⁶), men forgæves, endskønt selv Oldermændene syntes, at nogle Mestre forlangte for lang Arbejdstid. Lige saa unyttige blev vistnok deres Forsøg 1871 og 1873 paa at faa visse Fridage og Frinætter, selv om Bagerlavet ved Forhandlingerne lovede baade det ene og det andet og navnlig 1873 gik ind paa at give fri fra Søndag Kl. 14 til Mandag Kl. 6⁵⁷).

De Resultater, Fagbevægelsen i 70'erne opnaaede paa andre Omraader end Løn og Arbejdstid, blev spredte og tilfældige. Hos Bygningssnedkere, Typografer og Cigarmagere indførtes som omtalt Voldgiftsretter, til Dels efter Arbejdsgivernes Ønske⁵⁸). Et Par ganske særlige Gevinster føjede Cigarmagerne hertil. Den ene var, at de 1875 fik 3 store Cigarfabrikker til at gaa ind paa kun at antage Medlemmer af deres Organisation »Enigheden«⁵⁹); en tilsvarende Eneret havde Malernes Fagforening opnaaet hos en enkelt Mester 1873⁶⁰). Den anden Gevinst var, at Cigarmagerne hos en Fabrikant, der beskæftigede en Del Kvinder, opnaaede lige Løn for begge Køn⁶¹). Eftersom der ofte tjentes mere ved Akkordløn end ved Dagløn, maatte det ogsaa anses for en Gevinst, naar flere Fag i deres Overenskomster fik fastslaaet, at Akkord skulde gives saa vidt mulig, saaledes hos Københavns Møbelsnedkere 1871 og hos Malerne 1874. I Bygnings-snedkernes Priskurant 1873 hedder det, at alt Arbejde, som ikke findes anført eller tydeliggjort, maa særlig akkorderes. Malerne fik ogsaa opført andre vejledende Regler, deriblandt, at til Akkordarbejde skulde Hovedfarverne leveres i revent Tilstand — før Farvemøllernes Tid maatte Malersvendene selv rive deres Farver. Ligeledes definerede Malerne visse faglige Udtryk, og desuden fastslog de, at enhver Svend havde Ret til selv at opmaale og indgive Regning paa det af ham udførte Arbejde.

I Bygningsfagene havde Svendene Opmærksomheden henledt paa Rejsningen af Stilladser og Opbæringen af Materialer. Blikkenslagersvendene naaede ikke at faa vedtaget deres Forslag i saa Henseende⁶²); men i Tømmeres Priskurant af 1873 stod der, at Mestre skulde tillægge det fornødne Mandskab til Ophejsning af Tømmer »dog kun saa meget, som behøves til at gaa i Spillet eller hvad anden Kraft, der anvendes til Ophejsningen«. Samtidig endes Tømmerne om, at naar et Arbejde skulde forceres, saa flere Arbejdere skulde bruges dertil, skulde der træffes særlig Akkord mellem Mestre og Svende.

I Cigarmagerfaget fik man efter en Strejke 1875 i Fredericia foruden Lønforhøjelse Fabriksporten aabnet præcis Kl. 13 efter Middagspavsen og Vandforsyningen forbedredes⁶³). Formodentlig opnaaedes der ogsaa ved andre af de sejrige Strejker lignende Fordele i Forbindelse med den Lønstigning, der var Strejkens Hovedformaal. Ved Skræderstrejken hos Brønderslev & Lohse 1875 naaede man at faa afskediget en Skruebrækker⁶⁴). Allerede under Skræ-

⁵⁵) Soc.-Dem. 20/1, 14/2, 28/8 1877. — Morgenbladet 12/12 1878. — Bruun 502.

⁵⁶) Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, 24/11 1873. — Soc. 27/11 og 19/12 1873, 18/5 1876; 30/4 og 18/5 1876.

⁵⁷) Nævnte Lavs Protokol 12/12 og 15/12 1871, 24/11 1873. — Soc. 27/11, 5/12 og 19/12 1873.

⁵⁸) Bruun 394-97.

⁵⁹) Soc.-Dem. 9/7 1875.

⁶⁰) Soc. 17/10 1873.

⁶¹) Soc.-Dem. 9/7 og 15/8 1875.

⁶²) Priis-Courant for veludført Bygnings-Blikkenslager-Arbejde 15/9 1875, U.B.

⁶³) Fredericia Avis 23/8 1875. — Soc.-Dem. 24/8, 25/8, 10/10 1875.

⁶⁴) Smst. 8/4 1875.

derkonflikterne i 1874 havde Svendene formaaet at afspærre flere af de paagældende Arbejdspladser fra al Tilgang af Arbejdskraft⁶⁵).

I Bagerfaget krævede Svendene til Stadighed bedre Logi. En stor Del af dem boede hos deres Mestre. Lavet vedtog straks 1871, at der skulde virkes for, at hver Svend fik sin egen Seng, dog med en vis Hensyntagen til de lokale Forhold. Ogsaa 1873 stillede Mestrene sig i Teorien velvilligt; men der kom ikke noget ud af det⁶⁶), og efter den mislykkede Strejke 1876 maatte man indtil videre opgive alt Haab om Forbedring. Heller ikke ses der at være kommet noget ud af visse Fags Bestræbelser for at faa Lønnen udbetalt om Fredagen, saa Indkøbene til Søndagen kunde foretages i Ro og Mag. De fleste Steder foregik Udbetalingen Lørdag Aften, og kun i et enkelt Tilfælde fastsloges Udbetaling om Fredagen ved Overenskomst⁶⁷). Ligeledes naaede Arbejderne kun i ringe Udstrækning at faa Indflydelse paa Arbejdsanvisningen. Bygningssnedkernes Fagforening satte det fra 1873 paa Mødernes Dagsorden at anvise ledige Pladser, senere ligesaa Pianofortearbejderne. Grovsmedeforeningen af 1873 saavel som Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening foretog Arbejdsanvisning paa deres Kontorer, og Sadelmagerens Fagforening opretholdt 1874—78 et Anvisningskontor⁶⁸). Ad disse Veje kunde en Arbejder, der var ansat hos den, der havde Brug for Arbejdskraft, vel nok hjælpe en Foreningsfælle til Beskæftigelse; men Mestrene henvendte sig næppe i ret mange Tilfælde om Hjælp hos Arbejdernes Organisationer.

Blandt Typograferne rørte sig en Del Interesse for at faa en bestemt Opsigelsesfrist. Vistnok var det her gammel Skik at sige op med 14 Dages Varsel; men 1869 hedder det, at det ikke altid blev overholdt, bl. a. fordi man saa risikerede at faa meget lidt Arbejde i de paagældende 14 Dage⁶⁹). Typografernes Krav 1873 indbefattede ogsaa de 14 Dages Opsigelse, og da de i Anledning af et Lønkrav sagde op ved Dagens Nyheder 1875, overholdtes ogsaa denne Frist⁷⁰); men hos Schultz naaede man efter Konflikten 1875 kun at faa 8 Dages Opsigelse⁷¹), og da man kort Tid efter forgæves fremsatte Krav om almindelig Revision af Overenskomsten, holdt man sig til de 8 Dage⁷²).

Endnu maa for Fuldstændighedens Skyld nævnes, at Arbejderne undertiden ved deres Sammenhold, naar de var i Defensiven, havde Held til at hindre en Forværring af deres Forhold.

Paa mange Punkter kunde det maaske ofte forekomme at være lidt nok, hvad de opnaaede af haandgribelige Fordele, men endnu ringere blev det, naar de undertiden maatte gøre Ofre til Gengæld for Erhvervelserne. I Almindelighed maa der vistnok advares mod at overse Betydningen heraf. Tværtimod slog Ofrene undertiden alvorlige Skaar i Arbejdsgivernes Indrømmelser. Saaledes maatte Odense Snedkersvende 1871 og Københavns Kurvemagersvende 1872 opgive al Drenghjælp undtagen til Byærinder, og Kurvemagersvendene maatte desuden gaa ind paa, at der ikke mere skulde ydes

⁶⁵) Schovelin 156-57.

⁶⁶) Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, ¹²/₁₂ og ¹⁵/₁₂ 1871, ²⁴/₁₁ 1873. — Soc. ³⁰/₁₁ og ¹⁹/₁₂ 1873. — Soc.-Dem. ³⁰/₄ 1876.

⁶⁷) Eks.: Pianofortearbejderne; jfr. Bruun 498.

⁶⁸) Bruun 484-86.

⁶⁹) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende ⁹/₅ 1869.

⁷⁰) Soc.-Dem. ²⁰/₆ 1875.

⁷¹) Typ.-Tid. ²²/₁ 1875. — Soc. Dem. ²⁷/₁ 1875.

⁷²) Typ.-Tid. ¹⁹/₃ 1875.

Forskud paa Lønne. Ligesaa maatte Arbejderne paa Fredericia Saltkogerri, da de 1875 fik Lønforhøjelse, opgive nogle saakaldte Ekstraskillinger⁷³⁾, og samme Aar maatte Københavns Skibstømrere for at faa 1 Marks Lønforhøjelse opgive at faa Spaanerne, der produceredes af deres Arbejde, og som takseredes til at være værd det halve af Marken⁷⁴⁾. Paa det nye Værft paa Refshaleøen vilde Ledelsen overhovedet ikke gaa ind paa at give Arbejderne Spaaner af Frygt for, at de saa ødelagde og forhuggede Bjælkerne. Arbejderne forlangte til Erstatning netop $\frac{1}{2}$ Mark daglig, og da de ikke maatte faa det, strejkede ialt 80 Md., hvoraf Halvdelen fik Plads andre Steder, medens den anden Halvdel maatte falde til Føje⁷⁵⁾. Blandt Murere og Tømrere gjorde enkelte Mestre Forsøg paa at fradrage »Formandspenge« fra den tarifmæssige Løn, og Svendene saa sig 1875 foranlediget til at vedtage, at Mestrene skulde betale Formændenes Løn⁷⁶⁾. Hvis Arbejderne ved Strejke eller store Krav ødelagde det patriarkalske »gode Forhold«, risikerede de at miste de halvt veldædige Understøttelser, som de plejede at faa. Efter en Strejke paa Strandmøllen 1871 mistede de en »Præmie«, de hidtil modtog i Form af en aarlig Huslejhjælp⁷⁷⁾.

Selv om Arbejdsgiverne blev tvunget til at indgaa paa Overenskomst, kunde de paa forskellig Maade søge at holde sig skadesløse. I Fredericia fik Farverne saaledes i August 1872 Lønforhøjelse; men derefter blev de alle afskediget, og kun de, der gik ind paa at levere mere Arbejde pr. Dag, blev genantaget til den forhøjede Løn⁷⁸⁾. En Korkvarefabrikant i København forhøjede Lønne mod, at der ugentlig skulde leveres et vist Antal Propper. Fra Malerfaget hedder det, at reelt var Lønne gaaet ned i Forhold til 20 Aar før, idet der nu forlangtes finere Arbejde, og Træaadring, Marmorering og Lakering var blevet almindeligere⁷⁹⁾. For at hindre, at Mestrene blev alt for irritable med Hensyn til Arbejdets Udførelse, blev det i Kurvemagersvendenes Tarif af Januar 1872 forsøgsvis indført, at en Mester, der var utilfreds med en Svends Arbejde, kunde lade det bedømme af 3 Svende, der var valgt af Svendenes Midte, og kun, hvis de fandt hans Klage begrundet, skulde den paagældende Svend ikke nyde godt af de Lønforhøjelser, Tariffen indførte. I alle Tilfælde skulde Mesteren pr. Gang betale de 3 Syns- og Skøns mænd hver en Diæt paa 1 Mk.

Naar det nu tages i Betragtning, at Mestrene ved visse Arbejder kunde benytte Arbejdsmænd eller daarlige Arbejds kræfter, eller at de undertiden kunde gribe til Kneb og Snyderi, maa man komme til den Overbevisning, at Arbejderstandens Fremskridt i materiel Henseende indtil 1876 var stærkt begrænsede, ja paa mange Punkter beskedne. Man tør naturligvis gætte paa, at hvis ikke Strejkerne og Arbejderbevægelsen havde været, havde Lønningerne næppe holdt Trit med Konjunkturerne. Imidlertid er det et ubesvaret Spørgsmaal, om ikke de tekniske Fremskridt i sig selv blev fulgt af en betydelig Lønstigning. Gennemsnitslønnen var jo mærkbart højere i Industrien end i Haandværket, og dette var vel en medvirkende Aarsag til, at Fagbevægelsen kun i forholdsvi

73) Soc.-Dem. 10/10 1875.

74) Smst. 9/11 1875.

75) Schovelin 158-59.

76) Soc.-Dem. 12/1 1875. — Kbh. Tømrerlavs Diverse Korrespondancesager 1831—88, 10/11 1875. — Jfr. Soc. 24/12, 25/12 og 28/12 1873.

77) Dagens Nyheder 12/10 1871.

78) Soc. 5/11 1872.

79) Fagtidende for Malere Sept. 1874.

SUNDHEDSFORHOLD

Erhvervssygdomme.

Saalænge næsten alt Arbejde skulde gøres med Haandkraft og med Hjælp af enkle Redskaber, men uden Maskiner, krævede Fremskaffelsen af de vigtigste Livsfornødenheder saa stor Opmærksomhed, at der ikke blev Lejlighed til at overveje Risikoen derved. Menneskene udsatte sig da uden Betænelighed for de Farer, de forskellige Erhverv frembød. I Virkeligheden kan næsten ethvert Arbejde paa en eller anden Maade skade Sundhed og Erhvervsevne ved at disponere for visse Sygdomme. Udenørs Arbejde udsætter sine Udøvere for Kulde og Fugtighed, saa der opstaar Fare for Gigt, Forkølelse og Lungebetændelse. Ved indendørs Virksomhed kan megen Stillesidden give daarlig Fordøjelse, eller Støv og Giftstoffer kan angribe livsvigtige Legemsorganer.

Kendskabet til nogle af disse Farer var i ældre Tid ufuldkomment. Endnu mindre vidste man om Værn derimod. Klager over Sygdom, der var opstaaet som Følge af Arbejde, var dog ingenlunde ukendt. Sjældent besværede Friluftsarbejdere som Murere og Tømrere sig, oftest maaske de Arbejdere, der snart var ude, snart inde. Paa Silkeborg Papirfabrik klagede nogle af Folkene over, at de hvert Øjeblik gik fra stærkt ophedede Lokaler ud i fri Luft og omvendt¹⁾. Sadelmagere maatte ofte, naar de kom ud hos Kunder for at reparere, staa med Arbejdet i Gennemtræk i Vognporte el. lign.²⁾. Af Indendørsarbejderne besværede Skomagerne sig mest. De mente, de fik Sygdomme i de indre Organer, fordi de sad sammenbøjede og pressede Arbejdet ind mod Bryst eller Mave³⁾. Ogsaa hos Skræderne fik Arbejdsstillingen Skyld for idelig Sygdom. Noget anderledes blev det for dem, der betjente de nymodens Symaskiner. De kunde sidde ranke, men Stillingen var til Gengæld mere tvungen, og ofte skulde der hastes med Arbejdet. Maskinsyning blev derfor mere anspændende end Haandsyning, og hos de talrige Syersker konstateredes Tilbøjelighed til Blegsot og Nervøsitet⁴⁾. En særlig Art Sygdomme truede Glaspustere, idet den vedholdende kraftige Pusten kunde medføre Udvidelse af de smaa Lungeblærer og saaledes give Lungeemfysem⁵⁾. Ogsaa Bagerne havde et for dem ejendommeligt Svag-

1) Arbejdsmandenes Fagblad, udg. af Arbejdsmandenes Centralforbund i Danmark ¹⁵/₁₀ 1895.

2) Sadelmager- og Tapetserer-Tidende ¹⁵/₁₂ 1899.

3) Dansk Skomagertidende ⁷/₈ 1880. — Nordisk Skomagertidende ²/₁₀ 1884.

4) Syarbeidet, Foredrag af L. I. Brandes, 1870; jfr. E. Hornemann i Hygiejniske Meddelelser V, 1866—68, 85-87.

5) Jfr. Galschiøt: Helsingør, 1921, 223-24.

hedsomraade, idet de var tilbøjelige til at faa uappetitlige Hudsygdomme som Fnat og Eksem. Man mente dengang, at det skyldtes den stærke Hede fra Ovnen⁶⁾.

Farligere Arter af Erhvervsygdomme var de, der foraarsagedes af Støv og Giftstoffer. Støv kunde gøre Fortrød ved at indeholde smittefarlige Bakterier, særlig Tuberkelbaciller. Mest frygtede man dog Støvet direkte skadelige Indflydelse paa Slimhinderne i Luftvejene og Lungerne, især naar der var Tale om mineralske Støvarter, der kunde fremkalde Silicose. Bakterierne truede f. Eks. Sadelmagere, der reparerede gamle Møbler eller bankede Tæpper og Gardiner⁷⁾. Styggest skildres Støvet Ubehageligheder paa Papirfabrikkernes Kludestuer, hvor gamle Koner, omgivet af Snavs og Stank, var beskæftiget med Sorteringen af gamle Klude, der skulde males til Papir⁸⁾.

Naar bortses fra Bakterierne, var der stor Forskel paa Virkningerne af Støvet fra de forskellige Arbejdsmaterialer. Støv af Træ klages der næsten aldrig over. Man hører dog fra 90'erne, at der blev Uro blandt Arbejderne paa Slagelse Træskofabrik, da Fabrikanterne for at spare vilde standse en Støvsugemaskine, og ved Trusel om Boykot overfor hans Varer tvang de ham til at sætte den i Gang igen⁹⁾. Ogsaa Kulstøv var fredeligt, men Kulrøg kunde medføre betydelige Ulemper. Under almindelige Forhold generede Røgen dog mere de ombøende end Virksomhedernes Folk. Især efterhaanden som Dampmaskinerne bredte sig, opstod herved et Problem. Allerede 1860 talte Dr. Hornemann 94 Dampkorstene indenfor Københavns Volde, og regnede man Skorstenene paa Bagerier og Brænderier med, blev det over 200¹⁰⁾. Værre end Støv fra Træ og Kul var Støvet i Møller og Tekstilfabrikker. I Dampmøller kunde Melstøvet virke plagsomt¹¹⁾. I Spindrier udkrævedes den mest gennemførte Renlighed, hvis ikke Fnuggene skulde ophobe sig i alle Kroge, og naar først Maskinerne kom i Gang, kunde Luften være ganske tyk¹²⁾. I Crome & Goldschmidts Fabrik i Horsens var den store Vævesal med sine 4—500 Væve for de frie Arbejdere et værre Arbejdssted end Tugthusets Arbejdsrum, hvor der kun var 4—5 Væve i hvert¹³⁾. Ogsaa Handskemagerne følte sig generet af Støvet fra deres Arbejde¹⁴⁾. Rigtig farligt blev Støv først, naar Støvkornene blev haarde og skarpe, saa de kunde skære sig ind i Slimhindernes Væv. Teglværksarbejderne kunde faa deres Lunger ødelagt, saa de var udsatte for Lungebetændelse og Smerter i Hjerteregionen¹⁵⁾. Endnu værre var det for Stenhuggerne; Sandstensstøv var farligere end Granitstøv¹⁶⁾. Allerfarligst var Støvet ved Sliberi. Selv indenfor den beskedne ældre danske Industri kom Slibestøvet til at kræve adskillige Ofre. I Sliberiet paa

⁶⁾ Chr. Jürgensen: Det hygiejniske Bageri, 1895, 44.

⁷⁾ Sadelmager- og Tapetserer-Tidende 15/1 1899.

⁸⁾ Soc.-Dem. 22/8 1874. — Dansk Bogtrykker-Tidende, Aug. 1894. — Nordisk Papir-Tidende 2/10 1896.

⁹⁾ Arbejdsmændenes Fagblad, udg. af Arbejdsmændenes Centralforbund i Danmark 25/10 1896.

¹⁰⁾ E. Hornemann i Hygiejniske Meddelelser III, 1860—62, 220-66. Jfr. C. T. Foss: Ulemper af Kulrøg og Kulstøv fra Dampkorstene, 1871.

¹¹⁾ Dansk Mølleri Tidende 11/8 1885 og 30/11 1887. — Tidsskrift for skandinavisk Mølleindustri 1/8 1888.

¹²⁾ Soc.-Dem. 30/10 1889. — Dansk Textilarbejderforbunds Fagblad Sept. 1899.

¹³⁾ Soc.-Dem. 3/11 1889.

¹⁴⁾ Maanedssblad for det nordiske Handskemagerforbund Marts 1877.

¹⁵⁾ 1. Insp. 1874/94.

¹⁶⁾ Jfr. [Valdemar Hansen:] Stenhuggerens Arbejdsløshedskasse 1896—1921.

Frederiksværk beskæftigedes til Stadighed 3—4 Arbejdere; men blot i Aarene 1850—57 døde 13 af dem af Brystsye. 1855 kom der en ny Læge til Stedet, og efter nogen Modstand fik han forbedret Foranstaltningerne til Værn for Arbejderne. Hidtil havde de faaet Paalæg om at tage en vaad Svamp for Munden; nu indførtes en Blæsebælg til at blæse Støvet væk. Alligevel døde 1857—74 9 Mand af Brystsye, og 1 led ved Periodens Slutning af kronisk Bronchitis. Kun 1 havde været der i de nævnte 16 Aar, og mange havde opgivet Arbejdet af egen Drift, fordi de mærkede, at de ikke kunde taale det¹⁷⁾. Dette foregik hos den gode Mand Anker Heegaard.

Paa Overgangen til de Erhverv, hvis Sundhedsfarlighed skyldtes Giftstoffer, stod Tobaksfabrikationen. Her kæmpede man ikke blot med Støvet, naar Bladene strippedes, men ogsaa med Dampene, naar de tørredes¹⁸⁾. Af Omraader, hvor det særlig var Giftstoffer, der lurede paa Arbejdernes Liv, var der i ældre Tid ret faa. Mest udbredt var Blyforgiftningerne. En Række Fag blev hjemsogt af dem helt ned til Skomagerne, der kunde faa Blykolik, naar Sværten indeholdt Blyoxyd¹⁹⁾. Malere og Lakerere, der kom i for nær Berøring med blyholdige Farver, fik den saakaldte Malerkolik, der foraarsagede Fordøjelsesforstyrrelser, Blegthed, blaaf Tandkød, graablaa Tænder, ildelugtende Aande og styg, sødladen Smag i Munden, ja i værre Tilfælde Brækninger²⁰⁾. Paa Fabrikken Alumina benyttedes en farlig Blyglasur, og det viste sig temmelig unyttigt, at man en Tid forsøgte at beskytte Folkene ved hver Morgen at lade dem indtage en Snaps fortyndet Svovlsyre med lidt Sukkerstof i²¹⁾. Meget slemt synes Typograferne at have lidt ved Blyet. Forgiftninger var maaske ikke hos dem saa hyppige; men Trykkerilokalerne flød ofte af Blystøv, og Tuberkulosedødeligheden i Faget var iøjnefaldende²²⁾. Iøvrigt forekom Forgiftninger kun i faa Virksomheder. Paa Tuborg Fabrikker gjorde en Svovlblanding Fortræd²³⁾. Paa Hinnerup Cellulosefabrik skal Arbejderne have lignet levende Lig²⁴⁾. Værst var vistnok Omgangen med Fosfor i den ældste Tid indenfor Tændstikfabrikationen, idet det kunde volde uheldelig Forgiftning²⁵⁾.

Om Fremstilling af Giftstoffer var der næsten kun Tale paa Apotekerne, et Par kemiske Fabrikker, Gasværkerne og Gødningsfabrikkerne. Arbejdet paa Kastrup Gødningsfabrik omtales kun lejlighedsvis som sundhedsfarligt²⁶⁾; men fra Gasværkerne stammer vedholdende Klager. Her var efter Beretningerne at dømme alle onde Aander sluppet løs. En væsentlig Del af Arbejdet foregik i Retorthusene, hvor Gassen ved Opvarmning blev drevet ud af Kullene. Selvsagt

17) Quartalsberetninger fra Industriforeningen i Kbh. 1857, 108. — 1. Insp. 1874/169, jfr. Bibliothek for Læger 1875, Suppl. 558-59.

18) Soc.-Dem. 30/12 1875 og 17/7 1879. — En Rædselsbeskrivelse findes i Aftenbladet 7/11 1890. — P. Eliassen: Tobakken i Danmark, Kolding 1912, 54.

19) Nordisk Skomagertidende 2/10 1884.

20) Fagtidende for Malere Aug. 1887, jfr. Soc. 4/12 1873.

21) Soc. Nr. 2, Juli 1871. — Andr. Madsen: Keramisk Fagforening 1902—27, 82-83.

22) Typ.-Tid. 25/3 1876, 9/11 og 22/11 1879, 21/5 1881. — 1. Insp. 1895—96, 1896/182.

23) Soc.-Dem. 8/3 1876.

24) Soc.-Dem. 13/10 1889; Beskrivelsen i dette Nr. af Soc.-Dem. tør dog ikke tages altfor højtidelig; den indgaar som Led i en agitatorisk Artikkel-Serie »Arbejder-Mord«, der hører til Bedrifterne i dansk Journalistik, men er et overordentlig eensidigt Angreb paa Arbejdsgiverne for deres Ligegyldighed overfor Arbejdernes Liv.

25) I. Glahn om de vigtigste Giftarter i Quartalsberetninger fra Industriforeningen i Kjøbenhavn 1847, 39-53.

26) Soc.-Dem. 19/6 1891.

fremkaldte dette en betydelig Hede; Slæbet med Kul og Koks var anstrengende, og for at skaffe Afkøling holdt man Gennemtræk. Kullene hentedes desuden oftest fra det fri, saa Skiften fra Varme til Kulde foregik evindeligt. Endelig var der rigelig Kulstøv, og trods forskellige Ventilationsindretninger, kunde det ikke undgaas, at Gas og svovlholdige Luftarter naaede de arbejdende. Ogsaa Maaltiderne blev indtaget i disse Omgivelser, i alt Fald i ældre Tid, før man fik Spiselokaler; og Varmen fik mange til at forfalde til Drik. Sygeligheden blev derfor stor. 1870 var der 18 Sygedage aarlig pr. Mand, medens Gennemsnittet for Medlemmer af de almindelige Arbejdersygekasser var 7 aarlige Sygedage. Baade var en almindelig Svækkelsestilstand stærkt udbredt, og Katarr i Fordøjelseskanalen og reumatiske Lidelser hyppige, men især blev Aandedrætsorganerne ofte angrebne, og tidligt Tab af Erhvervsevnen var derfor, hvad en Gasværksarbejder kunde vente sig²⁷⁾.

Af samtidige videnskabelige Undersøgelser over disse Forhold haves kun faa. Kun for den Del af Sygdommene, hvor klimatiske Forhold ikke spiller ind, tør man slutte fra udenlandske Iagttagelser²⁸⁾. Af mere omfattende danske Undersøgelser kendes kun to. Den ene skyldes Adolph Hannover og drejer sig om de Haandværkere, der blev indlagt paa Københavns civile Hospitaler 1842—43²⁹⁾; men den bygger ikke altid paa Principper, som moderne Læger kan anerkende. Den anden skyldes Th. Sørensen og angaar kun Dødeligheden i de forskellige Fag, idet den statistisk behandler Dødsattesterne³⁰⁾. Kun de Attester, der anfører en nogenlunde troværdig Dødsarsag, er benyttet. Noget Resultat giver den dog ikke for Industrierhvervene, fordi der som de afdødes Bestilling ofte kun er anført: Fabriksarbejder. For de større Haandværksfag opstilles derimod en Række Tal, hvis Hovedresultater fremgaar af vedføjede Tabel. Som et Moment af Betydning anføres, at en Række Beskæftigelser fortrinsvis søges af dem, der fra Fødslen har en svagelig Konstitution. Hvis disse Fag opviser stor Dødelighed, behøver det derfor ikke at skyldes Arbejdets skadelige Indflydelse. Det bemærkes, at Dranker dødsfald var hyppige blandt Slagtere og Daglejere, til Dels ogsaa blandt Murere og Smede. Følgerne af Nattevaagen, Syfilis og uordentligt Levned synes at have forkortet Livet for Sypigerne, maaske ogsaa for Tobaksarbejderskerne. Hvor Skylden for Ulykkerne saaledes kunde søges i Privatlivet, siger Tallene intet om Erhvervsdødeligheden; men tilbage bliver dog flere Iagttagelser af uomtvistelig Værdi. Tuberkulosedødsfald forekom i ondartet Grad hos Bogtrykkere og Bogbindere, Skrædere og Tobaksarbejdere, Lidelser i Nervesystemet var hyppige hos Malere og Typografer, maaske som Udtryk for Blyets Indvirkning, til Dels ogsaa hos Tobaksarbejderne, hvor de maaske var en Følge af Nikotinforgiftning. Murernes store Dødelighed kom dels af Sygdomme i Aandedrætsorganerne, dels af Ulykkestilfælde. Dødsfald som Følge af Fordøjelsessygdomme syntes ikke at gøre sig stærkt gældende, spillede maaske dog en Rolle for Skræderne, derimod forbavsende nok ikke efter Tallene

²⁷⁾ Jul. Petersen i Hygiejniske Meddelelser VII, 1872, 99-119; jfr. Soc. 21/12 og 23/12 1873, 5/3 1874 og Soc.-Dem. 19/8 1881 og 27/8 1882. — V. Budde i Ugeskrift for Læger 1892, 615-27.

²⁸⁾ Udenlandske Iagttagelser omtales af A. G. Sommer i Quartalsberetninger fra Industriforeningen i Kjøbenhavn 1857, 98-104, af V. Falbe-Hansen i Nationaløkonomisk Tidsskr. I, 1873, 61-62 (jfr. smst. 366-68), i Tidsskr. for Sundhedspleje 1898, 46-48, og i H. Westergaard: Die Lehre von Mortalität und Morbilität, 2. Aufl. 1901, 584-620.

²⁹⁾ A. Hannover: Haandværkernes Sygdomme, 1861.

³⁰⁾ Th. Sørensen: De økonomiske Forholds og Beskæftigelsens Indflydelse paa Dødeligheden I—II, 1884—85. — Samme i Hospitals-Tidende 1886, 477-90.

I Haandværksfag døde aarlig pr. 1000 levende i hver Aldersklasse
(Hovedpersoner + Medhjælpere):

Dødsalder	København gnsntl. 1865—74			Købstæder gnsntl. 1876—83		
	20—35 Aar	35—55 Aar	over 55 Aar	20—35 Aar	35—55 Aar	55—65 Aar
Bagere og Konditorer	4.9	13.8	51.1	5.1	10.3	27.8
Metalarbejdere*)	11.0	15.8	56.7	7.4	13.1	32.6
Smede	8.3	17.7	64.0	6.4	13.3	39.2
Formere og Maskinarbejdere	9.1	23.4	41.7			
Bogbindere og Bogtrykkere.....	14.5	17.6	65.6			
Tobaksarbejdere	17.1	27.2	51.4	9.8	16.0	48.8
Malere og Lakerere	7.7	19.2	52.4	11.0	11.4	19.0
Sadelmagere og Tapetserere	7.3	18.2	55.8	7.8	17.2	25.5
Skomagere	7.8	12.8	53.3	8.3	15.3	26.9
Skrædere	9.3	18.5	51.4	6.5	14.0	24.1
Murere	9.2	20.5	71.7	8.7	13.7	30.0
Tømrere og Skibsbyggere	5.1	16.2	50.7	5.6	12.4	43.7
Andre træbearbejdende Fag**)	6.5	16.9	56.3	6.6	12.1	25.1
Slagtere og Garvere	5.9	15.5	37.6
Haandværk tilsammen	8.2	16.6	54.5	7.1	13.6	30.2
Daglejere	12.1	29.3	66.6	6.7	18.6	37.5
Sypiger	9.5	21.3	83.3

*) Blikkenslagere, Gørtlere, Naalemagere, Nysølvfabrikanter, Guldsmede, Klokke- og Kandestøbere.

**) Bødkere, Drejere, Finerskærere, Hjulmænd, Træskomagere, Stolemagere og Snedkere.

Til Sammenligning kan anføres, at af hele den mandlige Befolkning i Danmark døde gennemsnitlig hvert Aar 1870—79 pr. 1000 i Alderen 20—35 Aar: 6,9, 35—55 Aar: 17,8 og 55—65 Aar: 30.

at dømme for Skomagerne. Tværtimod viste disse sammen med Bagerne og de træbearbejdende Fag, de sidste navnlige i Provinsen, overhovedet en ringe Dødelighed. Fordøjellessygdomme kan dog have været meget udbredt, selv om de ikke voldte Dødsfald. Selvmord vil Th. Sørensen ikke anerkende som en Dødsform, der kan staa i Forbindelse med Erhvervslevet. Man tør dog næppe se helt bort herfra, eftersom visse Arbejder uden Tvivl mere end andre disponerer for Depression og Sindslidelse. Som Helhed forekommer Selvmordstallene dog at være for smaa til, at noget videre kan sluttes deraf.

Om Sundhedsfaren ved Fabriksindustrien er der først efter 1900 foretaget nærmere Undersøgelse. Det drejede sig da om Sygeligheden, der som Helhed viste sig at være meget stor baade blandt Fabriksarbejdere og industrielt beskæftigede Kvinder. Sygedagenes Antal pr. Individ var henvend dobbelt saa højt som i andre Erhverv. Navnlige Cementfabrikker, Gasværker og især Svovlsyre- og Gødningsfabrikker bidrog hertil, men ogsaa i nogen Grad Sukkeraffinaderierne. Blandt Arbejderne paa Svovlsyre- og Gødningsfabrikkerne var Sygedagenes Antal endog $3\frac{1}{4}$ Gange saa højt som normalt³¹⁾. De Klager over Erhvervsygdomme, som fremsattes fra Arbejdernes Side, syntes i Hovedsagen at være berettigede.

Lokaler.

En stor Del af de Skavanker, der i sundhedsmæssig Henseende knyttede sig til Arbejdet i Haandværk og Industri, havde deres Aarsag i de snævre og klumre Lokaler, hvori Arbejdet foregik, og i den Urenlighed, der mange Steder trivedes i Arbejdsrummene. Naturligt nok hjalp den fattige Haandværker sig med det mindst mulige Værksted, og den gridske Arbejdsgiver skaffede kun sine Folk

³¹⁾ Statistiske Meddelelser 4. Rk., 34. Bd., 4, 13-21.

den højst nødvendige Arbejdsplads. Følgen var, at adskillige Arbejdslokaler var saa smaa, at man næsten ikke kunde trække Vejret i dem. De Fag, der især lod sig indespærre, var Skrædere, Skomagere, Snedkere og en Række af de smaa Haandværksfag. Skrædersvendene forlangte i Begyndelsen af 70'erne rummeligere og lysere Arbejdssteder¹⁾. Møbelværksteder holdt vedvarende til i skumle Baggaarde og mørke Kældre²⁾. Sadelmagerværksteder kunde findes oppe under Taget, i gamle Stalde eller i fugtige Kældre³⁾. Selv en Pianofortefabrik kunde havne i nogle slemme Huller⁴⁾, og hos Hornung & Møller havde man i 70'erne et Snedkerværksted indrettet oppe paa Hanebjælkerne og beklædt med Tjærepap⁵⁾.

Værst var det nok for nogle af Hjemmearbejderne. I 60'erne klagede Sundhedspolitiet over, at der manglede Lovhjemmel til at forhindre Udleje af aldeles slette Boliger⁶⁾. Ved en Raadstueplakat af $\frac{13}{3}$ 1870⁷⁾ blev det da bestemt, at Beboelseslejligheder med mindre end 200 Kubikfod (godt 6 m³) Luft pro persona skulde anses for overbefolkede og tilses af Sundhedspolitiet. For Værksteder gjaldt intet tilsvarende. At de helt daarlige Værksteder ikke just var saa sjældne, men at det overhovedet stod slet til med Værkstedsforholdene i mange Virksomheder, blev godtgjort ved en Undersøgelse, som foranstaltedes af de Fabriksinspektører, der udnævntes efter Loven af $\frac{23}{5}$ 1873. De undersøgte Grønnegadekvarteret, hvor de smaa gamle Værksteder var talrige. Eftersynet omfattede 100 Arbejdspladser, der for det meste var beliggende i Kældre eller ud til Baggaarde. 19 af dem var Snedkerværksteder; men ellers boede her Hattemagere, Børstenbindere, Bogbindere og forskellige Slags Smede. En Snes af Rummene var afgjort for smaa i Forhold til det Antal Mennesker, der arbejdede i dem. Et Hattemagerværksted betegnedes som umaadelig forfaldent. I et Gadekosteværksted manglede der Kakkelovn. Et brandfarligt Skræderværksted paa en Kvist, hvor en halv Snes Svende hver kun har 5—6 m³ Plads, klarede sig med stadigt Gennemtræk. 15 af Værkstederne antegnedes som mørke⁸⁾.

Daarligst stod det til med Cigar- og Tobaksfabrikkerne. For deres Vedkommende foranstaltede Inspektørerne et særskilt og grundigt Syn, omfattende ialt 68 Fabrikker med 100 Arbejdsrum. I de større Fabrikker var der som Regel intet at bemærke, men saa meget desto mere i de smaa. Spindelokalerne kunde i Reglen passere; men i Strippe- og Cigarmagerværksteder stuedes Folk. 40 Lokaler var beregnet til at rumme saa mange Personer, at de hver fik under 200 Kubikfod Luft. I 6 var der end ikke 100 Kubikfod pr. Menneske, og af de 40 Lokaler havde 26 slet ingen Ventil. 55 af alle Rummene ventileredes gennem Døre, Vinduer og tilfældige Utætheder. Rundt om opvarmedes Lokalerne fra Tørrestuernes Ovne, og Tobaksdampen saavelsom det Støv, der fremkom ved Udpakning af Tobaksbladene, hidrog til at ødelægge Atmosfæren⁹⁾.

Endnu langt op i Tiden vedblev der adskillige Steder at være daarlige Rum-

1) Soc. $\frac{29}{9}$ 1873. — Folkets Avis $\frac{25}{8}$ 1874. — Bruun 503.

2) Snedkerforbundets Kvartalsberetning Apr. 1898.

3) Medlemsblad for skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer-Forbund Febr. 1900.

4) Fagblad for Snedkere Juni-Juli 1888.

5) Folkets Avis $\frac{5}{3}$ 1873.

6) Beretning til Justitsministeriet ang. Kbh. Politi 1866, 35; 1868, 35.

7) Samling af Bestemmelser vedr. Kbh. Kommune 1864—74, 404-07.

8) 1. Insp. 1874/166.

9) Smst. — Beretning 1874, 21-22. — Jfr. Soc. Nr. 7, Sept. 1871 og $\frac{2}{3}$ 1872.

forhold. 1902 fandt Arbejdstilsynet 8 Syersker i et Lokale paa 22 m². Halvdelen af alle Syersker maatte endnu i den travle Tid nøjes med højst beskedne Pladsforhold. Helt galt vedblev det at være blandt Hjemmearbejderne i Tobaksfaget¹⁰).

Snæverhed var dog ikke den eneste Ulempe ved Arbejdslokalerne. Vilh. Munck fortæller om en Fyrbøder, der daglig stod i Vand til Knæene i Fyrrummet og derved paadrog sig en Benlidelse¹¹). Fra Støberierne lyder der langt op i Tiden Klage over Uorden¹²). Oftest besværede Arbejderne sig over Svineri. Ad mange Veje faar man det Indtryk, at det endnu ved Midten af det 19. Aarhundrede overhovedet stod slet til med Renlighedsbegreberne¹³). Nok var der før denne Tid gjort visse Fremskridt; men endnu kunde der være himmelraabende Mangler. Mange Steder maatte Arbejderne selv holde Arbejdslokalerne rene. Formodentlig gav dette ikke altid de bedste Resultater. En gentagen Klage fra Arbejderne var det, at Retiraderne fandtes uheldigt nær Arbejdspladserne. Hos Ruben var der i 70'erne direkte Adgang til dem fra Vævesalen, og endnu 1890 var de i Frederiksberg Glasværk anbragt i et Hjørne af »Glashytten«, efter Sigende i Nærheden af den Bænk, hvor Arbejderne sad, naar de spiste¹⁴). Som et Eksempel paa, hvad der kom ud af Mangel paa Kendskab til, hvad der var sundhedsfarligt, kan nævnes, at flere Arbejders Brug af et og samme Pusterør paa Aalborg Glasværk førte til, at 9 Personer blev angrebet af Syfilis¹⁵).

Ikke mindst i Næringsmiddelindustrien var der et udbredt Griseri, især i Bagerierne. Mange endnu levende Københavnerne kan tale med om, hvorledes Dejgen æltedes med Fødderne. En grufuld Skildring giver Jacob Marstrand af Kongens Bageri paa Christiansborg omkring 1860. Af Mangel paa Pissoir lod Svendene her Vandet gaa i et Hjørne af Bageriet, og Tønderne fra Retiraderne maatte af Natmændene løftes hen over Rugbrødstruget. Pigerne, der skulde ud i nødvendig Ærinde, maatte klemme sig forbi Svendene, der havde deres Moro af at mele dem til¹⁶).

En nidkær Læge, Chr. Jürgensen, skildrer endnu i 90'erne, hvorledes der i Bagerierne aldrig blev Tid til Rengøring. Melstøv og Vanddampe spredtes sammen med Brændselsstøv og Aske, og til denne Herlighed kom saa Arbejdernes Sved og personlige Urenlighed, desuden Svamp, Skimmel, Melorm, Kakerlakker, Mus, Bænkebidere, Ørentviste og Edderkopper, alle Venner af den gode Varme eller den magelige Fouragering. De Konditorier, der leverede det dyreste Luksusbagværk, skal have været særlig slemme¹⁷). Fra anden Side fremførtes, at mange af Bagerierne var placeret i dybe, mørke og fugtige Kældre¹⁸). Formodentlig bragte Mestrenes Fagblad ikke uden Grund Vejledning til Udryddelse af Faarekyllinger og Kakerlakker¹⁹). Overfor alt dette kan der være Grund til at erindre om, at Bagerifaget med alt sit Svineri ikke var værre, end at det havde en meget lav Dødelighed.

10) Beretning 1902—03, 22.

11) Fængselspræsten Vilhelm Muncks Optegnelser, Memoirer og Breve XXXVI, 1922, 111.

12) Eks.: Formernes Fagblad 3¹/₃ 1898.

13) Jfr. Villads Christensen: Kjøbenhavn 1840—57, 127-90.

14) Soc.-Dem. 3/10 1874 og 1/2 1891.

15) Hygiejniske Meddelelser 3 Rk., II (1884), 59-64.

16) Jacob Marstrand: Tilbageblik gennem et langt Liv, 1928, 50-51.

17) Chr. Jürgensen: Det hygiejniske Bageri, 1895, 12-14, 25.

18) Om Arbejdsforholdene i Bagerifaget i Danmark i Aaret 1894, 1895, 4.

19) Dansk Bager- og Konditor-Tidende 10/11 1893.

Et Fag, hvor det i alt Fald i 70'erne var galt med baade Rumforhold, Orden og Renlighed, var Bogtrykkeriet. Ganske vist var de forfinede Typografer maaske mere tilbøjelige til at klage end andre Fags Folk og havde tillige lettere Adgang dertil; men deres Jammer kan ikke afvises blot med at paapege dette. Hverken Renlighed eller Orden lod sig her gennemføre uden Umage. Typekasserne var vanskelige at holde fri for Støv. Hver Slags Typer skulde ligge i sit Rum; men hvis en Linje løse Typer tabtes ned over Kassen, »gik i Fisk«, eller der blev sjusket med Aflægningen, kom der Enkeltyper i forkerte Rum, eller de gik paa Gulvet — de blev til Svibelfisk eller Gulvfisk, og det tog da en farlig Tid enten at rømme op i Kassen eller at benytte den til forsvarlig Sats²⁰). Hertil kom, at de smaa Trykkerier ofte var installeret i snævre, snavsede, mørke Lokaler²¹). Selv i store og velkendte Officiner, der af Samtiden nævnes som eksemplariske, stod det næppe for godt til. I Thieles Sætterlokale, hvor der beskæftigedes et halvt Hundrede Personer, manglede Ventilation. Vinduerne maatte ikke aabnes, og der var 50 Gasblus, saa Atmosfæren var kvælende²²). Renligheden var ogsaa begrænset. Thiele noterer et Sted i sin Kalender, at man har haft saa travlt, at der ikke er blevet Tid til at vedligeholde Orden og Renlighed, og Stedets »gode gamle Vane« bestod dog blot i, at man skiftevis vaskede Sætteriet og Trykkeriet hver 14. Dag²³). Endnu ved Aar 1900 var man i denne Henseende knapt nok kommet med overalt. En Undersøgelse, foretaget af Typografforbundet, viser, at der endnu fandtes Steder, hvor Gulvkluden ikke var kommet i Sving, selv om ugentlig Gulvvask var det almindeligste²⁴). Til Sammenligning nævnes, at der 1902 af 25 Skotøjsfabrikker i København var 5, der aldrig fik vasket Gulv²⁵).

I nogen Grad formaaede det private Initiativ at reformere. Efterhaanden som Arbejdsgiverne fik Øje for de Farer, der lurede paa deres Folks Velfærd og Sundhed, var der mange, der gjorde deres yderste for at komme Arbejderne til Hjælp og indrette rummelige lyse Lokaler, Ventilationsindretninger o. lign. Der blev til Stadighed gjort en Mængde Opfindelser til Bekæmpelse af Ulemperne²⁶), og paa Datidens Udstillinger spillede Foranstaltninger til Arbejdernes Sundhed en stor Rolle, saaledes paa Verdensudstillingen i Wien 1873²⁷). I hvilken Grad Forbedringerne fandt Vej til det praktiske Liv kan imidlertid ikke angives. Endnu 1902—03, da Fabrikstilsynet for Alvor tog sig af Sagen, fandtes omfattende Mangler. Paa visse Punkter kan det dog antydes, hvad der blev udført. Flere Virksomheders Lokaler omtales som mønsterværdige. Dette gælder ogsaa

²⁰) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 7/8 1869. — Nordisk boktryckeritidning Jan. 1872. — Ny Bogtrykker-Tidende Okt. 1895. — C. H. Hougaard og E. Sejr i Kjøbstadmuseet »Den gamle By«, Aarbog 1928—29, 49-50.

²¹) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 4/9 1869. — Typ.-Tid. 31/7 1874, 26/4 1879 og 7/2 1885.

²²) Soc. 21/1 1873; Thieles Trykkeri nævnes netop i Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 4/9 1869 som en hæderlig Undtagelse fra den almindelige Elendighed.

²³) Thieles Noteringskalender 22/1, 31/1 og 4/4 1875.

²⁴) Typ.-Tid. 4/12 1900.

²⁵) Beretning 1902—03, 28.

²⁶) Eks.: Quartalsberetninger fra Industriforeningen i Kjøbenhavn 1857, 104-11; Underholdende Industri-Bladet, udg. af Oscar Dodt, 15/7 1877; Den tekniske Forenings Tidsskrift 1891—92, 167; W. Konow: Fjernelsen af Støv og usund Luft fra Fabriks-, Værksted- og Arbejdslokaler, 1902; H. Bille-Top: Glasfabrikationen og dens Hygiejne, 1903, 68-80; N. P. Schierbeck: Om Bekæmpelsen af Faren ved Anvendelsen af Giftstoffer i industrielle Virksomheder, Foredrag i Dansk Forening for Arbejderbeskyttelse 1907.

²⁷) Arbejderen 1872, 75-76; jfr. smst. 1875, 190.

i Bogtrykkerfaget, hvis Forhold saaledes kom til at spænde fra den ene Yderlighed til den anden. Bianco Lunos Bogtrykkeri var en Tid lang Forbilledet. Allerede fra Begyndelsen var det indrettet efter systematiske Principper, saa god Orden var mulig. En Typograf skildrer, hvorledes Sætteriet ved hans første Indtræden gjorde det bedste Indtryk paa ham: Dagslyset faldt i rigt Maal paa de nye Kasser, der var forsynet med Skibe af poleret Mahognitræ; Vinkelhager og Presser var af blankt Metal; paa Væggene, der var oliefarvede, hang Billeder af Bogtrykkerkunstens Stormænd og Klassikerne, og et stort Bornholmerur angav Tiden²⁸⁾. Efterhaanden forfaldt dog Herligheden, og da Emil Wiinblad 1868 indtraadte som Lærling, var Gulvet raadent og hullet og dækket af Blystøv og Gulvfisk; men Bornholmerurets Visere gik endnu, Minut for Minut, sindigt den lange Arbejdsdag igennem²⁹⁾. 1869 flyttedes Trykkeriet imidlertid til nye Lokaler og blev atter efter Tidens Forhold enestaaende. Ved Indgangen stod en Gipsstatue af Joh. Gutenberg. Der var Garderobe, Elevator og Spildevandsrør, der mundede ud i en Kloak, og Prikken over i'et udgjorde det Krarup'ske Ventilationsapparat, der efter Sigende havde kostet 3—4000 Daler³⁰⁾. Naar et enkelt Bogtrykkeri saaledes gik i Spidsen, maatte ogsaa andre gøre sig Umage. Ferslew's nye Avistrykkeri fra 70'erne fik ligeledes en god Ventilation, og ved en særlig Finesse dalede Gasblussene af sig selv, naar Sætterne rejste sig fra deres Pladser³¹⁾. Hos Schultz var Lokalerne udstyret med oliemalede Vægge og Statuetter af bekendte Videnskabsmænd og Digtere³²⁾. Kolding Folkeblads Trykkeri, der tilhørte Chr. Berg, skildres i 70'erne som »probert og behageligt« og med god Orden³³⁾.

Ogsaa andre Erhverv viste Fremskridt. Ved en Ombygning af Silkeborg Papirfabrik tilstræbtes en Forbedring i Arbejderhygiejnen. Lokalerne blev gjort brandsikre ved Monierkonstruktioner, og der indrettedes Elevatorer og elektrisk Lys og Drivkraft. Kludestuen blev til en stor lys og luftig Sal, hvis Flisegulv var fuget i Cement. Hver Sortererske fik eget Arbejdsbord og bar Støvkaabe over Tøj og Haar, og ved Siden af Salen blev der indrettet Toiletter med Vaskeindretninger og Garderobe. Som Følge heraf blev de gamle Kludekoner afløst af unge friske Kvinder³⁴⁾.

I nogle Virksomheder indrettedes Spiselokaler. Paa Østre Gasværk i København havde Arbejderne allerede i Begyndelsen af 80'erne Spise- og Opholdsstuer; men de var smaa og uden Ventilation³⁵⁾. Ved Værftet paa Refshaleøen havde man fra Grundlæggelsen et Marketenteri; men det var for lille til at rumme alle Arbejderne, og mange maatte blive paa Værkstedet i Spisetiden³⁶⁾. Endnu 1898 fandt man ved en Undersøgelse af 87 Jernstøberier i hele Landet, at kun 5 havde Spiselokaler³⁷⁾. Hvor der ingen Spiserum fandtes — og det var saa langt det almindeligste — blev Maden i Reglen indtaget paa selve Arbejdsstedet, og dette vakte f. Eks. i de støvede Tekstilfabrikker tidlig Klager³⁸⁾.

²⁸⁾ Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Sept. 1873.

²⁹⁾ Rob. Wiinblad: Redaktør E. Wiinblad, 1929, 26-27.

³⁰⁾ Dags-Telegraften 18/10 1869; jfr. Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 7/8 1869.

³¹⁾ Typ.-Tid. 29/9 1877.

³²⁾ Mindeblade om Hundreдаarsfesten i det Schultziske Bogtrykkeri, 1883.

³³⁾ Typ.-Tid. 7/5 1875.

³⁴⁾ Illustreret Tidende 1893—94, 523-24.

³⁵⁾ Soc.-Dem. 21/12 1882.

³⁶⁾ D. Lorentzen & J. Kjærboel: Typer og Tidbilleder fra de kbh.ske Skibsværfter, 1925, 48.

³⁷⁾ Formernes Fagblad 29/11 1898.

³⁸⁾ Soc.-Dem. 27/11 1874. — Jfr. smst. 11/3 1890 (Jernbanens Værksteder).

Hist og her forbød man Folkene at opholde sig i Arbejdslokalerne, naar de spiste; men naar der ikke var nogen Spisestue, kunde ogsaa dette Forbud vække Klage³⁹⁾. Fra 70'erne hører man, at de kvindelige Arbejdere hos Hirschprung maatte spise paa Trapper og i Gaarde⁴⁰⁾. Endnu ved Aar 1900 var Arbejderne ikke altid ivrige efter at faa Spiselokaler, fordi saadanne Rum ofte var daarlig renholdt og uhyggelige⁴¹⁾.

Noget bedre end med Spisestuerne gik det vistnok med Ventilationen. Spørgsmaalet herom var blevet taget op med et Foredrag af Professor Hummel paa Industrimødet i Odense 1858⁴²⁾; men en mere videnskabelig Undersøgelse blev paa dansk Grund først foretaget af Chr. Krarup, der 1869 fik Prisbelønning for en Afhandling derom⁴³⁾, og hvis Ventilationsapparat som nævnt hurtig kom i Brug i Bianco Luno's Bogtrykkeri. Foreløbig var den almindelig udbredte Ventilation dog kun den, som kunde foregaa gennem Døre og Vinduer⁴⁴⁾, og først efterhaanden skete der en Ændring. 1888 var der f. Eks. Ventilation i Rubens Dampvæveri⁴⁵⁾; men endnu ved Aarhundredskiftet var langtfra alle Tekstilfabrikker forsynet med Ventilation. Lignende Forhold fandtes i andre Erhverv. For Smaaivrksomheders Vedkommende laa der ofte en Vanskelighed i, at de boede til Leje og ikke kunde faa Husværterne til at bekoste Modernisering⁴⁶⁾.

Ligesom Ventileringen begyndte Opvarmningen at undergaa store Forbedringer. Ved Dampkedlernes Fremkomst aabnede sig nye Muligheder. I Thieles Bogtrykkeri indlagdes Varmerør saaledes omkring Nytaar 1875⁴⁷⁾. En Virksomhed som Malermestrenes Farvemølle fik Dampvarmeapparat, da en ny Fabriksbygning opførtes 1893⁴⁸⁾, og Helsingør Jernskibsværft opførte Varmebygning og desuden Spiselokaler 1899⁴⁹⁾.

Saadanne Indretninger som Paaklædningsrum eller Garderober forekom næppe i ældre Tid. Frakker o. lign. blev hængt i Vinduerne, eller i det højeste skaffede hver Arbejder sig en Trækasse til at have sit Tøj i. Ved Opførelsen af Refshaleøens Værft blev der indrettet Skabe til Forarbejderne og nogle enkelte andre⁵⁰⁾. Andre Steder, hvor Arbejdet krævede Omklædning, blev der i Tidens Løb tilvejebragt Rum hertil. Af 87 Jernstøberier havde 1898 dog endnu over Halvdelen ingen Skabe til Arbejdernes Tøj, og mange Steder var der ikke Skabe nok. Et særligt Omklædningslokale fandtes ikke i en eneste af disse Virksomheder⁵¹⁾.

Badeværelser hørte til de Overdaadigheder, der ligesom Spiserum kun indrettedes i et Faatal af Virksomheder. Af de nysomtalte 87 Jernstøberier havde

39) Eks.: Smst. 8/8 1891.

40) Smst. 23/8 1875.

41) Beretning 1902—03, 25.

42) Beretning om det 2. danske Industrimøde i Odense 20/8—25/8 1858, 1859, 147-53.

43) Chr. Krarup: Om Ventilation af private Bygninger, 1869. — Jfr. samme: Indberetning til Kbh. Magistrat 2. Afd. om Virksomheden af det i Kommunes hospitalet indrettede Ventilationsapparat, 1869.

44) Jfr. 1. Insp. 1874/166.

45) Danmarks industrielle Etablissementer I, 1888, 10.

46) Jfr. Beretning 1902—03, 23-24.

47) Thieles Noteringskalender 1/1 1875.

48) C. F. Stegemann: Aktieselskabet De forenede Malermestres Farvemølle 1845—95, 93.

49) J. Schovelin: Aktieselskabet Helsingørs Jernskibs- og Maskinbyggeri 1882—1907, 48.

50) D. Lorentzen og J. Kjærhøl: Typer og Tidsbilleder fra de kbh.ske Skibsværfter, 1925, 48.

51) Formernes Fagblad 29/11 1898.

kun 6 Baderum. I Commichau's Tekstilfabrik og Cementfabrikken Cimbria var der omkring 1890 varme Bade⁵²); men f. Eks. i Jernbanens Værksteder, hvor man blev meget snavset af Arbejdet, var der end ikke et Vaskerum⁵³). En særlig Omhu i denne Retning udviste Københavns Gasværker. Saa tidligt som 1862 indrettedes 2 Kar med Styrtebad for at mindske Modtageligheden for Forkølelse. I 70'erne fik man nye Badelokaler og tillige en ny Folkebygning for Pladsarbejderne⁵⁴).

Ogsaa paa den almindelige Renligheds Omraade blev der hos visse fremskredne Arbejdsgivere gennemført grundige Reformers. Især indenfor Næringsmiddelindustrien. Paa Carlsberg reformeredes under E. Kogsbølles Indflydelse⁵⁵). Blandt Mælkerierne tilkom Æren for Renlighedens Indførelse nok især Firmaet Københavns Mælkeforsyning, der oprettedes 1888⁵⁶). Ogsaa enkelte Bagerier som Brødbageriet Ceres i København blev indrettet efter moderne Principper⁵⁷). En mønsterværdig Rugbrødsfabrik byggedes af Bagermestrene i Aalborg, udstyret med Lys og Bad, Paaklædningsrum og Garderobe for hver enkelt Arbejder⁵⁸). I Forbigaaende kan nævnes, at der i 90'erne indenfor Barberfaget fandtes en Bevægelse for større Hygiejne paa Stuerne og personlig Renlighed hos Arbejdsudøverne. Det meste af Rengøringen var her overladt til Svende og Lærlinge, og Rygning under Arbejdet var forhen ikke usædvanligt⁵⁹).

Endnu paa Belysningens Omraade fik væsentlige Fremskridt Betydning for Arbejdsforholdene. I Stedet for de sølle Tællepraase eller de osende Tramlamper, som med Nød og næppe gav Lys til en Skomagere eller en Skræders Værk, traadte efterhaanden Olie- og Petroleumslamper, Gaslamper og elektrisk Lys. De første Olielamper var smaa og uden Glas, og de var sikkert lige saa anstrengende for Øjnene som Tællebelysningen. I Refshaleøens Værksteder var der fra Begyndelsen Gas; men ved Arbejdet om Bord i Skibene brugtes Petroleumslamper, som Arbejderne kaldte Olie- og Stinkpotter, og det paastaas, at naar man en Tid havde arbejdet ved Lys fra dem, var Hals, Næse og Øre fulde af Petroleumssos⁶⁰). Endnu i Slutningen af 90'erne brugtes lignende smaa Lamper i visse Jernstøberier⁶¹). Efterhaanden som forbedrede Lampeformer kom i Anvendelse, hørte Klagen over Petroleumslamperne op⁶²). Gaslamperne, der var begyndt at udbredes, siden Gasværkerne sattes i Gang fra 50'erne, vakte derimod vedholdende Utilfredshed, især i Bogtrykkerierne, hvor de benyttedes i stor Udstrækning. Ikke blot gjorde de Luften tung; men i Begyndelsen, da de var uden Skærme, var de ogsaa skadelige for Synet⁶³). Idealet af Belysning bragte først de elektriske Lamper. Buelyslamper blev allerede 1857 forevist paa

⁵²) Danmarks industrielle Etablissementer II—III, 1889—90, 164 og 204.

⁵³) Soc.-Dem. 11/3 1890.

⁵⁴) Kbh. Gasværker 1857—1932, 245-46.

⁵⁵) C. Nyrop: Ny Carlsberg, 1846—96, 1871—96, 98.

⁵⁶) N. F. Nielsen m. fl.: Jubilæumsskrift i Anl. af Aktieselskabet Enighedens 25-aarige Stiftelsesdag 12/3 1922, 3-5.

⁵⁷) Chr. Jürgensen: Det hygiejniske Bageri, 1895, 5.

⁵⁸) Aalborg Stiftstidende 31/3 1896.

⁵⁹) Barber & Frisør Journal 1/3 1893, 1/4 og 15/5 1894 og navnlig 15/3 1896. Københavnermestrenes Stue- og Arbejdsreglement 15/4 1897 optrykt i H. M. Christensen: Danske Barber- og Frisørsvendes Organisations-Historie, 1922, 146.

⁶⁰) D. Lorentzen og J. Kjærboel: Typer og Tidbillede fra de kbh.ske Skibsværfter, 1925, 48.

⁶¹) Formernes Fagblad 2/12 1896, 25/5 1897 og 29/4 1899.

⁶²) Jfr. Nordisk Skomagertidende 2/11 1889.

⁶³) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Juni og August 1871.

Christiansborg Ridebane⁶⁴). 1871 blev Buelys benyttet ved en Skøjteløberfest paa Sortedamssøen⁶⁵); men til Belysning ved Arbejde vides Elektricitet først at være anvendt ved en Omlægning af Holmens Bro i Efteraaret 1878⁶⁶), og Aaret efter fremkom den første danske Bog om Fænomenet⁶⁷). Ved denne Tid begynde man iøvrigt ogsaa at anvende Telefonen i Forretningslivet. 1880 havde Firmaet C. B. Hansen telefonisk Forbindelse mellem sine to Afdelinger⁶⁸). Endnu i 80'erne var de elektriske Indretninger dog kun faa Steder at finde. Som Firmaer, der tidlig fik elektrisk Lys, nævnes Burmeister & Wain, Carlsberg, Nakskov Sukkerfabrik og Carl Allers Etablissement; det første Firma, der udelukkende gav sig af med elektriske Anlæg var vistnok Kemp & Lauritzen⁶⁹). Paa Frederiksværk fik man Buelamper i Efteraaret 1885⁷⁰). Det første større elektriske Anlæg indrettedes omkring 1890 paa Carlsberg paa Grundlag af Koefoed & Haubergs Dynamomaskiner⁷¹). Nogen rigtig Fart i Udbredelsen af elektrisk Lys kom der dog først, efter at Glødelamperne var opfundet, og de kommunale Elektricitetsværker var aabnet, saa de mindre Virksomheder kunde faa Glæde deraf. Ude i Landet vedblev Enkeltvirksomheder at indrette egne Kraftanlæg, saaledes Usserød Klædefabrik 1893⁷²). Ved Aar 1900 var man naaet saa vidt, at af 41 københavnske Bogtrykkerier havde 14 elektrisk Lys, 17 Gaslys, 7 Petroleumslamper (3 ikke angivet)⁷³). Den eneste Klage, der fremkom fra Arbejdernes Side over den elektriske Belysning var, at Buelamperne blændede, naar man arbejdede nær ved dem⁷⁴).

Sundhedslovgivning.

Hvor velmente de forskellige private Foranstaltninger til Arbejdernes Sundhed kunde være, saa tilfredsstillede de dog ikke altid Samtiden. Efterhaanden som Teknikken skaffede Menneskene øget Herredømme over Naturen, tiltog Kravet om Humanitet, og det blev da forlangt af det offentlige, at der skulde drages Omsorg for alle dem, der ødelagde deres Erhvervssevne ved sundhedsfarlig Virksomhed. Staten blev derfor interesseret i at begrænse Faren. En ikke uvæsentlig Del af den nyere Lovgivning har haft til Formaal at gennemføre en saadan Begrænsning.

I første Omgang søgte den danske Lovgivning ikke at skaane selve dem, der udførte det sundhedsfarlige Arbejde, men nok de omboende. En Plakat af 11/12 1776 bestemte, at Slagtergaarde i København skulde ligge i Byens Udkant og have brolagte Gaardspladser og dybe Møddinger. En Kancelliskrivelse af 30/12 1806 forbød Anlæg i Byen uden Myndighedernes Samtykke af ildelugtende Virksomheder som Sæbesyderier og Oliemøller. 1817 overvejede man at forvise Garverierne helt udenfor Voldene; men man fandt, at Samfundet ikke kunde ofre alt for den offentlige Sundhed, og forbød derfor kun Anlæg indenfor Vol-

⁶⁴) Kemp & Lauritzen 1882—1922, 9.

⁶⁵) Illustreret Tidende 1870—71, 183-84.

⁶⁶) Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh. 1879, 22.

⁶⁷) V. Edsberg: Om elektrisk Belysning, 1879.

⁶⁸) Ad. Bauer: C. B. Hansens Etablissement 1830—80, 48.

⁶⁹) Opfindelsernes Bog VIII, 1883, 646. — Kemp & Lauritzen 1882—1922.

⁷⁰) Den tekniske Forenings Tidsskrift 1885—86, 123.

⁷¹) S. C. Hauberg: Den elektriske Centralstation paa Bryggeriet Gl. Carlsberg, Særtr. af Den tekniske Forenings Tidsskrift 1891. — V. Andersen: Dampkedel-, Maskin- og elektrisk Lys-Anlæg paa Bryggeriet Gl. Carlsberg, 1893, 31-48.

⁷²) F. Wagner: Den militære Klædefabrik i Usserød, Særtryk af Den tekniske Forenings Tidsskrift 1893.

⁷³) Typ.-Tid. 14/12 1900.

⁷⁴) Arkitekten 17/10 1894. — Vulkan 15/12 1900.

dene af nye Garverier¹). En Raadstueplakat af 18/2 1818 fastsatte, at sundhedsfarlige Virksomheder som Oliesyderier, Lim- og Stivelsefabrikker, Lysestøberier og Feldberederier ikke maatte anlægges indenfor Voldene uden Magistratens Samtykke. Endelig gennemførtes efter Forslag af Lavskommissionen af 1840²) en almindelig Lovgivning 10/3 1852. Slagteri, Garveri, Tran- og Benkøgeri samt kemiske Fabrikker maatte herefter ikke drives indenfor Voldene, medmindre Sundhedspolitiet dispenserede, og selv paa Stadens Grund udenfor Voldene skulde denne Autoritets Tilladelse indhentes. Lysestøberi, Sæbesyderi og Fremstilling af Cikorie, Gas og Svovlstikker maatte nok være indenfor Voldene, men kun efter særlig Tilladelse. Lignende Bestemmelser kunde Justitsministeriet indføre for Købstæderne. Efter denne Lov synede Hovedstadens Sundhedspoliti en Række Virksomheder flere Gange aarlig. 1865 drejede det sig om 58 Slagterier og kun 70 andre Virksomheder, senere endnu færre. De fleste Mangler blev afhjulpet i Mindelighed³), og der blev næppe gjort noget for at beskytte de paagældende Virksomheders Arbejdere.

Loven af 12/1 1858 om Tilvejebringelsen af Sundhedsvedtægter⁴) bemyndigede Justitsministeriet til at foreslaa saadanne Vedtægter for Lokalmindighederne, og naar deres Mening var hørt, kunde Ministeriet sætte Bestemmelser i Kraft for hver enkelt By og for de Sogne, hvor det fandtes ønskeligt. Ganske vist fik Lægerne raadgivende Indflydelse paa Vedtægternes Udformning; men deres Raad blev ikke altid fulgt, og som Helhed blev de nye Paabud ikke vidtgaaende. Det Forslag, som Ministeriet tilvejebragte, indeholdt rigtig nok baade en Henviisning til Loven af 1852 og en Passage om Fabrikker, hvis Drift medførte Fordampning af sundhedsfarlige Stoffer, der kunde skade Arbejderne⁵); men disse Punkter overførtes ikke engang til Københavns Sundhedsvedtægt, der stadfæstedes 28/10 1860.

Endnu i 50'erne fra Sundhedskommissionerne Myndighed til at anvise Foranstaltninger mod Røgplagen fra Fabriksskorstene. Efter Bygningsloven for København af 17/3 1856 skulde Fabriksskorstene være 35 Alen høje, efter Bygningsloven for Købstæderne af 30/12 1858 25 Alen. Imidlertid var det kostbart at forhøje de bestaaende Skorstene. Kun overfor enkelte Klager skred Sundhedspolitiet ind⁶) og det blev hurtigt klart, at hvis noget virkeligt skulde udrettes, maatte Loven skærpes yderligere. Ved Lov af 21/11 1871 henflyttedes Sager af denne Art under Bygningskommissionen, og hvis den forlangte det, skulde Skorstenene nu være 50 Alen høje.

Ved en Revision af Københavns Sundhedsvedtægt, der fremkom 15/8 1886, optoges en Henviisning til 1852-Loven, saaledes som Justitsministeriet oprindelig foreslog. Til de Virksomheder, som kun maatte drives under Tilsyn af Sundhedsstyrelsen, føjedes nu Pølsefabrikker, Fedtsmelterier, Kaffe- og Maltbrænderier, Blanksværtfabrikker, Krølhaarsfabrikker og Skindtørringsanstalter. Desuden blev det i Almindelighed fastslaaet, at Fabrikker og industrielle Anlæg saa lidt som muligt burde genere Omverdenen ved Lugt eller Røg, og derfor skulde alt Kloakafløb nu foregaa i lukkede Ledninger eller i det mindste i brolagte overdækkede Rendestene. Bygrænsen blev ikke længere regnet efter Voldlinien, men langs Blegdamsvej, Blaagaardsgade og St. Jørgenssø.

De Sundhedsvedtægter, som Provinsbyerne fik, blev gennemgaaende endnu mindre indgribende end Hovedstadens, og det blev i det hele taget kun paa ganske enkelte Omraader, Sundhedsautoriteterne fik Betydning for Arbejdsforholdene.

Det første Spor af Lovgivning, der direkte tog Sigte paa at skabe en Arbejderbeskyttelse, blev bortset fra Loven om Tilsyn med Dampkedler et Reglement, der blev udstedt 17/11 1866 af Københavns Sundhedskommission om Anlæg og Drift af Friktionssvovlstikfabrikker. Man ønskede hermed at værne baade mod Brandfaren og mod det giftige Fosfor. Tilberedelse af Satsen og Dypning af Stikkerne deri skulde fra nu af foregaa i hver sit Lokale, og disse Rum skulde

1) Collegial-Tidende 1817, 585-87.

2) Betænkning angaaende Haandværks- og Fabrikslaugene . . . i Kbh. 1847, 180-83, 199-200.

3) Beretninger til Justitsministeriet ang. Kbh. Politi, afgiven af Politidirektøren 1865—1900.

4) Herom iøvrigt: J. Lehmann: Reformbevægelsen paa vor civile Medicinalforfatnings Omraade, en historisk Oversigt udarbejdet til Brug for det kgl. Sundhedskollegium, 1889. — Samme i Tidsskrift for Sundhedspleje 1. Rk., VII (1900), 26-61.

5) Forslag til Sundhedsvedtægter i Henhold til Lov af 12/1 1858, Tr. som Manuskript, K.B.

6) Beretning til Justitsministeriet ang. Kbh. Politi 1865, 33; 1866, 36; 1867, 35; 1872, 28.

have Gipsloft og god Ventilation. Spisning maatte ikke finde Sted i Arbejdslokalerne, uden at Arbejderne havde vasket Hænder i Sæbevand. Fejeskarn fra Lokalerne skulde fjernes hver Aften og enten brændes eller kastes i Latrinbeholderne; Spildevand skulde ledes til Kloak eller Latrintønde. Ved Lov af $14/2$ 1874 gik man videre og forbød rent ud Anvendelsen af hvidt Fosfor til Tændsats. Hvis en Tændstikfabrik benyttede rødt Fosfor og klorsurt Kali, skulde Bearbejdelsen deraf foregaa i hver sit Rum. Fabrikkerne havde dog selv paa Forhaand afskaffet Brugen af det farlige Stof. Ved et paafølgende Sagsanlæg viste det sig, at den Mistanke, man havde næret til flere Fabrikkers Tændstikker, var ubegrundet⁷⁾, og efter Lovens Fremkomst forekom kun et Par Tilfælde af Fosforforgiftning, som skyldtes Tændstikker⁸⁾. Som Følge af Forbudet mod Brug af Fosfor ophævedes $10/3$ 1877 Reglementet af 1866; men før dette skete, var der $16/12$ 1876 udstedt en Raadstueplakat, som gav indgaaende Regler for Indretning og Drift af Tændstikfabrikker. Hvert enkelt Arbejde, der berørte de satsede eller færdige Stikker, skulde nu foregaa i sit eget Rum, og fra hvert Rum skulde der være rigelig med Udgange til fri Luft eller til Lokaler, hvor der ikke fandtes Stikker eller Sats. Farlige Aftagemaskiner blev forbudt, og færdige Stikker maatte ikke opdynges i et enkelt Lokale. Ovne skulde omgærdes af Metalskærme og ligesaa hver eneste Arbejdsplads. Børn maatte kun anvendes under voksnes Opsyn og ikke ved Arbejdet med Satsen. Overalt skulde der være rent og ryddeligt, og Vandforsyning og Slukningsredskaber skulde altid være parat⁹⁾. $28/2$ 1877 udstedtes et lignende Reglement for Købstæderne¹⁰⁾. Tændstikfabrikken Godthaab havde afskaffet hvidt Fosfor allerede 1870 og ligeledes tidlig fjernet de farlige Aftagemaskiner og Ovne. I Stedet opvarmedes Fabrikens Lokaler ved varm Luft fra Tørreapparatet, hvor Trætraadene behandlede¹¹⁾.

For andre Erhverv blev der ikke foreløbig truffet særlige Bestemmelser. Fabriksloven af $23/5$ 1873 og det dermed indførte Fabrikstilsyn tør ikke antages at have medført Ændringer af større Betydning. I Hovedsagen tilsigtede den Beskyttelse af Børn og unge, men ikke af de voksne. Rigtignok hedder det i Lovten, at de Arbejdssteder, der kom under Tilsyn, skulde være indrettet, saa Arbejdernes Sundhed, Liv og Lemmer paa formaalstjenlig Maade beskyttedes; men Paragraffen herom løb ud i en Sætning om Beskyttelsen af Børn og unge mod Ulykkestilfælde ved Maskiner, og efter Tilsynets Aarsberetninger at dømme fæstede man sig kun herved. Ikke bedre gik det med et Par andre Paragraffer. I den ene fastsloges, at Børn og unge ikke maatte spise i Arbejdslokalerne, mens der arbejdedes, og derefter hed det, at hvor Arbejdets Beskaffenhed medførte, at Luften i Arbejdsrummet opfyldtes af Støv og andre sundhedsfarlige Stoffer, kunde Sundhedspolitiet paabyde, at der skulde anvises Arbejderne særlige Spise- og Fritidsrum. I den anden Paragraf blev det overhovedet paalagt Sundhedsautoriteterne at føre Tilsyn med, at Arbejdslokalerne holdtes rene og med frisk Luft og ikke overfyldtes med Arbejdere; men samtidig bestemtes det, at de nærmere Regler for disse Forhold skulde fremkomme som Led i Sundhedsvedtægterne. Denne Appel til Sundhedsmyndighederne forblev i Hoved-

7) Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh. 1877, 35 og 1878, 27.

8) Det kgl. Sundhedskollegiums Forhandlinger 1898, 432.

9) Samling af Bestemmelser vedrørende Kbh. Kommune 1875—87, 121-25 og 146.

10) Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh. 1878, 26.

11) 1. Insp. 1875/22.

sagen frugtesløs. Sundhedskommissionen i København mente ikke, der var Brug for nye Vedtægter, før man havde gjort flere Erfaringer. Den vedtog, at den ikke vilde skride ind, medmindre der forelaa Anmeldelser fra Fabrikstilsynet eller andre veritable Klager¹²). Paa samme Maade gik det formodentlig i andre Byer. Fabrikstilsynet anmeldte det første Aar en Farvefabrik, hvor Sigtningen af de færdige Farvemidler frembragte Støv, og den opnaaede at faa indført Foranstaltninger mod Klorkalk og Kludestøv paa Strandmøllen¹³); men for en lang Række Aar derefter kan ikke paavises tilsvarende Indgriben, og det ser ud til at være en ren Undtagelse, naar Tilsynet 1896 benyttede Sundhedskommissionens Mellemkomst til at faa indført støvdæmpende Apparater i et Rebslageri i Slagelse¹⁴). Herudover opnaaede Tilsynet blot, at nogle Virksomheder lod en Læge føre Sygelister for deres Arbejdere¹⁵). For Industrien som Helhed fik Tilsynets Virksomhed for den almindelige Hygiejne næppe videre Betydning, naar Talen var om voksne. Højst strakte den sig til et venligt Raad hist og her, og en saa kyndig Mand som Læge Th. Sørensen sporede paa dette Felt overhovedet ingen Virkning af Loven¹⁶).

Kun paa eet enkelt Omraade indlagde Fabriksinspektionen sig Fortjeneste ved at faa indført Forbedring, nemlig overfor de elendige Lokaleforhold i Cigar- og Tobaksfabrikkerne. Efter at have foranstaltet den foran omtalte Undersøgelse, opfordrede den kraftigt Sundhedskommissionen til at gribe ind. Samtidig advarede den dog mod at gøre Kravene altfor rigoristiske, for at ikke Fabrikanterne skulde fristes til at gaa over til Benyttelse af Hjemmearbejdere¹⁷). Sundhedskommissionen tog sig ogsaa af Sagen, men baade i Borgerrepræsentationen¹⁸) og visse Kredse af Offentligheden¹⁹) viste der sig Modstand, baaret af liberalistisk Frygt for, at der skulde blive lagt snærende Baand paa det fremgangsrige Erhverv. Borgerrepræsentationen nedsatte et Udvalg, som kom til det Resultat, at Tobaksstøv ikke var sundhedsfarligt, og at Forholdene var meget mindre alvorlige, end Fabrikstilsynet mente. For saa vidt var der noget rigtigt heri, som der hengik to Aar mellem Fabriksinspektionens Undersøgelser og Borgerrepræsentationens, og der i den Tid var foregaaet forskellige Forbedringer, bl. a. som Følge af Tilsynets Kritik. Paa den anden Side havde Udvalgets Virksomhed den uheldige Følge, at det kom til at se ud, som om Tilsynet havde malet Situationen for sort²⁰).

Trods sin Uvillighed maatte Borgerrepræsentationen dog indrømme, at Lokalerne stedvis var utilfredsstillende, navnlig fordi mange af dem ikke var bygget til at være Arbejdslokaler, og det endte da med, at man fik gennemført et Tillæg af 7/11 1876 til Københavns Sundhedsvedtægt, hvorved der blev givet Regler for Orden og Renlighed i Cigar- og Tobaksfabrikker. Der skulde nu være mindst 180 Kubikfod (5,6 m³) Luft pr. Arbejder, og Forskrifter blev givet om Opvarmning, Luftfornyelse og Spisested, om daglig Gulvfejning og maanedlig

¹²) 1. Insp. 1874/23.

¹³) Beretning 1874, 18-20.

¹⁴) 1. Insp. 1896/97. — Beretning 1896—97, 10.

¹⁵) Eks.: 1. Insp. 1875/27; Beretning 1874, 20.

¹⁶) Th. Sørensen: De økonomiske Forholds og Beskæftigelsens Indflydelse paa Dødeligheden II, 1885, 110.

¹⁷) Koncept 15/11 1874 i 1. Insp. 1874/66.

¹⁸) Kbh. Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1876, 532-38 og 1877, 633-42.

¹⁹) Eks.: Blad for Arbejderforeningen af 1860, 25/12 1875.

²⁰) 1. Insp. 1876/56; jfr. Folkets Avis 16/9 og 19/9 1876.

Gulvask. Udpakning og Tørring af Tobakken maatte ikke foregaa, hvor der arbejdedes. En vigtig Indskrænkning fik disse Bestemmelser imidlertid ved, at de kun gjaldt for Fabrikker, der beskæftigede over 5 Arbejdere, saaledes at Hjemmearbejde og til Dels Udsvedning undgik Kontrol. Ligeledes blev Gennemførelsen af Vedtægten sikkert alt andet end haardhændet. Ved Sundhedspolitiets første Gennemgang af Virksomhederne efter Reglernes Ikrafttræden blev kun to Lokaler kasseret²¹). Ved et Par Lejligheder fik Fabrikstilsynet siden gjort en Ende paa Benyttelsen af Lokaler²²); men fra Arbejderne fremkom der Klager over, at Bestemmelserne ikke blev overholdt²³). En Række Provinsbyer, der mente at have Brug for det, anskaffede sig snart lignende Vedtægter som Københavns, de fleste Steder vel sagtens med et lignende Resultat²⁴).

Den Lempelighed, hvormed man gik til Værks, opflammede næppe Tilsynet til at virke for yderligere Lovgivning, og kun fra et Par beskedne Omraader kan der fra de følgende Aar anføres nye Indgreb fra Offentlighedens Side. Et af disse Indgreb var Opførelsen af offentlige Slagtehus, hvor Byernes Slagtere enten kunde eller skulde foretage al Slagtning. I København aabnedes de første offentlige Slagtehus 1/10 1883, og den reviderede Sundhedsvedtægt af 1886 bestemte, at al Slagtning skulde foregaa her, og Kødet kontrolleres²⁵). De private Slagterier blev derefter nedlagt med Undtagelse af 2 store, fabrikmæssigt drevne, der blev sat under særligt Dyrlægetilsyn²⁶). I Provinsen indførtes de offentlige Slagtehus først i 90'erne²⁷).

Et andet Indgreb foregik ved den københavnske Sundhedsvedtægt af 1886, idet den indeholdt nogle Bestemmelser om Kludestuer. De skulde ventileres godt, og Gulvene være tætte for Fugtighed; Væggene skulde være oliemalede og vaskes jævnlig, og Sortering og andet Arbejde med Kludene maatte først finde Sted efter en Desinficering. Vedtægten indeholdt forøvrigt ogsaa en Henviisning til Fabriksloven af 1873, hvorved der erindredes om, at Sundhedskommissionen kunde give »fornøden Paalæg« om Renlighed o. lign. Saalænge et mere effektivt Tilsyn ikke blev indført, kunde saadanne Paalæg dog næppe faa Betydning. For saa vidt bragte Maskinbeskyttelsesloven af 12/4 1889 nok en mere mærkbar Forbedring derved, at den medførte en betydelig Udvidelse i Fabrikstilsynet og dermed forøget Mulighed for, at Tilsynets gode Raad kunde faa nogen Indflydelse.

Nogen yderligere Lovgivning for hele Landet blev ikke gennemført før Aarhundredets Slutning; men forskellige Bestemmelser indførtes for enkelte Byer. Saaledes fremkom der en Række Steder Tillæg til Sundhedsvedtægterne angaaende Bagerier. Saa tidligt som i en revideret Udgave af 10/10 1885 af Sundhedsvedtægten for Svendborg blev der for denne Bys Vedkommende udstedt Forbud mod at ælte Dejj med Fødderne. Den første Kommune, der fik et sær-

²¹) Soc.-Dem. 6/7 1877.

²²) Beretning 1879, 11 og 1890, 11. — 1. Insp. 1890/61.

²³) Eks.: Soc.-Dem. 28/5 1880; Tobaksarbejdernes Fagblad Maj 1890.

²⁴) Sundhedsvedtægterne for Provinsen er i Reglen ligesom Københavns Sundhedsvedtægt optaget i den Algreen-Ussingske Lovsamling.

²⁵) Til Forhistorien: E. Hornemann i Hygiejniske Meddelelser II, 1858—59, 84-92 og III, 1860—62, 267-73; C. G. Gædeken smst., Ny Række, I, 1877, 43-58.

²⁶) Beretning til Justitsministeriet ang. Kbh. Politi, afgiven af Politidirektøren . . . 1888, 39.

²⁷) Eks.: J. C. Knudsen: Aarhus offentlige Slagtehus 1895—1920; A. Nordahl-Petersen: Andelselskabet Odense offentlige Slagtehus og Eksportslagteri . . ., 1922, 22; [Th. Thaanum:] Randers Slagtermesterforening 1877—1927, 18; [Jørgen Bierregaard:] Vejle Slagterforening 1887—1912, 13.

skilt Tillæg om Bagerierne var Frederiksberg, idet der ²³/₁ 1889 indførtes Regler, som efter Forholdene var ganske strenge. Først og fremmest tilsigtede man rigtignok hermed at beskytte Forbrugerne; men Bagersvendene fik ogsaa Nytte deraf. Alle Slags Bagerier stilledes under Sundhedskommissionens Tilsyn, og Planer til nye Bagerier skulde anerkendes af Kommissionen. Renlighed blev paabudt baade med Lokaler, Redskaber, Bagværk, Paaklædning og Arbejderne selv. Der skulde være tilstrækkeligt Dagslys, rigeligt Vand og godt Afløb, og det blev forbudt at have Nattelogi i Arbejdsrummet. Dejl maatte ikke æltes med Fødderne. Arbejderne skulde over Bæltstedet bære Tøj, der var let at vaske, og før Arbejdets Begyndelse skulde de vaske og rede sig udenfor Arbejdsrummet. Kuriøst var det, at Lokalerne »saa vidt muligt« skulde holdes fri for Rotter, Mus og »andet Utøj«, dertil ogsaa for Høns. Bageriets Arbejdsleder blev gjort ansvarlig for Overholdelsen af Bestemmelserne; dog skulde Arbejderne selv undgælde, hvis de ikke vaskede og redte sig. En lignende Vedtægt udkom for Odense den ⁹/₁₀ samme Aar. Dog var Paragrafferne om rent Tøj, Mus, Rotter og Høns gaaet ud. Derimod var indsat, at Svende, der havde Hudsygdomme, skulde have Lægeattest for at faa Lov at arbejde. For Frederiksbergs Vedkommende kneb det med Vedtægtens Overholdelse²⁸⁾, og først lidt efter lidt fulgte andre Byer efter. København kom sent med, ikke før ²⁸/₅ 1898. Til Genæld stilledes her yderligere Fordringer. I nye Bagerier skulde Loftshøjden i Arbejdsrummet være $4\frac{1}{2}$ Alen (2,8 m), og Gulvet maatte ikke ligge mere end $1\frac{1}{2}$ Alen under Jordoverfladen, altsaa ikke i dybe Kældre. Til hver Arbejder skulde der være mindst 400 Kubikfod (12,4 m³) Rum. Hvor der var flere Arbejdere, skulde der indrettes særlige Vaske- og Omlædningsrum. Til de gamle Bagerier stilledes derimod ikke andre Fordringer, end at Hvidtning blev foretaget 2 Gange om Aaret, og at Arbejdslokalerne skulde udstyres med Spyttebakker. Dog blev det en betydningsfuld Reform, naar det tillige krævedes, at hver Arbejder skulde have egen Seng. Brug af Røg-, Snus- og Skraatobak blev forbudt, og Arbejderne skulde være forsynet med Lommetørklæder. ¹⁵/₅ 1899 indførtes lignende Bestemmelser paa Frederiksberg. Regulativet modtoges vel nok med blandede Følelser af Bagermestrene, der gerne vilde vælte Skylden for Urenligheden over paa Svendene²⁹⁾; men officielt erklærede de sig tilfreds — de gamle Bagerier fik jo faktisk Lov at bestaa³⁰⁾. Efterhaanden maatte man vel ogsaa tage Lære af Hygiejnen paa de store moderne industrielle Bagerier³¹⁾.

Endnu en Lovbestemmelse, der kunde faa nogen Betydning for Arbejdernes Sundhed, indeholdtes i Københavns Bygningslov af ¹²/₄ 1889, idet der her gaves visse Regler for Indretningen af Skure paa Byggepladserne.

Foruden disse Paabud fremkom der flere Regulativer angaaende Gas og Elektricitet. Hensigten hermed var ikke blot at værne Arbejderne, men ogsaa i Almindelighed at hindre Ildebrand. Saaledes udstedtes ²/₁₁ 1887 i København en Raadstueplakat, der gav detaljerede Bestemmelser om Udførelsen af elektriske Anlæg, navnlig for at sikre Isolation af Ledningerne, og Brandvæsenet fik Adgang til at udøve Kontrol. Den ¹²/₄ 1890 fremkom en Revision af denne Plakat. Ligeledes udstedte Magistraten ¹²/₃ 1896 en Raadstueplakat om Dowson-

²⁸⁾ Chr. Jürgensen: Det hygiejniske Bageri, 1895, 2.

²⁹⁾ Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, ²⁰/₃ 1897; jfr. smst. ¹⁴/₄ 1898.

³⁰⁾ Jfr. Dansk Bager- og Konditor-Tidende ²/₆ og ¹⁰/₆ 1897.

³¹⁾ Jfr. Reklameskriftet [C. H. Ludvigsen:] Hovedtræk af Brødfabrikationens Historie og nuværende Standpunkt og Brødets Forhold til Ernæringen. Med særligt Henblik paa Schulstad & Ludvigsens Brødfabrik, 1914.

Gasværker. For at forebygge Forgiftningstilfælde skulde Gassen tilsættes »en intensiv og gennemtrængende Lugt«, saa Udsivning selv gennem de mindste Utætheder kunde opdages. Der skulde være god Ventilation, hvor der stod Gasmaskiner, og der skulde holdes meget rent omkring dem, især omkring Rørledninger og Haner. Der krævedes Approbation af og Tilsyn med Anbringelsen af Maskinerne, og Direktøren for Stadens Belysningsvæsen saavel som hans Tilsynshavende fik Adgang til at syne Apparaterne naarsomhelst. Samme Aar udgav Københavns Belysningsvæsen en udførlig Vejledning for Gas- og Vandmestre ved Udførelsen af Ledninger³²⁾.

I Provinsen udbredtes Sundhedsvedtægterne, først til Købstæderne, dernæst til Forstadskommunerne, endelig til Flertallet af de egentlige Landkommuner, især hvor der blev bygget Andelsmejerier³³⁾. Efter Ordlyden at dømme var visse Vedtægter ikke saa daarlige. Adskillige af dem fulgte Ministeriets Forslag nøje. I Aarhus optog man ikke blot Bestemmelsen om god Ventilation og forsvarlige Rumforhold, men fastslog ogsaa, at alle sundhedsfarlige Fabrikker skulde staa under Sundhedskommissionens Tilsyn³⁴⁾. Andre Steder nøjedes man maaske med mindre; men Ulykken var, at det kunde være saa temmelig ligeegyldigt, hvad der stod i dem; for det er til Overflod paaviseligt, at de mange Steder slet ikke blev overholdt³⁵⁾. Allerede 1852 fandt en engelsk rejsende, at Danskerne var saa forkælede med Regulativer om Sundhedsforhold, at de intet personligt gjorde derfor³⁶⁾, og Tilvæksten i Bestemmelsernes Tal forøgede næppe Lovlydigheden. Endnu i 90'erne saa en stor Del af Provinsens Fabrikker højst usle ud. Gaardspladsen var tarvelig brolagt, ofte kun med Rullesten, og Afløbet foregik jævnlig til Byens Rendestene. Træ var altfor ofte benyttet til Byggemateriale, Ventilation fandtes meget sjældent, Vandværksvand aldrig. I 31 Byer stillede slet ingen Fordringer til Slagtestedernes Indretning — og dog hørte Slagterierne til de Anlæg, som Autoriteterne burde interessere sig mest for. Det var en Undtagelse, naar en By som Slagelse havde et Mønsterslagteri med cementpudsede Vægge, Asfaltgulv, Gipsloft, Afløb til Kloak og god Ventilation³⁷⁾.

Selv om Sundhedspolitiet virkelig fungerede, straffedes Forsyndelserne kun ugerne alvorligt. Beretningerne fra Københavns Politidirektør vidner herom. Det meste ordnedes ved Henstillinger og mindelige Overenskomster, næppe for gennemgribende. En gammel Arbejderske fra en kemisk Fabrik fortæller i sine Erindringer, at naar Tilsynet kom, var det gerne inde hos Fabriksbestyreren at faa et Glas Vin. Hun selv saa sjældent noget til det; men iøvrigt sørgede man gerne paa saadanne Dage for at arbejde med Parfume og andre lette Ting³⁸⁾. Det blev først med Gennemførelsen af den reviderede Fabrikslov af 11/4 1901, at der fra det offentliges Side blev sat noget alvorligt ind for Sundhedsforholdenes Forbedring i Industri og Haandværk som Helhed.

³²⁾ Vejledning for Gas- og Vandmestre i Kbh., tr. som Manuskript, 1896.

³³⁾ Om Antallet af Sundhedsvedtægter o. lign.: Det kgl. Sundhedskollegiums Forhandlinger 1890, Bilag S. XIX—XXIII; 1893, 506-09 og 1895, 458-62; J. Rump i Ugeskrift for Læger, 1890 I, 172-75 og i Kjøbstadforeningens Tidsskrift 1895, 20-31 og 44-49; J. Lehmann i Tidsskrift for Sundhedspleje 1. Rk., VII (1900), 30-40.

³⁴⁾ Sundhedsvedtægt for Aarhus 29/5 1861, optrykt i Tillæg til Lovsamlingen for 1876.

³⁵⁾ J. Lehmann i Tidsskrift for Sundhedspleje 1. Rk. VII (1900), 40-61.

³⁶⁾ Samuel Laing: Observations on the Social and Political State of Denmark, 1852, 183.

³⁷⁾ J. Rump i Kjøbstadforeningens Tidsskrift 1895, 26-27 og 44-49.

³⁸⁾ Raske Fjed, 10 arbejdende Kvinders Livserindringer, ved P. S., 1932, 15.

Børn og unge.

Den Tankegang, som fastholdt, at man burde skaffe sig den billigst mulige Arbejdskraft og derfor særlig benytte Børn og unge Mennesker vedblev at finde Tilhængere hele det 19. Aarhundrede igennem. Det var et grelt Udslag deraf, naar Aug. Heegaard i en Ansøgning 1841 om Tilladelse til at udvide sin Fabrik fremhævede, at det var af særdeles Vigtighed, at Forældrene kunde medfage deres større Børn og lade dem deltage i Arbejdet, ja han vilde endog forpligte sig til at lade de to Tredjedele af sine beskæftigede være Børn¹⁾. Endnu 1863 gik W. Scharling ud fra, at det var en Indtægtskilde for Arbejderne at have mange Børn; men han indsaa paa den anden Side, at den stærke Befolknings-tilvækst skaffede dem en stærk Konkurrence og forringede deres Kaar²⁾. Flere Gange træffer man fra Datiden Udtryk for, at det er nyttigt, at Børn vænnes til Arbejde, og at de f. Eks. hærdes ved Natarbejde³⁾. Saa sent som 1879 oprettedes paa Christianshavn Arbejdsstuer for Børn, for at de kunde nyttiggøre deres Fritid⁴⁾, og endnu 1900 hævdede en Arbejdsgiver — men nu ikke uden at møde Modsigelse — at Fabriksarbejde var særdeles opdragende for Børn, idet det gjorde dem arbejdsvante⁵⁾.

At det først var med Fabriksindustriens Opkomst, der blev Tale om en systematisk Udnyttelse af Børnene, antages almindeligt. Hvor vidt Børnearbejdet naaede at udvikle sig i Danmark, lader sig ikke saa nøje bestemme. For det meste hævdes det, at følelige Misbrug ikke fandt Sted⁶⁾. Dr. Hornemann, der 1872 foretog en Undersøgelse for 45 Fabrikker, fandt, at af de 4297 Personer, som disse Virksomheder beskæftigede, var 886 Børn under 14 Aar, og af dem var igen de 134 under 10 Aar; enkelte var endda kun 6—7 Aar gamle. Det viste sig, at i Cikoriefabrikkerne var 76 pCt. af det beskæftigede Antal Personer Børn, i Tændstikfabrikkerne 60 pCt., i Tobaksfabrikkerne 31 pCt., i Glasværkerne 30 pCt., i Fajancefabrikkerne 23 pCt., i Tekstilfabrikkerne 13 pCt. Mange arbejdede kun den halve Dag, d. v. s. 5—6 Timer, og gik i Skole den anden halve, eller de gik i Skole hver anden Dag og arbejdede hver anden. Enkelte Steder arbejdede Børnene dog op til 13 Timer daglig iberegnet Spisetiderne, og i Tekstilfabrikkerne kneb det for de smaa Børn, naar de hele den lange Dag igennem skulde følge Maskinerne opmærksomt. Paa en Klædefabrik holdt man 2 Børn ekstra til at afløse de andre. Paa Tobaksfabrikkerne, som beskæftigede de fleste af Børnene, skulde de for det meste ordne Blade og pille Stilke ud, et forholdsvis let, men støvet Arbejde. I Glasværkerne havde de 9—10 Timers Arbejdstid, ofte om Natten; men i Reglen fandt de Arbejdet her morsomt. Derimod syntes Arbejdet at tage paa de Børn, der arbejdede i Trykkerier fra Kl. 23 til 6. Som Helhed blev Børnene efter Hornemanns Opfattelse rigtig godt behandlet⁷⁾. Efter Indenrigsministeriets Undersøgelse fra samme Aar beskæf-

¹⁾ P. H. Heegaard: Udtog af en Slægtebog, 1908, 66.

²⁾ W. Scharling: Hvilken Indflydelse har den nyere Tids industrielle Udvikling havt paa Almuens Kaar? 1863, 91.

³⁾ Eks.: Folkets Avis 10/12 1872, Soc. 12/12 1872; B. N. E. Steenstrup i Folketingets Forhandling 1872—73, 2514.

⁴⁾ Arbejdsstuerne for Børn paa Christianshavn i 50 Aar. [1879—1929]. — Kritik af Arbejdsstuer for Børn i Soc.-Dem. 7/11 1874.

⁵⁾ Ingeniøren Nr. 9, 3/3 1900 (Zahrtmann's Udtalelser).

⁶⁾ Eks.: A. Hannover: Haandværkernes Sygdomme, 1861, 3-4; Rigsdagstidende 1872—73, Tillæg A, 1987.

⁷⁾ Hygiejniske Meddelelser VII, 1872, 180-88.

tigedes der i de store Bedrifter i hele Landet 1869 Børn under 13 Aar og 2079 unge mellem 13 og 18 Aar, deraf i København henholdsvis 319 og 535⁸⁾. Ved en Opgørelse af Antallet af Børn og unge i samtlige Fabrikker omkring 1/12 1873, var der ialt 2529 Børn under 14 Aar. Heraf var 434 under 10 Aar, og 524 af dem var Piger. Af unge var der 1949, deraf 380 Kvinder. Det antages, at Tallene for de beskæftigede Børn allerede da var gaaet noget tilbage, idet Loven om Børns og unge Menneskers Arbejde i Fabrikker blev gennemført kort før- inden⁹⁾.

Selv om oplagt Misbrug kun sjældent fandt Sted, tør man ingenlunde gaa ud fra, at Børnene havde det godt paa Fabrikkerne. H. C. Andersen forlod som Barn en Klædefabrik, fordi Fabrikkens tyske Svende i deres raa Lystighed vilde undersøge om han var en Dreng¹⁰⁾. C. B. Hansen forlod ligeledes en Fabrik i Gothersgade, fordi den fedtede Uld ødelagde hans Klæder¹¹⁾. Hvor tidligt man undertiden lod Børnene begynde i Fabrikkerne fremgaar af, at en Dreng, der omkring 1870 tjente paa Jac. Holms Reberbane, ved 14 Aars Alderen fik Anbefaling for 8 Aars tro Tjeneste¹²⁾. Hos Bierfreund i Odense begyndte man at antage Børn 1871, officielt fordi man ikke kunde faa voksne. Børnene benyttedes her til Spolingen; men en af Drengene havde til Opgave at rette Maskinerne. Naar Arbejdet gik for langsomt, klagede de voksne Arbejdere derover¹³⁾. Hos Tobaksfabrikant Augustinus arbejdede der ved samme Tid nogle Børn, hvis Forældre var forsvundne; naar et saadant Barn skulde konfirmeres, blev der samlet ind paa Fabrikken til en Klædning til det¹⁴⁾. Værst stillet var de Børn, der var udsat for Virkningen af Giftstoffer i Tændstik- og Tobaksfabrikker¹⁵⁾. I nogle af Tobaksfabrikkerne foregik tilmed en moralsk Forgiftning, idet mange af Pigebørnene herfra blev prostituerede og saa siden, naar de blev gamle, vendte tilbage til Fabrikken og fordærvede et nyt Kuld¹⁶⁾. Det paastaas, at man aldrig saa en Tobaksarbejder lade sine Børn arbejde ved Faget. Lønnen var i Provinsbyerne omkring 1873 for Børn mellem 6 og 9 Aar 5—7 Sk. pr. halv Dag, for Børn mellem 9 og 11 Aar 7—8 Sk.; de ældre Børn tjente 10 Sk. I Uldspinderier var den almindelige Løn 3—5 Mk. ugentlig¹⁷⁾. Gennemsnitsarbejdstiden pr. Dag var i 1872 7 Timer. Ind imellem faldt i Reglen 1 Times Hvil. Det vil altsaa sige, at Børnene overhovedet ingen Frihed havde, naar de ogsaa skulde passe deres Skole. De Børn, der paa Landet deltog i industrielt Arbejde — det var især Teglværksbørnene — arbejdede gennemsnitlig 9 Timer, afbrudt af et Par Hviletimer; men de havde til Gengæld fri i Vintermaanederne; saa længe Arbejdet stod paa, gik de slet ikke i Skole. De 13—18aariges Nettoarbejdstid var gennemsnitlig godt 10 Timer, hvad der formodentlig for dem over 14 Aar vilde sige ca. 11 Timer¹⁸⁾.

⁸⁾ Oplysninger om Arbeidernes oeconomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark 1872, udg. af Indenrigsministeriet 1874, 2 og 12.

⁹⁾ Beretning 1874, 8-9.

¹⁰⁾ Mit Livs Eventyr I, 2. Udg. 1876, 20.

¹¹⁾ Adolf Bauer: C. B. Hansens Etablissement, 1830—80, 40.

¹²⁾ Mundtlig Meddelelse af Skibstømrer Edv. Bentsen til Henry Bruun 1933.

¹³⁾ Soc. 9/5 og 9/5 1874.

¹⁴⁾ Folkets Avis 10/4 1872.

¹⁵⁾ E. Hornemann i Hygiejniske Meddelelser VII, 1872, 185 og 188.

¹⁶⁾ Soc. 9/10 1872.

¹⁷⁾ Jyllandsposten 9/8 1873.

¹⁸⁾ Oplysninger om Arbeidernes oeconomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark 1872, udg. af Indenrigsministeriet 1874, 37, 39, 45, 47, 53 og 55.

Enkelte Steder, hvor der var langt til Skole, eller hvor Udnyttelsen af Børnene var særlig rationel, oprettedes der Fabriksskoler paa Fabrikanternes Bekostning, saaledes i 70'erne ved Tuborg Fabrikker¹⁹). Fra 80'erne omtales Fabriksskoler ved Frederiksholm Teglværk, Kastrup Glasværk og Cementfabrikken Cimbria²⁰). I 70'erne var der endog Fabriksbørn, der slet ikke kom i Skole²¹). Stort bedre blev det vel ikke paa en Fabrik, der til daglig havde udnyttet Børnene 14—15 Timer og saa holdt Fabriksskole for dem Lørdag Eftermiddag og Søndag Formiddag²²).

Som Forholdene var, udsattes Fabrikernes Børn for at blive legemlig og sjælelig forsømt, ja ganske nedbrudt af Arbejdet. De kunde miste Erhvervs- evnen i en tidlig Alder, og det blev derfor ligesom overfor de sygdomsvækkende Beskæftigelser i Samfundets Interesse at forebygge. Saa tidlig som 1846 udskrev Industriforeningen en Prisopgave om en Lovgivning mod Børnearbejde; men den blev ikke besvaret²³). Paa Industrimødet 1858 skulde E. Hornemann have talt derom; men man naaede ikke dengang at drøfte Spørgsmaalet²⁴). Hvor god Tid man havde, fremgaar af, at først paa det nordiske Industrimøde 1872 løb Foredraget af Stabelen. Hornemann hævdede da, at der ikke var megen Grund til at bebrejde Fabrikanterne, men at der kunde være Anledning til at beskytte Børnene mod deres Forældre, der »ofte med utroligt Barbari« drev dem til Arbejdet. Industrimødet vedtog en Resolution om, at en Lov var ønskelig²⁵). Dette gav Stødet til, at Indenrigsministeren kort efter Nytaar 1873 i Rigsdagen forelagde et Lovforslag om Børns og unge Menneskers Arbejde i Fabrikker og fabrikmæssigt drevne Virksomheder. Som Monrad senere skrev: Naar man havde en Lov om Dyrplageri, syntes det meget hensigtsmæssigt ogsaa at faa en Lov om Menneskeplageri²⁶). Det var dog ikke uden Betæneligheder, Rigsdagen gik med til en Ordning, der lagde Baand paa den frie Konkurrence og den personlige Frihed og »greb ind i de helligste Forhold som mellem Forældre og Børn«. Naar Forslaget alligevel hurtigt og uden store Ændringer vedtoges, skyldtes det ifølge Betænkning fra et Folketingsudvalg »berømte og menneskekærlige« Lægers Paastande og Bevidstheden om, at Forældrene næppe altid med fuld personlig Frihed, men snarere tvunget af Nød sendte deres Børn til Fabrikkerne. Man gik ogsaa ud fra, at det var nødvendigt for den menneskelige Natur at have nogen Frihed til Adspredelse og aandelig Sysselsættelse²⁷) — et interessant Udtryk for, hvorledes Tidens hele Opfattelse af Arbejdet var ved at ændres.

Under ²³/₅ 1873 udkom da den saakaldte Fabrikslov. Den forbød Benyttelsen af Børn under 10 Aar i al Slags Industri, og Børn i Alderen 10—14 Aar maatte kun benyttes ⁶/₂ Timer om Dagen, hvoraf en halv Time skulde være Hviletid. Benyttelsen maatte kun ske i Tiden Kl. 6—20, og Arbejdet maatte ikke være spredt over hele Dagen. Søn- og Helligdage maatte de overhovedet ikke arbejde. Unge Mennesker i Alderen 14—18 Aar maatte kun arbejde 12 Timer, hvoraf de

¹⁹) Arbeideren 1876, 35.

²⁰) Danmarks industrielle Etablissementer I, 1888, 1-2 og 20; II-III, 1889—90, 204.

²¹) Eks.: 1. Insp. 1876/56 og 1876/57.

²²) Beretning 1874, 12.

²³) Quartalsberetninger fra Industriforeningen i Kbh., 1846, 67 og 1847, 105-06.

²⁴) Beretning om det 2. danske Industrimøde i Odense September 1858, 4-5, 175.

²⁵) Arbeideren 1872, 67.

²⁶) D. G. Monrad: Politiske Breve 14-18, 1878, 125.

²⁷) Rigsdagstidende 1872—73, Tillæg B, 448-49.

2 Timer skulde være Hviletid, og Benyttelsen maatte kun ske i Tiden Kl. 5—21. Piger og Drengene skulde saavidt mulig holdes adskilte, baade under Arbejdet og under Maaltiderne. Ved særlig sundhedsfarlige og anstrengende Bestillinger kunde Indenrigsministeriet i det hele taget forbyde Brug af Børn og unge; men paa den anden Side fik Ministeriet ogsaa Tilladelse til at dispensere fra Loven. Natarbejde maatte dog aldrig tillades. For hvert Barn og hvert ungt Menneske, der toges i Arbejde, skulde Arbejdsgiveren have Daabsattest og Lægeattest. Arbejdet maatte ikke forstyrre Skolegangen, og hvert Barn skulde fra Skolen skaffe Arbejdsgiveren Attest for, hvornaar Skoletiden faldt. Foruden at sikre sig alle disse Attester og afholde Udgiften til Lægeattesten skulde Arbejdsgiveren før Register over de beskæftigede Børn. Ligeledes skulde han foretage Anmeldelse til Politiet, naar han begyndte at bruge Børn og unge, for at man kunde vide, at han faldt ind under Loven. Til at sikre Bestemmelsernes Overholdelse skulde der af Staten ansættes 2 Arbejdsinspektører, der hvert Aar skulde forelægge Beretning om deres Virksomhed for Rigsdagen. De skulde Dag og Nat have Adgang til Fabrikkerne, og de fik Ret til at forhøre enhver, der arbejdede i dem. De skulde kontrollere de omtalte Registre og kunde i fornødent Fald kræve Politiets Medhjælp. Overtrædelser af Lovens Bestemmelser kunde straffes med Bøder paa 5—100 Rdlr., og hvis Forældrene til de paagældende Børn eller unge havde Part i Skylden, skulde de bøde 2—10 Rdlr., alt at idømme ved den offentlige Politiret. Hele Ordningen skulde først træde i Kraft 6 Maaneder efter Lovens Fremkomst, saaledes at der blev Tid til at indrette sig efter den.

Forbilleder for denne Indretning var at finde flere Steder i Udlandet; men mest var engelsk, til Dels ogsaa svensk Fabrikslovgivning benyttet²⁸⁾. Saa meget nyt indførtes derved, at det virkede dygtig irriterende i Arbejdsgiverkredse. Paa Lolland-Falsters Købstæders Industri- og Haandværkerforeningers Fællesmøde i Stubbekøbing 1875 udmalede, hvor vanskeligt det nu vilde blive at faa Mestrene til at antage Lærlinge. En skønne Dag kunde Arbejdsgiverne se sig henvist til at klare sig med ufaglærte. Een Mester havde ladet 4 Lærlinge gaa straks efter første Inspektion, for at han fremtidig kunde blive fri for Inspektørernes Besøg. En anden havde klaget over, at mens han og hans Svende arbejdede den sidste, elvte, af Dagens Arbejdstimer, gik Lærlingene udenfor Vinduerne og fløjtede. Loven betegnedes som moralsk skadelig, fordi den kunde bringe de unge til at lyve baade for at faa Ram paa en forhadet Mester og for Resten ogsaa for at dække over en elsket Mester; de kunde let faa indpodet en opsætsig og for hele deres Liv skadelig Aand²⁹⁾.

Sandt nok passede Loven hverken efter sin Aand eller sit Bogstav ind i den patriarkalske Tankegang. Heller ikke Modparten var dog tilfreds. Socialdemokraterne klagede navnlig over, at der ikke indførtes Tilsyn med voksne Kvinders Arbejde³⁰⁾.

I Praksis maatte Lovens Betydning komme til at afhænge af, hvorvidt Fabriksinspektørerne havde Evne og Vilje til at gennemføre noget. De to Fabriksinspektørposter tildelt Løjtnant, cand. polyt. Bernhard M. Jensen og Assistent ved Universitetets kemiske Laboratorium, Dr. phil. Haldor F. A. Topsøe³¹⁾. Begge var Folk med en fortræffelig Uddannelse; men den betydeligste Person-

²⁸⁾ Landstingets Forhandlinger 1872—73, 292. — 1. Insp. 1876/9.

²⁹⁾ 1. Insp. 1876/24.

³⁰⁾ Soc. 18/2 1874. — Soc.-Dem. 19/6 1875.

³¹⁾ Ministerialtidende 1873 B, 522.

lighed og den, der kom til at paatrykke den nye Institution sit Præg, blev Haldor Topsøe. Han var imidlertid i udpræget Grad Videnskabsmand. Han havde skrevet Doktordisputats om et kemisk Emne og søgte alene Stillingen, fordi der ikke syntes at ligge en Fremtid aaben for ham ved Universitetet. Han var et overordentlig klart Hoved, der vel vidste at give sine Tanker en prægnant Form, som ikke tillod Fabrikanter eller Jurister at løbe udenom. Han var sikkert tillige en yderst retlinjet Karakter, der f. Eks. vaagede nidkært over, at Fabrikstilsynets Renommé ikke blev ødelagt ved Brud paa den Tavshedspligt³²⁾, som blev paalagt gennem en Instruks, som Indenrigsministeriet ^{1/12} 1873 udstedte for Fabriksinspektørerne³³⁾. Sine videnskabelige Interesser bevarede han ogsaa i sin nye Stilling og blev derfor bebyrdet med forskellige Hverv i Kommissioner o. lign. Ligesaa blev han fra 1876 Lærer i Kemi ved Officersskolen, og han foretog flere Undersøgelser for Krigsministeriet; men hverken hos denne fine Mand, der færdedes i de mest udprægede Højrekredse, eller hos hans Kollega, Løjtnanten, kunde man vente særlig social Forstaaelse eller dyb Medfølelse med de smaa Mennesker, det blev deres Opgave at værne. Snarere handlede de ud fra Polititankegang, at Lov var Lov, og Lov skulde holdes.

Det maa anerkendes, at Fabriksinspektørerne fra Begyndelsen tog virksomt fat. Deres Initiativ overfor de daarlige Arbejdslokaler i Cigar- og Tobaksindustrien er det bedste Eksempel herpaa; men det kom under Behandlingen af denne Sag til at se ud, som om Inspektørerne havde malet Situationen værre end nødvendigt. Paa samme Maade kunde det gaa, naar de Retssager, som de fremkaldte, ikke førte til noget. Maaske betog dette dem en Del af deres Embedsiver. Sikkert opfordrede den estrupske Regering dem ikke til Paagaahed. Kort efter Estrups Tiltræden hedder det i en Skrivelse fra Indenrigsministeriet til Bernhard Jensen, »at der bør gaas frem med stor Varsomhed ved Loven . . ., der i saa høj Grad griber ind i den private Retssfære«³⁴⁾. Det er givet, at da den første Kraftanstrengelse var overstaaet, og Loven saa nogenlunde gennemført, slog Inspektørerne sig til Ro, forsøgte ikke yderligere Reformerne, men udførte Aar for Aar med jævnt Flid det een Gang paabegyndte Eftersyn.

Det første Problem, Fabriksloven rejste, var, hvilke Virksomheder der kunde betragtes som fabriksmæssigt drevne og dermed som henhørende under Loven. I første Omgang forsøgte man ikke blot at faa alle egentlige Fabrikker med, naar de beskæftigede Børn eller unge, men ogsaa saadanne Virksomheder som større Træskærerier og Hørberederier. Vanskelighederne ved Udvælgelsen kunde dog være iøjnefaldende, som naar en Virksomhed stod paa Overgangen mellem Bageri og Sukkervarefabrik, mellem Smedie og Maskinfabrik, mellem Vindmølle med Damp som Hjælpekraft og Dampmølle. Allervanskeligst var det med de smaa Bogtrykkerier. Efter nogen Betænkning fritoges de Bogtrykkerier, der kun arbejdede med Haandpresser, helt for Tilsyn. Man slap herved af med 34 Virksomheder, hvorfor der fra 1875 til 1876 var Nedgang i det samlede Antal af Virksomheder under Tilsyn³⁵⁾. 1879 føjedes hertil Indenrigsministeriets Resolution om, at Fabriksloven ikke skulde gælde for Børn, der kun blev benyttet til Falsning af Aviser, som de derefter udbragte³⁶⁾. Saaledes hjalp man sig 80'erne igen-

³²⁾ Eks.: 1. Insp. 1879/2 og ikke-journaliserede Sager 6/3, 1891.

³³⁾ Optrykt i Algreen-Ussing's Samling af Love og Anordninger.

³⁴⁾ 1. Insp. 1875/60.

³⁵⁾ Beretning 1874, 5-7; 1876, 3. — 1. Insp. 1876/30.

³⁶⁾ 1. Insp. 1879/24.

nem, og under den Stilfældighed, hvormed Inspektionen i denne Tid virkede, viste det sig forholdsvis let at unddrage sig Tilsyn. Nyopdukkede Erhverv som f. Eks. Maskinstrikkerierne blev overhovedet ikke inddraget³⁷⁾, og Myndighederne gjorde næppe Forsøg paa at faa Virksomhederne til at overholde den Anmeldelsespligt, Loven fastsatte. Følgen blev, at da Maskinbeskyttelsesloven af 1889 udvidede Fabrikstilsynets Virksomhed, opdagede man mange Virksomheder, som havde snoet sig fra Tilsynet blot ved at forsømme Anmeldelse, deriblandt 51 Metalvarefabrikker, 40 Trævarefabrikker og 27 Tekstilfabrikker. Efter den nye Lovs Ikrafttræden søgte man at medtage alle Virksomheder, der havde mekanisk Drivkraft; men ellers inddroges Virksomheder, hvorom der kunde herske Tvivl, ikke, naar de havde under 5 Arbejdere³⁸⁾.

Selv om Lovens Virkeomraade var begrænset, fik den dog mærkbar Indflydelse paa Børns Anvendelse i Fabrikker. En Del Arbejdsgivere opgav endog paa Forhaand at beskæftige Børn eller unge for ikke at komme under Tilsyn. I Blomsterfabrikkerne aftakkede man Børnene, fordi Forældrene, der tilhørte den bedrestillede Del af Arbejderklassen, ikke vilde have deres Børn betragtet som Fabriksarbejdere. I flere Erhverv kneb det med at skaffe Erstatning for de Børn under 10 Aar, som man maatte afskedige. I Stedet for Drengene under 10 søgte man at klare sig med Piger over 10. Paa en større Tobaksfabrik, hvor man havde brugt Børn til Trækraft ved Spindebordene, indrettedes Apparaterne i Stedet til at gaa ved Damp, og saaledes sparede 24 Børn. Samtidig steg Børnenes Løn, navnlig i de større Provinsbyer; medens den forud almindeligt var 5—8 Sk. for 6—7 Timers Arbejde, blev den nu 8—12 Sk., hvorved dog maa erindres, at Børnene nu alle skulde være over 10 Aar. Som Følge af Lønstigningen blev Fabrikanterne ogsaa mere villige til at erstatte Børn med voksne.

Forbudet mod Børns Natarbejde kom især til at ramme Glasværkerne, der ganske maatte omlægge Driften og nøjes med Dagarbejde, hvorfor det blev nødvendigt at udvide Stadelpladsernes Antal i Glashytterne til det dobbelte. Forbudet mod Børns Arbejde om Søndagen kom til at gaa ud over nogle enkelte Virksomheder, hvoraf een søgte at klare sig ved at indføre Arbejde ved Lys, medens visse andre overhovedet afskaffede Søndagsarbejdet. Begrænsningen i Børnenes Arbejdstid den enkelte Dag førte til, at man saa at sige overalt havde to Hold, dels Formiddagsbørn, dels Eftermiddagsbørn. Ikke blot indskrænkedes det samlede Antal af arbejdende Børn, men ogsaa de tilbageblevne Børns gennemsnitlige Arbejdstid. Alt i alt medførte Loven en ganske omfattende Nedgang i det samlede Antal af Børnearbejdstimer.

Alligevel var af Eleverne i de københavnske Kommuneskoler 1874 endnu 1039 Børn beskæftiget i Haandværk og Industri; men kun 582 af dem var under Tilsyn; Resten benyttedes i Haandværket, hvor man stadig maatte anvende Børn ogsaa under 10 Aar. Rebslagerierne beskæftigede 53 Børn, Snedker- og Drejerværkstederne 40, Bogbinderværkstederne 26. Blandt Industrierhvervene beskæftigede Tobaksfabrikkerne baade nu og senere en overordentlig stor Del af Børnene, saaledes som det ogsaa fremgaar af hosstaaende Taloversigt³⁹⁾. Under Tilsyn var iøvrigt i hele Landet 1874 i Tekstilfabrikker 408 Børn, i Tændstikfabrikker 168, i Porcellæns- og Lervarefabrikker 126, i forskellige kemiske

³⁷⁾ 1. Insp. 1888/1.

³⁸⁾ 1. Insp. 1889/XIV, Topsøe's Koncept 10/9 1889. — Beretning 1890, 6.

³⁹⁾ Samlet fra Beretninger om Arbejdstilsynets (fra 1889 Fabrikstilsynets) Virksomhed.

Oversigt over Fabrikstilsynets Virksomhed 1874—1900.

Aar	Inddragne Bedrifter	Deres samlede Arbejdertal		Børn under Tilsyn	Deraf Piger	Børn i Tobaks- fabrikker	Unge under Tilsyn	Deraf Kvinder	Sagsanlæg	Bevilgede Andrags- gøder
		Md.	Kv.							
1874.....	673	12.699	3549	2632	610	1214	2522	560
1875.....	631	12.170	3540	2738	638	1258	2749	688
1876.....	613	12.164	3729	2661	583	1327	2545	669	21	..
1877.....	624	11.200	3500	2442	488	1251	2203	533	10	..
1878.....	620	10.859	3554	2300	438	1213	1881	394	6	9
1879.....	625	11.550	3565	2163	409	1189	1944	391	10	14
1880.....	648	12.435	3967	2316	409	1292	1990	397	6	10
1881.....	657	13.491	4219	2463	457	1363	2120	482	6	9
1882.....	707	14.203	4498	2618	476	1410	2296	502	8	10
1883.....	705	15.709	4459	2656	457	1466	2483	490	17	16
1884.....	731	15.972	4673	2580	406	1430	2527	451	16	7
1885.....	739	15.625	4590	2497	411	1411	2633	420	22	13
1886.....	742	14.778	4281	2254	380	1329	2495	383	9	11
1887.....	755	15.498	4786	2386	378	1408	2591	431	15	3
1888.....	761	16.243	5120	2383	358	1396	2824	561	5	3
1889.....	753	16.358	5159	2409	382	1433	2802	548	5	5
1890—91.....	893	2519	395	1458	3475	649	13	26
1891—92.....	925	2733	440	1586	3731	718	16	19
1892—93.....	991	2742	386	1539	4015	754	12	11
1893—94.....	1034	2883	452	1598	4164	692	18	21
1894—95.....	1062	2859	420	1594	4300	712	24	17
1895—96.....	1090	2900	405	1672	4322	728	24	..
1896—97.....	1164	3208	441	1777	4767	856	22	6
1897—98.....	1212	3534	505	1945	5609	1014	11	6
1898—99.....	1349	3581	544	1911	6843	1192	15	..
1899—1900....	1491	3712	604	1932	7622	1383	20	2

Fabrikker 98, i Glasværker 78, i Cikoriefabrikker 77 og i Bogtrykkerier 76⁴⁰⁾. I Tobaksfabrikkerne brugtes Børn som nævnt dels til at dreje ved Spindingen, dels til at pille og sortere Tobaksblade og lægge dem til Rette. I Tændstikfabrikkerne brugtes de til at tage Stikkerne af de Rammer, hvori de blev spændt under Dypningen i Tændstoffet, og til at pakke ind. Ogsaa i Cikoriefabrikkerne beskæftigedes de med Indpakning. I Glasværkerne var de Haandlangere eller bar de færdige Glasting fra Hytten til Køleovnen⁴¹⁾.

I Slutningen af 70'erne var der en kraftig Tilbagegang i Benyttelsen af Børn. Fra 1880 voksede Antallet igen, navnlig i Tobaksfabrikkerne⁴²⁾. Det varede dog kun til 1883, og i Resten af 80'erne var Tallet næsten stationært. 1890 begyndte en ny Stigning, som dog paa ingen Maade stod i Forhold til Industriens vældige Fremskridt i Aarhundredets sidste Tiaar. Baade Tændstik- og Cikoriefabrikker indskrænkede efterhaanden Brugen af Børn meget, medens Tobaksfabrikkerne endnu stadig satte deres Børnetal op. I 90'erne steg ogsaa Børnebeskæftigelsen i Trævarefabrikkerne. Ifølge Industritællingen 1897 beskæftigedes i Haandværk og Industri tilsammen 4672 Børn. Flest anvendtes i Provinsbyerne. Kun 2.7 pCt. af den samlede Arbejdsstyrke var under 14 Aar, medens det i Begyndelsen af 70'erne maa have været saadan noget som 9 pCt. De fleste af Børnene beskæftigedes i større Virksomheder⁴³⁾. Af en Opgørelse fra 1898

⁴⁰⁾ Beretning 1874, 3 og 8-15.

⁴¹⁾ Beretning 1875, 4.

⁴²⁾ Beretning 1881, 9-11.

⁴³⁾ Statistisk Tabelværk 5. Række A 1, 1899, 27'-29'.

fremgaar det, at blandt Eleverne i Københavns Kommuneskoler arbejdede 993 Drengene og 342 Piger, blandt Købstædernes Skolebørn ikke mindre end 1994 Drengene og 250 Piger ved Haandværk og Fabriksarbejde. I Nykøbing paa Mors arbejdede næsten de to Tredjedele af Drengene i Formiddagsklasserne paa Fabrik, de fleste i Tobaksfabrik. I Landdistrikterne fandt man kun 258 Børn ved Industrien; men her var Opgørelsen meget ufuldkommen. I København fik Hovedparten af Pigebørnene kun 1—2 Kr. om Ugen. Drengene fik derimod for det meste over 3 Kr. Ved Teglværkerne paa Landet kunde Drengene faa 50—75 Øre, ja op til 1,20 Kr. om Dagen paa egen Kost. I Holmegaards Tørvemose kunde de ved Akkord opnaa endog 1,50 Kr. daglig; men i Ringkøbing Amt gav det tilsvarende Arbejde kun 40—75 Øre om Dagen⁴⁴).

Naar Børnetallet i Industrien ikke gik højere op, end Tilfældet var, tør man sige, at Loven af 1873 opfyldte en af sine vigtigste Missioner, nemlig at virke forebyggende, saa det ikke paa dansk Grund kom til Børnemishandling i stor Stil, saaledes som det var sket i de vesteuropæiske Lande under Industriens Gennembrud.

Ogsaa paa Anvendelsen af unge mellem 14 og 18 Aar kom Loven sikkert til for en Tid at virke noget trykkende. Navnlig kom dens Begrænsning af Arbejdstiden til at sætte en Stopper for en hel Del Overarbejde. I Glasværker, Bogtrykkerier og Dampmøller maatte de unge ophøre med Natarbejde⁴⁵). Dette medførte imidlertid, at en Del større Virksomheder under Tilsyn blev uvillige til at antage Lærlinge, og Lærlingene maatte da søge over i Smaa-bedrifter, i smaa Bogtrykkerier, Vindmøller, Smedier og Snedkerværksteder, hvor der ingen lovmæssig Begrænsning af Arbejdstiden fandtes. Først da der 1889 kom en Lærlingelov, som ogsaa traf Bestemmelser for de unge i Haandværket, fulgte der en kraftig Opgang i de 14—16-aariges Tal indenfor Industrien. I Længden kunde Fabrikkerne vel heller ikke forsømme Uddannelsen af Arbejdere. Først og fremmest blev det Maskinfabrikker og Metalvarefabrikker, der satte Lærlingetallet op; de begyndte allerede i 80'erne⁴⁶), og medens de 1874 kun beskæftigede 642 i Alderen 14—18 Aar, havde de ved Aarhundredets Udløb 3600. I 90'erne satte Tobaks-, Tekstil- og Trævarefabrikker samt Bogtrykkerier og Dampmøller deres Elevantal kraftigt i Vejret⁴⁷).

Selv om Loven kom til at hindre Masseødelæggelser, er det et Spørgsmaal, hvor godt den vogtede dem, der een Gang var kommet ind bag Fabrikporten. En hel Del Virksomheder forsøgte efter Evne at omgaa Loven. Især fandt de paa alle Slags Paaskud til at blive helt fri for Tilsyn. Hyppigt hævdede de, at de ikke udførte deres Arbejde fabriksmæssigt, naar de ikke benyttede Dampkraft. Navnlig i Begyndelsen var Arbejdsgivernes Vrangvilje aabenbar⁴⁸); men endnu 1886 kunde en Bogtrykker med Gasmaskine og Hurtigpresse og 4 Medhjælpere under 18 Aar gøre Forsøg paa at blive fri⁴⁹).

Naar saa Tilsynet alligevel ikke var til at undgaa, forsøgte Virksomhederne i videste Udstrækning at opnaa Dispensationer. Især i den første Tid viste Indenrigsministeriet en ikke ringe Eftergivenhed; men senere skaffede det sig om-

⁴⁴) Oplysninger om Skolebørns Arbejde udenfor Hjemmet, ved Danmarks Lærerforenings Bestyrelse, 1899.

⁴⁵) Beretning 1874, 15-16. — 1. Insp. 1876/9.

⁴⁶) Beretning 1881, 3-4.

⁴⁷) Beretning 1900—01, 5.

⁴⁸) Talrige Eksempler i 1. Insp. 1874—75, saaledes 1874/3, 1874/11 og 1874/35.

⁴⁹) 1. Insp. 1886/27.

hyggelig Underretning, før Dispensationerne blev givet⁵⁰). Oftest tillodes Benyttelsen af 14—18-aarige i 12 Timer med »ikkun« 1½ Times Hvil. 1875 bevilgedes 17 Andragender herom, 1876: 15, 1877: 6 o. s. v. Eksempler træffes lige indtil Aarhundredets Slutning. Hensigten hermed var overhovedet at fremme Indførelsen af en Arbejdsdag fra Kl. 6 til 18 med Slavetimens Bortfald. Loven fik endog adskillige Fabrikanter til at indføre samme Arbejdstid for alle deres Folk, som var bestemt for de unge⁵¹), et bemærkelsesværdigt Resultat af et offentligt Paabuds Indflydelse midt i Liberalismens Tidsalder. En anden Række Dispensationer blev meddelt, naar de unges Arbejdstid kom til at ligge anderledes, eller Hviletiden faldt paa andre Tidspunkter, end lovfæstet var, blot den samlede Arbejdstid ikke overskred det fastsatte Timemaal. Paa Frederiksberg Glasværk fik de unge 1882 Lov at arbejde i 2 Hold Kl. 4—13 og 13—22; paa Silkeborg Papirfabrik fik de 1895 Lov at arbejde fra Midnat til Middag og fra Middag til Midnat i 2 Skift⁵²). Arbejde hele Natten blev derimod ikke tilladt⁵³). Udvidelser af den effektive Arbejdstid for unge ud over 10½ Time og af Bruttoarbejdstiden ud over 12 Timer blev almindeligvis heller ikke tilladt⁵⁴). Til Gengæld for de Dispensationer, som blev indrømmet, stillede Krav om, at de paagældende Virksomheder førte Sygelisten.

Nogle enkelte Fag voldte særligt Besvær, saaledes Trykkerierne, hvor det kneb med at faa Aviserne færdig til samme Tid hver Dag. Man hjalp sig da med at tillade Børn at arbejde indtil Kl. 21 paa den Betingelse, at der næste Dag skete et tilsvarende Fradrag i Arbejdstiden⁵⁵), og 1895 gav man unge i Bogtrykkerierne Tilladelse til at arbejde 10½ Time, hvoraf 2 Gange ½ Times Hviletid⁵⁶). Ligesaa fik Jernstøberierne hist og her paa Støbedage Lov at anvende Lærlinge en Time over Tiden⁵⁷). Meget vidtgaaende Dispensationer fik forskellige Teglværker, fordi de var afhængige af Vejrliget. De fik i Sommertiden Lov at benytte Børn 10—11 Timer hver anden Dag, og unge fik her Lov at arbejde 14 Timer med 2 Timers Hvil⁵⁸). Endelig blev der givet Dispensationer i Tilfælde af Sæsonarbejde, saaledes overfor Chokolade- og Sukkervarefabrikkerne under Juletravlheden⁵⁹). Den Arbejdsgiver, der ikke holdt sig indenfor de Grænser, som en Dispensation opstillede, risikerede at miste den⁶⁰). Iøvrigt viser de forskellige Andragender, at visse Arbejdsgivere uden al Blufærdighed søgte at opnaa Dispensation. 1873 ansøgte Brede Klædefabrik endog om Tilladelse til at benytte Børn 12 Timer daglig med 1½ Times Hvil, naar de til Gengæld fik 1½ Times Undervisning om Aftenen⁶¹). 1890 ansøgte en Provinsbogtrykker om at maatte benytte Lærlinge fra Kl. 8 til Kl. 22—24 mod at de fik 2½ Time fri, mens de gik i teknisk Skole⁶²).

Hvorvidt de givne Dispensationer altid holdt sig Humanitetens Krav for Øje, kan være noget tvivlsomt. Fra en Skolekommission paa Landet indkom der 1875

⁵⁰) 1. Insp. 1886/32.

⁵¹) Beretning 1874, 18 og 1875, 6. — Eks.: Typ.-Tid. 20/11 1874.

⁵²) 1. Insp. 1883/41 og 1895/167.

⁵³) Eks.: 1. Insp. 1881/10.

⁵⁴) Eks.: 1. Insp. 1890/126; 2. Insp. 1896/12.

⁵⁵) Beretning 1874, 18; jfr. 1. Insp. 1874/113. — Eks.: 1. Insp. 1891/57.

⁵⁶) Beretning 1895, 10. — Dansk Bogtrykker-Tidende Juni 1895.

⁵⁷) Beretning 1874, 18.

⁵⁸) 1. Insp. 1874/12 og 1874/15. — Beretning 1876, 8; 1882, 11 og 1891, 9.

⁵⁹) 1. Insp. 1876/55; 1876/62 og 1883/44. — Beretning 1876, 8.

⁶⁰) Eks.: 1. Insp. 1887/27.

⁶¹) 1. Insp. 1873/10 og Materiale til Beretning 1874.

⁶²) 2. Insp. 1890/196.

et indstændigt Andragende om, at en Dispensation til Hakkemose Teglværk ikke maatte bevilges⁶³). Teglværksbørnernes lange Arbejdsdag var næppe heldig for Skolefliden. Farligt var det ogsaa at tillade en Arbejdsgiver at benytte sine Folk lejlighedsvis til Overarbejde. Hvem kunde kontrollere, at han saa ikke gjorde det hver Dag? Som Helhed var det dog kun i et Faatal af Virksomheder, Dispensationerne kunde give Adgang til Overgreb. Antallet af bevilgede Andragender løb ganske vist det første Aar noget op over det halve Hundrede; men siden sank Tallet til gennemsnitlig en halv Snes aarlig, og nogle af dem gaves kun for kort Tid.

Langt mere Fortræd voldte Overtrædelserne af Loven. Arbejdsinspektørerne mødte her de største Vanskeligheder. De maatte begynde med et Sagsanlæg for at faa fastslaaet, at ogsaa Lærlinge hørte ind under Loven⁶⁴). De havde ofte, naar de kom ud paa Fabrikkerne, Besvær med at finde ud af, om de Drengene, de traf paa, var ansat ved selve Fabriksproduktionen eller som Bydrengene — Bydrengene hørte ikke under Loven. I andre Tilfælde var det vanskeligt at bedømme, om Ansvaret for en Overtrædelse tilkom Arbejdsgiveren eller Børnernes Forældre. Ikke sjældent traf de paa Arbejdspladserne Børn, som var med, for at deres Forældre kunde have Opsyn med dem; det kunde da hænde, at Forældrene, hvis de arbejdede paa Akkord, lod Børnene give en Haandsrækning med, ja maaske arbejde med hele Tiden — og var dette saa med Fabriksledelsens Vidende og Vilje? Paa et Teglværk lod de arbejdende Kvinder deres Børn under 10 Aar gaa til Haande; men Børnene var ikke fæstet af Værket⁶⁵).

Et Problem for Inspektørerne var Angiveriet, hvad enten dette nu gik gennem Politiet, Aviserne eller Breve direkte til Fabrikstilsynet. Det forekom ikke ofte. Der blev sandelig heller ikke opmuntret dertil. Naar der foretoges Inspektion som Følge af Anmeldelse, resulterede det sjældent i nogen Afklapsning. Hvad skulde man stille op, naar et Medlem af Foreningen til vildledte unge Pigers Frelse klagede over, at Beauvais' Fabrik ikke var noget pænt Sted⁶⁶). Eller naar en Cigarortorer, der tidligere havde haft Arbejde hos Hirschprung, paastod, at de Børn, der var under 10 Aar, blev gemt bort i Tørrestuen eller i andre Smaalokaler, saa Inspektøren ikke fik dem at se, naar han kom⁶⁷). Anklager fra afskedigede Arbejdere vakte altid Mistillid⁶⁸). Ligesaa Fagforeningernes Angivelser. Socialisterne var fra Begyndelsen meget krigeriske overfor Inspektørerne. »Et Par Herrer med Guldtresser om Kasketten«, hedder det, »skal være set at forsvinde i nogle Fabrikanters Kontorer, hvor der i den Anledning skal være konsumeret nogle ekstra Flasker Portvin«. »At besøge Fabrikkerne midt paa Dagen og se efter, om de lovbefalede Plakater er opslaaede er ikke tilstrækkeligt⁶⁹). I det første Par Aar efterlystes Tilsynet baade her og der af Socialisterne⁷⁰). Senere forekommer Anmeldelser fra deres Side temmelig sjældent⁷¹).

⁶³) 1. Insp. 1875/11.

⁶⁴) Beretning 1874, 7. — Folkets Avis 18/8 1874.

⁶⁵) 1. Insp. 1874/74.

⁶⁶) 1. Insp. ikke-journaliserede Sager 1891—92. Ved en paafølgende Inspektion fandtes ifølge Inspektionsprotokollen intet lovstridigt.

⁶⁷) 1. Insp. 1883/34.

⁶⁸) Eks.: 2. Insp. 1891/11.

⁶⁹) Soc. 22/4 1874. — Soc.-Dem. 29/10 1874.

⁷⁰) Eks.: Soc.-Dem. 14/5 og 17/5 1874, 30/11 1875.

⁷¹) Eks.: [M. Arnsfelt:] Drejerforbundet i Danmark 1891—1926, 38; Keramisk Forbund 1897—1922, 3.

Maaske opgav de at faa noget ud af det. Eftersom Arbejderne næppe vilde anmelde andre end dem, de havde Kontroverser med, kunde Inspektørerne nok have Grund til Mistillid overfor deres Angivelser. I et af Tilfældene gættede Inspektørerne paa, at en Anmeldelse skyldtes, at Fabrikanten afkrævede sine Folk Underskrift paa, at de ikke var Medlem af nogen Fagforening⁷²).

Sluttelig kom for Inspektørerne Vanskeligheden ved at faa afskaffet de Misforhold, der virkelig lod sig konstatere. I første Omgang søgte Inspektørerne altid at hjælpe sig med Lemfældighed og nøjedes med at gøre Vedtegning i Inspektionsprotokollen. Hvis Forholdet saa var bragt i Orden ved næste Inspektion, var den Sag ude af Verden. Kun ved gentagne Overtrædelser greb man til Sagsanlæg; Indenrigsministeriet skulde da bifalde, at Sagen gik for Retten, men fulgte næsten altid Inspektørernes Indstilling. Baade af Paamindelser og Sagsanlæg var der mange det første Aar. 21 Virksomheder blev sagsøgt for Benyttelse af Børn under 10 Aar, 17 for at lade unge arbejde over Tiden, 48 for ikke at have Attesterne i Orden. Ogsaa 1875 var der mange Paamindelser; men allerede færre Sagsanlæg⁷³). Derefter blev Retssagerne temmelig faa⁷⁴). Benyttelsen af Børn under 10 Aar forefandtes efterhaanden næsten slet ikke, men Forsømmelighed med Attester og Børns og unges Arbejde ud over tilladt Tid konstateredes stadig. I Længden var der kun faa Virksomheder, som undgik at faa Bemærkninger⁷⁵). I større Virksomheder, hvor Personalet skiftede hurtigt, var der et evigt Besvær med Attesterne. 1875 havde der i Topsøes Inspektionsomraade, hvor man benyttede 1340 Børn, været anbragt ca. 3500 i disse Stillinger. For unge var de tilsvarende Tal 1400 og 2500⁷⁶). Rimeligt nok, at der kom Uorden i Papirerne.

Attesterne var imidlertid den Del af Tilsynsomraadet, der lettest lod sig kontrollere. Mangler herved lod sig eftervise paa enhver Tid af Døgnet. Vanskeligere konstateredes Overskridelser af Arbejdstiden. De var i Reglen kun til at anholde, naar Tilsynet indfandt sig kort Tid efter ordinær Arbejdstids Ophør. Det blev derfor stærkt begrænset, hvad Inspektørerne formaaede at komme over. Naar de alligevel saa ofte stødte paa den Slags Overtrædelser, tør man gaa ud fra, at den var saare udbredt. Det tog uden Tvivl flere Aar, inden man paa dette Omraade fik Loven nogenlunde respekteret. Mindst Halvdelen af Provinsstrykkerierne arbejdede omkring 1876 ud paa Aftenen, ja endog ud paa Natten⁷⁷). I Rasmussens Jernstøberi og Maskinfabrik i Slagelse blev der 1875 truffet 10 unge Mennesker, som arbejdede 13 Timer daglig. Det blev takseret til en Bøde paa 40 Kr.⁷⁸). I Rubens Dampvæveri blev der en Eftermiddag ved 14-Tiden truffet et stort Antal Børn, der havde arbejdet siden Kl. 6 om Morgenen. Fabrikanten blev idømt en Bøde paa 75 Kr., hvorefter der ikke paa dette Sted kon-

⁷²) 1. Insp. 1891/74; jfr. 1. Insp. 1892/32.

⁷³) Beretning 1874, 10 og 18; 1875, 5. — 1. Insp., Materialet til Beretning 1875.

⁷⁴) I Fabrikstilsynets Arkiv ligger Akter vedrørende hver enkelt Sag, og Tilsynets Aarsberetninger giver en kort Oversigt over Sagerne Beskaffenhed. Omtale af Retssagerne findes forøvrigt ofte i Pressen, navnlig Arbejderpressen, Eks.: Soc.-Dem. 23/5, 25/5, 19/6, 4/7, 10/7, 28/7, 30/7, 8/8, 28/8 1874; Folkets Avis 23/5 og 18/6 1874.

⁷⁵) Jfr. Inspektionsprotokollerne; disse Protokoller blev 1933 sammen med næsten alle de øvrige Protokoller fra Arbejds- og Fabriksinspektoraterne kasseret ved Arkivaliernes Overflytning til Rigsarkivet; bevaret er dog Inspektionsprotokol fra 1. Inspektorat 1874—82.

⁷⁶) 1. Insp., Bemærkninger strøget i Korrekturen til Beretning 1875, 5.

⁷⁷) Typ.-Tid. 17/8 1874, 23/10 1875, 15/3 og 25/3 1876.

⁷⁸) 1. Insp. 1874/13.

stateredes nogen ny Overtrædelse før 1882⁷⁹⁾. Rundt om anholdtes selv langt op i Tiden Overarbejde paa travle Dage eller i travle Sæsoner⁸⁰⁾.

Medvirkende til, at Fabriksloven saa hyppigt blev overtraadt, var, at Retsvæsenet støttede Arbejdsinspektørerne altfor lemfældigt. Det hændte endog, at man maatte rykke et Dommerkontor for at faa en Sag optaget⁸¹⁾. Navnlig i mindre Købstæder, hvor Dommere og Fabrikanten antagelig var vel sammen-spiste, forekom skandaløs Mildhed. I en By som Næstved, hvor Inspektørerne i det hele taget fra Begyndelsen mødte en kraftig Vrangvilje, indstilledes en Sag til Bortfald paa Grundlag af Fabrikantens Dementi⁸²⁾. Overalt behandledes Sager vedrørende Fabrikslovens Overholdelse i største Hast, og Bødeniveauet i Almindelighed laa altfor lavt. Ganske vist var det sidste ikke uden Hjemmel i Loven. Dommerne maatte ved de sædvanlige Forseelser benytte Smaabøderne for at kunne give Straffene en passende Stigning i grovere Tilfælde. De fleste Bøder var derfor paa 10 eller 20 Kr., eventuelt 10 Kr. pr. overtrædende Person. I 80'erne klarede man sig endda ofte med Advarsler. Det var en Undtagelse, naar en Dampmøller ved et Forlig gik ind paa at betale 100 Rdlr. for svære Overtrædelser⁸³⁾. Hvis ikke Børnene og de unge røbede noget, eller Fabrikanten havde en Uven, der vilde foretage Anmeldelse, kunde man paaregne, at det vilde vare adskillige Aar, før Inspektørerne opdagede noget. Der inspiceredes højst et Par Gange om Aaret, i afsides Byer endda sjældnere. Og hvem ved, om det ikke i de mindre Byer rygtedes fra Arbejdsgiver til Arbejdsgiver, naar Inspektøren var i Staden? Hvis der overhovedet var nogen Fortjeneste ved at lade Børnene eller de unge arbejde over Tiden, kunde de 10 Kr. i Bøde ikke ødelægge Fornøjelsen. Maaske betød Vanæren ved at staa som domfældt noget for Arbejdsgiverne; men Straffen i sig selv kunde ikke virke afskrækkende.

End ikke Statens Fabrikker overholdt fra Begyndelsen Loven. Paa Usserød Klædefabrik konstateredes for lang Arbejdstid for Børn — der blev sagt, fordi de skulde have fri den følgende Dag — og der blev truffet Børn under 10 Aar, hvorom man foregav, at de var kommet med Mad og saa for Fornøjelse hjalp Forældrene⁸⁴⁾. I det hele taget var Fabrikkerne i Københavns Omegn meget sene til at rette sig efter de nye Krav. Frederiksholms Teglværk maatte 1877 bøde 100 Kr. for Børnearbejde og det følgende Aar 150 Kr. Forvalteren paastod, at han gerne vilde skaffe de overtrædende en noget større Fortjeneste efter den arbejdsløse Vinter⁸⁵⁾. Lederen af Brede Klædefabrik opførte sig yderst irriteret overfor Topsøe og erklærede, at han hverken havde Tid eller Lyst til at staa paa Pinde for Fabriksinspektøren, men at Inspektøren kunde have underrettet om sit Besøg, Bemærkninger, hvorom Topsøe dog kun skrev i sin Indberetning, at vedkommende havde talt i en højst usømmelig Tone i manges Nærværelse⁸⁶⁾. Paa Skodsborg Klædefabrik fik Ejeren gentagne Gange Bøde for at lade unge arbejde for længe — de havde Akkord og var selv meget ivrige⁸⁷⁾. Mest Besvær voldte Teglværksejer Friederichsen, Nivaa og Lillerød. »Maa jeg venligst bede Dem undersøge min Virksomhed af [!] praktisk Vej,« skriver han til Topsøe, »forinden De dømmer og standser hele min Forretning; thi De maa huske paa, jeg arbejder ikke med Svende og Lærlinge og slet ikke fabriksmæssigt. I Dag er det godt Vejr, saa kan vi arbejde; i Morgen er det Regnvejr, saa drikker de dem fulde; den tredje Dag kan vi muligt arbejde; men saa skal vi rette

⁷⁹⁾ 1. Insp. 1875/15. — Inspektionsprotokol for 1. Inspektorat.

⁸⁰⁾ Eks.: 2. Insp. 1892/14 og 1894/28.

⁸¹⁾ 2. Insp. 1890/170.

⁸²⁾ 1. Insp. 1874/72.

⁸³⁾ 1. Insp. 1874/73.

⁸⁴⁾ 1. Insp. 1874/33.

⁸⁵⁾ Inspektionsprotokol for 1. Inspektorat. — 1. Insp. 1877/4 og 1878/15.

⁸⁶⁾ 1. Insp. 1878/17. Jfr. smst. 1878/8.

⁸⁷⁾ Folkets Avis 1/1 1876. — 1. Insp. 1885/83.

os efter Klokken. Nej, lad os saa holde op med disse Folk; saa maa vi atter tage en Flok Tyskere herind i Landet, som kan rejse hjem med Pengene . . .⁸⁸⁾« Som Svar herpaa resolverede Indenrigsministeriet, at de Drengene, der kørte med Ler, ikke skulde høre under Loven, og for de øvrige fik Friederichsen vidtgaaende Dispensationer; men det hjalp intet. Friederichsen vedblev at paastaa, at Arbejdet var Friluftsarbejde og derfor ikke kunde komme ind under Fabriksloven, og først efter flere Retsmøder fik man ham i 1885 til at bøde 90 Kr.⁸⁹⁾ Før den Tid er Fabriksloven saaledes i alt Fald ikke blevet gennemført paa hans Enemærker.

Paa Hillerød Jernstøberi og Maskinfabrik forsøgte Ejeren at tilbyde Topsøe 25 Kr., hvis han maatte blive fri for en Mulkt paa 10 Kr.; men han blev kaldt for Dommere og alvorligt advaret⁹⁰⁾. Værre end i Københavns nærmeste Omegn gik det næppe længere ude i Landet; men fra Crome & Goldschmidts Fabrik i Horsens kom der dog i Løbet af faa Aar 3 Gange Sager om arbejdende Børn for Retten⁹¹⁾. En Skandale var det nok ogsaa, da C. Bergs »Bladfabrik«, Frederiksborg Amts Avis' Trykkeri, 1885 maatte bøde 30 Kr. for Misbrug af unge, og da man paa Holbæk-Postens Trykkeri var ved at skaffe en Lærling af Vejen, just som Topsøe kom paa Aftentilsyn⁹²⁾. Meget rørende er et Brev fra flere Lærlinge ved Holmegaards Glasværk, der ikke turde henvende sig til Inspektøren, da han var der, men bag efter skrev til ham, at hvis de ikke mødte en halv Time for tidlig hver Morgen, var der ikke andet end »Skæld og Spektakel« det meste af Dagen fra Mesterens Side; Inspektionsprotokollen indeholder herom ikke andet, end at Topsøe 5 Maaneder efter indskærpede, at Arbejdstiden skulde overholdes, og der blev ingen Rets-sag⁹³⁾. Endnu i Slutningen af 90'erne klagedes der fra Skolerne over, at Fabrikkerne afleverede Børnene til Skolen »baade for sent og i det hele magtstjaalne«⁹⁴⁾.

Man kan næppe give Fabriksinspektørerne Skylden for, at Loven af 1873 kun blev ufuldkomment overholdt. Navnlig henimod 1889 havde de altfor mange Steder at tilse. Vistnok gjorde de, hvad de kunde; men de var afhængige af Regeringens Indstilling og Dommernes Mildhed og formaaede lidet. Efter at Tilsynet ved Maskinbeskyttelsesloven af 1889 var udvidet, gik det antagelig bedre, fordi Inspektionen nu blev grundigere; men endnu fandtes der Mulighed for, at en Arbejdsgiver upaaaagtet i længere Tid kunde omgaa Loven, og de milde Domme vedblev. Ganske karakteristisk blev der da ogsaa selv ved en Arbejdsgiverdiskussion omkring 1900 talt om, at det danske Fabriktilsyn virkede meget »humant og lempeligt og hensyntagende«, snarere for lemfældigt end for strengt⁹⁵⁾. I 90'erne var det imidlertid ikke saa meget Overtrædelserne, der samlede Opmærksomheden, som Utilstrækkeligheden af Lovens Bestemmelser. Vel var Fabriksloven af 1873 for sin Tid en fremskredne Lovgivning, og 70'erne kunde med Stolthed hævde, at mens Fabriksinspektørerne førte Tilsyn med Ungdommens Forhold, holdt Sundhedsautoriteterne Øje med Renlighed og Hygiejne, Brand- og Bygningsautoriteterne med Lokalerne⁹⁶⁾; men naar man saa, hvor brudstykkeagtigt dette Tilsyn udførtes, maatte man snarere anse den stærke Arbejdsdeling mellem Autoriteterne for uheldig, og naar man erfarede, at flere andre Landes Lovgivning efterhaanden løb udenom den danske, var det forstaaeligt, at der efterhaanden blev rejst Krav om Reformen. Allerede 1874 fast-

⁸⁸⁾ 1. Insp. 1882/11, en Del Stavefejl normaliseret.

⁸⁹⁾ 1. Insp. 1882/19 og 1885/19.

⁹⁰⁾ Smst. 1880/1.

⁹¹⁾ Inspektionsprotokol Jylland 1874—82.

⁹²⁾ 1. Insp. 1885/2 og 1885/13. — Typ.-Tid. 17/1, 7/2 og 7/3 1885.

⁹³⁾ Brev 6/11 1886 i 1. Insp.s ujournaliserede Sager 1887. — Inspektionsprotokollen 18/3 1887.

⁹⁴⁾ 1. Insp. 1899/60. Jfr. smst. 1897/7.

⁹⁵⁾ Ingeniøren 1900, 74 (Slomann).

⁹⁶⁾ 1. Insp. 1876/9.

sattes i Frankrig en Lavalder paa 12 Aar for Børn, der skulde arbejde i Fabrikker⁹⁷). Ved Aar 1900 var Lavalderen i England 12—13 Aar, i Tyskland 13—14, og en Række Lande havde indført Kvindebeskyttelse⁹⁸). Imens tiltog Kravene om Revision af den danske Lov. Sluttelig forelagde Indenrigsminister Bramsen ^{18/12} 1899 Forslag til en helt ny Fabriklov, hvis Formaal baade var at inddrage flere Virksomheder under Tilsyn, at forhøje Lavalderen for Børn, at beskytte Kvinderne og at forøge de almindelige Foranstaltninger for Arbejdernes Sikkerhed og Sundhed⁹⁹). Mod en Begrænsning af Børnearbejdet kunde vel indvendes, at fattige Familjer saa vilde miste Indtægten af Børnenes Arbejde, og at der i Stedet opstod Fare for, at Børnene blev drevet over i Hjemmeindustrien¹⁰⁰). Mod en Begrænsning af Kvindernes Arbejde kunde siges, at de saa blev stillet vanskeligere i Konkurrencen med Mændene¹⁰¹). I det hele taget vakte Lovforslaget megen Diskussion¹⁰²). Alligevel blev Resultatet, at Loven gennemførtes ^{11/4} 1901, og dermed skabtes et langt solidere Grundlag for Offentlighedens Kontrol med Arbejdet i Fabrikkerne.

Foranstaltninger mod Ulykkestilfælde.

I ældre Tid kunde der under Arbejdet opstaa Ulykker ved Nedstyrtning fra Stilladser, undertiden ogsaa ved Ildebrand eller Eksplosion. I nyere Tid forøgedes Faremomenternes Antal mægtigt, efterhaanden som Maskinerne indførtes. Baade i ældre og nyere Tid søgte Samfundet at gribe ind ad Lovgivningens Vej for at iværksætte forebyggende Foranstaltninger mod disse Farer.

Over for Brandfaren var man fra gammel Tid paa Post, og gennem Brand- og Bygningslove søgte man nu vedblivende at skabe et Værn. Ved Bygningsloven for København af ^{17/3} 1856 bestemtes, at Bryggerier, Brænderier og Laboratorier saavel som større Fabriks- og Værkstedbygninger skulde opføres efter saadanne specielle Bestemmelser, som Stadsbygmesteren mente fornødne. Over nye Bagerovne skulde bygges dobbelte Hvælvinger, og alle Slags Tørrestuer skulde underkastes Bygningskommissionens Bestemmelser. I Hovedsagen gentoges disse Bestemmelser i Bygningsloven for Købstæderne af ^{30/12} 1858 og i de reviderede Bygningslove for København af ^{21/11} 1871 og af ^{12/4} 1889. Loven om Københavns Brandvæsen af ^{15/6} 1868 føjede hertil en Opregning af nogle særlig brandfarlige Virksomheder, nemlig Fabrikker for eksplosive Stoffer, Olier og Tændstikker, og bestemte, at de skulde være underkastet Brandvæsenets Forskrifter. Oprettelse eller Flytning af brandfarlige Virksomheder maatte kun ske med Brandvæsenets Tilladelse, og Bygningsinspektørerne fik Paalæg om at

⁹⁷) Jfr. Soc.-Dem. 2/6 1874.

⁹⁸) Om Fabriklovgivning i Udlandet hyppigt Artikler i Nationaløkonomisk Tidsskr., saaledes VII, 1876, 190-98 (England); XVIII, 1881, 292-93 (Tyskland); 1886, 470-90 (Østrig) og 537-56 (England, Tyskland, Schweiz); 1891, 361-85 (Tyskland); 1896, 651-74 (Østrig); 1902, 123-45 (Schweiz). — Se ogsaa: L. Bramsen: Englands og Tysklands Lovgivning for Arbejdere i Industri og Haandværk, 1889, og Birger Hansted: Vort Aarhundredes Arbejderlovgivning og Arbejderassociationer I: Englands Fabrik- og Værkstedlovgivning, 1890; II: Kantonale og Forbundslove i Schweiz, 1895.

⁹⁹) Folketingets Forhandlinger 1899—1900, 1976.

¹⁰⁰) F. Eks. anført i Tidsskr. for Industri 1900, 108.

¹⁰¹) F. Eks. anført i For Industri og Haandværk 1900, 189 (Cordt Trap).

¹⁰²) Eks.: Fr. Pio i Nationaløkonomisk Tidsskr. 1900, 81-101, 140-43; Slomann i Ingeniøren 1900, 67-78; Ad. Jensen i Tidsskr. for Industri 1900, 45-46.

holde Øje med, hvorvidt Værksteder og Fabrikker var brandfarligt indrettet. Særlige Bestemmelser blev truffet for Værksteder, hvori der forarbejdedes Træ og arbejdede mere end 1 Mand. De maatte ikke have Bræddeloft eller Bræddevægge; Ovnene i dem skulde omgives af ildfast Gulv, og Vandhane eller Tønde med Vand skulde altid være parat. I disse Krav skete der nogen Lempelse ved en Bekendtgørelse af $\frac{12}{8}$ 1871; men $\frac{1}{12}$ 1870 var der udkommet en Raadstueplakat, der paalagde endnu mere Forsigtighed med Ild i de træbearbejdende Fags Virksomheder. Tobaksrygning blev forbudt. Tællelys maatte kun snydes med Lysesaks. Spaaner skulde fjernes hver Aften. Oplag af Træ maatte ikke findes paa Trapper og i Gange. Hver Aften skulde Ild og Lys slukkes fuldstændig, og Døren laases, naar Rummet blev forladt. Husbonden blev gjort ansvarlig for Overholdelsen. Endnu kørte man altsaa op med helt gammeldags Vedtægter. Plakaten vakte ogsaa Utilfredshed¹⁾; men alligevel skærpedes den ved en ny Raadstueplakat af $\frac{1}{11}$ 1882, der tilføjede Forbud mod at bruge Ild udenfor Ovnene, mod at tilvirke Politur o. lign. i Værkstederne og mod at bruge visse farlige Belysningsvædsker. Endnu kan tilføjes, at da Fabrikstilsynet 1889 udvidedes, opfordredes dets Personale til at holde Øje med, om der for Brandtilfældes Skyld var et tilstrækkeligt Antal Udgange fra Lokalerne²⁾.

Angaaende Sprængstoffer fandtes forskellige Lovparagraffer, der krævede, at Tilvirkningen deraf skulde foregaa i en vis Afstand fra andre Bygninger, og Krudtfabrikker maatte kun anlægges efter Justitsministeriets Tilladelse, ligesom Ministeriet skulde approbere Regler for deres Anlæg og Drift. Saaledes i Love af $\frac{2}{3}$ 1861, $\frac{15}{6}$ 1868 og $\frac{21}{3}$ 1873. Paa Frederiksværk undgik man efter en Eksplosion 1854 Ulykker; men paa Donse Krudtværk kom det til Eksplosioner baade 1882 og 1891³⁾. Ved Lov af $\frac{1}{4}$ 1894 blev der givet særlige Regler for Omgangen med Sprængstoffer i enhver Henseende.

For Stilladsernes Indretning søgte man at give Regler ved Bygningslovgivningen. For Københavns Vedkommende blev det 1871 bestemt, at de skulde have »tilstrækkelig Styrke, retteligen anbringes, samt af duelige og paalidelige Folk benyttes«. For Købstæderne indførtes lignende Paabud først ved Lov af $\frac{3}{1}$ 1890. Disse Bestemmelser var dog holdt i altfor almindelige Vendinger og blev derfor ikke særlig effektive. De fik ikke nær saa stor Betydning som Brandbestemmelserne. Overholdelsen af Brandlovene lod sig nogenlunde let kontrollere, og gammel Skræk for Ildebrand skabte Respekt om dem. Derfor kan næppe heller fremdrages noget Eksempel paa større Brandulykker, der gik ud over de arbejdende. Ganske anderledes med Stilladserne. Hvem kunde se paa dem, om de nu ogsaa var forsvarlige i alle Henseender? Allerede fra Begyndelsen søgte Mestrene at slippe saa let som mulig fra deres Pligter. Saaledes vedblev de at lade Svendene levere de fornødne Tove, endskønt Politidirektøren paalagde Mestrene Ansvar for Tovenes Styrke⁴⁾, og man hører da ogsaa stadig om Nedstyrtninger som Følge af daarligt Materiel⁵⁾. »Socialistene« skriver: »Kun faa af vore offentlige Bygninger er blevet rejst, uden at Arbejds-

1) Jfr. Folkets Avis $\frac{1}{9}$ 1871.

2) 1. Insp. 1890/198.

3) Finansministeriets Reskripter og Resolutioner 1854, 178. — Maanedsskrift udg. af Industriforeningen i Kbh. 1883, 69. — Journalistisk Skildring i Holger Drachmann: Saml. poetiske Skrifter VI, 1907, 427-32. — Industriforeningens Tidsskrift 1892, 27.

4) Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, $\frac{30}{6}$ 1858.

5) Eks.: Soc. $\frac{8}{6}$ 1874; Soc.-Dem. $\frac{18}{8}$ 1881 og $\frac{17}{2}$ 1891, jfr. Soc.-Dem. $\frac{11}{1}$ 1882.

mændene har ofret en Krøbling eller et Lig paa Arbejdets Alter⁶⁾). I 70'erne var det endda ikke alene Stilladserne, der ramlede sammen, men ogsaa undertiden de Bygninger, der var under Opførelse⁷⁾). En Mester, der særlig havde Uheldet med sig, fik Navnet Fald-om-Petersen⁸⁾). I 80'erne klagede Malerne over de nye Patentstilladser og krævede nogle af dem forbudt⁹⁾).

Kraftigere skred Lovgivningen ind ved Benyttelsen af Dampmaskiner. Disse Maskiner kunde eksplodere, hvis Damptrykket i dem blev for højt, eller hvis Vandet ikke stod op over Ildpaavirkningsfladen, saa den blev rødglødende og blød. Allerede fra Begyndelsen blev »Ildmaskinerne« modtaget med al Mistillid¹⁰⁾, og længe varede det ikke, før man søgte at faa dem ind under en vis Kontrol. Saa tidligt som $\frac{27}{4}$ 1832, da endnu kun faa danske Industriarlæg havde taget Dampkraften i deres Tjeneste, udstedtes en Forordning om, at Dampmaskiner ikke maatte tages i Brug, før de var synet og undersøgt paa Ejerens Bekostning af sagkyndige Mænd. Siden skulde der foretages Eftersyn, saa tit Politimyndighederne bestemte. De sagkyndige skulde i København vælges af Danske Kancelli. I Provinsen skulde Amtmændene udvælge »de kyndigste Mænd, som der kunde have«. Denne Forordning blev $\frac{12}{4}$ 1851 erstattet af en vidtløftig og snørklet Lov, der foreskrev, at enhver nogenlunde stor Dampkedel skulde have en Sikkerhedsventil, et Vandstandsmærke, 3 Prøvehaner og en Trykmaaler. Kedlerne skulde kunne tage dobbelt saa stort Tryk, som Sikkerhedsventilerne under Brugen var belastet til, og før Brugen skulde der foranstaltes en Trykprøve ved, at man pumpede Kedlen fuld af Vand. Senere skulde der ogsaa holdes Prøve, naar Politiovrigheden forlangte det. Forsømler imod Loven kunde straffes med Bøder paa 5—200 Rdlr. De Dampkedler, der var Statens Ejendom, blev undtaget fra Tilsyn og skulde arbejde paa deres egne Autoriteters Ansvar.

Det lejlighedsvis Syn, som herved blev paabudt, virkede næppe betryggende, men en Forbedring blev dog først indført ved en Lov af $\frac{24}{3}$ 1875. Vedtagelsen af denne Lov fremskyndedes antagelig ved, at der i 1873 skete en voldsom Kedel-eksplosion i et Hør- og Uldspinderi i Hillerød, hvorved omtrent en halv Snes Mennesker blev dræbt, deriblandt Folk, der arbejdede i et nærliggende Bageri og et Sadelmagerværksted¹¹⁾). Det blev nu fastsat, at enhver Kedel skulde underkastes Prøve hvert 3. Aar. Desuden fastsattes et aarligt Eftersyn uden Prøve. I Virksomheder, der kom ind under Fabriksloven af 1873, skulde Eftersynet foretages af Fabriksinspektørerne. I København skulde Synsmænd iøvrigt vælges af Magistraten, i Provinsen af Amtmændene, og Justitsministeriet bemyndigedes til ved Anordning at træffe Bestemmelser om Dampkedlernes Indretning, Prøver og daglige Betjening. Som Følge heraf udstedtes $\frac{28}{8}$ 1875 en Bekendtgørelse, der angav Enkeltheder og f. Eks. krævede Anbringelse af Vandstandsglas eller anden Vandstandsmaaler og af en Ventil, der hindrede Udstrømning gennem Føderøret. Hver 4.—6. Uge skulde Kedlerne renses for Sten og Bundfald, og for hver Kedel skulde der føres Bog over, hvor mange Timer, den blev brugt, over Rensning og Eftersyn og over de Mangler, der eventuelt blev forefundet ved

6) Soc.-Dem. $\frac{17}{7}$ 1874.

7) Eks.: Højesteretstidende 1876, 55-58.

8) C. C. Hougaards haandskrevne Erindringer, 14.

9) Soc.-Dem. $\frac{16}{8}$ 1883. — Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, $\frac{21}{7}$ 1885. — Fagtidende for Malere Apr. og Sept. 1887.

10) C. Nyrop: Meddelelser fra Industriens Omraade, 1876, 184.

11) Soc. $\frac{22}{8}$ og $\frac{23}{8}$ 1873.

den. Tid efter anden føjedes forskellige Smaaændringer til Instruksen¹²⁾. For Københavns Vedkommende besluttede Bygningskommissionen desuden 1886, at Dampkedlers Tryk ikke maatte være over 60 Pund pr. Kvadrattomme¹³⁾.

Dampkedeltilsynet

1875—89.

Antal Bedrifter med mekanisk Bevægkraft under Arbejdsinspektørernes Tilsyn i hele Landet	Politiets Oplysninger for København				Sagsanlæg	
	Antal Kedler at tilse		Deraf tilset			
	Faste	Transportable	Trykprøver	Aarligt Syn		
1874....	316					
1875....	271					
		312		26		
1876....	300	329	10	318	15	
1877....	321	350	16	106	23	
1878....	327	359	20	103	286	8
1879....	332	368	25	251	147	1
1880....	349	378	27	141	277	1
1881....	370	386	26	158	278	7
1882....	393	405	29	268	208	4
1883....	417	428	39	196	285	8
1884....	435	453	50	243	313	8
1885....	446	470	53	281	277	14
1886....	459	484	53	228	342	3
1887....	476	510	65	270	306	9
1888....	486	530	76	336	360	7
1889....	488	219	421	9

1890—1900.

	Samlet Antal Kedler under Tilsyn	Deraf i Haandværk og Industri	Antal faste Kedler i Kbhvn.	Afholdte Trykprøver	Aarlige Eftersyn	Retssager
1890—91....	4416	..	517	1745	4932	144
1891—92....	4669	..	536	2032	5523	89
1892—93....	4955	..	552	1835	6752	107
1893—94....	4966	..	526	1948	6635	74
1894—95....	5086	2071	534	2159	6609	97
1895—96....	5222	2143	529	2064	7121	84
1896—97....	5415	2268	535	2243	6761	83
1897—98....	5632	2394	549	2529	6854	57
1898—99....	5840	2515	563	2442	7798	61
1899—1900..	5986	2600	555	2326	7734	64

Om Udstrækningen af det Tilsyn, der indførtes ved Loven af 1875, giver nærværende Tabel¹⁴⁾ nogen Besked omend af højst ufuldkommen Art. Arbejdsinspektørerne medtog

¹²⁾ Ved Bekendtgørelse af 2/11 1877 blev der truffet Bestemmelse om Eftersyn af Brændepander, der ikke lod sig prøve ved Vandtryk; mindre Ændringer indførtes ved Lov af 2/4 1880 og ved en ny Instruks 1/12 1880 med Tillæg af 28/8 1882; desuden udsendtes Cirkulære om Forretningsgangen ved Tilsynet med bevægelige Kedler og Muddermaskiner 14/5 1884, Cirkulære om den Tilstand, hvori Synsmændene før Prøven kunde forlange Kedlen anbragt, 18/5 1882, Cirkulære om, hvorledes man skulde forholde sig ved Opbevaring af Beretninger om Synsforretninger over faststaaende og bevægelige Kedler 4/5 1888. (Jfr. 1. Insp. 1889/XII).

¹³⁾ 1. Insp. 1886/14.

¹⁴⁾ Politiets Oplysninger i: Beretninger til Justitsministeriet ang. Kbh.s. Politi, afgivne af Politidirektøren. Resten af Tallene fra Beretninger om Arbejdstilsynets (fra 1889 Fabrikstilsynets) Virksomhed.

mærkeligt nok ikke i deres Aarsberetninger før 1889 nogen Oversigt over den Del af Tilsynet, som faldt paa dem. Det vides, at de det første Par Aar ikke foretog ret mange Eftersyn, fordi Politimestrene smødede med Fremsendelsen af Listerne over de Steder, der skulde besøges¹⁵⁾. Iøvrigt var det kun godt Halvdelen, ja i Begyndelsen knapt Halvdelen af de Virksomheder, der var under Inspektørernes Tilsyn, som havde mekanisk Bevægkraft, og nogle af dem havde endda Gasmaskiner. Af 486 Virksomheder med mekanisk Bevægkraft under Tilsyn 1888 havde 384 Dampkraft, medens 102 blev drevet ved Gas, Vand eller Vind¹⁶⁾. Heller ikke Københavns Politis Oplysninger er særlig værdifulde i denne Forbindelse, fordi det opgivne Antal Kedler ikke blot omfatter dem, der benyttedes til Trækraft i Haandværk og Industri, men ogsaa dem, der benyttedes ved Varmeanlæg, Transport o. s. v. Ifølge Industritællingen i København 1882 var der af Virksomheder, der benyttede Dampkraft, i Byen ialt 218 (hvoraf 11 lejede Dampkraften), og de havde ialt 296 Dampmaskiner. Deriblandt var der 20 Jernstøberier og 40 Vognfabrikker. Den samlede Dampkraft opgives til 3538,75 H.K.¹⁷⁾; men Opgivelserne skal være meget upaalidelige¹⁸⁾. Der var altsaa i 1882 godt 100 af de faste Kedler, Politiet anførte, der ikke benyttedes i Industri og Haandværk. For 1883 foretog Arbejdsinspektørerne en Opgørelse over hele Landets Bestand af faste Dampkedler og Lokomobiler (ikke Lokomotiver) og fandt ialt 2776; men deraf blev 683 anvendt til Kogning, Bad og Landbrugsvirksomhed, 419 i Mejerier, 168 til Anlægsarbejder o. lign. og kun 1506 med 21.160 H.K. i egentlig Industri og Haandværk. I København var det samlede Kedelantal 544. Efter disse Oplysninger var der altsaa en hel Del flere Kedler, end Politiet vidste Besked med; men til Forklaring tjener bl. a., at Loven af 1875 stadig fritog Statens Kedler for Tilsyn, saaledes at de ikke kom med under Politiets Optælling. Heller ikke Kedler, der var ude af Brug, regnede Politiet med¹⁹⁾.

En Forbedring underkastedes Dampkedeltilsynet ved Maskinbeskyttelsesloven af 12/4 1889. Tilsynet blev herved helt og holdent lagt over paa Arbejdsinspektionen, hvorved man opnaaede at samle det hos et Faatal af Personer, der hurtigt skaffede sig en betydelig Erfaring. Politiet fik herefter ikke andet med denne Sag at gøre end at modtage Anmeldelser om nye Kedler²⁰⁾. En ministeriel Instruks om Enkeltheder vedrørende den nye Form for Tilsyn fremkom først 29/2 1891²¹⁾. Fabriksinspektionen fandt ved Tilsynets Overtagelse 1889, at Loven af 1875 langt fra var blevet respekteret overalt. Sikkerhedsventilerne var jævnlig for smaa, og Ventilerne paa Føderøret for langt fjernet fra Kedlerne. Mange Steder, især paa Landet, blev der slet ikke ført Bog. Adskillige Kedlers Alder

¹⁵⁾ 1. Insp. 1877/4, haandskrevet Forlæg for Beretning 1876. — For 1. Insp. er bevaret Fortegnelse over de Dampkedler, der skulde efterses 1889 og Fortegnelse over Dampkedel-eftersyn 1888.

¹⁶⁾ Beretning 1888, 4.

¹⁷⁾ Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 7, 1883, 41-44.

¹⁸⁾ N. F. Elfstrøm i Den tekniske Forenings Tidsskr. 1885—86, 19-20.

¹⁹⁾ Ministerialtidende 1884 B, 749-66.

²⁰⁾ Justitsministeriel Bekendtgørelse 15/10 1889; jfr. 1. Insp. 1889/6. — De Dampkedel-protokoller, som Politimestrene havde ført, afleveredes til Fabriksinspektoratet og derfra til Landsarkiverne (1. Insp. 1899/21), hvor de stadig findes for København. Endskønt de Protokoller, som Fabriktilsynet selv førte fra 1889 ellers er kasseret, er dog i Rigsarkivet bevaret 2 Protokoller over faststaaende Dampkedler 1890—1903, indholdende Fortegnelse over de Kedler, der var ældre end 1870, een Protokol for hvert Inspektorat.

²¹⁾ Lovtidende 1891, 70-80. — Uddrag heraf til Opslag ved Kedlerne, K.B. — Tillæg til Bekendtgørelsen fremkom om Anbringelse af Vandstandsglas 2/6 1892 (1. Insp. 1892/66), om Brugstilladelse for en særlig patenteret Gnistfanger 27/11 1894 (1. Insp. 1894/55), vedrørende de Kedler, der var undtaget fra Tilsyn, 29/10 1895 (1. Insp. 1895/117) og om forskellige Smaaændringer (2. Insp. 1898/70). — 1894—95 inddroges Kogekedler under Tilsynet (Beretning 1894—95, 22 og 1895—96, 21). — En Lov om Ændring i Betalingen for Tilsynet fremkom 1/4 1896; ved Højesteretsdom var det blevet fastslaaet, at de 20 Kr., som Loven af 1875 fastsatte, var gældende, naar der var Tale ogsaa om flere Kedler i samme Virksomhed (1. Insp. 1891/184), men nu indførtes Forskel i Betalingen for smaa og store Kedler og højere Betaling for flere Kedler end for een.

var meget problematisk, fordi de manglede Fabriksmærke og Nummer, og under den tiltagende Tendens til stadig at benytte Kedler af højere Tryk, hændte det ikke sjældent, at Tilsynet blev forlangt for at prøve en Kedel ved højere Tryk, end den før havde været udsat for²²⁾.

Over for alle disse Skrøbeligheder søgte man nu at gaa saa lempeligt frem som mulig. Tilsynets Folk fik Ordre til navnlig paa Landet at vise Hjælp-somhed ved Prøverne²³⁾, og ligesom ved Gennemførelsen af Fabriksloven anlagde man kun Sag ved gentagne Overtrædelser. Kun yderst sjældent blev det rent forbudt at bruge en Kedel. Mistænkelige Kedler fik en ekstra Trykprøve eller, hvis de var gamle, saa man kunde befrygte Korrosion i Jernet, et indvendigt Eftersyn. Trods Tilsynets Medgørlighed kom det alligevel til en hel Del Retssager. I visse Tilfælde kunde man konstatere meget alvorlige Forsømler. Undertiden kom Tilsynet netop i det Øjeblik, Vandstanden var for lav. Tit fandt man Sikkerhedsventilerne overbelastede eller Uorden ved Vandstandsmaalerne, eller der var dynget brandfarligt Materiale op nær Ildstedet. Ved andre Lejligheder gjaldt Forseelserne kun Formaliteter: Kedlerne havde været brugt før Prøverne, Kedelbogen var ikke ført, eller de behørigte Anmeldelser ikke foretaget. Selv om Forsyndelserne kunde medføre den største Fare, fastholdt man dog stadig ved Strafftilmaalingen den Mildhed, som prægede hele Tilsynet. Bøderne var i Reglen forbavsende smaa. En Ventiloverbelastning kostede gerne 20 Kr., i Gentagelsestilfælde dog 50 Kr.

Først nu kom Arbejdsinspektionens Statistik til at omfatte Antallet af Kedler, der skulde efterses og Antallet af udførte Eftersyn. Et Uddrag deraf findes i foranstaaende Tabel. Tallene indbefatter tillige Kedler, der ikke blev brugt til Stadighed, f. Eks. hvor de kun var en Nødhjælp, naar Vind eller Vandkraft svigtede²⁴⁾. Derimod er ikke medregnet Jernbanelokomotiver og Statskedler; selv om Statens Kedler stadig var fritaget for Tilsyn, hændte det dog undertiden, at Statsinstitutioner forlangte Tilsynet til at foretage Prøve²⁵⁾. Ved Industritællingen 1897, som forøvrigt foretoges under Fabriktilsynets Medvirkning, forefandtes 2571 Kedler i Industri og Haandværk²⁶⁾. Deres Styrke regnedes til 47.101 H.K., medens de 2394 Kedler, der samtidig faldt ind under Tilsynet, ansattes til 42.176 H.K. Forskellen mellem de to Tal maa formodentlig tilskrives Statskedlerne. Af de i Statistikken anførte Tal for Overtrædelser vedkommer kun en mindre Del Industrien, 1890—96 saaledes kun mellem 20 og 30 om Aaret.

Omkring 1890 tiltog Brugen af Dampkedler overordentlig i Landbruget og Mejerierne; men de Folk, der her blev sat til at passe Kedler, havde ofte slet ingen Forstand derpaa, og paa Landet forekom derfor de fleste Forseelser. I Byerne havde Kedelpasserne dog i Reglen nogen praktisk Uddannelse, havde f. Eks. begyndt med at være Kultrillere, før de fik overdraget Arbejdet med at fyre under og passe Kedlerne²⁷⁾. Paa Landet antoges derimod undertiden gamle eller ganske unge Mænd til Kedelpasning, ved Lejlighed endog Kvinder, naar Arbejdet ikke var ret anstrengende²⁸⁾. Disse Forhold faldt hurtig Tilsynet for Brystet, men i en Række af Aar havde man været fri for større Kedelulykker,

²²⁾ Beretning 1889—91, 28 og 33; 1892—93, 20-21.

²³⁾ 2. Insp. 1890/38.

²⁴⁾ Oplysninger om saadanne Kedler i 1. Insp. 1895/87.

²⁵⁾ 1. Insp. 1893/46 indeholder en Fortegnelse over Statskedler og over de Kedler, som Tilsynet prøvede for Staten.

²⁶⁾ Statistisk Tabelværk 5. Rk. A 1, 1899, 52* og 188.

²⁷⁾ Eks.: 1. Insp. 1892/54.

²⁸⁾ Beretning 1890—91, 33.

og det var først, da der i 1892 indtraf 7 store Eksplosioner, Sagen begyndte at vække almindelig Opmærksomhed. Eksplosionerne medførte Tab af adskillige Menneskeliv, og i 5 af Tilfældene kunde det paavises, at Ulykken skyldtes for lav Vandstand i Kedlen. Ved samme Tid fandt Tilsynet en Række Kedler, der bar Spor af, at Ildkanalerne havde været glødende. Den daarlige Pasning blev saa meget farligere, som det ogsaa viste sig, at de talrige Kedler, der stammede fra omkring 1870, nu begyndte at bære Mærker af Tidens Tand, medens de nyere Kedler ofte var tarveligt udførte, fordi Konkurrencen havde trykket Priserne paa dem²⁹⁾. Hvad Tilsynet under disse Forhold rapporterede, virkede ofte yderst foruroligende. Jævnlig fandtes Fyrbødere, som var drikfældige³⁰⁾. Een tilsynsførende fandt, at Kedelpasserne var mere ligegyldige end uvidende, en anden, at de ofte havde for meget at bestille, navnlig paa Mejerierne, en tredje, at de undertiden var lovlig selvkloge³¹⁾.

Nu kunde man jo nok søge at skærpe Straffene, og lejlighedsvis faldt der efter de store Eksplosioner ogsaa Bøder paa 200 Kr.³²⁾; men naar man udelukkende benyttede sig af Straffe, kunde intetanende Arbejdere komme til at bøde for Ting, hvorom de aldrig havde faaet Besked. Før man straffede, maatte man derfor søge at skaffe Kedelfolkene forsvarlige Kundskaber om deres Bestilling. For de Maskinfolk, der skulde anvendes om Bord i Skibe, var der allerede ved Lov af 10/4 1874 indført Eksaminer, en almindelig og en videregaaende Maskinisteksamen. For at kunne indstille sig hertil, maatte man have arbejdet i en Maskinfabrik eller ved en Skibsdampmaskine et Aar. Ved en Lov af 30/3 1892 med tilhørende Bekendtgørelser af 15/2 1893 blev disse Eksaminer yderligere udformet og Bestemmelser fastsat om en særlig Maskinpasserprøve. For at indstille sig til Prøverne skulde man nu have arbejdet mindst 3 Aar i et Smede- eller Maskinværksted, deraf mindst 1 Aar ved Dampmaskinens Forfærdigelse. Det maa antages, at en Del Folk, der havde bestaaet disse Prøver, fandt Arbejde som Maskinmestre i Fabrikkerne. Maskinmestre var i Industrien Betegnelse for dem, der i en større Virksomhed var ansvarlige for Dampmaskinens Gang³³⁾.

Paa samme Maade, som der krævedes Prøver af Maskinfolkene til Vands, maatte man nu ogsaa kræve Prøver af Maskinfolkene til Lands. Bl. a. fra Fyrbødernes Fagforening rejstes Krav derom³⁴⁾. I Rigsdagen forelagdes da et Lovforslag om Indførelse af Kedelpasserprøve³⁵⁾. Forslaget blev dog ikke til Lov før 1/4 1896, og dets Bestemmelser var da ikke særlig vidtgaaende. De, der passede en Dampkedel, maatte ikke til Stadighed være beskæftiget udenfor de Rum, hvor Kedel og Maskine var anbragt. De, der skulde passe de mindre Kedler, skulde blot være ædruelige Personer over 18 Aar og være forsynet med en Kontrolbog, hvori Fabrikstilsynet kunde gøre Notater. Kun al dem, der skulde passe større Kedler, krævedes der Prøve. De skulde enten have bestaaet Maskinisteksamen eller Maskinpasserprøve eller ogsaa en ny særlig Kedel-

²⁹⁾ 1. Insp. 1892/54, 1893/22, 1894/78 og 1898/115; 2. Insp. 1892/11 og 1892/72: Beretning 1891—92, 23-26 og 1892—93, 21-25.

³⁰⁾ 1. Insp. 1893/3 og 1893/10.

³¹⁾ 2. Insp. Svar paa Forespørgsel om Kedelpasning af Jan. 1893 (ujournaliseret).

³²⁾ Eks.: 2. Insp. 1892/11.

³³⁾ I K.B. findes Love for en Maskinmesterforening 1875 og Regnskaber for samme 1877—78; det var en Enke- og Pensionskasse.

³⁴⁾ Skibs-Maskinisten 1/10 1892. — Soc.-Dem. 7/2 1893 og 9/2 1894. Jfr. 1. Insp. 1893/12.

³⁵⁾ Landstingets Forhandlinger 1893—94, 1170. — Om Lovforslaget 1. Insp. 1894/13.

passerprøve. For at indstille sig til denne nye Prøve skulde man være fyldt 20 Aar og have arbejdet 1 Aar i et Maskinværksted, hvor der fremstilledes Dampkedler eller Dampmaskiner, eller i 1 Aar paa egen Haand have passet en Dampkedel ulasteligt. De, der hidtil havde passet store Kedler en vis Tid, maatte dog vedblive dermed; men under alle Omstændigheder skulde de forsynes med et Certifikat, udstedt af Fabrikstilsynet. Ved større Kedelanlæg behøvede kun een Mand at have Certifikat. Bøder for Overtrædelser kunde falde ikke blot paa selve Kedelpasserne, men ogsaa paa Kedlernes Ejere. I grovere Tilfælde kunde Fabriksinspektørerne desuden fratage en Mand Retten til at passe Kedel.

Gennemførelsen af Kedelpasserloven.

	Udstedt Kontrolbøger for Pasning af smaa Kedler	Udstedt Certifikater for Pasning af store Kedler		Dispensationer	Kedelpasserprøven		Overtrædelser	
		med Prøve	uden Prøve		indstillet	bestaaet	Retsager	frataget Tilladel- sen til at passe Kedel
1896—97....	3572	191	1026	44	113	77	3	3
1897—98....	1281	177	89	32	181	113	16	2
1898—99....	1154	165	51	23	173	116	16	3
1899—1900..	978	158	29	22	190	120	14	
1900—01....	941	153	15	23	176	102	16	1

Virkningerne af denne Lov belyses af nærværende Tabel³⁶⁾. I visse Tilfælde gav Justitsministeriet Dispensationer, saa Maskinmestre, der ikke havde de Forudsætninger, Loven opstillede, alligevel fik Certifikat. Undertiden vakte Dispensationerne dog Fagfællers Harme, naar man troede, de traf uværdige³⁷⁾. Ogsaa den lette Adgang til at faa Kontrolbøger var Genstand for Kritik³⁸⁾. Aabenbart ønskede Kedelfolkene at vanskeliggøre Adgangen til deres Erhverv, ligesom de ogsaa ved Lovens Gennemførelse søgte at presse Lønnen i Vejret³⁹⁾. Den særlige Kedelpasserprøve blev nærmere bestemt ved en Bekendtgørelse af 14/8 1896. Den afholdtes 2 Gange aarlig fra December 1896, først i København, Slagelse, Odense og Aarhus, senere flere Steder⁴⁰⁾. Prøven var kun teoretisk; Eksaminationen foretoges af Arbejdstilsynet, og man gik frem med al Strenghed, saa mange dumpede.

Selv om den Lovgivning, der kom til at gælde for Dampkedlerne og deres Røgt, led af en og anden Brøst, og selv om den ikke altid blev overholdt lige godt, saa er Helhedsindtrykket dog, at det offentlige paa dette Omraade gik ganske omhyggeligt til Værks. Ikke saa godt stod det til, i alt Fald en Tid lang, med Reguleringen af de øvrige Maskiners Brug. Rigtignok gik det her som Regel kun ud over een Mand ad Gangen; men des oftere indtraf Ulykkerne, ikke mindst saa længe Mekanikken var ny og ukendt. Man maa antage, at det allerede fra omkring 1870 vrimlede med Ulykker. For lidt over en Maaned i Sommeren 1873 anfører »Socialisten« 10 à 12 Ulykker i Haandværk og Industri⁴¹⁾.

³⁶⁾ Tallene fra Fabrikstilsynets Aarsberetninger. En Kedelpasserbog findes i 1. Insp. 1897/36.

³⁷⁾ Eks.: 1. Insp. 1896/173 og 1898/103.

³⁸⁾ Eks.: Soc.-Dem. 22/12 1897.

³⁹⁾ Jfr. Brev 17/7 1897 fra De danske Spritfabrikker i 2. Insp., ujournaliserede Sager 1897.

⁴⁰⁾ 1. Insp. 1896/22 og 1896/145.

⁴¹⁾ Soc. 14/8 1873.

Snart fik en Dreng klippet et Par Fingre af eller læderet en Arm i en Tandhjulforbindelse. Snart dræbtes et Pigebarn i en Spolemaskine⁴²⁾. Allerede nu var det nødvendigt at tænke paa offentlige Foranstaltninger.

Fabriksloven af 25/8 1873 paabød da ogsaa, at Arbejdernes Liv og Lemmer skulde beskyttes, og naar Børn eller unge kom i Berøring med Maskinerne, skulde »alle løbende Dele af Værket saavel som alt Redskab, der paa mekanisk Maade sættes i Bevægelse fra Maskinen«, indhegnes sikkert. Heller ikke maatte Børn og unge rense et Værk i Bevægelse. Paa Grundlag heraf paabød Fabriksinspektørerne Indhegning af en Række Drivremme, Aksler, Remskiver, Svinghjul og Kamhjulforbindelser, især i Tekstilfabrikker. Fabrikkerne var ifølge Tilsynets Udsagn forstaaende, ja ansaa Foranstaltningerne »ikke som en Ulempe, man saa længe som muligt skulde søge at unddrage sig, men som en ligefrem Pligt mod Arbejdspersonalet«⁴³⁾. Dette var dog ikke nok. Tilsynet naaede kun hen, hvor der beskæftigedes Børn og unge, og i Virkeligheden gik Inspektørerne vistnok endnu mildere frem paa dette Felt end paa andre. Undtagelsesvis maatte de dog anmelde en Bødkermester, da en Dreng blev dræbt, fordi en Akselledning ikke var dækket⁴⁴⁾. I alt Fald vedblev Klagerne over, hvor lidt der paa flere Arbejdspladser blev gjort for Arbejdernes Sikkerhed⁴⁵⁾. Nu og da blev Arbejdsgiverne desuden angrebet for den Haardhed, hvormed de afskedigede de tilskadekomne⁴⁶⁾. Nogen Pligt til at hjælpe havde de ikke. Murermester Licht tilbød engang generøst at betale en tilskadekommen Arbejders Sygehusophold; men da han saa Regningen, besluttede han ikke oftere at gøre sig Udgifter i en saadan Anledning, hvis han kunde blive fri⁴⁷⁾.

Nogle Undersøgelser haves over Antallet af Ulykkestilfælde under Arbejde i 1870—80'erne. Mindre Interesse knytter sig i denne Forbindelse til en Undersøgelse, foretaget af Distriktslæge Ingerslev for Præstø Amt over Maskinlæsioner i Aarene 1875—79. Af de 101 Tilfælde, han konstaterede, forekom de allerfleste i Landbrug, og Resten er for faa til, at noget tør slutes deraf⁴⁸⁾. Gode Oplysninger giver derimod et Par Oversigter, udarbejdet af den virksomme Læge Th. Sørensen. Den første gælder Antallet af Ulykkestilfælde hos jyske Arbejdere 1880. Materialet indsamledes ved Henvendelse til Lægerne; men da kun 198 af 220 Læger svarede, og da en Del Ulykkestilfælde vel ikke er kommet til Lægebehandling, er Statistikken ufuldstændig. Ialt samledes Oplysninger om 755 Ulykkestilfælde, deraf 61 ved Industrimaskiner. Heraf forekom 10 i Savværker. Af Ulykkestilfælde, der ikke skyldtes Maskiner, forekom i Industrien 36. Blandt Haandværkere var der ialt 77 Tilfælde. Murerne havde 12, Tømrerne 22, en Følge af Stilladsulykkerne. Smedene havde 15, Snedkerne 8, Bødkere og Bagere hver 5. Kun 7 Industriarbejdere og 2 Haandværkere var døde som Følge af Ulykkerne. Vedvarende Invaliditet forekom kun hos 3 Industriarbejdere og 1 Haandværker, vedvarende Forringelse af Arbejdsevnen hos 14 Industriarbejdere og 2 Haandværkere. I Gennemsnit varede Arbejdsudygtigheden for dem, der kom sig, ved Maskinulykker i Industrien 41,7 Dage, ved andre Ulykker i Industrien 39,6 Dage, ved Ulykker i Bygningshaandværk 64,2, i andre Haandværk 48,2 Dage. Stilladsulykker viste sig at kræve de fleste Sygedage; men varig Krøbling blev man hyppigst efter Maskinulykker⁴⁹⁾. En nok

42) Soc. 25/7 1872, 31/7, 12/8 1873.

43) Beretning 1874, 19.

44) 1. Insp., Materiale til Beretning 1881. — Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh. 1882, 26.

45) Eks.: Soc.-Dem. 15/6, 29/7 og 21/8 1875; Dansk Mølleri Tidende 14/9 1886, 31/8 og 15/9 1887. — C. Nyrops Aarsberetninger om Industrien i Industriforeningens Maanedsskrift omtaler ofte Ulykkestilfælde.

46) Eks.: Soc.-Dem. 10/2 1877 og 29/4 1883.

47) C. Lichts Kopibog 1880—83, 4/7, 25/7 og 26/7 1882.

48) Ugeskrift for Læger 1880 II, 155-65.

49) Th. Sørensen: Statistik over Ulykkestilfælde under Arbejde, 1882.

saa omfattende Statistik fik Th. Sørensen senere Lejlighed til at udarbejde for Kommissionen af 4/7 1885 angaaende Arbejdernes Sikring mod Følger af Ulykkestilfælde. Grundlaget for Undersøgelsen blev denne Gang for Københavns Vedkommende Politirapporter over Ulykkestilfælde og Hospitalernes Journaler, i Provinsen Dødsattesterne og Journalerne fra Sygehuse i Frederiksborg Amt, alt for Aarene 1880—84. Af 350 Dødsfald under eller kort efter Arbejde udenfor København faldt 63 indenfor Haandværk og Industri, deraf kun 19 i Købstæderne. Kun 14 af de døde var Haandværkere og deraf de 7 Murere, de 4 Tømrere. I Industrifagene omkom 12 ved Mølleindustri, 10 ved Jernbaner (som er regnet under Industri), 9 ved Teglværker, 3 ved Krudtværker, 2 ved Sukkerfabrikker, 2 ved Gasværker, 2 ved Maskinvæverier, 2 ved Stenbrud, 1 ved Kalkbrud, 1 ved Cementfabrik, 1 ved Kradsuldfabrik, 1 ved Bryggeri og 1 ved Dampbødkeri. 5 af disse Ulykker skyldtes Sammenstyrtning af Ler- og Kalkgrave, 49 Maskiner. I København indtraf Dødsfald ved 84 Ulykker, deraf 50 i Haandværk og Industri. 19 af disse ramte Murere og Murerhaandlangere, og blandt Haandværkerne var det i det hele taget kun dem, der var beskæftiget med Bygningsarbejde, der kom saa galt at Sted. Invaliditet indtraf i Hovedstaden først og fremmest hos Snedkerne. Af de 28 Haandværkere, der blev Invalider, var 10 Snedkere, og af dem var de 9 kommet til Skade ved Maskiner⁵⁰).

At det over for Maskinerne var muligt at træffe kraftigere Foranstaltninger end dem, Loven af 1873 medførte, stod klart. ²⁰/₁₀₀ 1883 nedsattes en Kommission om Spørgsmaalet. I dens Betænkning af ²³/₁₀₀ 1884 fremkom Forslag til Lov om Maskinbeskyttelse⁵¹). Sagen blev derefter forhandlet paa Industrimødet i Odense 1885⁵²), og endnu samme Aar blev Loven forelagt⁵³). Takket være Visnepolitikken blev den dog først gennemført ¹²/₄ 1889. Kraftmaskiner, Drivværker og alle Arbejdsmaskiner, der blev bevæget med mekanisk Drivkraft, skulde derefter have deres løbende Dele indhegnede og dækkede, saa Arbejderne »kun ved Uforsigtighed« var udsatte for at komme i Berøring med dem. Elektriske Ledninger skulde isoleres tilbørlig, og Koge- og Smeltebeholdere skulde indhegnes. Fordybninger til store Svinghjul skulde indhegnes, og i Vandet foran Vandhjul og Vandskruer skulde der anbringes Riste. Gange til Færdsel skulde være tilstrækkelig brede og høje. Børn og unge under 16 Aar maatte ikke benyttes til at passe Maskiner, der ved Anordning betegnedes som farlige; lige saa lidt maatte de lægge Remme paa eller smøre, naar Maskinerne var i Gang. Kraftmaskiner maatte først sættes i Gang, naar der havde lydt et Signal, som kunde høres i alle de paagældende Arbejdsrum, og fra hvert Rum skulde Forbindelsen med Kraftmaskinen kunne afbrydes, eller Stopsignal kunne gives til den. Ingen Leverandør maatte udlevere nogen Maskine, uden at den var udstyret med den fornødne Dækning.

Tilsynet med Overholdelsen af disse Bestemmelser blev delt i flere Dele. Statens Maskiner skulde kun tilses af de Myndigheder, de ellers hørte under. For private Maskiner deltes Synet i to Grupper. Hvor der kun benyttedes Vand, Vind eller Dyr til Trækkraft, skulde det føres af Mænd, som Kommunalraadene valgte dertil for et Tidsrum af tre Aar, een Mand i hver Kommune. I Fabrikker,

⁵⁰) Th. Sørensen: Statistisk Fremstilling af Ulykkestilfælde under Arbejdet i Kongeriget Danmark 1880—84, 1887.

⁵¹) Betænkning afgiven af den ved kgl. Resolution af ²⁰/₅ 1883 nedsatte Kommission til at tage under Overvejelse, hvilke Foranstaltninger der bør træffes for at forebygge Ulykkestilfælde ved Brugen af Maskiner, ²³/₉ 1884. — Fra denne Kommission stammer maaske ogsaa et autograferet Arbejde i det kgl. Bibliotek: Meddelelse om de i England, Frankrig, Tyskland og Schweiz gjældende Love og Forordninger sigtende til at beskytte Arbejderne mod Faren for Ulykkestilfælde ved Maskiner o. desl. [1883].

⁵²) Foredrag af S. Hempel i C. Nyrop: Beretning om det 5. danske Industrimøde i Odense 1885, 35-51.

⁵³) Landstingets Forhandlinger 1885—86, 27.

hvor der benyttedes Dampkraft, Gaskraft el. lign., skulde Tilsynet udføres af Fabriksinspektionen⁵⁴). Ved ethvert privat Arbejdssted, der kom under Tilsyn, skulde findes en Protokol, hvori forefundne Mangler kunde opnoteres. Enhver Maskine skulde efterses mindst 1 Gang aarlig. Overtrædelser af Loven skulde meldes direkte til Politiet, og enhver Læge, der behandlede en Person, som var kommet til Skade ved en Maskine, skulde melde det til Politiet. Ligesaa skulde Maskinens Indehaver foretage Anmeldelse. Bøden for Overtrædelse kunde nu variere fra 4 til 400 Kr.

Idet Fabrikstilsynet som omtalt samtidig overtog Kontrollen med Dampkedlerne, blev en radikal Udvidelse af Institutionen nødvendig. De 2 Arbejdsinspektører udnævntes til Fabriksinspektører. Landet deltes imellem dem med Storebælt som Skel, og hver af dem fik til at begynde med 6 Assisterter, der hver igen fik sin bestemte Kreds at efterse⁵⁵). Allerede 1892 ansattes endnu en Assistent under 1. Inspektorat⁵⁶); og 1898 fik 2. Inspektorat 2 nye Assisterter⁵⁷). Udvidelsen af Tilsynet betaltes af Staten; men en Del af Udgifterne dækkedes dog ved Betalingen for Kedelprøverne⁵⁸). Saa vidt man kan se, blev ved Besættelsen af Assistentstillingerne Folk med god praktisk Erfaring foretrukket fremfor dem, der blot mødte med Eksaminer⁵⁹). Hver Assistent skulde føre en Inspektionsprotokol og en Dampkedelprotokol⁶⁰). I Begyndelsen overvældedes Assisterterne med Instrukser og Cirkulærer angaaende alle deres Pligter. Naar de var i Tvivl om et eller andet, søgte de Raad hos de erfarne Fabriksinspektører⁶¹). I nogle Tilfælde foregik Assistenternes Inspektion under Ledsagelse af Inspektørerne, og undertiden fulgtes Assisterterne ad eller mødtes for at raadslaa, alt med det Formaal, at Tilsynets Optræden kunde blive nogenlunde ensartet over hele Landet. Siden gik Regeringen endog med til en aarlig Bevilling, saa de kunde skiftes til at rejse til Udlandet og indhøste Erfaringer der⁶²).

Ikke blot om det tekniske, men ogsaa om deres Optræden blev Assisterterne instrueret. Sparsommelighed med Rejseudgifter indskærpedes⁶³), Tavshedspligten og den sædvanlige lempelige Optræden ligesaa. Den Assistent, der ikke kunde

⁵⁴) 1. Insp. 1889/XII indeholder et Cirkulære 10/8 1889 med Fortegnelse over de Bedrifter, der betragtes som henhørende til Fabrikker og fabriksmæssigt drevne Værksteder.

⁵⁵) Justitsministerielle Bekendtgørelser 29/8 og 23/10 1889, der ogsaa anfører Navnene paa dem, der fik Stillingerne.

⁵⁶) Lov 19/2 1892 og justitsministerielle Bekendtgørelser 26/3 1892 og 25/3 1893.

⁵⁷) Lov 19/3 1898, justitsministeriel Bekendtgørelse 31/3 1898. — Ved justitsministeriel Bekendtgørelse 14/2 1894 var der iøvrigt foretaget en Ændring i Kredsdelingen i 2. Insp.

⁵⁸) For Indtægterne ved Kedelprøverne redegøres aarligt i Slutningen af Beretningerne om Fabrikstilsynets Virksomhed.

⁵⁹) Jfr. 2. Insp. 1891/20 og Beretning 1889—91, 13.

⁶⁰) Ved Arkivaflevering fra Arbejdsdirektoratets Arkiv til Rigsarkivet er disse Protokoller blevet kasseret med Undtagelse af de to i Note 20 nævnte Protokoller over Dampkedler fra før 1870.

⁶¹) Instrux for Fabriksinspektørerne med Hensyn til de under Justitsministeriets Omraade hørende Forretninger 10/12 1889 og tilsvarende Instrux m. H. t. de under Indenrigsministeriets Omraade hørende Forretninger (Ministerialtidende 1889 A, 323-26 og 1890 A, 243-45). Ministerialtidende optrykker desuden flere Cirkulærer og Skrivelser i Forbindelse med Fabrikstilsynet, saaledes 1889 A, 362, en Skr. af 16/12 1889 angaaende forsvarlige Rækværker omkring Vindmøller. — 1. Insp. 1889/35, 1889/XXa, 1889/XXI, 1890/62 og 1890/198.

⁶²) 1. Insp. 1890/209, 1894/69 og 1894/119.

⁶³) 1. Insp. 1893/5.

komme ud af det med vanskelige Arbejdsgivere, maatte ikke vente altfor virksom Støtte fra sine overordnede⁶⁴). Gennemførelsen af de Forsigtighedsforanstaltninger, Maskinbeskyttelsesloven paabød, gik slet ikke glat. Dette skyldtes dog kun sjældent Forsøg paa at unddrage sig Loven⁶⁵); men mange Arbejdsgivere havde, skønt de paa Forhaand fik Loven tilsendt, intet foretaget ved første Eftersyn, dels »af Frygt for at gøre noget forkert«, dels fordi de paastod, at de ikke vidste, hvad der skulde gøres. Kun i enkelte større Virksomheder var der truffet eksemplariske Foranstaltninger. Inspektionsprotokollerne kom derfor i den første Tid til at vrimle af Vedtegninger⁶⁶). Tilsynet angav, hvad der skulde gøres, gav eventuelt gode Raad om den billigste Udførelse og fastsatte en Tidsfrist for Arbejdets Udførelse. De fleste Steder blev Foranstaltningerne vel antaget uden Modsigelse; men en Række Arbejdsgivere klagede dog over Bekostningerne, og nogle besværede sig over, at Arbejdet hindredes derved. Stedvis maatte man lade Foranstaltningerne udføre lidt efter lidt, for at Virksomheden ikke skulde standse helt, mens de stod paa. Hist og her maatte Assisterne høre, at de Virksomheder, der var under det sogneraadvalgte Tilsyn, slap meget billigere, ja stedvis med slet ingenting. I Holbæk Amt kom det senere til Politiforbør angaaende disse Tilsynsmænds Efterladenhed, og Amtets Kommunalraad maatte nedsvælge en Paamindelse om, at der skulde vælges paalidelige Folk til Bestillingen, og at Tilsynsmændene ikke maatte nøjes med Opgivelse fra Brugeren eller hans Folk⁶⁷).

Flere Steder stødte Tilsynet paa tekniske Vanskeligheder, undertiden uoverkommelige Vanskeligheder. Ved Dækningen af Sukkerfabrikkernes Centrifuger maatte man gaa forsøgsvis frem. I Savskæreriene droges man med Rundsavene, som der næsten intet var at gøre ved, hvis Benyttelsen ikke skulde hindres. I visse Tilfælde kunde dog anbringes nogle automatiske Kapper, der aabnede for Savbladet, naar Træet blev skudt frem. Hvor flere Virksomheder fik Kraft fra samme Maskine, klarede man sig ved elektriske Ledninger fra hvert Værksted, som kunde standse Hovedmaskinen⁶⁸). Jævnlig kneb det med at faa Maskinforhandlerne til at levere de fornødne Dækningsdele, eller Personalet glemte at sætte dem paa, naar de var fjernet⁶⁹). Trods alt Besvær opnaaede Tilsynet dog vistnok at faa Maskinbeskyttelsesloven gennemført rigtig godt, og det uden ret mange Sagsanlæg, i alt Fald overfor Industrien. Over for enkelte Maskinkonstruktioner og Kombinationer fremskaffedes ministerielle Dispensationer. I værste Fald kunde en Assistent's Besøg i en eller anden Retskreds blive efterfulgt af 2—3 Retssager; men mange Sagsanlæg endte med Advarsel. Kom det endelig til Afklapsning, var Bøderne sjældent paa mere end 10—20 Kr.

Saa vidt man kan se, lykkedes det virkelig at faa Ulykkestilfældenes Antal til at aftage noget. Rigtignok blev den Ulykkesstatistik, som Fabrikstilsynet førte,

⁶⁴) Jfr. 2. Insp. 1890/171 og ujournaliserede Sager 1896 om Kaptajn Berggreen, Cementfabrikken Cimbria.

⁶⁵) Et Undtagelsestilfælde 1. Insp. 1893/51.

⁶⁶) Iagttagelse fra de kasserede Inspektionsprotokoller i Arbejdsdirektoratet. — Af de Inspektionsprotokoller, som førtes i hver enkelt Virksomhed er bevaret Protokol over de af Fabrikstilsynet i Fabrikken »Alliance«s Miniralvandsfabrik i Henhold til Lov af 12/4 1889 paabudte Sikkerhedsforanstaltninger, ført af B. Pedersen, i Carlsbergs Arkiv.

⁶⁷) 1. Insp., tre Cirkulærer i Materiale til Beretning 1895.

⁶⁸) Beretning 1889—91, 12-15. — Jfr. Indberetninger fra Enkeltkredsene i 1. Insp. 1891/49.

⁶⁹) Beretning 1899—1900, 14.

Maskinbeskyttelseslovens Gennemførelse i Industri og Haandværk⁷⁰⁾.

	Antal Virksomheder under Tilsyn				Ulykker i Virksomheder under Fabrikstilsyn				Rets-sager mod Industri
	Ialt	deraf med mekanisk Kraft			ialt under Tilsynet	heraf i egentlig Industri	resulterende i:		
		Damp	Gas etc.	Vand			Død	Invalidditet	
24/10 1889—									
31/3 1891...	1949	1407	259	68	149	140	8	..	18
1891—92....	2048	1466	295	97	98	89	10	12	13
1892—93....	2157	1503	340	93	65	0,70	8	7	15
1893—94....	2304	1576	458	96	101	99	9	14	..
1894—95....	2407	1633	505	106	88	85	6	12	..
1895—96....	2512	1674	592	127	65	64	4	6	..
1896—97....	2685	1750	692	79	80	74	8	13	4
1897—98....	2881	1840	799	87	103	95	18	12	12
1898—99....	3231	1979	1059	94	87	83	8	9	3
1899—1900..	3472	2007	1282	94	20
1900—1901..	3652	2001	1492	108	12

næppe udtømmende. Lægerne synes at have været tilbageholdende med at indsende Beretninger; men for de Virksomheder, som Tilsynet selv eftersaa, antages Tallene dog at være nogenlunde gode, i alt Fald for de større Ulykker⁷¹⁾. Disse Tal tyder paa en lille Tilbagegang i Ulykkernes absolutte Antal, saa meget bemærkelsesværdigere, som Maskinernes Tal jo var i kraftig Opgang. Ved Indførelsen af den tvungne Ulykkesforsikring og Arbejderforsikringsraadet 1898 opførte Fabrikstilsynet at føre Statistik over Ulykkestilfældene.

Ifølge Tilsynets Statistik kom der langt flere Mænd end Kvinder til Skade, 10—12 Gange saa mange. Flest Ulykker voldte Rundsavene; men ogsaa Baandsave og Høvlemaskiner frembød alvorlig Fare⁷²⁾. Meget hyppige og ofte dødbringende var Ulykker ved Rempaalægning, mens Maskinerne gik. Ogsaa Maskiner med Valser og Kamhjul krævede deres Ofre. I Tekstilfabrikkerne kom det stadig til Ulykker; men hyppigst gik det her kun ud over Fingrene. Nu og da blev der dog brækket en Arm. Ulykkerne i Mølleværker medførte ofte Døden. Uhyggelige var de Tilfælde, hvor en roterende Aksel fik fat i en Mand og trak ham med rundt⁷³⁾. Ved hvert enkelt Ulykkestilfælde ved Maskiner undersøgte Tilsynets Assistent, hvorledes alt var gaaet til og indgav Beretninger derom. I de allerfleste blev Aarsagerne tilskrevet de skadelidte selv. Ja det hændte endog, at Assistenten først placerede Skylden hos dem, det gik ud over, og dernæst drog Omsorg for, at den for Tilfældet ulykkebringende Aksel blev dækket⁷⁴⁾. Hvor mange Dækninger og Forsigtighedsforanstaltninger man saa end indrettede, kom man jo aldrig saa langt, at der ikke blev Steder, hvor Arbejderne selv skulde se sig for.

⁷⁰⁾ Beretninger 1889—1901; Ulykker i Virksomheder, der stod under det lokale Syn eller var helt udenfor Tilsyn, er ikke medregnet; kun faa af dem forekom i Haandværk og Industri. Under 1. Insp. 1894 findes et Læg om Ulykker i Virksomheder, der ikke stod under Fabrikstilsynet.

⁷¹⁾ Beretning 1889—91, 15-16 og 1891—92, 11. — Angaaende Politiets og Lægernes Pligt til at foretage Anmeldelse justitsministerielle Cirkulærer 11/10 1889, 13/12 1890 og 5/7 1893 (Ministerialtidende 1889 A, 262-63, 1890 A, 266 og 1893 A, 161). — 1. Insp. 1889/5. 1891/49, Konzept paa Skr. 10/7 1894 blandt ujournaliserede Sager og 1899/4.

⁷²⁾ Jfr. ogsaa: En Fremstilling af de sundheds- og livsfarlige Forhold i Savværker og Maskinsnedkerier i Danmark, udg. af Savværksarbejderen og Maskinsnedkernes Fagforening i København 1911.

⁷³⁾ Et grelt Eks.: 1. Insp. 1890/77.

⁷⁴⁾ 1. Insp. 1898/24.

Ulykkesforsikring.

Naar Ulykker havde fundet Sted, meldte sig det Spørgsmaal, hvad man skulde gøre ved Invaliderne eller, hvis de skadelidte omkom, ved deres efterladte. Det varede paa dette Omraade temmelig længe, inden det offentlige tog sig af Problemet; en mangeaarig Diskussion fandt Sted derom, og det private Initiativ fik paa forskellig Maade Lejlighed til at anvise Udveje, før det kom til en Lovgivning.

Delvis søgte man at hjælpe sig ad Godgørenhedens Vej, hvad enten nu den tilskadekomnes Kammerater samlede Penge ind, eller Arbejdsgiveren traadte til med en lidt større Sum. De mest menneskekærlige Firmaer lod ulykkesramte Arbejdere faa en Del af deres vante Løn i den Tid, de var uarbejdsdygtige efter Ulykken. Hvis Ulykken medførte delvis Invaliditet, søgte Firmaet jævnlig at skaffe lettere Beskæftigelse mod en mindre Løn.

Over for fuldstændig Invaliditet eller Dødsulykker blev en mere organiseret Hjælp nødvendig. Allerede en Sygekasse, som Personalet oprettede i det berlingske Bogtrykkeri i 1830'erne, gav udtrykkelig Hjælp efter Ulykkestilfælde¹⁾. Det vides ikke, hvorfra denne Kasse fik sine Indtægter; men antagelig forelaa der allerede her en Slags Ulykkesforsikring. En yderligere Udvikling af Hjælpen efter Ulykker spores dog først fra 70'erne. I første Omgang gjorde Fabrikskasserne Forsøg paa at tage Opgaven op. Alderdomsforsørgelseskassen paa Skodsborg Klædefabrik ydede ifølge Love fra 1874 ogsaa Ulykkeshjælp. Denne Kasse fik Tilskud fra Fabrikanten²⁾. Alderdomsforsørgelseskassen hos Burmeister & Wain gav Understøttelse til de tilskadekomne og deres Enker. I en lang Række andre Virksomheder blev enten direkte eller gennem Fabrikskasserne givet Understøttelse til de ulykkesramte³⁾. 1880 oprettede Entreprenør N. Andersen et Legat paa 100.000 Kr. til Fordel for tilskadekomne Arbejdsmænd og deres efterladte⁴⁾.

Nogle Steder søgte Arbejderne helt paa egen Haand at klare Spørgsmaalet. De Paragraffer om Invalideunderstøttelse, der findes i Blikkenslagernes Fagforeningslove fra 1873 (udgaaet igen allerede 1875) og Bryggeriarbejdernes Fagforeningslove fra 1874 har dog næppe i Praksis ført til nogen Hjælp⁵⁾. Hvad der kom ud af den Ulykkesforsikring, som den foretagsomme Møllersvendeforening etablerede, vides ikke. Den første Svendeforening, der naaede at skaffe en fast Ulykkeshjælp, var vistnok Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes. Allerede 1875 havde denne Organisation skænket 20 Kr. til et Medlem, der havde mistet 4 Fingre i en Maskine. ^{18/7} 1881 vedtog Foreningen, at den, der kom til

¹⁾ [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 78.

²⁾ Love for Skodsborg Klædefabriks Alderdomsforsørgelseskasse ^{15/2} 1874, K.B.

³⁾ Eks.: Love for Syge- og Begravelseskassen samt Forsikring imod Ulykkestilfælde i Kastrup Svovlsyre- og Gjødningsfabriker paa Amager ^{1/1} 1879, jfr. Love for Kastrup Svovlsyre og Gjødningsfabrikers Arbejderes Syge- og Understøttelseskasse [1882], begge i K.B.; Pensionskasse for faste Folk ved Bryggeriet »C. Wiibroes Bryggeri, Heise m. fl.«, Helsingør 1889; Bestemmelser ang. Understøttelse af udtjente Arbejdere (derunder indbefattet Arbejdersker) ved den militære Klædefabrik, Krigsministeriet ^{14/8} 1889, U.B.; Love for Sygekassen for Bygmestrene Petersens Værft, stiftet ^{18/12} 1892, Helsingør 1893, K.B.; Fagblad for Bryggeriarbejdernes Forbund i Danmark Jan. 1899; Danmarks industrielle Etablissementer I, 1888, 84; Kbh. Gasværker 1857—1932, 244; C. Nyrop: Ny Carlsberg 1846—96, 1871—96, 153; A. Fraenkel: Gl. Carlsberg, 1897, 392.

⁴⁾ Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh. 1881, 18.

⁵⁾ Bruun 482 og 591.

Skade, skulde melde det til Formanden; han vilde da faa 4 Kr. om Ugen i indtil 4 Uger. Dette tilfredsstillede dog langt fra. Man indbød da Arbejdsgiverne til at deltage i et Møde om Sagen ^{16/9} 1889, hvor der nedsattes et Udvalg, bestaaende af Fagforeningens Formand, en Fabrikant og Agenten for Forsikrings-selskabet »Skjold«, Carl Borgen. Med en hel Del Umage naaede man derefter at faa indført en gensidig Forsikring, saaledes at der udbetaltes 1000 Kr. ved Død og 1500 Kr. ved Invaliditet. Præmien betaltes paa de fleste Fabrikker halvt af Arbejderne, halvt af Arbejdsgiverne. Enkelte Steder betalte Arbejdsgiverne dog det hele. Alligevel vedblev Fagforeningen at tænke paa de tilskadekomne, og fra 1892 ydede den dem en halvaarlig Understøttelse paa 16 Kr.⁶⁾

Dernæst gennemførte Blikkenslagernes Fagforening en beskeden Hjælp for ulykkesramte, idet den 1883 vedtog at give 200 Kr. til at starte nyt Erhverv for, naar et Medlem for stedse blev udygtig til Professionen. Siden søgte de at presse Mestrene til at tegne Forsikring⁷⁾. Ogsaa Tømrersvendenes Forbund ønskede sig i 90'erne en Ulykkesforsikring; men de københavnske Mestre vilde afvente det offentlige Beslutning om Sagen⁸⁾. Fra en By som Randers hedder det derimod, at Tømrersvendene var forsikrede, saaledes at Mestrene betalte Halvdelen af Præmien⁹⁾. I Murersvendenes Foreninger forekom fra 1890 Forslag om, at de selv skulde forsikre sig, og 1897 oprettede de en Art Forsikring for hele Murerforbundet, dog saaledes, at der kun gaves Erstatning ved Død og fuldstændig Invaliditet. 1898 slap man med slet ingen Ulykkestilfælde; men 1899 var der 10 og 1900 8¹⁰⁾. ^{13/2} 1898 vedtog ogsaa Jord- og Betonarbejderne en Ulykkesforsikring¹¹⁾.

Alle disse Eksempler viser dog, at Svendene ikke naaede langt paa egen Haand, og at der først kom Gang i Ulykkesforsikringen, naar Mestrene deltog. Noget større Resultat naaede man overhovedet ikke, før Arbejdsgiverne helt paatog sig Udgiften. En saadan Forsikring, helt og holdent betalt af Arbejdsherrerne, dukkede op i 80'erne. Den drivende Kraft herved blev den nævnte Forsikringsmand Carl Borgen, der 1875 indtraadte i et Assurancefirma, som bl. a. repræsenterede det schweiziske Ulykkesforsikringsselskab Winterthur, og efter at det første danske Ulykkesforsikringsselskab »Skjold« var stiftet 1884, blev han 1886 Kontorchef i dette Firma. Det blev ved den Tid næsten en Mode-

⁶⁾ Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1875—90, ^{15/11} 1875, ^{19/7} 1881, ^{18/9} 1889, ^{2/8} og ^{17/8} 1892. — [F. Andersen & V. S. Petersen:] Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforening 1875—1900, 22, 26, 34-35, 42. — Love for Saugværksarbejdernes Fagforening, stiftet ^{7/3} 1875, 1883, K.B. — Soc.-Dem. ^{15/9} og ^{21/9} 1889, ^{13/2} 1890. — Ugeblad for Bygningshaandværkere ^{1/3} 1890.

⁷⁾ Blikkenslagernes Fagforening af 1873's Forhandlingsprotokol 1878—83, ^{24/1} 1883. — Soc.-Dem. ^{31/8} 1886 (Blikkenslagervend Gustavsen paa Gøteborgkongressen). — Medlemsblad for Blikkenslagerforbundet i Danmark Nov. 1893.

⁸⁾ [Chr. Larsen m. fl.:] Hustømrernes faglige Afdeling 1880—1905, 47. — C. From-Petersen: Dansk Tømrerforbund 1890—1915, 163-71.

⁹⁾ Soc.-Dem. ^{23/7} 1892.

¹⁰⁾ [Ch. Meyersahm m. fl.]: Murersvendenes Understøttelsesforenings 25-Aars Jubilæum [1905], 58. — [Aarsberetning for] Murersvendenes Understøttelses Forening 1897, ^{16/2}. — Kr. Petersen m. fl.: Jubilæumsskrift tilegnet Murerforbundets Medlemmer, Aarhus 1912, 18-20.

¹¹⁾ C. Lyngsie m. fl.: Ved Arbejdsmændenes Forbunds 25-Aars Stiftelsesfest ^{3/4} 1909, 39.

¹²⁾ Eks.: Love for den af samtlige Arbejdere og Funktionærer paa I. A. Hermansens Sønners Jernstøberi oprettede Sygekasse, Næstved ^{1/1} 1885, K.B.; Danmarks industrielle Etablissementer I (1888), 24, 34, 50, 62, 68, 82, 99; II-III (1889—90) 117 og 129. — C. F. Stegemann: Aktieselskabet De forenede Malermestres Farvemølle 1845—95, 88.

sag mellem Fabrikanterne at vise deres sociale Sindelag ved at lade deres Folk ulykkesforsikre, og det lykkedes at faa en Mængde Virksomheder til at tegne sig¹²⁾. Lejlighedsvis blev Forsikringen gennemtvunget af Arbejderne¹³⁾.

Ikke alle Arbejdsgivere var dog villige til at bidrage til de store Forsikrings-selskabers Trivsel. Københavns Murermestre forsøgte at lave deres eget lille Ulykkesforsikrings-selskab. Ved en Generalforsamling ^{27/2} 1885 besluttede Murer- og Stenhuggerlavet at oprette et Fond til at understøtte saavel Svende som Arbejdsmand, naar de kom til Skade. Det skulde bære den afholdte Oldermand Niels Mathiesens Navn, og først skulde Mestrene give hver et frivilligt Bidrag til at danne Grundfond; men derefter skulde der af hvert Lavmedlems Aarskontingent henlægges 3 Kr. til Fondet, og endelig skulde der aarlig paa Generalforsamlingen bevilges en Sum af Lavskassen. Hver Mester gav straks 10 Kr.¹⁴⁾, men stort mere blev det nok ikke til. De indkomne Penge gik vistnok senere op i et Legat, der skulde være til Bedste for Murermestre og deres Enker¹⁵⁾, og Mestre, der vilde ulykkesforsikre, maatte tage til Takke med de bestaaende Selskaber¹⁶⁾. Mere følgerigt blev det, naar et helt Fags Arbejdsgivere forenede sig om at tegne en samlet Ulykkesforsikring i et Forsikringsselskab. Kunstdrejerne gik nok i Spidsen med at tegne en Forsikring i »Guardian«, ogsaa et Borgen'sk Selskab. 20 pCt. af Præmierne skulde i dette Tilfælde overgaa til Kunstdrejerforeningen, naar den samlede Forsikringssum oversteg $\frac{1}{2}$ Mill. Kr. Andre Lav og Mesterforeninger opnaaede en lignende Ordning¹⁷⁾. Deriblandt ogsaa Fællesforeningen af Danmarks Malermestre, der i Efteraaret 1896 besluttede at tegne en Forsikring i det skotske Selskab »Ocean«, saaledes at der for Svende udbetaltes ved Død 1000 Kr., ved fuld Invaliditet 2000 Kr., under Sygeleje 1 Kr. i Dagpenge. For Lærlinge skulde kun udbetales det halve. Aarspræmien blev 3,64 Kr. pr. Svend, 1,69 Kr. pr. Lærling. Denne Forsikring blev dog ikke tvungen for Mesterforeningens Medlemmer¹⁸⁾, men lejlighedsvis gennemtvang Svendene ogsaa her, at Mestrene tegnede Forsikringen¹⁹⁾. Endnu kan nævnes, at Teglværksforeningen af 1893 i 1897 vedtog at oprette et Arbejderulykkesforsikringsselskab²⁰⁾.

Endskønt man stod overfor en saa udstrakt privat Foretagsomhed, mente Staten dog ikke i Længden at kunne forsømme Spørgsmaalet. Fra Udlandet hørte man om Statsindgriben²¹⁾, og allerede Arbejderkommissionen af 1875

¹³⁾ Formernes Fagblad ^{2/10} 1896 (Svendborg Maskinfabrik).

¹⁴⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokol 1862—97, ^{27/2} 1885.

¹⁵⁾ Smst. ^{25/2}, ^{10/3}, ^{19/3} 1896. — C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 297 og 312 omtaler N. Mathiesens Legat som stiftet af Lavet 1884, men afholder sig forstaaeligt nok fra at komme ind paa Forholdene ved Oprettelsen.

¹⁶⁾ Eks.: C. Lichts Kopibøger ^{11/9} 1887, ^{11/3} 1889, ^{8/7} 1891, ^{11/8} 1893, ^{21/5} 1894, ^{13/6} 1895 og ^{10/12} 1898.

¹⁷⁾ Carl Hansen: Kunstdrejerforeningen i Kbh. 1841—91, 89.

¹⁸⁾ Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, ^{29/9} 1896. — Soc.-Dem. ^{12/11} 1896. — Fagtidende for Malere Nov. 1896. — Centralforeningen for Malermestre i Jylland, Forretningssang for »Ulykkesforsikringen for Arbejdere i Malerfaget i Danmark« [1896], K.B. — C. M. Loldrup: Malernes Fagforenings 25-Aars Jubilæum, 1906, 106.

¹⁹⁾ Fagtidende for Malere, Marts 1898 (Svendborg).

²⁰⁾ Forhandlingsprotokol 1893—1908 for Teglværksforeningen af 1893, ^{31/3} 1897.

²¹⁾ Om Ulykkesforsikring i Udlandet: Arbejderen 1876, 3; A. Petersen-Studnitz i National-økonomisk Tidsskr. XVII, 1881, 65-89, 166-81, 242-45, 318-49 (sidste Sted en Gennemgang af L. Brentano: Der Arbeiter-Versicherungs-Zwang, Berlin 1881); L. Bramsen: Arbejderens Forsikring mod Ulykkestilfælde, 1884; samme: Englands og Tysklands Lovgivning for Arbejdere i Industri og Haandværk (Guldmedaljeafhandling), 1889, 149-228; J. Schovelin:

foreslog en Lov herom²²). 4/7 1885 nedsattes en Kommission angaaende Arbejdernes Sikring mod Følgerne af Ulykkestilfælde. Den optog tillige Spørgsmaalet om Sygekassernes Ordning og afgav Betænkning 1887²³). En Lov om Ulykkesforsikring blev derefter forelagt i Efteraaret 1888²⁴) og siden flere Gange, uden at den dog foreløbig blev gennemført. Der manglede imidlertid ikke Interesse for Sagen²⁵). Navnlig tog Forsikringsmanden Ludvig Bramsen sig varmt af den²⁶), og flere Fagkongresser vedtog Resolutioner derom²⁷). Lovforslaget kom derfor stadig igen, og endelig 7/1 1898 gennemførtes Loven om Ulykkesforsikring for Arbejderne i »visse Virksomheder«. Herefter skulde enhver Arbejder eller Arbejdsleder, der ikke havde over 2400 Kr. i Aarsløn, og som var beskæftiget i en Virksomhed, der var underlagt Fabriktilsynet, holdes ulykkesforsikret af sin Arbejdsgiver. Ogsaa andre industrielle Virksomheder kunde inddrages under Forsikringstvungen, og enhver Virksomhed, der havde med Sprængstoffer at gøre, skulde have forsikret; ligesaa alle Virksomheder, der drev Mølleri, Sten- og Kalkbrydning, Bjærgningsarbejde, Bygge- og Anlægsarbejde. Offentlige Institutioner skulde have forsikret, medmindre de havde ministerielt anerkendte Pensionsregler, en Bestemmelse, hvorefter f. Eks. Københavns Kommune selv overtog Ansvaret for sine Folk²⁸). Hvis Arbejdere i de nævnte Erhverv kom til Skade, havde de Krav paa Erstatning, dog med den meget væsentlige Indskrænkning, at de intet fik for de første 13 Ugers Sygeleje, hvorunder de kunde faa Hjælp gennem Sygekasserne; men ellers havde de Krav paa en Dagpenge saa stor som tre Femtedele af Daglønnen, dog mellem 1 og 2 Kr., og paa en Invalideunderstøttelse een Gang for alle, ved fuld Invaliditet svarende til den 6-dobbelte Aarsløn, dog mellem 1800 og 4800 Kr. Hvis Tilfældet medførte Døden, skulde der baade gives Begravelsespenge og en Sum til Enke og uforsørgede Børn. Den Arbejdsgiver, der forsømte at forsikre, skulde selv hefte for disse Understøttelser. Ulykkesforsikringsselskaberne skulde have Statsanerkendelse, og til Fastsættelse af Erstatningssummernes Størrelse oprettedes et Arbejderforsikrings-Raad, sorterende under Indenrigsministeriet og bestaaende af 2 Arbejdsgivere, valgt af samme Ministerium, 2 Arbejdere, valgt af Sygekassenævnet,

Fremstilling af den i forskellige fremmede Lande gjældende Ret og de senere Aaringers Reformarbejde med Hensyn til Sikringen af Arbejderne mod Følgerne af Ulykkestilfælde under Arbejdet, udarbejdet for Kommissionen af 4/7 1885, 1887; Industriforeningens Tidsskrift 1898, 329-36.

²²) Betænkning afgiven af den if. kgl. Resolution 20/6 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission 1878, 94-96.

²³) Betænkning afgiven af den af Indenrigsministeriet 4/7 1885 til Overvejelse af Spørgsmaalene om Sygekassernes Ordning og om Arbejdernes Sikring mod Følgerne af Ulykkestilfælde under Arbejdet nedsatte Kommission 21/10 1887.

²⁴) Landstingets Forhandlinger 1888—89, 19. — Om Lovens Tilblivelse iøvrigt: [A. Vigen & J. Wulff:] Arbejdsgivernes Ulykkesforsikring 1899—1924.

²⁵) Eks.: J. P. Gram: Om Arbejdernes Ulykkesforsikring, 1888; H. Halkier i Nationaløkonomisk Tidsskr 1890, 337-60; Th. Kornerup smst. 1891, 498-505; A. Levin i Ingeniøren 8/8 1896; For Industri og Haandværk 1896, 339-40 og 1897, 176-90.

²⁶) Jfr. L. Bramsen: Lovforslaget om Arbejderes Sikring imod Følgerne af Ulykkestilfælde og dets Forhold til den tyske saakaldte »Socialreform«, Foredr. i Studenterforeningen 19/10 1889; samme: Hvilke Fordringer bør der stilles til en Lov om Arbejdsgivernes Pligt til at forsørgre tilskadekomne Arbejdere m. m.? 1890 — Om Bramsen iøvrigt: Oscar Lindholm: Forsikringsforeningen i Kbh. 1883—1933, 16-18.

²⁷) Eks.: Soc.-Dem. 19/8 1888 og 24/8 1892 (skandinaviske Kongresser); 27/6 1896 (Industrikongres); Fagtidende for Malere Nov. 1891.

²⁸) Samling af Bestemmelser vedr. Kbh. Kommune 1897—1900, 12/12 1898.

og 3 kongevalgte Medlemmer, hvoraf eet Medlem skulde være Læge og eet være Raadets Formand. Overtrædelse af Lovens Bestemmelser kunde straffes med Bøder paa indtil 200 Kr.; men dens Ikrafttræden blev først fastsat til 1 Aar efter Offentliggørelsen. Ved Bekendtgørelse af ²⁰/₁ 1898 bestemtes Lovens Ikrafttræden til ¹⁵/₁ 1899. Da man havde glemt at indføje en Bestemmelse om, at Forsikringspolicerne skulde være stempelfri, maatte man vedtage en særlig Lov derom af ¹⁸/₂ 1899. Forud for Lovens Ikrafttræden opfordrede Fabriksinspektørerne deres Assistentter til at holde Øje med, om alle vedkommende Virksomheder blev tilset²⁰).

Som en af Lovens Følger kan nævnes, at den i Fakse Kalkbrud gav Anledning til Udstedelsen af »Ordens- og Sprængningsregler«, hvorved det blev forbudt at ryge Tobak og drikke sig fuld paa Arbejdspladsen. Ved Overtrædelse heraf skulde bødes 10 Kr., og i Gentagelsestilfælde skulde vedkommende bortvises. Desuden blev der fastsat en Række Bestemmelser om selve Sprængningernes Udførelse. Overtrædelse heraf medførte øjeblikkelig Afskedigelse²⁰).

Især bragte Loven dog Vækst i Ulykkesforsikringsselskaberne, og efter at Indenrigsministeriet ved Skrivelse af ¹¹/₇ 1898 havde skitseret, hvad der skulde kræves ved Statsanerkendelsen, modtog en Række Selskaber denne Anerkendelse i Løbet af 1899, saaledes baade »Skjold«, »Winterthur« og »Ocean«, desuden Selskaberne »Nordisk Ulykke«, »Patria« og »Folket« samt et østrigsk og et engelsk Aktieselskab. En Række Arbejdsgivere holdt sig stadig til disse private Selskaber²¹). Andre hjalp sig med de gensidige Forsikringsinstitutioner, som Arbejdsgiverne selv oprettede. Jernindustrien og Bryggerierne fik hver især statsanerkendt et eget Selskab; Jernindustriens omfattede allerede 1898 ca. 8300 Medlemmer, derunder ogsaa Kontorpersonale²²). De fleste Fag, der var Tilhængere af gensidig Forsikring, slog sig sammen til det store Foretagende »Arbejdsgivernes Ulykkesforsikring«, der konstitueredes ²⁵/₈ 1898²³). Hvor Aarspræmierne skulde fastsættes efter Arbejdsloønnens Højde, maatte Arbejdsgiverne føre fyldestgørende Lønningsbøger.

Arbejderforsikrings-Raadet oprettedes fra ¹/₄ 1898²⁴) og fik fra Begyndelsen overordentlig travlt med at fortolke Loven og fastsætte dens Rækkevidde. Ifølge dets Aarsberetninger, der er meget udførlige og endog refererer hvert enkelt forelagt Tilfælde, var der til Behandling 1899 af Sager vedrørende Dødsfald blandt Haandværkere 12, blandt Fabriksarbejdere 8 foruden flere blandt Anlægsarbejdere. 1900 behandledes for Industriens Vedkommende 24 Dødsfald og 312 Tilfælde af Invaliditet, for Bygningsarbejde henholdsvis 10 og 48 Tilfælde.

Sammenlignet med andre Arbejderlove vakte Ulykkesforsikringsloven megen

²⁰) 1. Insp. 1898/141.

²⁰) Ordens- og Sprængningsregler for Arbejdere i Fakse Kalkbrud, gyldige fra ¹⁵/₁ 1899, K.B.

²¹) Eks.: Forhandlingsprotokol for Foreningen af danske Textilfabrikanter 1895—1901, ¹³/₁₂ 1898; Forhandlingsbog for Foreningen af Kbh. Skotøjsfabrikanter ⁶/₁₂ 1898; Møllen ²⁴/₆ og ¹⁸/₁₁ 1898; A. Wessel Wetlesen: Festskrift i Anl. af 25-Aars Jubilæet, Teglværksforeningen for Jylland, Aarhus 1923, 4 og 7-9.

²²) Beretning om 1898 i Pakken F.K. 1898 i Jernindustriens Arkiv. — Søren Christensen: Jernindustriens Ulykkesforsikring 1899—1924.

²³) Fra Industri og Haandværk 1898, 196-205, 365-67. — Se f. Eks. ogsaa Kbh. Drejerlavs Protokol 1747—50 og 1877—1900, ²⁸/₁ og ²²/₃ 1898 og Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeninger i Jylland og Østifterne ¹⁴/₁, ¹⁸/₂ og ³⁰/₁₂ 1898.

²⁴) Indenrigsministeriets Bekendtgørelse ¹/₄ 1898. — Beretninger fra Arbejderforsikrings-Raadet for Aaret 1899 og 1900.

Utilfredshed. Rimeligt nok var Arbejdsgiverne ikke glade for den Udgift, der blev paatvunget dem³⁵); men heller ikke Arbejderne var tilfredse. Fremfor alt fandt de det en Mangel, at Loven ingen Hjælp gav de første 13 Uger. Et Sted indrettede de sig en særlig Forsikring, gældende for denne Periode³⁶). Bryggeriarbejderne drøftede Sagen paa deres Kongres 1899³⁷), og Sadelmagerens Fagblad bragte et Opraab om Indsamling til en ulykkesramt Kollega. Da man af Arbejderforsikrings-Raadet fik Besked om, at Tapetsererne kun faldt ind under Loven, naar de arbejdede paa Nybygninger, resignerede man med Ordene: »Vi maa huske paa, at Loven er vedtaget af Mænd, der staar Arbejderne fjernt«³⁸). Andre fandt ud af, at man kunde komme til at staa uden Hjælp, hvis Arbejdsgiveren var insolvent³⁹). Trods alt dette maa det dog ikke underkendes, at Loven skabte Orden og udfyldte visse Huller i det Virvar, som Ulykkesforsikringen fremviste, saa længe den var i Hænderne paa det private Initiativ.

Offentlig Sikring af svage Arbejdere.

Det er ikke Hensigten at skildre i Enkeltheder, paa hvilke Omraader ud over de allerede nævnte den offentlige sociale Forsorg blev til Gavn for Arbejderne. I Hovedtræk gik Udviklingen i den Retning, at Arbejderne, skønt de siden Begyndelsen af 70'erne stedse mere unddrog sig Arbejdsgivernes patriarkalske Beskyttelse, alligevel i de følgende Aartier kom til at staa sikrere og stærkere, og hvis man vil klarlægge de enkelte Faktorer, der bidrog til denne Styrkelse af deres Stilling, bør det offentliges Bidrag hertil ikke lades ude af Omtale.

Det offentlige greb især ind for at sikre Arbejderne Sundhed og hele Lemmer, og sluttelig tog den sig af et rent økonomisk Spørgsmaal, nemlig Støtte ved Ulykkestilfælde. Allerede i 70'erne var Regeringen inde paa Overvejelser, om man ogsaa paa andre Omraader skulde forsøge at komme Arbejderklassen til Hjælp i dens fattige og lidet ansete Stilling. Disse Overvejelser gav sig Udtryk i Nedsættelsen af Arbejderkommissionen af 20/1 1875, der afgav Betænkning 1878¹). Ikke blot social Forsorg, men overhovedet hele Grundlaget for Arbejdsordningen, den frie Konkurrence, Kontraktforholdet mellem Arbejder og Arbejdsgiver, Organisationer og Voldgiftsretter, som nævnt ogsaa Ulykkesforsikring var her til Drøftelse. Der blev givet Udkast til en Lærlingelov. Der blev talt om, hvorvidt Søndagsarbejde burde afskaffes. Navnlig drøftedes der baade Sygeforsikring og Alderdomsforsørgelse. I Virkeligheden opstillede Kommissionen et lempeligt, men dog omfattende Reformprogram, og selv om den ikke tilfredsstillede Datidens reformivrige Arbejderparti²), tør man hævde, at der var lagt en ganske god Plan for en begyndende Ændring af Forholdene. Naar der alligevel gennem en længere Aarrække saa godt som intet skete, skyldtes det

³⁵) F. Eks. udtalt i Ingeniøren 1898, 330.

³⁶) Vedtægter for Hans & Jørgen Larsens Arbejders Ulykkesforsikring af 4/3 1899, 1899 og 1900, begge i K.B.

³⁷) Fagblad for Bryggeriarbejdernes Forbund for Danmark Juni 1899.

³⁸) Medlemsblad for skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer-Forbund Aug. og Nov. 1899.

³⁹) A. Lundgren og H. Larsen: Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforening 1875—1925, 43.

¹) Se herom K. Warmdahl i Sociale Studier (Studier fra Institutet for Historie og Samfundsøkonomi I, 1930, 64-81).

²) Eks.: Soc.-Dem. 21/8 1875; 16/11 og 3/12 1878; Typ.-Tid 9/11 og 23/11 1878.

den Visnepolitik, hvorved den politiske Opposition søgte at komme det estrupske Styre til Livs³⁾).

I Mellemtiden foregik der paa Sociallovgivningens Omraade meget væsentlige Fremskridt i Tyskland. Sikkert nok maatte dette blive en Tilskyndelse for den danske Regering; men først fra 1889 begyndte den danske Reformlovgivning igen, og 1890 var C. F. Tietgen, Haldor Topsøe og L. Bramsen til Stede ved Konferencen i Berlin om Arbejderforhold⁴⁾. De første Love, der udkom var Lærlinge- og Maskinbeskyttelseslovene. Ogsaa Bygningsloven for København af ¹²/₄ 1889 kunde ses under en social Synsvinkel. De to Love, der i særlig Grad kom til at staa som Udtryk for den Tids Reformbestræbelser, blev imidlertid Loven om Alderdomsunderstøttelse af ⁹/₄ 1891 og Sygekasseloven af ¹²/₄ 1892⁵⁾.

At gennemføre en Alderdomsforsørgelse paa Grundlag af Forsikringsprincipper, maatte efter de vundne Erfaringer anses som formaalsløst. I Stedet fastsatte Loven om Alderdomsunderstøttelse, at Midlerne helt skulde stilles til Raadighed af det offentlige, dels af Kommunerne, dels af Staten. Enhver værdig trængende, der var fyldt 60 Aar, fik Ret til at kræve Understøttelse. Den offentlige Statistik indeholder intet om, fra hvilke Erhvervsklasser de alderdomsunderstøttede i 90'erne kom; men i Erindring om, hvem der forudm bebyrdede Fattigvæsenet, kan man trygt gaa ud fra, at af de Byboer, der fik Understøttelse, kom en meget væsentlig Del fra Haandværk og Industri, selv om Arbejdsmandsklassen ogsaa gav sit rigelige Bidrag. Ialt understøttedes ved Aar 1900 57.576 Personer i hele Landet, deraf 7415 i København, 10.532 i Købstæderne, og Udgiften dertil var allerede da vokset til over 5 Mill. Kr. aarlig⁶⁾.

Endskønt de givne Understøttelser var beskedne — de steg fra omtrent 60 Kr. aarlig pro persona gennemsnitlig for hele Landet i 1892 til ca. 91 Kr. aarlig i 1900 — blev de dog en Støtte for Arbejderklassen. Udslidte Folk behøvede ikke mere at gaa for en lavere Løn i deres høje Alder. De kunde trække sig helt bort fra Arbejdet og undgaa at spise Naadsensbrød hos Arbejdsherren. Hvis de endnu var deres Løn værd, undlod de at paaføre yngre friske Arbejdskræfter en Konkurrence, der maaske var særlig uvelkommen, hvis en Arbejdsgiver benyttede en Mands høje Alder som Paaskud til at sætte hans Løn ned, selv om Manden endnu var ved fuld Kraft og gjorde hel Mands Værk. De Arbejdere, der var i deres bedste Alder, behøvede ikke mere at tænke saa meget paa Opsparing til deres Alderdom. De havde heller ingen Grund til at føle Forpligtelser overfor deres gamle Forældre. Nok kunde man forhen lade sine Forældre søge til Fattigvæsenet; men herved var der en Vanære, som ikke — i alt Fald ikke officielt — knyttede sig til Alderdomsunderstøttelsen. Arbejdsfolk i deres kraftige Alder fik i højere Grad deres fulde Løn til Raadighed for dem selv og deres Børn.

Sygekasserne var naaet længere uden Lov og offentlig Understøttelse. De havde virkelig et betydeligt Antal Medlemmer i Arbejderklassen. Ogsaa Fagforeningerne interesserede sig for dem⁷⁾. 1885 forefandt P. Knudsen i København 66 Sygekasser med ca. 24.000 Medlemmer, og han mente, at ca. 19.000 af Ar-

³⁾ Jfr. Adjunkt Bischoff, Randers, til C. Nyrop ¹⁰/₂ 1884 i Fællesrepræsentationens Arkiv 1884/7.

⁴⁾ Jfr. 1. Insp. 1890/46.

⁵⁾ Om Lovenes Tilblivelseshistorie: Danmarks Sociallovgivning, udg. paa Foranstaltning af Indenrigsministeriet, 1918, I, 5-19; III 5-20.

⁶⁾ Statistiske Meddelelser 3. Rk., 15, 6 og 17, 5; 4. Rk. 2, 1 og 13, 7.

⁷⁾ Jfr. Bruun 470-81.

UDDANNELSE

Uheldige Lærlingeforhold.

Ligesom det blev det offentlige, der gjorde en Indsats for at vogte Arbejderne mod usunde Forhold og støtte de svage iblandt dem, og ligesom det blev Arbejderne selv, der tog Initiativet for at fremkalde Forhøjelse af Lønnen og Forkortelse i Arbejdstiden, saaledes blev det først og fremmest Arbejdsgiverne, der satte ind for at opretholde en forsvarlig Uddannelse af Arbejdsstyrken i Haandværk og Industri.

Med Lavstvangens Ophør fulgte en overordentlig Indskrækning i de Krav, som Loven stillede til Dueligheden hos Haandværkere og Fabriksarbejdere. Ligesaa gik det med de Regler, der hidtil havde været gældende for Uddannelsen. Næringsloven af 1857 bestemte kun, at Lærlinge var underkastet Hustugt, til de var fyldt 18 Aar, og at Læremesteren skulde sørge for deres Pleje i det mindste et halvt Aar, hvis de blev syge. Som Følge heraf vedblev kun en Del af Mestrene at antage Læredrenge paa de gamle Betingelser. Kun nogle af Lærlingene vedblev at bo i Mesters Hus under Forhold, der svarede til Lavstidens. Kun enkelte Lav vedblev at indskrive og udskrive Lærlinge¹). Andre Steder indtraadte derimod i Løbet af faa Aar efter Lavstvangens Ophør en mærkbar Løshed i Lærlingeforholdet. Lærekontrakter blev sjældnere²). Flere af Fagene overholdt ikke mere en bestemt Læretid eller tilsigtede et fastsat Maal af Færdigheder. Adskillige undlod at aflægge Svendep prøve. Navnlig naar Bedrifterne blev store, blev det for besværligt at have alle Lærlingene paa Kost. De kom derfor ikke mere til at deltage i Mesterens Familieliv. I Stedet blev de overladt til sig selv eller til at bo hjemme. Denne Udvikling var begyndt allerede i Lavstiden, men tiltog efter 1862. I alt Fald i Byerne bredtes den ogsaa til de mindre Virksomheder. Den hjemmeboende Lærling blev mere præget af Hjemmets Tankegang end af Mesterens. Det kom derfor lettere til Strid mellem Mester og Lærling, og ofte fandt Lærlingen Støtte hos Forældrene. Et nyt Uromoment var dermed bragt ind paa Arbejdspladsen.

Endnu en følelig Ændring foregik i Lærlingenes Stilling. Hidtil havde de fleste af dem staaet direkte under Opsyn af deres Mester, og han havde haft det fulde Ansvar for dem. Nu blev de i højere Grad prisgivet de stadig flere Svendes Fordogtbefindende. Flere Steder blev hver enkelt Lærling stillet til Raadighed for en Arbejder, som skulde have Udbyttet af hans Flid og eventuelt, hvis

¹) I Roskilde Skomagere Lavsbog 1838—83 er Lærekontrakter indført til 1883.

²) Saaledes anført i Rigsdagstidende 1872—73, Till. B., 30.

Lærlingen skulde have nogen Løn, udrede den af Fortjenesten³⁾. I Bogtrykkerierne kaldtes en Typograf og hans Lærlingemedhjælper Gespaner eller Gesponer⁴⁾. Under den faglige Uro i 70'erne maatte Svendene lejlighedsvis give Afkald paa denne Hjælp; men endnu 1884 maatte Hustømrerne stadig uden Salær til Mestrene benytte Lærlingenes Hjælp⁵⁾. Selv om Lærlingene ikke ligefrem arbejdede for Svendene, blev de alligevel sine Steder kuset slemt af dem og benyttet til at løbe Byærinder, væsentlig til at hente Snaps og Bajer⁶⁾. Burmeister & Wains Reglement fra 1880 nedlagde Forbud mod denne Trafik. Til Gæld for den mere tilfældige Behandling, der nu blev mange Lærlinge til Del, glemte de nok hyppigere end før at vise vedtægtsmæssig Høflighed overfor de ældre og forfaldt til Næsvisheder og Opsætsighed; men som en Lærer skriver: hvorledes skulde Drengene kunne blive anderledes, naar de ofte kun hørte idel Skænden og Ukvemsord⁷⁾.

Ved enkelte Lejligheder blev Drengenes Oppositionstrang — og deres Lyst til at efterligne de voksne — saa stærk, at de konspirerede og strejkede. Saaledes 1875 hos Heegaard. De krævede her Søndagsarbejde betalt med 50 Øre, nedlagde Arbejdet og søgte Beskæftigelse andre Steder. Heegaard skrev imidlertid til deres nye Arbejdsgivere og fik dem afskediget. I Stedet fik de for Fremtiden Akkord hos Heegaard⁸⁾.

Som Erstatning for Kost og Logi fik Lærlingene oftest en lav Løn, kun nogle faa Øre i Timen. I 80'erne beløb Lønnen sig gerne til 2—3 Kr. om Ugen det første Aar, derefter 1 Kr. mere om Ugen for hvert af de følgende Aar⁹⁾, tilsammenlagt næppe et tilstrækkeligt Vederlag for Føde og Husly. Læredrengene blev derfor afhængige af deres Familie. Drengene fra de allerfattigste Hjem, hvor der ikke var nogen Støtte at opnaa, kunde slet ikke komme i Lære, men maatte rekrutere Arbejdsmandsklassen.

Stadigvæk maatte Lærlingene ogsaa udholde den lange Arbejdstid, hvor ikke Fabriksloven af 1873 satte en Stopper derfor. Hos Hattemagerne i København var der Eksempel paa, at en Dreng maatte arbejde Kl. 6—20, uden at han havde fri om Helligdagene. Faget var ikke tilstrækkelig fabriksmæssigt til at komme under Tilsyn¹⁰⁾. I Rønne fandt Arbejdstilsynet, at Terracottafabrikanterne lod deres Lærlinge arbejde om Aftenen efter Kl. 20 og en Del af Søndagen i frivilligt Akkordarbejde. Den faste Arbejdstid var Kl. 6—20. Efter at Sagen var overvejet, fik de Lov at arbejde enten om Søndagen eller om Aftenen¹¹⁾. Unge Mennesker i hele Landet havde 1872 en gennemsnitlig Bruttoarbejdstid i de store Bedrifter paa godt 12 Timer, i Haandværket paa 12,8 Timer. I begge Tilfælde var der et Par Timers Hvil i Dagens Løb¹²⁾. Det vil sige, at de havde

3) Eks.: Th. Sundby m. fl.: Dansk Hatte- og Bundtmagerforbund 1901—26, 83-84.

4) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Maj 1874. — Typ.-Tid. 12/8 1881.

5) Hustømrerens Fagblad 1/8 1884.

6) Eks.: Soc.-Dem. 10/2 1875, 22/3 1876, 20/7 og 3/8 1883, 20/8 1885; Fængselspræst Pastor Vilh. Munks Optegnelser, Memoirer & Breve XXXVI, 1922, 175.

7) Dags-Telegraf 11/1 1875. — Jfr. Soc.-Dem. 8/9 1875.

8) Soc.-Dem. 15/8 1875. En anden Lærlingestrejke forekom blandt Tømrere i Aarhus (Bruun 433-34).

9) Blad for Foreningen til Lærlinges Uddannelse i Industri og Haandværk Apr. 1886.

10) 1. Insp. 1874/141 og 1875/17.

11) Smst. 1874/33 og 1874/48.

12) Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark 1872, udg. af Indenrigsministeriet 1874, 37 og 45.

samme Arbejdstid som de voksne, og hertil kom saa, at de mange Steder efter Fyraften maatte feje og rydde op i Værkstederne¹³).

Bortset fra Arbejdstiden havde Lærlingene paa Landet det maaske nok bedre end deres Jævninge i Byerne. Læretiden blev her ikke saa lang, ofte kun 1—3 Aar. I Reglen havde hver Mester kun en Lærling eller to. De boede i Huset hos ham og behandlede ofte som hørende til Familien. Mange Steder var der heller ingen Svende til at kuske med dem¹⁴).

Som Helhed er der dog næppe Tvivl om, at Lærlingenes Arbejdskaar vedblev at være ligesaa triste som i Lavstiden, ja i visse Retninger værre. Saavidt man kan se, blev deres Uddannelse tilmed ringere. Ifølge et Cirkulære fra Haandværkerforeningen i København 1866 fremkaldte Næringsfriheden »en Masse maadelige, ofte aldeles ubrugelige Medhjælpere«¹⁵), og rundt om hører man stadig efter den Tid, at Lærlingene ingen ordentlig Uddannelse fik¹⁶). Vistnok blev det en Modesag mellem Mestrene at udslynge saadanne Beklagelser, og de skal derfor ikke altid tages alvorligt; men noget var der om det. Princippet var at faa det mest mulige ud af Drengene i Læretiden. Derfor blev de ofte fra Begyndelsen indviet i en eller anden Specialitet indenfor Faget, og med den blev de saa for det meste beskæftiget, saaledes at de paa deres snævre Omraade opnaaede stor Færdighed og gjorde Fyldest for en voksen Arbejder¹⁷). Som en Rigsdagsmand udtrykte det: en Lærling blev mere en Arbejder end en, der skulde lære¹⁸). Fra Skomagerfaget hører man, at Lærlingene blev godt uddannet, naar de lærte i et Provinsværksted, hvor der ingen Svende var, og hvor de derfor fik betroet meget mere forskelligt Arbejde¹⁹). I Urmagerfaget søgte adskillige unge Svende Pladser, hvor de kunde forøge deres Uddannelse, som de aabenbart følte som mangelfuld²⁰). Kun undtagelsesvis berettes om en Mester, at han interesserede sig for at skabe dygtige Haandværkere. Murermester Licht var en saadan Undtagelse; han ønskede tillige at faa Lærlinge fra pænere Hjem, ganske vist med den Bagtanke, at Forældrene saa kunde betale den tekniske Skolegang²¹). Ogsaa Urmagerne satte Pris paa bemidlede Lærlinge, der havde Raad til at skaffe sig Værktøj og Uddannelse²²).

I Bogtrykkerfaget forekom særlig uheldige Lærlingeforhold. Grundsvagheden her var for stort Lærlingehold. Selv den kraftige Vækst i Fagets Arbejdsstyrke kunde ikke berettiget Principalerne til at antage saa mange. De gjorde det tydelig nok, fordi de derved fik den billigste Arbejdsstyrke. Kun Tuberkulosen hindrede, at der blev et altfor overvældende Tal af udlærte og arbejdsløse Typografer. Allerede over for Lavskommissionen af 1794 klagede Typograferne over de mange Lærlinge²³). 1836 fandt Claudius Rosenhoff

¹³) Eks.: Soc. 8/9 1875 (Lærekontrakt for de forenede Oplagspladser og Værfter).

¹⁴) Jfr.: Anton Nielsen: Landhaandværkerne før og nu, 1889, 11; F. Krebs: Individualisme og Socialisme, 1872, 17.

¹⁵) [Cirkulære fra] Bestyrelsen for Haandværkerforeningen i Kbh. Febr. 1866, K.B.

¹⁶) Eks.: Brev fra Snedkermester Palm, Nykøbing F., Fællesrepræsentationens Arkiv 1880/81; Soc.-Dem. 4/7 1885 (Neckelmanns Fabrik); Tidsskr. for skandinavisk Mølleindustri 1/10 1886; Tidsskr. for Uhrmagere. Sept. 1886.

¹⁷) Jfr. Fagtidende for Malere Jan. 1889; Bogbinderiarbejdernes Fagblad Nov. 1896.

¹⁸) Folketingets Forhandling 1880—81, 4984.

¹⁹) Nordisk Skomagertidende 10/3 1891.

²⁰) Tidsskr. for Uhrmagere Juni 1890, Apr. 1892; jfr. Dec. 1895.

²¹) C. Licht's Kopibøger 30/11 1890. — Jfr. H. G. Olrik: C. Licht, 1925, 48.

²²) Tidsskr. for Uhrmagere Sept. 1886.

²³) Forhandlingerne i den til Undersøgelse af Haandværkerurolighederne i Kjøbenhavn 1794 nedsatte Kommission, 1796, 52.

Uvæsenet baade i Bogtrykkerierne og i en Række andre Erhverv²⁴). Siden fremmedes det især af Bianco Luno²⁵). Værst blev det endelig i Provinsen, hvor de mange smaa Aviser havde svært ved at klare sig, naar de ikke kunde faa deres Arbejde udført for næsten ingenting. Endnu 1896 var der i Forhold til Fagenes samlede Arbejdsstyrke flest Lærlinge i Bogtrykkerierne²⁶). Samtidig foregik der en Ændring i Rekrutteringen. I ældre Tid satte Forældrene gerne deres Børn til Faget, fordi det blev anset for pænt. Bogtrykkerne kunde derfor faa Elever fra de gode Hjem; men siden, da der blev antaget alt for mange, fik man jævnlig fat paa Drengene med tarvelige Skolekundskaber, og naar de saa kun blev brugt til at sætte efter »trykt Manuskript« eller andet let Arbejde, blev der elendige Fagfolk ud af dem²⁷).

Fra Midten af 70'erne tog Uvæsenet igen til²⁸). Nogle Trykkerier havde da ligesaa mange Lærlinge som Typografer²⁹). Enkelte havde højst 1—2 Sættere, men 5—6 Lærlinge³⁰). Man faar det Indtryk, at jo mindre en By var, des flere Typografælrlinge havde den forholdsvis. Visse Steder hjalp man sig med Kvinder. Ironisk siges, at da »Kolding-posten« ikke kunde faa flere Elever blandt Skoledrengene, begyndte den med Skolepigerne³¹). Bogtrykker Lazarus, der var beskæftiget optaget af sociale Spørgsmaal, benyttede udelukkende Kvinder og Drengene³²). Ogsaa det af Pio grundlagte Centraltrykkeri udviklede sig nok til et Drengetrykkeri³³). Ifølge en Undersøgelse 1887 beskæftigede 111 af Landets Trykkerier ialt 295 Sættere og 294 Sætterlærlinge; 31 af Trykkerierne førte ikke tilstrækkeligt Tilsyn med Uddannelsen, 21 afskedigede deres Lærlinge, saa snart Læretiden hørte op³⁴). Selv Principalerne begyndte nu at blive betænkelige³⁵). 1891 gav en tilsvarende Undersøgelse for 90 Provinsbogtrykkerier 343 Sættere og 258 Lærlinge³⁶). En Følge af det store Lærlingetal blev, at flere af de udlærte maatte søge over i andre Næringsveje. Ved et Sommermarked i Aalborg skal 5 Sættere have været i Virksomhed som Udraabere, Akrobater o. lign.³⁷).

I Forbindelse med Lærlingenes Talrighed og slette Uddannelse maa det erindres, hvor daarlige og grisede Lokaler mange af de smaa Bogtrykkerier, de saakaldte »Fyrtøjer«³⁸), havde, og at de smaa Virksomheder i Faget blev fritaget for at komme under Fabriks-tilsyn, saa at Lærlingene uden Hindring kunde beyrdes med en meget lang Arbejdstid. Tilsammen bidrog disse Faktorer til, at et forhen fint og fornemt Fag blev trykket ned i Kaar, der ingenlunde gik forud for andre Industrigrenes.

Paa Grund af de slette Lærlingeforhold opstod der efter 1862 en stærkere Tendens hos Drengene til at løbe af Lære, og det endskønt det ikke altid foregik uhindret. Selv om der kun var truffet mundtlig Aftale om Lærebetingelserne, kunde den borttrømtes Fader blive idømt en Mulkt, eller Desertøren selv blive dømt til at vende tilbage til sin Mester³⁹). Særlig afskrækkende virkede Retsvæsenets Indgripen dog næppe. Naar først en Lærling havde været hos sin

²⁴) Ugebladet Concordia 22/7 1836.

²⁵) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Aug. 1871.

²⁶) Beretning 1895—96, 5. — Jfr. Dansk Bogtrykker-Tidende Aug. 1896.

²⁷) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 22/4 og 8/5 1869, Aug. 1871 og Marts 1874.

²⁸) Typ.-Tid. 22/4 1882.

²⁹) Eks.: Typ.-Tid. 4/12 1874 og 30/4 1874.

³⁰) Eks.: Typ.-Tid. 18/3 1876; 30/3 1878; 17/1 og 31/1 1880, 4/4, 1/6, 1/8 og 8/8 1885, 3/2, 11/9 1886, 7/1 1887, 9/3 og 17/8 1888, 24/5 1889.

³¹) Typ.-Tid. 7/5 1875; jfr. 30/10 1875.

³²) Typ.-Tid. 12/10 1878. — Jfr. Bidrag 105, 113, 118, 120 Note.

³³) Typ.-Tid. 8/12 1877; jfr. 24/11 1877, der viser, at Typ.-Tid. paa dette Tidspunkt var uvenlig stemt mod Soc.-Dem. Jfr. Pjecen: D'hrr Pio, Brix og Geleff som »Arbejdskøbere«, udg. af fhv. Sættere i »Social-Demokraten« 1876.

³⁴) Typ.-Tid. 18/6 1887.

³⁵) Jfr. Meddelelser fra Fællesrepræsentationen 1885—88, 401-05.

³⁶) Typ.-Tid. 12/6 1891.

³⁷) Smst. 13/9 1879.

³⁸) Jfr. [L. Jensen & A. Dahlquist:] Den typografiske Trykkerforening 25-aars Jubilæum, 1901, 109.

³⁹) Eks.: Ugeskr. for Retsvæsen 1868, 748-49; 1869, 367-69; Blad for Foreningen til Lærlinges Uddannelse Okt. 1876.

Mester 2—3 Aar og lært Fagets Grundbegreber, lod han sig let friste til at løbe over til en anden Mester, der tilbød ham en højere Betaling⁴⁰). I mange Tilfælde blev han da Forbundter. Det gik saa vidt, at et Fagblad kunde definere en Forbundter som en bortløben Læredreng⁴¹). Særlig hos Snedkere, Tømrere, Møllere og Barberer klagedes over Forbundternes Talrighed⁴²).

Allerede tidlig begyndte Mestrenes Foreninger at overveje Modforanstaltninger, og Spørgsmaalet blev drøftet paa Købstadmødet i Odense 1869⁴³). 1864 blev en Barbermester udstødt af sit Lav, fordi han havde antaget en bortløben Læredreng uden den forrige Mesters Vidende. 1868 vedtog samme Lav, at naar nogen vilde antage en Svend eller Dreng, der var eller havde været i Kondition hos et Lavsledlem, skulde Antageren først henvende sig hos vedkommende Medlem⁴⁴). Samme Aar indførte Københavns Konditorforening en lignende Bestemmelse⁴⁵), og 1872 bekendtgjorde 40 Skomagermestre i Horsens, at de ikke mere antog nogen halvlært, som ikke kunde bevise, at han havde forladt sin forrige Mester med hans Vilje⁴⁶). Snart begyndte Mestrene at oprette særlige Foreninger til at bringe Orden i Lærlingeforholdene, en Slags Arbejdsgiverforeninger rettet mod Lærlingene, endnu før der fandtes Arbejdsgiverforeninger mod Svendene. Medlemmerne af disse Organisationer forpligtede sig i Reglen til at betale en stor Bøde, hvis de antog andre Mestres Lærlinge. Ligesaa gik de ind paa at sørge for Oprettelse af Lærekontrakter⁴⁷). Samtidig optog en Række af de bestaaende Lav og Mesterforeninger en tilsvarende Virksomhed paa deres Program⁴⁸).

Den betydeligste Organisation paa dette Felt blev Foreningen til Lærlinges Uddannelse⁴⁹), paa sin Vis Forbilledet for alle den Slags Sammenslutninger, men ved sit store velgørenhedsprægede Arbejde tillige noget mere. Dens Ophavsmand var Malermester Vilh. Schønning, der efter et langt forberedende Arbejde fik 200 Arbejdsgivere til at vedtage Foreningens Oprettelse paa et Møde

40) Soc.-Dem. 22/8 1875. — Jfr. Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, 24/1 1884.

41) Medlemsblad for Blikkenslagerforbundet i Danmark Apr. 1899.

42) Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol 1854—91, 27/3 1874. — Fagblad for Snedkere Febr. 1891. — C. From-Petersen: Dansk Tømrerforbund 1890—1915, 165. — Dansk Mølleri Tidende 11/6 1885. — Barber- & Frisør Journal 1/6 1891 og 15/1 1892.

43) Beretning om Mødet af Delegerede for danske Kjøbstæder i Odense 17/11—18/11 1869, 53.

44) Fr. Wulff: Det kbh. Barberlavs Historie, 1906, 280 og 283.

45) C. A. Clemmensen: Kbh. Konditorforening 1866—1916, 24.

46) Horsens Avis 13/4 1872.

47) Opfordring til Dannelse af saadanne Foreninger i Folkets Avis 14/4 1874. — Eks. fra Slagelse, Odense, Nykøbing M., Thisted, Lemvig og Skive. — Herom: Morsø Avis 19/10 1874; Folkets Avis 23/10 og 13/12 1874, 4/6 1875; Typ.-Tid. 13/11 1874; Love for Foreningen til Ordningen af Forholdet mellem Mester og Lærling, Lemvig 5/9 1875, K.B.; Overenskomst mellem Skomagermestrene [i Skive] ang. Svende- og Lærlingeforholdet, 1/10 1876, U.B.

48) Eks.: Love for København og Omegns Jernstøberiernes Støbemestre 31/10 1875, K.B. og U.B.; Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Aug. 1875; Typ.-Tid. 11/9 1875 og 28/8 1876; Vedtægter for Glarmesterforeningen af 1870, 15/4 1876, K.B.; Dansk Slagter-Tidende 11/10 1878, jfr. Slagter-Tidende 3/10 og 1/12 1900; H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Slagterlaug 1451—1926, 152; Roskilde Snedkerlavs Tryksager 1681—1888, Love 5/4 1888; Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, 2/3 1885.

49) F. Engsig-Krarup: Foreningen til Lærlinges Uddannelse i Haandværk og Industri 1874—99. — C. A. Clemmensens Bog om samme Forening 1874—1924. — Aarsberetninger og en Række andre Oplysninger vedrørende Foreningen i Blad for Foreningen til Lærlinges Uddannelse i Haandværk og Industri, der udkom fra 1876 (i det følgende citeret: Foreningens Blad), hvormed er sammenbundet i K.B.s Eksemplar en Række Medlemsfortællinger. — Pjecer om Foreningens Virksomhed haves fra 1876, 1883 og 1888.

i København ^{17/11} 1874⁵⁰). Formand blev gennem mange Aar Kaptajn L. Larsen, Lederen af Firmaet C. B. Hansen. Der oprettedes tillige Provinsfilialer. 1876 var der 15 saadanne — den livligste i Slagelse. 1877 holdt 14 Afdelinger Kongres i Odense. Endnu omkring 1885 var der 6—700 Medlemmer i Provinsen; men derefter gik det hurtigt tilbage med Filialerne, den længstlevende fandtes i Aalborg⁵¹). Ifølge sine Love skulde Foreningen ikke blot sørge for Lærekontrakter og hindre Lærlingene i at undløbe, men ogsaa organisere Anbringelsen af Drengene og tage sig af deres Uddannelse og Opdragelse, eventuelt hjælpe dem til Svenderejse og give dem Præmier. Mestrene skulde hensætte Penge, saa de unge ved Læretidens Slut kunde faa udleveret en Sparekassebog. Blev Mester og Lærling uenige, skulde Sagen for en Voldgiftsret, der dog udelukkende bestod af Mestre⁵²). Der er Eksempel paa, at en Lærlingefader, der ikke vilde bøje sig for Voldgiftsretten, blev tvunget dertil ved Domstolene⁵³).

Den københavnske Afdelings Virksomhed belyses af hosstaaende Tabel⁵⁴). Ved Henvendelser til Opfostringshuset lykkedes det Foreningen at skaffe en hel Del Lærlinge, undertiden flere, end man kunde anbringe⁵⁵). Tilstrømningen bestemtes i høj Grad af Konjunkturerne. Stor Vanskelighed havde man ved at fordele Drengene til de forskellige Fag. De fleste vilde være Smede- og Maskinarbejdere, Tidens Modefag; nogle vilde til Byggefagene, vel sagtens paa Grund af den gode Løn; henimod 1900 vilde mange være Elektrikere. Adskillige kom derfor ikke til at følge deres Lyst⁵⁶). I andre Retninger tog Foreningen sig smukt af Lærlingene. Der oprettedes Sygekasse og Bibliotek og arrangeredes Foredrag og Skovture for dem⁵⁷), og ved gode Gaver skaffede man dem Beklædningshjælp, Fripladser paa teknisk Skole, Teaterbilletter o. lign. Vigtigst var Oprettelsen af Lærlingehjemmet i Nr. Søgade, der for Udbyttet fra et Varelotteri grundlagdes 1881 og havde Plads til 109 Lærlinge, fortrinsvis forældreløse. Det var ofte overbelagt. Fra det omtalte Varelotteri fik man ogsaa Midler til Oprettelsen af Fredenshus, et Hjem for gamle Arbejdere, grundlagt 1894. I Tidens Løb kom til alt

⁵⁰) Folkets Avis ^{9/3}, ^{14/3}, ^{20/3} og ^{20/12} 1873, ^{27/11} 1874. — Arbeideren 1873, 26; 1874, 47. — Typ.-Tid. ^{24/4} 1874. — Soc.-Dem. ^{21/6}, ^{15/7} 1874, ^{10/2} 1875, ^{1/7} 1877. — Berl. Tidende ^{27/8} 1874. — Vilh. Schjønning: Skitse til Dannelsen af Fællesforeninger af alle Haandværks og Faggrenes Arbejdsgivere i Kjøbenhavn og Landets Kjøbstæder med Landkommuner [1874], K.B.

⁵¹) Filialer fandtes 1876 i Skelskør, Slagelse, Nykøbing S., Kalundborg, Ringsted, Roskilde, Storehedinge, Stege, Faaborg, Rudkøbing, Kolding, Hobro, Aalborg, Frederikshavn og Viborg. I K.B. have Love for Afdelingerne i Slagelse fra 1875, 1880, 1882 og 1885, i Viborg fra 1875, i Hjørring fra 1875, i Assens fra 1876 og i Stege fra 1876; i Fællesrepræsentationens Arkiv have Love fra Hobro 1876 under 1880/113. — Foreningens Blad Apr. 1877 og Apr. 1879. — Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh. 1877, 38; 1878, 28. — Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 100-01. — I Foreningens Blad Maj 1878 Beretning om Virksomheden i Slagelse 1875—78, smst. Apr. 1886 om Afdelingens 10-aarige Virksomhed.

⁵²) Love for Foreningen til Lærlinges Uddannelse i hele Landet, stiftet ^{17/11} 1874, vedt. paa Generalfors. ^{5/3} 1875, K.B. — Jfr. Vedtægter ang. Forholdet mellem Foreningen ... i Kbh. og Filialerne, vedt. af Bestyrelsen ^{24/8} 1875, K.B. — Regulativ for Forholdet mellem Arbejdsgivere og Lærlinge i Foreningen, vedt. i Repræsentantskabet ^{12/4} 1875, K.B. — Smaa Forandringer foretoges heri ^{29/9} 1876 (Foreningens Blad Okt. 1876).

⁵³) Foreningens Blad Maj 1878.

⁵⁴) Efter Aarsberetningerne i Foreningens Blad.

⁵⁵) Smst. Apr. 1882.

⁵⁶) Smst. Maj 1878, Apr. 1879, Apr. 1887, derefter aarlig Omtale.

⁵⁷) Love for Hovedafdelingens Sygekasse ^{1/1} 1883 og ^{14/12} 1892; Sanghefter fra Udflugterne, K.B.

Virksomheden i den københavnske Forening til Uddannelse af Lærlinge.

	Medlemstal	Antal oprettede Kontrakter	Svendepøver	Voldgiftssager
1875—76.....	..	150
1876—77.....	ca. 700	200	20	..
1877—78.....	ca. 800	160	45	..
¹ / ₄ — ³¹ / ₁₂ 1878.....	ca. 800	150	89	2
1879.....	1000	ca. 100	77	..
1880.....	1000	ca. 100	ca. 60	..
1881.....	995	170	ca. 50	6
1882.....	1080	224	64	14
1883.....	1238	290	75	8
1884.....	1362	257	49	19
1885.....	1446	270	19	25
1886.....	1466	200	22	27
1887.....	1429	170	25	25
1888.....	1361	205	36	24
1889.....	1320	140	52	29
1890.....	1259	354	49	25
1891.....	1292	285	40	28
1892.....	1296	252	42	24
1893.....	1296	258	26	20
1894.....	1294	273	32	24
1895.....	1313	241	45	24
1896.....	1318	291	47	27
1897.....	1321	319	49	24
1898.....	1332	325	47	30
1899.....	1403	426	18	18
1900.....	1415	411	37	32

dette flere Legater, og fra 1887 fik Foreningen aarlig 2000 Kr. paa Finansloven⁵⁸⁾. Man gav dog nodig igen Slip paa Midlerne. Præmier og Svenderejser blev først uddelt ordentligt fra 1886⁵⁹⁾. I 90'erne kom Foreningen ind i et Dødvande. Ledelsen var tilbøjelig til Snobberi, og dens ensidige Mesterpræg fjernede Arbejderne fra den, saa de blev mindre tilbøjelige til at lade deres Børn komme under dens Opsyn. I Længden kunde Virksomheden dog fortsættes uden større Rystelser, og det blev en ikke ringe Brøkdæl af det samlede Lærlingetal i København, Foreningen tog sig a^f

Under Lærlingeloven.

Samtidig med, at Foreningerne direkte søgte at regulere Lærlingeforholdene, blev der fra forskellige Sider virket for, at Staten skulde tage sig af Spørgsmaalet og ordne det ved Lov. Ogsaa ved Lærlingeforeningens Kongres i Odense 1877 udtaltes der Ønske om Statsindgriben¹⁾, og som Følge af, at Arbejderkommissionen af 1875 udarbejdede Forslag i den Retning²⁾, blev der allerede 1880 i Landstinget forelagt et Lovforslag om tvungne Lærekontrakter³⁾. Takket være de politiske Forhold, blev der dog foreløbig intet deraf. Forslaget vakte adskillig

⁵⁸⁾ Foreningens Blad Juli 1888.

⁵⁹⁾ Smst. Apr. 1887.

¹⁾ Smst. Aug. 1877.

²⁾ Betænkning afgiven af den if. kgl. Res. ²⁰/₉ 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 20-28.

³⁾ Landstingets Forhandlinger 1880—81, 86-89.

Opmærksomhed⁴⁾; men der var stærkt delte Meninger om, hvor langt man burde gaa, og mangen gammel Haandværksmester var stærkt imod enhver Indgriben⁵⁾.

Ikke før ^{30/}1889 gennemførtes Lærlingeloven. Enhver, der drev bunden Næring og antog en Lærling under 18 Aar, skulde derefter sørge for, at der blev oprettet skriftlig Lærekontrakt, forsynet med Øvrighedens Paategning. De første 3 Maaneder skulde være Prøvetid; Læretiden maatte højst være paa 5 Aar, og Kontrakten skulde ikke være bindende for nogen Lærling længere end, til han blev 20 Aar. Det skulde anføres i Kontrakten, hvorvidt Mesteren skulde yde Lærlingen Kost og Logi, Vask, Løn og teknisk Undervisning, og om han skulde betale Udgifterne ved en Svendeprøve. Lærlingen skulde vise sin Læremester Troskab, Lydighed og Ærbødighed og hjælpe ham med Arbejdet efter Evne; men paa den anden Side maatte der ikke forlanges mere end 12 Timers Arbejde med 2 Timers Hvil af ham pr. Dag, og han maatte almindeligvis ikke arbejde mellem Kl. 21 og Kl. 5. Fabrikslovens Bestemmelser for Industriens Ungdom blev herved indført ogsaa for Haandværkets Lærlinge. Dispensation kunde dog indrømmes. Søn- og Helligdage maatte Lærlinge ikke arbejde længere end til Kl. 9. Læremesteren skulde vaage over Lærlingens gode Opførsel og sædelige Forhold og, saavidt det stod til ham, værne Lærlingen mod umoralsk Paavirkning. Kvindelige Lærlinge blev ikke underkastet Hustugt, mandlige Lærlinge derimod, til de var 18 Aar. Saa vidt mulig burde der aflægges Svendeprøve, og Læremesteren skulde lade Lærlingen faa Undervisning i teoretisk Tegning. Hvis ikke Svendeprøve blev aflagt, skulde den udlærte have et Lærebrev. Hvis Mesteren ikke sørgede for en ordentlig Uddannelse, kunde han ved Voldgift idømmes Erstatning til Lærlingen. Næringslovens Bestemmelse om, at Mesteren skulde sørge for Lærlingen under Sygdom, gentoges. Mesteren skulde i alle Tilfælde staa til Ansvar for, at Skade ikke opstod som Følge af manglende Foranstaltninger fra hans Side. Dette svarede til, hvad den samtidig gennemførte Maskinbeskyttelseslov fastslog. Før en Lærekontrakt var ophævet, maatte ingen anden tage Lærlingen i Lære. Den Bestemmelse, hvorom Mestrene i 70'erne havde dannet deres Foreninger, blev hermed lovfæstet. Bortløb en Lærling, kunde man forlange Politiet til at bringe ham tilbage. Forskellige Stridigheder mellem Mester og Lærling skulde afgøres ved en Voldgiftsret, hvortil hver af Parterne valgte en Mand, og en Øvrighedsperson traadte i Spidsen. Ellers gik Overtrædelser af Loven til Politiretten, der kunde ikende Bøder paa 5—200 Kr.

Alle disse nye Regler blev til en Begyndelse modtaget med blandede Følelser. Foreningen til Lærlinges Uddannelse konstaterede straks efter Lovens Ikrafttræden, at Mestrene tøvede med at antage Lærlinge⁶⁾. Et Udvalg, som Foreningen nedsatte til at undersøge Loven nærmere, kom dog kun med mindre Indvendinger. Man fandt, at hvis Kontrakterne ophørte at gælde, naar Lærlingene fyldte 20 Aar, kunde det blive til Fortrød for dem, der havde taget Præliminær-eksamen eller i længere Tid været syge. Desuden ønskede Udvalget, at Lærlingene maatte arbejde med Oprømning og Rengøring til Kl. 10 Søndag Formiddag. At Provinsmestrene gerne vilde lade deres Lærlinge arbejde til Kl. 22 Hverdags-

⁴⁾ Eks.: Maanedsskr., udg. af Industriforeningen i Kbh., 1881, [34] og 1882, 38; Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 80-93, 132-33; 1885—88, 336, 439, 459-63; 1888—91, 77-80. — Soc.-Dem. ^{30/}5 1888 (Bagernes Fagmøde).

⁵⁾ Eks.: Skr. fra Hobro Borgerforening i Fællesrepræsentationens Arkiv 1879, 2; Morsø Avis ^{11/}1 1881.

⁶⁾ Foreningens Blad Apr. 1890.

aftener, noterede man kun⁷⁾. En strengere Modtagelse fik Loven hos Haandværks- og Industriforeningerne ude omkring i Landet. Foruden Arbejdstidsbegrænsningen kritiserede man Sygebestemmelserne, og man fandt Indvendinger mod de fleste af Lovens Paragraffer. Nogle vilde have 6 Maaneders Prøvetid. Andre ønskede tvungen Undervisning i de tekniske Skoler. En af Foreningerne sagde rent ud, at en Mester herefter ikke kunde antage en Lærling, uden at han skulde have et anseligt Honorar derfor⁸⁾.

Efter nogen Tids Forløb kom Mestrene og deres Sammenslutninger dog almindeligvis til det Resultat, at Loven var bedre end sit Rygte, i alt Fald bedre end, hvad der gik forud⁹⁾. Kun i et Par af Fagene fandt man sig ikke til Rette. Møllerne forsonede sig aldrig med Forbudet mod at anvende Lærlinge om Natten og om Søndagen¹⁰⁾. Bagere og Konditorer maatte have Dispensation til at benytte Lærlinge til Natarbejde¹¹⁾, og 1891 fik Barbererne Lov at bruge deres Lærlinge til Kl. 23 Aftener før Helligdage¹²⁾. Hos Bagerne blev Lærlingeloven slet ikke overholdt. Nok var der givet Dispensation for Natarbejde, men ikke for Benyttelsen af Lærlinge udover 12 Timer; og denne Benyttelse fandt netop Sted¹³⁾. En Mester i en Provinsby lod sine Lærlinge arbejde fra Kl. 22 Aften til Kl. 17 $\frac{1}{2}$ næste Eftermiddag, »til de af Mathed bliver liggende«¹⁴⁾. Fabrikstilsynet undersøgte 1902—03 Forholdene og fandt, at Natarbejdet i Bageriet var mest udbredt i København; 23 Lærlinge her (af 42) saavel som 28 i Provinsen (af 44) arbejdede over 60 Timer om Ugen; et enkelt Sted var Arbejdstiden endog 78 Timer ugentlig, og Lærlingenes Arbejdstid i København var længere end Svedenes. Nogle af Lærlingene arbejdede hele Søndagen. Fabrikstilsynet antog, at Bagemestrene havde forstaaet Dispensationen saaledes, at Bestemmelserne om Arbejdstiden overhovedet ikke gjaldt deres Fag¹⁵⁾.

I de øvrige Fag ser det ud til, at Loven blev overholdt bedre, dog ikke uden at adskillige Overtrædelser fandt Sted. Der faldt ret ofte Bøder, fordi der ikke var oprettet Lærlingekontrakt¹⁶⁾, og det hændte stadig, at en Lærling løb fra sin Mester. Det sidste kunde dog nu blive en temmelig alvorlig Historie. En Bagerlærling, der lod sig lokke af en anden Mesters Tilbud om at afslutte hans Uddannelsen paa forkortet Tid, maatte bøde 10 Kr. for Overtrædelse af Loven og give 100 Kr. i Skadeserstatning til sin første Mester¹⁷⁾. En Blikkenslagerlærling, der undløb fra sit sidste Læreaar i Provinsen for at blive Forbundt i København, dømtes sammen med Faderen til at betale 300 Kr. i Skadeserstatning¹⁸⁾. Politiet havde her forsøgt at bringe Synderen tilbage; men han vilde for alt i Verden ikke genindtræde i Læren. Iøvrigt var Politiet nok ikke særlig villigt

7) Foreningens Blad Apr. 1892.

8) Bemærkninger om Lærlingeloven 1891 fra Industri- & Haandværkerforeninger m. m., K.B.

9) Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, 12 $\frac{1}{2}$ 1891. — For Haandværk og Industri 1900, 201.

10) Mølleri-Tidende 7/8 1894.

11) Medd. fra Fællesrepræsentationen 1888—91, 168-70, 205-06. — Samling af Bestemmelser vedr. Kbh. Kommune 1888—96, 24/9 og 11 $\frac{1}{2}$ 1889.

12) Smst. 24/8 1891. — Jfr. Barber- & Frisør Journal Nr. 4, 1891.

13) 1. Insp. 1895/166. — Medlemsblad for Bager- og Konditor-Forbundet 1/5 1899.

14) Medlemsblad for Bagernes Forbund 1/8 1895.

15) Beretning om Arbejds- og Fabrikstilsynets Virksomhed 1902—03, 32-33.

16) Eks.: Ugeblad for Bygningshaandværkere 20/9 1890; Nordisk Garvertidende 3/10 1891; Soc.-Dem. 4/5 1893.

17) Dansk Bager- og Konditor-Tidende 18/7 1893.

18) Medlems-Blad for Kbh. Blikkenslager-Laug Dec. 1900.

til at hente Flygtninge hjem¹⁹⁾, en Valenhed, der er forstaaelig, fordi der jo ofte var Fejl paa begge Sider. Altid var det et Spørgsmaal, om en Lærling var værd at faa tilbage, naar han havde fundet Anledning til at desertere. Lige saa lidt lykkedes det at faa Arbejdsgiverne til at lade være at antage hinandens Lærlinge²⁰⁾. Mestrenes Sømmenslutninger fandt ogsaa efter Lærlingelovens Indførelse en Opgave paa dette Felt²¹⁾.

Hvor Mestrene forsøgte Lærlingenes Uddannelse, var Lovens Bestemmelser næppe meget værd. En Flok Lærlinge klagede saaledes til Fabrikstilsynet over, at de kun fik den Slags Arbejde, der tidligere paa vedkommende Fabrik tildeles Arbejds mænd²²⁾. Naar Spørgsmaalet kom til Drøftelse paa et Værksted, var det som Regel let for Mesteren at hævde, at Lærlingen selv havde forkludret sin Uddannelse.

Endelig gjaldt det ved Lærlingelovens Begrænsning af Arbejdstiden ligesom ved Fabrikslovens, at det ikke var saa let at anholde Overtrædelser. Man havde i Smaahaandværket ikke nogen Inspektion til at holde Øje dermed. Selv om Retssager om Misforhold paa dette Omraade blev sjældne²³⁾, tør man derfor ikke slutte, at Loven blev overholdt. Den eneste gode Støtte for Lovlydigheden var det, hvis Fagets Svende tog sig af Sagen. Det hændte gentagne Gange, at Fagorganisationerne anbefalede deres Medlemmer at vogte derpaa²⁴⁾.

Som Helhed tør Lærlingeloven alligevel siges at have bragt nogen Bedring i Lærlingenes Kaar og at have fæstnet Forholdet mellem Mester og Lærling²⁵⁾. Antagelig kom Læredrengene henimod Aar 1900 sjældnere end før ud for barsk og grov Behandling. Dette turde dog ikke tilskrives Lærlingeloven alene, men skyldtes ogsaa for en Del de mildere Sæder, som i samme Periode udvikledes hos den brede Befolkning.

Til Trods for Lovens Gennemførelse kom Lærebetingelser efter 1889 til at frembyde et lige saa broget Skue som før. Kun enkelte Mesterorganisationer bestemte, at alle deres Medlemmer skulde antage Lærlinge paa ensartede Vilkaar og lod udarbejde Lærekontrakter i Overensstemmelse hermed²⁶⁾.

Den almindelige Læretid vedblev ligesom i Lavstiden at være 4 eller 5 Aar²⁷⁾.

19) Jfr. For Industri og Haandværk 1900, 208-09.

20) Eks.: Roskilde Smedelavs Protokol 1719—1906, 18/4 1891; jfr. 4/7 1891.

21) Love i Barber & Frisør Journal 22/9 1891. — Medlemsblad for Kbh. Blikkenslager-Laug Marts 1899. — Dansk Bager- og Konditor-Tidende 16/7 1900.

22) 2. Insp. 1894/43.

23) Dog et Eks.: Soc.-Dem. 17/9 1891.

24) Eks.: Soc.-Dem. 23/7 1892 (Tømrere); Fagtidende for Malere Dec. 1895; Medlemsblad for Skandinavisk Sadelmager og Tapetserer Forbund Juni 1898.

25) Som Udtryk for Lærlingenes friere Forhold staar de underholdende Lærlingeforeninger, som særlig blomstrede frem efter 1889; enkelte fandtes dog tidligere. I K. B. haves: Vedtægter for Lærlingeforeningen i Fredericia, stiftet 1/11 1875, og Love for tilsvarende Foreninger i Viborg 1888, Køge 1890, Kalundborg 1891, Herning 1892, Vordingborg 1897 og Skanderborg [u. A.]. — Eks. paa Klager over Lærlingenes Forlystelsessyge: Berl. Tid. 27/8 1874; Skr. fra Barber i Ringsted 15/7 1882 i Fællesrepræsentationens Arkiv 1882/60.

26) Eks.: Tidsskr. for skandinavisk Mølleindustri 31/3 1891 og 8/4 1892; Mølleri-Tidende 21/4, 28/4, 30/4 og 21/7 1891, 12/4 1892; Kbh. Bagerlavs Protokol 1840—1931, 22/3 1895; Dansk Bager- og Konditor-Tidende 2/4 1895; Aarhus Malerlaug 1869—1919, 10.

27) For Kbh. haves Oplysninger spredt i: M. Rubin: Arbejdslønnen i Kbh. 1892, udg. af Kbh. Magistrat 1893, og C. Trap: Arbejdslønnen i Kbh. 1898, udg. af Kbh. Kommunalbestyrelse 1900. For hele Landet: Statistiske Meddelelser 4. Rk. VI, 2. Hefte.

En Læretid paa mere end 5 Aar var en ren Undtagelse²⁸). Regler hos Københavns Malere og Provinsens Jernstøbere holdt paa 5 Aar. Lige saa lang var Læretiden hos Sadelmagere, Bogbindere og snart ogsaa i det nye Elektrikerfag²⁹). I Bogtrykkerfaget forekom ligeledes Eksempel paa 5 Aars Læretid³⁰). En Læretid paa 4 Aar omtales hos Køge Skomagere og Kolding Slagtere og vedtoges 1894 af Centralforeningen for jyske Barberer og Frisører. Ogsaa hos Bagerne var dette den almindelige Læretid³¹). Afvigelserne fra 4—5 Aars Normalen gik næsten alle i Retning af kortere Uddannelse. Ved Benyttelsen af den moderne Teknik krævede visse Fag ringere Fingerfærdighed og Øvelse end de gamle Haandværk, og til at passe Maskinerne krævedes ofte kun faa Dages Erfaring. Under Storindustriens hastige Vækst var den korte Uddannelse ligefrem en Nødvendighed for at skaffe Folk nok. At lære Pasningen af en Væv eller af en Maskine paa en Skotøjsfabrik lod sig gøre paa 14 Dage, og voksne Formerlærlinge kunde uddannes paa 3—6 Maaneder³²). Ogsaa i Haandværksfagene forekom ganske kortvarig Uddannelse³³). Selv i et saa vanskeligt Erhverv som Bogtrykkerfaget kunde det hænde, at man, som »Typograf-Tidende« udtrykker det, »udnævnte« en Tjenestekarl til Typograf efter 2 Aars Læretid³⁴).

Paa Landet klarede de Haandværk, der havde haft Lov at trives her før 1857, sig stadig med forholdsvis kort Læretid, og dette bredte sig vistnok i nogen Udstrækning til de Erhverv, der ved Lavstvangens Ophør fik Lov at flytte ud fra Byerne. Tømrere paa Landet lærte 1—2 Aar, Murere 2—3 Aar; men stedvis maatte Murerne ogsaa sætte sig ind i Tømrernes og Bygnings-snedkernes Fag, saadan at de helt paa egen Haand kunde opføre Huse; deres Uddannelse strakte sig da over 3 Aar. Malere og Hjulmænd maatte staa i Lære 5 Aar. Derimod slap Møllere ofte med 1 à 2 Aar³⁵).

De Folk, der indlod sig paa Ekspresuddannelse, bragte jævnlig Læremesteren den Fordel, at de betalte Lærepenge³⁶). Ellers var det kun undtagelsesvis, Lærlinge maatte give Penge til. Det kunde hænde, at velhavende Folks Børn gjorde det mod til Gengæld at blive fri for at løbe Byærinder, rydde op el. lign. eller for at faa en grundigere og mere alsidig Uddannelse³⁷). Maler- og Tømrermestre søgte i 90'erne at faa gennemført Salærbetaling fra deres almindelige Lær-

²⁸) Eks. paa 6 Aar: Typ.-Tid. ²⁰/₁₀ 1875 (Rønne); [L. Dines Petersen:] Aalborg og Nørre-Sundby Barberforenings 25 Aars Jubilæum ²⁸/₁ 1914, 17.

²⁹) Kbh. Malerlavs Protokol 1898—1903, ²⁴/₄ 1899. — Formernes Fagblad ²³/₁ 1899. — Anton Nielsen: Landhaandværkerne før og nu, 1889, 58. — Bogbinderiarbejdernes Fagblad Nov. 1896. — [H. M. Esberg:] Elektrikernes Fagforening 1893—1918, 15.

³⁰) Lærlinge-Kontrakt af ¹³/₅ 1893 i Thieles Bogtrykkeri, afsluttet i Tilknytning til Foreningen for Lærlinges Uddannelse.

³¹) Køge Skomagelavs Svendeprotokol 1818—1906, ⁷/₁₀ 1895. — Slagter-Tidende ³/₁₁ og ¹⁰/₁₁ 1900. — F. Sundstrup: Centralforening for jyske Barberer og Frisører 1890—1915, 11. — Dansk Bager- og Konditor-Tidende ¹⁰/₄ 1893.

³²) Dansk Textilarbejderforbunds Fagblad Okt. 1900. — Skomagervendenes Fagblad Sept. 1895. — Formernes Fagblad ²³/₁ 1899.

³³) Eks.: Soc.-Dem. ²³/₂ 1887; Nordisk Skomagertidende ²/₁₂ 1888; Barber- & Frisør-Journal ¹⁵/₅ 1891.

³⁴) Typ.-Tid. ²⁸/₃ 1885.

³⁵) Anton Nielsen: Landhaandværkerne før og nu, 1889, 45, 50, 64 og 67. — Dansk Mølleri Tidende ¹¹/₁₀ 1885 og ⁹/₁₂ 1886.

³⁶) Jfr. Dansk Bødkertidende Aug. 1893.

³⁷) Jfr. Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere ³¹/₁₀ 1884. Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdernes Forbund i Danmark 1891—1916, 85.

linge³⁸). Ellers vedblev Skik og Brug for Flertallets Vedkommende at være, at Lærlinge, der ikke fik Kost og Logi, modtog en Smule Løn, i København som Regel 3 Kr. om Ugen det første Aar, derefter 1 Kr. mere ugentlig hvert af de følgende Læreaar³⁹). Det var en Undtagelse, naar et Forslag til Løn for Formerlærlinge 1899 gik ud paa, at de skulde have to Tredjedele saa meget som Svendene, i alt Fald i den sidste Del af Læretiden⁴⁰). Paa Landet fik Tømrelærlingene en lille Løn foruden Kosten, og Murerlærlingene fik gerne Løn det sidste Aar, hvis de stod 3 Aar i Lære⁴¹).

En Aarsag til, at Arbejdsgiverne indlod sig paa at give hurtig Uddannelse, var ofte deres Bryderier med Fagbevægelsens Tilhængere. De skaffede da en Række Arbejdsmænd Galopuddannelse, for at Medhjælpernes indbyrdes Konkurrence indenfor Faget skulde blive kraftig nok til at holde Lønnen nede. Fra de samme Bryderier stammede uden Tvivl den Tendens til at holde et overdrevent Antal Lærlinge, som efterhaanden bredte sig fra Fag til Fag. Det er omtalt, hvorledes Bogtrykkerne fra ældre Tid søgte Vinding ved Uddannelse af Lærlinge. I 70'erne lød der ogsaa fra enkelte andre Fag Klager over, at Lærlingenes Antal var altfor stort. 1875 var der i Billedskærerfaget 100 Arbejdere og 60 Lærlinge⁴²). Samme Aar fik Cigarmagerne efter deres heldige Strejke i Fredericia Fabrikanten til at gaa ind paa, at han ikke vilde antage flere Lærlinge, noget han dog hurtig søgte at sno sig fra⁴³). 1876 klagede Handskemager-svendene baade over, at der antoges saa mange Lærlinge, og over Specialiseringen i Uddannelsen⁴⁴). 1878 fandt Tømrersvendene Anledning til at vedtage, at der skulde søges Oplysninger om Lærlingetallet i deres Fag⁴⁵), og i 80'erne og 90'erne klagedes der fra de forskelligste Fag over den altfor store Tilgang⁴⁶), eller der advaredes mod at begynde paa at lære Faget⁴⁷). En Klejnsmedemester i København havde 1885 20 Svende og 40 Lærlinge, og en Snedker i Roskilde havde endog 22 Lærlinge og ingen Svende⁴⁸).

Hvor vidt Klagerne var berettiget kan i visse Tilfælde være Tvivl underkastet. Almindeligvis var det kun de mindre Virksomheder, der drev Lærlingeuvæsen; jo større Virksomhederne var, des færre Lærlinge havde de forholdsvis⁴⁹). Dette viser ogsaa Industritællingen 1897⁵⁰). Man forsøgte ved denne Lejlighed en mere indgaaende Opgørelse for 30 betydelige Fag; men da der indenfor disse manglede Oplysninger om 10—20 pCt. af de Virksomheder, der havde Medhjælpere, blev Resultatet alligevel ikke nøjagtigt. Ialt omfattede Opgørelsen

³⁸) Fagtidende for Malere Jan. 1889. — [Chr. Larsen m. fl.] Hustømmerforeningens faglige Afdeling 1880—1905, 15.

³⁹) M. Rubin: Arbejdslønnen i Kbh. 1892, udg. af Kbh. Magistrat 1893. — C. Trap: Arbejdslønnen i Kbh., udg. af Kbh. Kommunalbestyrelse 1900. — Kbh. Malerlavs Protokol 1898—1903, 24/4 1899.

⁴⁰) Formernes Fagblad 23/1 1899; jfr. smst. 30/1 og 9/10 1897.

⁴¹) Anton Nielsen: Landhaandværkerne før og nu, 1889, 45 og 50.

⁴²) Soc.-Dem. 31/12 1875; jfr. smst. 15/12 1874.

⁴³) Smst. 10/10 1875.

⁴⁴) Maanedstidende for det nordiske Handskemagerforbund 1/11 1876.

⁴⁵) Soc.-Dem. 30/8 1878.

⁴⁶) Eks.: Soc.-Dem. 25/8 1882 (Forgyldere); Hustømrernes Fagblad 1/8 1884; Skomager-svendenes Fagblad Marts 1891; Bogbinderiarbejdernes Fagblad 8/1 1897; Sadelmager- og Tapetserer-Tidende 15/3 1899.

⁴⁷) Eks.: Tobaksarbejdernes Fagblad Apr. 1888.

⁴⁸) Soc.-Dem. 18/4 1885. — Fagblad for Snedkere Okt. 1888; jfr. smst. Sept. 1885.

⁴⁹) Rubin i Nationaløkonomisk Tidsskr. 1883, 358.

⁵⁰) Statistiske Meddelelser 4. Rk., VI, 2. Hefte, 21-28.

19.832 Forretninger med 39.712 Svende og 21.596 Lærlinge. Rundt regnet var der altsaa i disse Virksomheder en Lærling for hver 3 Voksne; men det maa i denne Forbindelse erindres, at der udenfor Opgørelsen faldt en Række Virksomheder, der hverken havde Svende eller Lærlinge. Navnlig paa Landet var der jo mange Mestres uden Medhjælp, og tog man disse i Betragtning, kunde der som Helhed antages at have været en Lærling for hver 4 Voksne i de 30 Fag.

Til Belysning af Lærlingetallet i de vigtigste Haandværksfag 1897:

	Antal Forretninger	Svende	Lærlinge
Bagere	1564	2120	1153
Barberer	421	276	367
Blikkenslagere	390	641	159
Bog- og Stentrykkere	279	1736	688
Bogbindere	226	395	276
Bødkere	366	577	285
Hjul- og Karetmagere	679	639	712
Malere	1123	2438	1646
Murere	1696	6060	1861
Sadelmagere og Tapetsere	645	807	711
Skomagere	1952	3170	1426
Smede og Maskinarbejdere	3376	6411	5198
Snedkere	1739	3850	2843
Tømrere	1507	4412	1679

Ifølge Opgørelsen var der kun 31 Lærlinge pr. 100 Svende i København, men 60 i Provinsbyerne og 68 i Landdistrikterne. Dette vil dog sige, at Lærlingetallet var forholdsvis højst i Provinsbyerne, idet der jo kun var faa Svende paa Landet. Ca. to Femtedele af Forretningerne havde ingen Lærlinge, godt en Fjerdedel ingen Svende. Over en Femtedel af Lærlingene arbejdede i Forretninger, hvor der var flere Lærlinge end Svende, og 350 Lærlinge i Forretninger, hvor der var mindst dobbelt saa mange Lærlinge som Svende. Lærlingetallet oversteg Svendetallet hos Klejn- og Grovsmede, Barberer og Hjul- og Karetmagere. Et lavt Lærlingetal havde derimod Garvere, Møllere og Stenhuggere. Saa omfattende Opgørelsen er, gælder den dog kun for et enkelt Aar, og da Lærlingetallet kan variere stærkt indenfor et Fag i Løbet af faa Aar, tør der ikke drages for vidtgaende Slutninger af den.

De statistiske Oplysninger, der fra anden Side haves til Hjælp, bøder ikke meget herpaa. Ganske vist angiver Arbejdsinspektorerne aarlig for Industrifagenes Vedkommende Antallet af Medhjælpere under 18 Aar, og Industritællingen for København 1882 saavel som Industritællingen for hele Landet 1897 angiver, hvor mange der var under 18 Aar, ogsaa i Haandværksfagene; men dels kan man ikke gaa ud fra, at alle Medhjælpere mellem 14 og 18 Aar var Lærlinge, dels var en betydelig Mængde Lærlinge over 18 Aar. For nogle Fag, hvor man almindeligvis ikke beskæftigede Arbejdsmænd eller Bude, kan Tallene maaske give en Hjælp; men ellers er man udelukkende henvist til at bygge alene paa private Efterretninger. Af disse findes en Del, navnlig fordi Fagforeningerne efterhaanden interesserede sig for Lærlingetallet og lod adskillige Taloversigter udarbejde.

I omstaaende Tabel er opstillet en Del af de Oplysninger, der saaledes er for Haanden. Det er dog nødvendigt at knytte forskellige Kommentarer dertil. Oplysningerne om Fordeelingen af Bagerfagets Medhjælperstyrke gengives med alt Forbehold. Saa vidt man kan se, beror de paa en Misforstaaelse af den officielle Statistik. Nogle af de 4318 Arbejdere var vistnok ufaglærte. Svendenes Fagblad indeholder for 1898—99 en Række Oversigter over Arbejdsforholdene i hver enkelt By; disse Efterretninger er ganske vist ikke udtømmende, men de tyder paa, at Lærlingetallet i Købstæderne var fuldt ud lige saa stort som

Svendetallet⁵¹). Drejernes Statistik omfatter tydeligvis kun en Del af Landets Værksteder. For Garverne kommer der til de anførte Svende og Lærlinge 93 Arbejds mænd; aarligt fra 1887 haves Oplysninger om Antallet af baade Svende, Lærlinge og Arbejds mænd, Tal, der dog ikke før 1900 undergaar store Svingninger. Blandt Formerne var de allerfleste af Lærlingene i de for 1896 omtalte Byer samlet i Svendborg og Nykøbing M. I Svendborg var der 62 Formere og 36 Lærlinge, i Nykøbing M. henholdsvis 47 og 35. For Handskemagerne kan paa Grundlag af Industritællingen i København tilføjes, at der 1882 var beskæftiget 311 Md. i Handskefabrikkerne⁵²). For Malernes Vedkommende haves ikke Tal for mere omfattende Distrikter; det paastaas, at der 1890 i Horsens var 10—11 Svende og 50 Lærlinge⁵³), og at der 1898 i Aalborg var ca. 100 Svende og 150 Lærlinge⁵⁴). De 639 Svende, der er opført under Sadelmagere i København 1900 gælder kun for Sæsonen; udenfor Sæsonen angives der at være kun 340. En lignende Skiften forefandt i Provinsbyerne⁵⁵). Om Skomagerne oplyser »Socialisten«, at der 1874 i København fandtes omtrent 1775 Skomagersvende. Heraf var 175 upaaeregnelige som omrejsende, 400 under Fattigforsørgelse, 3—400 Halvmestre og kun 800 egentlige Svende⁵⁶). Efter Folketællingerne var der 1870: 1590 Skomagermedhjælpere og 1880: 2103. Selv om der maaske i det gode Aar 1875 var fuldt ud saa mange Svende i Byen som i 1880, var Lærlingetallet i København 1875 dog formodentlig højst 3—400, snarest noget lavere. 1887 var der kun 37 Skomagerlærlinge i Hovedstaden⁵⁷). De trykkede Forhold i Faget afskrækkede fra Tilstrømning, hvad der ogsaa er tydeligt ved den anførte Optælling fra 1888. I Provinsen var Fagets Lærlingetal derimod alt andet end begrænset. Naar Mestertallet ved den anførte Skomagerstatistik for 1899 er saa lavt i Forhold til Industritællingens Tal 1897, skyldes det formodentlig, at kun en ringe Del af de mange Smaaværksteder paa Landet kom med.

Det gjaldt om hele Fagforeningsstatistikken i 90'erne, at den nødvendigvis maatte blive meget ufuldkommen. Aldrig var den i Stand til at redegøre for hele det Antal Medhjælpere, som den officielle Statistik anførte. Oftest samledes der kun Oplysninger fra de Byer, hvor Faget havde Organisationer, og undertiden skaffede den kun Tallet paa organiserede Svende og medtog ikke de uorganiserede. Hvor mange man glemte at faa med, er i Reglen ikke til at have Anelse om; i alle Tilfælde maa Tallene betragtes som rene Minimaltal. Eftersom de ofte blev samlet netop for at vise, at Lærlingenes Tal var altfor overvældende, er der Grund til at tro, at man gjorde sig Umage for at faa de Værksteder med, hvor Lærlinge fandtes.

Ved Bedømmelsen af Lærlinge procenten gælder stadig, at Lærlingetallet ikke bør stilles i Forhold til Svendetallet alene, saaledes som det ofte sker i Fagforeningernes Opgivelser, men i Forhold til det samlede Tal af voksne Fagudøvere, baade Mestre og Svende. Naar de foreliggende private Statistikker kun giver Besked om en Del af Landet og oftest intet beretter om Landdistrikterne, hvor mange Mestre aldrig holdt Svend, men gerne havde en Lærling eller to, saa er det klart, at deres Værdi bliver begrænset. Det ser dog ud til, at en Række Fag i alt Fald paa Opgivelsens Tid kun havde et Lærlingetal, der udgjorde 12—20 pCt. af de voksnes Tal og altsaa ikke, naar der skulde være nogen Opgang i Fagets Arbejdertal, kunde siges at være for rigelig udstyret. En lavere Procent antydes stedvis hos Murerne og Skomagerne. En meget høj Lærlinge procent havde virkelig Bogtrykkerier, Jernstøberier og Sadelmagere. Snedkerfaget, som er det bedst belyste Erhverv, synes at have været underkastet ganske kraftige Svingninger, i alt Fald at have været paa et Lavpunkt

⁵¹) Medlemsblad for Bager- og Konditor-Forbundet $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{7}$, $\frac{1}{9}$ og $\frac{1}{12}$ 1898; $\frac{1}{1}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{4}$ 1899.

⁵²) Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 7, 1883, 97.

⁵³) Malernes Fagforening, Horsens, 1895—1930 (autograferet).

⁵⁴) Fagtidende for Malere Aug. 1898.

⁵⁵) Eks. i Medlemsblad for Skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer-Forbund Marts 1900.

⁵⁶) Soc. $\frac{19}{4}$ 1874.

⁵⁷) Nordisk Skomagertidende $\frac{2}{6}$ 1887.

Til Belysning af Lærlingenes Antal.

	Industritæl- lingen 1897		Privat Oplysning				Kilde
	Arbejds- givere	egentlige Arbejdere	for Aar	Mestre	Svende	Lærlinge	
Bagere, hele Landet	2157	4318	1897	..	3261	1057	} Bageri- & Konditori- arb. Forb. i Danmark 1892— 1917, 133.
Konditorer, hele Landet	220	352	1897	..	250	102	
— Kbh.	65	164	1897	..	130-40	70	Soc.-Dem. ^{19/2} 1897.
Bagere, Kbh. (undt. Brødfabrik)	234	934	1898	..	519	178	Medl.sblad f. Bager- & Konditor-Forb. ^{1/4} 1898.
Bogtrykkere, hele Landet	1872	127	672	234	Skand.Bogtrykker-Tid. 1872, 61.
— (kun Sættere)	1877	..	770	305	Typ.-Tid. ^{28/4} 1877.
— hele Landet	1881	175	926	436	M. Truelsen: Typogra- fien i Danmark 1881, 22.
Cigar- og Tobaksarb., Provinsen	1893	..	433	222	Samarbejdet ^{10/11} 1893 ff.
— — —	254	3660	1899	499	Soc.-Dem. ^{22/11} 1899.
Drejere, hele Landet	611	711	1899	..	270	157	Fagblad for Drejere Dec. 1899.
Formere, Kbh.	1888	..	150	97	Jensen & Reseke: For- mernes Organisation i Kbh. 1873—1923.
— 8 Provinsbyer	1896	..	198	80	Formernes Fagblad ^{20/1} 1897 og ^{29/11} 1898.
— hele Landet	1898	..	1047	379	
Garvere, Kbh.	19	247	1897	..	122	27	Lohgarvernes Fagf. 1883—1908.
Handskemagere, Kbh.	1877	32	223	35	Blad f. det nord. Hand- skemagerforb. Marts 1877.
Karetmagere, Kbh. + 12 Provinsbyer	1899	128	441	132	DanskKaretmagerforb. Halvaarsber. Nov. 1899.
Korkskærere, Kbh.	1892	22	81	23	} Korkskærernes For- handlingsprotokol.
— — —	34	155	1898	27	107	46	
Murere, 37 Provinsbyer	1893	392	1574	235	Stat. over Arbejdstid og Lønforh. i Murerforb. Afd. Sept. 1893, K. B.
— 76 Afdelinger	1898	1055	4806	1168	Beretrn. for Murerforb. i Danmark 1898, K. B.
Sadelmagere & Tapetserere, 37 Byer	1897	510	668	547	} Medlemsbl. f. skandin- Sadelmager & Tapet- serer Forb. Okt. Kv. 1897 og Febr. 1900.
— — — Kbh.	245	645	1900	379	639	261	
Skomagere, Kbh.	1888	1256	1400	49	} Nord. Skomagertid. ^{10/10} 1888, Till.
— 9 Provinsbyer	1888	233	367	209	
— 46 Provinsbyer	1898	1769	1174	593	
— hele Landet	6740	5378	1899	2422	3846	582	Skomagerv. Fagblad Apr. 1898, Till. smst. Maj 1899.
Smede & Maskinarb., Kbh.	1896	o. 334	2975	1083	} Ber. ov. Dansk Smede- og Maskinarb.-Forb. Virksomhed Juli 1888— Dec. 1896.
— — — 47 Provinsbyer	1896	..	1624	1492	
Snedkere, 31 Provinsbyer	1871	355	607	515	Stat. 1896 (se nedenfor).
— 13 —	1888	..	394	320	Fagblad for Snedkere Aug. 1888.
— 8 —	1890	..	345	186	smst. Febr. og Juli 1890.
— Odense	1891	..	111	59	smst. Sept. 1891.
— 32 Provinsbyer	1893	851	3032	1201	Stat. over Løn- og Ar- bejdsforh. i Snedker- faget i Byerne i Dann. 1893, 1896, 14.
— 31 —	1896	481	1023	850	Samme for 1896, 1898, 23.
Tømrere, Kbh.	1896	182	1150	185	} C. From Petersen: Stat. ov. Arbejdsforh. i Tøm- rerforb. Afd. i Sept. 1896. Samarbejdet ^{1/1} 1899.
— 58 Fagforeninger	1896	723	3019	750	
— hele Landet	4494	7098	1897	830	3362	913	
— — —	1900	..	4251	1304	Ber. og Stat. ov. Arbejds- forh. i Tømrerforb. Afd. ^{10/5} 1890— ^{10/5} 1900, K. B.

omkring 1893. Om Møllerfaget siges, at der i de for Faget sløje Aar omkring 1890 udlærtes 33 pCt. færre end i Aarene omkring 1880⁵⁸⁾.

En Del af de Klager, der lød fra Arbejdernes Side over de altfor mange Lærlinge, tør altsaa siges at være berettiget, og i andre Tilfælde kan Klagernes Paastande ikke modbevises; men de Svingninger, som Lærlingeprocenten undergik fra Aar til Aar, skaber dog saa megen Usikkerhed om Lærlingetallene i Almindelighed, at et virkeligt Bevis for Klagernes fulde Berettigelse ikke kan anføres i ret mange af Fagene.

Tekniske Skoler og Fagskoler.

Medens man i Tiden efter 1862 jævnlig gik lempeligt til Værks med Haandværkernes praktiske Uddannelse, skete der efterhaanden en afgørende Forbedring i den teoretiske Undervisning. Allerede tidlig opstod der ved Siden af Akademiet flere private Skoler, der gav en mere elementær, men aabenbart nok saa tiltrængt Uddannelse. Disse Skoler fandt Efterligning i Provinsen og blev Forløbere for en Række tekniske Skoler og Skoler for enkelte Fag.

Haandværkerundervisningens Historie er behandlet i en Række Skrifter¹⁾ og skal her kun meddeles i Korthed. Den ældste Haandværkerskole af nogen Bestandighed i Danmark var vistnok Orlogsværftets Skole for Skibskonstruktører, grundlagt 1690²⁾; men Udgangspunktet for en mere udbredt teoretisk Uddannelse af den danske Haandværkerstand blev Reglementet af $\frac{21}{100}$ 1771, hvorved Struense gjorde det til Pligt for københavnske Lærlinge at søge Kunstakademiet. 1772 indrettede Akademiet derefter en saakaldt Ornamentalskole, hvor der meddeltes nogen Tegneundervisning. En Del Lærlinge fulgte ogsaa de Timer, der blev givet; men Resultatet blev ikke iøjnefaldende. Mange Haandværkere kunde endnu hverken skrive eller regne, nogle maaske knapt læse, og Akademiets Lærdom faldt temmelig teoretisk ud, saa den blev ikke altid forstaaet. Nok saa nyttige blev derfor de Bestræbelser, der, præget af Oplysnings-tidens Idéer, fra Begyndelsen af det 19. Aarhundrede ad privat Vej blev udfoldet for at bibringe Haandværksdrenge de nødvendige Grundbegreber. Først omtales her Præsten N. H. Massmann's Søndagsskoler, der begyndte i København 1800. De vejlede gratis i den fornødne Skrive- og Regnefærdighed, men optog ogsaa snart Tegning og Geometri paa Undervisningsplanen, og Elevantallet blev i Løbet af faa Aar paa flere Hundrede. Indtil 1900 havde de givet mere end 21.000 Lærlinge samt adskillige Mestre og Svende Undervisning³⁾.

Mere fagligt og mindre alment blev et Institut for Metalarbejdere, der oprettedes 1807 af et Selskab for Haandværksstandens Forædling, som bestod fra 1798 til 1818. Sjælen i det var Kobbertøjsfabrikant Jørgen Conradt, og her blev

⁵⁸⁾ Mølleri-Tidende $\frac{19}{5}$ 1893; jfr. smst. $\frac{31}{12}$ 1890.

¹⁾ Hovedværket er C. Nyrop: Bidrag til dansk Haandværkerundervisnings Historie, ved det tekniske Selskabs Jubilæum $\frac{19}{9}$ 1893. En Forløber herfor danner en Artikel i Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 251-95 med: Fortegnelse over de dengang eksisterende Skoler. I Forbindelse med Adolf Bauer: Snedkernes Tegneforening 1837—87 danner de nævnte Skrifter Grundlaget for nærværende Oversigt. Fra Jubilæet 1893 haves ogsaa A. Bauer: Haandværkerundervisningen i Danmark i 50 Aar, Nationaløkonomisk Tidsskr. 1893, 449-87.

²⁾ V. A. Thalbitzer & W. Toussieng: Den tekniske Undervisning i Sverige, Norge og Danmark, 1895, 167-69.

³⁾ C. Nyrop: De Massmanske Søndagsskoler i 100 Aar [1900]: 75.

om Aftenen og om Søndagen givet Undervisning i Metaldrejning, Graving, Ciselering o. lign.⁴⁾ 1832 blev Institutet lagt ind under den polytekniske Læreanstalt, der var oprettet 1829⁵⁾. Læreanstalten fik Betydning for den faglige Uddannelse derved, at ikke blot mange af Industriens Ledere og Teknikere, men ogsaa adskillige Lærere ved de tekniske Skoler kom til at udgaa fra den. Efterhaanden fik ogsaa Akademiets Ornamentskole nogen Betydning, dels fordi den tvungne Skolegang fra 1814 medførte, at Eleverne var bedre forberedt ved Indtrædelsen, dels fordi Akademiet fra 1815 i G. F. Hetsch fik en enestaaende Lærer, om hvem man tør sige, at han med sine klassisk prægede Skønhedsbegreber virkelig lærte den danske Haandværkerstand at tegne.

Fra omkring 1830 oprettedes flere Fagskoler i København. Fra 1829 drev Guldsmed J. B. Dalhoff en Søndagsskole for Guldsmede⁶⁾, og 1831 stiftede Malermester C. C. Tilly en Malerskole. I Tømrerfaget havde først Hüttmann en Skole, senere J. B. Wenzel og J. W. Unmach⁷⁾. Vigtigst blev dog vistnok Snedkernes Tegneskole, der oprettedes 1838 af »Foreningen af Snedkere til Kundskabers Fremme i Professionens Teori«, der var stiftet af den unge, veltalende og poetisk begavede Snedkermester Lassenius Kramp⁸⁾. I 1870'erne naaede denne Skole at faa over 100 Elever aarligt. Nævnes kan ligeledes, at Industriforeningen i København 1840—48 støttede en saakaldt Industriskole, og at Foreningen 1847—53 lod afholde Foredrag Søndag Eftermiddag for unge Haandværkere⁹⁾. Paa en Række Punkter var der saaledes taget Initiativ, og det gjaldt nu at faa tilvejebragt Orden og fyldt Hullerne i denne spredte Undervisning.

Denne Opgave tilfaldt det tekniske Selskab¹⁰⁾, som stiftedes 1843 af Lassenius Kramp, der i det hele taget kom til at staa som Hovedskikkelsen og den virksomste Banebryder indenfor den tekniske Skoleverden i Danmark. Under hans Vejledning oprettedes straks i 1843 et Teknisk Institut, der skulde tage sig af alle Haandværk og snart fik flere Hundrede Elever, der undervistes om Søndage og paa Hverdagsaftener i Vintertiden. Gennem Kommercekollegiets Industrifond gav Staten sin Støtte. 1846 erhvervedes Bagernes hidtidige Lavshus, saa Institutet fik egne Undervisningslokaler. 1851 overflyttedes de to elementære Ornamentklasser fra Kunstakademiet hertil, og 1859 overtog Institutet dem som sine egne. Af den tekniske Undervisning bevarede Akademiet derefter i Hovedsagen kun Arkitektuddannelsen, medens det tekniske Institut dimitterede Elever til Akademiet. Efter langvarige Overvejelser og Nedsættelsen af flere Komiteer om Ordningen af Haandværkerundervisningen flyttedes Institut for Metalarbejdere 1858 fra den polytekniske Læreanstalt til det Tekniske Institut. Derimod vedblev de massmanske Søndagsskoler at bestaa for sig selv indtil 1920¹¹⁾; dog benyttede de i nogen Udstrækning Institutets Lokaler. Efter Udvidelserne voksede Institutets Statstilskud til 2000 Rdlr. aarlig. Desuden støttedes det fra det Reiersen'ske Fond og fra forskellige Legater.

4) Aage Sølvér: Institut for Metalarbejdere, 1923.

5) J. T. Lundbye, Den polytekniske Læreanstalt 1829—1929, 82.

6) N. Dalhoff: Jørgen Balthasar Dalhoff, 1915—16, 157-60.

7) C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 220.

8) A. Bauer: Snedkernes Tegneforening 1837—87.

9) C. Nyrop: Industriforeningen i Kbh. 1838—88, 80. — Maanedsskr., udg. af Industriforeningen i Kbh. 1867, 140.

10) [E. Paulli:] Det tekniske Selskab 1843—1893—1918.

11) Dansk biografisk Haandleksikon II, 1923, 602.

Det tekniske Selskabs Medlemmer hidrog derimod kun med en beskeden Sum. Allerede fra Begyndelsen inddeltes Institutets Elever i Klasser, saa Lærlinge fra beslægtede Haandværk blev slaaet sammen. Denne Fremgangsmaade videreførtes, efterhaanden som Udvidelser fandt Sted; der blev givet Vejledning i Ornamenttegning og Modelering for dem, der vilde til Akademiet, og en særlig Undervisning for Metalarbejdere. 1861 oprettedes en Dagklasse for Bygningshaandværkere. Skolens Leder blev i 60'erne L. C. G. Hummel, der ogsaa fra 1865 til sin Død 1872 ledede den polytekniske Læreanstalt.

Til Trods for den almindelige Tendens til Centralisering vedblev der stadig at bestaa smaa selvstændige Fagskoler. Malerskolen oplevede endog en Spaltning, idet en Del yngre Mestre, der 1854 havde dannet deres egen Forening i Opposition mod Lavet, 1857 indrettede deres egen Skole. 1862 forenedes de to Malerskoler igen til een Skole, der endnu nogle Aar opretholdtes ved Lavets Støtte¹²⁾. Ligeledes vedblev Snedkernes Tegneskole at bestaa, og en saakaldt Industriskole blev drevet af C. N. Tscherning omkring 1865¹³⁾. Der blev ogsaa af Mekanikerne Christophersen og Michelsen 1866 gjort et Forsøg paa at faa indrettet en Læreanstalt for vordende Mekanikere¹⁴⁾. En saakaldt Københavns Haandværkerskole blev fra 1859 drevet af Translatør C. Fr. C. Thorsøe i Forbindelse med et Handelsinstitut; men den lagde ikke saa megen Vægt paa den egentlige Fagundervisning som paa at meddele Sprogkundskaber til Brug for Rejser og Kendskab til Regnskabsføring til Brug for selvstændige Mestre. Det var mest Bygningshaandværkere, der søgte til denne Skole. Den levede af private Bidrag — dens Leder forstod at skaffe sig Gehør paa fornemme Steder, og 1897 havde den haft ialt 3170 Elever, hvoraf 1280 havde faaet gratis Undervisning. Blandt andet tog den sig af Lærlingeforeningens Dreng; men blandt Eleverne var der ogsaa en hel Del Svende og Mestre¹⁵⁾.

For en Tid rantes selve det tekniske Institut af Splittelse. Anledningen hertil var, at Arkitekt V. Klein 1867 i nogle beaandede Foredrag hævdede, at Institutets Undervisning var altfør begrænset, og at Skolepengene var for høje. Udgifterne burde dækkes af Staten, og ved Undervisningen burde der tænkes mere paa Haandværkernes Forbindelse med Kunsten og det skønne¹⁶⁾. Bagved denne Opposition laa ogsaa Industriens og Industriforeningens Trang til Fremadstræben, medens det tekniske Institut lededes af de gamle snæversynede Lavsmestre af Haandværkerforeningstypen. Det tekniske Selskab vilde nu slet ikke tage mod Kritikken, og Følgen blev, at man 1868 oprettede Den nye Haandværkerskole, der lededes af Klein og foruden i de mere elementære Fag underviste i Kemi, Fysik og nogen Historie. Elever under 18 Aar, der regnede og skrev daarligt, kunde her ikke faa Adgang til Tegneundervisningen uden tillige at følge Regne- og Skrivetimerne; det elementære skulde ikke forsvømmes. En Række af Københavns mest fremtrædende industridrivende og

¹²⁾ Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, 9/4 1866 og 27/1 1870.

¹³⁾ Maanedsskr., udg. af Industriforeningen i Kbh. 1866, 21.

¹⁴⁾ Smst. 1866, 301-02. Det er formodentlig denne Skole, som A. Petersen-Studnitz hentyder til i Medd. fra Fællesrepræsentationen 1885—88, 303.

¹⁵⁾ [C. Fred. C. Thorsøe:] Kbh. Haandværkerskoles Jubilæumsskrift, allerunderdanigst tilegnet Hs. Majestæt Kong Kristian IX, 1884. — Aarsberetninger for Skolen findes for en Række Aar mellem 1875 og 1897 i K.B. — C. F. C. Thorsøes Død omtales i Blad for Foreningen til Lærllingens Uddannelse Apr. 1895.

¹⁶⁾ V. Klein: Om Haandværkerens Uddannelse, 3 Foredrag, holdt i Industriforeningen (Maanedsskr., udg. af Industrif. i Kbh. 1867, 209-25, 241-54, 273-88; ogsaa i Særtryk).

Haandværksmestre støttede Skolen, saa Undervisningspengene kunde sættes lavere end ved Teknisk Institut. Efterhaanden fik man over 400 Elever, og 1872 oprettedes en Dagklasse, hvori historiske og kunsthistoriske Forelæsninger figurerede paa Undervisningsplanen¹⁷⁾.

Blandt andet som Følge af Industriforeningens Indgriben kom Splittelsen dog kun til at vare til 1876. Ved samme Lejlighed gik Malerskolen op i den store nye Institution, 1888 ligesaa Snedkernes Tegneskole. Navnet paa det hele blev Det tekniske Selskabs Skole. 1876 gik Ledelsen af Skolen over til Kap-tajn V. A. Thalbitzer. En stor ny Bygning opførtes med Tilskud fra Stat og Kommune 1878—81 ved Ørstedsparken. Da dette Hus i 90'erne blev for lille, begyndte man at leje Lokaler ude i Byen. 1900 fuldførtes en egen Filialbygning paa Nørrebro. Fra 1876 fik Skolen Part i Udbyttet af et Industrilotteri, som Haandværkerforeningen havde Koncession paa siden 1857, og som 1887 sammen med Lærningeforeningens og flere andre Lotterier gik op i Almindeligt dansk Vare- og Industrilotteri. Elevtallet blev straks over 1400; Aar 1900 var man stærkt paa Vej til de 4000. Eftersom Industritællingen 1897 anførte 4415 mandlige Medhjælpere i Alderen 14—18 Aar i Haandværk og Industri i København, og Skolen samtidig havde 2754 Elever, tør man gaa ud fra, at næsten alle Byens Lærlinge efterhaanden kom til at nyde godt af dens Undervisning. Mange slog sig til Ro med et Par Aars teknisk Skolegang.

Den Pligt for de svagt befæstede til at følge Regne- og Skrivetimer, som Den nye Haandværkerskole havde indført, bibeholdtes til 1891, og først 1900 ophørte man med at give en saadan Elementærundervisning. 1897 oprettede Kommunen Fortsættelsesskoler til at meddele den Slags Færdigheder¹⁸⁾. Hovedvægten laa ellers paa Tegneundervisningen, dels i Frihaandstegning, dels i geometriske Konstruktioner. Oprindelig spillede Fortegninger en afgørende Rolle; men efterhaanden gik man mere over til at lade Eleverne tegne Ting og Modeller. Efter de forberedende Tegneøvelser indstuderedes Fagtegning. For Maskinlærlinge knyttedes Tegningen nær til Værkstedsuddannelsen. Skolen havde saavel Dag- som Aftenklasser. Aftenundervisningen foregik i to Hold, Kl. 18—20 og 20—22, forøvrigt til Mestrenes store Utilfredshed, fordi Lær-lingene, naar de skulde være paa Skolen Kl. 18, maatte forlade Værkstederne før normal Arbejdstids Ophør. I Dagskolen indrettedes først fælles, men fra 1891 delt Undervisning for Bygningshaandværkere og Maskinister, og Eleverne herfra udgik som Husbygnings- og Maskinbygningseksaminander. Bygningshaandværkernes Dagskole fik sin Undervisningsplan bestemt af, at den tjente til Forskole for Akademiet. Maskinisternes Dagskole blev søgt af de fleste af dem, der indstillede sig til Maskinisteksamen. I Slutningen af 70'erne havde Skolen omtrent lige mange Bygningselever og Maskinelever; men Aar 1900 var de sidste næsten dobbelt saa mange som de første. Fra 1876 oprettedes en Dagklasse for Malere med det Formaal at forberede dem til Svendeprøven; men ogsaa talrige Svende søgte dertil, navnlig for at faa Kendskab til den Tids Modearbejde Aaring og Marmorering. Malerlavet støttede Skolen, men stillede til Gengæld Fordringer til Undervisningen. Dets Klage over, at Tegneundervisningen var altfor langsom og vidtløftig, bidrog til, at Undervisningen i de elementære Skolefag maatte opgives¹⁹⁾. 1878 forsøgte man efter Tilskyndelse

¹⁷⁾ Beretninger om Den nye Haandværkerskole i Kbh. 1867—76, K.B.

¹⁸⁾ J. Wulff: Det nordiske Haandværks- og Industrimøde 1900, 1901, 222.

¹⁹⁾ Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, ²⁷/₁ 1876. — Samme Lavs Kopibog 1853—1902, ¹⁵/₁₁ 1887.

fra Bogtrykkerforeningen at oprette en Fagundervisning for Typografer; men Tilgangen blev for ringe. 1882—1901 bestod en Dagklasse kaldet Kunstindustri-skolen, der skulde uddanne Haandværkere af forskellige Fag til selv at komponere Tegninger. Derefter indrettede Kunstindustrimuseet en tilsvarende Undervisning.

Selv med Dannelsen af denne omfattende Lærestalt blev der ikke bragt en Ende paa Oprettelsen af nye Undervisningsanstalter indenfor Haandværk og Industri. Eftersom hverken det tekniske Selskab eller Kunstakademiet vilde have at gøre med kvindelige Elever, aabnedes der 1876 en særlig Tegne- og Kunstindustriskole for Kvinder, et Led i Dansk Kvindesamfunds Bestræbelser for at skaffe Kvinder Fortjeneste ved industrielt Arbejde. Ledelsen af denne Skole blev lagt i Hænderne paa Arkitekt Klein og hans Hustru Charlotte Klein. Allerede 1881 fik den sin egen velbeliggende Bygning paa Vestre Boulevard, og før 1900 havde den været besøgt af 771 Elever, Hovedparten Døtre af Embedsmænd og bedrestillede Borgere. En Del af de første Elever var nok Vildkatte, der mente, at de paa et halvt Aar kunde blive store Kunstnerinder; men Skolen gik strengt og grundigt til Værks med 3—4 Aars Undervisning, saa Eleverne fik lært noget ordentligt²⁰⁾.

I 80'erne begyndte en ny Bevægelse for Oprettelsen af praktiske Fagskoler. Specialiseringen greb nu om sig, saa Lærlingene ofte kun fik Øvelse i en lille Del af deres Fag. I Stedet for den gamle Værkstedundervisning maatte man derfor indføre Undervisningsværksteder, hvor Lærlingene kunde blive fortrolige med alle Sider af Faget²¹⁾. Paa det tekniske Selskabs Skole gav kun Malerskolen og Institutet for Metalarbejdere en saadan praktisk Undervisning.

Allerede fra lidt ældre Tid kendes en Skole, der fører Tanken hen paa disse Værkstedsskoler, nemlig Snedkerskolen paa Ørstedesvej, der aabnedes i Efteraaret 1864 og aabenbart maa ses som en tidlig Frugt af Næringsfriheden. Vejledningen her var ikke blot beregnet for Fagsnedkere, men for Folk af alle Samfundsklasser, der ønskede at skaffe sig nogle Snedkerfærdigheder²²⁾. Denne Skole bestod i alt Fald endnu 1874 og maa tillige ses som en Forløber for de talrige Husflidsskoler, der bl. a. efter Tilskyndelse af N. C. Rom rejste sig ude over Landet i Aarhundredets Slutning, og som især oplærte unge Mennesker i Børstenbinderi og Træsløjd.

Den første af de nye faglige Værkstedsskoler blev Skomagernes Fagskole²³⁾. En Horsensmester Jens Kristensen havde opfundet et geometrisk Tilskærsystem, som han gav Undervisning i. Han fik herunder Interesse for en af sine Elever, som han gerne vilde skaffe en fyldigere Uddannelse, og det lykkedes ham da i 1881 at faa en meget dygtig Svend Jens Nielsen, der arbejdede for Hofskomager H. C. Dahl, til at undervise ham. Jens Nielsen fik nu ogsaa andre Elever, efterhaanden flere og flere, men formaaede ikke økonomisk at holde en Skole i Gang. Mesterorganisationerne tog sig derfor af Sagen

²⁰⁾ Elna Mygdahl: Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinder 1876—1926.

²¹⁾ Drøftelse af Værkstedsskoler: Karl Theisen i Medd. fra Fællesrepræsentationen 1885—88, 539-54 og 569-71; Fag- og Modeltidende for Snedkere $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$, Apr. og Juni 1887; A. Bauer i For Industri og Haandværk 1892, 306-08; J. Wulff: Det nordiske Haandværks- og Industrimøde i Kbh. 1900, 1901, 209-44 (heri ogsaa Oplysninger om hver enkelt bestaaende Skole).

²²⁾ Chr. Weitemyer: Plan for Snedkerskolen, Ørstedesvej Nr. 22, Okt. 1874, K.B.

²³⁾ C. Nyrop: Kbh. Skomagerværksted 1509—1909, 148 og 158-61. — De danske Skomagere Fagskole, Kbh., 1887—1912. — Jfr. Dansk Skomagertidende $\frac{23}{8}$ 1880 og $\frac{23}{1}$ 1881.

og bevilgede et Tilskud. Ogsaa Staten støttede, og 1887 oprettedes Fagskolen med Plads til 40 Elever²⁴). Hensigten var at give et Aars praktisk Undervisning som Afslutning paa Læretiden. I de første Aar opstod adskillige Vanskeligheder, bl. a. ved at skaffe betalt Arbejde, som Eleverne kunde øve sig paa. Først 1895 indrettedes en Tegneundervisning i Tilknytning til det tekniske Selskabs Skole, ligesom al anden teoretisk Kundskab maatte søges her. Ved Aar 1900 havde Skolen undervist ialt 441 Elever, og 1901 havde ialt 320 af dens Elever aflagt Svendep prøve for Skomagerlavet²⁵).

Den næste Fagskole blev Urmagerens. Ønsket om Oprettelsen af en Urmager-skole spores tilbage til 1886. Den aabnedes 1889, væsentlig som Resultat af C. Wildschjødts' Virksomhed; den skulde besørge hele Lærlingeuddannelsen paa 3 Aar. 1900 havde der ialt været 95 Elever, hvoraf 3 kvindelige. 72 Elever havde dog været ved Faget før deres Indtræden²⁶). En lignende fuldstændig Uddannelse skal i 90'erne være blevet meddelt af en Handskemagerskole. I 1892 oprettedes en Glarmesterskole, væsentlig for at undervise i Udførelsen af Mosaikarbejde med Blyindfatning, noget den danske Glarmesterstand dengang ganske havde mistet Færdighed i. Naar sligt Arbejde skulde udføres, havde man maattet indkalde Tyskere. Glarmesterskolen havde kun 12 Pladser og gav kun nogle faa Timers Aftenundervisning ugentlig i Vintertiden²⁷). En Tid fandtes ogsaa en Fagskole for Farvere²⁸). I 1893 indrettedes en Fagskole for Boghaandværk. Sjælen i dette Foretagende var Xylograf F. Hendriksen, der 1889 havde dannet en Forening for Boghaandværk. Der undervistes i Sætning, Trykning og Bogbinderi, og man genoptog saaledes med Held den Typografundervisning, der var slaaet fejl for det tekniske Selskab omkring 1880. Man havde først nogle daarlige Lokaler paa Nørrevold, men flyttede 1899 ind i Kunstindustrimuseet. Aar 1900 var der 90 Elever. Man lagde an paa 3 Aars Undervisning, men optog normalt kun Elever, der havde staaet 3 Aar i Lære²⁹). I 1896 oprettedes en Fagskole for Tapetserere. Dette skete ogsaa med Støtte fra Svendenes Organisationer, medens Fagskolerne ellers ligesom de tekniske Skoler væsentlig beroede paa Tilskud fra Mestrene og deres Organisationer saavel som paa de Bidrag, man kunde opnaa hos det offentlige eller hos forskellige Fonds og Legater. 1899 maatte denne Skole dog lukke af Mangel paa Elever; men Aaret efter vedtog Fagforeningen i Odense at oprette en Tapetsererfagskole³⁰). Endnu kan nævnes, at der 1889 aabnedes en Industriskole for kvindeligt Haandarbejde ved Julie Petersen, og at Dansk Kvindesamfund 1895 oprettede en Fagskole for Syersker³¹).

²⁴) Nordisk Skomagertidende 1/5 1883, 5/8 og 17/11 1886, 10/4 1887. — Samme Blad indeholder Aarsberetninger fra Skolen.

²⁵) J. Wulff: Det nordiske Haandværks- og Industrimøde 1900, 1901, 226. — Centralforeningen af jyske Skomagermestre 1876—1901, 19.

²⁶) Tidsskr. for Uhrmagere Okt. 1886. — Smst. bringes der fra Juni 1889 stadig Medd. om Skolen. — Iøvrigt: P. Bjerring: Den danske Uhrmagerskole og dens Virksomhed gennem 25 Aar indtil 1/10 1914.

²⁷) J. Wulff: Det nordiske Haandværks- og Industrimøde i Kbh. 1900, 1901, 227-30.

²⁸) For Industri og Haandværk 1892, 307.

²⁹) Om Fagskolen for Boghaandværk jævnlig i Dansk Bogtrykker-Tidende og Bogvennen. Om Skolens første 25 Aar i Aarsskriftet Bogvennen 1918, 9-26. — Emil Selmar i Aarbog for Bogtryk 1929, 193-206.

³⁰) Industriforeningens Tidsskrift 1897, 13. — Sadelmager- og Tapetserer-Tidende 15/10 1899 og 15/9 1900. — Sadelmager- og Tapetsererlaugets Regnskab for 1897, K.B. — Medlemsblad for Skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer-Forbund Nov. og Dec. 1899.

³¹) Industriforeningens Tidsskr. 1890, 30 og 1896, 12.

Nogen Betydning for den tekniske Uddannelse fik ogsaa et Par private Laboratorier, der foruden at foretage videnskabelige Undersøgelser meddelte Undervisning, nemlig Garverforeningens Forsøgsstation, der optog nogle faa Elever³²⁾, og Gæringsfysiologisk Laboratorium, der oprettedes 1881 af Alfr. Jørgensen og underviste Bryggere. Denne Institution vandt en saadan Berømmelse, at Elever strømmede dertil fra alle Egne af Kloden, og i Løbet af de første 50 Aar underviste den 1800 studerende³³⁾. Endelig bør bemærkes, at da Polyteknisk Lærestalt 1894 fik nyt Reglement, indføjedes der Krav om, at Maskiningeniører, før de instilledes sig til 2. Del af deres Eksamen, skulde have været beskæftiget 1 Aar »ved de forefaldende praktiske Arbejder i en Smedie eller i en Maskinfabrik eller paa anden Maade ved Arbejde med Maskiner eller deres Pasning«³⁴⁾.

Haandværks- og Industriundervisningen udvikledes saaledes rigt og nuanceret i Hovedstaden. Samtidig foregik der betydelige Fremskridt i Provinserne. Tidlig søgte Købstæderne at følge Tidens Strøm; men smaa og fattige, som de var, havde de ikke altid Heldet med sig i første Omgang³⁵⁾. Det første kendte Tilløb til andet end praktisk Undervisning i Værksteder³⁶⁾ forekom i Slagelse, idet en Plan til en offentlig Lære- og Arbejdsskole i denne By fik kgl. Konfirmation 20/9 1799. Der var her Tale om en Mellemting mellem Arbejdsstuer for Børn og Værkstedsskoler, men rigtignok med Tilføjelse af Undervisning i Tegning; Eleverne skulde være i Barnealderen, og de skulde erverve saa meget Haandelag, at de ikke var fremmede for Faget ved Læretidens Begyndelse. Som saa ofte ellers i Arbejdsforholdenes Historie viser et første Forsøg her ikke absolut Lighed med, hvad der senere blev det almindelige, men er fuldt forklarligt ud fra Tidstilstanden og de gældende Anskuelser. Saa vidt vides, fortsatte Skolen i Slagelse nogle Aar.

Den næste Købstad, hvorfra der høres om teknisk Undervisning blev Svendborg, hvor en Malermester Fog ifølge usikre Efterretninger oprettede en Tegneskole i Aaret 1800. Med Sikkerhed vides, at de Massmann'ske Søndagskoler rundt om fik Efterligninger, saaledes 1802 i Helsingør, 1805 i Aalborg og Randers, 1810 i Næstved. Disse Skoler beroede væsentligt paa oplysningsvenlige Teologers Indsats. 1805—07 fandtes ogsaa en Søndagstegneskole paa Kolding Raadhus, ledet af Literatus Geszner. I de daarlige Aar under den engelske Krig gik Helsingørskolen til, og der skete nu næppe nogen ny Grundlæggelse af tekniske Skoler før 1825. Helsingør søgte da straks at genvinde det

³²⁾ Jfr. Avertissement i Nordisk Garvertidende 26/7 1890.

³³⁾ The Cultivation of the Yeast, Alfred Jørgensen's Laboratory of Fermentology, established 1881, Frydendalsvej 30, Kbh. V. [1932].

³⁴⁾ Aarboeg for Kbh. Universitet 1892—95, 576.

³⁵⁾ Vedrørende Provinskolerne: V. A. Thalbitzer: Den unge Haandværkers Uddannelse, Foredr. i Maanedsskr., udg. af Industriforeningen i Kbh. 1878, 163-78 og samme: Om Haandværkerundervisningen i Danmark, Foredr. i Medd. fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 283-300; W. Toussieng: Kort Oversigt over vore tekniske Undervisningsanstalter med særligt Hensyn til deres økonomiske Forhold i den tekniske Forenings Tidsskr. 1890—91, 96-123; V. A. Thalbitzer & W. Toussieng: Den tekniske Undervisning i Sverige, Norge og Danmark, 1895; Bidrag til dansk Haandværkerundervisnings Historie, udg. af Foreningen af tekniske Skoler i Danmark ved dens 25-aarige Bestaaen, Sept. 1916, red. af M. Rasmussen. Det sidste Værk fortæller hver enkelt Skoles Historie og er særlig benyttet ved efterfølgende Fremstilling. Desuden findes Festskrifter for en lang Række enkelte Skoler.

³⁶⁾ I 1780'erne havde man en Række Spindeskoler, der nærmest havde Karakter af Værkstedsskoler (se f. Eks.: Aarhus tekniske Skole 1828—1928, 9).

De tekniske Skolers Virksomhed 1857—1900³⁷⁾.

Aar	Det tekniske Selskabs Skole					Provinsskolerne				
	Elev- tal	Samlet Indtægt Kr.	Skole- penge Kr.	Stats- tilskud Kr.	Kommune- tilskud Kr.	Antal	Samlet Elevtal	Stats- tilskud Kr.	Elevantal Odense tekn. Skole	Kolding tekn. Skole
1857.....	518	1.000
1858.....	1.000
1859.....	429	14.568	3.312	6.000	90	..
1860.....	462	14.698	3.654	4.000	91	..
1861.....	517	14.766	4.254	4.000	61	..
1862.....	509	15.000	4.450	4.000	74	..
1863.....	491	15.060	4.524	4.000	60	..
1864.....	553	15.704	5.034	4.000	76	..
1865.....	618	17.178	5.610	4.000	115	..
1866.....	685	14.392	6.136	4.000	129	..
1867.....	683	14.146	5.988	4.000	144	..
1868.....	732	15.002	6.746	4.000	161	..
1869.....	773	15.350	7.938	4.000	179	..
1870.....	792	16.178	7.676	4.000	186	..
1871.....	814	16.554	7.860	4.000	201	..
1872.....	931	17.302	8.600	4.000	202	..
1873.....	923	17.870	8.394	4.700	228	..
1874.....	1094	224	83
1875.....	1037	241	68
1876.....	1420	55.356	17.044	11.400	10.000	265	77
1877.....	1425	62.848	18.355	15.000	10.000	59	4.500	20.000	304	78
1878.....	1374	69.400	21.857	17.500	10.000	62	4.500	35.000	352	65
1879.....	1431	73.729	23.236	20.000	10.000	64	4.900	35.000	379	80
1880.....	1432	69.944	22.439	20.000	10.000	62	4.900	35.000	409	66
1881.....	1767	90.712	27.008	20.000	10.000	68	4.900	40.000	459	106
1882.....	1885	86.869	30.563	20.000	10.000	71	5.500	40.000	447	108
1883.....	1909	84.698	31.307	20.000	10.000	69	5.500	40.000	448	128
1884.....	1971	83.819	32.621	20.000	10.000	68	5.700	40.000	486	177
1885.....	1845	88.650	30.364	22.500	12.500	70	5.900	50.000	558	164
1886.....	1711	89.839	29.515	25.000	12.500	75	5.900	50.000	452	161
1887.....	1749	92.069	28.873	25.000	12.500	78	6.300	50.000	434	169
1888.....	1871	91.123	30.197	25.000	12.500	88	6.500	50.000	420	120
1889.....	1899	94.303	30.645	25.000	12.500	81	6.960	70.000	397	171
1890.....	1915	106.314	31.482	32.500	17.500	84	7.570	70.000	497	193
1891.....	1966	127.017	32.998	40.000	17.500	84	8.717	70.000	527	197
1892.....	2048	..	35.784	40.000	17.500	84	9.508	70.000	591	206
1893.....	2164	..	37.618	40.000	17.500	85	9.926	90.000	603	235
1894.....	2288	..	41.382	40.000	17.500	87	10.529	90.000	654	272
1895.....	2424	..	42.928	40.000	17.500	88	11.062	90.000	731	297
1896.....	2554	..	45.294	40.000	17.500	90	11.764	90.000	707	274
1897.....	2754	..	46.916	40.000	17.500	91	12.675	90.000	735	307
1898.....	3037	..	50.611	40.000	17.500	97	13.516	90.000	804	343
1899.....	3334	..	55.440	40.000	17.500	109	14.805	140.000	750	390
1900.....	3838	..	69.736	40.000	17.500	111	15.400	140.000	881	410

tabte, idet Byens Borgmester fik dannet et Selskab, hvis Formaal var at opretholde en Søndagsskole for Haandværkere, og snart efter kunde man begynde med ikke mindre end 120 Elever. Samme Aar aabnede Artillerimajor Henning Petersen en Tegneskole i Rønne, som bestod til ind i 40'erne. Da han siden

³⁷⁾ C. Nyrop: Bidrag til dansk Haandværkerundervisnings Historie, 1893, 151 (Tallene herfra med Forbehold), 175, 195, 216, 231 og 238. Tallene efter 1892, vedr. den københavnske Skole er fra [E. Paulli:] Det tekniske Selskab 1843—1893—1918, 110. — Provinstallene er desuden fra: Bidrag til dansk Haandværkerundervisnings Historie, red. af M. Rasmussen 1916, 125 og 352 og Henr. Wandall: Kolding tekniske Selskabs Skole 1854—1904, 39.

flyttedes til Slagelse, gjorde han ogsaa her et Forsøg 1830, men uden at finde fornøden Tilslutning hos Mestrene. 1828 fik Borgmesteren i Aarhus oprettet en Tegneundervisning om Søndagen paa Byens Raadhus, og da man fik Prins Frederik Ferdinand til at optræde som Skolens Protektor, opkaldtes den efter ham. Siden udvikledes heraf en meget omfattende Virksomhed, saaledes at Skolen 1898 havde 1144 Elever. I Svendborg oprettede en Malermester 1834 en Skole, der fik Navnet Christian Frederiks Tegneskole. Endnu oprettedes der Søndagsskoler i Smag med de Massmannske, saaledes den Rosingske Skole i Horsens 1828, en ny Skole i Næstved 1832 og Skoler i Præstø 1838 og Grenaa 1839. Fra omkring 1830 foregik der Aftenundervisning i Roskilde. I Vordingborg var der en Søndagsskole, som 1844 fik nogle Midler testamenteret af en Adjunkt Naschou; men den gode Giver havde desværre bestemt nogle af Midlerne til et aarligt Julebal for Eleverne, og naar det var overstaet, blev de oftest væk fra Undervisningen. Ikke før i 70'erne fik den lille By en regulær teknisk Skole. Endnu skal nævnes, at 1844 sammentraadte 5 Haandværkere i Odense, tilskyndet ved det tekniske Selskabs Oprettelse i København, og dannede en Læreanstalt, der siden blev en af Landets betydeligste tekniske Skoler, idet den fra 1872 ogsaa omfattede Dagskole.

Efter 1844 blev saa godt som alle nye tekniske Skoler oprettet af lokale Haandværker- eller Industriforeninger. Deres Tal tiltog nu næsten Aar for Aar. I nedenstaaende Tabel er som Grundlæggelsesaar først regnet det Aar, hvorfra der var stadig teknisk Undervisning i vedkommende By. Naar der i en eller anden Periode var to tekniske Skoler i samme By, er der ikke taget Hensyn hertil — det endte regelmæssigt med, at de blev slaaet sammen³⁸⁾. Som oftest begyndte Skolerne med Aftenundervisning, baaret oppe af en eller anden idealistisk Lærer, Præst eller Haandværker; men siden udvikledes de til større Institutioner med adskillige Lærere, og naar de var store nok, skete der en Klassedeling, saa Malere, Bygningshaandværkere og Maskinsmede fik hver sin Undervisning, alt efter Forbillede fra København.

Antal tekniske Skoler i Provinsen³⁹⁾.

Grundlæggelsesaar	Antal Skoler		Skolebygninger	
	i Købstæder	i Landdistrikter	i Købstæder	i Landdistrikter
Før 1851	12
1851—60	15
1861—70	21
1871—80	15	3	4	..
1881—90	8	12	27	2
1891—1900	2	30	31	6
Uangivet	1	2
	74	46	62	8
		120		70
Haandværkerhøjskoler		10		6
		130		76

³⁸⁾ Saaledes oprettede Helsingør Industriforening 1872—73 en Aftenskole, der 1879 begyndte at samarbejde med den allerede bestaaende Søndagsskole, men først 1884 helt sammensmeltedes dermed. Love for Helsingørs tekniske Skole 15/8 1884 findes i K.B.

³⁹⁾ Efter: Bidrag til dansk Haandværkerundervisnings Historie, red. af M. Rasmussen 1916.

Gennemgaaende blev de sjællandske Byer tidligst forsynet med tekniske Skoler; men efter 1850 kom Byerne paa de sydlige Øer med, og i Løbet af Perioden 1860—80 fik næsten alle Byer tekniske Skoler. 1890 manglede kun Skagen og Mariager, og 1900 savnede ikke en eneste dansk Købstad en teknisk Skole. I Flertallet af Byerne var man endda kommet saa vidt, at Skolerne havde egne Bygninger. Ellers maatte man leje sig ind, hvis man ikke var saa heldig at faa gratis Tag over Hovedet i Raadhus eller Kommuneskole. Ydermere opstod der adskillige Skoler rundt om i de større Stationsbyer, der nu groede op i nogen Frastand fra Købstæderne. De første af disse Skoler oprettedes i Odder og Nordby 1872. Landdistrikternes Mestres var villige til at yde Bidrag, fordi de havde svært ved at faa Læringer, naar der ikke var Adgang til teknisk Undervisning⁴⁰). Selv for dem, der ikke boede indenfor en rimelig Afstand fra Skolerne, blev der sørget, idet der ogsaa oprettedes Haandværkerhøjskoler, hvor Eleverne kunde bo i et eller to halve Aar, mens de modtog en baade praktisk og teoretisk Uddannelse. Den første Højskole, der særlig indrettede sig med Haandværkernes Tarv for Øje, var Vallekilde. Man havde her 1868 antaget en Lærer Andreas Bentsen, der tillige besad Uddannelse som Bygningshaandværker, og det begyndte med, at han i Fritiden gav nogen faglig Vejledning for en Tømrersvend. Siden fik han flere Elever, og 1877 oprettedes der da et særskilt Undervisningshold for Haandværkere. Allerede et Par Aar efter fik denne Afdeling en egen Bygning; men ved Siden af det faglige vedblev Eleverne at nyde godt af den almindelige Højskoleundervisning i Dansk, Historie og Gymnastik. Andre lignende Skoler indrettedes i Rødkilde 1880, Køng 1882, Vestbirk 1886, Ollerup og Brøderup 1891, Nr. Ørslev 1892, Haslev 1894, Ask 1895 og Hadsten 1898. Højskolebevægelsen havde til Landbostanden bragt en aandelig Løftelse, hvortil der ikke kunde paavises noget tilsvarende i Haandværker- og Arbejderkredse — medmindre man da vil anse de Rimestad'ske Arbejderforeninger for et tarveligt Modstykke dertil. Nu blev der endelig skabt et Organ for en saadan Bevægelse, men først paa et Tidspunkt, da Kravet om teknisk og fagnyttig Kundskabsmeddelelse var paa Vej til overhovedet at trænge de irrationelle Værdier tilbage i Højskolernes Virksomhed⁴¹).

Den Bevægelse, der opstod i København for Oprettelsen af Fagskoler, naaede ogsaa til Provinsen, men blev foreløbig ikke her til ret meget. Man forsøgte vistnok at oprette Malerskoler i Maribo og Roskilde, og i alt Fald begyndte der en Malerskole i Odense⁴²). Der er ogsaa nævnt, at der 1899 oprettedes en Tapetsererskole i Odense, og endnu kan det anføres, at der 1900 oprettedes en Barberskole i Aalborg⁴³).

Til Trods for, at der oprettedes saa mange Skoler, vedblev der langt op i Tiden at være Læringer, der ikke fik teknisk Undervisning. 1887 lod Fællesrepræsentationen for dansk Haandværk og Industri foretage en Undersøgelse over, hvor stort et Procenttal af Lærlingene, der gik i teknisk Skole. Man naaede til et Antal af 6546 Læringer udenfor København; men der manglede Opgivelser fra enkelte vigtige Købstæder som Vejle og

⁴⁰) Jfr. Landhaandværkeren ¹⁵/₈ 1900 og Anton Nielsen: Landhaandværkeren før og nu. 1889, 64 og 67.

⁴¹) Om Haandværkerhøjskolernes Indsats: Broder Nissen: Haandværkshistorie, Odense, 1934.

⁴²) Ugeblad for Bygningshaandværkere ²⁴/₁ 1891. — [J. F. Porst:] Malerlauget i Odense, 1904, 50.

⁴³) [L. Dines Pedersen:] Aalborg og Nørresundby Barberforenings 25 Aars Jubilæum ²⁸/₁ 1914, 26.

Odense. Man anslog, at paa Sjælland og i Jylland fik Halvdelen af Lærlingene teknisk Skolegang, paa Lolland-Falster 56 pCt., paa Fyn endog 60 pCt. Man antydede dog, at disse Procenttal muligvis var for høje. For Københavns Vedkommende mente man, at Procenten samtidig kun var 45⁴⁴). En betydelig Forandring foregik i 90'erne. 1887—1897 voksede Provinsskolernes Elevtal maaske til det dobbelte. Ifølge Industritællingen var der 1897 ialt 10.191 Medhjælpere paa 14—18 Aar i Haandværk og Industri i Købstæderne, 8430 i Landdistrikterne. Samtidig var der mindst 12.675 Elever i de tekniske Skoler. Det kunde altsaa tyde paa, at saa godt som alle Provinnsbyernes Lærlinge fik teknisk Skolegang i Aarhundredets Slutning. For Landdistrikterne tør man derimod kun antage, at en mindre Part af Læredrengene nød godt af en saadan Undervisning. Endnu maa det ogsaa have været Mindreparten af Landhaandværkerne, der kom paa Højskole. Ifølge en Statistik fra Aar 1900, der tager Hensyn til 98 af Skolerne⁴⁵), fulgte Lærlingene gennemsnitlig Undervisningen i godt 2 Aar; men indenfor denne Tid forsømte de rigtignok et temmelig stort Antal Timer, dog noget færre, som Aarene gik. Skolegangen var jo frivillig, og Skolerne havde ikke alene Besvær med at faa Drengene til at møde, men ogsaa med at holde Styr paa dem. 1899—1900 var der 109 Skoler med 14.062 mandlige og 743 kvindelige Elever. 36 af Skolerne gav Dagundervisning, og i Dagklasserne var der 4314 Elever. Ialt var der 692 Lærere. De 5 af Haandværkerhøjskolerne, der er regnet med under denne Opgørelse, havde 385 Elever. 2515 Elever havde hel eller delvis Friplads⁴⁶).

I økonomisk Henseende byggede Skolerne fra Begyndelsen dels paa Betaling fra Eleverne, dels paa Tilskud fra de Haandværker- og Industriforeninger eller tekniske Selskaber, der oprettede dem. Nu og da fik de ogsaa Tilskud fra Lav og Mesterforeninger, fra det Reiersen'ske eller lignende Fonds, saa vel som fra private Velgørere. Til nogle af Skolerne knyttedes ligesom i København særlige Legater⁴⁷). Godtgørelse og private Tilskud maatte imidlertid suppleres med stadig voksende offentlige Bidrag. Allerede Industrimødet i Odense 1869 androg Staten om større Hjælp til tekniske Skoler⁴⁸), og senere virkede Fællesrepræsentationen herfor. 1862—63 var der bevilget 4000 Rdlr. til Industriudstillinger og tekniske Skoler i Købstæderne, men paa den Betingelse, at Statskassen ikke tilskød mere, end de lokale Kommunekasser gav. Følgelig blev der kun brugt 2080 Rdlr., og i de følgende Aar bevilgedes kun 2000 Rdlr. Dette benyttedes ikke engang altid fuldt ud, og først fra 1876 gaves mere rigelige Bevillinger uden Hensyn til den lokale Offervilje. Indtil 1890 blev Fordelingen af de bevilgede Summer overladt til Teknisk Selskabs Skole i København, der ogsaa en Tid lang vedblev at føre Tilsyn med Provinsskolerne. Allerede Kramp havde paabegyndt et saadant Tilsyn. Fra 1883 bevilgedes en særlig Sum, saa at Staten kunde lønne en tilsynsførende. Ogsaa paa andre Punkter blev Staten nu gavmild. Navnlig bevilgedes meget betydelige Summer til Opførelsen af Bygninger for de tekniske Skoler, indtil 1900 ialt 6—700.000 Kr.⁴⁹). Fra 1888 gaves desuden for hele Landet aarligt 4000 Kr. til uformuende Elevers Uddannelse, og siden 1880'erne fik flere af de nye Fagskoler i København nogen Støtte. Tegne- og Industriskolen for Kvinder fik omkring 1890 ikke mindre end 10.000 Kr.⁵⁰).

⁴⁴) Medd. fra Fællesrepræsentationen 1888—91, 66-74.

⁴⁵) Teknisk Skoletidende Febr. 1901, efter Ministerialtidendes Aarsberetninger vedr. de tekniske Skoler for 1890'erne.

⁴⁶) Ministerialtidende 1901, 684-88.

⁴⁷) Herom Oplysninger i C. Nyrops Aarsberetninger vedr. Industrien i Industriforeningens Tidsskrift, saaledes om 1882, 1883, 1890 og 1893.

⁴⁸) Beretning om Mødet af Delegerede for danske Kjøbstæder i Odense 17/11 — 18/11 1869, 54-55.

⁴⁹) Oversigt i Bidrag til dansk Haandværkerundervisnings Historie, red. af M. Rasmussen 1916, 502-07.

⁵⁰) Medd. fra Fællesrepræsentationen 1888—91, 458-61.

Ligesom Københavns Kommune støttede det tekniske Selskabs Skole med aarlige Bidrag og tillige gav 92.000 Kr. til Opførelsen af dens Bygning, saaledes maatte Købstadskommunerne ogsaa spæde til overfor deres tekniske Skoler, og ude i Landet fandtes Amtsunderstøttelse til Ophold paa Haandværkerhøjskoler⁵¹).

Da der 1891 oprettedes en teknisk Provinsskoleforening, overtog den en Del af Virksomheden med at skaffe og fordele Statstilskuddene; men den arbejdede desuden paa at tilvejebringe en ensartet Undervisning i Skolerne. Hidtil havde den københavnske Skole søgt at virke herfor ved Afholdelsen af Tegnelerer-kursus og af Udstillinger af Elevarbejder. Dette førte Foreningen videre, ligesom den 1893 begyndte at udgive en teknisk Skoletidende. Nogen Betydning for Undervisningens Ensartethed fik nok ogsaa efterhaanden det Lærebogs-materiale, som bl. a. det tekniske Selskabs Skole tilvejebragte⁵²).

En ung Haandværker kunde saaledes omkring 1900 blive ganske anderledes udrustet end sine Fagfæller et Hundrebaar tidligere. Sted efter Sted var det begyndt med, at en Skare Lærlinge samledes om en maaske nødtørfvig Tegneundervisning, maaske under saa fattige Forhold, at hver Dreng maatte møde med sit eget Tællelys at tegne ved. Ved Aarhundredets Slutning rejste sig i snart alle Byer statelige og solide Skolebygninger, hvor mangfoldige Færdigheder og Videnskaber indøvedes. Skolernes Opkomst var blevet nødvendiggjort ved de tekniske Fremskridt, som ofte var ufattelige, hvis man ikke metodisk og teoretisk blev indviet i dem. Til Dels drev den stærke Befolkningsforøgelse og deraf følgende Konkurrence de unge til at udruste sig saa godt som mulig i Kampen for Tilværelsen. Til Dels imødekom Skolerne den dygtige Ungdoms Trang til at kende en Sag til Bunds. Kun faa kunde nu mere drømme om at blive en god Haandværker eller en dygtig faglært i Industrien uden at have nogen teoretisk Kundskab i sit Fag.

Fagprøver.

Medens Mesterprøverne stort set forsvandt efter Næringsfrihedens Indførelse, vedblev Svendepøverne at danne Afslutning paa adskillige unge Haandværkeres Læretid. I en længere Aarrække afholdtes Prøverne imidlertid under temmelig forvirrede Forhold¹). Ifølge Næringsloven skulde der aabnes Adgang for dem, der ønskede det, til at aflægge Svendepøver i Haandværksfagene efter Regler, der skulde fastsættes af Kongen. Om Prøverne skulde afholdes af det offentlige eller overlades til det private Initiativ, forlød der intet. De Lav, der vedblev at bestaa, var gennemgaaende villige til at lade Prøverne foretage, ligesom de hidtil havde gjort; men Regeringen var lige ved at ønske, at Lavene ganske opgav al Afholdelse af Duelighedsprøver. I alt Fald

⁵¹) Jfr. Landhaandværkeren 20/10 1895.

⁵²) Eks.: C. J. Dehli: Haandbog for Bødkere 1862; Haandbog i Bogtrykkerkunsten tildels udarbejdet efter fremmede Kilder 1872; C. Kielberg: Bygningssnedkeren, praktisk Haand- og Hjælpebog, 1877; H. C. Nielsen: Haandbog for Vævere, 1881; F. Borup: Teglværks-industri, kortfattet Vejledning for Teglbrændere, udg. af den tekniske Forening 1886; S. Chr. Petersen: Vejledning for Lærlinge i Haarklipning og Barbering, udg. af Barberforeningen af 1861, 1887; Emil Sørensen [Selmar]: Vejledning i praktisk Typografi for yngre Sættere, 1891. — Ferd. Jensen: Haandbog i Mølleindustrien, udg. af Kbh. Møllestens-fabrik 1893; Actoni Frandsen: Vort Haandskomageri samt Vejledning i Tilskæring efter Grundrids-Systemet, 1897.

¹) Om Svendepøvers Aflæggelse 1862—79: C. Nyrop i Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 95-107; denne Afhandling er benyttet paa talrige Punkter i det følgende.

ved en enkelt Lejlighed, overfor Københavns Snedkerlav 1866, bestred Indenrigsministeriet et Lavs Ret til at afholde Svendep prøve efter sit gamle System. At dømme efter den Betænkning, der blev afgivet af Arbejderkommissionen af 1875²⁾, var det Ministeriets Mening, at en Prøve, der blev afholdt helt uden offentlig Medvirken, ikke skulde tillægges Gyldighed.

Nogen anden Udvej end Lavsprøverne blev dog ikke aabnet straks ved Nytaar 1862, men først ved et Par tildels enslydende Regulativer, som Indenrigsministeriet udstedte, et for København $\frac{9}{8}$ 1862, et for Købstæderne $\frac{20}{8}$ 1864. Tilsynet med Udførelsen af Prøverne blev derved overdraget til særlige Kommissioner, bestaaende af en Magistratsperson som Formand og 2 fagkyndige samt eventuelt 1 tegnekyndigt Medlem. Prøverne skulde i København afholdes 4 Gange om Aaret, i Provinsen 2. Hvem der ønskede at indstille sig, behøvede blot at melde sig til Kommissionsformanden. I København skulde betales 5 Rdlr. i Gebyr til Stadens Kasse; men herfor skulde saa ogsaa tilvejebringes Lokaler og leveres Materiale til Arbejdets Udførelse. Til Gengæld fik Aspiranterne ingen Raadighed over de færdige Arbejder. Dette ændredes dog allerede $\frac{15}{8}$ 1864, idet Gebyret nedsattes til 1 Rdlr. 48 Sk. Hvis Kommissionen derefter ikke havde Lokale og Materiale at stille til Raadighed, maatte Aspiranterne selv sørge derfor mod at faa Produktet. Denne Ordning kom ogsaa til at gælde i Provinsen. Sluttelig skulde Prøvearbejderne opvises for Kommissionen, helst paa Raadhuset, og de, der bestod, skulde have Svendebrev. Medens der i det københavnske Regulativ var foreskrevet Prøver for 43 Fag, anførte Provinsregulativet kun Prøver for 28 Fag³⁾, men der tilføjedes i begge, at Kommissionerne, naar fagkyndige var til at skaffe, kunde fastsætte Prøver i andre Fag end de anførte og antage andre Prøvestykker end dem, Regulativerne nævnedes. De Arbejder, der forlangtes, var for det meste af hverdagslig Karakter.

Det lykkedes saaledes at skabe en Ordning, der ikke var meget forskellig fra Lavstidens, men maatte antages at vinde Haandværkerstandens Bifald. Den blev ogsaa benyttet, men langtfra eneraadende. En lang Række af Lavene vedblev trods Regeringens Uvilje med Prøvernes Afholdelse, og Københavns Magistrat modtog stadigvæk Opvisning af Lavsprøver. Københavns Bødkerlav, der var meget ivrigt til at afholde Prøver, lod indtil 1878 Prøverne udføre i Oldermændens Hus, derefter i Læremesterens⁴⁾. I Malerlavet vedblev man til 1884 at lade Svendep prøverne udføre hos Oldermænden, som til Gengæld fik 4 Kr. pr. Prøve; men derefter lod man sig nøje med en Attest fra Læremesteren om, at Aspiranten selv havde udført den Prøve, han mødte op med⁵⁾. I Skomagervaret vedtog man 1863, at Oldermænden skulde have Godtgørelse for Værksted, Varme og Lys ved Svendestykkers Forfærdigelse⁶⁾. Ogsaa de københavnske Lav for Blikkenslagere, Drejere, Hattemagere, Karetmagere, Rebslagere, Sadel-

²⁾ Betænkning afgiven af den if. kgl. Res. $\frac{20}{8}$ 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 34.

³⁾ De Fag, der anførtes for København, men ikke for Provinsen, var af Fag med Tegneprøve: Bøssmagere, Kandestøbere, Naalemagere, Sejlmagere, Stenhuggere, Stolemagere, Sværdfege, Tapetsere, af Fag uden Tegneprøve: Ankersmede, Dugmagere, Knapmagere, Parykmagere, Possementmagere, Sporemagere og Tøjsmede, altsaa lutter Fag, der var ved at forsvinde eller talte faa Udøvere.

⁴⁾ Kbh. Bødkerlavs Ind- og Udskrivningsprotokol for Dreng og Svende 1825—75. H. C. Roede & J. Hansen-Kongslev: Bødkerlavets Festskrift $\frac{2}{5}$ 1908, 46.

⁵⁾ Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, $\frac{21}{1}$ 1882 og $\frac{18}{10}$ 1883.

⁶⁾ Kbh. Skomagervarets Bestyrelses Forhandlingsprotokol 1848—70, $\frac{27}{4}$ 1863.

Antal Svendeprøver aflagt i en Række Fag i København før og efter Lavstvangens Ophør.

	Tvungne Prøver 1852—61	Frivillige Prøver 1862—71
Bagere	150	242
Barberer	84	113
Blikkenslagere	153	59
Bogbindere	115	118
Bundtmagere	17	2
Bødkere	190	149
Drejere	74	28
Garvere	39	18
Guldsmede	109	35
Hattemagere	25	86
Hjul- og Karetmagere	279	120
Kobbersmede	38	12
Malere	278	168
Murere	392	245
Naalemagere	17	5
Possementmagere	20	1
Rebslagere	111	73
Sadelmagere	314	117
Skomagere	676	409
Skrædere	192	61
Slagtere	170	173
Smede (alle Slags)	820	601
Snedkere	823	263
Stolemagere	116	28
Tøjmagere	37	4
Tømrere	865	411
Urmagere	63	15
Ialt for de anførte Fag	6167	3557

magere, Smede og Urmagere antog Svendeprøver⁷⁾. Hos Køge Skomagere vedtog man 1879, at en Lærling hos en Mester udenfor Lavet kunde fremstille sig ved Lavet for at gøre Prøve⁸⁾.

Særlig maatte de Fag, der ikke stod opført i Svendeprøveregulativerne, føle sig opfordret til at klare sig paa egen Haand. Hertil hørte mærkeligt nok et udbredt Fag som Bagernes. Barbersvendenes Forening i København indrettede ganske privat en Barbereksamen⁹⁾. Glarmesterforeningen af 1870 udarbejdede Vedtægter for Aflæggelse af Svendeprøve 1876¹⁰⁾, og samme Aar nedsatte den første danske Typografkongres, den saakaldte Bogtrykkerdag, en Kommission angaaende Fagprøver¹¹⁾.

Trods alle Bestræbelser undlod alligevel i en stor Del Fag de fleste Lærlinge at dokumentere deres Færdighed ved at aflægge Prøve, et Faktum, der blev brugt i Argumentationen af dem, der paastod, at Fagdygtigheden gik tilbage. Ikke mindst var dette Tilfældet i de større Haandværk, som ovenstaaende Tabel

7) For Industri og Haandværk 1898, 339-53; 1899, 317-23. — [Steenberg:] Kbh. Blikkenslager-Laugs Historie 1547—1898, 1914, 114. — Kbh. Drejerlavs Protokol 1744—50, 1877—1900. — O. P. Wiboe: Uhrmagerlavet i Kbh. 1857—1930, 5-6.

8) Køge Skomagerlavs Svendeprotokol 1818—1906, 29/6 1879.

9) Fr. Wulff: Det kbh.ske Barberlavs Historie, 1906, 291-94.

10) Vedtægt for Aflæggelse af frivillige Svendeprøver i Glarmesterfaget 15/4 1876, U.B.

11) Typ.-Tid. 10/6 1876.

viser¹²⁾. I Provinsen stod det formodentlig endnu værre til. I mange Byer blev der vistnok overhovedet ikke aflagt Prøver, og kun i nogle faa Købstæder blev der aflagt ud over nogle faa Prøver. 1875 aflagdes der i Helsingør 33 Prøver, i Odense 32, i Hillerød 27, i Svendborg 26, i Aalborg 18 o. s. v. 1879 blev der i Helsingør udlært 31 Dreng; men kun 23 aflagde Prøve. I Slagelse var de tilsvarende Tal 24 og 20, i Kolding 30 og 10.

Denne Udvikling forekom de gammeldags Haandværkere uheldig, og allerede i 60'erne besluttede Haandværkerforeningen i København derfor at opmuntre til Aflæggelse af Svendeprøver ved Uddeling af Belønningsmedaljer. 1867 fastlagde man ved et Regulativ Retningslinjerne for Uddelingen¹³⁾. Man nævnede ved denne Lejlighed ikke med et Ord de Prøver, der blev aflagt for de offentlige Kommissioner. Afgørelsen af, hvem der fandtes egnet til Udmærkelserne, blev overladt til Lavene. Man uddelte baade Sølv- og Bronze-medaljer. Allerede 1867 stiftedes desuden af Kammerherreinde Howden-Rønnenkamp i Tilknytning til Haandværkerforeningen et Legat paa 4000 Rdlr., hvis Renter skulde anvendes til Præmier i Form af Bøger og Instrumenter til de dygtigste¹⁴⁾. 1881 skænkede Juvelerer P. Hertz et Legat paa 1000 Kr., hvis Renter aarligt skulde tilfalde den, der udførte det bedste Sølvmedaljestykke¹⁵⁾. Ogsaa fra andre Sider virkedes der for Svendeprøverne. Flere af de nydannede Foreninger fra 70'erne lod Prøver afholde. Deriblandt Urmagerforeningen af 7/4 1875, der tillige 1876 udsatte en Præmie paa 100 Kr. for det smukkeste Prøvearbejde¹⁶⁾. Selv et Par socialistiske Fagforeninger, Bødkernes og Murnernes, indlod sig 1875 paa at bedømme Svendeprøver. I Murerfagforeningen kunde dette begrundes med, at man ikke kunde blive optaget uden at have aflagt Prøve. Ellers stillede Fagforeningerne almindeligvis ikke saa strenge Krav ved Optagelsen, men nøjedes med at kræve, at vedkommende havde overstaaet en vis Læretid, gerne paa 3 Aar¹⁷⁾. Det gamle Murersvendelav krævede ikke Prøve for Optagelse; men Folk uden Prøve var lidet ansete, og selv om de var dygtige, blev de ofte forulempet af Kammeraterne¹⁸⁾. Lærlingeforeningen af 1874 havde paa sit Program at virke for Svendeprøver og forlangte, at Lærlinge under Foreningens Varetægt skulde aflægge Prøve. Om fornødent udnævnte Foreningen selv et Par Skuemestre til at foretage Bedømmelsen. De dygtigst udførte Prøvestykker belønnedes med Værktøj¹⁹⁾. De Prøver, der kun blev forelagt Lærlingeforeningen, er ikke regnet med i ovenstaaende Tabel.

Foruden til København udstrakte Lærlingeforeningen denne Virksomhed til Aalborg²⁰⁾. Mere Betydning for Svendeprøverne i Provinsen fik dog de lokale Haandværker- og Industriforeninger. Den københavnske Haandværkerforenings Uddeling af Medaljer efterlignedes i Aarhus fra 1870, hvor man dog tog Hen-

¹²⁾ Tabellens Tal fra Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 36-37 og 106 (Tallene samlet af Haandværkerforeningen).

¹³⁾ Regulativ ang. de Bestemmelser, som skulle følges ved Uddelingen af Haandværkerforeningens Medaille for fortrinligt udførte Svendeprøver, vedtaget 27/2 1867; et revideret Regulativ vedtoges 18/3 1885, begge i K.B.

¹⁴⁾ H. R. Hiorth-Lorenzen & Ellen Rosendahl: Repertorium over Legater I, 1903, 263.

¹⁵⁾ Maanedsskr., udg. af Industriforeningen i Kbh. 1882, 28.

¹⁶⁾ Festskrift ved Urmagerforeningen af 7/4 1875's Jubilæum 1900, 7 og 10. — Beretning om de aarligt aflagte Prøver i Tidsskr. for Uhrmagere.

¹⁷⁾ Bruun 432-33.

¹⁸⁾ Blad for Foreningen til Lærlinges Uddannelse Maj 1878.

¹⁹⁾ Folkets Avis 9/12 1876. — Aarsberetningerne i Foreningens Blad.

²⁰⁾ For Industri og Haandværk 1902, 373.

syn til de officielt aflagte Svendepøver, og i Nykøbing F. fra 1873²¹). Fra sidstnævnte By udgik tillige Initiativ til en ensartet Bedømmelse af Prøverne i de forskellige Købstæder. I første Omgang kom det dog kun til Samarbejde mellem de lolland-falsterske Byer. Svendepøverne interesserede iøvrigt særlig Fællesrepræsentationen for dansk Haandværk og Industri²²).

Foruden ved Belønninger søgte man at fremme Lysten til at aflægge Svendepøver ved at afholde Udstillinger af Prøvestykker²³). Til Trods for disse Foranstaltninger tiltog Prøvernes Tal ikke synderlig. Det skyldtes ikke alene de unge, men ogsaa den Ligegyldighed, som adskillige Mestre viste Sagen²⁴). I flere af Fagene havde Prøverne vistnok ogsaa mistet deres alvorlige Karakter, eller de blev udført under saa slet Kontrol, at man overhovedet ikke kunde tillægge dem nogen Betydning²⁵). Efter Malersvendenes Opfattelse blev Malerlavets Svendepøver det rene Nonsens, da man gik over til at lade dem udføre paa Læremesterens Værksted²⁶). Ligesom i Lavstiden blev en Lærling ofte, naar han ikke mentes at kunne bestaa Prøven i København, sendt til en Provinsby, hvor det gik lettere. I 80'erne vedtog Københavns Murersvende, at Svendepøven skulde aflægges i den By, hvor man fik udlært — navnlig maatte Københavnerne ikke aflægge Prøve i Nyborg²⁷). Endnu 1889 taler Anton Nielsen om »den temmelig betydningsløse Ceremoni at gøre Svendestykke«, som man dog nødvendigvis maatte igennem, hvis man skulde begaa sig i Byerne. Købstædernes Svende taalte nemlig ikke, siger han, nogen iblandt sig, som ikke var »blevet gjort til Svend«, og en udlært fra Landet, der kom til Byen uden at have gjort Prøve, blev bestandig drillet og kaldt Dreng²⁸).

Disse Forhold vakte snart Diskussion, og det endte med, at Fællesrepræsentationen udarbejdede Forslag til et nyt Regulativ for Prøvernes Aflæggelse. Dette Forslag blev sendt til Indenrigsministeriet²⁹) og resulterede i, at der den 3/10 1884 udkom to nye næsten enslydende Regulativer for København og Købstæderne. Paa et enkelt Punkt blev Fællesrepræsentationens Forslag ikke fulgt. Den havde ønsket Svendepøvekommissionen ogsaa paa Landet; men herom blev der ikke Tale. Ellers benyttedes Udkastet i det væsentlige. Haandværker- og Industriforeningerne fik Indflydelse paa Kommissionens Sammensætning. Der skulde nu være 5 Mand i hver Kommission. Formanden vedblev at være et Medlem af Magistraten; i København skulde Haandværkerforeningen fremtidig

21) Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 99. — Vedtægter, hvorefter Industri- og Haandværkerforeningen i Nykøbing paa Falster virker til Opmuntring for og Uddannelse af vordende Haandværkere, 1873; Regler for frivillige Duelighedsprøver i Nykøbing p. F. og Adkomst til Industri- og Haandværkerforeningens Prisbelønning derfor, begge i K.B.

22) Som Følge heraf indeholder Fællesrepræsentationens Arkiv adskillige Aktstykker vedr. Svendepøvers Aflæggelse, saaledes: Regler for Svendepøvers Aflæggelse i Rongsø og Sønderhalds Herreders Haandværkerforening (under 1882/34); Vedtægter for Aflæggelsen af frivillige Duelighedsprøver i Aalborg Haandværkerforening (1883/38) og Regulativ for Uddeling af Diplomer i Helsingør (1883/40).

23) Oplysninger herom i Maanedsskr., udg. af Industriforeningen i Kbh.

24) F. Eks. udtalt i Brev fra Nykøbing F. 11/9 1880 i Fællesrepræsentationens Arkiv 1880/81.

25) Jfr. Thalbitzer i Medd. fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 8.

26) C. M. Loldrup: Festskr. i Anl. af Malernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1906, 22; alt for megen Vægt tør dog maaske ikke lægges paa Malersvendenes Mening, idet de var Modstandere af tvungne Svendepøver (Soc.-Dem. 11/11 1893).

27) Haandværkerbladet 11/7 1885.

28) Anton Nielsen: Landhaandværkerne før og nu, 1889, 11.

29) Medd. fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 143-50.

vælge 2 Medlemmer, det ene tegnekyndigt, det andet teoretisk uddannet og haandværkskyndigt; de 2 øvrige Medlemmer skulde være praktiske Haandværkere, der for hvert enkelt Fag eller Faggruppe valgtes af vedkommende Lav eller Mesterforeninger, for Fag, der ikke havde Foreninger, af Magistraten. I Købstæderne derimod beholdt Byraadet Retten til at vælge det haandværkskyndige og det tegnekyndige Medlem, og kun de 2 praktiske Haandværkere skulde vælges af de lokale Fag-, Industri- og Haandværkerforeninger, hvis saadanne fandtes; ellers valgte Byraadet ogsaa dem. Prøverne skulde nu overalt kun foregaa halvaarligt. Saa vidt muligt skulde der modsat før stilles forskellig Opgave til hver Aspirant, ogsaa indenfor samme Fag. Den Mester, hos hvem Prøven blev udført, skulde om fornødent afgive en Erklæring, hvori han paa Ære og Samvittighed bevidnede, at Aspiranten ikke havde faaet Hjælp. Regulativerne sluttede med for hvert Fag at nævne eet eller flere Eksempler paa passende Prøvestykker.

Dette Forsøg paa at hindre Eksamenssnyderiet blev ikke i første Omgang fulgt af videre Forøgelse i Tilstrømningen til de officielle Prøver. I København indstilledes det første Aar 289 Lærlinge, hvoraf 268 bestod, i hele Landet 803, hvoraf 753 bestod. I 16 Købstæder blev der overhovedet ingen Prøve aflagt; men der var store Variationer fra By til By og fra Fag til Fag. I Holbæk var der 35 Svendeprov, i Helsingør kun 9. Især var det Byningshaandværkerne, der søgte den officielle Anerkendelse; Smede og Skomagere var mere tilbageholdende; Skrædere, Karetmagere og Bagere kom der næsten slet ikke³⁰). Blandt dem, der bestod i København, fik 21 Sølvmedalje, 18 Bronzemedalje og 29 Ros³¹).

Den ringe Tilslutning skyldtes til Dels de privat afholdte Prøver³²). Lavsprøverne florerede stadig³³). I København aflagde saa at sige alle Udlærlinge blandt Bagere og Blikkenslagere Prøve for Lavet. 1862—1900 prøvede ved Lavene ialt 231 Bagere og 1143 Bødkere. Ved Smedelavet, hvortil alle Arter af Smede søgte, prøvedes i samme Tidsrum 2305 Klejn- og Maskinsmede, 11 Bøssmagere, 14 Tøjsmede, 1520 Grovsmede, 20 Skibssmede, og 8 Nagelsmede. Nye Regulativer for Prøvernes Aflæggelse indførtes af Bagerne 1889, af Bødkerne 1895. Skomagernes gik over til at kræve en lettere Prøve, end det officielle Regulativ foreskrev. Man ansaa det tilstrækkeligt at bunde en Sko eller Støvle. I Praksis brugte man ikke mere udenfor Fabrikkerne at naadle, d. v. s. sy Overlæder. Fællesrepræsentationen forsøgte at faa lempet den officielle Prøve; men Autoriteterne vilde ikke fremme Specialiseringen³⁴). I Urmagerlavet var der baade en stor og en lille Prøve. Den sidste skærpedes 1899; den kunde tillige aflægges ved Urmagerforeningen af $\frac{1}{4}$ 1875³⁵). I Provinsen holdt navnlig

³⁰) Medd. fra Fællesrepræsentationen 1885—88, 117-25.

³¹) Beretning om Svendeprov, der i 1885 er aflagte i Kjøbenhavn for Kommissionen for Afholdelse af de i Næringsloven af $\frac{29}{12}$ 1857 § 27 omdeltede Svendeprov, 1886; lignende Aarsberetninger findes ogsaa for hvert af de flg. Aar.

³²) Om de private Prøver: For Industri og Haandværk 1898, 339-53; 1899, 312-30; 1900, 63-74; 1902, 373-76, 381-85 og 390-92. Oplysninger herfra er jævnlig benyttet i det følgende.

³³) De vedblev i Kbh. bl. a. hos Bagere, Blikkenslagere, Bogbindere, Bødkere, Karetmagere, Sadelmagere, Skomagere og Smede; hos Hattemagere og Rebslagere var de aflagende; hos Drejerner genoplivedes de 1891, hos Glarmestrene 1897. — Herom bl. a.: Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, $\frac{2}{3}$ 1885 og $\frac{11}{2}$ 1890; [Steenberg:] Kbh. Blikkenslager-Lauges Historie 1547—1898, 1914, 114 og 130; Dansk Bødkertidende Maj 1895; R. Berg: Malerlauget 1622—1902, 142; Aarsberetninger i Nordisk Skomagertidende.

³⁴) For Industri og Haandværk 1892, 294-97. — Kbh. Skomagerlavs Indkomne Breve 1858—1904, $\frac{10}{2}$ 1892 og Skrivelse fra 1892 blandt Koncepter 1847—1902.

³⁵) Festskrift for Uhrmagerforeningen af $\frac{1}{4}$ 1875's 25 Aars Jubilæum, 1900, 33.

Antal aflagte Svendeprøver 1862—1900³⁶⁾.

	København						Provinzen	
	ved offentlig Kommission	ved Lavene opvist for Magistraten	ikke opvist for Magistraten	ved Lærlinge- foreningen af 1874	Skomagervet	Smedelavet	i Antal Byer	ialt
1862.....	21	274	42	30		
63.....	91	175	67	..	46	36		
64.....	56	138	94	..	42	50		
1865.....	102	161	93	..	50	48		
66.....	118	160	95	..	43	43		
67.....	101	154	98	..	44	58		
68.....	121	137	83	..	37	55		
69.....	147	120	105	..	44	74		
1870.....	154	159	138	..	41	73		
71.....	164	140	108	..	27	64		
72.....	125	129	131	..	32	75		
73.....	170	107	144	..	21	83		
74.....	174	102	167	..	25	96		
1875.....	226	133	159	..	20	91	..	
76.....	209	125	161	..	17	79	..	
77.....	160	105	154	14	20	93	..	
78.....	160	121	176	40	18	96	..	
79.....	186	135	211	77	24	88	..	
1880.....	293		..	ca. 60	26	94
81.....			..	ca. 50	10	96
82.....			..	64	24	74
83.....			..	75	25	83
84.....	327		..	49	25	116
1885.....	268	19	17	102	53	753
86.....	251	22	23	125	55	791
87.....	284	25	22	127	58	885
88.....	308	36	23	133	58	966
89.....	295	52	49	110	60	1016
1890.....	300	49	32	124	61	1038
91.....	288	40	33	118	63	968
92.....	313	42	30	128	63	1048
93.....	288	26	27	148	67	1120
94.....	279	32	33	132	66	1130
1895.....	308	Private Prøver aflagt i hele Landet		45	39	152	66	1296
96.....	392	47	35	170	64	1473
97.....	377	49	23	154	69	1589
98.....	442	629	..	47	18	171	68	1750
99.....	475	545	..	18	19	137	70	1950
1900.....	553	574	..	37	17	152	71	2330

Skomagervet-, Smede- og Snedkerlavene Prøver³⁷⁾. Det berygtede Murerlav i Nyborg prøvede foruden sine egne ogsaa talrige Udlæringer fra andre Byer, 1898 saaledes ialt 36. Efterhaanden afholdt ogsaa en Række af de nyoprettede

³⁶⁾ Om de i Kbh. opviste Prøver aarlig i: Staden Kbh.s Regnskab og Beretn. om Kommunens Anliggender. — Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 101; 1885—88, 122-23. — For Industri og Haandværk 1898, 346-47 og 349; 1899, 319 og 322; 1900, 67; 1902, 341, 344, 383. — Aarsberetninger i Blad for Fore. til Lærlinges Uddannelse.

³⁷⁾ Saaledes Skomagere i Odense, Aalborg, Aarhus, Horsens og Grenaa, Smede i Roskilde, Odense og Aarhus, Snedkere i Aalborg, Vejle og Horsens; desuden i Roskilde Sadelmagere, i Odense Bødkere, Malere, Murere, Sadelmagere og Slagtere.

Mesterforeninger Prøver³⁸⁾, og samtidig vedblev en Del af Haandværkerforeningerne og Foreninger til Uddannelse af Lærlinge at bedømme Prøvestykker.

Følgen af de brogede Forhold var, at i en By som Aalborg kunde f. Eks. en Bødkerlærling komme til at aflægge Prøve baade for den officielle Kommission, for sit Fags Mesterforening, for Byens Lærlingeforening eller for dens Haandværkerforening. De praktiske Resultater af de privat aflagte Svendepøver kom næppe til at staa i Forhold til Anstrengelserne. En Oversigt over deres Antal haves for hele Landet først fra 1898; men da var det aarlige Antal kun nogle faa Hundrede. Yderst betænkeligt for disse Prøvers Rygte var det, at alle de indstillede almindeligvis bestod, medens der ved de offentlige Prøver var en Dumpeprocent paa 6, idet der her var mange, som ikke kunde klare Tegneprøverne³⁹⁾.

Efter nogle faa Aars Forløb begyndte de offentlige Prøver at blive mere søgt, og i Slutningen af 90'erne steg Tallet paa dem, der aflagde saadanne Prøver, kraftigt; men endnu Aar 1900 var det antagelig ikke Halvdelen af Landets Ud-lærlinge, der aflagde Prøver. Medvirkende til Fremgangen var det maaske, at Fællesrepræsentationen fra 1886 begyndte at uddele Medaljer efter lignende Principper som Københavns Haandværkerforening. Det første Aar uddeltes rigtignok kun 12 Medaljer; men Tallet voksede efterhaanden, og i 1899 uddeltes 14 Sølv- og 45 Bronzemedaljer⁴⁰⁾. De Bestræbelser, som Fællesrepræsentationen udfoldede for at opnaa mere Ensartethed i Udførelsen og Bedømmelsen af Prøvestykkerne, førte derimod ikke til noget⁴¹⁾. Blandt de Fag, der i 90'erne indførte Aflæggelsen af Prøver, var Bogtrykkerfaget i København, idet Typografer og Trykkere fra 1895 begyndte at aflægge Prøver for de offentlige Kommissioner, stimuleret dertil af Fagskolen for Boghaandværk⁴²⁾.

For de officielle Svendepøvers Vedkommende haves der fra 1885 mere ind-gaaende Oplysninger⁴³⁾. Den Udmærkelse, som ifølge Loven skulde tillægges de dygtigste, blev i de første Aar tildelt omkring 14 pCt. af de bestaaede; men disse 14 pCt. fordeltes meget ulige fra By til By⁴⁴⁾. Den tidligste Alder, hvori nogen aflagde Svendepøve, var 16 Aar; men den største Del af Prøverne, hen-ved tre Fjerdedele, blev aflagt af dem, der var 18—20 Aar, deraf flest igen 19 Aar. Omkring Halvdelen af Prøverne blev aflagt efter 4 Aars Læretid, over en Fjerdedel efter 5 Aars Læretid. Til Sammenligning kan tjene, at for dem, der indstilledes til de private Prøver 1898—1901, faldt Prøvealderen gennem-

³⁸⁾ Saaledes Billedskærerforeningen 1882—88, Centralforeningen for Skomagermestre i Østifterne fra 1886, Kbh. Brolægningsentreprenører fra 80'ernes Slutning, Dansk Møllerforening fra 1892, Urmager-Centralforeningen fra 1894. Fra omkring 1900 begyndte ogsaa Foreninger af Smedemestre og af Skrædermestre paa Landet at afholde Prøver. — Herom bl. a.: Barber- & Frisar Journal 1/10 1891 og 1/8 1895; Mølleri Tidende 12/4 1892 og 31/1 1893; Tidsskrift for Uhrmagere Sept. 1894; Dansk Bødkertidende Maj og Sept. 1895; Dansk Bogbinder-Tidende Aug. 1900; Slagter-Tidende 1/12 1900; Aflæggelse af Svende-Prøver for Uhrmager-Foreningen i Odense, vedt. 25/2 1898, U. B.

³⁹⁾ For Industri og Haandværk 1892, 375; 1899, 328 og 1902, 392.

⁴⁰⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1885—88, 60 og 1888—91, 496-97. — For Industri og Haandværk 1899, 336.

⁴¹⁾ Fag- og Modeltidende for Snedkere Juli 1887. — Medd. fra Fællesrepræsentationen 1888—91, 75-76. — C. Nyrop: Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk 1879—1904, 55, 80-82.

⁴²⁾ Dansk Bogtrykker-Tidende Apr. og Nov. 1896.

⁴³⁾ Aarsberetninger om Svendepøve i Medd. fra Fællesrepræsentationen og fra 1892 i For Industri og Haandværk.

⁴⁴⁾ For Industri og Haandværk 1895, 413.

snitlig lidt senere, idet der her var forholdsvis flere med 5 Aars Læretid. De Lav og Mesterforeninger, der var saa ivrige for Svendeprøvers Afholdelse, undlod aabenbart ikke at kræve en dygtig lang Læretid.

Stridigheder kunde undertiden opstaa, naar en Udlærling blev befundet udygtig. I et Tilfælde, hvor en Bogtrykkersvendeprøve blev kasseret, gik Sagen for en Voldgiftsret, og Faderen fik 50 Kr. i Erstatning, medens Lærlingen maatte tiltræde et Aars Ekstrauddannelse hos et anset Firma for at indhente det forsømte⁴⁵⁾. I Lærlingeforeningens Kontrakter var det bestemt, at Læremestrene skulde betale Udgifterne ved eventuelle Svendeprøver, og hvis Lærlingen ikke bestod og heller ikke kunde faa et Lærebrev, skulde Mesteren yde Erstatning⁴⁶⁾.

Den, der bestod den officielle Prøve, skulde efter 60'ernes Regulativer have et Vidnesbyrd derom, men efter 1884-Regulativerne et Svendebrev, underskrevet af Kommissionens Formand. Det lykkedes ikke Fællesrepræsentationen at faa afhjulpet den Mangel, at Dokumentet kun var affattet paa Dansk⁴⁷⁾; men man opnaaede at faa Svendebrevene gjort ensartede⁴⁸⁾. De private Foreninger gav vistnok ogsaa for det meste Svendebreve til dem, der aflagde Prøve; men visse Steder tildeltes Lærebrev eller Svendebeviser, selv om der slet ikke blev aflagt Prøve. Man nøjedes da med at bevidne Læretidens Længde og at anbefale Svenden til Fagfæller⁴⁹⁾. Endnu var der Udlærlinge, der slet intet Lærebrev fik⁵⁰⁾. Svende- og Lærebrev var nu sjældent saadanne pyntelige Aktstykker som i Lavstiden; men omkring 1900 begyndte man atter at lade store flotte Svendebrev udfærdige, ofte noget bombastiske i Udstyrelsen. De private Svendebeviser havde jævnlig den Fordel for de officielle, at de var forsynet med baade dansk og tysk Tekst.

Som Helhed gik det fremad med Aflæggelsen af Svendeprøver; men der vedblev at være Utilfredshed med deres frivillige Karakter og med, at de kunde aflægges paa saa mange Steder. I Arbejderkommissionen af 1875 var der Enighed om, at ingen andre Svendeprøver end de officielle burde finde Anerkendelse, men at disse burde knyttes til de tekniske Skoler, og Prøverne burde aflægges af alle, før de anerkendtes som Svende⁵¹⁾. Ligeledes forlangte et Flertal i Næringslovskommissionen af 1890 obligatoriske Svendeprøver⁵²⁾. Nogen Indflydelse paa Lovgivningen fik dette ikke; man vedblev at lade Frivilligheden raade, og det offentlige gjorde ikke andet end at give nogle Tilskud til de Skole- og Prøveinstitutioner, som i stor Udstrækning oprettedes og førtes videre efter Lavenes og Mesterforeningernes Beslutninger.

⁴⁵⁾ Dansk Bogtrykker-Tidende Juni 1896.

⁴⁶⁾ Lærlinge-Kontrakt 13/5 1893 i Thiele's Bogtrykkeri.

⁴⁷⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1885—88, 5.

⁴⁸⁾ Jfr. C. Nyrop i For Industri og Haandværk 1893, 275.

⁴⁹⁾ Eks. optrykt i H. M. Christensen: Danske Barbersvendens Organisationshistorie, 1922, 82. — Om Lærebrev: F.K. 1883—96 i Jærindustriens Arkiv. — Kbh. Smedelavs Diverse indeholder Skemaer til Lærebrev, dels et med dansk, dels et med dansk, tysk og fransk Tekst.

⁵⁰⁾ Eks.: O. Bertolt: Tre danske Arbejders Livsindringer, 1925, 167.

⁵¹⁾ Betænkning afgiven af den if. kgl. Res. ^{20/9} 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 34-35.

⁵²⁾ Betænkning afgiven af den af Indenrigsministeriet i Henhold til kgl. Res. ^{21/5} 1890 nedsatte Kommission til Forberedelse af en Revision af Næringslovgivningen, 1893, 20-30.

SVENDEVANDRINGER

Vandringernes Aftagen.

Det Tillæg til Haandværkernes Uddannelse, som Svendevandringerne bragte, vedblev hele det 19. Aarhundrede igennem at have nogen Betydning, og i adskillige Henseender blev Adgangen til at rejse lettere under de frie Forhold efter Lavstvangens Ophør. Naar Lavene blev helt private Sammenslutninger, kunde Myndighederne ikke mere forlange, at Svendene skulde møde med Afskedssedler paategnet af Oldermænd eller Oldgesel. Naar et Lav ikke omfattede alle Mestre indenfor et Fag, kunde det ikke fuldt ud gennemføre Kravet om Fremvisning af Arbejdsbog el. lign. Naar Medlemsskabet i Svendesygekasserne ikke mere var tvungent, kunde Svendene lettere undgaa at sætte sig i Gæld til disse Institutioner. Følgelig kunde Myndighederne vanskeliggøre i en saadan Gæld finde Anledning til at hindre Rejse. Naar der ikke mere var nogen lovbefalet Opsigelsesfrist, kunde Svendene, hvis ikke de havde bundet sig ved særlige Aftaler, naarsomhelst begive sig af Sted.

Den eneste Restriktion af gammeldags Tilsnit, der vedblev at have Retskraft, var Vandrebøgerne. Derimod ophævedes ved en Lov af 12/2 1862 den Plakat af 23/10 1835, der forbød Haandværkssvende at rejse til Lande, hvor Associationer var tilladt. Ved samme Lejlighed ophævedes ogsaa Pastvang for rejsende fra Sverige-Norge og Storbritannien og iøvrigt for de Lande, der vilde ophøre at kræve Pas af danske Statsborgere. Haandværkssvende fra disse Lande kunde derefter kun paatvinges dansk Vandrebog, naar de berejste Danmark for at søge Arbejde. I Forbindelse med Viseringen af Vandrebøgerne for de Svende, der havde haft Arbejde i en By og drog bort derfra, vedblev man paa Politikontorerne i Provinsbyerne i alt Fald for en Tid at modtage Afskedssedler, der var paategnet af de Mestre, hos hvem de bortdragende Svende havde haft Arbejde¹⁾. Senere hen indførtes nogle Lempelser i Vandrebogsordningen. Dette skete først ved Loven om Tilsyn med fremmede og rejsende af 15/8 1875. Dels blev det herved tilladt vandrende Svende at tage Ophold paa Landet. Dels blev de fri for at erlægge nogen Afgift paa Politikontorerne for Viseringen. Regeringen havde foreslaet fuldstændig Afskaffelse af Vandrebøgerne ud fra den Betragtning, at der ikke burde gøres Forskel paa Samfundsklasserne; men et Landstingsudvalg fandt, at »den omvandrende Haandværks- og Arbejdsklasse

1) Eks. paa saadanne Sedler findes fra 1853—61 i Kalundborg Byfogedkontors Dokumenter vedr. Pasvæsenet 1821—69 og fra 1867 i Hillerød Byfogedkontors Diverse Dokumenter Pasvæsenet vedkommende 1819—87.

efter sin Natur og sit hele Forhold indtager en **ekceptionel Stilling i Samfundet**, og at den derfor turde underkastes en **Undtagelseslovgivning**²⁾.

Meget betydningsfuld blev en anden Lempelse, der indførtes paa Initiativ af Fællesrepræsentationen for dansk Haandværk og Industri. Det følte efterhaanden som nedsættende for Svendene, at de hvert Øjeblik skulde henvende sig paa Politikontorerne for at faa Vandrebøgerne viseret. De blev ligesom sat i Klasse med mistænkelige Personer. Andre Statsborgere, selv Arbejds-mænd og Tjenestefolk, kunde frit rejse, hvorhen de vilde, uden Myndighedernes Indblanding. Fællesrepræsentationen betegnede Vandrebøgerne som »en forældet Rest af Fortidens Paslovgivning³⁾. En Henvendelse til Regeringen resulterede i, at Justitsministeriet ^{21/12} 1886 udstedte et Cirkulære til Politimestrene, hvorefter der fra ^{15/1} 1887 ikke skulde kræves Forevisning af Vandrebog for de Haandværkssvende, som var forsynet med Rejsebøger udstedt af de til Understøttelse af rejsende Svende dannede Foreninger⁴⁾.

Man skulde vente, at Lettelserne i Kontrollen saavel som den stærke Vækst i Arbejdernes Tal vilde bidrage til Vandringernes kraftige Tiltagen. Saadan gik det dog ikke. Ganske vist forekommer der ingen bestemte Tal for, hvor mange vandrende Svende der paa en given Tid var; men nogen Oplysning kan, som omstaaende Tabel viser, hentes fra de Pasprotokoller, der skulde føres paa Politikontorerne, og hvori det skulde noteres, hver Gang en Vandrebog blev viseret.

Pasprotokoller er afleveret fra en lang Række Byer til Landsarkiverne for Tiden op til 1870'erne. Fra senere Tid vil de i Reglen endnu være at finde paa Politikontorerne. Til Brug for nærværende Undersøgelse er eftersat Materiale fra Helsingør, Hillerød, Holbæk, Kalundborg, Køge, Maribo, Nakskov, Nykøbing F., Næstved, Ringsted, Slagelse, Stege, Stubbekøbing, Assens, Middelfart, Odense og Svendborg. Protokollerne lader sig ikke alle lige let benytte. Enkelte af dem, saaledes fra Køge, er ført uordentligt. I nogle er der ført to Register, eet for Visering af almindelige Rejsepas, eet for Visering af Vandrebøger. I andre er disse to Slags Viseringer slaaet sammen, og naar der i et saadant Tilfælde er anført om en Person, at han er »Smed«, lader det sig ikke afgøre, om han er Mester eller Svend. Disse Protokoller duer ikke til en Optælling af vandrende Svende. Tilbage bliver Fortegnelserne over Vandrebogsviseringerne, som her er anvendt. Heller ikke de er dog ganske fejlfrie; af og til er der blandt de vandrende Svende opført Folk af andre Bestillinger, saaledes Skærslippere, Positivspillere (Lirekassemænd), Staaltraadsarbejdere (ungarske Musefældefabrikanter) og Handelsfolk, undertiden en Arbejdsmand eller et Tyende. Da disse Personer dog ikke er talrige, i Reglen kun nogle faa Procent af de anførte Tal, er der ikke gjort Forsøg paa at udskille dem ved Tællingerne. En tilsvarende Ufuldkommenhed klæber til Dels ved en Statistik, som Fællesrepræsentationen indsamlede fra 47 Byer for Aarene 1875—79; de omtalte Personer skal her udgøre op til 20—25 pCt. af det samlede Antal⁵⁾. De Byer, hvorfra brugelige Pasprotokoller haves, frembyder ikke alle samme Interesse. Som ogsaa Fællesrepræsentationens Statistik viser, var det højst forskelligt, hvor mange Svende der kom til de forskellige Købstæder. Ikke blot spillede Byernes Størrelse en Rolle, men navnlig deres Beliggenhed. Der kom mange flere igennem de Købstæder, der laa paa Hovedruterne, end gennem de afsides beliggende. Til en Betragtning af Vandrehyppighedens Svingninger maa derfor fortrinsvis vælges Byer, der ligger paa Hovedruter, for at ikke Tilfældigheder skal spille ind. Som en velegnet By for mere udførlige Tællinger er valgt Næstved. Protokollerne herfra er ført med Omhu, og det har været muligt at fremskaffe dem op til Aarhundredets Slutning. Byen ligger ved Hovedvejen sydfra, og det viser sig, at den har haft omtrent ligesaa stor Trafik af vandrende

²⁾ Rigsdagstidende 1874—75, Till. B., 112.

³⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1885—88, 36-38. — Jfr. Haandværkerbladet ^{2/5}, ^{16/5} 1885.

⁴⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1885—88, 137-40, 300-02, 329-30, 393. — Ministerialtidende 1866 A, 177.

⁵⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 114-15. — Skr. fra Haagensen ^{27/10} 1880, Fællesrepræsentationens Arkiv 1880/119.

Antal Viseringer af Svendebøger i forskellige Byer).*

	København	Næstved	Slagelse	Nykøbing F.	Maribo	Stubbe-købing	Odense		Svendborg
							if. Pasjournaler	if. Fællesrepr.s Opgivelse	
1850.....	206	446
1851.....	276	825
1852.....	303	1120
1853.....	329	1169
1854.....	381	..	280	..	2610	..	1336
1855.....	472	460	301	..	2482	..	1527
1856.....	..	933	715	472	435	..	2378	..	1683
1857.....	..	745	673	431	369	..	2319	..	1569
1858.....	..	1422	1464	621	499	..	3051	..	1987
1859.....	..	1548	1191	573	428	..	2305	..	1245
1860.....	..	1236	1562	452	408	..	2398	..	1169
1861.....	..	1234	1454	489	309	..	2261	..	1037
1862.....	..	1025	1399	547	393	..	2222	..	1207
1863.....	..	940	1094	506	274	..	1822
1864.....	..	543	928	241	187
1865.....	..	688	683	..	273
1866.....	..	814	1004	..	842
1867.....	..	871	947	1601
1868.....	..	939	518	..	1975
1869.....	..	1017	768	..	1893
1870.....	..	891	1704
1871.....	..	728	170	1399
1872.....	..	495	133	1013
1873.....	..	461	96	1000
1874.....	..	309	56	834
1875.....	1426	373	348	55	826	717	..
1876.....	1782	534	474	60	1050	913	..
1877.....	2262	964	819	599	..	127	1547	1259	..
1878.....	2298	1054	1211	808	..	227	2021	1880	1308
1879.....	2185	1277	1378	889	..	336	2013	1873	1344
1880.....	2463	2632
1881.....	4849	1864
1882.....	1648
1883.....	4392	981
1884.....	..	825	1384
1885.....	..	1125	1718
1886.....	..	1090	1794
1887.....	..	437	676
1888.....	..	309	596
1889.....	..	278	562
1890.....	..	203	666
1891.....	..	235	529
1892.....	..	273	692
1893.....	..	394	746
1894.....	..	407	898
1895.....	..	388	903
1896.....	..	295	748
1897.....	..	245	663
1898.....	..	206	552
1899.....	..	161	503
1900.....	..	132	356

*) Tallene er tilvejebragt fra flg. forskellige Kilder: Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 113; Beretning til Justitsministeriet ang. Kbh. Politi, afgiven af Politidirektøren for 1881 og 1883; Næstved Politis Pasjournaler, der for 1853—75 (3. Bd.) findes i sjællandske Landsarkiv, medens Journalerne for 1883—1900 er laant til Landsarkivet fra Politikontoret;

Svende som Slagelse paa Ruten mod Vest. Beklageligvis mangler Protokollen for 1880—83. Fra disse Aar anføres da kun Tal fra Odense, der, næst København, er den By paa Øerne, der besøgtes af flest vandrende Svende. Blandt Provinsbyerne blev den til Stadighed kun overfløjet af Aarhus; men Kolding, Vejle, Horsens og Randers kom nær op efter den. Aalborg derimod laa for nordligt og uden »Hinterland« til at kunne konkurrere. Medens de større Provinsbyer, naar Vandringerne kulminerede, besøgtes af et Par Tusind om Aaret, kom der til de mindre, afsidesliggende Byer kun et Par Hundrede. I Helsingør og Kolding prægedes Vandrestrømmen stærkt af, at de var Grænsebyer. Mest interessant havde det været, hvis man havde haft aarlige Oplysninger for København; men her er Viseringsprotokollerne tilintetgjort, og kun for nogle faa Aar haves Tallene fra andre Kilder.

I Pasjournalerne indførtes ikke blot de viseredes Navne, men ogsaa en Række Data for hver, i den ældre Tid endda ofte, hvor mange Penge de havde paa sig — det drejede sig ikke om store Summer. Takket være disse Oplysninger kan Journalerne fortælle ikke blot, hvor mange der viseredes, men ogsaa, hvor de var fra, og hvilke Fag de tilhørte. Svendene indskreves i den Orden, de ankom til Byen, og i en særlig Rubrik er anført, hvornaar de forlod Byen. I enkelte Tilfælde, saaledes for Slagelse i 1860'erne, førtes der en særlig Fortegnelse over dem, der for en Tid havde staaet i Arbejde i Byen, inden de rejste videre. I Slagelse omfatter denne Fortegnelse ca. 250 om Aaret, altsaa forholdsvis faa sammenlignet med de mange Hundreder, der passerede Byen. I Helsingørs Protokoller er for manges Vedkommende angivet, hvorledes de rejste — en broget Blanding af Sørejser, Jernbanerejser og Fodvandring.

Vandringshyppigheden synes ikke at have været saa meget forskellig til de forskellige Aarstider. Sommerhalvaaret var rigtignok det bedste at vandre i; men Vinterhalvaaret bød oftere paa Arbejdsløshed. Undertiden stilnede Vandringerne noget af i den varmeste Aarstid, naar der var rigeligt Arbejde. Foraaret kunde vel ofte spores som stimulerende, men havde ingenlunde saa oplyvende en Virkning, som man skulde vente. Grunden var maaske, at Byggefagenes Svende paa den Aarstid næppe behøvede at passere mange Byer for at finde Arbejde. Julemaaneden var derimod en Vandremaaned, der ofte overfløj de øvrige. Svendene vilde hjem til den store Fest⁷⁾. For Udlændingenes Vedkommende er der dog ingen Tvivl om, at de særlig strømmede her til Landet i Foraarstiden⁸⁾. Det Faktum, at man den sidste Dag i Maaneden ofte finder særlig mange Viseringer synes at tyde paa, at der hos Svendene var nogen Tilbøjelighed til at søge nye Arbejdssteder fra Maanedens Begyndelse, uden at man dog paa nogen Maade kan sige, at dette var Reglen.

Slagelse Kjøbstads Pasprotokoller 1850—67 (4. Bd.); Nykøbing F. Pasjournal 1855—64; Mariba Pasjournaler 1844—70 (3. Bd.); for Stubbekøbing: Fællesrepræsentationens Arkiv 1880/98; Odense Politis Pasjournaler 1848—64 (3. Bd.), der findes paa fynske Landsarkiv; Odense Politis Viseringsprotokoller over gennemvandrede Personer 1866—1901 (5. Bd.), laant til fynske Landsarkiv fra Politikontoret; Svendborg Politis Pasprotokoller 1847—65 (3. Bd.). For 1875—79 er Tallene for København, Slagelse, Nykøbing F. og Svendborg hentet fra Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 114-15. — For Næstved har Fællesrepræsentationens Materiale højere Tal, takket være de i Teksten omtalte Lirekassemænd, Handelsfolk o. lign. Omvendt derimod for Odense; Fællesrepræsentationens Tal angiver her antagelig udelukkende Haandværkssvende, medens den til nærværende Arbejde udførte Undersøgelse medtager alle viserede med Vandrebog — efter Stikprøver at dømme udgør Lirekassemænd m. m. her 100 à 200 Personer aarligt, saaledes at de først for Tiden efter 1886 tæller en betydelig Procentdel af de viserede. Iøvrigt er der Mulighed for, at Fællesrepræsentationens Statistik indeholder Fejl, eventuelt Trykfejl (jfr. Fællesrepræsentationens Arkiv 1880/82, 1880/96, 1880/102 og 1880/109).

⁷⁾ Vandringerne til de forskellige Aarstider er undersøgt for Odense 1854—63. En Opgørelse for Roskilde 1879 viser stærkest Vandring i Marts—April (Fællesrepræsentationens Arkiv 1880/103); en Opgørelse for Holstebro $\frac{1}{10}$ 1879— $\frac{31}{6}$ 1880 viser stærkest Vandring i Vintermaanederne, ringest i Sommermaanederne (smst. 1880/118).

⁸⁾ Beretning til Kbh. Politi, afgiven af Politidirektøren 1875—1900, Bilag 5.

Vandreforholdene udviste en iøjnefaldende Variation fra Aar til Aar alt efter Konjunkturerne. I daarlige Aar, naar Arbejdsløsheden bredte sig, strømmede de ledige ud paa Landevejene og fandt nu ogsaa til selv de mindste og mest afsidesliggende Købstæder, hvor der i gode Aar næsten ingen kom. Medens der i høj Grad var gaaet Svind i de vandrendes Rækker i Begyndelsen af 70'erne, kom Strømmen igen, da de daarlige Tider satte ind henimod Tiaarets Slutning, og lige efter Midten af 80'erne naaede Vandringskurven igen et Højdepunkt.

Over en længere Aarrække iagttages Tilbagegang i de vandrende Svendes Tal. Fra 1860 til Midten af 80'erne drejer det sig vistnok om ca. 30 pCt. Forholdsvis var Tilbagegangen dog meget betydeligere, naar man tager i Betragtning, hvor vældigt Fagenes Arbejdsstyrke i Mellemtiden var forøget. Det blev efterhaanden en langt ringere Procent af Svendestyrken, der befandt sig paa Landevejene. Hvor stærkt det i Aarhundredets sidste Aar gik tilbage, lader sig ikke afgøre, fordi Hovedparten af Svendene efter 1886 forsynede sig med Rejseforeningens Bøger og slap for Visering; men en Sadelmager kunde i 1899 paa staa, at da han i sin Ungdom var Svend i Slagelse, var der paa een Dag kommet 38 Svende paa et Værksted; men nu kom der ikke 38 om Aaret⁹⁾. Efter 1900 fortsattes Tilbagegangen meget kraftigt. Endnu 1901 viseredes 369 Personer i Odense, hvoraf ca. Halvdelen var Haandværkssvende; men 1902 viseredes kun 117 Vandrebøger, 1903 ca. 50, 1904 ca. 30, 1905 ca. 20, 1906—07 ca. 10, derefter kun et Par Stykker om Aaret. Ved Verdenskrigens Begyndelse 1914 ophørte den aarhundredgamle Vandreskik fuldstændig¹⁰⁾; men Vandrebogsinstitutionen blev ikke ophævet ved Lov.

Blandt Aarsagerne til, at Svendene ikke mere vandrede saa meget, var Samfærdselsmidlernes Forbedring. Fodvandring var ikke længer den billigste Rejseform. Kost og Logi undervejs blev dyrere end en Jernbanebillet. I 90'erne kom Cyklerne til som et billigt Transportmiddel, i alt Fald paa kortere Rejser. Under disse Forhold kom Visering i hver By, den rejsende passerede, til at virke som en Urmelighed. Med Pressens voksende Udbredelse fik ogsaa Avertering større Anvendelse, naar Talen var om at søge Arbejde eller Arbejdskraft. Der blev da truffet Aftale om Sagen pr. Brev, og Arbejderen rejste direkte til sin nye Arbejdsgiver. I stærkt specialiserede Fag, hvor en bestemt Art Produktion maaske kun blev drevet ganske faa Steder, blev Fagbladenes Opstaaen til stor Nytte for de arbejdssøgende.

Naar Svendene giftede sig, kunde de vanskelig gaa paa Vandring. Efterhaanden som Arbejderklassens Stilling sikredes baade ved Statens Indgriben og ved Fagforeningernes Oprettelse, behøvede en arbejdsløs heller ikke straks at drage ud. Hjelpeinstitutionerne, deriblandt ogsaa en begyndende Arbejdsløshedsforsikring, kunde for en Tid skaffe ham Føden. Det er overhovedet et Spørgsmaal, om Arbejdskraften flyttede saa meget omkring i det industrialiserede Samfund som i ældre Tid. Der foreligger ingen Undersøgelser af, hvor hyppigt Arbejderne skiftede Plads i sidste Del af det 19. Aarhundrede, og noget godt Materiale til Belysning deraf findes næppe; men der er Grund til at antage, at Oprettelsen af store Virksomheder foraarsagede, at en større Procentdel af Arbejderne

⁹⁾ Sadelmager- og Tapetserer-Tidende 15/7 1899.

¹⁰⁾ Odense Viseringsprotokol, paabegyndt 1/1 1902. Endnu 1915 viseredes en Drejersvend, der havde faaet viseret næsten aarlig de foregaaende Aar. Enkelte Gange efter den Tid er indført Viseringer af Fagforenings- og Rejseforeningsbøger. 10/6 1929 viseredes en Vandrebog, udstedt 15/11 1928 i Holbæk for en Skomager, født 28/3 1868.

kunde blive i samme Firma over en længere Aarrække, end de kunde i ældre Tid. Saadanne Virksomheder baseredes paa udstrakte Afsætningsomraader, deres Salg blev ikke saa afhængigt af lokale Tilfældigheder, og de blev derfor i Stand til at opretholde en jævnt flydende Produktion og dermed en Arbejderstyrke af ensartet Størrelse. Ligesaa førte Koncentreringen i større Byer til, at arbejdsløse Svende fik flere Muligheder for at finde ny Beskæftigelse indenfor Byens Grænser. Københavnersvendene synes at have vandret sjældnere end Provinssvendene, i alt Fald at dømme efter følgende Statistik over Fødested for de Svende, der passerede Næstved. Dog maa det erindres, at der vel nok kom flere Københavnerne til Næstved end f. Eks. til en jysk By.

Fødested for de Svende, der viseredes i Næstved¹¹⁾.

	1866	1871	1876	1886	1891	1896	1901
København	167	127	79	173	56	46	19
Næstved	39	35	22	38	5	14	9
Øvrige Provinsbyer	252	236	120	737	67	105	36
Landkommuner	217	226	133		64	75	35
Slesvig	24	29	9	19	7	11	5
Tyskland	75	36	34	78	17	28	6
Sverige	28	18	85	23	11	11	3
Norge	4	9	..	5	1	4	..
Øvrige Udland	2	3	21	17	2	1	2
Ialt....	808	719	503	1090	230	295	115

En Del af den vedholdende Indflytning fra Land til By maa være foregaaet i Form af Svendevandring. Saa snart de unge var udlært paa Landet, var det meget almindeligt, at de søgte til nærmeste Købstad eller til København. Til langt op i 80'erne var det især København, der optog denne Befolkningstilvækst.

I første Halvdel af 70'erne var Indvandringen til Hovedstaden endog ganske usædvanlig stor, for alle Samfundsklasser 1870—75 anslaaet til ikke mindre end ca. 13.000 Mænd og ca. 6600 Kvinder¹²⁾. Ved Mandtalsopgørelsen 1882 fandt man, at de indvandrede navnlig var at finde i de daarligt stillede Samfundsklasser, og ikke mindst blandt Udøverne af Haandværk og Industri. Af det samlede Antal Mænd i Byen var de 38 pCt. indvandret fra Provinsen; men i Haandværk og Industri gjaldt dette 45 pCt., og blandt Arbejdsmændene endog 73 pCt. Blandt Fag, der særlig var fyldt med indvandrede fra Provinsen, kan fremhæves Bagere, Brændevinsbrændere og Møllere, Skomagere og Skrædere. Bygningshaandværkerne talte ogsaa rigeligt med Indvandrede. Blandt Kvinder ved Syning og Vask var ca. 42 pCt. født i Provinsen¹³⁾. At dømme efter Opgørelser over Folketællingen i 1880 maa en stor Del af Hovedstadens tilvandrede dog være kommet fra Købstæderne, der saa til Gengæld modtog Befolkningsforøgelse fra Landdistrikterne. Efter samme Tælling var 25 pCt. af alle Samfundsklasser af dem, der var født i København, til Gengæld afgivet til Provinsen; men heraf gik Broderparten, næsten de 17 pCt. til Landdistrikterne¹⁴⁾. Fra omkring 1890 sporer man, hvorledes Landdistrikternes Befolkning i højere Grad begyndte at søge til Købstæderne og siden vedblev dermed, idet Strømmen fra Provinsen til København dog ikke ophørte¹⁵⁾. Fra 90'erne berettes der, at Tilgangen af Skrædere til Hovedstaden var saa stærk, at de ikke alle kunde blive anbragt i rigtige Skræderforretninger¹⁶⁾.

Ved Folketællingen 1901 gjorde man sig megen Umage for at belyse Flytningerne. Af samtlige Forsørgere i Haandværk og Industri var 60 pCt født paa Landet, 20 pCt. i Køb-

¹¹⁾ Næstved Politis Pasjournaler. Der forekommer nogle enkelte Viseringer uden Angivelse af Fødested.

¹²⁾ M. Rubin i Nationaløkonomisk Tidsskr. VIII, 1877, 233-36.

¹³⁾ Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 7, 1883, 17-20, 56-85.

¹⁴⁾ Statistisk Tabelværk 4. Rk. A III, S. XCIII.

¹⁵⁾ Statistisk Tabelværk 4. Rk. A, 8 a, S. CLXXII og CLXXVI; 5. Rk. A, 4, 15*.

¹⁶⁾ Nordisk Skrædertidende 14/2 1893.

stæderne, 13,6 pCt. i København og 6,4 pCt. i Udlandet. De fagligt uddannede viste sig stadig i meget højere Grad end Arbejdsmændene at være kommet fra Byerne. I København var godt Halvdelen af Jordarbejderne og Fabriksarbejderne fra Landet; men blandt Fag som Snedkere og Smede gjaldt dette ikke 30 pCt. I Købstæderne var ca. tre Fjerdedele af Arbejdsmændene, men kun omtrent Halvdelen af de nævnte Haandværks Mandskab fra Landet. Syerskerne tog i denne Sammenhæng Plads ved Siden af faglærte. Blandt Cigararbejdersker var kun 20 pCt. født paa Landet, blandt Typograferne kun 10 pCt. Kvinder, der drog fra Landet ind til Byen for at ernære sig ved Syning el. lign., syntes at foretrække selvstændig Virksomhed fremfor at arbejde for andre¹⁷⁾.

Til Belysning af Flytning indtil 1901.

	Af 100 Forsørgere i Byerne var født paa Landet	Af 100 Forsørgere paa Landet var født i Byerne
Jordarbejdere	74	10
Fabriksarbejdere	67	15
Snedkere { Hovedpersoner	45	7
{ Medhjælpere	41	9
Smede { Hovedpersoner	36	8
{ Medhjælpere	36	14
Typografer	19	41
Syersker { Hovedpersoner	53	3
{ Medhjælpere	34	5
Cigararbejdersker	35	..

Vandrelysten i de forskellige Fag belyses af modstaaende Tabel, hvis Tal maa benyttes med stadig Erindring om, hvor mange Arbejdere hvert Fag overhovedet kunde opvise. Stærkt vandrende Fag i 60'erne var Farvere og Rebslagere. Ogsaa Bødkere og Sadelmagere vandrede hyppigere end almindeligt. Sjældent vandrede Handskemagere, Cigar- og Tobaksarbejdere, Smede og Maskinarbejdere, altsaa Mandskabet i de Industrierhverv, der netop nu begyndte at opleve god Fremgang. Ogsaa Guldsmede, Tømrere og Urmagere synes at have næret ringe Tilbøjelighed til Vandring, og især træffer man forbausende faa Møllere. For Fag som Bagere og Slagtere ser det ud, som om Vandretenheden holdt sig ganske godt op igennem Aarene; men hos Fag som Hatte- og Bundtmagere, Farvere, Murere og Vævere var der Aftagen.

Efterhaanden som Vandringerne hørte op, stiftedes der rundt om Foreninger for berejste Haandværkere til en hyggelig Dyrkelse af Rejseerindringerne. Undertiden bestræbte disse Foreninger sig ogsaa for at stimulere den bortdøende Rejselyst. Allerede den 29/11 1865 stiftedes en Forening for berejste danske Tømrere. Den virkede paa de gamle Svendelavs Vis som Syge- og Begravelseskasse, men arrangerede ogsaa gemytlig Aftener for at holde Liv i Zünften. Maaske var det derfor, Tømrerne i højere Grad end andre Fag bevarede de gamle Haandværksskikke. For at blive optaget skulde man have rejst mindst 1 Aar i Mellemeuropa og have arbejdet i 3 større Byer. Først henimod 1900 naaede Foreningen dog at faa over 50 Medlemmer¹⁸⁾. Et Haandværkerpræg hvilede formodentlig ogsaa over en Forening for berejste Skandinaver, der fandtes i 70'erne og skulde »virke til gensidig Nytte i faglig Henseende« samt afholde selskabelige Sammenkomster¹⁹⁾. Mere præget af den nye Tid og derfor ogsaa

¹⁷⁾ Statistisk Tabelværk 5. Rk. A, 4, 88* og 94*-96*. Herfra er ogsaa ovenstaaende Tabel hentet.

¹⁸⁾ H. Ramlau & Th. Sørensen: Mindeskrift i Anledning af Foreningen for berejste danske Tømreres 50 Aars Jubilæum 1865—1915. — Love for Foreningen fra 1892 i U.B.

¹⁹⁾ Love for Foreningen for berejste Skandinaver 18/2 1874 og Sange fra 70'erne fra samme Forening i K.B.

Antal viserede af forskellige Fag²⁰⁾.

	Næstved						København 1881	
	1861	1866	1871	1876	1886	1891	Ialt	deraf Ud- lændige
Bagere	122	110	95	42	129	28	217	28
Barberer	4	1	..	1	4	1	49	18
Blikkenslagere	34	15	8	10	52	7	103	21
Bogbindere	12	13	11	3	11	2	38	18
Bogtrykkere, Typografer	1	11	12	3	29	8	55	16
Bødkere	48	17	7	22	21	9	63	13
Cigar- og Tobaksarbejdere	12	12	8	27	25	18	211	71
Drejere	5	12	14	4	12	3	58	19
Farvere	60	4	20	2	8	1	27	11
Formere	11	30	11	2	27	10	67	15
Garvere	28	17	16	10	27	11	88	35
Glarmestre	14	7	5	1	4	3	26	9
Guldsmede	5	5	3	1	4	..	30	15
Handskemagere	10	6	4	2	49	21
Hatte- og Bundtmagere	18	14	5	2	2	..	28	12
Hjul- og Karetmagere	3	7	10	2	22	..	80	16
Malere	53	29	33	16	47	7	351	92
Murere	82	35	31	14	24	14	255	51
Møllere	2	7	22	3	17	5	87	8
Pottemagere	9	14	7	8	13	1	25	14
Rebslagere	60	46	26	13	38	4	40	4
Sadelmagere	61	21	56	13	58	15	152	43
Skomagere	117	90	103	31	105	22	538	151
Skrædere	86	63	36	14	52	17	398	266
Slagtere	42	52	27	13	49	52	91	14
Smede	119	96	64	56	172	31	599	136
Snedkere og Stolemagere	107	30	50	28	68	14	444	121
Tømrere	25	3	2	10	30	3	182	27
Urmagere	1	1	1	1	3	2	33	7
Vævere, Tekstilarbejdere	31	25	17	15	3	..	25	4

mest betydningsfuld blev Foreningen for berejste Haandværkere, stiftet $\frac{1}{3}$ 1885. Den begyndte med at afholde selskabelige Sammenkomster paa Lørdag Aftener og hjælpe sine Medlemmer i Sygdoms Tilfælde, men paatog sig ogsaa snart at vejlede unge, der vilde rejse udenlands. 1889 kunde det oplyses, at den det sidste Aar havde vejledet 125 Personer²¹⁾. Formanden, Fr. Nielsen, udarbejdede en meget benyttet Rejsevejledning med Oplysninger om Herberger og Svendeforeninger, Arbejdsanvisning og Rejseunderstøttelse i fremmede Byer og med Angivelse af, hvor der i hvert enkelt Fag var noget særligt at lære²²⁾. 1888—93 udgav Foreningen Bladet »Trækfuglen«, der indeholdt Korrespondancer fra udenlandske, mest tyske Byer med Beretning om Arbejdsforholdene²³⁾. Bladet

²⁰⁾ Næstved Politis Pasjournaler; enkelte Fag med faa Udøvere er ikke medtaget; desværre mangler Protokollen for 1881. — Til Fag-, Svende- og Mesterforeningerne i København, Febr. 1882 [ang. Understøttelseskasser for rejsende Haandværkssvende], K.B.

²¹⁾ Foreningen for berejste Haandværkere, Kbh. 1885—1925. — Fagtidende for Malere Okt. 1886. — Soc.-Dem. $\frac{4}{9}$ 1889.

²²⁾ Fr. Nielsen: Vejledning for unge Haandværkere, som ville rejse til Udlandet for at søge faglig Uddannelse, udg. og forlagt af Foreningen for berejste Haandværkere, 1888; 8. Udg. 1911.

²³⁾ Trækfuglen, Organ for Foreningen for berejste Haandværkere i Kbh. og de skandinaviske Foreninger i Udlandet $\frac{1}{10}$ 1888— $\frac{16}{2}$ 1893, udkom hver 14. Dag, red. af Barnevognsfabrikant Fr. Nielsen.

var samtidig Organ for de skandinaviske Foreninger, der fandtes i flere af de større Byer. Disse saakaldte Naverklubber holdt gerne et Lokale, hvor Aviser hjemmefra laa fremme, og arrangerede ugentlige Mødeaftener. De var tit nok lystige Samlingssteder for Vandrere fra de nordiske Lande; men Forholdene i dem var ikke altid lige gode²⁴). Ligesom i København oprettedes hist og her i Provinsen Foreninger for berejste Haandværkere, saaledes i Odense og Aarhus²⁵). Her holdt man sig dog vistnok udelukkende til de selskabelige Formaal.

De hjemvendte Vandrere berettede for det meste kun mundtligt om deres Rejseoplevelser. Blandt Undtagelserne er der Grund til at nævne Bogbindermester Joh. Brünnich, der udgav en udførlig og livlig Beretning om sin Svenderejse 1871—76 gennem Tyskland og Østrig-Ungarn til Italien, derfra hjem igennem Schweiz. Ikke blot skildrede han Rejsens Besværligheder og den gode Modtagelse, han nød i de forskellige Byer; men nu og da indstrøede han et lille Digt, undfanget paa Vandringen²⁶). Vistnok fulgte 90 pCt. af de rejsende danske Haandværkssvende en af to Ruter. Enten drog de over Berlin, Dresden, Leipzig og Wien til Buda-Pest eller ogsaa over Lübeck, Hamburg, Hannover, Köln, Basel, München og Wien til Buda-Pest, oftest den sidste Vej²⁷). Efterhaanden blev der ogsaa en Del Svende, der drog til det demokratiske Vesteuropa²⁸). Enkelte Svende naaede baade til Ægypten og Palæstina.

Rejsemidler.

En vigtig Grund til Svendevandringernes Aftagen var, at man efter Lavsvangens Ophør fik vanskeligere ved at skaffe sig Tærepenge paa Rejsen. Geskænk forsvandt ganske vist ikke paa een Gang i alle Fag¹); men som det hedder et Sted: »Rejsende Svende, som søger Arbejde, kan for Fremtiden ikke fordrer Rejsepenge²). Svendene maatte være glade, hvis de fik nogle Smaaskillinger, naar de tilbød sig paa et Værksted; men Opfattelsen af en saadan Gave maatte blive anderledes, naar den ikke mere blev givet efter Zünftens Krav, og det kollegiale Sammenhold, paavirket af den nye Tids forretningsmæssige Indstilling, formindskedes. Man kunde nu langt bedre end før nægte en Fagfælle sin Hjælp. Den moralske Ret til Geskænk svandt lidt efter lidt bort. En formel Afslutning paa denne Udvikling betegnede en Paragraf i Loven af $\frac{15}{8}$ 1875, der lød: »Den rejsende Haandværker tidligere hjemlede Ret til at søge og modtage den ved Lavene sædvanlige Understøttelse (Gesikænk) ophæves«.

Grunden til denne Bestemmelse var, at det hittidige System førte til Misbrug. Naar Svendene efter gammel Skik var opøvet i at tigge Hjælp hos Fag-

²⁴) Fr. Nielsen: Vejledning ... 1888, 174-78. — En Del Sange fra Naverklubberne i K.B. — Ligesaa Love for »Nordisk Forening« i Leipzig 1900.

²⁵) Love for Foreningen for berejste Haandværkere i Odense, 1894, U.B. — Foreningen for berejste Haandværkere, Aarhus, 1896—1921.

²⁶) Janos [o: Joh. Brünnich]: Vandreliv for en Menneskealder siden, I—II, 1907—08. — Jfr: Joh. Brünnichs Fabrikker 1878—1928. — Andre Rejseindringer i: [Guldsmid C. E. Green:] En Arbejders Liv, fortalt af ham selv, 1885, 17-27; Historiske Medd. om Kbh. V, 1915—16, 287-94 og O. Bertolt: Tre danske Arbejderes Livserindringer, 1925, 151-66.

²⁷) H. Ramlau og Th. Sørensen: Foreningen for berejste danske Tømrere 1865—1915, 58-91.

²⁸) Soc.-Dem. $\frac{21}{3}$ 1896 (Kaspar Rostrup).

¹) Typografisk Trykker-Tidende $\frac{15}{4}$ 1899. — Aarhus Malerlaug 1869—1919, 6. — Laur. Pedersen: Kbh. Garverlavs Bog 1635—1935, 6.

²) Udkast til Love for de ugifte Svendes Forening paa Kronborg Geværfabrik $\frac{22}{3}$ 1862 i Pakken: Kronborg Geværfabriks Svendelav, Sjællandske Landsarkiv.

fæller, kunde de let fristes til ogsaa at tigge hos andre Mennesker. En Del af dem, der gik for at være vandrende Svende og havde Vandrebog, var i Virkeligheden regulære Vagabonder, mange af dem desuden slemme Drukkenbolte. Den bosiddende Befolkning slog dem derfor i Hartkorn med Børster og Bisser, og Følgen blev en almindelig Mistillid overfor vandrende Svende. Allerede 1860 fraaadede Industriforeningen de unge at vandre: »Det er uden Tvivl kun et ringe Antal af rejsende Haandværkssvende, der skuer tilbage med Stolthed og Glæde paa den Tid, da de nødlidende vankede om i Tyskland for i den lange, haarde og arbejdsløse Aarstid at anraabe fremmedes Medlidenhed³⁾. 1871 klagedes der fra Randers over, at man blev mere og mere overhængt af Haandværkssvende, »især om Aftenen«; der kom ofte flere ad Gangen⁴⁾.

Et godt Indtryk af, hvorledes det gik en Vagabondsvend, faar man af blot et lille Kig i Politisager. En overordentlig Mængde af disse Sager drejede sig i 70'erne om Betleri. Af 175 Sager vedrørende Betleri og Løsgænger i Sorø Amt 1879 angives de 72 udtrykkelig at vedkomme Haandværkssvende; men i adskillige Tilfælde angives ikke de tiltalte Livsstilling, saa man tør antage, at over Halvdelen af dem, der blev sat under Tiltale for Tiggeri det nævnte Aar, var vandrende Svende⁵⁾. Naar en saadan Svend var blevet arresteret nogle Gange, voksede Aktpakken om hans Bedrifter efterhaanden til en lang og trist Biografi. Eksempelvis nævnes en Skomagersvend, der var født 1822 i Slagelse og siden boede som gift i Ringsted i Aarene omkring 1850. Han havde imidlertid ikke Lykken med sig. Hans Børn døde, og hans Ægteskab blev opløst. Fra 1857 flakkede han omkring, og op i 60'erne blev han med korte Mellemrum straffet for Betleri. Hyppigt blev han hjemsendt til Ringsted, hvor han efter Fattigvæsenets Regler maatte anses for forsørgelsesberettiget. Undertiden arbejdede han nogle Dage. Saaledes fik han Arbejde i Horsens ⁵/₁₀ 1869; men allerede ²⁰/₁₁ arresteredes han for Betleri i beruset Tilstand og blev derefter dømt til 12 Dages Tvangsarbejde og til at betale Omkostningerne. ²⁵/₁ 1870 idømtes han 5 Dages Vand og Brød for en lignende Forseelse i Holstebro, og ²⁴/₂ s. A. idømtes han 2 Gange 4 Dages Vand og Brød i Middelfart. Sidste Gang, man hører noget om ham, idømtes han 2 Gange 5 Dages Vand og Brød i Ringsted.

Naar de vandrende Subjekter naaede at blive svækkede af Alderen, maatte de overgive sig til Fattigvæsenet. Om en Slagtersvend hedder det, at han, »der var noget til Aars og vant til at ernære sig redelig som »rejsende Svend« maatte ... melde Pas i Vestervig og henvende sig til Fattigvæsenet, da Forretningen var bleven sløj, og han selv bleven syg.« Dette var i Aaret 1900. Der var da kun nogle faa Slagtersvende tilbage af den Slags i Landet, og Beretningen slutter: »De faa, der er, vil hurtigt køre træd, da de alle snart er gamle⁶⁾.«

For Svendborgs Vedkommende havde af de 1200 Svende, der passerede Byen i 1878, de 40 været straffet for Betleri, men der tilføjes, at »havde Arrestlokalerne tilladt det, var muligvis flere kommet i samme Situation⁷⁾. Da Vandringerne i de daarlige Aar henimod 1880 forøgedes voldsomt, tog Politimyndighederne sig for at undersøge Sagen. Et Udvalg indsamlede Oplysninger, og paa et Møde af Justitsembedsmænd i Horsens ¹⁹/₈—¹⁹/₈ 1882 drøftedes Forholdene⁸⁾. Ifølge Udvalgets Betænkning blev der ¹/₆ 1880—³¹/₈ 1881 viseret ialt 49.787 Personer i 167

³⁾ Quartalskr. fra Industriforeningen i Kbh. 1860, 49.

⁴⁾ Randers Dagblad ³⁰/₁₁ 1871.

⁵⁾ Sorø Amts Journal 1874, G. 5. — Efterfølgende Eks. smst. Nr. 138.

⁶⁾ Slagter-Tidende ²⁴/₁₁ 1900.

⁷⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 58.

⁸⁾ Nationaløkonomisk Tidsskr. XX, 1882, 154-60. — Maanedsskr., udg. af Industriforeningen i Kbh. 1883, 55. — Medd. fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 33-36 og 1885—88, 138-39. — Udvalget bestod af Birkedommer Bruun, Gisselfeld Birk, Borgmester Brücker, Nakskov, Politimester Oldenburg, Odense, og Borgmester Schjærring, Kolding. Dets »Betænkning om Foranstaltninger til Modvirkning af Vagabondering«, Odense, Maj 1882, mangler i det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket. Indholdsreferatet her bygger paa foranstaaende Kilder.

Jurisdiktioner udenfor København, deraf 41.655 Haandværkssvende. Der manglede Oplysninger for 16 Jurisdiktioner. Af de viserede Haandværkssvende naaede kun 7000 at faa Arbejde paa Stedet, medens af det samlede Antal viserede 680 afleveredes til Fattigvæsenet og 2901 hjemsendtes til deres Forsørgelseskommune. For Løsgænger og Betleri anholdtes 1706, hvoraf 1055 var Haandværkssvende. I samme Tidsrum viseredes 4669 Personer i København. Udvalget antog, at hver Person blev viseret 23 eller 24 Gange om Aaret, saaledes at der altsaa 1880 var ca. 2100 omvankende Personer, hvoraf de fleste var Haandværkssvende. Hertil kom, at nogle Svende formodentlig saa deres Snit til at vagabondere uden Vandrebog og altsaa uden Visering. Udvalget kom til det Resultat, at Vandring tværtimod at fremme Dygtigheden som oftest var til Skade, og Vandringerne betegnedes i det hele taget som en Anakronisme, naar der ikke var nogen Organisation til at støtte de vandrende og holde Orden paa dem.

Det er givet, at der stadig udbetaltes Geskænk i adskillige Byer. Hver Mester af Faget betalte som Regel den rejsende, der kom til ham, 10 Øre⁹⁾. Der var endog nye Mesterorganisationer, der vedtog Regler for Udbetaling af Rejsehjælp¹⁰⁾. I Aarene omkring 1880 vakte det snarest Forargelse, naar en rejsende blev arresteret, fordi han havde tigget¹¹⁾. Nogen egentlig Tilfredshed følte de, der gav Geskænk, dog næppe. Allerede fra 1850 fortæller en dansk Typograf, hvorledes han kom for at søge Geskænk i et Officin i Hamburg og ved sin Indtræden hørte Typografernes ærgerlige Udbrud: »Der er een igen«¹²⁾. Da de daarlige Tider begyndte i 70'erne, og Tiggeriet tiltog, rejste der sig en Folkestemning mod Vandringerne, især paa Landet. I en Bondegaard paa Falster blev en Svend saaledes afkrævet 1 Kr. for et Maaltid Mad¹³⁾. I et Par Sogne paa Holbækegnen stiftede man en Forening, hvis Medlemmer forpligtede sig til ikke paa nogen Maade at understøtte forsørgelsesberettigede trængende¹⁴⁾.

I Byerne mente man ikke, man saaledes kunde slippe gratis fra det. I Stedet oprettede man Rejseunderstøttelsesforeninger¹⁵⁾. Under Politiets Afmagt eller Ligeegyldighed overfor Tiggeriet søgte man ligefrem at forsikre sig mod at blive rendt paa Dørene. Samtidig kom der til at hvile et Skær af Godgørenhed over Foreningernes Virksomhed. Medlemmerne maatte betale et fast Kontingent, og ellers skaffede man sig Midler ved Indsamling. Af de indkomne Summer uddeles til hver tilvandrende Svend fra 0.75 til 1.50 Kr., eller ogsaa gav man dem gratis Mad og Logi for en Nat eller to. Den Understøttelse, de vandrende paa denne Maade opnaaede, var i Reglen betydelig lavere end, hvad de kunde opnaa ved at gaa Tiggergang rundt til Byens Privatfamilier¹⁶⁾. Nogle Foreninger var af faglig Art, andre optog alle Borgere i en By. De faglige Foreninger kom dog ikke til at spille større Rolle. Hobro Skomagere havde dannet en saadan

⁹⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 121.

¹⁰⁾ H. M. Christensen: Danske Barber- og Frisørsvendenes Organisationshistorie, 1922, 88. — [Steenberg:] Kbh. Blikkenslager-Laugs Historie 1547—1898, 1914, 113. — Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, 5/4 1882. — Kbh. Parykmagerlavs Protokol 1800—1914, 24/6 1898. — [Jørg. Bjerregaard:] Vejle Slagterforening 1887—1912, 10. — Horsens Barberforening af 1890, 1915, 12.

¹¹⁾ Eks.: Typ.-Tid. 27/3 1880.

¹²⁾ Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 1873, 180.

¹³⁾ I. P. Teckow: Livserindringer, 1932, 34.

¹⁴⁾ Typ.-Tid. 27/3 1880.

¹⁵⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 120-29; der gives her dels en Fortegnelse over de Kasser, der fandtes 1879, dels Eks. paa Kassernes Vedtægter og Logireglements. — Soc.-Dem. 12/12 og 18/12 1878, 30/1 og 11/10 1879.

¹⁶⁾ Jfr. Soc.-Dem. 21/6 1881.

Forening, men opløste den, da det viste sig, at Svendene tiggede alligevel. I Randers havde Smede og Bagere hver en Forening. Hos Smedene bidrog Svendene med 30 Øre om Maaneden, Mestrene med 1 Kr. om Maaneden i Vintertiden, 60 Øre om Sommeren. Hos Bagerne gav Mestrene 80 Øre, Svendene 40 Øre om Maaneden Aaret rundt. Begge Steder fik de vandrende Fagfæller en Logibillet og 1 Kr. i rede Penge.

Rejseunderstøttelseskasser omfattende Borgere af forskellige Fag fandtes derimod i næsten alle Købstæder, der laa paa befærdede Ruter. Adskillige Steder var de knyttet til Byernes Haandværker- og Industriforeninger. Deres Virksomhed var dog ikke altid lige stadig. Til en Begyndelse gav de fleste af dem kun Hjælp om Vinteren. De, der beroede paa indsamlede Midler, gav kun Understøttelse, saalænge de havde Penge i Kassen. Ofte kneb det med Tilslutningen. Adskillige Steder blev Uddelingen af Penge eller Logibilletter foretaget af Politikontorerne; men Politiet saa ellers skævt til Systemet, fordi det kunde antages, at det hjalp til at holde Vandringerne i Gang. I Roskilde og Sorø blev saadanne Kasser oprettet 1877; men det var især i 1878, Oprettelsen af dem tog Fart. Snart kom det til et vist Samarbejde mellem adskillige af Kasserne. Begyndelsen hertil blev gjort i Svendborg. Dennes Bys Industriforening oprettede 1879 et Rejsefond saaledes, at Arbejdsgiverne dertil ugentlig skulde tilbageholde 10 Øre af hver Svends Løn. Senere paa Aaret dannedes en Rejsekasse, som foruden Svendenes 10-Ører modtog faste Bidrag af Byens Borgere. De rejsende skulde have hver 1.50 Kr. om Vinteren og 75 Øre om Sommeren; men for at faa Understøttelse skulde man have aflagt Svendeprøve og have været Medlem af Rejsekasserne i de Byer, hvor man havde arbejdet¹⁷⁾. Ordningen i Svendborg blev efterlignet i andre Byer, og ved at fastholde den sidstnævnte Betingelse kom Rejsekasserne til at støtte hinanden. Nu tog ogsaa Fællesrepræsentationen for Haandværk og Industri et Arbejde op for at skabe Samvirke; men først lidt efter lidt gav dette et Resultat¹⁸⁾. Juli 1881 vedtoges nogle Fællesregler for Danmarks Rejseunderstøttelseskasser for Haandværkssvende. Baade Svende og Fabrikarbejdere skulde kunne støttes; men for at udelukke Landstrygerne fra Understøttelse opstilledes der en Række Betingelser for, at man kunde faa Hjælp. Man skulde have bidraget til en Rejseunderstøttelseskasse de 3 sidste Maaneder af den Tid, hvori man sidst havde haft Arbejde. Man maatte ikke faa Hjælp mere end hver tredje Maaned i samme By; hos den sidste Arbejdsgiver skulde man have arbejdet mindst 14 Dage, og man maatte ikke have været arbejdsløs mere end 4 Maaneder siden da. Desuden skulde man medbringe Bevis for, at man ikke havde forladt sin Plads uden Opsigelse eller Overenskomst, og man skulde, naar man søgte Rejsehjælp, fremstille sig paa anstændig og passende Maade¹⁹⁾.

I de følgende Aar sluttede en lang Række Foreninger op om Fællesreglerne. Som Eksempel paa, hvordan en Lokalforening indrettede sig i Tilknytning til

¹⁷⁾ Soc.-Dem. 14/9 1879. — Brev fra Svendborg Industriforening 19/2 1880, Fællesrepræsentationens Arkiv 1880/30.

¹⁸⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen indeholder talrige Oplysninger om Organiseringen af Haandværkssvendenes Rejseforeninger, saaledes 1879—82, 129-30, 150-54, 161-62, 203-06. — Om de enkelte Foreningers Grundlæggelse smst. 1882—85, 165-73. — Aarsberetninger om Foreningerne smst. 1882—85, 227-37, 393-402; 1885—88, 272-76, 254-56; 1888—91, 12-14, 212-14, 394-96; For Industri og Haandværk 1892, 60-61, 393-94; 1893, 448-49; 1894, 468; 1895, 346; 1898, 160; 1899, 336; Aarsberetning for 1900—01 fra Forretningsudvalget for Haandværkssvendenes Rejseforeninger, Nyborg, Sept. 1901, K.B.

¹⁹⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1882-83, 222-23. — Eks. paa Foreningens Rejsebøger i Fællesrepræsentationens Arkiv 1882/43 og 1884/13.

de fælles Bestemmelser, kan anføres Foreningen i Næstved. Bestyrelsen kom her til at bestaa af 5 Borgere og 4 Svende. Ugifte Svende skulde bidrage 10 Øre, gifte 5 Øre ugentlig, Mestre 5 Øre samt 2 Øre for hver Svend, de beskæftigede, og som var Medlem af Foreningen. Den Svend, der kom til Byen, fik gratis Logi 2 Nætter og Kost 1 Dag samt 50 Øre ved Afrejsen²⁰⁾.

Paa et Møde i Fredericia ^{10/4} 1883 vedtog delegerede fra 14 Lokalforeninger at nedsætte et staaende Fællesudvalg. Man var enige om, at Svendene burde have »fuld Del« i Foreningernes Bestyrelse, for at de kunde faa Interesse for Sagen²¹⁾. Nogle Steder kom der herefter endog flest Svende i Bestyrelsen²²⁾. I Febr. 1884 taltes 38 Byer med Understøttelsesforeninger, hvoraf 29 deltog i Landssammenslutningen; men allerede nu var der ved at indsnige sig Misbrug, idet Svende, der fik Lyst til at rejse, uden videre betalte Kontingent for de 3 foregaaende Maaneder og derpaa fik udleveret deres Rejsebog, saa de straks kunde drage ud og brandskatte de øvrige Afdelinger²³⁾. En yderligere Organisering af det fælles Virke fandt Sted paa et Repræsentantmøde i Odense ^{18/7—17/7} 1885. Rejseforeningernes Fællesorganisation udskiltes fra Fællesrepræsentationen, en egen Formand valgtes, og der opstilledes nye Love. Kravet om, at Svendene skulde fremstille sig paa anstændig Maade, blev strøget; men Betingelserne for at opnaa Understøttelse skærpedes. Man skulde nu have betalt Kontingent al den Tid, man havde haft Arbejde det sidste Aar, og man maatte ikke i de sidste 4 Uger have nægtet at modtage en Plads, man havde faaet tilbudt. Det fraaadedes overhovedet at give Pengeunderstøttelser, og i de Herberger, hvor man skaffede Svendene Logi, maatte der ikke udskænkes Spirituosa eller drives Spil. Paa Møder i Silkeborg i August 1887 og i Nyborg April 1888 skærpedes Kravene yderligere, saa at man for at faa Hjælp skulde have arbejdet mindst Halvdelen af det sidste Aar, og det Medlem, der blev truffet i Betleri, skulde miste sin Medlemsret, første Gang i 2 Maaneder, anden Gang i 4 Maaneder, tredje Gang for bestandig. Samtidig oprettedes der en Fælleskasse for Foreningerne²⁴⁾.

Særlig Betydning fik Rejsekassernes Virksomhed, efter at deres Medlemmer fra 1887 blev fritaget fra Benyttelse af Vandrebog og Visering paa Politikontorerne. Foreningerne deltog selv kraftigt i Arbejdet for at opnaa denne Forbedring. Endnu sluttede flere Byer sig til, og en omfattende Virksomhed udfoldedes, saaledes som hosstaaende Tabel viser. De anførte Tal for udbetalte Portioner giver en Art Supplement til de foran givne Oversigter over Visering af Vandrebøger. Fra 1890 fik Rejsekasserne aarlig et Statstilskud paa 4000 Kr., fra 1894 6000 Kr. Virksomheden kulminerede 1888—89, da der eksisterede 64 Foreninger; men indtil Midten af 90'erne vedblev de at være af stor Betydning, og det skal virkelig være lykkedes at faa afskaffet en væsentlig Del af de vandrede Svendes Tiggeri²⁵⁾.

²⁰⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1882-85, 48-50.

²¹⁾ Jyllandsposten ^{17/4} 1883. — Medd. fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 123-125.

²²⁾ Love for Rejseforeninger i Køge, Ringsted og Slagelse findes i Fællesrepræsentationens Arkiv 1882/39, 1882/64 og 1883/6. Lokalforeningers Love findes desuden i K.B. fra Aalborg 1883, Herning 1883 og 1892, Frederikshavn 1886, Helsingør 1886 og 1888, Hjørring 1887 (for denne By haves ogsaa en Rejseforeningslov fra 1879), i U.B. fra Mariager 1887.

²³⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 191-93, 354-57.

²⁴⁾ Haandværkerbladet ^{25/7} 1885. — Medd. fra Fællesrepræsentationen 1885—88, 3, 29-31, 34, 47-52, 55, 425-26, 468-71, 486, 494-99. Formænd for Landssammenslutningen blev Arkitekt F. A. Thomsen, Slagelse, 1885—92 og Bogtrykker H. Rasmussen, Thisted, 1892—99.

²⁵⁾ Skr. fra Haagensen, Nykøbing F., ^{15/9} 1880, Fællesrepræsentationens Arkiv 1880/81. — Nationaløkonomisk Tidsskr. 1893, 19.

Virksomheden i Haandværkssvendenes Rejse- og Sygeforeninger²⁶⁾.

Rejsehjælpen.

	Antal Bestaaende Foreninger	Følgende Opgivelser omfatter Antal Foreninger	Samlet Indtægt Kr.	deraf fra Svende Kr.	Portioner udbetalt	Udgift Kr.	Antal Bøger frataget for Tiggeri
1884—85....	44	26	20.518	..	5.279
1885—86....	49	..	25.066	9.330	ca. 15.000	23.771	..
1886—87....	59	54	33.610	13.650	18.544	30.428	..
1887—88....	62	58	41.534	19.119	25.237	41.534	10
1888—89....	63	62	48.412	20.718	31.785	46.633	51
1889—90....	64	65	47.497	21.344	29.536	44.428	26
1890—91....	47.793	20.607	29.354	47.889	47
1891—92....	45.096	18.194	27.354	44.569	..
1892—93....	43.651	17.768	30.477	49.591	23
1893—94....	35.292	14.579	29.428	44.343	28
1894—95....	36.762	13.984	26.880	41.776	22
1895—96....	37.343	13.619	20.182	35.384	..
1896—97....	33.612	11.894	16.457	32.813	9
1897—98....	30.770	9.476	12.564	31.176	..
1898—99....	29.591	8.102	11.250	31.531	4
1899—1900..	19.466	5.159	8.096	22.092	..

Sygehjælpen.

	Indtægt Kr.	Udgift Kr.	Understøttede	Sygedage
1893—94.....	12.954	12.135	598	8.601
1894—95.....	13.602	15.931	846	12.010
1895—96.....	13.445	13.295	684	10.048
1896—97.....	11.914	12.358	675	9.591
1898—99.....	8.153	9.264	441	7.028
1900—01.....	4.567	5.766	314	4.216

En anden Fortjeneste indlagde Rejseforeningerne sig ved Tilvejebringelsen af Sygeforsikring og af Vandrehjem for de rejsende Svende. Saa tidlig som 1885 drøftede man, hvad der skulde gøres ved de Svende, der blev syge paa Rejsen; men foreløbig opfordrede man kun Lokalforeningerne til at hjælpe, naar de kunde. 1890 nedsatte man et Udvalg om Sagen. Derefter vedtoges Oprettelsen af en Sygeforsikring paa et Møde i Vejle ^{25/9}—^{26/9} 1892. Alle Rejseforeningernes ugifte Medlemmer skulde herefter betale 1 Kr. i Kontingent hver Maaned, hvoraf Halvdelen skulde gaa til Rejsekassen, Halvdelen til Sygekassen. Gifte Medlemmer kunde efter eget Valg blive Medlemmer af Sygekassen for 75 Øre om Maaned. Den hele Organisation kaldtes fra nu af for Haandværkssvendenes Rejse- og Sygeforeninger. For at klare Sygekassernes Forpligtelser maatte man lejlighedsvis gøre Indhug i det Statstilskud, Rejseforeningerne fik²⁷⁾.

Vigtigere end Sygehjælpen blev Svendehjemmene. Efter at Lavstidens Herberger for det meste var forsvundet, var Logeringen af de vandrende Svende gaet

²⁶⁾ Tallene hentet fra de i Note 18 anførte Beretninger.

²⁷⁾ F. C. Rasmussen: Beretning om Handværkssvendenes Reise- og Sygeforeningers Virksomhed 1883—1900, 15-17.

over til private Kroværtter, og efterhaanden som Svendene blandedes mere og mere med Vagabonder, kom de Kroer og Logihuse, der modtog dem, i Vanry. Ved 1880 var det saadan, at en ordentlig Svend helst undgik de sædvanlige Svendekroer. En Smed, der vandrede i de Aar, fortæller, at han hellere søgte Nattelogi hos Mestrene og iøvrigt helst klarede sig ved Bekendtskaber²⁸). Paa Kroerne lærte man mest Drukkenskab, Raahed og Prelleri, og adskillige unge ødelagdes saadan, at der til sidst ikke var andet at gøre end at putte dem i Tvangsarbejdsanstalter. Alligevel var Rejseforeningerne fra Begyndelsen nødt til at henvise Svendene til de sædvanlige Kroer. Blandt dem, som disse Forhold faldt for Brystet, var den tidligere Christianhavnerpræst V. Munck, der nu virkede i Næstved. Han kaldte Vandrelivet for en »Højskole i Drukkenskab«. Det var paa hans Initiativ, Danmarks første Svendehjem blev rejst. Da der 1882 i Næstved var ved at danne sig en Afdeling af Rejseforeningerne, fik han straks sat som et af Programpunkterne, at man skulde stræbe hen til Oprettelsen af et Hjem for de vandrende Svende²⁹). Han ønskede, at man skulde efterligne de tyske, kristeligt prægede »Herbergen zur Heimat«, hvorefter det første var oprettet i Bonn 1854. I 1877 eksisterede der over 100 saadanne tyske Herberger. Muncks Betragtninger vakte Opmærksomhed andre Steder. I Nykøbing F. talte Pastor V. Petersen om Sagen, og her forærede Tesdorff en Grund, hvorpaa et Svendehjem kunde opføres³⁰). Der kom god Gang i den praktiske Udformning af Planerne, og den 14/11 1883 kunde der indvies Svendehjem i Næstved, snart efter ogsaa i Nykøbing F. og Nakskov. I Maribo, Nyborg, Skanderborg og Slagelse lejede Rejseforeningerne Rum til et Gæstehjem for Svendene. Hvor Foreningerne ikke havde Raad til at indrette sig for sig selv, søgte de at finde en paa-lidelig Værtshusholder, der vilde lade sig binde af et Reglement³¹). I 1884 oprettedes et Svendehjem i Bogense³²), og i Kolding fandt man paa at skaffe Penge til Formaalet ved Afholdelse af en Haandværkerfest med Optog, en Idé, der siden efterlignedes i Odense, Aarhus, Aalborg og Fredericia med det Resultat, at alle disse Byer fik store og smukke Svendehjem³³). 1885 oprettedes der yderligere Svendehjem i Assens, Faaborg, Nyborg, Slagelse, Svendborg og Vejle, 1886 i Maribo og Roskilde, 1888 i Kalundborg. Sidstnævnte Aar opløstes det Aktieselskab, der opretholdt Svendehjemmet i Nakskov. 1890 indviedes et nyt Svendehjem i Horsens, 1892 i Slagelse³⁴). En væsentlig Del af de Statstilskud, Rejseforeningerne modtog, anvendtes paa Svendehjem. Man fik ogsaa Tilskud fra private og Kommuner. 1910 omtales 36 Svendehjem³⁵).

Nogle af dem var hyggelige og velindrettede. I Kolding var der Spisestue,

²⁸) I. P. Teckow: Livserindringer, 1932, 30-32.

²⁹) Fængselspræsten Pastor Vilh. Munchs Optegnelser, Memoirer og Breve XXXVI, 231-32. — Næstved Avis 12/1 og 20/1 1882.

³⁰) Lolland Falsters Stiftstidende 3/2 og 9/2 1882. — Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 296.

³¹) Smst. 1882—85, 233-34. — Soc.-Dem. 2/11 1883.

³²) Medd. fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 308.

³³) F. C. Rasmussen: Beretning om Haandværkssvendenes Reise- og Sygeforeningers Virksomhed 1883—1900, 12. — Haandværkerbladet 28/7, 16/8 1884, 9/5 1885. — Industriforeningens Tidsskr. 1885, 21; 1889, 13, 1891, 14. — Odense Svendehjem 1883—1908.

³⁴) Haandværkerbladet 21/3 1885. — Medd. fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 400; 1885—88, Bilag ved S. 456. — Industriforeningens Tidsskr. 1887, 7; 1889, 13; 1893, 8. — Ugeblad for Bygningshaandværkere 7/8 1890.

³⁵) Svendehjemmene i Danmark 1910, udg. af de samvirkende Fagforbund i Danmark efter Oplysninger fra Arbejdernes lokale Fællesorganisationer 1910.

Gæstestue og en Stue med Bøger og Aviser, og hvert Svendeværelse indeholdt Seng, Vaskebord, Stole og en lille Ovn³⁶). Som Eksempel paa Husordenen kan anføres, hvad der krævedes i et Reglement i Kalundborg. Naar Vejret var taaleligt, maatte man kun opholde sig et Døgn paa Hjemmet. Der blev da givet Morgenkaffe med et 4-Øres Brød, 2 Retter Middagsmad og til Frokost og Aften »5 Sidestykker Rugbrøds-Smørrebrød med Paalæg af Kød og Ost samt en halv Flaske Hvidtøl«. Ekstra Mad og Drikke kunde faas, men Spiritusudskænkning var forbudt. Værten havde Ret til at visitere efter Utøj, og de, der var befængt med smitsomme Sygdomme, kunde afvises fra Herberget. Man skulde gaa til Sengs senest Kl. 23, staa op om Sommeren Kl. 7, om Vinteren Kl. 8 og iøvrigt forholde sig roligt og ordentligt³⁷). Ikke altid var Forholdene imidlertid tilfredsstillende. Dette fremgaar indirekte af Reglerne for Middelfart Svendehjem 1889. De tillod hver Mand at drikke 2 Bajere eller 2 Snapse daglig, og de bestemte, at »Lagener til Sengen skiftes om Vinteren mindst hver 4. Uge, om Sommeren mindst hver 3. Uge«³⁸). Man kunde i et Fagblad læse, at Svendehjemmene tit var urenlige og overfyldte, og at de Kvinder, der udførte Betjeningen, retteligt burde have været anbragt i Bordeller³⁹).

Ejendommeligt er det, at København intet Svendehjem fik. Fællesrepræsentationen nedsatte Udvalg om Sagen baade 1881 og 1883, men mødte Trevenhed hos Mesterforeningerne og skarp Modstand hos Fagforeningerne. De sidste talte rent ud om Skruebrækkerhjem. Udvalget af 1883 arbejdede i 15 Aar og sammenskrabede i den Tid 31.600 Kr., men opløste sig derpaa og overdrog Fællesrepræsentationen Pengene⁴⁰). En af Aarsagerne til, at det gik saa daarligt, var maaske, at det saakaldte St. Peders Gæstehjem $1\frac{1}{2}$ 1884 aabnedes i St. Pederstræde. Det blev rejst for indsamlede Midler, lededes af en kirkeligt præget Bestyrelse og var ment som en velgørende Institution. Sjælen i Foretagendet var vistnok den senere Biskop Skat Rørdam. Gæstehjemmet raadede over 100 Senge, og Logi kostede 25—50 Øre, Middagsmad 35—40 Øre. Drikkeri var ikke tilladt, men for 1.25 Kr. pr. Dag havde man her et net og ordentligt Bosted⁴¹). Barbererne vedtog at give hver tilvændret Fagfælle 3 Dages gratis Ophold paa Gæstehjemmet mod Forpligtelse til at modtage den første ledige Plads, der blev tilbudt⁴²). Fra kirkelige Kredse udgik ogsaa Initiativ til Oprettelsen af Københavns Arbejdshjem 1894. Dette var inspireret af den tyske Pastor Fr. v. Bodelschwingh's Arbejdskolonier, hvoraf den første var aabnet 1882 ved Bielefeld. Anledningen til, at man forsøgte at skabe noget lignende i Danmark, var et

³⁶) Nordisk Skomagertidende $\frac{2}{12}$ 1884.

³⁷) Reglement for Haandværkssvendenes Rejseforenings Herberg i Kallundborg [u. A.], K.B. — Jfr. Reglement fra Horsens i Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 128-29.

³⁸) Regler for Svendehjemmet i Middelfart [1889] K.B.

³⁹) Nordisk Sadelmager- & Tapetserer-Tidende $\frac{1}{12}$ 1892.

⁴⁰) Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—82, 234, 296, 355-57; 1882—85, 140, 217, 379; 1885—88, 482-84 og 571. — Til Fag-, Svende- og Mesterforeningerne i Kbh., 1882 [Betænkning. ang. Oprettelsen af en Understøttelseskasse for rejsende Haandværkssvende fra et Udvalg, nedsat af Fællesrepræsentationen, Juli 1881], K.B. — Fællesrepræsentationens Arkiv 1883/64. — Indbydelse til Oprettelse af et Svendehjem i Kbh., Nov. 1887, K.B. — Et Svendehjem i Kbh., Maj 1897, K.B. — Blad for Foreningen til Lærlinges Uddannelse Apr. 1898. — C. Nyrop: Fællesrepræsentationen for dansk Haandværk og Industri 1879—1904, 80. — Eks. paa Mesterforeningers Støtte: Soc.-Dem. $\frac{10}{2}$ 1888; Regnskab 1889 i F.K. 1883—96, Jernindustriens Arkiv; Sadelmager- og Tapetsererlaugets Regnskaber 1892 og 1894, U.B.

⁴¹) Soc.-Dem. $\frac{15}{2}$ 1884. — Folkets Avis $\frac{16}{2}$ 1884. — Industriforeningens Tidsskr., 1885, 21.

⁴²) Fr. Wulff: Barbervæsenet i Danmark 1506—1906, 285.

Foredrag af den tyske Pastor Diestelkamp i Bethesda i København ved Nytaar 1894. I største Hast nedsattes et Udvalg med Missionspræsten N. Dalhoff som Formand, og allerede $\frac{20}{1}$ aabnedes Arbejdshjemmet. Forkomne hjemløse og eksistensløse Mænd, der var ved at gaa over blandt Udkuddet, skulde her optages og vænnes til stadigt Arbejde og regelmæssigt Levned, saa man kunde levere dem tilbage til Samfundet, udrustet til at klare sig selv. De beskæftigedes med Kryolitpilning, Brændepinding og Børstenbinderi. Det lykkedes ad denne Vej ikke blot at hjælpe nogle af Storstadens nødstedte, men ogsaa at gøre adskillige Vagabonder til nyttige Mennesker⁴³).

Rejseforeningerne gik allerede i 90'erne tilbage. 1900 var kun to Tredjedele af dem tilbage, de udbetalte Understøttelser var gaaet ned til en Tredjedel, og en stadig ringere Procentdel af Bidragene kom fra Svendene, der i den Anledning fra Mesterside betegnedes som »en uskønsom Race«⁴⁴). Aarsagerne til Nedgangen var dels Vandringernes Aftagen, dels at en stor Del af Kasserne »faste Kunder« døde⁴⁵), men navnlig Socialisternes Modvilje. I deres Øjne blev Foreningerne at anse som Skruebrækkerforeninger. En Svend kunde jo ikke faa Understøttelse i en By, hvor han nægtede at arbejde, fordi der var Strejke⁴⁶). Det Skær af Godgørenhed, der prægede Kasserne, virkede ogsaa irriterende. Fagorganisationerne blev derfor hurtigt interesseret i at skabe deres egne Rejsekasser.

Allerede i Lavstiden havde Svendene i visse Fag betalt Rejsegodtgørelserne af deres egen Lade. Det vides ogsaa, at Arbejderne i Porcellæns- og Fajanceindustrien baade i København og Rønne havde særlige »Fremmedkasser«⁴⁷). Saa tidlig som i 70'erne havde Fagforeningerne Rejsehjælp paa Programmet⁴⁸). Talen er ikke her om den Hjælp, der udbetaltes under Arbejdsstandsninger for at skaffe de ledige bort. Ved Udbetalingen af den ordinære Rejsehjælp gik man straks bort fra Lavstidens Smaabeløb i hver enkelt By paa Ruten og ydede et samlet større Beløb, saa Modtageren kunde benytte Jernbane. Flere Fagforeninger gav 10 Kr. ad Gangen. Typografernes og Handskemagernes Foreninger havde Aftaler med tilsvarende tyske Organisationer om at yde hinandens Medlemmer Rejseunderstøttelse⁴⁹).

I 70'ernes daarlige Aar ophørte Udbetalingen af Rejsehjælp i Fagforeningerne vistnok helt; men i 80'erne genoptoges den⁵⁰). Efterhaanden ordnedes Spørgsmaalet forbundsvis, og ofte blev kun Forbundets Medlemmer understøttet⁵¹).

⁴³) N. Dalhoff: Et Arbejdshjem, 1894. — Samme: Kbh. Arbejdshjem 1894—1919. — Soc. Dem. $\frac{20}{3}$ 1896. — En agitatorisk Skildring af de hjemløses Forhold i Kbh.: Carl S. Petersen: Fra Folkedybet, Særtr. af Samaritanen, 1894.

⁴⁴) Fællesrepræsentationens Arkiv 1885/24.

⁴⁵) F. C. Rasmussen: Beretning om Haandværkssvendenes Reise- og Sygeforeningers Virksomhed 1883—1900, 28.

⁴⁶) Eks. paa Socialdemokraternes Modvilje: Soc.-Dem. $\frac{10}{2}$ 1888; $\frac{25}{6}$, $\frac{20}{6}$, $\frac{2}{9}$ 1889; $\frac{13}{3}$ 1890, $\frac{13}{5}$, $\frac{12}{11}$ 1891; Tobaksarbejdernes Fagblad Febr. 1888; Fagblad for Snedkere Nov. og Dec. 1892.

⁴⁷) Love for Fremmedkassen [for de af d'Herrer Bing antagne Formere, Drejere og Figurarbejdere paa fuld Løn], vedtagne $\frac{5}{2}$ 1869, og Love for Fremmedkassen i Rønne [for den, der »har eller senere faar udlært i Byens Fajance- og Terrakottafabrikker«] 1878.

⁴⁸) Bruun 358-59, 363, 467-70.

⁴⁹) [Victor Petersen:] Typografernes Organisations Historie I, 1894, 139. — Bruun 289.

⁵⁰) Eks.: Soc.-Dem. $\frac{5}{8}$ 1891 (Roskilde Skomagere); C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 111 og 133.

⁵¹) Eks.: Soc.-Dem.: $\frac{18}{10}$ 1888, $\frac{24}{2}$ og $\frac{19}{9}$ 1889, $\frac{15}{8}$ 1890, $\frac{21}{4}$ 1891; Fagblad for Snedkere Apr. 1886; Bødkernes Fagblad Sept., Okt., Nov. 1890; Skomagervendenes Fagblad $\frac{12}{11}$ 1892; Mølleri-Tidende $\frac{5}{3}$ 1897.

Snedkerforbundet gik i Spidsen. Fra 1886 skulde dets Medlemmer i Provinsen yde 60 Øre, i København 40 Øre aarlig, og til Gengæld skulde de, naar de rejste, have 1 Kr. i hver By, hvor Forbundet havde Afdeling, fra 1890 1,50 Kr. 1894 sammensmeltedes Rejsekassen med Forbundskassen⁵²). Fra 1889 fik Bødkere og Skrædere Rejsehjælp gennem Fagforbundet, fra 1890 Skomagerne, fra 1892 Smedene, Væverne og Sadelmagerne, fra 1893 Malerne, fra 1895 Bagerne, Bogbinderne og Karetmagerne, desuden i Tidens Løb nogle mindre Fag⁵³). Af de større Haandværksfag savnede ved Aarhundredskiftet kun Murere og Tømrere Rejseunderstøttelse⁵⁴), Gensidighed med tilsvarende Organisationer i Udlandet opnaaedes f. Eks. af Tobaksarbejdere og Smede⁵⁵). Udbetalingen i de enkelte Afdelinger var oftest større end hos Snedkerne, jævnlig op til 3 Kr.⁵⁶). Fra 1900 gav Handskemagernes Fagforening i København endog 5 Kr.⁵⁷). Efterhaanden gik en Del af Organisationerne over til i Stedet for en fast Sum i hver Afdeling at yde Milepenge. Skræderne gav fra 1889 15 Øre, fra 1893 20 Øre pr. Mil, dog kun mellem Sæsonerne. Skomagerne gav fra 1893 25 Øre. Formerne gav fra 1896 30 Øre, Drejerne 35 Øre pr. Mil⁵⁸). For at hindre Misbrug maatte man vedtage Regler for, hvor ofte samme Medlem kunde faa Hjælp, eller hvor meget han kunde faa paa et Aar. Det gjaldt ogsaa her at værne sig mod Landstrygerne, de saakaldte Luffere⁵⁹). Væverfagets Rejsehjælp gik omkring 1898 for det meste til 12 Personer, der regelmæssigt hver tredje Maaned viste sig i Afdelingerne og hævdede 3 Kr. i hver⁶⁰). Vanskeligheder havde man ogsaa ved at faa Svendene til at melde Afrejse og Ankomst⁶¹). Økonomisk anlagte Fagforeningsledere brød sig ikke om, at man tog paa Lystrejse for Organisationernes Penge⁶²).

En særlig Ordning af Rejsehjælpen forekom hos Typograferne. Som Følge af Fagets forvirrede Organisationsforhold opstod der rundt om i Byerne selv-

⁵²) Soc.-Dem. 21/8 1886, 27/8 1890, 21/8 1894. — Fagblad for Snedkere Jan., Sept., og Okt. 1886. — C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 207.

⁵³) Soc.-Dem. 31/8 1889 (Bødkere); 29/8 1890, 15/8 1893 og 20/8 1895 (Skomagere); 29/8 og 5/8 1891 (Smede); 14/8 1892 (Vævere); 11/11 1893 (Malere); 14/4 og 11/10 1896 (Bogbinder og Karetmager); 19/11 1891 (Rebslagere); 10/8 1897 (Sukkervarearbejdere). — Skomagersvendenes Fagblad Okt., Dec. 1890, 10/8 1893, 10/2 1894, Sept., Okt. og Nov. 1895. — Formernes Fagblad Apr. 1891. — Nordisk Sadelmager- & Tapetsrerer-Tidende 1/8 og 1/11 1892. — Fagtidende for Malere Dec. 1893 og Febr. 1897. — V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 50. — E. Hartmann: 25 Aars Organisationsarbejde blandt kbh.ske Bagervsvende, 1908, 76. — Festskrift for Uhrmagerforeningen af 7/4 1875's 25 Aars Jubilæum, 16. — Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdernes Forbund i Danmark 1891—1916, 8. — F. Pietsch & N. P. Andersen: Pottemagerens Forbund i Danmark 1891—1916, 9.

⁵⁴) Jfr. Soc.-Dem. 29/10 1893; C. From-Petersen: Dansk Tømrerforbund 1890—1915, 175.

⁵⁵) Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisation, 1921, 33. — I. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund 1888—1913, 109. — Jfr. Soc.-Dem. 18/7 1891 og 11/8 1895; [C. L. Christensen:] Løhgarvernes Fagforening 1883—1908, 53; [V. Nørregaard & Vilh. Nielsen:] Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 30; C. Lytjohan: Blikkenslagerforbundet i Danmark 1890—1915, 13; Keramik Forbund 1897—1922, 3.

⁵⁶) Soc. 22/8 1895 (Vævere); Medlemsblad for skandinaviske Sadelmager og Tapetsrerer Forbund Sept. 1899; [C. L. Christensen:] Løhgarvernes Fagforening 1883—1908, 51.

⁵⁷) Th. Sundby m. fl.: Dansk Hatte- og Bundtmagerforbund 1901—26, 232.

⁵⁸) V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 50. — Dansk Skotøjsarbejderforbund 1885—1910, 11-16. — Soc.-Dem 18/8 1896. — A. Nielsen: Dansk Formerforbund 1889—1914, 91.

⁵⁹) Th. Sundby m. fl.: Dansk Hatte- og Bundtmagerforbund 1901—26, 232. — V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 50.

⁶⁰) J. J. Møller: Tekstilindustriens Udvikling i Danmark, 1924, 151.

⁶¹) Eks.: Soc.-Dem. 18/7 1891 (Drejere); Snedkerforbundets Kvartalsberetninger, mange Steder.

⁶²) Jfr. Formernes Fagblad 29/11 1898, 30/1 1900.

stændige Viatikumskasser; 1880 samledes heraf Jyllands typografiske Forening, nogen Tid efter Dansk typografisk Forening, der dog ikke omfattede København. 1892 blev denne Sammenslutning skandinavisk, idet Norge kom med⁶³).

Det var ikke ganske ubetydelige Summer, der efterhaanden udbetaltes af Svendenes Rejsehjælp. 1900 gav Bagerne endog 12.308 Kr., Typograferne 4320 Kr. Der var da 26 Fagforbund og 14 selvstændige Fagforeninger med ialt 38.895 Medlemmer, der udbetalte Rejsehjælp, og Udgifterne for et Regnskabsaar beregnedes til godt 55.000 Kr.⁶⁴). I Forbindelse med Rejseforeningernes Vandrehjem gav dette sandsynligvis lige saa tilstrækkelig en Hjælp, som Lavskasserne i sin Tid ydede.

Den væsentligste Del af de Rejsmidler, der blev uddelt til rejsende Haandværkssvende var beregnet til Livets Opretholdelse; men der kan være Grund til at erindre, at der ogsaa blev uddelt Rejsepenge til unge Haandværkere, for at de skulde drage ud og forbedre deres Uddannelse. Paa Overgangen til denne Form for Rejsehjælp stod den Rejseunderstøttelse, der betaltes af Foreningen til Lærlinges Uddannelse. Helt som Studiehjælp turde de Understøttelser betragtes, som Institutet for Metalarbejdere udbetalte. De beløb sig i 70'erne til 2, siden 3 Portioner à 200 Kr. aarlig⁶⁵). Ved det tekniske Selskabs Skole udbetaltes en Portion af Malermester Achens Legat. Ligeledes gav det Reisers'ske Fond og K. A. Larsens Legat Rejsestipendier til Uddannelse⁶⁶). I 1855 testamenterede Malermester C. A. Bruun et Rejselegat til Industriforeningen; de enkelte Legatportioner skulde her udgøre 400—500 Rdlr.⁶⁷). Ogsaa Staten gav Penge til Rejser af de Midler, der bevilgedes til Industriens Fremme. Fra 1891 specificeredes Udgifterne hertil paa Finansloven. Der blev da givet til »Understøttelser til Rejser i Udlandet for ubemidlede Haandværkere og lige-stillede« 5000 Kr., fra 1898 forhøjet til 8000 Kr. Samtidig bevilgedes til »Studie-rejser i Udlandet for Haandværkere og Industridrivende« 5000 Kr., fra 1900 forhøjet til 10.000 Kr. Baade her og ved Uddelingen af Legater kom ogsaa Mestre og Arbejdsgivere i Betragtning. Fra 1900 skulde Bidrag af Finanslovspengene søges gennem Fællesrepræsentationen⁶⁸). Endelig oprettedes der 1882 en særlig Rejsestipendieforening for Haandværkere og Industridrivende. Dens Ophavsmand var Malermester T. E. Lundbye. En væsentlig Del af Medlemmerne var her Arbejdsgivere. Princippet var egentlig Selvhjælpsens; men det lykkedes ogsaa at skaffe Penge fra Legatfondene. Foruden at bevilge enkelte større Sti-

⁶³) Bruun 352, 361 og 365. — Nordisk boktryckeri-tidning Febr. 1871. — Typ.-Tid. ³⁰/₁₀ 1875; ²⁷/₄ og ²⁵/₅ 1878; ¹/₂ 1879; ¹⁷/₁, ¹³/₃, ²⁴/₄, ¹⁹/₈ og ¹¹/₉ 1880; ¹⁸/₈, ³⁰/₇, ²⁴/₉ og ⁸/₁₀ 1881; ²³/₉ og ²¹/₁₀ 1882; ²⁶/₂ og ⁸/₇ 1892. — [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 150, 185-89, 216-17, 219-26. — Typografernes Reservefonds og Rejsekasser for de skandinaviske Lande, K.B.

⁶⁴) E. Hartmann: 25 Aars Organisationsarbejde blandt kbh.ske Bagersvende, 1908, 76. — Regnskaber i Typ.-Tid. ²⁰/₅ 1893 og derpaa halvaarlig indtil ²⁹/₅ 1899, derpaa under den typografiske Forenings og Dansk Typografforbunds Regnskaber. — J. Jensen & C. M. Olsen: Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1871—1900, 1901, 308. — I Tallene for 1900 er Smede- og Maskinarbejderforbundets Rejsehjælp ikke medregnet; dette Forbund brugte til rejsende og arbejdsløse tilsammen ca. 66.000 Kr.

⁶⁵) Soc. ¹¹/₂ 1874, jfr. Ugeblad for Bygningshaandværkere ¹/₃ 1890.

⁶⁶) C. Nyrop: Bidrag til vor Haandværkerundervisnings Historie, 1893, 249.

⁶⁷) Maanedsblad, udg. af Industriforeningen i Kbh. 1866, 65, 104-07 og siden oftere. — Kaptajn og Malermester C. A. Bruuns og Hustrus, Johanne Christines, Legat til Rejsestipendier for flittige og agtværdige Haandværkere og Industridrivende, K.B.

⁶⁸) C. Nyrop: Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk 1879—1904, 76-77.

pendier arrangerede Foreningen Fællesrejser til Udlandet. Aar 1900 talte den 652 Medlemmer, og den foretog det Aar en Fællesrejse til Paris, hvori tillige deltog nogle enkelte Svende og Arbejdere⁶⁹). Lignende Fællesrejser var ogsaa blevet arrangeret før Rejsestipendieforeningens Tid. Arbejderfællesrejser foregik saaledes til Udstillingerne i Paris 1867 og i Wien 1873⁷⁰).

Det manglede altsaa ikke paa Udveje for de Folk, der gerne vilde indsamle Erfaringer ved Studierejser i Udlandet. Rigtignok havde Rejsestipendieforeningen som Regel langt flere Ansøgere end Legatportioner; men dygtige Folk kunde dog som oftest finde Lejlighed til at rejse. Endnu ved Aar 1900 var der ikke lagt nogen alvorlig Hindring i Vejen for den gamle solide Kulturudveksling, der fandt Sted ved de unge Haandværkeres Rejse- og Vandreliv i fremmede Lande.

Udenlandsk Arbejdskraft.

I Overensstemmelse med Samtidens Indstilling mødte det ringe Modstand, at tyske Svende efter Trearskrigen igen strømmede til det danske Arbejdsmarked. En Mand som Brygger I. C. Jacobsen paa Carlsberg vilde dog aldrig have andre end danske i sin Tjeneste⁷¹). Ellers var der kun faa Steder, hvor de indfødte Arbejdere værnedes mod den fremmede Konkurrence. Ifølge Koncessioner maatte der ved Anlæg af private Baner fra 1889 kun anvendes indenlandske Arbejdere, og Undtagelser herfra krævede særlig Tilladelse⁷²). Da der 1894 skulde paabegyndes en Del Statsbaneanlæg ved København, søgte Arbejdsmændene om tilsvarende Bestemmelser her, og Ministeriet besluttede da, at fremmede kun maatte benyttes, naar de havde opholdt sig her i Landet i flere Aar⁷³).

Hvor mange udenlandske Arbejdere, Haandværk og Industri beskæftigede før 1900, vides der for det meste intet om. Spredte Oplysninger giver dog nogle Vink. Af Politiets Viseringsprotokoller ses de vandrende Svendes Nationalitet. Omstaaende Tabel viser for Næstved, at Fremmedprocenten før 1887, da Viseringen til Dels ophørte, for de undersøgte Aar varierede mellem 13 og 21. Det svarede meget godt hertil, at den for Ringsted, hvor den kun kendes for 1879, laa mellem 16 og 17. I samme Aar viseredes i 31 Købstæder ialt 22.396 Svende, hvoraf 3652 Udlændinge, altsaa 16,3 pCt. For Aalborg, hvor den kendes for Aarene 1875—79, laa den gennemsnitlig nede paa omkring 10 pCt.; men denne By laa jo ikke paa Udlændingenes Alfarvej. For København, hvor Tallene kendes for 1875—81, var Procenten gennemsnitlig 30, dog saaledes at den 1876

⁶⁹) T. E. Lundby: Lidt om Rejsestipendieforeningen, 1890. — Aage Sølvér-Schou: Rejsestipendieforeningen for Haandværkere og Industridrivende 1882—1932. — Nogle af de ældre Aarsberetninger fra Foreningen samt forskelligt Tryk vedrørende Fællesrejserne (Deltagerlister, Vejledninger) i U.B.; Aarsberetninger fra 1900 samt forskellige Tryk vedr. Rejserne i K.B.; Aarsberetningerne indeholder et Udvalg af Stipendiaternes Rejseberetninger, og 1906 er optaget Carl Muusmann: Et lille Tilbageblik [over Foreningens første 25 Aar], dette sidste dog defekt i K.B. — I denne Forbindelse kan ogsaa omtales Sadelmagerens og Tapetsererens Rejseforening, der arrangerede Rejser til Udstillinger (Soc.-Dem. 25/6 1889; Nordisk Sadelmager- & Tapetserer Tidende, Avertissement 1/7 1891).

⁷⁰) Der foreligger et Par Beretninger herom: Ad. B[auer]: Mindeblade om Arbeidertoget til Paris 1867, og Pjecen: Arbeidertoget til Wien, 1873.

¹) C. Nyrop: Ny Carlsberg 1846—96, 1871—96, 98.

²) Bekendtgørelse 25/11 1889 om Koncession for Horsens-Tørringbanen og flg. Koncessioner.

³) Arbejdsmændenes Fagblad (for Jylland og Fyn) 15/1 1895 og 16/10 1896.

De viserede Svendes Nationalitet i Næstved og Ringsted⁴⁾.

	Ialt passerede Svende	Slesvigere	Tyskere og Holstenere	Svenskere	Nord- mænd	Øvrige Natio- naliteter
Ringsted 1879.....	1297	33	133	24	6	17
Næstved 1866.....	808	24	75	28	4	2
— 1871.....	719	29	36	18	9	3
— 1876.....	503	9	34	85 ⁵⁾	0	21 ^{**)}
— 1886.....	1090	19	78	23	5	17 ^{**)}
— 1891.....	235	7	17	11	1	2
— 1896.....	295	11	28	11	4	1
— 1901.....	115	5	6	3	0	2

⁴⁾ Herunder 35 Fabrikarbejdere og 25 Tjenestekarle.

^{**)} Herunder et betydeligt Antal Staaltraadsarbejdere.

laa betydelig højere end sædvanlig, idet der da kun kom 762 danske, men 1020 fremmede Svende dertil⁶⁾. Som den store By med flere Arbejdsmuligheder og som Seværdighed for Turjster udøvede Hovedstaden større Tiltrækning end Købstæderne. Naar den stærke Tilstrømning til København ikke fuldtud gav Eftervirkning i de sjællandske Købstæder, maa det bero paa, at adskillige Svende kom sejlene eller med Jernbane kørte direkte dertil.

Af de viserede Svende i Næstved udgjorde Slesvigerne 2—3 pCt., Tyskerne 5—9 pCt., Svenskerne (Arbejds mænd og Tjenestekarle ikke iberegnet) 2—3 pCt., Nordmændene knapt nok 1 pCt. Hvad der kom fra de øvrige Lande var forsvindende. Naar bortses fra Grænsebyerne, hvor Nabolandene maatte farve Tallene i deres Favør, fordelte Nationaliteterne sig sikkert i andre Købstæder nogenlunde som i Næstved. Gaar man noget tilbage i Tiden, laa Forholdene dog ikke som efter de anførte Tal for Næstved. En tidligere Opgørelse for enkelte Aar midt i Aarhundredet viser en lavere Procent for Svenskerne i 40'erne, men en højere i 1856. Ligeledes er det iøjnefaldende, at Tyskerne dengang udgjorde en meget større Procentdel end senere. Efter 1864 holdt de sig aabenbart tilbage. Ogsaa Sønderjyderne blev noget sjældnere.

Alt dette siger dog intet om, hvor mange Udlændinge der virkelig arbejdede i Danmark. Eftersom det staar fast, at en væsentlig Del af de Tyskere, der overhovedet kom dertil, var Haandværkere⁶⁾, giver Folketællingernes Tal for indvandrede tyske Mænd alligevel nogen Vejledning. Tallet haves fra 1870 og fremefter og udviser Nedgang i Tyskernes Mængde fra 1880. Det absolutte Antal undergaar dog kun ringe Svingning. Naar man tager den stærke Befolkningstilvækst i Betragtning, kommer man til det Resultat, at det tyske Element som Helhed i Periodens Løb forholdsvis blev trængt tilbage.

*Folketællingernes Tal for indvandrede tyske Mænd
(iberegnet Holstenere, men ikke Slesvigere).*

	1870	1880	1890
København	1952	2478	2296
Købstæder	2232	1950	1518
Landdistrikter	2710	2453	2150
Det egentlige Danmark	6894	6881	5964

⁴⁾ Fællesrepræsentationens Arkiv 1881/11. — Næstved Politikontors Pasviseringsprotokoller.

⁵⁾ Medd. fra Fællesrepræsentationen 1879—81, 113-15, 124, 296.

⁶⁾ F. Eks. udtalt i Statistisk Tabelværk 4. Rk. A, 8 a, CLXVIII.

Mandlige Haandværkere, forsynet med Opholdsbøger i København⁷⁾.

	Svenske	Norske	Tyske	Andre	Ialt
1875.....	1541	188	672	75	2476
76.....	633	111	484	44	1272
77.....	295	64	152	17	528
78.....	297	28	151	13	489
79.....	484	72	147	22	725
1880.....	576	59	194	19	848
81.....	487	86	229	11	813
82.....	487	63	261	21	832
83.....	508	66	257	20	851
84.....	583	104	269	31	987
1885.....	484	90	257	33	864
86.....	259	36	108	17	420
87.....	361	32	120	27	540
88.....	485	40	139	27	691
89.....	273	29	105	15	422
1890.....	291	24	144	14	473
91.....	290	37	169	28	524
92.....	321	39	148	24	532
93.....	284	42	156	28	510
94.....	244	50	176	32	502
1895.....	288	69	151	16	524
96.....	344	71	211	31	657
97.....	295	93	262	31	681
98.....	416	70	347	47	880
99.....	468	77	271	52	868
1900.....	424	91	226	47	788

For Københavns Vedkommende foreligger der Oplysninger om, hvor mange mandlige Haandværkere af fremmed Nationalitet, der aarlig efter Loven af ¹⁵/₈ 1875 fik udstedt Opholdsbog. Deres Antal ses af ovenstaaende Tabel. Maaske er ikke alle Fabriksarbejdere medregnet her, idet Rubrikken for »andet legemligt Arbejde« ikke er medtaget; men til Gengæld omfatter Tallene baade Mestre og Svende. Det særlig store Tal fra de første Aar skyldes, at ikke blot nyankomne, men tillige alle de, der allerede boede her, men ikke havde opnaaet Forsørgelsesret, skulde have Opholdsbog. Disse sidste udgjorde af Svenskere 692, af Nordmænd 130, af Tyskere 328 og af andre Udlændinge 50, ialt 1200. Dette Tal siger ikke, hvor mange fremmedfødte Haandværkere der var; Byen rummede jo ogsaa nogle, der var født i Udlandet, men havde opnaaet den omtalte Forsørgelsesret. Selv bortset fra de fastboende er Tallene for 1875—76 alligevel store. Der var i disse Aar, da Krisen begyndte at virke i Tyskland, en usædvanlig livlig Tilstrømning af tysk Arbejdskraft til København⁸⁾. Som Helhed viser Tabellen en kraftigere Tilstrømning i gode end i daarlige Tider. Man ikke man tør regne, at der omkring 1870 var over 1000, omkring 1880 nogle flere tyske Haandværkere i København. I Købstæderne var der vel ogsaa over 1000 i 1870, men snarest noget færre i 1880.

Den første udførlige Oplysning om, hvor mange Haandværkere og Industri-drivende, der var født i Udlandet, haves i Opgørelsen over Mandtalslisterne for København 1882⁹⁾. Af Hovedstadens hele mandlige Befolkning var 8,5 pCt., af

⁷⁾ Beretninger til Justitsministeriet ang. Kbh. Politi, afgivet af Politidirektøren 1875—1900, Bilag 6.

⁸⁾ Jfr. Soc.-Dem. ⁹/₁ 1876.

⁹⁾ Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 7, 1883, 17-21.

Kvinder 7,5 pCt. født i Udlandet. I Haandværk og Industri var af Hovedpersonerne 2688 fra Provinsen (45,1 pCt.), 705 fra Udlandet (11,8 pCt.), deraf 225 fra Sverige (3,8 pCt.); af Medhjælpere var 10.727 fra Provinsen (44,2 pCt.), 3208 fra Udlandet (13,2 pCt.), deraf 2011 fra Sverige (8,3 pCt.).

Ialt beskæftigede de paagældende Erhverv 3913 mandlige Personer af udenlandsk Fødsel. Heraf var 2236 Svenskere, og af Resten var saa formodentlig henved 1500 Tyskere. Udlændingsprocenten var meget højere for Industri og Haandværk end for Byens Befolkning som Helhed. For Daglejere var Procenttallet 8,4; men heraf var den store Mængde, nemlig 7,2 pCt. fra Sverige. Iøvrigt var der stor Forskel paa Procenten i forskellige Fag. Som det hedder i det statistiske Tabelværk: »Her gør sig enten en ejendommelig Fagdygtighed eller en ejendommelig Tradition gældende.« Fra ældre Tid stammede saaledes et forholdsvis stort Antal Udlændinge mellem Bagermedhjælperne, ialt henved 18 pCt. Blandt Cigarmagere og Forgyldere var en Femtedel Udlændinge, blandt Korkskærerne en Fjerdedel, blandt Skorstensfejerne henved en Tredjedel. Ogsaa blandt Glasmagere, Guldsmede og Forfærdigere af kirurgiske Instrumenter synes der at være et betydeligt Indslag udefra. Tallene for disse Fag er dog saa smaa, at Tilfældigheder kan spille ind. Af de større Fag talte Handskemagere, Skomagere og Skrædere, altsaa Syfagene, afgjort mange Udlændinge, henholdsvis 23,8, 23,6 og 47,9 pCt. I alle 3 Fag var de fire Femtedele af de fremmede Svende Svenskere. Dette tilskrives dels en vis Færdighed hos de fremmede i Tilskæring, dels Danskernes Utilbøjelighed til at give sig af med »det stille-siddende og for den almindelige Bevidsthed noget kvindagtige Erhverv«. Naar derimod blandt Væverne en Fjerdedel var Udlændinge, mente man, at det kunde skyldes den lave Arbejdsløn i Faget.

En samlet Opgørelse over de fremmedes Antal blev forsøgt med Industri-tællingen 1897, dog kun for Medhjælperne. De indkomne Oplysninger var ikke særlig udtømmende; men man beregnede, at der ialt maatte være ca. 9400 mandlige og 2600 kvindelige beskæftigede, som var født udenfor Kongeriget. Der var dog forholdsvis flest Udlændinge i København, nemlig 9,7 og 8,6 pCt. af de to Køn, og færrest i Provinsbyerne, nemlig 4,8 og 5,9 pCt.

Antal fremmedfødte ifølge Industrietællingen 1897.

Mænd	Opgivelserne omfatter ialt	Sverige	Hertugdømmerne	Tyskland	Øvrige Udland
København	33.109	2.072	343	550	245
Købstæder	55.447	1.278	653	595	120
Landdistrikter	42.764	2.063	372	372	89
Ialt.....	131.320	5.413	1.368	1.517	454
Kvinder					
København	12.613	902	58	66	55
Købstæder	11.821	523	115	36	23
Landdistrikter	7.151	412	55	19	13
Ialt.....	31.585	1.837	228	121	91

For hele Landet var der for Mændenes Vedkommende 4,1 pCt. Svenskere, 1 pCt. fra Hertugdømmerne, 1,2 pCt. fra det øvrige Tyskland og kun 0,4 pCt. fra andre fremmede Lande. For København var Procenten, som det ses, betydelig lavere end i 1882. Med Hensyn til Fordelingen paa de forskellige Fag er der ikke megen Forandring fra den tidligere Tælling. De samme Fag som dengang figu-

rerer for København med høj Fremmedprocent, Bagere med 14,6 pCt., Cigar- og Tobaksarbejdere 13,5 pCt., Korkarbejdere 31,6 pCt., Guldsmede 10,8 pCt., Farvere 18,2 pCt. Syfagene har tilsvarende høje Tal, især for Hjemmearbejderne. Af Herreskrædersvende, der arbejdede hjemme, var endog 58,9 pCt. eller 317 ud af 538 Mand Udlændinge. I Provinsbyerne fandtes de fremmede foruden blandt Skræderne til Dels paa Slagterierne, hvor de udgjorde 7 pCt., men navnlig i Maskin- og Jernskibsbyggerierne, hvor de udgjorde 19,4 pCt. Iøvrigt var der rundt om i hele Landet spredt fremmede i en Del Fag, saa Fremmedprocenten blev i Garverier 11,5, i Kalkbrud o. lign. 14,6, hos Instrumentmagere 15,4, i Væverier 20,4, hos Kurvemagere 20,6, i Teglværker 21,3, i Glasvarefabrikker 23,4, i Vaskerier 24,5, i Svovlsyre- og Gødningfabrikker 30,2, i Lervarefabrikker 63,7 og i Kaolinslemmerier 66,2. Af samtlige Industrier beskæftigede Teglværkerne de fleste Udlændinge, nemlig 1423 Mand. Det var saaledes navnlig de kemiske Industrier, der benyttede fremmed Arbejdskraft. Som Fag, hvor den tyske Arbejdskraft betød mere end den svenske, anføres Bageri, Slagteri, Væveri, Glasindustri og Bogtrykkeri. Særlig mange Svenskere beskæftigedes i Stenhuggeri,

Antal Medhjælpere, født i Udlandet ifølge Industritællingen 1897.
(Undtagen for Syersker omfatter Tallene kun Mænd.)

	København	Købstæderne	hele Landet
Bagere og Konditorer	135	51	217
Slagtere og Tarmrensere	14	129	229
Cigar- og Tobaksarbejdere	160	54	220
Vævere og Tekstilarbejdere	57	148	271
Herreskrædere	451	164	677
Syersker	249	45	311
Skomagere og Skotøjsarbejdere	465	83	570
Jord- og Jernbanearbejdere	44	75	150
Murere	95	170	364
Snedkere	196	77	313
Malere	103	39	160
Garvere	23	78	113
Stenhuggere	35	129	395
Kalkbrudsarbejdere	5	7	146
Kaolinslemmere	102
Teglværksarbejdere	56	174	1423
Glasværksarbejdere	11	94	214
Maskin- og Jernskibsbyggere	338	303	762
Arbejdere paa kemiske Fabrikker	61	49	192
Bogtrykkere og Sættere	61	40	118

Kalkbrud, Kaolinslemmeri og Teglværker, navnlig paa Bornholm. Ved Teglværkerne var der dog 212 Tyskere. I de metalbearbejdende Fag var det fremmede Indslag uden Tvivl traadt stærkt tilbage siden 1857¹⁰⁾.

Naar den tyske Vandring og derefter Mængden af tyskfødte Arbejdere i Danmark aftog, skyldes det maaske for en Del, at det tyske Lavsvæsen i Løbet af 60'erne blev bragt til Ophør, hvad der blev endelig fastslaet ved Erhvervsordningen for det nordtyske Forbund af ²¹/₆ 1869. Sammen med de øvrige Lavsvaner blev Vandringerne trængt tilbage, og efterhaanden som den tyske Industri blomstrede op, gav den det store Flertal af Arbejderne mere fast og stadig Beskæftigelse. De trykkede Tider i 80'ernes Danmark gjorde formodentlig ogsaa deres til at hindre Tilvandringen, og naar der siden kom tyske Haandværkere

¹⁰⁾ Statistisk Tabelværk 5. Rk. A, 1, 1899, 31^a-33^a og Tabel 2.

eller Fabriksarbejdere til Danmark, var det ofte kun for at passe indviklede nye Maskiner eller for at undervise Danskerne i Brugen af dem. Enkelte Steder brugte man Tyskere som Arbejdsledere. Slagterierne benyttede undertiden tyske Mestre¹¹⁾, og da en tysk Sukkerfabrikant 1895 forsøgte at tiltage sig en Plads paa det danske Sukkermarked og derfor anlagde Lyngby Sukkerraffinaderi, blev Arbejdsformændene her Tyskere¹²⁾. Ligesom i ældre Tid maa det antages, at den tyske Tilvandring bragte den danske Industri et Tilskud af Dygtighed og Erfaring. I Glasindustrien indkaldtes i 70'erne talrige Tyskere, simpelthen fordi man manglede faglærte; men der kom ogsaa en Del Svenskere ind i dette Erhverv¹³⁾. Farverierne maatte antage mange Udlændinge, fordi de ikke holdt Lærlinge¹⁴⁾.

Med den svenske Indvandring forholdt det sig noget anderledes end med den tyske. Almindeligvis kom Svenskerne ikke til Danmark for at være Læremestre, men fordi Lønningerne her var højere end i deres Hjemland, og de maatte ofte finde sig i at tage det grove eller daarligere betalte Arbejde, saaledes Arbejdet i Teglværkerne eller ved Anlægget af Frihavnen. Fra gammel Tid var Teglværksarbejderne hovedsagelig tyske, navnlig Lippe-Detmoldere, men efterhaanden antoges baade Danskere, Svenskere og Polakker. Endnu ved Aar 1900 arbejdede Lippe-Detmolderne gladelig 13½ Time om Dagen foruden Hviletid, og deres Løn var da 18—28 tyske Mark om Ugen. Polakkerne udmærkede sig ved, fra Arbejdsgivernes Side set, at være rolige og sobre Folk. Som en af Grundene til, at Udlændingene frit kunde flokkes paa Teglværkerne, nævnes, at de danske Arbejdere ikke i Løbet af Sæsonen kunde tjene saa meget der som Aaret rundt ved Landarbejde, endskønt Teglværksarbejdernes Dagløn var højere end Landbrugsarbejdernes¹⁵⁾.

Ved enkelte Lejligheder ytrede de danske Arbejdere Fortrydelse overfor Udlændingene¹⁶⁾. Mod fremmede Teglværksarbejdere blev der demonstreret 1865 i Helsingør og ved Nivaa. 1896 kom det til Strejke ved Frederiksholms Teglværk, fordi der antoges Svenskere, 1900 ligesaa paa Hasle Teglværk, fordi Værket afskedigede sine danske Arbejdere, men beholdt 50 Galiziere, som var antaget ved Kontrakt¹⁷⁾. 1872 klagedes over, at en Muremester indforskrev Svenskere, endskønt der gik danske Arbejdere ledige¹⁸⁾. Jævnlig vakte det Modstand, naar Fortjenesten ved offentlige Arbejder tilfaldt fremmede. 1869 søgte Burmeister & Wains Folk ved et Andragende at hindre, at Bygningen af et Orlogsskib gik til Udlandet¹⁹⁾. 1884 klagedes over, at Københavns Kommune beskæftigede fremmede Haandværkere, 1888 over, at Staten anvendte Udlændinge ved Fæstnings-

11) Eks.: H. Østergaard: Hjørring Amts Andels Svine Slagteri 1891—1916; Roskilde Andelssvine-Slagteri 1895—1920, 55.

12) Sukkerhusarbejdernes Fagforening 1893—1918, 17-18.

13) Oversigt over Glasmagernes Fagbevægelse i Danmark 1883—1908, 6. — Architekten 1912—13, 356.

14) C. Nyrop: Danske Farvere, 1900, 154.

15) Arbejdsmandenes Fagblad, Nov. 1898. — V. Falbe-Hansen: Forandringerne i Priserne . . ., 1869, 223. — Nordisk Tidsskrift for Lervare- og Sten-Industri, Apr. og Okt. 1898, 15/2 og 31/10 1900.

16) Bruun 115 anfører Eks. fra 1860'erne.

17) Fædrelandet 11/5 1865. — Industriforeningens Tidsskrift 1897, 7. — Nordisk Tidsskrift for Lervare- og Sten-Industri 15/11 1900.

18) Soc. 2/3 1872.

19) [Andr. Bruun:] Aktieselskabet Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri, Kbh., 1906, 60.

byggeriet²⁰). Ved indtrædende Arbejdsløshed søgte man at modvirke Tilstrømning ved Annoncering i udenlandske Aviser²¹). Kraftigst Uvilje vakte det, naar Arbejdsgiverne hentede fremmede ind under Konflikter²²). 1889 enedes Københavns Mestre og Svende i Bødkerfaget om at faa nogle Tyskere fordrevet, som Tuborg Bryggerier havde indkaldt til at gøre nogle Fade færdige; det endte med, at Fagforeningens Medlemmer overtog Arbejdet²³). Under en Strejke paa Skotøjsfabrikkerne 1895 blev der stor Opstandelse, da en af Fabrikanterne, Schäfer, tog til Tyskland for at hente Folk. Organiserede Tyskere generede ham ved Afrejsen fra Berlin, saa han mistede sin høje Hat, der siden vistes frem paa Skomagernes Forbunds kontor i København²⁴).

Bortset fra Konflikttilfælde viste Fagforeningerne i Reglen kun Venlighed mod fremmede og knyttede gerne Forbindelse med udenlandske Organisationer for at opnaa Gensidighed om Rejseunderstøttelse. I 70'erne taltes der undertiden Tysk i de danske Fagforeninger²⁵). Tobaksarbejderforbundet af 1875 optog uden Prøvetid og Indskud enhver, der havde det tyske Tobaksarbejderforbunds Medlemsbog²⁶). Hos Hattemagerne var Udlændingene saa mange, at der dannedes en egen Sygekasse for de fremmede²⁷). Især 1872 kom der en Mængde Hattemagere til Danmark, drevet dertil af en Lockout i Tyskland. De tyske Hattemagers Forbund fik da en Filial i København. Efter en Hattemagerstrejke her 1873 rejste rigtignok en Del bort igen; men først 1892 overførtes den tyske Fagforenings Medlemmer til den danske Hattemagersvendeforening²⁸). I Pottemager- og Ovnsmønstrefagforeningen af 1885 var der saa mange fremmede, at man satte under Debat, om ikke Forhandlingssproget skulde være Tysk; men man vedtog at rette sig efter Omstændighederne²⁹).

Som Modvægt mod den Arbejdsstyrke, Udlandet sendte til Danmark, opholdt der sig stadig et vist Kontingent af danske Svende i Udlandet, nogle sendt dertil for at opnaa en Uddannelse, der ikke kunde bydes hjemme. Ved Grundlæggelsen af Nordisk Kabel- og Traadfabrik blev saaledes en Stab af faste Folk uddannet i en udenlandsk Virksomhed, som Fabrikken havde Forbindelse med³⁰). Hvor mange danske Arbejdere, der befandt sig udenfor Landets Grænser, vides ikke. Man regnede i 1877, at der daglig færdedes 200.000 Haandværkssvende paa de tyske Landeveje, og omkring 1880 skal Hamburg aarlig være blevet besøgt af henved 35.000 Svende³¹). Hvor mange af dem mon var danske? Det er karakteristisk for Tiden til henimod 1890, at Aviser, der var beregnet for Arbejder-

²⁰) Soc.-Dem. 12/5 1883, 11/3 1888. Jfr. smst. 19/9 1895.

²¹) Eks. omtalt i Soc.-Dem. 3/9 1885 (Bagere).

²²) Bruun 534-35, 539-43. — [V. Nørregaard & V. Nielsen:] Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 22.

²³) Kbh. Bødkerlavs Diverse Sager 1781—1890, 3/2 og 20/2 m. fl. Skr. fra 1889. — Soc.-Dem. 31/1, 3/2, 24/4, 3/4 og 28/5 1889. — S. Bresemann m. fl.: Bødkerforbundets Virksomhed 1890—1915, 11-13. — C. A. Clemmensen: Bødkerlauget i Kbh. 1678—1928, 58.

²⁴) Georg Hansen: Foreningen af Kbh. Skotøjsfabrikanter 1890—1930, 15. — Lignende i Formernes Fagblad 20/4, 25/5 og 28/6 1897 og Soc.-Dem. 15/1 1899 (Kagerup Savværk).

²⁵) Eks: Soc.-Dem. 18/2 1875.

²⁶) Smst. 28/9 1875.

²⁷) Statuten für die Privat-Kranken-kasse der deutschen Hutmacher und Haarschneider [1880], K.B.

²⁸) Schovelin 143. — Th. Sundbye m. fl.: Dansk Hatte- og Bundtmagerforbund 1901—26, 70 og 72.

²⁹) Soc.-Dem. 22/2 1889.

³⁰) Aktieselskabet Nordisk Kabel- og Traadfabrik, Middelfart, gennem 25 Aar, 1924.

³¹) Lolland Falsters Stiftstidende 21/1 og 9/2 1882.

klassen, som Regel bragte en Del Efterretninger om Arbejdsforhold i Tyskland. En Del af de rejsende Svende bosatte sig i Udlandet og vendte aldrig hjem. Ligesaa afgav den danske Haandværkerstand et Kontingent til Udvandringen til oversøiske Lande, der i Begyndelsen af 90'erne naaede et Højdepunkt³²⁾. Navnlig slog mange danske Haandværkere sig ned i New York³³⁾. I Tiaaret før 1892 gik Københavns Filehuggere ned i Tal fra 40 til 15, fordi Brugen af deres File aftog, og de selv udvandrede³⁴⁾. Det eneste Fag, der klagede over, at Udvandringen var saa følelig, at det af den Grund kom til Mangel paa Arbejds-kraft, var Møllerfaget. Dette var i Begyndelsen af 90'erne. Den lange Arbejdstid og den lave Løn havde da næsten bragt Tilgangen til Faget til at ophøre, og de Møllersvende, der kunde, drog bort³⁵⁾.

Den Udskiftning af Menneskemateriel, der foregik mellem Danmark og Udlandet, var næppe til Skade for dansk Haandværk og Industri. Man kan ikke ud fra de foreliggende Oplysninger afgøre, om den danske Befolkning rent tal-mæssigt vandt noget derved; men hvad de indvandrede Kvalitet angaar, saa havde Flertallet af dem enten særlige Fagkundskaber eller friske Arbejds-kræfter. Mange af Svenskerne var maaske nok tilbøjelige til Drik og Slagsmaal, men de kunde bruges, hvor der skulde tages haardt fat. Enkelte af de fremmede havde maaske forladt deres Hjem efter at have begaaet en større Udskejelise; men blandt de danske Udvandrere fandtes formodentlig lignende Elementer. Navnlig var det vel de Fag, hvor Lønningerne var daarlige, og hvor det kneb med at vinde med i Udviklingen, som afgav deres Folk til Udvandring. Disse Folk kunde maaske alligevel ikke have fundet Beskæftigelse ved deres eget Erhverv i Fædrelandet og kunde altsaa ikke udnyttes uden at gennemgaa en ny Uddannelse. I visse Tilfælde tvang de svenske Skrædere og Skomagere maaske ved at arbejde særlig billigt habile danske Svende til Udvandring. Danmark fik derved flittige og nøjsomme Folk til Erstatning. De danske Arbejdere glædedes vel ikke derved, men Arbejdsgiverne saa meget des mere. De fremmede trængte i alt Fald ikke som Helhed ind i saa stort Tal, at de kunde bidrage synderlig til at holde den samlede danske Arbejderstands Levelfod nede. I denne Henseende danner de mange Indvandrere 1876 dog maaske en Undtagelse, idet flere af dette Aars Strejker tabtes, samtidig med at der mødte udenlandske Strejkebrydere frem.

³²⁾ Eks.: Stege Politis Pasbog 1853—67, ²⁹/₄ 1866; Stubbekøbing Politis Journal ⁹/₄ og ²⁸/₄ 1866.

³³⁾ V. Falbe-Hansen i Nationaløkonomisk Tidsskrift I, 1874, 294.

³⁴⁾ M. Rubin: Arbejdslønnen i Kbh. i Aaret 1892, udg. af Kbh.s Magistrat, 1893, 25.

³⁵⁾ Mølleri-Tidende ²¹/₁₂ 1890 og ¹⁶/₅ 1893.

ARBEJDSLØSHED OG DRIKKERI

Arbejdsløsheden omkring 1878.

Ved Teknikkens Hjælp er Menneskene paa mange Maader blevet i Stand til at modvirke de Ulykker, som Skiften mellem gode og onde Aar forvolder, og Aar med Misvækst rammer ikke saa haardt som før; men i Stedet er traadt Vekslen mellem økonomiske Kriser og Højkonjunkturer, og Virkningen heraf er yderst følelig i det moderne Industrisamfund.

For Arbejdsforholdene spiller denne Skiften den største Rolle. Først paavirkes Beskæftigelsesgraden deraf, dernæst Lønnen. Under Krisen af 1857 blev talrige Svende ledige og begav sig ud paa Vandring. Adskillige andre Svende maatte finde sig i, at deres Løn blev sat ned. Tilsvarende gik det i Slutningen af 70'erne. Beskæftigelsen aftog, Svendene drog ud paa Landevejene, og adskillige af de vandrende havnede i Fattigvæsenets Varetægt. Det hele føltes saa meget værre, fordi den nærmest foregaaende Periode havde saa lys og foretagsom en Karakter. Siden 1860 havde man ikke staaet overfor Arbejdsløshed af større Varighed. 1867 var der en kort Ledighedsperiode, der fremkaldte en vis social Interesse i de dannede Klasser, navnlig til Fordel for Selvhjælpsbevægelsen¹⁾. I Vinteren 1873—74 var der en mærkbar Arbejdsløshed i Byggefagene²⁾. Saa vidt man kan se, var der dog kun Tale om Sæsonarbejdsløshed. Skibstømmerne oplevede i disse gode Aar kun Arbejdsløshed om Sommeren, naar alle Skibe var i Fart³⁾. Ligesom i Midten af 50'erne herskede der en sand Byggemani, og hen paa Aaret 1874 berettes om stor Efterspørgsel efter Bygningshaandværkere⁴⁾. Humøret blandt Svendene blev efterhaanden højt. I Begyndelsen af 1876 siges det, at de var tilbøjelige til at prale af endnu højere Fortjeneste, end de i Virkeligheden havde⁵⁾. Lederne af Arbejdet ved Lammefjordens Udtørring klagede 1874 over Vanskelighederne ved at faa Folk. Man kunde hverken faa Entreprenører eller Tømmer-svende. »Det er i saa Henseende betegnende,« skrives der, »at man fra København søger at faa Tømmer-svende herfra eller i Mangel heraf Tømmerkarle, en Betegnelse, som passer bedst paa de Tømrere, som er her.« Lønnen ved Udtørringsarbejdet var for en Tømrer 2 Rdlr. daglig, og en Arbejdsmand regnede ikke 12—13 Mk. for nogen høj Fortjeneste⁶⁾. Typograferne ansaa Konjunkturerne

¹⁾ Schovelin 44-45.

²⁾ Soc. 17/1 og 28/1 1874. — Fagtidende for Malere Juni 1874.

³⁾ Skibstømmernes Fagforening 1871—1921, 37.

⁴⁾ Soc.-Dem. 12/8, 18/8, 28/11 og 29/11 1874.

⁵⁾ Smst. 15/3 1876.

⁶⁾ Skr. til Bestyrelsen 22/7 1874 i: Indkomne Sager til Teknisk Udvalg og dets Koncepter 1873—78, Aktieselskabet til Lammefjordens Udtørrings Arkiv, Sjællandske Landsarkiv.

for bedre end nogensinde tidligere, bl. a. fordi der oprettedes adskillige nye Trykkerier⁷⁾. »Hær er altfor meget at bestille«, skriver Thiele $\frac{1}{3}$ 1875, »og Sættere og Trykkere er ikke til at opdrive. Boghandlerne kommer med det ene Værk efter det andet, som vi rent ud siger Nej til; i Dag har igen baade Hegel, Philip-sen og Gad været her med deres Arbejde, som vi ikke har modtaget«⁸⁾. Endnu i Sommeren 1876 havde Typograferne Arbejde nok⁹⁾. Tidens Overmod gav sig Udtryk i Drachmanns »Snedkersvendens Viser«, der udkom i »Dæmpede Melodier« i Efteraaret 1875. Det hedder her:

»Værterne er, som Verden er:
helst de bespiser de glade;
sæt dig aldrig i Krogen tvær,
lang til de fyldte Fade.
Har du ej Mønten, da er det skidt,
dog, du skal bare fortære:
Værten gi'er altid den glade Kredit,
og glad skal en Haandværkssvend være.

Slaa dig igennem det bedste, du kan,
du fik jo Næver paa Skaffet;
Modet har altid hjulpet sin Mand,
saa længe, som han har haft 'et.
Øksen i Vejret og Høvlen parat.
Vis, du kan klare Butikken;
Arbejdet det er en tro Kammerat,
la'er en Haandværkssvend aldrig i Stikken.«

Saadan var Drachmann aldrig faldet paa at skrive 3 Aar senere. Arbejdet var netop ikke en tro Kammerat. Snart begyndte det at svigte, Smalhans blev Kok, og Værterne paaholdende.

Endnu ind i 1876 lykkedes det Arbejderorganisationerne at gennemføre forskellige Lønforhøjelser; $\frac{3}{6}$ forhøjedes desuden Daglønnen paa Orlogsværftet 30 Øre, og kort Tid efter opnaaede Fabriksarbejdere i Aarhus en lignende Forhøjelse¹⁰⁾. Allerede 1875 varsledes imidlertid Nedgangen. Et Garverfirma i København afslog saa tidlig som i April nævnte Aar at give en Lønforhøjelse med en Henvisning til »Tidernes Slethed«¹¹⁾. Kort efter afslog de forenede Oplagspladser ligeledes Lønforhøjelse under Henvisning til daarlige Tider¹²⁾. Ved Høsttid hed det, at der var en slet Konjunktur for Byggeriet. Om Efteraaret klagede Arbejdsmændene over stor Aftagen i Arbejdet¹³⁾. I Februar 1876 sporedes i København begyndende Arbejdsleshed hos Møbelsnedkere og Stolemagere. Adskillige Smede og Maskinarbejdere gik ledige; Bygningshaandværkere, Blikkenslagere, Modelarbejdere, Bødkere, Skrædere og Skomagere havde overflødigt Mandskab, og 50 Sadelmagere og Tapetserere var arbejdsløse. Arbejdsmændene

7) Typ.-Tid. 1874, f. Eks. $\frac{20}{3}$.

8) Thieles Kalender $\frac{1}{3}$ 1875.

9) Typ.-Tid. $\frac{8}{7}$ 1876 (Bogtr. Oettingers Skovtur).

10) Maanedtsblad for det socialdemokratiske Parti (i det følgende forkortet: Maanedtsblad) Juli og Aug. 1876.

11) Soc.-Dem. $\frac{6}{4}$ 1875.

12) Folkets Avis $\frac{22}{6}$ 1875. — Bruun 400.

13) Soc.-Dem. $\frac{6}{8}$ og $\frac{31}{10}$ 1875.

modte med ligefrem stor Arbejdsløshed, maaske op til 2000 ledige. Tilstrømningen af tyske Arbejdere gjorde ikke Sagen bedre. Skræderne i Odense klagede over, at der ogsaa fra Landet strømmede Folk til, som tilbød at arbejde under de gangbare Priser¹⁴).

Ledigheden i København vedblev Foraar og Sommer 1876. Om Foraaret maatte Murerne frabede sig Tilgang paa Grund af overflødig Arbejdskraft, om Sommeren Cigarmagerne ligesaa¹⁵). Endnu ved Midsommertid udtaltes det, dog i en meget agitatorisk Opsats, at 2000 Arbejdsmænd og flere Tusinde Haandværkere i Hovedstaden gik ledige. Stilstanden ramte bl. a. Sadelmagere, Murere, Bødkere, Skomagere, Smede og Maskinarbejdere, siden ogsaa Møbelsnedkere¹⁶). Samtidig forekom der Arbejdsløshed mellem Daglejere i Kolding¹⁷); men i Provinsen var der dog endnu som Helhed jævnt godt med Arbejde. Tømrerne i Odense og Skomagere i Roskilde tænkte endda paa at søge gennemført en Priskurant. Ikke før i November omtaltes det, at Forholdene i Odense og Aarhus begyndte at blive daarlige. I December klagede Aarhus Skrædere ligesom tidligere Odenseskræderne over, at indvandrede Landsbyskrædere underbød dem. I Fredericia savnede Dampvæveriet Bestillinger. I Januar 1877 begyndte Klagerne over Arbejdsløshed i Provinsen for Alvor¹⁸). I Februar sporedes nedadgaende Arbejdsløshed, og midt i Marts holdtes der et Arbejdermøde i Aarhus med ca. 2000 tilstedeværende, hvoraf de to Tredjedele var arbejdsløse¹⁹).

I København begyndte Lønnedgangen for Arbejdsmænd allerede 1876, og enkelte Snedkermestre forsøgte at omgaa Priskuranten²⁰). Julearbejdet bragte ingen afgørende Lettelse i Forholdene, og ved Nytaar angaves de lediges Tal af Fagforeningerne til »omtrent en Snes Tusinde«²¹). Lidt senere nævnede Pio for hele Landet 50.000²²). Det sidste Tal er fri Fantasi, undfanget i et løftet Øjeblik paa Massemøde; men for København kan det vel tænkes, at de 20.000, dvs. 60—70 pCt. af Arbejderne, kan passe paa Juleugen, da en Del vel sagtens havde fri. Tallet blev fremsat første Gang Nytaarsaften. $\frac{1}{2}$ 1877 holdtes et stort Arbejdermøde i København, hvor ni Tiendele af Deltagerne skal have været arbejdsløse; men der er Uenighed om Antallet af Mødedeltagere, Højrebladene holder paa 5—6000, medens »Social-Demokraten« siger 15.000²³). I Marts paastaas det, at der var 1000 Murere og 700 Tømrere, virkelig de 60—70 pCt., ledige, og at Forholdene ikke var stort bedre i andre Fag, idet Næringslivet nu hærgedes af en Række Fallitter²⁴). Bygningssnedkerne kundgjorde, at de ikke i mange Aar havde oplevet en lignende Arbejdsløshed, og at i det mindste Tredjedelen af dem var uden Erhverv²⁵). I Foraaret frabad ogsaa Typografer, Snedkere og Stolemagere sig Tilgang til Byen²⁶).

14) Soc.-Dem. 15/2 og 18/3 1876; jfr. smst. 5/1 1877.

15) Smst. 6/4 og 18/7 1876.

16) Smst. 28/6 1876. — Maanedsbld Juli og Aug. 1876.

17) Soc.-Dem. 6/7 1876.

18) Maanedsbld Juli, Nov., Dec. 1876, Jan. 1877.

19) Soc.-Dem. 22/2 og 15/3 1877.

20) Maanedsbld Dec. 1876.

21) Soc.-Dem. 31/12 1876 og 4/2 1877. — Maanedsbld Jan. 1877. — Jfr. Bruun 255-56 og Jørgen Pedersen: Arbejdsløsheden i Danmark 1855—1913, 1930, 25-26.

22) Soc.-Dem. 6/2 1877. — Tallet gentaget i Maanedsbld Febr. 1877.

23) Jørgen Pedersen: Arbejdsløsheden i Danmark 1855—1913, 1930, 26-27.

24) Maanedsbld Marts 1877.

25) Soc.-Dem. 10/3 1877.

26) Maanedsbld Apr. 1877. — Jfr. Soc.-Dem. 3/3, 6/3, 25/4 og 29/4 1877; Bruun 272.

Hvordan det nu end forholdt sig med Beskæftigelsesgraden i Sommeren 1876, saa er det givet, at i Sommeren 1877 vedblev der at være alvorlig Arbejdsløshed. I Maj klagede Skomagere, Skrædere, Møbelsnedkere og Sadelmagere derover, og Handske- og Cigarfabrikker afskedigede i Foraarstiden en hel Del af deres Folk. I Juni hed det, at naar man tog Aarstiden i Betragtning, var Situationen egentlig værre end den foregaaende Vinter, og at især Bygningsfagene led derunder, baade i København og Provinsen. Paa alle Arbejdspladser mødte hver Dag et stort Antal arbejdssøgende op²⁷⁾. Fabrikanterne afskedigede især de yngre, men beholdt de ældre, ofte gifte Arbejdere i deres Tjeneste²⁸⁾.

Værre end den foregaaende Vinter blev efter alt at dømme ogsaa Vinteren 1877—78. Paa et Møde ^{16/1} anslog Formanden for Den broderlige Arbejderklassens Hjælpeforening Arbejdsløsheden i København til at omfatte 1200 Smede og Maskinarbejdere, 600 Cigararbejdere, 400 Murere, 500 Malere og 2000 Arbejdsmand; alt iberegnet skulde der være 9000 ledige, medens den sædvanlige Vinterarbejdsløshed kun plejede at omfatte 3000. 200 af Burmeister & Wains 12—1300 Arbejdere var afskediget, og omtrent Halvdelen af Skrædermestrene havde lukket deres Værksteder, medens Resten holdt færre Svende eller indskrænkede Arbejdstiden²⁹⁾. Et privat Udvalg, der nedsattes angaaende Arbejdsløsheden, oplyste i Marts paa Grundlag af gode Kilder, at 7 Bygningssnedkermestre, der før havde 257 Svende, nu kun beskæftigede 60, ligeledes 12 Tømrermestre før 270 Svende, nu 52, og 3 Handskefabrikker før 74 Svende, nu 49; forskellige mindre Snedkerværksteder, der før havde hver 8 à 10 Svende, nøjedes nu med 1 à 2, og hos de 30 forskellige Firmaer, der arbejdede for Hofmøbelfabrikant Larsen, var der 1876 364, nu 250 Svende. Næppe mere end Tredjedelen af Byens 1800 Snedkersvende havde Arbejde og knapt Halvdelen af Byens 1600 Murersvende. Desuden var 500 Malersvende ledige, »hvilket er to Tredjedele mere end i 1877«. Blandt Skræderne var der vel ikke mange helt uden Arbejde; men da Omsætningen var gaaet stærkt ned, tjente de meget mindre³⁰⁾. Ifølge »Social-Demokraten« var Smede og Maskinarbejderne det haardest ramte Fag; Størstedelen af dem, der her havde Arbejde, virkede kun den halve Dag³¹⁾. Sammenholdt med Tal fra Folketællingen 1880 tyder de anførte Tal paa, at Arbejdsløshedsprocenten for Smede og Maskinarbejdere var godt 40, for Cigararbejdere 64 (hvis der er Kvinder iberegnet i de 600 dog betydelig mindre, men eftersom Cigarer er en Luksusartikel, har Faget dog sikkert været meget haardt ramt), for Malere godt 50, for Arbejdsmand 25—30. Hertil kom saa for Snedkere 67, for Murere 50. Eftersom de anførte Opgivelser stammer fra borgerlige Kredse, er der ringe Grund til at tro, at de er for høje. Det samlede Tal af 9000, der svarer til ca. 30 pCt. af hele Byens Arbejderstand, er maaske snarere for lavt. Kanhænde har Arbejdsløsheden procentvis været følelig værre, end den var i Vinteren 1859—60, og for Københavns Vedkommende ikke givet Arbejdsløshed 1932—33 meget efter.

For Provinsen er det umuligt at danne sig noget tilsvarende Skøn. I Horsens var af 386 à 420 Arbejdsmand og Haandværkere, som den foregaaende Sommer havde arbejdet der i Byen, de 218 à 245 ledige. Enkelte havde dog lidt

27) Soc.-Dem. ^{20/4} og ^{24/6} 1877. — Maanedstidning Maj og Juni 1877.

28) Beretning 1877, 6.

29) Nationaltidende ^{16/1} og ^{17/1} 1878. — Bruun 256.

30) Nationaltidende ^{11/3} 1878. — Løse trykte Blade i U.B.

31) Soc.-Dem. ^{8/3} 1878.

tilfældigt Arbejde. Omkring $\frac{1}{4}$ frabad Aalborg Cigarmagere sig al Tilgang³²). Saadanne Enkeltheder er imidlertid utilstrækkelige til at danne Grundlag for almindelige Slutninger. For Skrædernes Vedkommende hed det, at Horsens havde værre Arbejdsløshed end andre Byer³³).

Om Sommeren 1878 var Forholdene i København maaske ikke bedre end i Sommeren 1877. Da der skulde antages 25 Arbejdere paa Gasværket, mødte der 200 Ansøgere. Typograferne havde 40 helt arbejdsløse og adskillige, der kun fandt delvis Beskæftigelse, og Byen oversvømmedes af Provinsættere. Guldsmedene havde kun Arbejde 2—3 af Ugens Dage. I Skræderfaget varede den gode Foraarssæson kun fra April til Pinse. I September var der rigtignok ikke over 100 ledige Bygningssnedkersvende; men da der nu kun var ca. 900 ialt i Byen, maa ca. 200 være bortvandret³⁴). I Provinsen var Forholdene sikkert daarligere end Aaret før. Vandringerne kulminerede dette Aar, og henimod $\frac{1}{9}$ var der f. Eks. i Kolding viseret 1040 vandrende Svende, medens der i det tilsvarende Tidsrum 1877 kun viseredes 718³⁵). Foreningen til Lærlinges Uddannelse paastod, at Forretnings- og Arbejdsløsheden 1878 var større end 1877, og at flere Lærlinge søgte Plads 1878 end det foregaaende Aar. Mod Sædvane kunde Begæret efter Lærlinge nu fuldt ud tilfredsstilles³⁶).

Vinteren 1878—79 var i København vel nok en Smule bedre end den foregaaende; men Klagerne over Arbejdsløsheden vedblev. Takket være den sløje Sommer havde Arbejderne intet kunnet spare sammen til den magre Aarstid³⁷), og de, der havde Beskæftigelse, fik kun en lav Løn. I Januar 1879 havde Bygningshaandværkerne næppe over 3 Kr. pr. Dag. Møbelsnedkere og Stolemagere havde større Arbejdsløshed end nogensinde før, og dette vedblev langt hen i Foraaret. I Slutningen af Marts mødte der hver Morgen 500 Mennesker for at søge Daglejerarbejde paa Orlogsværftet³⁸). I Provinsen, i alt Fald i de mere afsides liggende Egne, var der endnu ingen synlig Bedring. Fra Storehedinge og Maribo meldtes, at det var værre end nogensinde, og paa Lolland var der en Malermester, der bød sine Svende Føden for deres Arbejde³⁹).

Først fra Sommeren 1879 sporedes afgørende Bedring, og først fra 1880 turde man formodentlig tale om »normale« Forhold paa Arbejdsmarkedet. Endnu i Vinteren 1879—80 synes Arbejdsmændene at have haft udstrakt Arbejdsløshed⁴⁰). At Nedgangen begyndte sent 1875 og kulminerede 1878 bekræftes af Statistikken over Jernindførsel og af Antallet af udstedte Næringsadkomster indenfor Haandværk og Industri i København. Det sidste Tal sank fra 477 i 1875 til 358 i 1878. Statistikken over dem, der blev anholdt som erhvervsløse i København, viste et forholdsvis lavt Tal endnu i 1876, nemlig 1735; men allerede 1877 steg det til 2380, og det holdt sig nu deroppe over til ind i 90'erne. Hermed stemmer, at Antallet af fattigforsørgede var lavest i 1876, nemlig 6025, men derefter steg

³²) Horsens Folkeblad $\frac{7}{2}$ 1878. — Soc.-Dem. $\frac{2}{4}$ 1878.

³³) Smst. $\frac{8}{8}$ 1878.

³⁴) Soc.-Dem. $\frac{18}{8}$ (Gasværksarbejdere), $\frac{8}{8}$ (Skrædere) og $\frac{24}{9}$ (Bygningssnedkere) 1878. — Typ.-Tid. $\frac{14}{9}$ 1878. — O. Bertolt: Tre danske Arbejders Livserindringer, 1925, 150 (Guldsmed).

³⁵) Soc.-Dem. $\frac{29}{8}$ 1878.

³⁶) Foreningens Blad Apr. 1879.

³⁷) Jfr. Soc.-Dem. $\frac{2}{11}$ 1878.

³⁸) Smst. $\frac{31}{1}$ (Bygningshaandværkere), $\frac{18}{2}$ og $\frac{20}{5}$ (Møbelsnedkere, Stolemagere), $\frac{28}{3}$ (Orlogsværftet) 1879.

³⁹) Smst. $\frac{8}{12}$ 1878 og $\frac{25}{3}$ 1879.

⁴⁰) Smst. $\frac{18}{1}$ og $\frac{31}{1}$ 1880.

aarlig, til det i 1880 var 7696⁴¹). Hovedstadens Arbejderklasse havde saa meget at staa imod med, at den kunde tage det første Stød.

Som Helhed tør man fastslaa, at Depressionen kom nok saa sent til Provinsen som til København. Dog tyder Arbejdsinspektørernes Oplysninger om Antallet af voksne Arbejdere i de Virksomheder, der var under Tilsyn, paa, at Odense blev ligesaa tidlig angrebet som København, idet Arbejdertallet paa Fyn allerede gik synligt ned fra 1875 til 1876. Man tør ligeledes antage, at Provinsen slap lettere end Hovedstaden, men hvormeget er et Spørgsmaal. Hosstaaende Uddrag af Arbejdsinspektørernes Statistik giver kun usikker Hjælp, fordi det kunde bero paa Tilfældigheder, om en Virksomhed beskæftigede Børn eller unge og altsaa kom med i Tællingen.

Antal voksne Arbejdere beskæftiget i Virksomheder under Fabriktilsynet⁴²).

	København	Øerne	Jylland
1875.....	6445	5749	3425
1876.....	6344	5746	3802
1877.....	5677	5564	3459
1878.....	5610	5514	3289
1879.....	5870	5774	3471

Antallet af voksne Arbejdere i København formindskedes 1875—78 i de tilsete Virksomheder med ca. 13 pCt. For Provinsen blev den tilsvarende Nedgang 1876—78 kun ca. 8 pCt. Imidlertid synes det høje Arbejdertal for Jylland 1876 netop at være et af dem, hvor Tilfældigheder maaske spillede ind, og hvis det tør regnes for en Uregelmæssighed, var Nedgangen i Provinsen en hel Del lavere.

Lønnedgang og Hjælpebestræbelser.

I Forbindelse med den store Arbejdsløshed indtraf for en Række af de vigtigste Fag Nedgang i Arbejdslønnen og talrige Brud paa de kollektive Overenskomster om Løn og Arbejdsforhold, som var indgaaet i Aarene 1871—76. Stort set overholdtes Priskuranterne vistnok til henimod Slutningen af 1876; men allerede før den Tid bristede det enkelte Steder, navnlig i Skræderfaget. Selv i de gode Aar havde det voldt Vanskelighed at faa Skrædermestrene til at overholde Tariffer, og det selv om de havde sat Navn under paa dem¹). Da nu de daarlige Tider kom, forsøgte Svendene vel i en Række Tilfælde at værne sig ved Strejke²); men i andre Tilfælde fandt de sig i Lønnedsættelserne. Alle-rede i Februar 1876 foregik der blandt de københavnske Mestre, der havde skrevet under paa Priskuranter, et udbredt Frafald, og i Oktober samme Aar berettes det, at Mestrene i Kolding betalte under Overenskomsten og optraadte hovmodigt overfor Svendene³). Da Grosserer Zachariae i København den følgende Vinter nedsatte Lønnen meget kraftigt, og Svendene truede med Strejke, blev de afskediget med en Henvisning til, at der var Svende nok at faa. I Be-

41) Tallene er fra Staden Kbh. Regnskab og Beretn. om Kommunens Anliggender og fra Beretn. til Justitsministeren ang. Kbh. Politi, afgivne af Politidirektøren.

42) Beretninger om Arbejdstilsynets Virksomhed 1875—79.

1) Soc.-Dem. 1/9 1874; 20/1, 20/4, 21/4, 3/9, 4/12 1875.

2) Soc.-Dem. 4/12 1875; 9/9, 20/9, 1/12 og 7/12 1876, 20/7 1877; 22/3, 21/4 og 30/6 1878. — Bruun 355, 363-64 og Strejkefortegnelsen blandt Bogens Bilag.

3) Soc.-Dem. 16/2 og 18/10 1876.

gyndelsen af 1877 begyndte ogsaa Wessel & Vett at omgaa Priskuranten, efter at der var ansat en ny Tilskærer. Om Sommeren 1878 fulgte Brdr. Andersen efter og nedsatte Lønnen 10 pCt.⁴⁾ I Marts samme Aar vedtog Aarhus Skrædermestre 10 pCt.'s Nedsættelse, og i 1879 besluttede Skrædermestrene baade i Aarhus og Aalborg at betale ialt 20 pCt. under Priskuranten⁵⁾.

Paa lignende Maade kan det følges, hvorledes Arbejderne maatte give efter i en Række andre Fag. Glasmagerne paa Kastrup Glasværk fik indtil 1875 2 Kr. pr. 100 Helflasker, men derpaa kun 1,72 Kr., 1877 først 1,62 og saa 1,57, 1878 1,52, altsaa en samlet Nedgang paa ialt 24 pCt.⁶⁾ En tilsvarende Række Lønnedsættelser fandt Sted hos Bing & Grøndahl, og paa Silkeborg Papirfabrik maatte Arbejderne efter en kortvarig Arbejdsnedlæggelse i Foraaret 1876 finde sig i en Nedsættelse for de højstlønnede⁷⁾. Ret tidlig kom Turen ogsaa til Tekstil- og Pianofortearbejdere. Allerede i Efteraaret 1875 forsøgte Wessel & Vett at omgaa Damaskværernes Priskurant, og i December 1876 kom det her til en 20 pCt.'s Lønnedsættelse, som Arbejderne besvarede med Strejke⁸⁾. ^{15/1} 1877 vedtog Fagforeningen, at de strejkende skulde arbejde; men de vilde ikke, bl. a. fordi de havde personlig Uvilje mod en af dem, de skulde arbejde sammen med. ^{19/2} erklæredes Strejken for endt; men først i April ophørte den helt og uden at bringe Resultat⁹⁾. Hos Pianofortearbejderne var det lykkedes endnu i Foraaret 1876 at opnaa Lønforhøjelse et Par Steder, det ene Sted ved Strejke; men allerede i September og Oktober samme Aar nedsatte to Fabrikanter Lønnen med 10 pCt., og da Strejker begge Steder viste sig at være forgæves¹⁰⁾, fulgte andre Fabrikker snart efter med Lønnedsættelse. ^{18/7} 1877 havde de to førstnævnte Fabrikanter yderligere nedsat Lønnen 10 pCt., saa det ialt blev 20 pCt. Endnu en Fabrikant gennemførte en lignende Reduktion i Maj 1878. En tilsvarende Lønforringelse fik Pianofortearbejderne i de følgende Aar derved, at Fabrikanterne indførte Fremstillingen af krydsstrengede Pianoer i Stedet for ligestrengede. De krydsstrengede gav mere Arbejde; men Lønnen forhøjedes ikke af den Grund. Hos Hornung & Møller reduceredes Lønningerne ved den tiltagende Arbejdsdeling¹¹⁾.

I Bogtrykkerfaget søgte først enkelte, siden flere Principaler at komme bort fra Tariffen, og i 1880 paastod man, den var »en saga blott«¹²⁾. Korkskærerne strejkede forgæves baade 1877 og 1878 for at hindre Lønnedsættelse¹³⁾. I Februar 1878 indlod Handskemagerne paa en Fabrik sig paa en langvarig Konflikt, fordi der indførtes en nedsat Tarif, ligeledes forgæves¹⁴⁾. I Sommeren 1878 nedsatte Fabrikant Holmblad sine Arbejderes Løn med ca. 1 Kr. ugentlig, og deres Dagløn blev da paa 2—2,33 Kr.¹⁵⁾. Ogsaa Cigarmagerne fik Nedsættelse; deres Gen-

4) Smst. ^{22/7} 1877 (Zachariae), ^{8/3} 1877 (Wessel & Vett), ^{15/7} 1878 (Brdr. Andersen).

5) Smst. ^{24/3} 1878. — Aarhus Amtstidende ^{13/3} og ^{25/3} 1878. — Bruun 364. — V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund ved dets 25 Aars Jubilæum, 1912, 120 (Jfr. Soc. ^{18/3} 1879).

6) Oversigt over Glasmagerens Fagbevægelse i Danmark 1883—1908, 7.

7) Soc.-Dem. ^{7/11} 1877. — Aarhus Amtstidende ^{5/4} og ^{8/4} 1876. — Bruun 356.

8) Soc.-Dem. ^{12/11} 1875; ^{12/12} og ^{15/12} 1876 (Avertissementer); ^{4/1} og ^{15/2} 1877.

9) [J. J. Møller & C. Larsen:] Tekstilarbejdernes Fagforening 1873—1923, 30-31.

10) Soc.-Dem. ^{6/5} og ^{22/10} 1876. — Schovelin 241. — C. Gran: Snedkersvendenes Organisation Historie, 1919, 100.

11) Fagblad for Snedkere Maj 1886.

12) Typ.-Tid. ^{31/10}, ^{9/12} 1876, ^{7/12} 1878, ^{18/1}, ^{15/3} 1879, ^{5/6} 1880.

13) Bruun 263.

14) Soc.-Dem. ^{28/6} og ^{4/7} 1878. — Bruun 263.

15) Soc.-Dem. ^{14/7} 1878.

nemsnietsfortjeneste skal efter Nedgangen have beløbet sig til 11,85 Kr. ugentlig¹⁶⁾. Paa Københavns Skotøjsfabrik blev der i Januar 1878 talt om 16 pCt.'s Lønnedsættelse; men man indskrænkede sig til 10 pCt., da Arbejderne truede med Strejke. Desuden skal man have lovet, at Nedsættelsen kun skulde vare til April; men dette blev ikke overholdt, og det kom alligevel til Strejke¹⁷⁾. Skomagerne delte antagelig Skæbne med Skræderne; der var en Forretning i Maribo, der betalte 10—20 pCt. under Priskuranten. Et Sted siges, at Skomager-svendene i de gode Aar vandt 50—60 pCt., men at de igen mistede 40 pCt. deraf inden 1880¹⁸⁾.

Heller ikke Byggefagene gik fri. I November 1876 arbejdede Hustømmerne hos visse Mestre under Priskuranten, og Københavns Murerlav vedtog ganske enevældigt en Priskurant med lavere Priser i Marts 1877¹⁹⁾. Ifølge Svendenes Udsagn kom man efterhaanden 20—30—40 pCt. under Priserne fra de gode Aar²⁰⁾. I Aarhus gik Murerdaglønnen 20 pCt. ned²¹⁾.

Bygningsnedkerne hørte antagelig til de Fag, der bedst var i Stand til at gøre Modstand; men ogsaa de maatte give Køb, bl. a. fordi Maskinernes Konkurrence trængte paa. Endnu da en Mester i December 1876 forsøgte at bryde Priskuranten, kunde Fagforeningen paa Generalforsamlingen vedtage, at han ingen Svende fik de første 10 Maaneder²²⁾; men i Foraaret 1877 var der en Mester, der meddelte Snedkerlavet, at han ikke længere ansaa sig for forpligtet til at betale efter Prisfortegnelsen, og $\frac{4}{5}$ vedtog Lavet at opsigte denne til $\frac{1}{5}$ og forlange en Nedsættelse paa 10 pCt. Snedkerlavet blev saaledes den første Mestersammenslutning, der paa lovformelig Vis søgte at befri sig for besværlige Lønsatser. I andre Fag holdt Mestrene blot efter Behag op at betale de vedtagne Priser. Atter blev Snedkerne de første, der ydede den moderne Form for Bestemmelse af Arbejdsforholdene fuld Anerkendelse. Fagforeningen vedtog først at gaa ind paa de 10 pCt.'s Nedsættelse; men i Juli slog den om og vilde opretholde Priserne²³⁾. Følgen blev en partiel Strejke, hvorved Svendene dog intet vandt, og i September 1878 holdt de Møde, fordi »der nu over et Aar har hersket forskellig Beregning for Betaling af Bygningsnedkerarbejde«, og daglig tiltog Vilkaarligheden; det oplystes ved Mødet, at Lønnen varierede fra 10 til 30 pCt. under Priskuranten af 1875, ja i enkelte Tilfælde var den næsten 50 pCt. lavere²⁴⁾. I Møbelsnedkerfaget beregnedes Lønfaldet i Maj samme Aar til gennemsnitlig 20 pCt.²⁵⁾.

Hustømmerne afholdt $\frac{27}{8}$ 1878 et stort Fællesmøde for alle Tømmer-svende i København, hvor de vedtog en Henvendelse til Mestrene for at faa dem til at lade være at antage unge og nylig indvandrede Folk. Samtidig forlangte de, at

16) Th. Stauning: Danske Tobaksarbejders Organisation, 1921, 15. Grundlaget for Tallets Udregning er en Statistik for 300 Arbejdere.

17) Soc.-Dem. $\frac{10}{4}$ 1878.

18) Smst. $\frac{8}{12}$ 1878; $\frac{18}{4}$ 1880.

19) Smst. $\frac{9}{11}$ 1876. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokol 1862—97, $\frac{13}{2}$ og $\frac{8}{3}$ 1877.

20) C. Meyersahm m. fl.: Mursvendenes Understøttelsesforenings 25-Aars Jubilæum, 1905, 4.

21) Murernes Fagforening i Aarhus 1874—1924, 7.

22) Soc.-Dem. $\frac{5}{12}$ 1876; jfr. smst. $\frac{17}{8}$ 1879.

23) Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol $\frac{4}{5}$ og $\frac{30}{7}$ 1877. — C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 72. — Bruun 260.

24) Soc.-Dem. $\frac{19}{8}$ 1877; $\frac{24}{8}$ 1878. — Opfordring til alle Bygnings-Snedkere (med Undertagelse af Mestre og Fabrikanter), fra Bygningsnedkernes Fagforening, Sept. 1878, U.B.

25) Soc.-Dem. $\frac{8}{5}$ 1878.

hvem der kunde bevise at være oplært som Tømrersvend, skulde have Løn som saadan. Der blev arbejdet 20—30, ja 40 pCt. under Prisen, og det var især de yngre Mestre, som Lavet ikke vilde optage, og som havde dannet en særlig Tømrermesterforening af 1873, der gik under Priskuranten. Tømrersvendene overvejede en Vedtagelse om at arbejde 10 pCt. under; men ligesom Bygnings-snedkerne Aaret før forkastede de det for ikke at give Kontraktbruddene Lovlighedens Stempel²⁶). Skibstømrerne fik fra 1/1 1878 Daglønnen nedsat med 33 Øre; men i Juni Maaned samme Aar opnaede de ved en Strejke at hindre en Løn-nedsættelse hos Det forenede Dampskibs Selskab²⁷).

Om Smede og Maskinarbejderne vides der desværre ikke meget. De skal jo have døjet værst. I 1883 siges, at Timelønnen, der i 1874 fastsattes til 25—26 Øre, efterhaanden almindeligvis blev paa 20 Øre; men det var dog ikke alle Firmaer, der gik saa langt ned²⁸).

Næsten alle Erhverv blev ramt, og det er næppe forkert at fastslaa, at Løn-nedgangen almindeligvis udgjorde 10—20 pCt. i Forhold til de gode Lønninger 1875²⁹). Løn-faldet synes at have ramt Fagene, hvad enten de havde kollektive Aftaler eller ej, hvad enten Priskuranter var helt eller delvis gennemført. De Forsøg, Arbejderne gjorde paa at værne sig ved Strejke, var i Reglen forgæves. Af de 33 Strejker, Schovelin kender fra 1876—80, mener han, de fire Femtedele stod i Forbindelse med Lønreduktion³⁰). Man spørger sig selv, hvorfor Arbejderne i de Fag, der havde opnaaet Overenskomster, ikke gik Rettens Vej for at faa den Løn, som Arbejdsgiverne ved deres Underskrifter havde forpligtet sig til at yde. Overenskomsterne var jo retsgyldige Kontrakter. Faktisk var Forudsætningen for saadanne Sagsanlæg imidlertid, at Arbejderne holdt sammen, saa Arbejdsgiverne ikke kunde faa andre Folk i Stedet for dem, der anlagde Sag, men blev nødt til at beholde dem. Hvis han nemlig kunde hævne sig ved at afskedige dem og saaledes kaste dem ud iblandt de arbejdsløse, vilde de fleste foretrække Levebrødet fremfor det magre Udbytte af en Proces. I Virkeligheden brast Sammenholdet hurtigt. Allerede 1875 kunde »Social-Demokraten« give Udtryk for Bitterhed over, at Svendene hos en Bødkermester meldte sig ud af deres Organisation, saa snart de havde opnaaet Gennemførelsen af en Priskurant³¹). I de magre Aar 1876—78 smuldrede Fagforeningerne hen til næsten

²⁶) [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømrerforeningens faglige Afdeling 1880—1905, 6-9.

²⁷) Skibstømrernes Fagforening 1871—1921, 38. — Soc.-Dem. 28/8 og 4/7 1878.

²⁸) Soc.-Dem. 19/6 1883.

²⁹) Denne Opfattelse bygger i Hovedsagen paa samme Materiale som Henry Bruuns og støtter hans Resultater (Bruun 259) imod Jørgen Pedersens i Arbejdslønnen i Danmark 1855—1913, 1930, 18 og 66. Det er sandt, at Jørgen Pedersen i sine Tabeller S. 276-85 kun et Par Steder kan anføre Nedgang i Tidlønnen, nemlig for Brolæggere under Stadsingeniørens Kontor og for Arbejds mænd paa Carlsberg; men vender man sig til hans Oversigt over den faktiske Fortjeneste pr. Dag eller Aar (S. 286) viser alle de Talrækker, der anføres, Nedgang i de paagældende Aar, saaledes at Materialet i alt Fald kan siges at bevidne en Nedgang paa ca. 10 pCt. Dette kan skyldes, at der blev arbejdet paa indskrænket Tid, og der aabnes altsaa Mulighed for, at Svende, der var ansat hele Perioden hos samme Arbejdsgiver, bevarede ensartet Timeløn; men samtidig bør erindres, at talrige Svende skiftede Arbejdsgiver og derved sikkert ofte maatte taale en Løn-nedsættelse. Yderligere kan anføres, at Jørgen Pedersens Undersøgelser omfatter forholdsvis mange offentlige Virksomheder; deres Lønninger naaede næppe særlig højt i de gode Aar, kunde altsaa heller ikke saa hurtig ventes at give efter i daarligere Aar; ofte var der Tale om fast Ansættelse.

³⁰) Schovelin 217, 221-22.

³¹) Soc.-Dem. 14/7 1875.

ingenting³²⁾). Følgerne heraf blev iøjnefaldende. Arbejderne kunde nu frit underbyde hinanden uden at risikere nogen indbyrdes Fortrædelighed eller Foragt.

Kun en enkelt Gang i 70'erne vides de at have søgt Domstolenes Medvirken for at opnaa overenskomstmæssig Løn. Det drejede sig da om en Murersvend, der sagsøgte Mesteren om nogle Tillæg, der var hjemlet i Aftalerne. Af det Udvalg paa 7 Svende og 7 Mestre, som havde udarbejdet Priskuranten, fik Svendene 6 Svende og 3 Mestre til at støtte deres Opfattelse og fik derved Medhold hos Kriminal- og Politiretten i København³³⁾). Der var altsaa Hjælp at faa hos Domstolene; men allerede Arbejderkommissionen af 1875 udtalte, at der overhovedet var Utilbøjelighed baade hos Arbejdsgivere og Arbejdere til at søge Rettens Hjælp i Stridsmaal vedrørende Arbejderforholdene. Rettergangsmaaden var altfor besværlig og bekostelig³⁴⁾). Dette ændredes ikke i den følgende Menneskealder. Endnu 1910 hed det, at Organisationerne ikke i halve og hele Aar kunde lade deres Medlemmer gaa og arbejde for Underbetaling, mens de afventede Udfaldet af en Proces³⁵⁾.

Arbejderne maatte saaledes finde sig baade i Arbejdsløshed og lavere Løn, og for de fattigste af dem betød det ligefrem Nød. I nogen Udstrækning søgte de selv at organisere Hjælp i Form af Arbejdsløshedsunderstøttelse. Bortset fra Strejketilfælde havde man forhen kun støttet arbejdsløse lejlighedsvis ved Indsamling. Nu søgte man at oprette Understøttelseskasser, der ligefrem forsikrede mod Arbejdsløshed, i alt Fald for nogle Uger, eller man lod Fagforeningskasserne paatage sig en saadan Understøttelse. Virkelig udbetalte i København 1877—79 Cigarmagerne 2822 Kr., Bygningssnedkerne 1500 Kr., Blikkenslagerne 628 Kr., og 1879 Møbelsnedkerne 345 Kr. i Arbejdsløshedshjælp. Henry Bruun mener dog ikke, der for samtlige Fag i 70'erne paa denne Maade blev udbetalt mere end ca. 10.000 Kr.³⁶⁾. Dette maatte virke som en Draabe i Havet. Baade fra Sadelmagere og Tapetserere og fra Smede og Maskinarbejdere foreligger der fra Vinteren 1877—78 Klager over, at der var altfor faa af Fagets Udøvere, der tjente saa meget, at de kunde undvære noget til Understøttelse³⁷⁾.

Man anraabte derfor det offentlige om Hjælp. Allerede paa store Fælledmøder $\frac{3}{10}$ 1876 og $\frac{5}{12}$ 1877 vedtog man Henvendelser til Regering og Magistrat³⁸⁾), men forgæves. Saa sent som ved Juletid 1878 blev der rigtignok forelagt en Lov om midlertidige Foranstaltninger; men der var en vis Frygt for at lade Staten blande sig i Forsørgelsesspørgsmaalene, som ellers var Kommunernes Sag³⁹⁾), og den Lov af $\frac{10}{13}$ 1879, der blev Resultatet af Forhandlingerne, indeholdt da heller ikke andet end, at Staten skulde udlaane op til $\frac{1}{2}$ Mill. Kr. til de Kommuner, der vilde yde et ekstraordinært Tilskud til de frie Fattiggasser, og disse Laan skulde tilbagebetales i Løbet af 1880. Ialt blev der kun udlaant 13.450 Kr.⁴⁰⁾. Kommunerne var ligesaa villige til at foretage noget ekstraordinært som Staten, og de nødlidende var derfor i det væsentlige overladt til den private Godgørenhed. Her blev der til Gengæld ydet i alt Fald een storartet Indsats. Det

³²⁾ Bruun 264-69, 360-65.

³³⁾ Ugeskrift for Retsvæsen 1877, 517-18.

³⁴⁾ Betænkning afgiven af den if. kgl. Res. $\frac{20}{10}$ 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 38-39.

³⁵⁾ Betænkning fra Fællesudvalget af $\frac{17}{18}$ 1908 ang. Arbejdsstridigheder, 1910, 10.

³⁶⁾ Bruun 269-72, 482-84.

³⁷⁾ Soc.-Dem. $\frac{8}{13}$ og $\frac{16}{13}$ 1878.

³⁸⁾ Smst. $\frac{5}{10}$ 1876 og $\frac{6}{12}$ 1877. — Bruun 255.

³⁹⁾ Folketingets Forhandlinger 1878—79, 807-08.

⁴⁰⁾ Rigsdagstidende 1885—86, Till. B., 10. — Jfr. Soc.-Dem. $\frac{22}{15}$ 1879.

var i København i Vinteren 1877—78, just som det stod værst til. 8 Haandværksmestre enedes da om at sammenkalde til et stort Møde, for at man kunde drøfte Sagen. Mødet afholdtes $15/1$ 1878 i Hotel Royal. Her nedsattes et Udvalg, og Resultatet blev, at man foretog nye Henvendelser til Regering og Magistrat om Iværksættelse af Arbejde, paabegyndte en Indsamling og organiserede en Ugesubskription, saaledes at hvem der vilde, skulde yde 10 Øre ugentlig i 3 Maaneder. Indsamlingen bragte 27.000 Kr., Subskriptionen omtrent 115.000 Kr., og der uddeltes ca. 4500 Understøttelser af en gennemsnitlig Størrelse paa 24,77 Kr. Kun 1683 af dem, der søgte denne Hjælp, fik Nej. Desuden støttedes Bespisning af fattige o. lign.⁴¹⁾ For dem, der led under flere Maaneders Arbejdsløshed, var de 25 Kr. ikke meget; men efter Tidens Forhold følte det som en Kraftanstrengelse.

Endnu tidligere end i København begyndte man paa en 5-Øres Subskription i Horsens⁴²⁾, og en Efterligning forekom i Næstved, hvor man indsamlede 10-Ører i 8 Uger⁴³⁾. Ved Siden af den Slags overordentlige Foreteelser maa man desuden regne med, at de sædvanlige Hjelpeinstitutioner virkede med forøget Kraft. Antallet af hjulpe i Københavns Understøttelsesforening steg fra 2913 i 1874—75 til 5481 i 1880—81⁴⁴⁾. Godgørenheden kan derfor antages at have bragt mærkbar Lindring, selv om den ingenlunde magtede at afskaffe Nøden.

Naar det ikke i Vinteren 1878—79 kom til lignende Foranstaltninger som Aaret før, tør det antages, at man i København ikke ansaa Forholdene for just saa vanskelige. I alt Fald bragte Aaret 1879 flere Tegn paa Lysning. Allerede fra Nytaar fik Skibstømmerne igen de 33 Øre lagt til Daglønnen⁴⁵⁾. Navnlig begyndte Bygningssnedkerne hen paa Sommeren at røre paa sig. $15/6$ indkaldte de til et Møde for at udbygge deres Organisation, og $17/7$ vedtog de, at de ikke vilde arbejde for ringere Løn end 10 pCt. under Priskuranten. Alle de Svende, der stemte for Vedtagelsen, og det var alle de tilstedeværende undtagen 2, maatte bekræfte den med deres Underskrift. I de følgende Dage begyndte man at gennemføre Beslutningen paa Arbejdspladserne; enkelte Steder kom det til Strejke, ikke altid med heldigt Udfald. Man henvendte sig ogsaa til Lavet, og i August holdt dette et Møde, hvor alle Medlemmerne var mødt. De vedtog her, at Oldermænden mundtlig skulde svare, at de vilde betale som forlangt og 25 pCt. i Tillæg for Opsættelsen af Maskinarbejde, og der nedsattes et Udvalg til Forhandling⁴⁶⁾. Forholdene maa have været ganske gunstige for Svendene. Ogsaa Tømrrersvendene tog fat og enedes paa et almindeligt Tømrrermøde $12/8$ om at søge deres Priskurant overholdt i dens Helhed samt at tilskrive Lavet derom. Der var Eksempler paa 25 pCt.'s Nedsættelse af Taksterne⁴⁷⁾. I Oktober blev Arbejdet nedlagt hos en Tømrrermester, der betalte 30—40 pCt. under Prisfortegnelsen. I November vovede endog Møbelsnedkerne Strejke hos et Par Mestre for at faa 20 pCt.'s Lønforhøjelse⁴⁸⁾. Murersvendene derimod turde endnu ikke gribe til saa haard en Fremfærd, men Murersvendelavet drøftede for-

41) Beretning fra Udvalget i Anledning af Arbejdsløsheden, 1878.

42) Horsens Folkeblad $7/1$, og derefter passim 1878.

43) Soc.-Dem. $27/1$ 1878.

44) F. Rüdinger: Kbh. Understøttelsesforening 1874—99, 43.

45) Skibstømmernes Fagforening 1871—1921, 38.

46) Soc.-Dem. $15/6$, $17/6$, $19/7$, $25/7$, $8/8$ 1879. — Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol $29/8$ 1879. — C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 75—76.

47) [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømmernes faglige Afdeling 1880—1905, 10. — Kbh. Tømrrerlavs Diverse Dokumenter 1831—88, $27/8$ 1879.

48) Soc.-Dem. $11/10$ og $13/11$ 1879.

sigtigt og gammeldags, som det var, paa en Generalforsamling i August at henvende sig til Ministeriet i Anledning af »de uheldige Lønningsforhold ved nye Bygningers Opførelse«⁴⁹⁾. Mon det endnu engang drømte om at faa et Lønreglement fastsat af Autoriteterne?

Arbejdsløshed i 80'erne og 90'erne.

I Tiden 1880—1900 kom Konjunkturerne ikke til at fremvise saa kraftige Svingninger som i 70'erne. Alligevel kan der spores i alt Fald 2 Perioder med iøjnefaldende Arbejdsløshed, desuden enkelte kortere Tidsrum, hvor nogle af Fagene havde mange ledige.

De første Aar af 1880'erne var Fremskridtsaar. Mandskabet i de Virksomheder, som Fabriksinspektørerne tilsaa, voksede stærkt i Tal, og aarlig steg Efterspørgselen efter Lærlinge¹⁾. Kun var der i Foraaret 1882 en forbigaaende Indskrænkning i Byggeriet i København. I April var der 4—500 af Byens Murere og 2—300 Hustømrere samt en Del Malere ledige, ja i Begyndelsen af Juni hed det endog, at der var 1000 Murere uden Arbejde²⁾. Aarsagen skal her have været rent ekstraordinær, idet Spekulanter havde opkøbt alle de Mursten, som Teglværkerne kunde levere indtil Juni for at skrue Prisen op paa dem. 1883 og navnlig 1884 var gode Aar; men 1885 kom der et Omslag, som blev efterfulgt af den strengeste Arbejdsløshedsperiode, der vistnok kendes i Danmark mellem 1878 og Verdenskrigen.

Naar den blev saa følelig for Arbejderstanden, skyldtes det til Dels, at der i Sommeren 1885 udbrød en alvorlig Konflikt i Jernindustrien i København, der medførte lang Tids Arbejdsstandsning og resulterede i, at Arbejderne i Hovedstaden ikke havde saa meget at staa imod med, da de trykkede Tider satte ind. Nedgangsperioden begyndte allerede i Vinteren 1884—85. Fra November 1884 til Februar 1885 var der 600 arbejdsløse Smede og Maskinarbejdere i København, forholdsvis meget, naar man tager i Betragtning, at Faget ikke hørte til dem, der nødvendigvis maatte hjem søges af Vinterarbejdsløshed. Navnlig Skibsbyggeriet gik i Staa. Ligeledes understøttedes et betydeligt Antal arbejdsløse af Snedkernes og Stolemageres Fagforening, og Aarhus Understøttelsesforening understøttede fra November til Februar 116 flere end i samme Periode det foregaaende Aar³⁾. Situationen blev dog først foruroligende hen paa Aaret 1885. Saa vidt man kan se, kom det endda i dette Aar kun til at gaa ud over København. Antallet af de voksne Arbejdere i de Virksomheder, der var under Fabrikstilsyn, gik i alt Fald kun her mærkbart ned fra 1884 til 1885. I det væsentlige faldt Nedgangen paa Jernindustrien. Maaske Inspektørerne indsamlede en Del af deres Oplysninger under Konflikten i dette Fag, saa deres lave Tal beror paa ekstraordinære Forhold; men Jernindustrien havde dog heller ikke for de 2 følgende Aar ret høje Tal for beskæftigede. Man maa slutte, at Antallet af Jernindustriens arbejdsløse vedblev at være stort, ogsaa efter at den egentlige Konflikt var hørt op. For Arbejdsgiverne kom Konflikten meget tilpas, netop som Konjunkturerne begyndte at dale.

⁴⁹⁾ Soc.-Dem. 15/8 1879.

¹⁾ Blad for Foreningen til Lærlinges Uddannelse Apr. 1882, 1883, 1884 og 1885.

²⁾ Soc.-Dem. 27/4 og 2/6 1882. Jfr. Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark 1850—1913, 1930, 31. — C. M. Loldrup: Malernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1906, 19.

³⁾ Soc.-Dem. 4/12 1884 (Skibsbyggeri), 4/2 (Aarhus), 7/2 (Snedkere) og 14/5 (Smede) 1885.

Voksne Arbejdere i Virksomheder, tilset af Fabriksinspektørerne⁴⁾.
(I de tre første Kolonner: Mænd + Kvinder, i sidste Kolonne: kun Mænd.)

	København	Øerne	Jylland	Mænd i Jern- industrien i hele Landet
1884.....	7877	8177	4591	5428
1885.....	7161	8475	4579	4768
1886.....	6956	7647	4456	4938
1887.....	7421	8174	4689	4970
1888.....	7812	8548	5003	5385

I Provinserne spores Nedgangen i Arbejderstyrken først i Arbejdsinspektørens Tal 1886, men da meget værre paa Øerne end i Jylland. 1887 var der atter nogen Opgang paa alle Kanter, dog mere i København end i Provinsen. Ligesom ved 1878-Krisen ser det altsaa ud til, at Arbejdsløsheden baade kom senere til og blev mindre omfattende i Provinsen end i København. Nedgangen i Arbejdsstyrkens Antal i København var 1884—86 paa 11,7 pCt., i Provinsen 1885—86 paa 7,3 pCt., begge Steder lidt mindre end under 1878-Krisen. Selv om Fabriksinspektørernes Statistik langtfra er et tilfredsstillende Materiale at slutte af, er det dog bemærkelsesværdigt at se, at Nedgangsprocenten for Provins og København stod i næsten samme Forhold til hinanden som under 1878-Krisen.

At København oplevede Arbejdsløsheden i næsten dens fulde Omfang allerede i 1885 bekræftes af en Oversigt over Produktionens Størrelse i Wulff's Cigarfabrik. Denne Fabrik havde forud presset sin Virksomhed op, saa den 1884 leverede 4,1 Mill. Cigarer; men 1885 var den nede paa 2,7 Mill. og 1886 paa 3,0 Mill., 1887 paa 2,8 Mill.⁵⁾ Forbruget af Luksusartikler indskrænkedes under Krisen. Andre Enkeltheder vidner ligeledes om, hvordan det stod til. Allerede i August 1885 bevilgede den typografiske Forening, først 200, saa 500 Kr. til sine arbejdsløse foruden 1000 Kr. til Smede og Maskinarbejderne⁶⁾. Om Efteraaret var der 30 tyske og 200 danske Bagersvende ledige i Hovedstaden, og næste Aar, da nogle af dem formodentlig var vandret væk, var der endnu 170 ledige⁷⁾. I December 1885 maatte Murersvendenes Understøttelsesforening oprette et Laanefond paa 5000 Kr., og i Marts 1886 bevilgedes yderligere 5000 Kr. Desuden var mange Murersvende rejst til Tyskland⁸⁾. Hustømrerne vedtog at udlaane 4000 Kr. til deres trængende og samtidig indsamledes der paa Værkstederne, da Størstedelen af Hustømrerforeningens Medlemmer var ledige. Ugifte fik 3 Kr. ugentlig i Understøttelse, gifte 4 Kr., og hvis de havde mere end 2 Børn, 5 Kr.⁹⁾ Skibstømrerne Fagforening bevilgede 400 Kr. til deres egne arbejdsløse og samlede ind til andre Fags¹⁰⁾. I Bogtrykkerfaget oprettedes et »frivilligt Fond«, der gav Støtte ud over, hvad der blev ydet af en Arbejdsløshedskasse, som var oprettet 1882. Dette Fond bestod til 1889¹¹⁾.

Det nystiftede Snedkerforbund talte i Januar 1886 i hele Landet 425 arbejdsløse foruden de vandrende Svende, og i Marts 1887 regnede man med 688

4) Beretninger om Arbejdstilsynets Virksomhed 1884—88.

5) Firmaet P. Wulff's Lønningsbøger 1878—93.

6) Typ.-Tid. 1/8 og 29/8 1885.

7) E. Hartmann: 25 Aars Organisationsarbejde blandt kbh.ske Bagersvende, 1908, 25 og 30.

8) Murersvendenes Understøttelses Forening, Aarsberetning 1885. — Ch. Meyersahm m. fl.: Mursvendenes Understøttelsesforenings 25 Aars Jubilæum [1905], 17-18.

9) [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømrerens faglige Afdeling 1880—1905, 29.

10) Skibstømrerne Fagforening 1872—1922, 40-41.

11) [L. Jensen & A. Dahlquist:] Den typografiske Trykkerforening, 1901, 59, 67 og 70. — Regnskab i Typ.-Tid. 18/3 1887.

ledige; mange af de arbejdende var beskæftiget paa indskrænket Tid. Af Piano-fortearbejderne havde 152 Mand forkortet Arbejdstid; 107 arbejdede Kl. 9—16, Resten kun Kl. 9—15 eller 9—15½. I Odense var i Januar 1886 20 Snedkersvende ledige¹²⁾. Hos Malerne var der nok en overvældende Arbejdsløshed, og nogle af Mestrene fik deres Svende til at gøre Arbejdet færdigt paa Dagløn i Stedet for paa Akkord, ja efterhaanden blev Konkurrencen saa stærk, at Svendene tog Arbejde til halv Pris¹³⁾. I Sommeren 1886 havde Typograferne 35—40 arbejdsløse i København, altsaa omtrent som under den forrige Krise. De begyndte nu at afholde aarlige Arbejdsløshedsfester for at skaffe Juleunderstøttelse til organiserede Fagfæller¹⁴⁾. Ogsaa Savværksarbejdere og Maskinsnedkere maatte stedvis finde sig i Lønnedsættelse¹⁵⁾. Om Efteraaret gik de store Dampmøller i København kun for halv Kraft¹⁶⁾, og Skibstømmerne fandt det passende at undersøge Arbejdsløshedens Omfang¹⁷⁾. Den ekstraordinære Ledighed strakte sig ind i 1887. I København var der dette Aar 30 arbejdsløse ud af 112 organiserede Bogbindersvende¹⁸⁾. Burmeister & Wains Arbejdsstyrke, der ved Nytaar 1885 omfattede 1484 Mand, var nu efterhaanden svundet ind til 887¹⁹⁾. Ved Høsttid 1887 skrev Murermester Licht om en af sine Byggepladser: »Der bliver saa godt som intet udrettet om Dagen, timelange Frokoster og vel tilsvarende Middage, og flere Gange om Dagen holdes almindeligt Hvil. Der siges, at naar de er færdige der, er der foreløbig ikke mere Arbejde for dem, saa mener de vel, ligesaa godt kan de drive der som paa Gaden«²⁰⁾.

Stilstanden i disse Aar spores ogsaa i Antallet af nye Næringsadkomster. Indenfor Haandværk og Industri i København var dette Tal 1885 oppe paa 643, men faldt 1886 til 466, 1887 til 394, 1888 til 374. Tallene for de vandrende Svende naaede i 1886 et Højdepunkt, dog mærkbart lavere end 1878. Det var paa denne Tid, Snedkerforbundet fandt det paa Tide at indrette en Rejseunderstøttelse.

Hvor mange ledige der som Helhed var paa de forskellige Tidspunkter, vides ikke bestemt. Ved Nytaar 1886 satte »Social-Demokraten« deres Antal til 12—14.000²¹⁾. Herman Trier oplyste ^{20/10} 1886, at der i København og nærmeste Omegn af 1900 Murerarbejdsmand var 1300 ledige, af de øvrige 10.000 Arbejdsmand 3000 ledige, af 1200 Bygningssnedkere 400, af 1400 Hustømrere 620, af 800 Malere 200, af 1500 Murere 650. I 19 store Fag med tilsammen 28.260 Arbejdere var 8105 eller ca. 28,5 pCt. ledige²²⁾. »Social-Demokraten« skrev senere, at der »ved Vinterens Begyndelse« var 12.000 ledige. I anden Forbindelse nævnes en Tredjedel af Københavns Arbejdere²³⁾. Hvis der tages Hensyn ogsaa til de smaa Fag, og ved Vinterens Begyndelse forstaas et lidt senere Tidspunkt end Oktober, er de 12.000 næppe nogen Overdrivelse.

¹²⁾ Fagblad for Snedkere Jan. og Apr. 1886. — C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 105, 125 og 357-58.

¹³⁾ C. M. Loldrup: Malernes Fagforening, 1906, 42-43.

¹⁴⁾ Typ.-Tid. ^{24/7} 1886. — Typografernes Arbejdsløshedsfester 1886—1906, U.B.

¹⁵⁾ Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1875—90, ^{3/5}, ^{17/5}, ^{18/8}, ^{27/8}, ^{21/10}, ^{1/11} 1886, ^{17/1} 1887.

¹⁶⁾ Dansk Mølleri Tidende ^{27/10} 1886; jfr. smst. ^{15/4} 1887.

¹⁷⁾ Skibstømmerens Fagforenings Bestyrelsesprotokol ^{17/11} 1886.

¹⁸⁾ [Jul. Schött:] Bogbindersvendeforeningen af 1873, 1893, 18.

¹⁹⁾ Industriforeningens Tidsskrift 1886, 2; 1887, 3.

²⁰⁾ C. Licht's Kopibøger ^{17/8} 1887.

²¹⁾ Soc.-Dem. ^{1/1} 1886.

²²⁾ Folketingets Forhandlinger 1886—87, 203. — Jfr. Soc.-Dem. ^{23/10} 1886.

²³⁾ Soc.-Dem. ^{25/2} og ^{7/4} 1887.

Selv om Krisen af 1885 hverken kan antages at have været saa omfattende eller saa langvarig som Krisen omkring 1878, blev der dog Brug for stor Velgørenhed. Hertil bidrog det stærkt, at der indtraadte en haard Vinter 1885—86. I Horsens nedsattes en Komité af den frie Fattigkasses Bestyrelse og delegerede fra Fagforeningerne, som uddelte Brød og lign. Ogsaa det følgende Aar nedsattes en Komité, men uden Arbejderrepræsentanter. I Vejle og Nakskov efterlignede man Horsens²⁴). I København naaede Understøttelsesforeningen sin højeste Udfoldelse. 1885—86 understøttedes 5372 Personer, 1886—87 5595 og 1887—88 6090²⁵). Bagere forærede Brød til de nødstedte. Direktør og Arbejdere paa Marstrands Bryggerier uddelte daglig 200 Spisebilletter²⁶). Den mest omspændende Hjelpeaktion tilvejebragtes denne Gang af Fagforeningerne. ^{22/12} 1885 vedtog de paa et stort Fællesmøde for København at bemyndige deres Formænd til at sætte sig i Spidsen for en Indsamling. En administrerende Komité nedsattes, og baade Penge og Fødevarer strømmede ind. Den første Vinter samledes Værdier til henved 100.000 Kr. For de indkomne Penge købte man Madvarer til Uddeling, saaledes inden April 1886 over 20.000 Pund Flæsk og over 25.000 Stk. Rugbrød²⁷). Uddelingen heraf var en meget vidtløftig Affære, og f. Eks. Hustømrernes Forening nedsatte et »Flæskeudvalg« til at forestaa den²⁸). Næste Vinter fortsattes med Indsamlingen; men man naaede nu kun at samle for ca. 32.000 Kr., og i 1887 afsluttede Komiteen sin Virksomhed²⁹).

Fra Statens Side blev der gjort endnu mindre end 1878—79. Rigtignok diskuterede man baade 1885 og 1886 et Lovforslag om Hjælp, men uden Resultat. Matzen fremhævede i denne Forbindelse i Landstinget, at Arbejderne selv i stor Udstrækning var Skyld i Arbejdsløsheden, fordi de havde strejket i Jernindustrien, og det var ikke Mening, at Statskassen skulde være Reserve-skruekasse³⁰).

Hurtig nok var Krisen kommet paa; men den var længe om at fortage sig. Haarde Vintre 1888 og 1889 lagde en Dæmper paa Foretagsomheden og bidrog til, at 80'erne for Eftertiden kom til at staa som en streng og vanskelig Tid for Arbejderne. Lærlingeforeningens Aarsberetning talte om slette og ugunstige Konjunkturer. For 1888 viste Arbejdsinspektørernes Statistik ganske vist nogen Opgang i de beskæftigedes Tal, til Dels vel en Følge af Udstillingen i København; men 1889 var der atter en lille Tilbagegang. I Vinteren 1887—88 forsøgte først de enkelte Fagforeninger at skaffe den nødvendige Hjælp til deres trængende, og Malere, Murere og Bødkere foranstaltede Indsamlinger blandt Fagfællerne; men i Slutningen af Februar 1888 gik man atter til at bede Offentligheden om Hjælp. Endnu i Maj kunde daglig 100 Arbejdsmænd melde sig ledige ved deres Kontor i København. Kort før Jul 1888 blev Arbejdsløsheden i København anslaaet til at omfatte 250 Bygningssnedkere, 300 Malere, 500 Murere, 500 Hustømrere, 500 Murerarbejdsmænd, 500 Smede og Maskinarbejdere, 300 Skomagere, 2000 Arbejdsmænd, 400 Skrædere, 100 Sadelmagere og Tapetsere og 100 Blikkenslagere. Efter de runde Tal at dømme var denne Opgørelse

²⁴) Smst. ^{19/1}, ^{11/3} og ^{9/11} 1886.

²⁵) F. Rüdinger: Kbh. Understøttelsesforening 1874—99, 43.

²⁶) Soc.-Dem. ^{1/12} 1885 og ^{19/3} 1886.

²⁷) Smst. ^{31/12} 1885; ^{1/4}, ^{9/4} og ^{24/7} 1886.

²⁸) [Chr. Larsen m. fl.:] Hustømrernes faglige Afdeling 1880—1905, 29.

²⁹) Soc.-Dem. ^{22/2} og ^{25/2} 1887, ^{26/2} 1888. — Oversigt over Regnskab for de Arbejdsløse Midler for Aarene 1885, 1886 og 1887, U.B.

³⁰) Landstingets Forhandlinger 1885—86, 286-87.

meget omtrentlig; men den vidner dog om, baade at der var meget ringere Arbejdsløshed end 2 Aar før, og paa den anden Side om, at der stadig var nogen Ledighed ud over den almindelige Vinterarbejdsløshed. Situationen blev da ogsaa endnu anset for saa alvorlig, at Bygningssnedkernes Fagforening samlede ind for at kunne give sine arbejdsløse en Juleunderstøttelse, og hen paa Vinteren bevilgede Hustømrerne Midler til Udlaan til arbejdsløse³¹).

Et af de Fag, der slap let over 80'ernes Vanskeligheder, var nok Handskemagerfaget³²). Ligesom i 1878 ramte Krisen især Jernindustri og Byggeri, de Fag, der arbejdede med de største Kapitaler og derfor var mest afhængige af Forholdene paa Pengemarkedet.

Endnu i Begyndelsen af 90'erne var man ikke kommet helt over de daarlige Tider. Efter Lærlingeforeningens Opfattelse raadede der stadig Stilstand³³), og Fabrikstilsynets Statistik viste kun langsom Fremgang. I Vinteren 1890—91 var der maaske endnu nogen ekstraordinær Arbejdsløshed³⁴), og om Foraaret 1891 indgav revolutionære Arbejdere en Adresse til Rigsdagen om Hjælp, efter Socialistføreren P. Holms Mening og nærmest for at lave Sjøv i Gaden³⁵).

I Hovedsagen var 1891—92 ellers en Opgangstid, men fra Efteraaret 1892 kom det til en ny Arbejdsløshedsperiode, der ligesom Kriserne 1857, 1878 og 1885 afspejlede et Konjunkturuomslag. Ledigheden kulminerede i den strenge Vinter 1892—93. Allerede i August 1892 var der en Del Arbejdsmænd uden Beskæftigelse i København³⁶), og hen paa Efteraaret havde Murermester Licht kun nogle faa ældre Svende tilbage, der arbejdede paa Dagløn³⁷). I Begyndelsen af December indsamlede de samvirkende Fagforeninger Oplysninger om Tilstanden og kom til det Resultat, at det havde været daarligt hele Sommeren, men nu var ved at blive rigtig slemt. Folk afskedigedes ikke paa Grund af Aarstiden, men fordi Produktionen indskrænkedes. Af 12.000 Fagforeningsmedlemmer var ca. 3000 ledige, og af dem havde 700 været uden Arbejde i over 2 Maaneder. Gennemgaende talte Fagforeningsmedlemmerne de dygtigste blandt Arbejderne og hørte derfor til dem, der sidst blev afskediget. Arbejdsløshedsprocenten var derfor næppe lavere for Arbejderstanden som Helhed end for de 12.000. Ligeledes indbefattede de organiserede kun et begrænset Antal af Arbejdsmændene, og netop blandt dem var der særlig mange ledige. Især Byggefagene var ramt. Murere og Tømreere havde 33 pCt. ledige, Blikkenslagerne 30 pCt., Murerarbejdsmændene 40 pCt., Malerne endog 50 pCt. Skrædere og Skomagere havde henholdsvis 25 og 50 pCt. ledige. Guld-, Sølv- og Elektropletarbejderne havde 25 pCt. ledige, Typografer, Skibstømreere og Bagere 20 pCt. Kun Smede og Maskinarbejdere slap forholdsvis let — de havde 15 pCt. arbejdsløse. Jernindustrien blev ikke ramt med samme Kraft som i de to foregaaende Kriser; men som Helhed var der større Arbejdsløshed end den, Vinteren foraarsagede³⁸). Efter

31) Soc.-Dem. 10/12 1887; 14/1, 20/1, 21/1, 26/2, 27/5, 25/11, 19/12 1888; 12/3 og 14/3 1889.

32) Smst. 14/8 1889.

33) Blad for Foreningen til Lærlinges Uddannelse Apr. 1891, 1892, 1893 og 1894.

34) Trækfluglen 1/2 1891 (Advarsel mod at rejse fra Udlandet og hjem til Jul i Danmark). — A. Lundgren & H. Larsen: Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforening 1875—1925, 28.

35) Rigsdagstidende 1890—91, Till. B, 2047; Folketingets Forhandlinger 1890—91, 5041. — Soc.-Dem. 5/4 og 18/4 1891.

36) Fagblad for de forenede Arbejdsmænd i Danmark Aug. 1892.

37) C. Lichts Kopibøger 17/11 1892.

38) Soc.-Dem. 28/11, 17/12 og 18/12 1896.

Nytaar var der »saa godt som intet Arbejde« i Byggefagene, og i Marts anslog man den samlede Arbejdsløshed i København til at udgøre 44 pCt., i Byggefagene endog til 65 pCt., blandt Arbejds mændene 70 pCt.³⁹⁾. De arbejdsløse sendte Andragender om Hjælp til Københavns Magistrat, men uden Nytte⁴⁰⁾. Fagforeningerne uddelte lovfæstet eller frivillig Arbejdsløshedshjælp, og f. Eks. Skibstømmerne supplerede denne Støtte med Midler, indsamlet ved Cirkulærer⁴¹⁾. Ogsaa om Sommeren 1893 var der sandsynligvis nogen Arbejdsløshed. Maaske gik 1000 Arbejds mænd ledige i København⁴²⁾. I Vinteren 1893—94 kom det til at gaa noget mere ud over Jernindustrien end Aaret før. Ved Slutningen af November forefandt De samvirkende Fagforeninger 26 pCt. ledige; i Byggefagene blev Procenten endog 36. For dem havde det staaet sløjt til hele Aaret⁴³⁾. I December var Fjerdedelen af Københavns Formere ledige⁴⁴⁾. Endnu i Sommeren 1894 var der fuldt op af arbejdsløse Murersvende⁴⁵⁾. I nogen Grad forplantede 1893-Aarets Arbejdsløshed sig til Provinsen. Fra Odense klagedes der i Februar Maaned, og overalt var der forholdsvis mange vandrende Svende⁴⁶⁾. Som Helhed tør man dog ikke antage, at Krisen 1893 fik saadanne Virkninger som de foregaaende Kriser. Paa et vist Tidspunkt kunde Arbejdsløshedsprocenten i København maaske nok maale sig med de tidligere Krisers; men det stod sikkert kun paa en kort Tid. Rigtignok tyder baade Antallet af Dampkedler og af udstedte Næringsadkomster paa en vis Tilbageholdenhed 1893, og det Faktum, at Nationaløkonomer og Politikere nu begyndte at interessere sig for Arbejdsløshed og Arbejdsløshedsstatistik⁴⁷⁾, kunde pege i samme Retning; men hverken Fattig- eller Kriminalstatistik giver Antydning af Ulykkesperiode. Man maa derfor gaa ud fra, at Ledigheden ikke varede længere, end at Arbejderstandens Reserver kunde strække til. Sikkert var disse Reserver betydeligere nu end før, bl. a. fordi adskillige Fagforeninger nu evnede at udbetale Understøttelse.

Et tidligt Tilløb til Arbejdsløshedsforsikring havde Typografernes forenede Hjælpekasser udvist, idet de fra 1839 gav 1 Rdlr. om Ugen til hver arbejdsløs, dog højst til 10 Mand; hvis flere var ledige, maatte de dele de 10 Rdlr.⁴⁸⁾. En mere moderne Form for Arbejdsløshedsunderstøttelse udbetaltes først af Bygningssnedkernes Fagforening i København 1877, og flere andre Fagforeninger oprettede Arbejdsløshedskasser i dette og det følgende Aar⁴⁹⁾; men disse Kasser overlevede næppe den samtidige Krise. Allerede 1880 skal en nyoprettet Snedkerfagforening i Aarhus imidlertid have udbetalt Arbejdsløshedshjælp⁵⁰⁾,

³⁹⁾ Smst. ²⁰/₁ og ⁷/₃ 1893. — Jfr. om Snedkere i Samarbejdet ¹/₂ 1893.

⁴⁰⁾ Soc.-Dem. ¹⁵/₁, ²⁰/₁, ²⁷/₁, ³¹/₁, ⁷/₃ og ⁹/₃ 1893. — Kbh. Borgerrepræsentations Forhandlinger 1893—94, ¹⁰/₄ og ²⁴/₄ 1893.

⁴¹⁾ Skibstømmernes Fagforening 1871—1921, 46.

⁴²⁾ Jfr. Arbejds mændenes Fagblad ²⁸/₂ 1894.

⁴³⁾ Soc.-Dem. ²³/₁₂ 1893.

⁴⁴⁾ O. Jensen & Th. Reseke: Formernes Organisation i Kbh. 1873—1923, 72.

⁴⁵⁾ C. Lichts Kopibøger ⁵/₆ 1894; jfr. smst. ¹⁹/₁₁ 1894.

⁴⁶⁾ Soc.-Dem. ²¹/₂ 1893. — Nordisk Sadelmager- & Tapetserer-Tidende Juli 1893. — Skandinavisk Bødker- & Tunnbinderiarbetare-Tidende Okt. 1893.

⁴⁷⁾ Eks.: Nationaløkonomisk Tidsskr. 1893, 275-80; 1894, 1-11, 540-44; Borgerrepræsentationens Forhandlinger 1893—94, ¹⁰/₄ 1893.

⁴⁸⁾ [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 92.

⁴⁹⁾ Bruun 270-72, 482-84. — Martin Petersen: Pianofortearbejdernes Fagforening af 1873, 1923, 45.

⁵⁰⁾ C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 360.

og 1881 oprettede Københavns Typografer en Kasse til Afløsning af de forenede Hjælpekassers System; fra 1883 havde Typograferne en Kasse for hele Landet, den første danske Arbejdsløshedskasse med saa stort Virkeomraade⁵¹⁾; fra 1883 udbetalte Københavns Møbelsnedkerfagforening 5 Kr. om Ugen til hvert arbejdsløst Medlem, men Kassen strakte ikke til under Krisen af 1885⁵²⁾. Det blev netop denne Krise, der foranledigede Arbejdsløshedsforsikringens kraftige Udbredelse blandt Fagforeningerne. Murere, Savværksarbejdere og Cigarsortere gik i Spidsen, men mange Fag fulgte i Aarenes Løb efter⁵³⁾.

Ialt udbetaltes Arbejdsløshedsunderstøttelse ved Aar 1900 i mindst 19 Fagforbund og 13 selvstændige Fagforeninger med tilsammen 30.363 Medlemmer, og den aarlige Udgift beregnedes til ca. 100.000 Kr.⁵⁴⁾. Flere store Byggeforbund deltog endnu ikke heri. Snedkerforbundet kom først med 1901. En Række gode Aar havde Kasserne 1895—98, idet der her fulgte en udpræget Opgangstid. Antallet af Arbejdere i Virksomheder under Fabrikstilsyn steg bestandig, ja tiltog indtil 1901 med 50 pCt. Selv Lærningeforeningen, der ellers nu var stivnet i sine Former, opdagede til sidst Fremgangen og konstaterede, at Lærningetilbudet ikke var paa Højde med Efterspørgselen⁵⁵⁾. I det hele taget synes der at have været Mangel paa vel uddannede Folk⁵⁶⁾.

Med Undersøgelsen af Arbejdsløshedens Af- og Tiltagen er i Virkeligheden

⁵¹⁾ [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 183, 187 og 190. — Typ.-Tid. 10/2, 10/3 og 30/6 1883. — Regulativ for Arbejdsløshedskassen i »Den typografiske Forening« 1/1 1881, U.B.

⁵²⁾ C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 93, 111 og 127. — Jfr. Soc.-Dem. 25/1 1890 (Avertissement).

⁵³⁾ Saaledes i København Sadelmagere og Tapetserere 1887, Hattemagere og Bogbindersvende 1889, Korkskærere 1892, Bygningssnedkere og Skibstømrere 1893, Stenhuggere 1896, Lohgarverne og Pianofortearbejderne 1900; desuden Smede- og Maskinarbejderforbundet og Bødkerforbundet 1891, Guld-, Sølv- og Elektropletarbejderforbundet 1892, Glasarbejderne 1894, Bager- og Konditorforbundet 1895, Tobaksarbejderforbundet 1897, Sadelmager- og Tapetsererforbundet samt Drejerforbundet 1900. — Herom bl. a.: Soc.-Dem. 31/8 1886 (Blikkenslagere), 17/1 1887 (Sadelmagere), 4/12 1887 (Savværksarbejdere), 19/8 1891, 12/8 1892 (Bødkere), 5/3 1893 (Bygningssnedkere), 12/4 1894 (Glasarbejdere), 28/8 og 1/9 1897 (Tobaksarbejdere); Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1875—90, 30/11, 7/12, 11/12, 15/12 1885, 18/1, 1/2, 5/4, 19/9, 27/9 1886, 2/8, 23/8 1892; Medlemsblad for Bagernes Forbund 1/4 1895; [Valdemar Hansen:] Stenhuggernes Arbejdsløshedskasse 1896—1921; Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisation, 1921, 69; Ch. Meyersahm m. fl.: Mursvendenes Understøttelsesforenings 25-Aars-Jubilæum [1905], 57; Th. Sundby m. fl.: Dansk Hatte- og Bundmagerforbund 1901—26; [Jul. Schött m. fl.]: Bogbindersvendeforeningen af 1873, 1898, 18; J. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejder-Forbund 1888—1913, 98; [V. Nørregaard & V. Nielsen:] Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 54; Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdernes Forbund i Danmark 1891—1916, 8; Skibstømrernes Fagforening 1871—1921, 46; [Chr. Larsen m. fl.]: Husværernes faglige Afdeling 1880—1905, 56; J. P. Jönsson: Festskr. i Anl. af skand. Sadelmager- og Tapetserer-Forbunds 10aarige Bestaaen, 1904, 13; [M. Arnsfelt:] Drejerforbundet i Danmark 1891—1926, 51; [C. L. Christensen:] Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 62; Andr. Madsen: Keramisk Fagforening 1902—27, 80.

⁵⁴⁾ J. Jensen & C. M. Olsen: Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1871—1900, 308. Jfr. om Udgifterne: J. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejder-Forbund 1888—1913, 350; Z. Friis & G. Ursin: Bageri- og Konditorarbejdernes Forbund i Danmark, 1917, 148; [V. Nørregaard & V. Nielsen:] Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 59; Sv. Trier: Arbejdsløshedstatistik fra Ud- og Indland, samlet til Brug for den i Henhold til Lov Nr. 50 af 27/8 1903 nedsatte Kommission til Overvejelse af Spørgsmaalet om en almindelig Invaliditets- og Alderdomsforsikring, tr. som Manuskript 1904, 18.

⁵⁵⁾ Blad for Foreningen til Lærninges Uddannelse Apr. 1899, 1900 og 1901.

⁵⁶⁾ C. Lichts Kopibøger 21/9 1897. — Dansk Tidsskr. for Uhrmagere Jan. 1900. — [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie II, 1919, 27 og 48. — [C. Klüwer & E. Otendal:] Billedskærer- og Dekorationsbilledhuggerforeningen af 1893, 1918, 16.

iagttaget, hvad Datidens Arbejderstand forstod ved »Arbejdsforhold« i snævrere Forstand, nemlig Muligheden for at finde Beskæftigelse. Meget tyder paa, at Arbejdsløshedsprocenten hos Haandværkerne ikke var saa overordentlig forskellig under de forskellige Kriser. Efterhaanden blev Arbejdsløsheden et Samfundsproblem af tiltagende Alvor. Haandværkssvende og Industriarbejdere hørte til de Samfundsklasser, der haardest fik Kriserne at føle. Mestrene slap lettere, idet de, naar der blev mindre at gøre, først og fremmest søgte at holde sig selv beskæftiget, men afskedigede blandt deres Svende. Jo større en Del af Mandskabet der overgik til Medhjælpergrupperne, des alvorligere blev en given Arbejdsløshedsprocent for hele Erhvervet, og jo større Del af Befolkningen Industrien beskæftigede, jo uheldigere blev den industrielle Arbejdsløshed.

Byggefagenes Arbejdsløshedsprocent under Kriser.

	Febr. 1860	Marts 1878	Okt. 1886	Dec. 1892
Malere	66	godt 50	25	50
Murere	55	50	43	33
Snedkere	ca. 45	67	33	..
Tømrere	50	..	45	33

Med en Beskrivelse af den konjunkturbestemte Mangel paa Beskæftigelse er imidlertid ikke alt sagt om Arbejdsløshed. Flere Aarsager fremkaldte Ledighed. Det spændte Forhold mellem Arbejdsgiverne og Fagforeningerne kunde føre til Arbejdsløshed, ogsaa udover den under Strejker og Lockouter. Ligeledes kunde en teknisk Forbedring indenfor et Fag blive Skyld i, at mange kom til at gaa ledige. Bygningssnedkerne mærkede dette omkring 1878 og efter 1885. Arbejdsmændene mærkede det, da de ikke mere fik Isningsarbejde om Vinteren, fordi Bryggerierne indførte Frysemaskiner⁵⁷⁾. Undertiden kunde Konkurrencen fra andre Fag faa Betydning, saaledes for Bødkerne. Og hvilken Katastrofe kunde ikke Nedlæggelsen af en Fabrik blive? Efter Nordisk Dampfilthattfabriks Standsning maatte Svendene søge over i andre Erhverv⁵⁸⁾. Et Eksempel baade i den ene og den anden Retning afgav Københavns Hestesko-fabrik. Den startedes 1882 og kunde daglig med en Arbejderstyrke paa 40 Mand fremstille 8000 Sko. Kun 6—7 Mand blandt Arbejderstaben behøvede at være Smede. Med den hidtil anvendte Metode udkrævedes der 240 faglærte til at producere en tilsvarende Mængde. Byens Smedesvende saa derfor skævt til Foretagendet. Fabrikken gik imidlertid daarligt, og 1884 ophørte dens Virksomhed ganske, denne Gang til Sorg for de ikke-faglærte blandt Personalet⁵⁹⁾. Videre kunde Beskæftigelsesgraden ændres af Handels- og Eksportforhold. Naar Møllerne ramtes særlig haardt af Arbejdsløsheden 1893, skyldtes det ikke blot Dampmøllernes Opkomst, men ogsaa Tilbagegangen i Danmarks Mel-eksport⁶⁰⁾. Endelig var der den sæsonmæssige Arbejdsløshed, forarsaget af Klimaet. Den betød maaske ligesaa meget for det daglige Livs Forhold som Konjunkturarbejdsløsheden, men vakte ikke saa mange Beklagelser, fordi den kom mere regelmæssigt.

⁵⁷⁾ Tidende for Vognmænd og Entreprenører ³¹/₁₂ 1898.

⁵⁸⁾ Th. Sundby m. fl.: Dansk Hatte- og Bundtmagerforbund 1901—26, 228. — M. Rubin: Arbejdsløsheden i Kbh. 1892, udg. af Kbh. Magistrat 1893, 31.

⁵⁹⁾ Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark ²⁸/₁₁ 1884.

⁶⁰⁾ Mølleri-Tidende ³/₁, ¹⁰/₁₀ og ⁵/₁₂ 1893; ⁹/₁ og ²⁰/₁₁ 1894. Jfr. endnu Avertissement i Soc.-Dem. ²²/₁ 1896.

For København haves nogle officielle Oplysninger om Arbejdsløsheden i 90'erne⁶¹⁾, hvorefter kan udledes visse Slutninger om Sæsonarbejdsløsheden. Ledighed paa Grund af Vinterkulde ramte især Jord- og Betonarbejdere og Byggefagene. De sidste regnede med Arbejdsløshed i 2 à 3 Maanedere af Aaret. Arbejdsgiverne opgav jævnlig den ledige Tid noget kortere end Arbejderne. Malere, Glarmestre og Tapetserere, som skulde udføre det sidste Arbejde paa Bygningerne, havde særlig travlt henimod Flyttedagene, men til Gengæld undertiden noget Ophold tidlig paa Sommeren. De indendørs Fag havde i gode Aar næsten ingen Arbejdsløshed; men ellers forekom f. Eks. hos Drejere og Bødkere Arbejdsløshed baade Midvinter og Midsommer; Skomagerne havde nogen Vinterarbejdsløshed, Sejlmagere og Bogbindere Sommerarbejdsløshed. Mest sæsonpræget blandt de indendørs Fag var Beklædnings erhvervene, der havde Travlheden fra Marts til Juni og i September—Oktober.

Der foreligger tillige enkelte private Undersøgelser vedrørende Arbejdsløshedens Omfang. Snedkerforbundet fandt 1893 for 818 Medlemmer, at de havde haft ca. 34 Dage ledige gennemsnitlig i Aarets Løb og 1896 for 1386 Arbejdere, at de havde haft ca. 10 Dage ledige. Det sidstnævnte Aar opgjorde man ogsaa, hvorledes Arbejdsløsheden fordelte sig paa Aldersklasserne og fandt, at den særlig ramte de unge paa 20—24 Aar og de ældre over 45⁶²⁾. I Smede- og Maskinarbejderforbundet blev det beregnet for København 1899—1900, at det især var de unge under 25, der gik ledige⁶³⁾. En Opgørelse over Tømrersvendenes Arbejdsløshed i September 1896 viste, at af 3019 Svende indenfor de Omraader, hvor der fandtes Fagforeninger, var 260 ledige⁶⁴⁾. Den mest omfattende Statistik findes for Bogtrykkerfaget. Antallet af ledige Dage for Medlemmer af den typografiske Forening i København var 1892: 18,9; 1893: 18,8; 1894: 19,7; 1895: 18,9; 1896: 15,9; 1897: 12,8; 1898: 12,3. Aarene 1897—98 var gode Aar for Faget. En vis Sæsonarbejdsløshed spores isøvrigt for Juli og delvis for Oktober Kvartal⁶⁵⁾.

Tallene viser, at man selv i gode Aar og i Fag, der trivedes godt, kunde risikere Arbejdsløshed. Det maa erindres, at Tallene gælder for faglærte og organiserede. Arbejdsmænd og uorganiserede antages at have haft den største Arbejdsløshed.

Manglen paa Beskæftigelse udgjorde en af de værste Trusler mod Arbejdernes Velfærd. Selvom Fagsammenslutningerne traadte hjælpende til, formaaede de slet ikke at erstatte det Tab af Løn, som Arbejdsløsheden medførte. Af de Penge, som blev lagt op i de gode Aar, maatte Arbejderen bruge i den ledige Tid. Det blev derved vanskeligere for ham at samle Kapital og bane sig Vej til selvstændig Virksomhed, og saaledes blev Arbejdsløsheden blandt de Ting, der kraftigst bidrog til at holde Kløften aaben mellem Arbejder og Arbejdsgiver. Hvis Skrækken for at blive arbejdsløs fik den underordnede til at

⁶¹⁾ M. Rubin: Arbejdslønnen i Kbh. 1892, udg. af Kbh. Magistrat 1893, og Cordt Trap: Arbejdslønnen i Kbh. med Nabokommuner 1898, udg. af Kbh. Kommunalbestyrelse 1900; det maa ved Benyttelsen i denne Forbindelse erindres, at Konjunkturerne 1892 var temmelig sløj, 1898 straalende.

⁶²⁾ Statistik over Løn- og Arbejdsforhold i Snedkerfaget i Byerne i Danmark 1893, 1896, 9, og samme 1896, 1898, 20.

⁶³⁾ Sv. Trier: Arbejdsløshedsstatistik fra Ud- og Indland, 1904, 36 og 39.

⁶⁴⁾ C. From-Petersen: Statistik over Arbejdsforhold i Tømrerforbundets Afdelinger i September 1896.

⁶⁵⁾ Typ-Tid. 11/4 1900. — Sv. Trier: Arbejdsløshedsstatistik fra Ud- og Indland, 1904, 31-32.

krybe for sin Herre, blev de patriarkalske Forhold opretholdt, og Arbejderen var da som en ringere Skabning i Forhold til Arbejdsgiveren.

Drikkeriet.

Blandt de Farer, der lurede paa den enkelte Arbejder, var Arbejdsløsheden maaske den værste. Den kom over ham, uden at han kunde beregne hvornaar, og den gav hele hans Tilværelse en stor Utryghed. Imidlertid truede ogsaa andre Ulykker, og deriblandt en Del Fristelser, som han vel kunde modstaa, hvis han havde Karakterstyrke dertil; men ifald en medfødt eller erhvervet Svaghed lod ham ligge under for dem, blev Følgerne ligesaa skæbnesvangre, som naar Erhvervsløshed bragte Sulen til Huse.

Blandt disse Fristelser var Spiritus den farligste. Andre Svagheder som Spillelyst, Ødselhed og Kvindekærlighed behøvede kun at paavirke Privatlivet, men Brændevinsflasken fulgte med paa Arbejdspladsen og gød sin kraftfortærende Ild i Aarerne eller fortumlede Sindet i Rus. I og for sig eksisterede Drikkeriet ogsaa som en Fare for andre Samfundsklasser; men kun i de værste Tilfælde resulterede det for dem i materiel Nød. Naar derimod Arbejderen drak, saa hans Arbejdsevne blev nedsat, tjente han mindre, og den Del af Ugelønnen, der gik til Øl og Brændevin, blev haardt savnet, naar hans Hustru skulde købe de nødvendige Ting til Livets Ophold. Den drukne Mands Skibbrud blev af Omverdenen betragtet med Foragt og som selvforskyldt.

En lang Række sørgelige Efterretninger gaar ud paa, at Drikkeriet var overordentlig udbredt. Zünften havde en stor Del af Skylden derfor. Undertiden paastaas det, at Drikkeriet var værre i første Halvdel af Aarhundredet end efter Næringsfrihedens Indtræden. Det kan maaske passe for et enkelt Fag som Bogtrykkerfaget, hvor Anfugtningspenge og Postulats dengang var i Brug¹⁾; men det gjaldt næppe i Almindelighed. Vilhelm Munck udtaler, at hvis det forhen var værre, maa det have været forfærdeligt. Ifølge hans Opfattelse var Drukenskaben i 60'erne saa udbredt paa Christianshavn, at den, som han siger, »med Rette tør kaldes den værste Fjende, som Bestræbelserne for at forbedre Arbejdernes Kaar har at strides med«. Ikke blot Mænd var hengivne dertil, men ogsaa Kvinder, »naturligvis dog i ringere Tal«. Nogle af Arbejderhustruerne skal have sagt: »Min Mand arbejder ikke for sin Familie, men for Værts-husene«²⁾. For nogle Fag var Drikkeriet blevet til et Ordsprog. Tømrerne talte om »Savskærerøk«. I Aarhus fik de 1 Flaske Brændevin gratis, naar de var færdige med et Bjælkelag³⁾. Ligeledes hed det fra gammel Tid: »Han drikker som en Børstenbinder«⁴⁾. At drikke en Snaps hed »at tage sig et Stikkelsbær«⁵⁾, og hos Smedene betød Udtrykket »4 og en halv« fire Snapse og en Halvflaske Øl⁶⁾. En Fornøjelsesforening, som nogle Formere og en Maler oprettede 1859, blev kaldt »Fugtigheden«⁷⁾.

Adolph Hannover fandt ved Midten af Aarhundredet, at Delirium tremens var almindelig hos Murere, Skomagere og Smede, men sjælden hos Malere,

1) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende Juli 1871.

2) V. Munck: Om de Fattiges Kaar paa Christianshavn, 1867, 83-84.

3) [Peter Holm:] Aarhus Tømrmesterforening 1880—1930, 15.

4) C. Nyrop: Om Lavenes indbyrdes Rang, 1880, 14 Note.

5) Soc. 4/12 1873.

6) I. P. Teckow: Livserindringer, 1932, 39.

7) A. Nielsen: Dansk Former Forbund 1889—1914, 21.

Bagere og Skrædere, og at Arbejdsmændene langt overgik Haandværkerne i Drikfældighed⁸⁾. Ligeledes siger Anton Nielsen, at navnlig Smede og Murere var fordrukne, ja omkring Aarhundredets Midte skal kun et Mindretal af de Murere, man saa paa Landet, have været ædruelige. Naar uvedkommende indfandt sig paa Arbejdspladsen, trak Murere og Tømrere en Kridtsnor omkring dem, og saa maatte de give en halv Pot Brændevin for at slippe fri⁹⁾. Det var ogsaa Københavns Murerlav, der 1874 turde paastaa, at Arbejdsmændene vilde omsætte Udbyttet af en Lønforhøjelse paa Værtshusene¹⁰⁾.

Ikke sjældent tog Drikkeriet en betydelig Del af Arbejdstiden. Naar der kom Kolleger i Besøg eller antoges nye Folk, naar der fejredes Fødselsdage eller Jubilæer, skulde der gives ud. Til Tider gik hele Dagen med at feste¹¹⁾. Hos Københavns Bødkere udartede det til, at Drengene ved deres Indtræden i Læren skulde skaffe en Flaske Brændevin eller Solbærrøm. Senere maatte de baade som Lærlinge og Svende punge ud paa alle Mærkedage. Undertiden indkøbte man Varerne paa en nyankommen Svends Regning, uanset om han overhovedet ved sit Arbejde paa Stedet naaede at tjene til den »Saaben«, han skulde betale¹²⁾. Paa Tuborg arrangerede det Arbejdshold, »Bøllesjakket« kaldet, der skyllede og begede Ølfadene, engang imellem »Lysgilde«. Det hed da: »Bøllerne sværmer i Dag«, og ingen turde røre dem, naar de saadan tog sig en Ekstrafridag¹³⁾. Under en Snedkerstrejke i 80'erne, der førte til Retssag, blev der fra Svendens Side klaget over, at Værkføreren var fordrunken; men Anledningen til Konflikten var, at Svendene ikke maatte faa deres Løn udbetalt, fordi de havde været paa Værtshus i Arbejdstiden¹⁴⁾.

Endnu i 70'erne var Brændevin langt den almindeligste Form for Spiritus; men netop i dette Tiaar begyndte Bajerskøl at vinde frem. Det var bragt i Handelen 40'erne¹⁵⁾; men først i 80'erne vandt det Overhaand i Arbejderklassen. Hvor man før skulde give en Snaps, maatte man nu spendere en »halv Bajer«, som det dengang hed, og paa Byggepladserne traf man nu ikke sjældent hele Batterier af tomme Flasker¹⁶⁾.

Hvor meget der blev drukket, kan ikke oplyses, hverken for de enkelte eller for Befolkningen som Helhed. Statistiken er paa dette Omraade ufuldkommen. Ganske vist eksisterer der officielle Beregninger¹⁷⁾ over Brændevinsproduktionens aarlige Størrelse i Danmark; men de beror kun paa Oplysninger om Mæskekarrernes Rumfang, som man kendte, fordi der heraf betaltes en lav Afgift til det offentlige. Man gik ud fra, at der for hver Pot Plads i Karrerne blev fremstillet saa og saa mange Potter Brændevin. Selv om man vilde bygge paa disse Beregninger, støder man alligevel paa det uheldige Forhold, at man ikke ved, hvor meget af Produktionen, der anvendtes til tekniske Formaal, Vindues-

8) A. Hannover: Haandværkernes Sygdomme, 1861, 34.

9) Anton Nielsen: Landhaandværkerne før og nu, 1889, 38, 48 og 51.

10) Bruun 400-01.

11) Jfr. Soc.-Dem. 31/10 1874, 29/9 og 6/10 1875, 21/8 1878. — Typ.-Tid. 9/2 1886.

12) Bødkernes Fagblad Juni 1891.

13) Fr. Poulsen: Dansk Bryggeri-, Brænderi- og Mineralvandsarbejderforbund 1898—1923, 65.

14) Fagblad for Snedkere Jan. og Aug. 1888.

15) V. Falbe-Hansen & W. Scharling: Danmarks Statistik II, 1887, 696.

16) Jfr. Soc.-Dem. 4/5 1887 og Ant. Nielsen: Landhaandværkerne før og nu, 1889, 48.

17) I de statistiske Tabelværker over Vare-Ind- og Udførsel; Tallene er sammenstillet i Gær- og Spiritusindustriens Historie i Danmark, Aktieselskabet De danske Spritfabrikker 1881—1931, 369.

pudsning o. lign. Man antog, men paa det løseste Grundlag, at der hertil gik en Femtedel. En Opgørelse, som det statistiske Bureau forsøgte 1882, gav det Resultat, at der for hver Mand over 20 Aar anvendtes, herunder til teknisk Brug, godt 60 Potter om Aaret. Vin og Likør medregnet blev det til ca. 69 Potter, og man mente, at dette Maal havde holdt sig temmelig uforandret den foregaaende Snes Aar. Danmark var et af de Lande, hvor der blev fortæret mest Brændevin¹⁸⁾. Da man tør gaa ud fra, at mange var afholdne eller dog maadeholdne, er der blevet en artig Portion, 2—3 Flasker, om Ugen til de mere tørstige Sjæle. Samtidig var Bajerskølforbruget gaaet stærkt i Vejret. En Bajer indeholdt en noget lignende Alkoholmængde som en Snaap, og i København blev der 1882 drukket 110 Potter Bajerskøl pr. Individ¹⁹⁾. Der var Arbejdere, som drak 14—17 Bajere om Dagen. I Provinsen drak man meget mindre Bajerskøl²⁰⁾. Antallet af Udsalgssteder for Brændevin var tiltaget fra 3492 i 1860 til 10.105 i 1880²¹⁾, og det stærke Drikkeri drog Følger efter sig paa talrige Omraader, blev Aarsag til Sygdom og Fattigdom, til Nød og Død, til Ulykker, Skilsmisser, Selvmord og Forbrydelser. Læge Th. Sørensen kom til det Resultat, at Drankersygdomme skaffede Døden en betydelig større Høst blandt Arbejderklassen end blandt andre Samfundslag²²⁾.

Saa vidt ses, kulminerede Spiritusdrikkeriet omkring 1880. Derefter begyndte en Række Bestræbelser for dets Indskrænkning at gøre sig gældende. Brændevinsproduktionen gik vistnok tilbage Aar for Aar allerede fra 1880. I Begyndelsen opvejedes denne Nedgang dog antagelig af Forøgelsen i Bajerskølproduktionen. Der førtes i 80'erne en ivrig Diskussion, om Alkohol var ligesaa skadeligt, naar det blev nydt i Bajerskøl, som naar det blev drukket i Brændevin²³⁾.

Bestræbelserne for at begrænse Alkoholforbruget i Danmark satte ind i 70'erne. En Bevægelse i denne Retning var ganske vist opstaaet i 40'erne, men mislykket. En amerikansk Afholdsagitor Robert Baird havde 1840 besøgt København, og 1843 stiftedes baade en Maadeholdsforening og et Total-Afholdenhedsselskab. Desuden oprettedes flere mindre Foreninger i Provinsen; men i Løbet af faa Aar bortdøde alle disse Sammenslutninger²⁴⁾. Siden kom det til

¹⁸⁾ Beretning til Finansministeren om Drikfældighedsforholdene i Danmark, afgivet i Sept. 1882 (Statistiske Meddelelser 3 Rk. IV, 6), 8 og 37. Jfr. J. G. Ditlevsen i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1889, 519-41. — H. Westergaard: Drikfældigheden i Danmark og Midlerne derimod, Foredr. ved det nordiske nationaløkonomiske Møde i Kbh. 1888 (udg. blandt dette Mødes Forhandlinger og af Samfundet til Ædruelighedens Fremme som Særtryk), 10-11.

¹⁹⁾ M. Rubin: Undersøgelse om Konsumenten i Kbh. 1882, 18. Om Ølproduktionen iøvrigt: V. Falbe-Hansen & W. Scharling: Danmarks Statistik II, 1887, 696-97; de statistiske Tabelværker om Vare-Ind- og Udførsel fra 1892; jfr. A. Fraenkel: Gamle Carlsberg, 1897, 306-10. ²⁰⁾ H. Westergaard: Drikfældigheden i Danmark, 1888, 7-8.

²¹⁾ Beretning til Finansministeren om Drikfældighedsforholdene, 1882, 38-39. — Om Antallet af Udsalgssteder se iøvrigt aarlig: Staden Kbh.s Regnskab og Beretning om Kommunens Anliggender.

²²⁾ Th. Sørensen: De økonomiske Forholds og Beskæftigelsens Indflydelse paa Dødeligheden I, 1884, 61. — Samme i Nationaløkonomisk Tidsskr. 1886, 262-72.

²³⁾ Eks.: Lægerne V. Budde og Vogelius i Ugeskrift for Læger 1884 II, 501-16, 529-41, 568-81, 592-93; H. P. Ørum: Om Brugen af spirituøse Drikke i Danmark udenfor København, et Uddrag af Beretninger fra 325 Læger, udg. ved Samfundet til Ædruelighedens Fremme 1889, 20-21.

²⁴⁾ Laurids Jørgensen: Totalafholdssagens Historie i Danmark, 3. Opl. 1882. — V. Christensen: København 1840—57, 399.

enkelte spredte Forsøg paa at oprette Afholdsforeninger, deriblandt en Forening paa Nørrebro i København 1875²⁵⁾; men nogen Samling og Kraft blev der ikke over Afholdsbevægelsen før 1879, da Grunden blev lagt til Danmarks Afholdsforeninger. Senere udbredtes ogsaa Good Templar Ordenen, Blaa Kors og en Række andre Selskaber, og da den første danske Afholdskongres fandt Sted Maj 1900, var der repræsenteret 87.675 Medlemmer²⁶⁾. Ved Siden heraf virkede fra 1885 et Samfund til Ædruelighedens Fremme²⁷⁾.

Kursændringen i 80'erne skyldtes ogsaa Lægerne. Tidsskriftet »For Almeenvel« fra 1858, der blev udgivet af Læge C. C. Mürer, udbredte sig kraftigt om Drikkeriets Skadelighed. Lægerne var dog ikke fra Begyndelsen klar over, hvor meget Alkohol skadede. »Da det ikke kan nægtes, at de alkoholiske Drikke under mange Forhold er en Nødvendighed for Mennesket ...«, skriver H. Hornemann endnu 1874²⁸⁾; men 1880 hos C. G. Gædeken falder Ordene helt anderledes: »Lægen kan kun,« hedder det nu, »betragte Alkohol som et giftigt Stof, der ganske vist kan bruges som Lægemedel og anvendt i visse Sygdomme paa rette Tid og Maade kan gøre Gavn, men som hos sunde Mennesker ... absolut maa gøre mere Skade end Gavn«²⁹⁾.

Inden Lægerne var kommet saa vidt, havde man hist og her i det praktiske Liv indset det hensigtsmæssige i at indskrænke Drikkeriet. I Slutningen af 70'erne begyndte flere Arbejdsgivere at tage sig af Sagen. Paa nogle af Københavns Snedkerværksteder maatte Svendene i 1879 til deres store Fortrydelse ikke drikke Bajerskøl³⁰⁾, og i enkelte større Virksomheder søgte man at begrænse Drikkeriet i Arbejdstiden³¹⁾. Efterhaanden greb man kraftigere ind, saaledes som ogsaa Arbejdsreglementerne viser. I 1884 strejkede Arbejderne paa Löweners Jernstøberi, fordi det blev forlangt, at de skulde indmelde sig i Good Templar Ordenen. I 1885 blev det forbudt Marketenderiet paa Orlogsværftet at sælge Øl og Brændevin; Arbejderne maatte dog medtage paa Arbejdspladsen, hvad de vilde fortære i Dagens Løb³²⁾. Paa Københavns Gasværker prøvede man at begrænse Spiritusforbruget ved at skaffe Arbejderne Sodavand, senere Skibssøl³³⁾. Hen i 90'erne veg Arbejdsgiverne ikke tilbage for at afskedige Folk paa Grund af Drik³⁴⁾.

Endnu mere Indfyldelse fik det maaske, at Fagforeningerne søgte at gribe ind. Allerede i Sommeren 1874 vedtog Bygningssnedkernes Fagforening i København at afskaffe »Indkilning«, d.v.s. den Skik, at en Svend, naar han traadte i Arbejde paa et Værksted, skulde give Drikkevarer. Københavns Smede- og

²⁵⁾ Soc.-Dem. 7/9 1875.

²⁶⁾ M. Balle og Ferdinand Nielsen: Danmarks Afholdsforeninger 1879—1904. — A. C. J. Rosenberg: Templar-Ordenens Jubilæumsskr. 1886—1911.

²⁷⁾ L. I. Brandes: Mine Arbejders Historie, 1891, 156-85.

²⁸⁾ Hygiejniske Meddelelser og Betragtninger VIII, 1874, 217. — Jfr. ogsaa Udtrykkene i Betænkning afgiven af den if. kgl. Res. 20/9 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 53.

²⁹⁾ Hygiejniske Meddelelser, Ny Række III, 1879—80, 151.

³⁰⁾ Soc.-Dem. 18/6 1879.

³¹⁾ Eks.: Soc.-Dem. 29/9 og 9/10 1875 (Formerstrejken); 28/6 1880 (Kbh. Skotøjsfabrik); Burmeister & Wains Reglement for Arbejdere 1880.

³²⁾ Soc.-Dem. 11/6 1884 og 20/7 1886.

³³⁾ Kbh. Gasværker 1857—1932, 246.

³⁴⁾ Eks.: Arbejdsmændenes Fagblad, udg. af Arbejdsmændenes Centralforbund i Danmark 15/1 1895; Tidende for Vognmænd og Entreprenører 18/8 1899; Bødkernes Fagblad Okt. 1900.

Maskinarbejderfagforening vedtog 1878 overhovedet at bekæmpe Drikkefesterne paa Værkstederne³⁵). 1885 besluttede Smede- og Maskinarbejderne i Aarhus noget lignende³⁶). Samme Aar gik Odense Snedkersvende efter Mesterlavets Opfordring ind paa at afskaffe »Igange«, »Afgange« og Fødselsdagsdrikkeri³⁷). I København vedtog Murersvendenes Understøttelsesforening 1886, at Indkilning o. lign. skulde være en aldeles frivillig Sag³⁸). Endnu kan nævnes, at Formerne i Kolding og Aalborg 1897 vedtog at afskaffe Fødselsdagsdrikkeri og »Indstand«, som Indkilning kaldtes hos dem³⁹). Blikkenslagernes Fagforening i København forsøgte at paavirke sine Medlemmer ved at indskærpe, at Gælden til Øltapperne skulde betales, da de forsømmeliges Navne ellers vilde blive offentliggjort⁴⁰). Takket være denne Fagbevægelsens Modstand mod det overflødige Fyllder blev Arbejderne ikke lidet fornærmede, da Arbejdsgiverne under Lockouten 1899 talte højt om deres Drikkeri⁴¹).

Bestræbelserne for Afhold eller Maadehold førte henimod 1900 til nogen Bedring. Den voldsomme Tilvækst i Bajerskølproduktionen ophørte efter alt at dømme i 80'erne. Ifølge en offentlig Undersøgelse brugte en Arbejderfamilie, d.v.s. Familiefaderen, i København 1897 aarlig 35,26 Kr. til Bajerskøl og 20,14 Kr. til Brændevin, i Købstæderne henholdsvis 4,44 og 12,27 Kr.⁴²). Disse Tal gjaldt dog uden Tvivl de mere fornuftige Arbejdere og laa antagelig noget under Gennemsnittet.

³⁵) Soc.-Dem. 3/8 1874 og 4/4 1878.

³⁶) L. J. Sørensen: Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening i Aarhus 1883—1908, 9.

³⁷) C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 123.

³⁸) Murersvendenes Understøttelses Forening, Aarsberetning 1886, 27/2 1886.

³⁹) Formernes Fagblad 28/8 1897.

⁴⁰) Blikkenslager-Fagforeningen af 1873s Forhandlingsprotokol 1889—97, 29/10 1895.

⁴¹) Jfr. Arbejdsmændenes Fagblad Juli 1899.

⁴²) Statistiske Meddelelser 4 Rk. VI, 6, 1900, 52. — En anden endnu mindre repræsentativ Undersøgelse omtalt i Nationaløkonomisk Tidsskr. 1895, 222.

DEN FORNYEDE FAGKAMP EFTER 1880

Organisationernes Vækst.

For de svage Rester af Arbejderorganisationer, som 70'erne efterlod, blev 80'erne Genrejsningens Tid. Hvilken Stemning der herskede blandt Arbejderne efter Socialismens Nederlag omkring 1877, er det vanskeligt at afgøre. De samtidige Kilder er næsten tavse derom. Det nævnes, at Typograferne var grebne af Modløshed, og Bygningssnedkerne hensunkne i Dvaletilstand¹⁾, og i de mindre Byer herskede de patriarkalske Forhold endnu ganske uhindret²⁾. Sandsynligvis har C. Nyrop dog Ret, naar han 1879 siger, at selv om Socialismen var forsvundet fra Overfladen, var Troen paa dens Læresætninger ikke blevet mindre³⁾. I alt Fald satte Agitationen ind paa ny, saa snart den værste Arbejdsløshed var overstaet. »Social-Demokraten« blev nu stærkt udbredt, og desuden opstod med Tiden talrige socialistiske Provinsaviser⁴⁾ og Fagblade. Agitationen paa Værkstederne og i Arbejdernes Hjem blev optaget med Kraft, og idet Fagbevægelsen hurtigt opnaede praktiske Resultater at henvise til, meldte flere og flere Arbejdere sig som Medlemmer af Fagforeningerne.

For at kunne bedømme Fagbevægelsens Indsats er det nødvendigt at søge oplyst, hvor stor en Del af Arbejderne, der var organiseret til forskellige Tider. For Københavns Vedkommende lader dette sig til Dels gøre, idet der findes en Opgørelse over Medlemstallet til forskellige Tider for 22 af de vigtigste Fagforeninger.

Medlemstal for 22 vigtige Fagforeninger i København⁵⁾.

1881: 4301	1885: 9491	1889: 9.165
1882: 5432	1886: 8201	1890: 10.257
1883: 7471	1887: 7551	1894: 10.798
1884: 9412	1888: 8074	Jan. 1900: 22.421

Kun 24 af Hovedstadens Fagforeninger overlevede 70'ernes Krise, og paa Lavpunktet havde Medlemstallet i samtlige københavnske Fagforeninger sikkert været nede under 2000⁶⁾. Allerede inden 1881 var der foregaaet en ny Opgang, og 1883 naaede man lige saa mange Medlemmer, som man antagelig havde naaet i 70'erne. Den Tilgang, som endnu indtraf indtil 1885, blev for de 22 Fagforeninger opvejet af Nedgangen omkring 1886; men

1) Typ.-Tid. 28/2 1880. — Soc.-Dem. 10/7 1879.

2) Jfr. Th. Sørensen: Et Bidrag til Belysning af Kjøbstadarbejderes Vilkaar 1880, 67.

3) Maanedsskrift, udg. af Industriforeningen i Kbh. 1879, 13.

4) Jfr. Bidrag 169-71.

5) J. Jensen & C. M. Olsen: Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1871—1900, 1901, 170.

6) Smst. 168. — Bruun 266.

desuden fandtes nu mange nystiftede Foreninger, og det kan anføres, at af disse havde Bagerens Fagforening saa tidlig som 1883 300 Medlemmer, Formernes henvend 200. Hertil kom, at Arbejdsmændenes Forbund 1884 havde 750, Kularbejdernes Fagforening 800 Medlemmer⁷⁾. 1885 var der antagelig 12—15.000 organiserede Arbejdere i København, vel sagtens noget over Tredjedelen af Byens voksne mandlige Arbejdere eller noget mere end i 70'erne. Hosstaaende Tabel viser Forholdene i en Række enkelte Fag. Det kan tilføjes, at Bødkernes Fagforening 1884 havde 300 Medlemmer, men mistede dem efter en stor Lockout samme Aar. Smedene havde 1885 1400 organiserede. Det vækker nogen Mistanke til Opgørelsens Tal, at flere af dem er meget afrundede, og navnlig, at der for 1885 opføres ligesaa mange organiserede Murerarbejdsmænd som Murere, 1200 af hver. Industritællingen 1882 anfører ialt 1750 Mand over 18 Aar beskæftigede i Murerforretninger, og selv om ikke alle Murerarbejdsmænd kan antages at være kommet med her, saa synes det dog mærkeligt, at der skulde være 1200 Murerarbejdsmænd 1885. Maaske ligger Forklaringen i, at Murerarbejdsmændenes Fagforening har optaget en Del Folk, der kun ved Lejlighed gjorde Tjeneste som Murerhaandlangere.

Til Belysning af Organisationsprocenten i København 1885.

	Antal Medhjælpere over 18 Aar if. Industritællingen 1882	Fagforenings- medlemmer 1885
Blikkenslagere	223	250
Bødkere	254	30
Handskemagere	303	51
Korkskærere	82	95
Malere	770	600
Sadelmagere og Tapetsere	270	145
Sejlmagere	12	75
Skomagere	1047	150
Skrædere	908	250
Snedkere	1805	1612
Tobaksarbejdere	750	425
Hustømrere	921	1196
Typografer	777	286
Vævere	203	73

Ligesom i 70'erne var det Byggefagene, der gik i Spidsen. Deres Organisation var aabenbart allerede 1885 næsten paa 100 pCt. Ogsaa Korkskærere og Sejlmagere maa have været fuldt ud organiserede. Sadelmagernes og Tobaksarbejdernes Foreninger omfattede vel over Halvdelen af de paagældende Arbejdere. Resten af de anførte Fag stod endnu meget tilbage. At dømme efter de 22 Fag, hvorfor der haves Medlemstal, strakte Nedgangen 1885—87 sig næppe ud over en Sned Procent. Derefter fulgte en kraftig Opgang til 1890, da der i København var 81 Fagforeninger med henvend 20.000 Medlemmer⁸⁾. Dette svarede til op imod 75 pCt. af den voksne mandlige Arbejderstyrke i Haandværk og Industri; men da en Del af de organiserede var beskæftiget ved Handel og Transport, var Organisationsprocenten alligevel noget lavere.

Naar de 22 Fagforeninger i 1894 havde omtrent samme Medlemstal som i 1890, var det typisk. Vel maa der antages at have været nogen Fremgang indtil 1892; men den trykkede Periode omkring 1893 virkede i modsat Retning, og 1895 var der ved De samvirkende Fagforeningers Aarsmøde 86 Fagforeninger, men stadig kun ca. 20.000 Medlemmer⁹⁾. Kun faa Fagforeninger stod udenfor »De samvirkende«, der oprettedes 1886. Hovedstadens industridrivende Befolkning

⁷⁾ Bidrag 235-38.

⁸⁾ Soc.-Dem. 21/6 1890.

⁹⁾ Smst. 15/3 1895.

voksende imidlertid ikke ret stærkt i de mellemliggende Aar¹⁰⁾, saa Organisationsprocenten gik kun nogle faa Points ned.

Ifølge en kommunal Lønundersøgelse¹¹⁾ var der 1898 i København ca. 27.500 organiserede, men kun ca. 6000 uorganiserede i Haandværk og Industri. Kvinderne spillede kun en mindre Rolle i disse Tal. Der anførtes ca. 1000 organiserede kvindelige Herreskrædere og 6—700 uorganiserede. Industritællingen 1897 nævner 31.434 mandlige Arbejdere over 18 Aar for København. Lønundersøgelsens Tal ser rimelige ud i Sammenligning hermed, saa man tør gaa ud fra, at i Haandværk og Industri i Hovedstaden var 1898 noget over tre Fjerdedele af Mændene organiseret. Aar 1900 var der i København 51.792 Fagforeningsmedlemmer, hvoraf 5244 Kvinder. Ca. 10.000 af disse organiserede beskæftigedes ikke i Haandværk og Industri; men tilbage blev der for de undersøgte Fag, sammenstillet med Tal for voksne Arbejdere i Haandværk og Industri efter Folketællingen 1901, en Organisationsprocent paa ca. 85 for Mænd, ca. 30 for Kvinder¹²⁾. Naar det stod saaledes til, kunde man gaa ud fra, at Arbejderorganisationerne vilde blive en Magtfaktor af Rang overfor Arbejdsgiverne.

En tilsvarende Forfølgelse af Udviklingen kan ikke foretages for Provinsen. Enkelte Hovedlinjer kan dog optrækkes. Kun 8 Fagforeninger udenfor København skal have overlevet 70'ernes Krise, og indtil Midten af 80'erne gik det overordentlig trægt med Dannelsen af nye Foreninger. Først da 1886-Krisen var overstaaet, kom der virkelig Gang i Organiseringen. Hvad der nu ogsaa fremmede Fagbevægelsen i Provinsen var Samlingen af hver enkelt Bys Organisationer i en samvirkende Fællesforening¹³⁾. Desuden støttedes Bevægelsen ved Samlingen af de forskellige Byers Fagforeninger af samme Fag i Fagforbund. Tilløb til saadanne Fagforbund fandtes i 70'erne¹⁴⁾. Tilløb var ogsaa Dansk typografisk Forening og et jysk-fynsk Murer- og Tømrerforbund¹⁵⁾, der begge oprettedes i første Halvdel af 80'erne. De første varige Forbund for hele Landet blev dog Skomager-, Snedker- og Tekstilarbejderforbundene, der alle dannedes 1885. Kun for enkelte Forbund foreligger Medlemstallene Aar for Aar. Det samlede Antal Provinsmedlemmer kendes for 1890, da der var omtrent 200 Fagforeninger med henved 11.000 Medlemmer¹⁶⁾. Formodentlig var Organisationsprocenten for Mænd i Haandværk og Industri i Købstæderne omkring 40. For Aar 1900 kendes hver enkelt Lokalorganisations Medlemstal¹⁷⁾. I 1898 samledes Fagforbundene yderligere i »De samvirkende Fagforbund«, der 1900 omfattede ialt 81.269 Medlemmer. En Del Organisationer stod dog udenfor, og det samlede Antal af organiserede blev samtidig angivet til 96.295 i hele Landet, deraf 44.503 i Provinsen. Af disse sidste var kun 1999 Kvinder. Kvindernes Organisationsprocent var meget ringe; men for Mændenes Vedkommende var en Række Fag kommet godt med.

¹⁰⁾ Folketællingen i København 1890 viste 29.604 mandlige og 11.637 kvindelige Medhjælpere (Statistisk Tabelværk 4. Rk. A. 8 b, 204), medens Folketællingen 1895 viste 30.604 mandlige og 14.564 kvindelige Medhjælpere (Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik Nr. 11, 1898, 121).

¹¹⁾ Cordt Trap: Arbejdslønnen i Kbh. med Nabokommuner 1898, 1900.

¹²⁾ Jensen & Olsens anførte Skrift 165.

¹³⁾ Smst. 166, 168, 284-88.

¹⁴⁾ Bruun 339-65.

¹⁵⁾ C. From-Petersen: Dansk Tømrerforbund 1890—1915, 138.

¹⁶⁾ Soc.-Dem. 21/6 1890.

¹⁷⁾ Jensen & Olsens anførte Skrift 185-286.

Dette viser sig, naar man sammenholder Forbundenes Medlemstal 1900 med Antallet af voksne Arbejdere efter Folketællingen 1901. Saaledes for Byggefagene. Næsten alle Købstædernes Tømrersvende var organiserede og desuden nogle hist og her at Landdistrikternes. For Murersvendene gjaldt antagelig noget lignende; men det kan ikke eftervises, fordi Arbejdsmændenes Tal volder for stor Usikkerhed i Folketællingen. Murerforbundet havde 1889 haft over 1300 Medlemmer og var derefter vokset nogenlunde jævnt Aar for Aar¹⁸⁾. Snedkerne var i Begyndelsen foran Murerne. 1885 talte deres Forbund 2533 Medlemmer; men derefter svingede dets Medlemstal efter Konjunkturerne, og først 1895 begyndte det at gaa op over Tallet fra 1885¹⁹⁾. Aar 1900 var kun henved Halvdelen af Købstadsvendene organiseret. Et tilsvarende Stadium havde Malere og Smede naaet; men hos Smedene var der indtruffet det ejendommelige, at deres Forbund havde staaet ganske i Stampe indtil 1894, hvorefter det sprang i Vejret indtil 1897²⁰⁾. Paa samme Vis skød Tekstilarbejdernes Forbund til Vejrs fra 1895, da det havde 500 Medlemmer, til 1897, da det havde 2800²¹⁾. Naar Talopstillingen viser, at Halvdelen af sidstnævnte Fags Folk var organiseret 1900, maa der tages Forbehold; adskillige Tekstilfabrikker laa i Landdistrikterne, og en Del af Forbundets Afdelinger fandtes her; men i Købstæderne omfattede Forbundet langt fra Halvdelen af Tekstilarbejderne. Skræderforbundet voksede jævnt til 1898, hvorefter dets Medlemstal voksede med 75 pCt. paa eet Aar, dog for derefter atter at gaa hastigt ned²²⁾. I Provinskøbstæderne omfattede Forbundet alligevel Aar 1900 henved fire Femtedele af Svendene. Hos Skomagere var det kun de tre Femtedele, der var organiserede. Bager og Konditorforbundet voksede jævnt op til at omfatte henved de to

Medlemstal i en Række Fagforbund 1900.

	København	Provinzen	pCt. af voksne Arbejdere i Faget efter Folketællingen 1901 i Kbhvn. i Provinskøbst.	
Arbejdsmænd	12.084	15.560
Bagere	890	514	65	37
Blikkenslagere	650	294	69	44
Bogbindere	591	114	88	43
Bryggeriarbejdere	1.080	629	(100)	48
Bødkere	300	475	76	88
Drejere	107	159
Formere	405	756
Karetmagere	246	190	95	43
Fyrbødere	385	250
Malere	1.356	765	71	48
Murere	2.405	3.083
Møllere	200	241	62	42
Sadelmagere og Tapetserere	511	310	66	48
Savværksarbejdere	502	562
Skibstømrere	298	185
Skomagere	1.606	1.096	59 ^{*)}	62
Skrædere	1.000	1.157	58	79
Slagtere	55	981	9	58
Smede- og Maskinarbejdere	4.149	2.928	64	45
Snedkere	2.960	1.622	81	46
Tekstilarbejdere	832	2.141	37 ^{*)}	51 ^{*)}
Tobaksarbejdere	1.991	952	81 ^{*)}	62 ^{*)}
Typografer	1.174	673	78	55
Tømrere	1.592	2.489	(100)	(100)

*) beregnet af Tal for Mænd + Kvinder, de øvrige kun af Tal for Mænd.

¹⁸⁾ Kr. Petersen m. fl.: Murerforbundet i Danmark 1887—1912, 16.

¹⁹⁾ C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 356.

²⁰⁾ J. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbund 1888—1913, 341.

²¹⁾ Jensen & Olsens anførte Skrift 248-49.

²²⁾ V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 30.

Femte dele af Købstadsvendene²³). De fleste af de smaa Haandværksfag kunde opvise 40—50 pCt. organiserede i Provinsbyerne, Typografer, Slagtere og Tekstilarbejdere noget mere. Af Provinskøbstædernes Bødkere var de allerfleste indrulleret.

I 80'erne var det kun en Del af Provinsbyerne, der overhovedet fik Fagforeninger. 1885 havde Odense, Aalborg og Horsens hver 8 levedygtige Foreninger, Aarhus 7. 1890 havde Odense 12 saadanne Foreninger, Aarhus 11, Aalborg, Horsens og Helsingør 10, Randers 9, Vejle 7, Kolding og Fredericia 6, Roskilde 5, en By som Slagelse kun 2. I Flertallet af Købstæderne var det egentlig først i 90'ernes sidste Aar, der rigtig kom Fart i Fagforeningsgrundlæggelsen²⁴), og Fagbevægelsens praktiske Resultater lod her vente paa sig lige til ind under 1900.

Ved Aarhundredskiftet var imidlertid noget over Halvdelen af Købstædernes Arbejdsstyrke organiseret. Paa Grundlag af 70'ernes Erfaring skulde man vente, at Fagforeningerne nu vilde være i Stand til i Hovedsagen at diktere Arbejdsbetingelserne. Naar dette ikke blev Tilfældet, skyldtes det, at Arbejdsgiverne i deres Modstand ogsaa greb til Organisation²⁵). De første moderne Arbejdsgiver-sammenslutninger var Bogtrykkerforeningen af 1875 og en Forening af Cigar- og Tobaksfabrikanten i København fra samme Aar; men Foreningen af Jernstøberiere fra 1872 og en mindre Tømrermesterforening, der var dannet 1873 som Sygekasse²⁶), kom ogsaa en Tid til at virke som Arbejdsgiverforeninger. Siden fortsattes med Oprettelsen af nye Organisationer. Navnlig samledes Interessen en Tid om De forenede Bygningssnedkere af 1879 og Foreningen af Fabrikanten i Jernindustrien i København, der blev stiftet 1885. Lige saa vigtigt var det dog, at de fleste af de tiloversblevne gamle Lav saavel som en Række nye Centralforeninger for de større Haandværksfag i Provinsen efterhaanden gik over til at optræde som Arbejdsgiverforeninger for deres Fag. Denne Overgang foregik som Regel i flere Tempi. De vigtigste Skridt blev i denne Forbindelse taget, naar man vedtog Bestemmelser om Optræden overfor Strejker, og senere naar man vedtog Bestemmelser om Oprettelse af gensidige Hjelpefond. Københavns Bødkerlav vedtog Strejkerregler allerede i April 1884²⁷). Et særligt Understøttelsesfond oprettedes af Københavns Murermestre $\frac{1}{6}$ 1890, af Snedkerlavet det følgende Aar. Murerfondet skal 1895 have været paa ca. 100.000 Kr.²⁸).

Hvor stor en Del af Arbejdsgiverne der Aar for Aar stod som organiserede, er kun sjældent undersøgt. Det vides, at Københavns Bagerlav i Begyndelsen af 80'erne talte ca. 90 Medlemmer, men 1890—96 ca. 150 Medlemmer; i 1900 kunde det opvise 243 Medlemmer²⁹). Ligeledes at Tømrerlavet 1880—83 havde ca. 70 Medlemmer, men derefter gik op til over 100³⁰), og at Murerlavet i 1883 talte 68 Medlemmer, men 1890 naaede 103 og derefter i Løbet af eet Aar 152, et Tal som ikke ændredes meget før 1899, da man atter gik op fra 152 til 181 Medlemmer³¹). Det vil for alle tre Fag sige, at saa godt som alle Arbejdsgivere Aar 1900 var organiseret. Iøvrigt viser hosstaaende Tabel, hvorledes det

²³) Z. Friis & G. Ursin: Bageri- og Konditoriarbejdernes Forbund i Danmark, 1917, 126.

²⁴) Jensen & Olsens anførte Skrift 166.

²⁵) Bidrag 352-411.

²⁶) Vald. Helsing: Foreningen af Jernstøberiere i København 1872—1912. — Tømrermester-Foreningen af 1873, 25 Aars Virksomhed, 1898.

²⁷) Kbh. Bødkerlavs Diverse Sager 1781—1890, $\frac{7}{4}$ 1884.

²⁸) Love for Murermestrenes Understøttelsesforening, stiftet $\frac{1}{6}$ 1890. — Dagbladet $\frac{4}{3}$ 1891. — Dannebrog $\frac{14}{7}$ 1895.

²⁹) Fortegnelse over Bagerlavets nuværende Interessenter haves i U.B. aarlig 1878—86, 1890—96 og 1900.

³⁰) C. Nyrop: Kbh. Tømrerlav, 1887, 225.

³¹) C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 303 og 311.

Organiserede Arbejdsgivere i en Række Fag i København³²⁾.

	Medlemstal			Sidste Tal i pCt. af Hovedper- sonernes Antal
	1870	1885	ca. 1899	1897
Bagerlav	58	90	220	93
Barberforening	150	65
Billedskærerlav	35	(100)
Bogbinderlav	100	68
Bogtrykkerforening	58	27
Buntmagerlav	17	57
Bødkerlav	33	33	30	73
Cigar- og Tobaksfabrikanter	99	66
Drejerlav	16	19	60	47
Frisør- og Parykmagerlav	10	14
Garverlav	24	28	24	(100)
Guldsmedelav	109	98	64	52
Handskemagerlav	68	(100)
Hattemagerlav	30	81
Jernfabrikanter	22	36	72
Karetmagerlav	32	32	35	70
Konditorforening	60	92
Malerlav	150	170	350	(100)
Murerlav	34	113	190	(100)
Possementmagerlav	15	58
Rebslugerlav	12	15	7	41
Sadelmager- og Tapetsererlav	60	90	163	67
Skomagerlav	400	400	ca. 500	48
Skorstensfejerlav	24	40	19	(100)
Skræderlav	200	190	150	32
Slagterlav	152	170	138	87
Snedkerlav	152	107	400	79
Stolemagerlav	22	23	23	(100)
Stukkaturforening	9	69
Tømrerlav	44	107	152	(100)
Urmagerlav	24	17	80	55

stod til i København i nogle enkelte Aar. 22 af de gamle Lav, derunder nogle faa mindre Lav, som ikke er anført her, havde 1870 1597 Medlemmer, 1885 1873 Medlemmer. Samtlige de her anførte Foreninger havde omkring 1899 3472 Medlemmer. For at skønne over Organisationsprocenten er Medlemstallene fra ca. 1899 i sidste Kolonne angivet i Procent af Antallet af Hovedpersoner i Faget ved Industritællingen 1897. Ved (100) betegnes, at Medlemstallet oversteg Industritællingens Tal for Hovedpersoner. Naar dette kunde lade sig gøre, skyldtes det muligvis, at Arbejdsgivernes Tal tiltog i de gode Aar fra 1897 til 1899, dels maaske ogsaa, at et Fags Arbejdsgiverorganisation omfattede Mestre af nærbeslægtede Fag, der udgjorde en særlig Post i Industritællingen. Iøvrigt bør det erindres, at fra de Forretninger, der havde flere Chefer (og de var ikke saa helt sjældne) kan der være tilgaaet en Forening mere end eet Medlem. Disse Forhold advarer om, at de opstillede Procenttal er noget for høje; men paa den anden Side havde en Del af de organiserede Mestre (f. Eks. Skomagermestre) ikke Medhjælpere, saa for de egentlige Arbejdsgivere bliver Procenttallene i visse Tilfælde at betragte som for smaa.

For Slutningen af 90'erne tør man for Københavns Vedkommende gaa ud fra, at i Byggefagene var praktisk talt alle Arbejdsgivere organiseret. Ligesaa i Bager-, Slagter-, Garver- og Handskemagerfagene. Blandt Tobaksfabrikanter og Sadel-

³²⁾ Tallene for 1870 og 1885 fra Edv. Mackeprang: Danske Haandværkerlaug i Nutiden, Særtr. af Tidsskr. for Industri 1910, 4, for ca. 1899 fra Pakke Repræsentantskabet i h, Haandværkerforeningens Arkiv. Tallene for Jernfabrikanter er fra S. C. H[auberg]: De første 19 Aar indenfor Foreningen af Fabrikanter i Jærindustrien i Kbh., 1904, 23 og 121.

magere stod ogsaa den overvejende Del i Forening. I Jernindustrien var rigtig nok Flertallet med; men et slemt Skaar var det, at Burmeister & Wain manglede. I og for sig har det i nærværende Forbindelse mindre Interesse, hvor stor en Del af Arbejdsgiverne der var organiseret, end hvor stor en Del af Arbejderne de organiserede Arbejdsgivere beskæftigede. Om dette sidste foreligger der imidlertid kun yderst faa Oplysninger. I Provinsen stiftedes foruden de lokale fagligt afgrænsede Arbejdsgiverforeninger tillige i flere Købstæder en samlet Arbejdsgiverforening for hele Byen, saaledes for Svendborg 1892, for Horsens 1895³³). Et Forsøg paa at samle en fælles Arbejdsgiverforening for København indlededes 1885, men strandede 1889³⁴). En afgørende Styrkelse af Mesterorganisationerne blev det derimod, da der 1896 oprettedes en Arbejdsgiverforening for hele Landet, der baade optog Enkeltvirksomheder og hele Foreninger som Medlemmer, og som December 1899 omfattede 48 Foreninger med 7287 Medlemmer³⁵). Der synes paa dette Tidspunkt at have været fuldt saa mange organiserede Arbejdsgivere i Provinsen som i København, og da Arbejdsgiverforeningen gennemgaaende indbefattede de større Virksomheder, var man i Virkeligheden ved Aarhundredets Udløb kommet ret vidt, saa man kunde byde Fagforeningerne en alvorlig Modstand.

Strejker og Lockouter.

Fagkampens vigtigste Vaaben vedblev ogsaa efter 1880 at være Arbejdsnedlæggelsen. Organiseringen af Strejkerne foregik i Begyndelsen oftest som i 70'erne; men efterhaanden som Fagforeningerne styrkedes, søgte de at hindre uoverlagte Strejker og vedtog til dette Formaal særlige Strejkeregler. Hos Typograferne i København maatte en Arbejdsnedlæggelse ikke paabegyndes, før en Generalforsamling havde vedtaget det¹). I Snedkerforbundets Love fra 1885 bestemtes det, at Forbundets Forretningsfører skulde hentes, før der strejkedes²). Tekstilarbejderforbundet vedtog 1892, at en Strejke ikke blev anerkendt, det vil sige de strejkende ikke understøttet af Forbundet, medmindre Arbejdsnedlæggelsen omfattede ni Tiendedele af Arbejderne i vedkommende Virksomhed. Det jysk-fynske Arbejdsmands-Forbund vedtog 1890 og Tømrerforbundet ligesaa 1891, at Strejker overhovedet saa vidt mulig burde undgaaes³). De skandinaviske Fagkongresser baade i Göteborg 1886 og i Malmø 1892 understregede, at Strejker først skulde anvendes, naar alle fredelige Midler var forsøgt⁴). Paa dansk Grund talte især J. Jensen for, at man skulde vise Forsigtighed med at strejke⁵). Ved flere Lejligheder hændte det, at Organisationerne ikke anerkendte Strejker, som en Del af deres Medlemmer havde paabegyndt⁶).

De Strejker, som anerkendtes, søgte Arbejderorganisationerne til Gengæld

³³) Soc.-Dem. 2/7 og 3/7 1892; 19/7 1895.

³⁴) Love for Fællesforeningen af Arbejdsgivere i Kbh. og Omegn 9/11 1885, Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1849—91.

³⁵) S. Agerholm & A. Vigen: Arbejdsgiverforeningen 1896—1921, især 139.

1) Typ.-Tid. 3/7 1886.

2) Love for Snedkerforbundet i Danmark, i K. B. paategnet 1886.

3) Soc.-Dem. 14/9 1892, 10/11 1890 og 29/11 1891.

4) Smst. 1/9 1886 og 24/8 1892.

5) Eks.: Soc.Dem. 1/8 1882, 14/9 1887, 22/7 (skal være 23/7) 1890; Børs-Tidende 14/8 1891.

6) Eks.: Formernes Fagblad 29/7 1898 (Esbjerg); Dansk Textilarbejderforbunds Fagblad Jan. 1900.

med yderste Anstrengelse at bringe til Sejr. Snedkerforbundet vedtog endog 1890, at naar en Strejke var paabegyndt, maatte der ikke sluttes Fred paa Tilbud, der var lavere end de stillede Fordringer, medmindre Forbundets Hovedstyrelse samtykkede deri⁷⁾. Som Udtryk for den Iver, man lagde for Dagen, kan anføres, at man nu i Reglen foretog en omhyggelig Postering af Strejkevagter, som skulde forhindre Fagfællers Tilgang til Strejkestedet. Ikke blot i selve den Gade, hvor den strejkeramte Virksomhed laa, skete dette, men ogsaa ved Tog, Dampskibe og Dagvogne for at fange tilrejsende⁸⁾. Ved de større Konflikter førtes en kraftig Pressekampagne for at sikre Arbejdernes Sympati og muligvis Publikums Støtte. Fremfor alt gjaldt det at skaffe saa stor en Understøttelse til de strejkende, at ingen behøvede at bryde Strejken af Trang. Lettest var det, naar den Fagforening, hvori de strejkende var Medlemmer, af sin egen Kasse formaede at udrede Understøttelse, saa længe Konflikten varede⁹⁾; men ved lidt større Konflikter maatte man udskrive Ekstrakontingent hos de arbejdende Medlemmer¹⁰⁾, og naar man ikke kunde klare sig ved Selvhjælp, greb man til Indsamling¹¹⁾. Andre Fagforeninger kunde da bevilge Tilskud¹²⁾, og det hændte, at ogsaa de oprævede Ekstrakontingent for at støtte de strejkende¹³⁾. Selv udenlandske Fagforeninger sendte lejlighedsvis Hjælp¹⁴⁾.

Ad alle disse Veje havde man dog ogsaa faaet Hjælp i 70'erne; men der kom nu det nye til, at en Række Fagorganisationer søgte at skaffe sig større Kassebeholdninger med det Formaal overhovedet at kunne udbetale en fast Understøttelse ved enhver forekommende Arbejdsnedlæggelse blandt deres Medlemmer. Allerede 1880 fik Københavns Murere og Tømrere en Strejkeforsikring, idet de oprettede henholdsvis Murersvendenes Strejkekasse, der Aaret efter omdøbtes til Understøttelsesforening, og Hustømrrernes faglige Afdeling. Til den sidste skulde hvert Medlem bidrage med 1 Kr. ugentlig, senere med 50 Øre¹⁵⁾. Eksempelvis kan anføres, at Savværksarbejderne fra 1886 gav 25 Øre maanedlig til en Strejkekasse, der ogsaa skulde have Overskuddet af Fester¹⁶⁾. Fra 1887 gav Skræderforbundet en fast Strejkehjælp paa 1,50—2,00 Kr. om Dagen¹⁷⁾. Det jysk-fynske Murer- og Tømrerforbund gav 1885 12 Kr. pr. Mand om Ugen, men maatte 1886 nedsætte til 6 Kr. 1891 forhøjede Tømrerforbundet for hele Landet Understøttelsen til 8 Kr. ugentlig; men under en Lockout i Aalborg 1894 forekom denne Hjælp for lille, og den københavnske Hustømrrerforening opfordrede sine Medlemmer til at give en ekstra Støtte¹⁸⁾. I København vedtog De samvir-

7) Soc.-Dem. 27/8 1890.

8) Eks.: Murernes Fagforening i Aarhus 1874—1924, 30-31.

9) Eks.: Typ.-Tid. 19/5 1883.

10) Eks.: Soc.-Dem. 28/2 1891 (Møbelsnedkere), 28/8 1891 (Blikkenslagere), 28/8 1894 (Skomagere), jfr. smst. 15/8 1899 (Skrædere) og 15/8 1893 og 28/8 1895 (Skomagerkongresser).

11) Eks. paa Bidragsliste Soc.-Dem. 22/11 1889 og 27/2 1891, paa Indsamlingernes Afslutning smst. 4/8 1892 (Formere), 10/11 og 18/11 1893 (Glasmagere).

12) Eks.: Soc.-Dem. 29/3 1885 (Drejere), 18/4 1889 (Handskemagere).

13) Eks.: Soc.-Dem. 10/8 1891 (Avertissement).

14) Eks.: Soc.-Dem. 15/6 1890 (Murere).

15) Ch. Meyersahm m. fl.: Mursvendenes Understøttelsesforenings 25 Aars Jubilæum [1905], 5 og 10. — [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømrrernes faglige Afdeling 1880—1905, 10-11, 14 og 27.

16) Love for Saugsværksarbejdernes Fagforening, stiftet 7/3 1875, vedtaget 5/10 1885, traadt i Kraft 1/1 1886, K. B.

17) V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 56-57.

18) Soc.-Dem. 18/3 1885 og 17/5 1894. — C. From-Petersen: Dansk Tømrerforbund 1890—1915, 139 og 165.

	Arbejdsst				
	1880	1881	1882	1883	1884
Murere og Murerarbejds mænd	1	3	5	6	15
Stenarbejdere
Stukkatorer	1
Tømrere	1	..	2	5	2
Skibstømrere	1	1
Snedkere, Pianoforte- og Savværksarbejdere	2	1	2	2	7
Drejere	3	1	..
Bødkere	1	2
Korkskærere
Børstenbindere	1	..
Bogbindere
Forgyldere
Malere	1	1	4
Glarmestre	1
Barberer
Bagere	1
Slagtere
Møllere
Tobaksarbejdere	1	3	2	1	1
Garvere	1	1
Sadelmagere og Tapetserere
Handskemagere	1	..	1	..
Skomagere	1	1
Hatte- og Buntmagere
Skrædere	1	1	3	8	6
Tekstilarbejdere	1	2
Rebslagere	1
Kæretmagere	1
Jernindustriens Arbejdere	2	1	4	13
Blikkenslagere m. m.	1	1
Gørtlere m. m.	2
Bogtrykkere	1	3
Porcellæns- og Fajancearbejdere
Glasarbejdere	1	1	..
Sukkerfabriksarbejdere	1
Cementfabriksarbejdere
Bryggeriarbejdere	1	..
Andre Fabriksarbejdere
Elektrikere og Telefonarbejdere	1
Brolæggere	1	..
Jord- og Teglværksarbejdere	3	3	3	1
Arbejdere i ukendte Fag
Udenfor Haandværk og Industri	1	9
Ialt	11	18	21	39	76
Derunder Lockouter	1	..	3

kende Fagforeninger ^{21/11} 1892 Regler for en planmæssig Strejkeunderstøttelse, hvorefter strejkende Mænd skulde have 10 Kr. ugentlig, Kvinder 6 Kr. Fra 1895 kunde Landsforbund slutte sig hertil. De Summer, der blev udbetalt, var nu langt større end i 70'erne. For 29 Fag i København oplyses det, at der 1881—90 udbetaltes 576.720 Kr.; men deraf gik 238.565 Kr. til een enkelt Konflikt i Smedefaget 1885. For hele Landet anslaaes Udgiften i samme Tidsrum til ca. 700.000 Kr. For 1891—99 beregnes Understøttelserne i saa at sige samtlige Fag, ogsaa

r 1880—99.

1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	Ialt
9	11	9	18	9	15	10	11	7	20	18	8	1	222
..	2	..	2	1	1	1	3	3	15
..	1	2
5	8	..	8	5	9	15	10	10	9	..	3	1	102
..	1	3	3	4	14
8	5	8	12	10	4	13	15	8	11	20	14	5	162
..	1	3	1	1	1	1	1	..	5	6	4	1	33
2	..	2	2	5	3	1	1	1	3	2	7	2	34
..	..	1	1	1	1	1	..	7
1	1	1	..	3	7
..	2	1	..	2	2	7
..	1	1	3
..	2	1	1	3	6	1	11	6	2	4	47
..	1	..	2	2	1	7
..	2	..	2
1	1	3	1	1	2	4	8	8	11	4	46
..	1	1	1	1	4	1	1	2	12
..	1	1	1	6	1	3	1	15
1	3	4	1	4	3	1	3	6	3	2	6	3	54
..	1	1	2	1	2	3	4	1	17
..	1	1	1	1	1	..	4	7	11	2	29
..	..	2	1	..	1	1	..	10
2	5	4	2	4	3	7	4	7	5	6	13	6	75
..	..	1	..	1	2
3	8	9	12	11	15	13	14	26	29	17	34	8	237
..	2	3	2	2	2	3	7	6	10	2	47
..	2	..	1	1	..	1	1	7
..	..	1	1	1	3	2	5	6	1	..	21
2	2	8	9	15	5	4	7	15	29	11	9	12	165
..	1	5	1	2	4	2	1	3	6	3	4	5	40
..	1	1	2	2	..	10
..	2	..	2	2	2	3	3	4	3	27
2	..	1	1	2	..	1	8
..	..	2	..	1	..	1	1	3	12
..	1	3	2	..	1	8
..	2	1	1	1	6
..	1	1	1	1	6
..	..	1	3	1	3	3	2	4	10	8	4	5	45
..	1	1	1	2	6
..	1	..	1	4
16	20	6	7	13	6	8	7	17	13	15	9	15	173
..	3	3	..	1	3	2	5	7	5	8	38
7	13	4	9	13	12	4	..	8	26	21	27	21	189
59	88	77	100	111	94	98	105	134	232	192	210	130	1973
..	2	4	6	8	4	5	5	8	22	26	9	8	114

dem udenfor Haandværk og Industri, til 3.748.027 Kr.¹⁹⁾. Det var meget mere, end der i samme Periode benyttedes til Arbejdsløshedsunderstøttelse.

Svarende til Arbejderorganisationernes Strejkeunderstøttelse oprettede Arbejdsgiverne Hjælpefonds til Støtte for de Mestre, der havde økonomiske Vanskeligheder som Følge af Arbejdsstandsning.

¹⁹⁾ J. Jensen & C. M. Olsen: Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1871—1900, 1901, 39 og 304-06.

Antallet af Arbejdsnedlæggelser kendes lige saa lidt som for 70'erne nøjagtigt. Alle forekommende Opgivelser er ufuldstændige. Saaledes, naar der siges 1881—90 at have været 56 partielle Murerstrejker i København²⁰⁾, naar der fra Fagforeningernes Side opgives, at der i samme Periode var 211 Konflikter i Byen²¹⁾, eller naar Edv. Mackeprang antager, at der 1880—89 var ca. 275 Strejker og 1890—99 ca. 1000 Strejker²²⁾. Selv den officielle Statistik over Strejker og Lockouter, der begynder 1897²³⁾, er for de første Aar temmelig mangelfuld. Blandt de Vanskeligheder, som hindrer Udarbejdelsen af en mere udtømmende Strejkestatistik, kommer fra Slutningen af 80'erne ogsaa det senere omtalte Forbud mod offentlig Strejkemeddelelse. Til Trods for Resultatets Ufuldstændighed meddeles hosstaaende Oversigter efter Fag og Sted over Antallet af de Arbejdsnedlæggelser, som er fundet omtalt. Navnlig »Social-Demokraten« har givet et righoldigt Materiale. Den borgerlige Presse og den foreliggende Litteratur omtaler i Reglen kun de vigtigste Konflikter. Under 1897—99 er medregnet, hvad den officielle Statistik bringer. Ved Tællingen er kun medtaget saadanne Tilfælde, hvor der direkte siges at være foregaaet en Nedlæggelse af Arbejdet. Derimod er udeladt ikke ganske faa Tilfælde af Blokade. Ved Blokade forstod man, at en Arbejderorganisation holdt sine Medlemmer fra at tage Arbejde i en eller anden Virksomhed, By eller Landsdel; men selv om en Organisation holdt et Værksted blokeret, var dermed ikke sagt, at nogen Arbejdsnedlæggelse fandt Sted. Arbejdet fortsattes maaske med uorganiserede. Ikke mindst tør man antage, at det gik paa denne Maade, naar Blokaderne vedblev i Aarevis, hvad der ikke var usædvanligt. De Konflikter, der samtidig udbredtes til et stort Antal Byer er i Stedoversigten talt i en Gruppe for sig; ofte mangler der Oplysning om, hvor mange Byer de berørte.

Det store Flertal af Arbejdsnedlæggelserne var Strejker. Lockouter vedblev at være faatallige. Og saa maa man endda gaa ud fra, at Efterretningerne om Lockouterne er nok saa fuldstændige som om Strejkerne. Arbejderagitationen forsøgte ikke at berette om den Haardhed, hvormed fattige Folk ved Lockouterne blev gjort brødløse. Det viser sig, at Tiden indtil 1883 var forholdsvis rolig, men at Konflikternes Tal derefter steg hastigt og foreløbig kulminerede 1885. Den paafølgende Krise dæmpede Stridslysten; men i 90'erne fortsatte man, og trods alle Formaninger til Forsigtighed steg Tallet igen til en Kulmination 1896, der siden kun blev overgaaet 1918—20. Henvend Halvdelen af Konflikterne forefaldt i København og Omegn, Omegn forstaaet ret vidt ud til Hørsholm, Birkerød og Glostrup. I Provinsen var Uroen som i 70'erne størst i de østjyske Byer. I 90'erne var ogsaa Odense fuldt ud med. Helsingør og Hillerød prægedes af den nære Beliggenhed ved det urolige København. Ellers fordelte Konflikterne sig nogenlunde efter Byernes Størrelse, dog med et vist Hensyn til, hvormegen Industri hver By havde.

Konflikternes Aarsager er i mange Tilfælde ukendte. Af de 211 Konflikter, som Fagorganisationerne opgiver for 1881—90 i København, siges de 66 at være ført for at faa Lønforhøjelse, 114 for at hindre Lønnedsættelse, 10 for at faa kortere Arbejdstid, 18 af andre Aarsager. Af de 356 Strejker, som opføres i den officielle Statistik for 1897—99, siges 241 at angaa Løn, 4 Arbejdstid, 34 Arbejdsordning, 21 personlige Forhold, 10 Foreningsret og 46 forskellige eller andre Aarsager. I Virkeligheden var der ofte flere Aarsager til en Konflikt, saaledes at disse Talangivelser ikke kan anses for udtømmende. Mere indgaaende Oplysninger kan imidlertid næppe gives for de paagældende Aar. Avisnotitserne om Strejker indeholder hyppigt slet intet om Aarsagerne. Saa meget staar alligevel fast, at den store Mængde af Strejkerne skyldtes Lønspørgsmaalet. At det i

²⁰⁾ C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 299.

²¹⁾ Jensen & Olsens anførte Skrift 39 og 305.

²²⁾ Arbejdsgiveren 1909, 601-02.

²³⁾ Statistiske Meddelelser 4 Rk., 8. Hefte, 4.

Til Belysning af Konflikternes Aarsager og Udfald.

	Aarsager							Udfald		
	Arbejdstid	Afskedigelser	Foreningsret	Arbejdsleder	daarlige Kammerater	Arbejdsordning m. m.	Oplysning for ialt	helt eller delvis vundet for Arbejderne	tabt for Arbejderne	Oplysning for ialt
1880....	5	3	8
1881....	3	..	1	4	5	2	7
1882....	1	..	1	1	3	11	2	13
1883....	2	4	1	2	9	21	3	24
1884....	1	1	1	2	4	2	11	32	7	39
1885....	5	2	1	3	3	1	15	51	6	57
1886....	1	1	1	2	1	4	10	27	6	33
1887....	1	2	3	6	12	24	8	32
1888....	3	2	..	1	1	6	13	35	7	42
1889....	4	3	..	3	2	7	19	44	12	56
1890....	6	4	3	2	1	5	21	33	9	42
1891....	8	1	3	2	2	3	19	35	14	49
1892....	4	1	5	1	..	7	18	24	10	34
1893....	5	..	5	1	4	2	17	41	7	48
1894....	8	1	2	1	2	2	16	47	7	54
1895....	5	2	3	..	2	5	17	76	5	81
1896....	3	8	6	4	12	18	51	123	13	136
1897....	1	7		9		17	34	83	18	101
1898....	4	4		6		11	25	128	29	157
1899....	1	5		9		11	26	69	18	87
Ialt ..	63	73		94		110	340	914	186	1100

80'erne for over Halvdelen af Konflikterne skulde dreje sig om Lønnedsættelse, kan dog ikke bekræftes. For at naa til et saadant Resultat maa man i alt Fald til Konflikter om Lønnedsættelse ikke blot regne alle Strejker hos Mestre, der ikke vilde overholde en eller anden Priskurant, men ogsaa Strejker hos alle Slags daarlige Betalere. Over de Tilfælde, hvor der er forefundet anden Aarsag end Lønforhold giver hosstaaende Tabel en Oversigt. For Aarene 1897—99 er de tilsvarende Tal fra den officielle Statistik medregnet, idet denne Statistiks Gruppe for »personlige« Aarsager antages at indbefatte de to her opstillede Grupper for Utilfredshed med Arbejdsledere og med daarlige Kammerater (deriblandt Strejkebrydere). Under »Arbejdsordning m. m.« er medtaget bl. a. 3 Strejker i Anledning af Lærlingeantal, 19 Strejker i Anledning af Kost og Logi-Spørgsmaal, 4 angaaende Afskedssedler, 5 i Anledning af, at der blev brugt Dampspil til Losning.

Om Resultatet af Konflikterne hedder det, at af de 211 Konflikter 1881—90 blev de 158 fuldstændig vundne af Arbejderne, 27 delvis vundne, 3 afgjort ved Voldgift og kun 23 tabt. Af de 356 Konflikter 1897—99 blev de 128 helt, de 84 delvis vundne, 63 tabt; men om 83 haves ikke sikre Efterretninger. Ligesom for Konflikternes Aarsager kan der næppe gives fyldigere Oplysninger for vedkommende Aar. Ogsaa her er Avisnotitserne for magre. Rigtignok beretter de om Afslutningen paa en stor Del af de vundne Konflikter; men naar Slaget var tabt, fandt Arbejderpressen ofte sin Regning ved ikke at omtale det. I enkelte Tilfælde fortæller C. Nyrop om Udfaldet i sine Aarsberetninger om Industrien i Industriforeningens Tidsskrifter; men en Optælling for 1880—96, saaledes som forsøgt i hosstaaende Skema, forekommer dog at give for lille et Antal af tabte

Konflikter sammenlignet med Antallet af vundne. Den officielle Statistik har i alt Fald forholdsvis flere tabte Strejker, og den handler dog om Opgangsaar. Dens Tal er medregnede i hosstaaende Tabel. Hvorvidt den største Procentdel Strejker er tabt i de gode eller de daarlige Aar, kan iøvrigt næppe udlæses af de magre Tal. Snarest støtter de den paradoksale Slutning, at der gik forholdsvis flest Strejker tabt i gode Aar, hvilket er den modsatte Erfaring af den, 70'erne gav. Hvis Tallene her viser rigtigt, kan det kun tages som Udtryk for den Dygtighed, hvormed Fagforeningerne efter deres Genopkomst forstod at afholde sig fra farlige Forsøg i daarlige Tider.

Det Afbræk i Produktionen, som Konflikterne medførte, belyser Efterretningerne indtil 1897 yderst sparsomt. For det meste vides det ikke, hvor mange Arbejdere en Konflikt omfattede, ofte heller ikke, hvor længe den varede. Først med den officielle Statistik 1897 fremkom nogenlunde fyldige Oplysninger. Af de 356 Arbejdsstandsninger, som den omfatter, medførte de 204 et Tab paa tilsammen 3.135.444 Arbejdsdage, og den Understøttelse, som Arbejderne fik udbetalt, beløb sig ved 147 af Konflikterne til ialt 3.385.646 Kr., medens det for 63 Konflikter oplystes, at der ikke udbetaltes Understøttelse. De Konflikter, som der her manglede Oplysninger om, var gennemgaaende de mindste, og den Produktionsstandsning, de forvoldte, sikkert uden mærkbar nationaløkonomisk Betydning. Selv om Lockouternes Tal var meget ringere end Strejkernes, kunde de med Hensyn til tabte Arbejdsmuligheder fuldt ud maale sig med dem.

Af opsigtsvækkende Konflikter nævnes en Cigarmagerstrejke 1883, en Bødkerlockout 1884 og en omfattende Smedelockout 1885, alle i København. I Aarene omkring 1888 forekom en lang Række Strejker ved Voldsløfning og Fortbyggeri i Hovedstadens Omegn. 1889 kom det til Lockout mod baade Bygnings- og Møbelsnedkere i København. 1890 var der store Murer- og Sømandsstrejker, 1891 Strejke i Møbelsnedkerfaget, 1892 omfattende Strejker blandt Jord- og Betonarbejdere og Kuske. Ved Nytaarstid 1893 var der Lockout i nogle store Skræderforretninger, og i Januar 1896 kom det til en Lockout ved Skotøjsfabrikkerne. Provinsen oplevede ikke virkelig store Konflikter før 1895, da der var Lockout i Jernindustrien i Aarhus og Murer- og Tømmerlockout i en Række jyske Byer. 1897 var der atter Lockout i Jernindustrien, først i Provinsen, siden i hele Landet. Desuden var der i København 1897 en Skræderstrejke, 1898 en Malerstrejke og 1899 en Skomagerstrejke. Endelig kom det 1899 til en Generallockout for hele Landet. Alene ved den gik der af de ovennævnte Arbejdsdage tabt 2.712.859 eller langt flere end ved alle Aarhundredets øvrige Arbejdsnedlæggelser tilsammen. Konflikternes Antal i et Fag, en By eller et Aar siger ikke stort om den Fortræl, de forvoldte. Rigtignok staar Skræder- og Murerfagene med de største Antal Strejker. Skræderstrejkerne forekom endda saa talrigt og saa tæt efter hinanden, at man knapt kan udskille dem alle fra hverandre; men for begge de nævnte Fag gælder, at de allerfleste Konflikter kun berørte en enkelt Virksomhed, og i Virkeligheden mistede Jernindustrien langt flere Arbejdsdage ved sine Konflikter.

Some Helhed gælder, at man ikke maa overvurdere det Tab af Arbejdsdage, som Arbejdsstandsningerne bragte. Det Indhug, de gjorde paa det daglige Liv, var yderst beskedent. I 70'erne kan det ikke have drejet sig om mere end 1 à 2 pro Mille af samtlige Arbejdsdage i Industri og Haandværk i hele Landet. For 80'erne heller ikke mere. I 90'erne medgik der maaske mellem 1 og 2 pCt. af Dagene, men heraf skyldes langt over Halvdelen Lockouten 1899. Talrige Ar-

bejdere naaede aldrig at deltage i en Arbejdsnedlæggelse. Ja, hele smaa Fag som Guldsmede- og Urmagerfagene var, saa vidt vides, uanfægtede Aarhundredet ud. Kort sagt, det Spild af Arbejdstid, som Arbejdsnedlæggelserne medførte, var for intet at regne. Tog ikke Drikkeriet mange flere Dage?

Solidaritet.

Under den vedblivende Fagkamp udformedes blandt Fagbevægelsens Tilhængere en Sammenholdets Moral, som med et enkelt Ord betegnes Solidaritet. I 70'erne var der Tilløb dertil, naar Agitatorerne udmalede, hvorledes Arbejderstanden ved enig Optræden kunde tilkæmpe sig deres Del af Samfundets Goder, eller naar en Arbejder af sine Kammerater blev presset til at deltage i en Strejke¹⁾; men det var ikke før i 80'erne, dette Sammenhold fik den store Indflydelse paa det praktiske Liv.

Udslag deraf var det, naar en Fagforenings Medlemmer søgte at bevare Beskæftigelsen for sig selv. Hvis et Medlem blev afskediget fra sit Arbejde, uden at der forelaa, hvad Fagforeningen kunde anse for en gyldig Grund, var man straks parat til at forlange Kammeratens Genansættelse, og hvis Forlangendet ikke blev taget til Følge, kunde det give Anledning til Strejke. Eksempel kan anføres allerede fra 70'erne²⁾; men endnu 1885 formaaede de københavnske Murere ikke at vinde i en saadan Konflikt³⁾. Derimod lykkedes det 1888 Sadelmagere og Tapetserere paa »Scandia« i Randers at faa genantaget et Par Kammerater, endda de, saa vidt ses, endnu ikke havde dannet nogen Fagforening⁴⁾. Navnlig kunde man vente Strejke, hvis Afskedigelserne var foretaget, fordi vedkommende Arbejdere var optraadt som Talsmænd paa Kammeraternes Vegne eller indtog en ledende Post i en Fagforening⁵⁾. Organisationerne havde jævnlig Bestemmelser om, at de Arbejdere, der blev afskediget for Organisationens Skyld, skulde have Understøttelse⁶⁾. Den Arbejdsgiver, der vilde afskedige sine Folk, hvis de ikke holdt sig udenfor al Organisation, kunde vel undertiden faa sin Vilje for en Tid, men kom ofte ud for alvorlige Vanskeligheder⁷⁾. Hvis Arbejderne i denne Henseende havde Mistillid til en Arbejdsgiver, søgte de ofte at faa ham til at afgive en Erklæring om, at man intet havde imod, at hans Arbejdere var organiserede⁸⁾. I visse Overenskomster kom Foreningsrettens Anerkendelse endog til at indgaa som et særligt Punkt, endskønt man skulde gaa ud fra, at det var Anerkendelse nok, at der overhovedet blev sluttet Overenskomst med vedkommende Organisation. Saaledes maatte de københavnske Fabrikanter

1) Jfr. Bruun 454-57.

2) Soc.-Dem. 12/7 1876.

3) Industriforeningens Tidsskrift 1886, 3.

4) Demokraten 18/8 og 25/8 1888.

5) Eks.: Soc.-Dem. 1/5 1888 (Arbejdsmand); 17/1 1890 (Stenhuggere), 20/6 1894 (Vævere), 23/3 1896 (Arbejdsmand, Ringsted).

6) Eks.: Soc.-Dem. 23/8 1885 (Snedkere) og 20/11 1895 (Malere).

7) Eks.: Soc.-Dem. 10/4 1891 (Malere, Aalborg), 8/10 1891 (Snedkere og Tømrere, smst.), 14/1 og 24/1 1892 (Hillerød Jernstøberi- og Maskinfabrik), 14/4 1892 (Skomagere, Odense), 20/4 og 26/4 1893 (Helsingørsgades Sukkerhus), 11/9 1893 (Sadelmagere og Taptserere), 14/5 1896 (Vævere, Ribe), 10/1 1899 (Savværksarbejdere).

8) Eks.: Soc.-Dem. 10/2 og 17/2 1892 (Snedkere, Fredericia); 2/6 og 1/7 1893 (Kastrup), 22/2 1896 (Bloustrød).

i Jernindustrien anerkende Foreningsretten efter den store Lockout 1885, ligesaa Vognmændene 1892⁹⁾).

I særlig Grad blev der Brug for Solidariteten under Strejker. Ikke blot gjaldt det at hindre, at nogen — det være sig organiserede eller ej — tog Arbejde, hvor en Fagforening havde erklæret Arbejdet for nedlagt; men man skulde ogsaa passe paa, at den strejkeramte Arbejdsgiver ikke fik sit Arbejde udført hos et andet Firma. Ved enkelte Lejligheder kom det til nye Strejker, naar det forlangtes, at Folk af andre Fag eller fra andre Firmaer skulde udføre det Arbejde, de strejkende havde forladt¹⁰⁾. Konflikt kunde ogsaa opstaa, naar det drejede sig om Arbejde for et strejkeramt Firma i Udlandet¹¹⁾.

De Folk, der brød en Strejke, blev efterhaanden Genstand for en ligefrem Forfølgelse fra Fagforeningernes Side. I 70'erne var de undertiden blevet mishandlet som Følge af øjeblikkeligt Raseri¹²⁾; men nu gik man over til planmæssigt at lukke dem ude overalt, hvor man kunde. For det første offentliggjorde man deres Navne. Særlig Fagbladene fik en af deres fornemste Opgaver i at bringe Lister over Strejkebrydere, og det skete under Former, der skulde bidrage til at gøre dem baade latterlige og foragtelige i Omgivelsernes Øjne. Over Listerne sattes tre sorte Kors eller et Dødningehoved som paa Giftflasker. I Vers og Prosa udmaledes deres triste Lod, naar Strejkerne var endt med Arbejdernes Sejr og Strejkebrydernes Afskedigelse¹³⁾. Undertiden beskrev man deres Ydre med rigelig Anvendelse af Ord som »skævbenet«, »gusten« og »skummelt Udseende«¹⁴⁾, eller man fik at vide, hvorledes Synderen til Straf udstødtes af Fagforeningen, »hvorefter han i foroverbøjet Stilling med Øjnene ned mod Gulvet, vaklende Gang og skælvende som en, der føres til Skafottet, maatte gaa Spidsrod gennem den af Mennesker fyldte Sal«¹⁵⁾.

Siden 80'erne kaldtes Strejkebryderne oftest »Skruebrækkere«, undertiden ogsaa »Hædersmænd«; men begge Udtryk blev ved Dom stemplet som fornærmelige¹⁶⁾. Den almindelige Foragt var dog den mindste Ulempe. Stadigvæk risikerede en Strejkebryder at komme ud for legemlig Overlast, og det vrimlede med Domme for Trusler og Overfald paa de frafaldne¹⁷⁾. De Strejkebrydere, der stod som Medlem af en Fagforening, straffede man i flere af Fagene direkte paa deres Pengepung. I Tidens Løb vedtog en Række Arbejderorganisationer Lovparagraffer, hvorefter deres Medlemmer, hvis de arbejdede under en Strejke,

⁹⁾ Soc.-Dem. 17/11 1885 og 1/5 1892.

¹⁰⁾ Eks.: Soc.-Dem. 10/9 1885 (Støberiarbejdsmænd), 28/8 1891 (Frihavnen).

¹¹⁾ Eks.: Soc.-Dem. 8/2 1889 (Helsingørs Skibsværft), 28/3 og 29/3 1889 (Typografer).

¹²⁾ Bruun 373-75.

¹³⁾ Eks.: Skomagernes Fagblad Okt. 1896; Skandinavisk Bødker- & Tunnbinderiarbetare-Tidende Nov. 1892.

¹⁴⁾ Eks.: Arbejdsmændenes Fagblad 17/11 1897 og 15/2 1898.

¹⁵⁾ Smst. 16/2 1898. — Jfr. Bogbinderiarbejdernes Fagblad 30/4 1897.

¹⁶⁾ Soc.-Dem. 18/9 1885, 5/3 1889. — Højesteretstidende 1890, 457-58. — Ugeskrift for Retsvæsen 1898, 125-26.

¹⁷⁾ Eks.: Frederiksborg Amts Hovedjournal 1889 (Sag 23/89 1846). Sjæll. Landsarkiv; Højesteretstidende 1884—85, 218-20; 1890, 507-10; 1892—93, 792-94; 1897—98, 299-302 og 424-26; C. Lichts Kopibøger 21/5 1885 og 8/11 1888; Soc.-Dem. 18/8 1881 (Cigarmagere), 14/8 1885 (Arbejdsmænd), 25/7 1885 (Pottemagere), 29/9 1885 (Formere), 30/9 1885 (Bygningssnedkere), 25/11 og 28/11 1885 (Smede), 2/12 1885 (Støberiarbejdsmænd); 10/5 1888 (Farvere), 24/8 1889 (Handskemagere), 7/2 1890 (fl. Tilfælde, Odense), 26/10 1892 (Arbejdsmænd). — C. Nyrops Aarsberetninger om Industrien i Industriforeningens Tidsskrift anfører gerne saadanne Sager.

skulde tilbagebetale den Understøttelse, de eventuelt havde faaet¹⁸). Allerhelst søgte man dog at berøve Strejkebryderne Beskæftigelse i Faget, idet man simpelthen nægtede at arbejde sammen med dem. Fra 1884 og fremefter forekom jævnlig Eksempler paa, at man strejkede, hvor en Skruebrækker blev taget i Arbejde¹⁹). Til Slut havde de organiserede Svende sat sig saadan i Respekt, at de sine Steder fik Strejkebryderne afskediget, blot de forlangte det²⁰). Flere Konflikter afsluttedes ligefrem med Overenskomst om, at de, der havde arbejdet under Konflikten, skulde afskediges²¹). Ved talrige andre saadanne Lejligheder maatte Arbejderne dog finde sig i, at Strejkebryderne ikke blev afskediget²²). Til syvende og sidst endte det næsten overalt med, at Skruebrækkerne maatte søge Optagelse i Fagforeningen. Nogen venlig Modtagelse kunde de ikke regne med. I Reglen forlangtes der en Generalforsamlings Beslutning, før Optagelsen kunde finde Sted. 1880, da 4 Typografer, der havde arbejdet under Strejken 1876, søgte Optagelse i Typografforeningen, kom det til en bevæget Diskussion om Sagen, og 1883 vedtog Typograferne, at Strejkebryderne fra 1876 overhovedet kun vilde blive optaget, hvis de meldte sig inden $\frac{1}{3}$ 1884²³). En Række Organisationer vedtog efterhaanden særlige Betingelser for Genoptagelse af Medlemmer, der var blevet udstødt paa Grund af Skruebrækkeri²⁴). Hvis Stemningen var bitter, kunde det hælde, at Optagelsen rent ud blev nægtet²⁵). 1897 vedtog Murersvendenes Understøttelsesforening i København, at for Fremtiden kunde Folk, der havde været Skruebrækker og bagefter nedsatte sig som Mestre, ikke faa organiseret Arbejdskraft²⁶).

Ogsaa andre daarlige Kammerater end Strejkebrydere var Genstand for de organiserede Arbejderes Forfølgelse. De, der uden god Grund havde forarsaget en Kammerats Afskedigelse, kunde godt risikere selv at blive sat paa Porten efter Fagfællernes Forlangende²⁷). De, der ved Sleskeri og Øjentjeneste søgte at indynde sig hos deres foresatte, de saakaldte »Fedtstikkere« eller »Spyt-slikkere«, fremkaldte let Kammeraternes Uvilje, og efter Omstændighederne deres egen Afsked²⁸).

¹⁸) Eks.: Soc.-Dem. $\frac{5}{4}$ 1893 (Smede); $\frac{26}{10}$ 1893 (Arbejds mænd). — Eks. paa Brug af Paragrafferne: Soc.-Dem. $\frac{14}{2}$ 1892 (Bogbindere); Arbejds mændenes Fagblad Juni 1899, Skomagervendenes Fagblad Juni 1900.

¹⁹) Eks.: Soc.-Dem. $\frac{13}{8}$ og $\frac{15}{8}$ 1884 (Sukkerfabrik, Assens); $\frac{5}{4}$ 1885 (Malere), $\frac{17}{9}$ 1885 (Tømrere), $\frac{2}{9}$ 1887 (Ovnsættere); $\frac{11}{10}$ 1892 (Murere); Medlemsblad for Blikkenslagerforbundet i Danmark Nov. 1897.

²⁰) Eks.: Soc.-Dem. $\frac{19}{3}$ 1895 (Sabroe, Aarhus); Arbejds mændenes Fagblad Dec. 1898 (Østre Gasværk).

²¹) Eks.: Soc.-Dem. $\frac{20}{4}$ 1884 (Bagere), $\frac{7}{5}$ 1885 (Skrædere); Typ.-Tid. $\frac{21}{5}$ 1897 (Nordjylland), Fagblad for Skotøjsarbejdere Jan. 1901.

²²) Eks.: Soc. $\frac{3}{8}$ 1889 (Møbelsnedkere); Fagblad for de forenede Arbejds mænd i Danmark Apr. 1893 (Randers Svineslagteri); Forhandlingsbog for Foreningen for Kbh. Skotøjsfabrikanter $\frac{4}{3}$ 1896.

²³) Typ.-Tid. $\frac{22}{5}$ 1880 og $\frac{20}{12}$ 1883.

²⁴) Eks.: Soc.-Dem. $\frac{21}{10}$ 1891 (Arbejds mænd); Typ.-Tid. $\frac{1}{4}$ 1892; Medlemsblad for skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer Forbund Apr. Kv. 1897. — Jfr. Tobaksarbejdernes Fagblad Nov. 1891.

²⁵) Eks.: Formerns Fagblad $\frac{2}{12}$ 1896 og $\frac{30}{1}$ 1897.

²⁶) [Aarsberetning for] Murersvendenes Understøttelses Forening, $\frac{16}{12}$ 1897.

²⁷) Eks.: Dansk Textilarbejderforbunds Fagblad Nov. 1899, Jan. 1900.

²⁸) Eks.: Arbejds mændenes Fagblad . . . for Jylland og Fyn $\frac{18}{6}$ 1896 (Cementfabrik); Arbejds mændenes Fagblad Aug. 1898 (om en Svensker).

Efterhaanden som Fagforeningerne vandt Terræn, blev det at anse for manglende Kollegialitet, naar en Kammerat holdt sig udenfor Organisationen. Solidariteten krævede da, at hver eneste Mand indmeldte sig og prompte betalte sit Medlemsbidrag. Hvis nogen ikke godvillig sluttede sig til, veg man ikke tilbage for at bruge Tvangsmidler. Saaledes opstod det saakaldte Fagforeningstyranni, hvis Parole blev: Den, der ikke er med os, er imod os. De genstridige trakteredes ofte paa samme Vis som Skruebrækkerne. »Arbejderne bør,« hedder det i en Resolution fra Malmøkongressen 1892, »ved alle tilladelige Midler virke for at faa deres Kammerater med i Organisationen, og hvis det ikke lykkes, da at behandle disse Personer, som de lokale Forhold tillader, og som den enkelte Organisation anser for tilraadeligt«²⁹⁾.

Disse Ord smager af Trusel, og man veg da heller ikke tilbage hverken for at tage lidt for haandfast paa de uorganiserede³⁰⁾ eller for at nægte Samarbejde med dem. I 80'erne følte man sig vel langtfra stærk nok til at holde dem borte fra Arbejdspladserne — endnu 1886 vedtog Københavns Murere at lade de saakaldte »principløse« arbejde ad H..... til, men at have dem i velvillig Erindring³¹⁾. I 90'erne vedtog en Række Fagorganisationer derimod, at de ikke vilde arbejde sammen med de uorganiserede³²⁾. Adskillige Gange kom det til Arbejdsnedlæggelse, naar der ikke var anden Vej til at skaffe Princippet respekteret³³⁾, og ligesom overfor Skruebrækkerne naaede man saa vidt, at Arbejdsgiverne undertiden paa Arbejdernes blotte Fordring derom aftakkede Ikke-Medlemmer³⁴⁾. Selv naar en Arbejder ikke betalte sit Fagforeningskontingent, kunde det komme til Strejke, hvis ikke han blev afskediget, eller Arbejdsgiverne sørgede for at faa ham til at betale³⁵⁾. Paa samme Linje laa det, naar Skræderne vedtog, at Forbundsmedlemmer ikke maatte udleje Værkstedspads til uorganiserede Hjemmearbejdere³⁶⁾. For at fremme en øjeblikkelig Indmeldelse vedtog man undertiden, at man efter en ganske kort Frist vilde forhøje Indtrædelsesgebyret til Organisationen³⁷⁾. Kun under Arbejdsnedlæggelse hændte det, at man viste sig venlig overfor Ikke-Medlemmer, fordi man vilde opnaa deres Tilslutning til Strejken³⁸⁾.

Endnu et Middel besad Arbejderne i Boycotting. Hvis en Fabrikant i sin Virksomhed fremstillede Produkter, der i væsentlig Grad fandt Afsætning i Arbejderkredse, kunde hele Arbejderstanden boycotte Varen, d. v. s. undlade at købe

²⁹⁾ Soc.-Dem. 24/8 1892.

³⁰⁾ Eks.: Højesteretstidende 1897, 61-63, 248-49; Kbh. Malerlavs Protokol 1845-98, 2/5 1895, 13/2 og 28/4 1896; Fagtidende for Malere 1895; Dansk Bager- og Konditor-Tidende 16/7 1899.

³¹⁾ [Aarsberetning for] Murersvendenes Understøttelses Forening, 24/10 1886.

³²⁾ Eks.: Soc.-Dem. 22/8 1895 (Skrædere), 20/4 1898 (Garvere); C. M. Loldrup: Festskrift i Anledning af Malernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1906, 95; [H. M. Esberg:] Elektrikernes Fagforening 1893-1918, 20.

³³⁾ Eks.: Soc.-Dem. 25/4, 30/4 og 1/5 (Skrædere), 19/11 1891 og 20/9 1892 (Murere), 8/8 1898 (Stenarbejdere). Flere Eks. i C. Nyrops Aarsberetninger om Industrien i Industriforeningens Tidsskrift.

³⁴⁾ Eks.: Demokraten 2/3 1890.

³⁵⁾ Eks.: Dansk Malertidende Juni 1894; Formernes Fagblad 28/2 1899 (Holstebro).

³⁶⁾ Soc.-Dem. 24/8 1893.

³⁷⁾ Eks.: Soc.-Dem. 29/5 1897 (Bagere, Avertissement), 24/8 1897 (Arbejdsmand), 15/9 1899 (Skrædere), 22/10 1899 (Støberiarbejdsmand).

³⁸⁾ Eks.: Soc.-Dem. 13/8 1887.

den, og derved tilføje Fabrikanten alvorlige Tab. Malmøkongressen 1892 anbefalede dette Middel i den faglige Kamp³⁹⁾, og det kom flere Gange til Anvendelse⁴⁰⁾. Et Eksempel paa, hvad der kunde opnaas ved Trusel om Boycotting, var det, naar man gennemførte, at Margarine altid skulde leveres i nylavede Bøtter, idet Formaalet var at skaffe Bødkerne mere Arbejde⁴¹⁾. Det var Lederen af Bødkersvendenes Forbund S. Bresemann, der førte an i disse Affærer. Han var i det hele taget den ivrigste Forkæmper for Benyttelsen af Boycotting.

Et andet Eksempel herpaa kendes fra en opbevaret Brevveksling. Det begyndte med, at Bødkersvendenes Fagforening i København $15/3$ 1893 tilskrev Bødkerfirmaet L. Jacobsen og udbad sig en Erklæring om, at ingen af hans Svende skulde lide økonomisk Fortræd, selv om de indtraadte i Svendens Priskurantudvalg; Jacobsens Svende havde ikke turdet indtræde af Frygt for Afskedigelse. Underforstaaet var, at de sidste Rester af Bødkersvendenes Forening af 1884, som omtales i det følgende, en Sned Mand ialt, holdt til paa Jacobsens Værksted. Skrivelsen havde desuden følgende Ordlyd: »Hvis Deres Folk fremdeles holder sig borte, vil det medføre, at deres Forretning sikkert bliver den eneste, hvor der ikke er nogen Priskurant gældende. Det kunde tænkes muligt, at navnlig Provimsmestrene kunde blive forbitrede paa Dem for dette Forhold, og at den Forbitrelse kunde give Udslag ved, at Provimsmestrene kunde føle sig foranlediget til i den Anledning at hæve den med Deres Forretning bestaaende Forbindelse.« Hvad Jacobsen svarede til denne Henvendelse er uklart. Der foreligger flere Udkast til Svaret. Tilfredsstillende for Svendene blev det i alt Fald ikke. I Slutningen af Maj dukkede Spørgsmaalet igen op. I Mellemtiden opnaaede Fagforeningen en Overenskomst med Bødkerlavet, og nu indkaldte den til et privat Møde $19/5$ for at drøfte, »hvorvidt man ved en Boycotting mod Ny Carlsberg skal foranledige dette Bryggeri til ikke at lade sit Arbejde udføre hos Mestre, der ikke vil tillade deres Folk at være Medlem af Arbejdernes Organisation.« En saadan Boycotting blev vedtaget, og næste Dag blev Brygger C. Jacobsen gjort opmærksom paa, at Bødkerfirmaet arbejdede med mange Lærlinge, men at det var voksne Mænd, der drak Carlsbergøllet, og at de derfor burde have Fortjenesten paa Carlsbergs Arbejde, altsaa ogsaa Firmaets Bødkerarbejde. Man forudsagde en »Misstemning« mod Ny Carlsberg, hvis ikke Bødkermesteren i Løbet af et Par Dage anerkendte Fagforeningsretten. Allerede $27/5$ om Aftenen talte Brygger Jacobsen med Bødkermesteren, og bagefter skrev han til Fagforeningen: »Efter hvad jeg kender til Herr L. Jacobsen, saa tror jeg ikke, at Trusler og Tvang vil være heldige Midler, men jeg er overbevist om, at han vil være meget tilgængelig for Fornuftgrunde, naar de fremsættes paa den rigtige Maade.« I Anledning af »Misstemningen« glemte han ikke at gøre Arbejderne opmærksomme paa, at Carlsberg var det eneste større Bryggeri, der udelukkende brugte dansk Arbejde. Hermed var det dog ikke nok. Bødkermesteren vilde ikke bøje sig. $2/6$ maatte Brygger Jacobsen love at tage sit Arbejde fra ham, hvis ikke han kom paa andre Tanker. Først nu rykkede Bødkerfirmaet ud med en Erklæring om, at det vilde respektere Foreningsretten. En ligefrem Overenskomst afslog Jacobsen endnu at gaa ind paa, fordi kun saa faa af hans Svende var organiseret⁴²⁾. En lignende Henvendelse som til Carlsberg skal Bødkersvendene have sendt til de store Hvidtølsbryggerier⁴³⁾.

Samme Virkning som ved Boycotting søgte man at opnaa ved Indførelsen af Fagmærker. Disse Mærker skulde anbringes paa Varer, der udførtes af organiserede under overenskomstmæssige Forhold, og Arbejderne skulde saa afholde

³⁹⁾ Smst. $24/8$ 1892. — S. Bresemann: Boycotting, Aarhus 1893.

⁴⁰⁾ Eks.: Soc.-Dem. $15/10$ 1895 (Otto Mønsted); Arbejdsmændenes Fagblad ... for Jylland og Fyn $15/1$ og $15/2$ 1895 (Fæstningsbryggeriet, Fredericia); Dansk Bager- og Konditor-Tidende $2/5$ 1900 (Viborg).

⁴¹⁾ Jfr. Margarine-Posten, udg. af S. Bresemann Nr. 1-4, 1892; Nr. 5, 1894; Nr. 1, 1895.

⁴²⁾ De omtalte Breve og Koncepter tilhører Aktieselskabet L. Jacobsen.

⁴³⁾ S. Bresemann m. fl.: Bødkerforbundets Virksomhed 1890—1915, 43.

sig fra at købe Fagets Produkter, naar de ikke var forsynet med Mærke. Fagmærker indførtes hos Bødkerne 1892, hos Tobaksarbejdere og Proppekærere 1894; men noget betydningsfuldt kom der ikke ud af det⁴⁴).

Alt iberegnet betød Hævdelsen af Solidariteten i Arbejderkredse, at det mest afgørende for en Arbejder var, om han var organiseret. Tilværelsen mellem Kammeraterne paa Arbejdspladsen blev efterhaanden de fleste Steder fuldstændig afhængig deraf. Medlemsskabet blev fuldt saa afgørende for hans Velfærd og Fremgang som hans Uddannelse eller hans Flid og Dygtighed. Den Mand, der fik betroet Tillidshverv paa Kammeraternes Vegne og ikke svigtede Tilliden, var for fuldt saa god en Mand at regne som den, der udførte det fortræffeligste Arbejde.

Arbejdsgivernes Modstand.

Endnu havde mange Arbejdsgivere bevaret Haabet om at opretholde de patriarkalske Tilstande, og i de fleste Provinsbyer lykkedes det meget godt til langt ind i 90'erne. Endnu fandtes der nogle, hvis Grundsætninger var, »at et hyggeligt Hjem og et lykkeligt Familieliv er det bedste Middel til at skabe Tilfredshed med den beskedne Stilling, der nu engang er tilfaldet Arbejderen her i Verden, og det bedste Værn mod uopnaaelige socialdemokratiske Fantasier, som kun bringer Skuffelser og Misfornøjelse⁴⁴). Flere Fabrikanter viste ikke ringe Offervilje, naar de ved sociale Foranstaltninger troede at kunne hindre Arbejderne i at slutte sig til de socialistiske Fagforeninger. Oprettelsen af Legater og af Kasser til Syge- og Alderdomsunderstøttelse vedblev. Ofte lagde man slet ikke Skjul paa, hvad Hensigten var hermed²). Efter Kvindestrejken hos Ruben 1887 var det udelukkende Strejkebryderne, der fik Part i Udbyttet af et Legat, der 1880 oprettedes til Fordel for Firmaets ældre Arbejdere³).

Den mest opsigtsvækkende af Periodens Hjelpeinstitutioner blev Malernes Alderdomsforsørgelses- og Hjelpefond af 1885, hvis Ophavsmand var Malermester Schmiegelow. Det lededes af Mestrene, og Midlerne fik de ved, at hver af dem gav saa meget som 4 pCt. af den udbetalte Arbejds løn. Hver Svend fik sin Konto; men Medlemsskabet var frivilligt for Mestrene. Til en Begyndelse skrev 21 Mestre under. Der opkom imidlertid snart Uenighed om Fondets Indretning og Hensigt. Ikke alle vilde betragte det som et Middel til at knægte Fagforeningen, og en Tid søgte man Samarbejde med Svendeorganisationen⁴). Siden søgte nogle Mestre at unddrage sig deres Forpligtelser, og en af dem fik Medhold ved Højesteret. Han paastod nemlig, at han i sin Tid havde bundet sig ud fra den Forudsætning, at en bestemt Løntarif skulde gælde; men en ny Tarif

⁴⁴) Soc.-Dem. 9/10 1892, 28/4, 24/5, 31/7, 5/8, 17/8, 2/11 1894. — Avisen 7/8, 11/8, 15/8 1894. — Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderen's Organisation, 1921, 32.

¹) Citat fra Danmarks industrielle Etablissementer I, 1888, 56.

²) Eks.: Love angaaende Sygekassen for Bødkermester Joh. M. Petersens Svende 1885, K.B. — Soc.-Dem. 4/4 1885. — Nordisk Garvertidende 20/10 1888 og 20/9 1890. — Formernes Fagblad 18/6 1896.

³) Soc.-Dem. 1/5 1887.

⁴) Forhandlingsbog for Udvalget angaaende Alderdoms- og Forsørgelsesfondet 1885, Kbh. Malerlavs Arkiv. — Samme Lavs Protokol 1845—98, 20/3, 24/3, 9/7 1885. — Soc.-Dem. 2/4 og 10/5, 19/5, 18/7, 24/7 1885, 22/2 og 19/10 1887. — Maler-Tidende 18/7 1885.

var blevet indført i Mellemtiden. Hermed stempedes Fondet officielt som Modforanstaltning mod Fagforeningens Virksomhed, og Enden paa det hele blev da, at man af indkomne Midler oprettede et Svendelegat paa 32.000 Kr., der bestyredes af Lavet⁵⁾.

Ligesom i dette Tilfælde virkede de patriarkalske Foranstaltninger ofte slet ikke efter Ønske. Man maatte gaa mere direkte til Værks. Utallige Arbejdere afskedigedes fra Virksomhederne, fordi de deltog i Agitationen eller meldte sig ind i en Organisation⁶⁾ eller blot, fordi de var Socialdemokrater⁷⁾. I adskillige Tilfælde forsøgte man nu ogsaa med Lockout⁸⁾, og paa et Skræderværksted i København afskedigedes 1885 alle, der havde været med ved Gennemførelsen af en Priskurant⁹⁾. Navnlig søgte Arbejdsgiverne at ramme Formænd og Bestyrelsesmedlemmer i Fagforeninger¹⁰⁾ eller socialdemokratiske Foreninger¹¹⁾. De Arbejdere, der rejste som Lokalfdelingernes Repræsentanter til Fagkongresserne, fik ikke altid deres Plads igen ved Tilbagekomsten¹²⁾, og Forbundsformænd, der oftere var paa Rejse, kunde overhovedet næsten ikke have Arbejde¹³⁾. Enkelte afskedigede blev forfulgt saa effektivt, at de kun klarede sig ved at nedsætte sig som Mestre¹⁴⁾. Til sidst vilde Arbejderne slet ikke tro, at der kunde være andre Grunde til at afskedige Fagforeningsledere end deres Virksomhed for Organisationen¹⁵⁾.

Som et mere snedigt Kampmiddel forsøgte Arbejdsgiverne at fremelske Konkurrenceorganisationer, der kunde bringe Splid i Arbejderstandens Solidaritet, saadanne Organisationer, hvori de selv bevarede en Hovedindflydelse. Det første Fag, der blev belemret med saadan en Splittelsesforening, var Bødkerfaget. Foreningen her stiftedes 1884 og fik Understøttelse af Bødkerlavet og Tilskud til et Byggefond. Først blomstrede den kraftigt op efter den store Lockout i Faget, men siden vantrivedes den, og 1888 brast det gode Forhold mellem den og Lavet. 1894 ophørte den helt at bestaa¹⁶⁾. I 1885 dannedes lignende Foreninger

5) Højesteretstidende 1888—89, 216-21. — Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, 21/8, 6/9 1888, 28/1 1889. — Bestemmelser for Administrationen af Malerlaugets Svendelegat 6/9 1888, 1889, U.B.

6) Eks.: Soc.-Dem. 28/8 og 30/8 1885 (Vævere), 3/9 1885 (Burmeister & Wain), 29/12 1885 (Svendborg), 15/10 1890 (Rebslagere, Holstebro), 27/1 1894 (Arbejds mænd, Roskilde), 9/2 1896 (Tømrere, Skern); Arbejds mændenes Fagblad 15/8 1894 (Silkeborg), 15/10 1897 (Thisted); Mølleri-Tidende 5/8 1898 (Hadsten).

7) Eks.: Soc.-Dem. 20/1 1886 (Strandmøllen), 4/8 1885 og 3/3 1886 (Smede).

8) Eks.: Soc.-Dem. 28/2 1891 (Tømrere, Aalborg), 12/8 1896 (Vejle Bomuldsspinderi), 25/2 1897 (Bogbindere, Fredericia), 2/3 1898 (Skodsborg Klædefabrik).

9) Soc.-Dem. 8/7 1885.

10) Eks.: Soc.-Dem. 7/7 1885 (Burmeister & Wain), 11/3 1888 (Meyer's Foredrag), 29/5 1891 (Vævere), 14/4 1892 (Snedkere, Roskilde), 13/11 1896 (Tekstilarbejdere, Svendborg), 21/5 1899 (Børstenbindere, Holstebro); Mølleri-Tidende 5/10 1897 (Køge). — Iøvrigt findes jævnlig Eks. omtalt i Fagforeningsfestskrifterne.

11) Eks.: Fagblad for Snedkere Juni 1885 (Nakskov); Soc.-Dem. 28/2 1890 (Kastrup).

12) Eks.: Soc.-Dem. 4/10 1890 (Former, Holstebro).

13) Eks.: Mølleri-Tidende 20/7 1899.

14) Eks.: S. Bresemann m. fl.: Bødkerforbundet i Danmark 1890—1915, 57. — [J. Thygesen m. fl.:] Skorstensfejersvendenes Fagforening af 11/2 1898, 1923, 9.

15) Jfr. Forhandlingsprotokol for Foreningen af danske Tekstilfabrikanter 1895—1901, 2/5 1899; Formernes Fagblad 18/8 1896 (Næstved).

16) Bødkerens Fagblad Nov. 1887. — S. Bresemann m. fl.: Bødkerforbundet i Danmark 1890—1915, 8. — H. C. Roede & J. Hansen Kongslev: Bødkerlavets Festskrift 2/5 1908, 45. — C. A. Clemmensen: Bødkerlauget i Kbh. 1678—1928, 58.

for Murere, Tømrere og Smede- og Maskinarbejdere¹⁷⁾. Den sidste støttedes 1886 med 100 Kr. fra Jernindustriens Fabrikantforening¹⁸⁾. En friere Indstilling prægede Ny typografisk Forening, der ligeledes oprettedes 1885, men hævdede at være upolitisk¹⁹⁾. Foruden de faglige Foreninger oprettedes »Det nationale Arbejderforbund«, der var højrevenligt og bl. a. havde paa sit Program, at Anvendelsen af fremmed Arbejdskraft skulde indskrænkes²⁰⁾.

Mest Betydning fik »Arbejdernes Værn«, der oprettedes ^{30/6} 1885 og direkte havde til Formaal »at beskytte Arbejderne mod det socialdemokratiske Tryk«. Denne Sammenslutning talte baade ordentlige og overordentlige Medlemmer. Bestyrelsen bestod af 5 Arbejdere og 5 Arbejdsgivere; Formanden blev en Mester, og man organiserede sig med faglige Underafdelinger. 1889 opregnedes ca. 450 Arbejdsgivere som Medlemmer²¹⁾. Hos Burmeister & Wain pressede Arbejdslederne en Tid deres Folk til at indtræde; men skønt det var forbudt Værnets Medlemmer at staa i Fagforening, vedblev nogle alligevel hemmeligt at være i Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening²²⁾. Lignende Forhold fandtes i visse andre Virksomheder²³⁾. I Bygningssnedkernes Fagforening maatte man 1887 ekskludere selve Formanden, fordi han støttede den nye Organisation. 1889 talte Værnet dog ikke en eneste Bygningssnedker, derimod nok Møbel-snedkere²⁴⁾. 1892 fik det efter Naalemager Hjorth et Legat paa 30.000 Kr.²⁵⁾; men hen i 90'erne gik dets Indflydelse tilbage, og 1897—98 var dets Indtægt fra overordentlige Medlemmer 2273 Kr., men fra de ordentlige kun 1540 Kr.²⁶⁾.

I Mellemtiden havde det imidlertid voldt Fagforeningerne et ikke ringe Besvær ved at levere Skruebrækkere²⁷⁾, og Fagorganisationerne havde derfor søgt at sætte sig til Modværge. Murernes Understøttelsesforening vedtog saaledes 1886, at Foreningens Medlemmer ikke maatte arbejde sammen med Værnets Medlemmer; de kom ganske vist snart efter til at opgive Beslutningen, men havde alligevel senere Opmærksomheden rettet paa Spørgsmaalet²⁸⁾. To Murerarbejds mænd, der pryglede et Par Kolleger, som var Medlemmer af Værnet, paadrog sig Fængselsstraf²⁹⁾. Fabrikant Hauberg, der en Tid var Formand for Københavns Jernfabrikanter, var bagefter tilbøjelig til at mene, at alle de Rivninger, Værnet voldte, i Virkeligheden gjorde den opnaaede Splittelse blandt

17) Berlingske Tidende 17/7 Morgen, 18/7 Aften og 14/8 1885. — Soc.-Dem. 9/6 1886.

18) Regnskab for Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Kbh. 1886 i Pakken F.K. 1883—96, Jernindustriens Arkiv.

19) Ny typografisk Forening 1885—1910.

20) Berlingske Tidende 24/6 Aften, 15/7 Morgen, 19/8 Aften 1885.

21) Referat af Love i Berlingske Tidende 1/7 Aften 1885. — Soc.-Dem. 22/8 1889 (Fortegnelse over ca. 450 Arbejdsgiver-Medlemmer). — Iøvrigt haves Beretning fra »Arbejdernes Værn« 1886—87 i U.B.

22) Mundtlig Meddelelse af Smed V. Jacobsen. — Jfr. Soc.-Dem. 17/6 og 3/9 1885, 3/2 1886.

23) Hørdum i Folketingets Forhandlinger 1885—86, 349. — Soc.-Dem. 21/1 1886.

24) Soc.-Dem. 21/9 og 22/9 1887, 28/6 og 3/8 1889.

25) Industriforeningens Tidsskrift 1893, 8.

26) Uddrag af Regnskab for Foreningen »Arbejdernes Værn« 1887—98, U.B.

27) Eks.: Soc.-Dem. 5/7 1885 (Ovnsættere), 29/1 1886 (Murere), 24/1 1886 (Snedkere), 14/7 1887 (Skrædere, Trusel), 26/3 1890 (Bygningssnedkere); [Aarsberetning for:] Murersvendenes Understøttelses Forening, 13/3 1887; Arbejds mændenes Fagblad 15/4 1894 (Frederiksberg Gasværk).

28) [Aarsberetning for] Murersvendenes Understøttelses Forening 29/8 og 6/9 1886, 9/2 1887.

29) Soc.-Dem. 13/3, 17/4 og 21/4 1888.

Arbejderne temmelig dyrekøbt for Arbejdsgiverne³⁰). I visse Tilfælde, naar Lønnen blev for karrig, kunde Værnets Folk iøvrigt ogsaa finde paa at strejke³¹).

Et af Bestyrelsesmedlemmerne i Arbejdernes Værn var for en Tid Muremester C. Licht. Da der 1886 opstod Strejke, fordi hans Folk var Medlemmer af Værnet, fandt han, at det var Indgreb i den personlige Frihed til at vælge Arbejdere. Lejlighedsvis gjorde Fagforeningernes Magt ham imidlertid betænkelig. Da det atter 1887 kom til en Strejke af samme Grund som Aaret før, skrev han: »Naar Svendene kan optræde saaledes i de nuværende daarlige Tider, hvad maa der saa ikke være i Vente . . . naar Tiderne atter gaar opad,« og han brugte Ordet »Svendedespoti«. Der foreligger dog intet om, at det var Frygt for Fagforeningerne, der 1889 fik ham til at trække sig ud af Bestyrelsen³²). Endnu i Efteraaret 1888 skal han have afskediget Arbejdere, der ikke var Medlemmer af Værnet, og 1890 søgte han Politihjælp overfor en Svend, der havde forladt noget Arbejde paa Sorgenfri, da hans Kammerater havde foreholdt ham, at der var Strejke i København. Under den store Strejke samme Aar havde han stadig nogle Svende, mest ældre, beskæftiget³³). Næste Aar klager han dog over, at hans Kunder svigter, fordi han »altfor meget har benyttet gamle Svende«, og ligeledes over, at hans Arbejdsmænd paa et større Arbejde pr. Dag tjente mere end hans Svende³⁴). Selv disse Erfaringer bragte ham dog ikke til at ændre sit Hjertes Mening. 1894 skriver han til sin Næstkommanderende: »Kan du faa de nødvendige Folk [Arbejdsmænd] udenfor Fagforeningen, saa tag dem, men kan du ikke det, saa gør et kritisk Udvalg mellem dem, du har; giv de dovne og ligegyldige Afsked og betal Resten de 2,50 Kr. En af dem har jeg især Kig paa, og der er maaske flere, der er rigtige Driverter«³⁵). Og kort Tid efter i Anledning af en Artikel i »Demokraten«: »For vedkommende [Fagforenings-] Formand er det jo blot en Lejlighed til at komme til at staa med Palmer i Hænderne, endskønt den er noget søgt. Altsaa hold stramt paa Tiden og stramt paa Arbejdet; bliver der mødt for sent, saa lad dem vente til næste Dag o. lign. Jeg ved nok, at Folkene ikke kan gøre ved, at Artiklerne staar i Bladet; men naar de er saadanne Faar, saa maa de ogsaa vente at blive behandlet som saadanne«³⁶).

Ogsaa i Provinsen forsøgte Arbejdsgiverne at oprette forskellige højreprægede Arbejderforeninger³⁷), og endnu fra omkring 1896 haves Love for en Arbejderforening ved Frederiksholms Teglværk, der skulde samle alle »frisindede« Arbejdere; dens Medlemmer maatte ikke staa i nogen anden Arbejderorganisation³⁸). Ligeledes benyttedes Haandværkssvendenes Rejseforeninger i Kampen. Sluttelig mente visse Arbejdsgivere at finde en Forbundsfælle i en missionsk Arbejderorganisation. Forholdet mellem Fagbevægelsen og Indre Mission var ikke altid det bedste³⁹). Missionsfolk syntes ikke om den Splid, Fagbevægelsen medførte, og 1899 stiftedes derfor under Pastor Vilhelm Becks Medvirkning et

³⁰) S. C. H[auberg]: De første 19 Aar indenfor Foreningen af Fabrikanter i Jærnindustrien i Kbh., tr. som Manuskript 1904, 20.

³¹) Eks.: Soc.-Dem. 19/5 1886.

³²) C. Lichts Kopibøger 30/8 1886, 9/8 1887 (herfra Citat); jfr. smst. 31/5, 20/8 og 23/8 1889.

³³) Soc.-Dem. 11/11 1888. — C. Licht Kopibøger 2/8 1890.

³⁴) Smst. 9/11 1891. — Redegørelse smst. ved Kopi af Brev 23/8 1890.

³⁵) Smst. 23/4 1894.

³⁶) Smst. 10/5 1894.

³⁷) Eks.: Soc.-Dem. 18/8 1887 (Aalborg) og 10/10 1888 (Odense); P. Hvidtfeldt: 20 Aars Organisationsarbejde i Kolding 1883—1902, 49; J. N. Abrahamsen & Chr. Sørensen: Arbejdsmændenes Forbund for Jylland og Fyn 1889—1914, 31; A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 262; Søren Nielsen: Arbejdsmændenes Fagforening for Aarhus og Omegn 1889—1914, 18.

³⁸) Love for Frederiksholm Teglværks Arbejders Forening [1897], K.B.

³⁹) Eks.: Skomagervendenes Fagblad Marts 1896 (Varde), Aug. 1898 (Ringkøbing); Snekkerforbundets Kvartalsberetning Apr. 1898 (Esbjerg); Træskoarbejdernes Fagblad 13/8 1898 (Fredericia); Bogbinderiarbejdernes Fagblad 11/11 1899.

saakaldt »Kristeligt dansk Fællesforbund for Arbejdsgivere og Arbejdere«, der vilde søge at ordne Arbejdsforholdene uden Hjælp af Arbejdsnedlæggelser, men indrettedes saadan, at Arbejdsgiverne fik Hovedindflydelsen paa Ledelsen⁴⁰). Dette gav Anledning til, at nogle meldte sig ud af Fagforeningerne for at slutte sig til den nye Organisation, og nogle Mestre vilde kun antage Medlemmerne af Fællesforbundet. Det kom derfor til Strejker og Blokader⁴¹), og 1900 vedtog flere Fagforbund, at deres Medlemmer ikke maatte arbejde sammen med »de hellige«⁴²). I Stedet for Fred skabte Missionsfolkene saaledes kun øget Uro. Da der vankede Lønforhøjelse for Fagforeningsmedlemmerne i en Odensevirksomhed, og Forhøjelsen ikke kom til at gælde 4 Fællesforbundsmedlemmer, der arbejdede sammesteds, strejkede disse ⁴³).

Selv om Arbejdsgiverne endnu i 90'erne støttede antisocialistiske Arbejderforeninger, maatte det dog allerede fra Tiaarets Begyndelse staa dem klart, hvor lidt de opnaaede ad denne Vej. Deres Stemning blev derfor efterhaanden mere bitter, og de forsøgte atter en Række nye eller gamle Kampmidler, deriblandt navnlig Kontrakter, Afskedsedler og sorte Lister. Til sidst samlede de sig 1899 om det kraftigste: Lockouten.

Enkeltmandskontrakter.

Siden Forordningen af 1800 var der ikke megen Tale om Enkeltmandskontrakter vedrørende Arbejderforhold, før disse Dokumenter i 90'erne fik en Renaissance. Hist og her var Brugen af Kontrakter dog forekommet, navnlig i de større industrielle Virksomheder. Fra 1830'erne haves en Kontrakt for Formere hos Heegaard, der fastsætter Akkordtakster¹). Fra omkring 1860 haves Formular til de Kontrakter, der benyttedes paa den kongelige Porcellænsfabrik i Tilknytning til det gældende Arbejdsreglement²). Denne Formular begynder med, at Arbejdet »tiltaas«. Porcellænsmalerne faar Ret til to Trediedele af Lønnen for den Tid, de eventuelt maa vente paa Arbejde. De skal arbejde for de gældende Akkordtakster; men de faar intet for de Produkter, der kasseres. Medens Heegaards Kontrakt bestemmer, at en Arbejder, der forlader Fabrikken, skal betale, hvad han eventuelt skylder den, fastslaaer Porcellænsfabrikken, at han slet ikke kan sige op, saa længe han staar i Gæld til Fabrikken.

Fra 70'erne kendes der Kontrakter af en noget strengere Karakter, idet de ikke blot fastsætter visse Ordensregler, men ogsaa kræver, at Arbejderne skal stille Sikkerhed for deres gode Opførsel. En Snedkermester forlangte 1872, at hans Folk skulde skrive under paa, at deres Høvlebænk og Værktøj stod som Sikkerhed for, at de tjente de ugentlige Kostpenge³). Paa Københavns Gasværk maatte Arbejderne skrive under paa, at der var 8 Dages Opsigelse, og at 2 Rdlr. af Lønnen blev tilbageholdt. Hvis en Arbejder derefter gik bort uden Opsigelse

⁴⁰) Soc.-Dem. 11/10 og 13/10 1899.

⁴¹) Eks.: Soc.-Dem. 14/10 1899 (Skrædere); Fagblad for Skotøjsarbejdere Jan. 1901 (Kolding og København); Dansk Karetmagerforbunds Halvaarsberetning Maj 1900.

⁴²) Eks.: Soc.-Dem. 2/5 1900 (Skomagere) og 22/7 1900 (Bødkere).

⁴³) Mølleri-Tidende 20/6 1900.

¹) Kontrakt tilhørende Direktør Dahl, De forenede Jernstøberier.

²) Contract, hvorved . . . antages i Arbejde, ved den Kongelige danske Porcellainsfabrik at regne fra . . . paa følgende Betingelser [u. A.], tilhører Fabrikken.

³) Socialisten 24/2 1872.

eller strejkede eller blev afskediget for Fejl eller Forseelser, mistede han foruden sin tilgodehavende Løn tillige den tilbageholdte Sum, som tilfaldt Værkets Sygekasse. Ved Strejken 1873 brød Arbejderne saaledes deres Kontrakt⁴⁾.

Fra 1883 krævede Frederiksberg Glasværk 50 Kr. i Depositum af sine Folk; men da det blev vanskeligt at faa Folk, der havde Raad til at gøre dette Indskud, udfærdigede man i Stedet en Kontrakt, hvorefter Arbejderne forpligtede sig til at indskyde 1 Kr. af hver Ugeløn i Dansk Arbejderbanks Sparekasse, og disse Penge kunde de ikke faa udbetalt uden efter kontraktmæssig Afskedigelse, naar en Repræsentant for Arbejderne og en for Fabrikken tillod det. Ogsaa ved Kastrup Glasværk var der Kontrakter. Ved Frederiksberg Glasværk fik man afskaffet Sparekassesystemet efter en Strejke 1889⁵⁾. Omkring 1884 havde Ph. W. Heyman en Kontrakt med sine Slagteriarbejdere, der ikke blot paalagde dem altid at have hans Interesser for Øje, men desuden bestemte, at dersom han paa nogen Maade blev misfornøjet med dem, kunde han straks afskedige dem uden Varsel. Der skulde ellers gælde 14 Dages Opsigelse. I en Kontrakt fra samme Virksomhed 1887 er desuden indføjjet, at Arbejderne ikke har Ret til Løn under Sygdom⁶⁾. Lignende Kontrakter fandtes paa Tuborg, og i 90'erne tilbageholdt man her for hver Arbejder i Løbet af de 20 første Uger et Depositum paa 50 Øre ugentlig⁷⁾. Paa Silkeborg Papirfabrik maatte Arbejderne i 90'erne deponere 10 Kr. og binde sig til de Akkorder, Direktionen foreslog⁸⁾.

Fælles for alle de omtalte Kontrakter er, at de tildeler Arbejderne en meget afhængig Stilling, saa at de maa bøje sig for enhver af Arbejdsgivernes Fordringer, hvis ikke de skal risikere Afsked paa Stedet og eventuelt miste tilgodehavende Løn eller Depositum. Socialisterne talte i denne Forbindelse ikke uden Grund om »Slavekontrakter«. Naar Arbejderkommissionen af 1875 foreslog, at der om ethvert Arbejde skulde afsluttes skreven Kontrakt, og at hver Mand skulde udstyres med en Arbejdsbog, hvori hans Kontrakter skulde indføres, maatte dette ogsaa være Fagbevægelsens Tilhængere imod, fordi Arbejdskontraktbogen vilde blive en ren Skudsmaalsbog⁹⁾. Dette Forslag blev aldrig gennemført; men i Praksis blev der forsøgt med Arbejdskontrakter, der direkte angreb Organisationernes Eksistens, idet de udtrykkelig forbød Underskriverne at være Medlem af nogen socialistisk Fagforening. Ideen hertil kom fra Tyskland. Saa tidlig som 1874 optrykte »Socialisten« en saadan tysk Kontrakt, og i Slutningen af 70'erne indføjedes det paagældende Forbud i de københavnske Gasværkers Kontrakter¹⁰⁾.

Det var dog først i 90'erne, Arbejdsgiverne i større Tal forsøgte at indføre Kontrakter med Forbud mod at staa i Fagforening. 1891 under en Lockout paa Kastrup Gødningsfabrik tilbød Fabrikken Arbejderne fornyet Beskæftigelse mod deres Underskrift paa, at de ikke vilde gaa ind i nogen Forening. Hvad Resul-

4) Socialisten 23/12 og 25/12 1873, 12/3 1874.

5) Soc.-Dem. 16/10, 9/11 1883, 29/6, 7/7 og 20/8 1889. — Oversigt over Glasmagerens Fagbevægelse i Danmark 1883—1908, 10-11, 14-18.

6) Trykt Formular til Kontrakt, udfyldt for C. H. F. Uhde 1/3 1884; en ændret Formular, udfyldt for R. C. Petersen 1887; begge tilhører Aage Heymann.

7) Soc.-Dem. 16/8 1883 og 28/9 1892.

8) Arbejdsmændenes Fagblad, udg. af Arbejdsmændenes Centralforbund i Danmark 15/10 1895.

9) Betænkning afgiven af den if. kgl. Resolution af 20/9 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission 1878, 9-19.

10) Socialisten 4/3 1874. — Soc.-Dem. 6/9 1879.

tatet blev ved denne Lejlighed, vides ikke; 1893 tilbød samme Fabrik pludselig Lønforhøjelse mod, at Arbejderne underskrev en lignende Forpligtelse; men Arbejderne betragtede det som Lockout, og efter nogen Tids Arbejdsstandsning sikrede de sig baade Foreningsret og Lønforhøjelse¹¹). I Efteraaret 1891 begyndte Maskinfabrikant P. Nielsen, Hillerød, at forlange Underskrift paa, at hans Arbejdere ikke maatte være organiserede, og en Strejke det følgende Aar kunde ikke bringe ham til at afstaa derfra¹²). 1892 fik Skotøjsarbejderne paa Sørensens Fabrik afskaffet, at de skulde fraskrive sig Foreningsretten¹³). 1894 strejkede Naadlerskerne paa Schäfers Skotøjsfabrik, fordi han vilde indføre Kontrakter¹⁴). 1893 forlangte Odense Glasværk Underskrift; ellers skulde Arbejderne afskediges og udsættes af Værkets Boliger. De strejkede; men Værket fik udenlandske Strejkebrydere¹⁵). Siden kom det dog til Overenskomst, og 1899 formuleredes en Kontrakt, der bestemte, at Forhandlinger om Arbejdsforhold skulde foregaa mellem Værkets Ledelse og Bestyrelsen for en af Arbejderne dannet Forening, der skulde omfatte dem alle¹⁶).

En særlig Rolle spillede Kontrakterne ved Teglværkerne, hvor de afsluttedes for en Sæson ad Gangen. Hver Uge i Sommerens Løb holdtes en Del af Lønnen tilbage, og den udbetaltes først ved Sæsonens Slutning¹⁷). 1894 indførte Antvorskov Teglværk ved Slagelse »Slavekontrakter«, og en Strejke derimod var forgæves¹⁸). Ved Langballes Teglværk ved Aarhus havde man i mange Aar en Kontrakt efter tysk Forbillede, hvorefter en Ottendedel af Lønnen tilbageholdtes, og som paalagde Arbejderne at vise rolig og anstændig Optræden ogsaa udenfor Arbejdstiden. Den afskaffedes 1895¹⁹). Ligeledes afskaffedes Kontrakter paa Tilst Teglværk 1896²⁰). Paa en Række Teglværker kom det til Stridigheder om Kontrakterne²¹); men 1900 kom Teglværksforeningen af 1893 og Dansk Arbejdsmands Forbund overens om en Normalkontrakt, der gav Arbejdsgiveren Ret til at tilbageholde mindst 25 Kr. af Lønnen til Sikkerhed for god Opførsel. Til Gengæld kunde Arbejdsgiveren idømmes Bøder for Kontraktbrud, og det bestemtes, at Arbejderne skulde have Kontrakterne til Gennemsyn, før de skulde underskrive. Foruden de enkelte Arbejdere kunde ogsaa deres Organisation underskrive²²). Ingen af Parterne var særlig tilfreds med denne Ordning²³).

Et alvorligt Stød fik »Slavekontrakterne« ved den store Lockout i Jernindustrien i Aarhus 1895. Efter en Konflikt paa Statsbanernes Aarhusværksted

11) Soc.-Dem. 19/6, 21/6, 23/6, 25/6, 26/6 og 28/6 1891, 21/5—13/6, 28/6, 1/7 1893.

12) Smst. 7/1, 21/1, 23/1, 24/1, 28/1, 5/2, 9/2, 28/2, 4/11, 11/11 1892.

13) Forhandlingsbog for Foreningen for Kbh. Skotøjsfabrikanter, indlagt Skrivelse 11/3 1892. — Skomagervendenes Fagblad Apr. 1892.

14) Soc.-Dem. 26/6, 27/6, 29/6, 17/7, 27/7 1894. — G. Hansen: Foreningen af Kbh. Skotøjsfabrikanter 1890—1930, 12.

15) Soc.-Dem. 14/7 — 13/9 1893 især 22/7 1893. — Oversigt over Glasmagernes Fagbevægelse i Danmark 1883—1908, 27.

16) Arbejdskontrakt for Fyns Gasværk, Odense 1899, K.B.

17) Eks.: Soc.-Dem. 7/6 1874.

18) Soc.-Dem. 2/3, 3/3, 4/3, 6/3, 14/3, 31/3, 6/4 1894.

19) Demokraten 13/5 (Kontrakten her optrykt delvis), 18/5, 20/5 1895.

20) Arbejdsmændenes Fagforening for Tilst og Omegn 1896—1921, 5.

21) Eks.: Soc.-Dem. 5/3 1896 og 10/3 1898; Arbejdsmændenes Fagblad 15/4 1897 og 15/2 1898; Forhandlingsprotokol for Teglværksforeningen af 1893, 17/1 og 18/3 1898, 29/3 1899.

22) Soc.-Dem. 21/1 1900. — Nordisk Tidsskrift for Lervare- og Sten-Industri 31/1, 15/2, 28/2 1900. — Forhandlingsprotokol for Teglværksforeningen af 1893, 3/11 og 23/11 1899, 24/1, 15/2 og 22/2 1900.

23) Nordisk Tidsskrift for Lervare- og Sten-Industri 31/10 1900.

1891 havde Arbejderne baade her og paa andre af Byens Fabrikker maattet fraskrive sig Foreningsretten²⁴). 1893 forsøgte Fabrikken »Strømmen« i Randers ligeledes at kræve Underskrift, men maatte efter langvarig Forhandling opgive det²⁵). Det følgende Aar vakte Kravet Konflikt i Svendborg²⁶). I 1895 forsøgte endelig Aarhusfabrikanterne at forelægge en ny og strengere Kontrakt, der ikke blot forbød Medlemsskab i socialistiske Fagforeninger, men ogsaa bestemte, at 2 pCt. af Lønnen skulde tilbageholdes, forrentes og udbetales Arbejderne ved 55 Aars Alderen. Samtidig med Forelæggelsen erklæredes Lockout, og de, der ikke vilde underskrive, skulde ikke genantages. En Kendelse fra en lokal Voldgiftsret blev af Fabrikanterne skudt til Side, og Støtte fandt de hos en nydannet Forening af Fabrikanter i Jernindustrien i Provinsen; men det lykkedes dem ikke, saaledes som de forsøgte, at faa Horsensfabrikanterne til at fare frem paa samme Maade, og efter nogen Tids Forløb maatte de bøje sig og indrømme Arbejderne Foreningsret²⁷). Herefter var det sjældent, at de egentlige Arbejdere (i Modsætning til Funktionærerne) i Jernindustrien underskrev Kontrakter²⁸). Ogsaa Aarhus Oliemølle forsøgte 1895 med Kontrakter, men maatte efter en langvarig Lockout give op²⁹).

Forskellige Tekstilfabrikker antog ligesaa en Tid deres Arbejdere paa Kontrakt. Ved Brede maatte Arbejderne fra $\frac{1}{11}$ 1892 lade 1 Kr. indestaa om Ugen, indtil der var 25 Kr. ialt, som saa udbetales næste $\frac{1}{11}$; rejste de i Mellemtiden, gik de 25 Kr. tabt; først 1898 ophørte dette System³⁰). Ved Vejle Bomuldsspinderi kom det 1896 til Lockout, fordi Kvinderne havde skrevet under paa ikke at melde sig i Fagforening, men alligevel gjorde det. Det endte med Kontraktens Afskaffelse. 1898 vedtog Tekstilarbejdernes Kongres en Resolution mod Kontrakter, ja imod Lærlingelovens Paabud vedtog Kongressen endog, at Lærlingekontrakter burde afskaffes³¹). Endnu 1900 gik nogle Tekstilarbejdere i Randers dog ind paa Kontrakt³²). Ogsaa i en Række andre Fag blev der efterhaanden sat en Stopper for Kontrakterne³³). Fra $\frac{1}{1}$ 1898 fik saaledes Københavns Gasværksarbejdere Lov at melde sig i Fagforening³⁴).

Fra Haandværket haves kun ganske faa Spor af Kontrakter. Barbermestrene vedtog 1893 Formular til en Kontrakt, der dog ikke gjorde Angreb paa Foreningsretten³⁵). Centralforeningen for Murere og Tømrere i Østifterne vedtog

²⁴) L. J. Sørensen: Fra 1883—1908, en kort Beretning om Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening i Aarhus, 1908, 23; smst. 28-36 en Skildring af Begivenhederne 1895.

²⁵) Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Jan. 1894.

²⁶) Soc.-Dem. $\frac{27}{2}$, $\frac{13}{3}$, $\frac{22}{3}$, $\frac{4}{5}$ og $\frac{26}{8}$ 1895.

²⁷) Demokraten $\frac{29}{5}$, $\frac{7}{6}$, $\frac{8}{6}$ og $\frac{10}{6}$ 1895. — Soc. Dem. $\frac{21}{7}$ 1895.

²⁸) Jfr. Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Marts 1896. — Et Læg Formularer til Kontrakter for Funktionærer i Pakken F.K. 1899, Jernindustriens Arkiv.

²⁹) Soc.-Dem. $\frac{3}{8}$, $\frac{7}{8}$, $\frac{8}{8}$, $\frac{4}{9}$, $\frac{15}{10}$, $\frac{10}{11}$ 1895, $\frac{2}{2}$ 1896 (Boycotting af Oma-Margarine). — Demokraten $\frac{2}{8}$ 1895 etc. — Søren Nielsen: Arbejdsmændenes Fagforening for Aarhus og Omegn 1889—1914, 16.

³⁰) Soc.-Dem $\frac{16}{1}$ 1892. — J. J. Møller: Tekstilindustriens Udvikling i Danmark, 1924, 154.

³¹) Soc.-Dem. $\frac{4}{8}$, $\frac{7}{8}$, $\frac{12}{8}$, $\frac{13}{8}$, $\frac{19}{8}$, $\frac{20}{8}$ 1896, $\frac{17}{4}$ 1898.

³²) Dansk Textilarbejderforbunds Fagblad Jan. 1900.

³³) Eks.: Arbejdsmændenes Fagblad Juli 1898; Sukkerhusarbejdernes Fagforening 1893—1918, 18. — Vald. Hartmann: Festskrift for Dansk Slagteri-arbejderforbund ved dets 25-aarige Jubilæum, 1920, 43.

³⁴) Soc.-Dem. $\frac{5}{1}$ 1898.

³⁵) H. M. Christensen: Danske Barber- og Frisørsvendens Organisationshistorie, 1922, 142 (Kontrakt optrykt).

1894, at der skulde tilvejebringes en Formular³⁶); men mere vides ikke derom. Enkelte Blikkenslagersvende var i Slutningen af 90'erne bundet ved Kontrakter³⁷). En særlig Utilfredshed vakte det, da Skomagernes Fagskole 1898 begyndte at lade sine Elever underskrive en Kontrakt, hvorved de forpligtede sig til at staa udenfor Fagforeningen³⁸). Alt i alt stødte »Slavekontrakterne« paa saa velorganiseret en Modstand, at Arbejdsgiverne i dem lige saa lidt som i Afskedigelserne forefandt et brugbart Middel til at holde Socialisterne ude fra Arbejdspladserne.

Afskedssedler og sorte Lister.

Afskedssedler og sorte Lister udgjorde hver især Former for Efterretnings-tjeneste, hvorved Arbejdsgiverne halvt eller helt kunde underrette hinanden hemmeligt om deres Arbejders Værdi og Indstilling. Begge Midler kunde overhovedet bruges til at holde en Arbejder ude, naar hans Forhold ikke var i ønskelig Orden, og ingen af dem behøvede paa Papiret at være rettet mod Organisationerne. Afskedssedlernes oprindelige Formaal havde været at hindre Svendene i at forlade en Mester, saa længe de skyldte ham Penge. I 70'erne gik det op og ned med Anvendelsen af dem. Visse Mestre vedblev stadig at ønske deres Anvendelse, uden at man kan sige, i hvor stor Udstrækning deres Ønske opfyldtes. I 1880 drøftede Aarhus Murermestre, om de skulde forlange Arbejds-sedler, men uden Resultat¹). 1885 blev det i Vedtægter for Køge Skomagerlav gjort til Pligt for Mestrene altid at give Afgangsbevis eller Fyrseddel og kun at tage Svende, der mødte med Seddel; men det ses ikke, om Bestemmelsen blev udført i Virkeligheden²). I Aarhus indførte Barbermestrene Afskedsbog for hver Svend med et Blad til Anmærkninger; men paa et Møde af Barbermestre fra hele Landet 1893 vilde man ikke efterligne dette, fordi Svendene var imod, endda de ikke var Socialister³).

Svendenes Modstand beroede ikke blot paa, at Mestrene gennem Anvendelsen af Arbejds-sedler opnaaede en vis Kontrol overfor dem; lige saa meget frygtede de, at Arbejdsgiverne ved hemmelige Tegn eller Mærker paa Sedlerne skulde tilkendegive, hvordan Svendene burde modtages, naar de fremviste Sedlerne. Svendene bekæmpede derfor Sedlerne af al Magt, og større Konflikter forvoldte de i Murer- og Tømmerfagene og i Jernindustrien. Efter den store Murer-konflikt 1890 søgte Mestrene at faa Afskedssedler indført i København⁴). De havde været ivrige for deres Anvendelse lige straks efter Lavstvangens Ophør⁵). I Jylland krævede Murer- og Tømmermestrenes Centralforening Sedlerne 1885,

³⁶) C. Christensen: Centralforeningen for Murer- og Tømmermestre i Østifterne 1891—1916, 13.

³⁷) Blikkenslagernes Fagforening af 1873's Forhandlingsprotokol 1897—1903, 14/8 1899.

³⁸) Soc.-Dem. 11/9 1898. — Skomagervendenes Fagblad Sept. 1898.

¹) [P. Holm:] Aarhus Murermesterforening 1880—1930, 10.

²) Køge Skomagerlavs Protokol 1750—1906, 30/11 1885 (Beslutningen er ikke underskrevet).

³) H. M. Christensen: Danske Barber- og Frisørsvendenes Organisationshistorie, 1922, 128 og 136.

⁴) Cirkulære Nr. 1 fra Murermestrenes Understøttelsesforening 22/7 1890, i C. Lichts Pakke Lavssager. — [Ch. Meyersahm m. fl.] Mursvendenes Understøttelsesforening 1880—1905, 34.

⁵) Jfr. Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 13/7 1864.

paa Øerne ligesaa 1891; men baade Murer-, Tømrer- og Malersvendenes Forbund vedtog Resolutioner mod disse saakaldte Uriassedler⁶⁾, og da det i Februar 1892 kom til Murerstrejke i Helsingør paa Spørgsmaalet, sejrede Svendene, hvorefter Gennemførelsen i alt Fald aldrig blev konsekvent⁷⁾. I Aalborg vakte Spørgsmaalet Strejke i Juli 1895. Mestrene svarede med en stor Lockout, der omfattede ca. 2000 Mand i forskellige jyske Byer. De københavnske Mestre med Mureroldermanden Vilh. Köhler i Spidsen vilde imidlertid ikke støtte deres jyske Kolleger; de indsaa, at Seddelsystemet var forældet, og de mæglede saaledes, at Lockouten kunde slutes ^{21/7}, idet de jyske Mestre gik ind paa at opgive Afskedssedlerne⁸⁾. Med mere Held fordrede Fabrikanterne i Jernindustrien i en Aarrække Afskedssedler. Emnet var til Drøftelse i Smede- og Maskinarbejdernes Forbund allerede 1888. Sedlerne krævedes ifølge en Paragraf i Fælles Værkstedstregler, og først ved Septemberforliget af 1897 blev de afskaffet⁹⁾.

I andre Fag kom Modstanden mod Sedlerne kun stedvis til Udbrud. Efter at Odense Snedkermestre 1892 havde vedtaget deres Indførelse, blev de 1893 nødt til at opgive dem, endskønt de forsøgte med Lockout¹⁰⁾. Endnu 1897 hedder det, at Snedkersvendene rundt om i Landet var tilbøjelige til at »forlange deres Seddel« — der tilføjes, at »Seddelsvend« burde være et Skældsord¹¹⁾. 1893 var Sedlerne ved at dukke op i Bødkerfaget i København; men Svendenes Fagblad tordnede kraftigt løs imod dem¹²⁾. 1894 krævede de københavnske Skotøjsarbejdere deres Afskaffelse, og 1895 udtalte Vævernes Kongres sig imod dem¹³⁾. 1896 strejkede Kvinderne i Crome & Goldschmidts Fabrik i Ribe, bl. a. for at faa Sedlerne afskaffet¹⁴⁾. Det kan tilføjes, at lige saa lidt som Fagforeningerne ønskede Afskedssedler, lige saa nødvendig saa de, at Medlemmerne modtog skriftlige Anbefalinger, fordi de frygtede, saadanne Papirer kunde skade Solidariteten¹⁵⁾. Det har vel sagtens ikke været et Fagforeningsmedlem, som Murermester Licht i en Anbefaling kaldte »flittig og tænkso^m«¹⁶⁾.

Naar Benyttelsen af Afskedssedler ikke kunde gennemføres, kunde Arbejdsgiverne sende Bud direkte til hinanden om de Folk, de vilde til Livs. Formodentlig laa der et saadant Meddelelsessystem bagved, naar Københavns Formere 1883 fandt, at de ikke kunde faa ny Beskæftigelse, hvis de havde forladt en Virksomhed uden Principalens Samtykke¹⁷⁾. Navnlig under Strejker udformedes Fremgangsmaaden, idet man lod trykke Lister over de strejkendes Navne og sendte dem rundt til alle Fagets Arbejdsgivere enten i hele Byen eller

⁶⁾ Haandværkerbladet ^{18/4} 1885. — Soc.-Dem. ^{30/10}, ^{12/11} og ^{20/11} 1891. — Jfr. [J. F. Porst:] Malerlauget i Odense, 1904, 49.

⁷⁾ Soc.-Dem. ^{10/2} og ^{8/3} 1892. — Jfr. Næstved Tidende ^{18/7} 1895.

⁸⁾ Nordjyllands Arbejderblad ^{2/7} 1895. — Soc.-Dem. ^{5/7}, ^{9/7}, ^{12/7}, ^{14/7}, ^{21/7} 1895. — Dannebrog ^{14/7} 1895.

⁹⁾ Soc.-Dem. ^{16/12} 1888 (Avertissement). — Et af Afskedsbeviserne i Pakken F.K. 1898, Jernindustriens Arkiv.

¹⁰⁾ Soc.-Dem. ^{15/4} og ^{9/6} 1893.

¹¹⁾ Snedkerforbundets Kvartalsberetninger Apr. 1897.

¹²⁾ Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiarbetare-Tidende Juni og Juli 1893.

¹³⁾ Soc.-Dem. ^{29/5} 1894, ^{22/9} 1895.

¹⁴⁾ Smst. ^{13/5} — ^{20/5} 1896. — Industriforeningens Tidsskrift 1897, 8.

¹⁵⁾ Jfr. Typ.-Tid. ^{25/3} 1876; Soc.-Dem. ^{23/12} 1888.

¹⁶⁾ C. Lichts Kopibog ^{20/2} 1889.

¹⁷⁾ A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 28-29. — Jfr. om en Gasværksarbejder Soc.-Dem. ^{18/3} 1884.

maaske i hele Landet¹⁸⁾. Dette var de saakaldte »sorte Lister«. Hos de forenede Bygnings-snedkere kostede det Mestrene en Bøde paa 5 Kr. om Dagen at antage en Svend, der stod paa en saadan Liste¹⁹⁾. Ifølge Love for Murermestrenes Understøttelsesforening 1890 maatte Mestrene ikke antage agitatorisk anlagte Svende, der var blevet afskediget hos en anden Mester, og i Tilfælde af Arbejdsnedlæggelse skulde de strejkendes Navne opgives til samtlige Medlemmer. 1891 kom disse Bestemmelser til praktisk Anvendelse. 1898 gik Murer- og Stenhuggerlavet endog saa vidt at rundsende Navnene paa nogle Malermestre, der paa et tidligt Tidspunkt under en Konflikt havde givet efter overfor Svendenes Fordringer²⁰⁾.

Udover Begyndelsen af 90'erne kan man ikke følge de egentlige »sorte Lister«. Aarsagen hertil var, at de 1894 ved Dom blev gjort ulovlige som Indgreb i Privatlivets Fred, saaledes som det omtales i næste Afsnit. Efter den Tid maatte Arbejdsgiverne gaa den modsatte Vej. De udsendte ikke Meddelelser om en Mand, de allerede havde haft i Arbejde; men de indhentede Oplysninger om en Mand, de vilde antage. Allerede før den paagældende Domsafsigelse var de begyndt at gaa over til denne Fremgangsmaade. 1893 dannedes en Damp-snedkeri-Forening, hvis Love forbød Antagelsen af en Mand, før der var indhentet Oplysninger fra hans tidligere Arbejdsgiver²¹⁾. For at gøre det lettere naaede man snart til at lade Mesterorganisationerne tilvejebringe Efterretningerne. Foreningen af Københavns Skotøjsfabrikanter bestemte 1894 ikke blot, at en Arbejder ikke maatte antages, før der var afskaffet Oplysning om ham; men man gik videre og forlangte af hvert Medlem en Fortegnelse over samtlige Arbejdere, han beskæftigede; der skulde baade føres en Bog over alle de beskæftigede og en særlig »sort Bog« over de misliebige. I den sorte Bog indskreves bl. a. de Arbejdere, der ikke kunde tjene 12 Kr. ugentlig paa Akkord, hvilket var i Overensstemmelse med Fabrikernes Reglement af 1891. Iøvrigt skulde to Tredjedele af Fabrikanterne stemme derfor, før en Arbejder kunde optages deri; men det kostede 100 Kr. i Bøde at antage de saaledes indskrevne²²⁾. Hvorvidt dette var mere lovligt end Omsendelsen af sorte Lister blev ikke diskuteret. Ligesaa vedtog Teglværks-Foreningen af 1893, at Arbejdere, der havde strejket, ikke maatte antages af Foreningens Medlemmer det første Aar efter Strejkens Udbrud²³⁾.

Mest fuldkomment blev Arbejdsgivernes Efterretningsvæsen i Jernindustrien. De oprettede 1896 et regulært Oplysningsbureau, af Arbejderne kaldet »Sortekamret«. Dette Kontor registrerede enhver Skiften Plads blandt de organiserede Arbejdsgiveres Personale. De begyndte Juli 1896 med 1504 indregistrerede Arbejdere, men naaede Juni 1897 3850 og derefter i December samme Aar 4150. Ialt forekom der i Løbet af 1897 2566 Tilgange og 1853 Afgange; Arbejderne i

¹⁸⁾ Eks.: Soc.-Dem. 15/9 1885 (Gas- og Vandarbejdere), 15/12 1885 (Cigararbejdere); Skomagernes Fagblad Aug. Nov. 1897; Liste 30/5 1896 over strejkende i Bloustrød, i C. Lichts Pakke Lavssager.

¹⁹⁾ Love for De forenede Bygnings-Snedkermestre 1885, K.B.

²⁰⁾ Love for Murermestrenes Understøttelsesforening 19/6 1890 og Skrivelse fra Foreningen 3/4 1891 samt Skrivelse fra Lavet 11/6 1898 i C. Lichts Pakke Lavssager. -- Soc.-Dem. 15/4 1891.

²¹⁾ Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1890—99, 29/8, 5/9, 14/4 1893.

²²⁾ Love 11/6 1894 i Forhandlingsprotokol for Foreningen for Kbh. Skotøjsfabrikanter.

²³⁾ Forhandlingsprotokol for Teglværksforeningen af 1893, 13/4 1897.

København skiftede hyppigere end i Provinsen²⁴). Gentagne Gange klagede Formerne over dette Bureaus Virksomhed²⁵).

Efter at have forsøgt forskellige Midler uden Held lykkedes det saaledes et Par af de bedst organiserede Industrifag at tilvejebringe en vis Kontrol med deres Arbejdere. Overfor udygtige eller upaalidelige Arbejdere stod den formodentlig sin Prøve; men saa stærk som Fagorganisationen var, kunde den sikkert ikke bruges til Forfølgelse af Arbejderne, blot fordi de var Socialister eller Talsmænd for deres Kammerater. Som et Kampmiddel mod Socialismen og Fagbevægelsen kom Kontrollen for sent.

Myndighedernes Optræden.

I sidste Instans søgte Arbejdsgiverne Støtte hos Myndighederne. Flertallet af Embedsmændene var paa Arbejdsgivernes Parti og tilbøjelige til at hjælpe dem. Saaledes hændte det under en Typografstrejke ved »Jyllandsposten« 1884, at en Kaptajn ved den stedlige Garnison spurgte sit Kompagni, om der var Typografer i Rækkerne; de skulde arbejde for Bladet i deres Fritid og kunde i den Anledning faa Nattegn¹). Ligeledes kunde en Malermester i Korsør 1894 udsende Advarsel mod at tiltale hans Personale, idet han tilføjede, at han havde sikret sig Borgmesterens Assistance i Tilfælde af Overtrædelse herimod²).

Paa Statens Værksteder var Arbejdernes Organisationer slet ikke bedre anskrevet end andre Steder. Ved Statsbanernes Værksteder i København vilde man 1885 overhovedet ikke antage Fagforeningsmedlemmer. Det følgende Aar blev en Arbejder paa Orlogsværftet, der var Formand for en socialdemokratisk Forening og mødte til en socialistisk Drøftelse om Værftets Arbejderforhold, stævnet for en Krigsret og idømt mørk Arrest³). 1890 førtes en livlig Diskussion, om Staten burde beskæftige Socialister, idet Medlemmer af »Arbejdernes Værn« og lignende Foreninger talte for deres Udelukkelse⁴). Det officielle Standpunkt var, at de løst beskæftigede Arbejdere skulde blot holde sig i Ro og lade være at agitere paa Værkstederne, og iøvrigt skulde de have deres Overbevisning i Fred. Anderledes derimod for de fast ansatte. Paa Orlogsværftet lod Marineministeriet oplæse en Skrivelse, der hævdede, at de ikke burde tilhøre den socialistiske Retning⁵). Faktisk bortvistest samme Aar 2 Mand fra Hærens Laboratorium, fordi de havde været Stillere for en Socialist⁶), og den senere Fører for Arbejdsmændene M. C. Lyngsie afskedigedes, fordi han agiterede offentlig for Arbejderbevægelsen⁷). Samtidig krævedes ved Antagelsen af Smede paa Holmen, at de var Medlemmer af Smede- og Maskinarbejdernes Forening af 1885. Paa Statsbanernes Værksteder maatte de arbejdssøgende skriftlig angive,

²⁴) Et Læg Forhandling i Anledning af Bureauets Oprettelse 1896, Pakken F.K. 1883—96, Jernindustriens Arkiv. — Beretning om Virksomheden 1897, Pakken F.K. 1897 I, smst. — A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 94 og 139.

²⁵) Formernes Fagblad 20/1 1898, 20/4 og 14/12 1899.

¹) Jyllandsposten og Strejken paa dette Blads Trykkeri, Aarhus 8/5 1884.

²) Fagtidende for Malere Marts 1894.

³) Soc.-Dem. 17/11 1885, 14/1, 3/7 og 21/7 1886.

⁴) Avisen 15/2, 17/2, 20/2, 23/2, 1/3, 11/3, 12/3 1890. — Dagens Nyheder 1/3, 8/3, 15/3 1890. — Blad for Danmarks Højreforeninger 1/3 og 8/3 1890. — Morgenbladet 9/3 og 13/3 1890. — Folketingets Forhandling 1889—90, 3324—25, 4134—83.

⁵) Soc.-Dem. 5/3 1890; jfr. smst. 4/10 1890 og Berlingske Tidende Aften 10/2 1890.

⁶) Soc.-Dem. 2/3 1890; jfr. Folketingets Forhandling 1889—90, 4139—40, 4144.

⁷) Soc.-Dem. 7/8, 18/8 og 24/8 1890; jfr. om andre Afskedigelser smst. 20/8 1890 og 4/4 1891.

hvilke Organisationer de tilhørte, og 1892 blev Smedeforbundets Formand afskediget her, fordi han rejste ud og holdt Foredrag for en socialdemokratisk Forening⁸⁾.

Paa Københavns Gasværker var Fagforeningsmedlemmer endnu mindre taalt end ved Statsværkstederne. Man foretrak Medlemmer af »Arbejdernes Værn«, men undlod dog i Aarene omkring 1890 at lade Arbejderne underskrive Forbudet mod at staa i Fagforening⁹⁾. Et Forsøg paa at stifte en Forening 1892 førte imidlertid til, at Arbejderne atter fik forelagt Kontrakt, medens Ophavsmanden til Foreningen blev meldt for at være forsvundet med Medlemsbidraget¹⁰⁾. Som Begrundelse for Forbudet anførtes baade her og forøvrigt ogsaa ved Statsvirksomhederne, at Arbejderne ved at staa i Fagforening bandt sig til at lyde Organisationens Ordre; men ved de offentlige Værker maatte Arbejderne ikke være underkastet nogen Kommando udefra, der kunde staa i Modstrid med Værkernes Interesser.

Naar det offentlige for sit eget Vedkommende anlagde en saadan Betragtning, kunde Myndighederne ikke vel sætte sig imod, at private Arbejdsgivere handlede ud fra lignende Grundsætninger. Baade Politi og Domstole optraadte da ogsaa paa en saadan Maade, at det kun kan opfattes som Partitagen for Arbejdsgiverne. Man fortsatte i denne Henseende, hvad der var begyndt i 70'erne¹¹⁾, men gik tillige betydelig videre. Det var ikke uden Grund, naar Foreningen af Jernstøberiere i København efter Konflikten 1884 bevilgede en Dusør til Politiet paa 1200 Kr.¹²⁾.

Politiet kunde paa flere Maader hjælpe Arbejdsgiverne. Ved visse Lejligheder sneg dets Spioner sig ind og overværede Arbejdernes Møder¹³⁾. Folk, der samlede ind til strejkende, kunde anholdes for Betleri¹⁴⁾. Hvis der blandt de strejkende var Udlændinge, kunde man true dem med Hjemsendelse¹⁵⁾. Navnlig kunde Politiet være paa Færde overfor Strejkevagter og overfor dem, der vilde øve Voldshandlinger mod Strejkebrydere¹⁶⁾. Lejlighedsvis blev strejkende Arbejdere fordrevet fra en Arbejdsplads ved Gendarmernes Hjælp¹⁷⁾. Hvordan det saa gik, var det dog kun i et begrænset Antal Tilfælde, Politiet gik frem uden at støtte sig til gode Lovparagraffer, og selv om der kan anføres gravevende Enkelttilfælde, maa Politifølgelsen betegnes som sporadisk.

Mere gennemført og i det hele mærkeligere blev Domstolenes Optræden. Deres Virksomhed tilsigtede at opstille et Forbud mod Strejkemeddelelser i Bladene. Man mente, at naar Strejkerne ikke blev offentlig bekendtgjort, vilde det blive lettere at skaffe Strejkebrydere. En Forløber for det nævnte Forbud indtraf, da Kongens Foged $\frac{11}{6}$ 1885 mødte op paa »Social-Demokraten«s Kontor og forkyndte, at en Meddelelse om Strejke i Ovnsætterfaget hos Firmaet Lang-

8) Soc.-Dem. $\frac{20}{6}$ 1890, $\frac{30}{7}$ 1892.

9) Kbh. Borgerrepræsentations Forhandlinger 54. Aarg., $\frac{10}{7}$ 1893, 542-56.

10) Medlemsblad for de forenede Arbejds mænd i Danmark Maj, Juni 1892. — Kbh. Gasværker 1857—1932, 237.

11) Jfr. Bruun 375.

12) Regnskab for Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Kbh. 1884—85, i Pakken F.K. 1883—96, Jernindustriens Arkiv.

13) Eks.: Soc.-Dem. $\frac{15}{7}$, $\frac{29}{7}$, $\frac{30}{7}$ 1886, $\frac{28}{2}$ 1888, $\frac{27}{7}$ og $\frac{28}{7}$ 1889.

14) Eks.: Soc.-Dem. $\frac{6}{7}$ 1888 (Cigararbejdere), $\frac{29}{11}$ 1889 (Stolemagere), $\frac{12}{6}$ 1891 (Smede).

15) Eks.: Soc.-Dem. $\frac{24}{6}$ 1893 (Glasmagere).

16) Eks.: Soc.-Dem. $\frac{7}{7}$ og $\frac{29}{7}$ 1886 (Væversker), $\frac{7}{7}$ 1888 (Skomagere), $\frac{14}{6}$ 1890 (Kuske), $\frac{3}{6}$ 1895 (Skrædere), $\frac{2}{2}$ 1896 (Skotøjsarbejdere).

17) Soc.-Dem. $\frac{1}{6}$ 1889.

balle & Co. var urigtig. Dette var i alt Fald Firmaets Paastand; men Fagforeringen fastholdt som sin Opfattelse, at der var Strejke. Firmaet forlangte desuden Erstatning ud fra den Betragtning, at Meddelelsen skadede dets Afsætning. I Henhold hertil blev Bladets Redaktør Fr. A. Hertz næste Aar ved Hof- og Stadsretten dømt til at betale indtil 6000 Kr. i Erstatning¹⁸⁾.

Det første Forbud mod Strejkemeddelelse i Almindelighed blev udstedt af Kongens Foged $\frac{9}{3}$ 1887 overfor Redaktør E. Wiinblad. Han havde ladet »Social-Demokraten« meddele, at der var Strejke hos Bordfabrikant Thuesen; men Fabrikanten hævdede, at Meddelelsen var et Indgreb i hans Privatlivs Fred. Meddelelsen havde været optaget adskillige Gange siden $\frac{22}{1}$ og var underskrevet »Bestyrelsen for Snedker og Stolemager Fagforeningen«. Da Sagen kom for Retten, mente Wiinblad, at det var Fagforeningsbestyrelsen, der skulde sagsøges og ikke ham. Heri gav Retten vel Medhold; men den fandt dog, at Meddelelsen havde været til Skade for Fabrikanten, og at Forbudet var rettelig nedlagt overfor Wiinblad, som derfor kom til at betale Sagsomkostningerne¹⁹⁾. Karakteristisk nok blev denne Affære ikke fra Begyndelsen omtalt i »Social-Demokraten«. Heller ikke blev det nævnt, at Bødkerforbundets Formand S. Bresemann for et Par Strejkemeddelelser i September 1887 blev afkrævet en Erstatning paa 8000 Kr. — en Sag, der iøvrigt siden blev afvist paa Grund af Bresemann's Mindreaarighed²⁰⁾. Derimod optoges en Meddelelse fra et Par Murermestre i Januar 1888 om, at de vilde anlægge Sag i Anledning af Meddelelse om Strejke hos dem; Sagsanlægget førte til, at den ene Mester i December 1890 fik tilkendt 500 Kr. i Erstatning²¹⁾. I Længden vedblev Arbejderpressen heller ikke at tie stille med disse Affærer. Da der atter $\frac{1}{11}$ 1888 blev nedlagt Forbud, fordi der var udgaaet nye Meddelelser om Strejke hos Thuesen, optrykte »Social-Demokraten« hele Fogedforretningens Ordlyd og undlod at respektere Forbudet, hvorefter Wiinblad atter blev dømt til at betale Omkostninger²²⁾.

I det følgende Par Aar regnede det med Forbud over Arbejderpressen. Ikke alene »Social-Demokraten« gik det ud over. I Maj 1889 udstedtes det første Forbud mod et Fagblad. Det var mod »Tobaksarbejdernes Fagblad«, der ikke maatte omtale en Strejke hos Cigarfabrikant Bott²³⁾. En Strejke hos Skomagermester Berntsen, ligeledes i Maj 1889, førte ikke blot til Fogedforbud, men ogsaa til at Skomagersvendenes Formand blev dømt til at betale Mesteren baade for Politihjælp mod Strejkevagter og Erstatning for den Skade, Forretningen havde lidt. Skaden blev siden ved Højesteret takseret til 529 Kr.²⁴⁾.

Retspraksis fastslog altsaa, at offentlige Meddelelser om Strejker var ulovlige. L. V. Birk har senere betegnet dette som absurd eller oprørende, naar

¹⁸⁾ Ugeskrift for Retsvæsen 1886, 1089-92. — Soc.-Dem. $\frac{12}{9}$ 1885, $\frac{27}{7}$ og $\frac{28}{7}$ 1886. — Om Injuriesag fra samme Firma, se smst. $\frac{10}{3}$ 1887.

¹⁹⁾ Ugeskrift for Retsvæsen 1888, 520-21. — Soc. Dem. $\frac{10}{3}$ 1889.

²⁰⁾ Ugeskrift for Retsvæsen 1890, 126.

²¹⁾ Smst. 1891, 171-73. — Soc.-Dem. $\frac{27}{1}$ 1888; jfr. smst. $\frac{31}{12}$ 1887— $\frac{12}{4}$ 1888.

²²⁾ Smst. $\frac{4}{11}$ 1888; Strejkemeddelelsen $\frac{11}{10}$ — $\frac{28}{10}$ 1888, senere Omtale smst. $\frac{20}{11}$ 1888. Om Retssagen: smst. $\frac{10}{2}$, $\frac{12}{2}$, $\frac{10}{3}$, $\frac{14}{5}$ og $\frac{15}{5}$ 1889. Ifølge Soc.-Dem. $\frac{17}{5}$ 1889 skulde Sagen appelleres; men heraf blev der, saa vidt ses, intet. Lignende Retssager: Ugeskrift for Retsvæsen 1890, 122-23, 746-48; Soc.-Dem. $\frac{15}{10}$ 1889.

²³⁾ Soc.-Dem. $\frac{10}{5}$ 1889. — Tobaksarbejdernes Fagblad Maj, Juni 1889.

²⁴⁾ Soc.-Dem. $\frac{24}{5}$, $\frac{2}{6}$, $\frac{20}{6}$, $\frac{5}{7}$ 1889. — Ugeskrift for Retsvæsen 1891, 187-90; Højesterets-tidende 1891—92, 443-44.

selve Strejkerne dog var tilladt²⁵). Under de givne Forhold maatte Bladene imidlertid indrette sig derefter, og man træffer fra nu af Bladnotiser, der kun siger, at som Følge af Forbud gives Oplysninger paa den og den Fagforenings Kontor²⁶), eller det hedder om et Forhandlingspunkt paa en Generalforsamlings Dagsorden: »Maa ikke bekendtgøres paa Grund af Forbud«²⁷). Ligesaa ofte vedblev Strejkemeddelelser dog at fremkomme, efterfulgt af stadig nye Forbud²⁸). Ogsaa i Provinsen forekom de, omend sjældent²⁹). Selv Staten nedlagde Forbud³⁰). Strejkemeddelelser, der blev udsendt paa Løbesedler, blev dømt lige saa uberettigede som Meddelelser i Aviser³¹). Man behøvede ikke direkte at sige, der var Strejke; det var tilstrækkeligt blot at opfordre til ikke at tage Arbejde et Sted³²). Overhovedet kunde der nedlægges Forbud mod offentlig Omtale af Forholdene paa et Værksted³³).

Helt konsekvent blev Forbudene dog ikke anerkendt af Retten. Paa Frederiksberg vilde man ikke følge Hof- og Stadsretten i København. En Meddelelse om Lockout paa en Margarinefabrik blev derfor ikke fundet retsstridig, endskønt Fabrikken, da Bekendtgørelsen skete, havde faaet andre Arbejdere i de lockoutedes Sted. Heller ikke blev en Advarsel mod at søge Arbejde paa Fabrikken fundet retsstridig³⁴). Senere kasseredes et Forbud, idet Retten fandt, at Strejkemeddelelsen var at anse for sandfærdig³⁵). Selv Hof- og Stadsretten blev lejlighedsvis usikker og kasserede et Forbud med lignende Begrundelse; men i samme Dom tilføjedes, at naar Strejkemeddelelsen tillige havde advaret mod at søge Arbejde i de paagældende Virksomheder, var det rigtigt at nedlægge Forbud derimod³⁶). En Smule Begrænsning i Forbudstrafikken bragte endelig den første Forbudssag, der naaede frem til Højesteret. Det paagældende Forbud var efter noget Besvær opnaaet af Thuesens Stalbroder Bordfabrikant Thye, og Sagsanlægget blev rettet mod »Social-Demokraten«s Redaktør. Strejkemeddelelsen var imidlertid undertegnet af navngiven Meddeler, og Dommen fastslog, at i saadanne Tilfælde kunde Forbudet ikke rettes mod Redaktøren, men kun mod Underskriveren³⁷). Til Trods for, at Bladredaktørerne saaledes blev stillet friere, paadrog Wiinblad sig dog siden Domme baade for Omtale af Arbejdspladser,

²⁵) L. Birck: Arbejdsgivere og Arbejdere, 1910, 13-14.

²⁶) Eks.: Soc.-Dem. 2/6 1889.

²⁷) Smst. 19/7 1889 (Avertissement).

²⁸) Eks.: Soc.-Dem. 20/8 1889 (Teglværksarbejdere), 24/10 1889 (Murere), 30/10 1889 (Handskemagere), 24/12 og 30/12 1890 (Skrædere), 20/5 og 28/5 1891 (Bogbindere), 18/6 1891 (Iflere Fag), 9/7 1891 (Tømrere), 11/9 og 13/9 1891 (Smede), 9/9 1891 (Møllebyggere), 14/6 og 8/8 1892 (Snedkere), 1/8 1893 (Murere), 21/3 1893 (Blikkenslagere), 20/9 1893 (Murere), 1/2 1894 (Skomagere og Malere), 19/7 1895 (Støberiarbejdsmænd), 15/1 1896 (Smede), 4/2 1897 (Glarrestre); Ugeskrift for Retsvæsen 1892, 306-07 (Bødkere), 1892, 983-84 (Snedkere); . Nyrøps Aarsberetninger i Industriforeningens Tidsskrift nævner en Række af Forbuds-agerne.

²⁹) Eks.: Soc.-Dem. 11/12 og 24/12 1889 (Odense).

³⁰) Eks.: Smst. 8/9 1891.

³¹) Smst. 5/7 og 8/7 1891 (Slotsmøllen, Kolding). — Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderi-betare-Tidende Dec. 1891.

³²) Eks.: Soc.-Dem. 30/7 1890 (Murere), 19/3 1891 (Skrædere).

³³) Eks.: Soc.-Dem. 13/5 1891 (Snedkeri), 18/6 1891 (Maskinværksted).

³⁴) Smst. 22/5 1890.

³⁵) Smst. 9/4 1892.

³⁶) Smst. 30/8 1891, jfr. smst. 31/10 1890.

³⁷) Højesteretstidende 1891—92, 728-29. — Soc.-Dem. 7/2, 22/10 1890, 6/1, 12/3 1891, 12/11, 13/1, 1, 15/1, 16/1 1892.

for Strejkemeddelelser og for Artikler om Fogedens Opræden³⁸). Ogsaa andre af Arbejderpartiets Spidser blev dømt for deres Journalist- eller Redaktørvirksomhed³⁹). Navnlig gik det ud over Bresemann; men da han intet ejede, betalte han vistnok aldrig Bøderne⁴⁰). En af Opgaverne for Bladet »Samarbejdet«, der begyndte at udkomme 1893, skal have været at overtage Stof, som kunde give Anledning til Sagsanlæg⁴¹).

Særlig følelige blev Domfældelserne, naar Forbudene blev efterfulgt af Erstatningskrav⁴²). Ganske vist gav det ikke altid Udbytte at rejse saadanne Krav, fordi det kunde være vanskeligt at eftervise de paastaaede Tab⁴³); men flere Gange skaffede Erstatningssagerne Fagforeningerne eller deres Ledere alvorlige Udgifter. Formanden for Formernes Fagforening i Hillerød blev dømt til at betale indtil 2000 Kr. for en Strejkemeddelelse⁴⁴). Skræderforbundet blev ved Højesteret dømt til at udrede 3000 Kr. til en Mester, fordi det havde holdt Strejkevagter foran hans Ejendom. Forbundet kunde dog ikke i Øjeblikket udrede mere end 1200 Kr.⁴⁵).

Benyttelsen af Paragraffen om Privatlivets Fred førte til en hel Mani for Nedlæggelse af Forbud. Strejkebrydere forbød ofte nedsættende Omtale af deres Personer, ja overhovedet, at de nævnedes som Strejkebrydere⁴⁶). 1898 kom det paa dette Felt til en større Affære, idet en Række Smede- og Maskinarbejdere, der havde arbejdet under Lockouten 1897 og derfor nød ilde Omtale, overdrog deres Sag til Foreningen for Fabrikanter i Jernindustrien; det endte med, at Forbundsformanden H. P. Hansen betalte en Erstatningssum, der gik til Finsens Lysinstitut⁴⁷).

Ogsaa Fagforeningerne lærte at værne om deres Privatlivs Fred; men Rettens Hjælp blev her vaklende. 1890 fik man nedlagt et Forbud overfor en af den socialistiske Fagbevægelses mest højtrædte Modstandere, »Avisen«s Redaktør Fr. Hansen⁴⁸); men 1892 nægtede Hof- og Stadsretten at anerkende et Forbud, som Møbelsnedkerne ønskede udstedt, fordi »Blad for Danmarks Højreforeninger« havde betegnet deres Formand som Bandit og Ransmand⁴⁹). I Efteraaret 1891 fik Harald Jensen nedlagt flere Forbud mod Omtale af Forholdene paa »Demokraten«s Trykkeri⁵⁰); men 1893 nægtede Højesteret at anerkende et Forbud mod Omtale af Arbejdernes Fællesbageri⁵¹). Navnlig søgte Fagforeningerne ved Hjælp af Forbud at komme Fabrikanternes sorte Lister til Livs. I

³⁸) Ugeskrift for Retsvæsen 1893, 1082-83; 1894, 501-02. — Soc.-Dem. 11/7, 19/9 1893; 13/3 1894.

³⁹) Højesteretstidende 1893—94, 180-82, 227-29 (J. Jensen); 1894—95, 531-35 (P. Knudsen; denne Dom uklar).

⁴⁰) Jfr. Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiarbetare-Tidende Nov. 1892.

⁴¹) N. Nielsens Udtalelse paa Skomagerkongres (Soc.-Dem. 20/8 1895).

⁴²) Eks.: Soc.-Dem. 20/4 1891 (Drejermester), 17/7 og 19/9 1891 (Maskinfabrikanter).

⁴³) Eks.: Soc.-Dem. 30/9 1891.

⁴⁴) Soc.-Dem. 7/10 1893.

⁴⁵) Højesteretstidende 1894—95, 179-83. — Soc. Dem. 17/9, 7/10, 21/10 1890, 10/5, 19/8 1894.

⁴⁶) Eks.: Soc.-Dem. 19/8 1890 (Smede), 9/11 1893 og 19/11 1895 (Murere); Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiarbetare-Tidende Maj 1895; jfr. Bogbinderiarbejdernes Fagblad 15/10 1897.

⁴⁷) Læg i Pakken F.K. 1898, Jernindustriens Arkiv. — S. C. H[auberg]: De første 19 Aar indenfor Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Kbh. 1904, 103-04.

⁴⁸) Soc.-Dem. 27/9 1890.

⁴⁹) Ugeskrift for Retsvæsen 1892, 1301-02.

⁵⁰) Soc.-Dem. 20/9, 23/9, 24/9, 25/9, 8/10 1891.

⁵¹) Højesteretstidende 1893—94, 154-57.

OVERENSKOMSTERNES TILBLIVELSE

Forhandling.

Langt vigtigere end de Stridigheder, Tab og Forstyrrelser, som Fagbevægelsen bragte over det daglige Arbejde, var den konstruktive Opbygning af et Overenskomstsystem og de dermed følgende praktiske Reformers, som Bevægelsen hidførte. En dygtig Fagforeningsleder skulde ikke blot være i Besiddelse af et solidarisk Sindelag og af Evne til at føre an under Strejker og Lockouter; men i Længden blev det af større Betydning, om han var en dygtig Forhandler, naar Overenskomst skulde afsluttes, og om han forstod at overbevise Arbejdsgiverne om det rimelige og retfærdige i Arbejdernes Ønsker eller i det mindste kunde opnaa Indrømmelser for billigt Køb.

Stadigvæk var der endnu Mestre, der afslog Forhandling med Fagforeningerne om Arbejdsvilkaarene. Nogle af Mesterorganisationerne stred ogsaa længe imod, saaledes Københavns Malerlav. Navnlig var Arbejdsgiverne uvillige de første Gange, de blev stillet overfor Forretningsførere fra Fagforbund¹⁾. Siden lærte Strejker og Boycotting dem at give efter, især i travle Perioder, naar de skulde have et Arbejde færdig til bestemt Tid. Naar det endelig kom til Forhandling, var det ikke altid, et sagligt Ordskifte var sikret. Om en Arbejdsgiver i Fredericia skriver et Svendefagblad, at hans Maade at tale med Folk paa, var »af en saadan Beskaffenhed, at vi ikke kan tro, at denne Mand staar paa noget meget højt Dannelsesstrin; værst gik det ud over hans Bordplade«²⁾. I Reglen blev de Forhandlingsudvalg, som Fagforeningerne sendte op til Arbejdsgivernes Kontorer, dog modtaget høfligt og tilbuddt at sidde ned. Ved et Forhandlingsmøde paa Carlsberg skal Bryggeriets Repræsentant selv have hentet Bajerskøl til Arbejderrepræsentanterne³⁾.

Ikke bare Arbejdsgiverne, men ogsaa Arbejderne kunde have deres svage Sider under Diskussionen. Schovelin, der har overværet en Del Forhandlinger, skriver, at Arbejderne ofte var meget ømfindtlige Mennesker, slet ikke haardhuede og grovkornede. De glemte sjældent, at de sad overfor deres Principaler, men var særdeles høflige, ja ærbødige, næsten til Generthed; men tit og mange

1) Jfr. C. Nyrop i Industriforeningens Tidsskrift 1890, 16.

2) Bogbinderiarbejdernes Fagblad ¹²/₃ 1897.

3) Fr. Poulsen: Dansk Bryggeri-, Brænderi- og Mineralvandsarbejderforbund 1898--1923, 68. — Jfr. Søren Nielsen: Arbejdsmandenes Fagforening for Aarhus og Omegn 1889—1914, 6-7.

Gange var de »endog utrolig stikne, utrolig lette at støde, vanskelige at omgaas som pilne Æg«⁴⁾. L. V. Birck dvæler ved et noget andet Indtryk, nemlig at Arbejdernes Selvfølelse undertiden var saa stærk, at de ikke altid afstemte den efter almindelig Høflighed og beskeden Optræden; men i een Henseende havde han samme Opfattelse som Schovelin: Arbejderne saa Fornærmelser, hvor ingen saadanne var tilsigtet, og Birck nævner Udtrykket »raadne Æg«⁵⁾.

Som Parterne nu var indstillet, kunde det ofte hænde, at Forhandlingerne kom til at dreje sig om Petitesser og tog megen Tid. Hvis Forhandlerne slet ikke kunde enes, greb man fra Slutningen af 80'erne undertiden til den Udvej at lade Afgørelsen ske ved Voldgift. Denne Voldgift i Interessekonflikter var af en nogen anden Karakter end den, som øvedes ved de senere omtalte Voldgiftsretter. De staaende Voldgiftsretter havde i Hovedsagen kun som Opgave at fortolke og værne de Overenskomster, som een Gang var indgaaet. I det højeste indlod de sig med at fastsætte Akkordpriser paa sjældne Arbejder, som ikke var forudset i Overenskomsterne. Ved Voldgift i Interessekonflikter gjaldt det at fastsætte selve Overenskomsternes Indhold. I 70'erne var man ikke naaet til at benytte Voldgift i denne Forbindelse. Først længe efter, at de staaende Voldgiftsretter var blevet udbredte og agtede, blev der Tale derom. Et svagt Tilløb var det, da Parterne under en Konflikt ved »Morgenbladet« 1885 talte om at lade et Par Jurister afgøre Sagen⁶⁾. I de første Tilfælde, hvor Voldgift kom i Brug overfor Interessekonflikter, kom Stødet dertil udefra. En Overgangsform dertil danner Mægling, tilbudt af uvildige Mænd. 1886 blev Kvindestrejken ved Rubens Dampvæveri sluttet ved Mægling af V. Falbe-Hansen og M. Rubin⁷⁾. I Foraaret 1888 besluttede Aarhus Byraad at søge en Murer- og Tømmerstrejke i Byen afgjort af en Voldgiftsret paa 5 Mestre og 5 Svende og med Borgmesteren som Opmand; der blev dog ingen Brug for Opmand⁸⁾. I Thisted fulgte man kort efter dette Eksempel⁹⁾, og det følgende Aar blev den store Bygningsnedkerkonflikt i København afgjort af en lignende Voldgiftsret efter Forslag af Borgmester H. N. Hansen¹⁰⁾. 1895 gav ligeledes Strejker af Murerarbejdsmand i Randers og Aalborg Anledning til Borgmestermægling, sidste Sted dog uden Resultat¹¹⁾.

I 90'erne var det oftest Parterne selv, der tog Initiativet til at opnaa en Voldgiftsavgørelse. Ved en Konflikt paa Schäfers Skotøjsfabrik 1894 var man ved at enes om at søge Voldgift, da Forhandlingerne afbrødes, fordi Fabrikanten forlangte, at Arbejdet skulde genoptages, før Kendelsen blev afsagt. Senere ved Afslutningen af samme Konflikt lod man afgøre ved Voldgift, hvorledes der skulde fares frem imod en Strejkebryder, der havde arbejdet hos Schäfer under Konflikten¹²⁾. En særlig besværlig Serie Voldgiftskendelser maatte Herman Trier afgive 1896—97 for de københavnske Drejere¹³⁾. Hans

4) Nationaløkonomisk Tidsskrift 1890, 131-32.

5) L. Birck: Arbejdsgivere og Arbejdere, 1910, 2.

6) Typ.-Tid. 16/5, 23/5 og 30/5 1885.

7) Soc.-Dem. 3/8 1886.

8) Demokraten 20/4, 21/4, 23/4, 25/4, 26/4, 28/4 1888.

9) Smst. 2/5, 3/5 1888.

10) Soc.-Dem. 30/6, 12/7, 14/7 1889.

11) Demokraten 9/5, 11/6 1895.

12) Soc.-Dem. 23/5, 29/5, 30/5 1894.

13) Historiske Medd. om Staden Kbh. 3. Rk., III, 449-82.

Hjælp blev ogsaa paakaldt til en Voldgiftskendelse i Anledning af en Bagerlockout 1897¹⁴). Liberale Politikere var særlig anvendelige som Voldgiftsmænd.

Mestrene bevarede iøvrigt stadig nogen Mistro til Voldgiftsafgørelser, fordi alle Voldgiftsdommere nærede Tilbøjelighed til at dele salomonisk og give hver Part Halvdelen. »Naar nu Svendenes Fordringer er ublu,« skriver Murermester Licht, »og Mestrene under Forhandlingerne har rakt sig saa langt og gjort saa store Indrømmelser som mulig, vinder Svendene dog Sejrr. Mestrene lider ikke alene pekuniært, men ogsaa et moralsk Nederlag, og hermed er den vundne Prisforhøjelse slaaet fast, ogsaa for kommende Tider¹⁵).«

Som et Par ejendommelige Undtagelsestilfælde ved Afslutningen af Overenskomster kan nævnes, at da Esbjerg Murere 1890 og samme Bys Snedkere 1894 ikke kunde enes om enkelte Punkter i nye Overenskomster, traf man Afgørelse ved Lodtrækning¹⁶).

I 80'erne blev en Mængde Overenskomster underskrevet af hver enkelt Mester for sig, medens Fagforeningsrepræsentanter skrev under paa Svendenes Vegne. Ikke før i 90'erne var Arbejdsgiverorganisationerne blevet saa udbredte, at deres Repræsentanter som Regel skrev under paa Mestrenes Vegne. Kun ved et Par enkelte Lejligheder blev der forlangt hver enkelt Svends Underskrift. Under en Murerlockout i Esbjerg 1890 fremsattes Kravet derom; men det fik dengang ingen Betydning¹⁷). Derimod skrev hver enkelt Svend og hver enkelt Mester nogle Bestemmelser om Lærlingeforhold etc., som Bødkerne vedtog rundt om i de enkelte Byer 1896¹⁸). Et særligt Tilfælde var, at Københavns Urmagersvende 1895 hver især underskrev paa Overholdelsen af en Priskurant, som var opstillet af en Organisation, der omfattede baade Svendene og Mestrene i Faget¹⁹). I et Par enkelte Tilfælde taalte Fagforeningerne, at en Mester ikke vilde sætte Navn under, men nøjedes med at give sit Æresord paa Overholdelse²⁰). Medens det i 70'erne vistnok var sjældent, at Overenskomsterne udenfor København blev trykt, blev dette nu almindeligt. Trykningen foregik hyppigere paa Fagforeningernes end paa Mesterforeningernes Foranstaltning. Eksemplarerne blev enten solgt billigt eller uddelt gratis til de interesserede, undertiden mod skriftligt Løfte om, at de ikke maatte leveres videre til andre.

Overenskomster i København i 80'erne¹).

Ved 80'ernes Begyndelse var ingen af 70'ernes Overenskomster gældende i deres Helhed. Paa mange Arbejdspladser var Lønnen gaaet ned siden 1875, og Arbejderbevægelsens første Maal maatte nu blive at faa den op paa samme Højde, som den da havde haft.

Først og fremmest gjorde Byggefagene sig Umage hermed. Paa et stort Fællesmøde ^{30/12} 1879 vedtog Københavns Murere, Tømrere og Snedkere, at de i det

¹⁴) Soc.-Dem. 2/11 1898.

¹⁵) C. Lichts Kopibøger 17/11 1894. — Jfr. Soc.-Dem. 9/2 1894 (Murere).

¹⁶) Varde Avis 2/6 1890. — Industriforeningens Tidsskrift 1895, 5.

¹⁷) Soc.-Dem. 11/4, 1/6, 5/8 1890.

¹⁸) Dansk Bødkertidende Apr. 1896.

¹⁹) Tidsskrift for Uhrmagere Okt. 1895.

²⁰) Blikkenslagerforeningen af 1873's Forhandlingsprotokol 1878—83, 23/8 1882. — [L. Jensen & A. Dahlquist:] Den typografiske Trykkerforening, 1901, 105. — [C. L. Christensen:] Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 54).

1) Henvisninger ang. Overenskomster omtalt i dette og de følgende Afsnit findes i Tillæg bag i Bogen.

kommende Foraar vilde virke hen til Overenskomsternes Overholdelse. Derpaa afholdtes Fagmøder for organiserede og uorganiserede, og Murer- og Tømrersvende sendte alvorsfulde Skrivelser til deres Mestre²⁾. Bygningssnedkerne vedtog, hvor der først skulde strejkes, aabnede ogsaa Kampen, men maatte give tabt, fordi de kom til at strejke flere Steder end beregnet³⁾. Møbelsnedkerne fik ganske vist 20 pCts Lønforhøjelse hos en stor Del af Mestrene; men da Strejken mislykkedes i en større Virksomhed, svigtede flere af Underskriverne sidenhen⁴⁾. Murere og Tømrere opnaaede derimod ved mindre Strejker, hvad de vilde, idet de først havde dannet Strejkekasser. Murersvendene havde ført deres Krig igennem $\frac{9}{16}$ 1880 og fik derefter i et Fællesudvalg af Mestre og Svende foretaget en nødvendig Revision af deres Priskurant⁵⁾. Tømrersvendene modtog omtrent samtidig en Skrivelse om, at Mestrene »med Glæde« vilde betale som forlangt, men undgik ikke en Bemærkning om, at det var dem selv, der havde opfordret Mestrene til at tage Arbejdet til billigere Priser⁶⁾. For Murerarbejdsmandenes Vedkommende havde Oldermændene lige før Kampen omsendt et Cirkulære til Lavsmedlemmerne, der anbefalede at give 3—3,32 Kr. pr. Dag. Arbejdsmandene var utilfredse hermed og deltog derfor i Strejken; men hvad de opnaaede, staar ikke klart⁷⁾. Det forundrer, at de tidligere Foregangsmænd, Bygningssnedkerne, ved denne Lejlighed maatte bide i Græsset, endskønt andre Fag opnaaede Resultater. Forklaringen maa være, at de netop nu blev trængt alvorligt af Maskinernes Konkurrence, et Forhold, der vedblev at skabe Vanskeligheder for dem 80'erne igennem.

Nye Priskuranter var der endnu 1880 ikke Tale om i noget Fag. Skibstømmerne fik en Lønforhøjelse til Dækning af en tidligere Nedsættelse⁸⁾. Skomagersvendene nedsatte Udvalg til at forhandle med Mestrene, men opnaaede kun, at Skomagerlavets Bestyrelse i en Erklæring udtalte som sin Anskuelse, at der burde gives den og den Løn for et Par almindelige Reparationsarbejder. De to følgende Aar forløb derefter temmelig stille. Der opnaaedes kun Lønforhøjelser i nogle Enkeltvirksomheder⁹⁾. Det væsentligste, der passerede, var, at Bygningssnedkerne 1882 indhentede det forsømte og fik Mestrene til at love Overholdelse af Priskuranten fra 1875. Samme Aar opnaaede Tømrersvendene en mindre Indrømmelse af deres Mestre, bemærkelsesværdig derved, at den særlige Tømrermesterforening af 1873 i den Anledning gik i Stykker¹⁰⁾.

Virkelig Fart i Fagbevægelsen kom der først 1883. Det begyndte med en Ordning af Møbelsnedkernes Forhold. Et Fællesudvalg, nedsat 1882, havde tilvejet bragt et Forslag, der ledsagedes af aabenhjertige Motiver. Man henviste ikke blot til Fagets Forfald og de nedadgaaende Priser paa færdigt Arbejde; man

2) Soc.-Dem. $\frac{30}{12}$ 1879, $\frac{1}{1}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{3}$, $\frac{28}{3}$ 1880. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1849—91, $\frac{10}{3}$ 1880. — Kbh. Tømrerlavs Diverse Dokumenter 1831—88, $\frac{31}{3}$ 1880.

3) Soc.-Dem. $\frac{31}{3}$ — $\frac{7}{4}$, $\frac{11}{5}$ 1880.

4) Smst. $\frac{31}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{14}{4}$, $\frac{29}{5}$, $\frac{3}{6}$ 1880. — Schovelin 253-54.

5) Soc.-Dem. $\frac{23}{6}$ 1880. — Ch. Meyersahm m. fl.: Mursvendenes Understøttelsesforenings 25-Aars Jubilæum, 1905, 7-8.

6) Kbh. Tømrerlavs Diverse Dokumenter 1831—88, $\frac{7}{6}$ 1880. — Jfr. Soc.-Dem. $\frac{9}{6}$ 1880. — [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømrerforeningens faglige Afdeling 1880—1905, 10.

7) Soc.-Dem. $\frac{1}{6}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{13}{5}$, $\frac{15}{6}$, $\frac{19}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{10}{6}$ 1880.

8) Schovelin 253. — Lønforhøjelse for Skibstømrere omtales i Soc.-Dem. $\frac{1}{11}$ og $\frac{2}{11}$ 1880.

9) Saaledes 1881 paa Kbh. Dampkorkvarefabrik, hos Skræderfirmaet Brønderslev & Lohse og Tobaksfabrikant Assendrup, 1882 i et Par Skræderfirmaer, hos Sengenfabrikant Brandt og Bordfabrikant Lind.

10) C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 230.

talte ogsaa frit ud om Svendenes Sindrægtighed og deres Mangel paa Interesse og Duelighed. Forslaget blev vedtaget paa Mestrenes Generalforsamling ¹²/₄, paa Svendenes ²⁴/₄ og udsendtes derefter med en Følgeskrivelse til alle vedkommende. Af Form var Overenskomsten et »Regulativ for Arbejdslønnens Ordning«; men Teksten fastslog tillige, at der paa ethvert Værksted burde indføres et trykt Arbejdsreglement, som paa kontraktmæssig Maade blev underskrevet af Mester og Svend, og begge Parter skulde have et underskrevet Eksemplar. Ydermere blev det overdraget det nedsatte Fællesudvalg at udarbejde en Formular til Reglementet, og en saadan udkom senere paa Aaret tilligemed en Fortegnelse over de Mestre, der havde underskrevet Aprilregulativet¹¹⁾. I første Omgang var der 62 Underskrivere, ifølge Schovelin Indehaverne af »de største og mest agtede Etablissementer«; senere havde ialt 142 Mestre underskrevet¹²⁾.

I flere Henseender var denne Overenskomst banebrydende. Det var den første kollektive Aftale, gældende for hele Møbelsnedkerfaget i København. Aftalerne 1871, hvorfra visse Akkordbestemmelser nu gentoges, gjaldt kun nogle af Værkstederne. Videre var det første Gang, en Overenskomst gav saa mange »almindelige Bestemmelser«, og det var den første danske Lønaf-tale, der fastslog en garanteret Minimalløn saavel for Akkord som for Daglønsarbejde, nemlig 25 Øre pr. Time. Møbelsnedkerne var herved løbet udenom deres Frænder Bygningssnedkerne. I de følgende Aar forfulgte de Sejren ved at søge gennemført Akkordpriskuranter for Fagets enkelte Brancher. En saadan opnaaede de for Stolemagerarbejde efter at have strejket hos en Række Mestre i Vinteren 1884—85¹³⁾, og siden dukkede der en Priskurant op for Butiksudstyr¹⁴⁾.

I den nye Overenskomstbølge var Byggefagene stadig i Spidsen. Kort Tid efter, at Møbelsnedkernes Aftale var i Orden, fik Murerne deres Priskurant fornyet. Murersvendene havde nedsat et Udvalg allerede i Februar 1882, og ²⁴/₃ 1883 sendte de et Udkast til Oldermændene. Efter Behandling i Fællesudvalg fik den nye Priskurant Gyldighed fra ¹/₇ 1883¹⁵⁾. Udover Lønsatserne indeholdt den endnu kun faa Regler. Derimod havde Tømrrernes, som var færdig i Fællesudvalg ⁸/₇, mange almindelige Bestemmelser. En af disse fastsatte, at al Regnskabsopgørelse skulde foretages af Mestrene. Hermed var Svendene utilfredse, og de forkastede derfor Forslaget; Følgen blev en Strejke ¹⁰/₇—¹⁴/₈. 14 Mestre bøjed sig paa Forhaand, og i Hovedsagen vandt Svendene Strejken¹⁶⁾.

Nu kom det ogsaa til en samlet Bevægelse i et større Industrifag. Det var

11) Udkast til Regulativ for Arbejdslønnens Ordning . . . , Dec. 1882, og Regulativ for Arbejdslønnens Ordning samt for Ordningen af øvrige Forhold i Møbelsnedker- og Stolemagerfaget i Kbh., April 1883, begge i K.B. og U.B., Eksemplaret i U.B. med 62 Underskrifter. — Værksteds-Reglement for Møbelsnedker- og Stolemagerfaget, Kbh. 1883, U.B. — Fortegnelse over de Snedker- og Stolemagermestre, som har underskrevet det i Apr. 1883 af Mestre og Svende vedtagne Regulativ . . . [1884], K.B. og U.B., sidste Sted et lignende dateret 1889. — Chr. Christiansen: Snedkernes og Stolemagerens Fagforenings 25 Aars Jubilæum ¹⁷/₁₂ 1897, 19-21.

12) Schovelin 254. — Soc.-Dem. ¹⁶/₇ 1889.

13) I Forbindelse hermed staa antagelig: Prislister for Sofa-Arbejde, Marts 1884, K.B. (Underskriverne vistnok alle Svende).

14) Fagblad for Snedkere Maj 1888.

15) Den originale Priskurant i Kbh. Murer- og Stenhuggerlav. — Samme Lavs Protokol 1863—97, ¹³/₄, ¹⁴/₈ 1883. — Samme Lavs Dokumenter 1849—91, ²⁴/₃ 1883, jfr. ²⁷/₈ 1882.

16) Soc.-Dem. ²²/₇, ⁸/₈, ¹⁵/₈, ²²/₈, jfr. ¹⁵/₈, ¹⁶/₈ 1883. — Berlingske Tidende ¹⁹/₇ 1883. — Dagbladet ¹⁰/₈ 1883. — Hustømrrernes Fagblad ¹/₈ 1883. — C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 230-32.

blandt Tobaksarbejderne. De stod som Fagbevægelsens Foregangsmænd indenfor Industrien paa samme Maade som Bygningssnedkerne i 70'erne indenfor Haandværket. De havde planlagt et Fremstød 1880, men tabte da et Par Strejker og opgav Forsøget¹⁷⁾. Maj 1883 vovede de sig paa ny frem. Først strejkede de hos en enkelt Fabrikant; senere bredte deres Arbejdsnedlæggelse sig, og en efter en maatte Fabrikanterne give op og underskrive Arbejdernes Fordringer, de sidste henimod Jul. Resultatet blev overalt en Lønforhøjelse¹⁸⁾. Indenfor Industrien opnaaede ogsaa Korkskærere, Møllere paa Dampmøllerne, Loh- og Hvidgarverne og paa visse Fabrikker Smede- og Maskinarbejdere Fordele i den følgende Tid; men af den Strøm af Overenskomster, der blev til mellem 1883 og 1885, faldt Hovedmængden paa Haandværket.

Endnu spillede Genoplivelsen af 70'ernes Satser en Rolle. Saaledes forlangte Smedesvendene Priserne fra 1874 overholdt, og desuden vilde de ligesom Møbel-snedkerne sikre sig en Minimaltimeløn. De forlangte 27 Øre og højere Løn for Overarbejde¹⁹⁾. Som lige berørt maatte først nogle Fabrikanter enkeltvis gaa ind herpaa, og i Januar 1885 maatte de fleste af Beslagsmedene antage disse Krav. Ogsaa Malerne søgte at faa anerkendt deres Prisliste fra 1874. I de magre Aar havde Mestrene ladet trykke en Tarif med meget lavere Satser. Svendene havde nu kun til Dels Heldet med sig. Hos et af Firmaerne maatte de strejke et helt Aar, og hos et andet maatte de finde sig i, at det beholdt sine egne, til Dels lavere Priser.

Som Fag, der 1884 opnaaede Lønforhøjelser, kan iøvrigt nævnes Kurve-magere, Skomagere i 1. Klasses Forretninger, Bødkere og Typografer. Særlig maa ogsaa bemærkes, at Bygningssnedkerne fik en Priskurant for Maskin-arbejde. Typograferne, hvis Tarif vedtoges $\frac{30}{100}$ og skulde gælde fra $\frac{1}{7}$, maatte samtidig gaa ind paa en »Husordning«, d.v.s. et Værkstedtsreglement. En Para-graf om, at de havde Ret til fuld Beskæftigelse, fik Bogtrykkerforeningens For-mand Fr. Schultz til at nedlægge Formandsposten og træde ud af Principal-foreningen, fordi han ikke kunde love sine Folk stadigt Arbejde paa Rigsdags-sætteriet. I Stedet sluttede han Særoverenskomst med dem, en Undtagelsestil-stand, der dog kun bestod til 1888.

Mest Opsigt vakte Bødkernes Forhold. Deres Prisliste, der vedtoges i Marts 1884, skulde gælde hos de egentlige Bødkerestre fra $\frac{1}{4}$ ²⁰⁾. Nogle Bødkersvende, der arbejdede paa Tuborg, strejkede imidlertid for ogsaa at gennemføre Pris-listen for deres Vedkommende. Fagforeningen forlangte derfor, at Mestrene ikke maatte paatage sig Arbejdet for Tuborg. Mestrene var i Virkeligheden meget utilfredse med Fagforeningsrøret, og i Begyndelsen af April vedtog de Regler for fælles Optræden, hvis nogen af dem fik Strejke. Den Mester, der brød Reglerne, skulde bøde 200 Kr.²¹⁾. Dernæst erklærede de Lockout. Det var

17) Soc.-Dem. $\frac{23}{5}$, $\frac{28}{5}$, $\frac{20}{8}$, $\frac{11}{7}$, $\frac{17}{9}$ 1880. — Th. Stauning: Danske Tobaksarbejders Organisation, 1921, 15-16.

18) Soc.-Dem. $\frac{5}{5}$ — $\frac{6}{12}$ 1883, den første Overenskomst omtalt $\frac{3}{8}$. — Schovelin 251-52. — Stauning anf. Skrift 16-21.

19) Bidrag 381-92. — Skrivelse $\frac{27}{4}$ 1883 i Pakken F.K. 1883—96, Jernindustriens Arkiv.

20) Forhandlinger $\frac{6}{3}$ 1883 ff. i Kbh. Bødkerlavs Diverse Sager 1781—1890. — Soc.-Dem. $\frac{10}{5}$ 1886.

21) Kbh. Bødkerlavs Diverse Sager 1781—1890, Regler for samtlige Bødkerestre i Lauget under en Arbejdsnedlæggelse, jfr. Lavets Protokol $\frac{7}{4}$ 1884, hvor hver enkelt Mester har underskrevet Betingelserne.

den første store Lockout siden 1871. Den omfattede over 300 Svende, varede over et halvt Aar og endte med Svendenes Nederlag²²⁾. Siden kneb det med at skaffe Priskuranten overholdt²³⁾.

Som Helhed blev den Periode, hvori Arbejderbevægelsen denne Gang gjorde nye Fremstød, ikke langvarig. Endnu opnaede nogle mindre Haandværksfag Indrømmelser, saaledes Drejere, Forgyldere, Glarmestre, Kurvemagere og Ovn-sættere. Vedblivende afsluttedes ogsaa en Del Overenskomster med Enkeltvirksomheder, særlig i Skræderfaget, og Murerarbejds mændene fik Mesterlavet til at gaa ind paa en Priskurant for deres Arbejde. Allerede 1885 satte Omslaget imidlertid ind, og den Begivenhed, som især kom til at præge dette Aar paa Arbejdsforholdenes Omraade, var den store Lockout i Jernindustrien. Under Indtryk af Smede- og Maskinarbejdernes Sejre rundt om paa forskellige enkelte Fabrikker vedtog en nyoprettet Forening af Arbejdsgivere i Jernindustrien i København $\frac{6}{10}$ 1884 en Lovparagraf om, hvor langt man vilde gaa i Indrømmelser. Man besluttede, at man vilde give højere Timebetaling for Overarbejde; men intet Værkstedsreglement turde benyttes, før Fabrikantforeningens Bestyrelse havde billiget det, og man lovede at støtte hinanden overfor Strejker²⁴⁾. Det Fredsforslag, som Fabrikterne under Lockouten fremsatte i November 1885, og som Arbejderne gik ind paa, brød ikke med, hvad Fabrikterne havde vedtaget. Arbejderne fik Overarbejds penge og Fagforeningsretten anerkendt; men deres Hovedfordring om en Minimaltimeløn blev ingenlunde antaget. Hvad hjalp det, at 53 Klejnsmedemestre imens var gaaet ind derpaa, naar de store Fabrikker ikke lod sig bevæge.

Ved Slutningen af 80'ernes Opgangstid var man saaledes ikke meget videre fremme end i 1875. Udenfor Byggefagene forekom Overenskomsterne kun spredt og stykkevis. Af de tre betydeligste Industrifag havde Tobaksindustrien regulære Aftaler; men i Jernindustrien var kun enkelte Forhold gjort til Genstand for Overenskomst, og i Tekstilindustrien kom man ingen Vegne²⁵⁾. Et Fremskridt var det, at Overenskomsterne begyndte at brede sig til Arbejds mændene; men nogle Priskuranter, som Arbejdsmands Forbundet i Begyndelsen af 1885 vedtog for Jord- og Kørselsarbejde, fik næppe nogen Betydning. Mest bemærkelsesværdigt blandt Resultaterne var Møbelsnedkeroverenskomsten af 1883.

Udviklingens videre Forløb blev imidlertid ikke saa lidt forskellig fra, hvad Tilfældet var i 70'erne. Rigtignok satte Krisen ind ligesom dengang; Fagforeningernes Medlemstal gik nedad, og inden længe søgte Arbejdsgiverne at befri sig for de vedtagne Regler. Flere Overenskomster blev ogsaa rokket. Det er nævnt for Bødkernes Vedkommende. I Skræderfaget søgte flere Virksomheder at knibe udenom²⁶⁾. Møllertariffen af 1884 stod meget svagt²⁷⁾. Selv Møbelsnedkernes Aftaler blev illusoriske, fordi deres Fagforenings Medlemstal gik helt ned til 150, og 1889 hed det, at »den store Del af Mestre og Svende har ikke overholdt Regulativet, og i de sidste Par Aar er det til Dels ladet ude af Betragtning«²⁸⁾.

²²⁾ Soc.-Dem. $\frac{23}{5}$ — $\frac{22}{10}$ 1884.

²³⁾ Smst. $\frac{16}{5}$, $\frac{16}{10}$ 1886, $\frac{4}{10}$, $\frac{27}{10}$ 1887. — Lavets Diverse Sager 1781—1890, Skrivelse Jan. 1887. — Bødkernes Fagblad Okt. 1887.

²⁴⁾ Love for Foreningen af Arbejdsgivere i Jernindustrien $\frac{6}{10}$ 1884, U.B.

²⁵⁾ Soc.-Dem. $\frac{25}{1}$, $\frac{27}{1}$, $\frac{30}{1}$, $\frac{6}{2}$, $\frac{16}{2}$, $\frac{20}{2}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{17}{4}$, $\frac{12}{8}$, $\frac{12}{9}$ 1884. — [J. J. Møller & C. Larsen:] Tekstilarbejdernes Fagforening 1873—1923, 40-43.

²⁶⁾ [J. Nielsen m. fl.:] Skræddernes Fagforening af 1873, 1923, 29.

²⁷⁾ Soc.-Dem. $\frac{18}{4}$ 1888, $\frac{3}{4}$ 1890.

²⁸⁾ Fagblad for Snedkere April 1889.

Hos et Par Snedkermestre, hvor de strejkede, klarede man sig godt med Strejkebrydere²⁹). Der eksisterer endog fra 1886 en Udgave af Lønregulativet, der faktisk giver Slip paa Minimallønnen, idet en af Paragrafferne bestemmer, at paa de Værksteder, hvor der er gennemført Priskuranter, træder de i Stedet for Minimallønnen³⁰).

Disse Kendsgerninger forblev dog af mindre Betydning, alt imens de vigtigste Fag opretholdt deres Aftaler. Murer- og Tømrersvendene klarede sig udmærket. Typograferne ligesaa, naar bortses fra, at de ikke tog det strængt med Paragraffen om fuld Beskæftigelse³¹). Virkelig Lønnedsættelse fik efter alt at dømme kun et Faatal af Fagene³²). Formodentlig bidrog det til Arbejdernes Styrke, at Krisen denne Gang udviklede sig hurtigere end sidst. Hvor Arbejdsgiverne forsøgte Lønnedsættelse, kunde Fagforeningerne nu tage Kampen op³³). Selv om Smedekonflikten 1885 havde drænet deres Pengekasser, var de ingenlunde blottet for Midler. I Slutningen af 70'erne havde Arbejderne regelmæssigt savnet Midler til at møde Lønnedsættelserne med Strejke. Nu kunde den Arbejdsgiver, der først vilde beskære Lønnen, regne med en større Udvandring fra sine Værksteder. Selv om Arbejderne tabte nogle af Strejkerne, voldte de altid Ulemper for Arbejdsgiverne.

Nogle af de alvorligste Angreb fra Arbejdsgivernes Side blev forsøgt af De forenede Bygningssnedkermestres Forening (af 1879). De opsagde Priskuranten til April 1887 og vilde have Lønnen 15 pCt. ned. Da det kom til Stykket, vedblev de dog at betale efter de hidtil gældende Satser. Svendene forlangte derefter, at Mestrene hver især skulde skrive under paa, at de vilde overholde Priskuranten, og de Mestre, der nægtede Underskrift, blev mødt med Strejke. Svendene ventede i den Anledning en større Lockout; men heraf blev intet. I Stedet fik de Underskrifterne. Bagefter gik de efter Mestrenes Opfordring til de Fabrikker, der udførte Bygningssnedkeri paa Maskine — dem havde Mestrene ikke sørget for at faa med i Foreningen — og nu maatte Fabrikanterne skrive under³⁴). En større Virksomhed tilhørende Ole Andersen, som man siden 1885 havde haft Særoverenskomst med, maatte tvinges ved Strejke. 1887-Aaret klarede Svendene sig saaledes igennem; men der vedblev at være Uro. I Foraaret 1888 vedtog et Fællesudvalg Udkast til en ny Bygningssnedkerpriskurant³⁵); men det blev forkastet af De forenede Bygningssnedkermestre, og samtidig opsagde Mestrene den gældende Priskurant til $\frac{15}{10}$. Et Mæglingsforsøg fra Snedkerlavet viste sig forgæves. Fagforeningen forsøgte samme Udvej som 1887 og sendte paa ny hver enkelt Mester den gældende Priskurant til Underskrift, men nu uden Held.

²⁹) Soc.-Dem. 5/1, 24/1 1886; 20/1, 17/2, 23/2, 26/2, 31/2, 31/3, 7/10, 12/11 1887. — Fagblad for Snedkere Aug. 1886.

³⁰) Regulativ for Arbejdslønnens Ordning samt for Ordning af øvrige Forhold i Møbelsnedker- og Stolemagerfaget i Kbh. [1886], K.B. — Fagblad for Snedkere Jan., Febr., Marts 1887. — Jfr. Chr. Christiansen: Snedkernes og Stolemageres Fagforening, 1897, 25.

³¹) [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 197.

³²) Jfr., at Jørgen Pedersen i Arbejdslønnen i Danmark 1855—1913, 1930, 276-80, ikke anfører et eneste Eks., maaske undtaget Broløggerne.

³³) Eks.: Soc.-Dem. 13/1 1886 (Smede), 20/1 1886 (Korkskærere), 11/9 og 5/10 1886 (Tobaksarbejdere), 13/2, 22/5 1886 (Pianofortearbejdere), 20/4, 27/4 1887 (Tømrere), 28/10, 11/11 1887 (Bødkere), 2/11 og 8/11 1887 (Skomagere), 13/2 1887 (Børstenbindere).

³⁴) Smst. 10/5, 11/5, 22/7, 23/7 1887. — Fagblad for Snedkere Apr. og Juli 1887.

³⁵) Prisfortegnelse over samt Vejledning for Betalingen af Arbejdslønnen for almindeligt og godt udført Bygnings-Snedkerarbejde i Fyrretræ, vedtaget i Fællesudvalg 25/5 1888, K.B. — C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 166-67.

I Stedet begyndte et Par Firmaer at nedsætte Lønnen. Svaret blev Strejke; men ^{3/11} 1888 enedes Svendenes Strejkekomite med Snedkerlavet om, at der skulde betales efter Priskuranten af 1875, indtil anden Overenskomst var truffet. Arbejdet blev derpaa genoptaget³⁶⁾. Den overenskomstløse Periode kom derfor kun til at vare 20 Dage, og Svendene havde ligesom det foregaaende Aar afslaaet Angrebet.

Blandt de Fag, der maatte finde sig i Lønnedsættelse, blev Malerfaget det vigtigste. Det kneb her at vogte Tariffen af 1884³⁷⁾. Nye Forhandlinger om en Maleroverenskomst begyndte 1886. Skønt adskillige Svende stod udenfor Organisationen, og Mestrene forlangte Hensyntagen hertil, gennemtrufede Fagforeningen, at det blev dens Udvalg, der paa samtlige Svendes Vegne forhandlede med Lavets Udvalg³⁸⁾. Nogen større Glæde fik den imidlertid ikke af det. Adskillige Satser fik Mestrene sat ned, og de almindelige Bestemmelser, hvoraf der optoges mange, bød kun paa begrænset Gevinst. Alligevel kneb det vedblivende med Overholdelsen³⁹⁾. I 1891 skete det endda, at en Dom fortolkede Overenskomstens Ordlyd derhen, at Mestrene ikke behøvede at betale Akkordpriser, men efter Behag kunde nøjes med at give Dagløn⁴⁰⁾. Prislisten var dermed i Grunden uden al Retsgyldighed; men 1893 fik man denne Sag jævnet⁴¹⁾. Ogsaa i andre Henseender viste Overenskomsten Mangler. Dens utilstrækkelige Angivelse af Priser paa Fagets Specialarbejder fik gentagne Gange Svendene til at fremsætte Forslag til en Priskurant for Marmorering. Den ene Gang lod Mestrene selv en Tarif for dette Arbejde trykke; men anden Gang, 1896, vedtog de at omdele Svendenes Udkast iblandt sig uden dog at binde sig til dets Bestemmelser⁴²⁾. Som Udtryk for 1887-Prislistens hele Svaghed kan endelig anføres, at et Udvalg af Svende 1894 udsendte en udførlig Betænkning angaaende en Række Poster i Tariffen⁴³⁾.

Helhedsindtrykket af de magre Aar efter 1885 bliver, at Arbejderne intet vandt; men i stærk Modsætning til forrige Gang formaaede de saa nogenlunde at forsvare, hvad de havde vundet. De bevarede derfor Modet og samlede Styrke til de kommende Kampe.

De store Kampe i Hovedstadens Haandværk omkring 1890.

Ikke saa snart var den værste Del af 80'ernes Krise overstaaet, før Arbejderne fortsatte Angrebene for at forbedre deres Kaar. Baade blandt Arbejdere og Arbejdsgivere styrkedes Organisationerne nu betydeligt, og navnlig i Haandværksfagene førte det nye Fremstød til kraftige Brydetag mellem Parterne.

³⁶⁾ Soc.-Dem. ^{26/7}, ^{5/8}, ^{2/9}, ^{21/9}, ^{22/9}, ^{28/9}, ^{30/10}, ^{4/11}, ^{6/11} 1888. — Fagblad for Snedkere Aug.—Nov. 1888.

³⁷⁾ C. M. Loldrup: Malernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1906, 27.

³⁸⁾ Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, ^{12/3}, ^{24/3} 1886. — Soc.-Dem. ^{2/5} 1886.

³⁹⁾ Fagtidende for Malere Okt. 1888. — Soc.-Dem. ^{31/5}, ^{1/6}, ^{5/10} 1889.

⁴⁰⁾ Smst. ^{4/12} 1891. — Det paagældende Sted i Overenskomsten lød: »Alt Arbejde søges udført i Akkord; hvor dette ikke kan ske, bliver Betalingen ifølge forudgaaet Aftale mellem Mester og Svend.«

⁴¹⁾ Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, ^{28/8} 1893. — C. M. Loldrups anf. Festskrift 1906, 64-66. — I Malerlavet findes et Optryk af Priskuranten, dateret 1892 (tr. hos Th. Nielsen), og eet dateret 1891 (tr. hos Henriksen, Svendenes Bogtrykker), med indheftet Meddelelse fra Fagforeningen Jan. 1893.

⁴²⁾ Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, ^{28/4} 1896. — C. M. Loldrups anf. Festskrift 1906, 60-62.

⁴³⁾ Betænkning fra Malernes Fagforenings Prislisteudvalg, 1894, K.B.

Fortravet i dette nye Fremstød udgjorde Bagere og Skomagere. Allerede i Efteraaret 1887 begyndte Bagerne med at bringe Kost og Logi til Ophør hos de fleste Mestre i København. En for en skrev Mestrene under derpaa, og kun enkelte Steder blev det nødvendigt at strejke¹⁾. For Skomagersvendene lykkedes det nu for første Gang at faa Lavet til at forhandle i Fællesudvalg. Resultatet blev en Minimumspriskurant, vedtaget af begge Organisationer og gyldig fra ²⁹/₄ 1888. Kun de Mestre, der stod udenfor Lavet, fik Priskuranten forelagt til personlig Underskrift. Gennemførelsen krævede Strejke hos en lang Række genstridige Mestre²⁾. Særlig haardnakket blev Strejken hos Heegaard, der bl. a. førte til en Overenskomst mellem Lav og Fagforening om, at Skomagernes Fag-skole ikke maatte udføre Arbejde for de Mestre, hos hvem Fagforeningens Medlemmer strejkede.

Hovedslaget kom, som man kunde vente, til at staa i Snedkerfaget. Skærmydslerne 1887 og 1888 var Forspil hertil. Den afgørende Kamp kom 1889. Det var nu Svendene, der havde opsagt Bygningssnedkerpriskuranten. De vilde ved denne Lejlighed slaa et Slag for at opretholde Haandarbejdet over for Maskinarbejdet. De forlangte derfor 15 pCt.s Forhøjelse for alt Opstillingsarbejde, hvad enten det drejede sig om maskin- eller haandbehandlet Arbejde; derimod vilde de gaa ind paa 20 pCt.s Nedsættelse for Haandudførelsen af selve Dørene og Vinduerne. Dette var beskedent, eftersom det forkastede Priskurantforslag af 1888 gav meget bedre Vilkaar. ¹⁷/₆ 1889 fremsatte de nu Kravene overfor De forenede Bygningssnedkermestre; men fik kun et undvigende Svar med Forslag om ny Udvalgsforhandling. Dette ansaa Svendene for Omsvøb, og efter at de først havde sikret sig Tilsagn om Støtte fra De samvirkende Fagforeninger, lod de over 100 Svende strejke hos 7 Mestre, der ikke vilde antage Svendenes Forslag. Som det var formuleret, var det en Strejke for at opnaa Lønreduktion, men med den Bagtanke at redde Arbejds mængden i Faget³⁾. Set under denne Synsvinkel kom Kampen temmelig sent. Det hedder sig, at Bygningssnedkernes Antal i København allerede var gaaet ned under Halvdelen. Dette er dog vel overdrevet. 1885 var der ca. 1250 Medlemmer i deres Fagforening; 1892 fandtes der i alt Fald 900 Bygningssnedkere i Byen⁴⁾.

En indviklet Konflikt paafulgte. Snedkerlavet, som i de foregaaende Aar havde holdt sig noget tilbage og ladet De forenede Bygningssnedkermestre klare Paragrafferne, forsøgte at mægle. Et Fællesudvalg traadte sammen. Lavet foreslog Revision af Prisfortegnelsen, og Svendene var til en vis Grad imødekommende. De foreslog nemlig, at de 20 pCt.s Fradrag skulde træde i Kraft straks, men de 15 pCt.s Tillæg først fra ¹⁵/₇. Dette var dog formodentlig det Tidspunkt, da Opstillingen af Snedkerarbejde ret skulde tage Fart i de Ejendomme, som skulde staa færdige til Oktober Flyttedag. Mestrene foreslog i Stedet ¹⁵/₆, afgjort det Tidspunkt, da den væsentlige Del af Opstillingen var forbi⁵⁾. Fagforeningen ventede til Dels Støtte hos Lavet, hvis mange Smaamestre havde lige saa megen Grund som Svendene til at se skævt til Maskinerne. De forenede Bygningssnedkermestre bestemte sig imidlertid for Lockout fra ¹¹/₆⁶⁾. Endnu et Forsøg

1) Soc.-Dem. ²⁵/₉—²⁵/₁₂ 1887.

2) Smst. ²⁵/₄—¹⁸/₈ 1888.

3) Smst. ²⁸/₅ 1889; jfr. smst. ⁵/₆ 1889.

4) Fagblad for Snedkere Aug. 1885. — Soc.-Dem. ⁹/₇ 1889. — M. Rubin: Arbejds lønnen i Kbh. 1892, 1893, 51.

5) Soc.-Dem. ⁵/₆ og ⁷/₆ 1889, jfr. smst. ⁷/₂ og ⁹/₇ 1889.

6) Smst. ⁷/₆, ⁹/₆, ¹²/₆ 1889.

paa Forlig strandede. Mestrene vilde herved kun give Svendenes Udvalg et Kvarter til at overveje et Forslag om $7\frac{1}{2}$ pCts Tillæg for Opstilling. I Virkeligheden var de i højt Krigshumør. Deres Fører Andreas Jensen antydede, at man i det hele taget helst vilde være fri for enhver Form for Prisliste og det dermed følgende »Vrøv«. Bagved denne Selvsikkerhed stod en Fællesforening af Arbejdsgivere⁷⁾, der lededes af Fabrikant Hüttemeier, som 1885 havde anført Arbejdsgiverne under Smedelockouten. Svendene opfattede derfor Kampen som et Forsøg paa overhovedet at komme Fagbevægelsen til Livs⁸⁾. En Tid hørtes der Rygter om Lockout i alle Byggefag, og Arbejderne begyndte at ruste sig⁹⁾. En Storlockout blev vel ikke stillet paa Benene; men fra $\frac{1}{7}$ lukkedes ogsaa Møbelsnedkerværkstederne, og der var da 11—1200 Svende ledige¹⁰⁾.

Arbejdsgivernes Stilling var dog ikke stærk. Blandt Bygningssnedkermestrene faldt hurtigt nogle fra, aabnede deres Værksteder og skrev under paa Svendenes Krav¹¹⁾. Ligeledes kom Møbelsnedkerlockouten kun til at omfatte 31 større Værksteder, medens 50, »væsentligst Smaamestre«, vedblev med Arbejdet. Siden lykkedes det at faa enkelte af de 50 til at slutte sig til Lukningen, idet man truede dem med at ødelægge deres Kredit og Afsætningsmuligheder¹²⁾; men afgørende blev det nok, at Mestrene, da de kom ind i Juli, meget ønskede at faa deres Bygningsarbejde udført. $\frac{11}{7}$ tilbød Foreningen af Arbejdsgivere Forhandling, og i et Fællesudvalg med Borgmester Hansen som Leder sluttedes da $\frac{13}{7}$ en Overenskomst, hvorved Lockouten hævedes for Bygningssnedkerne. Betingelserne var 10 pCts Tillæg for Opstillingsarbejde fra $\frac{1}{8}$ og Revision af Priskuranten af 1875 inden Aarets Udløb¹³⁾. Den ny Priskurant blev gyldig fra $\frac{10}{1}$ 1890.

Møbelsnedkerkonflikten vedblev derimod. Fagets Svende havde paa Forhaand ønsket deres Kaar forbedret, og $\frac{14}{7}$ besluttede de, at de ikke vilde genoptage Arbejdet, før Regulativet af 1883 igen var sat i Kraft, vel at mærke med den Ændring, at Minimallønnen blev forhøjet til 30 Øre pr. Time. Mestrene hævdede over for dette, at ifølge Overenskomsten af $\frac{13}{7}$ var Lockouten hævet ogsaa for Møbelsnedkerne, og naar disse nu vedblev at strejke, var det Brud paa Overenskomsten; men Svendene fastholdt, at Bygningssnedkernes Overenskomst ikke kom dem ved¹⁴⁾. De ansaa sig for uskyldigt sat paa Gaden, og flere Forsøg fra Snedkerlavets Side paa at opnaa Fred slog fejl. Mestrene kunde ikke faa deres Kolleger i de øvrige Byggefag til at aabne Storlockout, og selv Snedkerafdelingen under »Arbejdernes Værn« deltog i Strejken¹⁵⁾. De maatte derfor bøje af. Under en Assessors Ledelse sluttedes $\frac{1}{8}$ en Overenskomst, der gav Svendene Ret. Baade Lønningsregulativet og Værkstedtsreglementet skulde underskrives af samtlige Mestre. $\frac{10}{8}$ havde 140 skrevet under, og ved Strejke tvang man de

7) Smst. $\frac{7}{6}$, $\frac{12}{6}$, $\frac{14}{6}$, $\frac{15}{6}$, $\frac{16}{6}$, $\frac{18}{6}$, $\frac{30}{6}$, $\frac{2}{7}$ 1899.

8) Smst. $\frac{15}{6}$, $\frac{19}{6}$, $\frac{20}{6}$ 1889. — Jfr. Ugeblad for Danmarks Højre-Foreninger $\frac{12}{7}$ 1889.

9) Soc.-Dem. $\frac{22}{6}$, $\frac{26}{6}$, $\frac{28}{6}$, $\frac{30}{6}$, $\frac{2}{7}$ 1889.

10) Smst. $\frac{30}{6}$, $\frac{3}{7}$, $\frac{7}{7}$ 1889, jfr. $\frac{4}{10}$ 1889.

11) Smst. $\frac{19}{6}$, $\frac{20}{6}$, $\frac{21}{6}$, $\frac{28}{6}$, $\frac{27}{6}$, $\frac{9}{7}$, $\frac{11}{7}$ 1889.

12) Smst. $\frac{3}{7}$, $\frac{7}{7}$, $\frac{9}{7}$ 1889.

13) Smst. $\frac{12}{7}$, $\frac{14}{7}$ 1889.

14) Smst. $\frac{18}{7}$, $\frac{17}{7}$, $\frac{18}{7}$ 1889. — Fagblad for Snedkere Juli 1889. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokol 1862—97, $\frac{1}{7}$, $\frac{15}{7}$, $\frac{22}{7}$ 1889. — Samme Lavs Dokumenter.

15) Soc.-Dem. $\frac{18}{7}$, $\frac{20}{7}$, $\frac{24}{7}$, $\frac{3}{8}$, $\frac{4}{8}$ 1889. — Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokol 1862—97, $\frac{22}{7}$ 1889.

sidste dertil; ialt skrev 164 under¹⁶). En vældig Sejr var saaledes vundet for Fagbevægelsen, saa meget mere bemærkelsesværdig som det var første Gang, De samvirkende Fagforeninger i København havde været i Ilden. Fællesforeningen af Arbejdsgivere døde snart efter Nederlaget¹⁷).

Man kunde nu vente god Fremgang for Arbejdernes Sag, og rundt om opstod ogsaa Røre; men Resultaterne blev ikke iøjnefaldende. Fag, der stod Snedkerne nær, som Gelændersnedkere og Drejere fik vel nye Overenskomster; men Konjunkturerne gik kun langsomt op, og selv om den nævnte Fællesforening forsvandt, styrkedes Arbejdsgiverorganisationerne stadig. Arbejdernes næste Forsøg paa at opnaa en større Gevinst mødte derfor alvorlig Modstand. Talen er her om Murersvendenes Kamp 1890 for at faa forkortet Sommerarbejdstiden fra 10 til 9 Timer, en Reform ligesaa vidtgaende som Slavetimens Afskaffelse i 70'erne. Allerede 1888 havde Svendene søgt Lavet derom. I Juni 1889 nedsatte de et Udvalg, som i Januar 1890 fremlagde Forslag til en ny Priskurant med betydelige Lønforhøjelser, der skulde gennemføres samtidig med Arbejdstidsforkortelsen. Et Fællesudvalg enedes derpaa om en 10 Timers Arbejdsdag for en Dagløn af 4 Kr. Samme Betingelser var i Mellemtiden vedtaget i Tømrerlavet; men Murersvendene forkastede det. Det var netop det første Aar, Majdemonstrationen afholdtes for 8-Timers Dagens Gennemførelse. ¹²/₈ begyndte da en stor Murerstrejke, netop som Sommerens Murerarbejde rigtig stod for¹⁸). Strejken omfattede straks 1800 Svende, men gjorde desuden Murerarbejds mænd og andre Byggefags Svende ledige. Tømrersvendene erklærede Sympatistrejke, og endnu længe efter Konflikts Ophør gik 250 Bygningssnedkere ledige¹⁹). 16 Murermestre underskrev straks Svendenes Fordringer; men Mesterlavet søgte derefter at hindre Frafaldet ved at true de Leverandører, der forsynede de arbejdende Mestre, med, at de ikke i længere Tid vilde købe hos dem. Mestrene optraadte i det hele taget med stor Fasthed og opretholdt en gensidig Understøttelsesforening, en »Mestrenes Strejkekasse«, og Svendene, som havde troet, at de paa den Aarstid kunde sejre hurtigt, blev snart udmattede. Samtidig var der en stor Murerstrejke i Tyskland²⁰). I Løbet af 2 Maaneder var den danske Strejke fuldstændig tabt, og Mestrene dikterede Fredsbetingelserne²¹). Priskuranten af 1883 skulde bestaa uforandret. Alle Svende skulde melde sig ind i Fagets Sygekasse. Nye Arbejdere skulde møde med Arbejdsseddel. Strejkebrydere maatte ikke forulempes, og navnlig skulde Svendene overholde en »Arbejdsorden paa Byggepladserne«, der bl. a. forbød Drikkeri, Rygning og Modtagelse af Besøg i Arbejdstiden. ²⁴/₇ genoptoges Arbejdet, og denne Gang saa det ud, som om det var Arbejdsgiverne, der havde vundet den store Sejr. Lavet hoverede dog ingenlunde, formanede tværtimod

¹⁶) Soc.-Dem. ²⁴/₇, ²/₈ (Optryk af det vedtagne Regulativ), ³/₈, ⁹/₈—¹⁵/₈, ²⁵/₈, ²⁷/₈, ¹/₉, ³/₉, ¹⁹/₁₁ 1889. — Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol ⁹/₈ 1889.

¹⁷) Soc.-Dem. ⁴/₁₀ 1889. — Bidrag 391-93.

¹⁸) Ugeblad for Bygningshaandværkere ¹⁵/₈ 1890. — Soc.-Dem. ⁹/₅, ¹¹/₅, ¹³/₅, ¹⁴/₅ 1890. — Samlede Beskrivelser af Konflikten i Ch. Meyersahm m. fl.: Murersvendenes Understøttelsesforenings 25 Aars Jubilæum [1905], 25-26 og C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 300-04.

¹⁹) Soc.-Dem. ¹¹/₆, ³⁰/₆ 1890.

²⁰) Smst. ¹⁷/₆, ¹¹/₆, ²³/₇ (skal være ²²/₇), ²⁷/₇ 1890. — Love for Murerstrenes Understøttelsesforening, stiftet ¹⁹/₆ 1890, K.B.

²¹) Soc.-Dem. ³/₇, ⁸/₇, ¹²/₇, ¹⁵/₇, ¹⁶/₇, ¹⁷/₇, ²²/₇ 1890.

sine Medlemmer til at vise den yderste Ro og Besindighed²²⁾. Sejrssikkerhed var der slet ikke at spore. Da Svendene kort efter modsatte sig Brugen af Arbejdssedlerne, vedtog Lavet at ophøre med at kræve dem fra $\frac{1}{2}$. Derefter vedtog Svendene at opsiges Arbejdsordenen til Ophør straks — der var ingen Opsigelsesfrist fastsat. Lavet protesterede formelt; men i Løbet af kort Tid forsvandt den aldeles²³⁾. Da en Mester 1891 afskedigede 15 Mand for Overtrædelse deraf, endte det med, at han ikke alene maatte genantage dem, men ogsaa skrive under paa, at hos ham gjaldt Arbejdsordenen ikke. Mestrene havde saaledes ikke formaaget med deres Sejr at gøre Arbejdsbetingelserne strengere; men de havde indtil videre hindret Svendebevægelsen i at gøre Fremskridt.

Som Forholdene var, kan det dog ikke undre, at det endnu en Gang kom til Krise i Snedkerfaget. At Møbelsnedkermestrene var ilde tilfreds siden 1889, siger sig selv, og det fortælles, at nogle af dem begyndte at afskedige ældre Arbejdere under Paaskud af, at de ikke kunde tjene Minimallønnen²⁴⁾. Deres Forsøg 1890 paa at faa ændret Lønningsregulativet slog fejl²⁵⁾; men omkring $\frac{1}{2}$ 1891 opstod en meget ejendommelig Affære, idet 27 Møbelsnedkermestre fandt paa at indgive et Cirkulære til Fagets Voldgiftsret, hvori de skrev under paa, at de ikke vilde betale efter Regulativet. Nu indeholdt Overenskomsten af 1889 den Bestemmelse, at den kun gjaldt, naar den overholdtes af samtlige Mestre; men de 27 Mestre hævdede, at paa nogle Værksteder overholdt hverken Mestre eller Svende Regulativet, paa andre fremstillede Mestre med Hjælp af Lærlinge Møbler saa billigt, at man ikke kunde konkurrere dermed, naar Regulativet skulde overholdes. Ligesaa klagede de over, at meget billige Møbler kom ind fra Provinsen. Videre fandtes der i Regulativet den Bestemmelse, at alle Stridigheder om Regulativet skulde afgøres af Fagets Voldgiftsret. Altsaa var det formelt rigtigt at indgive Sagen til Voldgiftsretten. Opmanden, Overretsassessor Bøggild, erklærede, at naar nogle Mestre ikke vilde overholde Regulativet, var det ugyldigt, og i Overensstemmelse hermed afgav Voldgiftsretten sin Kendelse²⁶⁾. En saadan Afgørelse kunde vel formelt se forsvarlig ud, men var i alle praktiske Henseender i Strid med Skik og Brug og sund Fornuft ved Ordningen af Arbejdsforhold. Svendene havde nemlig erklæret Strejke hos de 27 Mestre. 6 af dem havde atter skrevet under paa, at de vilde overholde Regulativet; men 40—50 Svende strejkede hos Resten. I 1889 havde Mestrene været tilfreds, naar blot Fagforeningsmedlemmerne strejkede hos dem, der ikke vilde give Minimalløn; men nu slog de altsaa om og henviste til de Værksteder, der beskæftigede Strejkebrydere, og Lavet modtog Voldgiftskendelsen med aabne Arme.

Hvis Kendelsen skal anses for gyldig, maa man fastslaa, at Regulativet aldrig har været retslig gyldigt, forsaavidt som der sikkert hele Tiden var enkelte uorganiserede, der arbejdede under Overenskomstens Takst. I denne mærkværdige Situation stod Svendene da ogsaa fast sammen. Mestrene vedtog, at bortset fra Bestemmelsen om Minimallønnen skulde Regulativet vedblive at

²²⁾ Cirkulære Nr. 1 fra Mestrenes Understøttelsesforening ²²/₇ 1890 i C. Lichts Pakke Lavssager.

²³⁾ Soc.-Dem. ¹⁵/₄ 1891. — Ch. Meyersahm m. fl.: Mursvendenes Understøttelsesforenings 25-Aars Jubilæum, 1905, 34-36.

²⁴⁾ Trækfuglen ¹/₁ 1890.

²⁵⁾ Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol ²⁰/₁ 1890. — Soc.-Dem. ¹/₃ 1890.

²⁶⁾ Smst. ³/₂, ¹⁰/₂, ¹¹/₂, ¹²/₂ 1891.

gælde²⁷⁾); men Svendene strejkede efterhaanden hos alle, der ikke betalte Mini-malløn. Dette blev en af de bitreste Fagkampe, der er ført. Alle mulige Former for Politiforbud blev paakaldt. De samvirkendes Leder J. Jensen manede til Forsigtighed med at aabne nye Strejker²⁸⁾. I Maj besluttede Møbelsnedkerne saa vidt mulig at sende de ledige bort fra Byen. Efterhaanden kunde man imidlertid spore aabenbar Strid mellem Mestrene. De af dem, der havde underskrevet, søgte at mægle, omend forgæves; men i Juli kunde Svendenes Fagblad bringe Lister, der viste, at henvend Halvdelen af Mestrene var gaaet ind paa Regulativet, og flere skrev efterhaanden under. I September fastslog Svendenes Generalforsamling dets Gyldighed. I Oktober manglede ganske vist endnu Underskrift fra de to Femtedele af Mestrene; men Svendene følte sig nu nogenlunde ovenpaa, eftersom de havde faaet alle deres strejkende anbragt²⁹⁾. 200 Svende havde dog maattet forlade Byen, d.v.s. op imod Tredjedelen af Møbelsnedkersvendene, og adskillige Strejkebrydere var i Arbejde. Allerede i August nævnes 45. Nogen egentlig Sejr vandt Svendene derfor ikke.

Endnu holdt Fagforeningsmedlemmerne sig vel en Tid borte fra de Mestre, der ikke underskrev; men straks efter Nytaar 1892 vedtog de at arbejde paa Værksteder, hvor der stod Strejkebrydere³⁰⁾. Man var da kommet over Opsigelsesfristen for Priskuranten for dette Aar og blev noget dristigere. I det følgende Aar satte Arbejdsløsheden ind, saa større Stabilitet blev der næppe over Fagets Forhold i den Periode.

Ogsaa de andre træbearbejdende Fag havde deres Vanskeligheder. I Møllebyggerfaget sluttede en Lockout 1891 ganske vist med en Overenskomst; men i Virkeligheden havde Svendene lidt et Nederlag, og deres Fagforening gik snart efter i Stykker³¹⁾. Bygningssnedkerne fik $\frac{2}{3}$ 1891 vedtaget en revideret Udgave af Priskuranten for maskintilvirket Arbejde; men nogen stor Udbredelse menes den ikke at have faaet, fordi der til Dels blev arbejdet med særlige Priser for hvert enkelt Værksted³²⁾. Savværksarbejderne fik efter en ny Konflikt paa førnævnte Ole Andersens Fabrik i et Fællesudvalg udarbejdet en Priskurant, der blev vedtaget af Snedkerlavet $\frac{2}{3}$ 1892; men kort efter skete stort Frafald fra deres Forening, og Tariffen blev ofte brudt³³⁾.

Vender man sig til de øvrige Fag, saa foregik der vel fra 1890 en livligere Virksomhed end hidtil for Afslutning af Overenskomster; men de reelle Resultater deraf var ofte lige saa smaa som i de træbearbejdende Fag. Fremfor andre Fag samlede Skræderne i den nærmest følgende Tid Interessen om sig. Lige siden 1881 havde de søgt og opnaaet Overenskomster med talrige Enkeltfirmaer. Fra 1884 anvendte de det System at danne Værkstedsklubber, hvis Ledere udarbejdede Priskurantforslag. Naar et saadant Forslag var anerkendt af Fagforeningen, blev det forelagt for Principalen, og hvis han ikke straks gik

²⁷⁾ Smst. 14/2 1891.

²⁸⁾ Jfr. Kbh. Børstidene 29/4, 14/5 1891; Soc.-Dem. 13/5, 15/5 1891.

²⁹⁾ Smst. 14/5, 16/5, 27/5, 24/6, 11/7, 17/7, 4/8, 4/10 1891. — Fagblad for Snedkere Juli—Okt. 1891.

³⁰⁾ Martin Petersen: Snedkernes og Stolemagerens Fagforening 1872—1922, 93. — Fagblad for Snedkere Jan. 1892 anfører ikke mere, at de og de Værksteder er lukket for Medlemmer af Snedkerforbundet.

³¹⁾ Soc.-Dem. 8/10, 14/10, 17/10 1890, 31/1 1891. — Samarbejdet 15/5 1895. — Bidrag 243.

³²⁾ Martin Petersen: Bygningssnedkernes Fagforening gennem 50 Aar, 1922, 83.

³³⁾ Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforeningsprotokol 1890—99, 23/9 1890, 6/3 1892. — Soc.-Dem. 16/4, 26/5 1891. — Fagblad for Snedkere Maj 1891.

ind derpaa, samlede Klubbens Medlemmer og forlod Arbejdet i Flok og Følge, for at man kunde holde Øje med, at ingen svigtede. Systemet viste sig meget virksomt. En betydelig Lønforhøjelse, der nævnes indtil 40 pCt., blev fremkaldt paa faa Aar. I Skrædermestrenes Jubilæumsskrift hedder det: »Det var ligefrem Slagteri, men kun een ad Gangen; det dreves til at kunne gøre 3 Mestre færdige paa een Dag«³⁴). Langt om længe begyndte ogsaa Arbejdet for at opnaa ensartede Lønninger. Fra 1888 søgte Svendene at faa gennemført ensartet Priskurant for Leverancer til Staten, fra 1889 ligesaa for Lagerarbejde, d. v. s. Forfærdigelsen af det Tøj, der solgtes færdigst fra de store Forretninger. Lønnen herfor var meget lav, fordi Udbyttene tiltog sig Arbejdet³⁵). De større Mestre havde 1885 sluttet sig sammen i Skrædermestrenes Værneforening, efter Sigende fordi Skrædermesterforeningens Formand var Socialist. De opstillede en Maksimumspriskurant, der ikke maatte overskrides af Mestrene, og ved en Lockout 1891 satte de sig i Respekt hos Svendene³⁶). I August 1892 henvendte Skræderforbundet sig imidlertid til 8 Lagerforretninger, og i September fik man de 6 til at skrive under paa bedre Vilkaar; men de 2 tilbageblevne (Bigler, Zachariæ) gik til Værneforeningen, og ved dens Hjælp blev der nu oprettet en Forening af Fabrikanter af Herreklæder, hvorefter 7 af Firmaerne opstillede en Priskurant, som de forlangte, Svendene skulde gaa ind paa. Kun eet Firma stod ved sin Underskrift. Svendene vilde dog ikke bøje sig, og Nytaar 1893 kom det til en Lockout, som sluttedes $12\frac{1}{2}$ ved Overenskomst mellem Skræderforbundet og den nye Fabrikantforening. Svendene proklamerede en Sejr; men de opnaaede Takster var ikke straalende³⁷). Saa fast stod Svendene dog, at de samtidig kunde optage Arbejdet for at faa ensartede Lønninger for det bestilte Arbejde, som endnu udgjorde den overvejende Del af Fagets Produktion. Tidlig paa Aaret 1892 vedtog de at tilvejebringe et Udkast dertil, og efter Forhandling i Fællesudvalg forelaa Priskuranten færdig midt under Lagerkonflikten³⁸). Den blev vedtaget af Fagforeningen saavel som af Skrædermesterforeningen og fik Gyldighed fra $\frac{1}{4}$ 1892. Den delte Mestrene i 3 Takstklasser efter Finheden af det Arbejde, de leverede, Klasse 2 og 3 hver med en A- og B-Takst. Nogle Mestre kom til at betale højere, andre lavere; som Helhed vandt Svendene næppe stort; men Guerillaen kunde ophøre.

Som Haandværksfag, der opnaaede Overenskomster i Begyndelsen af 90'erne kan iøvrigt nævnes Blikkenslagerne, Stenhuggerne og Sejlmagerne 1890, Tapetsererne og Hattemagerne 1891, Stukkatørerene 1892, Brolæggerne og Bødkerne 1893. Tapetsererpriskurantens Gennemførelse skal efter Sigende være blevet lettet derved, at Oldemanden C. T. Rothmann støttede Svendene, og da han tillige var Direktør i Handelsbanken, kunde han tvinge andre Mestre til at give efter ved at true dem med at tage Kreditten fra dem³⁹). Mestrenes Utilfredshed med Priskuranten var ikke ringe; men det lykkedes dog Svendene i Foraaret 1892

³⁴) [Jens Nielsen m. fl.:] Skræddernes Fagforening af 1873, 1923, 24-29. — Foreningen af Fabrikanter af Herreklæder 1892—1917, 6.

³⁵) Nordisk Skræder-Tidende $10\frac{1}{1}$ 1893.

³⁶) Soc.-Dem. $2\frac{1}{4}$, $25\frac{1}{4}$, $30\frac{1}{4}$ 1890.

³⁷) Nordisk Skræder-Tidende $10\frac{1}{2}$ 1893.

³⁸) [Jens Nielsen m. fl.:] Skræddernes Fagforening af 1873, 1923, 26-29, 84-96.

³⁹) Soc.-Dem.: $4\frac{1}{10}$, $21\frac{1}{10}$, $23\frac{1}{10}$ 1891. — Nordisk Sadelmager & Tapetserer-Tidende $1\frac{1}{9}$, $1\frac{1}{10}$, $1\frac{1}{12}$ 1891, $1\frac{1}{1}$, $1\frac{1}{2}$ 1892. — Udkast til Priskurant for Tapetserer- og Decorationsarbejde, 1891, U.B.; i Sadelmagerlavet haves et Eksempel heraf med Supplement og Ændringer af $6\frac{1}{10}$ 1891, altsaa Priskuranten i den Skikkelse, der virkelig blev gennemført.

at faa 115 af 140 Mestre til paa ny at underskrive. Bødkersvendene havde egentlig planlagt Gennemførelsen af deres nye Priskurant til Foraaret 1892; men Mestrene havde faaet Nys om Sagen og ladet en Mængde Arbejde forfærdige, saa de kunde pege paa, at deres Lagre var velforsynede⁴⁰). I Aarets Løb gennemførte Svendene imidlertid en omfattende Ordning af Forholdene i Provinsen, og da de kom igen med deres Fordringer 1893, maatte Mestrene op med 10 pCt.s Lønforhøjelse fra $\frac{1}{3}$, og Priskuranten blev derefter revideret, saa de nye Takster kunde træde i Kraft $\frac{1}{3}$ 1894⁴¹). Flere af de nævnte Overenskomster led af den Svagthed, at de kun gjaldt hos de egentlige Haandværksmestre, men ikke naar Fagets Arbejdere fandt Anvendelse paa Fabrikker. Bødkerne satte sig 1894 i Bevægelse for at rette denne Skavank; men Blikkenslagerne maatte f. Eks. vente adskillige Aar efter Gennemførelsen af 1890-Priskuranten, før de kom til Rette med Fabrikkerne.

Til de mest interessante Træk i disse Aars Arbejdshistorie hører, at Arbejdsmændene nu begyndte at optræde med virkelig Kraft. Murerarbejdsmændene fik deres Priskurant fornyet til $\frac{1}{4}$ 1891. Sandgraverne fik samme Aar baade Lønforhøjelse og Priskurant. I April 1892 fandt en stor Strejke Sted af Jord- og Betonarbejdere samt Kuske. Ialt deltog 4000. Resultater blev Overenskomster med en Vognmandsforening »Prøven« og med Entreprenørforeningen, hvorved sikredes en Løn af 30 Øre i Timen og 2,50 Kr. som laveste Vinterdagløn, desuden en Priskurant for Grundudgravning.

Selv om Arbejdernes materielle Udbytte af Fagkampen i disse Aar paa mange Punkter var ringe, kan man ikke se bort fra, at Hovedstadens Fagforeninger i den Tid udbyggede deres Stilling overordentlig. Ikke blot voksede de i Medlemstal, men navnlig maatte Arbejdsgiverne anerkende deres Ret til at optræde paa Arbejdernes Vegne, og deres Pengekasser fik stærkt forøgede Midler. Alle Angreb paa deres Eksistens lykkedes det at afslaa, og alle Forsøg paa at forringe Arbejdskaarene strandede, endskønt de økonomiske Forhold var ganske trykkende. En Række Fag, der ikke før havde haft Overenskomst, fik det nu, og de ældre Overenskomster blev gennemgaaende udvidet med talrige nye Bestemmelser, saa de kom til at behandle flere Sider af Arbejdsforholdene. En Grundvold var lagt, saa man kunde bygge videre derpaa, og under De samvirkende Fagforeningers Overledelse stod Arbejderbevægelsen parat til at søge Gevinster af mere haandgribelig Art.

Industrifagene kommer med i København.

80'ernes Tiaar igennem vedblev de fleste Industrigræne at undgaa Overenskomster af vidererækkende Indhold. Udover Tobaksarbejdere og Typografer opnaaede kun Handskemagerne saadanne Aftaler, idet de ved Lønbevægelser 1888—89 fik Overenskomster med de fleste Enkeltfirmaer. Hos det største Firma, N. F. Larsen & Sønner, hvor de strejkede fra Marts 1889, opnaaede de dog først en Ordning 1898¹).

Fra 1890 begyndte en noget livligere Virksomhed; men i første Omgang var det de samme Fag som i 80'erne, der trængte paa. Saaledes Tobaksarbejderne.

⁴⁰) Soc.-Dem. $\frac{19}{1}$ og $\frac{19}{3}$ (Avertissementer), $\frac{19}{4}$ 1892.

⁴¹) Ifølge Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiarbetare-Tidende Juni 1894 blev Priskuranten trykt paa Svendenes Foranledning med Noter, der forargede Mestrene.

¹) P. Knudsen: Handskemagerforeningen af 1875, 1900, 7.

Den Løn, som de 1883 havde faaet indrømmet, var ikke i Længden kommet til at gælde for Hjemmearbejderne. De forlangte nu almindelig Lønforhøjelse, Minimalløn og ens Løn for Mænd og Kvinder. Minimallønnen skulde dog ikke være højere end 1883. I Løbet af en Maaned gik 36 Fabrikker ind paa at opfylde disse Krav; men hos 3 Fabrikanter maatte de strejke til langt ind i 1891²⁾. Typograferne begyndte ogsaa den fornyede Drøftelse af deres Forhold 1890; men først i April 1892 blev deres nye Overenskomst vedtaget, og den skulde ikke træde i Kraft før $\frac{1}{10}$. Modsat de tidligere Aftaler i Bogtrykkerfaget kom den ikke blot til at gælde Sættere, men ogsaa Trykkere. Endnu gjaldt den kun Bogtryk; men fra 1890 begyndte Overenskomsterne at gro frem med Avistrykkerierne enkeltvis, og Overenskomsten af $\frac{11}{11}$ 1898 kom til at gælde begge Grene af Faget. Ejendommeligt for Overenskomsten af 1892 var det, at der skulde betales svære Bøder, hvis den ikke blev overholdt; i Praksis blev det dog aldrig til noget med Betalingen³⁾.

Rundt om holdt Overenskomsterne efterhaanden deres Indtog paa enkelte større Fabrikker, siden flere og flere Steder, saa de til sidst kom til at udgøre en hel Springflod. Eksempelvis kan nævnes Arbejdsmandenes Aftaler med Tuborg 1891, med Christiansholms Fabrikker 1890 og 1892, med Kastrup Gødningsfabrik 1892 og med Frederiksholm Teglværk 1895. Paa Kastrup Glasværk fik de deres Fagforeningsret anerkendt 1891 og opnaaede 10 pCts Lønforhøjelse; nye Forhøjelser fulgte 1894, 1896 og 1898, stadig dog formelt ved Fabriksledelsens Beslutning, og først i 1900 afsluttedes en lovformelig Overenskomst. Som overalt i Overenskomsternes Historie konstateres en gradvis Udvikling.

Med Tiden kom Aftalerne til at omfatte hele Industrifag. I det foregaaende Afsnit er berørt, hvorledes Savværksarbejdere, Bødkere og Blikkenslagere, der delvis arbejdede i Industrien, bestræbte sig for at gøre Lønnen ensartet. Særlig Opmærksomhed fæster sig i den første Del af 90'erne ved Skotøjsarbejderne. Det forlyder, at de fik deres første Aftaler i 1888; men først 1890 hører man nærmere, og endnu var der ikke Tale om fuldt formel Overenskomst. Den Priskurant, som indførtes i April det nævnte Aar, blev ganske vist til under Fagforeningens Medvirkning; men officielt var det Fabrikanterne, der udstedte den, og Arbejderne kom ikke til at skrive under⁴⁾. Det passer godt hertil, at Arbejderne i Slutningen af Aaret, skønt de forsøgte med Strejke, ikke formaaede at hindre Gennemførelsen af et Værkstedtsreglement, som Skotøjsfabrikanternes Forening paa den Tid vedtog, og som bl. a. bestemte, at Fabriksejerne havde Afgørelsen, naar der opstod Meningsforskel om »Arbejdernes Pligter«. Ganske vist fik Arbejderne Udtrykket ændret til »Arbejdets Udførelse«; men det er usikkert, hvad de vandt herved, selv om de slog det op til en Sejr⁵⁾. Priskuranten blev siden opsagt af Arbejderne til Foraaret 1894; men samtidig var ogsaa Haandskomagerne inde i en stor Lønbevægelse, og da deres Kaar var daarlige, tog Fabriksarbejderne til Takke med en mindre Lønforhøjelse for ikke at hindre Kollegernes Fremstød. Efter at have strejket hos en Del af Mestrene opnaaede Haandskomagerne, at Lavet $\frac{25}{4}$ vedtog en Overenskomst,

²⁾ Soc.-Dem. $\frac{18}{9}$ 1890, $\frac{27}{9}$ 1890— $\frac{14}{4}$ 1891. — Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisation, 1921, 35-43.

³⁾ [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 220-25.

⁴⁾ Dansk Skotøjsarbejder Forbund 1885—1910, 11. — Georg Hansen: Foreningen af Kbh. Skotøjsfabrikanter 1890—1930, 8-19.

⁵⁾ Soc.-Dem. $\frac{22}{10}$, $\frac{19}{11}$ 1890. — Nordisk Skomagertidende $\frac{2}{11}$, $\frac{2}{12}$ 1890. — Skomagervendenes Fagblad Nov., Dec. 1890, $\frac{1}{1}$ 1891.

hvorved man fik 4 Lønklasser, og et Værkstedstreglement opstilledes⁶⁾. En vis Uro prægede i den følgende Tid Arbejdet paa Fabrikkerne. Hos en større Fabrikant kom det gentagne Gange til Arbejdsstandsning⁷⁾. Ogsaa Fabrikanterne var utilfredse, og til ¹⁵/₁₂ 1895 opsagde de Priskuranten og krævede 10 pCt.'s Lønnedsættelse. Efter en bitter Arbejdskamp maatte de dog ⁴/₅ 1896 gaa ind paa en ny Lønforhøjelse; men de fik Lov at beholde Strejkebryderne i Arbejde.

Mest afgørende blev Forholdene i Jernindustrien. Stridsemnerne her blev dels Svendenes i det følgende Afsnit omtalte Odenseprogram, dels Fabrikanternes Fælles Værkstedstregler. Odenseprogrammet blev i København tidligst indført paa Grovsmedeværkstederne, idet Svendene, til Dels ved Hjælp af Strejke, gennemtvang dets Antagelse hos de allerfleste af deres Mestre i Marts 1894. Fælles Værkstedstregler havde en længere Forhistorie. Deres første Tilsynekomst skyldtes et Forslag fra Anker Heegaard 1876; men den almindelige Benyttelse af dem blev dengang forpurret. Siden havde Fabrikanterne i Jernindustrien vedtaget tilsvarende Regler under den store Lockout 1885; men det vides ikke, om de derefter fik nogen Udbredelse. Givet er det, at Fabrikant S. C. Hauberg, Formanden for Fabrikantforeningen, lod Reglerne ophænge i sine Fabrikker i April 1891, og at de derpaa ogsaa blev benyttet i andre Virksomheder. Fagforeningen forkastede at strejke i den Anledning⁸⁾. Efter megen Diskussion blev en Ændring vedtaget i Vedtægternes Akkordbestemmelser 1894⁹⁾, og ved en Fornyelse af Grovsmedenes Overenskomst i April 1896 gik Svendene ind paa, at de skulde gøres gældende ogsaa hos deres Mestre. Samtidig opgav de Kravet om Minimalløn, der havde spillet saa stor en Rolle lige siden 1885. Mestrene var organiseret dels i Smedemesterforeningen (Lavet), dels i en Vogn- og Beslagsmedemesterforening; men disse to adskilte Organisationer arbejdede godt sammen, og tillige bestod der en stadig Samvirken mellem dem og Jernindustriens to Fabrikantforeninger henholdsvis for København og for Provinsen¹⁰⁾. Overfor en saadan Koalition maatte Svendene naturligvis gaa forsigtigt frem. Allerede 1897 kom det imidlertid til et Hovedopgør, da Fabrikanterne vedtog Indførelsen af Fælles Værkstedstregler ogsaa i Provinsen. Denne Konflikt, der omtales nærmere under Landsoverenskomster, afsluttedes med det saakaldte første Septemberforlig ⁸/₁₀ 1897. Det var først herved, at Værkstedstreglerne og Odenseprogrammets Bestemmelser blev udlignet.

Jernindustriens Arbejds mænd blev ikke inddraget under noget af dette. Støberiarbejds mændene havde fremsat Krav siden 1891, og 1895 naaede de at faa anerkendt en Ugeløn paa 18 Kr. Udenfor stod ogsaa Skibsværfterne. Siden 70'erne havde Skibstømmerne bestræbt sig for at forbedre deres Kaar. Nu kom efterhaanden ogsaa de øvrige Kategorier af Værfternes Arbejdere med. I Februar 1894 strejkede Skibssnedkerne hos Burmeister & Wain og Det forenede

⁶⁾ Soc.-Dem. ³/₂, ¹¹/₄, ¹⁴/₄, ¹⁸/₄, ¹⁹/₄, ²⁰/₄, ²⁴/₄, ²⁶/₄ 1894. — Nordisk Skomagertidende ¹⁶/₂ 1894. — Skomagervendenes Fagblad ¹¹/₃ 1894.

⁷⁾ Soc.-Dem. ²³/₅—³⁰/₅, ²⁷/₆—²⁷/₇ 1894 (Schäfer).

⁸⁾ Forhandlingsbog for Jernstøberiejerforeningen af 1872, 1871—1902. — Soc.-Dem. ¹⁷/₃, ²/₄ 1876. — Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Maj 1891. — Vald. Helsing: Foreningen af Jernstøberiejere i Kbh. 1872—1922, 13-18. — S. C. H[auberg]: De første 19 Aar indenfor Foreningen af Fabrikanter i Jærindustrien i Kbh. [1904], 23. — Bidrag 376-77.

⁹⁾ Fagblad for Smede og Maskinarbejdere 1894, 41. — S. C. H.s anførte Skrift 1904, 47-48.

¹⁰⁾ Fagblad for Smede og Maskinarbejdere Marts-Apr. 1896. — R. Berg [& A. Schæbel]: Smedelaugiet i Kbh. 1922. — S. C. H.s anførte Skrift. — Søren Christensen: Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Provinsen 1895—1930. — Samme: Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Kbh. 1885—1935.

Dampskibsselskab. Hos Dampskibsselskabet varede Strejken til 1898; men hos Burmeister & Wain sluttedes Konflikten ^{12/7} 1894, idet Selskabet gik ind paa en ændret Betalingsmaade. Dette var første Gang, det lykkedes en Fagforening direkte at aftvinge Firmaet en Indrømmelse. I de følgende Aar havde Skibssnedkerne Forviklinger med Firmaet Arentz & Rosenfeldt. Hos Burmeister & Wain fik de Lønforhøjelse 1897. Smedene fik deres første beskedne Overenskomst med Burmeister & Wain 1896; det drejede sig om Overarbejde. Efter en Strejke opnaaede Kobberrsmedene ligeledes en Aftale om deres Forhold. Naar Firmaet nu begyndte at blive forhandlingsvenligt, skyldtes det bl. a., at Halley 1895 blev afløst som Direktør af den mere forstaaende Kommandør Nielsen. 1898 fik Firmaet i Løbet af kort Tid Overenskomster over hele Linjen¹¹⁾. Ved denne Lejlighed afsluttedes Formernes syvaarige Strid med Støbemester Jens Hansen, der blev afskediget. For Skibstømmerne fulgte, at de fik udarbejdet en Priskurant, der blev den første trykte i Faget¹²⁾. Paa Refshaleøen udformedes en særlig Lønordning for Kvartermændene (Formændene), saa de ikke kom til at deltage i Akkorderne. Knyttet til alle Overenskomsterne fandtes enslydende Voldgiftsregler, og fælles for alle Fag var, at de bandt sig til at overholde Firmaets Værkstedsreglement, ligesom de slap af med den berømte Pensionskasse. Naar det saaledes lykkedes Arbejderne at faa Overenskomster med Landets største industrielle Firma, kan det i Betydning sidestilles med Virkningen af de store Landsoverenskomster.

Samtidig med at de vigtigste Industrierhverv saaledes inddroges under Overenskomsternes Omaade, fik i Aarhundredets sidste Aar det ene Industrifag Overenskomst efter det andet, Rugbrødsfabrikkerne, Sukkerhuse og Svineslagterier fra 1896, Elektropletfabrikker, Porcellænsfabrikker og Bryggerier fra 1897, Mælkerier og Chokoladefabrikker fra 1898. Endelig kom ogsaa Tekstilindustrien med. En første Overenskomst var her indgaaet 1894 paa Messens Dampvæveri; men det kom af, at Ejeren A. Peschcke-Køedt satte en Ære i at være frisindet. Ikke før 1898 blev Overenskomsterne almindelige i Erhvervet. Der afsluttedes da en Landsoverenskomst; men idet mange Fabrikker stod udenfor Tekstilsfabrikantforeningen, sluttedes der ikke mindst i København en Række Særoverenskomster¹³⁾.

Alt imens dette foregik, vedblev Haandværksfagene at forny deres Aftaler, hver Gang med Forøgelse af Paragraffernes Antal og Forbedring af Arbejdernes Kaar. Der blev nu sjældent sluttet Overenskomst med Enkeltmestre; i Reglen

¹¹⁾ Forhandlinger herom i Pakken F.K. 1898, Jernindustriens Arkiv. — Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Maj—Juni 1898. — Alle Overenskomsterne findes i Original hos Firmaet, nemlig med: 1) Arbejdsmændenes Forbund for Maskin- og Skibsværftsarbejderne ^{15/4} 1898 (jfr. Arbejdsmændenes Fagblad Maj 1898); 2) Smede- og Maskinarbejderforbundet for Maskinarbejdere, Grovsmede og Kedelsmede paa Christianshavn ^{7/5} 1898; 3) Modelarbejdernes Fagforening ^{14/5} 1898; 4) Skibstømmerernes Forbund ^{28/5} 1898; 5) Smede- og Maskinarbejderforbundet for Maskinarbejderne paa Refshaleøens Skibsværft ^{4/8} 1898 (hertil slutter sig en »Ordning for Kvartermænd ved Maskinafdelingen paa Refshaleøen«, og i U.B. findes: Kopi af Priskuranter og Akkordbestemmelser vedtagne mellem Aktieselskabet Burmeister & Wains Maskin- og Skibsbyggeri og Maskinafdelingen paa Refshaleøen (Klub 15), 1898); 6) Snedkerforbundet for Bygningssnedkernes Fagforening og Snedkernes og Stolemagerens Fagforening ^{26/6} 1898 (en særlig Fagforening for Skibssnedkere fandtes kun 1890—96); 7) Kobberrsmedenes Fag- og Understøttelsesforening ^{9/7} 1898; 8) Formerforbundet ^{7/7} 1897.

¹²⁾ Skibstømmerernes Fagforening 1871—1921, 49.

¹³⁾ [J. J. Møller & L. Larsen:] Tekstilarbejdernes Fagforening 1873—1923, 65-67.

traf man Aftaler gennem Organisationerne for hele Fag. Det var en Undtagelse, naar Møbelsnedkerne endnu 1898 sluttede Særakkord med Magasin du Nord's nye Møbelværksted; men de opnaaede her Lønsatser, der laa 20 pCt. højere end de ellers gældende. Iøvrigt fornyedes Møbelsnedkeroverenskomsterne 1896 og 1899. Overenskomsten 1896 ledsagedes af en Priskurant, hvorved stadfæstedes Akkordarbejdets Overvægt i Faget. Særskilte Akkordprislistes for Specialiteter vedblev dog at udkomme, saaledes 1899 for hvidt (∩: umalet) Møbelarbejde. Tæt i Hælene paa Møbelsnedkerne fulgte Drejerne, hver Gang der var Tale om Lønforhøjelser. Bygningssnedkerne fik deres Overenskomster revideret 1896 og 1898. 1896 forøgedes Aftalen med en Arbejdsordning, d. v.s. et Værkstedetsreglement. 1898 var Overenskomsten vokset til 67 Sider i Kvart; men Talen var jo ogsaa her om den af alle danske Overenskomster, der havde det fornemste Stamtræ. Murernes Priskurant fornyedes ved Nytaar 1897; men Svendenes Udvalg, der havde faaet Bemyndigelse til at træffe bindende Aftale, gik herved ind paa en Bestemmelse om forskellig Ugeudbetaling ved Nybyggeri og Reparationsarbejde. Dette vakte et Ramaskrig hos Svendene, og Aftalerne blev derfor straks opsagt og fornyet saa snart som mulig, nemlig i Februar 1899¹⁴⁾. Malernes mangelfulde Overenskomst af 1887 blev først erstattet 1898, samtidig med at Svendene efter en større Strejke fik Arbejdstiden nedsat til 9¹/₂ Time¹⁵⁾. Af de øvrige Fag kræver navnlig Bagerne, Skomagerne og Skræderne Opmærksomhed. 7/8 1897 indførtes efter Forhandling i Fællesudvalg et Lønnings- og Arbejdsregulativ for Fintbrødsbagerierne; men allerede 1898, da Svendene i Anledning af en større Konflikt ved Rugbrødsfabrikkerne erklærede Sympatistrejke, blev Regulativet efter Benyttelsen af Voldgift fornyet. Skomagerne opnaaede efter en længere Konflikt 25 pCt.s Lønforhøjelse 19/6 1899. Skræderne fik samme Aar fornyet Leverancepriskuranten og afskaffet Lagerpriskuranten, idet Lagerarbejde fremtidig skulde udføres efter billigste Takst for bestilt Arbejde. Inden Aarets Udløb fik de kvindelige Herreskrædere og Tilskæerne hver deres første Priskurant. Et livligt Røre herskede saaledes stadig i de store Haandværksfag, og ligesaa i Smaafagene, hvoraf mange, der ikke hidtil havde haft Overenskomst, nu indhentede det forsømte¹⁶⁾.

Ved Aar 1900 var der bortset fra Sypigerne næppe det Fag i København, der ikke havde Overenskomst. Aftalernes Strøm tiltog lige til 1898, da der blev truffet Overenskomst i mindst 37 Fag. 1899 ebbede det noget ud under Indtryk af den store Lockout og derefter af de svigtende Konjunkturer. Store Fordele opnaaede Arbejderne paa næsten alle Omraader, og medens Tiden lige op til Krisen 1893 stod som en Kamptid for Arbejderbevægelsen, blev de følgende 5—6 Aar indtil den store Lockout en udpræget Sejrstid.

¹⁴⁾ Ch. Meyersahm m. fl.: Mursvendenes Understøttelsesforening 1880—1905, 42-46.

¹⁵⁾ Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, 9/6, 24/8 1897; 1898—1903, 9/3 ff. 1898. — En Protokol over Forhandlinger 12/8 1897—20/2 1898 og et Prislisteforslag i Malerlavet.

¹⁶⁾ Saaledes Pottemagere og Forgyldere 1894, Børstenbindere og Karetmagere 1895, Garvere, Pianofortearbejdere, Bogbindere og Gørtlere 1896, Sadelmagere 1897, Fyrbødere, Elektrikere, Barberer, Billedskærere, Skorstensfejere og Farvere 1898, Isoleringsarbejdere 1899. — Urmagerne forhandlede 1894—95 i et Udvalg af 3 Mestre og 2 Svende. I sin Konservatisme havde Faget ikke Brug for Ligerepræsentation (Tidsskrift for Uhrmagere Nov. 1894, Maj, Juni, Okt. 1895).

Provinsoverenskomster.

I 70'erne havde Provinsernes Fagforeninger gjort gode Erobringer til Fordel for Murere, Snedkere, Skomagere og Skrædere, delvis ogsaa for Vævere, Formere og Cigarmagere. Kun meget langsomt genoptoges Virksomheden i 80'erne. Den kraftigste Enkeltforening i dette Tiaar blev uden Tvivl Murerfagforeningen i Aarhus, der en Tid blev ledet af den senere Borgmester Jacob Jensen. Allerede 1880 maa Foreningen have rørt paa sig; for i April nævnte Aar vedtog Byens Murermesterforening at sende en Priskurant til Udvalget for en Svendeforsamling, og i Foraaret 1881 forhøjedes baade Dagløn og Akkord. 1882 kom det til egentlig Forhandling; men her maatte Svendene i første Omgang bøje sig i Lønspørgsmaalet og tage til Takke med en af de senere omtalte Gensidighedsbestemmelser. Hen paa Aaret fik de imidlertid deres Prislusteforslag antaget og Dagløn fastsat. 1884 naaede de at faa samme Akkordpriskurant som Murerne i København. Hvad Murerne iøvrigt formaadede at gennemføre rundt om, var Slavetimens Afskaffelse. I de jyske Byer virkede de i nøje Forstaaelse med Tømrerne. Begge Fag tilkæmpede sig ved Strejke Lønforhøjelser i Kolding 1883 og gjorde Erobringer i Horsens 1885. Murerne skaffede sig derefter Lønforhøjelse i Fredericia, og derfra bredte deres Bevægelse sig til Middelfart. Man var her i Gang med Opførelsen af et Sindssygehospital, der nok blev det danske Byggearbejde i det 19. Aarhundrede, der hjem søgtes af de fleste Strejker¹⁾. Ogsaa i Odense var der Planer om en Murerpriskurant, men vist uden Resultat²⁾.

Snedkerne hører man først om fra 1884, da de fik Akkordsatserne forhøjet i Aarhus og vedtaget en Lønningstakst i Vejle. Den sidste udmærker sig ved, næst efter Snedkerpriskuranten fra Aalborg 1875, at være den første Provinsoverenskomst, hvoraf trykte Eksemplarer vides at være bevaret. Vejletariffen har gennemgaaende de laveste Priser, og den fastsætter ikke som Aalborgtariffen en Dagløn, men siger blot, at Timelønnen skal være 20—30 Øre efter Duelighed. Større Betydning fik den næppe, for den lokale Fagforening opløstes kort efter Vedtagelsen. Arbejdstidsforkortelser opnaaede Snedkerne i Aalborg i Oktober 1884 og i Odense 1885. Sidstnævnte Aar dannedes Snedkerforbundet, en Sammenslutning af alle de lokale Snedkerfagforeninger, der snart fandt Modstykker i en lang Række andre Fagforbund. Oprettelsen af disse Forbund blev i Reglen fulgt af mere Plan og Orden i Fagenes Fremstød i Provinsen. Den Pengehjælp, de ydede Medlemmerne under Konflikter, medførte en betydelig Styrkelse af de enkelte Foreninger. De tidligst oprettede Fagforbund blev dog i de første Aar hindret i deres Virksomhed af den økonomiske Krise. Snedkerne havde ved Høsttid 1885 Priskurant i Aarhus og Horsens; men i Aarhus blev Aftalerne slet ikke overholdt, i Horsens blev de ikke overholdt alle Steder. I Kolding havde man faste Priser paa de fleste Arbejder; men de var ikke sammenstillet i en Tarif. I Roskilde fulgte nogle Mestre Københavns Priskuranter, men saaledes, at de gav 20 pCt. under dens Satser; i en Randersfabrik havde man en Priskurant med Takster, der gik indtil 60 pCt. under Københavns³⁾. Dette giver et Indblik i, hvor lidt Provinsens Arbejderbevægelse opnaaede i 80'ernes bedste

1) Soc.-Dem. 16/4, 31/5, 20/6, 28/7, 1/8, 28/10 1885; 14/4, 15/4, 23/7, 5/10, 12/10 1886.

2) Odense Murerlavs Indkomne Sager 1631—1897, en haandskreven Priiscourant paa Murararbejde, som Interessenterne have vedtaget indtil videre at betale Mursvende i Dagløn og Accord 1885, bærer Paaskriften: »Ubrugelig og aldrig Benødet«.

3) Fagblad for Snedkere Sept. og Nov. 1885.

Aar. Fra Snedkersvendenes Kongres i August 1885 fik Deltagerne hver et Eksemplar af Københavns Priskuranter med hjem til Vejledning⁴⁾. Efter en Strejke, der afsluttedes i Hjørring i November 1885, gik adskillige Bestemmelser fra de københavnske Møbelsnedkeres Værkstedesreglement over i et tilsvarende Dokument for Hjørring. Under Forhandlingerne optraadte Snedkerforbundets Forretningsfører paa Svendenes Vegne⁵⁾, formodentlig første Gang, en Provinsfagforening kunde præsentere Mestrene for en saadan Forbundsfælle.

Ved Siden af disse spredte Resultater i Byggefagene formaaede de øvrige Fag kun at opvise rent sporadiske Gevinster. Ligesom i København fik Skrædersvendene Enkeltfirmaer til at antage Priskuranter, og allerede 1880 vandt de en Strejke delvis i Vordingborg, 1881 vandt de en anden i Thisted. Skomagernes opnaaede en Overenskomst i Odense 1881 og fik 1885 de fleste Mestre i Aarhus til at skrive under paa Overholdelse af Priskuranten af 1875. Tobaksarbejderne fik Overenskomst med et Par Cigarfabrikanter i Odense 1884. Malerne fik Priskurant i Aarhus, Bødkerne i Aarhus og Aalborg 1885. Mærkeligt var, at Bomuldsværverne 1881 skaffede sig nogle Indrømmelser hos Crome & Goldschmidt.

Hvorvidt det vundne bevaredes under Krisen omkring 1886, kan næppe afgøres; men det maa erindres, at de daarlige Aar ikke følte saa tyngende i Provinsen som i København, og mens Københavns Arbejdere intet opnaaede af Betydning fra Efteraaret 1885 til Efteraaret 1887, saa fik i 1886 Roskilde Skomagere en ny Priskurant, Horsens Murerarbejdsmænd en Lønforhøjelse, og Snedkerne i Aarhus og Kolding Arbejdstidsforkortelse. En samtidig Snedkerstrejke i Fredericia trak dog ud, saa der blev dannet et Produktionsværksted, og først 1892 kom man her overens. I Kolding fik Snedkerne 1887 indført Betaling efter Københavns Bygningssnedkerpriskurant med Fradrag af 25 pCt. Tømmerne havde rundt om vanskeligt ved at fastholde deres Lønsatser; men ved Strejke skaffede de sig dog en Daglønsforhøjelse i Aalborg 1887.

Først fra 1888 kom der virkeligt Liv i Afslutningen af Overenskomster i Provinsen. Æren for dette Gennembrud maa Snedkerne dele med Murerne. Et Murerforbund var dannet i December 1887, og i Februar 1888 formulerede Murerne i Forening med Tømmerne deres Krav overfor Aarhusmestrene. Det kom derefter til Konflikt paa Spørgsmaalet, om Middagspausen i Sommerhalvaaret skulde forlænges fra 1 til 1½ Time, saa Arbejdstiden forkortedes til 10 Timer. 28/4 blev Sagen afgjort ved Voldgift. Svendene fik den udvidede Middagspause i 4 af Sommermaanederne, og samtidig indførtes 25 pCt. højere Løn for Overarbejde. Det var en næsten lige saa stor Sejr, som da de samme to Fag fik Slavetimen afskaffet i København. Bevægelsen bredte sig til andre Byer. Murerne fik Lønforhøjelse i Thisted og siden Priskurant i Aalborg, Tømmerne en fast Timeløn i Randers. Endelig havde Byggefagene igen taget fat, hvor de slap 1876.

1888 fik ogsaa Snedkerne en Række nye Priskuranter, og Skomagere, hvis Fagforbund iøvrigt var vedtaget 8 Dage før Snedkernes, begyndte ligeledes nye Fremstød. 1889 fulgte Skræderne og Blikkenslagerne efter, 1890 Malerne, 1891 Bødkerne og 1892 Drejerne og Bagerne. Før Krisen 1893 kom Gennembruddet saaledes for de vigtigste Haandværksfag i Provinsen. Hvert Aar nyoprettede eller fornyede hvert af Fagene Overenskomster i en Række Provinsbyer. Det er knap muligt at nævne Aftalernes Mængde. En vis Tilbageholdenhed spores

⁴⁾ C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 149.

⁵⁾ Soc.-Dem. 1/10, 21/10, 5/11, 21/11 1885. — Fagblad for Snedkere Dec. 1885.

vel i de daarlige Aar, og 1893 grundlagdes intet nyt Fagforbund; men den Regel blev dog nogenlunde almindeligt gældende, at der ikke i nogen Provinsby kom til at eksistere en Afdeling af et Fagforbund ret længe, inden der sluttedes en Overenskomst.

For Murersvendene var det saaledes en Trøst, at de ved deres Kongres i Efteraaret 1890 efter Nederlaget i København kunde notere, at de samtidig havde vundet store Fordele i Randers, Aalborg, Nyborg, Odense og Esbjerg, i Odense endda 15 pCts Forhøjelse paa Akkorderne. Fra 1893 begyndte de at faa Københavns Priskurant antaget i Byens Omegn. 1895 havde deres Forbund 49 Provinsafdelinger, 1900 80. Saa godt som alle Landets Byer med Undtagelse af de bornholmske havde selvstændige Afdelinger, ligesaa flere Stationsbyer, saaledes Odder, Skern, Fakse og Villabyerne i Københavns Opland. Alene i 1898 forekom Lønforhøjelser i 19 Byer. Arbejdstidsforkortelser i 4. Eksempler paa, hvor talrige Overenskomsterne kunde være, afgiver iøvrigt navnlig Tømrer- og Snedkerfagene. Tømrerne fik imellem deres Kongresser i Nov. 1890 og Nov. 1891 forbedret Arbejdsforholdene i 12 af 24 Afdelinger. Tilsvarende fik de 1892—93 Lønforhøjelse i 16 Afdelinger og Arbejdstidsforkortelse i 12, 1893—94 Lønforhøjelse i 23 Afdelinger, 1895—96 Lønforhøjelser i 36 Afdelinger (omfattende 84 Byer og Landsbyer) og Arbejdstidsforkortelse i 14 Afdelinger (omfattende 41 Byer og Landsbyer). Snedkerne havde 1894 Lønbevægelser i 24 Afdelinger, 1895—96 i 25, 1897 i 26, 1898 i 11 Afdelinger, og saa omfattede Snedkerforbundet 1900 dog kun 41 Afdelinger.

Skomagerne havde inden Udgangen af 1895 Aftaler i ca. 35 Byer; alene 1897 fik de 39 Priskuranter vedtaget. 1900 havde de 57 Provinsafdelinger. Skræderne havde 1895 Priskuranter i 37 Byer; 1900 havde de 51 Provinsafdelinger⁶⁾. Just saa voldsom en Udvikling gennemgik de øvrige Haandværks Fagforbund vel ikke; men 1900 havde Malerne dog 37 Provinsafdelinger, Bagerne 35, Blikkenslagerne 24, Bødkerne 22, Drejerne 13.

Industrifagene kom ligesom i København kendeligt bagefter de større Haandværksfag. Hurtigst fulgte Tobaksarbejderne. Deres Forbund dannedes 1887, og samme Aar lykkedes det dem at hindre en Lønnedsættelse i Fredericia⁷⁾. Til en almindelig Gennemførelse af Overenskomster kom det, da Lønbevægelsen i København 1890—91 fortsattes ude i Provinsen. Glasmagerne fik 1890 indført nogle Forbedringer i Odense; men tabte 1893 en Strejke i samme By, hvorved de led et stort Afbræk⁸⁾. Ligesaa uheldigt gik det Skibstømmerne overfor en stor Lockout i Svendborg og paa de omliggende Øer 1894⁹⁾. Smede og Maskinarbejderne dannede Forbund 1888, men opnaaede det første Par Aar kun smaa Resultater, og da de 1891 vilde starte en almindelig Lønbevægelse, slog den fejl. Ikke før 1895 gik det igen fremad; men herom mere i det følgende Afsnit. I deres Køl vand fulgte Formerne, efter at de 1895 havde vundet Strejker i Aarhus og Odense. Tekstilarbejderne havde ganske vist et Forbund fra 1885; men først 1893 begyndte det at træde kraftigt op. En regulær Overenskomst sluttedes 1895 i Grenaa.

Før 1895 formaaede Industriarbejderne i Virkeligheden ikke at gøre sig

⁶⁾ Fyldige Oplysninger i Skræderforbundets Halvaarsberetninger 1896—99, derpaa i Aarsberetninger.

⁷⁾ Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisation, 1921, 34.

⁸⁾ Soc.-Dem. 9/8, 10/11, 18/11 1893. — Oversigt over Glasmagernes Fagbevægelse i Danmark 1883—1908, 13 og 20.

⁹⁾ Soc.-Dem. 18/10, 3/11, 21/11, 30/11 1894, 10/1, 2/2 1894.

synderlig gældende udenfor København. Fra nævnte Aar gik det derimod rask frem paa alle Kanter. Handskemagerne fik nu Overenskomster i en Række jyske Byer. Omkring 1896 begyndte Savværksarbejdere og Lohgarvere, Bryggeri- og Slakteriarbejdere for Alvor. Levnedsmiddelindustrien fulgte i temmelig sluttet Trop. Bagernes Fremstød blev ogsaa først nu af Format. Møllerne kom rigtig med 1898, Chokolade- og Sukkervarearbejderne 1899.

Arbejds mændene sluttede op fuldt saa hurtig som de faglærte Industriarbejdere. Murerarbejds mændene og Cementfabrikarbejderne satte ind fra 1890. Hovedmængden fulgte, efter at der havde været Strejke hos forskellige større Virksomheder i Aarhus 1895¹⁰). Samme Aar fremkaldte man ved en langvarig Strejke Foreningsrettens Anerkendelse ved Fakse Kalkværk¹¹). I Foraaret 1896 fandt en Konflikt Sted med lignende Udfald ved Frederiksholm Teglværk nær København, betydningsfuld saavel ved, at den gav Anledning til Dannelsen af en levedygtig Arbejdsgiverforening, som ved, at Forholdene derefter blev reguleret rundt om paa Landets større Teglværker. 1896 tvang man Entreprenører ved Esbjerg Dokhavn til at give 33 Øre i Timen og opnaaede Aftaler med saa forskellige Virksomheder som Aarhus Oliemølle, Steensens Margarinefabrik i Vejle og Mundelstrup Svovlsyre- og Gødningfabrik. Fra 1898 fik Gasværksarbejderne i forskellige Byer gennemført Forbedringer af deres Forhold. Ligeledes fik Havnearbejderne rundt om Lønforhøjelser i disse Aar, og der berettes om forskellige Strejker ved de store Anlægsarbejder¹²); deres Udfald er dog i Reglen ukendt.

I 90'ernes sidste Aar blev ogsaa nogle af Provinsens mindre Haandværk inddraget i Bevægelsen, saaledes Karetmagere og Sadelmagere fra 1896, Glarmestrene fra 1897 og de bornholmske Stenhuggere fra 1898. Endnu manglede dog ved Aar 1900 adskillige Fag helt, saaledes Hatte- og Bundtmagere, Kurvmagere og Sejlmagere. Tidligst var Overenskomsterne blevet almindelige i de store østjyske Byer og Odense; men ogsaa i Københavns Nabobyer og for Byggefagenes Vedkommende i Storbyens Forstadskommuner var man tidlig paa Færde. De mellemstore Købstæder blev derimod ikke videre berørt før fra 1890, de smaa Købstæder ikke før fra 1895. De Egne, hvor Fagbevægelsen sidst fik Styrke, var Lolland-Falster, Bornholm og Vestjylland (bortset fra Esbjerg). Det er iøjnefaldende, at Overenskomsternes Udbredelse stod direkte i Forhold til Organisationsprocenten i de forskellige Fag. I Hovedsagen tør man fastholde, at Kærnen af Provinsens Arbejdere, de større Fag i de større Byer, ved Aar 1900 helt igennem havde faaet deres Forhold reguleret ved Aftaler med Arbejdsgiverne. Meget bidrog dog hertil de Overenskomster, der indførte ensartede Arbejdsforhold i større Landsdele eller i hele Landet.

Landsdels- og Landsoverenskomster.

Det første Forsøg paa at faa indført samme Priskurant overalt i Landet var antagelig knyttet til Leverancepriskuranten for Skræderarbejde fra 1888. Foreløbig kostede det dog stort Besvær at faa den anerkendt overalt¹), og kun en lille Del af hele Skræderfaget berørtes af den.

¹⁰) Demokraten 7/5—27/5 1895. — Arbejds mændenes Fagblad ... for Jylland og Fyn 15/6, 15/9 1895.

¹¹) Soc.-Dem. 17/1, 21/1, 20/5 1895.

¹²) Eks.: Smst. 25/6 1897, 3/8 og 5/8 1899 (Jernbaneanlæg).

1) Soc.-Dem. 13/1 1889. — V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 86, 135.

Det første Eksempel paa, at der gennemførtes ensartede Arbejdskaar i et Fag, kom Bødkerne til at afgive. I Foraaret 1890 begyndte Fagets Svende rundt om at sikre sig en Dagløn paa 3 Kr., og efter at de senere paa Aaret havde dannet Forbund, udarbejdede de en Priskurant, der ved et Møde i April 1891 i det væsentlige blev anerkendt af Bødtermestrene i Jylland og Fyn og bagefter blev underskrevet af de fleste Enkeltmestre ogsaa Øst for Storebælt. I Helsingør, Køge og paa Fyn underskrev de dog først efter Strejke. Daglønnen paa de 3 Kr. blev gennemført overalt. Paa Fyn indgik man desuden en Overenskomst om Gensidighed, og sluttelig kunde man $\frac{7}{1}$ 1892 vedtage en Overenskomst, gyldig for hele Provinsen fra $\frac{1}{5}$ 1892 og indeholdende baade Priskurant og almindelige Bestemmelser. I 1892 fulgte den foran omtalte Lønbevægelse i København, og saaledes fik Bødkerne paa forholdsvis kort Tid deres Forhold reguleret over hele Landet. Det let vundne Resultat stod dog ikke uanfægtet. Fra de følgende Aar omtales ikke saa sjældent Brud paa Provinspriskuranter²⁾, og Mestrene søgte aabenlyst at holde sig skadeløse ved at antage flere Lærlinge; men paa dette sidste fik Svendene lagt en Dæmper ved en særlig Overenskomst om Lærlingeforholdet. 1896—97 opnaaedes tillige forhøjede Akkordtakster, og ved denne Lejlighed optoges særlige Takster for Bryggerier, Margarinefabrikker o. lign., som disse Virksomheder maatte gaa ind paa, drevet dertil bl. a. ved Boycott-bevægelser.

En tilsvarende, men ikke saa virkningsfuld Lønbevægelse som Bødernes aabnedes ligeledes 1891 af Rebslagerne. I første Omgang svarede Mestrene med paa et Møde i Roskilde at vedtage et Regulativ, der bl. a. krævede, at Svendene skulde modtage Kost og Logi hos Mestrene³⁾. Derefter foranstaltedes 1892 en Lockout i Svendborg, Rudkøbing og Marstal, paa Turø og Taasinge. Alle de lockoutede fandt vel Ansættelse andre Steder i Landet hos Mestre, der indgik paa Svendenes Fordringer⁴⁾; men ret megen Værdi havde Svendenes Sejr næppe. Deres Forbund, som de havde dannet 1888, gik kort efter i Stykker og genoprettedes først 1897, og en holdbar Overenskomst opnaaedes først efter en længere Konflikt i Januar og Februar 1899.

Lignende Vanskeligheder mødte Smede- og Maskinarbejderne. Udgangspunktet for deres Landsbevægelse blev et Program, som de vedtog i Odense 1891. De krævede her, at Mindstelønnen skulde være 30 Øre i Timen i København, 27 Øre i Provinsen. Timelønnen skulde garanteres ved Akkord, og Udbetalingen skulde foregaa Fredag Aften. Der skulde være 10 Timers Arbejdsdag og forhøjet Timebetaling for Overarbejde, Søn- og Helligdagsarbejde, Udearbejde, Skibsarbejde og Landarbejde⁵⁾. Snart efter Fremsættelsen af Kravene kom det til en Række Arbejdsnedlæggelser, og forskellige Firmaer gav efter, et Par uden Konflikt. Skæbnesvangert blev det imidlertid, at en Konflikt paa Statsbanernes Værksted i Aarhus endte med Svendenes fuldstændige Nederlag⁶⁾. De øvrige Fabrikker vilde derefter ikke bøje sig. Fagforeningen i Viborg gik i Stykker⁷⁾. I Svendborg

²⁾ Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiarbetare-Tidende Sept. 1893, Marts, Apr. 1894, Maj, Juni, Juli 1895.

³⁾ Forhandlinger i Rebslagerfaget 1891, K.B. og U.B. — Soc.-Dem. $\frac{11}{3}$ 1891.

⁴⁾ Smst. $\frac{31}{3}$, $\frac{6}{4}$, $\frac{8}{4}$, $\frac{20}{4}$, $\frac{23}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{20}{5}$, $\frac{24}{6}$, $\frac{2}{7}$, $\frac{23}{7}$ 1892.

⁵⁾ Fagblad for Smede og Maskinarbejdere Apr. 1891.

⁶⁾ Demokraten $\frac{20}{8}$ — $\frac{10}{9}$ 1891 (derefter Forbud mod Omtale). — Soc.-Dem. $\frac{21}{8}$ — $\frac{24}{9}$ 1891. — L. J. Sørensen: Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening i Aarhus 1883—1908, 17-23.

⁷⁾ J. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbund 1888—1913, 102-03.

og Esbjerg erklæredes Lockout⁸⁾, og ved Nytaarstid 1892 kom det til en fornyet Konflikt i Hillerød, der ligeledes endte med Arbejdernes Nederlag⁹⁾. I København vovede man sig slet ikke frem til Kamp. Gennemførelsen af Odenseprogrammet strandede i første Omgang fuldstændig. I de paafølgende daarlige Aar maatte Bevægelsen indstilles.

Forklaringen herpaa maa først og fremmest søges i Smede og Maskinarbejdernes lave Organisationsprocent. Endnu paa Odensekongressens Tid talte deres Forbund kun 1200 Medlemmer, i 1892 efter Nederlaget endda kun 900 Medlemmer¹⁰⁾. Formodentlig var dette en sen Følge af det Nederlag, Smedelockouten i København 1885 bragte Arbejderne. Den københavnske Fagforenings Medlemstal sank dengang fra 1500 til 300¹¹⁾, og kun langsomt lykkedes det at genopbygge den. Modsat Arbejderne havde de københavnske Fabrikanter i Jernindustrien en stærk Organisation, der i stor Udstrækning var i Stand til at hindre Arbejderne i at slutte sig sammen paa socialistisk Grundlag, og naar Fagbevægelsen intet formaaede i København, kunde den ikke med en faatallig Hær løbe Storm i Provinsen. Delvis skyldtes Fagbevægelsens Svaghed paa dette Punkt maaske ogsaa den stærke Tilgang til Faget; alle Lærlinge vilde jo være Mekanikere, og der blev da stort Udbud af Arbejdskraft. Endelig lod en stor Del af Fagets Maskiner sig passe af ufaglærte.

Ikke før 1894, da Tiderne atter begyndte at lysne, genvaktes Smedenes Initiativ. En Konflikt dette Aar i Svendborg trak vel ud¹²⁾, men hos Enkeltvirksomheder i Aalborg, Helsingør og Esbjerg opnaaede man Resultater. Gennembruddet i Provinsen betegnedes dog ved den store Lockout i Aarhus Aaret efter. ^{26/5} 1895 stillede de organiserede Aarhussmede, der kun udgjorde en Del af Fagets stedlige Arbejdskraft, Krav om Odenseprogrammets Gennemførelse, og samtidig strejkede Formerne for at gennemføre deres Fordringer. En Del af Fabrikanterne svarede med Lockout og vilde kun genantage Arbejderne, naar de hver især underskrev en Kontrakt, hvorved de bandt sig til ikke at staa i Fagforening. En Kendelse, afsagt af en Voldgiftsret, vilde Arbejdsgiverne ikke bøje sig for; men efter et Par Maanedes Forløb blev Konflikten bilagt ved Mægling af Formanden for Fællesrepræsentationen Axel Meyer, og en Overenskomst blev ^{20/7} indgaaet om Løn og Arbejdsforhold. Arbejderne regnede det for en betydelig Sejr¹³⁾. Midt under Lockouten organiseredes en Forening af Fabrikanter i Jernindustrien i Provinserne¹⁴⁾, hvorved Forbundet fik en voksen Modstander. Endnu ved Nytaar 1895 havde Forbundet kun haft 1883 Medlemmer¹⁵⁾; men efter Sejren voksede det godt, og Odenseprogrammet gennemførtes derpaa i en lang Række Fabrikker rundt om i Landet.

⁸⁾ Soc.-Dem. ^{9/9}, ^{15/9}, ^{23/9} 1891. — Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Sept., Okt. 1891.

⁹⁾ Soc.-Dem. ^{7/1}, ^{23/1}, ^{24/1}, ^{28/1}, ^{5/2}, ^{9/2}, ^{28/2}, ^{4/11}, ^{11/11} 1892. — Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Jan., Febr., Marts, Apr., Maj 1892.

¹⁰⁾ J. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbund 1888—1913, 102-03.

¹¹⁾ J. Jensen & C. M. Olsen: Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1871—1901, 232.

¹²⁾ Soc.-Dem. ^{1/5}, ^{5/5}, ^{8/5} 1894, ^{27/2}, ^{13/3}, ^{22/3}, ^{14/5} 1895, ^{28/8} 1896. — Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Maj 1894.

¹³⁾ Soc.-Dem. ^{20/5—24/7}, ^{18/8} 1895. — Demokraten ^{20/5—24/7} 1895. — Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Juni, Juli 1895.

¹⁴⁾ Søren Christensen: Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Provinserne 1895—1930.

¹⁵⁾ J. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund 1888—1913, 115.

I 1897 kom det til endnu en afgørende Kamp om Smedesvendenes Stilling¹⁶⁾. Anledningen hertil blev Stridigheder i Aalborg. Fabrikanterne i denne By vilde ikke binde sig til en Minimalløn eller garantere Timelønnen ved Akkordarbejde. I den Anledning begyndte Fagforeningen paa en »ny Taktik«, som bestod deri, at Svendene enkeltvis lidt efter lidt fremsatte Kravene, og naar de fik Nej, forlod Værkstederne. Overfor denne »Afolkning« stod Fabrikanterne hjælpeløse. Forbundet paastod, at det ikke kunde forbyde sine Medlemmer at forlange Lønforhøjelse. Paa en Generalforsamling i Aarhus $\frac{1}{3}$ besluttede Provinsfabrikanterne derfor Lockout og vedtog, at Fælles Værkstedesregler skulde træde i Kraft paa deres Fabrikker. $\frac{16}{3}$ traadte Lockouten i Kraft i Provinsen; men efter at ogsaa de københavnske Fabrikker $\frac{25}{3}$ havde stillet en Lockout i Udsigt, kom det til en Mægling, foreslaaet af de saakaldte »3 pæne Mænd« H. N. Hansen, R. Strøm og Gustav Philipsen. $\frac{20}{3}$ enedes man derefter om at afblæse Lockouten paa den Betingelse, at de københavnske Regler for Voldgift i Faget ogsaa skulde gælde i Provinsen, og at der skulde forhandles om Fælles Værkstedesregler¹⁷⁾. Hermed var Sagen dog ingenlunde bragt i Orden. Under de paafølgende Forhandlinger krævede Arbejderne selvfølgelig Værkstedesreglerne bragt i Overensstemmelse med Odenseprogrammet, og det vilde sige Nedsættelse af Arbejdstiden fra 10 $\frac{1}{2}$ til 10 Timer, Indførelse af Minimalløn og Afskedsedlernes Afskaffelse. Kun paa det første Punkt vilde Arbejdsgiverne bøje sig, og Forhandlingerne trak da i Langdrag. Imens kom det til Strejker i Odense og Slagelse, og da Forbundet ikke vilde bringe disse til Ophør, vedtog baade Fabrikanterne i København og Provinsen og de to Smedemesterforeninger i København $\frac{29}{3}$, at de vilde ophænge Fælles Værkstedesregler med de Ændringer, man var enige om, og at en fornyet Lockout skulde finde Sted, denne Gang over hele Landet. Denne Lockout begyndte $\frac{9}{6}$ og kom til at omfatte ca. 6000 Mand. Ialt lukkede 72 Fabrikker og 217 Smedeværksteder. Af de udelukkede var der kun 104 Mand, som ikke var i Fagforening; 45 af dem blev understøttet af Fabrikanterne¹⁸⁾. Af den store Mængde organiserede Arbejdere forsøgte ingen at optræde som Skruebrækkere¹⁹⁾. De enkelte Arbejdsgivere, der ikke deltog i Lockouten, blev forfulgt og boycottet paa Fabrikanternes Foranstaltning²⁰⁾. Overfor denne store Konflikt, den største, som endnu var set paa dansk Grund, kom Mægling til kort. Først da Arbejdsgiverforeningen af 1896 søgte at stifte Fred kom det til Forlig $\frac{9}{6}$. Dette saakaldte første Septemberforlig²¹⁾ har Interesse ved at

16) Samlede Skildringer bl. a. i S. C. H[auberg]: De første 19 Aar indenfor Foreningen af Fabrikker i Jærindustrien i Kbh., 1994, 70-93, og i J. A. Hansens og Søren Christenssens foran nævnte Skrifter.

17) Soc.-Dem. $\frac{2}{3}$ — $\frac{30}{3}$ 1897. — Kbh. Smedelavs Diverse, Lockoutbeslutning $\frac{21}{6}$ 1897. — Meddelelse til Medlemmer af Foreningen af Fabrikker i Jærindustrien i Provindserne $\frac{30}{3}$ 1897, U.B.

18) Soc.-Dem. $\frac{1}{6}$ — $\frac{17}{6}$ 1897. — Korrespondance og en Samling Avisudklip vedrørende Lockouten i Pakkerne F.K. 1897, I og II, Jærindustriens Arkiv (herunder bl. a.: Trykt Fortegnelse over Fabrikker og Smedemestre, der har deltaget i den $\frac{13}{6}$ 1897 afsluttede Lockout, Nov. 1897, og Undersøgelse om Antallet af udelukkede Arbejdere udenfor Fagforeningerne og Antallet af Arbejdere, der modtog Understøttelse fra Fabrikanterne, $\frac{10}{6}$ 1897).

19) C. Nyrop i Industriforeningens Tidsskrift 1898, 10.

20) Eks.: J. P. Techow: Livserindringer, 1932, 77-79.

21) Soc.-Dem. $\frac{9}{6}$, $\frac{11}{6}$, $\frac{12}{6}$, $\frac{14}{6}$ 1897. — Overenskomst om Afslutning af Arbejdsstandninger i Jærindustrien, vedtagen paa Generalforsamlinger $\frac{9}{6}$ og $\frac{10}{6}$ 1897, Folioblad i K.B.

være den første Overenskomst, der gjaldt hele Landet. Det bragte Arbejderne en Sejr, forsaavidt som Fælles Værkstedesregler blev ændret til deres Tilfredshed; men den væsentligste Gevinst for dem var dog sikkert, at de nu i det hele taget fik Jernindustriens Arbejdsforhold i Provinsen lagt i noget fastere Rammer. Ligeledes skulde Voldgiftsreglerne nu ogsaa gælde Provinsen; men bagfter kom man i en langvarig Diskussion om Enkeltheder i denne Forbindelse. Som Følge deraf oprettedes der $\frac{26}{4}$ 1898 en Overenskomst mellem Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende, hvorved der blev nedsat et »Fællesudvalg«, som skulde virke, til man blev helt enige²²⁾. Nogen fredelig Stemning herskede foreløbig ikke. Takket være den store Lockout 1899 trak det ud med Forstaaelsen; men endelig i Marts 1900 afsluttedes en Overenskomst for den samlede Jernindustri i hele Landet. I Modsætning til de fleste tidligere Overenskomster motiverede den i en udførlig Indledning de tagne Beslutninger, og den kom ogsaa til at omfatte Burmeister & Wain²³⁾.

I flere Aar efter 1891 forblev Bødkere, Rebslagere og Smede ene om direkte Forsøg paa at opnaa ensartede Arbejdsvilkaar i hele Landet. Under Depressionen omkring 1893 havde ingen Fag Kræfter til at paabegynde noget saadant. Ikke før Tiderne atter lysnede, bredte Bestræbelserne sig derfor videre. I første Omgang kom de nu til Bogtrykkerfaget og Byggefagene.

Typograferne havde hidtil i Provinsen kun opnaaet Overenskomster med Enkeltvirksomheder. Fra 1893—94 kendes Overenskomster fra Holbæk, Hørsholm og Nykøbing S. I Februar 1894 nedsatte Odense Typografer imidlertid et Tarifudvalg, og det følgende Efteraar kom det til Forhandlinger mellem Foreningen af danske Bogtrykkere og Dansk typografisk Forening²⁴⁾. Herunder blev Principalerne uenige, og en stor Del af dem skilte sig ud og dannede under Ledelse af Bogtrykker Thillerup, Odense, en særlig Forening af Provinsbogtrykkere, der afviste videre Forhandling²⁵⁾. I Stedet for at faa en kollektiv Overenskomst for hele Provinsen maatte Typograferne lade sig nøje med en Lønbevægelse, som de gennemførte Trykkeri for Trykkeri; men de opnaaede et anstændigt Resultat, og ved Midten af April 1895 var ensartede Fordringer anerkendt overalt undtagen i 8 Byer med 34 Typografer. Overholdelsen voldte i den følgende Tid forskellige Kvaler²⁶⁾, og i en By som Aarhus, hvor der herskede Splid i Organisationsforholdene, maatte der en særlig Kraftanstrengelse til, før Ensartethed 1897 blev indført. Sluttelig kom man dog saa vidt, at en Tarifkommission, der blev nedsat i December 1896, efter mange Besværligheder ved Høsttid 1898 enedes om en Tarif for hele Provinsen, hvorved Byerne deltes i 8 Lønklasser, og Typograferne stedvis opnaaede betydelige Forbedringer; bl. a. fastsloges 9 Timers Arbejdsdag.

For Byggefagene fik Udviklingen en helt anden Karakter. Her gik det mindre planmæssigt til. Rigtignok blev nogle Regler, der var gældende for Snedkere i Randers, i Foraaret 1892 ogsaa underskrevet af nogle Vejlemestre, og Snedker-svendenes Kongres vedtog samme Aar et Program, der bl. a. krævede Minimalløn

²²⁾ Soc.-Dem. $\frac{27}{4}$ 1898.

²³⁾ Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Apr. 1900. — Overenskomst indenfor Jærindustrien, Marts 1900, trykt, i Pakken F.K. 1900, Jernindustriens Arkiv; engelsk, tysk og fransk Tekst i K.B.

²⁴⁾ Typ.-Tid. $\frac{9}{2}$, $\frac{18}{2}$, $\frac{5}{10}$, $\frac{13}{10}$ 1894, $\frac{25}{1}$ 1895.

²⁵⁾ Smst. $\frac{28}{9}$ 1894, $\frac{11}{1}$, $\frac{18}{1}$, $\frac{25}{1}$ 1895. — [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie II, 1919, 4-8.

²⁶⁾ Eks.: Ny Bogtrykker-Tidende Februar 1896; Dansk Bogtrykker-Tidende Aug. 1896.

ligesom Smedenes²⁷⁾; men Tiderne hindrede en hurtig Gennemførelse deraf, og bagefter kom det sig anderledes. I Løbet af 1894 opstod der langvarige Snedkerstrejker i Viborg, Aalborg og Hjørring, og til en samlet Bilæggelse heraf førtes der ved Nytaarstid 1895 en Forhandling mellem Centralforeningen af Snedkermestre i Jylland og De samvirkende Fagforeninger i Aarhus. Resultatet blev en Overenskomst, der kom til at gælde alle tre Byer²⁸⁾. Den indeholdt bl. a. Voldgiftsregler, men fastsatte ingen Minimalløn. Den betød derfor ikke en Gennemførelse af 1892-Programmet; men den efterlignedes alligevel siden over hele Landet. Det Udbytte, den bragte, var heller ikke ringere end Bødkernes eller Typografernes. Forskellige Byer indførte Betaling efter Københavns Bygnings-snedkerpriskurant, dog med et vist Procentfradrag. 1897 sluttedes atter samtidig en Overenskomst vedrørende en Række jyske Byer. 1898 indførtes Københavns Møbelsnedkerpriskurant i Odense, og Snedkerkongressen samme Aar vedtog, at denne Priskurant i det hele taget skulde danne Grundlag ogsaa for andre Byers Prislister, omend med Procentfradrag. 1899 antog en Række Byer det saakaldte Næstved-Regulativ, der krævede baade Bygnings- og Møbelsnedkerprislisterne fra København lagt til Grund i Provinsen²⁹⁾. Samme Aar indførte Svendborg Snedkere de københavnske Møbelsnedkeres Værkstedsreglement. Endelig omfattede den Voldgiftskendelse, der i Oktober 1899 fulgte efter den store Lockout, paa een Gang hele 7 jyske Byer³⁰⁾, og ved Nytaarstid 1900 opstilledes Bestemmelser om ensartet Arbejdsløn i Landdistrikterne.

I Tømmerfaget begyndte man ligeledes sporadisk, idet Ordlyden i et Forlig, der afsluttedes i Nyborg efter en Strejke i April 1893, siden efterlignedes flere andre Steder; paa samme Maade efterlignedes et Forlig i Aalborg af August 1894³¹⁾. I 1895 knyttedes Udviklingen hos Tømmerne nøje til Murerne. I nævnte Aar kom det til en Murer- og Tømmerstrejke i Aalborg, som fik Murer- og Tømmermestrenes Centralforening i Jylland til at erklære Lockout, hvorved 1100 Svende blev ledige. Mestrene søgte at faa den tilsvarende Centralforening for Øerne til at gøre ligesaa; men Københavns Mureroldermand V. Köhler lagde sig i Selen for at tilvejebringe et Forlig, og dette lykkedes ^{20/7} 1895. Köhler var efterhaanden blevet overbevist om Organisationernes Nytte. Blandt Forligets Resultater var ogsaa, at Mestrene skulde ophøre med at give Afskedssedler og i Stedet anerkende Fagforeningsbøgerne som Legitimation for Svendene. Ligesaa vigtigt var det, at der oprettedes en Voldgiftsret. I andre Henseender skulde de for hver enkelt By bestaaende Overenskomster stadig gælde³²⁾. Et Forsøg, der kort efter blev gjort paa at tilvejebringe en Murerpriskurant for hele Landet, førte ikke til Resultat³³⁾. I Stedet vedblev Murerne saavel som Tømmerne at afslutte lokale Overenskomster om Løn og Arbejdstid, som de hidtil havde gjort. Et Udvalgsmøde af baade Mestre og Svende vedtog dog ^{31/8} 1895 visse almindelige Regler om, at alle Overenskomster i begge Fag mellem lokale Mesterforeninger og Fagforeninger fremtidig skulde løbe fra ^{1/2} og opsiges

²⁷⁾ Fagblad for Snedkere Sept. 1892.

²⁸⁾ Soc.-Dem. ^{17/4}, ^{1/8}, ^{11/7}, ^{18/7}, ^{15/8}, ^{30/12} 1894, ^{1/1} 1895. — Samarbejdet ^{15/1} 1895. — C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 204-06.

²⁹⁾ Smst. 220, 223, 246-49.

³⁰⁾ Soc.-Dem. ^{12/10} 1899.

³¹⁾ Smst. ^{9/4} 1893, ^{18/8}, ^{20/3}, ^{22/8} 1894, ^{7/4} 1895 (Fredericia).

³²⁾ Nordjyllands Arbejderblad ^{2/7} 1895. — Soc.-Dem. ^{3/7}—^{21/7} 1895.

³³⁾ Soc.-Dem. ^{7/1} 1896. — Kr. Petersen m. fl.: Murerforbundet i Danmark 1887—1912, 30-31.

med mindst 5 Maaneders Varsel; hvis ikke en ny Ordning var truffet, inden 3 Maaneder efter Opsigelsen, skulde Sagen henvises til Afgørelse af Fællesudvalget³⁴⁾. Denne Institution kom ofte i Brug og forsøgte altid efter Evne at gøre Forholdene saa ens i de forskellige Byer som mulig. I Slutningen af 90'erne foreskrev Udvalget flere Byers Murere, at de skulde lønne efter Aarhus Priskurant af 1898 med Fradrag af 4 pCt. I en Række andre Byer indførtes Betaling i Forhold til Københavns Priskurant. Ligeledes blev Bestemmelser om Overarbejde og Udbetaling mange Steder enslydende³⁵⁾. En Tømreroverenskomst i Nyborg 1899 fastsatte Betaling efter Københavns Priskurant af 1883, først med 5 pCt.'s Fradrag, siden fuld Betaling. Dette var i Overensstemmelse med en Beslutning paa Tømrerkongressen 1898, der dels opstillede den nævnte Priskurant som Maalestok for det Kvantum Arbejde, der kunde forlanges for Time-løn, dels ønskede den som Grundlag ved alt Akkordarbejde³⁶⁾. I Efterligning af de faglærtes Fællesudvalg indførtes $2\frac{1}{2}$ 1899 et tilsvarende Fællesudvalg mellem Mesterorganisationerne og Murerarbejdsmændene³⁷⁾.

Endnu fik Tobaksarbejderne en fælles Overenskomst for hele Provinsen $7\frac{1}{10}$ 1896. Den indeholdt en Prisfortegnelse og blev revideret 1898. I 1896 skaffede Bogbinderne sig Overenskomster i Esbjerg og Aarhus. Derefter fortsatte de rundt om, og fra $1\frac{1}{10}$ 1897 traadte en Overenskomst i Kraft for hele Jylland, saaledes at der i alle Byer med Organisation blev givet en Lønforhøjelse og fastsat almindelige Bestemmelser. Desuden antoges Københavns Priskurant for Akkordarbejde. I Februar 1898 fik ogsaa Odense Bogbindere deres Forhold ordnet, og 1899 antoges en revideret Overenskomst for Jylland. Ligeledes fik Papirfabriksarbejderne en Slags Landsoverenskomst, idet der $4\frac{1}{12}$ 1897 undertegnedes en Lønoverenskomst mellem Aktieselskabet De forenede Papirfabrikker og De samvirkende Fagforbund. Der blev herved fastsat Minimallønssatser, men de var forskellige for Selskabets forskellige Fabrikker. Aar 1900 føjedes til Lønafalterne nogle almindelige Bestemmelser. 1898 sluttedes der Overenskomst for Provinsen mellem Foreningen af Stentrykkeriejerne og Litografernes Forbund. Samme Aar indførtes lignende Bestemmelser i København. Om Sommeren tog Bagerne de første Skridt henimod en videre rækkende Overenskomst. Fra $1\frac{1}{7}$ 1897 havde de indført et Lønnings- og Arbejdsregulativ for Helsingør, og nu vedtoges $2\frac{1}{7}$ 1898 et lignende Regulativ for Sjælland og Lolland-Falster; det blev dog ikke underskrevet, men alligevel overholdt. 1899 blev der indgaaet en Aftale mellem Mestre og Svende i Aalborg; men et Regulativ for hele Jylland kom først 1907³⁸⁾. Om Efteraaret 1898 kom Sukkerfabrikkerne med. I de foregaaende Aar var det ved de forskellige Fabrikker kommet til Lønforhøjelser. Nu afsluttedes $28\frac{9}{10}$ 1898 en Overenskomst mellem Aktieselskabet De danske Sukkerfabrikker og Dansk Arbejdsmands Forbund, hvorefter ensartede Forhold opnaaedes ved Selskabets forskellige Fabrikker. Videre sluttedes $1\frac{1}{10}$ 1898 en Overenskomst for hele Landet mellem Tekstilindustriens Organisationer, og 1900 fik Slagterne Landsoverenskomst.

³⁴⁾ C. From-Petersen: Dansk Tømrer-Forbund 1890—1915, 182-83.

³⁵⁾ Beretning for Murerforbundet i Danmark for Aaret 1898, K.B. — Udskrifter af Forhandlingsprotokol for Fællesudvalget af $20\frac{7}{10}$ 1895 er regelmæssigt trykt i Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeninger, der begyndte at udkomme Nytaar 1899.

³⁶⁾ Soc.-Dem. $6\frac{1}{11}$ 1898.

³⁷⁾ Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeninger $25\frac{2}{10}$, $4\frac{3}{10}$ 1899; ogsaa dette Udvalgs Afgørelser optoges regelmæssigt i nævnte Medlemsblad.

³⁸⁾ Medlemsblad for Bager- og Konditor-Forbundet $1\frac{1}{10}$, $1\frac{1}{11}$ og $1\frac{1}{12}$ 1907.

Forhandlinger aabnedes ogsaa om en Provinspriskurant for Skrædere, idet Udgangspunktet for Taksterne blev en Priskurant for Odense af 1897, og henimod $\frac{1}{4}$ 1899 forelaa den vedtaget baade af Skræderforbundet og Skrædermestrenes Centralforeninger saavel for Jylland og Fyn som for »Østifterne«. Den delte Byerne i 4 Klasser, og indenfor hver Klasse var der en A- og en B-Takst, henholdsvis for fint og ordinært Arbejde. Fra $\frac{1}{4}$ 1900 indførtes den Bestemmelse, at Skræderarbejde paa Landet skulde betales efter 4. Klasse B med et Fradrag af 5 pCt. for Stofarbejde og 10 pCt. for Vadmelsarbejde³⁹⁾. $\frac{22}{3}$ 1899 opnaaede Børsteindustriarbejderne efter en kort Strejke en Landsoverenskomst⁴⁰⁾, og midt under den store Lockout fik Korkskærerne en ny Priskurant i København, der samtidig blev underskrevet i Aarhus, Horsens og Randers⁴¹⁾. I Marts 1900 fik endelig Skomagerne en Ordning, der lignede Skrædernes, dog saaledes at man sluttede een Overenskomst for Jylland og en lidt anderledes for Øerne, og Byerne var her kun delt i 2 Klasser⁴²⁾.

Ved Aarhundredets Udløb havde en Række Fag halvt eller helt ordnet deres Forhold efter ensartede Regler i hele Landet eller dog i Provinsen. Industriefagene kom i denne Henseende lige saa godt med som Haandværksfagene. Navnlig indtog Jernindustrien en fremskudt Stilling. Fagbevægelsen var ikke længere af større Styrke i Haandværket end i Industrien.

Voldgiftsretter.

Naar Overenskomsterne blev overtraadt, eller naar der forekom Stridsspørgsmaal, som ikke direkte var forudset i deres korte, af de praktiske Erfaringer dikterede Tekster, var det nødvendigt at have en Autoritet at henvende sig til om Afgørelse, hvis Respekten i Længden skulde bevares om de trufne Aftaler.

Den Udvej at søge Afgørelsen ved Domstolene, som Arbejderne saa nødvendig havde indladt sig paa i 70'erne, blev nu brugt i noget større Udstrækning. Naar en Arbejder ikke fik sin fortjente Løn, kunde han lade Sagen behandle i Politiretten¹⁾. Naar Striden stod om andet end Løn, lod de offentlige Domstole sig derimod sjældnere anvende²⁾. I Reglen havde de stridende Parter ikke Taalmodighed til at afvente Udfaldet ved det langsommelige Retsvæsen. Mangel paa faglig Indsigt gjorde det ofte vanskeligt for Dommerne at afgive en Kendelse, der tilfredsstillende Fagfolk. Af Ønsket om at faa en hurtig og fagkyndig Afgørelse opstod Voldgiftsretterne.

Tanken om Indførelse af Voldgiftsretter til at afgøre Arbejdsstridigheder spores i Danmark allerede 1848, og saa fidlig som i 70'erne kom det til de første Forsøg paa at oprette saadanne Retter. Foregangsmænd blev Bygningssnedkerne i København, der som nævnt fik en Voldgiftsret i Maj 1873. Aftalen herom blev fornyet 1875, hvorefter Retten bestod til 1877. Ved begge Lejligheder kom

³⁹⁾ V. P. Arup: Dansk Skræderforbund 1887—1912, 90-92, 98-99, 133. — Klassificeret Priskurant for Provinserne, 3. Klasse, tilhører Kbh. Skræderlav; samme for 4. Klasse i K.B.

⁴⁰⁾ Soc.-Dem. $\frac{15}{3}$ og $\frac{16}{3}$ 1899. — C. B. Jørgensen & Th. Nielsen: Børsteindustriarbejdernes Forbund 1898—1923, 13-16.

⁴¹⁾ Soc.-Dem. $\frac{30}{6}$ 1899.

⁴²⁾ Fagblad for Skotøjsarbejdere Apr., Maj, Juni 1900. — Dansk Skotøjsarbejderforbund 1885—1910, 12 og 18.

¹⁾ Eks. paa Lønsager: Ugeskrift for Retsvæsen 1884, 576, 1123-24; Skomagersvendenes Fagblad Dec. 1890, Sept. 1891.

²⁾ Jfr. Beretning fra Fællesudvalget af $\frac{17}{3}$ 1908 ang. Arbejdsstridigheder, 1910, 10.

den til at bestaa af 3 Mestre, valgt af Snedkerlavet, og 3 Svende, valgt af Fagforeningen, og skulde dels i Almindelighed forebygge Tvist, dels fortolke Priskuranten. I den sidste Periode paakendte den 61 Sager. 1875 fik ogsaa Bogtrykkerfaget og Cigarindustrien Voldgiftsretter. Bogtrykkernes bestod af 2 Mand fra hver Side, der tilsammen valgte en Opmand. Denne den første Opmand blev Selvhjælpens Forsvarer V. S. V. Faber; men Retten blev nok kun benyttet 6—8 Gange, indtil den ophørte ved Strejken 1876. I Cigarindustrien skulde vælges 5 Mand fra hver Side; men om de nogensinde traadte i Funktion, er tvivlsomt. I andre Fag naaede man under Fagbevægelsens første Fremstød kun til Diskussion om Sagen³⁾.

Da nu de nye Retsinstitutioner gik under i de daarlige Aar, maatte man i 80'erne begynde paa bar Bund. Man træffer derfor ogsaa først en Overgangsform til de egentlige Voldgiftsretter. Efter at Tømrerne 1880 havde genindført Priskuranten af 1875, kom der en Mængde Forespørgsler om, hvordan den skulde forstaas, og paa Svendenes Initiativ nedsattes der da, vistnok 1882, saavel et Svende- som et Mesterudvalg til at besvare Forespørgslerne. Udvalgene arbejdede hver for sig⁴⁾. De minder om de Udvalg, der nedsattes til at udarbejde Priskuranter; men deres Opgave var den samme, som almindeligvis maatte blive Voldgiftsretternes, nemlig at fortolke en allerede vedtaget Overenskomst.

De første varigere Voldgiftsretter vedrørende Forholdet mellem Mester og Svend nedsattes i København 1884. Typografernes Overenskomst af ³⁰/₃ nævnte Aar bestemte, at en Voldgiftsret paa 6 Mand skulde nedsættes, og et Par Maanedere senere valgtes dens Medlemmer⁵⁾. Kort Tid efter fik Skomagerne en Voldgiftsret, nemlig efter Strejke i Maj⁶⁾, og næste Aar nedsatte Murermestre og -svende et Fællesudvalg, der i September 1885 vedtog Grundbestemmelser for en Voldgiftsret i Murerfaget. Dette er den første Voldgiftsret, hvorfor der vides at være bevaret selvstændige Grundregler. Den kom til at bestaa af 3 Mestre og 3 Svende og eventuelt en Opmand, der »som Regel« skulde være en Arkitekt, der havde lært Murerfaget, eller en Jurist. Før at opnaa en Afgørelse ved Retten skulde man indbetale et Depositum paa 30 Kr. og skriftlig binde sig til at følge Afgørelsen. Indtil 1897 holdtes 43 Møder⁷⁾. 1894 opkom der en Diskussion om denne Rets Beføjelser, idet Mestrene forlangte dens Afgørelse, naar Talen var om Arbejder, hvorpaa ingen Pris stod opført i Priskuranten, medens Svendene ansaa et saadant Spørgsmaal for at være Retten uvedkommende⁸⁾.

I 1886 kom Turen til Snedkerne, først til Bygningssnedkerne. De skaffede sig en særlig sindrig Indretning. Først valgtes Mestrene 6 af deres Folk, Svendene 12 af deres. Derefter udtog Svendene 3 af de 6 Mestre og Mestrene 3 af de 12 Svende. De 2 Gange 3 udgjorde da Retten og valgte i Samraad en Opmand ud af Foreningerne. Først ved Overenskomsten 1898 gik man over til at tage en

³⁾ Bruun 55 og 390-99. — Jfr. E. Steincke: Nogle Træk af Næringsliv og Arbejdsstrid i Danmark før Aar 1900 [1918].

⁴⁾ [Chr. Larsen m. fl.:] Hustømrerforeningens faglige Afdeling 1880—1905, 14.

⁵⁾ Typ.-Tid. ²⁰/₆ 1884.

⁶⁾ Nordisk Skomagertidende ¹⁰/₅ 1884.

⁷⁾ Grundbestemmelser for Voldgiftsretten i Murerfaget ⁸/₉ 1885, Murerlavets Dokumenter 1849—91. — Murersvendenes Understøttelses Forenings Aarsberetning ²⁴/₉ 1885. — [Ch. Meyersamh m. fl.] Mursvendenes Understøttelsesforening 1880—1905, 56. — Udskrifter af Voldgiftsprotokollen trykt 1886—94, 1895, og for 1886—1904, 1905, begge i K.B. og U.B.

⁸⁾ Politiken ⁵/₆ 1894.

Opmand udenfor Faget; samtidig forpligtede man sig til ikke at foraarsage Arbejdsstandsning, før Stridsemnet havde været forelagt Voldgiftsretten. Møbel-snedkernes Voldgiftsret, der først var færdig Vinteren efter Bygnings-snedkernes, kom til at bestaa af 4 Mand fra hver Side, men med en Jurist og helst en Dommer som Opmand. Hvis Stemmerne stod lige ved Opmandsvalget, havde Oldermændene dog Afgørelsen, saaledes at Mesterpartiet fik en Smule Overvægt. Benyttelsen blev her fra Begyndelsen tvungen for de Mestre, der havde underskrevet Lønregulativet. Som Opmand tjente først Assessor Bøggild, fra 1896 Kaspar Rostrup. 1886 anbefalede iøvrigt Fagkongressen i Göteborg Oprettelsen af Voldgiftsretter, hvori begge Parter var ligelig repræsenteret⁹⁾.

1887 fik Tømrerne efter Mestrenes Forslag en Voldgiftsret¹⁰⁾. Særlige Regler for Voldgiftsretternes Indretning og Virkemaade vedtoges 1888 i Skomagerfaget. Retten skulde her høres, før det kom til Arbejdsnedlæggelse; den bestod af 3 Mand fra hver Side; men i Tilfælde af Stemmelighed skulde den af sin Midte vælge en Mester og en Svend og udefra en Opmand til at træffe Afgørelse¹¹⁾. Ogsaa Tobaksarbejderne forsøgte 1888 for første Gang siden 70'erne med en Voldgiftsret; men den var ikke permanent¹²⁾. 1890 fik Blikkenslagerne en Voldgiftsret, der i Hovedsagen var indrettet som Møbelsnedkernes, og 1891 oprettede de et »staaende Udvalg« med en lignende Opgave som en Voldgiftsret¹³⁾.

Flere af de vigtigste Fag havde saaledes Voldgiftsret i København omkring 1890; men for et Par af disse Retter indtraadte 1892 alvorlige Afbrydelser i deres Virke. Efter Gennemførelsen af dette Aars Tarif vedtog Typograferne en Forretningsorden for deres Ret; men deres forvirrede Organisationsforhold fremkaldte kort derpaa en Uro, som resulterede i, at de udvalgte Principaler nedlagde deres Mandater, og først 1894 blev Retten atter stillet paa Benene¹⁴⁾. Ligesaa sprængtes Tømrernes Voldgiftsret paa Spørgsmaalet om Valg af Opmand. Bagved laa Uenighed om Arbejdstiden, som var for meget af et Interessespørgsmaal til, at en Voldgiftsret kunde klare det. Visse Stridspunkter blev dog bortryddet ved Forhandling mellem Mestrenes og Svendenes Bestyrelser, og 1895 indførtes en ny Tømrervoldgiftsret, hvis Afgørelser »uvægerlig« skulde efterkommes¹⁵⁾.

Disse Affærer vakte maaske for en Tid Mistvivl om Voldgiftsretternes Styrke; men Dannelsen af nye faglige Retter ophørte ikke, og ved 90'ernes Slutning havde de fleste større Fag Voldgiftsret i København¹⁶⁾. Provinsen kom derimod

⁹⁾ Fagblad for Snedkere Marts 1886 og Marts 1887. — Soc.-Dem. 1/9 1886.

¹⁰⁾ Kbh. Tømrerlavs Diverse Dokumenter 1831—88, 11/11 1886 og 5/5 1887. — Hustømmerens Voldgiftsret [Uddrag af Protokollerne] 1887 og derefter aarligt, K.B. og U.B.

¹¹⁾ Skomagerlauget i Kjøbenhavn og Skomagersvendenes Forbund sammesteds have indgaaet Overenskomst om følgende Voldgiftsret . . . , vedt. i Lauget 19/3, i Forbundet 30/4 1888, K.B.

¹²⁾ Tobaksarbejdernes Fagblad Aug. 1888.

¹³⁾ Blikkenslagernes Fagforening af 1873's Forhandlingsprotokol 1889—97, 14/11 1889, 24/4 1890, 16/4 1891. — Forhandlings Protokol for Voldgifts Retten imellem Arbejdsgivere og Arbejdere i Blikkenslager-Faget 1890—1915, tilhører Københavns Blikkenslagerlav.

¹⁴⁾ Typ.-Tid. 14/10, 9/12 1892, 14/12 1894.

¹⁵⁾ [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømmerforeningens faglige Afdeling 1880—1905, 59, 53-54.

¹⁶⁾ Herom bl. a.: Soc.-Dem. 2/7 1891, 12/2 og 11/3 1893 (Skrædere), 23/10 1891 (Tapetsere, Avertissement), 22/5 1892 (Jernindustrien), 4/12 1892 (Drejere), 10/9 1893 (Malere), 7/8 og 28/8 1894 (Korkskærere), 1/5 1897 (Fintbrødsbagere); Samarbejdet 15/5 1896 (Sadelmagere), 15/8 og 1/10 1898 (Bødkere); Nordisk Skræder-Tidende 2/5 1893; Fagtidende for Malere Maj 1898; Skr. 17/7, 3/8 og 15/8 1891 i Pakken F.K. 1883—96, Jernindustriens Arkiv; Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1870—99, 9/3,

efter, hvad det ser ud til, en god Del bagefter. Den tidligst forefundne Voldgiftsret her er Aarhus Snedkeres ifølge Overenskomst ^{16/8} 1889¹⁷⁾. I de følgende Aar fik Snedkerne Voldgiftsretter i en Række Byer; 1890 kom Aalborg Murere med, og Bevægelsen fortsattes derefter rundt om, men vistnok temmelig spredt¹⁸⁾.

Det, som især skaffede Voldgiften Udbredelse i Provinsen, var Landsoverenskomsterne, først og fremmest Overenskomsten af ^{20/7} 1895 i Murer- og Tømmerfaget. Ifølge denne Overenskomst blev der ikke blot nedsat et Fællesudvalg, som skulde »fremkomme med Forslag til fremtidig Ordning af Samarbejdet mellem Provinsorganisationerne«; men det bestemtes desuden, at alle Stridsspørgsmaal, før det kom til Strejke eller Lockout, skulde behandles i et Fællesudvalg, og hvis dette ikke kunde komme til Enighed, skulde det konstituere sig som Voldgiftsdomstol og eventuelt vælge sig en Opmand. Parterne var da forpligtet til at rette sig efter den afsagte Kendelse. Hvis man ikke kunde enes om Opmand, skulde Murer- eller Tømmerlavet i København træffe Afgørelsen¹⁹⁾. Denne Ordning var det, man efterlignede for Murerarbejdsmændenes Vedkommende 1899. Ogsaa andre Fag fik Voldgiftsretter med mere end lokal Virkekreds. Malerne havde flere Planer om Voldgift i Provinsen, og 1898 gik deres Svendeforbund ind paa Voldgiftsregler, der var foreslaaet af de jyske Mestre²⁰⁾. Bødkerne fik allerede 1891 en Voldgiftsret paa Fyn²¹⁾, og deres Provinspriskurant 1897 fastslog, at visse Stridsspørgsmaal skulde gaa for Voldgiftsret. Ligesaa gjorde den jyske Bogbinderpriskurant 1899, og 1900 fik Teglværkerne Voldgiftsregler²²⁾. I Skræderfaget blev der 1898 under Medvirkning af Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende nedsat en særlig Voldgiftsret til at bedømme, om Stoffer var »fine« eller »ordinære«²³⁾.

Foruden de rent faglige Voldgiftsinstitutioner fandtes der forskellige Steder i Provinsen Voldgiftsretter for en hel By, nedsat paa Foranledning af Byens samvirkende Fagforeninger. I Svendborg, hvor en saadan Ret blev tilvejebragt 1892, var den anden Part i Overenskomsten en lokal Arbejdsgiverforening²⁴⁾. I

^{15/8}, ^{29/8} 1892, ^{9/8} 1897; Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, ^{8/2}, ^{20/2}, ^{27/4}, ^{23/8} 1893; Forhandlingsbog for Voldgiftsretten i Malerfaget ^{14/11} 1893—1903; tilhører Malerlavet; Oversigt over de behandlede Voldgiftssager aarlig i Fagtidende for Malere; Forhandlingsprotokol for Foreningen af Kbh. Skotøjsfabrikanter 1894—1909; Regler for Voldgiftsretten i Malerfaget i Kjøbenhavn 1893, U.B.; Grundbestemmelser for Voldgiftsretten i Skræderfaget [1899], K.B.; Regler for Behandling af faglig Strid mellem Foreningen af Fabrikanter i Jærindustrien i København og Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbund [1894]), K.B.; Regler for Behandling af faglig Strid mellem Medlemmer af Foreningen af Fabrikanter i Jærindustrien i København og Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbund, Dansk Formerforbund, Modelarbejdernes Fagforening og Støberiarbejdsmændenes Forbund, 1898, U.B.; Regler for Behandling af faglig Strid mellem Medlemmer af Gørtlernes og Metalvarefabrikanternes Forening for København og Gørtlernes og Metalarbejdernes Fagforening af 1873, K.B. og U.B.

¹⁷⁾ Fagblad for Snedkere Jan. 1890.

¹⁸⁾ Eks.: Snedkere i Horsens, Odense og Aalborg 1890, Murere i Aarhus 1896, Randers 1898, Silkeborg 1899, Murerarbejdsmænd i Københavns Omegn fra 1893, Aarhus 1896, Skrædere i Aarhus 1896, Bagere i Helsingør 1897, Sadelmagere i Kolding 1899. — Udskrift af Murerens Voldgifts-Protokol 1896—1910, Aarhus, U.B.

¹⁹⁾ Soc.-Dem. ^{21/7} 1895.

²⁰⁾ Smst. ^{11/11} 1893, ^{26/11} 1895. — Dansk Malertidende Juni 1894. — C. M. Loldrup: Malerforbundet i Danmark 1890—1915, 78.

²¹⁾ Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiarbetare-Tidende Nov. 1891.

²²⁾ Nordisk Tidsskrift for Lervare og Sten-Industri ^{28/2} 1900.

²³⁾ Soc.-Dem. ^{13/7} 1898.

²⁴⁾ Smst. ^{2/7} og ^{3/9} 1822. — Regler for Voldgiftsretten i Svendborg, K.B.

Aarhus indførtes en Ret 1893 med Haandværkerforeningen som Modpart. Der skulde her vælges 5 Mand fra hver Side af forskellige Fag og desuden Suppleanter, saaledes at der for hver enkelt Sag kunde sammenstilles en Domstol, hvis Medlemmer ikke tilhørte det Fag, Sagen gjaldt. Retten valgte en Opmand, men kunde den ikke enes herom, blev der trukket Lod²⁵⁾. Endnu en Voldgiftsret for en hel By oprettedes i Slagelse 1895²⁶⁾.

Et Tilløb til en Voldgiftsret for alle Fag for hele Landet blev endelig det Fællesudvalg, som De samvirkende og Arbejdsgiverforeningen nedsatte ved Forliget af 26/4 1898. Den skulde bestaa af 3 Mand valgt af hver Part, og den ene af de 3 skulde vælges udenfor Organisationen. Fællesudvalgets Opgave blev at afgøre, om de Stridigheder, der opstod i Organisationernes Lokalafdelinger, skyldtes Brud paa indgaaede Overenskomster²⁷⁾.

Selv om nogle Fag og nogle Byer havde Voldgiftsretter, manglede endnu 1900 en stor Del, saaledes Tekstiltaget. Til Trods for, at Voldgiftstanken vedblev at vinde Terræn, saa man ikke før den Tid noget absolut Resultat af dens Indpas, forsaa vidt som den ingenlunde endnu formaaede at dæmpe Parternes Stridslyst, endsige at dæmme op for Arbejdsnedlæggelserne. Tværtimod tiltog Lockouter og Strejker til 90'ernes Slutning i Antal og Udstrækning. I det højeste kan man antage, at hvis Voldgiftsretterne ikke havde været, var det blevet endnu værre. Først i det nye Aarhundrede fik de Indflydelse paa Udviklingens Gang. Aarsagen hertil var sikkert ikke mindst den »permanente Voldgiftsret«, som kom i Stand efter Septemberforliget af 1899.

I det væsentlige maatte Voldgiftsretterne nøjes med at fortolke de indgaaede Aftaler. Medlemmerne af de Fællesudvalg, der blev nedsat til at udarbejde Overenskomster, blev derfor ogsaa hyppigt bagefter Medlemmer af Voldgiftsretterne. Flere af Retterne dristede sig vel ogsaa til at gaa i Gang med Forhold, som Aftalerne ikke gav Regler for; men naar det drejede sig om ret store Strids-spørgsmaal, savnede de staaende Voldgiftsretter Magt og Myndighed til at fremkalde en Ordning. De Beretninger om Voldgiftssager, der foreligger fra en Række Fag, er almindeligvis saa fyldt af tekniske Detailler, at de kun frembyder Interesse for og kun kan bedømmes af fagkyndige. I Reglen drøftede man Sagerne vidt og bredt. L. V. Birck mente, at dette skyldtes Danskernes Hang til Formalisme²⁸⁾. Til Gengæld var Resultaterne solide, og det forekom næppe nogensinde, at de offentlige Domstole lod haant om de sagkyndige Fagretters Kendelser²⁹⁾.

25) Soc.-Dem. 19/8, 18/11 1893.

26) Arbejdsmandenes Fagblad, udg. af Arbejdsmandenes Centralforbund i Danmark 15/8 1895. — Jfr. Soc.-Dem. 28/8, 29/8 1895.

27) Soc.-Dem. 27/4 1898.

28) L. V. Birck: Arbejdsgivere og Arbejdere 1910, 4.

29) Eks. paa Domstoles Respekt for Voldgiftskendelser: Ugeskrift for Retsvæsen 1890. 1123; 1891, 1188-90; Højesteretstidende 1895—96, 399-403; Soc.-Dem. 14/8 1891; Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, 18/10 1894.

FAGBEVÆGELSENS RESULTATER

Overenskomsternes Ikrafttræden og Varighed.

De Overenskomster, som Fagforeningerne sluttede efter 1880 blev efterhaanden langt udførligere af Indhold end 70'ernes faglige Aftaler. I Fagbevægelsens første Tiaar havde Løntarifferne udgjort det væsentlige Indhold, og andre Bestemmelser blev kun føjet til i ringe Omfang. I Løbet af 80'erne blev der sædvanligt foruden Lønsatserne i enhver Overenskomst opstillet en Række Paragraffer, der ofte benævntes »almindelige Bestemmelser«, og som indeholdt Regler for Arbejdstid, Udbetaling, Værkstedforhold m. m.¹⁾ Medens Overenskomsterne oprindeligt formuleredes uden stor Højtidelighed, dannede der sig i Tidens Løb en vis Praksis for, hvorledes de skulde indrettes. Dette gjaldt ikke blot deres ydre Rammer, men ogsaa deres Indhold.

Blandt Indholdet var Paragraffer om Overenskomsternes egen Ikrafttræden, Gyldighedsperiode og Ophør. Undertiden udsprang Bestemmelserne direkte af den Situation, hvorunder Overenskomsterne blev til. I de Tilfælde, hvor de dannede Afslutning paa en Arbejdsstandsning, fremgik det ofte bogtaveligt af Teksten. At Arbejdet efter Overenskomsternes Afslutning skulde genoptages, udtaltes dog for det meste ikke; det betragtedes som ganske selvfølgelig. Derimod sikrede Arbejderne sig ofte en Beslutning om, at Arbejdsgiverne efter Konfliktens Ophør skulde antage de samme Folk, som havde forladt Arbejdet ved dens Begyndelse²⁾. Lejlighedsvis blev Genansættelsen dog ikke forlangt ubetinget. Ved Savværksarbejdernes Overenskomst med Ole Andersen 1891 lovede Fabrikanten i Løbet af 4 Uger efter Arbejdets Genoptagelse at antage saa mange af sine tidligere Arbejdere, som han kunde beskæftige, og i den Tid ikke at antage andre. I et saadant Tilfælde forelaa der ingen stor Garanti for de ledige. Mere sikkert var det, naar Schäfers Skotøjsfabrik efter en Naadlerstrejke 1894 lovede at skaffe dem, Firmaet ikke selv kunde genantage, Plads andetsteds. Sikrest var det, naar Forliget efter en Konflikt i Fakse Kalkbrud 1895 bestemte, at Kalkværket ikke maatte antage nye Folk, før alle de gamle var anbragt. I visse

1) En Oversigt over de sædvanligt forekommende Bestemmelser i Overenskomsterne, saaledes som de var i 1908, er givet i Edv. Mackeprang: Danske Arbejdsoverenskomster, Særtr. af Tidsskrift for Industri 1909.

2) Saaledes efter Bygningssnedkerlockouten i Kbh. 1889 og de jyske Lockouter 1895; andre Eks.: Typ.-Tid. ²/₆ 1883; Soc.-Dem. ¹⁷/₁₂ 1887 (Børsblokade), ²⁶/₇ 1891 (Kastrup Glasværk), ²⁰/₈ 1896 (Veje Bomuldsspinderi).

Tilfælde maatte Arbejdsgiverne ydermere love at beholde de genantagne en Periode efter Konfliktens Ophør, saa Hævn foreløbig var udelukket³⁾.

For at forebygge Arbejdsnedlæggelser indsattes nu og da Bestemmelser om, at Strejke eller Lockout ikke maatte finde Sted, før Parterne havde forhandlet om Stridsemnet⁴⁾. I en Række Tilfælde forpligtede man sig til at bringe Stridighederne for de staaende Voldgiftsretter. Den Strid, der 1894 opstod i Murerfaget om Voldgiftsrettens Beføjelser, blev af Mestrene opfattet som en Strid om, hvorvidt der burde forhandles, før Arbejdet blev standset. Under en Konflikt hos den nysnævnte Skotøjsfabrikant Schäfer 1894 hævdede Fabrikanterne, at Strejken var et Brud paa Pligten til at forhandle, medens Arbejderne paastod, at de havde søgt Forhandling⁵⁾.

Almindeligvis forstod det sig af sig selv, at Overenskomsten traadte i Kraft straks; men undertiden blev de forsynet med Bestemmelser om hvornaar. Møbelsnedkernes Regulativ 1883 skulde først være gyldigt, naar alle Mestre havde underskrevet. Typograferne fik 1884 en Maaned til at skaffe deres nye Tarif overholdt paa de forskellige Trykkerier. Burmeister & Wains Overenskomster 1898 skulde gælde fra den første Lørdag efter Underskriften.

Bestemmelser om Opsigelsesfrist og Gyldighedsperiode forekom ikke i de ældre Overenskomster. De talrige Skræderpriskuranter fra Enkeltforretninger lod sig, fordi de var uden Opsigelsesfrist, undertiden forny et Par Gange om Aaret⁶⁾. I Slutningen af 80'erne begyndte man imidlertid at lægge Forholdene fastere. Naar en Gyldighedstid blev fastsat, var den i Begyndelsen kun paa 1 à 2 Aar. Det tidligste Eksempel paa Varighedens Fastsættelse er truffet i Aarhus Snedkeres Overenskomst 1889, hvor Tiden er 1 Aar; hos Randers Murere 1890 fastsattes 2 Aar; men i 90'erne var der en stigende Tendens til at lade Aftalerne gælde for længere Tid. Burmeister & Wains Overenskomster 1898 skulde gælde 3 Aar, de københavnske Skræderes 1899 ligesaa, Typografernes Provins-tarif 1898 og Pianofortearbejdertariffen 1899 4 Aar. Malerne gik flere Steder ind paa 3 Aar, men i Esbjerg 1896, i Aarhus 1898 og i København 1899 paa 5 Aar. Bogtrykkertariffen 1892 skulde gælde 5½ Aar. Forudsætninger for disse lange Gyldighedsperioder var nogenlunde stabile Konjunkturer; men allerede 90'erne var saa meget af en Opgangstid, at en lang Gyldighedstermin maatte blive en Fordel for Mestrene. Ligeledes var det en Fordel for dem at faa Ro i Arbejdsforholdene saa længe som mulig.

I talrige Overenskomster var der ikke fastsat bestemt Gyldighedstid, men kun Regler om Opsigelse. Aftalerne gjaldt da indtil den Dag, der blev sagt op til. Hyppigt fastsattes dog en Dato, hvorefter Opsigelsen først kunde ske. I mange Tilfælde fastsattes en bestemt Dato i Aaret, hvortil Ophør efter forudgaaende Opsigelse skulde ske. I Reglen laa denne Dato 1 Aar frem i Tiden, og Gyldigheden var saaledes sikret i alt Fald det første Aar. For de Fag, der prægedes af Sæsonarbejdsløshed, gjaldt det for Arbejderne om, at Udløbsdatoen ikke kom til at falde i den arbejdsløse Aarstid. I Skræderfaget opkom der 1893 Strid herom, idet Arbejdsgiverne holdt paa ¹⁵/₁₂, Arbejderne paa ¹/₆. Man enedes

3) Eks.: C. Gran: Snedkerstændenes Organisations Historie, 1910, 163; Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Febr. 1889; Arbejdsmandenes Fagblad ... for Jylland og Fyn ¹⁸/₅ 1895 og ¹⁶/₁₀ 1896.

4) Saaledes i Kbh. hos Brolæggere 1892, Elektrikere og Bygningssnedkere 1898.

5) Soc.-Dem. ²⁶/₅ 1894.

6) [Jens Nielsen m. fl.:] Skræddernes Fagforening af 1873, 1923, 29.

sluttelig om $\frac{1}{2}$ ⁷⁾). I Modsætning hertil fastsatte Straahattefabrikkernes Priskurant 1899 Ophøret til Foraarssæsonens Udløb. Den største Del af Overenskomsterne udløb $\frac{1}{4}$, navnlig i Byggefagene. Udløbsdatoer om Efteraaret var yderst sjældne.

Almindeligt skulde Opsigelse ske 3 Maaneder før Udløbsdatoen; men der forekom Opsigelsesfrister paa fra 8 Dage til 6 Maaneder. 1895 vedtog Tømrerne, at alle Fagets Overenskomster skulde udløbe til $\frac{1}{2}$; Opsigelsesfristen skulde være 5 Maaneder, og en ny Ordning skulde være truffet inden 3 Maaneder efter Opsigelsen⁸⁾). En tilsvarende Opsigelse blev almindelig i Murerfaget⁹⁾). En Snedkerpriskurant fra Hjørring 1891 udmærkede sig ved at fastsætte en Opsigelsesdato, men ingen Længde for Opsigelsesfristen. Ejendommeligt var det, at Skrædernes Priskurant af 1899 for Leverancearbejde skulde gælde første Gang til $\frac{1}{4}$ 1903, men derefter kun være til at opsiges hvert tredje Aar. I Aalborg kom det 1895 til en Strid med Murerarbejdsmændene, da Mestrene tilbød en Overenskomst, som de selv kunde opsiges hvert Aar, men Svendene kun hvert tredje Aar¹⁰⁾). Ogsaa i denne Henseende skulde der gælde fuld Ligeret.

Ordensregler.

En betydelig Del af Indholdet af de almindelige Bestemmelser prægedes af, at Overenskomsterne for en Del kom til at afløse de Værkstedesreglementer, som de større Virksomheder siden 60'erne havde foreskrevet deres Arbejdere. I nogle af dem indgik endog som et særligt Afsnit et Værkstedesreglement. Banebrydende i saa Henseende var Møbelsnedkernes Overenskomst 1883. Rigtignok udtaltes der heri kun, at et Reglement burde indføres; men en Tekst til et saadant blev straks efter udarbejdet, og efter Lockouten 1889 bestemtes det, at Reglementet skulde indføres i samtlige Værksteder. Ethvert Værksted havde Lov at tilføje Bestemmelser, der ikke stred imod Overenskomsten. I Tiden indtil 1900 undergik Reglementet ikke væsentlige Ændringer. Det københavnske Reglement fandt siden Efterligning i Provinsen, først i Hjørring 1885. Ogsaa i andre Fag forekom særlige Reglementer vedtaget som Overenskomst¹⁾).

I sjældnere Tilfælde forpligtede en Paragraf i Overenskomsterne Arbejderne til at overholde de Værkstedesregler, som allerede var gældende, eller som Arbejdsgiverne agtede at forelægge. Typograferne i København forpligtede sig 1884 til at overholde en saadan »Husordning«, dog saaledes at denne kunde blive Genstand for Voldgiftsrettens Kendelse een Gang for alle. Paa Helsingør Skibsværft indgik Arbejderne 1896 paa, at et Reglement af Marts 1895 fremdeles skulde gælde.

Almene Regler om, at Arbejderne skulde vise Lydighed, blev nu sjældne. De var underforstået. Murermestrenes Arbejdsordning af 1890 krævede dog, at Arbejderne baade med Hensyn til Arbejdets Udførelse og Ordenens Opretholdelse skulde adlyde deres Formand. Skotøjsarbejdernes Reglement fra samme

7) Soc.-Dem. $\frac{5}{2}$ og $\frac{12}{2}$ 1893.

8) C. From-Petersen: Dansk Tømrerforbund 1890—1915, 182-83.

9) Eks. fra Maribo 1895, Randers 1898, Helsingør 1899, desuden for Murerarbejdsmænd fra Aarhus 1896.

10) Soc.-Dem. $\frac{18}{5}$ 1895.

1) Eks.: Reglementer for Murere og Skotøjsarbejdere i Kbh. 1890, for Skomagervende 1894 og Bygningssnedkere 1896, Jernindustriens fælles Værkstedesregler i Kbh.s Grovsmedeværksteder 1896, i Resten af Jernindustrien 1897; Reglementer hos Burmeister & Wain 1898, Pianofortearbejdere 1899.

Aar fastslog, at Arbejderne skulde rette sig efter Fabriksbestyrerens Paabud og bidrage til »Ro, Orden og kammeratligt Forhold«; men hvis det kom til nogen Slags Strid om Arbejdets Udførelse, havde Fabriksejeren den endelige Afgørelse fuldstændig som før Overenskomsternes Tid. Under Tømmerstrejken 1883 kom det nok i det hele taget til Strid om Kommandoforholdene; for Mestrene krævede en udtrykkelig Bestemmelse om, at Formændene ved Arbejdet skulde ansættes af Mestrene.

Orden og Renlighed paa Arbejdspladsen blev i Modsætning til Lydighed jævnlig indskærpet²⁾. Skotøjsarbejdernes Reglement 1890 udtalte endog, at Folkene skulde bidrage til at holde Arbejdslokalerne hyggelige. Hos Maskinsnedkerne i Ole Andersens Fabrik var det et af Klagepunkterne, at Arbejderne maatte rense Maskiner og Værktøj i deres Fritid; men efter Strejken 1891 kom man overens om, at hver Lørdag skulde en halv Time af den almindelige Arbejdstid anvendes dertil³⁾. For de kvindelige Trykkeriarbejdere fastsloges 1898, at Rengøringsarbejdet *under* Maskinerne og i Lokalerne undtagen Gulvfejning og Opbæring af Papir til Maskinerne ikke var deres Arbejde. De Regler, der blev vedtaget til Bedste for Arbejdernes Sikkerhed og Sundhed, var til Dels en Gentagelse af, hvad det offentlige forlangte, men i Formen en Indrømmelse fra Arbejdsgiverne til Arbejderne. I Murerarbejdsmændenes Overenskomster fastsattes ofte, at der i Nybygningernes Trappehuller skulde anbringes passende Reposer og Rækværk under Arbejdet, og hvor der blev oplagt Bjælker, skulde de straks belægges med Brædder, saa Arbejdsmændene trygt kunde transportere Materialer henover dem. Skure paa Byggepladserne skulde have tæt Tag og Vægge, tilstrækkelig Sidde- og Garderobeplads og om Vinteren Kakkellovn. Retiraderne skulde anbringes i passende Afstand derfra. Garantier for ordentlige Skure opnaaedes af de københavnske Hustømrere allerede 1890⁴⁾, og i 90'ernes sidste Aar indgik de i alle Tømmerernes og Murernes Overenskomster, idet Fællesudvalget af 20/7 1895 i December 1897 vedtog Bestemmelser derom⁵⁾.

Lokaleforholdene behandlede ligeledes ikke før henimod Aarhundredskiftet. En Strejke hos Skotøjsfabrikant Schäfer 1894 førte bl. a. til, at Arbejderne fik Vinduerne lukket op og Spiselokaler tilvejebragt⁶⁾. Hovedstadens Børstenbindere sikrede sig 1895 en tilbørlig Opvarmning af Arbejdslokalerne paa Arbejdsgivernes Foranstaltning. De københavnske Savværksarbejdere fik 1897 indsat Bestemmelser om Omklædningsrum og Spiserum. I en Voldgiftskendelse vedrørende Jernindustriens Arbejdsmænd 1898 anbefaledes Indførelsen af Spise-stuer og Baderum; men de blev ikke paabudt⁷⁾. Ifølge Overenskomst 1899 maatte Helsingør Skibsværft indrette Spiselokaler og forbedre Belysning og Ventilation. De mest udførlige Forskrifter kom Typografernes Overenskomst 1898 til at indeholde, idet den fastsatte, at Lokalerne skulde opvarmes til 12° Réaumur og ventileres, og Gulvene skulde fejes hver Dag og vaskes hver 8. Dag; Vinduerne skulde pudses hver Maaned. Der skulde foretages Hovedrengøring, og der skulde altid forefindes Vand, Spyttebakker og god Belysning. Siden fastslog Fagets

²⁾ Indgaaede Bestemmelser f. Eks. i en udateret Priskurant fra Fabrikken Cimbria.

³⁾ Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1890—99, 24/4 og 21/5 1891.

⁴⁾ [Chr. Larsen m. fl.:] Hustømmerernes faglige Afdeling 1880—1905, 34.

⁵⁾ Medlemsblad for Murer- og Tømmermestrenes Centralforeninger for Jylland og Østifterne, 8/4 1899.

⁶⁾ Soc.-Dem. 23/5, 29/5 1894.

⁷⁾ Voldgiftskendelse 8/7 1898, Pakken F.K. 1898, Jernindustriens Arkiv.

Voldgiftsret, at 10° Réaumur burde være den allerlaveste Temperatur i Arbejdslokalerne⁸⁾). Som Helhed skyldtes dog kun en ringe Del af de sanitære Forbedringer Overenskomsterne.

Forbud og Paabud fra Værkstedesreglementerne gik jævnlig over i de indbyrdes Aftaler, Paragraffer om, at Arbejderne ikke maatte modtage Besøg, ikke holde Drikkegilder og ryge Tobak, ikke forlade deres Plads uden Nødvendighed etc. Karakteristisk er dog den Udvikling, som Hjørring Møbelsnedkeres Værkstedesreglement undergik. 1885 indeholdt det Forbudene fuldt ud; 1891 skrumpede de ind til, at uvedkommende ikke maatte opholde sig paa Værkstedet; 1894 forsvandt ogsaa denne Bestemmelse. I nogen Grad lykkedes det andre Steder Arbejdsgiverne at faa indsat Bestemmelser, der skulde hindre Drikkeri eller vanskeliggøre socialistisk Agitation paa Værkstederne⁹⁾). Efterhaanden lod saadanne Regler sig dog ikke saa let opretholde, og da Aalborg Malermestre 1897 forsøgte at forbyde Tobaksrygning m. m., kom det til en Strejke, som Svendene vandt fuldstændig.

Vanskeligheder mødte Fabrikanterne ogsaa, naar de vilde opretholde Mulkerne. I nogle af Overenskomsterne gik Arbejderne dog ind paa at betale Bøde for visse Forseelser, hyppigst for Forsømmelser i Arbejdstiden. Møbelsnedkernes Reglement af 1883 bestemte, at ved Forsømmelse eller Bortgang fra Arbejdet, som ikke blev anmeldt til de overordnede, skulde Arbejderne miste Fjerdedelen af den fortjente Timebetaling. Typograftariffen 1884 fastsatte til stor Utilfredshed for Typograferne¹⁰⁾, at Sættere, der uden Undskyldning havde forsømt og ikke udført en vis Mængde Arbejde i Ugens Løb, skulde bøde 40 Øre for hver Time, de var fraværende. I Gentagelsestilfælde kunde de afskediges omgaaende. Endnu i 90'ernes Slutning indgik Arbejderne enkelte Steder paa Bødesystemer. Efter Sukkerhusarbejdernes Overenskomst med Helsingørgades Sukkerraffinaderi 1897 kostede det 15 Øre at komme indtil en halv Time for sent, men 33 Øre at komme indtil en Time for sent. Kom man endnu senere, risikerede man at miste Arbejdet. Chokolade- og Sukkervarearbejdernes Overenskomst 1899 fastsatte, at den Tid, der forsømtes, blev fradraget med Tillæg af 25 pCt. Kun faa Steder fik Arbejderne Bøderne afskaffet. Efter en Strejke hos Borch & Henriksen 1884 kom Smedene rigtignok af med Bøderne, men maatte til Gengæld gaa ind paa, at Porten kun holdtes aaben til 5 Minutter over Arbejdstidens Begyndelse. En Del Aar senere foretrak Formerne hos Koefoed & Hauberg at betale Bøderne, naar de blot maatte komme for sent¹¹⁾, medens andre Formere 1896 førte en heldig Strejke i Randers for at blive fri for Bøder¹²⁾. Eftergivenhed maatte Arbejderne jævnlig vise i Spørgsmaalet om Erstatning for Materiale¹³⁾. Paa Kastrup Glasværk fik man dog 1899 indført, at Fabrikationsfejl, der skyldtes daarligt Glas, skulde godtgøres af Fabrikken¹⁴⁾.

Kun enkelte Overenskomster i Haandværksfagene fastsatte Opsigelsesfrist. De københavnske Malere havde fra 1887 een Dags Opsigelse, »medmindre der fore-

⁸⁾ Typografisk Trykker-Tidende 1/8 1899.

⁹⁾ Saaledes i Murernes Arbejdsordning og Skotøjsfabrikkernes Reglement 1890, og i Skomagerreglementet 1894.

¹⁰⁾ Typ.-Tid. 5/4 1884.

¹¹⁾ Soc.-Dem. 29/3 og 13/4 1884. — S. C. H[auberg]: De første 19 Aar indenfor Foreningen af Fabrikanter i Jærindustrien i Kbh. [1904], 42.

¹²⁾ Soc.-Dem. 7/8, 10/10 1896.

¹³⁾ Saaledes i Kbh. Brolæggerne 1892, Drejerne og Bogbinderne 1896, Glarmestrene 1897.

¹⁴⁾ Oversigt over Glasmagerens Fagbevægelse i Danmark, 1883—1908, 34.

laa tvingende Grunde«; men Svendene gjorde her den Erfaring, at de selv ved at bryde Bestemmelsen mistede hele deres Overskud, medens Mestrene ved at gøre Brud derpaa kun kom til at yde en Dags Kostpenge. Desuden fandt nogle Mestre paa, i Stedet for at antage Svende fast, at lade dem møde hver Morgen for at se, om der var Arbejde. 1898 fik man derfor Opsigelsen afskaffet¹⁵⁾. Ved den jyske Murer- og Tømreroverenskomst 1895 fastsattes 1 à 2 Døgn's Varsel til at træde i Stedet for Benyttelsen af Arbejdssedler, for at Mestrene i det hele taget kunde vide, naar Svendene vilde gaa. Efter en Malerstrejke i Esbjerg 1896 fastsattes 2 Dages Opsigelse¹⁶⁾. I Odense havde Malerne 3 Dages Opsigelse¹⁷⁾. Modsat Haandværket sørgede adskillige Industrivirksomheder for at faa en Opsigelsesfrist, der i Reglen var paa 8 eller 14 Dage, sjældent længere¹⁸⁾. Paa Fabrikken Activ 1899 fik de ugelønnede 8 Dages Opsigelse til om Fredagen, de maanedslønnede 14 Dages Opsigelse til den sidste i Maaneden. 1897 fik de københavnske Savværksarbejdere en Vedtægt, hvorefter der ikke blot skulde være 8 Dages Frist ved Arbejdets Ophør, men ogsaa hvis Arbejdstiden skulde forkortes. I Bogtrykkerfaget i København gik man 1884 over fra 14 til 8 Dages Opsigelse. Provinsens Litografer skulde efter Aftalerne 1897 sige op skriftlig med 14 Dages Varsel, og Brud herpaa kostede en Bøde paa 50 Kr. Arbejderne var for det meste Modstandere af Opsigelsesfrist, fordi Strejker hindredes derved. Under Beslagningskonflikten i Januar 1885 fremkom ogsaa en Advarsel mod at gaa ind derpaa¹⁹⁾. Opsigelsesfrist var tillige et af de Midler, hvorved man kunde binde Arbejderne, naar de underskrev Kontrakt. Et Forsøg paa Indførelse af Kontrakter med 8 Dages Opsigelse paa Lyngby Sukkerfabrik 1896 blev mødt med Strejke; men Fabrikken fik andre Arbejdere²⁰⁾.

Den regulerende Indflydelse, som Arbejderne erhvervede sig overfor Reglementernes Ordensbestemmelser, var, som det ses, noget begrænset. Egentlige Misbrug kunde de vel for det meste faa afskaffet; men Arbejdsgiverens Ret til at lede Arbejdet, til at kontrollere det, til at kræve forsvarlig Omgang med hans Ejendele og forsvarlig Udnyttelse af Arbejdstiden kunde Arbejderne ikke antaste.

Arbejdets Tempo og Kvalitet.

Et meget afgørende Spørgsmaal for hele Arbejdsforholdet var, med hvilken Omhu og Nidkærhed Arbejderne gik op i deres Virksomhed. Hvad hjalp det en Arbejdsgiver, at han holdt Lønnen nede, hvis hans Folk ogsaa satte Arbejdshastigheden ned, og hvad hjalp det paa den anden Side Arbejderne med Forhøjelse paa Akkorderne, hvis der bagefter blev krævet finere Udførelse af Arbejdet.

¹⁵⁾ C. M. Loldrup: Malernes Fagforenings 25-Aars Jubilæum, 1906, 68. — Fagblad for Malere Maj 1898.

¹⁶⁾ Kbh. Malerlavs Kopibog 1853—1902, 8/3 1896; jfr. C. M. Loldrup: Malerforbundet i Danmark 1890—1915, 50-51.

¹⁷⁾ Dansk Malertidende Okt. 1895.

¹⁸⁾ Eks. paa længere Opsigelsesfrist: Ugeskrift for Retsvæsen 1892, 647-48, paa 14 Dages Frist i Kbh.: Skotøjsfabrikkernes Reglement 1891, Overenskomster med Mælkeriet »Enigheden« og Kbh. Margarinefabrik 1898, med Aalborg Aktiebryggeri 1899, paa 8 Dages Frist: Kbh. Gasværk, herfra efterlignet ved Aarhus Gasværk 1897 (Industriforeningens Tidsskrift 1898, 5).

¹⁹⁾ Soc.-Dem. 13/1 1885.

²⁰⁾ Smst. 19/11, 20/11, 22/11, 24/11, 25/11, 12/12, 20/12 20/12 1896.

De gammeldags Haandværkssvende var, som man ved, meget sindige, og i det store og hele herskede der vistnok endnu i Aarhundredets Slutning en god Del Langsomhed og Omsvøb paa Arbejdspladserne. Under en Sammenligning mellem Forholdene i Danmark og Udlandet hedder det i et Arbejdsgiverblad 1900: »Den Snakken — for ikke at sige Sludren — som her til alle Tider føres paa Arbejdspladsen, den Drikken Øl og Brændevin, som foregaar til enhver Tid paa Dagen, det Spild af Tid ved Opmaalinger og Disputter om disse i Arbejdstiden, som er indført overalt herhjemme — alt dette kendes ikke i Udlandet¹⁾. Dette er en misfornøjet Arbejdsgivers Betragtninger og rummer vel Overdrivelse; men i visse Tilfælde kunde Arbejdstempoet nok give Stof til Eftertanke, især i de Fag, hvis Svende ønskede en Minimaltimeløn fastsat.

I Snedkerfaget var Problemet aktuelt. I de Bemærkninger, der ledsager Møbel-snedkerregulativet 1883 drøftes Svendenes »Sendrægtighed i Arbejdet og Mangel paa Interesse og Duelighed i deres Gerning«. Om den udelige siges, at han bør afskediges; om den langsomme, at naar han skal have Minimalløn, maa han tage sig sammen og »saaledes holde sin Mester skadesløs for muligt Tab«. Fra Mesterside blev det bagefter paastaaet, at mange af Svendene alligevel benyttede sig af Minimallønnen som »en Dæksmand« og nu rigtig tog den med Ro²⁾, og 1891 fremsatte Oldermænd Andreas Jensen den Paastand, at de socialistiske Fagforeninger netop var til for at støtte dovne og udelige Individder³⁾. Man ser, hvilken Irritation der laa bag Snedkerkonflikterne 1889 og 1891. Formodentlig er det med Henblik herpaa, det i Bygningssnedkernes Arbejdsordning 1898 hedder, at det paahviler Svenden at fremme Arbejdet paa forsvarlig Maade; ellers har Mesteren Lov at afskedige ham og lade Arbejdet udføre af andre⁴⁾.

I visse Tilfælde rettede Arbejderne afgjort organiserede Bestræbelser paa at holde Tempoet nede. Dette havde de især Brug for, hvor der arbejdedes efter fordelagtige Akkordsatser. Hvis den enkelte tjente en altfor anselig Dagløn, kunde man risikere Nedsættelse af Satserne⁵⁾. 1890 havde Arbejderne paa Kastrup Glasværk for kortere Tid en indbyrdes Aftale om, at de raskeste iblandt dem skulde holde igen, saa de mindre raske kunde vinde med⁶⁾. Samme Aar drøftede Bødkersvendenes Kongres Spørgsmaalet, men overlod det dog til hver enkelt Forbundsafdeling at afgøre, hvor meget en Svend maatte tjene paa Akkord⁷⁾. Deres Aalborg Afdeling fastsatte 1899, at ingen maatte tjene over 30 Kr.

1) Ingeniøren 4/5 1900. — Jfr. Jessie Bröchner: Danish Life in Town & Country, London [1902], 94.

2) Saaledes i R. Berg: Snedkerlavet 1551—1904, 313.

3) Soc.-Dem. 24/7 1891.

4) Ogsaa i Jernindustrien forekom Vanskeligheder. Et Brudstykke af en Forhandling i et Fællesudvalg 1891 viser dette. Ifølge Schovelins Referat udtaler en Fabrikant, Stephensen: »... man maa have Ret ligeoverfor de enkelte Tilfælde, hvor en Mand med Vilje driver.« Og en anden, Marstrand: »... det kan være efter Ordre, om ikke af Forbundet (Huup: Nej, det har det aldrig gjort), saa af Klubben.« Nu taler en »lys Knebelsbart: »De Herrer har jo et langt bedre Middel, nemlig Retten til at afskedige Manden. Ser De, at Manden driver, kan De jo afskedige ham.« Hauberg: »Saa træder den næste i Rækken, og saa hedder det sig, at man faktisk ikke vil garantere Daglønnen. Det ser meget godt ud; men naar to Mand er blevet afskediget paa den Akkord, saa bliver det vedtaget, at ingen maa tage den.« (Referat af Møde 17/7 1891, Pakken F.K. 1883—96, Jernindustriens Arkiv).

5) Eks.: Socialisten 7/10 1871; Soc.-Dem. 28/6 og 7/7 1884 (Burmeister & Wain), 15/3 1897 (Aalborg Portland Cementfabrik). — Jfr. Bruun 490-91.

6) Soc.-Dem. 16/7 1891.

7) Smst. 22/7 1890. — Bødkernes Fagblad Febr. 1891.

ugentlig⁸⁾. En Jerndrejer, der 1895 tjente 90 Øre i Timen, blev af sine Kammerater kaldt Jernæderen⁹⁾. Paa Titans Centrifugeværksted kom det 1899 til en Arbejdsnedlæggelse, fordi Fabrikken ikke mere vilde give Akkord, men tilbød 40 Øre i Timen. Akkordsatserne var saadan, at Arbejderne let tjente 60 Øre i Timen, og deres Værkstedsklub havde vedtaget, at der ikke maatte tjenes over 6 Kr. pr. Dag, hvorfor der blev arbejdet lidet intensivt. Striden afsluttedes med Indførelsen af en ny Priskurant¹⁰⁾. I enkelte Fag opkom der Strid om, hvor mange Maskiner en Arbejder maatte passe samtidig. 1897 foraarsagedes en Strejke paa Mundelstrup Gødningfabrik ved, at Natarbejderne ikke samtidig vilde passe Ovnene og Dampkedlerne¹¹⁾. Hos Litograferne maatte en Trykker fra 1897 kun passe 1 Maskine, i Bogtrykkerfaget maatte en Trykker fra 1898 kun passe 2 Hurtigpresser eller 1 Rotationspresse. I Modsætning hertil bestemte samme Aars Tekstiloverenskomst, at en Arbejder maatte passe saa mange Væve, som han kunde overkomme, naar blot ikke andre Arbejdere blev afskediget derved.

Nogen større Betydning fik Arbejdernes Modstand mod et hastigt Arbejds-tempo dog næppe. I Virkeligheden foregik der snarere en Forøgelse af Tempoet¹²⁾, og paa forskellig Maade hjalp Arbejdsgiverne direkte til at fremme denne Udvikling. En Garvemester, der forhen kun havde optalt, hvor mange Skind hans samlede Arbejdsstyrke daglig forarbejdede, begyndte 1883 at tælle, hvor mange hver enkelt Arbejder lavede, saaledes at der kom til at hvile et vist Tryk over de mindre ydedygtige¹³⁾. Andre Arbejdsgivere ansatte Formænd til at heppe Arbejdet op¹⁴⁾. 1898 afskediges 16—17 Mand i Nakskov, fordi de bestilte for lidt, en Affære, som deres Fagforening dog fik ordnet¹⁵⁾. Hos Skotøjsfabrikanterne forlangtes det 1894, at en Mand, der ikke paa Akkord kunde tjene 12 Kr. om Ugen, skulde afskediges. Hos Københavns Bogtrykkere krævedes fra 1884 af hver Sætter mindst 60.000 Bogstaver sat pr. Uge, fra 1892: 57.000, fra 1899: 54.000. I Provinsen forlangtes efter en Strejke ved »Nykøbing [S.] Venstreblad« i 1894 250 Linier sat pr. Dag; men der er Eksempler paa, at Principaler i andre Byer forlangte op til 350 Linier pr. Dag¹⁶⁾.

Hvad der særlig bidrog til at sætte Farten op, var Maskinernes Udvikling. Baade den Uvilje, som Farten fremkaldte, og den Modstand, som Maskinerne vakte, naar de tog Brødet ud af Munden paa Arbejderne, søgte Overenskomsterne lejlighedsvis at begrænse. Efter en Arbejdsnedlæggelse hos Glud & Marstrand 1897 blev der under Gustav Philipsens Ledelse afsagt en Voldgiftskendelse, hvorefter Arbejderne kun maatte lægge Hindringer i Vejen for tidsbesparende Arbejdsmetoder og Arbejdsdelinger, naar disses Formaal var at forringe Lønnen¹⁷⁾. Ved de store Jernskibsbyggerier fastsattes Bestemmelse om, at Arbejderne ved

8) Bødkernes Fagforening, Aalborg, 1890—1930, 5.

9) P. Drachmann: A/S Nielsen & Winther 1867—1917, 24.

10) Læg om Strejken i Pakken F.K. 1899 I, Jernindustriens Arkiv. — Soc.-Dem. 7/1, 12/1, 13/1, 20/1 1899.

11) Industriforeningens Tidsskrift 1898, 7.

12) Jfr. Bruun 490.

13) Soc.-Dem. 20/5 1883. — Nordisk Garvertidende 1/6 1883.

14) Jfr. herom Skomagervendenes Fagblad Sept. 1895.

15) Arbejdsmandenes Fagblad 15/2 1898.

16) Typ.-Tid. 6/4 1888, 26/9 1890, 14/4 1893, 6/7 1894.

17) Soc.-Dem. 24/11 1897.

eventuel Indførelse af bedre Teknik skulde finde sig i, at Akkordlønnen reguleredes¹⁸⁾.

Større Vanskeligheder knyttede sig til den gode Udførelse af Arbejdet. Hvis Svendene under Dække af Fagforeningerne lod sig friste til mindre Paapasselighed, blev Arbejdsgiverne til Gengæld mere kritiske, naar de underordnede vilde diktere Arbejdsbetingelserne. Rigtignok kunde en Mester anvende Flid paa Kontrol og Opsyn med Folkene; men som det hedder et Sted: »For ærekære Arbejdere er det særlig krænkende, naar der altid staar en bag dem og ser dem paa Fingrene; paa denne Maade kan man fordærve de bedste Arbejdere«¹⁹⁾. Dette Punkt skulde helst overlades til Arbejdernes egen Ansvarsbevidsthed. Bygningsnedkernes Priskurant 1873 gjaldt udtrykkelig »almindeligt og godt udført Arbejde«. Den samtidige Møbelsnedkerpriskurant, som det ikke lykkedes at faa gennemført, skulde gælde »almindeligt og gangbart Arbejde«. Bygnings-Blikkenslagernes Priskurant 1875 gjaldt »veludført« Arbejde. Den Slags Udtryk hindrede rigtignok ikke afvigende Fortolkning af, hvad man forstod ved god Udførelse; men man vedblev dog efter 1880 at bruge dem i en Række nye Overenskomster²⁰⁾. Undertiden fandt man det nødvendigt at forklare sig mere indgaaende. Skomagereglementet af 1894 bestemte, at Svenden havde nøjagtigt at udføre sit Arbejde samvittighedsfuldt efter de Anvisninger, Mesteren gav, og at bruge de udleverede Materialer paa den mest økonomiske Maade. Ved Nakskov Sukkerfabrik forpligtede Arbejdsmændene sig 1896 til at udføre deres Arbejde »efter bedste Evne og med samme Beredvillighed og i samme Udstrækning som tidligere«²¹⁾; Sukkerfabrikkernes almindelige Overenskomst 1898 fastslog, at Fabrikkerne var berettiget til at afskedige enhver, der ikke udførte sit Arbejde tilfredsstillende. I de københavnske Maleres Overenskomst 1898 præciseredes, at Priserne gjaldt »godt udført Arbejde«, men at der burde betales højere for ekstrafint Arbejde. Ifølge Jernindustriens Overenskomst 1900 skulde Arbejderen vise Flid, Paapasselighed og godt udført Arbejde.

Vigtigere end disse almindelige Vendinger var det, naar det anførtes, hvem der havde Afgørelsen angaaende et Arbejdes Kvalitet. En Smedemester betingede sig 1884, at han kunde ophæve Akkorderne, hvis han ikke selv fandt Arbejdet tilfredsstillende²²⁾. I de større Virksomheder stadfæstede Værkstedreglementerne undertiden Ejerens Ret til at træffe Afgørelsen. Naar der var en Voldgiftsret i Faget, kunde man æske dens Mening.

Til begge Sider kom det til at skabe Vanskeligheder, at Priskuranterne forudsatte et vist Maal af Udførelse, dels for de Svende, der var for daarligt udrustet til at holde Jævnmaalet og derfor blev arbejdsløse, dels for de Mestre, der fordrede særlig fint Arbejde. Rigtignok blev der i sidste Fald for det meste givet noget højere Løn²³⁾; men hvis Arbejdsgiveren ikke vilde give Tillæg, eller Arbejderne ikke gøre sig Umage, kunde Resultatet blive Arbejdsstandsning, og i

¹⁸⁾ Der er paa dette Punkt Verbaloverensstemmelse mellem Reglementerne fra Helsingør Skibsværft 1896 og Burmeister & Wain 1898.

¹⁹⁾ Dansk Malertidende Maj 1894. — Jfr. Soc.-Dem. 5/10 1882 (Vognarbejdere).

²⁰⁾ Saaledes i Aarhus og Aalborg Snedkeraftaler og i Randers Mureraftaler.

²¹⁾ Arbejdsmændenes Fagblad, udg. af Arbejdsmændenes Centralforbund i Danmark 15/10 1896.

²²⁾ Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark 23/12 1884.

²³⁾ Eks.: C. Lichts Kopibøger 10/1 1886 og 1894—95, 139; 1896—97, 26; Skomagervendenes Fagblad 10/1 1893.

saa Fald havde Overenskomsten ikke løst sin første Opgave, at sikre Arbejdsfreden. Vanskelighederne paa dette Felt spores i et Firma som Murermester Lichts. Det kneb især med at faa udvist Omhu med Murstenene. Paa Lichts Bygninger maatte der ikke være stødt en Flis af Façadestenen. I en Kontrakt med nogle Murerarbejdsmand krævede han, at de, der opbar Sten paa Stillads, stadig skulde hjælpe deres Eftermand at sætte Stendragten fra sig. Et Sted klager han: »Jeg har i Dag maattet sætte Vagt for at paase, at Stenene stilles forsigtigt hen.« Ligesaa foretrak han maskinskaarne Sten for haandstrøgne »belært af Erfaringen«. 1891 strejkede et Par Svende, fordi han bebrejdede en tredje Svend hans daarlige Arbejde²⁴). Solidariteten kunde i saadanne Tilfælde fremkalde højt omdiskutable Foranstaltninger fra Svendenes Side.

Kost og Logi.

De Fabrikker, der fra gammel Tid gav deres Arbejdere Kost og Logi, opgav i Tidens Løb dette System. Paa Carlsberg fik alle Mand Kosten til 1861. De ugifte vedblev endnu mange Aar derefter at have Bolig paa Bryggeriet¹). Dette var efter tysk Forbillede. Paa Bryggeriet Ceres i Aarhus havde man saadanne Huskarle lige til 1908²). Paa Kjærs Mølle ved Aalborg fik de ugifte Kosten til 1870³). Endnu i 70'erne spiste baade Funktionærer og Arbejdere paa Bechs Klædefabrik i Hjørring hos Principalen⁴).

Efterhaanden begyndte ogsaa de mindre Virksomheder at afskaffe Systemet; men omkring 1880 fandtes det endnu hos en stor Del Provinsmestre, og 1882 var det i København stadig i Brug hos Barberer, Bagere og Konditorer, delvis hos Slagtere; desuden fik Skorstensfejersvendene Logi⁵). Ind i 80'erne rejste Svendene en kraftig Modstand derimod. Aarsagen var ikke Kosten — Klager over den var sjældne⁶) — men nok Sovestederne. Jævnlig sov to Svende i samme Seng; Kamrene var mange Steder kolde og lidet hyggelige, og hvis ikke Svendene var stillet som Medlemmer af Familien, fristedes de til at tilbringe deres Fritid paa Værtshuse⁷). Heller ikke dette blev dog afgørende. Svendene blev paa deres Vandringer vænnet til haarde Forhold. Det, som gjorde Udslaget, var, at en Svend, der boede hos sin Mester, ikke havde Valgret. Ifølge Grundlovene af 1849 og 1866 var enhver uden Valgret, naar han ikke havde egen Husstand, men stod i privat Tjenesteforhold. En betydelig Del af Arbejderklassen blev ramt heraf. Ved Højesteretsdom bekræftedes Forholdet 1888⁸), og det var aldeles uforenligt med Socialisternes Krav om Lighed.

²⁴) C. Lichts Kopibøger Maj 1879 (Kontrakter), ²⁸/₃ 1890, ²⁴/₃ 1887 og ¹³/₉ 1891.

¹) A. Fraenkel: Gamle Carlsberg, 1897, 380.

²) A. Sneum: Bryggeri- og Brønderiarbejdernes Fagforening i Aarhus 1898—1923, 3.

³) R. Sørensen: Kjærs Mølle 1851—1901, 92.

⁴) Bechs Klædefabrik, Hjørring, 1845—1920, 8.

⁵) Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 7, 1883, 49.

⁶) Eks. paa Klage over Kost: Medlemsblad for Bagernes Forbund ¹/₁₀ 1895.

⁷) Jfr. Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark ⁵/₇ 1884; Soc.-Dem. ²⁴/₉ 1887 (Bagere); Skomagervendenes Fagblad ¹⁵/₄ 1893; Nordisk Sadelmager- & Tapetserer-Tidende Juli 1893; Medlemsblad for Bagernes Forbund ¹/₆ 1897.

⁸) Ugeskrift for Retsvæsen 1888, 257-59 og 473; jfr. smst. 1894, 528. — Soc.-Dem. ⁸/₂, ⁹/₂, ¹⁰/₂, ¹⁹/₂, ²⁶/₂ 1888; jfr. smst. ¹/₃ 1888 (Møllere).

Svendenes Utilfredshed gav sig Udtryk i en lang Række Kongresresolutioner⁹⁾, men førte samtidig ogsaa til Handling. Haardest tog Bagersvendene fat. Alle-rede 1885 nedlagde de Arbejdet hos en Mester, fordi hans Kost og Logi var utilfredsstillende¹⁰⁾, og i Efteraaret 1887 stillede de Krav om Systemets Afskaf-felse over hele København. Af Byens 700 Bagersvende fik hidtil de 600 Kost og Logi som en Del af Lønnen¹¹⁾. Mestrene søgte at slippe med at give de gifte Svende Kostpenge; men da det kom til Strejke, gav over 100 Bagerier efter straks, og flere bøjede sig siden. Kun nogle faa holdt Stand gennem længere Tid¹²⁾. Først en Aarrække derefter fulgte Provinsen med. I Helsingør bøjede Mestrene sig ved en Forhandling i Efteraaret 1893. Kort derpaa var der Strejke paa Spørgsmaalet i Holbæk¹³⁾. I Sommeren 1895 gik de fleste Mestre i Hillerød ind paa Svendenes Krav. I September 1895 hed det sig paa Bagersvendenes Kongres, at Afskaffelsen var gennemført i de fleste større Byer¹⁴⁾. Dette var dog vist noget overdrevet. I Horsens kom det til Voldsomheder under Svendenes Diskussion for og imod Forandringen, og i første Omgang vedtoges med 1 Stemmes Majoritet at bevare Kost og Logi¹⁵⁾. Samtidig enedes Mestrene om at gøre Modstand. Sjællands og Lolland-Falsters Bagermestre anbefalede vel $\frac{3}{9}$ 1895 at give Kostpenge, men saaledes at de ugifte skulde bo hos Mestrene — naar Svendene boede i Byen, var det ikke saa let at paalægge dem Ekstra-arbejde. De jyske Mestre besluttede paa en ekstraordinær Generalforsamling samme Efteraar rent ud at sige Nej til Kravet¹⁶⁾. Gnidninger kunde derfor ikke undgaas. I Nykøbing F. og Nakskov ordnedes Sagen saa nogenlunde endnu i September; men i Køge kom det til Strejke, og Skruerbrækkere optog Arbejdet, indtil ogsaa de i Foraaret 1896 strejkede for at opnaa Afskaffelsen¹⁷⁾. I Aarhus vilde Mestrene nok give Kostpenge, men dog have Svendene boende; dette førte 1896 til en Strejke, der endte med Svendenes Sejr. I Esbjerg, Roskilde og Slagelse gav en Række Mestre derefter op uden Krig¹⁸⁾; men i Vordingborg, Odense, Randers og Aalborg kom det i Aarets Løb til Strejker, hvorefter adskillige af disse Byers Mestre maatte bøje sig¹⁹⁾. I 1897 foregik Afskaffelsen i Korsør og mange Steder i Københavns Omegn, og det kom til Strejker i Storehedinge, Kolding, Nyborg og Frederikshavn, kun de to sidste Steder til Held for Svendene. I Foraartiden oplyste Bagerforbundet, at Kost og Logi var afskaffet i 18 Afdelinger, men ikke i 13 andre; det var dog gennemgaaende

9) Eks.: Soc.-Dem. $\frac{19}{9}$ 1888, $\frac{24}{9}$ 1892 (skandinaviske Fagkongresser), $\frac{22}{7}$ 1890 (Bødkere), $\frac{28}{8}$ 1890 (Blikkenslagere), $\frac{29}{3}$ 1891 (Smede- og Maskinarbejdere), $\frac{9}{10}$ 1891 (Sadelmagere), $\frac{15}{8}$ 1893 (Skomagere), $\frac{17}{8}$ 1893 (sjællandske Typografer), $\frac{2}{9}$ 1893 (Hvidgarvere), $\frac{9}{9}$ 1897 (Skrædere).

10) Smst. $\frac{19}{9}$, $\frac{20}{9}$, $\frac{27}{9}$ 1885.

11) Smst. $\frac{24}{9}$ 1887.

12) Kbh. Bagerlavs Protokoll $\frac{28}{9}$, $\frac{28}{9}$, $\frac{1}{10}$, $\frac{13}{10}$ 1887. — Soc.-Dem. $\frac{25}{9}$ — $\frac{28}{11}$, $\frac{23}{12}$, $\frac{25}{12}$ 1887; jfr. smst. $\frac{29}{1}$, $\frac{31}{1}$, $\frac{10}{2}$ 1888. — Medlemsblad for Bagernes Forbund $\frac{1}{8}$ 1895.

13) Soc.-Dem. $\frac{15}{9}$ 1893. — Holbæk Amts Dagblad $\frac{3}{10}$, $\frac{13}{10}$, $\frac{28}{11}$ 1893.

14) Soc.-Dem. $\frac{31}{7}$, $\frac{8}{8}$, $\frac{6}{9}$ 1895.

15) J. Haslev & A. J. Glud: 25 Aars Organisationsarbejde blandt Horsens Bagersvende, 1918, 4.

16) Dansk Bager- og Konditor-Tidende $\frac{16}{9}$ og $\frac{2}{11}$ 1895.

17) Soc.-Dem. $\frac{24}{9}$ og $\frac{24}{8}$ 1895, $\frac{21}{4}$ 1896; jfr. smst. $\frac{4}{1}$ 1898. — Medlemsblad for Bagernes Forbund $\frac{1}{10}$ 1895.

18) Smst. $\frac{9}{4}$, $\frac{16}{4}$, $\frac{17}{4}$, $\frac{18}{4}$, $\frac{25}{4}$, $\frac{5}{5}$, $\frac{6}{5}$, $\frac{8}{5}$, $\frac{23}{5}$ 1896.

19) Smst. $\frac{24}{8}$, $\frac{7}{7}$, $\frac{22}{7}$, $\frac{23}{7}$, $\frac{26}{7}$, $\frac{2}{8}$, $\frac{6}{8}$, $\frac{12}{8}$, $\frac{13}{8}$, $\frac{15}{8}$, $\frac{23}{8}$, $\frac{25}{8}$ 1896.

mindre Byer, der manglede²⁰). 1898 naaede Befrielsen Københavns Bagerkuske²¹), 1899 Københavns Konditorsvende²²).

Forud for Bagerne havde Glarmestersvendene ved Strejke 1884 fremkaldt Afskaffelsen hos den sidste københavnske Mester i deres Fag²³). I Slutningen af 80'erne fik Snedkerne Systemet afskaffet i Odense og blokerede en Mester i Svendborg for at faa ham til at føje sig²⁴). I 90'erne foregik Afskaffelsen snart her, snart der i forskellige Fag. Skomagerne fik Kost og Logi gjort frivillig i København 1891 og de fleste Rester deraf afskaffet i Købstæderne 1896—98²⁵). Hos Smedene var Afskaffelsen et Punkt i Odenseprogrammet²⁶), i Bogtrykkerfaget vedtoges den ved Provinsoverenskomsten 1895, i Bogbinderfaget ved den jyske Overenskomst 1899. I Rebslagerfaget fik man efter en Aarrækkes Strid Afskaffelsen anerkendt 1898²⁷). Selv i de smaa Købstæder var Systemet stærkt paa Retur ved Aar 1900²⁸); men i enkelte Fag som hos Møllere og Slagtere bevaredes det i stor Udstrækning, ogsaa i København²⁹).

De statistiske Oplysninger, der forefindes om Kost og Logis Udbredelse er sparsomme. En ufuldstændig Opgørelse 1872 anfører, at der af 5608 voksne Arbejdere i København kun var 152, der fik Kost og Logi hos Mesteren [hvilket giver et skævt Billede] og af 10.890 Arbejdere i Provinsbyerne var 3498 paa Kost og Logi, medens paa Landet af 4023 næsten alle eller 4002 fik Kost og Logi³⁰). En anden ufuldstændig Opgørelse i Forbindelse med Industritællingen 1897 omfattede 32.277 Svende og 18.180 Lærlinge. Af Svendene var 9352 eller 22 pCt. bosat hos deres Mester, af Lærlingene 11.576 eller 64 pCt. Sidstnævnte Tælling bekræftede, at Systemet var almindeligst i de smaa Købstæder og paa Landet. I København havde nu kun 3 pCt. Svende Logi hos Mesteren, i Provinsbyerne 17 pCt., paa Landet 59 pCt.; de tilsvarende Tal for Lærlinge var 13,5 og 87. I Landdistrikterne lønnedes af Byggefagenes Svende kun Tredjedelen med Logi, hos Bødkere, Snedkere, Skomagere og Slagtere noget over Halvdelen, hos Skrædere og Bagere omtrent tre Fjerdedele, hos Smede og Møllere de aller-

²⁰) Soc.-Dem. $\frac{1}{3}$, $\frac{13}{4}$, $\frac{27}{4}$, $\frac{26}{5}$ 1897. — Samarbejdet $\frac{15}{4}$ 1897. — Medlemsblad for Bagernes Forbund $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{16}{6}$, $\frac{1}{8}$ 1897, $\frac{1}{1}$ 1898.

²¹) Soc.-Dem. $\frac{17}{2}$, $\frac{1}{3}$ — $\frac{5}{3}$, $\frac{12}{3}$, $\frac{13}{3}$, $\frac{16}{3}$ 1898.

²²) Smst. $\frac{18}{2}$, $\frac{28}{2}$ 1899. — Jfr. Medlemsblad for Bagernes Forbund $\frac{1}{12}$ 1897 og $\frac{1}{1}$ 1898.

²³) Soc.-Dem. $\frac{6}{8}$ 1884.

²⁴) Fagblad for Snedkere Dec. 1888 og Marts 1889.

²⁵) Soc.-Dem. $\frac{24}{4}$ og $\frac{30}{4}$ 1891, $\frac{14}{1}$ og $\frac{2}{8}$ 1898. — Nordisk Skomagertidende $\frac{16}{4}$ 1891. — Skomagervendenes Fagblad Maj og Aug. 1891, Jan. 1892, Jan., Apr., Maj 1897, Okt. 1898, Jan. 1899.

²⁶) Jfr. Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Maj og Sept. 1891; Soc.-Dem. $\frac{1}{5}$, $\frac{5}{5}$, $\frac{8}{5}$ 1894; J. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejder-Forbund 1888—1915, 25; D.S.M.F., Kolding Afdeling 1893—1918, 7.

²⁷) Soc.-Dem. $\frac{11}{3}$, $\frac{6}{11}$ 1891, $\frac{18}{1}$ 1899.

²⁸) Eks. hos Barberer i Aalborg 1891 ([L. Dines Pedersen:] Aalborg og Nørre-Sundby Barberforenings 25 Aars Jubilæum, 1914, 17) og i København fra 1892 (Soc.-Dem. $\frac{9}{4}$ 1892; Barber & Frisar Journal $\frac{1}{7}$ 1892); hos Blikkenslagerne i Holbæk ca. 1891, Horsens 1892, Esbjerg 1894, Kolding 1896; hos Bogtrykkerne i Hørsholm 1894 (Typ. Tid. $\frac{9}{2}$ og $\frac{16}{6}$ 1894); hos Drejerne i Slagelse 1897 (Drejerforbundets Forhandlingsprotokol 1891—1902, $\frac{2}{3}$ 1897); hos Garverne i Næstved 1896 (Samarbejdet $\frac{15}{10}$ 1896), hos Karetmagerne i Aalborg 1897 (kun Kosten; Priskurant for Karetmagersvende i Aalborg og Nørre-Sundby $\frac{1}{6}$ 1897, U.B.), i Holbæk 1899 (Samarbejdet $\frac{15}{3}$ 1899); hos Malerne i Korsør 1894, Viborg 1896; hos Sadelmagerne i Horsens 1893 (Nordisk Sadelmager- & Tapetserer-Tidende Sept. 1893); hos Skræderne i Varde 1896, Kolding 1898 (Skrædernes Fagforening i Kolding 1886—1926, 4).

²⁹) Jfr. Mølleri-Tidende $\frac{20}{8}$ 1897; Soc.-Dem. $\frac{29}{1}$ 1898.

³⁰) Oplysninger om Arbejdernes oekonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872, udg. af Indenrigsministeriet 1874, 20-21.

fleste. I Købstæderne var det kun en ringe Del af Skrædernes, Skomagernes og Byggefagenes Svende, der boede hos Mestrene, men endnu Tredjedelen af Smedenenes og Sadelmagernes og Halvdelen af Møllernes, Bagernes og Slagternes. I København boede endnu henved tre Fjerdedele af Barbersvendene hos Mestrene; men ellers var kun nogle Slagtere, Bagere og Bryggersvende og enkelte Skomagere endnu ikke flyttet ud. En Del af de Svende, der ikke boede hos Mestrene, fik alligevel Kosten hos dem; men der siges ikke hvor mange³¹). Det kan tilføjes, at ifølge en Fagstatistik havde af Skomagernes i København 1898 kun 6,45 pCt. Kosten og 4,51 pCt. Logi hos Mestrene³²).

Foruden at give Svendene Valgret, bragte Bortflytningen fra Mesterens Hus dem andre Fordele. De skulde nu ikke mere rette sig efter Mesterens Husorden i deres Fritid eller være parat til at gøre ham eller Madmoderen Tjenester. De skulde heller ikke lade sig genere af Mesterfolkenes Husliv. Det at blive afskediget betød ikke mere at være henvist til Kroer og Landeveje, indtil nyt Arbejde var fundet. Hvis Svenden havde en Smule Penge i Reserve til at klare arbejdsløse Perioder, kunde han føre en rolig, borgerlig Tilværelse, selv om han skiftede Arbejdssted. Kun hvis han hos Mesteren havde haft det som i et Hjem og derfra maatte flytte hen i et koldt og kedeligt ensomt Værelse, kunde Kost og Logis Afskaffelse synes ham en Tilbagegang, alt naturligvis forudsat at han efter Bortflytningen fik et tilstrækkeligt Vederlag i Penge; men herom senere.

Værkstedspørgsmaalet.

Det Hjemmearbejde, som i enkelte Fag var brugeligt omkring 1850, blev efterhaanden trængt noget tilbage. Det havde været mest udbredt i Tekstilindustrien, men forsvandt her af sig selv, efterhaanden som Faget mere og mere blev behersket af Maskiner, der var for store og dyre til, at Arbejderne selv kunde faa Raad til at købe dem og have dem i deres Hjem. Kun i Hammerum Herred vedblev en Trikotagetilvirkning at bestaa som Hjemmeindustri¹).

Sidenhen fandtes Hjemmearbejdet især hos Skomagere og Skrædere. I 60'erne og 70'erne var der blandt de gifte Skrædere en Tilbøjelighed til at foretrække Arbejdet i Hjemmet, naar der var for uhumsk paa Mesterens Værksted, naar der var en lang Arbejdstid, eller naar der blev drukket tæt²). Navnlig fyldte ogsaa Sy pigerne til i Hjemmearbejdernes Antal. Kun et Mindretal af dem arbejdede paa de store Firmaers Systuer, som var opstaaet siden 50'erne³). De fleste sad i deres Hjem eller i lejede Værelser, eller ogsaa arbejdede de for Mellemmand paa mindre Systuer. Ifølge en Undersøgelse, foretaget af Poul Sveistrup for Dansk Kvindesamfund omkring 1890 arbejdede af 837 københavnske Syersker 596 hjemme, 165 paa Systue, og 49 skiftede fra det ene til det andet⁴). Ogsaa Handskesyersker og Naadlersker arbejdede oftest hjemme; Handskesyerskerne fik 1883 7 Øre mere pr. Par ved Hjemmearbejde⁵). Bestandig kla-

³¹) Statistiske Meddelelser 4. Rk., 6, 2. Hft., 18-21, 40-43.

³²) Skomagervendens Fagblad Apr. 1898, Tillæg.

¹) Statistiske Meddelelser 4. Rk., 33, 1. Hft., 152-59.

²) Blad for Kbh. Arbejderforening 21/2 1857. — V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 107.

³) Aktieselskabet Moresco 1856—1931, 31. — Om Systuer iøvrigt: Beretning om Arbejds- og Fabriksstilsynets Virksomhed i Finansaaret 1902—03, 78-87 og 1903—04, 49-60.

⁴) P. Sveistrup: Syersker, 1894, 7.

⁵) Soc.-Dem. 12/1 1883.

ges der over Syerskernes daarlige Forhold og den deraf opstaaede store Sygelighed⁶⁾. Den lave Løn overlod dem ofte til at fristes af velhavende Herrebekendtskaber⁷⁾.

En ganske ejendommelig Undersøgelse var det iøvrigt, som Poul Sveistrup foretog paa et Tidspunkt, da Fagbevægelsen endnu ikke havde udrettet noget for Syerskerne. Han spurgte ikke blot om deres Løn og Kostudgifter, Alder og ægteskabelige Stilling, Arbejdssæson og Helbred⁸⁾, men ogsaa om deres Tilfredshed⁹⁾. Af 802 undersøgte var 426 tilfredse, 179 nogenlunde tilfredse, 197 utilfredse. Enker, forladte og fraskilte var særlig utilfredse, ligeledes de, der led under et haardt økonomisk Tryk eller var i den ældre Alder. Mest nedbrydende for Tilfredsheden var et daarligt Helbred, ja selv et nogenlunde godt Helbred var ikke tilfredsstillende. Mindre betød Arbejdstiden; men der var dog mest Tilfredshed hos dem, som havde under 10 Timers Arbejdsdag. Der viste sig at være forholdsvis stor Tilfredshed blandt dem, der læste »Social-Demokraten«, men de var ogsaa for det meste unge eller gifte. Derimod stod det sløjt til med dem, der ikke læste Blade, og aller værst med dem, der kun læste »Adresseavisen«. De, der ejede religiøse Bøger, var meget utilfredse; men de, der gik i Kirke, var tilfredse, idet Kirkegangen var Udtryk for en vis Velstand. Læsning af Bøger øgede i Almindelighed Utilfredsheden; Bal, Teater og Spadsereure øgede Tilfredsheden, Besøg derimod ikke. Alle Syerskerne var stærkt optaget af Kampen for Tilværelsen.

Kun i faa andre Fag forekom Hjemmearbejde. Det fandtes i Guldsmedefaget, som desuden havde den særlige Ordning, at Smaamestre arbejdede for store Mestre. 1861 havde af Guldsmedelavets 122 Mestre kun 36 Udsalg¹⁰⁾. I Sølvvarefabrikkernes første Tid lod de for en stor Del Polererarbejdet udføre i Hjemmene, og hvis de stillede en Polererstue til Raadighed, gjorde de Fradrag i Lønnen derfor, der siges endda op til 20 pCt.¹¹⁾. Yderligere benyttedes Hjemmearbejde ved Hæftning for Bogbinderierne, ved Korkskæring, ved Cigarrulning og hos Snedkerne¹²⁾.

Set fra Arbejdsgivernes Side havde Hjemmearbejdet ikke faa Fordele. De sparede derved Udgift til Værksted eller Fabrikslokaler og blev fri for at levere Værktøj, Symaskiner o. lign.; de undgik al Diskussion med Myndighederne om Sundhedsforholdene i Lokalerne, og de opnaaede, at Arbejderne havde mindre Lejlighed til at tale sammen og til at organisere sig. For Arbejderne gav det større personlig Frihed. De kunde lægge deres Arbejdstid efter Behag og være flittige og dovne, som de lystede. Hvis de var gift, kunde de være sammen med deres kære eller, hvis Konen gik paa Arbejde, have Opsigt med Børnene. I Længden blev Ulemperne imidlertid mere iøjnefaldende end Fordelene. For Mestrene beløb det sig kun til Fare for Fusk; men for Arbejderne

⁶⁾ Berlingske Tidende ³/₁₀ 1871. — Folkets Avis ¹⁵/₄ 1872. — Soc. ²⁵/₃ 1874 (SækkeSYning). — Soc.-Dem. ¹⁸/₉ 1883. — Sypigen [Fagblad] 1887. — Et Indtryk af Syerskernes Tilværelse giver nogle Romaner af en ellers upaaagtet Forfatter Th. Andersen, hvis Skildringer vel ikke er kunstnerisk værdifulde, men, naar man ser bort fra Knaldeffekterne, sikkert desto mere virkelighedstro (Th. Andersen: En Arbejders Døtre 1893, Fra Byens Udkant 1895, Tvillingsøstre 1896; Anmeldelser af E. Brandes i Politiken ²⁰/₉ 1893 og ²⁸/₁₀ 1895).

⁷⁾ Aarsberetning for Hjælpeforeningen for kvindelige Haandarbedere i Soc. ²⁴/₃ 1874.

⁸⁾ Nationaløkonomisk Tidsskrift 1893, 369-409; 1899, 577-627. — P. Sveistrup: Syersker, 1894. — Foreløbig Redegørelse i Kvinden og Samfundet 1890, 248-66.

⁹⁾ Nationaløkonomisk Tidsskrift 1901, 97-128.

¹⁰⁾ Kbh. Guldsmedelavs Kopibog 1837—82, ¹³/₆ 1861. — C. Nyrop: Meddelelser om dansk Guldsmedekunst, 1885, 114. — E. Nystrøm: Guldsmed Anton Michelsen, 1909, 54-55 og 60.

¹¹⁾ Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdernes Forbund i Danmark 1891—1916, 85.

¹²⁾ K. Sevaldsen: Aktieselskabet Therchildsens Salmebogsforretning 1867—1917, 20. — [V. Nørregaard & V. Nielsen:] Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 18 og 23. — Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderenes Organisation, 1921, 31. — C. C. Hougaards utrykte Erindringer, 49.

blev det til alvorlig Fortræd. Det stadige Ophold i Hjemmet kunde skade Husfreden. Navnlig var der dog det i Vejen, at Hjemmearbejdet blev daarligt betalt. Meget af Arbejdet kunde udføres af Krøblinge og svagelige Personer. Konkurrencen var derfor stor, og naar Arbejdsgiverne traf Aftale med hver enkelt, var der god Mulighed for at trykke Prisen. Undertiden udviklede der sig ogsaa den Ordning, at Hjemmearbejderne lod Kone og Børn hjælpe sig, saa de yderligere blev i Stand til at underbyde, og jo lavere Lønnen blev, des længere forsøgte de at udstrække Arbejdstiden, des daarligere Bolig fik de Raad til at holde.

Allerede i 70'erne nærede Fagforeningsfolkene derfor Ønske om ændrede Forhold, men naaede foreløbig ikke at udrette stort. Da en Tobaksfabrikant 1875 vilde nedlægge sin Fabrik og indføre Hjemmearbejde, satte de sig imod og fik ham derved til at beholde Fabrikken¹³⁾. Skomagersvendene fremsatte Krav om, at Mestrene skulde stille Værkstedspads til Raadighed¹⁴⁾, og om dette Spørgsmaal opstod der efterhaanden en Strid, der blev saa meget vanskeligere for deres Fagforeninger at føre, som en hel Del Svende stadig foretrak Hjemmearbejdet¹⁵⁾. Da Mestrene ikke lod sig sige, forsøgte man 1877 en Ordning, idet man oprettede et Centralværksted for de forskellige Mestres Svende. Allerede 1857 var der fremsat Plan om Oprettelsen af et noget lignende Værksted for Skrædere¹⁶⁾. Skomagerens Forsøg lykkedes dog ikke i første Omgang. Deres Værksted bestod kun et Aars Tid¹⁷⁾; men snart kom Sagen igen til Drøftelse. Fagforeningslederne søgte at overbevise de Svende, der vilde sidde hjemme, om Værkstedsarbejdets Fordele¹⁸⁾. De fremhævede, hvor meget Svendene kunde lære af hinanden, naar de arbejdede sammen, og 1885 forsøgte de igen med Oprettelsen af et Centralværksted; men Mestrene vilde ikke beskæftige de Svende, som arbejdede der. De paastod, at den ene Svend blev misundelig paa den anden, naar de havde ulige godt Arbejde, og at Følgen vilde blive, at Svendene ofte skiftede Mester¹⁹⁾. Et Svendeudvalg blev nedsat til at forhandle Sagen, men forgæves²⁰⁾. Det andet Centralværksted strandede ogsaa. I Efteraaret 1886 anbefalede Skomagersvendenes Forbund i Stedet, at man skulde slutte sig sammen mestervis for at faa Mestrene til at skaffe Værksteder. Hofskomager C. Dahl oprettede virkelig ogsaa et Værksted for saa mange af sine Svende, som vilde benytte det, og det tilføjedes, at han ydede Varme gratis²¹⁾. Nogen videre Udbredelse fik Mestrenes Værksteder dog ikke endnu. Ifølge Opgørelse fra 1887—88 arbejdede kun 32 Svende paa Værksteder i København. I forskellige Provinsbyer var det derimod Halvdelen²²⁾. 1887 forsøgte man for tredje Gang med Oprettelsen af Centralværksteder, hvor Svendene for 2 Kr. maanedlig kunde arbejde Kl. 6—22, og hvor der var Plads til ialt 77 Mænd²³⁾. Paa Forbundets Kongresser 1887 og 1890 vedtog man at sende An-

¹³⁾ Soc.-Dem. 13/7 og 17/7 1875.

¹⁴⁾ Smst. 14/2, 21/3 1877. — Nordisk (ellers kaldet: Dansk) Skomagertidende 7/11 1880.

¹⁵⁾ Jfr. Soc.-Dem. 6/5 1880, 22/11 1888.

¹⁶⁾ Blad for Kbh. Arbejderforening 28/2 1857.

¹⁷⁾ Soc.-Dem. 20/1, 14/2, 21/3 1877. — Morgenbladet 12/2 1878. — Bruun 502.

¹⁸⁾ Nordisk Skomagertidende 10/5 1882, 10/10 1883, 2/2 1884, Tillæg. — Soc.-Dem. 11/10 1883.

¹⁹⁾ Nordisk Skomagertidende 10/11 1885, 13/2 1886.

²⁰⁾ Soc.-Dem. 28/2 1886. — Nordisk Skomagertidende 2/3 1886.

²¹⁾ Smst. 10/11 1886. — Et andet Eks. paa Værkstedsoprettelse smst. 10/4 1889.

²²⁾ Statistiske Oplysninger vedrørende Skomagersvendenes Forbund i Danmark for Aaret 1887—88, K.B.

²³⁾ Soc.-Dem. 25/6, 14/8, 10/8 1887.

dragende til Ministeriet angaaende Hjemmearbejdet²⁴). Man ønskede ikke blot, at Mestrene skulde holde Værksteder, men ogsaa at de skulde gøre det vederlagsfrit. I Roskilde, hvor Svendene fik fradraget 65 Øre om Ugen for Sysager og Værkstedsplads, kom det i Efteraaret 1887 til en Strejke for at faa Fradraget bragt til Ophør; men om Udfaldet vides kun, at det endte med »mindelig Overenskomst«²⁵).

Henimod 1890 bredte Bevægelsen sig til andre Fag. Tilsvarende Bestræbelser udfoldedes i Tyskland²⁶). En Række Fagkongresser vedtog Resolutioner mod Hjemmearbejdet²⁷); men Resultaterne kom til at variere meget i de forskellige Fag. Især i Tobaksindustrien blev de uheldige Følger af Hjemmearbejde udmalet. Ogsaa Tilberedelsen af Tobakken blev efterhaanden overladt til Hjemmearbejderne. Naar Behandling og Tørring foregik i Arbejdernes smaa Stuer eller over deres Komfur, bragte Støv og Damp derfra Familiens Sundhed i Fare. Fra 1888 søgte man at bringe en Forandring til Veje ved at forlange 25 pCt. højere Løn for Hjemmearbejde²⁸); men Modstanden mod at komme paa Fabrik var saa stor, at to Tredjedele af Produktionen ifølge Fabrikanternes Paastand endnu 1898 skyldtes Hjemmearbejde²⁹). Arbejderne frygtede bl. a. for at miste deres Hustruers Medhjælp³⁰). 1899 var Tobaksarbejderforbundet ikke naaet længere med Hjemmearbejdets Afskaffelse end ved sin Stiftelse 1885.

Ikke ret meget bedre gik det Skræderne. 1893 havde Skrædermestrene ikke et eneste Værksted i København, og i Provinsen var Skræderværkstederne kun til Dels bevaret³¹). 1894 gav en hemmelig Afstemning mellem de københavnske Svende det Resultat, at 408 Svende ønskede Værksteder, medens 156 var imod, 200 stemte ikke. Enkelte Arbejdsgivere, deriblandt Wessel & Vett begyndte da at oprette Værksteder³²). 1895 opsagde Skrædermestrene imidlertid den bestaaende Priskurant for at tvinge Svendene til at opgive Kravet. Fagforeningen maatte da love ikke at kræve Værksteder før »med Aar og Dags Varsel«. Paa Skrædersvendekongressen i August samme Aar var Stemningen delt; men man vedtog dog, at Værksteder skulde indføres til 1/4 1897, og hvor der blev oprettet Værksteder for Mænd, skulde der ogsaa skaffes Plads til de kvindelige Skrædere. Man aabnede derefter Agitation for at faa saa mange Svende med som mulig³³). Der fandtes dem, der maatte give 2 Kr. om Ugen for at faa Værkstedsplads hos ældre Kolleger³⁴), og en ny Afstemning gav 511 Stemmer for og 240 imod. Mestrene truede da med igen at opsigte Priskuranten, idet de paastod, at det blev vanskeligt at skaffe Lokaler i Nærheden af Forretningerne. De Svende, der var imod — det var især dem, der drev Udbygning — dannede en særlig Forening, efter Mødestedet kaldet Thaliaforeningen³⁵). Det slog derfor

²⁴) Smst. 18/8 1887 og 28/8 1890.

²⁵) Smst. 7/10, 8/10, 10/10, 12/10, 13/10, 22/10 1887. — Roeskilde Avis 8/10, 9/10, 11/10, 12/10, 22/10 1887.

²⁶) Jfr. Nordisk Skomagertidende 16/4 1889.

²⁷) Soc.-Dem. 31/8 1887, 19/8, 22/8 1888, 19/8, 28/8, 2/9 1890, 14/8, 9/10, 4/11 1892.

²⁸) Tobaksarbejdernes Fagblad Juli, Sept., Okt. 1888.

²⁹) Soc.-Dem. 20/11 1899. — Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisationshistorie, 1921, 52.

³⁰) Tobaksarbejdernes Fagblad Sept. 1890. — Soc.-Dem. 21/4 og 2/7 1895.

³¹) Nordisk Skræder-Tidende 2/8 1893.

³²) Soc.-Dem. 13/7 1895. — V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 111.

³³) Soc.-Dem. 27/2 og 21/8 1895, 9/2, 11/2 og 3/3 1896.

³⁴) Smst. 4/4 1897.

³⁵) Smst. 6/3 og 20/3 1896 (Avertissement), 9/2 1897. — V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 112-13.

fejl, da Fagforeningen $\frac{1}{4}$ 1897 aabnede en stor Strejke for Værkstedernes Indførelse. Ganske vist optraadte Thaliamændene ikke som Skruebrækkere; men ved Foraarsæsonens Udløb, maatte man efter Overenskomst af $\frac{25}{100}$ gaa ind paa de gamle Betingelser³⁶⁾. I Provinsen havde man tabt en Strejke paa Spørgsmaalet i Aalborg 1891³⁷⁾; men siden fik man en Række Steder fri Værkstedspads fastsat ved Overenskomst, saaledes 1896 i Svendborg, Aalborg og Varde, og i Fredericia skulde de mandlige Arbejdere have Værksted, medens de kvindelige fik Lov at arbejde i Hjemmet. 1894 havde et større Møde af Skrædersvende i Odense betegnet Værkstedsspørgsmaalet som »det vigtigste Punkt i hele vor faglige Bevægelse«³⁸⁾.

Ogsaa Skomagerne noterede efterhaanden Resultater i Provinsen. De fik anerkendt Værkstedspads i Helsingør 1890, Hillerød 1891, Aarhus 1892, Nakskov, Korsør og Faaborg 1893. I Odense maatte Mestrene efter en Strejke 1893 gaa ind paa at oprette Værksteder til Oktober Flyttedag, og ellers give 10 pCt. mere for Hjemmearbejde. Videre fik man frit Værksted anerkendt i Horsens 1894, i Varde 1897, i Vejle og Kolding 1898, i Ringsted og Assens 1899. I København var Lokaler dyrere, og Mestrene strittede mere imod. Rigtignok nærede de delte Meninger; men 1891 enedes de om at vedtage, at hver enkelt Klage burde undersøges, og hvis Svendene stillede urimelige Krav, skulde Mestrene staa Last og Brast overfor dem. Ogsaa Svendenes Uenighed vedblev³⁹⁾; men i Skomagerpriskuranten fra Foraaret 1892 raadete man dog i en Tilføjelse til Oprettelsen af frie Værksteder inden $\frac{1}{4}$ 1895. Dette fik imidlertid ingen Betydning. I Stedet opsagde Mestrene Priskuranten til nævnte Dag, og Resultatet blev blot, at Mestrene gik ind paa en »Randbemærkning«, hvorefter Forhandlingsudvalget tilraadete »som heldigst for Faget« at oprette frie Værksteder med Lys og Varme⁴⁰⁾. Derefter var der Ro om Spørgsmaalet, indtil Fagforeningen 1897 vedtog at oprette Værksteder for at vise Mestrene, at Svendene vilde benytte dem. I Sommeren 1898 arbejdede efter en Fagforeningsopgørelse 420 Svende paa Mestrenes Værksteder, 153 paa private Værksteder, 53 paa Fagforeningens Værksteder, 170 i deres Hjem⁴¹⁾. Snart efter aabnedes Forhandlingerne igen; men i Foraaret 1899 endte det med en Strejke ganske svarende til Skrædernes to Aar tidligere. Svendeforbundet tilvejebragte herunder flere Værksteder⁴²⁾; men da Arbejdsgiverne truede med Lockout af Fagets Fabriksarbejdere, og da den store Lockout samtidig var i Gang, bøjede Svendene af mod at faa en anselig Lønforhøjelse. Under Konflikten havde dog en Række Enkeltmestre oprettet Værksteder⁴³⁾.

I de Fag, hvor Hjemmearbejdet var mest udbredt, blev Resultaterne saaledes meget begrænsede. Det kan tilføjes, at ifølge Buntmagernes Priskurant 1888 skulde der betales 12 pCt. over de fastsatte Priser for Hjemmearbejde. Ligeledes, at da Hjemmearbejdet omkring 1890 var begyndt at snige sig ind hos de københavnske Bygningsnedkere, fordi Mestrene paastod, at de manglede Værk-

36) Soc.-Dem. $\frac{2}{4}$ — $\frac{27}{5}$ 1897.

37) Smst. $\frac{19}{4}$ 1891. — V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 121.

38) Soc.-Dem. $\frac{5}{10}$ 1894.

39) Smst. $\frac{16}{9}$ 1891 og $\frac{22}{8}$ 1893.

40) Smst. $\frac{3}{2}$ og $\frac{29}{4}$ 1894, $\frac{27}{3}$ og $\frac{3}{4}$ 1895. — C. Nyrop: Kbh. Skomagerlav 1509—1909, 166.

41) Skomagersvendenes Fagblad Nov. 1897 og Nov. 1898.

42) Soc.-Dem. $\frac{1}{4}$ — $\frac{9}{7}$ 1899. — Om Svendenes Værksteder smst. $\frac{12}{5}$ og $\frac{18}{5}$ 1899.

43) J. Jensen & C. M. Olsen: Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1871—1900, 1901, 68-69.

stedsplads, forbød Fagforeningen den Trafik⁴⁴). Et lignende Forbud indeholdes i Aarhus Snedkeroverenskomst 1893 og i Drejernes Priskurant i København 1896. Det lykkedes Fagbevægelsen at hindre Hjemmearbejdet i at vinde yderligere Udbredelse og at vende Strømmen mod det i Provinsen; men i København naaede man ikke stort. Endnu 1906 arbejdede 14 pCt. af Hovedstadens Arbejdere ved Hjemmeindustri, medens Tallet for Provinsbyerne kun var 5 pCt., for Landdistrikterne kun 1½ pCt. I det væsentlige var det da kun Tekstil- og Beklædningsfagene, der benyttede Hjemmearbejdere; men her drejede det sig ogsaa om Tredjedelen af Arbejdsstyrken⁴⁵).

Arbejdsanvisning.

Efterhaanden som Lavene ophørte at tage sig af Arbejdsanvisningen, kom Antagelsen af Arbejdere mange Steder til at foregaa paa bedste Beskub. Ved de større Virksomheder gik det ofte saadan, at der til Stadighed stod en Skare arbejdsløse udenfor Porten og ventede paa en Chance, og Arbejdslederne kaldte da ind, hvem af de ventende de syntes om¹). Ved de mindre Virksomheder maatte det blive anderledes. Saalænge Svendevandringerne betød noget, gik Svendene selv rundt og bød sig til ved Mestrenes Døre; men dette blev med Tiden sjældnere. I Provinsen klarede man sig jævnlig fra begge Sider ved at avertere. I København havde man undertiden Fæstemænd, oftest Kroværter, der mod Godtgørelse skaffede Folk eller anviste Plads. Det kunde ogsaa hænde, at Arbejdsgiverne selv gik rundt paa Spise- og Værtshuse for at kapre Mandskab²). Siden søgte de tillige paa Svendehjemmene. Mest almindeligt var det dog vel, at Antagelsen af Folk foregik gennem private bekendte, især at Mesteren spurgte sine Svende, om de kendte nogen, der søgte Plads³).

En organiseret Arbejdsanvisning var i denne Periode sjældnere. En Arbejdsanvisningsforening i København, der stiftedes 1859 paa Industriforeningens Tilskyndelse, bestod kun til 1862 og anviste i den Tid Beskæftigelse til 777 Arbejdere⁴). Der fandtes en Del private Fæstekontorer, navnlig for Tyende til Landbruget og for Kvinder til Vask og Rengøring⁵); men saa vidt vides, gjorde Haandværk og Industri ikke almindeligt Brug af dem. Til Fæstningsbyggeriet blev der dog søgt Arbejdskraft ad denne Vej⁶).

Efter Fagforeningernes Opkomst blev det i deres Interesse at tiltage sig Retten til at anvise Arbejde. At kunne bestemme Tilgangen til Værkstederne var et værdifuldt Kampmiddel under Konflikt. I 70'erne kunde de dog ikke udrette meget gennem Anvisningskontorer⁷). Arbejds-giverne søgte nødig Folk paa de

44) Fagblad for Snedkere Febr. 1891.

45) Statistiske Meddelelser 4. Rk., 33, 1. Hft., 2-3.

1) Eks.: Emil Hansen: Bryggeriarbejdernes Fagforening i København 1897—1922, 20.

2) Eks.: Bogtrykker Thieles Kalender 22/2 1875.

3) Jfr. f. Eks. Soc.-Dem. 4/2 1888 (Karetmagersvendenes Fagforening).

4) Quartalsberetninger for Industriforeningen i Kbh. 1860, 186-89; 1861, 151-56; 1862, LXXI—LXXV. — Dags-Telegraf 27/1 1869.

5) Eks.: Dags-Telegraf 2/2 1869 (Avertissement). — Soc.-Dem. 4/3 1874, 7/10 og 23/10 1887, 19/2, 10/12 1889. — Angreb paa Tyendefæstekontorer: Soc.-Dem. 9/9 1880, 12/7 1882, 21/4, 1/7 1886.

6) Smst. 14/7 og 18/7 1888.

7) Bruun 484-86. — Om Bygningssnedkerne i Soc.-Dem. 8/1 1874, om Væverne: smst. 6/8 1875. — En Murer averterer iøvrigt med Arbejdsanvisning smst. 19/6 1874. — Typ.-Tid. 2/1 1874.

socialistiske Kontorer. Fagforeningerne lod derfor helst Kammeraterne meddele, naar der var Arbejde at faa. Cigarmagerforeningen Enighedens første Love og Vævernes Love traf Bestemmelser herom, sikkert dog uden at faa praktisk Indflydelse. Bygningssnedkerne begyndte fra 1872 hver Mødeaften med en saadan Arbejdsanvisning og fandt Efterligning hos Pianofortearbejderne. Det hændte, at man paa en enkelt Aften skulde skaffe 5—6 Snedkermestre hver 4—5 Svende. Sadelmagersvendene havde 1874—78 en Protokol liggende, hvori arbejdsøgende kunde indtegne sig; men under Krisen fandt Svendene det ikke Umagen værd at benytte den. Vævere og Murere forsøgte samme Udvej, men næppe med Udbytte. En regulær Arbejdsanvisning søgte »Typograf-Tidende« 1874 at indrette paa sit Kontor, formodentlig uden Held. Kun Grovmedeforeningen af 1873 og Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening drev i nogen Tid Arbejdsløshedskontorer. Et Forsøg paa at oprette et Centralanvisningskontor for alle Fag 1877 strandede efter kort Tids Forløb. Varig Betydning fik intet af Tilløbene.

1879 udtalte V. S. V. Faber, at Arbejdsanvisningskontorer ikke hidtil havde haft noget godt Rygte. Formodentlig tænkte han herved baade paa Kroværterne og paa Fagforeningskontorerne; for han mente, at naar Haandværksstanden, d. v. s. Mestrene, selv oprettede Arbejdsanvisning, blev det bedre⁸⁾. Herved gav han i Virkeligheden Anvisning paa et Kampmiddel mod Fagforeningerne, og da disse siden henoptog deres Bestræbelser for at tilvejebringe en Arbejdsanvisning, var der ogsaa enkelte Mesterorganisationer, der forsøgte Midlet. Under Snedkerkonflikten 1891 oprettede Snedkerlavet et Kontor, der skaffede Svende til de Mestrene, der ikke vilde skrive under paa Svendenes Førdringer, og under Krisen 1893 udfoldede Kontoret igen nogen Virksomhed⁹⁾. 1896 oprettede Arbejdsgiverne i Aarhus et Kontor for Arbejdsmand; men Arbejderne vedtog, at de ikke vilde benytte det¹⁰⁾.

Enkelte Anvisningskontorer oprettedes af andre Mesterorganisationer, uden at de kan betragtes som Kampforetagender. De fremkom, før virksomme Fagforeninger havde dannet sig i vedkommende Fag og havde alene til Hensigt at dække et praktisk Behov. Hertil kan regnes nogle Engageringsbureauer, som Barbermestrene oprettede, først i Aarhus 1892, siden i København, Næstved, Nykøbing F. og Nyborg¹¹⁾, ligesaa et Anvisningskontor, der oprettedes 1896 af Hatte- og Bundtmagerforeningen i Danmark¹²⁾. Heller ikke den Arbejdsanvisning for Urmagere, som i mange Aar udførtes af Urmagermester C. Wildschjødztz, var et Led i Fagkampen¹³⁾. Noget stort Indgreb betød Mestrenes Kontorer ikke, bl. a. fordi det var i de mindre Fag, de forekom. Størst Besvær vakte de i Bagerfaget, hvor Spørgsmaalet gav Anledning til et langvarigt Tovtrækkeri¹⁴⁾. I Virkeligheden opbyggedes Fagforeningernes Anvisning i forholdsvis

⁸⁾ Beretning om Forhandlingerne paa Danmarks Industri- og Haandværkerforeningers Centralmøde i Kbh. 1879, 97.

⁹⁾ Soc.-Dem. 24/7 1894.

¹⁰⁾ Søren Nielsen: Arbejdsmandenes Fagforening for Aarhus og Omegn 1889—1914, 6.

¹¹⁾ F. Sundstrup: Centralforeningen for jyske Barberer og Frisører 1890—1915, 10. — Barber- & Frisør Journal 1/9 1895. — Danmarks Barber- & Frisør Foreningers Journal 15/8 1898. — Salonen 1/10 1900.

¹²⁾ [Hans Weyerang:] Hatte- og Bundtmagerforeningen i Danmark 1886—1926.

¹³⁾ Tidsskrift for Uhrmagere Okt. 1882, Sept. 1896.

¹⁴⁾ Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, 22/1 1874, 8/1 1875, 9/8 1881, 27/1 1882, 4/11 1887, 3/8 1888, 8/7, 20/7, 3/8 1891, 24/10 1893. — Folkets Avis 3/2 1875. — Soc.-Dem. 22/6 1881, 19/7 1888, 14/7—3/9 1891.

Ro. Lidt efter lidt maatte Arbejdsgiverne finde sig til Rette med den, og oftest nævnes den slet ikke i Overenskomsterne.

Endnu i 80'erne var det beskedent, hvad der blev udrettet. Den første faglige Forening, der vides at have oprettet en Arbejdsanvisning efter 1880, var Den typografiske Trykkerforening 1881¹⁵). 1884—88 havde Malernes Fagforening i København et Anvisningskontor, der i Løbet af de to første Aar skaffede 400 Mestre over 1000 Svende, men siden blev ophævet, fordi der var for faa Medlemmer i Fagforeningen¹⁶). Om en lang Række andre Forsøg gælder, at det ikke vides, hvor omfattende deres Virksomhed blev¹⁷). Som Helhed var det først i 90'erne, man tilvejebragte en varigere Arbejdsanvisning. Et Udgangspunkt herfor blev det, at Fagorganisationerne jævnlig krævede, at rejsende Svende, naar de kom til en By, skulde henvende sig til Lokalforeningens Formand, før de gik til Arbejdsgiverne¹⁸). I en Række Fag oprettede Fagforeningerne egentlige Arbejdsanvisningskontorer. 1890 vedtog saaledes den første Bødkerkongres en løsere organiseret Form for Anvisning¹⁹), og det følgende Aar gik man videre til at oprette Centralkontorer i Aarhus, Odense og København²⁰). At Bødker-mestrene virkelig benyttede dem, fremgaar af, at Svendene 1892 turde vedtage, at Mestrene skulde betale et vist Beløb pr. Svend, de fik anvist²¹). Samtidig enedes de forskellige Fagorganisationer i Bogtrykkerverdenen om at oprette et fælles Anvisningskontor, der traadte i Funktion Februar 1891, og hvortil arbejdsløse havde Pligt til at melde sig²²). Dette Kontor tilvejebragte det første Tilløb til Fagforeningernes Arbejdsløshedsstatistik i Danmark. Fagkongressen i Malmø 1892 anbefalede nu ogsaa Oprettelsen af Arbejdsanvisningskontorer²³). Det blev mest i de smaa Fag, Kontorerne fik Betydning, saaledes for Glarmestre, Slagteriarbejdere og Urmagere, i København desuden for Barbersvende, Sadelmagere og Billedskærere²⁴). I Barbersvendenes Bureau anvistes første Halvjaar 45 faste Pladser, 182 Lørdags-Søndags-Pladser og 101 Enkeldagspladser; de arbejdsløse maatte sidde paa Spring paa Kontoret²⁵). I de større Fag fik For-

¹⁵) [L. Jensen & A. Dahlquist:] Den typografiske Trykkerforening, 1901, 59.

¹⁶) C. M. Loldrup: Malernes Fagforening, 1906, 16-17. — Maler-Tidende 1/1 1885. — Soc.-Dem. 31/8 1886 (J. Jensens Udtalelser). — Fagtidende for Malere Nov. 1887.

¹⁷) Eks.: Soc.-Dem. 18/11 1884 (Gas- og Vandarbejdere), 19/5 1885 (jyske Møllersvende), 27/4 1888 (Arbejdsmandenes Forbund i Kbh.); Dansk Mølleri-Tidende 13/5 1885; Regler for Billedskærernes Fagforenings Arbejdsanvisningsbureau, begyndt 23/12 1887, U.B.; [P. Holm:] Aarhus Tømmermesterforening 1880—1930, 25.

¹⁸) Eks.: Murernes Fagforening i Aarhus 1874—1924, 13; Soc.-Dem. 31/8 1893, 11/9 1895 (Blikkenslagere).

¹⁹) Smst. 22/7 (skal være 23/7) 1890. — Bødkerens Fagblad Okt. og Dec. 1890.

²⁰) Soc.-Dem. 19/8 1891. — Skandinavisk Bødker- & Tunnbinderiarbetare-Tidende Okt. 1891.

²¹) Soc.-Dem. 16/8 1892. — Dansk Bødkertidende Sept. 1892.

²²) Typ.-Tid. 9/1 og 23/1 1891, 23/4 1892 (nyt Regulativ), 11/4 1900 (Beretning om Tiden til 1900).

²³) Soc.-Dem. 24/8 1892 (Malmøkongressen), jfr. smst. 9/10 1892 (Sadelmagere og Tapetserere).

²⁴) Soc.-Dem. 7/12 1895, 29/2 1896, 28/4 og 23/11 1898. — Medlemsblad for Skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer Forbund Apr. 1898. — Tidsskrift for Uhrmagere Maj, Juli, Sept. 1899. — 1899 overdrog Metaltrykkerne deres Formand at sørge for Anvisning (Oluf Olsen: Metaltrykkerens Fagforening i Danmark 1885—1910, 11); Bogbinderforbundet vedtog 1896 at søge Samarbejde med Mestrene (Soc.-Dem. 14/4 1896; Dansk Bogbinder-Tidende Maj 1900).

²⁵) H. M. Christensen: Danske Barber- og Frisørsvendenes Organisationshistorie, 1922, 168 og 220.

søgene paa at oprette Arbejdsanvisningskontorer en Tid lang ingen eller ringe Virkning²⁶). De københavnske Savværksarbejdere maatte nøjes med at trykke Lister over Arbejdspladsernes Adresser, som de saa leverede til de arbejdsløse²⁷). Tekstilarbejderne maatte indskrænke sig til at paalægge Medlemmerne Pligt til at meddele det, naar de vidste om ledig Plads²⁸). Møllersvendene lod først deres Blad »Mølleri-Tidende« foretage Anvisning paa sit Kontor; senere kunde arbejdsløse Abonnenter faa en Annonce optaget gratis; 1899 tilvejebragtes endelig en Anvisning, ledet af Møllersvendenes Forbunds Forretningsfører²⁹). Under Lockouten i Jylland 1894 havde Murer- og Tømrersvende et Anvisningskontor for Tilfældet³⁰). I Smedefaget maatte Randersmestrene ved Overenskomst binde sig til at benytte Svendenes Anvisning; i København fik Smede- og Maskinarbejderne et Kontor 1899³¹). Arbejdsmændene i København og de samvirkende Fagforeninger i Odense fik Kontorer 1893³²). I Hovedstaden blev Arbejdsmarkedet efterhaanden saa uoverskueligt, at organiseret Anvisning blev nødvendig. Det var i Overensstemmelse med Fagforeningernes Ønsker, naar Københavns Kommune 1900 vedtog Oprettelsen af et Arbejdsanvisningskontor³³).

Lærlingspørgsmaalet.

Overfor den Lærlingeudbygning, hvortil Mestrene i alt Fald i nogle Fag hengav sig, satte Fagforeningerne ind med Energi. Ved talrige Møder og Kongresser drøftede de Spørgsmaalet og vedtog Resolutioner derom¹), og paa forskellig Maade søgte de at gribe til praktiske Foranstaltninger.

I første Omgang rettede de gerne en Henvendelse til Mesterorganisationerne²). Navnlig i Haandværksfagene havde man det gode Argument paa Haanden, at Oplæring af for mange Lærlinge ikke blot forøgede Svendenes Antal og deres indbyrdes Konkurrence, men ogsaa til syvende og sidst kunde resultere i, at der blev for mange Mestres. Hvis saadanne Henvendelser ikke forslog, tog man kraftigere fat, og i givet Fald veg man ikke tilbage for Arbejdsnedlæggelse³). De Krav, man stillede, fulgte to Veje. Enten krævede man direkte Indskrænkning i Lærlingtallet, eller ogsaa søgte man at gøre Uddannelsen besværligere. Det sidste lod sig godt forene med og eventuelt dække under en idealistisk Interesse for, at Lærlingene virkelig skulde blive dygtige. Paa egen Haand krævede

²⁶) Soc.-Dem. 11/3 1894 (Avertissement), 26/11 1895. — Samarbejdet 1/3 1894. — M. Petersen: Bygningssnedkernes Fagforening gennem 50 Aar, 1922, 89.

²⁷) Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1890—99, 7/2, 16/5 1893.

²⁸) J. J. Møller: Tekstilindustriens Udvikling i Danmark, 1924, 134.

²⁹) Mølleri-Tidende 22/5 1894, 5/9 1897, 5/1 1898, 20/4 1899.

³⁰) Soc.-Dem. 10/7 1895.

³¹) Smst. 15/2 1895. — Regler i Pakken F.K. 1899 I, Jernindustriens Arkiv.

³²) Soc.-Dem. 22/1, 5/2 (Avertissement); 28/2 1893.

³³) Soc.-Dem. 19/8 1888, 2/11, 4/11 og 5/11 1899. — Samling af Bestemmelser vedrørende Kbh. Kommune 1897—1903, 2/7 1900.

¹) Eks.: Soc.-Dem. 4/5 1888 (Metaltrykkere), 18/8 1888 (skandinavisk Kongres), 22/8 1888 (Skomagere), 23/7 1892 (Tømrere), 2/9 1893 (Hvidgarvere), 24/8 1893 (Malere), 4/1 1893 og 10/8 1898 (Tapetsere); Tidsskrift for Uhrmagere Jan. 1896.

²) Eks.: Kbh. Tømrerlavs Diverse Dokumenter 1831—88, 15/9 1887; Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1849—91, 10/12 1887; Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol 25/11 1890; Soc.-Dem. 29/3 1898 (Børstenbindere).

³) Eks.: Soc.-Dem. 24/6 1886, 1/6—26/8 1888 (Brolæggere), 18/7, 26/7, 30/7 1887 (Tømrere).

forskellige Fagforeninger Svendeprøve af dem, der vilde optages i Organisationen⁴). Stukkatorerne fik 1898 deres Mestre til at gaa ind paa, at Svendeprøver skulde være tvungne, at Mestre, der vilde holde Lærlinge, selv skulde have Fagkundskab, og at Lærlingene daglig skulde gaa 2 Timer i Teknisk Skole⁵). Samme Aar enedes Tobaksarbejderne med deres Arbejdsgivere om, at enhver Lærling skulde oplæres i hele Faget og have 3 Aars Læretid⁶).

Særlig i de Erhverv, hvis Arbejdsgivere yndede at give voksne Arbejdere Galopuddannelse, søgte Svendene at sætte Bom for en forhastet Lærlingeudrugning. Københavns Hustømmerforening krævede fra Begyndelsen ved Optagelse enten Svendeprøve eller 3 Aars Læretid, fra 80'erne begge Dele. Dette forslag dog ikke. 1891 vedtog Tømmervendene at arbejde for, at Lærlinge over 18 Aar ikke fik mere end halv Svendeløn, og 1892 fremsatte de forgæves Ønsket om, at Lærlingene ikke maatte arbejde selvstændigt eller paa Akkord⁷). Af Hensyn til Provinssvendene turde Tømmerforbundet — ligesom forøvrigt ogsaa Malerforbundet⁸) — ikke kræve Svendeprøve; men i Aalborg 1894 og Frederikshavn 1895 opnaaede Tømmerne Overenskomst om, at Lærlingelønnen højst maatte være 15 Øre i Timen, og i Nyborg vedtog man 1897, at kun »virkelige Lærlinge og Forbundtere« maatte tages i Arbejde, og 1899, at hver Mester kun maatte have 3 Lærlinge og Forbundtere eller 1 Lærling for hver 2 Svende.

Navnlig bekæmpede ogsaa Formerne de voksne Lærlinge. I København fik de 1897 Fabrikkerne til at gaa ind paa, at Læretiden skulde være 5 Aar; desuden, at der ikke maatte gives Lærlinge Akkord de 3 første Aar, og at deres Løn derefter ikke maatte overstige tre Femtedele af Svendenes. Iøvrigt anbefaledes en Timeløn paa 5 Øre det første Aar stigende til 11 Øre det 4. og 5. Aar. I Provinsen fik man 1896 Jernstøberiet i Nykøbing M. til at gaa ind paa ikke at antage voksne Lærlinge, og i Aalborg maatte en Fabrikant 1898 afskedige en saadan. Ligeledes opnaaedes en Ordning 1898 i Middelfart⁹). Endnu kan nævnes, at Københavns Lohgarverfagforening kun optog Folk med Svendeprøve og havde Held til at standse en Galopuddannelse af voksne i deres Fag¹⁰).

Nok saa virksomt var det direkte at forlange Begrænsning i Lærlingenes Antal. Paa et Trykkeri i Ringsted opnaaede Typograferne 1885, at der ikke skulde antages Lærlinge i 5 Aar¹¹). Fremfor noget Erhverv drev Bogtrykkerierne Lærlingeudbytning. 1887 rejste Typograferne en Bevægelse derimod¹²). Samme Aar forlangte Murersvendene i København, at der ved Fugearbejde kun skulde være 1 Lærling for hver 3—4 Svende og ved Efterpudsning o. lign. kun 1 Lær-

⁴) Eks.: Soc.-Dem. ²⁶/₁₁ 1891 (Rebslugere), ³⁰/₁ 1886, ²⁹/₁₀ 1891, ²/₁₁ 1892 (Murere). Murerne krævede ikke Prøver mellem Kongresserne 1891 og 1892. Om Følger af Kravet om Prøve se f. Eks.: [A. Bosse:] Mureres Fagforening, Helsingør Afdeling 1888—1928, 12, og Mureres Fagforening for Ordrup og omliggende Byer 1893—1918, 8.

⁵) Soc.-Dem. ¹⁸/₉ 1898. — Jfr. F. Rasmussen: Stukkatorernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1909, 15, 17-18.

⁶) Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisation, 1921, 52-53.

⁷) Soc.-Dem. ²³/₂ 1887. — C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 218 og 233. — [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømmerens faglige Afdeling 1880—1905, 47 og 50. — C. From-Petersen: Dansk Tømmer-Forbund 1890—1915, 167.

⁸) Soc.-Dem. ¹¹/₁₁ 1893.

⁹) Formernes Fagblad ³⁰/₁ 1897 og ³¹/₃ 1898. — A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 367, 383.

¹⁰) [C. L. Christensen:] Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 11 og 49-50.

¹¹) Typ.-Tid. ²/₅ 1885.

¹²) Lærlingspørgsmaalet i Bogtrykkerfaget, ¹⁴/₄ 1887, Blad i K.B. — Jfr. Soc.-Dem. ²³/₃ og ⁸/₅ 1887.

ling for hver 2—4 Svende¹³). Efterhaanden opnaaede Arbejderne virkelig visse Indrømmelser. Ved en Sadelmageroverenskomst i Svendborg 1897 bestemtes, at Lærlingetallet ikke maatte forøges. I Tekstilindustrien vedtog man i Sommeren 1899, at Antagelsen af nye Lærlinge skulde drøftes mellem Fabrikantforeningen og Fagforbundet¹⁴), og senere paa Aaret fastsattes, at der paa en Fabrik i Randers ikke maatte antages flere Lærlinge uden Fagforeningens Samtykke, saa længe de nuværende ikke var udlært¹⁵). Den mest omsorgsfulde Ordning var det, naar der opstilledes en Lærlingskala, hvorefter Lærlingenes Antal i de enkelte Virksomheder sattes i et vist Forhold til det Antal Svende, Virksomhederne beskæftigede. 1893 bestemtes det i Holbæk, at der kun maatte antages 1 Bogtrykkerlærling for hver 2 Typografer, ligesaa i Hørsholm og Nykøbing S. 1894. Sidste Sted vedtoges tillige, at ukonfirmerede ikke maatte beskæftiges. Derefter gennemførtes ved Lønbevægelsen i Faget 1895 en Lærlingskala, hvorefter der for indtil 1 Typograf maatte holdes 1 Lærling, for 2 : 2, for 3 : 3, men for indtil 9 kun 4, for indtil 15 kun 5 og for indtil 20 Typografer kun 6 Lærlinge.

Ved Tariffen 1898 strammedes Skalaen en Smule. Desuden vedtoges, at Lærlinge ikke maatte beskæftiges ved Dagblade. Litograferne fik ligeledes indført en Lærlingskala, hvorefter det højeste Antal Lærlinge blev 4¹⁶), og Bogbinderne vedtog at virke for en tilsvarende Ordning¹⁷). Flere Fag deltog i denne Bevægelse. Bødkersvendene fik i August 1895 antaget en Skala, hvorefter der maatte holdes 1 Dreng for indtil 3 Svende etc. og aldrig over 4 Lærlinge. Efter som kun faa Bødkermestre var organiserede, fik Bestemmelsen kun ringe Betydning; men i den følgende Tid vedtoges en Del Overenskomster om Spørgsmaalet i forskellige Byer, og en heldig Strejke blev i den Anledning ført 1896 i Aarhus¹⁸). Lærlingskala blev ogsaa vedtaget hos Københavns Sadelmagere og Tapetserere 1899¹⁹). Sluttelig begyndte Mesterorganisationerne paa egen Haand at begrænse Lærlingetilgangen. Københavns Malerlav anordnede saaledes, at Mestre uden Svende maatte have hver 2 Lærlinge, Mestre med indtil 10 Svende 3 Lærlinge, derefter 1 Lærling for hver 10 Svende²⁰). Murermestrene i Aarhus vedtog, at en Mester kun maatte have 2 Lærlinge²¹). Fra 1898 arbejdede ogsaa Tobaksarbejderne for en Lærlingskala²²).

Gennemgaaende fandt Mestrene det fornuftigst at imødekomme Svendene i Spørgsmaalet om Lærlingetallet. Derimod fandt de sig ikke i, at Lærlinge blev draget ind i Organisationerne, deltog i Strejker eller paa nogen Maade følte sig solidarisk med Svendene. Overfor Murerstrejken 1890 vedtog Københavns Murermestre, at Lærlinge, der strejkede, ikke vilde blive genantaget i Læren²³). Siden blev det gjort til en Medlemspligt i Murer- og Tømmermestrenes Cen-

¹³) Aarsberetninger for Murersvendenes Understøttelsesforening 13/11, 21/11 og 7/12 1887.

¹⁴) Forhandlingsprotokol for Textilfabrikantforeningen 1895—1901, 23/8 1899.

¹⁵) Dansk Textilarbejderforbunds Fagblad Nov. 1899.

¹⁶) Lito Sept. 1897 og Febr. 1898.

¹⁷) Soc.-Dem. 24/4 1898.

¹⁸) Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiarbetare-Tidende Sept. 1895. — Soc.-Dem. 9/4 og 12/4 1896. — Dansk Bødkertidende Apr. 1896. — S. Bresemann m. fl.: Oversigt over Bødkerforbundets Virksomhed 1890—1915, 47-48.

¹⁹) Sadelmager- og Tapetserer-Tidende 15/4 1899.

²⁰) Kbh. Malerlavs Protokol 1898—1903, 24/4 1899.

²¹) [P. Holm:] Aarhus Murermesterforening 1890—1930, 18.

²²) Soc.-Dem. 29/11 1899. — Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisation, 1921, 51.

²³) Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1849—91, 12/8 1890.

tralforening at sørge for, at Lærlinge ikke lod sig organisere²⁴), og Septemberforliget i Jernindustrien 1897 indeholder den Passus, at »da Lærlinge ikke staar i noget Forhold til Fagforeningen, kan Lærebevis kun udstedes af den paa-gældende Læremester, Lav eller Magistrat«, en Sætning, der tyder paa, at Fagforeningerne søgte at tiltage sig Svendegørelsen. I dette Spørgsmaal fik Mestrene deres Vilje.

Faglig Eneret.

Ved at tiltage sig Indflydelse paa Lærlingemængden og erobre Arbejdsanvisningen bidrog Fagforeningerne til at begrænse Udbudet af Arbejdskraft. Et Formaal for Fagforeningerne maatte det ligeledes blive at skaffe Medlemmerne Eneret paa Fagomraadets Arbejde, saa alle Arbejderne i Faget blev tvunget til at melde sig ind i Organisationen. En faglig Eneret var rigtignok imod Næringslovens Aand; men gennem private Foreningsaftaler kunde man nærme sig til den.

Det første Skridt mod Maalet var at faa de Arbejdsgivere, som indgik paa Overenskomst, til kun at antage den kontraherende Fagforenings Medlemmer i deres Tjeneste. Svendene hævdede, at naar alle Mestrene bandt sig til de organiserede og deres Løntariffer, hindredes en indbyrdes Smudskonkurrence, fordi Udgiften til Løn blev ens for alle. En saadan Ordning havde en vis Lighed med Lavstidens Indretning, og det kan anføres, at da Københavns Bødkersvendeforening af 1862 savnede Tilgang, opfordrede den Bødkerlavets Medlemmer til kun at beskæftige Foreningens Medlemmer¹). For at gennemtvinge Eneretten maatte en Fagforening imidlertid være temmelig stærk. Som Følge deraf frembød 70'erne kun et Par enkelte Eksempler derpaa, og endnu i 80'erne forekom det temmelig sjældent. $\frac{1}{6}$ 1884 forpligtede nogle af de større Mestrene i Forgyldefaget i København sig til kun at antage Medlemmer af Forgyldeernes Fagforening; men det varede ikke længe, før de brød Aftalen. 1885 forpligtede Aalborg Skrædermestrene sig til en lignende Ordning. En Strejkebryder, der blev afskediget i Overensstemmelse hermed, søgte og fik vistnok ogsaa Støtte hos Politiet, men kom alligevel ikke i Arbejde. I København maatte en Tømrermester 1887 skrive under paa kun at antage organiserede, ligesaa en Skrædermester 1888²). Ikke før i 90'erne fik Svendene i nogen Udstrækning Eneretten anerkendt ved Overenskomst. 1892 optog saaledes Tømrersvendenes Kongres Spørgsmaalet, og i de følgende Aar opnaaede de Anerkendelsen i forskellige Byer; i Slagelse kom det efter Strejke til et Kompromis, saaledes at Mestrene ikke maatte anvende Svende til lavere Priser end Overenskomsternes³).

I de fleste Tilfælde maatte Svendene yde noget til Gengæld. Der blev da oprettet et Gensidighedsforhold, saaledes at Mestrene vel bandt sig til kun at antage de organiserede Svende; men Svendene paa den anden Side gik ind paa kun at arbejde for de organiserede Mestrene. Ligesom Svendene fik Mestrene herved et Mittel til at jage deres Standsfæller ind i Organisationen. Denne

²⁴) Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforening 23/12 1899.

¹) Kbh. Bødkerlavs Diverse Sager 1781—1890, 7/12 1871.

²) Soc.-Dem. 27/5 1885 (Forgyldere), 22/4 1885 og 5/5 1888 (Skrædere). — [Chr. Larsen m. fl.] Hustømrerforeningens faglige Afdeling 1880—1905, 31.

³) Eks.: Soc.-Dem. 15/2 1893 (Svendborg), 9/4 1893 (Nyborg), 22/4 1893 (Esbjerg), 21/5 1893 (Fredensborg), 20/5 1893 (Slagelse), 17/11 1893, 18/3 1894 (Randers), 20/3 1894 (Assens).

»Gensidighedsbestemmelse« udgør en Paragraf i ikke saa faa Overenskomster. Det første Sted, den er opsporet, er hos Aarhus Murere 1882⁴⁾. Ellers træffes den først 1891, og da hos Provinsens Bødkere⁵⁾; 1895 blev den for deres Vedkommende lempet derhen, at Svendene ikke uden tvingende Nødvendighed burde indlade sig med uorganiserede Mestre⁶⁾. Ogsaa Murerne drøftede Indførelsen af Gensidighed, og flere Steder indførte de Bestemmelser derom; men da der 1896 blev foreslaaet Gensidighedsbestemmelse for Murer- og Tømrerfagene i hele Provinsen, satte Svendeforbundet sig imod, fordi mange Mestre ikke var organiserede⁷⁾. En Gensidighedsparagraf forekommer i Murerarbejds-mændenes Overenskomst for Aarhus 1896. For Tømrernes Vedkommende kendes Gensidighed fra Frederikshavn 1895, Nyborg 1896 og Faaborg 1897. I Malerfaget udtalte Svendekongressen 1895 Ønsket derom, og flere Steder indførtes Ordningen, saaledes i Aalborg 1896; men her blev den opgivet efter et Aars Forløb; ligeledes opgav man Gensidighed i Malerfaget i Slagelse 1898⁸⁾. I Skomagerefaget var Mestrene for og Svendene imod Gensidighedsaftaler; men f. Eks. i Hillerød enedes de dog derom⁹⁾. Iøvrigt vedtoges Gensidighed spredt rundt om i Fagene¹⁰⁾.

Naar Skomagervendene var imod Gensidighedsparagraffer, skyldtes det, at de ikke vilde arbejde paa en Styrkelse af Mesterorganisationerne. I Virkeligheden var Mestrene lige saa ofte interesseret i den faglige Eneret som Svendene. Hvor Mestrene ikke kunde opnaa Gensidighed, lod de sig undertiden nøje med, at Svenden gik ind paa aldrig at arbejde under Overenskomsternes Priser, selv om de arbejdede for uorganiserede Mestre¹¹⁾. Parallelt hermed kan anføres, at Bødkermestrene 1897 forlangte af de Svende, der arbejdede paa Bryggerierne, at de skulde kræve samme Løn, som deres egne Svende fik¹²⁾. Undertiden lod Svendene sig tilfredsstille med, at Mestrene ikke antog Svende til lavere Løn end Aftalernes¹³⁾. Gensidige Forpligtelser med Hensyn til Lønshøjde forekom ogsaa som et Surrogat for den fuldstændige Gensidighedsbestemmelse, saaledes i Tekstilfagets Overenskomst 1898.

Naar Mestrene havde Magt til det, vogtede de gerne deres egne Rettigheder ved at kræve Fuskeriets Ophør. Efter 1862 var Kampen mod det traadt i Baggrunden. Mestrene ønskede dog stadig, at Fuskeri skulde betragtes som en Forseelse, og ikke saa sjældent fik de Svendene til at gaa ind paa deres Tankegang. Aarhus Murermestre søgte f. Eks. omkring 1880 at faa Svendene til at betale et Mestersalær af deres Fuskeri, og 1885 vedtog de, at Svendene over-

⁴⁾ Murernes Fagforening i Aarhus 1874—1924, 8.

⁵⁾ Soc.-Dem. ²⁰/₈, ²⁷/₈ 1891.

⁶⁾ Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiarbetare-Tidende Sept. 1895.

⁷⁾ Soc.-Dem. ⁹/₄ 1894, ⁹/₇ 1895 og ⁷/₁ 1896. — Kr. Petersen m. fl.: Murerforbundet i Danmark 1887—1912, 30-31.

⁸⁾ Soc.-Dem. ²⁰/₁₁ 1895. — Fagtidende for Malere Apr. 1896, Apr.-Maj 1897, Juni 1898.

⁹⁾ Soc.-Dem. ⁹/₄ 1894, ⁹/₇ 1895 og ⁷/₁ 1896. — Kr. Petersen m. fl.: Murerforbundet i Danmark 1887—1912, 30-31.

¹⁰⁾ Saaledes hos Horsens Skrædere 1894, Esbjerg Bagere 1896, Kbh. Blikkenslagere og Savværksarbejdere 1897, Barberer 1898. (Soc.-Dem. ¹⁷/₁₁ 1894, ⁵/₅ 1896: Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Febr. 1897; Vedtægter om Arbejdsforhold og Lønbestemmelser i Savværks- og Maskinsnedkerifaget ¹¹/₃ 1897, K.B.; H. M. Christensen: Danske Barber- og Frisersvendenes Organisationshistorie, 1922, 223.)

¹¹⁾ Eks.: Kbh. Bogtrykkere 1884, Brolæggere 1892.

¹²⁾ Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiarbetare-Tidende Sept. 1895. — Soc.-Dem. ²⁴/₆ 1897.

¹³⁾ Eks.: Soc.-Dem. ²⁶/₅ 1893 (Tømrere, Slagelse); Tidsskrift for Uhrmagere Okt. 1895.

hovedet ikke maatte fuske, selv om de gav dette Salær. Svendene paa deres Side gik i alt Fald 1892 ind paa at opgive Fusk, saalænge de var i Arbejde¹⁴), og en tilsvarende Ordning gjaldt fra 1890 i Randers. Murersvendenes Understøttelsesforening i København vedtog 1884, uden at der kan paavises nogen Tilskyndelse udefra, at Medlemmerne kun maatte arbejde for Mestre¹⁵). I 90'erne kunde Murermestrene i Københavns Omegn dog ikke aftvinge deres Svende en tilsvarende Indrømmelse¹⁶).

De Fag, der særlig maatte kæmpe med Fuskeriet, var Malere og Snedkere¹⁷). I Malerfaget sporedes en Tendens til at bruge Ordet Fuskeri ikke blot om den, der ikke arbejdede for en Mester, men overhovedet om alle, der arbejdede under overenskomstmæssig Pris¹⁸). I Tømrerfaget maatte Svendene i Esbjerg til Gengæld for den førnævnte Eneret til de organiserede Mestres Arbejde afstaa fra al Fusk, og i Frederikshavn maatte de for Fuskearbejde give 5 Øre pr. Time i Salær til den Mester, de sidst havde arbejdet for¹⁹). I Sadelmagerfaget gav en Svends Fuskeri 1898 Anledning til, at Mestrene opsagde det gældende Lønregulativ. Kort efter drøftede Svendenes Kongres, om man skulde forlange højere Løn af Mestre udenfor Faget, men afslog det, fordi Udviklingen gik i Retning af Stordrift. I forskellige Byer antog de derefter Forbudet mod Fusk²⁰).

Overfor Mestrenes Interesse for at hindre Fuskeri stod Svendenes Interesse for at hindre ufaglærte Arbejdere i at trænge ind i Faget. I Haandværksfag var Faren for Arbejdsmændene mindre. Der var i 80'erne en Tendens til i Malerfaget at benytte Arbejdsmænd, saakaldte Anstrygere, til Strygearbejde²¹). Murerne klagede lejlighedsvis over, at Arbejdsmænd blev benyttet til at lægge Cementsten op²²), Stukkatørerne over, at Mestrene var tilbøjelige til at lade Arbejdsmænd støbe Facadeornamenter²³). I Børstenbinderfaget forekom 1888 en Strejke, fordi der blev antaget Arbejdsmænd til at gøre Fagets Arbejde²⁴). 1889 blokeredes 2 Entreprenører, fordi de anvendte Arbejdsmænd til Brolægning, og 1890 blokeredes en Tømrermester af tilsvarende Grund²⁵). Nogen større Rolle spillede Blikkenslagerne Indtrængen dog kun i Industrien. Allerede 1875 krævede Blikkenslagerne af 2 Fabrikanter, at der ikke maatte beskæftiges Arbejdsmænd²⁶). Paa Rugbrødsfabrikkerne blev det fra 1896 bestemt ved Overenskomst, at der kun maatte benyttes faglærte Bagersvende. 1899 var der Strid hos

14) [P. Holm:] Aarhus Murermesterforening 1880—1930, 10 og 12. — Murernes Fagforening i Aarhus 1874—1924, 13.

15) Ch. Meyersahm m. fl.: Mursvendenes Understøttelsesforening 1880—1905, 15.

16) Murernes Fagforening for Ordrup og omliggende Byer 1893—1918, 13.

17) Fagblad for Snedkere Okt. 1890 (Odense), Apr. 1892 (Randers). — Jfr. Snedkeroverenskomster i Middelfart 1895, Fredericia 1896, Odense 1898, Svendborg 1899. — Kbh. Malerlavs Kopibog 1853—1902, 6/3 1896 (om Esbjerg). Jfr. C. M. Loldrup: Malerforbundet i Danmark 1890—1915, 77.

18) Jfr. Fagtidende for Malere Nov. 1889, Aug. 1893.

19) Soc.-Dem. 22/4, 6/9 1893. — Overenskomst mellem Tømrermestrenes og Hustømrernes Fagforening, Frederikshavn 28/2 1895, K.B. og U.B.

20) Medlemsblad for skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer-Forbund Apr. og Juni 1898, Aug. 1899 (Horsens). — Sadelmager- og Tapetserer-Tidende 15/4 1899 (Kolding), 15/7 1900 (Holbæk, Nakskov).

21) C. M. Loldrup: Malernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1906, 44.

22) Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeninger 22/4 1899.

23) F. Rasmussen: Stukkatørernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum 1909, 14.

24) Soc.-Dem. 15/7, 19/7, 24/7, 27/7 1888.

25) Smst. 17/5 1889, 15/1 1890.

26) Folkets Avis 8/10, 10/10, 12/10, 15/10 1875. — Bruun 504.

Smith, Mygind og Hüttemeier, fordi Kedelsmedene ikke vilde røre ved Arbejde, som Arbejdsmænd havde behandlet paa deres Maskiner, og akut blev Striden, da Arbejdsgiverne erklærede, at de ikke kunde skaffe flere faglærte Arbejdere, og store Ordre var gaaet til Udlandet²⁷⁾. Samme Aar kom det til Strejke ved Fabrikken Godthaab, fordi der blev anvendt Arbejdsmænd ved Formemaskiner²⁸⁾. Ved Forhandlingerne om Jernindustriens Overenskomst 1900 kunde man ikke komme til noget endeligt Resultat i Spørgsmaalet; men man enedes dog om, at en Arbejder dokumenterede sig som faglært ved at fremlægge sin Fagforeningsbog; Fagforeningerne maatte ikke udlevere Medlemsbog til andre end dem, der mødte med Svendebevis fra Læremesteren.

I enkelte Erhverv indgik Arbejdsmændene som fast Bestanddel af Arbejdsstyrken, saaledes i Garverierne og Jernstøberierne; men begge Steder vedblev der at være skarpe Grænser mellem deres og de faglærtes Arbejdsfelter. 1888 fik Garverne hos Ballin fjernet nogle Arbejdsmænd, der var sat til Svendearbejde²⁹⁾. Til Trods for den almindelige Uvilje mod ufaglærte lod de faglærte sig dog ikke nøje, hvis Arbejdsgiverne ikke tilvejebragte den Mængde Arbejdsmandshjælp, som det var Skik og Brug at anvende i et Fag. 1899 strejkede Formerne i Frederiksværk paa dette Spørgsmaal³⁰⁾. I Murerfaget var Arbejdsmandshjælpen en saa fast Institution, at ethvert Forsøg paa at formindske den medførte Vanskeligheder³¹⁾. En Mureroverenskomst fra Silkeborg 1899 gav detaljerede Regler for det indbyrdes Talforhold mellem Svende og Haandlangere, saaledes at Hovedprincippet var 2 Arbejdsmænd for hver 3 Svende.

Et lige saa vanskeligt Spørgsmaal som Forholdet mellem faglærte og ufaglærte blev undertiden Forholdet mellem beslægtede Fag. I visse Maader mindes man her Lavstiden. I 70'erne og 80'erne klagede Hustømrere og Skibstømrere over gensidige Indgrib i hinandens Fagomraade, og 1895 lykkedes det Hustømrerne at faa Skibstømrerne til at give Afkald paa Bolværksarbejde³²⁾. Ogsaa Snedkere og Stukkatorer stødte sammen, og 1898 vedtog Stukkatorerne, at Billedskærere ikke maatte arbejde i deres Fag³³⁾. Malerne følte sig angrebet fra flere Sider; Søfolk malede Skibe, Murere malede Loft og Vægge i Husene, og Snedkerne grundede Træarbejde³⁴⁾. Murerne mente til Gengæld, at Malerne ikke burde male med Kalkfarve³⁵⁾. Stenhuggerne klagede 1899 over, at Murersvende til-dannede Fliserne i Københavns Raadhus³⁶⁾. Navnlig under Arbejdsnedlæggelserne laa det nær, at Mestrene søgte Hjælp hos Svende af nærstaaende Fag. Under en Tømrerstrejke i Aalborg 1894 skaffede de sig Hjælp ikke blot fra Tømrere paa Landet, men ogsaa fra Snedkerne³⁷⁾. I København var der ved

²⁷⁾ Skrivelser 1/4, 4/4, 1/5, 2/5 1899 i Læg om Arbejdsmænd ved Maskiner i Pakken F.K. 1899 I, Jernindustriens Arkiv.

²⁸⁾ Læg om Formerne paa Godthaab i Pakken F.K. 1899, II, Jernindustriens Arkiv. Jfr. Formernes Fagblad 31/3 1898.

²⁹⁾ [C. L. Christensen:] Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 27.

³⁰⁾ Formernes Fagblad 28/2 1899; jfr. smst. 29/4 1899 (Næstved).

³¹⁾ Eks.: C. Lichts Kopibøger, Skr. ca. 19/9 1886 til Broderen.

³²⁾ Soc.-Dem. 24/11, 10/12 1874, 20/10, 22/10, 24/10 og 28/10 1875. — Dags-Telegraf 21/10 1875. — Kbh. Skibstømrerforenings Generalforsamlings Protokol 1879—92, 29/1, 23/4 1885. — Chr. Larsen m. fl.: Hustømrerforeningens faglige Afdeling 1880—1905, 55-56.

³³⁾ Snedkerforbundets Kvartalsberetninger Okt. 1897. — F. Rasmussen: Stukkatorernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1909, 12 og 18.

³⁴⁾ Kbh. Malerlavs Protokol 1898—1903, 15/2, 9/11 1898.

³⁵⁾ Fagtidende for Malere Febr. 1898.

³⁶⁾ C. Lichts Kopibøger 13/2 1899.

³⁷⁾ Soc.-Dem. 6/7 1894.

samme Tid en Modsætning mellem Snedkere og Tømrere, bl. a. fordi Snedkerlønnen var 5 Øre lavere i Timen end Tømrerlønnen; men et Par Aar senere vedtog Mestre og Svende i de to Fag Regler for Grænserne mellem Fagene³⁸⁾.

En særlig Vanskelighed kunde opstaa, hvor et Fags Svende var beskæftiget hos Arbejdsgivere af andre Fag. Der er Eksempler paa, at Marskandisere holdt Skomagersvende, og at Læderhandlere holdt Tilskærere og Naadlersker, saa Skomagerne kunde købe halvfærdigt Arbejde hos dem³⁹⁾. I Drejerfaget vedtog Københavns Mestre og Svende 1890, at naar Arbejdsgivere, der ikke var Drejere, beskæftigede Drejersvende, skulde Lønnen være 25 pCt. højere end hos Fagets Mestre. Hensigten hermed var særlig at hindre Svendene i at arbejde for Snedkermestre, og Kravet om en lignende Ordning blev ogsaa rejst i Provinserne. Hele Systemet vakte imidlertid Kævl. I Begyndelsen blev det maaske nok overholdt nogenlunde; men siden rejste Svendene Modstand, fordi større Værksteder, der brugte Drejersvende, saa deres Fordel ved at anskaffe en Straamester i Drejerfaget. Der haves ogsaa Efterretning om, at et Fagforeningsmedlem foregav at faa Merbetalingen, men ikke fik den⁴⁰⁾. Ved de Overenskomster, som Bødkerne sluttede med Bryggerier, Margarinefabrikker o. lign. betingede de sig efter lignende Principper, som Drejerne gik ud fra, 10 pCt. højere Løn, end de fik hos Bødkermestrene⁴¹⁾. I Skræderfaget forlangte Esbjergmestrene 1896, at Svendene ikke maatte arbejde i Forretninger, der blev drevet af Ikke-Fagmænd; men Svendene vilde ikke gaa ind herpaa, og Mestrene forsøgte i den Anledning forgæves med Lockout⁴²⁾. I Modsætning hertil fik Pianofortefabrikanterne i København 1899 deres Folk til ikke at arbejde for Importører eller Forhandlere af udenlandske Pianoer.

Over for saadanne Virksomheder som Statens Krudtværk i Frederiksværk og dens Klædefabrik i Usseørd nærrede de erhvervsdrivende megen Skinsyge⁴³⁾, og navnlig vakte Fængslernes industrielle Foretagender stadig Indsigelse baade fra Mestre og Svende⁴⁴⁾. For et lille Fag som Kurvemagernes blev denne »Tugt-huskonkurrence« af den alvorligste Karakter⁴⁵⁾. Ifølge Industritællingen 1897 rummede Abnormanstalter, Fængsler o. lign. 1916 Personer, der udførte Arbejde, og næsten al Siv- og Maattefletning og al Pilning af Krølhaar foregik i Anstalterne⁴⁶⁾. Ogsaa Husflid paaførte undertiden Konkurrence, saaledes for Bog-

³⁸⁾ Overenskomst mellem Mestrenes og Svendenes Organisationer i Tømrer- og Snedkerfaget, Kjøbenhavn [1897], K.B. Jfr. Soc.-Dem. 21/8 1894 og Snedkerforbundets Kvartalsberetninger Jan. og Juni 1898. — C. From-Petersen: Dansk Tømrerforbund 1890—1915, 171-72.

³⁹⁾ Nordisk Skomagertidende 2/11 1883 (Aarhus). Jfr. Soc.-Dem. 8/8 1874. — Skomagersvendenes Fagblad Nov. 1890.

⁴⁰⁾ Kbh. Drejerlavs Protokol 1744—50, 1877—1900, 3/1, 20/1 og 7/2 1899. — [M. Arnsfelt:] Drejerforbundet i Danmark 1891—1926, 46 og 51.

⁴¹⁾ S. Bresemann m. fl.: Bødkerforbundet i Danmark 1890—1915, 66-67.

⁴²⁾ Soc.-Dem. 10/7 og 29/7 1896.

⁴³⁾ Jfr. Folketingets Forhandlinger 1867—68, 2996.

⁴⁴⁾ Eks.: Folketingets Forhandlinger 1859, 1217; 1893—94, 77-80 og 225; Rigsdagstidende, Tillæg B, 1893—94, 1037-38; Til Rigsdagen [Jan. 1860 om Usseørd Klædefabrik og Horsens Tugthus], U.B.; Til Justitsministeriet, 2 Blade fra Kurvemagervendeforeningen og Kurvemagermesterforeningen 1891, K.B.; For Industri og Haandværk 1892, 387-92; Socialisten Nr. 8 Sept. 1871 (Børstenbindere), 27/11 1872 (Vævere); Soc.-Dem. 10/8 1881 (Vævere), 21/8 1888 (Kongressen).

⁴⁵⁾ Meddelelse om Folketingets Forhandlinger om Kurvemagernes Andragende angaaende Fangers Afbenyttelse til Kurvemagerarbejde; 1893, K.B.

⁴⁶⁾ Statistisk Tabelværk 5. Rk. A I, 144-45. — Om Fangers Arbejde indeholdes Oplysninger i: Beretninger for Kontoret for Fængselsvæsenet om Straffeanstaltens Tilstand,

ARBEJDESTIDENS FORKORTELTSE

Arbejdsdagen.

Alerede fra Begyndelsen var Arbejderbevægelsens Maal at faa indført en daglig Arbejdstid paa 8 Timer; men nogen praktisk Rolle spillede Kravet derom slet ikke i de første Aar. I Begyndelsen af 70'erne forlangte man kun en »Normal-arbejdsdag«, man tænkte sig gerne paa 10 Timer, og i Praksis lod man sig nøje med »Slavetimens« Afskaffelse. Alvorlig Interesse for yderligere Forkortelse af Arbejdstiden opstod først under Arbejdsløsheden 1878, da man mente, at man ved en Afkortning i Arbejdstiden kunde skaffe Beskæftigelse til en Del af de ledige. Med Bistand af P. Knudsen udfærdigede Møbelsnedkernes og Stolemager-nes Fagforening i København et meget velformet Andragende til Folketinget om Indførelse af 8 Timers Arbejdsdagen. Ikke blot Arbejdsløsheden, men ogsaa Maskinernes tiltagende Udbredelse anføres her som Begrundelse for Arbejds-tidsforkortelsen. Det indrømmes, at Fagbevægelsen kun har vist sig at have Slagkraft i de gode Tider; men Arbejdstidsforkortelsen bør netop sættes ind i de daarlige Tider, og den bør derfor indføres ved Statens Omsorg¹⁾. Muligvis blev dette Andragende forfattet allerede 1879, men saavidt man kan se, blev det ikke indgivet før 1883, da til Gengæld ogsaa Socialdemokratisk Forbund og en Række andre Fagforeninger støttede det²⁾. Efter den Tid blev 8 Timers Dagen det kæreste Emne for Møderesolutioner og for Fagpressens Agitation³⁾. ¹/₅ 1890 demonstredes for første Gang for Gennemførelsen deraf, og den følgende Vinter forelagde man for første Gang et Lovforslag derom paa Rigsdagen⁴⁾. Appellen til det offentlige har dog endnu slet ingen Frugt. Derimod opnaaede Arbejderne en Del ved de mere beskedne Krav, de stillede under Forhandlingerne med Arbejdsgiverne.

Begrundelsen for, at Arbejdstiden skulde forkortes, var ved Siden af det allerede nævnte, at Arbejderne derved fik mere Tid til at dyrke Familielivet, til at udvide deres aandelige Horisont og til at erhverve sig en højere Kultur. Den vigtigste Forudsætning blev under alle Omstændigheder Teknikkens Fremgang.

1) Chr. Christiansen: Snedkernes og Stolemagerens Fagforenings Jubilæum 1872—97, 15.

2) Folketingets Forhandlinger 1882—83, 2750. — Rigsdagstidende, Tillæg B, 1882—83, 1831-34. — Fællesrepræsentationens Arkiv 96/1883. — Meddelelser fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 154-64. — Bruun 428.

3) Eks. paa Resolutioner: Soc.-Dem. ¹/₉ 1886, ¹⁸/₈ 1888, ²⁰/₈ 1890, ²¹/₈ 1892; paa Agitation: Fagblad for Snedkere Marts 1886; Fagtidende for Malere Maj 1889, April 1890, Dec. 1893, Okt. 1895; Soc.-Dem. ¹¹/₉ 1889, ²⁴/₄ 1895.

4) Landstingets Forhandlinger 1890—91, 2435-39; jfr. Soc.-Dem. ²⁹/₄ 1892.

En vis Rolle spillede dog ogsaa Betragtninger over, hvilken Arbejdstid der i Virkeligheden var den fordelagtigste. Spørgsmaalet var, hvor længe en Mand kunde udføre et Arbejde, inden han blev saa træt deraf, at yderligere Fortsættelse vilde medføre Overanstrengelse eller gøre sløv og langsom, saa Arbejdet blev uøkonomisk. Det gjaldt at finde det saakaldte Optimum for Arbejdstiden. Naar det f. Eks. 1873 blev paastaaet, at de Murersvende, der holdt Fyraften Kl. 18, tjente mere end dem, der arbejdede til Kl. 19⁵⁾, saa rejste der sig det Spørgsmaal, om der i det hele taget var noget vundet ved Slavetimens Slid.

De eneste Iagttagelser, som i Samtiden vides at være gjort paa dansk Grund for at komme til Klarhed i dette Spørgsmaal, skyldes Arbejdsinspektørerne. De skriver 1877, at »det paa mange Steder har bekræftet sig, hvad man ogsaa har Erfaring for andet Steds fra, at Produktionen ikke aftager, fordi Arbejdstiden afkortes til en vis Grad, medens der paa den anden Side er forbundet adskillige Fordele for Fabrikanten ved en kortere Arbejdstid, saasom Besparelse i Brændsel, Belysning o. desl.«⁶⁾. I et Udkast til Beretningen for 1878 redegjorde Topsøe for en Række Tilfælde; men Redegørelsen kom ikke i Trykken. Han hævdede, at Indførelsen af en 12 Timers Arbejdsdag med 1½ Times Hvil (Slavetimens Afskaffelse) overalt vakte Tilfredshed, idet Produktionsmængden næppe formindskedes derved. I alt Fald stod Formindskelsen ikke i Forhold til Arbejdstidsforkortelsen. Dog afgang det noget af, om Produktionen beroede paa Haand- eller Maskinarbejde. Det eneste Sted, hvor man havde genindført Slavetimen, var Brede Klædefabrik. Det drejede sig her om Maskinarbejde, og Produktionen pr. Time kunde her ventes at blive lige stor, enten Maskinerne gik kort eller længe. De Eksempler, hvorom Arbejdsinspektoratet havde skaffet sig Underretning, bekræftede imidlertid ikke absolut dette. Den enkelte Arbejderske passede ofte flere Maskiner, og Produktionens Fart kom ikke alene til at afhænge af Maskinerne, men ogsaa af den Hast, hvormed Arbejderskerne knyttede Islættraade, der sprang, eller skiftede Spoler, der løb ud. I et af Bomuldsvæverierne var Produktmængden fuldstændig ens i den korte og lange Arbejdstid. I et andet var Nedgangen ved en Forkortelse fra 11 til 10 Timer kun 5,09 pCt., og ved en yderligere Forkortelse til 9 Timer kun 6,24 pCt. I et tredje medførte Nedsættelsen fra 11 Timers Arbejdstid med Weekend fra Kl. 16 om Lørdagen til 10½ Time (Slavetimens Afskaffelse) med Weekend Kl. 17 kun en Produktionsnedgang paa 0,23 pCt. Paa en Klædefabrik producerede en Spinder ved Damp endog flere Strengre paa 10½ Times Arbejdstid end paa 13 Timer. En Haandvæver producerede ved 13 Timers Arbejdstid 97,8 Strengre pr. Uge, men ved 11 Timers Arbejdstid 106 Strengre. I et Tobaksspinderi, der gik ned fra 11 til 10 Timers Arbejdstid, blev Ugelønnen for Akkordarbejde nok saa stor efter Forandringen som før. Det drejede sig om Haandarbejde. Et Eksempel fra et Jernstøberi viste endog stor Fremgang i Produktionen ved Forkortelse af Arbejdstiden; men her som i de fleste andre Erhverv blev Sammenligning mellem de forskellige Perioder vanskelig, fordi Produkterne ikke hele Tiden var ensartede⁷⁾.

Arbejderne var ikke altid overbevist om de gode Sider ved den korte Arbejdsdag. Lohgarvernes Fagforening i København havde vanskeligt ved at faa Fagfællerne i et af Garverierne til at opgive Slavetimen, fordi de arbejdede i Enkeltmandsakkord⁸⁾. Ogsaa for de timelønnede var Arbejdstidsforkortelse en betænkelig Sag, hvis Timelønnen ikke samtidig blev sat op, saa Daglønnen vedblev at være af samme Højde. I Reglen var det dog kun en ringe Del af Arbejderne, der nærrede Betæneligheder. Som Helhed stod de samlet paa Kravet om Arbejdsdagens Forkortelse.

⁵⁾ Socialisten ³⁰/₄ 1873.

⁶⁾ Beretning 1877, 9.

⁷⁾ 1. Insp. 1879/3. — Af udenlandske Værker om samme Problem blev navnlig eet kendt i Danmark, nemlig L. Brentano: Über das Verhältnis von Arbeitslohn und Arbeitszeit zur Arbeitsleistung 1876, 2. Udg. 1893; dansk Oversættelse i Industriforeningens Tidsskrift 1893 og i Bogform 1894; Anmeldelse af sidstnævnte af M. Rubin i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1893, 145-52.

⁸⁾ [C. L. Christensen:] Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 12; jfr. om Kurvemagere Soc.-Dem. ¹⁸/₈ 1874.

Arbejdstiden ifølge Indenrigsministeriets Undersøgelse 1872.

	For voksne Mænd			I hele Landet			
	København	Købstæder	Land-distrikter	voksne Mænd	Kvinder	unge	Børn
Industriarbejdere	10.1	10.5	10.6	10.4	10.0	10.2	6.9
Træbearbejdende Fag	10.2	10.3	10.7	10.4	..	10.7	8.6
Smede	10.7	11.2	12.0	11.1	..	11.1	4.0
Skomagere	11.8	11.9	12.0	11.9	11.1	11.8	12.0
Skrædere	11.5	11.7	12.0	11.7	10.5	11.8	..
Møllere og Bagere ..	11.1	11.6	11.2	11.3	12.1	11.1	10.0
Murere	9.9	9.5	10.5	9.8	..	11.1	9.0
Vævere, Garvere etc.	10.3	10.8	11.5	10.9	10.8	10.8	7.4
Malere	9.1	9.0	9.9	9.1	..	9.0	8.0
Alle andre	10.1	10.5	11.0	10.4	11.3	10.6	8.2
Ialt for Haandværk ..	10.4	10.6	10.9	10.7	10.9	10.8	7.9
Ialt for alle Fag	10.2	10.6	10.8	10.5	10.2	10.7	6.9

Der skelnes i det følgende af praktiske Grunde mellem Begreberne Arbejdsdag og Arbejdstid. Arbejdstid benyttes kun om effektive Arbejdstimer, fraregnet alt Hvil og alle Pauser. Arbejdsdag omfatter derimod Bruttotimetallet fra Arbejdets Begyndelse om Morgenen til Fyraften, Pauser til Spisning og Hvil iberegnet. At skaffe sig Klarhed over Arbejdstiden i de forskellige Fag til vekslende Tider lader sig ikke altid gøre. Tit var den forskellig fra Virksomhed til Virksomhed indenfor samme Fag. Et Usikkerhedsmoment ligger der i, at de bevarede Lønningsbøger for den ældre Tid ikke altid angiver den Tid, der blev arbejdet i Timer, men i kvarte og halve Dage⁹⁾. I Jacob Holm & Sønners Lønningsbøger findes dette lige til $\frac{1}{11}$ 1896, hvorefter man gik over til at angive Dele af Dagen ved Decimalbrøk.

Af Undersøgelser over Arbejdstiden i hele Landet haves fra det 19. Aarhundrede kun to, nemlig Indenrigsministeriets fra 1872 og De samvirkende Fagforbunds fra 1900¹⁰⁾. Den sidste indeholder Oplysninger for 1899 og tillige for 1872 og 1884. Nogen større Tillid kan der ikke fæstes til Fagforbundenes Tal for 1872 og 1884, fordi de er indsamlet saa mange Aar senere. Mellem de to Tællingers Opgørelser for 1872 er der en betydelig Forskel. Fagforbundene angiver i Gennemsnit Arbejdstiden til at være cirka 1 Time længere end Indenrigsministeriet. Meget mulig har de været interesseret i at faa det til at se ud, som om der under deres Indflydelse var foregaaet en meget stor Forkortelse af Arbejdstiden. Fagforeningsagitationen udmaalede gerne Tiden før Organiseringen som mørkere, end den var. Indenrigsministeriets Tal beror paa Arbejdsgivernes Opgivelse, og de ønskede i det urolige Aar 1872 næppe at faa det til at se værre ud, end det var. Ogsaa andre Forhold bidrog til at gøre de to Opgivelser saa forskellige. Fagforbundene giver trolig nok fuldt saa mange Oplysninger fra Haandværksfag som fra Industrifag, og ifølge Indenrigsministeriet var Haandværkernes Arbejdstid længere end Industriens. Navnlig maa det ogsaa tages i Betragtning, at Byggefagene ifølge Indenrigsministeriets Tal havde en temmelig kort Gennemsnitsarbejdstid, fordi der blev taget Hensyn til den korte Vinterarbejdstid. Det siges ikke, om Fagforbundene har udvist en lignende Omhu; men hele Opstillingen tyder ikke derpaa. Tallene synes at være opgivet samlet for hver enkelt Fagforening. Som Helhed synes det, at den virkelige Arbejdstid laa nærmest ved Ministeriets Opgivelser.

Ifølge Indenrigsministeriets Oplysninger var Arbejdstiden 1872 længere paa Landet end i Byerne og længere i Købstæderne end i København, henholdsvis 10.6, 10.5 og 10.1 Time. Den var længere i Haandværk end i Industri, gennemsnit-

⁹⁾ Saaledes Lønningsbøger fra Rasmussens Jernstøberi & Maskinfabrik, Slagelse, og for Isarbejde ved Carlsberg omkring 1880.

¹⁰⁾ Oplysninger om Arbejdernes økonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872, udg. af Indenrigsministeriet 1874. — J. Jensen & C. M. Olsen: Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1871—1900, 1901, 311-21.

Arbejdernes Fordeling efter Arbejdstid ifølge Fagforbundenes Opgørelse 1900.

		København			Provinzen		
		1872	1884	1899	1872	1884	1899
Over 15	Timer	900	100	..	380	236	7
15	—	1.000	1.000	..	546	259	..
14	—	865	826	..	630	822	25
13	—	126	325	..	1.358	235	116
12½	—	816	307	177	2.985
12	—	2.965	1.024	2.100	4.321	2.571	939
11½	—	1.868	1.832	..	2.570	1.612	50
11	—	18.441	5.141	2.778	11.501	12.029	1.251
10½	—	4.648	9.010	1.311	1.797	5.978	1.236
10	—	3.019	15.386	27.925	276	1.157	33.860
9½	—	2.022	5.563	30	169	1.137
9	—	74	244	2.953	1.234
8½	—	72
8	—	200	200	596	221
7	—	170	50
		34.106	37.110	44.284	23.716	25.245	43.111
Gennemsnit i	Timer ..	11.3	10.9	10	11.6	11.2	10.2

lig 0.3 Time, og den var lidt kortere for Kvinder end for Mænd, ligeledes 0.3 Time, men lidt længere for 13—18-aarige end for voksne, gennemsnitlig 0.2 Time. Af Fagforbundenes Statistik fremgaar, at Arbejdstiden fra 1872 til 1899 gik ned 1.3 à 1.4 Time. Fra to andre Kilder kan hentes Hjælp til en nærmere Undersøgelse af, hvornaar Forkortelsen fandt Sted, nemlig fra Københavns Kommunes Statistik og fra Arbejdsinspektørernes Aarsberetninger. De sammenlagte Tal fra sidstnævnte Sted stemmer ganske godt med Fagforbundenes Oplysninger for 1884 og 1899. Udviklingen i de enkelte Erhverv kan næsten kun følges i København. En kortere Arbejdstid holdt først sit Indtog i de kunstprægede Industrier og sidst i de maskinhjulpne Industrier. Haandværket kom midt imellem. Dog havde de Fag, hvori Hjemmearbejde trivedes, enten en ubestemt eller en meget lang Arbejdstid. For de Fag, der mere eller mindre maatte ligge stille om Vinteren, kostede det Arbejderne adskillig Umage at bringe Sommerarbejdstiden ned til Jævnmaal med andre Haandværk. I det store og hele viser den officielle Statistik for København, at den Arbejdstid, som var fastsat ved Overenskomst mellem Arbejder og Arbejdsgiver, virkelig var gældende Normalarbejdsdag.

Udviklingen i de forskellige Landsdele og fra det ene Aar til det andet belyses ved Arbejdsinspektørernes Statistik, omend den er mindre fuldstændig. Den omfatter kun Industri, ikke Haandværk, og navnlig før 1889 medtages kun en begrænset Del af Virksomhedernes Arbejdstid til den Arbejdstid, som Fabrikloven tillod for unge, 12 Timers Bruttoarbejdsdag, antages Tallene i Gennemsnit at give Indtryk af en lidt kortere Arbejdstid end den, som var gældende i samtlige Fabrikker. Da Hovedbegivenheden i 70'erne og 80'erne var Slavetimens Afskaffelse, er i hosstaaende Uddrag af Statistikkens som Vendepunkt for denne Periode valgt 12 Timers Bruttoarbejdsdag. For 90'erne er derimod valgt 10 Timers Nettoarbejdstid, idet den væsentligste Forandring, der foregik med Arbejdstiden i dette Tiaar var Overgangen fra 10½ Times Arbejdstid til 10 Timer.

At København kom tidligst med i Udviklingen, overrasker ikke. Der var ogsaa her den Grund til at have kortere Arbejdstid, at Arbejderne gennemgaaende

Arbejdstiden belyst ved Arbejdsinspektørernes Statistik.

a. Procentdel Bedrifter under Fabrikstilsyn med ikke over 12 Timers Bruttoarbejdsdag.

	Industrigrene								Landsdele						
	Metal	Papir	Træ og Kork	Bog- og Stenryk	Tekstil	Ler- og Stenware	Tobak	Kemisk	København	Resten af Sjælland	Fyn	Lolland-Falster	Bornholm	Jylland	hele Landet
1874....	48.6	45.4	32.1	63.5	7.1	9.0	43.0	..	55.9	31.1	25.0	27.6	0	29.1	..
1875....	60.5	48.6	41.1	73.3	11.6	4.8	49.2	..	66.4	41.3	32.9	37.0	0	38.5	47.5
1876....	70.5	53.3	63.3	82.5	22.4	4.3	51.5	..	74.4	45.5	35.3	34.3	9.5	43.0	52.9
1877....	78.4	51.7	71.0	84.2	31.6	4.5	57.8	..	81.3	50.7	42.0	32.0	15.0	52.9	59.6
1878....	77.9	54.6	66.7	84.3	31.9	3.7	56.8	32.5	80.8	51.5	30.9	36.4	21.0	50.7	58.6
1879....	79.8	54.5	69.7	88.8	29.8	7.4	56.5	26.8	80.8	51.4	39.1	36.0	26.3	51.0	59.4
1880....	79.5	60.0	67.7	89.1	29.5	7.1	58.7	30.2	81.8	51.8	40.0	33.3	23.5	53.3	60.5
1881....	81.3	65.7	57.6	85.3	30.8	7.4	59.4	36.6	81.9	51.7	41.4	42.3	31.6	55.1	61.5
1882....	81.3	71.0	61.0	85.5	31.4	6.7	63.6	38.6	85.3	54.6	41.9	44.0	23.8	54.4	63.0
1883....	81.8	59.4	62.9	87.8	31.2	6.3	61.6	31.8	84.3	54.7	43.1	50.0	31.8	50.9	62.4
1884....	81.2	64.5	71.1	88.1	34.4	8.9	64.5	37.8	87.4	58.4	45.1	53.6	31.8	52.6	64.5
1885....	81.3	66.7	73.8	88.8	37.8	8.3	65.4	44.5	88.7	60.6	50.6	53.6	26.1	55.4	66.6
1886....	83.6	65.6	79.0	85.8	38.5	10.5	69.9	51.2	89.7	66.5	51.3	48.1	26.1	56.0	68.2
1887....	85.2	63.3	82.9	88.8	38.0	10.3	74.2	54.3	91.4	67.6	58.3	48.2	30.4	58.8	70.6
1888....	85.2	70.6	80.5	91.4	39.4	8.1	71.2	64.6	92.8	66.7	55.5	55.5	33.3	62.6	71.8
1889....	86.4	80.7	83.7	92.0	39.3	11.1	72.4	60.0	93.7	67.8	58.2	55.5	33.3	64.3	73.0

b. Procentdel Bedrifter under Fabrikstilsyn med ikke over 10 Timers Nettoarbejdstid (Sommerarbejdstid).

1890-91..	41.7	82.0	29.4	94.7	28.3	17.6	78.3	50.7	61.5	32.0	37.6	36.5	25.0	37.9	42.5
1891-92..	45.4	67.3	37.3	96.9	29.4	19.6	82.5	49.6	61.8	32.5	41.8	31.9	32.6	39.7	43.5
1892-93..	40.2	76.5	36.4	97.0	30.8	17.9	83.9	52.3	62.9	32.2	41.3	28.1	32.0	37.2	42.6
1893-94..	43.0	76.0	39.2	96.4	33.7	18.6	78.5	45.7	64.9	32.3	42.3	27.2	24.9	35.2	42.8
1894-95..	47.5	77.9	34.6	91.6	34.6	20.1	82.2	41.5	63.7	31.3	38.5	32.3	22.6	38.2	42.3
1895-96..	52.1	77.0	39.1	96.0	36.5	21.4	81.0	47.6	66.4	30.9	36.2	36.6	37.4	42.6	44.6
1896-97..	53.0	79.3	40.3	95.6	38.2	21.2	88.2	47.7	68.1	33.4	36.0	34.0	50.0	43.0	45.7
1897-98..	64.7	84.5	49.5	92.8	43.3	23.9	84.0	52.1	72.3	35.7	41.4	36.8	36.4	50.0	50.7
1898-99..	71.1	86.8	52.5	97.2	51.1	28.1	87.8	57.5	77.3	41.7	44.4	39.7	31.7	54.3	54.5
1899-1900	77.2	89.2	57.3	95.5	53.3	31.5	91.9	59.3	77.8	46.5	49.9	49.6	43.1	53.6	56.4
1900-01..	80.4	89.4	60.0	97.4	60.0	35.1	92.5	65.7	80.9	51.3	51.1	59.0	56.7	57.3	60.5

havde længere Vej mellem deres Bolig og Arbejdspladsen end i Provinsbyerne. Iøvrigt fulgte de forskellige Landskaber efter Hovedstaden med forskellig Hast. I 70'erne stod Sjælland og Jylland jævnsides, medens Fyn og Lolland-Falster kom noget bagefter. I 80'erne kom Fyn og Smaaøerne op paa Siden af Jylland; men paa Sjælland naaede Udviklingen længere frem end i Resten af Landet. Ved Afkortelsen til 10 Timers Nettoarbejdstid var Sjælland derimod knap saa godt med. Her tog Jylland Føringen, og derefter fulgte Fyn, Sjælland og Lolland-Falster. Bornholm kom i alle Tilfælde sidst.

Følges Udviklingen fra Aar til Aar, viser 12 Timers Bruttoarbejdsdag sig især at have gjort Fremskridt 1874—77, hvorefter der følger Stilstand under Krisetiden. I 80'erne avancerede den jævnt fra Aar til Aar. Kun Papirindustri og Bogtrykkeri viser Tilbagegang 1886. Hvad angaar Gennemførelsen af 10 Timers Arbejdstiden i 90'erne ses en afgjort Stilstand i første Halvdel af Tiaaret, ja omkring 1893 endog nogen Tilbagegang, medens der i Tiaarets anden Halvdel sker en betydelig Forandring, navnlig 1896—99 i Jernindustrien og 1896—1900 i Tekstilindustrien.

Selv om disse Iagttagelser ikke kan eftervises i nogen Statistik for Haandværksfagene, saa giver de foreliggende Oplysninger¹¹⁾ dog kun Anledning til at tro, at Forholdene har været omtrent ligesaadan her. Man maa regne med, at Bevægelsen mod kortere Arbejdstid gik i Staa omkring 1878 og 1893. I Forbindelse med Krisen 1886 er der kun svage Spor af Tilbagegang. Saa meget synes dog at staa fast, at man under Krisernes Tryk fastholdt den bestaaende Arbejdstid, ja endog var tilbøjelig til at forlænge den, endskønt den ved en saadan Lejlighed snarere burde have været forkortet. Arbejdstidsforkortelserne gik især for sig i Opgangstider, samtidig med at de fleste andre Reformers blev gennemført.

Paa den største Del af Arbejdspladserne begyndte den daglige Arbejdstid siden 60'ernes Kl. 6 om Morgen, og dette vedblev Aarhundredet ud; men medens Fyraften Kl. 19 var det overvejende omkring 1870, var Fyraften Kl. 18 omtrent eneraadende 1900. »Slavetimen« forsvandt hos de faglærte i København allerede i 70'erne. Ifølge en Opgørelse, som Arbejdsinspektørerne foretog vedrørende 100 mindre Værksteder i det indre København 1874, havde allerede dette Aar kun de 31 mere end 12 Timers Arbejdsdag; 11 opgav Arbejdstiden som ubestemt. Det bør tilføjes, at 43 af disse Værksteder havde deres Arbejdsdag Kl. 7—19 i Stedet for Kl. 6—18, et Par endda fra Kl. 7½. I Smaaforretninger maatte man indrette sig efter den Tid paa Dagen, da Kunderne kom¹²⁾.

Før Slavetimens Afskaffelse havde man næsten overalt 2 Timers Pause til Spise- og Hviletid i Dagens Løb, som oftest Kl. 8—8½ til Frokost, 12—1 til Middag, 3½—4 eller 4—4½ til Vesperkost. Kun enkelte Steder havde man ingen Vesper; men visse Steder havde man til Gengæld 1½ Times Middagshvil. Ifølge Indenrigsministeriets Tælling 1872 var Gennemsnittet af Pausetiden for voksne i hele Landet 2.1 Time, men noget længere i Landdistrikterne (2.4 Time) end i Byerne (1.9 Time). Ved Indførelsen af 12 Timers Arbejdsdag blev Vesperpausen ofte opgivet, saaledes at Arbejdstiden blev 10½ Time. Af de nævnte 100 Værksteder i det indre København havde dog kun 8 denne Arbejdstid. Naar man senere indførte 10 Timers Arbejdstid, generhvervedes som Regel ikke Vesperpausen; man fik heller ikke Fyraften ½ Time tidligere; man fik i Reglen 1½ Times Middagspause. I en Række Virksomheder havde man slet ikke Spisepauser, navnlig saadanne, hvor Arbejdet væsentligt bestod i at tilse Maskiner. Eksempler herpaa nævnes fra Oliemøller, Cikorie- og Spritfabrikker, Sukkervare- og Chokoladefabrikker¹³⁾. Man maatte her skaffe sig Lejlighed til at spise ind imellem Arbejdet. I Galle & Jessens Reglement fra 1884 hedder det, at »Vesper indtages uden at lægge Arbejdet til Side«. Fra et Par Fabrikker hører man, at Maskinerne ikke standses imellem Morgen og Middag¹⁴⁾. Paa en Cikoriefabrik indførtes 1896 en Times Middagspause, ligesaa 1897 for de københavnske Møllepassere¹⁵⁾. Ubestemte Spisetider fandtes altid i Barberstuerne og før Overenskomsternes Tid ofte i Jernindustrien¹⁶⁾. 1893 bestemtes faste Spisetider paa

11) Se om Arbejdstiden i de enkelte Fag Tillæg 1 bag i Bogen.

12) 1. Insp. 1874/166.

13) Eks.: Soc.-Dem. 1/9 1874, 24/8 1896, 10/9 1897, 5/11 1898; Arbejdsmandenes Fagblad, udg. af Arbejdsmandenes Centralforbund i Danmark 15/11 1896.

14) Soc.-Dem. 10/7 1886 (Farveri), 14/5 1893 (Tekstilfabrik).

15) Smst. 31/7 1896 og 2/8 1898.

16) Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere 5/7 1884. — A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 365.

Køge Andelsslagteri¹⁷). Ifølge Guldsmedenes Overenskomst i København 1898 skulde Spisetiderne aftales privat mellem Mestre og Svende.

Ikke mindst i de Virksomheder, hvor der arbejdedes hele Døgnet med 2 Holds Drift, lod man mange Steder Maskinerne løbe uden Standsning. En saadan Døgn-drift forekom i Papirfabrikker, Oliemøller, Dampmøller, Rugbrødsfabrikker, Gasværker og Sukkerfabrikker¹⁸). For Fyrbøderne gjaldt ogsaa i mange andre Slags Fabrikker en lignende Ordning. I Sommeren 1873 arbejdedes der hele Døgnet paa Lammefjordsdæmningen¹⁹). Ved Døgn-drift skiftede Holdene hyppigst Morgen og Aften. Mange Steder skiftede det enkelte Hold fra Nattjeneste den ene Uge til Dagtjeneste den næste o. s. v., og naar man gik over fra det ene til det andet, blev der jævnlig forlangt 18 Timers Arbejde i Træk²⁰). Paa Tuborg arbejdede et Daghold af Kvinder 1883 Kl. 5—18, et Nathold 18—5²¹). Kun ganske faa Steder indførtes før 1900 3 Holds Drift, først og fremmest i Gasværkernes Retorthuse.

I de Fag, der havde kortere Arbejdstid om Vinteren end om Sommeren, holdt man kortere Pauser i Vintertiden. Som Eksempel kan nævnes Byggefagernes Arbejdstid, som den var i København 1870; fra April til September arbejdedes Kl. 6—8, 8¹/₂—12, 13—16, 16¹/₂—19, ialt 11 Timer, i Marts og Oktober 7—8, 8¹/₂—12, 13—15¹/₂, 16—18, ialt 9 Timer. I Januar-Februar og November-December havde man vekslende Arbejdstid mellem Kl. 7 og 18 med kun 1 Times Middag Kl. 12—13; gennemsnitlig arbejdede man fra et Kvarter før Solopgang til et Kvarter efter Solnedgang; den korteste Arbejdstid blev paa 6¹/₂ Time. I Praksis sluttede Arbejdstiden i Oktober gerne tidligere end Kl. 18, fordi Solen gik ned Kl. 17. I September sluttede man nogle Steder Kl. 18¹/₂. I Sommertiden voldte det Vanskeligheder at holde Middagspausen indskrænket til 1 Time. I nogle Provinsbyer var den paa 1¹/₂ Time. Tilsammen kunde denne Arbejdstid give henved 3000 aarlige Arbejdstimer, og Gennemsnitsarbejdstiden beregnedes til 9.43 Time²²). I Virkeligheden maa man dog regne med, at daarligt Vejr forhindrede Arbejdet i ikke saa faa af disse Timer. For mange medførte Sæsonarbejdsløsheden i Vintertiden en alvorlig Indskrænkning, og for det store Flertal af Friluftsarbejdere maatte det sikkert regnes tilfredsstillende, naar de havde arbejdet 2200—2300 Timer paa et Aar. I saa Fald var den samlede aarlige Arbejdstid kortere, end hvis der blev arbejdet 8 Timer fast hver Søgnedag Aaret rundt.

Den ubestemte Arbejdstid i Byggefagene kom ikke til at vare ved. Murermestrenes Priskurant af 1873 satte Arbejdstiden i Februar og November til 7—17, i Januar og December til 8—16¹/₂. 1874—75 bortfaldt Timen 18—19 om Sommeren. 1883 forlængedes Arbejdsdagen i Marts og Oktober til Kl. 17¹/₂, men forkortedes igen 1890 til Kl. 17, dog med Bortfald af Vesper²³). Efter Mureroverenskomsten 1899 arbejdedes der om Sommeren Kl. 6—18, i Marts og Oktober 6¹/₂—17, i Fe-

17) Fagblad for de forenede Arbejds mænd i Danmark Juni 1893.

18) Eks.: Soc.-Dem. 20/10 1889, 4/5 1895 (Papirfabrikker), 9/9 1875, 7/12 1876, 15/5 1889 (Oliemøller); Mølleri-Tidende 7/8 1894, 5/11 1897; Dansk Bager- og Konditor-Tidende 10/11 1898; Arbejds mændenes Fagblad 15/4 1894; Sukkerhusarbejdernes Fagforening 1893—1918, 13.

19) Rapporter i Pakke: Korrespondance, tekniske Journaler og Rapporter m. m. 1873—75, Aktieselskabet til Lammefjordens Udtørrings Arkiv, Sjællandske Landsarkiv.

20) Eks.: Hornemanns Hygiejniske Meddelelser 1872, 113; Soc.-Dem. 20/10 1889.

21) Smst. 10/8 1883.

22) Maanedsskrift udg. af Industriforeningen i Kbh. 1870, 1-6.

23) Cirkulære Nr. 2 fra Murermestrenes Understøttelsesforening 1/10 1890, C. Lichts Pakke Lavssager.

Arbejdstiden i København 1872, 1882, 1892 og 1898 ifølge den offentlige Statistik.

i Timer	1872	1882	1892	1898
Arbejds mænd	10.2	..	Sommer: 10	7 ¹ / ₂ —10
Bagere	11.1	13 ÷ Hvil	10—12	8—10 ¹ / ₂
Barberer	13 ¹ / ₂ —15 ¹ / ₂ ÷ Hvil	12—14 ÷ Hvil	12—12 ¹ / ₂ ÷ Hvil
Blikkenslagere	10	Fabrik: 10—10 ¹ / ₂	Fabrik: 9—10
Bogbindere	10.5	10	10	9 ¹ / ₂
Bogtrykkere	10.1	10 ¹ / ₂	9 ¹ / ₂	8—9 ¹ / ₂
Bryggeriarbejdere	10—11	10 ¹ / ₂	9 ¹ / ₂ —10
Bødkere	10.5	10 ¹ / ₄	10—10 ¹ / ₄	10
Chokolade- og Sukkervare- arbejdere	10	9 ¹ / ₂ —10 ¹ / ₂	9 ¹ / ₂ —10
Drejere	10.6	..	10—10 ¹ / ₂	9 ¹ / ₂ —10
Farvere	9.5	11	10—10 ¹ / ₂	10
Garvere	11	11	10 ¹ / ₂	10
Gasværksarbejdere	10	10	8—10
Glarmestre	10	10	10	10
Guld-, Sølv- og Elektroplet- arbejdere	10	10	9 ¹ / ₂ —10
Gørtlere	11	10—10 ¹ / ₂	10
Handskemagere	10.7	11	8 ¹ / ₂ —11	9 ¹ / ₂ —10
Hattemagere	10.2	12 ÷ Hvil	10—11	10—10 ¹ / ₂
Jernindustri, Smede	10.8	10—10 ¹ / ₂	10—10 ¹ / ₂	10
Karretmagere, Vognfabrikker ..	10	10 ¹ / ₂	10 ¹ / ₂	10
Korkskærere	10	9 ¹ / ₂ —10 ¹ / ₂	8 ¹ / ₂
Kurvemagere	11.1	11	10—10 ¹ / ₂	10
Litografer	10	10	9—9 ¹ / ₂
Malere	3	10	10	7—9 ¹ / ₂
Murere	9.9	7 ¹ / ₂ —10	7 ¹ / ₂ —10	7—10
Møllere	10.5	10	10—11	10
Pianofortearbejdere	9 ¹ / ₄	9
Porcellænsarbejdere	10 ¹ / ₂	9—10	7—8
Rebslagere	9.1	10	10	3
Sadelmagere	9.9	9 ¹ / ₂	10 ¹ / ₂ —11	10
Savværksarbejdere	10 ¹ / ₂	10	9 ¹ / ₂ —10
Skibstømrere	Sommer: 10—11	8—10 ¹ / ₂
Skomagere	11.3	14 ÷ Hvil	Fabrik: 10	Fabrik: 9 ¹ / ₂ —10
Skorstensfejere	8 ÷ Hvil	5—10 ÷ Hvil	8 ÷ Hvil
Skrædere	11.8	10 ¹ / ₂	ca. 11	10
Slagtere	10.2	ubestemt	13—15 ÷ Hvil	ubestemt
Snedkere	10	7 ¹ / ₂ —10	7—10	7—10
Stenhuggere	9 ¹ / ₂ —10	Sommer: 10	7—10
Syersker paa Systuer	8—10	ca. 9	ca. 9
Tekstilarbejdere	10.9	11	10—10 ¹ / ₂	10—10 ¹ / ₂
Tobaksarbejdere	10	8—10	8 ¹ / ₂ —10
Tændstikarbejdere	9	9 ¹ / ₄ —10 ¹ / ₂	10
Tømrere	9.1	7 ¹ / ₂ —10	7 ¹ / ₂ —10	7 ¹ / ₂ —10

bruar og November 7—17, i Januar og December 8—16, i de 4 Vintermaaneder uden Vesper. I Malerfagets Overenskomster blev Pauserne i Vintertiden ikke nærmere bestemt før 1899, da der blev fastsat Middag Kl. 12—13, i de 10 af Aarets Maaneder skulde der være Frokost Kl. 8—8¹/₂. I Januar og December skulde der arbejdes Kl. 8—16 ligesom hos Murere og Tømrere, men i Februar og November kun Kl. 8—16¹/₂, i Marts og Oktober kun 7—17¹/₂. Ifølge et større Malerfirmas Lønningsbøger blev Arbejdstiden derefter 1900 i Januar 43 Timer, Februar 45, Marts 48—54, April 57—66¹/₂ (Flyttedagstravlhed), Sommeren 57, Oktober 54, November 45 og December 42 Timer²⁴). Om Vinterarbejdstidens Forhold til Som-

²⁴) Lønningsbog for Firmaet Bernh. Schrøder, Nielsen & Hansen 1900.

merarbejdstiden gives der kun mere omfattende Oplysninger hos Arbejdsinspektørerne, men kun for Fabrikkerne, hvor Vinteren i den Retning sjældent havde nogen Indflydelse. Deres Tal viser da ogsaa en ringe Forskel paa de to Aars-tider.

Afvigelserne fra den gangbare Arbejdsdag paa 12 Timer var ikke faa. De Erhverv, der fra gammel Tid var vænnet til en meget lang Arbejdstid naaede ikke altid før Aarhundredskiftet ned til de 10 Timer. En Mængde Steder opnaaede man til Gengæld en kortere Arbejdstid end den gennemsnitlige²⁵⁾. En Lempelse i den gangbare Arbejdstid var det, naar der blev givet tidligere fri Lørdag Eftermiddag (Weekend). Hos Burmeister & Wain blev der indtil 1871 givet 1 Time tidligere fri om Mandagen (blaa Mandag) og desuden 2 Timer tidligere fri om Lørdagen, saa Fyraften den Dag blev Kl. 16. Arbejderne fik alligevel fuld Dagløn²⁶⁾. En tilsvarende Lørdagsfrihed indførtes 1896 paa Helsingør Skibsværft²⁷⁾. Paa Holmegaards Glasværk fik man i 70'erne fri Kl. 12 om Lørdagen, men maatte saa til Gengæld arbejde om Søndagen²⁸⁾. Paa Cementfabrikken »Cimbria« fik de Arbejdere, der boede mere end 3 Fjerdingvej fra Fabrikken, fri 1 Time før om Lørdagen²⁹⁾. Henimod Aarhundredets Slutning blev tidlig Fyraften om Lørdagen ret udbredt. Fra 1892 sluttede man paa Tuborg

²⁵⁾ En 9½ Timers Arbejdstid opnaaedes i Kbh. af Bygningssnedkere fra 1873, Gelænder-snedkere og lejlighedsvis Savværksarbejdere fra 1893, Typografer fra 1892, Bogbindere fra 1896, Litografer, Malere, Bødkere og Ovnsmænd fra 1898, Karetmagere, Chokolade- og Sukkervarearbejdere og Arbejdere paa Dampstraahattefabrikken fra 1899. 1899 fandtes 9½ Times Arbejde almindeligt i flere Smaafag, saaledes hos mekaniske Instrumentmagere, Possementmagere, Sukkerhusarbejdere, Telefonarbejdere, desuden lejlighedsvis hos Gørtlere og Metalarbejdere, Metaltrykkere, Møbelsnedkere og Skotøjsarbejdere. I Provinsen indførtes 9½ Times Arbejdstid hos Typografer i Nykøbing S. fra 1894, hos Bogbindere i Esbjerg fra 1896, hos Tømrere i Nyborg og hos Litografer i flere Byer fra 1897, hos Skomagere i Nykøbing F. for Vinteren og i Fredericia for hele Aaret fra 1898. 1899 fandtes denne Arbejdstid desuden hos Bogbindere i Nyborg, Malere i Aarhus, Helsingør og Københavns Omegn, Skibstømrere i Frederikshavn, Sukkervarearbejdere i Aarhus, Horsens og Randers, Tekstilarbejdere i Horsens, Hjørring og Ribe, Tobaksarbejdere i Aarhus, Esbjerg, Hillerød, Hjørring, Nykøbing M. og til Dels i Roskilde, Arbejdsmænd i Assens Jyll. (ved Cementfabrikation) og Middelfart.

9 Timers Arbejdstid fandtes i København hos Barnevognsarbejdere, Pianofortearbejdere, Tapetserere, og paa Dansk Seletøjsfabrik fra 1898, hos Tilskærere fra 1899, hos Litografer fra 1900. 1899 fandtes 9 Timers Dagen desuden hos kirurgiske Instrumentmagere, Lino-leumsarbejdere, Petroleumsarbejdere, delvis tillige hos Keramikere. I hele Landet fik Typograferne 9 Timers Arbejdsdag 1898. Ved 1900 havde ogsaa Glasmagere i Aarhus, Skomagere i Skelskør, Tobaksarbejdere i Aalborg, Kolding, Næstved, Randers og til Dels i Horsens 9 Timers Arbejde.

8½ Times Arbejdsdag fandtes 1899 hos Korkskærerne i København, hos Glasmagerne i Kastrup og Hellerup og hos Møllerne i Cementfabrikken Cimbria. Glasmagerne paa Frederiksberg havde 8¼ Times Arbejdsdag, i Aalborg kun 8 Timer.

8 Timers Arbejdsdag forekom allerede fra 80'erne for Typografer ved forskellige Aviser (Soc.-Dem. 5/3 1899), for Personalet ved Arbejdernes Fællesbageri i København fra 1896 (smst. 11/11 1896), ved Randers Arbejderforeningsbageri fra 1893 (smst. 14/9 1898), desuden for Fyrbødere ved Strandmøllen fra 1896 (Samarbejdet 1/12 1896), for Retorthusarbejdere i København fra 1897 og for Natarbejdere ved Mælkeriet Pasteur, for Arbejdere i Bagerier med Døgndrift og for nogle af Carlsbergs Arbejdere fra 1898, ligeledes for Forgyldere i et enkelt Firma i København (Soc.-Dem. 21/4 1898). Endelig fik ogsaa Maskinsætterne 1898 om Dagen 8 Timers Arbejde, men om Natten kun 7 Timers Arbejde.

²⁶⁾ Fædrelandet 13/11 1871.

²⁷⁾ J. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund 1888—1913, 167.

²⁸⁾ Soc. 24/4 1874.

²⁹⁾ Priskurant for Arbejdsydelser paa Portland Cementfabrikken »Cimbria« (u. Aa.), U.B.

Fabrikker Kl. 17 $\frac{1}{2}$ om Lørdagen, noget der dog allerede 1894 ogsaa kom til at gælde de andre Dage³⁰⁾. Børstenbindernes Overenskomst 1899 fastsatte, at Arbejdstiden om Lørdagen skulde ophøre Kl. 17, de andre Dage Kl. 18; Arbejdstidens Begyndelse skulde Arbejderne her iøvrigt selv aftale med deres respektive Arbejdsgivere. Ifølge Københavns Murerpriskurant af 1899 skulde Arbejdsdagen Lørdag før Paaske og Pinse ophøre Kl. 17 og Vesper bortfalde.

Grundet paa de statistiske Oplysningers Uensartethed og Mangelfuldhed kan det ikke angives i et samlet Tal, hvormeget Arbejdstidsforkortelsen gennemsnitlig beløb sig til i Tiden fra 1857 til 1900. Rent skønsmæssigt kan det vel anslaaes til henvend et Par Timer; men med Hensyn til Virkningerne af denne Forkortelse maa det ikke glemmes, at Arbejdstempoet i samme Periode, saa vidt man kan se, var i Stigen.

Søndagsarbejde.

Spørgsmaalet om Arbejdstidens Længde er ingenlunde afgjort med en Underøgelse af den gangbare daglige Arbejdstid, naar derved forstaas Arbejdstiden paa Hverdage. I en Række Fag tog man ogsaa Søn- og Helligdage i Brug. Kun i ringe Grad dannede Helligdagsloven af $\frac{26}{3}$ 1845 en Hindring herfor. Den havde kun til Formaal at forhindre, at Gudstjenesten og de Personer, der vilde helligholde Søndagen, forstyrredes. Den forbød derfor i Tiden fra om Morgenen til om Eftermiddagen Kl. 16 paa Søn- og Helligdage »alle ufornødne Arbejdssysler« og alt Arbejde, der viste sig udendørs eller ved Larm forstyrrede andre. Nogen kraftig Virkning fik disse Forbud imidlertid ikke. Loven var udstyret med adskillige Undtagelsesbestemmelser, og der blev taget blidt paa Overtrædelser. Dampskibe maatte losses og lades undtagen i selve Gudstjenestetiden, og Skibsreparationer maatte finde Sted. Arbejdskørsel var forbudt i Købstæderne Kl. 9—16, men ikke naar Talen var om gennemgaaende Trafik. Haandværkere og Industridrivende maatte vel ikke forlange Arbejde af deres Folk, saa de hindredes i at gaa i Kirke, og Overenskomster om Arbejde paa Søn- og Helligdage skulde være uden bindende Kraft; men Undtagelse herfra blev gjort med »de Næringsbrugere, hvis Haandterings Udøvelse efter sin Natur ikke taaler Standsning eller Ophold«. I denne Forbindelse nævnedes udtrykkelig Vognmænd og Møllere, medens Forhandlere af Kød, Brød og Mælk maatte have aabent til Kl. 9. Bagere, Konditorer, Slagtere, Møllere og Mælkeleverandører kunde rask væk arbejde saa meget de vilde om Søndagen, og ligesaa andre Fag, naar blot de kunde paastaa, at deres Arbejde ikke taalte Opsættelse. En Undtagelse var det, naar 17 Handskemagere 1870 averterede, at de i Sommermaanederne ikke aabnede Butikken Søndag Eftermiddag¹⁾.

Da Loven af 1845 afløstes af Loven om offentlig Fred paa Folkekirkens Helligdage af $\frac{7}{4}$ 1876, medførte dette ikke nogen Ændring. Snarest beskyttedes Helligdagene mindre ved den nye Lov end ved den gamle. Der blev nu ikke talt om fri Adgang til Gudstjenesten eller om, at Kontrakter om Arbejde paa Helligdage var uden Retskraft. Derimod fik Brød- og Mælkeudsalg Lov at holde aabent ogsaa i Kirketiden, og efter særlig Polititilladelse maatte Varer bringes ud hele Tiden.

For de fleste indendørs Erhverv og for en Del af de udendørs laa Vejen saa-

³⁰⁾ Soc.-Dem. $\frac{1}{6}$ 1894.

¹⁾ Dags-Telegrafens $\frac{7}{6}$ 1870.

ledes aaben for Søndagsarbejdet. Ved de kommunale Undersøgelser over Arbejdsforholdene i København er der for hvert Fag anført, om Søndagsarbejde var almindeligt²⁾. 1882 var dette ikke Tilfældet i Halvdelen af Fagene. Kun en Sjettedel af Fagene svarede rent Ja. 5 Fag angav visse Sæsoner som særlige Perioder for Søndagsarbejdet, 2 Fag svarede »sjældent«, 1 »ofte«, Resten af Fagene svarede »undertiden«. Som Fag med stadigt Søndagsarbejde figurerede, som man kunde vente, Bagere, Konditorer, Møllere og Slagtere. For Mælkerierne gives ingen Oplysning. Som Producent af en daglig Fornødenhed maatte ogsaa Gasværkerne arbejde om Søndagen. Næst herefter var navnlig Fag med Hjemmearbejde som Skrædere og Skomagere tilbøjelige til at have Søndagsarbejde. Desuden Barberer og Frisører, som paa Helligdage nok havde deres bedste Søgning³⁾. Endelig gik ogsaa de fleste Virksomheder med Døgn drift Hellig som Søgn, og i de Virksomheder, der stod stille om Søndagen, maatte man ofte holde Kedlerne varme, saaledes at Fyrbøderne havde Søndagsarbejde.

Blandt de Fag, der delvis arbejdede paa Søndage, forekom de fleste Byggefag, ogsaa Skibsbygningsfagene og Anlægsarbejderne. I nogen Grad maatte de vel tage Hensyn til Udendørsbestemmelserne; men eksempelvis kan anføres et Tilfælde fra Murermester Lichts Praksis. Han skulde fuldføre Arbejdet paa den nye Klemenskirke paa Bornholm, mens den gamle Kirke endnu stod ved Siden af. Han forberedte da Provsten paa, at der vilde blive arbejdet for lukkede Døre i den nye Kirke, mens der var Gudstjeneste i den gamle. »Det er jo Synd,« skriver han, »at spille al den Tid, nu da Dagene er saa korte... Malernes rolige Arbejde gør jo ingen Støj, og vort indvendige Arbejde kan jo heller ikke være støjende, naar vi indretter os lidt derpaa⁴⁾. Det var især Malerne, der fik søndagstravlt, fordi de var de sidste, der skulde arbejde paa Bygningerne. Foruden Bygningsfagene maatte Beklædningsfagene regelmæssigt gribe til Søndagsarbejde, naar Sæsonerne var inde⁵⁾. Ogsaa Chokolade- og Sukkervarearbejdere fik Søndagsarbejde, fordi deres Fag var sæsonpræget, ligesaa Sejlmagerne. Endnu forekom Søndagsarbejdet spredt hos nogle indendørs Fag som Bogbindere, Forgyldere, Farvere, Bødkere, Sadelmagere og Urmagere. Indenfor Jernindustrien var Forholdene forskellige fra Virksomhed til Virksomhed. Navnlig maatte Beslagsmedene holde for, eftersom Hestene om Hverdagen var i Brug og kun havde Tid til at faa Sko om Søndagen⁶⁾. Som Fag, der praktisk talt ikke havde Søndagsarbejde, anføres Snedkere, Drejere, grafiske Fag, Guldsmede, Korkskærere, Kurvemagere og en Række Fabriksfag, navnlig Tekstil- og Tobaksindustrierne.

Selv om der arbejdedes om Søndagen, var det dog i de fleste Tilfælde kun om Formiddagen og for halv Dagløn. Hos Eickhoff arbejdede i 1848 de fleste af Folkene den halve Søndag, nogle dog den hele, medens enkelte havde helt fri; i 60'erne arbejdedes der for det meste kun hver anden Søndag; fra Midten af

²⁾ Tabelværk til Kbh. Statistik, Nr. 7, 1883. — M. Rubin: Arbejdslønnen i Kbh. 1892, udg. af Kbh. Magistrat 1893. — C. Trap: Arbejdslønnen i Kbh. 1898, udg. af Kbh. Kommunalbestyrelse 1900.

³⁾ Barber & Frisør Journal 1891, Nr. 4, og 15/1 1896.

⁴⁾ C. Lichts Kopibøger 8/10 1882.

⁵⁾ Jfr. Soc.-Dem. 6/6 1887.

⁶⁾ Jfr. Soc.-Dem. 6/10 1887 og Klage 28/6 1883 fra Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening i København i Pakken F.K. 1883—96, Jernindustriens Arkiv. — Ifølge Lønningsbøger 1854—1901 for Rasmussens Støberi i Slagelse forøgedes Overarbejdet i denne Virksomhed meget fra Slutningen af 60'erne.

70'erne blev Søndagsarbejdet sjældnere. Midt i 80'erne blussede det op igen; men derefter forsvandt det mere og mere⁷⁾. Hos Jacob Holm & Sønner, hvor Søndagsarbejdet forekom jævnligt i Perioden 1870—75, arbejdedes snart hele, snart halve Søndage⁸⁾. I 70'erne paastaas, at Bogsætterne væsentlig kun mødte op for at spise Frokost og passiare; men i Bladsætterierne var der regulært Arbejde, naar Avisen udgik hver Dag i Ugen, og Tendensen til at benytte denne Udgivelsesform var stigende. »Dags-Telegraf« havde sin Succes herpaa⁹⁾. Hos Drejerne mødte man, selv om der ikke var noget egentligt Arbejde; men det var en Æressag at lade sig se paa Værkstedet hver Søndag¹⁰⁾. Hos Tømrerne førte Søndagssammenkomsterne jævnlig til, at man ved et lille Glas drøftede Ugens Begivenheder¹¹⁾. Møbelsnedkerne betragtede den fælles Frokostspisning som et af Livets smaa Goder, som de nødigt vilde miste¹²⁾.

Naar der ogsaa blev arbejdet Søndag Eftermiddag, blev der i Reglen givet Fyraften Kl. 16 og alligevel fuld Dagløn¹³⁾. I Næstved arbejdede Formerne hver Søndag til Kl. 16 indtil 1881, da de fik Søndagsarbejdet afskaffet. Endnu 1894 arbejdedes der paa Helsingør Jernskibsvæft om Søndagen til Kl. 17¹⁴⁾.

Overfor Søndagsarbejdet tog de socialistiske Fagforeninger det Standpunkt, at det saavidt mulig burde afskaffes. Navnlig i Arbejdsløshedsperioder var det let at aabne Øjnene for det urimelige i, at nogle sled evig og altid, medens andre gik ledige¹⁵⁾; men Arbejderne fik ogsaa Støtte i andre Samfundslags religiøse og humane Betragtninger, og som Følge heraf blev Søndagsarbejdet et af de Omraader, hvor Lovgivningen kom til at gribe ind. Fabriksloven af $\frac{23}{5}$ 1873 forbød det for Børn. Arbejderkommissionen af 1875 foreslog dets Afskaffelse saavel i Industri- som Handelsvirksomheder¹⁶⁾. Lærlingeloven af $\frac{20}{5}$ 1889 forbød det for Lærlinge efter Kl. 9. Ogsaa selve Helligdagsloven kom til at undergaa nogen Ændring ved Lov af $\frac{1}{4}$ 1891. Det blev herved bestemt, at Butikkerne ikke maatte aabnes igen efter Kl. 16, og Barberstuer skulde lukkes Kl. 12. Kun Konditorer maatte nu have aabent i Kirketiden. I fabrikmæssige Virksomheder skulde Driften standse Kl. 9—24. Dog kunde nødvendige Reparationer tillades af Politiet. Fra den almindelige Lukning af Fabrikkerne kunde Indenrigsministeriet imidlertid dispensere, naar Arbejderne blot fik fri hver anden Søndag. Angaaende Friheden hver 14. Dag stod det dog Arbejdsgivere og Arbejdere aabent at træffe Aftale om Afvigelser, naar Reglens Overholdelse under de givne Forhold vilde skade Driften. Princippet skulde være, at man indenfor hvert Erhverv kun maatte udføre den Slags Arbejde, som var nødvendigt, hvis ikke Værdier skulde gaa til Spilde.

7) Firmaets Lønningsbøger 1848—1901.

8) Firmaets Lønningsbøger 1859—1901.

9) Typ.-Tid. $\frac{2}{1}$ 1874 og $\frac{21}{5}$ 1875; jfr. smst. $\frac{14}{1}$, $\frac{31}{5}$ 1875, $\frac{12}{4}$ 1879, $\frac{27}{9}$ 1884; jfr. ogsaa Skandinaviske Bogtrykker-Tidende $\frac{30}{10}$ 1869.

10) [M. Arnsfelt:] Drejerforbundet i Danmark 1891—1926, 34.

11) [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømmerforeningens faglige Afdeling 1880—1905, 28.

12) Martin Petersen: Snedkernes og Stolemagerens Fagforening gennem 50 Aar, 1922.

13) Se f. Eks. den officielle Statistik 1882 om Porcellæns- og Sukkervarefabrikkerne. — Jfr. ogsaa Soc.-Dem. $\frac{6}{10}$ 1887 om enkelte Steder paa Tekstilfabrikkerne. Desuden Burmeister & Wains Reglement 1888, Overenskomster for Snedkere i Hjørring 1889, for Brolægere i Kbh. 1892.

14) Soc.-Dem. $\frac{7}{8}$ 1894.

15) Jfr. smst. $\frac{27}{4}$ 1877, $\frac{21}{9}$ 1887; Fagtidende for Malere Juni 1887.

16) Betænkning afgiven af den if. kgl. Res. af $\frac{20}{9}$ 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 125-29.

I Virkeligheden blev Dispensationerne ganske omfattende¹⁷⁾. Undtagelsernes Tal var saa stort, at Lovens Virkninger næppe gik særlig vidt. I Provinsen arbejdede Dampmøllerne ofte paa Helligdagene¹⁸⁾. Ved Kastrup Glasværk klagede Arbejderne stadig over Søndagsarbejdet¹⁹⁾. Ved Københavns Gasværker benyttede man sig af Retten til Særoverenskomst, saa Arbejderne ikke fik fri hver anden Søndag²⁰⁾. Paa Munke Mølle i Odense, hvor der var 2 Holds Drift, skaffede man Arbejderne denne Frihed ved at lade dem arbejde 24 Timer i Træk, naar Holdene skiftede²¹⁾. En Virksomhed som Hammerens Granitværk blev nok slet ikke anset for industriel; i alt Fald forlangtes der stadig ofte Søndagsarbejde²²⁾. I Barber- og Frisørfaget klarede man sig til Dels ved at fortolke Loven derhen, at man maatte betjene Kunderne, blot de var indenfor Døren før Lukketid²³⁾. Siden 1880 havde de fleste københavnske Barbermestre gentagne Gange vedtaget at lukke Søndagsarbejde Kl. 18²⁴⁾.

Arbejdernes Bekæmpelse af Søndagsarbejdet begyndte allerede i 70'erne. 1873 fik Møbelsnedkerne i København afskaffet det forskellige Steder, 1875 Blikkenslagerne ligesaa²⁵⁾. Da Arbejdsløshedsperioden satte ind, vedtog Bygningssnedkerne at afskaffe det aldeles²⁶⁾. Et særligt Middel til at modvirke det var at forlange en vis Overpris for det. En saadan Merbetaling gennemførtes i København hos Malerne 1874, hos Savskæerne 1875. I Foraaret 1875 forsøgte Typograferne at vedtage Søndagsarbejdets Ophør; men navnlig Dags-Telegrafens Udgiver Ferslew satte sig imod. Det kom imidlertid til en Ordning, hvorefter der om Søndagen i hvert Dagbladssæteri kun skulde arbejde Sjettedelen af Personalet, dog højst 2 Mand, og de skulde møde senest Kl. 11 og arbejde i 3 Timer. Ved »Dagens Nyheder« foranledigede denne Ordning, at man antog en Sætter mere, saa man i Ugens Løb kunde naa at gøre det Arbejde, der ellers skulde udføres om Søndagen; men Sætterne maatte i den Anledning have 2 Øre mere pr. 1000, fordi de mistede Søndagsarbejdet. Efter Typografernes Nederlag 1876 formaadede de dog ikke at hævde Ordningen. Efter en Konflikt 1883 blev det udtrykkelig bestemt, at der kun undtagelsesvis skulde arbejdes om Søndagen²⁷⁾, og en tilsvarende Bestemmelse indsat i Sættertarijerne fra 1884, ogsaa i Landstariffen 1898. Paa Avis-sætteriene lod Søndagsarbejdet sig dog ikke udrydde²⁸⁾.

I Midten af 80'erne aabnede Byggefagene et nyt Felttog mod Arbejde paa Helligdage. Forud havde Snedkerne forsøgt at værgе sig imod det. Møbelsnedkernes Regulativ af 1883 bestemte, at om Søndagen arbejdedes der som Regel ikke. Et i Praxis forekommende Tilfælde af Søndagsarbejde paa en Bygning

17) De kom helt eller delvis til at gælde Gas- og Elektricitetsværker, Vind- og Vandmøller, Dampbagerier, Eksporthagterier og Kølehuse, Konserves- og Sukkerfabrikker, Olie- og Margarinefabrikker, Bryggerier, Mejerier, Farverier, Garverier, Kulsyrefabrikker og alle Slags Virksomheder, hvor Tørreovne anvendtes (Bekendtgørelser ^{28/5} 1891, ^{28/10} 1891, ^{15/5} 1893, ^{19/3} 1894, ^{28/11} 1896, ^{10/3} 1897, ^{24/3}, ^{3/9} 1898; jfr. Nordisk Garvertidende ^{2/5}, ^{13/6} 1891).

18) Mølleri-Tidende ^{22/11} 1892, ^{5/4} 1897.

19) Soc.-Dem. ^{11/5} 1892, ^{25/6} 1896.

20) Kbh. Gasværker 1857—1932, 236.

21) Mølleri-Tidende ^{5/11} 1897.

22) Soc.-Dem. ^{19/11} 1893.

23) Barber- & Frisør Journal ^{15/1} 1896.

24) Soc.-Dem. ^{14/4} 1880. — Fr. Wulff: Barbervæsenet i Danmark 1506—1906, 288.

25) Soc.-Dem. ^{28/4} 1873. — Blikkenslagerens Fagforening af 1873's Forhandlingsprotokol 1873—78, ^{15/6} 1875. — Bruun 501-02.

26) ^{4/2} 1877. — Jfr. Bygningssnedkernes Fagforenings Protokol ^{31/10} 1875, ^{11/1} 1877.

27) Soc.-Dem. ^{25/5} 1875. — Typ.-Tid. ^{4/6} og ^{2/7} 1875, ^{14/4} 1877, ^{2/6} 1883.

28) Jfr. smst. ^{27/9} 1884; Soc.-Dem. ^{29/4}, ^{1/5}, ^{2/5}, ^{5/5} 1886.

stempledes som Brud paa Vedtægterne²⁹). I Februar 1885 kom det i Glarmesterfaget til en Overenskomst om, at der ingensomhelst Pligt var til at arbejde om Søndagen; men hvis Parterne kunde blive enige om det, skulde det betales med den og den Pris³⁰). I April samme Aar vedtog Murersvendene med alle Stemmer mod 1, at Søndagsarbejde skulde afskaffes, og siden hører man, at nogle Svende, der havde overtraadt Bestemmelsen, »blev prikkede af Forsamlingen«³¹). Senere paa Aaret fremsatte Tømrersvendene Ønsket om Afskaffelse, idet de udtalte, at Søndagsarbejdet hos dem vel det sidste Aars Tid havde været betydelig indskrænket; men naar Mestrene forlangte dem dertil, kunde de ikke sige Nej uden at forrykke det gode Forhold eller risikere Afsked. Dog foreslog de, at Søndagsarbejdet skulde tillades til en høj Overpris³²). Da Haandværkerforeningen 1888 tog sig for at undersøge Mestrenes Stilling til Søndagsarbejdets Afskaffelse, svarede Tømrerlavet, at det som Regel ikke havde fundet Sted i længere Tid; kun ved Reparationer i Virksomheder, hvor man ikke kunde komme til paa Hverdage, var det almindeligt, og af Hensyn til dem ønskede man det ikke afskaffet³³). 1887 opnaaede Blikkenslagersvendene Tilsagn fra deres Mestrene om, at Søndagsarbejde kun skulde finde Sted i de nødvendigste Tilfælde³⁴).

I 1885 vedtog Korkskærerne at ophøre med alt Søndagsarbejde saavel hjemme som paa Fabrik, og en Fabrikant blev tvunget til at bøje sig herfor³⁵). I de følgende Aar diskuterede navnlig Møllerne om Søndagsfrihed, og det hændte, at Møllejerne i en Egn besluttede ikke at modtage eller udlevere Korn mellem Kl. 10 og 16³⁶). 1886 forelagde de socialdemokratiske Rigsdagsmænd et Lovforslag om Arbejdets Ophør fra Kl. 10 om Søndagen³⁷), og i de følgende Aar vedtog en Række Fagorganisationer Resolutioner til Støtte herfor³⁸); men nogen direkte Virkning opnaaedes ikke derved. Helligdagsloven af 1891 blev forelagt af Justitsminister Nellemann³⁹), og den kom ikke til at tilfredsstille Arbejderne. Fagforeningerne vedblev derfor deres Virksomhed for Søndagsarbejdets Afskaffelse. I talrige Overenskomster fik de, som det senere skal omtales, fastsat forhøjet Timebetaling derfor. Ofte fik de indført en Bestemmelse om, at Søndagsarbejdet kun skulde anvendes, naar det var meget nødvendigt⁴⁰). Især var Bagerne utilfredse

²⁹) Fagblad for Snedkere Nov. 1884.

³⁰) Vedtægt for Ordningen af Søndagsarbejdet $2\frac{1}{2}$ 1885, Udvalgene for Glarmesterforeningen af 1870 og Glarmestersvendenes Forening af $1\frac{3}{4}$ 1882, K.B.

³¹) [Aarsberetning for] Murersvendenes Understøttelses Forening $1\frac{3}{11}$ 1887, U.B.

³²) Kbh. Tømrerlavs Dokumenter 1831—88, Skr. fra Hustømrerforeningens faglige Afdeling $2\frac{4}{8}$ 1885.

³³) Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1849—91, $1\frac{9}{12}$ og $2\frac{9}{12}$ 1888.

³⁴) Blikkenslagernes Fagforening af 1873's Forhandlingsprotokol 1883—89, $1\frac{9}{10}$, $1\frac{3}{11}$, $2\frac{0}{11}$ 1887.

³⁵) Soc.-Dem. $2\frac{9}{7}$ og $1\frac{8}{8}$ 1885. — [V. Nørregaard & V. Nielsen:] Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 23.

³⁶) Dansk Mølleri-Tidende $2\frac{4}{4}$ 1886, $2\frac{4}{2}$, $1\frac{5}{4}$, $2\frac{6}{4}$, $1\frac{1}{5}$, $1\frac{4}{7}$ 1887.

³⁷) Folketingets Forhandlinger 1886—87, 397-99; Rigsdagstidende 1886—87, Tillæg A., 1963-58.

³⁸) Soc.-Dem. $1\frac{0}{7}$ (Gørtlere & Metalarbejdere), $3\frac{8}{8}$ (Bagerne), $6\frac{9}{8}$ (Garvere), $2\frac{1}{8}$ (Bødkere, Sadelmagere), $3\frac{0}{8}$ (Handskemagere), $9\frac{10}{10}$ (Vævere), $1\frac{4}{10}$ (Kvindelige Arbejdere), $1\frac{8}{10}$ (Hvidgarvere, Arbejdsmand), $2\frac{6}{10}$ (Tyende) 1887; jfr. smst. $9\frac{2}{2}$ 1888 (Sadelmagere).

³⁹) Folketingets Forhandlinger 1889—90, 1221-22; Landstingets Forhandlinger 1890—91, 1036-37.

⁴⁰) Reglement for Kbh. Skomagere 1884, Overenskomster i Kbh. for Grovsmede, Hvidgarvere og Drejere 1896, for Malere 1897 (Lavsprotokol 1845—98, $1\frac{9}{2}$ 1897), for Bygnings-snedkere 1898, desuden for Snedkere i Helsingør 1894, Middelfart 1895 og Fredericia 1896,

med Helligdagsloven; men i København fik Svendene kort efter Lovens Fremkomst bragt Bagning af Rugbrød til Ophør Natten mellem Lørdag og Søndag og standset Udkørslen deraf om Søndagen. Hos Hvedebrødsbagerne opnaaede de derimod ingen tilsvarende Reform, fordi Mestrene frygtede, at Søndagsbageriets Ophør vilde forøge Hjemmebagningen og Forbruget af Biscuit og andre Fabriksprodukter⁴¹). Endnu kan nævnes, at Søndagsarbejdet blev afskaffet for Glasarbejderne i Aalborg 1894, for Skomagerne i Aarhus 1896 og for Formerne i Middelfart 1897⁴²). Selv i Møllerfaget tog Fagforeningerne fat, og 1897 opnaaede de Afskaffelsen af Søndagsarbejde i Slagelse og Ringsted⁴³). I Malernes Fagforening i København vedtoges forud for Ordningen 1897, at det var forbudt Medlemmer at arbejde om Søndagen under en Mulkt af 5 Kr.⁴⁴). Murerne i København vedtog 1899 endog at fratage dem, der arbejdede om Søndagen, deres Medlemsbog og bringe deres Sag for Generalforsamlingen⁴⁵).

Som Helhed blev Resultatet, at Søndagsarbejdet i nogen Grad blev trængt tilbage. Ved de officielle Tællinger 1892 og 1898 stilledes lignende Spørgsmaal om Søndagsarbejdets Forekomst som ved Erhvervstællingen 1882, og sammenligner man Resultaterne fra disse Tællinger, er Forskellen mærkbar.

Søndagsarbejdets Forekomst i København.

	1882	1892	1898
Nej	47	49	73
Delvis	31	14	23
Ja	16	8	17
Ikke angivet	5	..	1
Antal Fag	99	71	118

Medens det endnu 1882 var Halvdelen af Fagene, der i nogen Grad havde Søndagsarbejde, var det i 90'erne ikke mere end Tredjedelen. Besvarelserne er meget omtrentlige, og i Virkeligheden var Tilbagegangen sikkert endnu kraftigere, end disse Tal viser, saaledes at man kan sige, at medens Søndagsarbejdet omkring 1870 nærmest var Reglen, var det 1900 snarest en Undtagelse.

Overarbejde.

Allerede naar man betragter Søndagsarbejdet, er det mærkbart, hvilken Rolle Travlheden i Faget spiller for dets Anvendelse. For Overarbejdet er denne Travlhed aldeles afgørende. Som Overarbejde betegnes det Arbejde, der udføres uden for den almindeligt fastsatte eller gangbare Arbejdsdag.

I Praxis var Arbejdstiden slet ikke saa ens Dag efter Dag, som man skulde vente, naar der var en fast afgrænset Arbejdsdag. Hvor Arbejdsmængden fra Tid til anden skiftede, maatte Arbejdstiden variere tilsvarende. Dette kom navnlig til at gælde for de Fag, der blev stærkest paavirket af Konjunkturerne,

for Malere i Korsør 1894, for Bryggere i Horsens 1896 (Arbejdsmændenes Fagblad ... for Jylland og Fyn 16/3 1896), for Papirfabriksarbejdere 1900.

⁴¹) Soc.-Dem. 4/6, 27/6 1891 og 24/6 1892 (Resolution paa Malmøkongressen). — Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, 2/3 1893.

⁴²) Glasmagernes Fagbevægelse i Danmark 1883—1908, 13. — Soc.-Dem. 22/6 1896. — A. Nielsen: Dansk Former Forbund 1889—1914, 366.

⁴³) Mølleri-Tidende 5/7, 20/7 1897.

⁴⁴) Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, 12/1 1897.

⁴⁵) [Aarsberetning for] Murersvendenes Understøttelsesforening 18/5 1899.

Jernindustrien og Byggefagene. Rigtignok kunde Arbejdsgiverne i Depressionsperioder afskedige det Antal Arbejdere, som de ikke kunde skaffe fuld Beskæftigelse. De patriarkalske Arbejdsgivere greb imidlertid saa sent som mulig til denne Udvej. De foretrak at fordele det foreliggende Arbejde til samtlige deres Folk og saa lade hver af dem faa kortere Arbejdstid. Til Gengæld antog de i arbejdsrige Tider saa faa nye Folk som mulig, fordi de over for dem fik Forsørgerpligt, naar Smalhans atter dukkede op. Ikke mindst i 70'erne fulgte man det patriarkalske Synspunkt¹⁾. Til Eksempel anføres, at der i Rasmussens Maskinværksted i Slagelse det meste af Aaret 1874 arbejdedes 13 Timer daglig, enkelte Dage 11 eller 12 Timer, om Efteraaret kun 11 Timer; men under Krisen omkring 1878 blev Arbejdstiden meget kortere. $13/10$ — $1/12$ 1877 nøjedes man med 8 Timer, og derefter arbejdede man kun 7 Timer lige til $11/5$ 1878. Igen arbejdede en Del af Personalet 11 Timer, men den følgende Vinter kom man atter ned paa $8\frac{1}{2}$, 8, ja til sidst 7 Timer. Siden gik det opad; men først i Juni 1879 naaede man $9\frac{1}{2}$ Time, og fra Juli 1880 var man igen paa 11—12—13 Timer. I 80'erne var $10\frac{1}{2}$ Time det almindelige; men i Vinteren 1886—87 naaede man ned paa 7 og 8 Timer; i Sommeren 1888 arbejdedes derimod ofte $12\frac{1}{2}$ Time. I nogen Udstrækning rettede Svingningerne sig efter Aarstiden; men Maskinarbejde lod sig for det meste udføre ved Lys, saa Svingningerne forklares ikke af Aarstiden alene.

For Fagbevægelsens Tilhængere var den patriarkalske Fremgangsmaade vel ikke i og for sig tilfredsstillende; men undertiden foretrak de dog den fremfor Arbejdsløshed. 1894 skrev Drejernes Fagforening i København til Drejerlavet og bad Mestrene hellere indskrænke Arbejdstiden end Antallet af beskæftigede²⁾. Ligeledes bestemte Bødkeroverenskomsten 1895, at Arbejdstiden burde indskrænkes i Arbejdsløshedsperioder. En Arbejdstid, der overskred den gangbare Arbejdsdag, maatte Fagforeningerne af al Magt modvirke. Naar de forlangte Arbejdsdagen forkortet, kunde de ikke med Konsekvens lade deres Medlemmer udføre Overarbejde. Allerede i 70'erne var Tømrere og Snedkere paa Vagt. Ved et Par Lejligheder, hvor nogle Svende arbejdede over, spørger »Social-Demokraten«, om de da ikke kunde tjene deres Dagløn i den almindelige Arbejdstid³⁾. At Overarbejdstiden blev benyttet til at passe en Maskine eller lignende lettere Beskæftigelse, kunde ikke tjene som Undskyldning⁴⁾. Møbelsnedkerne diskuterede 1874, hvorledes man kunde forebygge, at Svendene tog Arbejde med hjem for Mesteren og udførte det efter Fyraften⁵⁾. En tilsvarende Trafik fandtes iøvrigt hos Cigarmagerne⁶⁾. For Typograferne lykkedes det 1875 at faa indskrænket Overarbejdet ved »Dagens Nyheder«⁷⁾. Ogsaa Smedene blev jævnlig forlangt til Overarbejde⁸⁾. Paa Holmen blev der i Begyndelsen af 70'erne ofte arbejdet 2 Timer over — den faste Arbejdstid var der forholdsvis kort; men da Overarbejdet paa ny skulde begynde i Foraaret 1875, besluttede Arbejderne, af de ikke vilde indlade sig derpaa, og skønt Befalingsmændene tog Opstilling ved

¹⁾ Saaledes ifølge Riedel & Lindegaards Lønningsbøger. — Jfr. Fagtidende for Smede- & Maskinarbejdere i Danmark $1/6$ 1884.

²⁾ Kbh. Drejerlavs Protokol 1744—50, 1877—1900, $17/12$ 1894.

³⁾ Soc.-Dem. $23/12$ 1874, $8/1$ 1876; jfr. om Tømreres Overarbejde smst. $15/10$ 1874.

⁴⁾ Soc.-Dem. $20/9$ 1874.

⁵⁾ Smst. $21/8$ 1874.

⁶⁾ Smst. $9/5$ 1877.

⁷⁾ Typ.-Tid. $2/7$ 1875; jfr. om Overarbejde paa Avistrykkerier smst. $25/3$ 1876.

⁸⁾ Eks.: Soc.-Dem. $6/10$ og $7/12$ 1875.

Udgangen, drog de af Sted hver Aften ved den faste Arbejdstids Ophør, syngende Socialismarchen⁹⁾.

I 1881 saa Murersvendene sig foranlediget til at holde et særligt Møde for at gøre deres Kolleger begribeligt, at man ikke burde arbejde 2—3 Timer over¹⁰⁾. Samme Sommer havde Skibstømmerne et Sammenstød desangaaende med en af deres Arbejdsgivere¹¹⁾. Klager over Forekomsten af Overarbejde lød rundt om fra¹²⁾. Efterhaanden blev Arbejdernes Modstand saa kraftig, at det blev Arbejdsgiverne, der maatte søge Forhandling paa dette Punkt. I Jernindustriens Overenskomst i Aarhus 1895 fik de indsat en Bestemmelse om, at Arbejderne ikke maatte nægte at udføre Overarbejde. Paa Helsingør Skibsværft vedtoges et Kompromis, hvorefter der maatte forlanges indtil 4 Timers Overarbejde om Ugen; hvis der var Brug for mere, fik Arbejderne Ret til at forsømme et tilsvarende Antal Timer i den sædvanlige Arbejdstid. I Almindelighed forpligtede Værftet sig til hellere at antage nye Folk end forlange vedvarende Overarbejde¹³⁾. Smede paa Refshaleøen ønskede ogsaa at faa en Begrænsning fastsat¹⁴⁾; men ved Overenskomsterne hos Burmeister & Wain 1898 blev det ligesom i Aarhus fastsat, at Arbejderne ikke maatte lægge Hindringer i Vejen for Overarbejde. Ved Jernindustriens Overenskomst 1900 blev bestemt, at hvis Arbejderne fandt Kravene om Overarbejde for vidtgaaende, kunde de kræve Forhandling om Sagen. Samme Aar vedtoges ved Papirfabrikernes Overenskomst, at Arbejderne ikke maatte nægte at arbejde over. Fra Bødkerfaget kendes Eksempler paa, at Arbejdsgiverne afskedigede Folk, der var uvillige til Overarbejde, men Resultatet blev Strejke¹⁵⁾. Hos Savværksarbejderne, der midt i 90'erne jævnlig blev plaget med Overarbejde, gik man ved Overenskomsten 1897 den Mellemsvej at tillade det 2 Gange om Ugen i paatrængende Tilfælde. I Drejerfaget klagede en Mester 1896 over, at Fagforeningen havde givet hans Svende sort Streg, fordi de arbejdede udover sædvanlig daglig Tid, og dog alligevel ikke arbejdede over 60 Timer om Ugen. Bygningssnedkernes Arbejdsordning 1898 bestemte, at Over- og Søndagsarbejde skulde meldes baade til Fagforeningen og Lavet.

Helt forbyde Overarbejde kunde man ikke af Hensyn til Næringslivet; men for at gøre Arbejdsgiverne mindre tilbøjelige til at stille Krav derom, søgte man ligesom overfor Søndagsarbejdet at faa indført forhøjet Timebetaling derfor. Hvad enten nu Arbejderne i de konkrete Tilfælde virkelig ønskede Arbejdstiden forkortet eller ej, saa var det altid til deres Fordel, hvis de kunde faa vedtaget, at kun de og de Timer var at henregne til den almindelige Arbejdsdag, og Resten var at betragte som Overarbejdstimer, som de skulde have særlig godt betalt. Kravet om en Forkortelse af den faste Arbejdstid kunde derved blive et Spørgsmaal om forhøjet Arbejds løn. Netop af Hensyn til Overarbejdsbetalingen

⁹⁾ Soc.-Dem. 16/3 1875.

¹⁰⁾ [Ch. Meyersahm m. fl.:] Mursvendenes Understøttelsesforening 1880—1905, 11.

¹¹⁾ Skibstømmernes Fagforening 1871—1921, 39.

¹²⁾ Soc.-Dem. 10/8 1883, 4/8 1886. — Fagblad for Snedkere Okt. 1887. — Beretning over Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbunds Virksomhed Juli 1888 — 21/12 1896; jfr. Formernes Fagblad 29/11 1898.

¹³⁾ Regler for Overarbejde i Maskinværkstedet, Kedelsmedien og Grovsmedien paa Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri 2/11 1897, K.B.

¹⁴⁾ Klublove for Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbund 25/1 1898 (Klub 15 paa Refshaleøen), Burmeister & Wains Arkiv.

¹⁵⁾ Eks.: Bødkerens Fagblad Sept. 1891, Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiaretare-Tidende Nov. 1891.

blev det nødvendigt at fastsætte en bestemt Arbejdstid ogsaa i de Fag, der ikke i ældre Tid havde og i sig selv vanskeligt kunde overholde en saadan.

Angaende Overarbejdets virkelige Udbredelse er det langt sværere at danne sig et Skøn end om Søndagsarbejdets. De foreliggende Lønningsbøger giver kun utilstrækkelige Oplysninger. Ved et Par af Hovedstadens Maskinfabrikker var Overarbejdet sjældent¹⁶⁾; men ved Rasmussens Maskinværksted i Slagelse anføres hyppigt et Par Overarbejdstimer, og ifølge et københavnsk Malerfirmas Bøger forekommer Overarbejde af og til. Eftersom Forholdene uden Tvivl vekslede stærkt fra Værksted til Værksted, er dette Materiale alt for ringe til at danne Grundlag for almindelige Slutninger. Svarende til Oplysningerne om Søndagsarbejdet bringer Tællingerne i København 1882, 1892 og 1898 ogsaa en almindelig holdt Angivelse af, om Overarbejde var brugeligt i de enkelte Fag.

Overarbejdets Udbredelse i København.

	1882	1892	1898
Nej	68	42	87
Til Dels	19	22	23
Ja.	5	7*)	8
Uangivet	7	0	0
Ialt.....	99	71	118

*) heraf 1 ubestemt.

Hvor varsom man skal være overfor disse Svar, ses af Oplysningerne for Bogtrykkerfaget, hvor der 1882 svares Nej, 1892 undertiden, og 1898 Ja. Forklaringen maa her være, at Arbejdstiden 1882 mange Steder var ubestemt, og først da den begrænsedes nærmere, blev der Tale om Overarbejde. Skal man tro Taloversigten, var Overarbejde snarest almindeligere 1892 end 1882 og tog først noget af i Løbet af 90'erne. Jo kortere den faste Arbejdsdag var, des mere Tid og Lejlighed blev der til Overarbejde. Som Helhed giver Oplysningerne det Indtryk, at Overarbejde ikke var af synderlig Betydning og i det væsentlige kun forekom paa Skibsværfterne og i Sæsonerne i Beklædnings- og Byggefagene. Dog overrasker det for Københavns Vedkommende at finde det anført som almindeligt for Slagtere 1892 og 1898. Naar det forekom, strakte det sig sjældent udover et Par Timer og næsten aldrig ud paa Natten.

Fridage.

Takket være Søndagsarbejdets Udstrækning fandtes der talrige Arbejdere, der ikke fik en hel Fridag Aaret rundt undtagen ved de store Højtider, ja der var dem, der end ikke fik halve Fridage og heller ikke fri paa Højtidsdage. Det sidste gjaldt saaledes Konditorsvende, Depotarbejdere ved Jernbanernes Værksteder og Folkene paa Aarhus Oliefabrik og ved Københavns Mælkeforsyning. Paa Ballins Garverier skulde man Jule-, Paaske- og Pinsedag kun ordne »det nødvendige«, medens man paa andre Helligdage arbejdede til Kl. 12¹⁾.

Efterhaanden tiltog imidlertid Fridagenes Antal, især ved Søn- og Helligdagsarbejdets Tilbagegang. Foruden de 52 Søndage var indtil 9 af Aarets Dage at betragte som kirkelige Helligdage, paa hvilke man forholdt sig som paa Søndage. Ved Helligdagsloven af 1891 blev Grundlovsdagen ogsaa at iagttage som

¹⁶⁾ Ifølge Lønningsbøger fra Eickhoffs og Riedel & Lindegaards Fabrikker.

¹⁾ Socialisten ¹⁶/₄ 1874. — Soc.-Dem. ¹³/₁₁ 1877 (Ballin), ¹¹/₃ 1890, ³⁰/₁ 1894, ²⁵/₁₁ 1896.

en Helligdag fra Kl. 12. Allerede længe før var der Eksempel paa, at man ikke arbejdede paa denne Dags Eftermiddag²⁾). Sammenlignet med de katolske Lande med deres mange Helgendage havde Danmark forholdsvis mange Hverdage. Der var endog en Tendens til at betragte Skærtorsdag som mindre hellig end Søndagene. Paa Rasmussens Jernstøberi i Slagelse arbejdedes lejlighedsvis Skærtorsdag³⁾). Den kongelige Porcellænsfabriks Reglement finder det nødvendigt udtrykkeligt at anføre Nytaarsdag, Store Bededag og Kristi Himmelfartsdag som Helligdage, og endnu Burmeister & Wains Reglement 1880 bruger Udtrykket »Søn- og Helligdage samt Nytaarsdag og Store Bededag«. Paa den anden Side forekom ved Siden af de lovfæstede Helligdage enkelte »halvhellige« Dage, der i større eller mindre Udstrækning gav Anledning til Frihed. Især blev der givet tidligere fri Aftener før de store Helligdage. Hos Eickhoff standsedes ifølge Reglement 1872 Dagen før Paaske, Pinse og Jul Kl. 14. Hos Burmeister & Wain gjaldt Lørdagsfriheden Kl. 16 ogsaa Jule-, Nytaars- og Store Bededagsaften. Desuden spores undertiden en Tendens til at fejre tidligere Tidens Helligdage. Saaledes omtaler Murermester Licht, at hans Svende holdt fri Kl. 16^{1/2} paa 3. Pinsedag⁴⁾, og ifølge Helsingør Skibsværfts Reglement af 1899 holdt man fri Kl. 12 paa 3. Pinsedag og Fastelavnsmandag. Paa Statens Fabrikker havde man fri Kongens og Dronningens Fødselsdag⁵⁾.

I de Fag, hvor der ikke kunde gives Søndagsfrihed, blev der undertiden tilstaaet visse periodiske Fridage. Barbersvendene i København havde fra gammel Tid fri Mandag Eftermiddag og beholdt denne Frihed, ogsaa en Tid efter at Helligdagsloven af 1891 havde givet dem fri Søndag Eftermiddag. Siden opkom der dog Uenighed herom; men Overenskomsten af 1898 fastsatte, at Svendene skulde have fri en Dag ugentlig fra Kl. 15⁶⁾). Fra December 1881 fik Retorthusarbejderne paa Københavns Gasværker en maanedlig Fridag. Tilsvarende opnaaedes paa Frederiksberg og Hellerup Gasværker 1896, samtidig med at man begyndte at faa fri Kl. 16 Søndag Eftermiddag. I Slagelse fik Gasværksarbejderne en ugentlig Fridag fra 1898⁷⁾). 1894 maatte i alt Fald nogle af Hovedstadens Brænderier indrømme en Fridag hver 14. Dag, og en saadan Frihed fandtes 1896 paa Slagelse Spritfabrik⁸⁾.

Mest Uro vakte Spørgsmaalet om Fridag eller rettere Fridøgn i Bagerfaget. I ældre Tid fik Bagersvende kun fri, naar de betalte Kolleger for at træde i deres Sted, og de københavnske Bagermestres Løfte 1873 om at give en ugentlig Frinat blev nok ikke overholdt 10 Steder⁹⁾). 1884 pressede Svendene atter paa for at faa Fridøgn¹⁰⁾, men endnu 1892 havde af 386 Svende kun de 74 et ugentligt Fridøgn, medens 198 havde fri med længere Mellemlum og Resten aldrig fri¹¹⁾). I nævnte Aar begyndte Fagforeningen imidlertid at tage fat paa Spørgsmaalet;

2) Eks.: Socialisten 2/7 1873 (Ruben).

3) Ifølge Firmaets Lønningsbøger 1869.

4) C. Lichts Kopibøger 29/6 1887.

5) Socialisten 7/2 1872.

6) H. M. Christensen: Danske Barber- & Frisørsvendenes Organisationshistorie, 1922, 103-04, 154, 197. — Fr. Wulff: Barbervæsenet i Danmark 1506—1906, 302.

7) Soc.-Dem. 14/1, 15/1 1882, 29/12 1897. — Arbejdsmændenes Fagblad Juli 1898.

8) Soc.-Dem. 7/1, 25/2 1894. — Arbejdsmændenes Fagblad, udg. af Arbejdsmændenes Centralforbund i Danmark 15/11 1896.

9) Jfr. Socialisten 19/10 1873.

10) Kbh. Bagerlavs Protokol 1849—1931, 19/6 1884, 23/1 1885.

11) E. Hartmann: 25 Aars Organisationsarbejde bl. kbh.ske Bagersvende 1883—1908, 40.

men da man ønskede det ordnet ved Lov, trak det ud. De Lovforslag, som socialistiske Folketingsmænd fra 1895 forelagde om en Begrænsning af Bagerens Arbejdstid stødte paa Modstand baade hos nogle af Bagermestrene og hos Konditorerne, hvis Produkter nødvendigvis skulde forfærdiges i sidste Øjeblik, før de blev brugt¹²⁾. Først 1906 blev Loven gennemført.

Ved Siden af de periodiske Fridage, som Arbejderne opnaaede i de forskellige Fag, var de Fridage, som de tog sig paa egen Haand ikke uden Betydning. De blaa Mandage var endnu ikke helt forsvundet¹³⁾. For Cigarmagernes Vedkommende udfandt man 1892 for 18 Mand i 10 Uger, at medens de paa Ugens andre Hverdage gennemsnitlig producerede 243 Cigarer, havde de om Mandagene kun produceret 172 Cigarer¹⁴⁾. I adskillige Fag kunde man dog ved at tage sig halve Fridage risikere Afsked¹⁵⁾. At dømme efter Reglementerne blev en saadan Trafik ved mange Fabrikker slet ikke taalt. Paa en Fabrik som Jacob Holm & Sønners blev der kun forsømt yderst sjældent¹⁶⁾.

En særlig Fridag fik eller tog Arbejderne sig gerne paa Valgdage¹⁷⁾.

Navnlig de Fridage, som Arbejderne ønskede for at kunne deltage i Fagforeningssammenkomster, voldte Vanskelighed. Paa Brandts Fabrik i Odense afskedigedes 1891 et Par Mand, fordi de deltog i en Udflugt, som Vævernes Fagforening afholdt¹⁸⁾. Mest postyr af alle Fridage voldte Majdagen. Efter Forslag af den socialistiske Kongres i Paris 1889 fejredes den til Propaganda for 8 Timers Dagens Gennemførelse. Da den 1890 blev festligholdt første Gang i København, var det efter Vedtagelse af Stadens samvirkende Fagforeninger¹⁹⁾. En Demonstration paa Fælleden blev tilladt af Myndighederne; men paa alle Statsværksteder, ved Fæstningsanlæggene, hos Burmeister & Wain og hos Københavns Bogtrykkere blev det forud bekendtgjort, at Udebliven den Dag vilde blive betragtet som Opsigelse²⁰⁾. Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien vedtog derimod, at de Arbejdere, der vilde, kunde holde fri²¹⁾. Hos Burmeister & Wain var der omtrent Stilhed, og bagefter kom det til formel Afskedigelse; men alle blev genantaget. Paa Tuborg afskedigedes 23²²⁾. Hos Bogtrykkerne blev Sagen ordnet ved Voldgift²³⁾. Fra Byggefagene, fra de fleste Tekstilfabrikker og fra de fleste Smaafag deltog Arbejderne uden at komme i Fortræd²⁴⁾. Garverne, der hos flere Arbejdsgivere blev truet med nogle Dages Karantæne, hvis de

12) Folketingets Forhandlinger 1894—95, 3933. — Soc.-Dem. 29/10 1892, 14/12 1893, 29/3, 26/9 og 4/10 1894. — Nationaltidende 27/12 1894. — Københavns Bagerlavs Protokol 1846—1931, 11/3, 22/3 1895, 20/3 1896, 26/3 1897. — Dansk Bager- og Konditor-Tidende 2/12 1896. — Om Arbejdsforholdene i Bagerfaget i Danmark i 1894, 1895.

13) Typ.-Tid. 15/3, 1876. — Dansk Skomagertidende 23/8 1880.

14) M. Rubin: Arbejdslønnen i Kbh. i Aaret 1892, udg. af Kbh. Magistrat 1893, 23-25.

15) Jfr. Socialisten 2/3 1872, Soc.-Dem. 20/11 1874 og 7/9 1875.

16) Ifølge Firmaets Lønningsbøger.

17) Socialisten 11/11 1873. — Soc.-Dem. 22/1, 27/1, 28/1 1887, 31/8 1898. — Jacob Holm & Sønners Lønningsbøger 29/5 1883.

18) Soc.-Dem. 20/1 1892.

19) Smst. 4/2, 21/3, 29/4 1890.

20) Smst. 26/4, 29/4, 1/5, 8/5 1890. — Berlingske Tidende 25/4 1890. — Skibstømrernes Forhandlingsbog 1879—92, 30/4 1890.

21) S. C. H[auberg:] De første 19 Aar indenfor Foreningen af Fabrikanter i Jærindustrien i Kbh., 1904, 34.

22) Soc.-Dem. 3/5 1890. — Industriforeningens Tidsskrift 1891, 4. — J. A. Hansen: 10 Aar af en Fagforenings Historie [Skibssmede] 1905, 9.

23) Soc.-Dem. 8/5 1890.

24) Københavns Malerlavs Protokol 1845—98, 17/4 1890. — Soc.-Dem. 4/5 1890.

holdt fri, nøjedes forsigtigt med et Aftenmøde²⁵). Direktør Mads Holm ved Helsingør Skibsværft tilbød Arbejderne 100 Kr. til deres Sygekasse, hvis de vilde lade være; men kun ca. 30 af 1000 arbejdede²⁶). Ligesaa blev der demonstreret i Aalborg, Randers og Horsens; men i Aarhus og Kolding maatte man nøjes med Aftenmøder, medens de lokale Garnisoner holdtes parat til Udrykning²⁷).

Egentlig skulde Demonstrationen fortsættes aarlig $\frac{1}{5}$; men 1891 vedtog man at henlægge den til den paafølgende Søndag for at undgaa Fortrædigelse, og endda kneb det. Paa Hærens Laboratorium og Tøjhuset blev det forbudt Arbejderne at deltage. 1892 var det saa heldigt, at $\frac{1}{5}$ var en Søndag; men 1893 flyttede man igen til den paafølgende Søndag, idet man angav Arbejdsløsheden som Grund. 1894 besluttede man sig til en Aftendemonstration, bl. a. fordi flere Helligdage faldt tæt op ad hinanden, saa Løntabet i den paagældende Uge vilde være blevet for føleligt. 1895 holdt man sig ligeledes til Aftenmøde. 1896 faldt Majdagen sammen med Store Bededag. 1897 henlagde man Demonstrationen til Søndag $\frac{2}{5}$, 1898 var $\frac{1}{5}$ en Søndag, og først 1899 dristede man sig paa ny til at standse Arbejdet og demonstrere paa en Hverdag²⁸). Hos Typografer og Bagersvende var der endnu Unøghed om Deltagelsen²⁹). Garverierne fik Anledning til at udføre deres Trusel om et Par Dages Karantæne; men derefter udeblev Arbejderne yderligere et Par Dage for at vise, at de ikke var forknytte³⁰).

Under Fridagene maa endnu omtales Tilløbene til Sommerferie. Saadan forekom ikke før i 90'erne. Naar en Mand fra Rasmussens Maskinfabrik i Slagelse havde 14 Dages Permission i August 1878, maa det betragtes som en ren Undtagelse³¹). Det første Sted, hvor der høres Tale om regelmæssig Sommerferie, er Drejers Bogtrykkeri i Odense, hvor der fra Begyndelsen af 90'erne blev givet Sommerferie uden Afkortning i Lønnen³²). 1895 gav »Helsingør Dagblad« sine Folk 5 Dages Ferie³³). 1898 omtales det som almindeligt, at Personalet i Bogtrykkerierne fik en Uges Sommerferie med Løn³⁴). Fra 1896 gav Københavns Gasværker 3 Dages Sommerferie og 2 Dages Vinterferie³⁵). Samme Aar berettes, at Personalet paa Arbejdernes Fællesbageri i København havde 8 Dages Sommerferie³⁶). 1898 fik Brænderne paa Aalborg Portland Cementfabrik 6 Dages Ferie³⁷). 1899 nævnes, at en Bogbinder gav sine Folk 2 Dages Ferie³⁸). Endnu ved Aarhundredskiftet var det dog kun en forsvindende Del af Arbejderne, der fik Sommerferie.

²⁵) [C. L. Christensen:] Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 32.

²⁶) A. Nielsen: Dansk Former Forbund 1889—1914, 307-08.

²⁷) Demokraten $\frac{3}{5}$ 1890. — P. Hvidtfeldt: 20 Aars Organisationsarbejde i Kolding 1883—1902, 33.

²⁸) Soc.-Dem. $\frac{3}{5}$ 1891, $\frac{3}{4}$ 1892, $\frac{14}{4}$ 1893, $\frac{15}{4}$ 1894, $\frac{2}{5}$ 1895, $\frac{2}{5}$ 1896, $\frac{4}{5}$ 1897, $\frac{3}{5}$ 1898, $\frac{2}{5}$ 1899.

²⁹) Dansk Bogtrykker-Tidende Maj 1899. — E. Hartmann: 20 Aars Organisationsarbejde bl. kbh.ske Bagersvende 1883—1908, 61-62.

³⁰) [Joh. Nielsen:] Garveri-, Hud- og Skindarbejdernes Forbund 1892—1917, 27.

³¹) Ifølge Firmaets Lønningsbøger.

³²) Dansk Typograf-Forbund, Odense Afdeling, 1881—1931, 17.

³³) Soc.-Dem. $\frac{21}{6}$ 1895.

³⁴) Bogbinderiarbejdernes Fagblad $\frac{15}{7}$ 1898.

³⁵) Kbh. Gasværker 1857—1932, 238.

³⁶) Soc.-Dem. $\frac{11}{11}$ 1896.

³⁷) Arbejdsmændenes Fagblad Juli 1898.

³⁸) Bogbinderiarbejdernes Fagblad $\frac{1}{6}$ 1899.

LØNNINGSMETODER

Udbetalingsdag.

Det samme afvekslende Billede som alle de øvrige Arbejdsforhold frembyder Lønregningen og Lønudbetalingen. En temmelig stor Ensartethed herskede dog med Hensyn til Udbetalingerne Hyppighed. Næsten overalt i Haandværk og Industri udbetaltes der til de menige Arbejdere og mange Steder ogsaa til Arbejdslederne Løn een Gang om Ugen. Blandt de faa Undtagelser kan nævnes, at Arbejderne paa Hvide Mølle ved Randers indtil 1875 kun fik Udbetaling hver 14. Dag¹⁾.

Reglen var, at Udbetalingen foregik Lørdag Aften. Dette stod saa fast, at Folk, der fik deres Afsked midt i Ugen, ofte maatte vente til om Lørdagen med at faa udbetalt deres Tilgodehavende²⁾. Det var en Undtagelse, naar der paa en Fabrik i Fredericia var fastsat Udbetalingstid Mandag Morgen³⁾. Hensigten med Lørdagsudbetalingen var, at Arbejderne skulde have deres Penge, saa de kunde naa at gøre Indkøb til om Søndagen. Hist og her fik de imidlertid Pengene saa sent, at dette ikke lod sig gøre; i Stedet spildte de deres Tid med at vente paa Betalingen⁴⁾. Enkelte Fabrikanter naaede slet ikke at blive færdige med Lønregningerne Lørdag Aften⁵⁾. Der nævnes Eksempel paa, at det trak ud til om Tirsdagen⁶⁾. Følgen af disse Forhold blev efterhaanden et almindeligt Ønske om at faa Udbetalingen rykket frem til Fredag Aften, saa Indkøbene kunde foregaa i Ro og Magt⁷⁾.

Udbetaling tidligere end Lørdag Aften forekom i ældre Tid kun ganske faa Steder. Paa Tændstikfabrikken Godthaab og Fabrikken Alliance var der i 70'erne Udbetaling Lørdag Middag⁸⁾. Fra 1873 fik Arbejderne paa Löwener & Co.s Maskinfabrik deres Udbetaling om Fredagen; men da Udbetalingstiden to Aar senere pludselig atter blev flyttet til Kl. 18 om Lørdagen, strejkede de og krævede i det mindste at faa Pengene Kl. 16⁹⁾. Tid efter anden trængte Udbetalingen om Fredagen dog frem, almindeligvis uden at Spørgsmaalet voldte Gnid-

1) Folkets Avis 15/9 1875.

2) Eks.: Soc.-Dem. 5/8 1874, 20/5 1882.

3) Bogbinderiarbejdernes Fagblad 27/1 1897.

4) Eks.: Socialisten 9/3 1872; Fagtidende for Malere Apr. 1874.

5) Eks.: Socialisten 23/4 1872; Soc.-Dem. 4/7 1885.

6) Soc.-Dem. 10/11 1874.

7) Jfr. allerede Blad for Arbejderforeningen af 1860, 27/2 1869; Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 9/5 1869; Folkets Avis 25/9 1891.

8) Fabrikken Godthaabs Reglement. — Soc.-Dem. 22/7 1881.

9) Soc.-Dem. 7/8, 11/8 1875. — Arbejderen 1875, 131.

ninger¹⁰). Hos Garverne nøjedes man dog f. Eks. med at overlade Sagen til de enkelte Mestre¹¹). Drejermestrene paastod, at Fredagsudbetalingen førte til, at Svendene holdt blaa baade Lørdag og Mandag¹²). Visse Overenskomster fastsatte ogsaa Klokkeslettet for Udbetalingen, for at Arbejderne ikke skulde spille Tiden med at vente. Hos Møllearbejderne hed det, at Udbetalingen skulde foregaa i Arbejdstiden, hos Garveriarbejdsmændene inden Fyraften, hos Møbelsnedkerne umiddelbart efter Arbejdstidens Slutning, hos Savværksarbejderne inden 15 Minutter over Arbejdstidens Ophør. Antagelig var det dog endnu 1900 kun en Mindrepart af Hovedstadens Arbejdere, der fik Løn om Fredagen. Fra Provinsen kan kun nævnes faa Eksempler paa Fredagsudbetalingens Gennemførelse¹³). Kun de større Byer, hvor Fagbevægelsen havde sine faste Tilholdssteder, kom lige saa hurtigt med som Hovedstaden. Endnu i Aarhundredets sidste Aar vedtoges Overenskomster, der direkte bestemte Udbetalingen om Lørdagen, saaledes hos Fredericia Snedkere 1896 og hos Burmeister & Wain 1898. Ifølge Skomagerpris-kuranten for Ejby og Omegn 1899 skulde Lønnen endda kunne udbetales Lørdag Aften eller Søndag.

I de større Virksomheder foregik Lønudbetalingen oftest paa Kontoret, ellers paa Værkstedet; i Byggefadene bestræbte Arbejderne sig for at faa den henlagt til Byggepladserne, og dette blev ogsaa indrømmet ved flere Overenskomster¹⁴). I ældre Tid var Arbejdsgiverne ikke utilbøjelige til at lade Udbetalingen foregaa paa Værtshuse; Kroejerne gav maaske Udbetaleren et lille Honorar derfor¹⁵); naar Udbetalingen foregik paa saadanne Steder førte det i alt Fald let til Drikkeri.

Hos Ruben 1869 kostede det en Bøde, naar Arbejderne ikke hentede deres Løn til Tiden; Udbetalingen fandt her kun Sted Kl. 17 $\frac{1}{2}$ —19. Paa enkelte Fabriker eksisterede ogsaa særlige Forskrifter for, hvorledes Arbejderne skulde forholde sig, hvis de mente, der skete Fejl ved Udbetalingen. Paa Helsingør Skibsværft og hos Galle & Jessen krævedes saaledes Henvendelse paa Kontoret straks, da der ellers ikke vilde blive taget Hensyn til Klagerne. Det Spørgsmaal, som især kunde give Anledning til Uoverensstemmelse, var Udregningen af Akkordlønnen.

Patriarkalske Lønningsmetoder.

Arbejdslønnen beregnedes efter en Række forskellige Metoder. Af disse kan nogle betragtes som rent forretningsmæssige, andre som prægede af Forbin-

¹⁰) Eks.: Reglementer for Pianofortearbejdere 1871, Odense Dampvæveri 1877, Christiansholms Fabrikker og Commichaus Væveri 1883, Eickhoffs Maskinfabrik 1899; kbh.ske Overenskomster for Ovnsættere 1885, Malere 1887, Tømrere 1888, Tapetserere 1891, Typografer 1892, Møllebyggere 1895, Sadelmagere, Pianofortearbejdere, Bygningssnedkere og Bogbindere 1896, Savværksarbejdere 1897, Garveriarbejdsmænd og Margarinearbejdere 1898, Møbelsnedkere 1899.

¹¹) Nordisk Garvertidende ¹⁰/₁ 1891, Tillæg.

¹²) Kbh. Drejerlavs Protokol 1744—50, 1877—1900, ²⁴/₄ 1891. — Drejerforbundets Forhandlingsprotokol 1891—1902, ²⁰/₄ 1895.

¹³) Eks.: Overenskomster for Snedkere i Aarhus 1890, i flere andre Byer 1895; Murere i Randers og Aalborg 1890, i Helsingør og Storehedinge 1896; Malere i Aarhus 1891, i Aalborg 1896; Tømrere i Skelskør 1895, i Roskilde 1896, i Nyborg 1897; Blikkenslagere i Helsingør 1899; Typografer i hele Landet 1898; Reglementer for Hess' Jernstøberi, Middelfart, 1899, og Odense Sukkerkøgeri [udateret].

¹⁴) Saaledes Tømrere i Vejle 1893, Bygningssnedkere i Kbh. 1896, Murere og Tømrere i Provinsen 1899 (Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeninger ⁹/₄ 1899).

¹⁵) Jfr. Folkets Avis ²⁵/₉ 1871.

delsen med det patriarkalske Arbejdssystem. De forretningsmæssige Metoder tilstræbte Fastsættelsen af en aldeles bestemt Løn i Penge for det og det Arbejde. Efter de patriarkalske Metoder blev Lønnens Pengeværdi af foranderlig Karakter. Dette kunde ske dels ved, at en Del af den blev udredet i Naturalier, hvis Mængde og Kvalitet ikke var nærmere fastsat, dels ved at en Del af Lønnen blev givet i Form af Ekstrabetalinger, hvis Størrelse afgang af Tilfældigheder eller uvedkommende Forhold, f. Eks. det personlige Behag, Arbejdsgiveren fandt i sine Folk. Efter det moderne forretningsmæssige System var Hovedsagen, at Lønnen blev ydet i Overensstemmelse med de trufne Aftaler, og det var derfor Arbejdsgiveren uvedkommende, hvorledes Arbejderen klarede sig for de Penge, han erholdt; ligesaa betydningsløst var det, om Parterne personligt syntes om hinanden. Efter det patriarkalske System burde Arbejdsgiveren derimod give Arbejderen saa meget, at han kunde opretholde Eksistensen; men naar dette Mindstemaal var passeret, kunde han godt knibe paa Lønnen.

Efter sin Natur var Lønning med Kost og Logi en udpræget patriarkalsk Lønningstype. Naar Arbejdsgiveren forsynede Arbejderen med Kost og Logi, dækkede han de væsentligste af hans Fornødenheder, og Arbejderen behøvede derudover kun en Smule Penge til Paaklædning og maaske til Fornøjelser, i ældre Tid kun et Par Rdlr. ugentlig. I Provinzbogtrykkerierne blev der 1869 givet 3 Rdlr.¹⁾, og dette var, hvad Bagersvendene i København 1873 ønskede sig, men ikke kunde gennemføre²⁾. Barbersvendene fik 1872 2 à 3 Rdlr.³⁾. I 70'erne steg Pengetillægget ligesom Lønnen iøvrigt. Paa Bechs Klædefabrik i Hjørring betales 1872—80 7 Kr. ugentlig⁴⁾; i Grenaa fik Formerne 6 à 8 Kr.⁵⁾. Smede og Hjulmænd i Ordrup fik 1876 op til 7 Kr.⁶⁾, og der nævnes Eksempel paa, at Smedesvende paa Landet i Slutningen af 70'erne fik 10 Kr. om Ugen foruden Kost og Logi⁷⁾.

Til Trods for Modgangen 1873 var de københavnske Bagersvende dog inden 1876 naaet op paa 8 à 12 Kr. Da de 1887 tog fat paa Kost- og Logisystemets Afskaffelse, fik 120 Mestersvende 17 Kr., 90 »Hølpere« (Hjælpere, Andersvende) 11 à 16 Kr. og 350 »Liggere« (Dejglæggere, Yngstesvende) gennemsnitlig 9 Kr. Endnu 1896 skal en Bagermester have henvendt sig til St. Peders Gæstehjem for at faa en tysk Svend, der vilde nøjes med 8 Kr. ugentlig og »wunderschönes Essen«; men ingen Svend vilde. I Aarhus var 8 Kr. derimod endnu almindelig Bagersvendeløn. 1898 blev der paa Øerne givet 10 Kr.⁸⁾. Andre Fags Svende var dog ikke altid saa godt aflagt. 1884 tog de københavnske Drejersvende til Takke med 6 Kr.⁹⁾, ligesaa Tobaksarbejdere i Holstebro endnu 1893¹⁰⁾. For Sadelmagersvende i Provinsen var Pengelønnen i 90'erne 4—6 Kr.¹¹⁾. Der er Eksempel paa,

1) Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 8/5 1869.

2) Kbh. Bagerlavs Protokol 1846—1931, 24/11 1873.

3) Socialisten 23/8 1872.

4) Bechs Klædefabrik, Hjørring, 1845—1920, 6.

5) A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 305.

6) Soc.-Dem. 11/8 1876.

7) I. P. Teckow: Livserindringer, 1932, 52.

8) Soc.-Dem. 12/11 1876; 24/8 1887; 9/4 1896 (Aarhus), 8/8 1896. — Dansk Bager- og Konditor-Tidende 2/2 1898. — I en Retssag 1888 omtales en Bagersvend, der fik 10 Kr. (Ugeskrift for Retsvæsen 1888, 258).

9) Soc.-Dem. 8/8 1884.

10) Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisation, 1921, 44.

11) P. Hvidtfeldt: 20 Aars Organisationsarbejde i Kolding 1882—1902, 41.

at en Sadelmagersvend paa Landet gik for 3.50 Kr.¹²⁾, men en Blikkenslagersvend i Provinsen fik 6—8 Kr.¹³⁾, en Bogbindersvend i Vejle fik 1897 8 Kr.¹⁴⁾. Skorstensfejere i Provinsen fik 1898 endnu kun 4—5 Kr.¹⁵⁾. En Skomagerpriskurant for Ejby 1899 fastsatte 6—8 Kr. Altsammen foruden Kosten.

I 50'erne regnedes Kost og Logi til en gennemsnitlig Værdi af 3½ Rdlr. om Ugen. Da Carlsberg 1861 ophørte med at give hele Mandskabet Kosten, beregnedes Erstatningen til 10 Rdlr. om Maanedet¹⁶⁾. Marinens Pensionister fik endnu 1875 Kosten for en Pris af 15—17 Kr.¹⁷⁾; men det var formodentlig særlig billigt. Efterhaanden regnedes Værdien i alt Fald nok saa højt. Det allertarveligste Logi kostede baade i 70'erne og 80'erne 2 Kr. om Ugen¹⁸⁾, og nogle Tobaksarbejdere gav 1881 6 Kr. om Ugen for Kosten hos deres Mester¹⁹⁾. En Snedkersvend i Køge satte 1885 Kosten til 7 Kr.²⁰⁾. For en Snedkersvend i Vedbæk regnedes begge Dele 1887 til 9 Kr.²¹⁾. En Skomagemester i Køge fradrog dog endnu 1891 kun 7 Kr. for begge Dele²²⁾. Snedkersvendene vurderede 1899 Kost og Logi paa Landet til 7 Kr. ugentlig²³⁾; de jyske Bogbinderes Overenskomst satte her højst 8 Kr.; Skrædernes Priskurant for Landdistrikterne 1900 regnede kun med 6 Kr. Bagersvendene forlangte i København 1887 til Erstatning for Kost og Logi 10 Kr.; men i 90'erne maatte de i Provinsen nøjes med 7—8 Kr. for begge Dele²⁴⁾. Mestrene havde vistnok Ret i, at Svendene var daarligt tjent med disse Beløb, naar de skulde bo ude i Byen²⁵⁾, men som tidligere omtalt havde Svendenes Krav om at faa Kost og Logi afskaffet ikke saa meget sin Rod i Ønsket om økonomisk Gevinst som i Ønsket om at opnaa politisk Stemmeret.

Udover Kost og Logi blev efter de sparsomme Oplysninger at dømme Naturalier næppe benyttet ret stærkt ved Aflønningen af Personalet i Haandværk og Industri. Det tør dog antages, at de i Provinsen spillede en vis Rolle. I Odense fik 1873 alle Arbejdere paa Albani Bryggeri frit Øl, og nogle af Folkene fik desuden et Stykke Havejord at benytte. Paa et af Brænderierne i samme By blev der givet frit Brændevin og Julegaver til 3 Rdlr. pr. Mand, og Fyrbøderne havde Frihellig²⁶⁾. I Hobro modtog enkelte Haandværkssvende Klædningsstykker fra deres Mestre; en enkelt Svendefamilie fik endog lidt Mad, men kun naar Talen var om »daarlige og letsindige Arbejdere, hvor Husmoderen med eller mod sin Vilje maa paakalde Medlidenhed«; dog blev Mad ogsaa givet til Familier med stor Børneflokk²⁷⁾. Aabenbart blev saadanne Gaver mere betragtet som Godgøren-

¹²⁾ Nordisk Sadelmager- & Tapetserer-Tidende Juli 1893.

¹³⁾ C. Lytjohan: Blikkenslagerforbundet i Danmark [1915], 46, 70, 75, 89, 91 og 93.

¹⁴⁾ Bogbinderiarbejdernes Fagblad 29/1 1897.

¹⁵⁾ Soc.-Dem. 14/5 1898.

¹⁶⁾ A. Frænkel: Gamle Carlsberg, 1897, 380.

¹⁷⁾ Soc.-Dem. 27/8 1875.

¹⁸⁾ Typ.-Tid. 13/11 1874. — Skomagersvendenes Fagblad 15/4 1893.

¹⁹⁾ Soc.-Dem. 28/7 1881.

²⁰⁾ Fagblad for Snedkere Sept. 1885.

²¹⁾ Ugeskrift for Retsvæsen 1887, 526.

²²⁾ Skomagersvendenes Fagblad Marts 1891.

²³⁾ C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 251.

²⁴⁾ Dansk Bager- og Konditor-Tidende 16/5 1896, 2/2 1898.

²⁵⁾ Medlemsblad for Bagernes Forbund 1/4 1895. — Dansk Bager- og Konditor-Tidende 2/9 1895, 2/11 og 16/12 1896, 1/2 1897, 2/5 og 16/12 1898.

²⁶⁾ Oversigt og Uddrag af Schemaerne A., B. og C. til Oplysning om Arbejder-Befolkningens Vilkaar i Odense for saa vidt angaar Fabriksdrift, Haandværksdrift og Handel [1873], 7-8.

²⁷⁾ Th. Sørensen: Et Bidrag til Belysning af Kjøbstadarbejderes Vilkaar, 1880, 56-58; jfr. smst. 11, 12, 20 og 21.

hed end som Løn. Paa et Støberi i Hjørring fik Arbejderne i 70'erne baade det Brød og den Tørv, de havde Brug for²⁸⁾. Paa Brede fik de beskæftigede Børn omkring 1872 Konfirmationsdragter²⁹⁾. Den vigtigste Form for Naturalieløn til gifte Arbejdere var Arbejderboliger. Ogsaa indenfor Haandværket haves fra Provinssen Eksempel paa, at en gift Svend lønnedes med Bolig til sig selv og sin Familie; i Nykøbing F. tilbød man 1874 en Skomagersvend 2 Værelser med Køkken og Have o. s. v.³⁰⁾. Et vanskeligt Punkt for Arbejderne var det i disse Tilfælde, at de, ifald de blev afskediget, skulde miste deres Bolig. Ved Hellerup Glasværk viste man dog 1893 nogle afskedigede Arbejdere den Venlighed at lade dem blive boende, til de havde faaet Plads et andet Sted³¹⁾. En særegen Form for Naturalieløn var det tillige, naar Arbejdsgiverne skaffede deres Folk fri Læge, Medicin og Hospitalsophold. I det hele taget benyttedes Naturalieløn oftere som en Art Hjælp til Selvhjælp.

I København var den mest udbredte Form for Naturalieløn nok, at Arbejderne fik Kul eller Brænde til eget Forbrug³²⁾. Nogle Steder fik Arbejderne Kul til samme Pris, som deres Arbejdsgivere gav, saaledes hos Statsbanerne, paa Tuborg og paa Øresunds kemiske Fabrikker. Københavns Gasværksarbejdere fik i ældre Tid noget Kulaffald; men senere gav Værkerne dem ikke engang Kul til en gros Pris. Derimod fik de fra 1891 Aviser og Bibliotek³³⁾. 1882 var der en Lysfabrik og en Oliemølle, der gav deres ældre Arbejdere fri Bolig og Brændsel³⁴⁾. Paa Carlsberg havde Arbejderne indtil 1869 frit Øl saa meget, de vilde, derefter til 1890 4 Potter daglig pr. Mand, derefter 2 Potter³⁵⁾. Desuden havde de en Sygeordning, hvorefter de ugifte omkring 1880 fik Hospitalsophold eller, hvis de laa syge i deres Værelser, 45 Kr. om Maaned; gifte fik baade Hospitalsophold og 45 Kr. eller, hvis de laa hjemme, fuld Løn³⁶⁾.

Den Trafik at udbetale Arbejderne deres Løn i Anvisninger, hvorfor de alene kunde faa Varer i en bestemt Forretning, som var afhængig af Arbejdsgiveren (Trucksystem), var sjælden. Et Tilløb fandtes hos Burmeister & Wain, idet Arbejderne, naar de ønskede Forskud paa Lønnen, fik det i Form af »Træpenge«, som kun var anvendelige hos Firmaets Marketender. Arbejderne fandt Maden her taalelig, men Spiritussen slet, og Marketenderen modtog ikke mindre end 1 Kr. ad Gangen³⁷⁾. Et Par andre Tilløb blev straks standset ved Arbejdernes Modstand³⁸⁾. I nogen Udstrækning fandt Systemet Anvendelse ved Fæstningsarbejdet³⁹⁾, og 1888 klagede nogle Tømrersvende over, at en Mester ikke vilde give

²⁸⁾ A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 311.

²⁹⁾ Til Arbejderstanden, af en ældre Arbejder, Lyngby 1872.

³⁰⁾ Soc.-Dem. ²⁸/₁₀ 1874 (Avertissement).

³¹⁾ Smst. ¹/₂ 1893.

³²⁾ Eks.: Socialisten ²¹/₁₀ 1871 (Sukkerhus); Soc.-Dem. ²⁴/₁ 1893.

³³⁾ Soc.-Dem. ¹⁸/₈ 1881, ¹/₁₁ 1888. — Kbh.s Gasværker 1857—1932, 246.

³⁴⁾ Kbh. statistiske Tabelværk Nr. 7, 1883, 155 og 163.

³⁵⁾ Jfr. smst. 143. — Om frit Øl ogsaa: Arbejdsmændenes Fagblad, udg. af Arbejdsmændenes Centralforbund i Danmark ¹⁸/₇ 1895; Overenskomst mellem Aalborg Aktiebryggerier og Bryggeriarbejdernes Forbund i Danmark, gældende fra ¹/₁₁ 1899, U.B.

³⁶⁾ Ny Carlsbergs Lønningsbog 1880—87, Carlsbergs Arkiv.

³⁷⁾ Soc.-Dem. ¹⁹/₂ 1884. — J. A. Hansen: 10 Aar af en Fagforenings Historie [Skibssmede], 1905, 18.

³⁸⁾ Eks.: Soc.-Dem. ⁴/₇ 1885. — [Aarsberetning for] Murersvendenes Understøttelses Forening 1887, ²⁶/₁₁ og ³/₂, U.B.

³⁹⁾ Chr. Lyngsie m. fl.: Ved Arbejdsmændenes Forbunds 25 Aars Stiftelsesfest ³/₄ 1909, 14.

dem Arbejde, medmindre de lejede en Lejlighed af ham⁴⁰). Til en vis Grad følte Arbejderne vistnok ogsaa de Brugsforeninger, der fandtes paa enkelte Fabrikker, som paatvungne⁴¹). Noget gennemført Forsøg paa at anvende Trucksystem, end-sige paa at misbruge det, kan ikke paavises. I de forskellige Reglementer for Jernbaneanlæg var Systemet forbudt.

Hvis det er vanskeligt at danne sig et Begreb om Naturalielønnens Betydning, er det næppe lettere at beregne de patriarkalsk bestemte Pengeydelser. De bestod dels i Godtgørelse for Bortfald af tidligere Naturalieydelser, dels i Ducører. Skibstømmerne i København fik i 1870'erne i Stedet for Spaaner 8 Sk. mere i Dag-løn, de saakaldte »Brændpenge«⁴²). Ved en Muddermaskine betaltes maanedlig 3 Kr. i Ølpenge⁴³). Paa denne Maade blev ogsaa Rejsegilder, Fester ved Stabel-afløbning o. lign. til Dels afløst ved Pengebeløb⁴⁴). Efterhaanden antog disse Ydelser en bestemt Størrelse, og Arbejdsgiveren fik en moralsk Pligt til at ud-rede dem i Overensstemmelse dermed. Ducøerne kunde de derimod vedblivende skalte og valte med. De begyndte formodentlig dels som Honorar for visse Ekstraarbejder, dels som Gaver ved festlige Lejligheder. Hos Eickhoff fik Lær-lingene Nytaar 1865 hver 1 Rdlr. i Ducør, og ved Kedelrensning fik Deltagerne 2 Mk. hver⁴⁵). I Tidens Løb voksede Ducøerne til ganske betydelige Beløb. Paa Bryggeriet Albani i Odense fordeltes omkring 1873 200 Rdlr. aarlig i Ducører. Paa Bryggeriet Odin blev der 1900 foreslaaet en Ducør paa 800 Kr. fordelt til Arbejderstaben⁴⁶). I København fik 1882 de ældste Farveriarbejdere hver 100 Kr. i Nytaarsducør, og Svineslagteriarbejderne fik i Huslejhjælp og Ducører saa meget, at det forhøjede den gennemsnitlige Dagløn med ca. 60 Øre⁴⁷). Som en Art Ducør kunde det vel ogsaa betragtes, naar en Handskefabrik i 70'erne gav hver Svend 30 Kr. aarlig i »Rejsepenge«, hvad enten de rejste eller ej⁴⁸). Paa visse Fabrikker blev der udbetalt »Præmier« til Arbejdslederne og de fleste Arbejdere, naar Driften gik godt. Københavns Skotøjsfabrik bevilgede saaledes 1876 nogle Procent til Formændene⁴⁹).

Beslægtet med Ducører var ogsaa Drikkepenge. De betaltes ganske vist af Kunderne og ikke af Arbejdsgiverne, men nok i Forhold til Giverens Tilfredshed med Arbejdet. De forekom kun, hvor Arbejderne direkte kom i Forbindelse med Kunderne, saaledes hos Slagtere, Bryggeriarbejdere⁵⁰), Skorstensfejere og især Møllere. I det sidste Fag var Svendenes Organisation dog meget imod Drikke-pengene og anførte som Grundlag bl. a., at de kunde faa Møllejerne til at

⁴⁰) Soc.-Dem. 9/2 1888; jfr. smst. 9/7 1887.

⁴¹) Jfr. Soc.-Dem. 30/5 1876 (Horsens).

⁴²) Socialisten 13/3 1874. — Soc.-Dem. 6/11 1875.

⁴³) Ugeskrift for Retsvæsen 1891, 1185.

⁴⁴) Om Rejsegilder se Socialisten 14/1 1874 og Soc.-Dem. 3/12 1885, om Skorstenspenge se Soc.-Dem. 31/7 1896 (Cikoriefabrik).

⁴⁵) Ifølge Firmaets Lønningsbøger.

⁴⁶) Oversigt og Uddrag af Schemaerne A., B. og C. til Oplysning om Arbejder-Befolkningens Vilkaar i Odense for saa vidt angaar Fabriksdrift, Haandværksdrift og Handel [1873], 9. — A/S Bayersk- og Hvidtølsbryggeriet »Odin« Regnskab 1/6 1899—30/6 1900. K.B. — Jfr. om Dusør: Ny Carlsbergs Lønningsbog Q 4, f. Eks. Juni 1898, Carlsbergs Arkiv.

⁴⁷) Kbh. statistiske Tabelværk Nr. 7, 1883.

⁴⁸) Maanedstidning for det nordiske Handskemagerforbund Marts 1877.

⁴⁹) Soc.-Dem. 27/5 1876.

⁵⁰) Soc.-Dem. 8/3 1874. — Forbud mod Drikkepenge omtalt i Fabrikken Activs Regle-ment 1885 og i J. C. Knudsen: Aarhus offentlige Slagtehuse 1895—1920, 17.

mistænke Svendene for, at de gav Kunderne for meget malet Sæd, naar der vankede en god Skilling⁵¹). I ganske faa Fag forekom Lønning med Sportler, saaledes naar Bagersvendene fik Indtægten af Stegning for private⁵²), eller naar Guld- og Sølvarbejderne før Overenskomsternes Tid paa egen Haand kunde paa tage sig Reparationer⁵³).

Endnu skal erindres om den Betydning, Laan og Forskud havde i de patriarkalske Virksomheder. Hos Eickhoff maatte Fabrikken i 60'erne lægge ud baade til Sygekasse og Skræder. Hos Jac. Holm & Sønner var Forskud paa 1 Kr. yderst almindelige⁵⁴). Efterhaanden som Lønnen steg, blev den Slags mindre anvendt. Arbejderne blev Modstandere deraf, fordi det bandt dem til Virksomheden, og i Længden foretrak Arbejdsgiveren at gaa den modsatte Vej for at binde Arbejderne til sig, nemlig ved at tilbageholde noget af Lønnen, saa den først blev udbetalt efter længere Tids Forløb.

Udbyttedeling.

Af Samtiden uden Tvivl opfattet som en Indrømmelse til Tidens nye Krav, men reelt beslægtet med de patriarkalske Lønningsformer var de Tilløb til Udbyttedeling, som hist og her dukkede op. Nogen virkelig Deling af hele Udbyttet med Arbejderne blev der aldrig Tale om. Kun en Procentdel, ofte endda en beskeden Procentdel deraf, blev stillet til Raadighed, og den udbetalte Sum kom snarest til at tage sig ud som Ducør eller Præmie. Udbyttedelingen blev i bedste Fald til en Tantièmeudbetaling. Det stemmer hermed, at den allerede blev omfattet med Interesse af 60'ernes Arbejderforeninger og af Tilhængere af Hjælp til Selvhjælp¹).

Et Eksempel kendes paa Udbyttedeling allerede fra 50'erne, idet en Guldsmedemester med sine Svende indgik en »Association« om Deling af Nettoindtægten, dog paa den Betingelse, at han af Forretningens Overskud forlods skulde have 400 Rdlr. om Aaret for Værkstedet og dets Drift. I Betragtning af, at Deltagerne skulde skiftes til i Aarets Løb at besørge Mesterforretningerne og i det hele taget indgik som ansvarlige Medejere, kan denne Sammenslutning meget godt betragtes som en Produktionsforening; men eftersom Mesterens oprindelige Driftskapital kun beløb sig til 500 Rdlr., forekommer de 400 Rdlr. forlods dog en god Betaling for hans Interesser, og Foretagendet gik da ogsaa efter nogle Aars Forløb i Stykker paa Grund af Svendenes Mistillid til ham²).

Efter 1871 nævnes flere Tilfælde af Udbyttedeling. Paa Papirfabrikkerne i Nordsjælland blev der omkring 1872 givet Procenter af Udbyttet³). Paa Frichs Maskinfabrik i Aarhus fik Arbejderne gennem en længere Aarrække foruden Ugelønnen indtil 25 pCt. af Fabrikkens Udbytte; 1875 fik hver saaledes 30 Rdlr., Formanden over 100 Rdlr. Det foregaaende Aar beløb Udbyttet sig til omtrent

⁵¹) Dansk Mølleri-Tidende 17/4 1885, 10/6 1887, 30/10, 1/11 1892, 7/8 1894, 20/6, 5/7 1879. — Molitor 30/10 1892.

⁵²) Kbh. statistiske Tabelværk Nr. 7, 1883, 143.

⁵³) Omtalt i O. Bertolt: Tre danske Arbejders Livserindringer, 1925, 179.

⁵⁴) Ifølge Firmaets Lønningsbøger.

¹) Arbejderforeningens Organ Nr. 38, 1860. — Blad for Arbejderforeningen af 1860, 11/9 1869. — Arbejderne Juni, Juli 1869, 19/9 1875. — F. F. Ulrik: Ved hvilke Midler bør Fattigdommen modarbejdes, 1869, 43-53. — H. Halkier: Nogle Bemærkninger om Arbejdets Ordning, 1872, 29.

²) Blad for Arbejdsklassen 11/2 1854. — Dags-Telegraften 12/12 1872. — Jfr. Bruun 547.

³) Til Arbejderstanden, af en ældre Arbejder, Lyngby 1872, Pjece.

det halve⁴⁾). Ligeledes udbetalte Kastrop Glasværk aarlig Tantième til sine Arbejdere⁵⁾). Hofbager I. L. W. Olsen i København antog i 70'erne sin Forvalter med Løfte om Procenter⁶⁾), og 1884 udarbejdede han en Plan til »Andels-Fordeling« af Udbytte til hele sit Personale. Fra Bruttoindtægten skulde først fradrages Afskrivning paa Inventariet efter bedste Skøn, derefter aarlig 5 pCt. af den indestaaende Kapital og 10.000 Kr. i Leje af Lokaler samt 15.000 Kr. til Bagermesterens private Forbrug. Endelig skulde 20 pCt. af den tiloversblevne Nettoindtægt fordeles til Personalet efter en meget indviklet Skala. For at faa Andel skulde man være ansat hele Aaret, og Søgemaal vedrørende Ordningen maatte ikke bringes for Domstolene. Det hele var yderst hierarkisk. 1887 fik Hofbageren den Fornøjelse af sit Arrangement, at hans Svende ikke deltog i Strejken for at faa Kost og Logi afskaffet; men siden svandt Procenterne nok til intet, og iøvrigt blev en Del af Lønnen holdt tilbage til Kvartalets Udløb til »Huslejhjælp«⁷⁾).

Ogsaa fra et Par mindre Trykkerier omtales Tilløb til Udbyttedeling. En Sætter i Grenaa fik 1879 foruden 16 Kr. i fast Ugeløn 25 pCt. af Betalingen for Aksidensarbejdet (Arbejdet med Smaatryk); dette var der imidlertid ikke meget af, og de 25 pCt. kan maaske bedre betragtes som Sportler. I København viste den socialt interesserede Bogtrykker M. Lazarus 1888 sin Arbejdervenlighed ved at fordele Overskuddet til sine Folk⁸⁾). 1892 forsøgte Horsens Slakteri at indføre en Procentløn i Forhold til Antallet af slagtede Svin. Første Aar vankede der ogsaa 33.33 Kr. pr. Md., men andet Aar kun 14 Kr. og tredje Aar intet⁹⁾), formodentlig et Udslag af de daarlige Tider. Da Brandts Klædefabrik i Odense 1897 gik over til et Aktieselskab, bestemtes det, at Bestyrelsen skulde have Ret til at fordele en Part af Overskuddet til Arbejderne¹⁰⁾). 1895 forsøgte Køge Aktiebryggeri at tilbyde 1 pCt. af Indtægten til Udbetaling en Gang aarlig; men Arbejderne foretrak at faa forhøjet den faste Maanedsløn¹¹⁾).

Overhovedet var Arbejderne imod alle Former for Procentudbetalinger, fordi de ligesom Tvangssparekasser, Fabrikssygekasser o. lign. hindrede dem i at faa fuld Raadighed over deres Løn i en Fart. I Næstved fik Formerne afskaffet et Procentsystem 1896¹²⁾). Ved Aalborg Aktiebryggeri afløstes et Tantièmesystem 1899 af en Forhøjelse i Ugelønnen paa 2 Kr.¹³⁾). Et kombineret Procent- og Ducør-System ophævedes paa Fabrikken Activ fra 1/1 1900¹⁴⁾). Ved Aalborg Portland Cementfabrik reformeredes et Præmiesystem 1898 saaledes, at der kun udbetaltes Præmier ved ekstraordinære Arbejdspræstationer¹⁵⁾). Ved Sukkerfabrikkernes

4) Socialisten 14/7 1872. — Aarhus Amtstidende 3/2 1875. — Danmarks industrielle Etablissements II, 1889—90, 162.

5) Oversigt over Glasmagernes Fagbevægelse i Danmark 1883—1908, 6.

6) Ugeskrift for Retsvæsen 1880, 1032-36.

7) Plan for Andels-Fordeling blandt Hofbager Olsens Personale, 25/7 1884, K.B. — Medlemsblad for Bagernes Forbund 1/6 1895.

8) Typ.-Tid. 21/6 1879 og 28/12 1888.

9) V. Hartmann: Dansk Slakteriarbejderforbund ved dets 25-aarige Jubilæum, 1920, 12.

10) P. Drachmann: Aktieselskabet Brandts Klædefabriker, Odense, 1869—1919, 34-35.

11) Arbejdsmandenes Fagblad, udg. af Arbejdsmandenes Centralforbund i Danmark 15/7 1895.

12) Formernes Fagblad 18/6 1896.

13) Overenskomst mellem Aalborg Aktiebryggeri og Bryggeriarbejdernes Forbund for Danmark, gældende fra 1/11 1899, U.B.

14) Kontrakt i Pakken: Activ, Arbejder-Overenskomster 1882—1900, Carlsbergs Arkiv.

15) Arbejdsmandenes Fagblad Juli 1898.

Overenskomst 1898 afskaffedes alle Ekstraydelser. Ved de københavnske Piano-fortearbejderes Overenskomst 1899 blev ligeledes sat en Stopper for Præmie- og Procentsystemer.

Den Form for Udbyttedeling, som Arbejderne kunde have bifaldet, var Produktionsforening; men Sammenslutninger af den Art var ikke levedygtige, og Udbyttedeling fik derfor ikke under nogen Form vidererækkende Betydning.

Tidløn.

Efter rent forretningsmæssige Principper blev Lønnen fastsat enten i Forhold til den Tid, Arbejdet varede, eller i Forhold til den Mængde Produkter, der blev Resultatet deraf. I første Tilfælde tales om Tidløn. Sidstnævnte Tilfælde betegnes som Akkord.

Tidløn frembød kun et Faatal af Problemer. Den beregnedes pr. Time, pr. Dag, pr. Uge, pr. Maaned eller pr. Aar. Arbejdsledere og Funktionærer var meget almindeligt maaned- eller aarslønnede; men kun som Undtagelser kan nævnes Tilfælde, hvor almindelige Arbejdere fik Løn for længere Tidsrum. En Bygmester i København forsøgte omkring 1890 at antage Svende paa fast Maanedsløn, afgjort i den Hensigt at binde dem til sig, saa de ikke saa let kunde strejke¹⁾. Ligesaa forsøgte Aarhus Oliefabrik 1895 at antage Folk maanedsvi²⁾. Paa Mælkerierne i København var en Del af Personalet paa fast Maanedsløn, ligesaa paa en Muddermaskine 1891³⁾. 1898 omtales en Skomagervend i Skive, der var paa fast Aarsløn⁴⁾. I Fabrikken Activs Regulativ fra 1899 findes den ejendommelige Bestemmelse, at de, der fik mere end Minimalløn, helst skulde have Maanedsløn. Arbejdernes Uvilje førte til, at man 1898 paa Bryggeriet »Ceres« i Aarhus gik over fra Maanedsløn til Ugeløn⁵⁾. Paa et Delegeretmøde 1899 vedtog Karetmager-svendene, at de ikke vilde søge Samarbejde med de maanedslønnede⁶⁾.

I Modsætning til Aars- og Maanedsløn var fast Ugeløn meget udbredt, navnlig naar en Del af Lønnen bestod i Kost og Logi. 1840 var egentlig fast Løn i Brug hos Grovsmede, Garvere, Sadelmagere, Rebslagere og gifte Gørtlere og Blikkenslagere i København⁷⁾. I 70'erne anvendtes Ugeløn endnu hos Bogbindere og Vævere⁸⁾. De fleste Arbejdsmænd og mange Bygningshaandværkere lønnes imidlertid allerede i 50'erne med Dagløn; og i Perioden indtil 1900 skete der baade for deres og for adskillige andre Fags Vedkommende en stor og almindelig Overgang til Timeløn. Hvornaar denne Overgang er gaaet for sig, lader sig kun sjældent nærmere bestemme. Ofte maa det være sket før Overenskomsternes Tid. I 70'erne anvendtes Timeløn i større eller mindre Udstrækning hos Bogtrykkere, Skomagere og Møbelsnedkere⁹⁾. Det vides, at Murer- og Tømrer-

1) Chr. Lyngsie m. fl.: Ved Arbejdsmændenes Forbunds 25 Aars Stiftelsesfest 3/4 1909, 30.

2) Soc.-Dem. 3/8 1895.

3) [Ole Christensen:] Mælkeriarbejdernes Fagforening 1897—1922, 22. — Ugeskrift for Retsvæsen 1891, 1185—86.

4) Skomagervendenes Fagblad Nov. 1898.

5) A. Sneum: Bryggeri- og Brønderiarbejdernes Fagforening i Aarhus 1898—1923, 6.

6) Dansk Karetmagerforbunds Halvaarsberetning Nov. 1899.

7) Mackeprang 48.

8) Folkets Avis 7/11 1871. — Socialisten 24/3 1874.

9) Socialisten 2/10 1873 (Møbelsnedkere), 21/1 1874 (Skomagere). — Soc.-Dem. 27/1 1875 (Bogtrykkere), 16/10 1875 (Møbelsnedkere). — C. Gran: Snedkervendenes Organisations Historie, 1910, 110. — Jfr. ogsaa Vejle Snedkerprisurant 1884.

svende fik Timeløn i flere jyske Byer 1886¹⁰), at de i Kolding krævede Overgangen gennemført 1888¹¹), at Arbejdsmændene i Jylland 1889 vedtog en Resolution om Sagen¹²), endelig at Overgangen i en Række Tilfælde fuldbyrdedes¹³). Af Tømmerforbundets Afdelinger havde 1896 de 43 Timeløn og kun 7 Dagløn¹⁴). I Lønaf-talerne omkring 1900 vil man som Regel finde Tidlønnen angivet som Timeløn.

Naar Tidlønnens Højde skulde fastsættes ved Overenskomst, kom det ofte til Uenighed om Grundbegreberne. I og for sig kunde der jo fastsættes en bestemt Lønsats, hvorefter alle Fagets Udøvere skulde lønnes. Mange følte det imidlertid som uretfærdigt, at de dygtigste skulde nøjes med samme Løn som de ringeste. Desuden gjaldt det om for Arbejderne, naar der blev opstillet en Takst, at Arbejdsgiverne ikke fik Lejlighed til at nedsætte Lønnen for dem, der paa Forhaand havde mere, end der blev fastsat. Man kunde da nøjes med at vedtage en Normalløn. En saadan drøftede Smede- og Maskinarbejdere 1875¹⁵), og endnu 1895 søgte de københavnske Jernstøbere at tilfredsstille deres Folk dermed¹⁶). Efter Ordets bogstavelige Betydning maatte der ved Normalløn forstaas en Gennemsnitsløn; men Risikoen herved var, at Arbejdsgiverne for let fandt Arbejderne under Gennemsnittet. I Praksis blev den bedste Vej derfor at vedtage en Takst for Minimallønnen, hvorunder ingen Arbejder lod sig betale, og saa maatte man overlade til de dygtigere i hvert enkelt Tilfælde at skaffe sig en højere Løn. Denne Ordning medførte, at Arbejdsgiverne altid, naar de gjorde Overslag over et Arbejde, maatte regne i det mindste med Minimallønnen. I Tilfælde af Knap-hed paa Arbejdskraft, kom Muligheden ogsaa til at staa aaben for en højere Arbejdspris ud fra den økonomiske Grundregel om, at Prisen bestemmes ved Forholdet mellem Udbud og Efterspørgsel. Paa den anden Side kunde Følgen let blive, at de langsomste Arbejdere slet ingen Beskæftigelse kunde finde i Faget. Som L. V. Birck udtrykker det: Arbejdsgiverne kunde derved blive gjort til Bødler¹⁷). Ellers udsatte de sig for, at samtlige Arbejdere efterhaanden satte Arbejdstempelet ned.

I 70'erne lagde Arbejderne Hovedvægten paa Gennemførelsen af Akkordpris-kuranter; men 1874 fik Grovsmedeforeningen dog Løfte om Minimalløn¹⁸). Det var imidlertid først i 80'erne, Minimalløn kom til at spille nogen Rolle. 1881 fremsatte C. Andersen Forslag om dens Gennemførelse i Møbelsnedkernes Fagforening i København¹⁹), og som nævnt lykkedes det at faa Bestemmelse derom optaget i Regulativet af 1883. Samme Aar fik Korkskærerne i deres Prisliste

¹⁰) Haandværkerbladet 3/4 1886.

¹¹) Soc.-Dem. 6/8 1888.

¹²) Demokraten 6/11 1889.

¹³) Saaledes hos Skibstømrere i Marstal 1892, i Frederikshavn 1894, hos Arbejdsmænd i Aalborg 1892—93, hos Formere i Skive og Randers 1895, i Viborg 1896, hos Garvere i Kbh. 1898, paa Skotøjsfabrikker i Esbjerg 1899 (Soc.-Dem. 13/4 1892; Dansk Skibstømrerforbund 1892—1932, 13; [Aage Riis-Flor:] Arbejdsmændenes Fagforening i Aalborg, 1910, 34; A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 93 og 443; Skomagervendesnes Fagblad Jan. 1900; [J. Nielsen:] Garveri-, Hud- og Skindarbejdernes Forbunds Festskrift, 1917, 25).

¹⁴) C. From-Petersen: Statistik over Arbejdsforholdene i Tømmerforbundets Afdelinger i September 1896, K.B.

¹⁵) Soc.-Dem. 10/3 1875; der er dog Mulighed for, at Normalløn i dette Tilfælde betyder Minimalløn, idet den med Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening konkurrerende Grovsmedeforening af 1873 jo kæmpede for Minimalløn (jfr. Bidrag 337-38, 341-42, 348, 351).

¹⁶) Soc.-Dem. 12/6 1895.

¹⁷) L. V. Birck: Arbejdere og Arbejdsgivere, 1910, 5.

¹⁸) Folkets Avis 20/3 1875. — Bidrag 337-38. — Bruun 497.

¹⁹) Chr. Christiansen: Snedkernes og Stolemagerens Fagforening 1872—97, 19.

fastsat Minimaltimeløn for alt Arbejde, der ikke blev udført i Akkord. Ogsaa Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening mødte nu frem overfor Smedemesterforeningen med Krav om Minimalløn²⁰⁾, og enkelte Virksomheder fik de til at gaa ind derpaa; men Lockouten 1885 hindrede foreløbig Minimallønnens videre Udbredelse. Paa Odensekongressen 1891 genoptog Smedesvendene Kravet; men først langt op i 90'erne lykkedes det at faa det anerkendt i en Række Byer. Det kan tilføjes, at Beslagsmedene i København havde Bestemmelser om Minimalløn fra 1894 til 1896. Ved Jernindustriens Overenskomst 1900 begrundedes omhyggeligt Fastsættelsen af en ensartet Minimalløn for hele Landet; men, som det hedder i et Festskrift: »til stor Moro for andre Fag« blev den saa lav som 32 Øre i Timen²¹⁾. Iøvrigt omsendte Fabrikantforeningerne kort Tid efter denne Overenskomst en fortrolig Skrivelse til Medlemmerne med det gode Raad at afskedige de Folk, som de ikke syntes tjente Minimallønnen, »dog helst lempeligt og med 8 Dages Varsel«²²⁾.

I Snedkerfaget vedtog Svendene paa deres Kongres 1892 at stille Krav om Minimalløns Gennemførelse over hele Landet²³⁾. De gennemførte ogsaa Kravet i Køge 1893, men ved Overenskomsten efter den jyske Konflikt i Januar 1895 lykkedes det dem ikke at faa det anerkendt. Derimod gennemførtes Minimalløn i en Række andre Fag, saaledes i København for Typografer, Savværksarbejdere og Jordarbejdere 1892, for Formere 1895, for Bagere, Mælkeriarbejdere og Barberer i de følgende Aar. I Provinsen fulgte Gennemførelsen for Typografer 1895, og ligeledes fik Arbejdsmændene med Tiden Minimaltakster ansat i en Række Virksomheder, deriblandt flere Bryggerier. Minimallønnen var altid et sikkert Fundament at faa anbragt, naar Arbejderne vilde virke for Orden og Forbedring af deres Lønforhold.

Akkord.

Akkordløn frembød visse Fordele, der gjorde, at den efterhaanden blev anvendt mere og mere. Den var retfærdig, forsaavidt som den skaffede Arbejderne Belønning i Forhold til deres Flid og Hurtighed, og den begunstigedes af de fleste Arbejdsgivere, fordi den opfordrede Arbejderne til at skynde sig og gjorde et skarpt Opsyn fra de overordnede mindre nødvendigt. Naar det tidligere er sagt, at Arbejdstempoet var i Stigning, saa beror det foruden paa Maskinernes Indvirkning sikkert paa den udvidede Benyttelse af Akkord. Kun naar der blev lagt mere Vægt paa Kvaliteten end paa Kvantiteten af Arbejdet, eller naar særlig omhyggelig Omgang med Værktøj og Maskiner var nødvendig, maatte Akkordløn anses for at være mindre anvendelig.

At fastsætte Akkordpriser frembød imidlertid store Vanskeligheder. At udmaale de tit højst forskelligartede Arbejder i en ensbenævnt Størrelse lod sig kun gøre med omtrentlig Rigtighed; den erfarne havde under Diskussionen derom en vis Mulighed for at faa Indflydelse paa Prisen; men den økonomisk stærkeste Part kunde jævnlig paatvinge den svagere meget ugunstige Vilkaar. I ældre Tid sluttedes en Mængde Akkorder som Slumpakkorder, d. v. s. Parterne tingede for hvert enkelt Arbejde om en skønmæssig Pris. Dette tog megen Tid, og navnlig for de yngre Svende var det ikke let at vurdere, hvor megen Tid

²⁰⁾ Skrivelse ³¹/₅ 1883 i Pakken: F.K. 1883—96, Jernindustriens Arkiv.

²¹⁾ Martin Petersen: Modelarbejdernes Fagforening 1874—1924, 28.

²²⁾ Skrivelse ⁴/₄ 1900 i Pakken: F.K. 1900, Jernindustriens Arkiv.

²³⁾ Fagblad for Snedkere Sept. 1892.

og Kraft et bestemt Arbejde vilde tage. Der blev som Følge heraf Plads for alle mulige Tilfældigheder og Uretfærdigheder, og den forretningsmæssigt indstillede Arbejdsgiver kunde, naar der var Arbejdere nok at faa, og ingen Fagforening begrænsede Tilgangen, benytte Lejligheden til ubarmhertigt at trykke Lønnen. Undertiden fik Arbejderne ikke Lønnen at vide før længe efter, at de havde paabegyndt Arbejdet. Det hændte endda, at Arbejdsgiveren først indhentede Tilbud fra en Skruebrækker, som ved Siden af lønnes med en god Ducør, eller fra en Læredreng og saa bagefter forlangte, at andre Arbejdere skulde arbejde for den Pris, disse Folk kunde gaa ind paa¹⁾. Særlig paa Jernbanens Værksteder skal der have hersket megen Vilkaarlighed ved Fastsættelsen af Akkorder²⁾.

Under disse Forhold blev samme Arbejde ofte betalt forskelligt — ikke blot paa forskellige Værksteder, men ogsaa undertiden indenfor samme Virksomhed. 1874 var det nok saadan, at en Møbelsnedker maatte udføre 2 Skabe for samme Pris, som en Bygningssnedker fik for 1 Skab³⁾, og paa Tvedes Bryggeri havde 14 Kuske 14 forskellige Lønftaler⁴⁾. I flere Fag opgav man længe at søge Priskuranter gennemført, netop fordi Betalingerne var saa forskellige, at man ikke saa nogen Udvej til at finde Takster, hvorom man kunde enes⁵⁾. Bortset herfra var det imidlertid i Arbejdernes Interesse at faa fastslaet Priserne paa de enkelte Stykker Arbejde, saa de blev fri for at tinge, og Tilvejebringelsen af Priskuranter over Akkordtakster var derfor blandt Fagforeningernes første Opgaver.

Ifølge Haandværkerkommissionens Undersøgelser 1840 blev Akkord dengang benyttet i København af Murere, Snedkere og Stolemagere, Guldsmede, Urmagere, Sejlmagere og Skrædere, delvis ogsaa af Malere og Tømrere. Andet Steds fra vides, at ogsaa Skomagere, Bogtrykkere, Jernstøbere og den kongelige Porcellænsfabrik delvis benyttede sig af Akkord; i 50'erne omtales Akkordpriskuranter tillige for Kurvmagere, i 60'erne for Bogbindere. Ligeledes benyttede Tøjmagerne, Jernbanens Værksteder, Vilh. Christesens Sølvvarefabrik⁶⁾ og Jac. Holms Fabrikker Akkord i 50'erne. I Tidens Løb overgik næsten alt Tømrerarbejde til at blive udført i Akkord⁷⁾. Efter Indenrigsministeriets Opgørelse blev i København 1872 af ialt 7841 Haandværkere (ikke Arbejdsmænd) de 3871 eller næsten Halvdelen lønnet med Akkord⁸⁾. Netop ved denne Tid begyndte dog mange nye Fag at komme til mellem de sikre Akkordfag⁹⁾. I 70'erne nævnes Akkordpriskuranter yderligere hos Blikkenslagere, Brolægge, Bundtmagere, Bødkere, Drejere, Gipsere, Karetmagere og Saldemagere, kort sagt i en Række smaa Haandværksfag, og Akkordbetaling fandtes tillige paa Cigarfabrikker, Pianofortefabrikker og Handskefabrikker. Enkelte Steder havde ogsaa Arbejdsmænd Akkord, saaledes de, der strejkede ved Tudeaa 1874. Malerne fik derimod stadig Dagløn paa nogle af Værkstederne¹⁰⁾. Murerne havde i 70'erne som Regel Akkord

1) J. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejder-Forbund 1888—1913, 57.

2) Om Slumpakkorder: Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark 9/4, 31/10 1884; Fagtidende for Malere Aug. 1889, Apr. 1899; Skomagervendenes Fagblad Okt. 1895; Formernes Fagblad 28/2, 28/3 1899; Dansk Karetmagerforbunds Halvaarsberetning Maj 1900; Soc.-Dem. 7/7 1884 (Burmeister & Wain) og 20/3 1896 (Statsbaneværksteder).

3) Socialisten 9/1 1874.

4) Emil Hansen: Bryggeriarbejdernes Fagforening i Kbh., 1922, 20.

5) H. Bruun & W. Jacobsen: Grovsmedeforeningen af 1873, 1933, 107. — Protokol for Foreningen af danske Tekstilfabrikanter 1895—1901, 25/8 1898. — Soc.-Dem. 11/10 1896 (Karetmagere).

6) C. Nyrop: Vilh. Christesen, 1871, 48.

7) Socialisten 19/1 1873.

8) Oplysninger om Arbejdernes oekonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872, udg. af Indenrigsministeriet 1874, 20.

9) Jfr. Bruun 489-90.

10) Dags-Telegraafen 5/12 1871. Bernh. Schrøder, Nielsen og Hansens Svende havde ifølge Firmaets Lønningsbøger Akkord.

paa Nybygninger. Murerarbejdsmændene fik derimod Dagløn; men 1874 anbefalede Lavet at give Akkordløn for Sten- og Kalkopbæring¹¹⁾, og i 80'erne blev Akkord almindeligt anvendt for Haandlangerarbejde.

Ved den københavnske Industritælling 1882 omtales Akkord foruden hos de fleste af de forannævnte Fag ogsaa hos Børstenbindere, Garvere, Handskemagere, Litografer, Skriftstøbere og Syersker, desuden paa Cement-, Kradsuld-, Voksdugs- og Værktøjsfabrikker. For Kobbersmedene siges, at Akkord er sjældent, og for Buntmagerne, at Akkord er ved at forsvinde. Schovelin siger 1883, at Dagløn kun var i Brug i 13 Fag¹²⁾. Nogen almindelig Opførelse over Antallet af Akkordarbejdere findes hverken fra 80'erne eller 90'erne.

Ved Lønundersøgelserne i København 1892 og 1898 fandtes Akkord i Flertallet af Fagene. Blandt de Erhverv, for hvilke Akkord ikke nævnes, maa anføres Barberer, Skorstensfejere, Telefonarbejdere og Næringsmiddelindustriens Fag. For Skibstømmerne gjaldt det, at de fortrinsvis havde Dagløn indtil efter 1900; men hos Burmeister & Wain fik de Akkord allerede i 90'erne¹³⁾, og i Overenskomsten med dette Firma 1898 blev det endog bestemt, at selv de Arbejder, der ikke stod opført i Prisløsten, skulde søges udført paa Akkord, og kun hvis man ikke kunde enes herom, skulde man gribe til Dagløn. Ved Undersøgelsen 1898 blev forskellige Grupper af Arbejdsmænd paa Fabrikker for første Gang posteret særskilt, og mange af dem havde ikke Akkord. Heller ikke Jernbanearbejdere eller de faglærte Skibssmede og Zink- og Bronzestøbere. Hos Farverne var Akkord efter Opførelserne yderst sjælden. Sejlmagerne havde kun Akkord paa Orlogsværftet. Paa Gasværkerne fik Retorthusarbejdere og Kultrillere Dagløn; men Pladsarbejderne gik mere og mere over til Akkord. Jordarbejdere kom ofte paa Akkord. Efter en Strejke for at opnaa Daglønshøjelse ved Voldsløjfningen 1888 blev der saaledes indført Akkord¹⁴⁾; 1892 sluttedes ligefrem en Akkordpriskurant med Vognmændene om Grundudgravning, og 1899 sluttedes Overenskomst med Entreprenørerne om Akkord for Jordarbejde i Almindelighed. Ogsaa hos Burmeister & Wain blev der givet Arbejdsmænd Akkord. I Jac. Holm & Søners Rebslageri indførtes Akkord for Kvinder efter en Strejke 1896¹⁵⁾. Ifølge Firmaets Lønningssbøger fik ganske faa Kvinder allerede før den Tid Akkord, men derefter de allerfleste. Det gælder som Helhed, at selv i de Fag, hvor Akkord var det almindelige, forekom der Daglønarbejde i nogen Udstrækning. Af ca. 700 Arbejdere paa Københavns Skotøjsfabrikker havde Aar 1900 ca. 200 Dagløn¹⁶⁾.

Navnlig i Jernindustrien og hos Møbelsnedkerne trængte Akkord først ind lidt efter lidt. Af Lønningssbøger fra Riedel & Lindegaards Maskinværksted ses det, at Akkord gav stærkt varierende Løn fra Uge til Uge, saaledes at der var betydelig Risiko ved at benytte denne Lønningssform. Arbejdet var meget vekslende og uensartet. Alligevel tiltog Benyttelsen af Akkord synligt i Aarenes Løb, især i Løbet af 80'erne. Medens det i 60'erne næppe var mere end Fjerdedelen af Arbejdstimerne, der lønnedes med Akkord, var det ved Aarhundredets Slutning rigeligt Halvdelen. Hos Eickhoff blev Akkord anvendt i mindre Udstrækning; men paa Frederiksberg Jernstøberi, hvis Lønningssbøger kendes fra 1885, var Akkord almindelig fra Begyndelsen. Hos Löwener & Co. havde allerede i 70'erne op imod ni Tiendedele af Arbejderne Akkord. Hos Møbelsnedkerne tyder alt paa, at Tidløn endnu var udbredt 1883, da Faget fik sit Arbejdsregulativ; men i de følgende Aar udarbejdedes der Priskuranter for en Del af Fagets Specialiteter.

I Provinsen var Akkord omkring 1872 meget mindre udbredt end i København. Ifølge Indenrigsministeriets Tælling havde af 22.052 Haandværkere i Købstæderne kun 6.562 og af 10.316 Haandværkere paa Landet kun 3.638 Akkord. Rundt regnet drejede det sig kun om Tredjedelen af de faglærte. Hvilke Fag der særlig benyttede Akkord udenfor København, vides for det meste ikke. I Odense var det 1873 navnlig Tekstil- og Beklædningsfag, træbearbejdende Fag og forskellige Smaahaandværk; men blandt dem, der kun havde Dagløn, lægger man især Mærke til Murerne¹⁷⁾. At Provinsen i Tidens Løb efterlignede København og indførte Akkord, fremgaar imidlertid af Priskuranternes Udbredelse i

11) Kbh. Murerlavs Dokumenter 1849—91, Cirkulære Juli 1874.

12) Schovelin 230.

13) Dansk Skibstømmerforbund 1892—1932, 9.

14) Soc.-Dem. 21/4 1888.

15) Smst. 3/11, 5/11 1896.

16) N. P. Jensen: Dansk Skotøjsarbejder-Forbunds Statistik, 1901, 124.

17) Oversigt og Uddrag af Schemaerne A., B. og C. til Oplysning om Arbejder-Befolkningens Vilkaar i Odense for saa vidt angaar Fabriksdrift, Haandværksdrift og Handel [1873], 4-5.

90'erne; men det vides, at Malerne endnu 1880 havde Dagløn¹⁸⁾, og at Murerne de fleste Steder først fik Akkord efter 1887¹⁹⁾; i Kolding havde de Dagløn endnu 1902²⁰⁾. Saa sent som 1896 havde kun 9 af Tømrerforbundets Afdelinger Akkord²¹⁾. Ifølge en Undersøgelse omfattende 1226 Snedkersvende 1893 oversteg den Sum, de tjente ved Dagløn, stadig den Sum, de tjente ved Akkord²²⁾. For Møllerne gjaldt der det ejendommelige, at de ikke var akkordlønnede i København, men ofte delvis var det paa Landet, idet de mange Steder fik en vis Betaling for hver Tønde Toldsæd, d. v. s. det Korn, som Mølleren vedtægtsmæssigt beholdt af, hvad de maledede for Kunderne. I andre Tilfælde fik Svendene ved Siden af en mindre fast Løn en vis Betaling pr. Tønde, de maledede²³⁾. Som Eksempler paa Erhverv, der i Provinsen i Hovedsagen benyttede Akkord kan nævnes Tekstil-, Glas- og Skotøjsfagene²⁴⁾.

Naar visse Fag stadig bevarede Daglønssystemet som det almindelig udbredte, skyldtes det ikke blot Hensynet til Arbejdets Kvalitet, men ogsaa at der blandt Arbejderne rejstes en vis Modvilje mod Akkord. Arbejderne nærrede dog paa dette Punkt meget delte Meninger. Ifølge Falbe-Hansen foretrak de i 60'erne altid Akkord. Endskønt Daglønnen dengang efter hans Iagttagelser var stigende, og Akkordlønnen faldende, saa tjentes der nemlig stadig 20 à 30 pCt. mere ved Akkord end ved Dagløn. Den altid optimistiske Falbe-Hansen tog dette som et Vidnesbyrd om de danske Arbejders tiltagende Flid og Dygtighed²⁵⁾. Endnu 1874 anbefalede Malersvendenes Fagtidende Akkordlønnen²⁶⁾. Efterhaanden meldte Betænelighederne sig dog. Naar Lønnen alene skulde beregnes efter forretningsmæssige Grundsatninger, og der var Folk nok at faa, kunde Arbejdsgiverne trykke Akkordsatserne kraftigt, ja maaske saa langt ned, at kun de dygtigste kunde tjene til Opholdet. Enkelte Slidere kunde ved Akkord mase saadan paa, at de aldrig fik Fritid til at nyde Hjemliv og kulturel Adspredelse, men maaske i Stedet ødelagde deres Helbred i en tidlig Alder. De tiltog sig da saa meget af Arbejdet, at de forøgede Arbejdsløsheden hos deres Fagfæller og dermed Udbudet af Arbejdskraft. Hvis dette blev Udviklingens Gang, var det rimeligt, om Arbejderne nægtede at arbejde paa Akkord.

Allerede ved Tømrerkonflikten 1866 var Svendene utilfredse med, at Mestrene kun vilde love Lønstigning gennem en forøget Anvendelse af Akkord²⁷⁾; i 70'erne kom det til Agitation mod Akkordlønnen. Foreløbig var det dog kun ved Formerstrejken i 1876, der blev forsøgt alvorlig Modstand, men Forsøget mislykkedes, skønt Formerne anførte den særlige Grund til deres Krav, at det ved Akkord blev dem, der maatte tage Risikoen, naar en Støbning mislykkedes²⁸⁾.

18) C. M. Loldrup: Malerforbundet i Danmark 1890—1915, 5.

19) Kr. Petersen m. fl.: Murerforbundet i Danmark 1887—1912, 40.

20) P. Hvidtfeldt: 20 Aars Organisationsarbejde i Kolding 1883—1902, 41.

21) C. From-Petersen: Statistik over Arbejdsforholdene i Tømrerforbundets Afdelinger i Sept. 1896.

22) Statistik over Løn- og Arbejdsforhold i Snedkerfaget i Byerne i Danmark 1893, udg. af Snedkerforbundet i Danmark 1896, 8.

23) Anton Nielsen: Landhaandværkerne før og nu, 1889, 71. — Dansk Mølleri-Tidende 7/8 1894.

24) Horsens Folkeblad 13/5 1876. — R. Sørensen: Kjærs Mølle, Aalborg, 1851—1901. — Oversigt over Glasmagernes Fagbevægelse i Danmark 1883—1908, passim. — N. P. Jensen: Dansk Skotøjsarbejder-Forbunds Statistik, 1901, 124.

25) V. Falbe-Hansen: Forandringer i Priserne . . ., 1869, 209 og 222.

26) Fagtidende for Malere Maj 1874.

27) Schovelin 34. — Bruun 110.

28) Schovelin 230-37. — Bruun 489-98. — Forhandlingsbog for Jernstøberierforeningen af 1872, 1871—1902, 11/7, 12/7 1876. — Soc.-Dem. 14/7 1876.

Mere Betydning fik Modstanden i 80'erne og 90'erne. Arbejderpressen krævede nu stadigvæk Akkords Afskaffelse²⁹⁾, og Krav i samme Retning var staaende Stof for Diskussioner og Resolutioner paa Fagkongresserne³⁰⁾. I en Række Tilfælde nærmede man sig virkelig ogsaa til Afskaffelsen. Dette gælder først og fremmest i Bogtrykkerfaget. Man angreb her Akkordlønnen, efter Fagets særlige Sprogbrug kaldet »Beregning«, bl. a. fordi den fremmede Uordenen paa Trykkerierne og forøgede Sleskeriet for at faa det gode Arbejde; i Stedet foretrak man »vise Penge«³¹⁾. I 1901 var man kommet saa vidt, at den sidste Trykker (hos Ferslew) ophørte med Akkordarbejde³²⁾. Ind i det 20. Aarhundrede kom alle Typografer paa Timeløn. I Bogbinderfaget var Stillingen 1899 den, at kun 34 af 303 Bogbindersvende i København arbejdede paa Akkord, medens der blandt de kvindelige Bogbinderiarbejdere var 97 akkordlønnede ud af 235³³⁾. Malersvendene paa-stod 1897, at fast Løn bredte sig i København, og dog ved man, at Mestrene holdt paa Akkord³⁴⁾. Ifølge Aalborg Maleres Regulativ 1896 var Akkord slet og ret forbudt³⁵⁾. Ved en Tømmerkonflikt i Frihavnen 1892 lykkedes det for Svendene efter længere Tids Forhandling at faa Akkord afløst af Dagløn³⁶⁾. En Gevinst for Fagforeningssynspunktet var det ogsaa, naar det efter Konflikten i Jernindustrien i Aarhus 1895 bestemtes, at Akkord ikke maatte indføres, hvor det ikke fandtes før Striden. Allermest forvirrede var Formernes Forhold, skiftende fra Sted til Sted og fra Tid til Tid. Strejker og Strid foraarsagedes derved³⁷⁾, men endnu 1898 arbejdede af 1047 Formere kun 769 paa Akkord, af 379 Formerlærlinge kun 147. Samme Aar gik Formerne paa et Støberi i Aarhus endda ind paa at modtage Akkord, stik imod Aftalen 1895³⁸⁾.

Det var ikke altid, Fagforeningerne kunde sætte deres Vilje igennem. En Farverstrejke 1888 for at faa Dagløn i Stedet for Akkord mislykkedes³⁹⁾. Navnlig blev det forgæves, at Murerarbejdsmændene søgte at stritte imod Akkords Indførelse⁴⁰⁾. En afgørende Styrkelse af Akkordens Stilling var det, at man kunde regne med at tjene betydelig mere ved Akkord end ved Dagløn. Et Murerfestskrift paaastaar endog, at Timelønnen ved Daglønsarbejde aldrig var over Halv-

²⁹⁾ Eks.: Soc.-Dem. 17/5 1895; Fagblad for Snedkere Jan. 1886; Fagtiden for Malere Juni 1886, Juni 1896 (Svar herpaa i Dansk Malertidende Juli 1896); Skomagervendenes Fagblad Maj 1891, 14/3 1893, Nov. 1895; Lito Jan. 1897; Formernes Fagblad 20/8 1898, 28/3 1899.

³⁰⁾ Eks.: Soc.-Dem. 31/8 1886, 18/8 1888, 19/8 1890 (skandinaviske Kongresser), 24/8 1886 (Skrædere), 17/11 1888 (Savværksarbejdere), 9/11 1889 (Arbejdsmænd), 28/6 1892 (Malere), 14/8 1892 (Snedkere), 9/10 1892 og 30/6 1896 (Sadelmagere), 3/11 1892 (Murere), 26/11 1892 og 30/11 1894 (Tømrere), 10/8 1896 (Sukkervare- og Chokoladearbejdere), 20/8 1897 (Skomagere); Arbejdsmændenes Fagblad 15/12 1896.

³¹⁾ Typ.-Tid. 11/6 1875, 25/3 1876, 11/4 1885. — M. Truelssen: Statistisk Oversigt over Typografien i Danmark i Aaret 1881, 24.

³²⁾ [L. Jensen & A. Dahlquist:] Den typografiske Trykkerforening, 1901, 47.

³³⁾ Bogbinderiarbejdernes Fagblad 15/7 1898, jfr. smst. 9/12 1899.

³⁴⁾ Fagtiden for Malere Jan. 1897. — Kbh. Malerlavs Protokol 1845—98, 12/1 1897.

³⁵⁾ Ogsaa ved en Malerstrejke i Roskilde 1894 var Spørgsmaalet om Akkord fremse. (Soc.-Dem. 10/4 1894; Dansk Malertidende Juni 1894).

³⁶⁾ [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømrrernes faglige Afdeling 1880—1905, 44-45.

³⁷⁾ Soc.-Dem. 27/8, 29/8, 31/8, 1/9, 18/6 1895 (Strejke i Odense). — Formernes Fagblad 18/6 og 2/10 1896, 6/10 og 30/11 1897, 20/1 1898. — S. C. H[auberg]: De første 19 Aar indenfor Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Kbh., 1904, 37. — A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, passim.

³⁸⁾ Formernes Fagblad 25/6 og 29/11 1898.

³⁹⁾ Soc.-Dem. 1/4, 10/4, 13/4 1888.

⁴⁰⁾ Deres Klager i Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1849—91, 24/3 1880 og Soc.-Dem. 11/4, 9/7 1880.

delen af Timelønnen paa Akkord⁴¹). I Virkeligheden foretrak Arbejderne i de fleste Fag, naar de lønnedes med gode Akkordtakster, at benytte dem fremfor at faa Dagløn. Følgen heraf blev, at der jævnlig i Overenskomsterne indsattes Bestemmelser om, at Akkord skulde benyttes saa vidt mulig. Dette gjaldt allerede de københavnske Møbelsnedkeres Overenskomst 1871 og Malerpriskuranten 1874. Der gaar en ubrudt Linje fra 60'ernes Interesse for Akkord op igennem de følgende Tiaar. Bestemmelsen genfindes i Møbelsnedkerregulativet 1883 og i Tømreroverenskomsten samme Aar. 1890 indførtes tvungen Akkord hos Aarhus Murere, 1896 hos Helsingør Murere, og i Bygningssnedkernes Arbejdsordning af 1898 og Odense Snedkerregulativ samme Aar fastsattes, at der skulde gives Akkord paa alt Arbejde, der var opført i Priskuranten. Smedenes Klub hos Burmeister & Wain indføjede i deres Love, at Medlemmer var forpligtet til at forlange Akkord paa alt Arbejde, som efter deres eget eller Klubbestyrelsens Skøn kunde udføres i Akkord⁴²). I Slutningen af 90'erne begyndte Fagorganisationerne ganske at opgive Dogmet om Akkordens Afskaffelse. Møbelsnedkerne slog om 1896⁴³). Smedene gjorde det faktisk med Septemberforliget af 1897, og 1899 vedtog de en Resolution i Overensstemmelse hermed⁴⁴). Tømrersvendene vedtog 1900 en Resolution, der i alt Fald forsvarede Akkord, saalænge Timelønnen gav et ringere Udbytte⁴⁵).

De gode Akkordpriser, som Arbejderne tilkæmpede sig, fik til sidst Arbejdsgiverne til at forlange Arbejde paa Dagløn, saaledes at Rollerne nu var byttet. 1897 rettedes med Held en Lockout mod Odense Skrædersvende, fordi de vilde have Akkord overalt⁴⁶). 1898 hed det i Randers Mureroverenskomst, at Svendene kun kunde faa Akkord, naar Mestrene vilde give det, og Mestrene fik Ret til at deltage i Akkord til samme Løn som Svendene. 1900 vedtog Murer- og Tømrermestre i Provinsen, at de ikke ansaa Akkord for heldigt, og de forlangte selv at bestemme, hvornaar der skulde gøres Brug deraf⁴⁷).

Naar et saadant Omslag kunde indtræffe, skyldtes det, at Arbejderne ad helt andre Veje havde faaet Haand i Hanke med de Ulemper, som Akkordsystemet medførte. Arbejdsgivernes Tendens til at nedskrive Akkordsatserne modvirkedes ved overenskomstmæssig Gennemførelse af Priskuranter. Arbejdernes Tendens til at arbejde mange Timer i Døgnet modvirkedes ved Fastsættelsen af en Normalarbejdsdag og af mere eller mindre strenge Bestemmelser mod Overarbejde. Tendensen til at jage Tempoet op modvirkedes ved Bestemmelser om, hvor meget der maatte tjenes daglig paa Akkord. Endelig kom man ogsaa ind paa at gøre Fortjenesten ved Akkord lige saa sikker som ved Tidløn, idet man forlangte en Minimalløn pr. Time garanteret under Akkordarbejdet.

Som man kunde vente var det navnlig Smede og Møbelsnedkere, der var interesserede i at faa Risikoen ved at arbejde paa Akkord afskaffet. Smedene op-

41) Kr. Petersen m. fl.: Murerforbundet i Danmark 1887—1912, 5. — Jfr.: Hustømrernes Fagblad 29/4 1883. — [Aarsberetninger for] Murersvendenes Understøttelses Forening 15/12 1885 og 7/12 1887, U.B. — Fagtidende for Malere Dec. 1889, Marts 1894. — Statistik: Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 7, 1883, 50; M. Rubin: Arbejdslønnen i Kbh. 1892, udg. af Kbh. Magistrat 1893, 7-9; Cordt Trap: Arbejdslønnen i Kbh. med Nabokommuner 1898, udg. af Kbh. Kommunalbestyrelse 1900, X.

42) Klublove ved Smedenes Overenskomst i Burmeister & Wains Arkiv.

43) Jfr. C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 216-17.

44) Soc.-Dem. 5/4 1899.

45) C. From-Petersen: Dansk Tømrerforbund 1890—1915, 232.

46) Soc.-Dem. 21/11, 22/11, 24/11, 25/11, 26/11 1897.

47) Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeninger 15/12 1900.

naaede Garantien hos de Enkeltfirmaer, som de fik til at skrive under 1884. Det var ogsaa paa dette Punkt, de i Slutningen af 80'erne satte ind overfor Helsingør Skibsværft og Fabrikken »Scandia« i Randers. 1889 fik de københavnske Grovsmede Timelønnen garanteret. Videre opstilledes Kravet derom i Odenseprogrammet. Hos Snedkerne blev Bestemmelsen indført ved Møbelsnedkerregulativet i København 1883, i Aarhus 1889 og efter en Strejke i Varde 1891, og tilsvarende Krav vedtoges paa Kongressen 1892. Ogsaa andre Fag optog til Dels Bestemmelsen⁴⁸⁾. Ved Opgørelse 1898 var der 52 Formere i hele Landet, der havde Akkord med garanteret Timeløn⁴⁹⁾. Ligesaa gjaldt Reglen paa Københavns Skotøjsfabrikker⁵⁰⁾, og i Slutningen af 90'erne indførtes den i en Række Smaafag i København⁵¹⁾. Ejendommeligt er det hos Isoleringsarbejderne 1899 at træffe det direkte udtalt, at der ingen Dagløn garanteres ved Akkord.

I nogle Tilfælde fandt Svendene dog ikke en garanteret fast Timeløn tilfredsstillende, nemlig naar de var vant til en betydelig Merfortjeneste ved Akkord, men temmelig hyppig blev stillet overfor Arbejder, der ikke var anført i Priskuranten, og saa kunde komme til at arbejde for Dagløn. De fandt da paa at kræve hver enkelt Svends Gennemsnitsfortjeneste ved hidtidige Akkordarbejder garanteret. For nye Svende, der ikke endnu havde en Gennemsnitsfortjeneste at henvise til, blev der da undertiden fastsat en garanteret Minimalløn for den første Tid. En saadan Ordning fandtes allerede i de københavnske Møbelsnedkeres Overenskomst af 1871; Begynderlønnen blev her sat til 7 Rdlr. ugentlig. Ogsaa Odensesnedkernes Overenskomst fra samme Aar kræver Dagløn efter Gennemsnitsfortjeneste. Saa stor en Garanti som ved Fastsættelsen af en Minimalløn opnaaede Svendene dog ikke paa denne Maade; men som nævnt opnaaede Møbelsnedkerne Minimallønnen fra 1883. Ved denne Lejlighed blev Udbetaling af Gennemsnitsfortjeneste kun gjort til Pligt, naar en Mester vilde sætte en Svend fra en ufuldført Akkord; men naar der samtidig saa vidt mulig skulde anvendes Akkord, var Svendene alligevel temmelig godt dækket. I 1889 bestemtes mere ligefrem, at Lønnen skulde rette sig efter Gennemsnitsfortjenesten, saa snart Akkord ikke kunde anvendes. Paa Snedkerkongressen 1892 krævedes, at naar der ikke var afsluttet Akkord 3 Dage efter et Arbejdes Paa-begyndelse, skulde det udføres paa Timebetaling efter vedkommende Arbejders Gennemsnitsfortjeneste. Ved Overenskomst i Aarhus 1893 fik man dernæst fastsat dels en Minimaltimeløn, dels, at en Svend, der arbejdede paa Dagløn, skulde lønnes med sin Gennemsnitsfortjeneste, hvis den var højere end Minimallønnen. Dette var den allerfordelagtigste Ordning for Svendene. Ved Overenskomsten for flere jyske Byer i Januar 1895 maatte man dog som nævnt give Afkald paa Minimallønnen, men opnaaede en Garanti for Gennemsnitsfortjenesten, hvad man ogsaa ansaa for vigtigere. Ved Overenskomst i Middelfart nogle Maaneder senere fik man derimod Minimalløn tillige med den Bestemmelse, der krævedes paa Kongressen 1892. De københavnske Bygningsnedkeres Overenskomst 1896 bestemte for Arbejder, der ikke nævnedes i Priskuranten, en Minimalløn paa 42 Øre eller Gennemsnitsfortjeneste; i sidste Tilfælde skulde der dog ikke gives

⁴⁸⁾ Saaledes Murere i Helsingør 1894, Provinstypografer 1895, Garvere i Kbh. og Formere i Fredericia 1898, Arbejds mænd ved Sløjfning af Vestervold 1888 (Soc.-Dem. 21/4 1888).

⁴⁹⁾ Formernes Fagblad 29/11 1898.

⁵⁰⁾ Soc.-Dem. 5/3 1896.

⁵¹⁾ Saaledes hos Metaltrykkere og Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdere 1897, hos Billedskærere og Elektrikere 1898.

over 58 Øre i Timen. 1898 forhøjedes disse Takster til 45 og 60 Øre. Møbelsnedkerne beholdt 1896 Minimallønnen paa 30 Øre fra 1889, men fik tillige anerkendt Gennemsnitsfortjenesten for Arbejder udenfor Priskuranterne. Ogsaa Næstved-regulativet 1899 fastsatte Gennemsnitsfortjeneste, her beregnet efter de sidste 3 Maaneders Erfaringer. Saa indviklet som alt dette gjorde Akkordberegningen, er det forstaaeligt, at Gennemsnitsfortjenesten endnu længe vedblev at være et Stridspunkt mellem Mestre og Svende.

Det var først og sidst Snedkerfaget, der benyttede denne Lønberegning. Derudover vides Løn efter Gennemsnitsfortjeneste kun at være fastslaaet ved Overenskomst hos de nærbeslægtede Drejere og Pianofortearbejdere i deres Aftaler for København 1896 og hos Pottemagerne fra 1894. Der er dog ingen Tvivl om, at Systemet var i Brug ogsaa i andre Fag⁵²⁾.

Selve Fastsættelsen af de enkelte Akkordpriser gives der Regler for i flere af Værkstedreglementerne. I den kongelige Porcellænsfabriks Reglement fra omkring 1860 hedder det, at Ændringer i Akkordtaksterne skal meddeles til Arbejderne, før Arbejdet overdrages dem. Ifølge Eickhoffs Reglement fra 1872 skulde alle Akkorder straks føres til Bogs, de mindre af Værkføeren, de større paa Kontoret⁵³⁾. Ifølge Burmeister & Wains Reglement fra 1880 skulde der ved hver Akkord fra Kontoret udstedes en Akkordseddel, hvori Arbejdet blev beskrevet nøjagtigt. Denne Seddel overleveredes til Arbejderen, og naar Arbejdet var fuldført, skulde Mesteren paategne den. Arbejderen kunde derpaa forlange Akkorden opgjort og et eventuelt Overskud udbetalt den andenfølgende Lørdag. I Firmaets Reglement fra 1898 gives endnu mere indgaaende Forskrifter, ligesaa i Helsingør Skibsværfts Reglement fra 1899. Ifølge det sidste skulde der paa hvert Værksted føres en Akkordbog, hvori Betalingen for hver Slags Akkord indførtes, og den skulde naarsomhelst være tilgængelig for Arbejderne. I Maj 1896 vedtog Formerne i København, at der paa alle Byens Støberier skulde anskaffes saadanne Værkstedsbøger, for at man kunde kontrollere, om Priserne forandredes⁵⁴⁾, og Fælles Værkstedtsregler af 1897 anerkendte dette Krav ogsaa for Smede- og Maskinarbejdernes Vedkommende. 1887 havde disse begyndt at danne Værkstedsklubber for at hindre vilkaarlig Nedsættelse af Akkordtakster⁵⁵⁾, og ved Jernindustriens Overenskomst i Aarhus 1895 blev det bestemt, at Akkordtaksterne skulde fastsættes, før Arbejdet blev paabegyndt. I Overenskomsterne er Bestemmelser af den her omtalte Art iøvrigt sjældne. Akkorden skulde ifølge de københavnske Møbelsnedkeres Reglementer fra 1883 og efter flere andre Snedkeraftaler fæstnes inden 3 Dage efter Arbejdets Begyndelse. Tekstilindustriens Overenskomst af 1898 bestemte, at nye Akkordtakster fastsattes af Arbejdsgiverne; men hvis Arbejderne ikke var tilfredse med dem, kunde de klage til deres Fagforening, og Organisationernes Bestyrelse skulde da forhandle om Sagen. Selv om Arbejdernes Ligeret ved Fastsættelsen saaledes knapt kunde anses for at være opnaaet fuldt ud, var der dog tilvejebragt en meget stor Forandring sammenlignet med Forholdene paa Porcellænsfabrikken i 1860.

I Byggefagene i København førte Arbejdsformændene »Ugesedler« over, hvad

⁵²⁾ Jfr. C. Lichts Omtale heraf for Murerfagets Vedkommende i hans Kopibøger 10/1 1886.

⁵³⁾ Jfr. iøvrigt Klage over Ugeafregningen paa denne Fabrik i Soc.-Dem. 28/11 1876.

⁵⁴⁾ O. Jensen & Th. Reseke: Formernes Organisation i Kbh. 1873—1923, 76. — Jfr. Oluf Olsen: Metaltrykkernes Fagforening i Danmark, 1885—1910, 7-8.

⁵⁵⁾ [A. C. Meyer m. fl.:] Festskrift 1873—98, udg. af Smede og Maskinarbejdernes Forbund, Kbh. 1898, 44.

enhver bestilte i Ugens Løb, og disse Sedler blev saa afgivet til Mestrene. 1874 ønskede Hustømerrerne, at Ugesedlerne skulde vises til Svendene, før de blev afgivet⁵⁶). I Silkeborg Mureres Priskurant bestemmes udtrykkeligt, at Formanden skal føre Regnskab over Arbejdet; men om dette er et Gravminde over de gammeldags Haandværkeres Mangel paa Regnskab eller en Sikring af en Retighed, der nærmest var i Mestrenes Favør, vides ikke.

I enkelte Virksomheder førtes for hver Arbejder en lille »Arbejdsbog«, hvori der blev opskrevet, hvad han udførte, og Betalingen derfor⁵⁷). Saaledes fik paa Galle & Jessens Chokoladefabrik hver Mand ifølge Reglementet 1884 en Arbejdsbog. Arbejderkommissionen af 1875 foreslog, at hver Mand skulde have saadan en Bog⁵⁸). Hvis Forslaget var blevet gennemført, havde det sikkert passet Mestrene godt, fordi man saa havde faaet noget tilsvarende til Lavstidens Afskedsbøger. Under Diskussionen derom blev det paa et Møde i Snedkerlavet foreslaaet, at der skulde indsættes et Regulativ i Bogen⁵⁹). Tænkte man sig maaske noget i Retning af 70'ernes Regulativer, eller peger Forslaget frem imod Regulativet af 1883? I alt Fald indeholder Reglementet af 1883 Bestemmelse om, at et Eksemplar deraf i underskreven Stand skal indheftes i »Arbejdernes Bog«. Aabenbart var Arbejdsbogen nu gangbar i Møbelsnedkerfaget i København.

Omkring 1890 begyndte Svendene ivrigt selv at indføre Arbejdsbøger eller Kontrabøger, for at de kunde kontrollere Priskuranternes Overholdelse. Bøgerne skulde være til at vise frem overfor Fagforeningens Ledelse. Det var atter Snedkersvendene, der gik i Spidsen. Bestemmelsen om, at hver Svend skulde have Arbejdsbog, er tidligst truffet i Aarhus Snedkeres Overenskomst af August 1889, hvor Grunden til Indførelsen omhyggeligt er anført, noget, der tyder paa, at Bøgerne paa dette Tidspunkt ikke var almindelig udbredte. Dernæst anskaffede Snedkerne Bøger i Odense, Svendborg og Hjørring 1891, i Randers 1892; Indførelsen deraf hørte til Kravene paa Snedkerkongressen 1892 og foregik siden i en Række Byer. Det kan ogsaa anføres, at de københavnske Skomageres Værkstedreglement af 1894 fastsatte, at hver Svend selv skulde føre en Bog og ved Ugens Slutning indlevere den til Mesteren. Bagefter skulde han kvittere for den modtagne Sum, og iøvrigt skulde Bogen være i hans Værge. 1896 indførtes Kontrabøger hos de københavnske Drejere og Aarhus Sadelmagere, 1899 hos Københavns Billedskærere; i sidstnævnte Fag skulde der betales Mulkt, hvis man ikke mødte til Fagforeningskontrollen med sin Bog⁶⁰). Det var dog ikke alle Fags Arbejdere, der var overbevist om Arbejdsbøgernes gode Sider. Da Savværksejerne efter Lockouten 1899 ønskede Bøgerne indført, betragtede deres Arbejdere det som Trakasserier⁶¹).

En særlig Mistillid til Mestrenes Regnskabsvæsen nærede Malerne. Det gjaldt her om at faa opmaalt det udførte Arbejde rigtigt. Allerede 1873 holdt Svendene Møde med Foredrag om Opmaalning, og siden afholdt de ligefrem Opmaalings-

⁵⁶) Socialisten 14/3 1874.

⁵⁷) Paa den kgl. Porcellænsfabrik haves et Par Arbejdsbøger, den ene dateret fra 1/7 1871, den anden uden Priser.

⁵⁸) Betænkning, afgiven af den if. kgl. Res. 20/9 1875 til Undersøgelse af Arbejderforholdene i Danmark nedsatte Kommission, 1878, 11-13.

⁵⁹) Kbh. Snedkerlavs Forhandlingsprotokol 8/3 1876.

⁶⁰) [C. Klüwer & E. Otendal:] Billedskærer- og Dekorationsbilledhuggerforeningen 1893—1918, 16.

⁶¹) Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1890—99, 15/9 og 19/9 1899.

kursus⁶²). Især de, der ikke havde gaaet i teknisk Skole, trængte til det. Aabenbart forsøgte Mestrene at bestride Svendenes Ret til selv at foretage Opmaaling. Den københavnske Priskurant af 1887 sikrede udtrykkelig denne Ret. Endnu 1893 fastslog dog en Prisliste for Malerarbejde paa en Banestrækning i Jylland, at der kun blev betalt efter Overbanemesterens Maal og Optælling⁶³).

Udbetalingen af Akkordløn vedblev at foregaa som i ældre Tid. Arbejderen fik, mens Arbejdet stod paa, en ugentlig Sum i Kostpenge⁶⁴), og naar Arbejdet var fuldført, og Regnskabet gjort op, blev Kostpengene trukket fra den samlede Fortjeneste, og Resten blev udbetalt under Navn af Overskud. Under patriarkalske Forhold i mindre Virksomheder kunde det undertiden gaa saadan, at Kostpengene blot bestod i nogle faa Kroner, som Svendens Kone hentede hos Mesteren om Lørdagen, og kun naar større Udgifter stod for, fik man en særlig Forstærkning. I det hele taget varierede Kostpengenes Højde stærkt, hos Pianofortearbejderne omkring 1885 saaledes fra 12 til 20 Kr. om Ugen. Som oftest svarede Ugeudbetalingen til den i Faget gangbare Tidløn⁶⁵); men undertiden var den lidt lavere, saaledes at der ogsaa ved Daglønsarbejde blev Tale om »Overskud«⁶⁶). Allerede i 80'erne kunde Kostpengene dog gaa saa højt op, at en Murersvend fik 4 Kr. om Dagen⁶⁷).

Paa forskellig Maade søgte Arbejderne nu at bringe Udbetalingen under fastere Former. Enkelte af Overenskomsterne anførte derfor Takst for den ugentlige Udbetaling; Møbelsnedkeraftalerne i København 1871 fastsatte saaledes 5 Rdlr., medens Glarmesteroverenskomsten 1897 naaede op paa 24 Kr. pr. Uge. I Reglen var det dog ikke Kostpengene, der kom til Behandling i Overenskomsterne, men Overskuddet. Adskillige Mestre havde for Skik at trække Tiden ud, før de gjorde Regnskabet op og udbetalte Restbeløbet⁶⁸). Der kunde gaa halve Aar. Hvis Overskuddet fik Lov at vokse til nogen Størrelse, virkede det som en Art Depositum. Adskillige Overenskomster, der indeholdt »almindelige Bestemmelser«, angav derfor, hvornaar Regnskabet skulde indgives, og hvornaar Overskuddet skulde være betalt. Som Regel sluttede Lønningssugen for Akkordarbejde om Torsdagen⁶⁹), og naar Ugesedler eller Akkordbøger derefter blev leveret til Kontoret, havde dette en eller to Dage til Udregningen, indtil Udbetaling skulde finde Sted. I de fleste Overenskomster krævedes Overskud betalt den førstkommende Udbetalingsdag eller inden 8 Dage efter Arbejdets Afslutning. Da der de fleste Steder kun var Udbetaling een Gang om Ugen, blev Resultatet i begge Tilfælde det samme. Der er dog Eksempler paa baade kortere og længere Frist. Betalingen krævedes straks hos Københavns Isoleringsarbej-

⁶²) Socialisten ³¹/₁₂ 1873. — C. M. Loldrup: Malernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1906, 75.

⁶³) Jfr. Fagtidende for Malere Juni 1892, Nov. 1893, Marts 1898.

⁶⁴) Som Undtagelse kan anføres en Handskefabrik, hvor der ikke udbetaltes ugentlige Kostpenge, men kun Løn efter hver Akkords Fuldførelse (Soc.-Dem. ³¹/₈ 1875).

⁶⁵) Eks.: Kbh. Tømrerlavs Diverse Dokumenter 1831—88, ²⁵/₈ 1876.

⁶⁶) Eks.: De kbh.ske Maleres Priskurant 1898.

⁶⁷) Ugeskrift for Retsvæsen 1886, 1082.

⁶⁸) Som et ejendommeligt Forhold kan det anføres, at der i en Prisliste, som Tømrer- og Snedkerfagforeningen i Struer opstillede 1890, indrømmes 5 pCt. Rabat ved kontant Betaling.

⁶⁹) Eks.: Lønningsbøger fra Eickhoffs Maskinfabrik og Frederiksberg Jernstøberi; Reglementer fra Ballins Fabrik 1877, Neuberts Fabrik 1880, Christiansholms Fabrikker 1883, Commichaus Fabrik 1883; Kbh. Malerlavs Protokol 1898—1903, ³⁰/₁₁ 1898. — Eks. paa Lønningssugens Slutning Onsdag: Socialisten ⁴/₂ 1873; Helsingør Skibsværfts Reglement 1888; Tirsdag: Bygningssnedkernes Overenskomst i Kbh. 1896; Fredag: Reglementer fra Odense Dampvæveri 1877 og Burmeister & Wain 1880.

dere 1899, efter 3 Dages Forløb hos Billedskærerne 1898. Ovn sætternes Tarif 1885 gav Ret til Afregning paa Forlangende. Ved større Arbejder kunde en længere Tid til Udregningen være nødvendig. Dette gjaldt især i Byggefagene. 14 Dage var her ikke usædvanligt⁷⁰⁾. Hos Silkeborg Murere gaves 1899 endog 20 Dage, hos Københavns Malere 1898 3 Uger. Hos Odense Malere bestemtes 1885, at Overskud skulde opgøres og udbetales den sidste Fredag i Maanedens. Paa Helsingør Skibsværft fik Formerne 1896 ligeledes maanedlig Opgørelse⁷¹⁾. Snedkerne forlangte fra 1892, at Overskud paa Daglønsarbejde (ikke paa Akkord) skulde udbetales maanedlig og fik det ogsaa siden indført flere Steder. En Maanedsopgørelse forekom iøvrigt 1860 paa Bianco Lunos Bogtrykkeri, hvor der førtes en Maanedsseddel for hver Typograf⁷²⁾.

Overskuddet udgjorde som oftest en betydelig Del af Lønnen. Hos Burmeister & Wain 1871 kunde det gaa op til 100 pCt. af Kostpengene; i 80'erne var mere end 50 pCt. dog ikke velset i dette Firma⁷³⁾. Muremester Licht skumler i et af sine Breve over et »ret anstændigt Overskud«, hans Folk havde haft. Hans Opgørelser fra 1880'erne viser jævnlig et Overskud paa op imod 50 pCt. af Kostpengene, og ved Opførelsen af et Byggeforeningskompleks 1886 gik det endog over 100 pCt.⁷⁴⁾. Paa Helsingør Skibsværft maatte man efter Strejken 1896 garantere Formerne 37 pCt. Overskud i Forhold til den udbetalte Løn. Piano-fortællearbejderne i København betingede sig samme Aar, at mindst fem Sjettedele af Gennemsnitsfortjenesten skulde udbetales om Lørdagen, dog ikke under 16 Kr.

I større Akkorder deltog flere Arbejdere, og naar først en Gruppe Svende var gaaet i Gang med saadan en Fællesakkord, optog de nødvendig andre i den⁷⁵⁾; men undertiden skulde Arbejderne dog finde sig i at tage andre med, hvis der kunde blive Tale om, at et Arbejde skulde fremskyndes, saaledes hos Burmeister & Wain 1898. Efter de københavnske Møbelsnedkeres Aftaler skulde en Svend, naar han blev nødt til at benytte andres Hjælp for at faa et Akkordarbejde hurtigere færdig end normalt, have en vis Godtgørelse i Forhold til det Beløb, som Hjælpen kostede ham, en Syvendedel eller en Sjettedel deraf. Som et Kuriosum kan anføres, at en af Fabrikssygekasserne bl. a. fik »de Restbeløb, som ved samlede Akkorders Opgørelse ikke ligelig kan fordeles paa Dagantallet uden Brækregning«⁷⁶⁾.

Naar en Arbejder udtraadte af en Akkord, før den var fuldført, opstod der et regnskabsmæssigt Problem, der ikke saa let lod sig løse. Undertiden paakalste man Domstolens Afgørelse; men deres Holdning var yderst vaklende. I eet Tilfælde blev en Svend, der havde forladt en Akkord, dømt til at fuldføre den, i et andet til at betale Kostpengene tilbage; men i et tredje blev det fastsat, at han havde Ret til at faa sin Part af Overskuddet⁷⁷⁾. Sidstnævnte Gang blev der henvist til, at Kontraktforhold om Akkord kunde ophæves naarsomhelst, naar

⁷⁰⁾ Saalædes for Murerarbejdsmænd i Gentofte 1893 og i Aarhus 1896, for Tømrere i Kbh. og Nyborg 1897, for Murere i Helsingør og i de jyske Byer 1899.

⁷¹⁾ Formernes Fagblad 2/10 1896.

⁷²⁾ 4 Bd. Maanedssedler 1860—63 findes endnu i Trykkeriet.

⁷³⁾ Fædrelandet 18/10 1871. — Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere 6/4 1884.

⁷⁴⁾ C. Lichts Kopibøger 27/6 1882; Eks. paa Opgørelser: smst. 28/8 1886, 8/8 1887, 17/4 1888, 10/4, 13/4, 20/7 1889, 9/11 1891.

⁷⁵⁾ Jfr. C. Lichts Kopibøger 18/6 1897. — Eks. paa Kontrakter om Fællesakkorder smst. Maj 1879, 14/10 1879, Jul 1881, 28/3 1882, 14/1 1883, 12/6, 9/7, 18/6 1883, 14/5 1884.

⁷⁶⁾ Lov for den af Chr. Jensen & Engmanns Svende stiftede Sygekasse 1/7 1884, K.B.

⁷⁷⁾ Ugeskrift for Retsvæsen 1880, 1109-10; 1885, 1045-46; 1892, 1188-89.

ikke andet var vedtaget. Et Tilfælde, hvor en Mester ved Snedkerlockouten 1889 havde bortvist en Svend, endte ved Højesteret saadan, at Mesteren maatte betale Beløbet for hele Arbejdet, idet Begrundelsen denne Gang var, at Akkorden drejede sig om en ganske bestemt Mængde Arbejde, og Aftalen kunde derfor ikke ophæves, før dette Arbejde var færdigt. Ganske modsat gik det, da Blikkenslagersvendene i 7 Tilfælde efter Lockouten 1899 anlagde Sag; de tabte fuldstændigt⁷⁸⁾.

Sammenlignet hermed bragte Overenskomsterne i denne Forbindelse meget rimeligere Regler. Efter Møbelsnedkeroverenskomsten 1871 skulde en Svend have Dagløn for den Tid, han havde arbejdet i Akkorden, naar Mesteren afbrød Arbejdet, men kun sine Kostpenge, naar han selv afbrød. 1883 betingede Svendene sig som nævnt Gennemsnitsfortjeneste, hvis de blev afskediget før en Akkords Udløb. Lignende Bestemmelser træffes siden rundt om i Snedkerfaget. 1899 tilføjede Møbelsnedkerne i København, at Udbetalingen af Tilgodehavende altid skulde ske senest 24 Timer efter; at en Svend havde forladt et Værksted. I Jernindustrien bestemtes efter Smedelockouten 1885, at naar en Mand forlod en Fællesakkord før Fuldførelsen, skulde hans Andel i Overskuddet udbetales til de tilbageblevne. I Fælles Værkstedsregler ydedes der i 90'erne Arbejderne den Retfærdighed, at hvis de blev afskediget uden egen Skyld, blev syge el. lign., havde de Ret til Part i Overskuddet. Undertiden forekom Bestemmelsen om, at Arbejdere, der afskedigedes paa Grund af Forseelser, ikke havde Ret til Overskud⁷⁹⁾.

Akkord gav saaledes Anledning til talrige og ofte indviklede Paragraffer i Overenskomsterne, særlig hos de Fag, der senest optog Systemet, Møbelsnedkere og Smede- og Maskinarbejdere. Paa de Punkter, hvor Systemet tillod Overgreb, bragte Overenskomsterne efterhaanden en vis Beskyttelse for Arbejderne; men i selve Hovedspørgsmaalet om Akkords Afskaffelse, det yderligstgaaende Udslag af Kravet om Lighed, maatte Fagbevægelsen i det væsentlige give op. Man kom til det Resultat, at Mennesket nødig undværer Belønning for personlig Flid og Umage.

Ekstralønnede Timer.

Naar Arbejderne skulde virke udenfor den sædvanlige eller vedtagne Arbejdsdag i deres Fag, eller hvis deres Arbejde var forbundet med en eller anden Form for ekstra Besvær eller Ydelse, vidste de efterhaanden at skaffe sig en særlig Godtgørelse derfor. Det er foran sagt, at de ogsaa heri søgte et Middel til at gøre Over- og Søndagsarbejde sjældnere.

Saalænge Arbejderne var paa fast Dagløn eller Ugeløn, kunde det uden Tvivl indtræffe, at Arbejdsgiverne forlangte Overarbejde uden at give noget derfor overhovedet¹⁾. Hvor der blev betalt fast Ugeløn, gik Søndagsarbejdet ogsaa undertiden med i Købet²⁾. Med Indførelsen af Akkord eller af Timebetaling mistede Arbejdsgiverne Muligheden for at skaffe sig Fordele ad denne Vej. Det almindeligste var imidlertid ogsaa i ældre Tid, at Over- og Søndagstimer blev

⁷⁸⁾ Smst. 1890, 1104-06; 1891, 689-90; 1900, 835-36. — C. A. Clemmensen: Kbh. Blikkenslagerlaug 1678—1928, 110.

⁷⁹⁾ Findes saaledes for Murerarbejdsmænd i Gentofte 1893, for Glarmestre 1897 og for Elektrikere 1900.

¹⁾ Eks.: Bagere og Barberer ifølge Lønundersøgelsen i København 1882 (Kbh. statistiske Tabelværk Nr. 7, 1883, 142).

²⁾ Eks.: Soc.-Dem. ²⁷/₂ 1897 (Næstved); D. S. M. F. Kolding Afdeling 1893—1918, 3.

betalt ligesom den sædvanlige Arbejdsdag. Kun fik man fuld Dagløn for Søndagsarbejde, selv om man holdt Fyraften Kl. 16. Allerede i 70'erne bredte den Skik sig dog, at Over- og Søndagstimer lønnedes nogle Procent højere end almindelige Arbejdstimer. Møbelsnedkeroverenskomsten i København 1871 fastsatte 25 pCt. mere for Overarbejde. Paa Eickhoffs Fabrik fastsatte Reglementet saa tidlig som 1872 50 pCt. mere. Paa Jernstøberierne blev der vistnok i det hele taget givet saadanne højere Overarbejdspenge³⁾. Malere, Savværksarbejdere, Skibstømrere og Pianofortearbejdere⁴⁾ virkede derfor med et vist Held. Ligesaa fik Typograferne ekstra mange Steder, men efter mange forskellige Beregninger⁵⁾.

Den københavnske Statistik fra 1882 viser, at en Række Fag nu fik højere Løn for Overarbejde. Bogbindere og Drejere fik 25 pCt. mere, Bygnings-snedkere og Tømrere 33 pCt., Skibstømrere 66 pCt., Murere indtil 100 pCt. mere. Derimod var der færre Fag, der ogsaa fik højere Løn for Søndagstimerne. Bogbindere og Drejere fik vel 25 pCt. mere; men Byggefagene fik intet Søndagstillæg. 1883 gættog Møbelsnedkerne de 25 pCt. mere for Overarbejde, og det vides, at nogle af Jernindustriens Virksomheder i København ved denne Tid gav 50 pCt. mere for Overarbejde indtil Kl. 21 og for Søndagsarbejde, 100 pCt. mere for Overarbejde efter Kl. 21⁶⁾. Typografernes Tarif 1884 havde ligeledes Satser for 50 og 100 pCt.s Tillæg; men hos dem begyndte de 100 pCt. først Kl. 24. For Aviserne sluttedes der særlige Overenskomster. Fordelagtigst stillet blev »Social-Demokraten« Typografer, der fra 1883 opnaaede at faa 75 Øre for Arbejdstid udover Kl. 22; men 1890 ændredes det, saaledes at de fik 66 Øre for Timen Kl. 22—23, derpaa 50 Øre pr. Halvtime. Andre Aviser slap billigere⁷⁾.

I Provinsen var Tillæggene endnu i 80'erne smaa og sjældne⁸⁾. Den første Provinstarif, hvor Bestemmelser om Tillæg er forefundet, er Tømrernes i Horsens 1885, der fastsætter 10 Øres Tillæg pr. Time for Søndagsarbejde og dobbelt Betaling for Overarbejde ud paa Natten. 1888 ændredes det saadan, at Over- og Søndagsarbejde betaltes med 25 pCt. mere, hvad der ogsaa kom til at gælde Aarhus Murere.

I Løbet af 90'erne kom man saa vidt, at langt de fleste Overenskomster baade i København og Provinsen fastsatte en Ekstrabetaling. Reglerne derfor var rigtignok forskellige, snart betaltes procentvis Forhøjelse, snart et fast Antal Øre mere pr. Time; men det almindeligste var, at man ligesom Smede og Typografer indrettede 2 Satser, en for Over- og Søndagsarbejde, en anden og højere for Overarbejde om Natten. Bygnings-snedkerne fik saaledes 1898 i København 25 Øre mere for Overarbejde til Kl. 21 og Søndagsarbejde til Kl. 16, derefter 50 Øre mere. Københavns Møllere fastsatte 1893 en ekstra høj Takst for de 4 store Helligdage. De jyske Bogbindere skulde have 40 pCt.s Tillæg for Overarbejde til Kl. 22 og Søndagsarbejde til Kl. 13, derefter 80 pCt. mere. Det vilde

³⁾ Fabriksinspektøernes Beretning 1874, 18, siger, at Overarbejde paa Jernstøberierne »betales særlig«.

⁴⁾ Soc.-Dem. 12/5 1877. — Martin Petersen: Pianofortearbejdernes Fagforening 1873—1923, 41.

⁵⁾ Typ.-Tid. 31/12 1874, 30/4, 4/5 1875, 15/3, 10/5 1875. — M. Truelsen: Statistiske Oplysninger om Typografien i Danmark 1881.

⁶⁾ Skrivelse 28/8 1883 i Pakken F.K. 1883—96, Jernindustriens Arkiv.

⁷⁾ Typ.-Tid. 22/6 1883, 21/2, 5/4, 3/6 1890.

⁸⁾ Jfr. [Chr. Larsen m. fl.] Hustømrernes faglige Afdeling 1880—1905, 39; R. J. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds Odense Afdeling 1888—1913, 4.

føre for vidt at nævne alle de forskellige Ordninger. 1892 fik næsten alle Fag i København forhøjet Løn for Overarbejde, 1898 ogsaa for Søndagsarbejde. Meget ofte var man naaet op paa 50—100 pCt. Satserne. Ifølge en Tømrrerstatistik 1896 havde Tømrrerforbundet siden 1890 opnaaet Merbetaling i næsten alle sine Afdelinger⁹⁾; selv de jyske Arbejdsmænd fik 1895 de fleste Steder mere for Overarbejde¹⁰⁾; men en Bogbinderstatistik for Jylland fra 1897 viser, at Fjerdedelen af Svendene i dette Fag endnu arbejdede Søndag Formiddag uden Ekstrabetaling¹¹⁾. Eksempelvis kan ogsaa nævnes, at Murerarbejdsmændene i Nakskov 1897 ikke kunde faa Mestrene til at give Overarbejdspenge¹²⁾.

Ekstrabetaling for Arbejde udenfor Værkstedet blev navnlig ydet i Jernindustrien. Betalingen søgte sin Begrundelse i, at Arbejderne, naar Arbejdstiden skulde være den samme ude som hjemme, ofte fik længere at gaa, og desuden fik de mange Steder mindre bekvemme Forhold at arbejde under, skulde maaske tage visse Hensyn til Mesters Kunder og i alt Fald repræsentere deres Forretning vel. Allerede Eickhoffs Reglement 1872 fastsatte 1 Sk. ekstra pr. Time for Udearbejde. Siden blev det almindeligste Tillæg 3 Øre pr. Time. Det nævnes i et Par af Smedeoverenskomsterne i København 1884 og genfindes siden i mange af Jernindustriens Aftaler og i flere af Blikkenslagernes Overenskomster. I samme Forbindelse maa det ses, naar Minimallønnen for Bygningsssnedkere i 90'erne stedvis sattes højere end Minimallønnen for Møbelsnedkere; de første arbejdede ude, de sidste arbejdede paa Værksted. I Slutningen af 90'erne bredte Ekstrabetalingen for Udearbejde sig rundt om i Fagene og fandtes saaledes hos Københavns Stukkatører 1897, hos Karetmagerne 1899. I Elektrikerens Aftaler 1900 fastsattes 5 Øre pr. Time, og desuden skulde Mesteren betale Sporvognspenge. I Stedet for Ekstrabetalingen bestemmer Sejlmagernes Regulativ 1898, at »Udearbejde regnes fra Værksted til Værksted«, d. v. s. at Vejen frem og hjem tilbagelægges i Arbejdstiden.

Naar der ikke blot var Tale om Udearbejde, men om udenbys Arbejde, var der endnu mere Grund til at give højere Løn, især hvis Arbejderne skulde overnatte paa Stedet. Hvert Fag havde sin Ordning. For det meste skulde Arbejdsgiverne betale Rejsen; men Svendene fik da ikke altid Løn for Rejsetiden. Derimod fik de gerne Godtgørelse for Kost og Logi. Burmeister & Wain gav fra 1880 1.35 Kr. om Dagen i Kostpenge under Ophold paa fremmede Steder; men under Rejse blev der givet baade Rejsepenge og 2 Kr. i Døgnet i Kostpenge. I 70'erne var baade Rejse- og særlige Landpenge almindelige i Tømrrerfaget¹³⁾. Landpenge var et Løntillæg pr. Time, som i visse Fag blev betalt for Arbejde udenfor Bygrænsen. Navnlig for Københavns Vedkommende fastsætter forskellige Overenskomster, hvor Bygrænsen skal regnes, saaledes Malerpriskuranterne lige fra 1874. 1891 var det i København saadan, at Murere, Tømrrere og Murerarbejdsmænd ved Landarbejde kun fik Kørepengene udover den almindelige Løn. Tapetsererne skulde have et Tillæg ifølge deres Overenskomst. Blikkenslagere og Skiferdækkere fik 15 pCt. mere for Landarbejde; Malerne fik 16 pCt. og Rejsen betalt, men kun Erstatning for Rejsetiden, hvis den varede mere end

⁹⁾ C. From Petersen: Statistik over Arbejdsforholdene i Tømrrerforbundets Afdelinger, Sept. 1896, K.B.

¹⁰⁾ Arbejdsmændenes Fagblad for Jylland og Fyn 15/7 1895.

¹¹⁾ Bogbinderiarbejdernes Fagblad 15/10 1897.

¹²⁾ J. Christiansen & J. S. Grove: Arbejdsmændenes Forbund i Nakskov 1895—1930, 12.

¹³⁾ Soc. 1/3 1874. — Soc.-Dem. 12/8 1876.

¼ Dag. En Række andre Fag skulde have fri Station og Rejsen betalt. Møllebyggerne kunde i Stedet for fri Station lønnes med 1.35 Kr. i Tillæg, Gelænder-snedkerne med 1.50 Kr., Smedene med 1.75 Kr., Ovnsætterne med 2.50 Kr. Gipsere og Stukkatører fik 20 Øre mere pr. Time og ligeledes Rejsen betalt. Ovnsætterne fik 50 Øre pr. Time foruden Kostpenge. 1892 afsluttede de københavnske Snedkere en særlig Overenskomst om Landpenge, hvorefter der skulde betales 50 Øre mere pr. Dag indtil Klampenborg og Glostrup; derudover skulde Rejsen betales, men iøvrigt intet Tillæg gives¹⁴). 1897 fik Smedene gennemført, at Vejpenge skulde betales, saa snart Arbejdsstedet laa mere end 1 km fjernet fra Værkstedet¹⁵). Det kan i denne Forbindelse tilføjes, at Tømrere og Malersvende i 90'erne vedtog, at en Svend ved Arbejde i en fremmed By skulde betales efter den Overenskomst, der var gældende der paa Stedet¹⁶).

Endnu var der flere Slags Arbejde, der betaltes med ekstra høj Løn. Sjældnere gjaldt dette Hjemmearbejdet. I Jernindustrien gjaldt det smudsigt Arbejde, især naar det foregik i Dampkedler eller i Skibe. Paa Helsingør Skibsværft varierede Smudspengene 1899 fra 4 til 10 Øre. Ogsaa Arbejde i særlig slemt Vejr blev stedvis betalt ekstra, saaledes paa Refshaleøen ifølge Overenskomst 1898. Ved den Overenskomst, som Slagteriarbejderne 1900 afsluttede med de samvirkende danske Andelsslagterier, fastsattes 15 Øre i Tillæg pr. Time ved Eksportslagtning. Fyrbøderne betingede sig 1898 særlig høj Ugeløn ved Dawson Gasværker og lignende sundhedsfarlige Indretninger. At der blev givet højere Løn for særlig fint Arbejde og til særlig dygtige Folk, er almindelig kendt; men det blev sjældent fastslaaet ved Overenskomst¹⁷).

I en Del Fag skaffede Arbejderne sig en særskilt, omend lavere Betaling for Ventetid under Akkordarbejde. Ventetiden fremkom oftest ved, at Materialet, som skulde behandles, ikke naaede frem til Arbejdspladsen i Tide. Særlig ved Opførelsen af Københavns Raadhus hændte dette ofte, og Murernes Voldgiftsret maatte her tage Affære¹⁸). I Tekstilfabrikkerne fremkom Ventetid ved de talrige Reparationer af Maskinerne. I Avistrykkerierne maatte Typograferne undertiden vente paa Maskinkript. Hos Skrædere og Skomagere maatte Svendene stedvis vente, til der kom Kunder og gjorde Bestillinger. Ventetiden kunde her blive lang. 1892 paastod Skomagersvendenes Fagblad, at der var en Mester, som holdt 10 Svende, men kun havde Arbejde til 3¹⁹). Intet Under at Arbejderne søgte at værne sig mod en saadan Behandling. Typograftarifferne lige fra 1873 og Skomagerreglementet af 1894 fastsatte derfor, at Arbejdsgiverne havde Pligt til at skaffe deres Folk fuld Beskæftigelse. Oftere krævede man dog Ventetiden betalt. 1883 strejkede Murersvendene hos en Mester, fordi han ikke vilde betale for Ventetid²⁰). Møbelsnedkernes Værkstedsreglementer bestemte stadig Betaling for Ventetid. Ved Aarhusnedkernes Overenskomst 1895 fastsattes endog fuld Løn derfor. Ogsaa Malerne fik Ventepenge. Tekstilfabrikanterne indrømmede i Løbet af 90'erne modstræbende nogen Godtgørelse, og 1899 vedtog deres For-

¹⁴) Fagblad for Snedkere Dec. 1891 (Ovnsættere), Marts 1892.

¹⁵) Jfr. I. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejder-Forbund 1888—1913, 148.

¹⁶) Soc.-Dem. 16/11 1892. — Fagtidende for Malere Dec. 1897. — Silkeborg Mureres Priskurant 1899 indeholder udtrykkelig Bestemmelse herom.

¹⁷) Dog Eks.: Modelarbejdernes Overenskomst hos Burmeister & Wain og Kbh. Maleroverenskomst 1898.

¹⁸) C. Lichts Kopibøger 20/6 1894, 11/6 1895, 28/6 1895 samt Skrivelse til Lavet Slutn. af Aug. 1895.

¹⁹) Skomagersvendenes Fagblad Febr. 1892.

²⁰) Soc.-Dem. 4/10 1883.

ening at give 25 Øre pr. Ventetime, dog kun 15 Øre, naar Arbejderne blev sendt hjem²¹). Forskellige Provinspriskuranter for Skomagere fastsatte 20—30 Øre pr. Ventetime²²). Isoleringsarbejderne betingede sig 1899 4 Kr. for Rejse- og Liggedage under udenbys Arbejde.

Endnu forekommer hist og her en særlig Lønsats for de Tilfælde, hvor Svendene holdt sig selv med Værktøj. Barbersvendene holdt sig selv med Knive²³). En Urmagersvend skulde helst skaffe sig alt sit Værktøj²⁴). Væverne i Randers maatte 1873 holde sig selv med Skytter²⁵). Murere og Tømrersvende havde forholdsvis store Udgifter til Værktøj. Ordentligt Tømrerværktøj kostede i 90'erne 2—300 Kr.²⁶). Det anføres iøvrigt, at Indførelsen af Akkord gav Anledning til, at Tømrerne anskaffede dyrere Værktøj, og at dette igen medførte bedre Arbejde²⁷). Malersvendene maatte ofte selv levere Spartel, Støvekost, Malerbøtter og Stige²⁸). Ogsaa Skotøjsarbejderne havde eget Værktøj²⁹), og Skomagervendene betalte jævnlig deres egne Sysager³⁰). Skrædersvendene i København og i en Del af Provinsbyerne leverede selv alt Sytilbehør, ogsaa naar de arbejdede paa Værksted³¹). Ved Leverancearbejder, som skulde udføres til ens Pris over hele Landet, blev der gjort 5 pCts Fradrag i Lønnen i de Byer, hvor Mestrene leverede Værksted og Sysager³²). Paa samme Vis bestemtes det 1898 hos Københavns Møbelsnedkere, at Mestrene skulde have 2 Øre pr. Time for at levere Værktøj og Høvlebænk³³).

At Arbejderne bestræbte sig for at faa Mestrene til at levere Værktøj og Hjælpemidler i saa stor Udstrækning som mulig, var rimeligt³⁴). Hos Skomagere kom Mestrene lidt efter lidt til at levere Værkstedspads og Sysager gratis. Af 420 københavnske Svende, der 1898 sad paa Mestrenes Værksted, betalte kun de 89 derfor; gennemsnitlig kostede det dem 49 Øre pr. Uge; men for Sytillægget betalte 189 Svende, og det kostede gennemsnitlig 68 Øre pr. Uge³⁵). Snedkerne var knap saa gunstigt stillet. I 1893 var der af 1296 Snedkersvende endnu 450, der stadig maatte stille baade Høvlebænk og Værktøj, og 142, der kun tillagde Værktøj³⁶). Af Modelsnedkerne havde 1897 de 11 ud af 33 egen Høvlebænk, de 42 ud af 81 eget Værktøj³⁷). Den Fremgangsmaade at lade

²¹) Foreningen af danske Tekstilfabrikanters Forhandlingsprotokol 1895—1901, ¹³/₁₂ 1898, ²⁰/₅ 1899.

²²) Skomagervendenes Fagblad Nov. 1897, Okt. 1898. — Assens Snedkeres Priskurant 1899.

²³) Socialisten ²³/₈ 1873. — Soc.-Dem. ²³/₅ 1874.

²⁴) Alb. Sterregaard: Urmagerens faglige Organisation 1899—1924, 22. — Jfr. Annonce i Tidsskrift for Uhrmagere Febr. 1898.

²⁵) Aalborg Stiftstidende ⁹/₉ 1873.

²⁶) Soc.-Dem. ⁸/₅ 1896. — Jfr. Th. Sørensen: Et Bidrag til Belysning af Kjøbstadarbejderes Vilkaar, 1880, 35.

²⁷) Cordt Trap: Arbejdslønnen i Kbh. 1898, udg. af Kbh. Kommunalbestyrelse, 1900, 66.

²⁸) Fagtidende for Malere Dec. 1896.

²⁹) Soc.-Dem. ¹⁷/₁₂ 1895.

³⁰) Schovelin 95. — Soc.-Dem. ⁹/₉ 1876. — Skomagervendenes Fagblad Maj 1891 (Horsens).

³¹) [Jens Nielsen m. fl.]: Skræddernes Fagforening af 1873, 1923, 83.

³²) V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 85.

³³) Tillægspunkter af ²³/₈ 1898, medtaget i Møbelsnedkernes Regulativ af 1899.

³⁴) Bestemmelser derom i Bødkernes Provinspriskurant siden 1892, i Kbh. Malerpriskurant 1898, hos Tagpaparbejdere s. A., Isoleringsarbejdere 1899.

³⁵) Skomagervendenes Fagblad Apr. 1898, Till.

³⁶) Statistik over Løn og Arbejdsforhold i Snedkerfaget i Byerne i Danmark for Aaret 1893, udg. af Snedkerforbundet i Danmark, 1896, 7.

³⁷) Snedkerforbundets Kvartalsberetninger Juli 1897.

Mestrene betale en Ekstraløn til dem, der selv holdt sig med Værktøj, kom lejlighedsvis i Brug hos Snedkerne. De københavnske Skibssnedkere fik 1897 et Par store Firmaer til at give 20 Øre mere derfor om Dagen³⁸⁾. Hos Fredericia Snedkere skulde der fra 1896 gives 1 Kr. maanedlig, ligesaa hos Silkeborg Snedkere fra 1899; hos Holbæk Snedkere skulde der fra 1898 gives 50 Øre mere maanedlig; i Odense bestemtes Tillægget samme Aar til ½ Øre mere pr. Time. Hos Burmeister & Wain blev det 1898 ordnet saaledes, at Selskabet skulde skaffe Værktøj til Skibs- og Modelsnedkere; men Skibstømmerne skulde vedblivende holde sig selv forsynet; deres Værktøj var særlig dyrt; indtil 1868 havde de paa Orlogsværftet faaet 1 Mk. i Godtgørelse derfor om Dagen, derefter fik de kun det halve³⁹⁾. Jord- og Betonarbejderne i København indgik 1899 paa et Kompromis, idet de lovede at møde med Skovl og Spade, medens Arbejdsgiverne skulde levere alt øvrigt Værktøj.

Der foregik ved Indførelsen af alle de nævnte særlige Lønsatser en stærk Differentiering i Lønberegningen. I Akkordpriskuranterne foregik en Udvikling, der bar i samme Retning, idet der ikke blot blev indsat Takster for helt nye Arbejder, men ogsaa blev indføjet Særbetaling for adskillige mindre Arbejder, der forhen blev udført uden særligt Vederlag. Navnlig ved Skræderiet, hvor der stadig blev flere Ekstraarbejder ved Syningen, steg Tallet paa særlig betalte Smaaarbejder. Lønregnskaberne blev i Tidens Løb mere og mere vidtløftige.

Lønklasser.

Endnu mere uoverskuelige blev Lønforholdene som Følge af de forskellige Former for Klassedeling, som Arbejderstyrken var underkastet. Indenfor hvert enkelt Fag beroede denne Klassedeling paa Arbejdernes Uddannelsestrin, Alder, Helbred og, hvis Faget beskæftigede Kvinder, tillige Køn. Indenfor enkelte af Fagene fandtes desuden særskilte Lønklasser efter Arbejdets Finhed, efter Sted o. s. v.

Det er tidligere omtalt, at ufaglærte gennemgaaende blev ringere lønnet end faglærte, og at Lærlinge i det højeste fik Kost og Logi og ellers kun et utilstrækkeligt Pengevederlag. I den første Tid efter Læretidens Udløb kom Svende ogsaa ofte til at arbejde for en ringere Løn end almindelig Svendebetaling. Mestrene hævdede, at Udlærlingene ikke var saa dygtige som fuldmodne Arbejdere, og selv om Arbejderne heri vilde se en Følge af, at Mestrene havde ydet en daarlig Lære, saa foretrak Fagforeningernes Forhandlere dog i mange Tilfælde, naar Overenskomst skulde sluttes, at svinge de unge Svendes Sag. De haabede, at det saa blev lettere at faa Mestrene til at gaa ind paa ordentlig høje Minimallønsatser. I Reglen var det kun det første Aar efter Læretiden, Ungsvendene blev undtaget fra de almindelige Lønsatser. Bestemmelser herom findes i de københavnske Snedkerregulativer lige fra 1883 og siden talrige andre Steder. Hos Aalborg Malere 1896 kom Undtagelsesperioden dog kun til at omfatte de første 3 Maaneder. I andre Tilfælde varede den, til Svenden var 18 eller 20 Aar¹⁾. Efter den mislykkede Murerstrejke i København 1890 skulde Ungsvendene baade have mindre Kostpengeudbetaling og mindre Part i Overskud end de øvrige Svende. Det sidste bortfaldt dog snart²⁾. I Reglen fastsattes der ikke,

³⁸⁾ C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 190.

³⁹⁾ Soc.-Dem. 20/7 1875.

1) Eks.: hos Nakskov Snedkere 1896: 18 Aar; hos Støberiarbejdsmænd i Kbh. 1898: 20 Aar.

2) Ch. Meyersahm m. fl.: Mursvendenes Understøttelses Forening [1880—1905], 34.

hvor meget billigere Ungsvendene maatte arbejde. Helsingør Blikkenslagere bestemte dog 1891, at de skulde have 2.25 Kr. om Dagen, medens den almindelige Løn var 3 Kr.; Murerne i samme By satte 1894 Daglønnen 1 Mk. lavere for de unge end for de øvrige Svende. For Guldarbejdere fastsattes 1898 i København, at der i det første, andet og tredje Aar efter Læretidens Slutning skulde betales henholdsvis 17, 19 og 21 Kr. ugentlig, og en tilsvarende Aftrapning blev indført for Elektropletarbejderne Aaret efter. Ligesom der blev fastsat lavere Løn for Lærlinge og Udlærlinge, blev der for Arbejdsmændene undertiden fastsat en Begynderløn for den første Tid i ny Virksomhed, indtil de blev øvet. Ifølge Savværksarbejdernes Overenskomst i København 1892 fik uøvede under 18 Aar, mens de lærte at betjene en Maskine, det første Aar 20 Øre, det andet 25 Øre i Timen, medens Lønnen ellers var 30—40 Øre. Paa Helsingørgades Sukkerhus skulde Arbejdsmændene ifølge Overenskomsten 1897 have 1½ Øre mere i Timen, naar de havde været der i 2 Aar. Kvindelige Bogbinderiarbejdere i København fik efter Overenskomsten 1896, naar de havde arbejdet 1 Aar ved Faget og var 16 Aar, 1½ Kr., men naar de havde arbejdet 2 Aar og var 17 Aar, 2 Kr. om Dagen.

Udover disse Lønstigninger i de ganske unge Aar fik Arbejderne i saa godt som ingen Fag Løntillæg med Alderen. Det blev paa dette Omraade, Arbejdstandens Vilkaar kom til at skille sig saa stærkt fra Embeds- og Bestillingsmændenes. Naar de ældste Arbejdere paa Københavns Gasværker 1894—98 fik 25 Øre mere pr. Dag, var det maaske netop, fordi de stod Bestillingsmændene nær. 1898 opstilledes bestemte Lønningsklasser for Kommunens Arbejdere³⁾. Tværtimod at støtte de ældre Arbejdere giver Overenskomsterne meget ofte den Regel, at gamle og svage Arbejdere ikke skal lønnes efter Aftalerne. De sidestilles almindeligvis med Ungsvendene det første Aar efter Læretidens Udløb. I enkelte Overenskomster henregnes ogsaa Invalider til dem, der kan lønnes under Overenskomsternes Takster, saaledes i Jernindustrien 1900. En lavere Løn for gamle og svage var ogsaa almindelig under patriarkalske Former; Fagforeningerne for deres Part gik vel ud fra, at Staten skulde tage sig af dem, men vilde ikke hindre dem i at virke med til deres eget Ophold. Lige saa lidt som for de unge fastsattes, hvor meget lavere Løn de maatte gaa for, og heller ikke angav man nogen Alder eller Svaghedsgrad, som berettigede Arbejdsgiverne til at se bort fra Taksterne. I nogle Murer- og Tømreroverenskomster fra Slutningen af 90'erne bestemtes dog, at mindre arbejdsdygtige kun maatte arbejde under Tariffen, naar et Udvalg af 2 Mestre og 2 Svende billigede det⁴⁾. Københavns Bygningssnedkeroverenskomst 1898 fastsatte, at Betingelsen for at gaa under Minimaltimelønnen var, at vedkommende ikke kunde opnaa denne ved Akkordarbejde. Som en Undtagelse kan det anføres, at Københavns Drejerpriskurant 1896 udtrykkelig fastslog, at ældre Arbejdere skulde have fuld Betaling.

Arbejdsledernes Løn anførtes kun sjældent i Overenskomsterne, fordi de kun undtagelsesvis var Medlemmer af Fagforeningerne. Fra 90'ernes sidste Aar haves dog enkelte Eksempler paa, at deres Løn nævnes. Paa Slotsmøllen i Kolding skulde Formænd 1897 have mindst 20 Kr. om Ugen, andre kun 15 Kr. Paa de forenede Bryggerier i København fastsattes 1899 en Løn af 105 Kr. pr. Maaned for dem, der ledede mindst 5 Mand. I Burmeister & Wains Overenskomst med

³⁾ Kbh. Gasværker 1857—1932, 237, 239, 240.

⁴⁾ Saaledes hos Faaborg Tømrere 1897 og Silkeborg Murere 1899.

Arbejds mændene 1898 hed det blot, at Sjakførere saavel som ogsaa Arbejds mænd skulde lønnes noget højere »efter den enkelte Mands Duelighed og Virksomhed«. Paa Refshaleøen fastsattes Kvartermændenes Løn ved særlig Overenskomst, og de deltog ikke i Akkorderne.

Kvindernes Løn var gennemgaaende meget lavere end Mændenes; men lige Løn med Mændene opnaaede de dog ved forskellige Overenskomster. De forskellige Klassers Lønforhold belyses af følgende Uddrag af Københavns officielle Statistik og af en Opgørelse for hele Landet fra 1897⁵⁾.

Gennemsnitsløn i København.

	1882	1892	1898
Dagløn: Mestersvende	4.32	4.74	5.39
Svende	3.04	3.32	3.84
Arbejds mænd	2.37	2.59	3.05
Kvinder	1.37	1.46	1.67
Lærlinge	0.87	0.91	0.94
Akkordugeløn: Svende	20.13	22.68	27.46
Kvinder	9.12	10.08	11.65

Gennemsnitsugeløn 1897.

	København	Købstæder	Landdistrikter	Hele Landet
Svende	22.82	19.12	16.62	19.33
Arbejds mænd	18.18	16.33	15.60	16.31
Lærlinge	5.03	4.04	3.48	3.95

Delingen i Lønklasser fortsattes med den tiltagende Specialisering, saaledes at hver enkelt Specialitet ofte fik sin Timeløn. Bageroverenskomsterne i København opstillede Lønsatser for Mestersvende, Liggere, Hølpere, Wienersvende, Knetere⁶⁾ og tillige for Enesvende. Hos Savværksarbejderne lønnedes der fra 1892 forskelligt for Pasningen af de forskellige Slags Maskiner. Paa Papirfabrikkerne var det saadan, at »Pladsen bestemmer Lønnen«, og naar en Arbejder blev beskæftiget midlertidigt uden for sin sædvanlige Plads, skulde han have Lønnen for den Plads, han indtog⁷⁾.

Fra tidligere Tid var i forskellige Fag bevaret den Skik at benytte Lønklasser, der delte Daglønssarbejderne efter Dygtighed. En saadan Deling var lige efter Arbejdsgivernes Hoved, naar de selv maatte bestemme, hvilken Lønklasse en Svend skulde tilhøre. Det er nævnt, at Skibstømrerne havde et Klassesystem af denne Slags. Endnu i 90'erne var de hos Burmeister & Wain delt i 6 Lønklasser; men fra 1890 begyndte Svendene at fremsætte Krav om Systemets Afskaffelse⁸⁾; og i Overenskomsten hos Burmeister & Wain 1898 nævnes det ikke; der fastsattes da blot en Minimalløn. Klassesdeling efter Duelighed findes ogsaa omtalt i Granithuggernes Priskurant i København 1890, og ifølge den offentlige Lønundersøgelse 1892 skelnedes der i Hovedstaden mellem 1. og 2. Klasses Møllersvende, og daarligere end disse 2 Klasser lønnedes endda de Møllersvende, der lige var kommet ind fra Landet. 3 Lønklasser fandtes paa Jernbanens Værk-

⁵⁾ Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 7, 1883, 49. — M. Rubin: Arbejds lønnen i Kbh. 1892, 1893, 7. — Cordt Trap: Arbejds lønnen i Kbh. 1898, 1900, XII-XIV. — Statistisk Tabelværk 4. Rk. VI, 2, 1900, 10, 15 og 16.

⁶⁾ Knetere var de Svende, der lagde Dej til fint Brød.

⁷⁾ Jfr. Lønningslister m. m. paa de forskellige [Papir-]Fabrikker, 1900, og Arbejds lønninger ved De forenede Papirfabrikker 1899 i K.B.

⁸⁾ Skibstømrernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1879—92, 19/10 1890. — Skibstømrernes Fagforening 1871—1921, 47.

steder⁹⁾, paa Cementfabrikken »Cimbria«¹⁰⁾ og vistnok ligeledes hos Gelænder-snedkerne i København indtil 1893, da de i Stedet fik oprettet en Deling i 2 Klasser¹¹⁾. Spredt rundt om i enkelte Virksomheder forekom Klassesdeling efter Duelighed ogsaa indenfor andre Fag. Der var i 80'erne en Muremester i Næstved, der delte sine Folk i 3 Klasser og lønnede dem henholdsvis med 2,85, 2,50 og 2 Kr. pr. Dag¹²⁾. Under Forhandlingerne om Overenskomster var det ikke sjældent, at Mestrene ønskede Løn fastsat efter Dygtighed; men der er kun eet Eksempel paa, at Arbejderne forlangte saadanne Lønklasser indført; det var hos Formerne 1876 under Kampen mod Akkordlønner¹³⁾.

Ogsaa til Akkordfagene strakte Klassesdelingen sig, idet der her blev opstillet Klasser efter Finheden i Arbejdets Udførelse. I Skomagerfaget var det Virksomhederne, der inddeltes. Ordningens Oprindelse er uklar. I 1874 foreslog Svendene en Deling i 3 Klasser¹⁴⁾. Lønforhøjelsen 1880 siges senere at have omfattet 1. og 2. Klasses Virksomheder, den 1884 gjaldt kun 1. Klasses Forretninger. Svendene fremsatte sidstnævnte Aar paany Krav om Deling i 3 Klasser, og dette Krav gentoges 10 Aar efter¹⁵⁾; men Resultatet 1894 blev, at man paa Voldgiftsrettens Forslag indførte 4 Klasser, idet man delte 2. Klasse i Grupperne A. og B. Af 800 Arbejdere var 1898 kun 92 beskæftiget i 1. Klasses Forretninger, men 168 i 2. Klasse A., 198 i 2. Klasse B. og 342 i 3. Klasse¹⁶⁾. I Odense havde Skomagernes Klassesdeling indtil 1893¹⁷⁾. I Ringkøbing havde man 3 Klasser, en for bestilt Arbejde, en for Butiksarbejde og en for Lagerforretninger; den sidste blev afskaffet 1898. Svendenes Kongres 1897 udtalte sig mod klassificerede Priskuranter; men ifølge Opgørelse 1899 fandtes Deling i 2 Klasser endnu i 5 Byer¹⁸⁾. En Klassesdeling svarende til Skomagernes opkom ogsaa i Tidens Løb hos Skræderne. Først drog man Skel mellem bestilt Arbejde og Lagerarbejde (Butiksarbejde); siden spores Forsøg paa at dele Svendene efter Dygtighed¹⁹⁾; men afgørende blev i Længden en Inddeling af Forretningerne efter deres Arbejdes Finhed, og den københavnske Priskurant af 1893 havde 3 Lønklasser, men saaledes, at 2. og 3. Klasse havde hver en A- og en B-Takst. Noget forskelligt herfra var Princippet i Kolding Skræderes Priskurant af 1890, idet den havde 3 Lønklasser efter Stoffets Pris²⁰⁾. Et tredje Fag, der havde Akkordarbejde klassesdelt, var Sadelmagerne, hvis Priskurant af September 1897 for Møbel- og Dekorationsarbejde omfattede 3 Klasser.

Endnu en Form for Klassesdeling blev det nødvendigt at opstille, da Landsoverenskomsterne kom frem. At indføre ens Løn over hele Landet vilde blive altfor stor Begunstigelse for dem, der boede i smaa, billige Byer, og Provijsaftalerne begyndte derfor at opstille Lønklasser for de forskellige Byer. Foregangsmænd i saa Henseende blev Typograferne, hvis Overenskomst 1898 op-

⁹⁾ Soc.-Dem. 11/3 1890. — Af Statsbanesmedenes Historie 1901—26, 40.

¹⁰⁾ Priskurant for Arbejdsydelser paa Portland-Cement-Fabrikken »Cimbria« [u. A.].

¹¹⁾ Soc.-Dem. 28/9 1893.

¹²⁾ Chr. Christensen: Centralforeningen for Murer- og Tømrermestre i Østifterne 1891—1916, 6.

¹³⁾ Folkets Avis 25/5 1876.

¹⁴⁾ Socialisten 28/1 1874. — Kbh. Skomagerlavs Amtsprotokol 1822—79, 27/4 1874.

¹⁵⁾ Skomagervendenes Fagblad Apr. 1898, Tillæg. — Avisen 20/4 1894.

¹⁶⁾ Skomagervendenes Fagblad Nov. 1898.

¹⁷⁾ Smst. 30/6 1893. — Arbejdernes Fællesforening i Odense 1885—1910, 10-11.

¹⁸⁾ Skomagervendenes Fagblad Maj og Okt. 1898, Maj 1899.

¹⁹⁾ Soc.-Dem. 25/9 1874 og 20/7 1877.

²⁰⁾ Skrædernes Fagforening i Kolding 1886—1926, 4.

stillede 8 Klasser, saaledes at f. Eks. Aarhus kom i 2. Klasse, Holbæk i 6. Klasse²¹).

Med Undtagelse af disse sidste Former for Deling i Lønklasser gælder det, at Delingen maatte vække Modstand hos mange Arbejdere; men kun i enkelte Fag lykkedes det at faa Lønklasserne afskaffet, og Arbejderne fandt sig ofte til Rette med dem, ligesom de gjorde med Akkord og med højere Løn for de dygtigere.

Medhjælp.

Naar Arbejderne lønnedes med Akkord blev det jævnlig nødvendigt at optrække Grænserne for, hvad Arbejde de selv skulde yde, og hvad Arbejdsgiverne skulde skaffe dem Medhjælp til. Bl. a. blev saadan Medhjælp brugt til at bringe Materiale til Arbejdspladserne eller transportere Værktøj. I større Fabrikker og paa Byggepladserne gjaldt det for Arbejderne at faa alt leveret saa nær som mulig til det Sted, hvor det skulde bruges, og Regler herfor findes jævnlig optaget i Overenskomsterne. Endnu paa Københavns Dampkorkvarefabrik 1894 bestemtes det, at ekstra Arbejde, Indbæring af Korktræ o. s. v. var iberegnet i den anførte Løn; men ellers gik Udviklingen i den Retning, at Hjælpemandskab fandt mere og mere Anvendelse, og paa Fabrikkerne blev Transporten af Materialet til Arbejdspladsen efterhaanden et særligt Led i Arbejdsdelingen, udført af dertil bestemt Personale. Efter en Skotøjsarbejderstrejke i Odense 1898 skulde der saaledes antages en Mand mere til dette Arbejde, for at der ikke skulde opstaa Ventetid for de øvrige Arbejdere²²). I Modelsnedkernes Overenskomst med Helsingør Skibsværft og i Isoleringsarbejdernes Overenskomst 1899 hed det, at alle Materialer skulde leveres, hvor de skulde bruges, og selv i Jord- og Betonarbejdernes Aftaler samme Aar bestemtes det, at Materiale til Akkordarbejde ikke maatte leveres mere end 50 Alen fra Brugsstedet. Ved Bygningssnedkeroverenskomsten i København 1896 blev Svendene udtrykkelig fri for at aflæssé de Materialer, der ankom til Byggepladserne. 1898 fik de fastsat, at Materialerne skulde leveres ved den Opgang, hvor de skulde bruges; men selve Transporten skulde nu foretages af en Svend, og straks efter Aflæsningen skulde de Svende, for hvem Materialerne var bestemt, bringe dem op til det Sted i Bygningen, hvor de skulde opstilles. Naar Talen var om Haandarbejde, skulde ogsaa selve Aflæsningen foretages af dem, der skulde besørge Opstillingen. Mestrene lod aabenbart Transporten foretage af Arbejdsmænd, der ikke tog varsomt nok fat. Ligesaa skulde ifølge Glarmestrenes Overenskomst 1897 Svendene hjælpe ved Glassets Aflæsning, selv besørge Opbæringen deraf og være ansvarlig for det.

For de Svende, der holdt sig selv med Værktøj, gjaldt det at faa det transporteret paa Mestrenes Bekostning. 1874 vedtog Københavns Bygningssnedkere paa en Generalforsamling, at Mestrene skulde hente deres Høvlebænk, naar de antog dem, og siden bringe den fra Byggeplads til Byggeplads²³). Denne Mestrenes Transport var dog gaaet af Mode i 80'erne; men 1892 blev den igen anerkendt for Landarbejdets Vedkommende²⁴) og 1898 tillige for Arbejdet indenfor Bygrænsen.

²¹) Dansk Typograf-Forbund, Aarhus Afdeling 1880—1930, 21. — Alfr. Hansen: Holbæk-Typografernes Organisation 1881—1916, 11.

¹) Skomagervendenes Fagblad Jan. 1889.

²) C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 68.

³) Fagblad for Snedkere Juli 1884 og Marts 1892.

Det var især Byggefagene, der havde Brug for Bestemmelser om Medhjælp, saaledes ogsaa ved Opstilling af Stilladser. Københavns Murerpriskurant 1883 fastsætter, at til Stilladsernes Udførelse leveres fornøden Hjælp til Arbejdsfolk. Denne Regel genfindes ogsaa senere; men Svendene var aabenbart tilbøjelige til at vælte hele Arbejdet over paa Arbejds mændene, for 1899 tilføjes, at Stilladsarbejde i intet Tilfælde maa udføres af Arbejds mænd alene. Priskuranternes Takster blev beregnet, saa de ogsaa omfattede Svendenes Stilladsarbejde. I Provinsen var det stedvis saadan, at Murersvendene selv lønnede Arbejdsfolkene, saaledes ifølge Herning Murerpriskurant 1894. Det maa ogsaa være herpaa, der er tænkt, naar det i Randers Murerpriskurant 1890 hedder, at Priserne gælder vel udført Arbejde »med det dertil fornødne Stillads og Arbejds kraft.« Bistand ved Arbejdet foreskrives foruden hos Murerne ogsaa hos Stenhuggerne, der ved deres københavnske Priskurant 1890 sikrede sig Hjælp paa Mestrenes Bekostning til at bakke store Sten. Stukkatorerne drev det i Begyndelsen af 80'erne til at holde Drengene for egen Regning, noget der fører Tanken hen paa det i næste Afsnit omtalte Udbyttersystem; men 1884 vedtog de en Resolution derimod⁴⁾, og i deres Priskurant af 1897 hed det, at de skulde have Medhjælp betalt af Mestrene.

Et Medhjælperproblem dannede ogsaa Lærlingene. Naar Svendene var akkordlønnede, vilde de nødige spilde Tid paa at undervise Læredrengene. Paa den anden Side lod Mestrene ikke gerne Akkordsvendene gratis drage Fordel af Lærlingenes Medhjælp. Hvis Lærlinge deltog i Fællesakkord med Svende, forlangte Mestrene helst en Del af Udbyttet til dem. Efter en Malerstrejke i Odense 1890 fastsattes en særlig Løntarif for Lærlingenes Arbejds kraft, naar de deltog i en saadan Akkord⁵⁾. I Københavns Skomagerreglement af 1894 fritoges Svendene for Pligt til at undervise Lærlingene uden særlig Godtgørelse. I Tekstilindustriens Overenskomst af 1898 bestemtes det, at en Væver, der havde tillært en Elev, saa han kunde arbejde paa egen Haand, skulde have 25 pCt. af Elevens Fortjeneste de første 8 Arbejdsuger. Fabrikanterne skulde bestemme Læretidens Varighed og udstede Lærebrev.

Udbyttersystem.

En særlig Form for Medhjælp ved Arbejdet og et grelt Udtryk for den moderne forretningsmæssige Indstilling i Arbejdsforhold udgjorde Udbyttersystemet (Sweating system). Den Mellemand, der efter dette System blev skudt ind mellem Arbejder og Arbejdsgiver, maatte i ganske særlig Grad være interesseret i at faa Arbejdet udført til laveste Pris, saa der kunde blive en god Fortjeneste til ham selv. I de menige Arbejders Interesse maatte Fagforeningerne derfor føle sig forpligtet til at modarbejde Systemet, og paa den skandinaviske Fagkongres i Oslo 1890 vedtoges en Resolution derimod¹⁾.

Det var kun i et Faatal af Fag, det havde nogen Udbredelse. Lettest lod det sig indføre i Forbindelse med Hjemmearbejde. Værst udviklede det sig i Skræderfaget, hvor mange Hjemmearbejdere indrettede deres Hjem som Systue med talrige Medhjælpere. I 1889 ekskluderede Aarhus Skræderforening et Medlem, der havde gjort sig bemærket ved at lade Kvinder — til Dels prostituerede —

4) F. Rasmussen: Stukkatorernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum [1909], 12.

5) Fagtidende for Malere Maj 1890.

1) Soc.-Dem. 19/8 1890.

arbejde for sig til 2—6 Kr. om Ugen²⁾). Gennemgaaende Enighed om Afskaffelsen af Systemet var der dog langt fra blandt Svendene. Paa en Skræderkongres 1891 drev man det kun til at vedtage, at Svende, der behøvede kvindeligt Medhjælp, skulde antage organiserede³⁾. De Svende, der selv optraadte som Udbyttere, holdt igen, saaledes under Skræderstrejken i København 1897⁴⁾. Udbytteriet vedblev i Faget mange Aar efter.

I de øvrige Hjemmearbejdsfag blev det derimod holdt nede. Det var paa Vej frem i Væveriet, men blev her standset ved Erhvervets Overgang til Fabriksdrift. I 70'erne var det saadan, at Mellemmændene i Tekstilindustrien, de saakaldte Kommissionærer, kunde blive meget rige Folk. Medhjælperne samlede ikke her hos Mellemmændene, men forblev hver paa sin Bopæl og fik Raavarerne bragt og Produktet afhentet. Den enkelte Kommissionær kunde saaledes have et meget stort Antal Medhjælpere⁵⁾. I visse Tilfælde fandtes dog ogsaa Væversvende, der udlejede Væv, Stoleplads og Arbejde til deres Kolleger⁶⁾. I Tobaksindustrien bremsedes Udbytteriet, efter at Tobaksarbejdernes Kongres 1888 forbød Forbundsmedlemmer at antage saavel Mænd som Kvinder til Medhjælp⁷⁾.

Ogsaa udenfor Hjemmearbejdets Omraade forekom en Del Udbygning, saaledes hos Malerne i 80'erne og 90'erne. Det var navnlig Specialisterne i Aare- og Dekorationsarbejde, der benyttede sig deraf⁸⁾; men 1897 vedtog den københavnske Fagforening Forbud mod, at Medlemmerne paatog sig Arbejde under andre Forudsætninger end Arbejdslønnens ligelige Fordeling i Forhold til den af hver enkelt Arbejder anvendte Tid⁹⁾. Hist og her var der Fabrikker, som tillod Systemets Anvendelse. Paa Hvidemølle i Randers sluttede Ledelsen i 70'erne Akkord med en enkelt Mand, en saakaldt »Partifører«, om Arbejdet paa en hel Jernbanevogn, og han antog saa sine Medhjælpere paa Dagløn¹⁰⁾. Visse Hattefabrikker gav en enkelt Mand hele Arbejdet i Entreprise, og saa kunde han selv affinde sig med Kollegerne¹¹⁾. I Sukkervare- og Chokoladeindustrien florerede Mellemmestrene, indtil en Fagforeningskongres 1897 vedtog Resolution imod dem; i Provinsen blev de derefter fjernet temmelig hurtigt. Ved en Overenskomst i Horsens 1899 besluttedes saaledes, at de skulde være væk inden 1/4 1900¹²⁾. Til en vis Grad gav Fagbevægelsens Modstand saaledes Resultater. I denne Forbindelse kan det dog nævnes, at Anlægsarbejdernes Forsøg paa at stemple Entreprenørerne som Udbyttere og derefter skubbe dem til Side ganske slog fejl. Arbejdsmandenes Forbund i København forsøgte 1888 at oprette et Arbejdsanvisningskontor med det Formaal at afsætte Arbejdskraften direkte til Bygge- og Anlægsautoriteterne¹³⁾; men der foreligger intet om, at de opnaede noget derved. Hvor Mellemmændene var udstyret med overlegen teknisk og forretningsmæssig Kyndighed, formaadede de menige Arbejdere ikke at komme dem til Livs.

²⁾ Demokraten 27/7, 28/7 1889.

³⁾ Soc.-Dem. 21/8 1891.

⁴⁾ Skomagersvendenes Fagblad Okt. 1899. — H. L. Bisgaard i Vor Tid, 1899, 286.

⁵⁾ Jfr. Socialisten 1/8 1873.

⁶⁾ [J. J. Møller & Carl Larsen:] Tekstilarbejdernes Fagforening 1873—1923, 320.

⁷⁾ Soc.-Dem. 22/8 1888; jfr. smst 3/9 1897.

⁸⁾ C. M. Loldrup: Malernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1906, 8, 61.

⁹⁾ Fagtidende for Malere Marts 1897.

¹⁰⁾ Aarhus Amtstidende 16/5 1873.

¹¹⁾ Th. Sundby m. fl.: Dansk Hatte- og Bundtmagerforbund 1901—26, 77.

¹²⁾ Soc.-Dem. 10/9 1897. — [P. Rasmussen m. fl.]: Sukkervare-, Chokolade- og Bisquitarbejdernes Forbund i Danmark, 25 Aars Virksomhed, 1921, 3 og 6.

¹³⁾ Soc.-Dem. 27/4 1888.

Lønsatsernes Overholdelse.

Faktisk foreligger der forskellige Efterretninger om, at Arbejdsgiverne gjorde Brud paa Overenskomsterne¹⁾. Der tænkes ikke i denne Forbindelse paa, hvad der foregik i Perioderne omkring 1878 og 1886. I den første af disse Perioder var Overenskomsterne i det store og hele sat ud af Spillet, i den anden var det kun de stærkt organiserede Fag, der undgik Overgreb. Talen er her om Tiden efter 1888. For Provinsen er Oplysningerne om Overtrædelser temmelig faa²⁾, saa der kan ikke slutes stort af dem. For København kan derimod erindres om de Vanskeligheder, der opstod omkring Bødkerpriskuranten af 1884, Malerpriskuranten af 1887 og de forskellige Snedkeroverenskomster. Ligesaa om den ringe Betydning, Skrædernes Lagerpriskurant en Tid lang havde. Videre klagedes der 1890 blandt Typograferne³⁾, og forskellige Skomagermestre søgte at sno sig uden om Skomagerfagets Overenskomst af 1894⁴⁾; det kneb for Bagersvendene at hævde deres Regulativer i 90'ernes sidste Aar⁵⁾, og Barberregulativet 1898 blev ikke respekteret overalt⁶⁾. Endelig kan det anføres, at Jernfabrikanterne lejlighedsvis søgte at omgaa Septemberforliget af 1897⁷⁾.

Det gælder imidlertid om flere af disse Overenskomster, at de var de første omfattende Aftaler indenfor deres Fag, saaledes at man tør sige, at det drejede sig om Begyndervanskeligheder. Hos Bødkerne og Snedkerne forklares Vanskelighederne af Maskinernes Fremtrængen og af Tilbagegangen i Brug af Trægenstande. Hos Typograferne og Skomagerne foregik Overtrædelserne kun i begrænset Udstrækning. Mærkeligt forekommer Malernes usikre Overenskomstforhold, maaske forklarlige ved Forestillingen om Fagets Forbindelse med de frie Kunster og ved, at Fagets Arbejde i saa stor Udstrækning udførtes sæsonvis.

Selv om der kan anføres adskillige Eksempler paa mangelfuld Overholdelse, saa er der dog Grund til at tro, at Overenskomsternes Lønsatser som Regel blev rigtig godt overholdt, naar lige undtages de allerførste Aar, efter at et Fag havde faaet sine Forhold ordnet ved Aftaler mellem Arbejdere og Arbejdsgivere. Til Støtte for denne Opfattelse fremhæves, at Overtrædelser i en Række Tilfælde omgaaende blev mødt med Strejke, hvorefter Arbejdsgiverne fandt det raadeligst at give Køb⁸⁾. Solidaritetens Aand var, saa vidt man kan se, meget levende i Arbejderklassen, saadan at uefterrettelige Elementer næppe fik Lov at dø i Synden. Dette gjaldt overfor Arbejdere saa godt som overfor Arbejdsgivere.

1) Det solideste Kildemateriale, som kunde belyse dette Emne, nemlig Lønningsbøgerne, svigter i det store og hele. Naar en Lønningsbog ud for visse Arbejders Navne anfører Lønninger, der ligger under Overenskomsternes, kan de paagældende være Lærlinge, Ud-lærlinge, gamle eller maaske uorganiserede. Det ses ikke, hvilken Lønklasse en Arbejder tilhører. Hvor Talen er om Akkord, kræver det megen faglig Indsigt at udrede Ugesedlers eller Akkordbøgers Enkeltheder. Iøvrigt er det ikke lykkedes at opspore et brugeligt Eks-emplar af de sidstnævnte Kilder. Detaillerede Akkordopgørelser findes i Frederiksberg Jernstøberis Lønningsbøger; men de vedtagne Akkordpriser, som var gældende i Virksomheden kendes ikke.

2) Eks.: Skandinavisk Bødker & Tunnbinderiarbejtere-Tidende Marts og Apr. 1894, Juli 1895; V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 122.

3) Typ.-Tid. 17/1 1890; jfr. Opraab smst. 31/1 1890.

4) Skomagersvendenes Fagblad Jan. og Dec. 1896.

5) E. Hartmann: 25 Aars Organisationsarbejde bl. kbh.ske Bagersvende, 1908, 63.

6) H. M. Christensen: Danske Barber & Frisørsvendenes Organisationshistorie, 1922, 213-16.

7) Formernes Fagblad 12/10 1899.

8) Eks.: Fagblad for Snedkere Apr., Maj og Juli 1891. — Soc.-Dem. 10/8 1891 (Snedkere), 10/3, 18/3, 20/7, 30/8 1894 (Tømrere), 18/8 1894 (Snedkere), 20/11 1894 (Skrædere); Dansk Bogtrykker-Tidende Aug. 1896; Skomagersvendenes Fagblad Dec. 1897.

Nogle Bygningsnedkervende, der havde arbejdet under Priskuranten, kom til at aflevere 15 pCt. af det fortjente til Fagforeningen, og deres Mester maatte indgaa paa de strengeste Fredsvilkaar, betale en Slags Bøde til Foreningens arbejdsløse, stille Kaution og forpligte sig til højere ugentlig Udbetaling⁹⁾. Med Udsigt til en lignende Behandling ønskede ordentlige Mestere ikke mere at være Underbydere. Da Arkitekt M. Nyrop 1894 spurgte Murermester Licht ud om Mulighederne for at sætte Lønnen ned, svarede Licht: »Svendenes Organisation er saa kraftig, at man intet kan opnaa i den antydede Retning, selv om der kun er lidt Arbejde, ja selv om der hersker Arbejdsløshed. Hvis Priserne er opskruede, vil det kun ved faglig, men altid langvarig Forhandling være muligt at faa dem nedsat«¹⁰⁾.

At Mestrene tilsvindlede sig noget større ved svigagtige Akkordberegninger er ikke meget sandsynligt. Baade den almindelige Folkeoplysning og Fagforeningernes begyndende Kontrol stod som en Hindring derfor. De fleste af Arbejderne var sikkert heller ikke tilbøjelige dertil. Mændene af den gamle Skole ønskede gerne at staa som hæderlige Mennesker, og en Afsløring af svigagtige Transaktioner kunde svække deres Firma alt for meget.

Selv om man tør regne med, at Overenskomsterne som Hovedregel blev overholdt efter deres Ordlyd, maa man ikke glemme, at mange Veje stod aabne for Mestrene til at søge Fordele til Gengæld for de Indrømmelser, de havde gjort paa Papiret. Alle Slags Ekstraydelser og Spor af patriarkalsk Velvilje kunde bringes til Ophør. Nogle kunde afskediges den Del af Aaret, da der var mindst at bestille. Kvinder eller ufaglærte kunde antages i større Udstrækning. Eller Lønforhøjelserne fremskyndede Anskaffelsen af Maskiner¹¹⁾. Efter at Stenhuggerne fik Overenskomst i København, blev Mestrene mere tilbøjelige til at bestille Arbejdet færdigt paa Bornholm¹²⁾. Efter Overenskomsten af 1896 ophørte Københavns Bagermestre ganske at levere Svendene renvaskede Lærredsklædninger hver Lørdag og lod dem gaa i deres egne ikke altid propre Klæder¹³⁾. Hos Barbererne indskrænkede man ligefrem Svendeholdet¹⁴⁾. Først og sidst kunde Mestrene gribe til Antagelsen af en Mængde Lærlinge¹⁵⁾, som de først udnyttede i Læretiden, og som siden kunde øge Udbudet af Arbejdskraft, saa Lønnen efter Økonomiens Grundsætninger kunde falde. Den større eller mindre Udnyttelse af alle disse Muligheder gør det umuligt at foretage en nøjere Beregning af den Stigning i Reallønnens Niveau, som Fagforeningsbevægelsen fremkaldte.

⁹⁾ Fagblad for Snedkere Maj 1890.

¹⁰⁾ C. Lichts Kopibøger 17/11 1894.

¹¹⁾ Jfr. M. Rubin: Arbejdslønnen i Kbh. 1892, 1893, 10 og 19; Ny Bogtrykker-Tidende Febr. 1896; Skomagervendenes Fagblad Jan. 1897; Dansk Bogtrykker-Tidende Nov. 1899; C. M. Loldrup: Malernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1906, 40.

¹²⁾ Stenarbejderen 1897, Nr. 2.

¹³⁾ Dansk Bager- og Konditor-Tidende 10/2 1897.

¹⁴⁾ Danmarks Barber & Frisør Foreningers Journal 15/10 1898.

¹⁵⁾ Klager herover: Hustømreernes Fagblad 1/2 1884; Kbh. Tømmerlavs Diverse Dokumenter 1831—88, 15/9 1887; Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Dokumenter 1849—91, 10/12 1887; Soc.-Dem. 14/6 1889 (N. F. Larsen & Sønner); Fagblad for Snedkere Febr. 1891; Fagtidende for Malere Aug. 1898.

SEPTEMBERFORLIGET 1899

Lockouten.

Blandt de Spørgsmaal, der knytter sig til den store Lockout 1899, er et af de vigtigste Problemet om Lockoutens Nødvendighed¹). Det staar fast, at Arbejdsgiverne allerede flere Aar i Forvejen tænkte sig Muligheden af en Lockout over hele Linjen. Formanden for Arbejdsgiverforeningen N. Andersen udtalte det overfor Tekstilfabrikanterne allerede 1896 og fandt da Tilslutning hos en af de ledende Jernfabrikanter i København, Helweg²). Jernfabrikanternes Formand i Provinsen Jens Lange oplyste under selve Striden, at hans Forening stadig havde regnet med Muligheden af en Storlockout³). Bagefter udtalte en Arbejdsgiver, at enhver vidste jo, at Lockouten havde været under Opsejling i flere Aar⁴). Lejlighedsvis var Generallockouten ogsaa blevet drøftet i Arbejderpressen⁵). Naar Arbejdsgiverne saaledes var indstillet paa at føre en Krig, som de selv skulde erklære, kan det kun udlægges saadan, at de ventede paa Lejlighed til at lade den bryde ud, og herfra er der ikke langt til at slutte, at de vilde Krigen.

At dette er rigtigt, bekræftes af en Konflikt ved Aktieselskabet Titan i Januar 1899. Under Forhandlingerne om dens Bilæggelse truede Arbejdsgiverne med Storlockout. Varsel derom blev allerede udstedt, og Lockoutens Ikrafttræden hindredes kun ved, at et Forlig meget hurtig blev tilvejebragt⁶); men dette Forlig vakte en Storm af Modstand hos Jernindustriens Arbejdsgivere, og der fulgte siden et alvorligt Opgør i Arbejdsgiverforeningen⁷). Her sejrede rigtignok den mere besindige N. Andersen; men som anført var heller ikke han fremmed for

¹) Lockoutens Historie er behandlet af Fr. Skrubbeltrang i Sociale Studier i dansk Historie efter 1857, red. af P. Engelstoft & H. Jensen (Studier, udg. af Institutet for Historie og Samfundsøkonomi I), 1930, 169-91. — Angaaende Kilderne til Beretningen om Lockoutens Begivenheder henvises hertil; iøvrigt kan Konflikten Dag for Dag følges i de fleste større Aviser. — Problemet om Lockoutens Nødvendighed drøftes af H. L. Bisgaard i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1899, 509-21, af H. Westergaard smst. 1900, 1-20, og af Gustav Philipsen i Tilskueren 1899, 610-12.

²) Forhandlingsprotokol for Foreningen af danske Tekstilfabrikanter 1895—1901, 9/3 1896.

³) Søren Christensen: Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Provinsen 1895—1930, 71.

⁴) Nationaløkonomisk Tidsskrift 1900, 15.

⁵) Eks.: Soc.-Dem. 8/8, 11/8, 18/8 1897, jfr. 17/6 1899.

⁶) Soc.-Dem. 7/1, 12/1, 26/1 1899. — Formernes Fagblad 23/1, 28/2 1899.

⁷) S. C. H[auberg]: De første 19 Aar indenfor Foreningen af Fabrikanter i Jærindustrien i Kbh., tr. som Manuskript 1904, 105-12. — S. Agerholm & A. Vigen: Arbejdsgiverforeningen 1896—1921, 40-44.

Tanken om Lockout. Alle Steder fandtes henimod 1899 i Arbejdsgiverkredse en stærk Irritation. I Jernindustrien samlede Bitterheden sig til Dels mod Smede- og Maskinarbejderforbundets Formand, som man fandt for paagaende og ubehersket⁸⁾. Paa nogle af Jernstøberierne førte Irritationen til, at man skiftede Folk i eet Væk og ikke kunde faa dem dygtige nok⁹⁾. Paa Byggepladserne klagede man over, at Fagforeningsmedlemmerne optraadte truende overfor uorganiserede Kuske¹⁰⁾. Paa mange Maader opæggedes Kamplysten.

Som Aarsag til Utilfredsheden angav Arbejdsgiverne baade straks og siden, at de maatte værne deres Ret til at lede og fordele Arbejdet og til at lade det udføre af, hvem de vilde. Situationen var efter deres Mening utaalelig¹¹⁾. Dette fører ind til Kærnen af Arbejdsforholdene, til Spørgsmaalet om, hvem der skulde have Magten i det daglige paa Arbejdspladserne. Var det nu Arbejdsgivernes Hensigt at generhverve hele det patriarkalske Enestyre og knuse Fagforeningerne, eller skulde man forstaa »lede og fordele Arbejdet« i snævrere Forstand, saaledes at Arbejderne stadig beholdt en vis Medbestemmelsesret, f. Eks. ved Fastsættelsen af Lønnen. Fra Fagforeningsside er paastaaet, at Lockouten tilsigtede Udryddelse af Fagforeningerne saavel som af Socialdemokratiets politiske Organisationer, kort sagt, at den var af storpolitisk Karakter¹²⁾. Dette er ogsaa blevet hævdet om Lockouterne 1885, 1889 og 1897 og i alle tre Tilfælde med nogen Ret. Ved den første af disse tre Konflikter blev det nødvendigt at indsatte en Anerkendelse af Fagforeningsretten i den Overenskomst, der dannede Afslutningen paa Striden. Under den anden indrømmede Snedkernes Oldermann, at man var blevet træt af Forhandlingskævet. Den tredje drejede sig, om Arbejderne skulde have nogensomhelst Indflydelse paa Værkstedtsreglementerne, og Septemberforliget af 1897 viste tydelig nok i sine Bestemmelser, at Arbejdsgiverne havde tabt og maatte indrette sig paa Forhandlingsystemet, der sikredes ved Nedsættelse af en faglig Voldgiftsret. Ved at gaa ind paa Oprettelsen af Fællesudvalget af 28/4 1898 viste selve Arbejdsgiverforeningen en Tilbøjelighed til at betrede Forhandlingens Vej; men det voldte dengang store Vanskeligheder at komme saa vidt.

I Foraaret 1899 stod Arbejdsgiverforeningens Medlemmer vistnok delt mellem to Opfattelser¹³⁾. Flertallet af Foreningens Ledere hyldede efter alt at dømme det moderate Standpunkt, idet de ønskede en Arbejderorganisation at forhandle med og ikke tænkte paa at aflive Fagforeningerne; Kampens Formaal var i deres Øjne at sikre Arbejdsgiverforeningens egen Ligeberettigelse overfor de samvirkende Fagforbund paa et Tidspunkt, hvor disse var paa gode Veje til at faa Overmagten. Der skulde føres en defensiv Krig, inden Fagbevægelsen blev for stærk¹⁴⁾.

I en afgørende Kamp om Magten er det imidlertid svært at drage Grænsen saadan, at begge Parter bagefter er lige stærke. Arbejdsgiverne opstillede under

⁸⁾ Dansk Smede- og Maskinarbejder Forbund til Bestyrelsen for Arbejdsgiverforeningen af 1896 og Udvalget af de samvirkende Fagforeninger, 1897, K.B. (Helwegs Udtalelser).

⁹⁾ Formernes Fagblad 28/3 1899.

¹⁰⁾ Tidende for Vognmænd og Entreprenører 14/1 1899.

¹¹⁾ Jfr. S. Agerholm & A. Vigen: Arbejdsgiverforeningen 1896—1921, 67-68.

¹²⁾ Eks.: P. Knudsens Udtalelse: Soc.-Dem. 14/2 1900.

¹³⁾ Jfr. om den forskellige Indstilling hos Storfabrikanterne, hos de kbh.ske Bygmestre og hos Provinsens Haandværksmestre i Tilskueren 1899, 107-10.

¹⁴⁾ Jfr. Fremstillingen i S. Agerholm & A. Vigen: Arbejdsgiverforeningen 1896—1921.

selve Kampen Krav, hvis fuldstændige Opfyldelse vilde have givet dem Overvægt, og de stod meget stejlt paa disse Krav. For Fagforeningerne maatte den Tanke melde sig, at hvis deres Magt svandt ind, vilde det hurtig komme til at dreje sig om deres Liv, og til syvende og sidst var det derfor ikke uberettiget, naar de straks ved Lockoutens Udbrud følte deres Eksistens truet, ogsaa selv om Arbejdsgiverne ikke direkte opstillede deres Tilintetgørelse som Kampens Maal.

Hvorvidt den Fremfærd fra Arbejdernes Side, som Arbejdsgiverne beklagede sig over, virkelig var af den Karakter, at den berettigede til en saa drastisk Foranstaltning som en Storlockout, er ikke saa let at afgøre for Eftertiden. Har. Westergaard bebrejdede bagefter Arbejdsgiverne, at de ikke havde bevist overfor Offentligheden, at det var nødvendigt at tage saa haardt fat. Han hævdede, at de gik til at erklære Lockouten uden først at forsøge ad Forhandlingens Vej at opnaa Forhold, der bedre tilfredsstillede dem. Arbejdsgiverne svarede hertil, at Overgrebene fortonede sig saadan i forskelligartede Enkelttilfælde, at et samlet Bevis for Arbejdernes Hensynsløshed ikke kunde føres¹⁵⁾.

Den reelle Baggrund for Arbejdernes paagaende Opførsel var, at man i 1899 befandt sig i en Højkonjunktur, og der var Mangel paa Arbejdere¹⁶⁾. Fagforeningerne havde derfor haft Held med en stor Mængde Lønbevægelser, og deres Medlemmer havde faaet et Indtryk af deres eget Værd. Det er ikke usandsynligt, at nogle af dem tabte Balancen og troede, de straks kunde bestemme det hele. En meget haandfast Opræden maatte derfor blive en Nødvendighed fra Arbejdsgivernes Side.

Naar man holder sig for Øje, hvor opsat Arbejdsgiverne var paa at faa Lockouten, er der ingen Grund til at se den som foraarsaget af den Konflikt i Snedkerfaget, der blev Paaskud til at lade den træde i Kraft. Denne Konflikt begyndte som en Strejke af Snedkersvende i 7 jyske Byer (Kolding, Fredericia, Horsens, Aalborg, Silkeborg, Hjørring, Thisted) $\frac{1}{4}$ 1899. Forhandlingerne om Bilæggelsen heraf kom til at foregaa under Medvirkning ikke blot af Fagets egne Hovedorganisationer, men ogsaa af De samvirkende og Arbejdsgiverforeningen. $\frac{13}{4}$ havde Forhandlingsudvalget et Forslag til Overenskomst færdig; det skulde blot godkendes af selve de stridende Parter. Snedkermestrene vedtog det ogsaa; men Svendene forkastede det. I Arbejdsgiverkredse blev det paastaet, at Snedkerforbundets Forretningsfører opildnede Svendene hertil¹⁷⁾. De samvirkende søgte derpaa at presse Snedkersvendene til Eftergivenhed ved at nægte Støtte til deres Strejke; men ved en ny Afstemning $\frac{20}{4}$ forkastede Svendene igen Forliget. Der blev da svaret med Lockout i Snedkerfaget i hele Landet. Arbejdsstandsningen begyndte i Jylland $\frac{20}{4}$, paa Øerne $\frac{2}{5}$, og den vakte uden Tvivl de fleste Arbejdsgiveres Bifald¹⁸⁾.

Allerede før det kom saa vidt, havde Arbejdsgiverforeningen forestillet for De samvirkende, at Hovedorganisationerne burde kræve Respekt hos Medlemmerne for deres Afgørelse, og De samvirkende burde tvinge Snedkerne i de 7 Byer til at optage Arbejdet. De samvirkende havde erklæret sig villig til Forhandling, men efter $\frac{20}{4}$ indtog Arbejdsgiverne en stejlere Stilling. At Snedkerforbun-

15) Nationaløkonomisk Tidsskrift 1900, 9, 15 og 17.

16) Jfr. C. Lichts Kopibøger $\frac{15}{5}$, $\frac{19}{6}$ 1899.

17) Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeninger $\frac{20}{4}$ 1899.

18) Se. f. Eks. C. Lichts Kopibøger $\frac{15}{5}$ 1899.

det $\frac{10}{5}$ vedtog, at Forliget af $\frac{15}{4}$ skulde træde i Kraft, og Strejken ophøre, fik derfor ingen Betydning. I alt Fald foraarsagede det ikke andet, end at Københavns Bygningssnedkere meldte sig ud af Forbundet og dermed af De samvirkende. Arbejdsgiverne ansaa sig ikke længere for bundet af Overenskomstforslaget, men vilde kun optage en Forhandling forfra, og som Grundlag herfor fremsatte de $\frac{15}{5}$ 8 Punkter, som de krævede Snedkerne skulde antage. Hvis dette ikke blev Tilfældet, skulde en Storlockout indtræde. Punkterne var til Dels af den Art, at Fagforeningerne ikke vel kunde bøje sig for dem. $\frac{24}{5}$ udbrødtes Lockouten derefter til Byggefagene og Jernindustrien, og det blev nu forlangt, at alle Fags Arbejdere skulde antage de 8 Punkter, før Arbejdsgiverne atter vilde aabne Værkstederne. Denne store Udsmidning vakte Antipati mod Arbejdsgiverforeningen hos alle frisindede i Byerne og hos de fleste Landboer.

Den egentlige Kraftprøve mellem Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende var dermed begyndt. Efter de foreliggende Omstændigheder var der ingen Grund til at vente en hastig Afslutning. Hvad Arbejderne i første Omgang hæftede sig ved, var, at Lockouten betød Brud paa en Række af de bestaaende Overenskomster, som bestemte, at Arbejdsnedlæggelse ikke maatte finde Sted, før Forhandlinger eller Voldgift var forsøgt. Arbejdsgiverne paastod overfor dette, at deres enkelte Foreninger, naar der blev paabudt Lockout, skulde lyde deres Hovedforening fremfor de Aftaler, de havde med Arbejderne. Et Responsum fra Højesteretsagfører L. Arntzen, som Jernfabrikanterne indhentede, hævdede, at Fagets Voldgiftsregler først traadte i Kraft, naar der var Tale om Uenighed af faglig Karakter, men slet ikke havde nogen Berettigelse, hvor der intet var at mægle om; hvis Uenigheden ikke var af faglig Karakter, kunde man lockoute uden alt Hensyn til Septemberforliget af 1897¹⁹⁾.

Til at dømme i Striden om, hvorvidt Overenskomsterne var brudt, fremhentede man Fællesudvalget af $\frac{20}{4}$ 1898. Dets Formand Professor Deunter var imidlertid næppe kraftfuld nok til at gøre nogen Indflydelse gældende, omend han var en elskværdig Forhandler. Resultatet blev en ganske salomonisk Dom af $\frac{24}{6}$, der erklærede Lockouten for et Brud paa Aftalerne, men samtidig udtalte, at der ikke kunde tilkomme de lockoutede nogen Skadeserstatning. Denne Kendelse skulde dog blot bane Vej for, at Fællesudvalget optog en Virksomhed for at mægle. Man organiserede sig herved efter Principper, der havde ligget til Grund for et Lovforslag om Oprettelsen af saakaldte Enighedskamre. Dette var udarbejdet efter tysk Forbillede og siden 1892 gentagne Gange forelagt af Bramsen i Rigsdagen; men det blev aldrig ophøjet til Lov²⁰⁾. Fællesudvalget forvandlede sig til et saadant Enighedskammer, og det holdt $\frac{1}{7}$ — $\frac{14}{7}$ 1899 en Række Møder for at forhandle med Parterne. Alt dog til ingen Nytte. Arbejdsgiverne var stadig stejle, ja understregede endog deres Vilje til Krig ved at stramme Betingelserne og opstillede i et Tillæg til de 8 Punkter 11 nye²¹⁾. Dog forlangte de ikke de nye Punkter antaget uden Forbehold, saaledes som Tilfældet var med de 8 Punkter; men de vilde forhandle om dem. Arbejderne svarede med ligeledes at opstille en Række Krav, som de forlangte opfyldt, før Arbejdet blev genoptaget. Især vilde de ikke have, at der uden Forhandling indførtes nogen ny Arbejdsordning, der kunde forringe deres Kaar, og fra $\frac{1}{4}$ 1900 krævede de 9 Timers

¹⁹⁾ Læg $\frac{7}{4}$ 1899 i Pakken F.K. I, Jernindustriens Arkiv. — Jfr. Arbejdsstandsningen af $\frac{24}{5}$ 1899, 59.

²⁰⁾ Om Lovforslaget: Adolph S. Jensen i Tidsskrift for Industri 1900, 83-89.

²¹⁾ Alle 19 Punkter er optrykt i Sociale Studier, 1930, 190-91.

Arbejdsdag²²⁾). Det sidste blev dog formodentlig fremsat for, at man kunde have noget at slaa af paa.

Forhandlingerne i Enighedskammeret efterlod Parterne længere fra hinanden end nogensinde, og et Fredsforslag bestaaende af de 8 Punkter med tilføjede Forklaringer, som Arbejdsgiverne fremsatte ²⁴/₇, blev i Øjeblikket aldeles uden Virkning. Netop paa Grundlag heraf blev der imidlertid igangsat nye Fredsbe- stræbelser, men fra helt nye Folk. Det var 3 liberale Politikere, L. Bing, Axel Heide og Herman Trier²³⁾, der nu udarbejdede et Forligsforlag, og efter at dette var undergaaet nogle Ændringer, lykkedes det dem ³¹/₇ at faa N. Andersen og J. Jensen til at skrive under derpaa. Endskønt det langtfra indeholdt de 8 Punkter ubeskaaret, blev det dog vedtaget af Arbejdsgiverne; men da det samtidig fryg- tedes, at Arbejdsgiverne forberedte et strengt Værkstedtsreglement og et Sorte- kammer, vedtog De samvirkende kun Forslaget med det Forbehold, at intet nyt Reglement maatte indføres, før der var forhandlet med Arbejdernes Organi- sationer derom. Dette betragtede Arbejdsgiverforeningen som en Forkastelse, og Lockouten blev nu skærpet, idet den ²¹/₈ udvidedes til ogsaa at omfatte Grov- smede, Skrædere samt Jord- og Betonarbejdere. Alligevel vedblev Mæglings- bestræbelserne, og ³⁰/₈ kom de 3 liberale Politikere saa vidt, at de fik tilvejebragt direkte Forhandling mellem Hovedorganisationerne. Resultatet heraf blev det andet Septemberforlig af ⁵/₈ 1899, hvorefter Arbejdet skulde genoptages ⁹/₈.

Efterhaanden havde Lockouten varet saa længe, at man frygtede den som en Trusel mod Befolkningens Velfærd. Man maa dog vogte sig for at nære over- drevne Forestillinger om den Fortræd, som den tilføjede Erhvervslivet. Rigtig- nok ramte den i Jernindustrien et af de mest produktive Erhverv, men som Hel- hed betragtet omfattede den kun en mindre Brøkdel af Danmarks samlede Ar- bejdsstyrke i Industri og Haandværk. De fleste Industrier og næsten alle de mindre Haandværksfag stod udenfor, mange Fag fordi deres Arbejdsgivere ikke havde sluttet sig til Arbejdsgiverforeningen. Paa denne Maade undgik Bur- meister & Wain og Helsingør Skibsværft at komme med. Burmeister & Wain var desuden bundet af Forbud mod Arbejdsstandsning i Overenskomsterne af 1898 — uden Tvivl en Kilde til dyb Sorg hos de krigsgale Jernfabrikanter. Lige- ledes stod Pianofortefabrikanterne udenfor, og deres Folk forblev i Arbejde, end- skønt de stod Snedkerne saa nær²⁴⁾. Ogsaa i enkelte Provinsbyer undgik Sned- kerne at blive inddraget²⁵⁾. Teglværkerne fik ganske vist af Arbejdsgiverforenin- gen paalagt ikke at udlevere Materiale til Steder, hvor der arbejdede Medlem- mer af De samvirkende; men 38 Teglværker var ikke i Erhvervets Arbejdsgiver- organisation, og de øvrige undlod at lockoute, fordi de ikke vilde bryde Kontrak- terne²⁶⁾. Følgen var, at de bagefter laa med store Lagre af usolgte Varer²⁷⁾. Hel- ler ikke Tekstilfabrikanterne lockoutede; de vilde ikke bryde Landsoverens- komsten af 1898, der forbød Arbejdsstandsning, saalænge den var gyldig; men de viste Arbejdsgiverforeningen Sympati ved at yde store Pengetilskud, og ²⁹/₇ vedtog de at indskrænke Arbejdstiden til det halve — officielt blev der sagt paa Grund paa Overproduktion. Hen i August ændrede man dog Beslutningen saa-

²²⁾ Aktstykker og Referater fra Fællesudvalgets og Enighedskamrets Virksomhed er op- trykt i: Arbejdsstandsningen af ²⁴/₅ 1899.

²³⁾ Triers Erindringer om Forhandlingerne i Tilskueren 1910, 34-44.

²⁴⁾ Martin Petersen: Pianofortearbejdernes Fagforening af 1873, 1923, 62.

²⁵⁾ C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 238.

²⁶⁾ Forhandlingsprotokol for Teglværksforeningen af 1893, ²⁵/₅ og ²⁵/₇ 1899.

²⁷⁾ Nordisk Tidsskrift for Lervare- og Sten-Industri ³¹/₁₀ 1899.

dan, at de, der arbejdede den halve Arbejdstid, slap med at betale 1 Portion til Arbejdsgiverforeningen, medens de, der arbejdede to Tredjedele af Arbejdstiden, skulde betale 1½ Portion, de, der arbejdede med fuld Arbejdstid, 3 Portioner. Formodentlig laa nogle af Fabrikkerne inde med saa store Ordre, at det omtalte Forbud kom dem paa tværs; men Arbejderne fik alligevel Indskrænkningerne at mærke²⁸⁾.

Bødkerne blev ikke lockoutede, dels fordi man ikke vilde standse Landbrugs-eksporten, dels fordi man ved at at lockoute havde faaet Vinhandlerne til selv at lave Værksteder²⁹⁾. Ligeledes holdt man indtil August Grovsmedene ude af Lockouten, for at Hestene kunde faa Sko³⁰⁾. I Malerfaget blev Flydedokken undtaget for Skibsreparationernes Skyld; men i Juli vedtog Arbejderne selv at standse ved denne Virksomhed, fordi de overhovedet ikke vilde arbejde for Arbejdsgiverforeningens Medlemmer³¹⁾. Arbejdsmændene arbejdede hele Tiden hos Københavns Kommunes Brolægnings- og Vejinspektør, og han laante nok Folk ud til et privat Firma³²⁾. De Arbejdsgivere og Arbejdere, der ikke var inddraget i Konflikten, arbejdede antagelig med saa meget des større Iver — de organiserede blandt dem skulde jo ogsaa skaffe Penge til de Ekstrakontingenter, som deres Organisationer paalagde dem. Eftersom der paa de fleste Omraader var Arbejdsgivere, der ikke var organiserede, kunde man antagelig, naar bortses fra Byggeri, faa udført ethvert nødvendigt Arbejde.

Adskillige af de ramte Virksomheder klarede sig ogsaa rigtig godt ved Mestres, Lærliches og uorganiseredes Arbejde. Lærlicheefterspørgslen var stor, og mange Lærlichekontrakter afsluttedes. Mangelen paa Lærliche forøgedes ved, at de nykonfirmerede Drengene ofte foretrak straks at søge »alle mulige løse Erhverv« fremfor at gaa i Lære³³⁾. Paa Fabrikken Vølund hos de københavnske Jernfabrikanters Formand Ludvig Christensen forekom Misbrug af Lærliche; men da Fabriksinspektøren kun konstaterede eet Tilfælde deraf, slap Firmaet for Sagsanlæg³⁴⁾. Hos Firmaet Smith, Mygind og Hüttemeier var der 100 Lærliche foruden Værkførere og Mestre³⁵⁾. Hos Fabrikant Lange i Svendborg var der efter Lockouten 50 Lærliche³⁶⁾. I Fabrikken Guldborg, Nykøbing F., anvendtes ved Støbningerne foruden Lærliche en Værkfører, en Konstruktør, en Kontorist og en Kusk, og i 8 større Virksomheder paa Lolland-Falster, som ialt lockoutede 109 Mand, var der 50 Mand igen i Form af Fyrbødere, Arbejdsmænd og Lærliche over 18 Aar. Indenfor et sjællandsk Omraade var der 11 Virksomheder, som lockoutede 224 Mand, men beholdt 93. I Rasmussens Maskinværksted i Slagelse manglede ifølge Lønningsbøgerne kun omkring Tredjedelen af Arbejdertallet. En Landsdel som Bornholm var helt uberørt af Striden³⁷⁾.

En Arbejdets Tid var Lockoutperioden ogsaa for de socialdemokratiske Ar-

²⁸⁾ Forhandlingsprotokol for Foreningen af danske Tekstiltfabrikanter 1895--1901, ^{27/5, 19/7, 29/7, 17/8} 1899. — Dansk Textilarbejderforbunds Fagblad Jan. 1900.

²⁹⁾ H. C. Roede & J. Hansen-Kongslev: Bødkerlavets Festskrift ^{2/5} 1908, 48. — C. A. Clemmensen: Bødkerlauget i Kbh. 1678—1928, 60.

³⁰⁾ R. Berg: Smedelaugget i Kbh., 1912, 98.

³¹⁾ C. M. Loldrup: Festskrift i Anl. af Malernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1906, 92.

³²⁾ Tidende for Vognmænd og Entreprenører ^{9/9} 1899.

³³⁾ Blad for Foreningen til Lærliches Uddannelse Apr. 1900.

³⁴⁾ 1. Insp. 1899/82.

³⁵⁾ Formernes Fagblad ^{25/4} 1900.

³⁶⁾ Forhandlings Protokol for Dansk Former Forbunds 7. Kongres i Svendborg ^{27/12—29/12} 1899, Aarhus 1900, 11, K.B.

³⁷⁾ Materiale til Arbejdsinspektørernes Indberetning for 1899.

bejdsgivere. De dannede i København en Dansk Haandværks- og Industriforening med Cyklemekaniker C. Nørregaard som Formand³⁸⁾. De udelukkede Svende oprettede paa egen Haand forskellige Aktieselskaber paa Grundlag af smaa Aktier til at optage Fagets Arbejde. Dette gjaldt saaledes Murer-, Tømrer- og Bygningssnedkersvende i København, der dannede hver sit Selskab. Murersvendene havde en Aktiekapital paa 20.000 Kr. og første Aar en Balance paa 35.000 Kr. Tømrersvendene havde kun 5000 Kr. i Aktiekapital, Bygningssnedkerne derimod 25.000 Kr. Alle 3 Selskaber trivedes ogsaa efter Lockoutens Slutning³⁹⁾. Stukkatørerne opretholdt et Produktionsværksted, saa de kun havde 15—20 Mand ledige, og bagefter solgte de med Fordel Værkstedet til en Mester⁴⁰⁾. Et Aktieselskab af Tømrersvende i Odense fik i Modsætning til de københavnske Foretagender en hurtig Død⁴¹⁾. Smede- og Maskinarbejderne paatænkte Oprettelsen af et Produktionsværksted; men i Stedet dannede de ved et Møde i Horsens det levedygtige Aktieselskab Aurora⁴²⁾. Malersvendene i Aalborg skaffede sig et Fællesværksted og lod de organiserede udføre Arbejde for private mod, at de afgav 25 pCt. af ugentlige Indtægter paa over 10 Kr.⁴³⁾.

Ved alle saadanne Bestræbelser mindskedes de arbejdsløses Tal en Del, og der fandtes næppe den Fagforening, der havde samtlige sine Medlemmer sat paa Gaden. Murerforbundet, som hørte til de haardest ramte, havde straks 4514 udelukkede, mens kun 514 arbejdede; Forbundets københavnske Afdeling havde 2102 udelukkede og kun 50 beskæftigede; men denne Forening havde en stor Kassebeholdning, og Medlemmerne var tillige saa velhavende, at man kunde vedtage ikke at give Understøttelse de første 4 Uger⁴⁴⁾. Under Kampen forlod ikke mindre end 896 Medlemmer Landet, og omkring $\frac{1}{8}$ havde Forbundet kun 3236 ledige, men 896 i Arbejde. Nabolandenes Murere sendte mærkbare Tilskud⁴⁵⁾, og den københavnske Fagforening havde endnu ved Krigens Slutning en Del Penge i Kassen, endskønt den ialt havde udbetalt 160.000 Kr.⁴⁶⁾. Ogsaa af Malerne rejste mange til Udlandet. Alene i Stockholm arbejdede 200 danske Malersvende. Den københavnske Malerfagforening undlod at give Understøttelse de 2 første Uger⁴⁷⁾. Af Snedkerforbundets 4000 Medlemmer var 3200 i Strejke eller Lockout. Efter Bygningssnedkernes Udtræden havde Forbundet kun 1750 ledige, ved Lockoutens Slutning endda kun 1550⁴⁸⁾. Savværksarbejdernes Fagorganisation i København var ved Konfliktens Begyndelse daarlig forsynet med Penge og tilbød derfor 10 Kr. i Rejseunderstøttelse til de Medlemmer, der vilde fraskrive sig Retten til yderligere Hjælp i 3 Uger; Foreningen havde ca. 300

38) I. P. Teckow: Livserindringer, 1932, 80.

39) [Aarsberetning for] Murersvendenes Understøttelses Forening 10/7 1899. — Regnskab for Murersvendenes Aktieselskab 1899, K.B. — Oversigt over Tømrersvendenes Aktieselskabs Virksomhed 1899—1924. — [Martin Petersen:] Bygningssnedkernes Aktieselskab 1899—1924.

40) F. Rasmussen: Stukkatørernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1921, 18-19.

41) F. Moreau-Andersen: Odense Tømrermesterforening 1889—1914, 15.

42) [J. A. Hansen:] Aktieselskabet Aurora, Smedie og Maskinfabrik 1899—1924.

43) Malernes Fagforening, Aalborg, 1890—1915.

44) [Aarsberetning for] Murersvendenes Understøttelses Forening 20/8 1899. — Ch. Meyersahm m. fl.: Mursvendenes Understøttelses Forenings 25 Aars Jubilæum, 1905, 51.

45) Til Murerforbundets Medlemmer, $\frac{1}{8}$ 1899, K.B.

46) Ch. Meyersahm m. fl.: Mursvendenes Understøttelses Forenings 25 Aars Jubilæum, 1905, 51.

47) C. M. Loldrup: Festskrift i Anledning af Malernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1906, 88 og 91.

48) C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 237.

lockoutede, og der udbetaltes til Rejssehjælp ialt 800 Kr.; for hele Landet var det kun to Tredjedele af Fagets Medlemmer, der deltog i Kampen⁴⁹⁾.

Til Gengæld for de arbejdende i Lockoutfagene blev der efterhaanden en Del arbejdsløse i de ikke lockoutede Fag som Følge af Stilstanden i Erhvervslivet. Saaledes gik det stærkt ud over Vognmændene⁵⁰⁾, og henimod Lockoutens Slutning stod de københavnske Drejerværksteder omtrent tomme⁵¹⁾. Det samlede Tal af arbejdsløse gik dog ikke helt saa højt, som Arbejderpressen proklamerede, nemlig først 35.000, efter den $\frac{31}{8}$ 15.000 flere⁵²⁾. Ifølge den officielle Statistik⁵³⁾, der bygger paa Organisationernes Indberetning, var Summen af det højeste Antal ledige indenfor Lockoutfagene 34.352, og Kulminationen forekom ikke samtidig i de forskellige Fag. I Lockoutens sidste Uge var der kun 30.009 udelukkede tilbage. Rigtignok er ikke iberegnet dem, der udenfor Lockoutfagene blev ramt af den Næringsløshed, Standsningen forvoldte. Disse Folk havde i mange Tilfælde ikke Krav paa Arbejdsløshedsunderstøttelse. De meldte sig derfor ikke til Organisationerne og blev altsaa ikke talt. Ligeledes var der enkelte af de udelukkede, der ikke ønskede Understøttelse og derfor heller ikke meldte sig. Den officielle Statistiks Tal er følgelig noget for lave. De samvirkende havde Efterretninger om ialt 37.146 lockoutede og strejkende, og iberegnet de næringsløse skulde Maksimaltallet paa dem, der blev berørt af Striden, være nær de 40.000. Den offentlige Statistisk angiver Antallet af Virksomheder, der lockoutede, til 4501, deraf 45 Aktieselskaber⁵⁴⁾. Af det samlede Antal organiserede Arbejdere berørtes formodentlig ca. 45 pCt. af Standsningen; men ved Slutningen var dog højst 35 pCt. lockoutede⁵⁵⁾. Af det samlede Antal Arbejdere, Kvinder og Lærlinge iberegnet, var det derimod henholdsvis kun ca. 21 pCt. og 16 pCt. og af den samlede Arbejdsstyrke i Haandværk og Industri, Arbejdsgivere og Smaamestre medregnet, ca. 14 og 11 pCt. Rigtignok omfattede de lockoutede særlig de fuldvoksne, faglærte Mænd, altsaa de mest produktive ud af Arbejdsstyrken; men naar man regner med, at de arbejdende, mens Kampen stod paa, forøgede deres Flid, bliver Resultatet, at den samlede Produktivitet i Haandværk og Industri ikke blev paavirket i nogen særlig høj Grad. Det stemmer hermed, at der næsten ikke i Statistikken over Landets Ind- og Udførsel af Raaprodukter og Fabrikata kan paavises nogen Virkning af Lockouten. Dette skyldes dog ogsaa i nogen Grad de usædvanlig gode Konjunkturer, der herskede i Lockoutaaret. De samme Konjunkturer bidrog i høj Grad til at udviske de uheldige sociale Følger, som Lockouten ellers kunde have faaet.

Det samlede Antal Arbejdsdage, der gik tabt, anslaaes til over 3 Millioner, og Beløbet af tabt Arbejds løn til $12\frac{1}{3}$ Mill. Kr. De Understøttelser, som Fagorganisationerne formaaede at yde, beløb sig til henved 3 Mill. Kr., altsaa ikke Fjerdedelen af den tabte Løn. Der var endda dem blandt de arbejdende, der ydede 1

49) Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1890—99, $\frac{14}{5}$ og $\frac{18}{5}$ 1899 og indheftet Regnskab vedk. Lockouten. — Soc.-Dem. $\frac{20}{5}$ 1900.

50) Tidende for Vognmænd og Entreprenører $\frac{27}{5}$, $\frac{10}{6}$, $\frac{15}{7}$ 1899.

51) Kbh. Drejerlavs Protokol 1744—50, 1877—1900, $\frac{29}{8}$ 1899.

52) Soc.-Dem. $\frac{28}{5}$, $\frac{15}{8}$ 1899, $\frac{1}{3}$ 1900.

53) Statistiske Meddelelser 4. Rk., 8. 4. Hefte, 126-127.

54) For Kbh.s Vedkommende kendes almindeligvis Navnene paa Virksomhederne, idet der i K.B. findes: Fortegnelse over Medlemmerne af Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforenings københavnske Afdeling 1899.

55) Jfr. om Antallet af organiserede ved Nytaar 1900 i J. Jensen & C. M. Olsen: Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1871—1900, 1907, 176.

Kr. om Dagen⁵⁶). Selv om Samfundet som Helhed ikke kom til at lide alvorligt under Lockouten, bragte den dog de udelukkede en Prøvelsernes Tid, som de kun kom over ved Hjælp af alskens venlige Haandsræknings. Det nævnes endog, at Smaamestre i Provinsen undertiden hjalp de Folk, som de var blevet tvunget til at lockoute⁵⁷).

Forliget.

Ligesom overhovedet den store Mængde af Overenskomsterne udsprang Septemberforligets Bestemmelser¹) væsentlig af Øjeblikkets Situation og formuleredes efter dets Tarv. I Enkeltheder kunde dets Bestemmelser for en Del føres tilbage til Arbejdsgivernes 8 Punkter af ¹⁵/₈ 1899.

Forliget begyndte med at fastslaa, at alle Overenskomster om Løn, Arbejdstid, Voldgiftsretter m. m., som var gældende ved Lockoutens Indtræden, skulde bestaa fremdeles for saa vidt de ikke stred mod Forligets Forskrifter. Det var ikke om disse Ting, Lockouten havde drejet sig. Forliget kom ikke til at give Regler paa disse Punkter. Det holdt sig til de foreliggende Stridsmaal og traf Afgørelse i Række af de Problemer, som Lockouten havde rejst. Den Retsstrid, som Fællesudvalget af ²⁶/₄ 1898 ikke havde været i Stand til at gøre Ende paa, om Foreningerne kunde anordne Strejke eller Lockout efter Hovedorganisationernes Ordre, men imod en indgaaet Overenskomst, blev afgjort til Fordel for Hovedorganisationernes Kommandoret. De fik Magt til »at dekretere og godkende Arbejdsstandsninger«. Arbejdsgivernes Punkt 9 krævede en saadan Ordning. Dog blev det forlangt, at den krigserklærende Organisation skulde vedtage Arbejdsstandsningen med tre Fjerdedele af de afgivne Stemmer, og for direkte at vanskeliggøre Udbruddet af Arbejdsstandsning, indførtes Strejke- og Lockoutvarsel, endda i hvert Tilfælde dobbelt Varsel, der skulde afgives det ene 14, det andet 8 Dage, før Arbejdsstandsningen indtraadte. Mellem Afgivelsen af de to Varsler skulde den omtalte Afstemning foregaa. Affolkning, foretaget enten af Fagforeninger eller af Mestre, skulde betragtes ligesom Arbejdsstandsning. Det blev ikke tilladt Organisationerne at støtte Arbejdskampe, der blev ført i Strid med disse Regler; heller ikke maatte de støtte en Organisation, der stod udenfor en af Hovedorganisationerne og kom i Kamp med Medlemmer af den modsatte Hovedorganisation. Smaa raske Strejker eller Bortjagen af Folk i Hidsighed var dermed gjort til ulovlige Foranstaltninger. Hovedorganisationernes Magt styrkedes saaledes overordentlig overfor Underorganisationerne, og dette Hovedpunkt i Forliget understregedes yderligere ved en Bestemmelse om, at Overenskomster, der sluttedes af 2 Hovedorganisationer, skulde respekteres af Underafdelingerne, og Hovedorganisationerne skulde staa til Ansvar for, at dette fandt Sted, d. v. s. være erstatningspligtige, hvis en Afdeling brød Aftalerne. Der-

⁵⁶) Eks.: [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømrrernes faglige Afdeling 1880—1905, 65; C. M. Loldrup: Festskrift i Anl. af Malernes Fagforenings 25 Aars Jubilæum, 1906, 92; O. Olsen: Metaltrykkernes Fagforening i Danmark, stiftet ²⁷/₈ 1885, 1910, 11.

⁵⁷) [B. Pedersen:]: De samvirkende Fagforeninger i Holbæk 1892—1917, 10.

¹) Overenskomst mellem Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening og De samvirkende Fagforbund i Danmark ⁵/₉ 1899, K.B., talrige Optryk, hyppigt ogsaa i Foreningsfestskrifter. — Til Bedømmelse af Forligets Bestemmelser tjener bl. a.: Hvad er der opnaaet ved Overenskomsten af ⁵/₉ 1899, en Redegørelse fra Dansk Arbejdsgiver- og Mesterforening ²⁰/₉ 1899 og J. Nielsen & V. Olsen: Septemberforliget i den faste Voldgiftsrets Fortolkning, udg. af Arbejdernes Oplysningsforbund 1927.

med fældedes Dommen over Snedkerforbundet, der ikke kunde faa sine Afdelinger til at lystre, og Arbejderne maatte, skønt de paa en vis Maade var de overfaldne, tage Krigsskylden paa sig. Afgørelsen i dette Spørgsmaal stemte i Hovedsagen overens med, hvad Arbejdsgiverne havde krævet i det første af deres 8 Punkter.

Arbejdsgiverforeningen var i Forvejen stærkere centraliseret end De samvirkende, og disse Bestemmelser var i Øjeblikket helt ud en Indrømmelse til Arbejdsgiverne. I alle Henseender stillede Forligets Ord herom dog de to Parter lige, og de kom derfor ikke i Strid med den socialistiske Fagbevægelses Principer for Afslutningen af Overenskomster. I en anden Situation kunde de lige saa godt blive til Fordel for Arbejderne, og de var kun at anse som en Fordel for Arbejdsgiverne, hvis man mente, at Arbejderne oftere handlede efter pludselig Indskydelse end Arbejdsgiverne og derfor lettere plumpede ud i ulovlige Strejker eller Brud paa Overenskomster.

Efter saaledes at have sagt sin Mening om de Begivenheder, der var knyttet til Lockoutens Udbrud, gik Forliget ind paa dens egentlige Aarsag. Efter Ordlyden optoges her fuldt ud Nr. 2 af de 8 Punkter, idet Arbejdsgiverne fik Ret til at lede og fordele Arbejdet, d. v. s. til efter Behag at benytte ufaglærte og uorganiserede, ja Arbejdernes Hovedorganisation skulde endog støtte denne deres Ret. Kun toges der et Forbehold overfor det vanskelige Spørgsmaal om Akkorder. Naar Arbejderne gjorde deres Skyldighed ved Udførelsen af en Akkord, maatte de Arbejdsforhold, hvorunder Akkorden udførtes, ikke forandres til Tab for dem. Vilkaarlig Nedsættelse af Akkordtakster, Bortjagen fra paabegyndte Akkorder og Sætten nye Folk ind i en Fællesakkord uden eventuel Erstatning blev saaledes forbudt. I Virkeligheden var dette en betydelig Indrømmelse til Arbejderne. Stridigheder saavel om Hovedregel som om Forbehold skulde afgøres ved faglig Mægling eller Voldgift. Endnu et Forbehold føjedes til i et Tillægspunkt til Forliget, nemlig at de Overenskomster, der bestod forud for Lockouten, blev uberørt af disse Bestemmelser.

Hvis Arbejdsgivernes Punkt 2 blev taget i de maadeholdnes Fortolkning, opnaede de til Trods for Forbeholdet efter Bogstaven alt, hvad de vilde med Lockouten. Hvor meget Forligets Bestemmelser paa dette Felt var værd i Praksis, var noget andet. Arbejdsgiverne hævdede fra Begyndelsen, at Ordene kun udtrykte noget selvfølgeligt i Forhold til det bestaaende. I Virkeligheden var de ogsaa for almindeligt formulerede til at bane Vejen for noget nyt. Kun overfor et fremtidigt Forsøg af en helt ny Art paa at skaffe Arbejderne Indflydelse i Bedrifternes Ledelse, f. Eks. i Bedriftsraad, stod de som en afgjort Hindring. Dog bemærkes, at Forliget paa dette Felt i Tidens Løb i ikke ringe Grad blev fortolket til Gunst for Arbejderne. Det blev ikke brugt til at omstøde Regler om Gensidighed mellem Fagforeninger og Mesterforeninger eller Overenskomster om, at Arbejdsgiverne kun maatte benytte organiserede²⁾. Derimod kom det til at gælde, naar Talen var om at benytte ufaglærte til en lavere Løn, end de faglærte arbejdede for.

Foruden i Hovedpunktet stræbte Forliget ogsaa efter at træffe en Afgørelse i flere andre foreliggende Spørgsmaal. I Arbejdsgivernes Punkt 3 havde de krævet, at fastlønnede Formænd og Arbejdsledere ikke maatte være Medlemmer af Fagforeningerne. Forliget ændrede det til, at de havde fuld Frihed til ikke

²⁾ Jfr. ogsaa Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1890—99, 3/10, 17/10 og 20/10 1899 om en faglig Voldgiftsrets Afgørelse.

at være Medlemmer. Arbejdsgiverne kunde altsaa forlange, at de ikke indmeldte sig, og opnaaede saaledes, hvad de vilde. Fastlønnede Formænd og Arbejdsledere defineredes nærmere som Folk, der var Arbejdsgivernes Tillidsmænd og ikke deltog i Akkorder. Fagforeningerne fik siden Brug for at hævde, at disse Formænd overhovedet ikke maatte deltage i det almindelige Arbejde, for at Arbejdsgiverne ikke ved at udnævne særlig mange Formænd og sætte dem paa fast Løn skulde trække dem ud af Organisationen³⁾. I Almindelighed var det næppe til Skade for Fagbevægelsen, at der blev draget en klarere Grænse mellem Arbejdere og Arbejdsledere.

Arbejdsgivernes 4. Punkt krævede, at Udløbsdatoen for Overenskomster skulde sættes til $\frac{1}{2}$, og Opsigelsen foregaa 3 Maaneder forud. Det var navnlig dette Punkt, der straks var faldet Arbejderne for Brystet. En Udløbstid midt under Vinterens Arbejdsløshed var i høj Grad til deres Skade i de fleste Fag. Her gav Arbejdsgiverne da ogsaa efter, saa kun de 3 Maaneders Opsigelse blev staaende i Forliget; gældende Overenskomster skulde endda ikke berøres af denne Bestemmelse.

Kun enkelte af de 11 Tillægspunkter, som Arbejdsgiverne fremsatte, indgik uændrede i Forliget; men en hel Del af deres Indhold samledes i en enkelt Paragraf, hvis Formulering fandtes i Arbejdsgivernes Forslag af $\frac{2}{7}$. Det forudsattes herved, at De samvirkende Fagforbund »af al Magt« vilde deltage i Arbejdet for rolige, stabile og gode Arbejdsforhold. Dette skulde først og fremmest ske ved, at enhver Arbejder fik Lov at benytte sin »naturlige Ret til at udføre saa meget og saa godt Arbejde, som hans Evner og Uddannelse tillader ham«. Arbejderne skulde ikke mere have Lov at begrænse Fliden for at holde Akkordtaksterne oppe. Ordet »Driveri«, som var nævnt i Punkt 15, gik dog ikke over i Forliget. Desuden skulde det betragtes som særlig vigtigt fra begge Sider at hæmme overdreven Nydelse af spirituøse Drikke. Det nævnte Punkt 15 havde ogsaa anført Tobaksrygning; men det opgav Arbejdsgiverne. Saa meget blev dog sagt, at det herefter blev vanskeligere for Arbejderne at nedkæmpe et Reglement af den Slags, som Murermestrene i København foreskrev 1890. Nogle af Fagforeningerne var vel allerede paa Forhaand tilbøjelige til at modvirke Drikkeriet; men andre krævede, at Arbejderne i dette Spørgsmaal skulde beholde deres personlige Frihed⁴⁾. Videre erkendte Forliget, at en Opsigelsesfrist i adskillige Fag var i begge Parters Interesse og ligesaa en Ordning af Betalingen for Overarbejde og af Lærlingenes Lønforhold. Endelig vilde man tilstræbe Indførelsen af »nogenlunde ensartede« Voldgiftsregler i alle Fag. Flere andre af Arbejdsgivernes Ønsker i de 11 Punkter blev ikke berørt i Forliget, saaledes et Krav om, at den hidtil gældende Arbejdstid skulde vedblive uændret til Udgangen af Aar 1900, og et andet Krav om, at Arbejderne skulde staa i Sygekasse.

Ind imellem de nævnte Paragraffer opstilledes forskellige Bestemmelser om Lockoutens Afslutning. Først i Overensstemmelse med Arbejdsgivernes Punkt 6 den Regel, at ingen Art af Boycotting maatte finde Sted fra nogen af Siderne ved Arbejdets Genoptagelse. Hermed skulde rammes hemmelige Blokader fra Arbejdernes Side og Sortekammerkunster fra Arbejdsgivernes; men Bestemmelsen fik næppe saa stor Betydning som tilsigtet, fordi det var vanskeligt at bevise Forekomsten af Boycotting. Videre bestemtes i Overensstemmelse med Arbejdsgivernes Punkt 7, at Arbejderne saa vidt mulig skulde gaa i Arbejde,

³⁾ Jfr. Fagtidende for Malere Dec. 1899, Juni 1900.

⁴⁾ Eks.: Arbejdsmandenes Fagblad Juli 1899.

hvor de var beskæftiget ved Lockoutens Begyndelse, og Arbejdsstederne skulde saa vidt mulig staa aabne i samme Omfang som før Arbejdets Ophør. I nogle midlertidige Bestemmelser i Tilslutning til Forliget blev det fastlagt, at Konflikterne i Snedkerfaget skulde jævnes af et Udvalg, hvortil de to Hovedorganisationer valgte hver 4 Mand, medens et niende Medlem udpegedes af de 8 valgte. Udvalgets Forhandlinger skulde omfatte alle, der var inddraget i Konflikten, ogsaa dem, der ikke var Medlem af De samvirkende, d. v. s. Bygnings-snedkerne i København. Lockouten skulde hæves senest tre Dage efter, at Overenskomst var tilvejebragt, derunder ogsaa Overenskomst om Forholdene i Snedkerfaget. Den jyske Snedkerkonflikt blev imidlertid bilagt allerede $\frac{3}{10}$. Timelønsspørgsmaalet i de 7 Byer skulde afgøres af de 3 liberale Politikere Bing, Heide og Trier. Deres Kendelse faldt $\frac{11}{10}$. Samtidig skulde der i hver enkelt By gennem Udvalg fra de lokale Snedkerforeninger forhandles om Priskuranterne, og alle Forhandlinger skulde være tilendebragt $\frac{15}{10}$. For Bygnings-snedkerne i København bestemtes, at deres Arbejdsordning skulde behandles i et Fællesudvalg, og at Lønsspørgsmaalet om fornødent skulde ordnes af de 3 liberale. En hel Del Retssager, der var anlagt i Anledning af Lockouten, skulde hæves⁵⁾.

Hvis der skete Brud paa Forligsbestemmelserne, enten fra Enkeltmedlemmerne eller fra Organisationerne, skulde Sagen behandles af Hovedorganisationernes Forretningsudvalg, og hvis en Ordning ikke herved blev opnaaet, skulde Sagen bringes for Hof- og Stadsretten i København. I et Tillægspunkt tilføjedes, at dette kun skulde gælde, indtil Sagerne kunde henvises til en permanent Voldgiftsdomstol, bestaaende af 7 Medlemmer. Bestemmelsen om Henvisningen til Hof- og Stadsretten gik tilbage til Arbejdsgivernes Forslag af $\frac{24}{7}$. I Erindring om den Arbejdsgivervenlighed, denne Domstol lagde for Dagen i Forbudsaffærerne, forstaar man, at Arbejdsgiverne med Tryghed lagde deres Sag i dens Hænder. De var saa tilfredse med denne Ordning, at de gerne opgav et Krav, de havde fremsat om, at den Part, der tabte i en Sag, skulde betale en Konventionalbøde paa 500 Kr. eller, hvis det var Hovedorganisationerne, der havde begaaet Brud paa Forliget, 10.000 Kr. Ønsket om Indførelsen af en permanent Voldgiftsret var dog ogsaa alvorligt ment fra Arbejdsgivernes Side, for saa vidt som det udtaltes i deres Love af 1897⁶⁾. Især var Formanden N. Andersen Tilhænger af Voldgiftstanken.

I Overensstemmelse med Forligets eget Krav om, at Organisationerne skulde rette sig efter Hovedorganisationernes Paabud, blev det bestemt, at Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende skulde underskrive Forliget paa de Organisationers Vegne, som hørte under dem; men for Arbejdernes Vedkommende tilføjedes, at det eventuelt ogsaa kunde underskrives af enkelte udenforstaaende Organisationer; man tænkte her paa Bygnings-snedkerne, hvis Repræsentant ogsaa skrev under. Det tilføjedes endelig som Forligets 13. og sidste Paragraf, at ingen Underafdeling ved at træde ud af de to Hovedorganisationer kunde befri sig fra Pligten til at overholde Forliget. Kun for Foreninger, der aldrig havde været Medlem af Hovedorganisationerne (og det blev i Tidens Løb meget faa), kom Septemberforliget ikke til at gælde; men ellers skulde det vedblive at staa ved Magt, indtil det blev opsagt af en af Hovedorganisationerne. En Opsigelsesfrist blev ikke fastsat.

Naar saaledes Hovedparten af Arbejderne eller Arbejdsgiverne skulde være

⁵⁾ Soc.-Dem. $\frac{12}{10}$ 1899. — C. Gran: Snedkersvendenes 'Organisations Historie, 1910, 235.

⁶⁾ S. Agerholm & A. Vigen: Arbejdsgiverforeningen 1896—1921, 9.

enige om at opsigte, blev det temmelig vanskeligt at faa Forliget ændret. Det kom derfor til at staa som en Slags Grundlov for Arbejdsforholdene i Danmark i det 20. Aarhundrede. En Tillægsbestemmelse bekræftede dette ved at fastslaa, at ingen af Hovedorganisationerne ved Ordning af praktiske Arbejdsforhold maatte anerkende nogen Bestemmelse, der stod i Modstrid med Forliget. At saa mange af Bestemmelserne var opstaaet af Øjeblikkets Situation, kom ikke til at hindre deres Anvendelse i Almindelighed.

Forligets Ordlyd fulgte i de fleste Punkter de Forslag, som Arbejdsgiverne havde stillet. Som Helhed var deres Krav udførligst formuleret, og Forhandlingerne lod sig lettest føre paa Grundlag af dem. Kunde de ikke bruges, som de var, benyttedes deres Tekst i rettet Tilstand. Arbejdernes Forligsforslag fik derimod ingen Betydning. De to Krav fra deres Side, som især kunde tillægges Betydning, Kravet om, at Arbejdets Ordning og Fordeling burde finde Sted »med ethvert muligt Hensyn til Arbejderens Ret«, og Kravet om 9 Timers Arbejdstid, fik slet ingen Plads i Bestemmelserne, og kun i et begrænset Antal Tilfælde fik Arbejderne indført Forbehold i Arbejdsgivernes Forslag.

Dømmer man efter Forligets Ordlyd, betød det en uomtvistelig Sejr for Arbejdsgiverne. Flertallet af Arbejdsgiverne, de moderate, der kun vilde hindre Fagbevægelsen i at blive enevældig, opnaaede ogsaa stort set, hvad de vilde. L. V. Birck mente, at Arbejdernes Nederlag var blevet meget synligt, hvis Kampen havde varet en Maaned til; men han fandt, at Freden var et Udtryk for Arbejdsgivernes Maadehold⁷⁾. For denne Betragtning taler ogsaa, at naar Lockouten slog saa ringe et Skaar i Produktiviteten, skulde man ikke vente, der foreløbig vilde blive Brug for de udelukkede, saa Arbejdsgiverne blev nødt til at bøje sig.

I nogen Grad følte Arbejderne virkelig Forliget som et Nederlag. Rigtignok slap de lige saa godt som Arbejdsgiverne af Sted med i første Omgang at proklamere det som en Sejr; men ved Savværksarbejdernes Kongres det følgende Foraar hed det f. Eks., at selv om Fagforeningerne var gaaet styrket ud af Konflikt, maatte man ikke glemme, at Arbejdsgiverne havde sammentumret saa stærk en Organisation, at man i Fremtiden maatte regne dermed⁸⁾. Nogle af Arbejderne viste aabenlyst deres Utilfredshed. Saaledes Københavns Murer-svende. De havde kæmpet for Arbejdstidens Forkortelse allerede 1890. De trøstede sig nu kun med at vedtage, at de vilde søge Forkortelsen gennemført for deres eget Vedkommende⁹⁾. Et Fagforeningsfestskrift siger, at Forliget i ikke ringe Grad blev en Hindring for Foreningens senere Virksomhed, et andet, at det »berygtede« Septemberforlig virkede kvælende paa alle Organisationers Bevægelsesfrihed, og Lohgarverne i København talte om det »raadne« Forlig, som i alt betegnede et Nederlag for Arbejderne¹⁰⁾. Den Disciplin, som Forliget paa-lagde de enkelte Fagforeninger overfor De samvirkende, faldt aabenbart adskil-lige Arbejdere for Brystet.

Visse Overvejelser taler dog for, at man ikke skal betragte Arbejderne alene som besejrede. For de Arbejdsgivere, der muligt havde haabet paa Fagbevægelses Sammenbrud, blev Lockouten et Nederlag. Hvis Arbejdsgiverne virkelig var saa sikre ved Sejren, er det ogsaa mærkeligt, at de helt afholdt sig fra at diktere

⁷⁾ L. V. Birck: Arbejdsgivere og Arbejdere, 1910, 8.

⁸⁾ Soc.-Dem. 20/5 1900.

⁹⁾ [Aarsberetning fra] Murersvendenes Understøttelses Forening 5/9 1899.

¹⁰⁾ Murerforbundets Afdeling for Søllerød og Omegn 1892—1917, 7-8. — Malernes Fagforening, Aalborg, 1890, 11. — [C. L. Christensen:] Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 60.

ydmygende Bestemmelser. Arbejdernes Kræfter var ikke udtømt, da Kampen sluttede. I en mindre Forening som Søllerød Murerfagforening steg Kassebeholdningen under Konflikten¹¹⁾. I Holbæk havde Byens samvirkende Fagforeninger til Slut 1800 Kr. i Behold¹²⁾. De gode Tider hjalp Arbejderne. Det var om-disputabelt, hvorvidt det var rigtigt at begynde Krigen paa Toppen af en Konjunkturbølge¹³⁾. I een bestemt Retning blev Forliget snarest en Sejr for Arbejderne. Oprindeligt var det jo dem, der havde krævet Forhandling paa lige Fod med Modpartiet og Afslutning af Overenskomster om Arbejdsforholdene. Kun nødtvungen gik Arbejdsgiverne fra Begyndelsen med hertil; men ved Septem-berforliget anerkendtes netop dette Grundlag, og efter alle de foran beskrevne Bestræbelser for at opnaa overenskomstmæssige Forhold blev Forliget Kronen paa Værket, der garanterede Respekten om Aftalerne. Dette er et Hovedpunkt. Arbejderne havde med L. V. Birchs Ord faaet deres Magna charta¹⁴⁾. Hvad man ikke forudsaa i Øjeblikket, var, at Forliget langt ud i Fremtiden skulde komme til at staa som det retslige Grundlag for Parternes Ligestilling og uden Tvivl blev meget samfundsgavnligt ved at bidrage stærkt til at gøre Arbejdsforholdene roligere og tryggere for Arbejdere saavel som for Arbejdsgivere.

Hovedresultatet blev da, at Kampen 1899 i det væsentlige efterlod Parterne lige stærke¹⁵⁾. De havde prøvet hinandens Kræfter og faaet Respekt for hinanden. Denne Opfattelse støttes af, at der ogsaa blandt Arbejdsgiverne senere ytrede Utilfredshed med Resultatet¹⁶⁾, maaske ikke i første Øjeblik, men efterhaanden som man saa, hvad der kom ud af Forliget. Skæbnesvangert for Arbejdsgivernes »Sejr« blev det, at Forligets Bestemmelser var holdt i det almindelige og undertiden var vage. Mulighed stod aaben for Fortolkninger, og Fortolkningerne blev ikke altid til Fagbevægelsens Skade. Følgen af Forliget blev derfor ingenlunde, at Arbejderne gik ydmyge og forkuede rundt. De vedblev at staa paa deres Mening, og inden længe kunde visse Arbejdsgivere klage over, at de slet ikke havde forandret deres Optræden¹⁷⁾.

De nærmeste Følger.

Arbejdets Genoptagelse efter Lockouten forløb uden alt for store Rivninger, men medførte alligevel visse Vanskeligheder. Saaledes i Murerfaget i København. Efter at Byggeriet i saa lang Tid havde ligget hen, ønskede Mestrene naturligt nok at faa fuld Fart paa; men mange af Svendene var jo rejst, og endnu større Mangel var der paa Murerarbejdsmænd. Disse havde haft let ved at gaa over i andre Erhverv, og de var nu for faa selv i Forhold til det Antal Murer-svende, der stod til Raadighed¹⁾. Hos Murermester Licht udeblev endog en af

11) Murerforbundets Afdeling for Søllerød og Omegn 1892—1917, 7.

12) [B. Pedersen:] De samvirkende Fagforeninger i Holbæk 1892—1917, 10.

13) Jfr. H. L. Bisgaard i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1899, 511.

14) L. V. Birch: Arbejdsgivere og Arbejdere, 1910, 8.

15) Jfr. G. Philipsen i Tilskueren 1899, 617-18; Soc.-Dem. 2/1 1900; V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 134; [Victor Petersen:] Danske Typograferes Organisations Historie II, 1919, 54-55.

16) Jfr. f. Eks. R. Berg: Smedelauguet i Kbh., 1912, 98.

17) Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeninger 11/11 1899. — Forhandlingsprotokol for Foreningen af danske Tekstilfabrikanter 1895—1901, 18/12 1899.

1) C. Nyrop: Kbh. Murer- og Stenhuggerlav, 1907, 309.

Formændene, det var slet ikke muligt at faa det Antal Svende, der var Brug for. Naar Svende, der før Lockouten havde arbejdet hos andre Mestre, søgte om Arbejde, spurgte Licht først deres tidligere Arbejdsgiver, om der var noget i Vejen fra hans Side²⁾, og der var nok de Mestre, som forlangte Afskedssedler af Svendene; men ved et Møde mellem Fagforening og Lav $\frac{9}{10}$ blev det vedtaget, at saadanne Beviser ikke maatte afkræves Svendene³⁾. I Provinsen klagede Murermestrene over, at nogle af Arbejderne ikke genoptog Arbejdet, før de blev skriftlig anmodet derom, og over, at de ikke vilde arbejde, hvor der havde arbejdet uorganiserede under Lockouten. Der var ogsaa Eksempel paa, at en lokal Fagforening skriftlig havde forespurgt Mestrene, hvor mange Svende de ønskede⁴⁾. En Maanedes Tid varede disse Gnidninger.

Nogen Ændring af Betydning i de daglige Arbejdsbetingelser bragte Septemberforliget ikke. Arbejdsgiverne forsøgte $\frac{18}{100}$ med Udsendelsen af et Cirkulære til Medlemmerne angaaende det Værkstedtsreglement, som havde foraarsaget, at Forligsforslaget af $\frac{31}{7}$ ikke var gaaet igennem. Arbejderne havde ikke i Forliget faaet indsat nogen Paragraf, der aflivede dette Spøgelse. Arbejdsgiverne opfordredes nu til at sørge for dets Overholdelse. Det indeholdt saadanne Paragraffer som, at Nødtørf kun maatte forrettes paa de dertil indrettede Steder, at der skulde sættes særlige Grænser for Tobaksrygning, og at der ikke maatte indføres Spise- eller Drikkevarer paa Arbejdsstedet til anden Tid end den, »Fagets lokale Bestyrelse« bestemte. Der tilføjedes endda en Paragraf, som pegede hen mod Oprettelsen af et Sortekammer. At man dog ikke ventede sig, at Arbejdsgiverforeningens Medlemmer skulde benytte Reglementet, som det forelaa, fremgik af de ledsagende Bemærkninger, hvori det hed, at saafremt noget Fag ønskede at benytte Uddrag af Reglerne eller helt andre Regler, skulde de indsendes til Arbejdsgiverforeningens Godkendelse⁵⁾. Forventningerne om en bedre Orden paa Værkstederne blev vistnok i det hele og store skuffet. Der foreligger intet om, at Reglementet foraarsagede praktiske Ændringer. Udviklingens Gang har uden Tvivl overbevist Arbejdsgiverne om, at fredelige Arbejdsforhold ikke var at vente, hvis de vedblev at stille sig stejlt.

Dyb Fred blev i alt Fald ikke Følgen af Forliget. Vognmændene klagede over, at deres Kuske lige saa lidt nu som før kunde begaa sig, hvis de ikke var organiserede, og i flere Tilfælde maatte de afskedige saadanne Kuske⁶⁾. Allerede i Oktober kom det til en Strejke af Formere hos Firmaet Smith, Mygind & Hüttemeier, idet de ikke vilde arbejde sammen med en bestemt Mand. Irritationen i Faget var stor, fordi Fabrikkerne paa Grundlag af Forligets Bestemmelser vilde anvende voksne Lærlinge⁷⁾. I det paagældende Tilfælde havde Formerne forhandlet med Firmaet, der havde lovet at skaffe Manden Plads i Udlandet; men da dette ikke skete, gik de uden Varsel. Det var et alvorligt Brud paa Forliget, og bagefter tvang Organisationerne dem i Arbejde igen⁸⁾. Kort Tid senere kom det til en Sadelmagerstrejke i Viborg, fordi en Svend, der var gaaet

²⁾ C. Lichts Kopibøger $\frac{8}{10}$, $\frac{9}{10}$, $\frac{10}{10}$, $\frac{11}{10}$, $\frac{4}{10}$ 1899.

³⁾ Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Protokol 1898—1904, $\frac{9}{10}$ 1899.

⁴⁾ Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforening $\frac{30}{10}$ 1899.

⁵⁾ Cirkulære fra Arbejdsgiverforeningen $\frac{18}{10}$ 1899 i Burmeister & Wains Arkiv.

⁶⁾ Tidende for Vognmænd og Entreprenører $\frac{30}{10}$, $\frac{2}{12}$ 1899.

⁷⁾ Forhandlingsprotokol for Dansk Former Forbunds 7. Kongres i Svendborg $\frac{27}{12}$ — $\frac{29}{12}$ 1899, Aarhus 1900, 11, K.B.

⁸⁾ Soc.-Dem. $\frac{27}{10}$ 1899. — Formernes Fagblad $\frac{22}{11}$, $\frac{12}{3}$, $\frac{30}{7}$ 1900. — Alex. Hansen: Den permanente Voldgiftsrets Kendelser 1900—08, 3-6.

over til at blive Formand, gik ud af Organisationen⁹⁾. Rundt om klagedes der over, at Arbejderne opretholdt Blokader og Boycotting¹⁰⁾, og efterhaanden fulgte flere »ulovlige« Arbejdsnedlæggelser. En Strejke hos Burmeister & Wain medførte Blikkenslagernes Eksklusion af De samvirkende. De hørte til dem, der var mest utilfredse med Forliget¹¹⁾. Ogsaa blandt Arbejdsgiverne sporede Lyst til at omgaa Forligets Bestemmelser og f. Eks. benytte Boycotting mod visse Arbejdere; men den Udvej, Mestrene helst greb til, var at lade Svendene underskrive Kontrakter. Skomagersvendene vedtog $\frac{1}{11}$ Forholdsregler herimod, og Sadelmagerne formulerede en Advarsel¹²⁾. Ogsaa Jernstøberierne søgte at faa Formere, som vilde indgaa paa Kontrakt¹³⁾. Kort sagt, alt tog sig ud saa temmelig som før Kampen.

Af stor Betydning for Arbejdsforholdene i Aaret 1900 blev en begyndende Krise med tilhørende Arbejdsløshed. Allerede ved Nytaarstid klagede Formere og Skøttsarbejdere derover, i Foraaret ogsaa Karetmagerne¹⁴⁾. Lærlingeefterspørgselen var dog stadig stor¹⁵⁾, og det var maaske ikke helt urigtigt, naar Arbejderne var tilbøjelige til at se den store Kamp Aaret før som medvirkende Aarsag til Ledigheden. Efter Erfaringerne fra de foregaaende Kriser er der dog ingen Tvivl om, at det først og sidst tilskrives den konjunkturbestemte Arbejdsløshed, naar Fagforeningerne 1901—1903 gik tilbage i Medlemstal¹⁶⁾.

Vigtigere end de forskellige Former for Uro og gensidig Gêne, der fulgte i Lockoutens Kølvand, blev den Styrkelse af de to Hovedorganisationer, som den medførte, og Oprettelsen af den permanente Voldgiftsret til at skille Trætte imellem dem. De samvirkende Fagforbund kom rigtignok efter Kampens Afslutning til at gennemgaa visse Bryderier med Snedkerforbundet, som var utilfreds med, at der ikke blev bevilget Understøttelse til Snedkerne i de 7 jyske Byer, og forlangte større Myndighed for de enkelte Fag; men denne Strid lykkedes det at bilægge¹⁷⁾, og det blev kun mindre vidtrækkende Lovændringer, der blev gennemført paa De samvirkendes Delegeretmøde det følgende Aar¹⁸⁾. Arbejdsgiverforeningen styrkede sig ved saa hurtig som mulig at tilvejebringe et Fond til at støtte de Mestres, der kom i Vanskeligheder under fremtidige Konflikter. I Modsætning til De samvirkende havde Arbejdsgiverforeningen ikke fra Begyndelsen sikret sig en saadan Krigskasse; men nu vedtog den Regler baade for faglige Hjælpefond og for et Fællesfond, hvori Fagfondene skulde have forsikret¹⁹⁾.

9) Sadelmager- & Tapetserer Tidende $\frac{15}{11}$ 1899.

10) 2 Læg herom i Pakken F.K. 1900, Jernindustriens Arkiv.

11) Blikkenslager-Fagforeningen af 1873's Forhandlingsprotokol 1897—1903, $\frac{1}{8}$ — $\frac{22}{11}$ 1900. — C. Lytjohan: Blikkenslagerforbundet i Danmark [1915], 11.

12) Skomagersvendenes Fagblad Nov. 1899. — Medlemsblad for Skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer-Forbund Jan. 1900.

13) Formernes Fagblad $\frac{30}{1}$, $\frac{12}{3}$ 1900.

14) Forhandlingsprotokol for Dansk Former Forbunds 7. Kongres i Svendborg $\frac{27}{12}$ — $\frac{29}{12}$ 1899, Aarhus 1900, 7, K.B. — Formernes Fagblad $\frac{30}{1}$, $\frac{25}{4}$ 1900. — Skomagersvendenes Fagblad Febr. 1900. — Dansk Karetmagerforbunds Halvsaaersberetning Maj 1900.

15) Blad for Foreningen til Lærlinges Uddannelse Apr. 1901.

16) Jfr. De samvirkende Fagforbund i Danmark 1898—1923, 227.

17) C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 243-45.

18) Samarbejdet $\frac{15}{4}$ 1900. — Protokol fra det 1. Delegeretmøde i De samvirkende Fagforbund i Danmark $\frac{12}{4}$, $\frac{13}{4}$, $\frac{14}{4}$ 1900 og Generalforsamlingen $\frac{9}{6}$ 1900, K.B.; jfr. hermed Optryk af de første Love i Protokol for De danske Fagforeningers 1. Delegeretmøde $\frac{3}{1}$, $\frac{4}{1}$, $\frac{5}{1}$ 1898 i »Folkets Hus«, Enghavevej 40, Kbh., 1898, K.B.

19) S. Agerholm & A. Vigen: Arbejdsgiverforeningen 1896—1921, 45-46, 137-38.

Den permanente Voldgiftsret, som blev forudset ved Septemberforliget, oprettedes 1900. Efter en Henvendelse fra Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende vedtog Rigsdagen en Lov af 3/4 1900, der vel ikke gik direkte til Sagen, men gav Regler for Vidneførsel for Arbejds-Voldgiftsretter. Loven forudsatte i Almindelighed, at en Centralforening af Arbejdere og en Centralforening af Arbejdsgiverne havde indgaaet Overenskomst om, at Stridsmaal om Overholdelse af Overenskomster skulde afgøres ved Voldgift. Den fastsatte derefter, at Vidneførsel overfor Voldgiftsrettens Formand skulde foregaa omtrent som ved almindelige borgerlige Søgmaal. Retten fik Sæde i København, og dens Formand skulde opfylde Betingelserne for at blive beskikket som fast Dommer ved en ordinær Ret. Dens Kendelser kunde indankes for Hof- og Stadsretten i København. Rettens Sammensætning befattede Loven sig iøvrigt ikke med. Den blev overladt til Organisationernes private Initiativ. Allerede 27/1 1900 havde Organisationerne udpeget Medlemmerne, og en kgl. Anordning af 18/5 1900 anerkendte denne Voldgiftsret. 23/6 vedtoges Regler for den²⁰⁾. Paa denne ejendommelige Maade anerkendte Staten baade Voldgiftsret og Organisationer. I Løbet af faa Aar blev der gennem Voldgiftsretten paa Septemberforligets Grund tilvejebragt en Indskrænkning i det store Antal af Arbejdsstandsninger.

²⁰⁾ Alex. Hansen: Den permanente Voldgiftsrets Kendelser 1900—08, 1909, 137-43; hertil Real-Register over den permanente og den faste Voldgiftsrets Kendelser 1900—34 incl., 1935.

SLUTNING

Mellem Lavstvangens Ophør ved Nytaar 1862 og Afslutningen af Septemberforliget 1899 ligger en Periode, hvor Arbejdere saavel som Arbejdsgivere indenfor Industri og Haandværk var friere stillet end baade før og efter i Spørgsmaalet, om de vilde tilhøre en Organisation. Dermed fulgte tillige personlig Frihed overfor de Regler for Arbejdsforholdene, som Organisationerne almindeligvis krævede overholdt. Denne personlige Frihed var Tidens første Kendemærke. At den blev indført, stemte overens med den foregaaende Tids Ønsker. Den var en Frugt af Liberalismens Tankegang; men den blev ikke fremkaldt alene af Teorier. Til en vis Grad var den en Nødvendighed. Lavsorganisationen havde rejst meget snævre Skranker for den enkeltes Arbejdsfrihed; men den nye tekniske Udvikling, der blomstrede frem i Vesteuropa, lod sig ikke saa let overføre til dansk Grund, medmindre Skrankerne blev fjernet. Forbrugerne vilde ofte komme til at betale Overpris for Varerne, hvis Produktionen som hidtil skulde foregaa paa Grundlag af Eneret eller Bevilling. Ønsket om at nyde godt af det tekniske Fremskridt bidrog til, at man ganske omstyrtede den bestaaende Arbejdsordning, uden at man satte en anden Ordning i Stedet. Man styrtede sig hermed ud i det uviste.

Grundpillen, hvorpaa Lavene var opbygget, var den faglige Uddannelse, og deres Formaal var at sikre dem, der havde brugt Tid og Kræfter paa Uddannelsen, Eneretten til at udføre det Arbejde, de havde lært. Nu kastede man Kravet om Faguddannelse over Bord og dermed Eneretten. Samtidig berøvede man Byerne det Privilegium, de hidtil havde haft paa Fortrinsretten til at huse Haandværket indenfor deres Grænser. En Haandværksmester havde ikke haft Lov til at nedsætte sig i Landdistrikter uden særlig Bevilling. Vel var saadanne Bevillinger blevet uddelt med rund Haand, og de var blevet benyttet i betydelig Udstrækning; men nu ordnedes det, saa man kunde nedsætte sig lige saa frit paa Landet som i Byerne. Den hele Omvæltning i Retsordningen kom ganske hurtig.

Følgerne kan til Dels læses ud af Folketællingernes Næringsstatistik. Heraf ses, at Næringsfriheden til Trods for sin bratte Tilsynkomst ikke straks afstedkom store Ændringer i det bestaaende. Aarsagen hertil var antagelig først den økonomiske Krise, der var indtraadt 1857, og hvis Virkninger endnu ikke helt havde tabt sig 1862. Dernæst ogsaa Krigen 1864, der for en Tid optog alle Kræfter. Efter nogle Aars Forløb blev Frihedens Indvirkning dog mærkbar. De attraaede Fremskridt paa Teknikkens Omraade begyndte virkelig at vise sig, og store Fabriksvirksomheder groede op. Allerede i 60'erne var der synlig Tilvækst i Jern- og Tobaksindustrien. Jernindustrien var en Forudsætning for den meste anden

Industri, fordi den tilvejebragte de nødvendige Maskiner eller, selv om Maskinerne indførtes fra Udlandet, dog skulde være i Stand til at reparere dem. Tobaksindustrien hørte til de faa Erhverv, der saa at sige ikke anvendte mekaniske Hjælpemidler. Dens Opkomst skyldtes maaske i nogen Grad Grænseflytningen 1864. Der er Eksempel paa, at Tobaksfabrikker efter Krigen blev flyttet Nord for Kongeaaen. Det var dog ikke før i 70'erne, Industriens Vækst blev iøjnefaldende. Der kom da, samtidig med at Gründerperioden stod paa i Tyskland, et industrielt Gennembrud for København, og de følgende Tiaar viste en solid Vækst for Hovedstadens Industri.

Anderledes i Provinsbyerne. Her indtraf den første Snes Aar efter Næringsfrihedens Indførelse ingen Fremgang i Antallet af beskæftigede indenfor Haandværk og Industri. Da Næringsloven gav fri Adgang til at nedsætte sig paa Landet, anbragte Tilvæksten i Provinsens Haandværk sig ude i Landsbyerne. Her boede en stor Del af Kunderne, her var Skatterne lavere, her var Driftsomkostningerne ofte mindre, og her var Føden billigere. Ikke før i 1880'erne begyndte Købstædernes Haandværk at gaa frem; men nu indtraadte til Gengæld ogsaa en meget betydelig Vækst i Industrien.

I hele Landet gik Antallet af Udøvere i Haandværk og Industri overordentlig frem. Grundlaget herfor var en vældig Folkeformerelse; men tillige steg den Procentdel af Befolkningen, der beskæftigedes i Værksted og Fabrik. Tilvæksten faldt saadan, at Mandskabet i Haandværksfagene nogenlunde tog til i samme Forhold som hele Befolkningen, medens Industrien rent talmæssigt skrabede til sig de Procentdele, som erobrede fra andre Erhverv, mellem 1860 og 1900 ca. 6 pCt. af den samlede Befolkning. Næringsfriheden opfyldte saaledes et af de Krav, der stilledes til den; den aabnede Landegrænserne for Industrien og Teknikken, og det lykkedes herved at skaffe Beskæftigelse til en stor Del af Befolkningstilvæksten.

Hvor betydelig denne Tilvækst end var, blev den dog ikke saa kraftig som Tilvæksten i Produktionen. Eftersom Industrien medførte en vældig Forøgelse af Produktiviteten, turde man haabe paa en betydelig Forbedring af de enkeltes Levekaar. I forskellige Retninger foregik ogsaa Forbedringer. Maskinerne med de mange Hestkræfter udførte det haardeste Slid. Deres hastige Hjul tilendebroge ofte i en Haandevending det, der før krævede dagelangt Taalmodighedsarbejde. Tilværelsen blev mageligere. Maskinerne arbejdede tillige med større Nøjagtighed. For at frembringe et smukt eller omhyggeligt udført Produkt behøvede Arbejderen hyppigt slet ikke mere at gøre sig Umage. Adskillige Industrier, hvis Afsætning foregik jævnt Aaret rundt, kunde desuden byde paa fastere Beskæftigelse end de gamle Lavsmestre. I sig selv var Friheden til at skifte Erhverv en stor Værdi, f. Eks. hvis Sygdom gjorde en Mand uskikket til at arbejde i det Fag, han først havde lært.

For Arbejdsforholdene som Helhed kunde Frihedsperioden imidlertid ikke kaldes lykkelig. Teknikken nødvendiggjorde en Omkalfatring af Bedrifternes Organisation derved, at den gav Anledning til Specialisering. Denne medførte, at Arbejdet for det meste blev ensformigt, kedeligt og undertiden sløvende; men værre var det, at den tillige blev det solide Grundlag for en økonomisk Klassedeling af Arbejdsstyrken. I den gamle Tids Haandværk fandtes ingen principiel Klasseforskel. Det almindelige var, at enhver af Udøverne selv gennemløb alle Fagets Stadier og blev Lærling, Svend og Mester. En Ændring heri indtraadte først, hvor der skulde udføres store Arbejder, hvis Ledelse nødvendigvis maatte

samles i een Haand. Dette skete tidligst ved store Byggeforetagender, og her forekom da ogsaa langt tilbage i Tiden Udsondring af enkelte arbejdsledende Mestre, der ikke selv tog Haand med i Arbejdet, men hver havde mange undergivne Svende. Ved de tekniske Fremskridt blev en saadan Opdeling meget hyppigere nødvendig. Til Udnyttelsen af de store Fabriksanlæg og Maskiner krævedes Organisation og Samvirke. Maskinerne var for kostbare til, at de jævne Arbejdere kunde faa Raad til at anskaffe dem. De blev enkelte mere velhavende Personers Ejendom, og med Ejendomsretten fulgte ogsaa Retten til at raade over det Udbytte, som Anlæg og Maskiner gav. Arbejderne maatte bøje sig herfor; og Ejerne kunde i mangfoldige Tilfælde tage Løvens Part af Byttet og forøge deres Rigdom, medens Arbejderne næppe fik til Livets Ophold. Dermed fremkom Afstanden mellem Arbejdsgiver og Arbejder.

Man kunde have tænkt sig, at Staten havde bekostet Maskinerne og fordelt deres Udbytte med Retfærdighed; men dette var imod de ledende Statsmænds Ønsker, der tværtimod søgte frem imod Fuldkommengørelsen af Privatpersonernes Ejendomsret og Enkeltindividernes størst mulige Uafhængighed af Staten. Man kunde ogsaa have tænkt sig en Indgriben, der havde gjort hver enkelt Virksomhed til Fælleseje for alle de Arbejdere, som beskæftigedes ved den, og at Arbejderne saa havde optraadt som Leder efter Tur eller ogsaa valgt en Mand af deres Midte dertil. Enkelte beskedne Forsøg blev foretaget i denne Retning ved Dannelsen af Produktionsforeninger; men saadanne Foretagender viste sig ikke levedygtige i Konkurrencen overfor Virksomheder, der blev drevet af en enkelt økonomisk ansvarlig Leder.

Den Klassedeling, der kom til at raade indenfor Haandværk og Industri efter Storindustriens Gennembrud, lignede stærkt Klassedelingen i Landbruget efter de store Landbrugsreformer i Slutningen af det 18. Aarhundrede. Til Herremændene svarede Fabrikkanterne, til Gaardmændene svarede de Haandværksmestre, der havde to—tre Medhjælpere, til Husmændene svarede Arbejderne. Der fulgte dog den Forskel i Udviklingen, at medens Gaardmændene en Tid lang stadig blev bedre stillet i Forhold til Husmændene, nærmede en Mængde af de mindre Haandværksmestre sig efterhaanden til Arbejderne i økonomiske Kaar. Midtergruppen i Haandværk og Industri formindskedes, og tilbage blev Fabrikkanter og Arbejdere.

I de store Industribedrifter blev Arbejdsforholdene stærkt præget af, at den enkelte nødvendigvis maatte indordne sig under Helheden. Det aktmæssige Udtryk herfor blev Værkstedsreglementerne. Disse krævede Lydighed og Disciplin hos Arbejderne og fastsatte Straffe for Overtrædelse af de paabudte Bestemmelser. I det store udviklede Maskineri skulde der være Orden og Renlighed. Arbejdstiden fastsattes paa Minuttet. Ingen maatte forlade sin Plads, uden det var strengt nødvendigt. Arbejdsgiverne dikterede af egen Magtfuldkommenhed ganske de Forholdsregler, de fandt for godt, og i mangfoldige Tilfælde maatte Arbejderne ved Navns Underskrift binde sig til at holde Reglerne hver og en.

Overfor det Vederlag, de Kaar, Arbejderne skulde nyde, gjorde der sig to forskellige Opfattelser gældende. Den ene, den forretningsmæssige, gik ud fra Økonomiens strengeste Regler og hævdede, at man kun skulde betale efter Forholdet mellem Udbud og Efterspørgsel, og da der takket være Befolkningsførelsen for det meste var rigeligt Tilbud af Arbejdskraft, blev Resultatet en meget lav Løn, især for Kvinder og Børn. Hvis Arbejderne ikke kunde leve deraf, maatte det offentlige støtte dem. Den anden Opfattelse, den patriarkalske, var

human. Den gik ud fra, at det afgørende for Arbejderne var at faa Eksistensen garanteret. Gav deres Virksomhed noget Udbytte herudover, tilfaldt det Arbejdsgiveren; men til Gengæld skulde han sørge for Arbejderen under Arbejdsløshed, Sygdom og Alderdom. Han skulde tage hele Risikoen.

Den sidste Opfattelse beherskede den offentlige Mening i Danmark i 60'erne; men i Renkultur forekom det patriarkalske System sjældent. I Virkeligheden veg Arbejdsgiverne ofte tilbage for Ansvaret og saa hellere, at Arbejderne hjalp sig selv, naar det kneb. De gik da den Mellemvej at yde Arbejderne Hjælp til Selvhjælp, og ud fra dette Princip støttede de hyppigt Syge- og Alderdomsforsørgelseskasser, Foreninger for Opførelse af Arbejderboliger o. lign. Hvis Hjælpen ikke strakte til, satte de undertiden ind med Legater og Godgørenhed; men den Støtte, som Arbejdsgiverne bandt sig til at yde, var i Virkeligheden meget beskeden. Ganske vist maa det antages, at Ekstratilskud var almindelige; men de blev kun givet, naar Arbejderne optraadte til deres Herrers Tilfredshed. For at erhverve saadanne Tilskud saavel som godgørende Gaver maatte Arbejderne vise den største Agtpaagivenhed og Lydighed. Ligesaa naar de ønskede Lønforhøjelse. De blev herved i enhver Henseende afhængige af deres Arbejdsgiver og hans Anskuelse. De veg tilbage for at stille Krav, og deres Stilling blev ganske fortrykt og fattig. 60'ernes Arbejderstand blev i økonomisk Henseende meget daarligt stillet, og Fattigvæsenets Byrde blev tung. Et Proletariat var ved at danne sig. Elendigheden forøgedes ved et Drikkeri, der vistnok var i Tiltagen. Saavidt man kan se, naaede Spiritusnydelsen sit Højdepunkt henimod 1880, da Afholdsbevægelsen satte ind, og Brændevin som den mest gangbare Spiritusdrik begyndte at blive afløst af Bajerskøl.

I Virkeligheden havde Arbejdsgiverne under disse Forhold saa stort et Raaderum, at de godt kunde bruge deres Magtstilling til ligefrem Mishandling af Arbejderne. Selv om de dækkede sig under en patriarkalsk Maske, kunde de maa- ske i en Nødssituation optræde med den største forretningsmæssige Haardhed. For det meste skærmede Loven ikke Arbejderne derimod, og selv hvor den gjorde, turde Arbejderne i mangfoldige Tilfælde ikke søge Myndighedernes Hjælp. Retsmaskineriets Langsomhed og i visse Tilfælde Dommernes Tilbøjelighed til at holde med Arbejdsgiverne, svækkede ogsaa Lysten til at gaa til Domstolene.

Vel blev Misbrugene aldrig saa grelle i Danmark som i England; men de forekom, og det paa meget forskellige Omraader. Naar Arbejdsgiverne udstedte Værkstedstreglementer, skete det undertiden med unødvendig Strenghed. De forbød maaske Samtale eller Rygning paa Arbejdspladsen, hvor der slet ingen Grund var dertil, eller de forbød fremmede at komme til Arbejderne i Arbejdstiden. Hvis en Arbejder gjorde Indsigelse, udsatte han sig endnu i 70'erne hyppigt for Skældsord og Knubs fra en haandfast Arbejdsleder. De Lokaler, der under Navn af Værksteder stilledes til Raadighed, var stedvis af den Art, at Arbejderne, naar det kunde lade sig gøre, foretrak at tage deres Arbejde med hjem og udføre det i deres egne smaa Stuer, selv om det var til Forstyrrelse for deres Familie. Nu og da blev Værkstedstlokalerne saa snævre, mørke og fugtige, at de var sundhedsfarlige. Hvis Arbejderne behandlede støvende eller giftige Stoffer, blev der ikke altid gjort, hvad der kunde gøres, for at værne deres Helbred. Hvis Maskinerne frembød Fare of Ulykkestilfælde, blev der intet gjort for at skærme derimod. Hvis Ulykkestilfælde indtraadte, og Arbejderne mistede Arbejdsdygtigheden, blev det overladt til dem selv at tage Følgerne. Hvis Arbejdet ikke var

stærkt anstrengende, blev der i enkelte Erhverv forlangt op til 15 Timers Arbejdstid i Døgnet. Navnlig overfor Lærlinge, Kvinder og Børn havde Arbejdsgiverne frit Spil. Sulteløn og Skænd hørte for dem til Dagens Orden, og Børn blev endda undertiden anvendt i Fabrikker fra 5—6 Aars Alderen. Nok maa man ikke glemme, at der var talrige Arbejdsgivere, der med Pligtfølelse sørgede for deres Folk; men selv om mange Misbrug kun forekom enkelte Steder, saa var den blotte Mulighed for at blive udsat for dem dog tilstrækkelig til at gøre Arbejderne utrygge og ydmyge.

Endnu en Trusel svævede over deres Hoved, Faren for at blive arbejdsløs. Især laa denne Fare for, naar Næringslivet blev hjem søgt af Kriser, saaledes som Tilfældet var i Aarene omkring 1858, 1878, 1886 og 1893. De arbejdsløse havde i de Tider ikke stort andet at gøre end at begive sig ud paa Landevejene som vandrende Svende for at søge Beskæftigelse paa fremmede Steder. Politiets Pasjournaler viser, hvorledes de vandrende Svendes Tal tiltog i daarlige Tider, og er saaledes et godt Konjunkturbarometer. Den Udvej at gaa paa Valsen kom imidlertid ikke til i Længden at staa aaben for de ledige. I ældre Tid havde de vandrende opretholdt Livet ved den Geskænk, Mestre og Lav ydede dem. Fra 1875 blev det forbudt at søge Geskænk. Det skulde betragtes som Tiggeri. Ganske vist gik Politiet meget lempeligt til Værks overfor Overtrædelser; men den Svend, der bad om Hjælp, havde dog sat sig i Klasse med Forbrydere og var hjemfalden til Befolkningens Foragt. Dette medvirkede til, at Svendevandringerne efterhaanden aftog meget stærkt.

Den Frihed, som Næringsloven bragte, kom i det væsentlige kun Fabrikanterne til Gode. Arbejderne efterlod den saa ufri og daarligt stillede som nogensinde, fuldstændig som Landboreformerne forsømte Husmændene. Socialisterne betegnede Arbejdernes Stilling under de patriarkalske Forhold som Slaveri og ikke helt med Urette. Den eneste Menneskerettighed, Arbejderne besad ubeskaaret, var Retten til at forlade Tjenesten; men naar der var ledige Arbejdere i større Tal, var denne Ret intet værd. Kun under gode Konjunkturer kunde Arbejderne forlade deres Arbejdsgiver med Haab om at finde en bedre Plads. Friheden blev kun Frihed for de faa. Virksomhederne blev større; men de tiltog ikke i Antal. Arbejdsgivernes Tal stagnerede; men Arbejdernes tog vældigt til. Afhængigheden kom til at gælde flere og flere; men Fordelene ved den voksende Produktion tilfaldt ikke dem eller tilfaldt dem kun i ringe Grad. Fattigdommen bredte sig tværtimod. Navnlig blev Arbejderne fattige i Forhold til Arbejdsgiverne, og den forholdsvis daarlige Stilling fremkaldte Resignation eller Utilfredshed hos dem. Den personlige Frihed fik de slet ingen Glæde af. Deres ubeskyttede og til Dels retsløse Stilling blev efterhaanden en iøjnefaldende social Ulykke.

Det eneste Omraade, hvor Arbejdsgiverne satte kraftigt ind for at holde Arbejderne oppe, var Uddannelsen. Rigtignok kunde de paa mange Pladser bruge ufaglærte, hvor Maskinerne udførte det væsentlige Arbejde; men en Stab af dygtige fagkyndige var overalt nødvendig til at lede Arbejdet og afhjælpe Funktionsvanskeligheder, og ved Byggevirksomhed og Maskinfabrikation krævedes vedblivende Fagkundskab hos Flertallet af Udøverne. For at skaffe sig disse faglærte oprettede Arbejdsgiverne paa eget Initiativ og egen Bekostning en Række tekniske Skoler og Fagskoler, og for en Tid tog de sig tillige af Fagprøvernes Afholdelse. Først efterhaanden opnaaede de større Bidrag af Staten til Skolernes Virksomhed, og det offentlige begyndte igen at interessere sig for Svendepøverne.

I Tidens Løb greb Staten ogsaa ind paa andre Omraader for at støtte Arbejderne, og især satte den ind for at opretholde deres Sundhed og Førlighed. Allerede hurtigt efter Dampmaskinernes Opkomst indførtes et vist Tilsyn for at hindre de farlige Kedelekspløsnier; men først fra 1875 blev dette Tilsyn betryggende. Ved Fabriksloven af 1873 søgte Staten især at værne Børn og unge; men det Tilsyn, som dermed indførtes overfor Industrien, fik en meget begrænset Virkning. Bedre blev Tilsynet efter Gennemførelsen af Maskinbeskyttelsesloven af 1889, der samtidig foraarsagede Tilvejebringelsen af ganske gode Beskyttelsesforanstaltninger til Værn mod Ulykkestilfælde ved Maskiner. En Udvidelse af Beskyttelsen for de unge bragte ligeledes Lærlingeloven af 1889, der kom til at gælde Haandværket saavel som Industrien; men ligesom Fabriksloven i den første Tid blev den mangelfuldt overholdt. I 90'erne gik man videre til at yde en beskedent Støtte til dem, der mistede Arbejdsevnen, først de gamle, dernæst de syge, og 1898 tvang man Arbejdsgiverne til at ulykkesforsikre deres Arbejdere. Ved Aar 1900 var Arbejderlovgivningen i Danmark mere fremskreden end i de allerfleste andre Lande, men lod dog endnu en Del tilbage at ønske, navnlig en yderligere Beskyttelse af Børnene og en Beskyttelse af voksne Kvinder.

I de voksne arbejdsføre Mænds og Kvinders Forhold greb Staten kun ind for at hindre Ulykkestilfælde. Iøvrigt blev de overladt til at klare sig med Arbejdsgiverne, som de kunde, og de havde fuldkommen Frihed til at indgaa paa hvilke Arbejdsbetingelser, de vilde. Spørgsmaalet blev da, om de ved egen Hjælp fandt nogen Udvej til at gøre sig fri af det Afhængighedsforhold, hvori de var kommet til Arbejdsgiverne. Tidens Svar herpaa blev, at den eneste Vej gik igennem Dannelsen af Arbejderorganisationer. For at opnaa nogen Rettighed blev de paany henvist til at binde sig til Foreninger og adlyde deres Vedtægter og lade deres personlige Frihed begrænse heraf.

Større Kraft blev der dog ikke i Foreningsdannelserne før efter Socialismens Frembrud 1871. De nye socialistiske Arbejderforeninger, først Internationale, siden Fagforeningerne, fremsatte klart Kravet om, at Arbejderne ved Bestemmelsen af Arbejdsforholdene skulde have Ligeret med Arbejdsgiverne, og Fagforeningernes første Opgave blev at skaffe denne Ligeret anerkendt, at faa Arbejdsgiverne til at forhandle om Arbejdsforholdene med de Repræsentanter, Arbejderne valgte. En Grundbetingelse for, at Arbejderne kunde komme til Orde overfor Arbejdsgiverne blev indbyrdes Sammenhold og Enighed, Solidaritet, og indtil denne Enighed var opnaaet paa hver enkelt Arbejdsplads blev der en vedvarende Uro. En Arbejders Tilværelse blev i denne Periode ganske afhængig af, om han var for eller imod Fagforeningerne. Den, der ikke vilde følge Trop med sine Kammerater, udsatte sig for den største Uvilje, ja for legemlig Overlast. Til sidst nægtede man ganske at arbejde sammen med dem, der ikke stod som Foreningsmedlemmer. Dermed var opstaaet det saakaldte Fagforenings-tyranni, der tidligst kom til Udvikling i 80'erne. I 90'erne var Fagforeningerne i en lang Række Fag saa kraftige baade i Hovedstaden og i de større Provinsbyer, at ingen uorganiseret kunde faa ordentligt Arbejde i Faget.

Arbejdsgiverne strittede ofte imod over for Fagforeningernes Krav. Arbejderne benyttede da Strejker som Vaaben overfor dem. Medens Arbejdsnedlæggelser før i Tiden var ganske sjældne, blev de nu meget talrige. En første Kulmination naaede de i Aarene omkring 1874. Siden blev de igen sjældne under Krisen i 70'ernes Slutning; men i 80'ernes og 90'erne tiltog de stadig i Antal. Arbejdsgiverne værnede sig til Gengæld først ved at afskedige og forfølge den fag-

lige Arbejderbevægelses Talsmænd, siden ved at foretage større eller mindre Lockouter; men for at udrette noget blev ogsaa de nødt til at handle i indbyrdes Forstaaelse, opgive den personlige Frihed, organisere sig og bøje sig for Foreningsafgørelser.

Til Trods for Modstanden maatte Arbejdsgiverne efterhaanden i saa at sige alle Fag i større eller mindre Udstrækning imødekomme Arbejdernes Krav. I visse Tilfælde, saaledes hos Møbelsnedkere og Smede, blev Kravene fastholdt med stor Sejghed, indtil de blev anerkendt. Det aktmæssige Udtryk for, at Fagforeningerne saaledes blev i Stand til at opnaa Resultater, blev de kollektive Overenskomster, som afsluttedes dels med Arbejdsgiverne enkeltvis, dels med deres Organisationer. Allerede i Aarene fra 1871 til 1876 tilvejebragtes en Mængde saadanne Overenskomster. Siden havde Krisen omkring 1878 nær væltet Fagbevægelsen helt over Ende; men fra 1880 anerkendtes en Række af Overenskomsterne paany, og derefter forøgedes deres Tal Aar for Aar. Omkring 1886 oplevede Fagforeningerne rigtignok en ny vanskelig Periode; men Krisen omkring 1893 formaaede slet ikke at hindre Arbejderne i at gøre nye Erobringer. Allerede i 70'erne opnaaede de københavnske Fagforeninger betydelige Fordele; men en Del deraf, især paa Lønnens Omraade, gik hurtig tabt igen. I 80'erne blev Gevinsterne mindre, men mere varige. I Provinsen blev der først fra 1888 Tale om mere almindelig Fremgang, og Landdistrikterne var endnu ved Aar 1900 kun lidet berørt af Organisationer og Overenskomster.

Den betydeligste Gevinst blev uden Tvivl Forkortelsen af Arbejdstiden. Fra en almindelig gangbar Arbejdstid paa 11 Timer kom man inden 1900 ned til $9\frac{1}{2}$ —10 Timer, og for adskillige Fag som Vævere, Skrædere og Skomagere var Nedgangen endnu betydeligere, idet de i ældre Tid havde en overordentlig lang Arbejdsdag, men ved 1900 i alt Fald i de større Virksomheder var stillet som andre Fags Udøvere. Hertil kom, at Søndagsarbejdet i stor Udstrækning forsvandt. Arbejdstidsforkortelsen var den største Velgerning mod Arbejderne. De fik nu Tid til at nyde Privatlivet, til aandelig Udvikling og til Fornøjelser.

Hvorvidt Arbejderne paa Lønnens Omraade opnaaede tilnærmelsesvis lige saa gode Fordele som paa Arbejdstidens, er kun i Forbigaaende berørt i denne Bog. Om den Opgang, der foregik i den nominelle Løn, mest skyldtes Fagforeningerne eller Konjunkturerne, skal ikke afgøres her. Kun saa meget skal siges, at den største Opgang i Reallønnen sikkert blev opnaaet, da det under 80'ernes Krise saa nogenlunde lykkedes de københavnske Fagforeninger at bevare den nominelle Løn uændret; men ogsaa 90'ernes Lønstigning bragte afgjort Fordele af reel Værdi. At der foregik en Forbedring af Arbejderklassens økonomiske Stilling fra 1870 til 1900 er næppe til at bestride. Dels fik Arbejderne anerkendt en Række Priskuranter for Akkordarbejde, dels fik de i adskillige Fag vedtaget en Minimaldagløn eller Minimaltimeløn. I nogen Grad formaaede de at skaffe sig Indflydelse paa de Lønningssystemer, der anvendtes. Med en hel Del Held bekæmpede de alle Former for patriarkalsk Aflønning, det være sig Løn i Naturalier eller Udbetaling af Ducører og lignende Beløb, som Arbejdsgiverne kunde variere efter deres eget Hoved. Naar de ogsaa modvirkede Kost og Logisystemet, var en vigtig medvirkende Aarsag, at de Svende, der boede hos deres Mestre, ikke havde Stemmeret, og dette ønskede man af politiske Grunde afhjulpet. Ved Siden af Forhøjelse i den gangbare Tidløn forlangte Fagforeningerne Særbetaling efter forskellige højere Skalaer for Over- og Natarbejde, for Søndagsarbejde, for Udearbejde o. s. v., og paa Akkordernes Omraade fik de indført Sær-

takster for en Række Smaaarbejder, der forhen blev udført under de større Arbejder. Alt i alt havde Arbejderne Fordel af den mere differentierede Løn-beregning.

Forskellige Omraader blev der dog, hvor Fagforeningerne ikke ret ofte formaede at sætte deres Ønsker igennem. Saaledes fik de lidet at sige i Spørgsmaal om Orden og Disciplin paa Arbejdspladserne, om Arbejdets gode eller daarlige Udførelse eller om Arbejdstempoet. De maatte her indrette sig efter Teknikken og efter Storindustriens Krav om centraliseret Ledelse. I Spørgsmaal om Afskaffelse af Akkord eller Hjemmearbejde formaede de næsten slet intet, fordi en stor Del af deres egne Medlemmer paa disse Punkter ønskede at bibeholde det bestaaende. Derimod lykkedes det paa Trods af den bestaaende Lovgivning, men rigtignok under Bifald og Støtte fra mange Arbejdsgivere til Dels at erhverve Eneretten til det faglige Arbejde. Dette skete ved, at Fagforeningerne tiltog sig Arbejdsanvisningen, foreskrev en begrænset Lærlingetilgang og direkte krævede, at Mestrene ikke maatte antage ufaglærte eller uorganiserede. At Tiden i det hele taget overvejede en Tilbagevenden til Lavforholdene paa dette Felt fremgaar af en Betænkning fra en Kommission, der blev nedsat 1890 til at overveje en Revision af Næringslovgivningen.

Efterhaanden som Organisationerne, Arbejdsgivernes saavel som Arbejdernes, blev i Stand til at bekæmpe hinanden med stadig større Kraft, opstod Nødvendigheden for Oprettelsen af Institutioner til Fredens Bevarelse. Disse Institutioner blev de private Voldgiftsretter, der hurtig og med Fagkundskab skulde træffe Afgørelsen, naar der var Tale om Brud paa Overenskomster, og der var Fare for Strid og Arbejdsstandsninger. Voldgiftsretterne groede op lidt efter lidt, skabt i Forbindelse med Overenskomsterne, og Kronen paa Værket blev den permanente Voldgiftsret, der oprettedes Aar 1900 i Henhold til Septemberforliget af 1899. Denne Voldgiftsret blev billiget af Staten og skulde dømme mellem de store Hovedorganisationer, Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende Fagforbund, hvori begge Parters Foreninger i Slutningen af 90'erne samlede sig.

Der var saaledes igen opstaaet Organisationer og genindført adskillige af de Begrænsninger i den personlige Frihed, som ogsaa havde været gældende under Lavsordningen før 1862; men der var den Forskel, at medens Næringsfriheden i sin Tid blev indført meget hastigt, opkom den nye organiserede Tilstand først lidt efter lidt. Selv Septemberforliget afskaffede langtfra Friheden til at ernære sig, som man vilde, men det skabte større Retssikkerhed indenfor Organisationerne end udenfor, og det fremmede derved Væksten af det mægtige Forningssystem, der spillede saa stor en Rolle i Eftertiden, og det ikke blot i Haandværk og Industri. Frivilligt lod Arbejderne sig binde, fordi de Arbejdsforhold, som Næringsfriheden medførte, var uværdige og utaalelige for dem. Ved at slutte sig sammen blev de saa stærke, at de kom i et jævnbyrdigt Forhold overfor de Organisationer, Arbejdsgiverne dannede imod dem, og blev i Stand til at hævde Ligeretten ved Bestemmelsen af Arbejdsforholdene.

BILAG 1

ARBEJDSTIDEN I DE ENKELTE FAG¹⁾

Arbejdsmændene havde i Begyndelsen af 70'erne adskillige Steder 14 Timers Arbejdsdag, saaledes ved Jernbaneanlæg paa Falster 1872 og ved Holmegaards Glasværks Lager 1872²⁾. Ved Voldsløjning og Jernbaneanlæg ved København havde de dog 1873 og mange Aar derefter Sommerarbejdsdag 6—19³⁾, ligesaa ved Lammefjordens Tørlægning⁴⁾. I 80'erne vedblev dette at være det almindelige⁵⁾; men i Korsør fik de dog ud af de 13 Timer kun 1½ Times Hvil, og i Randers arbejdedes der 1888 Kl. 5—19. Endnu ved Arbejdet paa Udstillingsterrænet i Kbh. 1888 søgte Arbejdsgiverne at faa indført denne Arbejdsdag⁷⁾. Samme Aar var der imidlertid ved Gadearbejde i Aarhus kun Arbejdstid 6—18, og ved Strejke opnaaede Arbejdere ved Jernbaneanlæg i Viborg en lignende Arbejdstid⁸⁾. 1887 arbejdede Havnearbejderne i København ogsaa kun 6—18⁹⁾, og 1888 strejkede Hovedstadens Arbejdsmænd ved flere Anlægsarbejder og gennemførte derved 12 Timers Dagen¹⁰⁾. Ved Arbejdet paa Damsgaardstøtten i Byens Omegn, maatte de dog gaa ind paa Arbejdstiden 6—19¹¹⁾. Krigsministeriet afslog »af Hensyn til den europæiske Situation« at dekretere Arbejdstid 6—18¹²⁾. Arbejdsmandsoverenskomsten af 1892 regnede med 12 Timers Dagen, og i 90'erne var denne almindelig udbredt¹³⁾. I Provinsen vedblev

1) Kilder til de i dette Afsnit anførte Oplysninger er for Overenskomsternes Vedkommende anført i Bilag 3 og desuden henvises een Gang for alle til den i Bilag 4 anførte statistiske Litteratur, hvoraf især er benyttet: Oplysninger om Arbejdernes oekonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872, udg. af Udenrigsministeriet 1874; Oplysninger om Fabrik- og Haandværks-Arbejdernes Fortjeneste i Odense, meddelte af Arbejderne selv, samlede og udgivne af den danske Arbejderforening i Odense, Maj 1873; Tabelværk til Københavns Statistik Nr. 7, Befolknings- og Erhvervsforhold 1882, 1883; M. Rubin: Arbejdslønnen i København i Aaret 1892, udg. af Københavns Magistrat 1893; Cordt Trap: Arbejdslønnen i København med Nabokommuner i Aaret 1898, udg. af Københavns Kommunalbestyrelse 1900; J. Jensen & M. Olsen: Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1871—1900, 1901, 311-21.

2) Socialisten ³⁰/₄ 1872, ²⁴/₄ 1874.

3) Eks.: Smst. ⁸/₄, ²²/₇ 1873.

4) Ugerapporter i Pakken: Korrespondance, Tekniske Journaler og Rapporter m. m. 1873—75, Aktieselskabet til Lammefjordens Udtørrings Arkiv, Sjællandske Landsarkiv.

5) Eks.: Soc.-Dem. ¹⁹/₅, ¹/₆, ²/₆, ⁵/₆ (Brolæggere), ⁶/₇ 1882, ⁸/₅, ²/₇ 1886, ¹²/₃, ¹⁴/₇, ¹¹/₉ 1887, ²⁸/₂, ⁴/₄, ¹³/₆ 1888, ²⁹/₅ 1889, ³/₅ 1890.

6) Smst. ²⁰/₅ 1882, ¹⁸/₄ 1888.

7) Smst. ¹²/₄, ¹³/₄, ¹⁴/₄, ¹⁵/₄, ¹⁷/₄ 1888.

8) Smst. ⁴/₅, ⁵/₅ 1886.

9) Smst. ¹¹/₂ 1887.

10) Smst. ¹⁷/₄, ¹⁸/₄, ¹⁰/₈, ¹⁸/₈, ²¹/₈ 1888.

11) Smst. ²⁹/₃, ⁴/₄, ⁶/₄ 1888.

12) Smst. ⁴/₄, ³/₅ 1888.

13) Eks.: Soc.-Dem. ²⁶/₁₁ 1890 (Holmblad), ¹⁹/₆ 1891 (Gødningsfabrik), ¹⁰/₃ 1892 (Frihavnsanlæg), ¹³/₆ 1896 (Entrepreneur).

man op i 90'erne at arbejde 6—19¹⁴). 1895 hedder det dog, at Arbejdstiden i de jyske Byer og Odense er 6—18, dog nævnes 4—5 Byer med Arbejdstiden 6—19¹⁵). 1897 fik Herning Arbejdsmand Slavetimen afskaffet, og samme Aar forkortedes Arbejdstiden $\frac{1}{2}$ Time i Stubbekøbing, saaledes at den begyndte Kl. 6 i Stedet for Kl. 5 $\frac{1}{2}$ ¹⁶). Endnu var der 13 Timers Arbejdsdag ved jyske Baneanlæg¹⁷), og først 1899 fik man Slavetimen afskaffet i Rønne og Fakse¹⁸).

Bagerne hørte til dem, der havde de mest uregelmæssige Forhold og de største Vanskeligheder ved at finde en Ordning. Fra ældre Tid havde de i de fleste Forretninger en ubestemt Arbejdstid, der rettede sig efter Dagens Salg af Brød. Undertiden arbejdedes indenfor det enkelte Døgn i flere Træk med kortere Hvileperioder ind imellem. For Landdistrikterne, hvor Bageri og Mølleri ofte forenedes i samme Virksomhed, opgives Arbejdstiden 1872 til 13,5 Time med 2,3 Times Hvil. I København forlangte Bagersvendene 1873 en 12 Timers Arbejdsdag¹⁹); ifølge Fagforbundstællingen havde de 16 Timers Arbejdsdag. Bagerlavet opgiver 1876, at Arbejdstiden begyndte mellem 19 og 22 om Aftenen og varede til næste Middag, dog saaledes at nogle Svende hvilede et Par Timer om Morgen. Om et enkelt Bageri siges 1876, at Svendene arbejdede 12 Timer i Træk²⁰). 1882 angives Arbejdstiden til 13 Timer uden bestemt Spisetid. 1892 til 10 à 12 Timer. Nogen afgørende Forandring var dog stadig ikke indtruffet. Et Forslag om lovmæssig Indskrænkning af Arbejdstiden i Bagerier blev indbragt af Socialdemokrater i Rigsdagen 1895 og siden flere Gange, men uden Resultat²¹). Bagernes Forbund fandt 1895, at Lærlingenes Arbejdstid i København var gennemsnitlig 13 $\frac{1}{2}$ Time, i Provinsen 14 $\frac{1}{2}$ ²²), formodentlig rigelig beregnet. Arbejdstiden begyndte nu i København Kl. 20—21, i Provinsen først Kl. 1—2; paa Landet arbejdedes i Reglen ikke om Natten. Konditorsvendene arbejdede fra 6 à 7 til 18 à 19, om Sommeren noget kortere, fordi der da var mindre Selskabelighed²³). Arbejdernes Fællesbageri i København havde 8 Timers Dag. Ved Rugbrødsfabrikkernes Regulativ 1896 og Fintbrødsbagerens 1897 fastsattes endelig de 12 daglige Timer, som Svendene ønskede 1873, eller rettere 72 ugentlige Timer inclusive 2 Timers daglig Spisetid; men i December samme Aar indførte 3 Fabrikker 8 Timers Dagen, og 1898 reduceredes den overenskomstmæssige Arbejdstid til 66 Timer ugentlig med kun $\frac{1}{2}$ Times Spisetid pr. Dag; hvor Fabrikker anvendte mekanisk Kraft, skulde man dog helt ned til 57 Timer, og hvor der var Døgndrift, skulde der være 8 Timers Arbejdsdag uden Spisetid. Provinsens Bagere begyndte at virke for Arbejdstidsforkortelsen 1896. Dette Aar strejkedes der i Odense bl. a. for Arbejdstidens Skyld, og i Roskilde opnaaedes 2 Timers Afkortning²⁴). Helsingørs Bagerregulativ fra 1897 fastsatte samme Arbejdstid som Københavns fra Aaret før, og dette blev ogsaa Normen ved de sjællandske Bagermestres Regulativ 1898. I Arbejdernes Bagerier begyndte ligesom i København 8 Timers Arbejdsdagen at komme frem²⁵). Ifølge en Fagstatistik fra 1898—99 varierede Arbejdstiden i de fleste Byer stærkt, lige fra 6 til 16 Timer, for Lærlinge fra 8 til 18 Timer. Ogsaa gennemsnitlig var Lærlingenes Arbejdstid længst.

Barbererne var ikke bedre stillet end Bagerne. Ogsaa de skulde være længe paa Arbejdspladsen, medens deres Flid var afhængig af Kundebesøget. I 70'erne var de paa Stuen fra 6 til 21, undertiden til 22 eller 24²⁶). Fagforbundene angiver for 1872 16 Timers Arbejdsdag, for 1884 15 Timers. 1882 sattes Arbejdsdagen i København til 15—17 Timer med $\frac{1}{2}$ Times Spisetid. Af Hensyn til Lærlingeloven enedes man 1889 om fast Lukketid

14) Eks.: Soc.-Dem. 27/4, 29/4 1887, 31/7 1890, 15/11 1895 (Fakse).

15) Arbejdsmandenes Fagblad for Jylland og Fyn 15/7 1895.

16) Arbejdsmandenes Fagblad 15/5 og 15/6 1897. — Soc.-Dem. 10/6 1897.

17) Industriforeningens Tidsskrift 1898, 7.

18) Soc.-Dem. 17/3, 4/5 1899.

19) Soc. 19/12 1873.

20) Soc.-Dem. 12/4 og 6/7 1876.

21) Folketingets Forhandlinger 1894—95, 3933; 1895—96, 2339; 1896—97, 609; 1897—98, 917; 1898—99, 1663; 1899—1900, 1131.

22) Medlemsblad for Bagernes Forbund 1/5 1895.

23) Dansk Bager- og Konditor-Tidende 16/3 og 2/12 1896. — Soc.-Dem. 18/2 1897 paastaar, at Konditorerne havde 12—18 Timers Arbejde.

24) Soc.-Dem. 11/11 1896; jfr. smst. 9/10 1896 (Konditorer i Kbh.); smst. 12/12 1896 (Fabrikker i Kbh.); smst. 22/7, 23/7, 26/7, 2/8, 6/8, 13/8, 7/11 1896 (Provinsen).

25) Medlemsblad for Bagernes Forbund 1/5 1895 (Fællesbageri). — Soc.-Dem. 14/9 1898.

26) Soc. 23/8 1873.

Kl. 21 over hele Landet undtagen Lørdag²⁷⁾). Allerede 1890 hører man imidlertid, at en Mester har begyndt at lukke Kl. 20. Fra 1894 forsøgtes 20-Lukningen i Aalborg, men blev ikke overholdt; 1895 forsøgtes den i Nykøbing F., 1897 i Præstø og Esbjerg²⁸⁾. 1895 prøvede Københavns Barberer at lukke Kl. 20 i Juli—August, og de vedblev dermed noget ud paa Efteraaret²⁹⁾. 1897 vedtog alle Landets Barbermestre at stræbe henimod 20-Lukningen³⁰⁾, og 1898 forlangte Københavns Svende Arbejdstiden begrænset til Kl. 7 $\frac{1}{2}$ —20 om Sommeren, 8—20 om Vinteren³¹⁾, efter den officielle Statistik at dømme fik de deres Vilje.

Blikkenslagerne havde i København 1882 12 Timers Arbejdsdag med ca. 1 $\frac{1}{2}$ Times Spisetid, 1892 og 1898 nogle Steder 2 Timers Spisetid. Deres Arbejdstid forkortedes 1 Time i Horsens 1890 og i Roskilde 1896, og de fik Nedsættelse fra 10 $\frac{1}{2}$ til 10 Timer i Horsens 1892, i Aalborg 1896. Gas- og Vandarbejderne i Odense havde 1898 10 Timers Arbejdstid. Helsingør Blikkenslagere fik 1891 10 $\frac{1}{2}$ Times Arbejdstid paa Værksted, 10 Timers i Byen.

Bogbinderne havde i 70'erne oftest Arbejdsdagen 6—19 eller 7—20 med 1 $\frac{1}{2}$ —2 $\frac{1}{2}$ Times Spisetid³²⁾. Ved Forhandlingerne 1874 blev der lovet Indskrænkning til 10 Timer³³⁾; men siden lod Mestrene trykke en Priskurant, der anførte 11 Timers Arbejdstid. Lidt efter lidt indførte Mestrene imidlertid paa egen Haand de 10 Timer, og Priskuranten for København 1896 fastsatte 9 $\frac{1}{2}$ Time. Ifølge en Fagstatistik havde af Hovedstadens 84 Værksteder i 1898 de 81 en 9 Timers Arbejdstid, Resten 9 $\frac{1}{2}$. I Jylland havde henved Halvdelen af Svendene 10—12 Timer, indtil Reglementet 1897 fastsatte 10 Timer. Paa Øerne var 10 $\frac{1}{2}$ Time Gennemsnittet³⁴⁾. Undtagelsesvis fik Esbjerg Bogbinderne fra 1896 ligesom Københavnerne 9 $\frac{1}{2}$ Times Arbejdstid, idet de arbejdede 7—19 med 2 $\frac{1}{2}$ Times Spisetid³⁵⁾. I Aarhus fik man Nedsættelsen fra 11 til 10 Timer samme Aar, i Horsens og Odense ligesaa 1897³⁶⁾.

Bogtrykkerne arbejdede hos Thiele i København siden 1864 Kl. 6—19, siden 1871 Kl. 8—20 med 3 Timers Pause³⁷⁾. Hos Schultz gjaldt 1875 en 10 Timers Arbejdstid³⁸⁾; men en Fagstatistik fra 1881 angiver for dette Firma 11 Timer. Det almindelige var dog ifølge denne Kilde 10 Timer, og kun et Par Firmaer afveg herfra. Dagbladstrykkerierne begyndte Arbejdet Kl. 8—9 og blev undertiden ved til Midnat³⁹⁾. I Rigsdagstrykkeriet blev der under Travlhed arbejdet op til 16 Timer⁴⁰⁾. Den offentlige Statistik 1882 angiver gennemsnitlig 13 Timers Arbejdsdag med 2 $\frac{1}{2}$ Times Hvil. Ved Bogtrykkertariffen 1884 sattes Arbejdstiden til 10 reelle Timer mellem Kl. 7 og 21, ved Tariffen 1892 til 9 $\frac{1}{2}$ Time, ved Tariffen 1898 til 9 Timer. Maskinsætterne fik 1898 endda kun 8 Timer ved Dagarbejde, 7 Timer ved Natarbejde. Den korte Arbejdstid indførtes dog i forskellige Avistrykkerier allerede tidligere. Ved »Dagbladet« var Sættetiden 1882 Kl. 15—23, og omkring 1890 var 8—9 Timer det almindelige ved københavnske Dagblade. Efter Tariffen 1898 indførtes ved »Nationaltidende« en Deling i Hold, der arbejdede 8—16 $\frac{1}{2}$, 2—22 $\frac{1}{2}$, 21—54 $\frac{1}{2}$). I Provinsen var Arbejdstiden i ældre Tid nok saa lang som i Hovedstaden. 1869 angives den til Kl. 7—20 med 1 $\frac{1}{2}$ Times Spisetid, 1874 dog kun til 7—19 med 2 Timers Spisetid⁴²⁾. 1875 strejkedes der i Ringkøbing for at opnaa Forkortelse fra 12 til 10 Timer, men et Trykkeri i Holbæk

²⁷⁾ H. M. Christensen: Danske Barber- & Frisørsvendens Organisationshistorie, 1922, 101-03.

²⁸⁾ Barber- & Frisør Journal 1 $\frac{1}{11}$ 1891. — [L. Dines Pedersen:] Aalborg- og Nørresundby Barberforenings 25 Aars Jubilæum 28 $\frac{1}{1}$ 1914, 16. — Skandinavisk Barber-, Frisør- og Parykmager-Journal 1 $\frac{1}{6}$ 1897. — H. M. Christensens anf. Skrift 154.

²⁹⁾ Barber- & Frisør Journal 15 $\frac{1}{1}$, 1 $\frac{1}{4}$, 1 $\frac{1}{10}$ 1895.

³⁰⁾ H. M. Christensens anf. Skrift 151.

³¹⁾ Danmarks Barber- & Frisør Foreningers Journal 1 $\frac{1}{8}$ 1897.

³²⁾ 1. Insp. 1874/166. — [Jul. Schiøtt m. fl.:] Bogbindersvendeforeningen af 1873's 25-aarige Jubilæum, 1898, 13. — C. P. Nielsen & R. Berg: Danmarks Bogbinderne gennem 400 Aar, 1926, 119-20.

³³⁾ Soc.-Dem. 22 $\frac{1}{11}$, 25 $\frac{1}{11}$ 1874.

³⁴⁾ Bogbinderiarbejdernes Fagblad 15 $\frac{1}{10}$ 1897, 15 $\frac{1}{7}$ 1898.

³⁵⁾ Samarbejdet 1 $\frac{1}{12}$ 1896.

³⁶⁾ Soc.-Dem. 10 $\frac{1}{12}$ 1896. — Bogbinderiarbejdernes Fagblad 18 $\frac{1}{2}$, 5 $\frac{1}{6}$ 1897.

³⁷⁾ Thieles Noteringskalender 2 $\frac{1}{12}$ 1871. — Tidsskriftet Bogvennen 1894, 42.

³⁸⁾ Typ.-Tid. 22 $\frac{1}{1}$ 1875.

³⁹⁾ Jfr. Typ.-Tid. 22 $\frac{1}{6}$ 1883, 19 $\frac{1}{4}$ 1884.

⁴⁰⁾ Soc.-Dem. 20 $\frac{1}{1}$ 1875.

⁴¹⁾ Typ.-Tid. 14 $\frac{1}{1}$ 1882, 20 $\frac{1}{6}$ 1890. — Soc.-Dem. 16 $\frac{1}{4}$ 1898.

⁴²⁾ Skandinavisk Bogtrykker-Tidende 8 $\frac{1}{5}$ 1869 og Sept. 1874. — Jfr. Typ.-Tid. 6 $\frac{1}{6}$, 13 $\frac{1}{11}$ 1874.

arbejdede dog endnu 1880 Kl. 8—21, et i Rudkøbing endog 7—23, et i Varde arbejdede 11 Timer⁴³). Fagstatistikken 1881 angiver for Flertallet af Provinstrykkerierne, nemlig for 75, en 10 Timers Arbejdstid, medens 1 Trykkeri havde 11½ Times Arbejdstid, 3 havde 11—12, 5: 11, 1: 10—12, 1: 10½ og 2 Trykkerier 9 Timers Arbejdstid. Ved »Jyllandsposten« arbejdedes indtil 1884 80 Timer ugentlig⁴⁴). Siden reguleredes Arbejdstiden ved Provins-tariffen 1895 til 9½ Time, og ved Tariffen 1898 fik man samme Ordning som København.

Bryggerierne havde oprindeligt en meget ubestemt Arbejdstid. Ifølge Fagforbundenes Op-lysningsarbejdedes der i Aalborg 1872 15 Timer. Ved Reglement 1877 fastsattes Arbejds-tiden paa Carlsberg til 6—19 med 2 Timers Spisetid; dette blev ogsaa almindeligt paa Hovedstadens andre Bryggerier⁴⁵). 1888 indførte Carlsberg Arbejdstiden 6—18 om Som-meren, 1892 for hele Aaret, og 1897 indførtes 8 Timers Dagen for Arbejde ved Kedler og Maskiner, idet 3 Hold skiftede Kl. 6, 14 og 20⁴⁶). Paa Tuborg havde man omkring 1883 2 Holds Drift; fra 1894 fik man her Fyraften Kl. 17½⁴⁷). Paa en Sodavandsfabrik i Aal-borg fik man 1895 Arbejdstiden 6—18½⁴⁸), ved Glostrup Bryggeri 1897 6 Gange 11 Timer ugentlig⁴⁹). Det almindelige i de talrige Bryggerioverenskomster fra Provinsen omkring 1900 var Arbejdstiden 6—18. De nærbeslægtede Brønderiarbejdere havde nok endnu 1890 14 Timers Arbejde⁵⁰).

Bødkernes Arbejdstid angives for Odense 1872 til 12 Timer. I København var den om-kring 1870 noget lignende, men gik derpaa 1 Time ned⁵¹), og 1882 angives 2 Timers Ar-bejdsdag med ¾ Times Spisetid. Overenskomsten 1884 fastsatte 2 Spisetimer, men endnu 1892 opgives der 1½ à 2 Timer. Ved Overenskomsten 1898 fik man 9½ Times Arbejdstid. Før Bødkerforbundets Oprettelse paastaas Arbejdstiden i Provinsen at have været 11—14 Timers⁵²), men Aftalerne 1892 og 1898 bestemte Arbejdsdagen til 6—18 med 2 Timers Spise-tid. 1895 kom det til Strejke i Vejle, fordi der blev gjort Forsøg paa at forlænge Arbejds-tiden til 10½ Time⁵³).

Chokolade- og Sukkervareindustrien udmærkede sig ved i alt Fald til en Tid at have kortere Arbejdstid i Provinsen end i København. I København angives Arbejdstiden 1882 og 1892 til 10½ Time. Paa A. Søeborgs Fabrik arbejdede man i 90'erne fra 1/1 til 1½ Kl. 7—19, derefter til 15/10 Kl. 6—18, i begge Tilfælde med 2 Timers Pause; men i Sæ-sonen før Jul arbejdedes Kl. 6—19 med 2½ Times Pause⁵⁴). 1897—98 havde i alt Fald et Par Fabrikker 10½—11 Timers Arbejde, samtidig med at 10 Timer var det højeste i Provinsen, og man f. Eks. i Randers kun arbejdede 8 Timer⁵⁵). Firmaet Jensen & Møller i København forkortede 1898 Arbejdstiden Kl. 6—18 med 1½ Times Pause til Kl. 7—18 med 1 Times Pause⁵⁶). Ved Overenskomsten 1899 sattes Arbejdstiden til 9½ Time.

Garverne havde 1871 i et københavnsk Firma Arbejdstiden 6—18, hos Ballin 1877: 6—19⁵⁷). Sidstnævnte Sted kom man efter Stiftelsen af Lohgarvernes Fagforening 1883 ned fra 10½ til 10 Timers Arbejdstid, og de andre Garvermestre fulgte til Dels efter; men en Hvidgarvermester havde endnu 1884 Arbejdstiden 6—19⁵⁸), og 10½ Time vedblev ifølge en Fagstatistik at være det almindelige i København og de større Provinsbyer. I København fastsattes ved Lohgarvernes Overenskomst 1896 og Hvidgarvernes 1898 en

43) Typ.-Tid. 30/10 1875, 17/1, 10/4, 23/10 1880.

44) Jyllandsposten og Strejken ved dette Blads Trykkeri 8/5 1884, K.B.

45) Soc.-Dem. 22/7 1881. — Skr. fra Tuborg Fabr. til 1. Arbejdsinspektorat 15/9 1890, Inspektoratets ujournaliserede Sager.

46) A. Fraenkel: Gamle Carlsberg, 1897, 388. — Soc.-Dem. 3/6 1897.

47) Soc.-Dem. 22/8 1883 og 1/6 1894.

48) Arbejdsmandens Fagblad for Jylland og Fyn 15/5 1895.

49) E. Hansen: Bryggeriarbejdernes Fagforening i København, 1922, 30.

50) Soc.-Dem. 30/7 1890.

51) C. A. Clemmensen: Bødkerlauget i København 1878—1928, 89-90.

52) Bødkernes Fagblad Sept. 1891.

53) Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiarbetare-Tidende Maj 1895.

54) Ifølge Arbejdsreglementet for Fabrikken.

55) Soc.-Dem. 10/9 1897, 5/11 1898.

56) Velvilligst meddelt af Firmaet.

57) Soc. 20/12 1871; Soc.-Dem. 13/11 1877.

58) Soc.-Dem. 22/2 1884. — Nordisk Garvertidende 15/3 1884. — [C. L. Christensen:] Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 10-12. — L. Pedersen: Kbh. Garverlag 1935, 294.

10 Timers Arbejdstid; i begge Tilfælde medførte dette $\frac{1}{2}$ Times Forkortelse. Mellem 1898 og 1900 indførtes ogsaa 10 Timers Dagen en Række Steder i Provinsen⁵⁹).

Gasværksarbejderne havde i København 1860 9—10 Timers Arbejdstid; men 1872 arbejdedes der i 2 Hold, saa hvert arbejdede først 14 Dage om Dagen, derpaa 14 Dage om Natten, paa Skiftesøndage 18 Timer. Senere var Holdskiftet hver 4. Uge⁶⁰). 1897 opnaaede Retorthusarbejdere og Kultrillere 8 Timers Dag, og dette indførtes derefter ogsaa i Provinsen, saaledes i Aarhus, Esbjerg, Kolding og Vejle⁶¹).

Glasværksarbejderne havde i Modsætning til andre Fag ikke nogen særlig lang Arbejdsdag i ældre Tid, i alt Fald ikke, naar de arbejdede i selve Glashytten. Man arbejdede paa forskellige Tider af Døgnet, naar Smeltningen var færdig. Smeltningen tog 14—16 Timer, og det tog derefter ca. 8 Timer at oparbejde Materialet i Ovn. Et nyt Ovn-system, opfundet 1870 af Fr. Siemens, medførte imidlertid, at Smeltning og Udarbejdelse kunde foregaa samtidig, og efter en Forsøgsperiode blev Arbejdstiden nu fast. Ved Kastrup Glasværk begyndte man med 11 Timer, men gik siden ned til 10 og 9. Et Forsøg paa at genindføre 10 Timers Dagen 1889 blev standset ved Strejke. Paa Frederiksberg Glasværk eksperimenterede man 1883 med 3 Hold à 8 Timer. Andre Steder havde man 2 Hold à 9—9 $\frac{1}{2}$ Timer. Et Forsøg paa at indføre 10 Timers Arbejdsdag paa Frederiksberg Glasværk 1890 strandede ligesom Forsøget i Kastrup Aaret før paa Arbejdernes bestemte Modstand. Ved Aalborg Glasværk indførtes fast Arbejdstid ikke før 1892; den blev da fastsat til Kl. 6—13 $\frac{1}{2}$ med 1 Times Pause⁶²). En Fagstatistik fra 1899 siger, at Flaske-magerne i Hovedstaden havde 10 $\frac{1}{4}$ Times Arbejdstid, i Aalborg 8 $\frac{1}{2}$, i Aarhus 10, Hvidt-glasarbejderne i Kastrup og Aarhus 11, i Aalborg 12 Timer (hvis ikke Glasset blev op-brugt forinden). Fagforbundene opgiver 1900 for Aarhus 9 Timers Arbejdsdag, for Kastrup og Hellerup 8 $\frac{1}{4}$, for Aalborg 8.

Hattemagerne havde endnu 1898 i København en Arbejdsdag paa op til 13 Timer med 2—2 $\frac{1}{2}$ Times Spisetid⁶³); men ved Overenskomsten 1899 fik de Arbejdsdagen fastsat til fra Ugen før Paaske til Pinse at være Kl. 8—20, derefter til $\frac{1}{10}$ 7—19, om Vinteren 8—19. Ligesom i Chokolade- og Sukkervareindustrien blev der taget Hensyn til Sæsonforholdene.

Jernindustriens Arbejdstid er bedre belyst end de fleste andre Erhvervs. Paa Jernbane-værkstederne havde man fra 1848 hele Tiden 10 Timers Arbejdstid⁶⁴), ligesaa paa Køben-havns Tøjhus i 60'erne⁶⁵). Paa Orlogsværftet indførtes 1871 Vinterarbejdstid Kl. 6—17; om Sommeren arbejdedes Kl. 5—16; der blev givet 2 Gange et Kvarter til Omklædning, 20 Minutter til Prokøst og 1 Time til Middag, saa der arbejdedes kun godt 9 Timer. 1891 ændredes Sommerarbejdstiden til Kl. 6—16 $\frac{1}{4}$, d. v. s. 8 $\frac{1}{4}$ Times Arbejdstid⁶⁶). Hos Bur-meister & Wain arbejdedes til 1871 Kl. 6—19, derpaa 6—18 med 1 $\frac{1}{2}$ Times Pause. Paa Refshaleen arbejdedes ogsaa om Vinteren Kl. 6—18, medens de andre Værfter ikke havde saa godt kunstigt Lys og derfor kun arbejdede Kl. 7 $\frac{1}{2}$ —16⁶⁷). Af Firmaet Eickhoffs Løn-ningsbøger fremgaar, at man ved Grundlæggelsen 1848 begyndte med 12 Timers Arbejds-tid, men endnu samme Aar gik ned til 11 Timer; 1872 gik man ned til 10 $\frac{1}{2}$ Time, men først $\frac{3}{6}$ 1897 til 10 Timer. De fleste private Virksomheder havde en lignende Arbejdstid. Hos Riedel og Lindegaard rettede Arbejdstiden sig efter Arbejds-mængden; men indtil 1878 var den almindelige Arbejdsdag dog 11 Timer. Rigtignok skal Firmaet 1873 have nedsat til 10 $\frac{1}{2}$ Time; men nogen praktisk Betydning fik Nedsættelsen ikke, før Krisen

⁵⁹) Samarbejdet $\frac{15}{8}$, $\frac{1}{10}$ 1898. — Soc.-Dem. $\frac{13}{6}$ 1900.

⁶⁰) Hornemanns Hygiejniske Meddelelser VII, 1872, 13. — Jfr. Soc.-Dem. $\frac{21}{12}$ 1882. — Kbh. Gasværker 1857—1932, 232, 238.

⁶¹) Soc.-Dem. $\frac{2}{11}$, $\frac{29}{12}$ 1897, $\frac{7}{7}$ 1898, $\frac{5}{11}$, $\frac{19}{12}$ 1899, $\frac{11}{1}$ 1900. — Arbejdsmandenes Fag-blad $\frac{15}{1}$ 1898. — Jfr. Andragender herom, se Industriforeningens Tidsskrift 1887, 6; Soc.-Dem. $\frac{20}{6}$ 1891.

⁶²) Oversigt over Glasmagerens Fagbevægelse i Danmark 1883—1908, 5-6, 10, 13, 15-18. — Soc.-Dem. $\frac{16}{10}$ 1883, $\frac{28}{6}$, $\frac{7}{7}$, $\frac{20}{8}$ 1889, $\frac{5}{2}$ 1891. — Fagforbundene opgiver 1900 for 1884: 9 $\frac{1}{2}$ Time.

⁶³) Jfr. Soc.-Dem. $\frac{21}{2}$ 1899.

⁶⁴) Af Statsbanesmedenes Historie 1901—26, 18-19.

⁶⁵) Ingeniøren Nr. 9, 1900, 75.

⁶⁶) Dags-Telegraf nr. $\frac{1}{9}$ 1871. — Soc.-Dem. $\frac{2}{4}$ 1891.

⁶⁷) Socialisten Nr. 7, 1871. — Folkets Avis $\frac{14}{11}$ 1871. — Soc.-Dem. $\frac{10}{3}$, $\frac{13}{3}$ 1874. — Firmaets Reglement 1880.

kom og indskrænkede Beskæftigelsen⁶⁸). Paa mindre Smedeværksteder med energiske Indehavere kunde Arbejdstiden være meget lang, ja strække sig til Kl. 23⁰⁰), men for det meste arbejdedes der 11 Timer indtil 1874, da Slavetimen mange Steder afskaffedes⁷⁰). 1872 angives Gennemsnitsarbejdsdagen for Smede til 12.7 Timer med 2 Timers Pause; 1882 og 1892 anføres for Fabrikkerne 10½ Times Arbejdstid, for Smaaværkstederne 10 Timer. 1884 arbejdede Københavns Hesteskofabrik Kl. 7—18 med kun 1 Times Pause⁷¹). Lærlingelovens Gennemførelse 1889 gav Anledning til, at man adskillige Steder gik over til 10 Timers Arbejdstid⁷²); men først 1897 blev dette paabudt ved Overenskomst. Endnu 1898 var der dog ifølge den officielle Statistik nogle Formere og Skibssmede, der paa en 12 Timers Arbejdsdag ikke fik mere end 1½ Times Pause. Ogsaa for Provinsen kendes Forholdene nogenlunde. 1872 havde Købstadsmede 13.1 Times Arbejde med 1.9 Times Pause, medens Landsbysmede regnede med 13.5 Times Arbejde med 2.4 Times Pause. I Odense varierede Smedenes Arbejdstid samtidig fra 10 til 14 Timer. I Rønne arbejdedes indtil 1876 Kl. 4½—19½ med 2 Timers Pause; derpaa gik man over til 11 Timers Arbejdstid, 1878 til 10½ Time⁷³). I Rasmussens Jernstøberi i Slagelse vedblev 11 Timer at være det almindelige⁷⁴). 1884 siges Arbejdstiden i Provinsen at variere fra 11 til 14 Timer, og nogle Steder blev der endnu arbejdet Kl. 5—19⁷⁵). Først omkring 1890 begyndte 10 Timers Arbejdstid at brede sig, og Kravet herom figurerede paa Odenseprogrammet 1891. I Ribe nedsattes Formernes Arbejdstid 1890 fra 11 til 10 Timer. 1891 fik Smede i Viborg, Varde o. fl. St. Odenseprogrammet gennemført, men endnu blev dette ikke almindeligt. I Aarhus arbejdedes Kl. 6—18 med kun 1 Times Pause, indtil 10 Timers Arbejdstid indførtes efter Lockouten 1895⁷⁶). I Horsens og Nakskov indførtes 10 Timers Dagen 1896⁷⁷), og først 1897 blev den gangbar over hele Landet.

Karetmagerne fik ved Priskuranten af 1875 i København Arbejdsdagen 6—18 med 1½ Times Hvil. Først 1898 angives de at have 10 Timers Arbejdstid. 1896 fik de indført 10 Timers Arbejde i Horsens, og en lignende Arbejdstid fastslaas i deres Aalborg-Priskurant 1897.

Korkskærerne erhvervede sig med Tiden en forholdsvis kort Arbejdstid. Ifølge Fagforbundenes Oplysninger var de allerede 1872 nede paa 9½ Time, i de 5 Vintermaaneder var Arbejdstiden endda ofte endnu kortere⁷⁸). 1898 angives for København 9—11 Timers Arbejdsdag med ½—2½ Times Spisetid; 1899 havde Korkvarefabrikken Danmark 8½ Times Arbejdstid⁷⁹). Fagets Overenskomster indeholdt intet om Arbejdstiden.

Kurvemagerne fik ved deres Tariffer i København 1872 og 1875 Arbejdstiden 7—20, og 1882 angives de at have 13 Timers Arbejdsdag med 2 Timers Pause, 1892 12 à 13 Timers Arbejdsdag med 2 à 2½ Timers Pause og først 1898 12 Timers Arbejdsdag med 2 Timers Pause.

Litograferne fik ved deres Overenskomster 1897—98 fastsat 9½ Times Arbejdstid; men havde i Virkeligheden allerede før den Tid ca. 8¾ Timers Arbejde i København, 9½ i Provinsen⁸⁰).

Malerne synes i ældre Tid at have haft betydelig kortere Arbejdstid end de øvrige Byggefag. 1872 angives gennemsnitlig 9 Timer daglig saavel i København som i Provinsen. Den københavnske Priskurant 1874 fastsatte imidlertid Arbejdsdagen til 6—19 med 2½ Times Hvil — Middagspausen var paa 1½ Time. Der tilføjedes, at naar de andre Bygningsfag ændrede deres Arbejdstid, skulde Malerne følge Trop, og Priskuran-

⁶⁸) Riedel & Lindegaards Lønningsbøger 1868—1901. — Jfr. Socialisten 5/1 1873.

⁶⁹) Soc.-Dem. 20/1 1880 (Udtalelse paa Møde). — Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark 10/10 1884.

⁷⁰) Arbeideren 1873, 81. — Folkets Avis 10/12 1872. — Bidrag 338-39.

⁷¹) Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark 15/6 1884.

⁷²) Soc.-Dem. 5/6 1897.

⁷³) A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 417.

⁴⁷) Firmaets Lønningsbøger. — Jfr. om Hess, Vejle, i Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Maj 1891.

⁷⁵) Soc.-Dem. 5/11 1884. — Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark 1/6, 5/7 1884.

⁷⁶) A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 263 (Aarhus), 413-14 (Ribe).

⁷⁷) Soc.-Dem. 11/7 1896. — [Marius Nielsen:] D.S.M.F.s Nakskov Afdeling 1894—1924, 6.

⁷⁸) [V. Nørregaard & V. Nielsen:] Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 31.

⁷⁹) Soc.-Dem. 5/3 1899.

⁸⁰) Lito Juni 1897.

ten af 1876 tyder paa, at dette skete. Derefter havde man 10 Timers Arbejdstid indtil 1898, da Fagets store Konflikt endte med Indrømmelse af 9½ Times Arbejdstid, saadan at der arbejdedes Kl. 7—18 med 1½ Times Middag. I Aarhus afskaffedes Slavetimen 1885. Forkortelsen fra 10½ til 10 Timer opnaaedes 1891 i Aarhus og Hillerød, 1893 i Randers, 1894 i Korsør og Slagelse, 1895 i Odense og Fredericia. Sidstnævnte Aar forkortedes fra 11 til 10 Timer i Varde. I Kolding turde Svendene derimod ikke staa stejlt paa de 10 Timer og lod sig endnu en Gang nøje med 10½; men allerede næste Aar ordnedes dette. 1896 fik ogsaa Viborg, Hillerød og Nykøbing F. 10 Timers Arbejde. I Rønne fastsattes endnu i Januar 1899 11 Timer. Til Gengæld fulgte Aarhus samme Aar København og fik 9½ Times Arbejdstid, ligesaa havde ifølge Fagforbundenes Oplysninger for 1899 Helsingør og Gentofte Kommune 9½ Time.

Murere og Tømrere, de to store Byggefag, havde i de fleste Byer ens Arbejdstid. For Københavns Vedkommende fastsatte Murerlavet 1845 Arbejdstiden til Kl. 5—11 og 6—12 eller 13—19 for Sommerhalvaaret¹⁾. Indenfor disse Klokkeslet blev der givet Pauser til Frokost og Vesper, saaledes som det foran er omtalt for 1870. 1872 strejkede Svendene for at opnaa Fyraften Kl. 18; men endnu Mestrenes Priskurant 1873 foreskrev Arbejdstid Kl. 6—19 med 2 Timers Pause. Først 1874 fik Murere saavelsom Tømrere Slavetimen afskaffet. Ogsaa Murerarbejdsmændene opnaaede denne Forbedring²⁾. Under Arbejdsløsheden i 80'erne begyndte Svendene atter at røre paa sig for at opnaa Forkortelse i Arbejdstiden, og 1888 krævede Murersvendene Fyraften Kl. 17; men 1890 led de Nederlag ved en stor Strejke om Spørgsmaalet³⁾. 1892 fremsatte Tømrersvendene tilsvarende Krav, men ligesaa resultatløst⁴⁾. I Slutningen af 90'erne gjorde Svendene flere Forsøg paa at tage sig selv til Rette. 1897 forlod Murermester Lichts Svende saaledes en skønne Dag Arbejdet Kl. 17 uden at holde Vesper, og Tømrersvendene holdt ligeledes op mange Steder ved den Tid. Da nogle Murerarbejdsmænd 1898 forsøgte sig, vedtog Mestrene imidlertid at anse deres Overenskomst af 1896 for ophævet, og ved en Forhandling maatte Arbejdsmændene derefter love at holde Aftalerne⁵⁾. For Svendene satte Lockouten 1899 en Stopper for alle Brud paa de vedtagne Arbejdstider⁶⁾. I den offentlige Statistik spores de forefaldne Uregelmæssigheder ikke. Sommertiden lykkedes det saaledes ikke at faa ændret. Derimod opnaaedes i Tidens Løb nogle Afkortninger i Vinterarbejdstiden. Fra 1883 sluttedes Arbejdsdagen i Marts og Oktober Kl. 17½, fra 1890 Kl. 17. For Provinsens Vedkommende afskaffedes Slavetimen i Aarhus i 70'erne, i Helsingør 1880⁷⁾, i Randers efter en Lockout 1881⁸⁾, i Hjørring efter en Strejke 1882; det siges ved den sidstnævnte Lejlighed, at man allerede i flere Aar havde holdt Fyraften Kl. 18 i Nabobyerne⁹⁾. Endnu 1885 arbejdede Odense Tømrere Kl. 5—19 med 3 Timers Pause; men 1887 siges det, at Slavetimen var afskaffet i de fleste jyske Byer¹⁰⁾; dette Aar afskaffedes den for Tømrere i Horsens, 1889 i Esbjerg. I 1890 krævede Glostrup Tømrersvendene Arbejdstidens Ophør Kl. 18¹¹⁾, og Reformen indførtes i Næstved efter en Strejke 1891, i Nykøbing F. efter en Strejke 1893, i Nykøbing Sj. og Haslev 1894, i Hobro 1895. I Nibe forkortedes Tømrernes Arbejdstid først 1897 fra 11 til 10 Timer. I Marts 1894 vedtog Centralforeningen for Murer- og Tømrermestre i Østifterne at betragte Arbejde efter Kl. 18 som Overarbejde¹²⁾. Overgangen fra 10½ Times Arbejdstid til 10 Timers, d. v. s. Indførelsen af 1½ Times Middagspause, gennemførtes ligeledes lidt efter lidt, men dog noget hastigere. Atter gik Aarhus i Spidsen, idet baade Murere og Tømrere strejkede i April 1888, hvorefter en Voldgiftskendelse tilkendte dem 1½ Times Middagshvil i 4 af Sommermaanederne¹³⁾. Et Par Aar

1) Kbh. Murer- og Stenhuggerlavs Kopibog 1845—66, 19/5 1845.

2) Jfr. Soc.-Dem. 10/6 1880.

3) Ch. Meyersahm m. fl., Mursvendenes Understøttelsesforening [1880—1905], 22-23, 26-36.

4) [Chr. Larsen m. fl.:] Hustømrerforeningens faglige Afdeling 1880—1905, 47 og 50.

5) C. Lichts Kopibøger 28/6 1897. — Soc.-Dem. 10/6, 15/6 1898.

6) [Chr. Larsen m. fl.:] Hustømrerforeningens faglige Afdeling 1880—1905, 59.

7) [A. Bosse:] Murernes Fagforening, Helsingør Afdeling 1880—1905, 59.

8) Randers Dagblad 14/5, 19/5, 17/5, 20/5 1881.

9) Vendsyssels Tidende 21/7, 22/7 og 24/7 1882.

10) Soc.-Dem. 4/4 1885, 30/3, 3/4 1887; jfr. smst. 6/6 1888.

11) Smst. 20/6 1890.

12) Chr. Christensen: Centralforeningen for Murer- og Tømrermestre i Østifterne 1891—1916, 12.

13) Demokraten 3/4—26/4 1888.

efter var Tømrrernes Arbejdstid i Nyborg¹⁴) og Murerens i Randers ligeledes 10 Timer, og tilsvarende indførtes for Murere i Aalborg, Hillerød og Fredensborg¹⁵) 1890, for baade Murere og Tømrere i Horsens 1891. Sidstnævnte Aar vedtog Tømrerforbundet at arbejde hen til 10 Timers Dagens Gennemførelse, men helst med Undgaaelse af Strejke¹⁶). Alligevel foraaarsagede dette Spørgsmaal en Murer- og Tømrerstrejke i Køge og iøvrigt ogsaa en Murerstrejke i Svendborg 1892¹⁷). Ifølge en Fagstatistik havde 1893 af Murerforbundets 37 Afdelinger kun 10 en 10½ Times Arbejdstid, kun 1 en 11 Timers Arbejdstid. 1893 opnaaede Murerne 10 Timers Arbejdstid i Viborg, Kolding, Thisted, Fredericia og Nykøbing F., 1894 i Vordingborg, Slagelse og Haslev, 1895 i Maribo, 1896 fik 10 af Murerforbundets Afdelinger Arbejdstiden forkortet; men endnu var der 10 andre nye Afdelinger, der havde 10½ Times Arbejdstid. 1897 fik 15 Afdelinger Arbejdstidsforkortelse, herunder Grenaa, Ringsted og Nibe; 1898 fik 7 Afdelinger Forkortelse¹⁸). For Tømrrernes Vedkommende var 10 Timers Dagen i Begyndelsen af 1893 indført i 35 Byer og blev i Aarets Løb indført i 12 Byer til, derunder Næstved, Nyborg, Kalundborg, Slagelse, Kolding, Hjørring, Fredensborg og Nykøbing F. 1894 indførtes den hos Randers Tømrere, 1895 i Varde, Odder og Skelskør, 1896 i Sorø, Fakse og Saksøbing. 1896 fik Tømrerforbundet ialt forkortet Arbejdstiden i 14 Afdelinger, men endnu havde 13 Afdelinger over 10 Timers Arbejde. 1898 opnaaede Forkortelsen i 14 Afdelinger¹⁹). Efter dette kunde en fælles Generalforsamling af Murer- og Tømrermestre i Aarhus i December 1898 sagtens vedtage, at der skulde arbejdes hen til en ensartet Arbejdstid for hele Landet²⁰). I Maj 1900 var der kun 3 Afdelinger af Tømrerforbundet, Glamsbjerg, Vejen og Løgstør, der havde 10½ Times Arbejdstid.

Mækeriarbejdernes Overenskomster i København 1898 fastsatte 10 Timer som almindelig Arbejdstid, for Natarbejde kun 8 Timer; men den officielle Statistik fra samme Aar siger, at Arbejdstiden varierede stærkt og var 8—10 Timer om Natten, 8—14 Timer om Dagen.

Møllerne havde i Vindmølleriets Tid en meget lang og ustadig, men ikke særlig streng Arbejdstid. Der nævnes op til 18 Timer i Døgnet²¹). I stor Udstrækning gik denne lange Arbejdstid i Arv til Dampmøllerne. Paa Hillerød Slotsmøllens Dampmølle var Arbejdsdagen 1875 Kl. 5—20²²). Siden indførte de fleste Dampmøller Døgn drift med 2 Hold Arbejdere og 12 Timers Arbejdsdag²³). For København opgives 1892, at der ved 2 Holds Drift ikke var fast Spisetid; men naar der kun arbejdedes om Dagen, var Arbejdsdagen Kl. 6—19 med 1 Times Pause. 1893 fik Møllernes Fagforening Arbejdstiden forkortet 1 Time²⁴), altsaa formodentlig Slavetimen afskaffet. Den officielle Opgivelse 1898 stemmer hermed. 1896 fik Pakhusmandskabet Spisetiden forlænget fra 1½ til 2 Timer²⁵), hvorved de vel har faaet 10 Timers Arbejdstid. Ved Dampmøllernes Lønregulativ 1899 fik 12 Timers Holdene derimod stadig kun 1 Times Pause. Møllerne i Landdistrikterne fulgte endnu langtfra med i Arbejdstidsforkortelsen, og 1899 var der ifølge Fagforbundenes Oplysninger endnu 7 Møllersvende i Stevns, der arbejdede over 15 Timer i Døgnet.

Ovnsætterne havde ifølge Tariffen 1885 Arbejdsdagen 6—18, men fik den ved Tariffen 1898 forkortet til 6—17 med 1½ Times Spisetid.

Papirfabrikarbejderne havde i 70'erne ifølge Reglementerne Arbejdsdagen 6—19, men fik siden for det meste 2 Holds Drift²⁶).

Pianoortearbejderne havde allerede i 70'erne en forholdsvis kort Arbejdstid. Fra Nytaar 1872 arbejdedes Kl. 7—18 med 1 Times Middag, men ingen Frokost eller Vesper²⁷).

14) C. From-Petersen: Dansk Tømrerforbund 1890—1915, 148.

15) Ugeblad for Bygningshaandværkere 22/3 1890.

16) Soc.-Dem. 29/11 1891.

17) Østsjællands Folkeblad 1/4, 4/4, 9/5 1892. — Soc.-Dem. 2/4, 6/4, 12/4, 10/5, 10/6 1892.

18) Soc.-Dem. 6/12 1896, 9/11 1877, 11/12 1898.

19) Smst. 1/8, 11/8, 17/11 1893, 26/11 1896, 9/1 1897, 2/11 1898.

20) Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeninger 6/1 1899.

21) Dansk Mølleri-Tidende 24/4 1886, 5/11 1897.

22) 1. Insp. 1875/30.

23) Dansk Mølleri-Tidende 7/8 1894.

24) Soc.-Dem. 7/10 1893.

25) Smst. 18/9 1896.

26) Smst. 6/8 1889.

27) Jfr. smst. 16/3 1875.

1885 var den almindelige Arbejdsdag dog Kl. 6—18 om Sommeren, 7—19 om Vinteren; men hos Hornung & Møller arbejdedes kun 7—17 med 1 Times Hvil, altsaa 9 Timers²⁸⁾. 1892 opgives Hviletiden dog kun til $\frac{3}{4}$ Time. 1898 fik Faget overalt 9 Timers Arbejdstid.

Porcellænsfabrikkerne havde forskellig Arbejdstid for de kunstneriske Arbejdere og for de ufaglærte. Ifølge den kongelige Porcellænsfabriks Reglement 1859 var Sommerarbejdstiden for de sidste Kl. 6—18 med $2\frac{1}{2}$ Times Pause, altsaa kun $9\frac{1}{2}$ Time; men for Kunstnerne holdtes Værkstederne aabne Kl. 6—20, saa de kunde arbejde efter Behag paa Akkord. Hos Bing & Grøndahl arbejdede de ufaglærte omkring 1881 Kl. 6—19 med omtrent 2 Timers Pause; men Kunstnernes Værksteder stod aabne Kl. 5—20²⁹⁾. 1892 angives Fagarbejdernes Arbejdsdag til 10—12 Timer med 1—2 Timers Hvil. 1898 opgav den ene Fabrik en gennemsnitlig Arbejdsdag paa 7 Timer, den anden 8 Timer, og Arbejdsmandene har nu de sædvanlige 10 Timers Arbejdstid. Fajancefabrikkerne havde kun $9-9\frac{1}{2}$ Times Arbejdstid.

Rebslagerne arbejdede 1874 Kl. 6—18 med $1\frac{1}{2}$ Times Pause, og først 1899 meldes 10 Timers Dagen gennemført. Hos Jacob Holm & Sønner var den dog i Brug i alt Fald 1896³⁰⁾.

Sadelmagerne angives i København 1882 at have 12 Timers Arbejdsdag med $2\frac{1}{2}$ Times Pause, men 1892 at have 12—13 Timers Arbejdsdag med kun $1\frac{1}{2}$ à 2 Timers Pause. Sidstnævnte Aar angives Arbejdstiden dog paa Svendenes Kongres til 10 Timer³¹⁾. Dette var nok almindeligt og anføres ogsaa baade i et Udkast til en Tapetserer Priskurant 1891³²⁾, i den officielle Statistik 1898 og i Sadelmagernes Regulativ af 1899. Ifølge en Fagstatistik 1897 havde Statsbanernes Sadelmagere kun $9\frac{1}{2}$ Times Arbejdstid. 1899 gennemførte Tapetserernes Klub 9 Timers Arbejdsdag, saa de om Sommeren skulde arbejde 7—18 med 2 Timers Hvil; i den mørkeste Vinter skulde de kun arbejde Kl. 8—16. Fra Provinsen angives for Odense 1872 $11\frac{1}{2}$ Times Arbejdstid; men efter Oprettelsen af en Organisation 1890 forkortedes Arbejdsdagen i denne By fra 13—14 Timer til $12\frac{1}{2}$ med $1\frac{1}{2}$ Times Pause³³⁾. 1896 forkortedes til 10 Timers Arbejdstid. Kort efter indførtes samme Forkortelse i Kolding; ogsaa Randers fik 10 Timers Arbejdstid. I Foraaret 1897 havde dog endnu over Halvdelen af Provisbyerne mere end de 10 Timer, om Efteraaret nævnes Brønderslev og Haslev som de højeste med 12 Timer. Afkortning til 10 Timer fandt Sted 1897 i Nakskov, Svendborg, Roskilde og Helsingør. Ved Begyndelsen af 1899 nævnes kun 7—8 Byer med mere end 10 Timers Arbejde, og i Løbet af Aaret foregik Afkortningen hertil i Næstved, Viborg, Nyborg, Kolding og Odder. En særlig lang Arbejdstid havde Landsadelmagerne endnu i 90'erne, der nævnes endog Eksempel paa Kl. 5—20³⁴⁾.

Savværksarbejderne havde i København indtil 1875 Arbejdstiden 6—19 med kun 1 Times Pause, men nævnte Aar forkortedes til 6—18³⁵⁾. 1882 anføres 12 Timers Arbejdsdag med $1\frac{1}{2}$ Times Hvil, 1892 med 2 Timers Hvil. Det sidste stemmer med Overenskomsten fra samme Aar. Fra Provinsen vides, at Slavetimen afskaffedes i Hillerød 1889, men 10 Timers Arbejdstid indførtes først 1897. Endnu 1895 strejkede Arbejderne paa Kagerup Savværk ved Hillerød, fordi deres Arbejdstid om Sommeren var 6—19 med 1 Times Middag, om Vinteren 6—18 med $\frac{1}{2}$ Times Middag³⁶⁾. I Randers nedsattes Arbejdstiden fra 11 til 10 Timer 1896³⁷⁾.

Skibstømrernes Arbejdsdag forkortedes efter Strejken 1850, var derpaa Kl. 16—19, om Vinteren $7\frac{1}{2}$ —16. Som Pause regnedes kun 1 Time til Middag. I December 1871 indrømmes en Forkortelse af Sommerarbejdstiden, saa den blev paa 11 Timer; Vinterarbejdstiden blev 9 Timer³⁸⁾. 1882 opgives stadig 11 Timers Sommerarbejdstid, men kun 8 Timers Vinterarbejdstid. 1892 opgives 10 à 11 Timer, 1898: 10. Ifølge Fagforebundenes Oplysninger

²⁸⁾ Fagblad for Snedkere Sept. 1885.

²⁹⁾ Soc.-Dem. $\frac{14}{9}$ 1881. — Keramisk Forbund 1897—1922, I.

³⁰⁾ Soc.-Dem. $\frac{13}{6}$ 1874, $\frac{5}{11}$ 1896, $\frac{9}{4}$ 1899.

³¹⁾ Nordisk Sadelmager- & Tapetserer-Tidende $\frac{1}{11}$ 1892.

³²⁾ Udkast til Priskurant for Tapetserer- og Decorationsarbejde 1891, U.B.

³³⁾ Medlemsblad for skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer Forbund Juni 1899.

³⁴⁾ Nordisk Sadelmager- & Tapetserer-Tidende Juli 1893. — Sadelmager- og Tapetserer-Tidende $\frac{15}{12}$ 1899. — Jfr. Landhaandværkeren Febr. 1900.

³⁵⁾ Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforenings Forhandlingsprotokol 1875—90, $\frac{22}{8}$ og $\frac{25}{4}$ 1875.

³⁶⁾ Soc.-Dem. $\frac{24}{10}$, $\frac{1}{11}$ 1895.

³⁷⁾ Smst. $\frac{1}{7}$ 1896.

³⁸⁾ Skibstømrernes Fagforening 1871—1921, 25 og 28.

havde Skisbøtmerne i Frederikshavn allerede 1872 kun $9\frac{1}{2}$ Times Arbejde. I Marstal strejkedes 1892 for at faa Slavetimen afskaffet³⁹⁾.

Skomagernes Arbejdstid var, eftersom de i stor Udstrækning havde Hjemmearbejde, ofte ubestemt, men ellers meget lang. I 60'erne arbejdede de om Sommeren fra Kl. 6 til Solnedgang og efter Lysegildet (der paa Sjælland fandt Sted $12\frac{1}{9}$, i Jylland oftest $29\frac{1}{9}$) arbejdede de Kl. 6—22, ja lige forud for Krammarkederne endnu længere⁴⁰⁾. En Arbejdsdag paa 14—16 Timer vedblev langt op i Tiden at være almindelig⁴¹⁾. For København angives 1872 en Arbejdsdag paa $13\frac{1}{2}$ Time med kun 1.7 Times Pause, 1882: 14 Timer med ubestemte Pauser, 1898 siges Arbejdstiden overhovedet at være ubestemt, men Værkstedreglementet af 1894 fastsatte 10 Timers Arbejdstid. Paa den første Skotøjsfabrik havde man 12 Timers Arbejdsdag med $13\frac{1}{4}$ Times Pause. Siden blev 10 Timer det gangbare paa Fabrikkerne. I Slutningen af 90'erne begyndte man dog enkelte Steder at forsøge sig med 9 og $9\frac{1}{2}$ Time⁴²⁾; men 1900 vedtog Fabrikkerne at kræve Overenskomsternes 10 Timer overholdt⁴³⁾. For Provinskøbstæderne angives 1872 en Arbejdsdag paa 13.8 Time med 1.9 Times Pause, for Landdistrikterne 14.2 Time med 2.2 Times Pause. I Odense siges Arbejdsdagen 1873 at være 14—15 Timer i 34 af Aarets Uger, 10—12 Timer i Resten af Aaret. En Skomager i Hobro siges 1879 at have 12 Timers Arbejde om Sommeren, $11\frac{1}{2}$ om Vinteren med henholdsvis 2 og $1\frac{1}{2}$ Times Pause⁴⁴⁾. Ikke før i 90'erne begyndte man at fastsætte kortere Arbejdstid for de Svende, der var paa Værksted. Endnu tidligere end i København fastsattes i Odense 10 Timers Arbejdstid 1893, $10\frac{1}{2}$ Times Arbejdstid fastsattes 1897 i Horsens, 1898 i Vejle; 10 Timers 1898 i Hillerød, Randers, Nykøbing M., Middelfart og Kolding. I Nykøbing F. vedtoges samme Aar $9\frac{1}{2}$ Times Arbejdstid om Vinteren, $10\frac{1}{2}$ Times om Sommeren, i Fredericia fik man $9\frac{1}{2}$ Times Arbejdstid. 1899 fastsattes 10 Timers Arbejdstid i Ringsted, Assens, Svendborg og Ejby. I Skelskør havde man ifølge Fagforbundenes Oplysninger kun 9 Timers Arbejde. En Fagstatistik fra 1898 fordeler iøvrigt Arbejdstiden for 631 Svende saaledes:

13	Timer for	3.75	pCt.	$9\frac{3}{4}$	Time for	2.56	pCt.
12	— —	29.01	—	$9\frac{1}{2}$	— —	9.55	—
11	— —	14.33	—	9	— —	12.78	—
$10\frac{1}{2}$	— —	3.07	—	8	— —	0.17	—
10	— —	25.63	—				

Skorstensfejerne i København angives 1882 og 1898 at have 8 Timers Arbejdsdag med ubestemte Pauser, 1892 at have 5—6 Timers Arbejde om Sommeren, 8—10 om Vinteren; men for Provinsen hedder det 1898, at de havde 11 Timers Arbejdstid i Byerne, 14—15 Timers paa Landet⁴⁵⁾.

Skræderne havde i ældre Tid lignende Forhold som Skomagerne. 1872 opgives deres Arbejdsdag i København til 13.3 Time med 1.8 Times Pause, 1882 til 12 Timer med $1\frac{1}{2}$ Times Pause, 1892 til 12—13 Timer med 1—2 Timers Pause, 1898 til 12 Timer med 2 Timers Pause, sidstnævnte Aar angives Kvindernes Arbejdstid til 9—10 Timer med 1 Times Pause. For Provinsen ansættes Arbejdsdagen 1872 i Købstæderne til 13.6 Time med 1.9 Times Pause, i Landdistrikterne til 14.2 Time med 2.2 Times Pause. Odensesvendene arbejdede 1873 13—16 Timer daglig i 34 af Aarets Uger og 7—8 Timer i Resten af Aaret. En Skræder i Hobro arbejdede 1879 14 Timer om Sommeren, 13 om Vinteren⁴⁶⁾. Overenskomsten indeholder intet om Skrædernes Arbejdstid. Kun fastsattes Tilskærernes Arbejdstid efter en Konflikt 1899 til 9 Timer⁴⁷⁾; men denne Arbejdstid var ifølge Fagforbundenes Statistik gældende for dem allerede 1872.

39) Soc.-Dem. $25\frac{1}{3}$, $13\frac{1}{4}$ 1892.

40) Hans Heeland: Skomagertiets og Skotøjshandelens Historie i Danmark, 1926, 98. — Jfr. Socialisten $2\frac{1}{8}$ og $7\frac{1}{8}$ 1872, $19\frac{1}{4}$ 1874.

41) Dansk Skomagertidende $23\frac{1}{8}$ 1880. — Den radikale Socialist $5\frac{1}{10}$ 1881. — Skomager-svendenes Fagblad Okt. 1890, Maj 1891.

42) Soc.-Dem. $2\frac{1}{5}$ 1875 og $24\frac{1}{8}$ 1897.

43) Forhandlingsprotokol for Foreningen af Kbh. Skotøjsfabrikanter 1894—1909, $7\frac{1}{4}$ 1900.

44) Th. Sørensen: Kjøbstadsarbejdernes Vilkaar, 1880, 32.

45) Soc.-Dem. $14\frac{1}{5}$ 1898.

46) Th. Sørensen: Kjøbstadsarbejdernes Vilkaar, 1880, 32.

47) Soc.-Dem. $26\frac{1}{1}$, $3\frac{1}{2}$ 1899.

Slagterne havde ligesom Bagerne deres Arbejdstid i den tidlige Del af Døgnet. Den angives for København 1882 og 1898 som ubestemt, 1892 til 13—15 Timer med ubestemte Pauser. I alt Fald var deres Arbejdstid lang. I Foraaret 1899 fik de den ugentlige Arbejdstid nedsat med 14 Timer om Sommeren, 18 Timer om Vinteren⁴⁸). Ogsaa i Slagterierne, ved Pølsefabrikation o. lign. fordredes fra først af en lang Arbejdsdag. 1890 begyndte Pølsefabrikkerne Kl. 4—5 og blev ved til sent paa Aftenen⁴⁹). Fra 1895 arbejdede Slagteri-arbejderne dog kun 6—19 med 2 Timers Pause⁵⁰), og ved det følgende Aars Provins-bevægelse i Faget virkedes med Held for Slavetimens Afskaffelse⁵¹).

Smedene er omtalt under Jernindustrien.

Snedkernes Arbejdstid var i København i 60'erne Kl. 6—19 med 2 Timers Pause. 1871 fik Møbelsnedkerne fastsat Arbejdstiden 7—12 og 13—18; men den blev ikke overholdt⁵²). C. C. Hougaard paastaar i sine Erindringer, at Bygningssnedkerne ligesom paa flere andre Omraader gik i Spidsen ved Afskaffelsen af Slavetimen⁵³). Sammen med andre træbearbejdende Fag angives Snedkerne 1872 at have en Gennemsnitsarbejdstid paa 12.6 Time med 2.1 Times Pause. Maaske var der en Del af Værkstederne, hvor der kun blev arbejdet til Kl. 18. I Foraaret 1873 fik Møbelsnedkerne enkelte Steder Arbejdstiden forkortet⁵⁴), og Bygningssnedkerne opnaaede ved deres Overenskomst en Forkortelse af den ugentlige Arbejdstid fra 66 til 57 Timer, idet de nu kom til at arbejde Kl. 6—18 med 2½ Times Hvil. En Kodifikation heraf indeholder dog først deres Overenskomst af 1896, der tillige fastsætter Arbejdstiden i Februar og Marts, Oktober og November til 8½ Time, i Januar og December til 7 Timer. En 9½ Times Arbejdstid fik ogsaa Gelændersnedkerne 1893. Møbelsnedkerne angives 1882 at have 12 Timers Arbejdsdag med kun 1½ Times Pause; men deres Værkstedtsreglement fastsætter 1883 Arbejdstiden til 10 Timer, og dette fandtes ogsaa 1885 paa Dampsnedkerierne. 1885 forsøgte de en lille Strejke for at faa 9½ Times Arbejde⁵⁵); men først henimod 1900 fik de stedvis denne Arbejdstid anerkendt, saaledes hos Magasin du Nord 1898. I Provinsen var Arbejdstiden i ældre Tid oftest 1 Time længere end i København. Odense Snedkere arbejdede 1871 om Sommeren Kl. 5—19 med 2½ Times Pause, om Vinteren 6—20 med 2 Timers Pause. Samme Aar opnaaede Aalborg Snedkere at faa Fyraften Kl. 19 i Stedet for Kl. 20. 1872 opgives Randers Snedkeres Arbejdstid til 12 Timer daglig⁵⁶). Den officielle Statistik for 1872 opgiver for Købstæderne en gennemsnitlig Arbejdsdag paa 12.4 Time med 2.1 Times Hvil, for Landdistrikterne 13.1 Time med 2.4 Times Hvil. Man sporer i disse Tal Indflydelsen fra den kortere Vinterarbejdstid ved Bygningsarbejde. Møbelsnedkerne i Odense havde 1873 11 à 12 Arbejdstimer. En Snedker i Hobro havde 1879 12 Timer om Sommeren, 11½ om Vinteren⁵⁷). Ifølge en Oversigt fra 1885 svingede Arbejdstiden mellem 10 og 11 Timer og var de fleste Steder Kl. 6—19 med 2½ Times Pause. Slavetimen afskaffedes efter Strejker i Aalborg 1884 og i Hjørring 1885, ved Overenskomst i Odense 1885, i Aarhus og Kolding 1886, i Svendborg 1888. I Randers indførtes 1888 Fyraften Kl. 18½ i Stedet for Kl. 19 for Møbelsnedkere, medens Bygningssnedkerne fik Fyraften Kl. 18; i begge Fag blev der givet 1½ Times Pause. I Horsensoverenskomsten 1890 fastsattes endnu Arbejdstiden 6—19, og for en Række Byer anføres endnu ved denne Tid 10½—11 Timers Arbejdstid, for Thisted endog 12 Timers. En Snedkersvendekongres vedtog derfor ogsaa, at man skulde virke for Forkortelse⁵⁸). 10 Timers Arbejdstid gennemførtes 1889 i Aarhus og maaske 1891 i Aalborg⁵⁹), 1891 tillige i Varde, omkring 1893 i Silkeborg⁶⁰) og Holbæk, 1894 i Løgstør, 1895 i Nakskov og Hillerød, 1897 i Lemvig⁶¹) og Hobro, 1898 i Maribo. I Vejle fastsattes ligeledes sidst-

48) H. Hjorth-Nielsen: Kbh. Slagterlaug 1451—1926, 151.

49) Soc.-Dem. 7½ 1890, 20/1 1898.

50) Slagteriarbejdernes Fagforening 1895—1930, 3.

51) Soc.-Dem. 13/6, 18/6, 30/6, 26/7, 1/8, 11/9 1896.

52) Smst. 21/9 1874.

53) C. C. Hougaards udtrykte Erindringer, 21-22.

54) Soc. 20/4 1873.

55) Soc.-Dem. 11/9 1885.

56) Soc. 3/5 1872.

57) Th. Sørensen: Kjøbstadsarbejdernes Vilkaar, 1880, 32.

58) Fagblad for Snedkere Febr. og Sept. 1890.

59) Omtales som gældende for Aalborg i Soc.-Dem. 8/10 1891, medens Prisfortegnelse for haandforarbejdet Snedker- og Stolemagerarbejde i Aalborg 14/7, 1890 anfører 10½ Time.

60) C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 186.

61) Snedkerforbundets Kvartalsberetninger Okt. 1897.

nævnte Aar 10 Timers Arbejdstid, men saaledes, at man om Vinteren begyndte Kl. 6 $\frac{1}{2}$ og kun fik 1 Times Middagshvil. Paa Bornholm fandtes endnu 11 Timers Arbejdstid »som Minde om en svunden Tid«⁶²⁾. 1899 vedtog Snedkerkongressen at søge Arbejdstiden indskrænket ogsaa paa Landet⁶³⁾. Ifølge en Fagstatistik 1893 havde ud af 1218 Medlemmer i Snedkerforbundet 301 over 10 Timers Arbejde. Ifølge en tilsvarende Statistik for 1896 havde af 1000 Svende i Købstæderne kun 163 over 10 Timers Arbejde.

Stenhuggerne havde ifølge Fagforbundenes Oplysninger 1872 nogle Steder over 15 Timers Arbejdstid. Efter en Strejke 1890 fik de paa Bornholm 10 Timers Arbejdstid; men da de havde Akkord, jog de hurtig igen selv Arbejdstiden op til den gamle Højde⁶⁴⁾. 10 Timers Arbejdstid fastsattes ved Sandstenshuggernes københavnske Priskurant 1898.

Sukkerfabrikkerne arbejdede i Kampagnen i Provinsen med Døgndrift⁶⁵⁾. Helsingørgades Sukkerhus i København havde 1871 Arbejdstiden 6—19, 1891 9 $\frac{1}{2}$ Times Arbejdstid, 1893 10 Timers, 1894 og 1896 10 $\frac{1}{4}$ Times⁶⁶⁾.

Teglværkerne laa helt stille om Vinteren, men havde til Gengæld en overordentlig lang Arbejdstid om Sommeren. Ifølge Arbejdsinspektørernes Statistik havde de allerfleste Ler- og Stenvarefabrikker, hvoraf Teglværkerne udgjorde Hovedparten, 1874 13 Timers Arbejdstid eller derover. 1890 havde to Tredjedele af dem 11 Timers Arbejdstid og derover; 1895 havde tre Femtedele af dem denne Arbejdstid; men 1900 var Arbejdstiden gennemsnitlig 10 à 11 Timer. Paa Frederiksholm ved København havde man først Arbejdstiden 5—19 med 2 Timers Pause, derpaa fra 1890 5—18 med 1 $\frac{1}{2}$ Times Pause, fra 1894: 5 $\frac{1}{2}$ —18 med 1 $\frac{1}{4}$ Times Pause, fra 1895: 6—18 med 1 $\frac{1}{2}$ Times Pause⁶⁷⁾. Paa Aldersro arbejdedes 1888 Kl. 5—19, paa Langballes Teglværk i Aarhus 1891 13 Timer, i Nivaa 1891 11 $\frac{1}{2}$ Time, paa Tjørnegaardens Teglværk 1892 og i Esbjerg 1896 12 Timer, i Bloustrød 1896 og paa Hanemosegaard og Klostermosegaard 1898 11 Timer, endelig i Hedehusene 1898 10 Timer⁶⁸⁾.

Tekstilarbejderne havde i ældre Tid en meget lang Arbejdstid. Væversvendene i de smaa gammeldags Virksomheder i København havde op til 13—14 Timers Arbejde⁶⁹⁾; men den officielle Statistik 1872 regner i Gennemsnit med 12.4 Times Arbejdsdag med 2.1 Times Pause, fordi Hovedstadsfabrikkerne Arbejdstid ikke var særlig lang. Hos Ruben arbejdedes 1869 Kl. 6—19 med 2 Timers Pause, senere Kl. 6—18 $\frac{1}{2}$; men en Forkortelse af Middagspausen med $\frac{1}{2}$ Time førte 1882 til en Strejke⁷⁰⁾. Hos Neubert arbejdedes 1880 ifølge Reglement Kl. 6—18. Den officielle Statistik 1882 angiver 11 Timers Arbejdstid som gældende. 1892 og 1898 angives 12 Timer med 1 $\frac{1}{2}$ à 2 Timers Pause. Wessel & Vets Væverier havde saaledes 1 $\frac{1}{2}$ Times Pause⁷¹⁾. Vedrørende Provinsen opgives 1872 for Købstæderne 12.8 Time med 2 Timers Pause, for Landdistrikterne 13.7 Time med 2.2 Times Pause. Paa Brede Klædefabrik nedsattes Arbejdstiden 1872 med 1 Time, men forlængedes siden igen, og 1877 var den Kl. 6—19 med 1 $\frac{1}{2}$ Times Hvil⁷²⁾. Hos Bierfreund i Odense arbejdedes 1874 til Kl. 20 med 2 Timers Hvil⁷³⁾; men for Odense angives Arbejdstiden for 1873 til mellem 10 og 13 Timer. Ifølge Reglement havde Bierfreund 1877 Arbejdstiden 6—19 med 2 Timers Pause. Paa Kjærs Mølle ved Aalborg fandtes 1876 samme Arbejdsdag, men kun med 1 $\frac{1}{2}$ Times Pause⁷⁴⁾. Paa Bechs Klædefabrik i Hjørring arbejdedes i 70'erne Kl. 6—20 eller 21⁷⁵⁾. I et Uldspinderi i Rødby var Arbejdstiden det meste af Aaret Kl. 6—18 eller 19, men i den Tid, Faarene blev klippet, til 21⁷⁶⁾. I et Spinderi i Hobro havde man 1879 kun

62) Snedkerforbundets Kvartalsberetninger Juli 1898.

63) Soc.-Dem. 24/10 1899.

64) Soc.-Dem. 16/1, 17/1, 18/1, 6/4 1890, 29/5 1895.

65) Smst. 11/10 1889, 9/10 1890, 3/2 1892.

66) Soc. 21/10 1871. — Soc.-Dem. 27/3 1891, 20/4 1893, 7/3 1894, 15/1 1896.

67) Smst. 17/5 1890, 3/5 1895.

68) Smst. 3/6 1888, 19/5 1890, 23/7 1891, 12/7 1892, 28/5 1896, 9/3 1898. — Arbejdsmændenes Fagblad ... for Jylland og Fyn 18/7 1896 (Esbjerg). — Forhandlingsprotokol for Teglværksforeningen af 1893, 18/3 1898 (Klostermosegaard).

69) Soc. 9/12 1871, 11/7 1873. — Dags-Telegraf 7/7 1873.

70) Soc.-Dem. 3/10 1874 og 10/7 1882.

71) Smst. 20/1 1894.

72) Soc. 2/10 1872. — 1. Insp. 1879/3.

73) Soc. 8/5, 9/5 1874.

74) Soc.-Dem. 22/4 1876.

75) Bechs Klædefabrik 1845—1920, Hjørring 1920, 6.

76) 1. Insp. 1877/2.

BILAG 2

FORTEGNELSE OVER FOREFUNDNE ARBEJDSREGLEMENTER FRA DET 19. AARHUNDREDE

- Opslag paa et Drejerværksted o. 1850, optrykt i [M. Arnsfelt:] Drejjerforbundet i Danmark 1891—1926, 14.
- Reglement for Arbejderne ved den Kongelige danske Porcellænsfabrik, findes dels paa Fabrikken, dels under 1859 i Pakken: Administrationens Korrespondance 1857—59 i Fabrikens Arkiv i Sjællandske Landsarkiv.
- Love for Arbejderne paa Dampvæveriet, Rolighedsvejen, $\frac{1}{1}$ 1869, J. H. Ruben, K.B.
- Reglement hos Jernstøber Meldahl, omtalt i Soc. Nr. 8, Sept. 1871 og $\frac{9}{4}$ 1872.
- Reglement hos Burmeister & Wain $\frac{1}{12}$ 1871, omtalt i Fædrelandet $\frac{13}{11}$ 1871, jfr. Folkets Avis $\frac{14}{11}$ 1871.
- Reglement for samtlige Pianofortefabrikker, omtalt i Dags-Telegrafens $\frac{9}{12}$ 1871.
- Reglement for Arbejderne i J. G. A. Eickhoffs Fabrik $\frac{10}{1}$ 1872, K.B.
- Ordensreglement hos C. Ferslew & Co., omtalt i Soc. $\frac{18}{5}$ 1872.
- Reglement paa Crome & Goldschmidts Fabrik, optrykt i Soc. $\frac{29}{6}$ 1872.
- Reglement hos Metalvarefabrikant J. F. Jensen, omtalt i Soc. $\frac{22}{8}$ 1872.
- Reglement for Arbejderne paa Havreholm Papirfabrik $\frac{2}{5}$ 1873, K.B.
- Vedtægter for Arbejderne paa Ørholm Papirfabrik, Maj 1873, K.B.
- Reglement paa Mekanikus C. F. Lunds Værksted, Ryesgade 82 B, omtalt Soc.-Dem. $\frac{18}{11}$ 1873.
- Arbejder-Ordning for Kulgruberne under »Bornholms Kul- og Teglværker ved Hasle« 1874, K.B.
- Reglement paa Alumina, omtalt i Soc. $\frac{9}{1}$ 1874.
- Reglement for Arbejderne paa Fabriken »Godthaab« i 1. Insp. 1875/21.
- Reglement paa Københavns Skotøjsfabrik, omtalt i Soc.-Dem. $\frac{2}{5}$ 1875.
- Reglement paa Fredericia Tæppefabrik, omtalt i Soc.-Dem. $\frac{10}{10}$ 1875.
- Udkast til Reglement for Jernstøberier og Maskinfabrikker i København, afskrevet i Forhandlingsbog for Jernstøberierforeningen af 1872, 1871—1902, $\frac{3}{3}$ og $\frac{7}{3}$ 1876, jfr. Soc.-Dem. $\frac{17}{3}$ 1876.
- Reglement paa Jernbaneværkstedet, Aarhus, omtalt i Soc. $\frac{24}{5}$ 1876.
- Reglement for Folkene paa Bryggeriet »Ny Carlsberg« $\frac{1}{1}$ 1877, K.B.
- Reglement i M. J. Ballins Garverier, optrykt i Soc.-Dem. $\frac{13}{11}$ 1877.
- Reglement for Odense Dampvæveri [1877], K.B., jfr. Soc. $\frac{9}{5}$ 1874.
- Reglement for Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri's Etablissement paa Refshaleøen $\frac{1}{1}$ 1880, tilhører De forenede Papirfabrikker.
- Reglement for Arbejderne i Aug. Neuberts Fabrik, Østerbro, $\frac{1}{9}$ 1880, K.B.
- Reglement for Arbejderne paa Dalum Papirfabrik 1880, K. B.
- Reglement for Formænd, Haandværkere og Arbejdere paa Christiansholms Fabrikker $\frac{1}{1}$ 1882, K.B.
- Reglement hos Cigarfabrikant Thomsen, omtalt i Soc.-Dem. $\frac{29}{7}$ 1882.
- Reglement hos M. Grøn & Søn, omtalt og delvis optrykt i Soc.-Dem. $\frac{8}{8}$ 1882.
- Reglement for Folkene i Forretningen Alliance, revideret $\frac{1}{7}$ 1883, K.B.
- Reglement for Helsingør Skibsværft, omtalt og delvis optrykt i Soc.-Dem. $\frac{3}{11}$ 1883.

- Bestemmelser for C. Commichaus Fabrik, Horsens, 1883, K.B.
- Reglement paa Jernbanens Værksteder i Aarhus og Nyborg ^{29/10} 1883, gyldigt fra ^{1/4} 1884, omtalt i Soc.-Dem. ^{21/10} og ^{6/12} 1883, jfr. Festskrift ^{2/9} 1873—98, udg. af Smede- og Maskinarbejdernes Forbund, København, 28.
- Reglement for Aktieselskabet Galle & Jessens Chokolade & Confekt Fabrikker, København Ø., ^{1/3} 1884, K.B.
- Reglement for de københavnske Hvidgarverier, Forslag optrykt i Soc.-Dem. ^{7/3} 1884.
- Reglement hos Bager Engel, Kulturvet, optrykt i Soc.-Dem. ^{17/4} og ^{20/4} 1884.
- Reglement paa Københavns Hesteskofabrik, optrykt i Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark ^{15/6} 1884.
- Reglement hos Rudolph Koefoed & Co., Meinungsgade [1884], omtalt i Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark ^{15/6} 1884 og Soc.-Dem. ^{31/8} 1884.
- Reglement for Folkene paa Fabriken »Activ«, Marts 1885, i Pakken: Activ, Arbejder-Overenskomster 1882—1900, Carlsbergbryggeriernes Arkiv.
- Reglement for Arbejderne hos Firmaet Schmith & Marstrand ^{2/12} 1885, U.B.
- Vedtægter fra ^{1/1} 1886 for Jernindustrien i København, vedtaget af Foreningen af Fabrikkanter i Jærindustrien i København ^{16/12} 1885, omtalt i S. C. H[auberg]: De første 19 Aar, 23.
- Reglement paa Hornung & Møller's Pianofortefabrik, omtalt i Fagblad for Snedkere, Maj 1886.
- Arbejdsreglement for Dampværeriet paa Rolighedsvejen, optrykt i Soc.-Dem. ^{18/7} 1887.
- Reglement for Folkene paa Bryggeriet »Gamle Carlsberg« ^{1/7} 1887, i Materialesamlingen til A. Fraenkel: Gamle Carlsberg, 1897, Carlsbergbryggeriernes Arkiv.
- Vejledning for Lærlinge i Haarklipning og Barbering, 1887, optrykt i H. M. Christensen: Danske Barber & Frisørsvendens Organisationshistorie, 1922, 100.
- Helsingørs Jernskibs- & Maskinbyggeries Arbejds-Reglement, Jan. 1888, tilhører De forenede Papirfabrikker.
- Reglement for Hanemosegaards Teglwarefabrik, optrykt i Soc.-Dem. ^{30/4} 1889.
- Værkstedsregulativ hos Skrådermester Berg ^{17/9} 1889, omtalt i V. P. Arup: Dansk Skråderforbund 1887—1922, 129.
- Arbejdsreglement hos Aktieselskabet Jochumsen, Nøddelund & Co. [»Strømmen«], Randers, 1890, omtalt og delvis optrykt i Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere 1890, 7.
- Arbejdsorden paa Byggepladserne ^{10/7} 1890, tilhører Københavns Murer- og Stenhuggerlav.
- Reglement for Kjøbenhavns Skotøjsfabrikker ^{10/10} 1890, optrykt tillige med de af Svendene opnaaede Ændringer i Skomagervendenes Fagblad ^{1/1} 1891.
- Fælles Værkstedsregler (Vedtægter), Foreningen af Fabrikkanter i Jernindustrien [i København, 1891], optrykt i Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere, Maj 1891.
- Reglement paa Hellebæk Fabrikker, omtalt i Soc.-Dem. ^{18/8} 1891.
- Almindeligt Arbejder Regulativ for Aktieselskabet »De forenede Papirfabrikker«s Fabrikker [ca. 1891], K.B.
- Reglement for A. Søborgs Chokoladefabrik, opskrevet paa Indersiden af Bindet af Fabrikens Lønningsbog 1892—1905, der tilhører Fabrikken.
- Fabriksorden for C. Commichau & Co.s Fabrik, Silkeborg, Febr. 1893, K.B.
- Reglement for Snedkerværkstederne i Aarhus, omtales i Soc.-Dem. ^{15/8} 1893.
- Arbejdsreglement for »Strømmen«, Randers, optrykt i Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Jan 1894.
- Fælles Værkstedsregler, vedtagne af Foreningen af Fabrikkanter i Jærindustrien i København, optrykt i Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere 1894.
- Arbejdsreglement for de kvindelige Arbejdskere, beskæftiget med at pille Kaffe hos Grosserer Ferd. Andersen & Co., Frihavnen, delvis optrykt i Soc.-Dem. ^{16/5} 1895.
- Arbejdsreglement for Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri, Marts 1895, omtalt i Overenskomst mellem Aktieselskabet Helsingørs Jernskibs- og Maskinbyggeri og de samvirkende Fag- og Arbejderforeninger i Helsingør ^{29/7} 1896, K.B.
- Fælles Værkstedsregler, vedtagne af Foreningen af Fabrikkanter i Jærindustrien i København, Smedemesterforeningen i København og Vogn- og Beslagsmedemesterforeningen for København og Omegn, optrykt i Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere Marts 1896.
- Vedtægter for Arbejderne paa Arnold Melchior's Fabrik i Fredericia ^{1/7} 1896, K.B. & U.B.
- Fælles Værkstedsregler, vedtagne af Foreningen af Fabrikkanter i Jærindustrien i København, Smedemesterforeningen i København, Vogn- og Beslagsmedemesterforeningen for København og Omegn og Foreningen af Fabrikkanter i Jærindustrien i Provinserne, optrykt i Soc.-Dem. ^{5/1} 1897, blev ved det første Septemberforlig ^{8/9} 1897 ændret paa

BILAG 3

KILDEHENVISNINGER VEDRØRENDE LØNBEVÆGELSER OG OVERENSKOMSTER 1871—1900

Bagere:

- Kbh. 1871: Lavsprotokol ¹⁵/₁₂ 1871.
— 1873: Smst. ²⁴/₁₁ 1873; Soc. ²⁷/₁₁, ³⁰/₁₁,
⁵/₁₂, ¹⁹/₁₂ 1873.
— 1876: Soc.-Dem. ³⁰/₄, ³¹/₅ 1876.
— 1884 (Engel): Smst. ²⁰/₄ 1884.
— 1887: Smst. ²⁵/₁₂ 1887.
— 1891: Lavsprotokol ¹³/₈ 1891.
— 1896 (Rugbrødsfabrikker): Soc.-Dem.
²⁰/₉, ¹⁶/₁₀ 1896; Dansk Bager- og
Konditor-Tidende ¹⁹/₂₀ 1896.
— 1897 (Fintbrødsbagerier): Lavsprotokol
⁷/₅ 1897; anf. Fagblad ¹⁹/₅ 1897.
— 1898 (Bagerkuske): Fagblad ²/₄ 1898.
— 1899 (Fintbrødsbagerier og Rugbrøds-
fabrikker): Lavsprotokol ¹⁵/₁₁ 1898;
Soc.-Dem. ¹⁷/₉—¹⁸/₁₁ 1898; Fagblad
¹⁶/₁₁ 1898.
— 1899 (Konditorer): Soc.-Dem. ¹⁸/₂, ²⁸/₂
1899.
1896 Roskilde: Soc.-Dem. ⁷/₁₁ 1896.
1897 Helsingør: Fagblad ¹⁶/₇ 1897.
1898 Sjælland og Lolland-Falster: Soc.-Dem.
²²/₇, ²³/₇ 1898; Fagblad ²/₈ 1898.
1899 Aalborg: Medlemsblad for Bager- og
Konditor-Forbundet ¹/₁₁ 1899.

Barberer:

- Kbh. 1892: Soc.-Dem. ⁹/₄ 1892.
— 1898: Smst. ³/₅—¹⁷/₅, ²⁴/₆ 1898. — Dan-
marks Barber- & Frisørforeningers
Journal ¹/₄—¹/₁₁ 1898.
— 1899 og 1900 (Mesterforeningen »Enig-
heden«): H. M. Christensen: Danske
Barber- & Frisørsvendes Organisa-
tion, 1922, 224-25 og 241.
1897 Esbjerg: Smst. 150-54.

Barnevognsfabriksarbejdere:

- Kbh. 1896: Soc.-Dem. ²⁷/₅ 1896.
— 1897 (H. P. Hansen): Smst. ²⁸/₂ 1897.
— 1898: Smst. ²²/₂ 1898

Billedskærere:

- Kbh. 1875: Soc.-Dem. ¹²/₁ 1875.
— 1898: Smst. ³⁰/₁₁ 1898; [C. Klüwer & E.
Otendal:] Billedskærer- og Deko-
rationsbilledhuggerforeningen af 1893,
1918, 14-15.

Blikkenslagere, Gas- og Vandarbejdere:

- Kbh. 1875 (Foraar): Fagforeningens For-
handlingsprotokol ²⁴/₂, ⁵/₄, ¹⁹/₄ 1875.
— 1875 (Efteraar): Smst. ¹⁹/₅, ³¹/₅, ¹²/₈—
¹²/₁₁ 1875; Soc.-Dem. ¹⁶/₁₁ 1875; Priis-
Courant for veludført Bygnings-
Blikkenslager-Arbejde, ¹⁵/₉ 1875, U.B.
— 1880: Fagforeningens Forhandlingspro-
tokol Aug.-Sept. 1880.
— 1889 (om Skiferdækning): Smst. ²²/₉,
²²/₁₂ 1889.
— 1890: Smst. ³⁰/₁, ²³/₃, ²⁴/₄, ¹⁷/₇ 1890,
¹¹/₆ 1891.
— 1897: Fagforeningens Generalforsam-
lingsprotokol 1889—97, ¹⁵/₁₀, ³⁰/₁₀
1896; Fagblad for Smede- og Maskin-
arbejdere Febr. 1897; [Steenberg:]
Kbh. Blikkenslager-Laugs Historie
1547—1898, 1914, 138-40.
— 1897 (hos Glud & Marstrand): Med-
lemsblad for Blikkenslagerforbundet i
Danmark Dec. 1897.
— 1898 (Gas- og Vandarbejdere): Soc.-
Dem. ²/₁₁ 1898; Fagblad for Smede-
og Maskinarbejdere Jan. 1899.
1889 Randers: Soc.-Dem. ²⁸/₅ 1889, ⁵/₅ 1891.
1890 Horsens: Smst. ²³/₅ 1890.
1891 Helsingør: Priskurant for veludført
Bygnings- Blikkenslager - Skiferdækker-
arbejde i Helsingør ¹/₇ 1891, K.B. og
U.B., 2 Udgaver; jfr. Soc.-Dem. ¹⁸/₈
1891.
— Holbæk: C. Lytjohan: Blikkenslagerfor-
bundet i Danmark 1890—1915, 92.
1892 Horsens: Soc.-Dem. ¹²/₆, ¹⁷/₆ 1892.
1893 Randers: Soc.-Dem. ³⁰/₃, ²⁴/₈ 1893.

- 1893 Aalborg: Lytjohan 60.
 1894 Næstved: Smst. 9/8 1894.
 — Esbjerg: Lytjohan 89.
 1895 Fredericia: Soc.-Dem. 15/5 1895.
 — Nakskov: Smst. 18/5 1895.
 — Præstø: Smst. 21/11 1895.
 — Horsens: Prislister for Blikkenslager- og Skiferdækkerarbejde i Horsens og Omegn, 1895, K.B.
 — Esbjerg: Lytjohan 89.
 1896 Kolding, Esbjerg: Soc.-Dem. 20/5 1896.
 — Aalborg: Smst. 21/5 1896.
 — Helsingør: Priskurant for veludført Bygnings - Blikkenslager - Skiferdækkerarbejde i Helsingør 1/8 1896, U.B., jfr. Soc.-Dem. 2/7 1896.
 1897 Randers: Blikkenslagerforbundet i Danmark, Beretning fra Kongressen i Horsens 29/8—31/8 1897, K.B.
 1898 Horsens: Soc.-Dem. 4/2 1898.
 — Næstved: Smst. 4/2 1898, 23/3 1899.
 — Søby: Smst. 17/5 1899.
 — Odense: Lønregulativ for Gas- og Vandarbejdernes Fagforening i Odense, vedt. af Fagforeningen [ikke underskrevet af Mestrene], K.B.
 1899 Helsingør: Priskurant for veludført Bygnings - Blikkenslager - Skiferdækkerarbejde i Helsingør 1/5 1899, K.B. og U.B.
- Bogbindere, Papirvarearbejdere.*
 Kbh. 1871: Folkets Avis 7/11 1871.
 — 1872: Veiledning til Bestemmelse af Svendelen for Bogbinder Arbejde, Kbh. 1872, K.B.
 — 1874: Soc.-Dem. 25/11 1874.
 — 1872 (Schouws Papirposefabrik): Soc.-Dem. 26/3 1892.
 — 1896: Smst. 8/9, 25/9, 7/10 1896; Dansk Bogbindertidende 15/10 og 1/11 1896. — Bogbinderiarbejdernes Fagblad Okt. 1896; Pris-Kurant til Bestemmelse af Svendelen for Bogbinder-Arbejder, udarbejdet af Bogbindersvendeforeningen af 1873, 1896, og Pris-Kurant til Bestemmelse af Løn for kvindeligt Bogbinderarbejde, udarbejdet af de kvindelige Bogbinderarbejderes Fagforening i Kbh., 1896, begge i U.B.
 — 1898: Priskurant for Bogbinderarbejdet til Det store kongelige Bibliotek, 1898, K.B.
 — 1899: Soc.-Dem. 2/2—28/2, 23/3 1899; Overenskomst mellem Arbejdsgivere og Arbejdere om Arbejds- og Lønforhold i Bogbinderfaget i København, gyldig fra 4/2 1899, U.B.
 — 1899 (Kvinder): Dansk Bogbinder-Tidende Dec. 1899.
- 1896 Esbjerg: Soc.-Dem. 29/11 1896; Samarbejdet 1/12 1896.
 — Aarhus: Soc.-Dem. 10/12 1896.
 — flere Byer: Bogbinderiarbejdernes Fagblad 5/6 1897.
 1897 Jylland: Smst. 10/10, 24/11 1897; Fagblad 15/8, 15/10 1897.
 1898 Odense: Soc.-Dem. 16/2 1898.
 1899 Jylland: Fagblad 11/3 1899; Overenskomst om Arbejds- og Lønforhold mellem Centralforeningen af jyske Bogbindermestre og Bogbinderforbundet i Danmark, træder i Kraft 12/2 1899, U.B.
- Bogtrykkere, Typografer:*
 Kbh. 1871: Schovelin 61-62; [Victor Petersen:] Danske Typografers Organisations Historie I, 1894, 126-32.
 — 1872 (Arbejdsmand i Rigsdagstrykkeriet): Soc. 29/5 1872.
 — 1874 (Aviser): Victor Petersen I, 148.
 — 1874: Betænkning afgiven af det af Bogtrykkeriere og Typografer nedsatte Fællesudvalg 1/9 1874, K.B.; Typ.-Tid. 22/9 1874.
 — 1875 (Dagbladet): Smst. 8/1 1875.
 — 1875 (Rigsdagstrykkeriet): Smst. 22/1 1875.
 — 1876 (Aviser): Smst. 17/6 1882.
 — 1883 (Trier): Smst. 2/6 1883.
 — 1883 (Social-Demokraten): Soc.-Dem. 6/10 1883.
 — 1884: Typ.-Tid. 20/10 1883, 5/5, 28/8 1884; Soc.-Dem. 31/7, 3/8, 17/8 1884; Sætter-Tarif, vedtaget 30/3 1884, findes i Kbh. Bogtrykkerforening, optrykt i Typ.-Tid. 9/12 1889.
 — 1884 (Schultz): Typ.-Tid. 19/7, 26/7, 15/10 1884.
 — 1888 (Schultz): Smst. 8/6, 15/6 1888; Soc.-Dem. 2/6 1888.
 — 1890 (Aftenbladet): Typ.-Tid. 21/2 1890.
 — 1890 (Social-Demokraten): Smst. 5/4 1890.
 — 1892: Smst. 19/9 1890, 1/4, 8/4, 13/4, 9/9, 23/9, 1/10 1892; Tarif for Sættere og Trykkere mellem Foreningen af danske Bogtrykkere, Den typografiske Forening, Den typografiske Trykkerforening og Ny typografisk Forening, gyldig fra 1/10 1892, Eksemplar i Foreningen af danske Bogtrykkeriere.
 — 1892 (Danmark): Typ.-Tid. 3/6 1892.
 — 1898 (Nationaltidende): Soc.-Dem. 16/4 1898.
 — 1898: Smst. 6/11—12/11 1898; Typ.-Tid. 26/11 1897, 12/11 1898; Tarif for Sættere og Trykkere mellem Foreningen af danske Bogtrykkere og Den typografiske Trykkerforening, gyldig fra 1/1 1899, 1898, U.B.

- Kbh. 1898 (Kvinder): Soc.-Dem. ²⁵/₁₂, ²⁹/₁₂ 1898, ²¹/₁, ²⁴/₁ 1899; Alvida Andersen: Kvindeligt Arbejderforbund 1901—26, 14-18.
- 1900: Tillæg til Maskinsættetariffen ³¹/₃ 1900, U.B.
- 1893 Holbæk: Typ.-Tid. ¹/₁₂ 1893.
- 1894 Hørsholm: Smst. ⁹/₂, ¹⁶/₃ 1894.
- Nykøbing S.: Smst. ⁶/₇ 1894.
- 1895 Provinzen: Soc.-Dem. ¹³/₂ 1895; Typ.-Tid. ¹⁵/₂—¹⁹/₄ 1895; Dansk Bogtrykker-Tidende Marts, Apr. 1895.
- 1897 Aarhus: Typ.-Tid. ²/₄, ⁴/₆ 1897.
- 1898 Landstarif: Smst. ¹⁹/₈, ²³/₉, ¹⁰/₁₂ 1898.
- Brolæggere:**
- Kbh. 1874: Soc.-Dem. ²/₉ 1874 (Avertissement).
- 1876: Smst. ¹⁹/₅ 1876; Brolæggerens Priskurant ¹¹/₁ 1876, U.B.
- 1883: Soc.-Dem. ⁵/₆ 1883.
- 1885: Smst. ¹⁰/₄ 1885.
- 1892: Priskurant mellem Entreprenørerne og Brolæggerne i Kbh. ¹⁸/₃ 1892, 1895, U.B.
- Bryggeri- og Brønderiarbejdere:**
- Kbh. 1892 (Tuborg): C. Lyngsie m. fl.: Arbejdsmændenes Forbund, 1909, 30.
- 1895: (Isarbejde): Smst. 31.
- 1896 (Tuborg): Smst. 35-36.
- 1897: Emil Hansen: Bryggeriarbejdernes Fagfore. i Kbh., 1922, 30.
- 1898 (Sødrings Mineralvandsfabrik): Soc.-Dem. ¹/₅ og ¹⁰/₇ 1898.
- 1899: Lønningsregulativ for Ny Carlsbergs Arbejdere Juli 1899; Lønregulativ for Bryggeri- og Tapperiarbejdere paa Activ ²⁷/₉ 1899; Løn-Overenskomst mellem Bryggeriarbejdernes Forbund og Gamle Carlsberg ³⁰/₉ 1899; Overenskomst mellem De fornede Bryggerier i Kbh. og Det kvindelige Arbejderforbund ²⁸/₁₀ 1899; disse m. fl. Overenskomster i Pakkerne: 1) Diverse Lønoverenskomster 1899—1906, 2) Gl. Carlsbergs Arbejds- og Lønforhold og 3) Activ, Diverse, alle i Carlsbergs Arkiv.
- 1900: Overenskomst mellem Bryggeriet Ny Carlsberg og Bryggeriarbejdernes Forbund ²⁵/₄ 1900; Overenskomst mellem Mineralvandsfabrikanter i Kbh. og Mineralvandsarbejdernes Afd. af Arbejdsmændenes Forbund ⁵/₅ 1900; begge i ovenn. Pakker.
- 1872 Fredericia: Soc. ²³/₈ 1872.
- 1889 Isarbejde, Kolding: Arbejdsmændenes Fagforening, Kolding, 1889—1914.
- 1895 Fredericia: Soc. ²³/₁ 1895.
- 1896 Viborg: Smst. ⁶/₅ 1896.
- 1896 Horsens: Arbejdsmændenes Fagblad for Jyll. og Fyn ¹⁶/₅ 1896.
- Randers: Soc.-Dem. ¹⁵/₉, ²⁷/₉ 1896.
- 1897 Kolding: Arbejdsmændenes Fagblad ¹⁵/₈ 1897.
- 1898 Aarhus: Bryggeri- og Brønderiarbejdernes Fagforening, Aarhus, 1898—1923, 6.
- Esbjerg: Arbejdsmændenes Fagblad, Sept. 1898.
- 1899 Horsens, Aarhus: Soc.-Dem. ¹³/₄ 1899.
- Kolding: Lønnings- og Arbejds-Regulativ for A/S Slotsmøllens Fabrikkers Arbejdere ¹⁵/₆ 1899, Carlsbergs Arkiv.
- Helsingør, Roskilde: Soc.-Dem. ²⁷/₇ 1899.
- Holbæk: Overenskomst med Hvidt- og Bayerskøl-Bryggeriet & Mineralvandsfabrik i H. ¹/₉ 1899, Carlsbergs Arkiv.
- Aalborg: Overenskomst med Aa. Aktiebryggeri ¹/₁₁ 1899, Smst.
- Slagelse: Overenskomst med Bryggeriet Poulsbjerg Nov. 1899, Smst.
- Bundtmagere:**
- Kbh. 1872: Priscourant over Arbejdsbetalingen paa Bundtmagararbejde, 1872, K.B.
- 1888: Soc.-Dem. ¹/₆, ⁹/₆, ¹³/₆ 1888; Priskurant for Bundtmagerne i Kbh., 1888, K.B.
- Bygningsnedkere, se Snedkere.**
- Bødkere:**
- Kbh. 1871: Soc. ²⁵/₁₁ 1871.
- 1874: Soc.-Dem. ¹¹/₆, ¹⁸/₆ 1874; Priskurant over Udførelsen af Bødkerarbejde, Kbh. 1874, U.B.
- 1884: Soc.-Dem. ²⁵/₃ 1884; Priskurant for Udførelsen af Bødkerarbejde 1884, K.B.
- 1890 (Isholm): Soc.-Dem. ¹⁵/₅ 1890.
- 1893: Smst. ¹/₅, ¹⁰/₅ 1893; Samarbejdet ¹/₅, ¹⁵/₅ 1893.
- 1894: Soc.-Dem. ²²/₄, ¹/₅, ¹⁵/₇ 1894.
- 1897 (Bryggerier etc.): Smst. ²⁴/₆, ¹¹/₆, ¹/₁₀ 1897, ⁴/₂ 1898; S. Bresemann m. fl.: Bødkerforbundet 1890—1915, 66.
- 1898: Soc.-Dem. ³/₇ 1898.
- 1885 Aarhus: Demokraten ²⁴/₄ 1885.
- Aalborg: Soc.-Dem. ¹⁹/₆ 1885.
- 1891 Jylland: Smst. ²¹/₄ og ⁹/₅ 1891.
- Sjælland: Smst. ⁵/₅—¹²/₆, ³/₇ 1891, Bødkernes Fagblad ⁹/₅ 1891.
- Fyn (om Gensidighed): Overenskomst mellem Foreningen af Bødkeremestre i Fyens Stift og Bødkerforbundet i Danmarks Afdeling i Odense ¹/₉ 1891. K.B. og U.B.
- 1892: Priskurant for Udførelsen af Bødkerarbejde overalt i Danmark med Undtagelse af Kbh. ¹⁷/₁ 1892, 1893, K.B. og U.B.

- 1895 (om Lærlingehold): Skandinavisk Bødker- og Tunnbinderiarbetare-Tidende Sept. 1895; Samarbejdet $\frac{1}{4}$ 1896.
- 1896 Horsens: Soc.-Dem. $\frac{23}{8}$ 1896.
- 1897 Soc.-Dem. $\frac{23}{8}$ 1896, $\frac{24}{8}$ 1897; Priskurant for Udførelsen af Bødkerarbejde paa samtlige Værksteder udenfor Kbh. $\frac{20}{3}$ 1897, K.B.
- 1897—99 (Fabrikker): S. Bresemann m. fl.: Bødkerforbundet 1890—1915, 53, 62, 66.
- 1899 Horsens: Dansk Bødkertidende, Juni 1898, Maj, Nov. 1899.
- Børstenbindere:**
- Kbh. 1888: Soc.-Dem. $\frac{9}{6}$, $\frac{14}{6}$ 1888.
- 1895: Priskurant for Børstenbinderarbejde, vedtaget af Børstefabrikantforeningen og Børstenbindernes Fagforening $\frac{20}{4}$ 1895, K.B. og U.B.
- 1899 hele Landet: Soc.-Dem. $\frac{1}{4}$ 1899; V. B. Jørgensen & Th. Nielsen: Børsteindustriarbejdernes Forbund i Danmark, 1923, 13-16.
- Cementfabriksarbejdere:**
- 1890 Rørdal, Aalborg: J. N. Abrahamsen & Chr. Sørensen: Arbejds mændenes Forbund for Jylland og Fyn 1889—1914, 62—64.
- 1891 Cimbria og Dania, Mariager: Smst. 64.
- 1897 Aalborg Portland: Soc.-Dem. $\frac{19}{2}$ 1897, Arbejds mændenes Fagblad $\frac{15}{3}$ 1897.
- Mariager: Smst. $\frac{15}{4}$ 1897.
- 1898 Aalborg Portland: Smst. Juni 1898; Soc.-Dem. $\frac{14}{6}$ 1898.
- Udateret: Priskurant for Arbejdsydelse paa Portland-Cementfabrikken »Cimbria«, U.B.
- Chokolade- og Sukkervarearbejdere:**
- Kbh. 1898: Soc.-Dem. $\frac{5}{11}$ 1898.
- 1899 Randers: Smst. $\frac{30}{9}$ 1899.
- Aarhus: Gustav Fog: Foreningen af danske Chokolade- og Sukkervarefabrikanter 1898—1923, 21—23.
- Horsens: [P. Rasmussen m. fl.]: Sukkervare-, Chokolade og Bisquitarbejdernes Forbund i Danmark, 1921, 6.
- Cikoriefabriksarbejdere:**
- Kbh. 1897: [Johanne Jensen:] Kvindeligt Arbejderforbunds Afd. I 1885—1925, 10.
- Drejere:**
- Kbh. 1880: Soc.-Dem. $\frac{15}{4}$, $\frac{20}{4}$ 1880.
- 1885: Smst. $\frac{29}{3}$ — $\frac{4}{10}$ 1885; Priskurant for gangbart Drejerarbejde paa Dreierværksteder ved Fodkraft i Kbh. 1885, K.B.
- 1889: Soc.-Dem. $\frac{18}{10}$, $\frac{25}{10}$ 1889; Priskurant for gangbart Drejerarbejde i Trædrejerlavet i Kbh. 1889, tilhører Lavet.
- Kbh. 1890: Lavsprotokol $\frac{7}{2}$, $\frac{21}{4}$, $\frac{25}{8}$, $\frac{31}{10}$ 1890; Soc.-Dem. $\frac{9}{4}$, $\frac{1}{11}$, $\frac{4}{11}$ $\frac{14}{11}$ 1890; Priskurant i Lavets Eje.
- Arbejdsregulativ og Priskurant for almindeligt Drejerarbejde og Dørgreb, vedtagne af et Mester- og Svendeudvalg i April 1896, U.B.; Rettelser og Tilføjelser til den mellem Mester og Svende vedtagne Minimumspriskurant, vedt. $\frac{20}{4}$ 1896, tilhører Lavet.
- 1897: Arbejdsregulativ og Priskurant for almindeligt Drejerarbejde efter Opmanden H. Triers Kendelse $\frac{18}{1}$ 1897, tilhører Lavet.
- 1897: Priskurant med Arbejdsregulativ over Trædrejerarbejde, vedt. i Nov. 1897 af et af Drejerlauget og Trædrejernes Fagforening nedsat Udvalg, Eksemplarer baade i Lavet og Fagforeningen.
- 1898: Priskurant med Arbejdsregulativ over Dørgrebs-, Paraply- og Kunstdrejerarbejde, traadt i Kraft 1898, K.B.
- 1898: Soc.-Dem. $\frac{18}{9}$ 1898; Kunstdrejernes Fagforening, Minimumspriskurant over Piber, Paraplyer, Stokke og Dørgreb samt Arbejdsregulativ 1898.
- 1888 Vejle: Soc.-Dem. $\frac{10}{10}$ 1888.
- 1892—93 flere Byer: [M. Arnsfelt:] Drejerforbundet i Danmark 1891—1926, 38—39.
- 1894 Horsens: Soc.-Dem. $\frac{17}{5}$ 1895.
- 1895 Aarhus: Samarbejdet $\frac{1}{4}$ 1895.
- 1896 Odense: Soc.-Dem. $\frac{19}{8}$, $\frac{29}{8}$ 1896.
- Aarhus: Smst. $\frac{10}{12}$ 1896.
- 1897 Slagelse: Samarbejdet $\frac{15}{3}$ 1897.
- Helsingør: Soc.-Dem. $\frac{21}{5}$ 1897.
- 1899: Overenskomst mellem Helsingør Jernskibsværft og Drejernes Fagforening samt Drejer-Forbundet i Danmark, Pakken F. K. 1899 I i Jernindustriens Arkiv.
- Elektrikere:**
- Kbh. 1884 (Telefonselskabet): Soc.-Dem. $\frac{18}{7}$ 1884.
- 1898: Smst. $\frac{20}{4}$, $\frac{21}{4}$ 1898; Samarbejdet $\frac{1}{5}$ 1898.
- 1900: [H. M. Esberg:] Elektrikernes Fagforening 1893—1918, 28-29.
- Farvere, se Tekstilarbejdere:**
- Forgyldere:**
- Kbh. 1884: Soc.-Dem. $\frac{27}{5}$ 1885.
- 1885: Smst. $\frac{13}{5}$ — $\frac{30}{5}$, $\frac{22}{7}$ 1885.
- 1894: Smst. $\frac{22}{11}$, $\frac{14}{12}$ 1894.
- 1898: Smst. $\frac{3}{11}$ 1898.
- Formere:**
- Kbh. 1875 (Löwener & Co.): Soc.-Dem. $\frac{7}{8}$, $\frac{11}{8}$ 1875.

- Kbh. 1876 (Schmith & Marstrand): Smst. $\frac{4}{6}$, $\frac{28}{6}$ 1876.
 — 1876 (R. Koefoed & Co.): Smst. $\frac{7}{7}$ 1876.
 — 1888 (Hellerung): Smst. $\frac{14}{10}$ 1888.
 — 1889 (Wendt): O. Jensen & Th. Reseke: Formernes Organisation i Kbh. 1873—1923, 66.
 — 1891 (Borch & Henriksen): S. C. H[au-berg]: De første 19 Aar indenfor Foreningen af Fabrikanter i Jærindustrien i Kbh. [1904], 37.
 — 1897 (om Lærlinge): Formernes Fagblad $\frac{30}{1}$ 1897.
 — 1898 (Löwener): Jensen & Reseke 80.
 — 1898 (B. & W.): Overenskomster med Modelarbejdernes Fagforening $\frac{14}{5}$ 1898 og Formerforbundet $\frac{7}{7}$ 1898, begge i Firmaets Eje.
- 1873 Nykøbing F.: Soc. $\frac{17}{4}$ 1873.
 1876 Aarhus: Soc.-Dem. $\frac{18}{1}$ 1876.
 1895 Aarhus: Demokraten $\frac{20}{7}$ 1895.
 — Odense: Formernes Fagblad $\frac{18}{3}$ 1896.
 1896 Middelfart: Smst. $\frac{2}{10}$ 1896.
 — Randers: Soc.-Dem. $\frac{10}{10}$ 1896.
 — Helsingør: Fagblad $\frac{2}{10}$, $\frac{2}{12}$ 1896.
 — Skive, Aalborg: A. Nielsen: Dansk Formerforbund 1889—1914, 250-51, 392-93.
 1897 Middelfart: Fagblad $\frac{25}{5}$ 1897.
 — hele Landet: Smst. $\frac{18}{9}$ 1897.
 1898 Aalborg: Smst. $\frac{31}{3}$ 1898.
 — Skive, Nykøbing M.: Soc.-Dem. $\frac{30}{4}$ 1898; Fagblad $\frac{21}{5}$ 1898.
 — Fredericia: Smst. $\frac{25}{5}$ 1898.
 — Middelfart: Smst. $\frac{25}{6}$ 1898.
 — Frederiksværk: Smst. $\frac{29}{11}$ 1898.
- Om Støberiarbejdsmænd, se under Smede.
- Garvere.*
 Kbh. 1883: [C. L. Christensen:] Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 10-11.
 — 1884 (Hvidgarvere): Soc.-Dem. $\frac{29}{6}$ 1884.
 — 1892 (Holten): C. L. Christensen, 41.
 — 1896: Samarbejdet $\frac{1}{7}$ 1896; Nordisk Garveritidende $\frac{4}{7}$ 1896.
 — 1897: Soc.-Dem. $\frac{28}{2}$, $\frac{28}{2}$ 1897.
 — 1898 (Lohgarvere, Arbejdsmænd): Smst. $\frac{29}{6}$, $\frac{4}{6}$ 1898; Samarbejdet $\frac{1}{7}$ 1898; [Johannes Nielsen:] Garveri-, Hud- og Skindarbejdernes Forbunds Festskrift, 1917, 24-25.
 — 1898 (Hvidgarvere): Samarbejdet $\frac{15}{7}$ 1898.
 — 1900 (Lohgarvere): Smst. $\frac{15}{7}$ 1900.
 1891 Aarhus: Soc.-Dem. $\frac{10}{9}$ 1891.
 1892 Odense: Smst. $\frac{28}{12}$ 1892.
 1896 Odense: Smst. $\frac{23}{8}$ 1896.
 — Randers: Smst. $\frac{29}{8}$ 1896.
 — Næstved: Samarbejdet $\frac{15}{10}$ 1896; Soc.-Dem. $\frac{27}{2}$ 1897.
 1898 Vejle, Svendborg: Samarbejdet $\frac{15}{8}$ 1898.
 — Odense, Viborg: Soc.-Dem. $\frac{7}{9}$ 1898.
- 1898 Hillerød: Samarbejdet $\frac{1}{10}$ 1898.
 1900 mange Byer: Soc.-Dem. $\frac{13}{6}$, $\frac{24}{6}$ 1900.
- Gasværksarbejdere:*
 Kbh. 1872: Soc. $\frac{10}{11}$ 1872; Schovelin 110.
 — 1874: Soc.-Dem. $\frac{28}{5}$ 1874.
 — 1884 (Kularbejdere, Østre Gasværk): Smst. $\frac{19}{6}$ 1884.
 — 1891 (Søndagsløn): Smst. $\frac{20}{6}$ 1891.
 — 1895 (Østre Gasværk): Smst. $\frac{3}{11}$ 1895.
 — 1896—97 (Frederiksberg, Hellerup): Smst. $\frac{29}{12}$ 1897; Arbejdsmændenes Fagblad $\frac{15}{1}$ 1898.
 — 1897 (8 Timersdag): Smst. $\frac{2}{11}$ 1897.
 — 1898—99: Kbh. Gasværker 1857—1932, 240.
 1895 Aarhus: Arbejdsmændenes Fagblad for Jylland og Fyn $\frac{15}{6}$ 1895.
 1898 Varde: Soc.-Dem. $\frac{22}{5}$ 1898.
 — Kolding: Arbejdsmændenes Fagblad Juni 1898.
 — Aarhus: Soc.-Dem. $\frac{7}{7}$ 1898.
 — Helsingør: Smst. $\frac{21}{10}$ 1898.
 1899 Fredericia: Smst. $\frac{29}{10}$ 1899.
 — Esbjerg: Smst. $\frac{5}{11}$ 1899.
 — Kolding: Smst. $\frac{19}{12}$ 1899.
- Glarimestre:*
 Kbh. 1885: Vedtægt for Ordningen af Søndagsarbejdet $\frac{11}{2}$ 1885, Udvalgene for Glarmesterforeningen af 1870 og Glarmestersvendenes Forening af $\frac{18}{6}$ 1882, K.B.
 — 1897: Soc.-Dem. $\frac{9}{8}$, $\frac{1}{5}$ 1897; Priskurant, K.B. og U.B.
 1898 Odense: Soc.-Dem. $\frac{4}{9}$ 1898.
 — Roskilde: Smst. $\frac{17}{12}$ 1898.
- Glasværksarbejdere:*
 1873 Kastrup: Soc. $\frac{23}{2}$ 1873.
 1882 Helsingør, Hellerup: Glasmagernes Fagbevægelse 1883—1908, 7.
 — Frederiksberg: Smst. $\frac{9}{11}$ 1883.
 1886 Kastrup: Smst. $\frac{23}{6}$ — $\frac{7}{7}$ 1886.
 1889 Nørrebro: Smst. $\frac{15}{3}$ 1889.
 — Frederiksberg: Smst. $\frac{20}{8}$ 1889.
 1890 Odense: Glasmagernes Fagbevægelse 1883—1908, 20.
 1891 Kastrup, Hellerup, Helsingør: Soc.-Dem. $\frac{1}{7}$ — $\frac{28}{7}$, 1891.
 — Frederiksberg: Smst. $\frac{1}{8}$ 1891.
 1892—94 Aalborg: Glasmagernes Fagbevægelse 1883—1908, 13.
 1894 Kastrup, Frederiksberg, Hellerup: Soc.-Dem. $\frac{30}{6}$, $\frac{4}{7}$ 1894.
 1896 Kastrup: Smst. $\frac{19}{2}$ 1896.
 — Aalborg: Smst. $\frac{11}{7}$ 1896.
 1898 Kastrup: Smst. $\frac{15}{5}$ 1898.
 1899 Kastrup: Smst. $\frac{23}{3}$ 1899.
 — Hellerup, Frederiksberg: Smst. $\frac{16}{9}$ 1899.
 1900 Kastrup, Hellerup: Smst. $\frac{13}{5}$ 1900; Glasmagernes Fagbevægelse 1883—1908, 36.

Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdere:

- Kbh. 1871 (Sølvarbejdere): Lavsprøtokol 4/12 1871; Dags-Telegraf 29/11 1871.
 — 1897 (Viktoria): Soc.-Dem. 12/5 1897.
 — 1898 (Guldarbejdere): Smst. 21/10, 11/11, 18/11, 25/11, 10/12 1898.
 — 1899 (Sølvarbejdere): Smst. 18/4 1899.

Gørtlere, Metaltrykkere.

- Kbh. 1871: Soc. 11/8 1874.
 — 1874: Soc.-Dem. 22/7 1874.
 — 1896: Smst. 6/12 1896.
 — 1897 (Prip & Jensen): Oluf Olsen: Metaltrykkernes Fagforening, 1920, 10.

Handskemagere:

- Kbh. 1888: Soc.-Dem. 21/4, 5/5, 6/5, 16/8 1888.
 — 1889: Smst. 21/3—18/4, 8/5, 14/8—15/10 1889.
 — 1895: Smst. 30/10, 12/11 1895.
 — 1898: Smst. 8/9, 21/10 1898.
 1891 Aarhus: Smst. 26/9, 9/10 1891.
 1895 jyske Byer: Smst. 30/10, 12/11 1895.
 1897 jyske Byer: Smst. 28/3, 9/4 1897.

Hattemagere:

- Kbh. 1891: Th. Sundby m. fl.: Dansk Hatt- og Bundtmagerforbund 1901—26, 73-74.
 — 1899 (Dampstraahattfabrikker): Soc.-Dem. 7/3 1899; Th. Sundby 78-79.
 — 1899 (Svende): Smst. 81.

Hustømrere (se Tømrere).**Jord- og Betonarbejdere:**

- Kbh. 1885: Soc.-Dem. 1/2 1885; C. Lyngsie m. fl.: Arbejdsmændenes Forbund, 1909, 14-16.
 — 1886 (Sandgravere): Soc.-Dem. 30/5, 13/6 1886.
 — 1887 (Kastrup Fort): Smst. 27/4 1887.
 — 1887 (Voldsløjfningen): Smst. 27/4—29/4 1887.
 — 1888 (Damgaardsterrænet): Smst. 29/3—6/4 1888.
 — 1888 (Udstillingsterrænet): Smst. 12/4—17/4 1888.
 — 1888 (Vangede Fort): Smst. 17/4, 19/4 1888.
 — 1888 (Voldsløjfning): Smst. 19/4—21/4 1888.
 — 1888 (Bird): Smst. 20/4, 26/4 1888.
 — 1888 (Kloakarbejde): Smst. 8/6 1888.
 — 1890 (Larsen): Smst. 15/9 1890.
 — 1890 (Jensen): Smst. 23/5 1890.
 — 1891 (Sandgravere): Smst. 10/3, 12/3, 12/5 1891.
 — 1892 (Frihavnen): Lyngsie 27.
 — 1892: Soc.-Dem. 2/4—13/5 1892; Fagblad for de forenede Arbejdsmænd i Danmark Apr. 1892.

Kbh. 1895 (Sporvejsanlæg): Lyngsie 32.

- 1898 (Vognmændene): Tidende for Vognmænd og Entreprenører 30/4 1898; Lyngsie 39.
 — 1899: Arbejdsmændenes Fagblad Apr. 1899; Pris-Fortegnelse gældende for Timeløns-Arbejde og Akkorder for mindre Jord-, Beton- og Kloakarbejder m. m. i Kbh. og Omegn, gældende mellem Entreprenør-Foreningen og Jord- og Beton-Arbejdernes Afdeling i Arbejdsmændenes Forbund for Kbh. og Omegn, 14/4 1899, K.B. og U.B.
 1889 Aalborg: J. N. Abrahamsen & Chr. Sørensen: Arbejdsmændenes Forbund for Jylland og Fyn 1889—1914, 62.
 1890 Nykøbing F.: Soc.-Dem. 29/6 1890.
 — Horsens: Smst. 24/1, 1/2 1895.
 1895 Køge: Smst. 7/4 1895.
 — Næstved: Smst. 3/5 1895.
 — Aarhus: Demokraten 27/5 1895.
 1896 Esbjerg Dokhavn: Soc.-Dem. 22/4, 3/5 1896.
 1899 Roskilde: Arbejdsmændenes Forbund for Roskilde og Omegn 1891—1916.

Kalkværksarbejdere, se Teglværksarbejdere.

Karetmagere:

- Kbh. 1873: Schovelin 167.
 — 1875: Soc.-Dem. 6/3—21/3, 28/4, 25/5, 10/6, 6/8 1875; Priskurant paa Karetmagerarbejde 1875, K.B. og U.B.
 — 1895: Soc.-Dem. 13/3, 20/3, 23/3 1895.
 — 1896: Smst. 13/6 1896.
 — 1899: Samarbejdet 15/3 1899; Soc.-Dem. 27/4 1899; Minimal-Prisliste for Karetmager-Arbejde 1899, K.B.
 1889 Hillerød: Soc.-Dem. 24/9 1889.
 1891 Roskilde: Smst. 16/9 1891.
 1896 Holstebro: Smst. 12/4 1896.
 — Horsens: Smst. 21/5 1896.
 — Varde, Esbjerg: Smst. 11/7 1896.
 1897: Priskurant for Karetmagersvendene i Aalborg og Nørre Sundby 1/5 1897, K.B. og U.B.
 — Odense: Soc.-Dem. 23/5 1897.
 — Hillerød: Smst. 5/6 1897.
 1898 Aarhus: Samarbejdet 1/1 1899.
 — Holbæk: Smst. 15/3 1899.
 — Maribo: Smst. 15/6 1899.

Kemiske Fabrikkers Arbejdere:

- Kbh. 1890 (Christiansholm): Soc.-Dem. 11/3—15/5 1890.
 — 1893 (Smst.): C. Lyngsie m. fl.: Arbejdsmændenes Forbund 1909, 31.
 — 1893 (Kastrup Gødningfabrik): Soc.-Dem. 1/7 1893.
 — 1894 (Jac. Holm & Sønners Limfabrik): Smst. 17/4 1894.

- Kbh. 1895 (Christiansholm): Smst. $22/5$ 1895.
 — 1896 (Kastrup Gødningsfabrik): Smst. $19/2-19/2$ 1896.
 — 1897 (Bovets Limfabrik): Smst. $7/5$ 1897.
 — 1898: Overenskomst mellem Aktieselskabet Dansk Svovlsyre- og Superphosfatfabrik og Arbejdsmændenes Forbund $1/7$ 1898, U.B.
 — (Godthaab Tændstikfabrik): Arbejdsmændenes Fagblad Juli 1898.
 — 1898 (H. E. Gosch & Co.): Smst. Aug. 1898.
 — (Kbh. Margarinefabrik): Smst. Sept. 1898.
 1875 Fredericia Saltkogereri: Soc.-Dem. $10/10$ 1875.
 1895 Aarhus Oliemølle: Arbejdsmændenes Fagblad for Jylland og Fyn $15/6$ 1895.
 1896 Smst.: Soc.-Dem. $2/2$ 1896.
 — Vejle Margarinefabrik (Steensen): Ovennævnte Fagblad $15/6$ 1896.
 — Mundelstrup Gødningsfabrik: Smst. $10/10$ 1896.
 1898 Aarhus Oliemølle: Arbejdsmændenes Fagforening for Aarhus og Omegn 1899—1914, 16 og 19.
- Kobbersmede:**
 Kbh. 1896 (B. & W.): Soc.-Dem. $9/2$, $31/3$, $21/4$ 1896.
 — 1898 (Smst.): Overenskomst $6/7$ 1898 i Firmaets Eje.
- Korkarbejdere:**
 Kbh. 1872 (Griebel): Berl. Tid. $23/4$ 1872.
 — 1874—75: [V. Nørregaard & V. Nielsen:] Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 9-12.
 — 1881 (Dampkorkvarefabrik): Soc.-Dem. $5/11$ 1881.
 — 1883—84: Nørregaard & Nielsen 21-22.
 — 1886 (R. Jensen): Smst. 26.
 — 1894: Soc.-Dem. $12/6$, $12/6$ 1894; Prislister for Forarbejdelse af Korkpropper $19/4$ 1894, U.B.
 — 1898 (Sorterersker): Nørregaard & Nielsen 45.
 Kbh., Roskilde, Aarhus, Horsens 1899: Soc.-Dem. $30/6$ 1899.
- Kurvemagere:**
 Kbh. 1871: Dags-Telegraf $12/12$ 1872.
 — Jan. 1872: Soc. $8/10$ 1871, $23/11$, $4/12$ 1872; Arbeids-Tarif for Kurvemagersvende i Kbh. $9/1$ 1872, K.B.
 — Efteraar 1872: Soc. $19/11-28/12$ 1872.
 — 1874: Soc.-Dem. $22/12$ 1874; Arbejdsløn for Kurvearbejde, gjældende fra $1/1$ 1875, K.B.
 — 1874 (Wengler): Soc.-Dem. $18/11$ 1874.
 — 1884: Arbeids-Tarif for Kurvemager- Arbejdsforhold
 svendene i Kbh., gjældende fra $1/1$ 1884, K.B. og U.B.; Soc.-Dem. $28/10$ 1884.
 Kbh. 1885: Smst. $25/4$ 1886.
 — 1894: Smst. $22/11$ 1894.
 — 1897: Smst. $3/11$ 1897.
- Litografer:**
 Kbh. 1898: Lito Jan. og Juli 1898; Soc.-Dem. $17/3$ 1898.
 1896 Kolding: Typ.-Tid. $4/12$ 1896.
 1897 Odense: Litografien i Danmark, 1922, II, 9.
 1898 Forening af Stentrykkeriere: Lito Febr. 1898.
 — Esbjerg: Soc.-Dem. $31/3$ 1898.
- Malere:**
 Kbh. 1872 (Hammer): Soc. $11/4$ 1872.
 — 1874: Prislister over Arbejdslønnen ved Udførelsen af Malerarbejde 1873, vedt. $7/5$ 1874, K.B. og U.B.; Fagtidende for Malere Maj 1874, Jan. 1875.
 — 1874: Prislister over Akkordarbejde for Møbelmalere 1874, K.B.
 — 1876: Prislister over Arbejdslønnen ved Udførelsen af Malerarbejde, 2. Opl., Juni 1876, U.B.
 — 1884: Soc.-Dem. $10/6$, $12/6$, $27/7$, $17/8$ 1884, $2/7$ 1885.
 — 1887: Lavsprotokol $18/1$, $8/2$ 1887; Lavets Kopibog $9/2$, $15/12$ 1887; Soc.-Dem. $18/1$ 1889; Fagtidende for Malere Juni 1887; Prislister over Arbejdslønnen ved Udførelsen af Malerarbejde 1887, K.B. og U.B.
 — 1891—92 (Marmorering): 2 Prislister i Lavets Arkiv.
 — 1893: Lavsprotokol $23/8$ 1893.
 — 1894: Betænkning fra Malernes Fagforenings Prislistervalg, 1894, K.B.
 — 1896 (Marmorering): Lavsprotokol $23/4$ 1896.
 — 1897 (Søndagsarbejde): Fagtidende for Malere Marts 1897.
 — 1897 (Skibsarbejde): Lavsprotokol $21/4$ 1897.
 — 1898: Soc.-Dem. $30/4$ 1898; Overenskomst mellem Arbejdsgiverforeningen og De samvirkende Fagforeninger i Pakken F.K. 1898, Jernindustriens Arkiv.
 — 1898 (Vognmalere): Lavsprotokol $14/5$ 1898.
 — 1899 (Carl Lund): Soc.-Dem. $6/5$ 1899; Fagtidende Apr., Maj 1899.
 — 1900 (Liniearbejde): Lavsprotokol $5/9$ 1900.
 1885 Aarhus: Aarhus Malerlaug 1869—1919, 8.
 1890 Odense: Fagtidende for Malere Maj 1890.
 1891 Aarhus: Soc.-Dem. $1/7$ 1891.

- 1891 Aalborg, Hillerød, Holbæk og Varde: Smst. $12/11$ 1891.
- 1892 Holbæk: C. M. Loldrup: Malerforbundet i Danmark 1890—1915, 21.
- 1893 Randers, Helsingør og Holbæk: Loldrup 21, 22.
- 1894 Aarhus: Tarif over Malerarbejde i Aarhus, vedt. i Aarhus Malermesterforening $10/2$ 1894, K.B.
— Korsør: Fagtidende Marts 1894.
— Slagelse: Soc.-Dem. $3/4$, $15/8$ 1894; Fagtidende Sept. 1894.
— Esbjerg og Nakskov: Loldrup 34 og 36.
- 1895 Odense: Soc.-Dem. $5/2$ 1895; Dansk Malertidende Marts 1895; Fagtidende Apr. 1895.
— Fredericia, Varde, Kolding: Fagtidende Juni 1895.
— Aalborg: Loldrup 39.
- 1896 Nykøbing F.: Smst. 36 og 39.
— Holbæk og Viborg: Fagtidende Marts 1896.
— Esbjerg: Københavns Malerlaugs Protokol 1845—98, $2/3$, $6/3$ 1896; Soc.-Dem. $6/3$ 1896; Fagtidende Jan., Marts 1896.
— Aalborg, Hillerød, Svendborg, Randers, Aarhus, Horsens: Smst. Apr. 1896.
— Vejle og Kolding: Loldrup 49.
— Fredericia: Soc.-Dem. $6/5$ 1896.
— Randers: Smst. $24/11$ 1896; Fagtidende Dec. 1896.
— Skive: Soc.-Dem. $9/12$ 1896.
- 1897 Gentofte, Lyngby etc.: Soc.-Dem. $4/3$ 1897; Fagtidende Marts 1897.
— Nakskov: Soc.-Dem. $6/4$ 1897.
— Vejle: Smst. $11/4$ 1897.
— Silkeborg: Smst.; Fagtidende Apr. 1897.
— Aalborg: Soc.-Dem. $9/5$ 1897; Fagtidende Marts, Apr., Maj 1897.
— Køge: Loldrup 56.
- 1898 Svendborg: Soc.-Dem. $16/2$ 1898.
— Varde og Horsens: Loldrup 73.
— Hillerød: Smst. 77.
- 1899 Rønne: Prislister over Udførelse af Malerarbejde, Rønne 1899, K.B.
— Holbæk og Skive: Loldrup 81.
— Aarhus: Fagtidende Apr. 1899.
— Helsingør: Overenskomst mellem Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri og Malernes Fagforening samt Malerforbundet i Danmark, $6/4$ 1899. Pakken F.K. 1899 I, Jernindustriens Arkiv.
— Fredericia: Soc.-Dem. $6/4$ 1899.
— Middelfart: Regulativ for Arbejds- og Lønforholdene i Malerfaget i Middelfart, 1899, K.B.
— Aarhus: Prislister for Malerarbejde i Aarhus, vedt. $11/10$ 1899, K.B.
— Odense: Minimal-Prislister over almindeligt udført Maler- Arbejde for Malermesterforeningens Medlemmer i Odense 1899, K.B.
- 1899 Thisted, Vejle, Randers, Køge, Faaborg, Slagelse: Loldrup 80-83.
- Murere:**
Kbh. 1872 (Dagløn): Lavsprotokol $6/2$ ff. 1872; Lavets Dokumenter $25/5$ 1872.
— 1872 (Arbejdstiden): Soc. $9/4$, $14/4$, $2/5$ 1872.
— 1873: Smst. $27/3$, $5/4$ 1873; Lavets Dokumenter Marts 1873; Priis-Courant paa Muurarbejde, som Muurlagets Interessenter have vedtaget indtil videre at betale Muursvendene i Dagløn og i Accord fra $1/4$ 1873, K.B. og U.B.
— 1875: Lavsprotokol $6/4$, $21/4$ 1875; Soc.-Dem. $28/4$, $19/5$ 1875.
— 1880: Smst. $23/6$ 1880; Ch. Meyersahm m. fl.: Muursvendenes Understøttelsesforening, 1905, 7-8.
— 1883: Priis-Courant paa Muurarbejde, som Interessenterne have vedtaget indtil videre at betale Muursvende i Dagløn og Accord fra $1/7$ 1883, tilhører Lavet; Priskuranter for Murerlauget 1851—83, U.B.
— 1890 (Arbejdstidsforkortelsen): Ugeblad for Bygningshaandværkere $15/3$ 1890; Soc.-Dem. $17/5$ 1890.
— 1890: Smst. $12/7$ — $22/7$ 1890; Arbejdsorden paa Byggepladserne $18/7$ 1890; i Lavets Eje.
— 1897: Murersvendenes Understøttelses Forenings Aarsberetninger $24/1$ 1897; Priskurant vedrørende Svendeløn i Murerfaget, gældende for Kbh.s og Frederiksbergs Kommuner samt Sundbyerne paa Amager fra $1/1$ 1897, Original underskrevet $19/12$ 1896 og $7/2$ 1899 i Lavets Eje.
— 1899: Nævnte Aarsberetninger $13/5$, $28/11$, $30/12$ 1898, $9/1$ og $27/1$ 1899; Priskurant vedrørende Svendeløn i Murerfaget gældende for Kbh.s og Frederiksbergs Kommuner samt Sundbyerne paa Amager fra $1/1$ 1899, vedtaget $7/2$ 1899, U.B.
- 1871 Aarhus: Aarhus Amtstidende $18/11$ 1871.
1872 Svendborg: Folkets Avis $14/4$ 1872.
— Randers: Randers Amtsavis $1/2$, $6/2$ 1872.
1874 Aarhus: Aarhus Amtstidende $6/4$, $22/6$, $23/6$ 1874.
1875 Aarhus: Soc.-Dem. $16/4$, $18/4$, $5/5$, $13/5$ 1875.
1880—81 Aarhus: [Peter Holm:] Aarh. Mu-
rermesterforening 1880—1930, 10.
1881 Randers: Randers Dagblad $20/5$ 1881.
1882 Aarhus: Murernes Fagforening i Aarhus 1874—1924, 8 og 9.

- 1882 Hjørring: Hjørring Amtstidende $21/7$ — $24/7$ 1882; Soc.-Dem. $28/7$ 1882..
- 1883 Aarhus: Soc.-Dem. $5/4$ 1883.
— Kolding: Smst. $25/4$ 1883.
- 1884 Helsingør: Smst. $5/4$ 1884.
— Aarhus: Murernes Fagforening i Aarhus 1874—1924, 9.
- 1885 Middelfart: Soc.-Dem. $20/6$ 1885.
— Fredericia: Smst. $23/6$ 1885.
- 1886 Gedserhavn: Smst. $30/4$, $1/5$ 1886.
— Middelfart: Smst. $15/4$ 1886; jfr. smst. $12/10$ 1886.
- 1887 Kolding: Smst. $30/3$ 1887.
- 1888 Aarhus: Smst. $20/3$ — $27/4$ 1888; Demokraten $16/3$ — $28/4$ 1888.
— Thisted: Smst. $2/5$ — $5/5$ 1888.
— Sorø: Soc.-Dem. $13/6$ 1888.
— Aalborg: Aalborg Stiftstidende $30/7$ — $27/8$ 1888.
- 1889 Aarhus: Pris-Kurant paa Murerarbejde, som Interessenterne have vedtaget indtil videre at betale Murersvend i Dagløn og Akkord fra $1/3$ 1889, Aarhus 1889, K.B.
— Esbjerg: Soc.-Dem. $10/4$, $13/4$ 1889.
— Odense: Smst. $28/8$ 1889.
— Gentofte-Ordrup: Smst. $18/10$, $29/10$ 1889.
- 1890 Randers: Randers Murersvendes Priskurant fra $1/4$ 1890, U.B.; Ugeblad for Bygningshaandværkere $12/7$ 1890.
— Nyborg: Soc.-Dem. $10/4$ 1890.
— Aalborg: Smst. $19/4$, $8/7$ 1890.
— Holstebro: Smst. $27/4$ 1890.
— Odense: Fyens Tidende $21/5$ 1890.
— Esbjerg: Soc.-Dem. $1/6$, $5/6$ 1890.
— Aalborg: Smst. $9/11$, $23/11$ 1890.
- 1891 Svendborg: Smst. $8/4$ 1891.
— Horsens: Smst. $8/4$ 1891.
— Næstved: Smst. $14/4$ 1891.
— Fredericia: Smst. $5/8$ 1891.
— Thisted: Smst. $8/9$, $11/9$ 1891.
— Esbjerg: Smst. $11/9$ 1891.
— Ordrup: Smst. $1/11$ 1891.
- 1892 Aarhus: Murernes Fagforening i Aarhus 1874—1924, 13-14.
— Helsingør: Soc.-Dem. $8/3$ 1892; [Bosse:] Murernes Fagforening, Helsingør Afdl. 1888—1928, 12.
— Svendborg: Soc.-Dem. $23/3$, $11/5$, $10/6$ 1892.
— Køge: Smst. $2/4$, $11/5$ 1892.
— Horsens: Smst. $11/8$ 1892.
- 1893 Næstved og Slagelse: Smst. $19/3$ 1893; Samarbejdet $1/4$ 1893.
— Viborg, Herning: Samarbejdet $15/4$ 1893.
— Kolding: Soc.-Dem. $22/4$ 1893.
— Fredericia, Thisted: Samarbejdet $15/4$, $1/5$ 1893.
— Søllerød: Murerforbundets Afd. for Søllerød og Omegn 1892—1917, 5.
— Nyborg: Samarbejdet $1/6$ 1893.
- 1893 Nykøbing F.: Soc.-Dem. $24/3$, $30/5$ 1893, Samarbejdet $1/6$ 1893.
— Aarhus: Samarbejdet $1/9$ 1893.
— Esbjerg: Smst. $7/11$ 1893.
- 1894 Vordingborg: Samarbejdet $1/3$ 1894.
— Herning: Priskurant for Murerarbejde i Herning, $6/3$ 1894, K.B. og U.B.
— Roskilde, Svendborg, Vejle: Soc.-Dem. $5/4$ 1894; Samarbejdet $1/4$, $15/4$ 1894.
— Slagelse: Soc.-Dem. $8/4$, $11/4$; Samarbejdet $1/4$ — $15/4$ 1894.
— Køge, Haslev, Esbjerg: Soc.-Dem. $11/4$ 1894.
— Helsingør: Smst. $6/4$, $10/4$ — $17/4$ 1897.
— Hobro: Murerforbundet i Danmark 1887—1912, 28.
— Silkeborg: Soc.-Dem. $15/6$ 1894.
— Nakskov: Samarbejdet $1/7$ 1894.
- 1895 Horsens: Smst. $6/4$ 1895.
— Aarhus: Smst. $30/3$ — $9/4$ 1895.
— Hobro: Smst. $22/6$ 1895.
— hele Provinzen: Smst. $21/7$ 1895.
— Maribo: Smst. $3/10$ 1895.
- 1896 Varde: Samarbejdet $15/2$ 1896.
— Storehedinge og Aalborg: Smst. $15/3$ 1896.
— Ribe: Soc.-Dem. $29/3$ 1896.
— Helsingør: [Bosse:] Murernes Fagforening, Helsingør Afd. 1888—1928, 16.
— Silkeborg: Smst. $22/4$ 1896.
— Vordingborg: Smst. $14/6$ 1896.
— Holstebro: Smst. $24/6$ 1896.
- 1897 Ordrup, en enkelt Mester: Smst. $2/3$ 1897.
— Grenaa: Samarbejdet $1/3$ 1897.
— Ringsted: Soc.-Dem. $4/4$ 1897.
— Faaborg: Smst. $8/4$ 1897.
— Nibe: Smst. $22/4$, $1/5$ 1897.
— Fællesudvalget af $20/7$ 1895 vedtager Arbejdsregler: Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeningen $8/4$ 1899.
- 1898 Silkeborg: Priskurant og Overenskomst mellem Murermestre og Murersvende i Silkeborg, gyldig fra $1/2$ 1898, 1899, K.B. og U.B.
— Aarhus m. fl. Byer: Medlemsblad $8/4$ 1899.
— Randers: Priskurant for Murersvendene i Randers $29/6$ 1898, K.B. og U.B.
— Vejle: Priskurant mellem Murermestre og Murersvende i Vejle 1898, K.B. og U.B.
— Horsens, Kolding, Nakskov, Varde, Bramminge, Skelskør, Storehedinge, Ringsted, Hobro, Sæby, Gørlev, ialt Lønforhøjelse i 19 Afdelinger, Arbejdstidsforkortelse i 4: Beretning for Murerforbundet i Danmark 1898, K.B.
- 1899 Køge: Soc.-Dem. $11/2$ 1899.
— Helsingør: Overenskomst mellem Murer-

- mesterforeningen og Mursvendefagfor-
ening i Helsingør $\frac{9}{2}$ 1899, K.B.
- 1899 Fællesudvalgets Afgørelse: Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeninger $\frac{21}{1}$, $\frac{8}{4}$, $\frac{6}{5}$, $\frac{18}{11}$, $\frac{9}{12}$, $\frac{30}{12}$ 1899.
- Murerarbejds mænd:**
- Kbh. 1874: Lavsprotokol $\frac{21}{7}$ 1874; trykt Cirkulære Juli 1874 i Lavets Dokumenter.
- 1880: Soc.-Dem. $\frac{13}{5}$, $\frac{10}{6}$ 1880.
 - 1885: Lavsprotokol $\frac{10}{2}$, $\frac{27}{7}$ 1885.
 - 1888 (Arbejdstidsforkortelse): Soc.-Dem. $\frac{17}{4}$, $\frac{18}{4}$, $\frac{16}{8}$, $\frac{18}{8}$, $\frac{21}{8}$ 1888.
 - 1891: Lavsprotokol $\frac{18}{12}$ 1890, $\frac{14}{2}$, $\frac{9}{3}$ 1891; Priskurant for Murerarbejds mændene, gældende for Opførelsen af nye Bygninger i Kbh. og Forstæder $\frac{12}{2}$ 1891, U.B.
 - 1896: Priskurant ... $\frac{1}{4}$ 1896, Original i Lavet, et Tryk uden Titel, paa Omslaget betegnet Murakkorden 1898, i K.B.
 - 1897 (Lerlægning): Skr. fra Lavet $\frac{11}{5}$ 1897 i C. Lichts Lavssager.
 - 1898: Soc.-Dem. $\frac{10}{6}$, $\frac{15}{6}$ 1898.
 - 1899: Priskurant for Murerarbejds mændene, gældende for Opførelsen af nye Bygninger i Kbh. og Forstæder, U.B.
- 1886 Horsens: Abrahamsen & Sørensen: Arbejds mændenes Forbund for Jylland-Fyn 1889—1914, 16.
- 1890 Kolding: Smst. 62.
- Odense: Smst. 32.
 - Randers: Soc.-Dem. $\frac{15}{7}$ 1890.
- 1891 Fredericia: Smst. $\frac{5}{8}$ 1891.
- Aarhus: Smst. $\frac{8}{9}$ 1891.
 - Helsingør: Priskurant for Murerarbejds mændenes Fagforening for Helsingør og Omegn [1891], K.B.
- 1893 Gentofte-Lyngby: Priskurant for Arbejds mændenes Forbund gældende for Opførelsen af Bygninger i Gentofte-Lyngby Sogne, 1893, K.B. og U.B.
- 1894 Aarhus: Soc.-Dem. $\frac{9}{3}$, $\frac{14}{3}$ 1894.
- Aalborg: Smst. $\frac{17}{5}$, $\frac{19}{5}$, $\frac{20}{5}$ 1894.
 - Ribe: Abrahamsen & Sørensen 77; Soc.-Dem. $\frac{8}{7}$ 1894.
 - Slagelse: Arbejds mændenes Forbund for Sjælland og Øerne 1890—1915, 19.
- 1895 Søllerød: Priskurant for Arbejds mændenes Forbund, gældende for Opførelse af Bygninger i Søllerød Sogn, 1895, K.B.; Soc.-Dem. $\frac{16}{3}$ 1895.
- Randers: Soc.-Dem. $\frac{10}{5}$ 1895; Arbejds mændenes Fagblad ... for Jylland og Fyn, $\frac{15}{5}$ 1895.
 - Odense: Soc.-Dem. $\frac{9}{5}$, $\frac{19}{5}$ 1895.
 - Aalborg: Smst. $\frac{18}{5}$, $\frac{11}{6}$, $\frac{13}{6}$, $\frac{14}{6}$ 1895;
- Arbejds mændenes Fagblad ... for Jylland og Fyn, $\frac{15}{5}$, $\frac{15}{6}$ 1895.
- 1895 Helsingør: Priskurant for Murerarbejds mændenes Fagforening for Helsingør og Omegn, 1895, K.B.
- Slagelse: Larsen & Sørensen 19.
- 1896 Silkeborg: Arbejds mændenes Fagblad ... for Jylland og Fyn $\frac{21}{2}$ 1896.
- Hillerød: Soc.-Dem. $\frac{17}{4}$ 1896.
 - Horsens: Smst. $\frac{24}{4}$ 1896.
 - Aarhus: Priskurant for Murerarbejds mændene, gældende for Opførelsen af nye Bygninger i Aarhus, $\frac{1}{5}$ 1896, K.B.
 - Ringsted: Soc.-Dem. $\frac{21}{5}$ 1896.
 - Niverød: Priskurant for Arbejds mændenes Forbund, gældende for Opførelse af Bygninger i Niverød og Omegn [$\frac{1}{6}$ 1896], trykt 1897, K.B.
 - Nykøbing F.: Soc.-Dem. $\frac{17}{6}$, $\frac{19}{6}$ 1896.
 - Viborg og Kolding: Smst. $\frac{19}{6}$ 1896.
 - Næstved: Smst. $\frac{21}{10}$ 1896.
 - Gentofte-Lyngby: Priskurant for Arbejds mændenes Forbund for Gentofte og Lyngby Sogne, 1896, K.B.
 - Hørsholm: Priskurant for Arbejds mændenes Forbund, gældende for Opførelse af Bygninger i Hørsholm, Usseø og Omegn, 1896, K.B.
- 1897 Nakskov, Holbæk, Ringsted: Soc.-Dem. $\frac{29}{4}$ 1897.
- Roskilde: Smst. $\frac{1}{6}$ 1897.
 - Stubbekøbing: Smst. $\frac{10}{6}$ 1897.
 - Gentofte-Lyngby: Priskurant for Arbejds mændenes Forbund for Gentofte og Lyngby Sogne, 1897, K.B.
 - Søllerød: Priskurant for Arbejds mændenes Fagforening for Søllerød Sogn, 1897, K.B.
- 1898 Bramminge: Soc.-Dem. $\frac{29}{7}$ 1898.
- Glostrup: Arbejds mændenes Fagblad Okt. 1898.
- 1899 Forhandling i Fællesudvalget: Medlemsblad for Murer- og Tømrermestrenes Centralforeninger i Jylland og Østifterne $\frac{25}{2}$, $\frac{4}{3}$ 1899.
- Mælkeriarbejdere:**
- Kbh. 1896: Chr. Lyngsige m. fl.: Arbejds mændenes Forbund, 1909, 35.
- 1898—99: Overenskomst mellem Mælkeforsyningen »Pasteur« og Mælkeriarbejdernes Afdeling af Arbejds mændenes Forbund $\frac{22}{8}$ 1898, K.B. og U.B.; tilsvarende Overenskomst med Mælkeriet »Enigheden« $\frac{3}{3}$ 1898, K.B.; Ole Christensen: Mælkeriarbejdernes Fagforening 1897—1922, 24-29.
- Møbelsnedkere, se Snedkere.*
- Møllebyggere, se Tømrere.*

Møllere:

- Kbh. 1884: Soc.-Dem. $19/4$ 1888, $3/4$ 1890.
 — 1885: (St. Blegdam): Smst. $19/3$ 1885.
 — 1893 (Arbejdstiden): Smst. $7/10$ 1893.
 — 1894: Smst. $22/11$ 1894, $15/3$ 1895.
 — 1896: Smst. $4/6$, $5/9$, $8/9$ 1896; Mølleri-Tidende $20/10$ 1896.
 — 1897 (Vindmøller): Smst. $20/8$ 1897.
 — 1898 (Grynmøller): Soc.-Dem. $23/9$ 1898.
 — 1899: Smst. $5/5$ 1899; Lønnings- og Arbejdsregulativ for Dampmøllerne i Kbh. og Omegn samt Møllen paa Gødningsfabrikken i Kastrup $9/4$ 1899, K.B. og U.B.
 1896 Horsens: Soc.-Dem. $19/8$ 1896.
 1897 Slagelse- og Ringstedegnen: Mølleri-Tidende $5/7$, $20/7$ 1897.
 — Odense: Smst. $5/11$ 1897.
 1898 Aalborg, Aarhus m. fl. Byer: Smst. $5/9$, $20/9$ 1898.
 — Hadsten: Soc.-Dem. $17/12$ 1898.

Ovsættere:

- Kbh. 1895: Soc.-Dem. $13/5$ — $30/5$, $22/7$ 1885.
 — 1895: Samarbejdet $1/6$ 1898.

Papirfabrikarbejdere:

- 1876 Silkeborg: Aarhus Amtstidende $5/4$, $8/4$ 1876.
 1896 Strandmøllen (Fyrbødere): Samarbejdet $1/12$ 1896.
 1897 Maglemølle, Næstved: Soc.-Dem. $3/2$ 1897.
 — Strandmøllen: Smst. $5/8$ 1897.
 — Ørholm: Smst. $18/7$ 1897.
 — De forenede Papirfabrikker: Smst. $7/12$ 1897.
 1899 Frederiksberg: Smst. $8/1$ 1899.
 1900 De forenede Papirfabrikker: Papirfabrikarbejdernes Medlemsblad $1/8$ 1900.

Pianofortearbejdere:

- Kbh. 1871: Dags-Telegrafens $9/12$ 1871; Fagblad for Snedkere Maj 1886.
 — 1873: Soc. $17/5$, $11/6$ — $8/7$, $14/8$, $2/9$, $3/12$ 1873; Soc.-Dem. $14/8$ 1874.
 — 1876 (Jørgensen & Felumb): Smst. $6/5$ 1876.
 — 1888 (Sundahl): Smst. $3/1$ — $9/1$ 1888.
 — 1896: Smst. $14/10$ 1896; M. Petersen: Pianofortearbejdernes Fagforening af 1873, 1923, 53-57.
 — 1898 (Arbejdstiden): Smst. 61-62.
 — 1899: Smst. 64-67.

Porcellænsarbejdere, Keramikere:

- Kbh. 1872 (Bing & Grøndahl): Soc. $29/4$ 1872.
 — 1897—1900: Keramisk Forbund 1897—1922, 1-4.

Pottemagere:

- Kbh. 1871: Schovelin 60.
 — 1894: Soc.-Dem. $3/4$, $13/6$ 1894.

Rebsslagere:

- Kbh. 1874: Soc.-Dem. $2/6$, $7/6$, $10/7$ 1874; Schovelin 158; Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark 1855—1913, 1930, 278-79.
 — 1896 (Jacob Holm & Sønner): Soc.-Dem. $3/11$, $5/11$ 1896.
 — 1898 (Smst.): Arbejdsmandenes Fagblad Aug. 1898.
 — 1899: Soc.-Dem. $26/7$ 1899.
 — 1899 (Kvinder hos Jac. Holm & Sønner): Smst. $14/11$ 1899.
 1892 hele Landet: Soc.-Dem. $31/3$, $6/4$, $8/4$, $20/4$, $23/4$, $4/5$, $20/5$, $24/6$, $2/7$, $23/7$ 1892.
 1899 hele Landet: Smst. $29/10$ 1898, $18/11$, $28/2$ 1899.

Sadelmagere:

- Kbh. 1871: Folkets Avis $30/11$, $16/12$ 1871.
 — 1897 (paa Vognfabrikker): Soc.-Dem. $12/5$, $16/5$, $20/6$, $27/7$ 1897.
 — 1897: Priskurant for 1. Klasses Møbelarbejde samt By- og Dekorationsarbejde $15/9$ 1897, tilsvarende Priskurant for 2. og 3. Klasse, alle i Sadelmager- og Tapetsererlavet.
 — 1898 (Kbh. Seletøjsfabrik): Medlemsblad for skandinavisk Sadelmager og Tapetserer Forbund Aug. 1898.
 — 1899: Sadelmager & Tapetserer Tidende $15/4$ 1899.
 — 1899 (Linoleumsarbejdere): Medlemsblad Dec. 1899.
 1888 Randers: Soc.-Dem. $27/9$ 1888.
 o. 1890 Odense: Medlemsblad for Skandinavisk Sadelmager- og Tapetserer-Forbund Juni 1899.
 1896 Odense: Soc.-Dem. $23/4$ 1896; Samarbejdet $25/5$ 1896.
 — Randers: Soc.-Dem. $12/9$ 1896.
 — Aarhus: Samarbejdet $15/10$ 1896.
 — Kolding: Soc.-Dem. $21/10$ 1896.
 — Aalborg: Jönsson: Skandinavisk Sadelmager- og Tapetsererforbund 1894—1914, 58.
 — Esbjerg: Smst. 61.
 — Middelfart: Smst. 20.
 1897 Nakskov: Soc.-Dem. $17/3$, $16/5$ 1897; Medlemsblad Apr. 1897.
 — Vejle og Silkeborg: Soc.-Dem. $6/4$, $16/5$ 1897.
 — Svendborg: Smst. $16/5$ 1897; Medlemsblad Juli 1897.
 — Roskilde, Helsingør, Hjørring: Medlemsblad Okt. 1897.
 — Aarhus: Jönsson 58.
 1898 Odense: Regulativ for Løn- og Arbejdsforholdene i Sadelmager- og Tapetsererfaget i Odense, $17/2$ 1898, K.B. og U.B.; Soc.-Dem. $8/3$ 1898.
 — Slagelse: Soc.-Dem. $18/2$ 1898.

- 1898 Faaborg: Smst. $\frac{8}{3}$ 1898; Medlemsblad Apr. 1898.
- Silkeborg, Varde, Nykøbing M.: Medlemsblad Apr. 1898.
- Aarhus: Soc.-Dem. $\frac{7}{10}$ 1898.
- 1899 Randers, Helsingør, Næstved: Smst. $\frac{8}{2}$ 1899; Medlemsblad Marts, Apr. 1899.
- Skive, Viborg: Soc.-Dem. $\frac{29}{3}$ 1899.
- Nyborg: Smst. $\frac{11}{4}$ 1899; Medlemsblad Maj 1899.
- Kolding, Horsens: Soc.-Dem. $\frac{14}{4}$ 1899; Sadelmager- og Tapetserer-Tidende $\frac{15}{4}$ 1899; Medlemsblad Aug. 1899.
- Middelfart, Haslev, Rønne, Herning: Medlemsblad Maj 1899.
- Odder: Smst. Juli 1899.
- Randers: Soc.-Dem. $\frac{10}{9}$ 1899; Medlemsblad Dec. 1899.
- Savværksarbejdere, Maskinsnedkere:**
- Kbh. 1875: Fagforeningsprotokol $\frac{28}{3}$, $\frac{8}{4}$, $\frac{15}{4}$, $\frac{24}{4}$, $\frac{14}{5}$ 1875.
- 1888 (Hellerup Træskofabrik): Soc.-Dem. $\frac{8}{7}$ 1888.
- 1890: Priskurant for gangbart Børstetræsarbejde for Savværksarbejdernes Fagforening Afd. D. i Kbh.; 1890, K.B.
- 1891—92 (Ole Andersen): Fagforeningsprotokol $\frac{3}{3}$ 1891— $\frac{6}{3}$ 1892; Soc.-Dem. $\frac{16}{4}$, $\frac{28}{5}$ 1891, $\frac{3}{3}$ 1892.
- 1892 V. B. Jørgensen & Th. Nielsen: Børsteindustriarbejdernes Forbund i Danmark, 1923, 8.
- 1897: Fagforeningsprotokol $\frac{1}{6}$ 1896— $\frac{14}{6}$ 1897; Samarbejdet $\frac{1}{4}$ 1897; Soc.-Dem. $\frac{9}{2}$, $\frac{18}{5}$ 1897; Vedtægter om Arbejdsforhold og Lønbestemmelser i Savværks- og Maskinsnedkerifaget, vedtaget af Fabrikkerne $\frac{6}{3}$, af Fagforeningen $\frac{9}{3}$ 1897, K.B.
- 1897: Prisnotering over gangbart Børstetræsarbejde for Børstetræsarbejdernes Fagforening i Kbh. 1897, K.B.
- 1889 Hillerød (Arbejdstiden): Soc.-Dem. $\frac{22}{9}$, $\frac{24}{9}$ 1889.
- 1896 flere Virksomheder: Smst. $\frac{29}{5}$, $\frac{1}{7}$, $\frac{15}{8}$, $\frac{24}{10}$, $\frac{30}{10}$ 1896.
- Aarhus: Savværksarbejdernes og Maskinarbejdernes Fagforening, Aarhus 1895—1920, 5.
- 1897 Aalborg: Soc.-Dem. $\frac{4}{3}$ 1897.
- Hillerød: Smst. $\frac{30}{4}$, $\frac{13}{5}$, $\frac{4}{6}$ 1897.
- 1898 Horsens: Træskoarbejdernes Fagblad $\frac{13}{3}$ 1898.
- 1899 Aalborg: Soc.-Dem. $\frac{8}{3}$, $\frac{22}{4}$, $\frac{14}{5}$ 1899, $\frac{20}{5}$ 1900; Lønregulativ mellem Savværksfabrikkerne og Maskinsnedkeremestrenes samt Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforening i Aalborg og Nr. Sundby $\frac{1}{4}$ 1899, K.B. og U.B.
- Sejlmagere:**
- Kbh. 1891: M. Rubin: Arbejdslønnen i Kbh. 1892, 1893, 43.
- 1898: Arbejds- og Løn-Regulativ for Sejlmagersvende i Kbh. $\frac{25}{5}$ 1898, K.B.
- Skibstømrere, se Tømrere.**
- Skomagere:**
- Kbh. 1871: Dags-Telegrafens $\frac{9}{12}$ 1871.
- 1872: Lavets Amtsprotokol $\frac{7}{6}$, $\frac{20}{6}$ 1872; Soc. $\frac{7}{6}$ — $\frac{30}{6}$ 1872.
- 1874 (Priskurant): Soc. $\frac{9}{5}$ 1874; Soc.-Dem. $\frac{10}{5}$, $\frac{2}{6}$ 1874.
- 1874 (Lønforhøjelse): Smst. $\frac{11}{6}$ 1874.
- 1880: Dansk Skomagertidende $\frac{7}{5}$, $\frac{23}{7}$ 1880.
- 1884: Soc.-Dem. $\frac{4}{5}$, $\frac{14}{5}$, $\frac{15}{5}$ 1884, $\frac{31}{1}$ 1888; Nordisk Skomagertidende $\frac{2}{5}$, $\frac{16}{5}$ 1884.
- 1888: Soc.-Dem. $\frac{22}{4}$ — $\frac{29}{4}$, $\frac{13}{5}$ 1888; Nordisk Skomagertidende $\frac{2}{5}$ 1888.
- 1888 (om Fagskolen): Smst. $\frac{16}{9}$, $\frac{16}{10}$ 1888.
- 1888 (Fabrikpriskurant): Dansk Skotøjsarbejder Forbund 1885—1910, 11.
- 1890: Priskurant for samtlige Skotøjsfabrikker, vedt. paa Møde $\frac{8}{4}$ 1890 af Fabrikkerne i Forening med Befuldmægtigede fra Arbejderne, K.B.
- 1890 (Værkstedsreglement): Soc.-Dem. $\frac{22}{10}$, $\frac{19}{11}$ 1890; Nordisk Skomagertidende $\frac{2}{11}$, $\frac{2}{12}$ 1890.
- 1893 (Priskurant for vendt Arbejde): Skomagervendenes Fagblad $\frac{30}{6}$ 1893.
- 1894 (Fabriksløn): Smst. $\frac{15}{3}$ 1894.
- 1894 (Haandskomagere): Soc.-Dem. $\frac{14}{4}$ — $\frac{29}{4}$ 1894; Dansk Skomagertidende $\frac{14}{4}$, $\frac{1}{5}$ 1894.
- 1894 (Naadlersker): Soc.-Dem. $\frac{17}{7}$ 1894.
- 1895 (ligesaa): Smst. $\frac{27}{3}$, $\frac{3}{4}$ 1895; Nordisk Skomagertidende $\frac{2}{5}$ 1896.
- 1896 (Fabriksarbejderne): Forhandlingsprotokol for Foreningen af Kbh. Skotøjsfabrikker $\frac{29}{10}$ 1895— $\frac{4}{3}$ 1896; Soc.-Dem. $\frac{17}{12}$ 1895— $\frac{14}{3}$ 1896.
- 1898 (Naadlerpriskurant): Fabrikernes Forhandlingsprotokol $\frac{2}{2}$, $\frac{25}{2}$ 1898; Soc.-Dem. $\frac{17}{2}$ 1898.
- 1899: Smst. $\frac{1}{4}$ — $\frac{9}{7}$ 1899; Priskurant for haandsyet Arbejde i Skomagerfaget i Kbh. og Omegn $\frac{8}{7}$ 1899, 1900, K.B.
- 1900: Priskurant for Arbejdet paa A/S Hertz Garveri og Skotøjsfabriks Skotøjsfabrik $\frac{10}{3}$ 1900, K.B. og U.B.
- 1871 Aalborg: Aalborg Stiftstidende $\frac{7}{11}$, $\frac{9}{11}$ 1871.

- 1871 Randers: Aarhus Amtstidende ²⁰/₁₁ 1871; Randers Dagblad ²²/₁₁, ²⁹/₁₁ 1871.
- 1872 Aarhus: Horsens Avis ³⁰/₄ 1872.
 — Silkeborg: Soc. ²⁰/₄, ²⁴/₄ 1872.
 — Slagelse: Smst. ⁹/₅ 1872.
 — Horsens: Horsens Folkeblad ¹⁰/₅ 1872.
 — Frederikshavn: Aalborg Stiftstidende ²⁹/₆, ²⁹/₆ 1872.
 — Maribo: Aarhus Amtstidende ²⁶/₇ 1872.
 — Vejle: Soc. ⁴/₇ 1872.
 — Kalundborg: Schovelin 108.
- 1873 Ebeltoft: Soc.-Dem. ²⁵/₉ 1873.
- 1874 Aarhus: Aarhus Amtstidende ¹¹/₄, ²⁹/₄ 1874.
 — Slagelse: Soc. ¹/₅ 1874; Horsens Avis ⁷/₅ 1874.
 — Vejle: Folkets Avis ⁹/₅ 1874.
 — Horsens: Horsens Avis ²⁹/₄, ³⁰/₄, ¹²/₅ 1874.
 — Svendborg: Aarhus Amtstidende ¹¹/₆, ¹⁷/₆ 1874.
 — Aalborg: Aalborg Stiftstidende ²⁸/₅, ²⁹/₆, ³⁰/₆, ⁸/₇ 1874.
 — Kolding: Soc.-Dem. ¹⁴/₁₀ 1874.
- 1875 Nyborg: Nyborg Avis ¹²/₄ 1875.
 — Roskilde: Folkets Avis og Soc.-Dem. ²/₅ 1875.
 — Aarhus: Aarhus Amtstidende ²/₈ 1875; Soc.-Dem. ¹²/₈ 1875.
- 1881 Odense: Soc.-Dem. ⁹/₁₀ 1881.
- 1885 Aarhus: Demokraten ²³/₄ 1885; Soc.-Dem. ⁷/₅, ⁸/₅ 1885; Nordisk Skomagertidende ¹⁸/₅ 1885.
- 1886 Odense: Soc.-Dem. ¹⁰/₁₁ 1886.
- 1887 Roskilde: Roskilde Avis ⁸/₁₀—¹²/₁₀ 1887; Soc.-Dem. ²²/₁₀ 1887; Skomagertidende ¹⁸/₁₀ 1887.
- 1888 Fredericia: Soc.-Dem. ³⁰/₆, ⁹/₇ 1888.
 — Aalborg: Smst. ²³/₁₁ 1888.
- 1889 Viborg: Smst. ²⁸/₄ 1889.
 — Vejle: Smst. ³/₅ 1889.
- 1890 Horsens: Smst. ²⁹/₂ 1890.
 — Næstved: Smst. ¹⁴/₄ 1890.
 — Helsingør: Priskurant for Skomagerarbejde i Helsingør, 1890; Soc.-Dem. ⁸/₆ 1890.
- 1891 Varde: Soc.-Dem. ³⁰/₄ 1891; Skomagersvendenes Fagblad Maj og Nov. 1891.
 — Esbjerg: Soc.-Dem. ⁶/₅ 1891; Fagblad Maj 1891.
 — Ringkøbing: Soc.-Dem. ³/₇ 1891.
 — Hillerød: Smst. ²⁴/₉ 1891; Fagblad Okt. 1891; Nordisk Skomagertidende ²/₁₀ 1891.
 — Aalborg, Odense: Fagblad Jan. 1892.
- 1892 Randers: Soc.-Dem. ¹/₅ 1892.
 — Aarhus: Smst. ⁶/₅ 1892.
 — Slagelse, Kalundborg: Fagblad ¹⁰/₁ 1893.
- 1893 Nakskov: Soc.-Dem. ²⁰/₄ 1893.
 — Faaborg: Smst. ²¹/₄ 1893.
 — Korsør: Smst. ¹⁰/₅ 1893.
- 1893 Odense: Smst. ¹⁷/₆, ¹⁸/₆ 1893; Fagblad ³⁰/₆ 1893.
 — Nyborg: Fagblad ²⁰/₇ 1893.
- 1894 Nykøbing S.: Fagblad ¹⁵/₃ 1894.
 — Køge, Holbæk, Roskilde, Rudkøbing, Horsens: Fagblad ⁸/₅ 1894.
 — Hjørring: Soc.-Dem. ²⁹/₉ 1894.
 — Ringkøbing: Fagblad ²⁰/₁₁ 1894.
 — Silkeborg, Saksø: Fagblad ³⁰/₁ 1895.
- 1895 Odense: Soc.-Dem. ²⁷/₄ 1895.
 — Sorø: Smst. ³⁰/₅ 1895.
 — Helsingør: Smst. ²⁴/₇ 1895.
 — Nykøbing F.: Smst. ²⁰/₈ 1895.
 — Haslev, Ringsted, Hillerød, Maribo med Bandholm, Middelfart, Vejle, Fredericia, Herning: Fagblad Jan. 1896.
- 1896 Esbjerg: Soc.-Dem. ³⁰/₄ 1896.
 — Aalborg: Dansk Skomagertidende ¹/₅ 1896.
 — Viborg og Hillerød: Nordisk Skomagertidende ²/₅ 1896.
 — Aarhus: Soc.-Dem. ²²/₃ 1896.
 — Roskilde: Pris-Kurant over Arbejdsløn i Skomagerfaget i Roskilde 1896, K.B.
 — Nibe, Skive, Frederikshavn, Thisted, Horsens, Ribe, Kolding, Vordingborg, Marnedsund, Nykøbing M.: Dagblad Jan. 1897.
- 1897 Thisted, Middelfart: Fagblad Apr. 1897.
 — Horsens: Smst. Maj 1897.
 — Ribe: Soc.-Dem. ¹⁰/₉ 1897.
 — Varde: Smst. ²⁸/₁₀ 1897; Fagblad Nov. 1897.
 — Skelskør: Priskurant over Svendeløn i Skomagerfaget i Skelskør, 1897, K.B.
 — Haslev, Enkeltmester: Soc.-Dem. ²⁸/₁₂ 1897.
 — Slagelse, Helsingør, Nyborg, Kalundborg, Svendborg, Silkeborg: Fagblad Jan. 1898.
 — ialt 39 Priskuranter: Skotøjsarbejderenes Forbund 1885—1910, 15.
- 1898 Næstved: Soc.-Dem. ¹⁴/₁ 1898.
 — Nakskov: Smst. ⁵/₂ 1898.
 — Odense: Smst. ⁶/₂ 1898.
 — Sorø: Smst. ³⁰/₃ 1898.
 — Fredericia: Smst. ³⁰/₃, ²¹/₄ 1898; Fagblad Maj 1898; Nordisk Skomagertidende ²/₆ 1898.
 — Vejle: Fagblad Apr. 1898.
 — Hillerød, Middelfart: Soc.-Dem. ¹⁶/₄ 1898; Fagblad Maj 1898.
 — Nykøbing F.: Soc.-Dem. ²¹/₄ 1898; Fagblad Maj 1898.
 — Randers: Soc.-Dem. ²⁹/₄ 1898; Fagblad Maj 1898.
 — Maribo: Soc.-Dem. ¹⁸/₅ 1898.
 — Køge, Tureby: Smst. ⁹/₆ 1898.
 — Frederikshavn, Holbæk, Saksø, Enkeltmestre: Smst. ¹¹/₆ 1898.

- 1898 Holstebro: Smst. $18/8$, $23/10$ 1898.
 — Nykøbing M.: Smst. $2/8$, $20/8$ 1898; Fagblad Sept. 1898.
 — Kolding: Fagblad Okt. 1898.
 — Slagelse, Enkeltmester: Soc.-Dem. $28/10$ 1898.
 — Nyborg: Priskurant for Haandskoma-gerne i Nyborg, 1898, K.B.
 — Ringkøbing, Struer, Grenaa, Skive, Rønne, Aakirkeby, Brønderslev, Rudkøbing, Nekse, Stege, Svaneke: Fagblad Jan. 1899.
 — Odense: Soc.-Dem. $22/12$ 1898; Fagblad Jan. 1899.
- 1899 Faaborg: Soc.-Dem. $4/2$ 1899.
 — Vejle: Smst. $28/2$ 1899.
 — Randers: Smst. $10/3$ 1899.
 — Rønne: Smst. $15/3$ 1899.
 — Odense: Priskurant for haandsyet Skomagerarbejde i Odense, $1/4$ 1899, U.B.
 — Ringsted: Soc.-Dem. $27/4$ 1899; Fagblad Maj 1899.
 — Assens: Priskurant for Skomagerarbejde i Assens, $1/5$ 1899, U.B.
 — Thisted: Soc.-Dem. $17/5$ 1899.
 — Slagelse, Holstebro: Smst. $27/5$ 1899.
 — Skanderborg: Priskurant for haandforarbejdet Skomagerarbejde for Skanderborg og Omegn $1/8$ 1899, K.B.
 — Svendborg: Soc.-Dem. $13/7$ 1899; Fagblad Juli 1899.
 — Ejby: Priskurant for Skomagerarbejde for Ejby og Omegn, $1/12$ 1899, K.B.
 — Kerteminde, Nyborg, Thisted, Holsted, Ringsted, Hellerup, Korsør, Nykøbing S., Vordingborg, Præstø, Esbjerg: Fagblad Jan. 1900.
 — Jylland og Øerne: Fagblad Jan. 1901; Centralforeningen for jyske Skomagermestre 1876—1901, 28-29; Centralforeningen for Øernes Skomagermestre 1885—1910, 10.
- Skorstensfejere:*
 Kbh. 1898: Soc.-Dem. $11/5$ 1898.
- Skredere:*
 Kbh. 1873 (Krogh): Soc. $1/4$ 1873.
 — 1874 (Larsen): Smst. $11/4$ 1874.
 — 1874 (Brdr. Andersen): Soc.-Dem. $25/9$, $2/10$, $4/10$ 1874; Priskurant for Frakkearbejdere i Firmaet Brødrerne Andersens Forretning [1874], K.B.
 — 1874 (Eriksen): Soc.-Dem. $25/9$ 1874.
 — 1875: Smst. $8/4$, $8/4$, $10/4$, $18/4$, $29/4$, $4/5$, $9/5$, $15/5$.
 — 1875 (Bigler): Smst. $11/8$ 1875.
 — 1876: Smst. $18/2$ 1876.
 — 1881 (Brønderslev & Lohse): Smst. $8/4$ 1881.
 — 1882 (C. Jensen): Smst. $19/3$ 1882.
 — 1882 (Zachariæ): Smst. $11/5$ 1882.
- Kbh. 1883 (Samme): $19/4$ 1883.
 — 1883 (Rasmussen): Smst. $27/4$ 1883.
 — 1883 (Tillge): Smst. $23/10$ 1883.
 — 1884: Priskurant, godkendt af H. C. Buck. jun. $28/2$ 1884, i Lavets Eje.
 — 1884 fl.: [Jens Nielsen m. fl.:] Skræddernes Fagforening af 1873, 1923, 24-29; talrige Konflikter hos Enkeltfirmaer omtalt i Soc.-Dem.
 — 1888: V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 85-86.
 — 1889 (Lagerpriskurant): Soc.-Dem. $22/9$ 1891; Jens Nielsen m. fl. 30.
 — 1889 (Bigler): Soc.-Dem. $18/6$ 1889.
 — 1892—93 (Lagerpriskurant): Smst. $4/1$, $5/2$, $12/2$ 1893; Samarbejdet $13/2$ 1893; Nordisk Skræder- Tidende $16/2$ 1893.
 — 1893 (Priskurant for bestilt Arbejde): Soc.-Dem. $11/6$ — $19/6$ 1893; Jens Nielsen m. fl. 27-29, 84-96; de 3 Klassers Priskuranter i U.B. og i Lavets Eje.
 — 1895 (Leverancepriskurant): Soc.-Dem. $19/2$, $27/9$, $29/9$, $15/10$ 1895.
 — 1896 (Kvinder i Magasin du Nord): Smst. $18/4$ 1896.
 — 1897: Smst. $25/5$, $28/5$ 1897.
 — 1899 (kvindelige Herreskrædere): Smst. $20/1$, $24/1$, $28/1$, $3/2$ 1899.
 — 1899: Priskurant for Leverancearbejder $1/9$ 1899, U.B.
 — 1899 (Lagerpriskurant ophævet): V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 79.
- 1871 Odense: Fyens Stiftstidende $5/12$ 1871.
 1872 Horsens: Horsens Avis $9/4$ 1872; Soc. $20/4$ 1872.
 1874 Skanderborg: Soc. $18/4$ 1874.
 — Aarhus: Horsens Avis $18/4$ 1874; Soc. $23/4$ 1874.
 — Horsens: Horsens Avis $24/4$, $29/4$ 1874; Soc. $21/4$ — $9/5$; Soc.-Dem. $14/5$, $24/5$ 1874.
 — Randers, Hjørring: Aarhus Amtstidende $10/8$ 1874.
 — Aalborg: Soc.-Dem. $22/8$, $24/8$, $18/12$ 1874.
 — Nykøbing F.: Soc.-Dem. $15/9$ — $23/9$ 1874.
 — Thisted: Folkets Avis $18/10$ 1874.
 — Nyborg: Soc.-Dem. $3/11$ — $11/11$ 1874.
- 1875 Præstø: Smst. $20/4$, $21/4$ 1875.
 — Kolding: Kolding Folkeblad $7/5$ 1875; Soc. $8/5$ 1875.
 — Odense: Soc.-Dem. $3/9$ 1875.
 — Roskilde: Smst. $4/12$ 1875.
- 1876 Aalborg: Smst. $28/4$ 1876.
 — Aarhus: Smst. $18/5$ 1876.
 — Fredericia: Smst. $9/9$, $20/9$ 1876.
 — Ringsted: Smst. $1/12$, $7/12$ 1876.
- 1880 Vordingborg: Soc.-Dem. $1/5$ 1880.
 1881 Thisted: Smst. $8/4$, $23/4$ 1881.
 1882 Horsens: V. P. Arup: Dansk Skrædderforbund 1887—1912, 88.
 1883 Storehedinge: Soc.-Dem. $18/4$ 1883.

- 1883 Horsens: Smst. $10/5$, $20/5$ 1883.
— Hjørring: Smst. $2/10$, $16/10$, $18/10$ 1883.
- 1884 Aarhus: Smst. $13/3$, $22/4$ 1884.
— Helsingør, Randers: Smst. $10/4$, $22/4$ $1/3$ 1884.
- 1885 Aalborg: Smst $31/3$, $1/4$, $16/4$ 1885.
— Slagelse: Smst. $29/4$ 1885, $6/11$ 1886.
- 1886 Svendborg: Smst. $11/4$, $29/4$ 1886, jfr. smst. $15/5$, $16/5$ 1886.
- 1889 Aalborg, Viborg, Vejle: Smst. $10/4$, $25/4$ 1889.
- 1890 Frederikshavn: Smst. $18/3$ 1890.
— Slagelse: Smst. $28/3$, $26/4$ 1890.
— Fredericia: Smst. $18/3$, $27/4$ 1890.
— Odense: Smst. $30/3$ 1890; Arup 126.
— Fakse: Soc.-Dem. $22/4$ 1890.
— Varde: Smst. $25/4$ 1890.
— Horsens: Smst. $19/5$ 1890.
— Kolding: Skrædernes Fagforening i Kolding 1886—1926, 4.
— Vejle: Arup 90.
- 1891 Skanderborg: Soc.-Dem. $14/3$ 1891.
— Fakse: Demokraten $23/4$ 1891.
— Helsingør, Aalborg: Soc.-Dem. $3/5$ 1891.
— Korsør: Smst. $13/5$ 1891.
— Kalundborg: Smst. $1/10$ og $8/10$ 1891.
— Hillerød: Smst. $13/10$ 1891.
— Esbjerg: Smst. $6/11$ 1891.
— Fredericia: Arup 123.
- 1892 Slagelse, Holstebro: Soc.-Dem. $6/4$, $14/4$ 1892.
— Holbæk, Struer: Smst. $14/4$ 1892.
— Horsens: Smst. $17/4$, $26/4$ 1892.
— Stege: Smst. $20/4$ 1892.
— Vordingborg: Smst. $4/5$, $14/9$ og $24/9$ 1892.
- 1893 Aalborg, Nykøbing F.: Smst. $12/4$ 1893.
— Kolding, Køge: Smst. $19/4$ 1893.
— Nakskov: Smst. $21/4$ 1893.
— Fredericia: Smst. $22/4$ 1893.
— Nykøbing S.: Smst. $7/5$ 1893.
— Løgstør, Rostrup, Karise: Smst. $12/10$ 1893.
— Aarhus: Arup 122.
- 1894 Hillerød, Kalundborg, Rudkøbing: Soc.-Dem. $14/3$ 1894.
— Esbjerg: Smst. $18/3$ 1894.
— Næstved, Helsingør, Ringsted: Smst. $6/4$ 1894.
— Faaborg, Odde: Smst. $22/4$ 1894.
— Silkeborg: Smst. $1/5$ 1894.
— Randers: Smst. $24/7$ 1894.
— Fredericia: Smst. $17/11$ 1894.
- 1895 Nyborg: Smst. $5/4$ 1895.
— Odense: Smst. $27/4$ 1895.
— Sorø: Smst. $25/5$ 1895.
— Esbjerg: Smst. $5/10$ 1895.
— Silkeborg: Arup 126.
— Slagelse: Soc.-Dem. $20/8$ 1895.
- 1896 Kolding: Smst. $14/3$ 1896.
— Ringe: Smst. $15/3$ 1896.
— Ringkøbing, Næstved: Smst. $13/3$ 1896.
- 1896 Maribo: Smst. $31/3$, $2/4$ 1896.
— Randers: Smst. $2/4$ 1896.
— Skelskør: Smst. $16/4$ 1896.
— Varde: Smst. $10/4$, $7/10$ 1896.
— Svendborg: Smst. $17/4$ 1896.
— Frederikshavn: Smst. $19/4$ 1896.
— Sorø: Smst. $23/4$ 1896.
— Esbjerg: Smst. $21/4$ 1896.
— Aalborg: Smst. $9/5$ 1896.
— Assens: Smst. $9/8$, $13/8$ 1896.
— Roskilde: Smst. $3/10$ 1896.
— Hillerød, Middelfart: Smst. $7/10$ 1896.
— Saksøbing: Smst. $21/10$ 1896.
— Fredericia: Smst. $6/11$ 1896.
— Skanderborg, Holstebro: Smst. $10/11$ 1896.
— Ribe: Smst. $6/12$ 1896.
— Bramminge, Næstved, Nibe, Maribo: Dansk Skræderforbund, Beretning for Halvaaret 1896, Juli og Oktober Kvartaler, K.B.
- 1897 Esbjerg: Soc.-Dem. $18/2$, $3/3$, 1897.
— Hillerød: Smst. $12/6$ 1897.
— Faaborg, Fakse, Nykøbing F., Skanderborg, Randers, Ribe: Dansk Skræderforbund, Beretning for Halvaaret 1897, Januar og April Kvartaler, K.B.
— Haslev, Middelfart: Soc.-Dem. $23/9$ 1897.
— Struer: Smst. $18/10$ 1897.
— Hillerød, Odense: Smst. $19/11$ 1897.
- 1898 Hillerød, Nakskov: Smst. $6/3$ 1898.
— Fredericia, Helsingør, Køge, Vordingborg, Ringe, Esbjerg, Svendborg: Smst. $25/3$ 1898; Pris-Kurant for Helsingør fra Dansk Skræderforbund, 1898, K.B.
— Slagelse: Soc.-Dem. $17/5$ 1898.
— Ringsted: Smst. $24/5$, $9/8$, $1/7$ 1898.
— Middelfart: Smst. $22/8$ 1898.
— Nakskov: Smst. $17/7$ 1898.
— Aalborg, Struer: Smst. $18/10$ 1898.
— Vordingborg: Smst. $13/12$ 1898.
— Grenaa, Holbæk, Horsens, Kerteminde, Odde, Ringe, Skive, Storehedinge, Varde: Arup 133.
- 1899 hele Provinsen: Arup 91-92; klassificeret Priskurant for Provinserne, 1899, Eksemplarer for 3. og 4. Klasse i K.B.
— Ringsted, Frederiksværk: Soc.-Dem. $10/4$ 1899.
— Nakskov: Smst. $13/5$ 1899.
— Stege: Smst. $14/10$ 1899.
— Lyngby: Smst. $18/10$ 1899.
— Hørsholm, Vedbæk, Springforbi, Kjellerup, Odense: Smst. $17/11$ 1899.
- 1900 Landdistrikterne: Arup 98-99.
- Slagtere:*
Kbh. 1889 (C. Hansen): Soc.-Dem. $26/11$ 1889.
— 1896 (Christianshavn) Svineslagteri): Smst. $13/11$ 1896.
— 1897 (Johannesen): Samarbejdet $1/11$ 1897.

- Kbh. 1899 (Arbejdstiden): Soc.-Dem. $28/5$ 1899.
- 1896 Roskilde: Smst. $5/6$, $13/6$, $7/11$ 1896.
- Silkeborg, Holbæk: Smst. $13/6$ 1896.
 - Esbjerg, Aarhus: Smst. $18/6$ 1896.
 - Hjørring, Køge: Smst. $30/6$, $4/7$ 1896.
 - Randers: Smst. $28/7$ 1896.
 - Masnedsund, Odense: Smst. $1/8$, $6/8$ 1896.
 - Maribo, Nykøbing F., Haslev: Smst. $11/9$ 1896.
 - Naskov: Smst. $21/10$ 1896.
 - Assens: Smst. $29/10$ 1896.
 - Holstebro: Smst. $5/11$ 1896.
 - Nr. Sundby: V. Hartmann: Dansk Slægteriarbejderforbund 1895—1920, 44.
- 1897 Håsløv: Soc.-Dem. $12/6$ 1897.
- 1898 Rønne: Samarbejdet $1/2$ 1898.
- Næstved: Soc.-Dem. $2/7$ 1898.
- 1899 Skanderborg, Masnedsund: Smst. $9/4$ 1899.
- 1900 De samvirkende Andelsslagterier: V. Hartmann 44.
- Smede- og Maskinarbejdere:*
- Kbh. 1874 (Enkeltværksteder): Soc.-Dem. $14/5$, $4/6$, $26/6$ 1874.
- 1874 (Smedemesterforeningen): Grovsmedesvendeforeningens Protokol $18/6$ 1874; Dags-Telegraf $11/6$, $12/6$ 1874.
 - 1876 (Orlogsværftet): Maanedstidende for det socialdemokratiske Parti, Juli 1876.
 - 1882 (Brandts Sengefabrik): [A. C. Meyer m. fl.]: Smede- og Maskinarbejdernes Forbund, Kbh. 1873—98, 19.
 - 1883 (Neckelmann): Soc.-Dem. $18/12$, $30/12$ 1883; Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere i Danmark $15/6$ 1884.
 - 1884 (Drejer): Soc.-Dem. $30/1$ 1884; Fagtidende $15/6$ 1884.
 - 1884 (Borch & Henriksen): Soc.-Dem. $10/3$ 1884; Fagtidende $15/6$ 1884.
 - 1884 (samme): Soc.-Dem. $22/7$ 1884.
 - 1884 (Wienberg): Smst. $26/7$ 1884; Fagtidende $5/8$ 1884.
 - 1884 (H. C. Møller): Soc.-Dem. $13/8$ 1884; Fagtidende $22/8$ 1884.
 - 1884 (Schmith & Marstrand): Soc.-Dem. $14/10$ 1884.
 - 1884 (Pedersen): Fagtidende $23/12$ 1884.
 - 1885 (Beslagsmede): Soc.-Dem. $17/1$ — $23/1$ 1885.
 - 1885 (Koefoed & Co.): Smst. $8/7$ 1885.
 - 1885 (Krogh & Petersen): Smst. $5/11$ 1885.
 - 1885 (Klejnsmede): Smst. $25/10$ 1885.
 - 1885 (Fabrikanter): Smst. $17/11$ 1885.
 - 1889 (Fyrbødere): Smst. $7/3$ 1890.
 - 1890 (Carl Lund): I. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund 1888—1913, 95.
- Kbh. 1890 (Smith & Mygind, Christianshavn Jernstøberi): S. C. H. H[auberg]: De første 19 Aar, 1904, 34 og 37.
- 1892 (Jerndrejere): Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere, Juni 1892.
 - 1893 (Godthaab): Soc.-Dem. $15/6$ 1893.
 - 1894 (Grovsmede): Smst. $18/3$ — $30/3$ 1894; Fagblad April, Nov. 1894.
 - 1896 (Overarbejde hos Burmeister & Wain): Smst. $1/3$ 1896.
 - 1896 (Vogn- og Beslagsmede): Soc.-Dem. $30/3$ — $20/4$ 1896; Fagblad April 1896; Cirkulære $15/5$ 1896, U.B. og Kbh. Smedelavs Diverse.
 - 1898 (Filehuggere): Soc.-Dem. $10/1$ 1898.
 - 1898 (Holmens Folk): Smst. $25/5$ 1898.
 - 1898 Overenskomster med Burmeister & Wain for Maskinarbejdere, Grovsmede og Kedelsmede paa Christianshavn $7/5$ 1898, for Maskinarbejdere paa Refshaleøens Skibsværft $4/6$ 1896, begge i Firmaets Eje, Kopi af Priskuranter og Akkordbestemmelser for Klub 15, Maskinafdelingen paa Refshaleøen 1898, U.B., og Pakken F.K. 1900, Jernindustriens Arkiv.
 - 1898: Priskurant for Fyrbødernes Fagforening af 1892, vedt. af Hovedbestyrelsen, U.B. og Pakken F.K. 1900, Jernindustriens Arkiv — Soc.-Dem. $14/8$, $31/8$ 1898.
 - 1898 (Titan): Læg i Pakken F.K. 1899 I, Jernindustriens Arkiv.
 - 1900 (A/S De fore. Bryggerier, Tuborg); Carlsbergs Arkiv.
- 1872 Aarhus (Frich): Soc. $5/9$ 1872.
- 1873 Kolding (Waltersdorff): Smst. $23/2$ 1873.
- Slagelse (Rasmussen): Smst. $17/4$ 1873.
 - Nykøbing F. (Bruun & Søn): Smst. $30/4$ 1873.
- 1888 Helsingør: Soc.-Dem. $12/2$, $16/2$, $17/2$ 1888.
- 1889 Helsingør: Smst. $14/2$ 1889; Fagblad for Smede- og Maskinarbejdere, Febr. 1889.
- Randers: Soc.-Dem. $27/8$, $1/9$, $4/9$ 1889; Fagblad Sept. 1889.
- 1890 Aalborg: Soc.-Dem. $13/6$ 1890.
- Odense: Smst. $18/7$ 1890.
- 1891 Viborg: Smst. $14/5$, $24/5$ 1891; Fagblad Juni 1891.
- Varde: Soc.-Dem. $14/5$, $2/6$ 1891; Fagblad Juni 1891.
 - Hillerød: Fagblad Juni 1891.
 - Esbjerg: Soc.-Dem. $3/7$ 1891; Fagblad Juli 1891.
 - Aarhus: Soc.-Dem. $22/8$ 1891.
 - Roskilde: Smst. $10/9$ 1891; Fagblad Sept. 1891.
 - Svendborg: Soc.-Dem. $23/9$ 1891.
- 1894 Svendborg: Smst. $1/5$, $5/5$, $8/5$ 1894; Fagblad Maj 1894.

- 1894 Aalborg: Soc.-Dem. $^{10}/_5$, $^{13}/_5$ 1894; Fagblad Maj 1894.
- Helsingør, Esbjerg: J. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund 1888—1913, 112.
- 1895 Aarhus: Soc.-Dem. $^{21}/_7$ 1895; Fagblad Juni, Juli 1895; For Industri og Haandværk 1895, 326-34.
- Horsens: Soc.-Dem. $^{23}/_8$, $^{24}/_8$ 1895.
 - Odense: J. A. Hansen 15; Søren Christensen: Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i Provinserne 1895—1930, 26.
- 1896 Hjørring: Soc.-Dem. $^{22}/_2$ 1896.
- Viborg, Kolding, Randers, Vejle, Fredericia, Lemvig: Fagblad Maj, Juli 1896.
 - Horsens: Soc.-Dem. $^{20}/_5$, $^{11}/_7$ 1896.
 - Helsingør: Smst. $^{21}/_5$ 1896; Fagblad Maj og August 1896; Overenskomst mellem A/S Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri og de samvirkende Fag- og Arbejderforeninger i Helsingør, og: Akkordpriser for Nitte-, Stemme-, Bore- og Lokkearbejde paa Helsingør-Jernskibs- og Maskinbyggeri, 1896, begge i K.B.; Soc.-Dem. $^{30}/_7$ 1896.
 - Nykøbing M.: Soc.-Dem. $^6/_5$, $^{13}/_5$, $^{22}/_5$ 1896; Arbejdsmændenes Fagblad ... for Jylland og Fyn $^{18}/_5$, $^{18}/_6$ 1896.
 - Svendborg: Soc.-Dem. $^{28}/_8$ 1896; Fagblad Aug. 1896.
 - Thisted: Soc.-Dem. $^{14}/_{10}$, $^{15}/_{10}$ 1896; Fagblad Okt. 1896.
 - Ribe: J. A. Hansen 122.
 - Stege: Soc.-Dem. $^{17}/_{11}$ 1896.
 - Hjørring, Roskilde: Smst. $^{28}/_{11}$ 1896.
 - Nakskov: [Marinus Nielsen:] D. S. M. F.s Nakskov Afdeling 1894—1924, 6; J. A. Hansen 125.
 - Aalborg: J. A. Hansen 125.
 - Odense: R. J. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejderforbunds Odense Afdeling 1888—1913, 15.
- 1897 Provinsoverenskomst om Fælles Værkstedstedsregler: Soc.-Dem. $^{20}/_3$ 1897; J. A. Hansen 128.
- Det første Septemberforlig: Soc.-Dem. $^9/_9$ 1897; Fagblad Sept. 1897, Overenskomst om Afslutningen af Arbejdsstandsningen i Jernindustrien, vedtaget paa Generalforsamlingen $^9/_9$ — $^{10}/_9$ 1897, K.B.
 - Esbjerg, Odense, Ringsted, Haslev, Frederikshavn, Nakskov, Aarhus, Aalborg: Fagblad Maj 1897.
 - Helsingør: Regler for Overarbejde i Maskinværkstedet, Kedelsmedien og Grovsmedien paa Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri, $^2/_{11}$ 1897, K.B.
- 1898 Aarhus: L. J. Sørensen: Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening i Aarhus 1883—1908, 48.
- Maribo: Soc.-Dem. $^{19}/_4$ 1898.
 - Odense, Skive, Nykøbing M.: Soc.-Dem. $^{30}/_4$ 1898; Overenskomst mellem Arbejdsgiverforeningen af 1896 og De samvirkende Fagforbund i Danmark, F.K. 1898, Jernindustriens Arkiv.
 - Varde, Kolding, Silkeborg: Fagblad Juni 1898.
 - Nykøbing F., Ribe, Odense: Fagblad Juli og Nov. 1898.
- 1899 Esbjerg, Nakskov: Fagblad Febr. 1899.
- Rønne: Soc.-Dem. $^8/_3$ 1899.
 - Nyborg: Smst. $^{21}/_3$ 1899.
 - Helsingør: Overenskomster mellem Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri og 1) Smede- og Maskinarbejdernes Fagforening samt Dansk Smede- og Maskinarbejder-Forbund, 2) Niternes Fagforening samt Dansk Arbejdsmands Forbund og 3) Dansk Kedel- og Maskinpasserforbund, $^6/_4$ 1899, F.K. 1899 I, Jernindustriens Arkiv; Soc.-Dem. $^7/_4$ 1899; Formernes Fagblad $^{29}/_4$ 1899.
- 1900 Landsoverenskomst: Overenskomst indenfor Jærindustrien Marts 1900, F.K. 1900, Jernindustriens Arkiv, eng., ty. og fr. Oversættelser i K.B.
- Arbejdsmænd i Jernindustrien:*
- Kbh. 1891 (Støberiarbejdsmænd): S. C. H[au-berg]: De første 19 Aar, 1904, 39-40.
- 1893: Soc.-Dem. $^{12}/_6$ 1895.
 - 1895 (Støberiarbejdsmænd): Smst. $^{12}/_6$ — $^4/_{10}$ 1895.
 - 1897 (Glud & Marstrand): Smst. $^{24}/_{11}$ 1897.
 - 1898 (B. & W.): Overenskomst med Arbejdsmændenes Forbund for Maskin- og Skibsværftsarbejderne $^{15}/_4$ 1898, i Firmaets Eje; Soc.-Dem. $^{20}/_9$ 1898.
 - 1898: Smst. $^{10}/_7$, $^{13}/_7$ 1898; Tekst i Pakken F.K. 1898, Jernindustriens Arkiv.
- 1873 Slagelse (Rasmussen): Soc. $^{17}/_4$ 1873, 1873.
- 1895 Aarhus: Demokraten $^{27}/_5$ 1895; J. N. Abrahamsen & Chr. Sørensen: Arbejdsmændenes Forbund for Jylland og Fyn 1889—1914, 81-83.
- 1896 Nykøbing M.: Soc.-Dem. $^{22}/_5$ 1896.
- Ribe: Smst. $^4/_{10}$ 1896.
- 1899 Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri: Overenskomster med Dansk Arbejdsmands Forbund $^6/_4$ 1899, i Pakken F.K. 1899 I, Jernindustriens Arkiv.

Snedkere:**Bygningssnedkere i København.**

- Kbh. 1872: Prisfortegnelse for Fyrretræes Bygnings-Snedker Arbejde, udarb. af et Svendeudvalg og vedt. af Fagforeningen ^{10/5} 1872, K.B.; Soc. ^{7/8}, ^{28/7}, ^{2/8}, ^{6/8}, ^{21/8}, ^{22/8}, ^{25/8}, ^{3/9}, ^{22/9}, ^{28/9}, ^{9/10}, ^{24/10}, ^{23/11}, ^{5/12}, ^{13/12}, ^{20/12}, ^{31/12} 1872.
- Febr. 1873: Dags-Telegraf ^{9/2} 1873; Soc. ^{11/2}, ^{12/2} 1873.
- Marts 1873: Prisfortegnelse over samt Veiledning for Betaling af Arbejds-lønnen for alm. og godt udført Bygnings-Snedkerarbejde i Fyrretræ ^{14/3} 1873, K.B. og U.B.
- 1875: Samme, revideret og vedt. ^{4/6} 1875, K.B. og U.B.
- 1882: Soc.-Dem. ^{15/7}, ^{18/7} 1882.
- 1884: Fortegnelse over Arbejdslønnen for Samling af almindelig Bygnings-Snedkerarbejde, tilvirket paa Maskine, ^{1/4} 1884, K.B. og U.B.
- 1887: Soc.-Dem. ^{10/5}, ^{11/5}, ^{22/7}, ^{23/7} 1887; Fagblad for Snedkere Apr.—Juli 1887.
- 1887 (Ole Andersen): Soc.-Dem. ^{6/9}—^{14/9} 1887; Fagblad Okt. 1887.
- 1888: Soc.-Dem. ^{4/11}, ^{6/11} 1888.
- 1889 (Enkeltmestre): Smst. ^{19/6}, ^{20/6}, ^{21/6}, ^{26/6}, ^{27/6}, ^{9/7}, ^{11/7} 1889.
- 1889: Smst. ^{14/7} 1889.
- 1890: Smst. ^{10/1} 1890.
- 1890 (Gelændersnedkere): Smst. ^{2/4}, ^{19/6} 1890.
- 1891: Smst. ^{21/4} 1891; Fagblad Febr., Apr. 1891; Prisfortegnelse for Bygnings-snedkerarbejde samt Pudsning af kehlet Arbejde, tilvirket paa Maskine, udarbejdet i Aaret 1884, ændret ^{3/3} 1891, K.B. og U.B.
- 1891 (Ole Andersen): Soc.-Dem. ^{28/5} 1891.
- 1892 (Landpenge): Fagblad Febr., Marts 1892.
- 1893 (Gelændersnedkere): Soc.-Dem. ^{28/9}, ^{9/11} 1893; Samarbejdet ^{1/10}, ^{15/10}, ^{16/11} 1893.
- 1896: Soc.-Dem. ^{26/6} 1896.
- 1898 (Dansk Ekspert Snedkeri): Smst. ^{25/1} 1898.
- 1898: Prisfortegnelse over samt Vejledning for Betalingen af Arbejdslønnen for almindeligt og godt udført Bygnings-snedkerarbejde i Fyrretræ, udarbejdet 1873, revideret 1875, 1890 og 1898 ved det af Snedker-Lauget og Bygningssnedkernes Fagforening i Kbh. nedsatte Fællesudvalg og godkendt ved de i de fornævnte For-

eninger afholdte Generalforsamling ^{4/5} 1898, K.B.

Møbelsnedkere og Stolemagerne i København.

- Kbh. 1871: Værksteds-Regulativ for Severin & Andreas Jensens Værksteder ^{1/12} 1871, K.B.; Dags-Telegraf ^{9/12} 1871.
- 1873 (Enkeltmestre): Soc. ^{28/3}, ^{10/4}, ^{19/4}, ^{25/4}, ^{5/5}, ^{28/5} 1873.
- 1880: Soc.-Dem. ^{31/3}, ^{1/4}, ^{14/4}, ^{29/5}, ^{3/6} 1880.
- 1882 (Lind): Smst. ^{3/11}, ^{7/11} 1882.
- 1883: Regulativ for Arbejdslønnens Ordning samt for Ordning af øvrige Forhold i Møbelsnedker- og Stolemagerfaget i Kbh. Apr. 1883, K.B. og U.B.
- 1884 (Enkeltmestre): Soc.-Dem. ^{20/3}, ^{8/4}, ^{21/5}, ^{18/10} 1884.
- 1884—85 (Stolemagerne): Smst. ^{2/9}, ^{20/12}, ^{29/12} 1884, ^{1/1}, ^{7/1}, ^{11/1}, ^{21/1}, ^{22/1}, ^{11/2}, ^{17/2}, ^{5/3}, ^{12/3}, ^{19/4}, ^{25/4}, ^{10/5} 1885.
- 1888 (Butiksstyr): Fagblad Maj 1888.
- 1889: Soc.-Dem. ^{2/8}, ^{3/8}, ^{9/8}—^{15/8}, ^{25/8}, ^{27/8}, ^{1/9}, ^{3/9}, ^{19/11} 1889; Fagblad Aug., Sept. 1889.
- 1891: Smst. Juli—Okt. 1891; Soc.-Dem. ^{4/9}, ^{4/10} 1891.
- 1894: Priskurant for Bordarbejde til Brug for Kbh. Bordfabrikker, Apr. 1894, udarbejdet af Svendene, K.B.
- 1896: Soc.-Dem. ^{18/3} 1896; Chr. Christiansen: Snedkernes og Stolemagernes Fagforening 1872—97, 33-34.
- 1898 (Magasin du Nord): Martin Petersen: Snedkernes og Stolemagernes Fagforening 1872—1922, 108-09.
- 1899: Soc.-Dem. ^{11/4} 1899; Regulativ for Ordning af Lønforholdene m. v. paa de københavnske Møbelsnedker- og Stolemagerværksteder, gyldigt fra ^{1/4} 1899, vedt. ^{7/4} 1899, med tilføjet Værkstedsreglement, Voldgiftsregler og Tillægspunkter af ^{23/8} 1898, K.B. og U.B.; Priskurant for hvidt Møbelarbejde, gældende for Værksteder, hvor dette udføres som Specialitet, Apr. 1899, K.B. og U.B.
- 1900: Regulativ samt Priskurant for A/S Magasin du Nord's Møbelfabrik og Kunstsnedkeri i Kbh. 1900, K.B.
- Skibssnedkere i København.**
- Kbh. 1893: Samarbejdet ^{1/9} 1893.
- 1894: (B. & W.): Soc.-Dem. ^{15/7} 1894.
- 1896 (Arentz & Rosenfeldt): Smst. ^{28/7} 1896.
- 1897: C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 190.

- Kbh. 1898 (Det forenede Dampskibs Selskab): 1890 Soc.-Dem. 17/6 1898.
- 1898 (B. & W.): Overenskomst med Snedkerforbundet for Bygningsnedkernes Fagforening og Snedkernes og Stolemagerernes Fagforening 24/6 1898, i Firmaets Eje.
- 1899: C. Gran 191.
- Snedkere i Provinsen.*
- 1871 Odense: Fyens Stiftstidende 22/11, 24/11 1871; Gunnar Hansen: Odense Snedkerlaug 1684—1934, 54.
- Aalborg: Aalborg Stiftstidende 4/12, 5/12 1871.
- Roskilde: Fyens Stiftstidende 9/12 1891.
- 1873 Aarhus: Aarhus Amtstidende 17/4, 29/5 1873; Soc. 30/5 1873.
- 1874 Aarhus: Smst. 23/4, 24/4, 5/5 1874; Aarhus Amtstidende 12/5, 13/5 1874.
- Horsens: Horsens Avis 7/5, 15/5, 19/5 1874.
- 1875 Aalborg: Prisfortegnelse over Betalingen af Arbejdslønnen for almindelig gangbar Bygnings- og Meubel-Snedker-Arbejde, Nov. 1875, Aalborg, K.B. og U.B.
- 1876 Aarhus: Aarhus Amtstidende 29/3, 10/5 (Avertissement) 1876; Soc.-Dem. 24/6 1876.
- Horsens: Smst. 24/3 1876.
- 1881 Aarhus: C. Gran: Snedkersvendenes Organisations Historie, 1910, 111.
- 1884 Aarhus: Smst.
- Vejle: Lønningstaxt, oprettet mellem Snedkerforeningen og Snedkersvendenes Fagforening i Vejle, 1884, K.B. og U.B.
- Aalborg: Soc.-Dem. 14/10 1884.
- 1885 Odense: Odense Snedkerlaugs Diverse Sager 1705—1884, 13/5 og 2/6 [1885]; Fagblad for Snedkere Aug. 1885.
- Hjørring: Soc.-Dem. 21/11 1885; Fagblad Dec. 1885.
- 1886 Aarhus og Kolding: Smst. Juli, Nov. 1885.
- 1887 Kolding, Randers: Gran 131, 161-162.
- 1888 Viborg: Prisfortegnelse over Arbejdslønnen for godt udført Møbel- og Bygningsnedkerarbejde, Viborg 30/5 1888, K.B. og U.B.
- Skive: Regulativ for Tømrer- og Snedker-Organisationen i Skive, 9/6 1888, U.B.
- Randers: Soc.-Dem. 20/6, 7/7 1888; Fagblad Febr. 1889.
- Svendborg, Vejle: Gran 133, 135.
- 1889 Esbjerg: Soc.-Dem. 22/5 1889.
- Vejle, Randers: Fagblad Marts 1889; Gran 135, 163.
- Aarhus: Fagblad Jan. 1890.
- 1890 Struer: Love og Prislister for Snedker- og Tømrer-Fagforeningen i Struer og Omegn, 11/3 1890, Viborg, K.B. og U.B.
- 1890 Horsens: Soc.-Dem. 17/5 1890, Fagblad Juni 1890.
- Aalborg: Prisfortegnelse for haandforarbejdet Snedker- og Stolemagerarbejde i Aalborg 14/7 1890, K.B. og U.B.
- Odense: Fagblad Okt. 1890.
- Helsingør: Gran 171.
- 1891 Svendborg: Fagblad Apr. og Juni 1891, jfr. Soc.-Dem. 10/6 1891.
- Varde: Soc.-Dem. 27/5 1891; Fagblad Juni 1891.
- Hjørring: Arbejdsløn for godt udført Snedkerarbejde, vedtaget af Mestre og Svende i Hjørring, 1/6 1891, K.B. og U.B.
- Silkeborg: Gran 185-86.
- 1892 Fredericia: Soc.-Dem. 16/2, 17/2 1892.
- Randers: Fagblad Apr. 1892.
- Roskilde: Pris-Fortegnelse for almindelig og veludført, hvidt Snedkerarbejde i Roskilde 22/4 1892, K.B.; Fagblad Apr. 1892.
- Vejle: Fagblad Maj og Juli 1892.
- 1893 Vejle: Pris-Fortegnelse over Arbejdslønnen for Møbel- og Bygnings-Snedkerarbejde i Vejle, vedtaget af Mestre og Svende i Marts, 1893, K.B.
- Vejle, Silkeborg, Slagelse, Næstved, Nakskov: Samarbejdet 15/4, 15/6 1893.
- Køge, Søllerød: Samarbejdet 15/5 1893.
- Odense, Randers: Soc.-Dem. 9/6 1893; Samarbejdet 1/6, 15/6 1893.
- Aarhus: Samarbejdet 1/6 1893.
- Holbæk: Soc.-Dem. 19/5 1893.
- 1894 Helsingør: Regulativ for Arbejdsløn og øvrige Forhold. Snedkerfaget i Helsingør 1/4 1894, K.B.
- Skive: Samarbejdet 1/4 1894.
- Esbjerg: Soc.-Dem. 12/4 1894.
- Aalborg: Smst. 13/4 1894.
- Fredericia: Samarbejdet 1/5 1894.
- Løgstør: Samarbejdet 1/6 1894.
- Randers, ialt 24 Byer: Soc.-Dem. 18/3 1894.
- Viborg, Aalborg, Hjørring: Smst. 30/12 1894, 1/1 1895; Samarbejdet 15/1 1895; Prisfortegnelse over Arbejdslønnen for godt udført Møbelsnedkerarbejde i Viborg 29/12 1894, 1895, K.B. og U.B.; se ogsaa under 1899.
- 1895 Helsingør, Nakskov: Samarbejdet 1/4 1895.
- Nyborg, Varde, Næstved, Horsens: Smst. 1/5 1895.
- Middelfart: Prisfortegnelse over godt udført Snedkerarbejde, Middelfart 12/5 1895, K.B. og U.B.; Samarbejdet 1/6 1895.
- Hillerød: Samarbejdet 1/6 1895.
- Nykøbing F.: Soc.-Dem. 22/2 1896.
- Skive: Prisfortegnelse over Arbejdslønnen for godt udført Møbelarbejde i

- Skive ²⁰/₃ 1896, Viborg 1896, K.B. og U.B.
- 1895 Aarhus: Soc.-Dem. ⁵/₄ 1896.
 — Silkeborg: Smst. ²²/₄ 1896.
 — Rønne: Priskurant over Møbelarbejde for Snedkere i Rønne ²²/₆ 1896, K.B. og U.B.
 — Herning: Soc.-Dem. ³/₉ 1896.
 — Fredericia: Prisfortegnelse over Arbejdslønnen for Bygnings- og Møbelsnedkerarbejde i Fredericia 1896, K.B. og U.B.
- 1895—96 ialt 25 Afdelinger af Snedkerforbundet: Gran 206.
- 1897 Helsingør: Soc.-Dem. ⁹/₄, ¹³/₇ 1897. Prisfortegnelse over godt udført, hvidt Møbelsnedkerarbejde i Helsingør ⁷/₄ 1897, K.B.
 — Randers, Hillerød, Assens: Soc.-Dem. ⁹/₄ 1897; Regler for Arbejdsløn og øvrige Forhold indenfor Snedkerfaget, gældende for Hillerød og Fredensborg [1897], K.B.
 — Roskilde: Regler for Arbejdsløn og øvrige Forhold i Snedkerfaget i Roskilde ²⁹/₄ 1897, K.B.; Soc.-Dem. ²⁹/₄ 1897.
 — Næstved: Soc.-Dem. ²/₅, ¹⁶/₅ 1897.
 — Esbjerg: Smst. ⁴/₈ 1897.
 — Faaborg: Smst. ¹³/₆ 1897.
 — Haslev: Smst. ¹⁸/₈ 1897.
 — Hobro: Snedkerforbundets Kvartalsberetning Okt. 1897.
 — Assens, Helsingør (se ogsaa under 1899), Næstved, Aalborg, Horsens, Lemvig, Randers, ialt 1897 26 Afdelinger af Snedkerforbundet, deriblandt Overenskomst med Centralforeningen for Snedkermestre i Jylland ang. en Række Byer: Gran 219.
- 1898 Nyborg: Priskurant med vedføjet Lønregulativ for almindeligt og godt udført Snedkerarbejde i Nyborg ²⁹/₃ 1898, K.B. og U.B.
 — Vejle: Prisfortegnelse over Arbejdslønnen for Bygnings- og Møbelsnedkerarbejde i Vejle ¹⁵/₄ 1898, K.B. og U.B.; Soc.-Dem. ¹⁷/₄ 1898.
 — Odense: Regulativ for Arbejdsløn og øvrige Forhold i Snedkerfaget i Odense ¹⁷/₄ 1898, K.B. og U.B.
 — Nykøbing F.: Soc.-Dem. ⁶/₅ 1898.
 — Maribo: Smst. ⁹/₆ 1898.
 — Randers: Smst. ¹¹/₆ 1898.
 — ialt 11 Afdelinger af Snedkerforbundet: Gran 221.
- 1899 Helsingør: Regulativ for Ordning af Lønforhold m. v. paa helsingørske Møbel- og Bygningsnedkerværksteder ¹⁹/₂ 1899, K.B.; Akkordpriser for Snedkere paa Jernskibs- og Maskinbyggeriet i Helsingør, Apr. 1899, K.B. Tekst til denne sidste tilligemed tilsvarende Prisliste for Skibssnedkere ⁶/₄ 1899 i Pakken F.K. 1899 I, Jernindustriens Arkiv.
- 1899 Næstved, Nakskov, Sorø, Slagelse, Ringsted, Haslev: Gran 246-48.
 — Thisted, Aalborg, Hjørring, Silkeborg, Horsens, Fredericia, Kolding: Soc.-Dem. ¹²/₁₀ 1899; Nationaløkonomisk Tidsskrift 1899, 509-10; Priskurant over Arbejdsløn for Møbelsnedkerarbejde i Silkeborg med Regulativ for Arbejdsløn og øvrige Forhold ¹⁵/₁₀ 1899, K.B. og U.B.
 — Prisliste over Møbel- og Bygningsnedkerarbejde, Hjørring ¹⁸/₁₁ 1899 med Regulativ for Arbejdsløn og øvrige Forhold i Snedkerfaget i Hjørring ²⁸/₁₂ 1894, K.B.
 — Svendborg: Regulativ for Arbejdsløn og øvrige Forhold samt Priskurant for Udførelsen af hvide Møbler i Snedkerfaget i Svendborg ¹⁰/₄ 1899, med Tillæg ²⁴/₁₁ 1899, U.B.
- 1900 Landdistrikterne: Snedkerforbundets Kvartalsberetninger Jan. 1900.
 — flere Byer paa Øerne: Gran 247, Regulativ for Arbejdsløn og øvrige Forhold samt Priskurant for Udførelsen af hvide Møbler i Snedkerfaget i Faaborg, dateret Nyborg ³⁰/₃ 1900, med Priskurant fra Næstved ¹⁰/₄ 1899 og Tillæg fra Slagelse ²⁴/₁₁ 1899.
- Stenhuggere:*
 Kbh. 1885 (Enkeltfirma): Soc.-Dem. ¹⁹/₄ 1885.
 — 1890: Smst. ¹⁴/₄ 1890; Priskurant for Granithuggersvendenes Fagforening i Kbh., vedt. af Granithuggere og Mestres ¹²/₄ 1890, U.B.
 — 1892 (H. & J. Larsen): Soc.-Dem. ¹⁰/₉ 1892.
 — 1893: Priskurant for Granithuggernes Fagforening i Kbh. ¹²/₄ 1890, med et Tillæg 1893, 1894, U.B.
 — 1893 (Marmor- og Granitslibere): Soc.-Dem. ²²/₃, ²⁸/₃, ²⁹/₃ 1893; Fagblad for de forenede Arbejdsmand i Danmark Aug., Sept. 1893.
 — 1897: Priskurant for Marmor- og Granitslibernes Fagforening ¹/₁₁ 1897, K.B. og U.B.
 — 1898: Priskurant for Stenhuggerfagets Dagløns- og Akkordarbejder i Sandsten og Marmor ²⁹/₁₀ 1898, U.B.
 — 1899: Priskurant for Marmor- og Granitslibernes Fagforening ¹/₅ 1899, U.B.
- 1890 Bornholm (Wienberg & Larsen): Soc.-Dem. ⁶/₄ 1890.
 — Bornholm (Hammeren): Smst. ¹⁴/₆ 1892.
 1898 Bornholm: Tarif for Brostenshuggere i Bornholms Granitværk, Rønne 1898, K.B.

- 1900 Bornholm: Priskurant for Kløverne og Brostenshuggerne i de forskellige Granitværker, Rønne $\frac{9}{2}$ 1900, K.B.
- Stukkatorer, Gipsere:**
 Kbh. 1876: F. Rasmussen: Stukkatorernes Fagforening [1909], 7.
 — 1884 (Panoptikon): Smst. 11.
 — 1884 (Fabrik): Soc.-Dem. $\frac{4}{7}$ 1884.
 — 1886: F. Rasmussen 13.
 — 1894: Prisfortegnelse og Overenskomst mellem Arbejdsgivere og Arbejdere i Stukkatorfaget i Kbh. og Omegn $\frac{25}{7}$ 1894, K.B. og U.B.
 — 1897: Soc.-Dem. $\frac{30}{5}$ 1897; Overenskomst $\frac{20}{5}$ 1897, K.B. og U.B.
- Sukkerfabrikarbejdere:**
 Kbh. 1896 (Larsbjørnstræde): Soc.-Dem. $\frac{15}{1}$, $\frac{23}{1}$ 1896.
 — 1897 (Helsingørsgade): Sukkerhusarbejdernes Fagforening 1893—1918, 12-14.
 — 1898 (Fyrbødere): Soc.-Dem. $\frac{14}{8}$ 1898.
 — 1900: Sukkerhusarbejdernes Fagforening 1893—1918, 16.
- 1896 Randers: Arbejdsmændenes Fagblad for Jylland og Fyn $\frac{20}{4}$ 1896.
 — Nakskov: Soc.-Dem. $\frac{21}{10}$ 1896.
 — Højbygaard: Smst. $\frac{8}{11}$ 1896.
- 1897 Maribo: Smst. $\frac{23}{7}$ 1897.
 — Nakskov: Smst. $\frac{21}{10}$ 1897.
 — Nykøbing F.: Smst. $\frac{28}{10}$ 1897.
 — Lyngby: Sukkerhusarbejdernes Fagforening 1893—1918, 18-19.
- 1898 A/S De danske Sukkerfabrikker: Arbejdsmændenes Fagblad Okt. 1898.
- Tagpap-, Asfalt- og Isoleringsarbejdere:**
 Kbh. 1898 (Tagpap- og Asfaltarbejdere): Arbejdsmændenes Fagblad Maj, Sept. 1898.
 — 1899: Priskurant for Isoleringsarbejderne i Kbh. $\frac{19}{6}$ 1899, K.B. og U.B.
 — 1900: Overenskomst mellem Asfaltforretningerne under Entreprenørforeningen og Tagpap-, Asfalt- og Isoleringsarbejdernes Afdeling under Dansk Arbejdsmands Forbund, U.B.
- Tapetserere:**
 Kbh. 1891: Soc.-Dem. $\frac{4}{10}$, $\frac{21}{10}$ 1891; Udkast til Priskurant for Tapetserer- og Decorationsarbejde, 1891, med Supplement og Ændringer af $\frac{9}{10}$ 1891, i Lavets Eje.
 — 1892: Nordisk Sadelmager- & Tapetserer-Tidende $\frac{1}{7}$ 1892.
 — 1895: Soc.-Dem. $\frac{10}{3}$, $\frac{18}{4}$ 1895.
 — 1897: Smst. $\frac{17}{2}$ 1897.
- Kbh. 1897: Smst. $\frac{18}{9}$, $\frac{23}{9}$, $\frac{26}{9}$, $\frac{28}{9}$ 1897.
 — 1899: Smst. $\frac{8}{3}$ 1899; Sadelmager & Tapetserer Tidende $\frac{15}{4}$ 1899.
- Tapetserere i Provinsen, se Sadelmagere.
- Tegl- og Kalkværksarbejdere:**
 1888 Aarslev: Soc.-Dem. $\frac{18}{5}$ 1888.
 — Aldersro: Smst. $\frac{3}{6}$, $\frac{7}{6}$ 1888.
 1895 Frederiksholm: Smst. $\frac{7}{5}$ 1895.
 — Fakse Kalkbrud: Smst. $\frac{20}{8}$ 1895.
 1896 Allerød: Smst. $\frac{22}{2}$ 1896.
 — Frederiksholm: Smst. $\frac{11}{4}$ 1896.
 — Bloustrød: Smst. $\frac{28}{5}$, $\frac{7}{6}$, $\frac{19}{6}$ 1896.
 — Hobro: Smst. $\frac{21}{7}$ 1896.
 — Tilst: Arbejdsmændenes Fagforening for Tilst og Omegn 1893—1918, 5.
 1897 Taastrup: Soc.-Dem. $\frac{30}{4}$ 1897.
 — Hillerød: Smst. $\frac{23}{5}$ 1897.
 1898 Svendstrup: Smst. $\frac{10}{6}$ 1897.
 — Gadevang: Teglværksforeningen af 1893, 1918, 12-13.
 1899 Knapstrup: Soc.-Dem. $\frac{17}{2}$, $\frac{11}{4}$ 1899.
 — Langballe, Aarhus: Arbejdsmændenes Fagforening for Aarhus og Omegn 1889—1914, 19.
- 1900 (om Normalkontrakt): Nordisk Tidsskrift for Lervare- og Stenindustri $\frac{21}{1}$, $\frac{15}{2}$, $\frac{28}{2}$ 1900.
- Tekstilarbejdere:**
 Kbh. 1871 (Tøjmagere): Soc. $\frac{25}{11}$ 1871; Arbejderne 1871, 114.
 — 1871 (Goldschmidts Farveri): Dags-Telegraf $\frac{5}{12}$ 1871.
 — 1872 (Enkeltvirksomheder): Soc. $\frac{20}{1}$, $\frac{30}{10}$ 1872.
 — 1873: Smst. $\frac{18}{8}$, $\frac{18}{7}$ — $\frac{28}{8}$ 1873.
 — 1884 (Schleisner): Soc.-Dem. $\frac{18}{2}$ 1884.
 — 1885 (Gedde): Smst. $\frac{7}{7}$ 1885.
 — 1886 (Ruben): Smst. $\frac{3}{8}$ 1886.
 — 1892 (Gedde): Smst. $\frac{13}{9}$ 1892.
 — 1894: Løntarif for Messens Dampvæveri, Classensgade Ø., $\frac{8}{4}$ 1894, K.B. og U.B.
 — 1894 (Geismar): Soc.-Dem. $\frac{14}{9}$ 1894.
 — 1895 (Olsen): Smst. $\frac{30}{1}$ 1895.
 — 1896 (Christensen): Smst. $\frac{31}{1}$ 1896.
 — 1897: Smst. $\frac{14}{5}$ 1897; Prisliste over Arbejde paa de store Maskiner, 1897, U.B.
 — 1898 (Farveriarbejdere): Soc.-Dem. $\frac{8}{9}$ 1898.
 — 1898 (Nybølle): Smst. $\frac{10}{9}$ 1898.
- 1871 Odense (Bierfreund): Soc. $\frac{9}{5}$ 1874.
 — Horsens (Crome & Goldschmidt): Vejle Folkeblad $\frac{19}{12}$ 1871.
 1872 Bredø: Soc. $\frac{2}{10}$ 1872.
 — Fredericia (Farveriarbejdere): Smst. $\frac{5}{11}$ 1872.
 1873 Odense (Bierfreund): Smst. $\frac{9}{5}$ 1874.
 — Randers: Smst. $\frac{11}{9}$ 1873.

- 1875 Fredericia (Tæppefabrik): Soc.-Dem. Kbh. 1875: Soc.-Dem. 8/7, 7/7, 11/7, 14/7, 10/8 28/8 1875.
- 1881 Horsens: Soc.-Dem. 23/4 1881.
- 1885 Odense: Smst. 25/4 1885.
- 1889 Odense: Smst. 27/2 1889.
- 1893 Fredericia: Smst. 18/2, 19/2 1893. — Samarbejdet 1/3 1893.
- Horsens: Smst. 14/5 1893.
- Grenaa: J. J. Møller: Tekstilindustriens Udvikling i Danmark, 1924, 136.
- 1894 Odense: Soc.-Dem. 25/3, 2/11 1894.
- 1895 Aarhus: Smst. 25/5 1895.
- Silkeborg: Smst. 13/6 1895.
- Grenaa: J. J. Møller 141.
- 1896 Ribe: Soc.-Dem. 20/5 1896.
- Odense: Smst. 12/6 1896, 4/2 1897, J. J. Møller 143—144.
- Aalborg: Smst. 19/6, 18/10 1896.
- Vejle: Smst. 20/8 1896.
- 1897 Svendborg, Vejle: Smst. 4/2 1897.
- Odense: Forhandlingsprotokol for Foreningen af danske Tekstilfabrikanter 1895—1901, 10/8 1897; Soc.-Dem. 10/8 1897.
- Kastrup: Smst. 24/11 1897.
- 1898 Lyngby: J. J. Møller 153.
- Skodsborg: Soc.-Dem. 10/3 1898; Priskurant for Arbejdslønnen paa Skodsborg Klædefabrik 15/9 1898, trykt 10/2 1902, K.B.
- Vejle: Soc.-Dem. 25/3 1897; J. J. Møller 150.
- Hørsholm: J. J. Møller 149.
- Brede: Smst. 154; Forhandlingsprotokol 1895—1901, 2/5 1898.
- Horsens: Soc.-Dem. 16/6, 18/6 1898; Forhandlingsprotokol 1895—1901, 15/6 1898.
- hele Landet: Forhandlingsprotokol 1895—1901, 8/10 1898.
- Randers: Soc.-Dem. 7/12 1898; Forhandlingsprotokol 1895—1901, 12/11 1898; Dansk Textilarbejderforbunds Fagblad Nov. 1899.
- 1899 Odense: Soc.-Dem. 11/1 1899; Forhandlingsprotokol 1895—1901, 4/1 1899.
- Horsens, Ribe: J. J. Møller 158.
- Fredericia: Soc.-Dem. 20/3 1899.
- Randers, Vejle: J. J. Møller 171.
- Tobaksarbejdere:**
- Kbh. 1871 (Nobel): Soc. 12/11 1872; Schovelin 60.
- 1871 (E. Jensen): Th. Stauning: Danske Tobaksarbejderes Organisation 1921, 7.
- (Hirschprung): Soc. 10/10 1872.
- 1872 (Nobel): Smst. 12/11 1872.
- 1874 (Rasmussen): Soc.-Dem. 25/8 1874.
- 1874 (Løber): Smst. 7/7 1874.
- 1874 (Schjøtt): Smst. 2/7, 9/7, 15/7 1874.
- 1881 (Assendrup): Smst. 5/11 1881.
- 1882 (Thomsen): Smst. 29/7 1882.
- 1883: Smst. 3/8—9/12 1881; Schovelin 251-52.
- 1886 (Meltzer): Soc.-Dem. 11/9, 5/10 1886.
- 1890: Smst. 18/9, 27/9—30/9, 4/10, 21/10 1891.
- 1891 (Høy): Smst. 22/1, 14/4 1891.
- 1894 (Alex. Rasmussen o. fl.): Smst. 23/6, 1/7 1894.
- 1896 Smst. 27/6, 8/7, 4/8, 18/8, 22/8, 19/9 1896.
- 1898 (Cigarsorterere): Samarbejdet 15/6, 1/7 1898.
- 1898 (Nobel): Soc.-Dem. 20/10 1898.
- 1872 Kolding (Bruun): Folkets Avis 28/2 1872.
- 1873 Fredericia (Schmidt): Soc. 5/1, 7/1, 12/1 1873.
- 1875 Fredericia (Schmidt): Soc.-Dem. 21/8, 24/8, 25/8 1875.
- Næstved (Galle): Smst. 9/8, 2/10 1875.
- 1884 Odense: Smst. 25/9, 30/9 1884.
- 1886 Vordingborg (Tørring): Smst. 2/6 1886.
- 1888 Viborg (Krogh): Smst. 10/4 1888.
- 1890 Nykøbing M. (Damborg): Smst. 2/6 1890.
- 1891 Horsens: Smst. 15/5 1891.
- flere Byer: Smst. 20/6 1891; Th. Stauning 40.
- 1892 Fredericia (Frandsen): Soc.-Dem. 19/10 1892.
- 1894 Aalborg (Obel): Smst. 26/5, 27/5 1874.
- 1895 Odense (Stokkeby): Smst. 7/9 1895.
- 1896 Vordingborg, Stege: Smst. 18/8 1896.
- hele Provinsen: Smst. 27/8 1896.
- 1896 Næstved: Smst. 13/9 1896.
- 1898 hele Provinsen: Samarbejdet 15/6, 1/7 1898.
- 1899 Aalborg (Obel): Soc.-Dem. 18/2 1899.
- 1900 hele Provinsen: Samarbejdet 1/6 1900.
- Tømrere, Hustømrere:**
- Kbh. 1872: Soc. 28/7, 6/8, 25/8 1872; C. Nyrop: Kbh. Tømmerlav, 1887, 226.
- 1873: Svendeløn for Tømmerarbejde, gjældende fra 1/7 1873 for nye Arbejders Vedkommende, 20/6 1873, U.B.
- 1875 (Tømmermesterforeningen af 1873): Soc.-Dem. 14/1 1875.
- 1875 Svendeløn for Tømmerarbejde, gjældende fra 1/4 1875, U.B.
- 1880: Kbh. Tømmerlavs Diverse Dokumenter 1831—88, 7/6 1880; Soc.-Dem. 9/6 1880.
- 1882 (Bjælkens Tilhugning): Smst. 1/10, 3/10, 15/10 1882).
- 1883: Smst. 15/8 1883.
- 1888 (Enkeltmestre): Smst. 4/1, 22/1 1888.
- 1890: Smst. 18/5, 20/5 1890.

- Kbh. 1892 (Jernbælker): [Chr. Larsen m. fl.]: Hustømernes faglige Afd. 1880—1905, 46-50.
— 1897: Smst. 55.
- 1875 Aarhus: Aarhus Amtstidende ²⁹/₄, ¹³/₅ 1875.
- 1876 Horsens: Horsens Avis ¹⁶/₅ 1876.
- 1881 Aarhus: [Peter Holm:] Aarhus Tømremesterforening 1880—1930, 21-22.
— Randers: Randers Dagblad ²⁰/₅ 1881.
- 1883 Kolding: Soc.-Dem. ²⁵/₄ 1883.
— Aarhus: Smst. ²⁶/₇ 1883.
- 1885 Horsens: Smst. ¹⁸/₃, ²⁰/₃, ²⁷/₃, ²⁸/₃ 1885.
— Holbæk: Smst. ²⁶/₄ 1885.
- 1887 Horsens: Smst. ²⁰/₄, ²²/₄, ²³/₄, ²⁷/₄ 1887.
— Aalborg: Smst. ²¹/₆ 1887.
- 1888 Skive: Regulativ for Tømrer- og Snedker-Organisationen i Skive ⁴/₆ 1888, U.B.
— Randers: Demokraten ¹⁸/₆, ²⁰/₆ 1888.
— Aarhus: [Peter Holm:] 26.
- 1889 Odense: F. Moreau-Andersen: Odense Tømremesterforening 1889—1914, 12.
- 1890 Viborg: Love og Prislister for Snedker- og Tømrer-Fagforeningen i Struer og Omegn ¹¹/₃ 1890, K.B. og U.B.
— Fredericia: Ugeblad for Bygningshaandværkere ⁹/₅ 1890.
— Ringsted: Smst. ⁹/₆ 1890.
- 1891 Aalborg: Smst. ²⁸/₂, ⁷/₃ 1891; Soc.-Dem. ⁵/₃ 1891.
— Varde: Smst. ²⁶/₃ 1891.
— Kbh. Amt 1. Afd.: Priskurant for Hustømernes Fagforening for Kjøbenhavns Amts 1. Afdeling i Okt. 1891, K.B. og U.B.
- Nov. 1890—Nov. 1891: ialt 12 Afdelinger af Tømrerforbundet: C. From-Petersen: Dansk Tømrerforbund 1890—1915, 164.
- 1892 Hillerød: Soc.-Dem. ⁹/₄ 1892.
— Køge: Smst. ¹²/₄ 1892.
— Horsens: Smst. ¹³/₄ 1892.
— Fredericia, Svendborg: ²³/₄ 1892.
— Nykøbing F., Holbæk: Smst. ¹²/₅ 1892.
- 1893 Randers: Smst. ²⁶/₁ 1893.
— Svendborg: Smst. ¹⁵/₂ 1893.
— Næstved: Smst. ¹⁵/₃ 1893.
— Nyborg: Smst. ⁹/₄ 1893, ¹⁸/₃ 1894; Samarbejdet ¹⁵/₄ 1893.
— Kalundborg: Smst. ¹⁶/₄ 1893.
— Esbjerg, Kolding: Smst. ²²/₄ 1893.
— Vejle: Smst. ⁵/₅ 1893.
— Fredensborg, Asminderød: Smst. ²¹/₅ 1893.
— Slagelse: Smst. ¹/₃, ¹²/₃, ²⁶/₅ 1893.
— Nykøbing F.: Smst. ²⁸/₅ 1893.
— Hjørring: Smst. ⁹/₇ 1893.
— Viborg: Smst. ¹⁷/₁₀ 1893.
- Nov. 1892—Nov. 1893: ialt 16 Afdelinger af Tømrerforbundet faar Lønforhøjelse, 12 Arbejdsforhold faar Arbejdstidsforkortelse: Smst. ¹⁷/₁₁ 1893.
- 1894 Aalborg: Smst. ²³/₁, ³/₄, ³/₅, ⁸/₇, ²²/₈ 1894.
— Ribe, Varde, Randers: Smst. ¹⁰/₃, ¹⁸/₃ 1894.
— Assens: Smst. ²⁰/₃ 1894.
— Nykøbing S.: Smst. ²⁰/₃ 1894.
— Viborg, Vejle: Smst. ¹⁰/₄ 1894.
— Helsingør: Smst. ⁷/₈ 1894.
- Nov. 1893—Nov. 1894: ialt 23 Afdelinger af Tømrerforbundet, Smst. ³⁰/₁₁ 1894.
- 1895 Frederikshavn: Overenskomst mellem Tømremestrene og Hustømernes Fagforening, Frederikshavn ²⁸/₂ 1895, K.B. og U.B.
— Horsens, Vejle, Varde, Nakskov: Soc.-Dem. ²¹/₃ 1895.
— Nykøbing F., Fredericia: Smst. ⁷/₄ 1895.
— Kolding: Smst. ²⁷/₄ 1895.
— Odder m. m.: Smst. ²¹/₅ 1895.
— hele Provinsen: Smst. ²¹/₇ 1895.
— Esbjerg: Smst. ¹¹/₈ 1895.
— Skelskør: Smst. ⁸/₁₁ 1895.
- 1896 Sorø: Smst. ¹⁸/₂ 1896.
— Skern: Smst. ²¹/₃ 1896.
— Assens: Smst. ⁸/₅ 1896.
— Fakse: Smst. ¹³/₅ 1896.
— Roskilde: Smst. ⁹/₆ 1896.
— Saksøbing: Smst. ²⁸/₆ 1896.
— Herning: Smst. ³/₉ 1896.
- Nov. 1895—Nov. 1896: ialt 36 Afdelinger af Tømrerforbundet faar Lønforhøjelse, 14 faar Arbejdstidsforkortelse, From-Petersen, 177.
- 1897 Frederikshavn: Overenskomst mellem Tømremestrene og Hustømernes Fagforening, Frederikshavn ²⁵/₂ 1897, K.B. og U.B.
— Nyborg: Overenskomst mellem Murer- og Tømremestrenes Forening og Tømmerensvendenes Forening i Nyborg om Arbejdstid, Betaling og andre indbyrdes Forhold, vedtaget ⁷/₂, med Ændringer ²⁷/₃ 1897, K.B.
— Faaborg: Overenskomst mellem Tømremestrene og Hustømrerforeningen for Faaborg og Omegn ²⁰/₄ 1897, K.B.
— Nibe: Soc.-Dem. ¹/₅ 1897.
— Fællesudvalget af ²⁰/₇ 1895 vedtager Arbejdsregler: Medlemsblad for Murer- og Tømremestrenes Centralforeninger ⁸/₄ 1899.
- 1899 Fællesudvalgets Afgørelser: Smst. ²¹/₁, ⁸/₄, ⁹/₅, ¹⁸/₁₁, ⁹/₁₂, ³⁰/₁₂ 1899.
— Nyborg: Overenskomst mellem Murer- og Tømremestrenes Forening og Tømmerensvendenes Forening i Nyborg om Arbejdstid, Betaling og andre indbyrdes Forhold ⁷/₂ 1899, K.B.
— Vejle: Soc.-Dem. ⁸/₂ 1899.

BILAG 4

FORTEGNELSE OVER STATISTIK

VEDRØRENDE ARBEJDSFORHOLD I DANSK HAANDVÆRK OG INDUSTRI 1850—1900

- A. F. Bergsøe: Den danske Stats Statistik II, 1847, 413-64.
V. Falbe-Hansen & W. Scharling: Danmarks Statistik II, 1887, 437-718.
O. J. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848, 1850.
Folketællingerne i Statistisk Tabelværk: 1850: II, 1 og 7; 1855: II, 12 (1 og 2); 1860: III, 1; 1870: III, 18; 1880: IV A, 3; 1890: IV, 8 a og b; 1901: VA, 3 og 4. — Københavnske Folketællinger i Tabelværk til Kbh. Statistik Nr. 8, 1885; Nr. 11, 1895.
Befolkningsforholdene i det 19. Aarhundrede, Statistisk Tabelværk VA, 5.
General-Tabeller over Laugenes og Corporationernes Interessenter og Mestre, samt Svende og Dreng i København, haves for enkelte Aar 1727—1861 i K.B.; de manglende Aargange findes til Dels andre Steder, og et Sammen drag for Perioden 1761—1861 findes i E. Mackeprang: Afsnit af den danske Arbejderbevægelses Historie I, Laugstiden 1911, 102-19.
Statistisk Tabelværk, 4. Hefte, 1842, om Industrien paa Landet.
Hof- og Statskalenderen 1847—54 indeholder Erhvervsstatistik.
Statistiske Oplysninger angaaende de danske Kjøbstæders Udvikling i Aarene 1840—70, med særligt Hensyn til Næringsforholdene, udarbejdede efter Statistisk Tabelværk 1871.
Oversigt over Fabrikerne og de fabrikmæssigt drevne Haandværk i Danmark i Aarene 1871 og 1872, Statistiske Meddelelser X, 1872.
Oplysninger om Fabrik- og Haandværks Arbejdernes Fortjeneste i Odense, meddelte af Arbejderne selv, samlede og udgivne af den danske Arbejderforening i Odense, Maj 1873. Hertil: Oversigt og Uddrag af Schemaerne A, B og C til Oplysning om Arbejderbefolkningens Vilkaar i Odense, for saa vidt angaar Fabrikdrift, Haandværksdrift og Handel [1873].
Oplysninger om Arbejdernes oekonomiske Vilkaar i Kongeriget Danmark i Aaret 1872, udgivne af Indenrigsministeriet 1874.
Beretninger over Arbejdstilsynets Virksomhed 1873—1889 (afgivne i Henhold til Lov af 23. Maj 1873 § 12), fortsat af: Beretning til Justits- og Indenrigsministeriet om Fabriktilsynets Virksomhed 1889 o. flg. Aar, K.B.
Th. Sørensen: Et Bidrag til Belysning af Kjøbstadsarbejderes Vilkaar, 1880 (om Hobro).
Tabellarisk Fremstilling af Befolknings- og Erhvervsforhold vedrørende de Industri-drivende i København, af Erhvervenes Antal og Omfang samt af Arbejdslønnen i Aaret 1882, ved M. Rubin, Tabelværk til Københavns Statistik Nr. 7, 1883.
I. T. Bayer: Dansk Provinsindustri, statistisk fremstillet 1885.
Statistik over 20 vigtige Industriselskaber og den Understøttelse, de yder deres Arbejdere, Meddelelser fra Fællesrepræsentationen 1882—85, 175.
De samvirkende Fagforeninger i København, Arbejder Statistik, Soc.-Dem. 7/4 og 10/4 1887.
M. Rubin: Arbejdslønnen i København i Aaret 1892, udg. af Københavns Magistrat 1893.
H. Westergaard: Om Arbejdslønnen i Købstæderne i 1892, Nationaløkonomisk Tidsskrift 1893.
Arbejds løn samt Svende- og Lærlingeforhold, 1897, Statistiske Meddelelser, 4, 6, 2.

C. Trap: Arbejdslønnen i København med Nabokommuner i Aaret 1898, udg. af Københavns Kommunalbestyrelse 1900.

Danmarks Haandværk og Industri ifølge Tællingen $\frac{25}{5}$ 1897, Statistisk Tabelværk V A, 1, 1899.

J. Jensen & C. M. Olsen: Oversigt over Fagforeningsbevægelsen i Danmark 1871—1900, udg. af Forretningsudvalget for de samvirkende Fagforbund i Danmark 1901.

Strejker og Lock'outs i Danmark 1897—1899, Statistiske Meddelelser 4, 8, 4, 1901.

Arbejdsmænd:

Lønforhold for Murerarbejdsmænd, jyske Byer og Odense, Arbejdsmændenes Fagblad . . . for Jylland og Fyn $\frac{15}{7}$ 1895.

Løn og Arbejdstid, Abrahamsen & Sørensen: Arbejdsmændenes Forbund for Jylland og Fyn 1889—1914, 86-87, 119.

Løn, Larsen & Sørensen: Arbejdsmændenes Forbund for Sjælland og Øerne 1890—1915, 102. Løn, Arbejdsmændenes Forbund for Roskilde og Omegn 1891—1916, 27.

Bagere og Konditorer:

Svende- og Lærlingetal, Soc.-Dem. $\frac{18}{2}$ 1897.

Arbejdsforhold i Provinsen, Medlemsblad for Bager- og Konditor-Forbundet $\frac{1}{6}$ 1898 o. fl. Nr.

Lærlinge i København, E. Hartmann: 25 Aars Organisationsarbejde blandt københavnske Bagervende, 1908, 62-63.

Bager-Forbundet, Z. Friis & G. Ursin: Bageri- og Konditorarbejdernes Forbund i Danmark 1892—1917, 123-64.

Bogbinderiarbejdere:

Løn, Bogbinderiarbejdernes Fagblad $\frac{15}{7}$ 1898, $\frac{9}{12}$ 1899.

Bogtrykkere:

København, Nordisk boktryckeri-tidning Okt. 1869.

— Smst. Nov. 1871 og Skandinavisk Bogtrykkeri-Tidende 1871, 140.

Hele Landet, smst. Apr. 1872.

København, Typ.-Tid. $\frac{28}{5}$ og $\frac{7}{7}$ 1877.

M. Truelsen: Statistik over Typografien i Danmark i Aaret 1881, udg. paa Foranstaltning af den typografiske Forening i København.

Typografforeningen, Typ.-Tid. $\frac{13}{3}$ 1886; $\frac{9}{3}$ 1888.

Dansk typografisk Forening: Smst. $\frac{18}{6}$ 1887.

Provinsen: Smst. $\frac{12}{6}$ 1891.

Arbejdsløshed og Arbejdsanvisning, smst. $\frac{11}{4}$ 1900.

Bryggeri- og Brønderiarbejdere:

L. V. Scheel, Brændevinsbrændingen i Danmark, 1877, 216.

Løn, Fr. Poulsen: Dansk Bryggeri-, Brønderi- og Mineralvandsarbejderforbund 1898—1927, bag i Bogen.

Bødkere:

S. Bresemann: Bødkerforbundet i Danmark 1890—1915, 151, 164-68.

Drejere:

Fagblad for Drejerforbundet i Danmark Dec. 1899.

Formere:

Lærlinge og Forbundsmedlemmer: Formernes Fagblad $\frac{30}{1}$ 1897.

Hele Faget, smst. $\frac{29}{11}$ 1898.

A. Nielsen: Dansk Former-Forbund 1889—1914, 231-43.

Garvere:

Statistik over Løn, Arbejdstid og Medlemsantal for det skandinaviske Hvidgarverforbund (1894), 1 Blad, K.B. og U.B.

[C. L. Christensen:] Lohgarvernes Fagforening 1883—1908, 58 og 101-02.

Lohgarvernes Forbund i Danmark (Dansk Læder- og Skindarbejderforbund) 1895—1920, bag i Bogen.

Glasarbejdere:

Beretning om dansk Glasarbejder-Forbunds Virksomhed i Aarene 1897—98 samt nogle statistiske Oplysninger om Løn- og Arbejdsforhold i Forbundet, udg. af Hovedbestyrelsen 1899, K.B.

Handskemagere:

Blad for det nordiske Handskemagerforbund, Marts 1877.

Karetmagere:

Dansk Karetmagerforbunds Halvaarsberetninger Nov. 1899, Maj og 1/9 1900.

Korkskærere:

[V. Nørregaard & V. Nielsen:] Korkskærernes Fagforening 1874—1924, 31 og 53.

Litografer:

Lito, Juni 1897.

Murere:

Statistik over Arbejdstid og Lønforhold i Murerforbundets Afdelinger, Sept. 1893, K.B. og U.B.

Oversigt over [Murerforbundets] Afdelinger, Indtægt og Udgift i 1893, K.B.

Statistik over Mestres, Svendes og Lærlinges Antal samt Arbejdstid og Arbejdsløn i Murerforbundets forskellige Afdelinger i September 1898, Beretning for Murerforbundet i Danmark 1898, K.B.

Sadelmagere:

Medlemsblad for skandinavisk Sadelmager & Tapetserer Forbund Apr. Kv. og Okt. Kv. 1897, Febr. 1899, Febr. o. fl. Mdr. 1900.

Skomagere:

Antal Svende i København: Socialisten 19/4 1874.

Svendeforbundet Jan. 1887: Nordisk Skomagertidende 16/3 og 2/6 1887.

Svendeforbundet 1887—88: Smst. 16/10 1888, Tillæg (Statistiske Oplysninger vedr. Skomager-svendenes Forbund i Danmark for Aaret 1887—88, K.B.).

København: Soc.-Dem 11/12 1889.

Statistiske Oplysninger om Løn og Arbejdsforhold i Skotøjsfaget i Danmark, Tillæg til Skomagersvendenes Fagblad Apr. 1898.

København: Smst. Sept. og Nov. 1898.

Bornholm: Smst. Nov. 1898.

Forbundet: Smst. Maj 1899.

København: Smst. Juni 1899.

Løn i Provinsbyer: Smst. Apr. 1900, Følgeblad, og Maj 1900.

N. P. Jensen: Statistik over Løn- og Arbejdsforhold 1901, Dansk Skotøjsarbejder-Forbund, Aarhus 1902.

Skrædere:

[Johs. Thomsen:] Et Tilbageblik over Arbejdstid og Lønforhold for Skræddere og Syersker gennem Aarene, Fagbevægelsens Arkiv [u. A.].

Smede- og Maskinarbejdere:

Grovsmedeforeningen af 1873: Folkets Avis 20/3 1875.

Løn: Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere 15/2 1884.

Statistisk Oversigt over Arbejds- og Lønforholdene paa samtlige Arbejdssteder, hvor Medlemmer af »Dansk Smede- og Maskinarbejder-Forbund« var beskæftigede i November 1896, Beretning om Dansk Smede- og Maskinarbejder-Forbunds Virksomhed Juli 1888—Dec. 1896, K.B.

Forbundsstatistik: Fagtidende for Smede- og Maskinarbejdere Marts 1899, Soc.-Dem. 2/4 1899.

Skibssmede: I. A. Hansen: 25 Aar af en Fagforenings Historie 1895—1920, 96-102.

J. A. Hansen: Dansk Smede- og Maskinarbejder-Forbund 1888—1913, 339-81.

Snedkere:

Møbelsnedkere i København: Socialisten 23/7 1873.

Bygningsnedkere i København: Soc.-Dem. 11/8, 30/8 1878, 8/8 1879.

Diverse Oplysninger: Fagblad for Snedkere Aug. og Sept. 1885.

Lærlinge: Smst. Aug. 1888.

BILAG 5

FORTEGNELSE OVER CITERET ARKIVMATERIALE

Offentlige Institutioners Arkiver.

Indenrigsministeriets 1. Departement (Rigsarkivet):

1853, Indberetninger fra Amtmændene om Antallet af de i enkelte Købstæder bestaaende Laug samt om disses Tilstande i Henhold til Cirkulære af 1/4 1853.
1849—53, Pakker vedr. Lov ^{29/12} 1857, Skabssager.
Adresser om Modifikationer i Næringsloven ^{29/12} 1857, Journal N. 3938/1860, Nyt Skab, 9. Pk. 34 a.
Journal 1856.

Arbejds- og Fabriktilsynet (Rigsarkivet):

Korrespondancesager for 1. og 2. Inspektorat 1873—1900.
Inspektionsprotokol for 1. Inspektorat 1874—82.
Protokoller over faststaaende Dampkedler fra før 1870, henholdsvis for 1. og 2. Inspektorat 1890—1903.
(En Del Arkivsager benyttet før Kassationen ved Overflytningen af Tilsynets Arkiv til Rigsarkivet).

Københavns Magistrats 2. Sekretariat (Kbh. Stadsarkiv):

Kancellibreve 1812 B.
Resolutionsprotokoller 1830 II, 1843 II og 1854 I.
Borgerskabsprotokoller.

Frederiksborg Amt (Sjællandske Landsarkiv):

Hovedjournal 1889.

Sorø Amt (Sjællandske Landsarkiv):

Journal 1874.

Diverse Politikontorer (Sjællandske Landsarkiv):

Københavns Politis Protokoller over Tilsyn med Dampkedler i Henhold til Lov af ^{24/s} 1875.
Hillerød Byfogedkontors Diverse Dokumenter, Pasvæsenet vedk. 1819—87.
Kallundborg Byfogedkontors Dokumenter vedrørende Pasvæsenet 1821—69.
Pasjournaler for Maribo 1844—70, Nykøbing F. 1855—64, Næstved 1853—75, 1883—1900 (nogle Bind laant fra selve Politikontoret), Slagelse 1850—67.

(Fynske Landsarkiv):

Pasjournaler for Odense 1848—64, 1866—1934, Svendborg 1847—65.

Københavnske Lavsarkiver.

Bagerlavet (i Lavets Eje):

Protokol 1846—1931.

(I Stadsarkivet):

Fattiges Regnskabsprotokol 1732—1861.
Sager 1828—41 og 1842—62.

Blytækkerlavet (Kbh. Stadsarkiv):

Protokol 1740—1862.
Protokol over Tidepenge 1760—1850.

Bødkerlavet (Sjællandske Landsarkiv):

Ind- og Udskrivningsbog for Dreng og Svende 1825—75.
Interessentbog for Bødker-Mestre 1833—71.
Diverse Sager 1871—1890.
Diverse Tryksager 1681—1899.

Drejerlavet (Kbh. Stadsarkiv):

Protokol 1744—50, 1877—1900.
Bog over Mesterstykker 1833—59.
Svendenes Indskrivningsbog 1742—1851 [1861].
Svendenes Omskuebog 1832—49.

Dugmagerlavet (Kbh. Stadsarkiv):

Protokol 1817—82.

Feldberederlavet (Kbh. Stadsarkiv):

Protokol 1750—1861.

Guldsmedelavet (Kbh. Stadsarkiv):

Protokol 1750—1863.
Kopibog 1837—82.

Kandestøberlavet (Kbh. Stadsarkiv):

Protokol over Svende, der søger Arbejde 1801—75.
Dokumenter 1752—1862.

Linnedvæverlavet (Kbh. Stadsarkiv):

Protokol over Svendenes Tidepenge 1806—76.
Antegnelsesprotokol for Mestre 1800—75.
Antegnelsesprotokol for Svende 1800—72.

Lysetøberkorporationen (Kbh. Stadsarkiv):

Forhandlingsprotokol 1818—70.
Regnskab for Understøttelsesfondet 1836—68.

Malerlavet (Kbh. Stadsarkiv):

Dokumenter ang. Lavets Ligkasse 1747—1866.

(I Lavets Eje):

Protokoller 1845—98 og 1898—1903.
Kopibog 1853—1902.
Journal 1851—1902.
Oldermand Tillys Breve.
Forhandlings- samt Indtægts- og Udgifts-Protokol for den Juni 1839 for Svendene oprettede Ekstra-Sygekasse (ophævet 1860).
Forhandlingsbog for Udvalget angaaende Alderdoms- og Forsørgelsesfondet 1885.
Forhandlingsbog for Voldgiftsretten 1893—1903.
Forhandlingsbog for Mestrenes gensidige Spare- og Hjælpefond 1894—1907.
Forhandlingsbog for Prislister-Udvalget 1897.
Priskurantforslag 1898.

Murer- og Stenhuggerlavet (Kbh. Stadsarkiv):

Protokol 1749—1862.
Protokol over udskrevne Lærlinge 1750—1852.
Kopibog 1845—66.
Legatprotokol 1749—1852.
Bortrejste og ankomne Svende 1849—61.
Alfabetisk Register over udlærte 1830—61.
Bog over Frimestre 1855.
Dokumenter 1736—1848 og 1849—91.

(I Lavets Eje):

Protokoller 1862—97 og 1898—1904.
Priskuranter 1883 og 1897.

- Møllerlavet* (Kbh. Stadsarkiv):
 Protokol 1829—76.
 Dokumenter 1751—1876.
- Nagelsmedelavet* (Kbh. Stadsarkiv):
 Svdenenes Protokol og Regnskabsbog 1855—87.
- Parykmagerlavet* (Kbh. Stadsarkiv):
 Protokol 1800—1914.
 Svdenenes Protokol 1840—93.
- Rebslagerlavet* (Kbh. Stadsarkiv):
 Svdenenes Protokol 1771—1864.
- Sadelmagerlavet* (i Lavets Eje):
 Priskuranter 1891 og 1897.
- Sejl- Flag- og Kompasmagerlavet* (Kbh. Stadsarkiv):
 Forhandlingsprotokol 1842—62.
 Magistratsresolutioner etc. 1824—61.
- Skomagerlavet* (Sjællandske Landsarkiv):
 Protokol 1748—1838.
 Amtsprotokol 1822—79.
 Bestyrelsens Forhandlingsprotokol 1848—70.
 Kopibøger 1839—52 og 1853—94.
 Koncepter 1847—1902.
 Indkomne Breve 1852—57 og 1858—1904.
 Diverse Sager 1749—1893.
 Tryksager 1762—1857.
- Skræderlavet* (Kbh. Stadsarkiv):
 Protokol 1750—1862.
 Repræsentanternes Forhandlingsprotokol 1848—62.
 Ind- og Udskrivningsprotokol for Dreng 1728—1861.
 Regnskab over de fattiges Penge 1786—1886.
 Protokol over Mestertidepenge 1845—61.
- (I Lavets Eje):
 Priskuranter 1884, 1893 og 1899.
- Smedelavet* (Kbh. Stadsarkiv):
 Protokol 1843—74.
 Ind- og Udskrivningsprotokol for Dreng 1755—1860.
 Indkomne Sager 1705—1857.
 Diverse.
 Grovsmedesvdenenes Forhandlingsprotokol 1845—67.
- Snedkerlavet* (i Lavets Eje):
 Forhandlingsprotokoller 1797—1853 og 1854—91.
- Tøjmagerlavet* (Kbh. Stadsarkiv):
 Protokol 1776—1854 og 1854—91.
 Mesterbog 1741—75 og Kopibog 1827—41.
 Kopibog 1842—72.
 Ind- og Udskrivningsprotokol for Dreng 1827—61
 Trykte Plakater og Cirkulærer 1741—1854.
 Svdenenes Protokol 1819—62.
 45 Afskedsbøger for Svende.
 Love for Syge- og Understøttelseskassen af 1862.
- Tømmerlavet* (Sjællandske Landsarkiv):
 Kopibog 1853—61.
 Diverse Dokumenter 1831—88.
 Svdenenes Kopibog 1853—61.

Provinsens Lavsarkiver.

(Sjællandske Landsarkiv, Sagerne fra Odense dog i Fynske Landsarkiv).

- Helsingør Bagerlavs Protokol 1746—71.
 Helsingør Bagerlavs Ind- og Udskrivningsbog for Drengene 1825—64.
 Helsingør Bagerlavs Svendes Protokol 1791—1870.
 Helsingør Snedkerlavs Diverse Sager 1604—1862.
 Hillerød Skomagerlavs Svendes Protokol 1827—62.
 Hillerød Skomagerlavs Lærlinge-Kontraktbog 1814—60.
 Holbæk Skomagerlavs Dokumenter etc. 1623—1873.
 Holbæk Skræderlavs Protokol 1684—1866.
 Holbæk Smedelavs Protokol 1751—1868.
 Kalundborg Skomagerlavs Diverse Dokumenter 1728—1860.
 Kronborg Geværfabriks Svendelavs Dokumenter Diverse Papirer 1755—1868.
 Køge Bagerlavs Protokol 1702—1864.
 Køge Peltzner- og Handskemagerlavs Protokol 1749—1862.
 Køge Skomagerlavs Protokol 1750—1906.
 Køge Skomagerlavs Svendes Protokol 1818—1906.
 Køge Skræderlavs Protokol 1683—1862.
 Køge Snedkerlavs Forsamlingsbog 1750—1885.
 Køge Snedkerlavs Diverse Dokumenter 1622—1885.
 Maribo Skomagerlavs Forhandlingsbog 1850—67.
 Maribo Snedker- og Drejerlavs Protokol 1718—1869.
 Nakskov Væverlavs Protokol 1683—1861.
 Nykøbing F. Skræderlavs Protokol 1845—62.
 Nykøbing F. Smedelavs Protokol 1803—62.
 Nysted Smedelavs Protokol 1727—1862.
 Nysted Snedker- og Tømmerlavs Protokol 1726—1862.
 Nysted Væverlavs Protokol 1723—1862.
 Næstved Skomagerlavs Protokol 1767—1878.
 Odense Murerlavs Indkomne Sager 1631—1897.
 Odense Snedkerlavs Diverse Sager 1705—1894.
 Ringsted Skomagerlavs Protokol 1750—1883.
 Ringsted Skomagerlavs Svendes Protokol 1750—1859.
 Roskilde Skomagerlavs Protokol 1838—83.
 Roskilde Skræderlavs Protokol 1743—1861.
 Roskilde Smedelavs Protokol 1719—1906.
 Roskilde Smedelavs Svendes Protokol 1833—60.
 Roskilde Snedkerlavs Blandede Akter 1623—1860.
 Roskilde Snedkerlavs Tryksager 1681—1888.
 Rødby Skomagerlavs Protokol 1719—1861.
 Skelskør Smedelavs Drenges Kontraktbog 1783—1853.
 Slagelse Smedelavs Protokol 1851—65.
 Stubbekøbing Skomagerlavs Protokol 1750—1861.
 Vordingborg Skomagerlavs Diverse Dokumenter 1738—1862.

Andre Foreningsarkiver.

(Sagerne i Foreningernes Eje, hvor ikke andet er bemærket).

Københavns Haandværkerforening:
 Kopibog 1841—63.

Fællesrepræsentationen for dansk Haandværk og Industri:
 Korrespondancesager 1879—85.

Blikkenslagernes Fagforening af 1873:
 Protokoller 1873—1903 (5 Bd.).

Københavns Bogtrykkerforening:
 Tarif for Kbh. 1892.

Bygningssnedkernes Fagforening for København:
 Protokol 1872—77.

Drejerforbundet i Danmark:
 Forhandlingsprotokol 1891—1902.

Foreningen af Jernstøberiere i København af 1872:
 Forhandlingsbog 1871—1901 (tilhører C. F. Riedel & Lindegaards Maskinfabrik og Jernstøberi).

Foreningen af Fabrikanter i Jernindustrien i København:
 Pakkerne F.K. 1883—96, 1897 I og II, 1898, 1899 I og II, 1900.

Kalk- og Teglværksforeningen af 1893:
 Forhandlingsprotokol 1893—1908.

Savværksarbejdernes og Maskinsnedkernes Fagforening for København:
 Protokoller 1875—90 og 1890—99.

Skibstømrernes Fagforening for København:
 Bestyrelsesprotokol.
 Generalforsamlingsprotokol 1879—92.

Foreningen af Københavns Skotøjsfabrikker:
 Forhandlingsprotokol 1894—1909.

Textilfabrikantforeningen:
 Forhandlingsprotokol 1895—1901.

Enkelte Virksomheders Arkiver.

(Sagerne i Virksomhedernes Eje, hvor ikke andet er bemærket).

Bianco Lunos Bogtrykkeri:
 Maanedsopgørelser af Løn for enkelte Typografer, omkring 1860, 4 Bd.

Burmeister & Wains Skibs- og Maskinbyggeri:
 Burmeister & Baumgartens Kopibog 1847—50.
 Overenskomsterne 1898 og Dokumenter vedr. Alderdomsforsørgelses-kassens Ophævelse.

Carlsberg Bryggerierne:
 Protokol over de af Fabrikstilsynet i Fabrikken »Alliance«s Mineralvandfabrik i Henh. til Lov af 12/4 1889 paabudte Sikkerhedsforanstaltninger.
 Gamle Carlsbergs Arbejds- og Lønforhold.
 Ny Carlsbergs Lønningsbøger 1880—87 og Q 4.
 Diverse Lønoverenskomster 1899—1906.
 Activ, Arbejder-Overenskomster 1882—1900.
 Activ, Diverse.

I. G. A. Eickhoffs Maskinfabrik:
 Lønningsbøger 1848—1901.

De forenede Papirfabrikker:
 1 Pakke Værkstedsreglementer.
 Brev fra Dalum Papirfabrik 26/11 1891.

Frederiksberg Jernstøberi:
 Lønningsbøger 1884—1900.

De forenede Jernstøberier:
 Kontrakter og Akkordprislister over Formerarbejde i det Heegaardske Støberi paa Blaagaard [antagelig fra 1830'erne].

Philip W. Heymanns Konservesfabrik:
 En Samling Arbejdskontrakter.

Hans A. Holm & Søns Snedkeri:
 Hans A. Holms Arbejdsbog 1853—70.

Øversigt over Haandværks- og Industriens Befolkningstal.

	1787	1801	1834	1840	1845	1850	1855	1860	1870	1880	1890	1901
Mænd + Kvinder	1787	1801	1834	1840	1845	1850	1855	1860	1870	1880	1890	1901
Det egentlige Danmarks samlede Folketal	840 045	925 680	1 223 807	1 283 027	1 350.321	1 407.747	1 499.850	1 600.551	1 784.741	1 969.039	2 172.380	2 449.540
Deraf i Haandværk og Industri:												
Hovedpersoner	70.022	75.549	85.352	88.575	91.041	101.994	104.008
Medhjælpere	34.888	43.724	43.727	50.393	70.202	98.706	171.735
Tilsammen	77.690	91.130	102.221	104.910	119.273	129.079	138.968	161.243	199.700	275.743
Tilsammen med Husstand	114.094	72.293	221.947	250.545	275.822	287.631	316.480	346.446	373.096	451.219	534.428	674.613
Københavns samlede Folketal	90.032	100.975	119.292	120.819	126.781	129.695	143.591	155.143	181.291	234.850	311.024	476.806
Deraf i Haandværk og Industri:												
Hovedpersoner	5.023	10.585	9.921	10.832	11.886	8.305	9.658	12.461
Medhjælpere	8.742	12.280	15.059	14.203	14.686	31.215	41.241	63.322
Tilsammen	13.765	..	17.410	22.865	24.980	25.035	26.572	39.520	50.899	75.783
Tilsammen med Husstand	22.716	25.905	41.087	42.737	46.55	52.166	54.814	57.818	65.221	92.916	123.205	180.404
Provinsbyernes samlede Folketal	82.848	89.917	132.210	139.243	150.511	160.870	185.020	204.063	236.299	280.908	347.889	482.099
Deraf i Haandværk og Industri:												
Hovedpersoner	8.756	13.873	14.702	16.396	17.572	19.434	24.901	28.519
Medhjælpere	5.066	12.693	16.225	15.997	17.849	17.582	28.158	62.949
Tilsammen	13.822	26.566	30.927	32.393	35.421	37.016	53.059	91.468
Tilsammen med Husstand	24.600	28.605	54.013	58.713	65.31	71.128	81.521	87.692	94.551	109.523	141.790	239.062
Alle Byernes samlede Folketal	190.892	251.502	260.062	277.302	290.565	328.611	359.206	417.590	515.758	658.913	958.905
Deraf i Haandværk og Industri:												
Hovedpersoner	20.058	21.59	24.458	24.623	27.228	29.458	27.739	34.559	40.980
Medhjælpere	20.507	23.79	24.973	31.284	30.200	32.535	48.797	69.399	126.271
Tilsammen	37.107	40.565	45.38	49.431	55.907	57.428	61.993	76.536	103.958	167.251
Tilsammen med Husstand	47.316	54.510	95.100	101.450	111.861	123.294	136.335	145.510	159.772	202.439	264.995	419.466
Landdistrikternes samlede Folketal	734.788	972.295	1.022.965	1.073.021	1.17.182	1.171.239	1.241.345	1.367.151	1.453.281	1.506.114	1.490.635
Deraf i Haandværk og Industri:												
Hovedpersoner	41.273	45.97	45.564	50.926	58.124	59.117	63.392	67.435	63.028
Medhjælpere	9.289	10.86	9.915	12.440	13.527	17.858	21.405	29.307	45.464
Tilsammen	40.583	50.562	56.83	55.479	63.366	71.651	76.975	84.707	96.742	108.492
Tilsammen med Husstand	66.778	17.783	126.847	149.095	163.951	164.337	180.145	200.956	213.324	248.780	269.433	255.147
Daglejere uden Husstand:												
København	3.810	3.491	3.91	4.377	5.327	6.351	9.915	9.751	11.069	5.610
Provinsbyer	3.955	4.012	4.73	5.353	6.464	7.894	10.899	12.079	11.457	1.808
Byer	7.765	7.503	8.64	9.730	11.791	14.245	20.814	21.830	22.526	7.418
Landdistrikter	33.555	42.220	45.23	52.786	53.254	55.043	66.787	31.456	26.454	1.048
Hele Landet	41.320	49.723	53.87	62.516	65.045	69.288	87.601	53.286	48.980	8.466

Arbejderstyrken i håndværksfag.

		København						Prostæderne					Landdistrikterne						Hele Landet					
		1855	1860	1870	1880	1890	1901	1855	1860	1880	1890	1901	1855	1860	1870	1880	1890	1901	1855	1860	1870	1880	1890	1901
Bagere og Konditorer	H.	83	110	193	250	305	410	498	518	708	785	1081	223	359	583	853	1102	1152	804	987	1462	1811	2192	2643
	M.	502	559	737	1059	1365	1996	528	655	778	1444	2559	246	346	568	748	1162	1705	1276	1560	2231	2585	3971	6260
Blikkenslagere	H.	64	81	107	131	151	188	97	126	215	262	321	77	117	144	264	386	333	238	324	429	610	799	842
	M.	218	216	216	400	608	1122	125	125	166	430	850	7	16	29	85	157	143	350	357	431	651	1195	2115
Bødkere	H.	68	81	92	88	62	75	328	349	319	337	290	1179	1232	1202	1298	1138	813	1575	1662	1626	1705	1537	1178
	M.	320	279	270	333	305	417	358	322	264	359	622	116	138	240	270	380	449	794	739	880	867	1044	1488
Drejere	H.	96	115	155	107	139	169	272	281	277	298	264	325	318	367	342	325	220	687	714	795	726	762	653
	M.	232	192	192	149	294	328	257	224	171	242	363	54	44	81	71	93	107	543	460	511	391	629	798
Hjulmænd	H.	34	14	26	6	3	..	125	116	78	57	..	2260	2424	2198	1814	1376	..	2419	2554	2301	1898	1436	..
	M.	147	24	34	2	2	..	137	154	36	38	..	592	536	503	343	352	..	876	714	625	381	392	..
Malere	H.	174	225	279	338	380	531	362	433	563	696	956	235	342	512	779	1140	1287	771	1000	1287	1680	2216	2774
	M.	509	508	538	966	1533	1999	529	582	447	1085	1903	57	124	233	368	669	1120	1095	1214	1380	1781	3287	5022
Murere	H.	48	64	99	175	269	306	494	551	944	1012	1141	2138	2883	3241	4414	4509	3857	2680	3498	4034	5533	5790	5304
	M.	926	967	815	1295	1797	2877	1113	1220	11316	1869	4170	405	516	837	1107	1934	4403	2444	2703	2844	3718	5600	11450
Sadelmagere	H.	120	139	192	191	188	322	409	430	424	461	571	440	528	681	878	962	1011	969	1097	1326	1493	1611	1904
	M.	385	345	368	420	459	830	561	477	298	463	793	115	123	187	227	290	556	1061	945	1045	945	1212	2179
Skomagere	H.	925	948	1076	927	959	1221	1943	1965	1909	2116	2280	2385	2587	2864	3564	4314	3695	5253	5500	5918	6400	7389	7196
	M.	1622	1616	1590	2103	2533	2871	2248	2169	24696	2363	2159	417	550	970	1459	1826	1528	4287	4335	5022	5258	6722	6558
Skrædere	H.	618	637	674	593	524	595	905	937	910	1201	1099	4575	4822	4427	4132	3959	3318	6098	6396	6057	5635	5684	5012
	M.	1081	988	958	1104	1468	2071	1028	917	851	1305	1849	887	1020	1294	1148	1550	2321	2996	2925	3120	3103	4323	6241
Slagtere	H.	141	136	139	175	224	315	472	514	697	878	1197	621	826	944	1284	1898	2150	1234	1476	1679	2156	3000	3662
	M.	133	145	154	308	472	719	320	411	421	938	2289	60	120	243	330	575	950	513	676	865	1059	1985	3958
Smede	H.	202	249	282	331	288	352	608	688	844	886	802	4836	5386	5673	5872	5910	4785	5646	6323	6723	7047	7084	5939
	M.	1205	1221	1449	1881	2435	2325	1270	1304	11121	1803	2582	2232	2551	3100	3107	3859	5201	4707	5076	6079	6109	8097	10108
Snedkere og Stolemagere	H.	421	466	588	696	603	785	981	1079	11106	1240	1259	2140	3043	3364	3898	3156	2870	3542	4588	5104	5700	4999	4914
	M.	2086	1797	1876	2923	2736	3726	1861	1752	11120	1988	4084	582	822	1043	1349	1517	3005	4529	4371	4471	5392	6241	10815
Syersker	H.	4783	5059	5351	645	1650	1937	2326	3124	34021	5050	6575	7723	9290	9463	8873	11318	14770	14832	17473	17894	13539	18018	23282
	M.	7	..	130	7171	8603	8913	249	90	510	228	2865	299	272	430	143	231	1538	555	362	729	7824	9062	13316
Træskomagere	H.	31	36	21	67	7	103	220	259	373	260	463	2806	3573	3608	4098	3742	2908	3057	3868	3907	4538	4009	3474
	M.	4	2	1	19	13	94	14	12	64	53	325	211	167	314	441	275	481	229	181	354	524	340	900
Tømrere	H.	36	53	66	172	191	198	480	473	613	814	915	4074	4832	4532	4757	5142	3559	4590	5356	5107	5542	6147	4672
	M.	827	855	990	1024	1207	1440	925	929	988	1307	2669	890	985	1351	1298	2155	3314	2642	2769	3291	3310	4669	7423

Arbejdsstyrken i nogle Industrifag.

	Hele Landet					
	1855	1860	1870	1880	1890	1901
Jernstøbere	{ H. 94	115	113	123	99	557
	{ M. 582	574	528	1.009	1.475	
Maskinfabrikanter	{ H. 216	160	235	373	376	12.233
	{ M. 190	169	875	2.397	3.110	
Bogtrykkere	{ H. 119	171	197	339	404	466
	{ M. 862	863	859 ¹⁾	2.179	3.611	5.531
Spinderi	{ H. —	—	—	—	—	187
	{ M. —	—	—	—	—	681
Klædefabrikanter	{ H. 62	47	38	39	89	80
	{ M. 431	345	263	496	852	1.268
Vævere	{ H. 10.014	9.909	9.132	6.338	5.551	3.433
	{ M. 2.297	1.874	2.023	1.686	1.596	4.243
Strømpefabrikanter	{ H. 50	53	46	24	95	831
	{ M. 146	123	48	67	264	
Uldbindere	{ H. 523	306	140	48	446	1.384
	{ M. 5	1	8	18	105	
Farvere	{ H. 366	369	442	403	374	249
	{ M. 478	426	459	387	456	743
Garvere og Feldberedere	{ H. 366	363	341	355	324	217
	{ M. 461	408	503	648	819	963
Cigar- og Tobaksfabrikanter ..	{ H. 243	256	435	352	449	425
	{ M. 618	640	1.184	1.949	2.235	4.418
Melmøllere	{ H. 1.444	1.570	1.962	2.309	2.611	2.067
	{ M. 2.234	2.421	2.881	3.026	3.767	4.131
Bryggere og Maltgørere	{ H. 164	197	269	417	525	446
	{ M. 212	317	326	786	1.567	3.535
Brændevinsbrændere	{ H. 289	315	205	163	101	85
	{ M. 302	429	245	294	292	668
— mandligt Tyende		775	515	485	293	95
Sukkerraffinører	{ H. 12	12	6	13	26	30
	{ M. 43	23	20	114	380	1.001
Chokoladefabrikanter	{ H. 2	8	8	4	27	61
	{ M. 5	5	4	9	47	402
Cikoriefabrikanter	{ H. —	—	2	8	18	13
	{ M. —	—	1	21	80	142
Tændstikfabrikanter	{ H. 9	40	17	20	75	7
	{ M. 2	54	8	82	186	257
Glasfabrikanter	{ H. } 10	10	7	12	17	11
	{ M. } 160	116	178	311	490	925
Papirfabrikanter	{ H. 18	9	17	31	18	19
	{ M. 180	193	156	332	394	1.073
Porcellæns- og Terrakottafabri-	{ H. 23	24	24	28	33	50
kanter	{ M. 75	53	96	257	441	701

¹⁾ Der anføres for København 264 Medhjælpere, hvilket ved Sammenligning med privat Statistik viser sig urigtigt. Der var ca. 500.

REGISTER

Kun Bogens Tekst er registreret, ikke Bilagene. Til Fodnoterne er kun henvist i enkelte Tilfælde, betegnet med et N efter Sidetallet. En Række Opslagsord, f. Eks. Haandværk, Industri, Lav, Mestre, Svende, København, Købstæder, er udeladt, fordi de anvendes meget hyppigt i Teksten.

- Aalborg 22 30 36 71 75 83 101 117-18 157
172-73 181 183 192-93 204 211 227 272 274
282 290 293 298 301N 302 307 318 323
334 337 360 363 367 367 384 393 412-13
417-18 420-21 425 429 431 436-37 443 448 450-
51 453 464N 470 476 485 487N 492 504 515
519; Aa. Glasværk 223; Aa. Portland Cementfabrik 93 101 122 476 485; Aa. Stiftstidende 90 163.
- Aarearbejde, Aadring 140 215 287 510.
- Aarhus 38 52 72 101 117 149 172 173 176
181 183-84 186-88 192 199-200 203-05 208
212 255 270N 292 298 301N 307 312 318
332-33 337-38 342 360 367 369 381-83 393
412-17 419 422 425-26 428 436-37 443-46
449 451 454N 464N 470 472-73 476 480
484 486 492-96 498N 500 502 508-09; Aa.
Oliemølle 382 415 486.
- Aarslev Teglværk 188.
- Aarsløn 35-36 146 148 264 339N 486.
- Abnormanstalter 454.
- Achen, Malerm. 322.
- Activ, Mineralvandsfabr. 133-34 432 485-86.
- Adgangsbegrænsning til Fagene 13 61.
- Adler, J., Tobaksfabr. 117.
- Adresse 107; Adresseavisen 440.
- Advarsel mod at søge Arbejde 178 389.
- Affolkning 418 521.
- Afgange 355.
- Afholdsbevægelse 353-55 533.
- Aflægning af Typer 208 224.
- Aflæsning af Materiale 508.
- Afskedigelser 24-26 41 96 133 138 144-45
149-50 180 187-88 215 240 244 256 265 334
339 354 368 370-74 376 378 380 383 385
404 409 433-35 448 450 469 472 475 478
488 498-99 512 527 535; Afskeds-bøger
24-25 40 383 496; -sedler 24 26 41 64 70
133 187-88 304 368 379 383-86 403-04 418
420 432 527.
- Aftagemaskiner 230.
- Aftaler, se Overenskomster.
- Aften-arbejde 39 143 270 277; -posten 208;
-skoler 285-89 292.
- Aggerbeck, C. J., Sæbefabr. 143.
- Agitation 95 168 171-72 175 177-78 186 211
219N 356 366 370 376 385-86 391 431 442
456 458 491.
- Akkord 24 34-37 39 95 132 137-38 149 171
189-205 207-10 213 244 270 344 379-80 385
393-422 416 418 421 432-35 448 457 479
486-99 502-09 511N 512 522-23 536-37;
-bøger 497 511N; -sedler 495.
- Aksledning 256 260.
- Aksidensarbejde 485.
- Aktieselskaber 51 100 103 114-15 141-42 144
216 318 485 519-20.
- Albani Bryggeri 481 483.
- Alberti C. C., Politiker 142.
- Alderdomsforsørgelse 43 86-87 90-91 94-97
266-67; -fonds, -kasser 75 88 90 99 135
187 205 261 375-76 533; -lov 97; Alders-
trøst 67 99 103.
- Alfabetberegning 208 492.
- Aller, Carl, Bogtr. 119 228.
- Allerups Jernstøberi 94 184.
- Alliance, Fabrik 107N 131 133 136 478.
- Almindelige Bestemmelser 137 396 400 416
421 427 497; Alm. dansk Vare- og Industri-
lotteri 287; Alm. Hospital 85.
- Altona 137.
- Alumina, Fajancefabr. 136 142 219.
- Amerika 141 176.
- Amtmand 54 80 250; Amtsunderstøttelse 295.
- Anbefalinger 20 26 132 156 236 384.
- Andragender 241 243-44 256.
- Andels-Fordeling 485; -mejerier 234; -svine-
slagterier 110 462.
- Andensvend 55.
- Andersen, Brdr., Skræderm. 200 337; C.,
Snedker 487; H. C., Digter 155 236;
N., Entreprenør 261 513 517 524; Ole,
Savværksejer 399 405 427 430; Th., For-
fatter 440N.

- Anflugtningspenge 23 351.
 Angiveri 244-45.
 Ankersmede 65 122 296 N.
 Anlægsarbejder 24 137-38 147-48 177 179
 183 252 264 328 415 510; -arbejdere 265
 466 510; jfr. Jordarb.
 Anmeldelsespligt 31 238 240.
 Anordninger, Regeringens 44 257 529.
 Anseelse, social 53 56-60 66 70 163-69 216
 272.
 Anstrygere 452.
 Antagelse af Arbejdere 30-31 41 132 137 147
 370 385-86 391; af Lærlinge 273 276-78.
 Antvorskov Teglværk 381.
 Apoteker 219; Apotekere 103 N.
 Arbejderen, Tidsskrift 89 166.
 Arbejder-banken 180; -litteratur 155 167
 440 N; -foreninger 67 86 88-90 484; -for-
 eningen i Aalborg 101, i Kbh. 77 86 155,
 i Odense 90, Højres 378; -forsikringsraadet
 260 264-66; -Vennen 155.
 Arbejdernes Byggeforening 100-01; Fælles-
 bageri 390 464 N 476; Værn 377-78 386-87
 402.
 Arbejdsanvisning 30-31 40 49 64 73-74 78
 214 311 444-47 450 510 537; -forening i
 Kbh. 444.
 Arbejds-bøger 24-25 31 36 41 64 74 304 380
 496; -dag 38-39 127 456-65 470-71 500;
 -deling 52 113 162 337 434 508; -giverfor-
 eninger 201 266 273 288 294 314 319 338
 340 349 360-62 392 394 400-22 425 445-49
 451 513-17; -giverforeningen 362 415 418-19
 513-29 537; -givernes Ulykkesforsikring
 265; -hjem 419-20; -kolonier 319; -kort 24
 41 137; -kørsel 465.
 Arbejdsloshed 23-31 33 35 41 52 58 73 77-78
 80 82-84 101-02 124 126-28 150-51 188 196
 206 246 308 313 315 320 328-51 356 405
 428 435 439 446-47 456 467-68 471 476 491
 512 519-20 523 528 532 534; -forsikring 308
 343 347-48; -understøttelse 340 347 365.
 Arbejdsmand 37 55 77 82 84 102 111 113
 121 125 150 154 162-63 165 173-75 178 180
 183 186 189 199 206-07 209 215 220-21 234
 249-50 261 267-68 270 278 280 281-82 305
 309-10 323-24 326 331-35 339 N 344-47 349-50
 352 357 398 407-09 415 430 435 445 447
 452-54 463 469 N 486 490 501 505-09 518;
 Forbund i Kbh. 359 362 381 421; Dansk A.
 Forbund 446 N 510.
 Arbejds-stilling 134 217; -stuer for Børn
 235 290.
 Arbejdstid 18 37-40 65 130 132 134 180
 184-85 193-94 201-08 210-13 236-47 269-71
 276-77 287 328 330 334 344 352 366 368
 403-04 411-20 424 427 432 439-41 456-77
 516-18 521 523 525 532 534 536.
 Arbejdstilsynet 222-24 231-32 234 238-60
 264-65 272 277-78 342-43 348 457 461 464
 518 535; dets Aarsberetninger 159 160 230
 238 253 281 336 343 345-46 457 459 460.
 Arenateatret 106.
 Arentz, H., Jernskibsbygger 144; A. & Rosen-
 feltt 410.
 Arkitekter 147 150 285 423.
 Armaturarbejdere 126.
 Arntzen, L., Højesteretssagfører 516.
 Ask Højskole, 293.
 Assens 53 N 274 N 305 318 367 443 450 N;
 i Jyll. 464 N.
 Associationer 29 65 87 304 484.
 Asylr 103 135.
 Augustinus, Chr., Tobaksfabr. 106 117 236.
 Aurora, Aktieselskab 519.
 Avertering efter Arbejdskraft 26 308 329 444.
 Avisen, Dagblad 390.
 Aviser 119 168 172 177-78 182 185-87 219 N
 244 245 N 308 329 333 356 363 366 368
 387-90 440 449 456 482 492 513 520;
 -trykkerier 90 209 225 239 243 247 272
 390 408 464 N 466 468 471 N 500 502.
 Baadebyggere 57.
 Baandsave 121 260.
 Badeværelser 226-27 430.
 Bagere 13 26 28-29 35 37 49 72 77 81 103
 158-59 180-82 185 187 194 209 213-14 217
 221 223 N 233 256 277 279 281 283 297
 300 309-11 322 326-27 343 346 352 364
 394-95 401 411 413-15 421 436-39 445 452
 458 463 466 469-70 474-76 480-81 484 488
 506 511; Mestre 32 45 123 233 345 485 512;
 Aalborg 71 72 75 227 421, Esbjerg 451 N,
 Helsingør 27 71 72 421, Randers 315,
 Provsbyer 437-38, paa Landet 54 64;
 Lav i Kbh. 26 50 68-70 73-74 98 187 213-14
 360; Fagfore. i Kbh. 355 357; Forbund
 321 348 N 359 437; Syge- og Begravelses-
 kasse 73; Bagerkuske 438.
 Bageri 63 120 157 160 218 223 227 232-33
 239 250 277 390 464 N 476; Bagerovne 248.
 Baird, R., Afholdssagator 353.
 Bal 40 106 110 440.
 Ballins Garveri 120 453 473.
 Baltiske Lande 29.
 Banker 114-15 141.
 Barberer 40 56-57 66 75 82 123 166 227 273
 277 279-80 297 311 319 364 436 439 446
 451 N 463 466 468 474 480 488 490 511-12;
 Mestre 273 382-83; Aalborg 293, Aarhus
 383; Lav i Kbh. 273; Mesterforening i Kbh.
 361; Fagfore. i Kbh. 297; Barberstuer 461
 467.
 Barnevogns-fabrikant 144; -fabrikarb. 464 N.
 Basel 312.
 Baumgarten, H. H., Maskinfabr. 52 141.
 Beavais, J. B., Konservesfabr. 162 244.
 Bechs Klædefabrik 436 480.
 Beck, Vilh., Præst 378.

- Bedriftsraad 522.
 Begravelses-hjælp, -kasser 40 43 49 71-73 75
 87 90 92 94 102 310.
 Behøvling 22.
 Bekendtgørelser 21N 249-50 254-55 265.
 Beklædningsindustri 120 148 159 161 350 444
 466 473 490.
 Belgien 111; Belgiere 30.
 Belysningsvæsenet 234.
 Benkøgeri 229.
 Bentsen, Andr., Højskolelærer 293.
 Benzinmotorer 116.
 Benzoin, Alfr., Apoteker 103N 121.
 Berjeste Haandværkere 310-12.
 Berg, Chr., Politiker 225 247; V. E., Maler,
 199.
 Berggreen, Kaptajn 259N.
 Bergsøe, A. F., Statistiker 51 115; Vilh.,
 Digter 89 107N.
 Berlin 267 312 329.
 Berlinske Trykkeri 103N 119 261.
 Bernsen, Skomagerm. 388.
 Berthelsen, Jørgen, Politiker 101.
 Beslagsmede 397 409 418 432 466 488.
 Bespisning 102 341.
 Bestillings-arbejde 123 406 411 502 507;
 -mænd 137 505.
 Bestyrer af Fabrik 184 188 430.
 Besøg i Arbejdstiden 130 133 177 403 533.
 Betalere, daarlige 31 145-46 368.
 Bethesda, Missionshus 320.
 Betonarbejdere, se Jordarb.
 Bevillinger 14 46-47 50-51 54 62 66 80-82 531.
 Bibeskæftigelse 125-26; jfr. Husflid.
 Biblioteker 90 99 274 482.
 Bielefeld 319.
 Bierfreunds Dampvæveri 95 118 142 236.
 Bigler, Skræderm. 406.
 Bikuben, Sparekasse 73.
 Billedskærere 65 78 174 280 446 453 494N
 496 498; Lav i Kbh. 361; Billedskærerfor-
 eningen 302N.
 Billere 140.
 Bing, L., Politiker 517 523; M. H., Dampmøl-
 ler 142; B. & Grøndahls Porcellænsfabrik
 96 108 118 176 337.
 Birck, L. V., Nationaløkonom 156 388 393
 426 487 525-26.
 Birkerød 366.
 Bisiddere 20 41 49.
 Bjærgningsarbejde 264.
 Blaa Kors 354; blaa Mandag 22 40 464
 474-75 477 479.
 Blaagaard 117; -gade 229.
 Blad for Danmarks Højreforeninger 390.
 Blanksværtfabrikker 229.
 Blegdamsvej 229.
 Blikkenslagere 35 39 113 122-23 126 173
 181-82 195 203 208-09 213 221 262 277 281
 297 300 311 332 340 345-46 357 364 383
 406-08 413-14 435 446N 452 463 468-69
 481 486 489 499 501 505 528; Lav i Kbh.
 22 24 68 188 296; Fagfore. i Kbh. 88 174
 261-62; Forbund 359.
 Bliklakering 140; Blikvare-fabrikanter 114N
 117; -industri 160.
 Bloch & Andresens Væveri 118.
 Blokade 31 175-76 213 366 379 389 391 523
 528.
 Blomsterfabrikanter 240.
 Bly 219-20 225; -indfatning 289; -tækkere
 44-45 49 67 72 122-23.
 Blæsebælg 219.
 Bodelschwingh, Fr. v., Præst 319.
 Bogbindere 57 82 98 134 158 160 182 187
 191 194 201 207 209 220-22 279 281 297
 300N 311 344 348N 350 364 421 425 438
 440 449 454-55 463 464N 466 476 481 486
 489 492 500-01 505; Lav i Kbh. 68-69 361;
 B.-Samfundet 187 191; Forbund 321 359
 446N; Fagskole for Boghaandværk 289;
 Forening for Boghaandværk 289; Bog-
 handle 332.
 Bogense 318.
 Bogtrykkere 15 23 34 51 56-57 66 98 102
 106-08 114N 144-45 158 182 201-02 220-21
 279-83 302-03 311 327 364 428 434 438 446
 463 473 475 485-86 489; -korporationen
 13N; -dag 297; -faget 113 128 144 159 166
 337 343 350-51 408 419 423 432 434 492;
 -foreningen 164 201 288 360-61 397 419;
 Provinsbogtrykkerforeningen 419.
 Bogtrykkerier 15 52 96 105 118-19 148 160
 162 194 224-28 235 239-45 261 270-72 282
 327 332 448 460 476 480 485 498; -arbej-
 dersker 430; Bogtrykkerpresser 52 106 119
 128 162 224 239 242 434.
 Boliger 97-101 136 222 381 441 482 533.
 Bolton 141.
 Bolværksarbejde 453.
 Bomulds-spindere 118 382; -væveri 118 413
 457.
 Bonde-piger 117; -skomagere 54; -skrædere
 54; -stand 168.
 Bonn 318.
 Bonnesens Sønners Tobaksfabrik 103N.
 Borch & Henriksens Maskinfabrik 431.
 Bordfabrikanter 180 388-89.
 Borgen, Carl, Forsikringsmand 262-63.
 Borger-brev, -skab 13 29 44-45 47 57 63-65
 69 79-80 147 166 197; -gade 36 143;
 -repræsentationen 231; -stiftelser 71 99;
 borgerligt Artilleri 47; Borgstue 136 163;
 Borgmestre 291-92 386 393.
 Bornholm 327 414-15 460 466 512 518.
 Botanisk Have 181.
 Bott, Cigarfabr. 388.
 Bourgeoisidamer 163.
 Boycotting 31 69 199 218 372-74 382N
 383-86 393 402-03 416 418 517 523 528.

- Bramsen, L., Forsikringsmand 91 248 264 267 516.
- Brandes, L. I., Læge 90 163.
- Brand-fare 133-34 222 229-30 248-49 253; -korps i Kbh. 47; -love 249; -mænd 125; sikring 225; -væsen 233 247-48.
- Brandts Klædefabrik 103N 118 475 485.
- Brede Klædefabrik 53 94 102 117 243 246 382 457 482; Kobberværk 117.
- Bremen 30.
- Bresemann, S., Bødker, 108 374 388 390.
- Brix, Har., Socialistfører 178.
- Broderlige Arbejderklassens Hjælpeforening 334.
- Brolæggere 174 204 208 212 339N 364 399N 406 447N 489; B.- og Harthuggerforeningen 204 212; Brolægning 228 234 452; Brolægningsentreprenører 302; Brolægnings- og Vejinspektør 518.
- Bronzestøbere 490.
- Bruugforeninger 86 88 94 170 483.
- Bruun, C. A., Malerm. 322; Henry, Historiker 157 185 339N 340; J., Amtmand 14N; S. V., Tobaksfabr. 90 117 141; Bruun, Birkedommer 313N.
- Bruunshaab Klædefabrik 118.
- Brücker, Borgmester 313N.
- Bryggere 54 57 64 103N 114N 290 374 439; Lav i Kbh. 13 63; Bryggerier 63 96 99 120 131 136 248 257 265 329 374 410 416 436 451 454 468N 481 483 485-89 505; -arbejdere 266 364 415 463 483; Fagfore. i Kbh. 261; Forbund 359.
- Brünnich, Joh., Bogbinderm. 312.
- Brænde-penge 483; -pinding 320; Brændsel 482.
- Brændevins-brændere 13 37 44 51 56-57 66 68 114N 158 309; -brænderi 120 157 218 248 474 481; -produktion 352-53.
- Brøderup Højskole 293.
- Brønderslev & Lohse, Skræderfirma 213.
- Brøndsættere 54.
- Buda-Pest 312.
- Bude 125 186 281; jfr. Lavsbude.
- Budolfi Kirke 76.
- Buntmagere 54 56 82 158 297 310-11 364 415 443 445 489-90; Lav i Kbh. 361.
- Burmeister, C. C., Maskinfabr. 142; B. & Baumgarten 52 114; B. & Wain 84 95-96 100 106N 115 117 125 131-32 134-36 140-41 144 148-51 155 175 177 179-80 210 228 261 270 328 334 344 362 377 409-10 419 428 464 472 474-75 479 482 490 493 495 498 501 504-06 517 528.
- Butikker 62 65 123 158 160 440; Butiksstyret 396.
- By-drenge 244; -fogeder 44 141; -grænse 208 228-29 501 508; -raad 95 101 300 393; -ærinder 184 193 214 270 279.
- Byggefag, Bygningshaandværkere 15 23 37 57 64 81 84 113 184 195 211-12 256-57 264 274 286-87 292-93 300 307 309 331-38 346-47 350 357-58 361 394 396 398 402-03 413 415 419 429 438-39 458 462 466 468 471 473 475 479 486 495 498 500 508 516; Bygge-fond 376; -forbund 348; -krak 76; -pladser 352 430 508 513; Byggeri 125 147-48 172 176 199 204 265 331-32 342 344 346 402 411-12 518 526 532 534; Bygherre 147; Bygmestre 139 486.
- Bygnings-inspektører 248; -kommission 229 247-48 251 510; -love 229 233 248-49 267.
- Bygningssnedkere 125 129 173-74 180 196-98 203-04 207-08 211 213-14 279 333-35 338-41 344-46 348N 349 356 369 377 393 395-97 399-405 411 413 420 422-23 433-34 443-44 464N 468 472 479N 489 493-94 500-01 505 508 512 516 519 524; Fagfore. i Kbh. 129 338 347 354 377 401 423 472 512; de forenede Bygningssnedkere 360 385.
- Bælg-reparatører 140; -trækkere 140.
- Bødkere 15 29 79 82 84 98 121 123 125 128 182 201 210 221 256-57 281 296-97 300 302 310-11 329 332-33 339 345 349-50 352 357 359 364 374-76 384 394 397-98 406-08 413-14 416 419-20 425 433 438 446 449 451 454 463 464N 466 469N 471-72 489 503N 511 518; Aalborg 413 433; Aarhus 413 419 449; Odense 301N; paa Landet 54; Lav i Kbh. 68-70 296 360-61 367 374 376 450; Fagfore. i Kbh. 174 201 298 357 374; Forbund 321 348N 359 374 388 416; Svendesyggekasse af 1862 450; 1884-Forening 374 376.
- Bøggild, Overretsassessor 404 424.
- Bøgh, Erik, Digter 155.
- Bönhaser 48N.
- Börgesen, S., Hattemager 30.
- Börnearbejde 47 53 58 63 66 114 127 133 230 235-48 256-57 336 482 532 534-35; Børnehuse 155.
- Börster (Anlægsarbejdere) 137 313.
- Børstenbinding 57 87 166 222 288 320 351 364 430 447N 452 454N 464 490; Børstindustriarbejdere 422.
- Bøsemagere 296N 300.
- Californien 143.
- Carlén, Emilie Flygare, Digterinde 155.
- Carlsberg Bryggerier 96 99 106 107N 109 120 131 133 135-36 146 151 156 176 227-28 274 323 339 392 436 458N 464N 481-82.
- Cellulosefabrikker 99 219.
- Cement-brændere 476; -fabrikker 93-94 221 227 237 257 464 485 490 507; -fabriksarbejdere 364 415 464N; -møllere 464N; -sten 452; -varefabrikker 113.
- Centralanvisningskontor 445; for Bødkere 446.
- Centralforeninger 360 529; for jyske Barberer og Frisører 279; for Murer- og Tømrermestre i Jyll. 383 420 450 493, i

- Østifterne 382 384 420 450 493; for Sko-
 magermestre i Østifterne 302; for Skræder-
 mestre 422; for Snedkermestre i Jyll. 420.
 Central-trykkeriet 272; -værksteder 441.
 Centrifuger 259; -værksted 434.
 Ceres, Bryggeri 436 486; Brødbageri 227.
 Certificat 255.
 Chokolade-fabrikanter 158 166; -fabrikker
 114N 131 133 135 160 239 410 461 496;
 - og Sukkervareindustri 120 510; - og Suk-
 kervarearbejdere 431 463 464N 466 492N.
 Christensen, Ludvig, Jernstøber 518; N. A.,
 Jernstøber 117.
 Christesen, Vilh., Sølvvarefabr. 30 489.
 Christian Frederik, Kronprins 292.
 Christiansborg 23 176 223; Ridebane 228.
 Christianshavn 83-84 100 213 235 318 351;
 Understøttelsesforening 102.
 Christiansholms Fabrikker 120 134 408.
 Christophersen, Mekaniker 286.
 Cigar-magere, se Tobaksarbejdere; -rullere
 140 440; -sorterere 140 244 348.
 Cikoriefabrikker 114N 120 160 229 235 241
 461 483N.
 Cimbria, Cementfabrik 94 122 227 237 464
 506.
 Cirkulærer, offentlige 66 258 305; fra Lav
 200; Indsamling 88 347.
 Ciselering 285; Ciselører 126.
 Classenske Fideikommis 100-02.
 Colbert, J. B., Statsmand 127.
 Commichaus Tekstilfabrik 108 135.
 Conradt, Jørgen, Kobbetøjsfabr. 284.
 Cooper, F., Romanforfatter 155.
 Crome & Goldschmidts Tekstilfabrikker 94
 118 128 132 149 218 247 384 413.
 Cykelsmede 126 519.
 Daabsattester 238 245.
 Dagbladet, Avis 209.
 Dagens Nyheder, Avis 214 468 471.
 Daglejere, se Arbejdsmænd.
 Dagløn 34-37 167 175 180 189-92 195 200-10
 213 242 264 328 339N 344 346 396 400 403
 412 416 433 457 464-67 483 486 489-99 510;
 Dagpenge for syge 263-64.
 Dags-Telegraf, Avis 192 208 467-68.
 Dahl, H. C., Hofskomager 106 288 441.
 Dalhoff, J. B., Guldsmed 285; N., Præst, 320.
 Dalum Papirfabrik 94 118 131 136 164.
 Damask-vævere 194 199 337; -vævning 118.
 Damhussøen 208.
 Damp-bagerier 468N; -brænderier 120; -bød-
 kerier 257; -filthattefabrikker 121 349;
 -kedler 116 134 229 250-55 258 347 434
 466 502 535; -korkvarefabrik 508; -maskiner
 52 116 118 121 129 140 218 226 240 242
 254-55 258 260 457; -møller 102 119 140
 218 239 242 246 344 349 397 462 468;
 -møllere 57; -skibsfabrikation 115; -sned-
 keriforeningen 385; -spil 129 368; -straa-
 hattefabrikker 464N; -varmeapparater 226;
 -væverier 93 95 101 118 142 163 226 245
 333 393 410.
 Dania, Cementfabrik 122.
 Danmark, Cementfabrik 122.
 Dannelse 57 59-60 86 104 154-56 160 168 206
 392 456 512 536.
 Danner, L., Grevinde 99.
 Dansk Arbejderbank 90 380; -Formandsfor-
 ening 151; -Haandværks- og Industrifor-
 ening 519; -Kvindesamfund 158 288 439;
 -Møllerforening 302; -Seletøjsfabrik 464N;
 -Typografisk Forening 322; Den danske
 Arbejderforening, Odense 90; Danske Kan-
 celli, se Kancelliet; De danske Cichorie-
 fabrikker 120; -Spritfabrikker 120; -Sukker-
 fabrikker 115 119 421.
 David, C. N., Nationaløkonom 63 114 191.
 Dejgæltning 223 232-33.
 Dekorationsarbejde 140 507 510.
 Demokraten, Avis 378 390.
 Depositum 380 497; ved Voldgift 423.
 Depotarbejdere 473.
 Deutzer, J. H., Professor 516.
 Dickens, Ch., Romanforfatter 163.
 Diestelkamp, Præst 320.
 Digtere 155 167 225 332.
 Direktører 141-43; Direktricer 160.
 Disciplin 17-18 33 65 130-38 156 269 276 294
 429-30 532 537.
 Dispensation fra Love 238 242-44 247 255
 276-77 267-68.
 Dommere 247 402 404 424 529; -kontor 246;
 Domstole 49 274 340 371 385 387-91 400
 422 426 485 498 533.
 Donse Krudtværk 121 249.
 Dowson-Gasværker 233-34 502.
 Drachmann, H., Digter 332.
 Dragør 117.
 Drejebænk 143.
 Drejere 35N 42 57 72 121 123 140 203 221
 240 282-83 297 300N 311 350 364 393 398
 403 411 413-14 444 454 463 466-67 479-80
 489 495-96 500 505 520; Lav i Kbh. 27 41
 68-69 71 361 471; Fagfore. i Kbh. 471-72;
 Forbund 348N 359.
 Drengene 55 128 247 299; jfr. Lærlinge.
 Dresden 312.
 Dreves, F. L., Snedkerm. 36 121.
 Drewsen, Michael, Papirfabr. 176.
 Drejer, J. C., Bogtrykker 476.
 Drikkeri 21-23 27-28 30 58 65-66 76 86
 134-36 148 156-57 193 220 254 265 313-16
 318-20 330 351-55 403 431 433 439 479 482
 523 527 533.
 Drikkepenge 37 43 49 134 176 483-84.
 Dronningen 106 474.
 Dugmagere 65 73-74 103 117 296N.
 Dumas, A., Romanforfatter 155.
 Duser 107 132 188 387 483-84 489 536.
 Dygtige Arbejdere 35 45 61-62 169 172 193

- 302 323 346 447 487 491 505 514; Dygtighed 78 140 203 297 328 330 375 412 433 506-08 534.
- Dynamomaskiner 228.
- Dyr som Trækraft 257; Dyrslægtelysyn 232.
- Dæksmagere 140; »Dæksmand« 433.
- Dødelighed 220-23 254-57 260-65 353; »Døds-lister« 188.
- døende Erhverv 15 32 57 67 122-23 296 N.
- Døgn drift 462 464 N 466.
- Døtre af Lavsmestre 50 157.
- Døvstumme 47 64.
- Ebeltoft 183 199.
- Eddikebryggerier 114.
- Eickhoff, I. G. A., Maskinfabr. 29 39 92 106 119 131 135-36 140 466 474 483-84 490 495 500-01.
- Ejby 479 481.
- Eksamen for Barberer 75.
- Eksplosioner 248-54.
- Ekstra-arbejde 437 485 508; -arbejdere 483 504; -betaling 37 132 162 208 215 435 480-86 499-504 512 533; -sygekasser 43; -timer 209.
- Elektricitet 116 126 225-28 233-34 257 259; -værker 116 228 468 N; Elektrikere 274 279 364 494 N 499 N 501; elektromekaniske Fabrikker 116; Elektroplet-arbejdere, se Guldarbejdere; -varefabrikanter 158; -vare-fabrikker 160 410.
- Elevator 225.
- Embedsmænd 59 88 167 179 239 288 386 505. endeløst Papir 119.
- Eneret paa Arbejde 13-14 21 23 47-51 62 64 66-67 80 213 370 450-55 530 537.
- Enevælden 12 34 51 107 510.
- Engel, Snedkerm. 36.
- Engelskmandens Plads 140.
- Enghoff, Malerm. 391.
- England 61 111 169 238 248 265 290 304 533; Englændere 149.
- »Enigheden«, Cigarmagerfore. 174 213 415.
- Enighedskamre 516-17.
- Enker 43 49-50 158-59 261 263 440; Enkekasser 49-50 70 94.
- Ensformighed 127 140 155.
- Entrepenører 51 53 137-38 147 179 331 415 452 490 510; -foreningen 407.
- Erhvervs-dødelighed 220-21; -evne 220 237 256; -ordning, tysk 377; -sygdomme 217-21.
- Eshjerg 177 183 367 394 415 417 421 428 432 437 450-52 454 464 N 487 N; E. Dokker 415.
- Estrup, J. B. S., Politiker 239 267.
- Faaborg 183 274 N 318 367 443 451 505 N.
- Faber, V. S. V., Bankbogholder 171 423 445.
- Fabriks-inspektører, se Arbejdstilsynet; -lav 12; -loven 222 230-48 256-57 270 276 459 467 535; -mærke 253; -mæssigt drevne Virksomheder 237 239.
- Fagblade 23 150 223 273 281 308 319 356 371 384 388 392 405 433 491 502.
- Fagforeninger 29 65 76 87 144-46 150 154 157 168 170-216 244-45 266 278-83 298 300 308 319-22 329, derefter passim; Fagforbund 320-22 348 358 362-64 379 392 412-22 433 446; Fagforenings-bøger 420 453; -formænd 136 149 188 321 376 378 387-88 392; -hjælp 188; -tyranni 373 535.
- Fagmærker 374-75; -skoler 86 284-95 383 401 534, for Boghaandværk 302, for Syersker 289; -sprog 154-57; -stolthed 56 58 107 153.
- Fajancefabrikker 235 320; -arbejdere 364.
- Fakse 145 414; F. Kalkbrud 121 142 265 415 427.
- Faktor 108 148.
- Falbe-Hansen, V., Nationaløkonom 83 89 206-07 393 491.
- Falster 294 299 314 415 421 437 460 518.
- Farvere 13 43 87 98 123 206 215 289 310-11 327 463 466 490 492; Farverier 27 118 328 461 N 468 N; -arbejdere 483; Farvemøller 52 213 231; Farvetrykmaskiner 119.
- Fastelavns Mandag 71 474.
- Fast-ansatte 105 209 386; -lønnede 35-37 146-51 210 523.
- Fattigdom 45 49 83-86 101-04 153 168-69 171 248 266 270 340-41 353 366 533-34; Fattigbøsser 70; -kasser 21 49-50 88 340 345; -lemmer 52-53 335; -skat 83; -statistik 347; -væsenet 43 47 53 58 77 83-85 104 155 166 267 282 313-14 331 533, dets Dreng 14 16 53 56 84.
- Fedt-smelterier 229; »Fedtstikkere« 372.
- Feldbereder 67 122; Feldberederier 229.
- Ferie 476.
- Ferslew, J. C., Bladudgiver 119 160 184 212 225 468 490.
- Fester 21-23 40 102 105-08 363 477 483.
- Figurformere 126.
- Filehuggere 330.
- Finer-savemaskine 121; -skærere 221.
- Finsens Lysinstitut 390.
- Fintbrøds-bager 54 66 470; -bagerier 123 411.
- Fisk, Gulvfisk, Svibelfisk 224-25.
- Flensborg 52.
- Flid 56 78 86-87 105 109 130 136 143 172 191 330 375 440 488 491 499.
- Flydedokken i Kbh. 117 144 518.
- Flytten 80-85 308-10 330; Flyttedag 197 350 463.
- Fnat 27 218.
- Fog, Malerm. 290.
- Fogedforbud 387-90.
- Folke-bygning 227; -stue 168.
- Folket, Ulykkesforsikringselskab 265.
- Folketinget 63 456; -mand 475.
- Folketællinger 55 80-82 112-14 118 121-22 125 146 152 158 160-61 165 173-74 235 282-83 309-10 324-26 334 358-59 530.
- Fonnesbech & Juhler, Skræderfirma 181.
- For Almeenvel, Tidsskrift 354.

- Forarbejdere 226.
 Forbrugerinteresser 62 233 530.
 Forbundet 16 19-20 136 273 277 448.
 Forceret Arbejde 213.
 Foredrag 274; -sal 99.
 Forenede Bryggerer 151 505; -Bygningssnedkermestre 399-401; -Dampskibs Selskab 339 409-10; -Oplagspladser og Værfter 115 332; -Papirfabrikker 92 118 131 133 136 421; Snedkeres Syge- og Begravelsesforening 72.
 Forening af flere Haandværk 61; Foreningssliv 59 67 71 85 94 103 107-08 142-43 172 187 310-12 351 537; -ret 184 245 366 368 370-71 374 380-83 383 387 398 415 514.
 Forfattere 78-79 190 209.
 Forfølgelse af Arbejdere 188 376-91 535.
 Forgyldere 166 326 364 398 450 466.
 Forgyldte Hue, Svendekro 27.
 Forhandling om Overenskomst 144 156 171 185 190-205 216 341 381-82 392-422, derefter passim.
 Forholdsattest 26 133 138.
 Forlystelser 86 237 278 N 536.
 Forlæggere 209 332.
 Formand paa Arbejdsplads 36 137 148-51 328 410 429-30 434 483-84 495 505 522-23 527-28; Formandsklub 151; -penge 149 215.
 Formemaskiner 453.
 Formere 35 N 126 140 150 174 177 181 188 204 221 279-80 282-83 311 347 384 386 412 414 417 431 448 480 491-92 494-95 498 501 527-28; Aalborg 448, Aarhus 205 212, Fredericia 494 N, Frederiksværk 453, Midjelfart 448 470, Nykøbing F. 199, Nykøbing M. 448, Næstved 467 485, Randers 431 487 N, Skive 487 N, Viborg 487 N; Fagfore. i Aarhus 417, i Hillerød 390, i Kbh. 357; Forbund 359; Stiftelse 98; Sygekasse 87.
 Forordninger 12-14 17 25-26 39 42 47 50 65 130 250; F. $\frac{21}{3}$ 1800 12 15 17 21 24-25 32-34 47 56 59 65 130 196 379.
 Forretningsfolk 51 57 59 108 139 141-47 156 305 307 N 510; forretningsmæssigt Synspunkt 130 168 312 479-80 486 489 491 532-33.
 Forretningsfører 362 392 413 447 515.
 Forskud paa Løn 24 57 85 215 484.
 Forsvarligt Arbejde 13 44 224 432 435-36.
 Forsømmelser 39 133 193 200 431 472 475 477; af Skole 294.
 Fortsættelsesskoler 287.
 Forvalter paa Fabrik 148 246 485.
 Fosfor 229-30.
 Foss, Alex., Ingeniør 141.
 Fotografer 158-59; Fotografi 126.
 Fraenkel, A., Politiker 109.
 Frankrig 29 61 111 155 169 248; fransk Broderi 162.
 Fredags-Udbetaling 214 216 478-79 498.
 Fredensborg 38 450 N.
 Fredenshus 274.
 Fredens Mølle 121.
 Fredericia 108 117-18 183 188 199 203 205 213 215 278 N 280 316 318 333 360 367 392 412-14 443 446 448 479 494 N 504 515; F. Saltkøgeri 106; F. Tæppefabrik 94.
 Frederik Ferdinand, Prins 292.
 Frederiksberg 59 100 118 233 388; F. Gasværk 474; F. Glasværk 223 242 380 464 N; F. Jernstøberi 490 511 N.
 Frederiksborg Amt 257; -Avis 247.
 Frederikshavn 183 195 274 N 367 437 448 451-52 464 N 487 N.
 Frederiksholm Teglværk 93 115 142 237 246 328 378 408 415.
 Frederiksværk 38-39 92 94 96 102 106 116-17 121 167 218 228 367 453-54; F. Krudtværk 249.
 Fremmedkasser 320.
 Fremstedel 24 188.
 Fribager 63; Friboliger 50 70 73 99 101 149 481-82; Fridage 132 185 213 352 473-77; Frihavnen 328 492; Frihed 78 170 205 237 440 523 530 533-37; Frimestre 47-48 64; fri Næring 64; Frinætter 213; Fritid 18 158 185 206 235 439-40 467 490; Fritidsarbejde 36-37; Fritimer 136 477.
 Frichs Maskinfabrik 117 149 187 205 484.
 Friederichsen, Teglværksejer 246.
 Frisører 279 466 468; Frisør- og Parykmagerlavet i Kbh. 361; Frisørrinder 159.
 Frysemaskiner 212.
 Fugearbejde 448.
 »Fugtigheden«, Forening 351.
 Fuld Beskæftigelse 33 397 399 502.
 Funktionærer 97 113 139 146-52 158 163 166 382 486.
 Fusk 14 33 48 63 127 440 451-52.
 Fyn 164 294 336 358 362 416 422 425 460; -Stiftsbogtrykkeri 119; Fyens Stiftstidende 95.
 Fyraften 18 37 132 177 181 211-12 271 457-58 461 464 467 471 479 500.
 Fyrbødere 52 125 223 254-56 462 466 481 502 518; Fagfore. i Kbh. 254; Forbund 359.
 Fyrseddel 383.
 Fædrelandet, Avis 78.
 Fælleden 475.
 Fælles-akkord 498-99 509 522; -fond i Arbejdsgiverforeningen 528; -forening af Arbejdsgivere 402-03, af Danmarks Malermestre 263; -køkken 100; -regulativ 194; -rejsler 323; -repræsentationen 293-94 299-307 315-16 319 322 417; -udvalg 190-205 216 395-411 420-26 524; -udvalg af $\frac{20}{7}$ 1895 420 430, af $\frac{20}{4}$ 1898 419 426 514 516 521; Fælles Værkstedsregler 384 409-10 418-19 495 499.
 Fængsels-arbejde 52-53 128 454; -straf 149 179 377 386.

- Fæstnings-anlæg 328 369 444 475 482; Gisselfeld 313N.
 -arbejde 33. Glarmestre 54 57 66 174 188 289 300N 311
 Fæste-kontor, -mænd 444. 350 364 398 415 438 446 463 469 497 499N
 Fødesteder, Lærings 15, Svendes 309-10. 508; -foreningen af 1870 297.
 Fødselsdage 45 106 109 135 352 355 474. Glas-arbejdere, -magere 326-27 337 348 364
 Fønix, Lokale 107. 414-15 464N 470; -fabrikanter 114N 158;
 -hytte 223 240-41; -industri 160 328;
 -pustere 217; -værker 99 102 113 115 118
 199 223 235 237 240-43 247 327 337 380-81
 408 431 433 464 468 482 485 491.
 Gaard-mænd 55 60 84 141 168 532; -karle
 113; -pladser 228. Glostrup 366 502.
 Gad, G. E. C., Forlægger 332. Glud & Marstrands Blikvarefabrik 117 164
 Galiziere 328. 434.
 Galle & Jessens Chokoladefabrik 131 133 461
 479 496. Godgørenhed 67 73 77 90 92 99-104 110 171
 Galopuddannelse 280 448. 187 215 261 273 294 314 319-20 340-41 345
 Galschiøt M., Forfatter 58. 533.
 Gamle Arbejdere 42 50 105 113 182 198 267
 274 313 375 378 382 440 505 511N 533 535. Godsbanegaarden i Kbh. 138.
 Garanteret Timeløn ved Akkord 416 418
 433N 493-94. Godthaab Jernstøberi 453; -Tændstikfabrik
 121 230 478.
 Garderøber 225-27 430. Goldschmidt, B., Farver 98 206; M., Tekstil-
 Garnisoner 137 476. fabrikant 144.
 Garvere 35 37 57-58 82 88 90-91 98 103 114N
 122 155 182 221 281-83 297 311 327 332 364
 434 458 463 469N 475-76 486 487N 490 494N, Good Templar Ordenen 354.
 jfr. Hvid- og Lohgarvere; Lav i Kbh. 49
 74 361; Garverier 37 120 228-29 327 332
 453 457 468N 473; -arbejds mænd 479; Gosch, H. E. & Co., Tændstikfabr. 121 161.
 Garverforeningen 90, dens Forsøgsstation
 290. Gothersgade 236; -Elektricitetsværk 116.
 Gas 219-20 229 233-34; -lys 224-28; -maskiner
 116 234 242 252 258 260; -ovne 199; -værker
 96 116 219 221 227 257 462 466 468N 474
 490 502; Kbh. Gasværker 96 180 207 227
 335 354 379-80 382 387 468 474 476 482 505; Grafiske Fag 466.
 Gasværksarbejdere 180 188 207 220 380
 463; Gas- og Vand-mestre 123 234, -arbej- Granit-huggere 506; -støv 218; -værk 468.
 dere 173-74. Gravinger 285.
 Geleff, Poul, Agitator 95. Grejsdalens Hammerværk 52.
 Gelændersnedkere 125 403 464N 502 507. Grenaa 292 301N 367 414 480 485.
 Gendarmer 387. Grovsmede 22-23 35 42-43 54 64-65 73-74 77
 98 114N 122 176 191 281 300 409 486 494
 517 518; -foreningen af 1873 175 200 214
 445 487.
 Generaltoldkammer- og Kommercekollegiet
 50 285. Grunding 453.
 Gennemsnitsfortjeneste 207 210 215 487 494- Grundloven 436; Grundlovsdagen 473.
 95 498-99 506. Grundlæggelse af Industrien 30 111-22 141-42
 169; af Virksomhed 46 51 62 76 80-81.
 Gensidighed ang. Rejsehjælp 320-21 329; ang. Grunddudgravning 407 490.
 Ret til Beskæftigelse 412 416 450-51 522. Grundtvigske Højskole 86.
 Gensidig Hjælpeforening for kv. Haandarb. Gruss 23 31.
 90. Gründertiden 115 531.
 Gentofte 498N 499N. Grænser ml. Fag 49 61-62 65 76 78 453-55.
 Geschimpft 176. Grøn & Søn, Handelshus 134-35.
 Geskænk 26-28 70 312 314 534. Grønnegade 222.
 Gespaner, Gesponer 270. Guardian, Forsikrings selskab 263.
 Geszner, Litteratur 290. Guldborg, Jernstøberi 518.
 Gevær-fabrikker 91 107; -fabrikanter 114N. Guld-medaljer 44 106 119; -slagere 66;
 Gifte Arbejdere 32 42 55 58 72 77-78 85 104
 136 151-52 159-60 166 185 308 317 334 343
 436-37 440 482. Lav i Kbh. 19 45 50 98 361; -trækkere 66;
 343 343. Guld-, Sølv- og Elektropletarbejdere 346
 463 484 494N; Forbund 348.
 Giftstoffer 217-19 234 236 533. Gutenberg, Joh., Opfinder 225.
 Gimlekongressen 173. Gyldighedsperiode for Overenskomster 428.
 Gipsere 182 204 489 502. Gædeken, C. G., Læge 354.
 489 502. Gæld 25-26 41 85 355 379 383.
 489 502. Gæringsfysiologisk Laboratorium 290.
 489 502. Gæstehjem 318-19 480.
 489 502. Gødningsfabrikker 121 209 221 327 380 408
 415 434.

- Gørtlere 35 122 126 174 182 206 221 314 463
464 N 469 N 486; Lav i Kbh. 70.
Göteborg 362 424.
- Haand-arbejde 129 401 457 508; -langere 47
58 113-14 200 248 357 453 490 508-09;
-presser 239; -spinder 58; spinning 118;
-skomagere 408-09; -strøgne Sten 436;
-syning 217; -sættere 128; -vævere 457.
- Haandværker-foreninger 63 238 277 292 294
298-302 315, i Aarhus 466, i Kbh. 50 68 78
271 286-87 298 302 469; • -højskoler 23
292-95; Haandværkssvendenes Syge- og
Begravelseskasse i Skive 75; -Syge- og
Rejseforeninger 315-18 378.
- Hadsten Højskole 293.
Hakkepose Teglværk 244.
Halley, D., Ingeniør 410.
Hambros Dampmølle 119.
Hamburg 312 314 329.
Hammerens Granitværk 468.
Hammerum Herred 439.
Hammerværk 52.
Handel 65-66 79 114 123-24 142 228 286 349
357 454 465 467; -banken 406; -lav 56.
- Handske-fabrikker 120 282 334 483 489 497 N;
-magere 114 N 157-58 182 218 280 282-83 289
310-11 326 337 346 357 364 407 415 463 465
469 N 490; Lav i Kbh. 13 68 72 361;
Fagfore. i Kbh. 174 321; Forbund 320;
-syersker 439.
- Hannover 312.
Hannover, Ad., Læge 220 351.
Hansen, C. B., Hofmøbel-fabr. 17 46 92 107
143 192 228 236; Fr., Redaktør 390; Fritz,
Stolefabr. 121; H. N., Borgmester 393 402
418; H. P., Smed 390; I. A., Politiker 18
33 38 59 177; Jens, Støbemester 149-50 410.
Haraldskær Kobberværk 117.
Harthuggere 204 212.
Hasle 183; H. Kulværker 131-32; H. Teglværk 328.
Haslev 294.
Hatstaferere 157.
Hatte-fabrikker 121 349 464 N 510; -magere
13 30 76 82 88 157-58 182 222 270 297 300 N
310-11 329 348 N 364 406 415 463; Lav i
Kbh. 296 361; Fagfore. i Kbh. 329; For-
bund 329; Hatte- og Bundtmagerforen-
ingen i Danmark 445.
Have 99 101 491.
Havne-anlæg 147 177; -arbejdere 154 183
415 465.
Haugberg, S. C., Jernfabr. 377 409 431 433 N.
Havreholm Papirfabrik 134.
Heegaard, Anker, Jernstøber 92 94 96 103 N
106 109 116-17 142 219 270 409; August 235;
M. A. 35 N 379.
Heegaard, Skomagerm. 124 401.
Hegel, Fr., Forlægger 332.
- Heide, Axel, Bankdirektør 517 523.
Hellebæk Klædefabrik 118.
Hellerung, I. H., Jernstøber 149.
Hellerup 118 474; H. Glasværk 464 N 482.
Helligdage 208-10 237 270 276-77 416 465-70
473-76; -love 39 465 467 469-70 473.
Helsingør 27 38 47 58 71-73 96 100 105 118
183 290 292 N 298 300 305 307 328 360
366-67 384 416-17 421 437 443 464 N 493
494 N 498 N 505; H. Dagblad 476; H. Skibs-
værft 96 117 131 135-37 143 149 151 226
429-30 464 467 472 474 476 479 494-95 498
502 508 517.
Helsingørgades Sukkerhus 119 149 431 505.
Helweg, R., Maskinfabr. 513 514 N.
Hendriksen, F., Xylograf 289.
Henriksen, J., Bogtrykker 199 202 N 400 N.
Herberg 27 30 31 33 43 64 311 316-20; -fader
27; Herbergen zur Heimat 318.
Herning 278 N 367 509.
Herremænd 168 532.
Herreskrædere 327 406, kvindelige 358 411
455; Foreningen af Fabrikanter af Herre-
klæder 406.
Hertz, A., Garver 120 187; Fr. A., Redaktør
388; P., Juvelerer 298.
Hess, C. M., Jernstøber 117 141.
Heste-møller 63; -skofabrik 349.
Hetsch, G. F., Arkitekt 285.
Heymann, Philip W., Forretningsmand 108
380.
Hillerød 30-31 250 298 305 366-67 390 417
437 443 451 464 N; H. Jernstøberi 247.
Hindsberg, Pianofortefabr. 187.
Hinnerup Cellulosefabrik 99 219.
Hirschprung, Tobaksfabr. 117 181 226 244.
Hjemme-arbejde 33 65 114 157 162 165 212
222-23 231-32 327 373 408 439-44 459 466
471 502 509-10 533 537; -bugning 470;
-industri 53 55 248.
Hjorth, F. C., Naalemagerm. 377.
Hjulmænd 54 82 123 221 279 281 297 311 480.
Hjælpe-bestræbelser 167 336-42; -fonds-
-kasser 43 88 N 90 94 157 375; Arbejds-
gavernes Hjælpefonds 360 365 528; -institu-
tioner 98 345; -mandskab 213 508-09;
Hjælp til Selvhjælp 89-105 268 482 484 533.
Hjørring 106 274 N 367 413 420 429 431 436
464 N 480 482 496 515.
Hobro 274 N 314 367 481.
Hof- og Stadsretten 388-90 524 529.
Holbæk 13 71 300 305 314 367 419 437 449
452 N 504 508 526; H. Amt 259; H.-Posten
247.
Hold, Arbejde i 148 240 243 462 468.
Holm, Hans A., Snedkerm. 36 38; Jacob, &
Sønner, Firma 36 39 118 160 236 458 467
475 484 489-90; Mads, Skibsbygger 143 476.
Holmblad, J., Grosserer 92; L. P., Fabrikant
92 337.

- Holmegaards Glasværk 118 242 247 464.
 Holmens Bro 228.
 Holstebro 307N·313 367 480.
 Holsten 30 80 141 324 326; Holstenere 31.
 Hornemann, C., Læge 218 235 237 354.
 Hornung, C. C., Pianofortefabr. 94 121 143;
 H. & Møller 222 337.
 Horsens 72 84 118 120 132 144 151 172-73
 181 183 195 200 204 212 218 247 282 288
 292 301N 307 313 318 334-35 341 345 360
 362 367 382 412-13 422 437 443 451N 452N
 454N 464N 476 485 500 510 515.
 Hospitaler 42 220 256-57 268 482.
 Hostrup, J. C., Digter 155 166.
 Hotel du Nord 192; Royal 341.
 Hougaard, C. C., Bygningssnedker 171-72
 196-97.
 Hovedbestyrelsen for Haandværk og Industri
 190-91.
 Hoveri 162.
 Howden-Rönnenkamp, Kammerherreinde 298.
 Hummel, C. G., Ingeniør 226 286.
 Hurop, F., Smed 433N.
 Husbygningseksaminander 287.
 Hus-flid 53-55 80 85 117-18 124 157 161-62
 454; -flidskoler 288; -gerning 160 163;
 -leje 99 101 105 193; -lejhjælp 70 215 483
 485; -mænd 86 168 268 532 534; -orden 27
 109 319 397 429 439.
 Hustruer, Arbejderes 161-62 172 175; Hustru-
 hjælp 47-48 63 66 440 442.
 Hustømrere 211 270 338 342-44 357 430;
 -foreningen 72 75 129 145 173-74 198 202
 345-46 363 448 453 496.
 Hvedebrødsbagere, se Fintbrødsbagere.
 Hvergarnsvævere 199.
 Hvidemølle Jernbaneværksteder 176 478 510.
 Hvid-garvere 397 447N 469N; -træssnedkere
 125 411; -ølsbryggerier 374.
 Hviletider i Arbejdstiden 38-39 132-34 172
 210-11 213 235-38 242 344 413 458 461-62
 477.
 Hyre 29.
 Hüttemeier, Th., Maskinfabrikant 117 402.
 Hüttnann, Fagskoleleder 285.
 »Hædersmænd« 371.
 Hæren 35N 47 64 137 471 476; dens Labora-
 torium 386 476.
 Højesteret 375 388-90 436.
 Højre 172 239 377-78 390 499; -blade 333.
 Højskoler 23 86 292-95.
 Hølpere 480 506.
 Hør-heglere 13; -heglere 36 239; -spindere 250.
 Hørsholm 366 419 449.
 Høst 55; -maskiner 55.
 Høvl-bænk 379 503 508; -maskiner 121 260.
 Igange 355.
 Ikrafttrædelsesdato, Overenskomsters 427-28.
 Indendørs Arbejde 38 217 350 465-66.
 Indenrigsministeriet 50 54 64 66 68 71 73 81
 129 210 237 239 242 245-46 248 252 264-65
 296 299 323 342 442 458 467; dets Under-
 søgelse 1872 160 162 235 461 489-90.
 Inderster 86.
 Indførsel 49 111-12 118 124 335 454 520.
 Indgildning 22 184; Indkilning 354-55.
 Indsamlinger 48 50 88 261 340-41 345 347
 363.
 Indskrivning i Lav 15-17 19 21N 42 44 49 75
 269, i Forening 73.
 Indskrænket Arbejdstid 344.
 Indskud 329 380.
 Indstand 134 355.
 Indtrædelsespenge 42 49 69 373.
 Industri-anstalten i Assens 53N; -fondet 285;
 -foreningen i Kbh. 63 237 285 287 313 322
 368 444; -foreninger i Provinsen 238 277
 292 298-300 315; -lotteri 287; -møder 89
 226 237 257 294; -skoler 285-86; -skole for
 kvindeligt Haandarbejde 289; -tællinger
 114 116 121 161 252-53 280-83 287 294
 326-27 357 361 438 454 470 473 500 506.
 Indvandring 30 309-11 323-30 338.
 Ingemann, B. S., Digter 155.
 Ingeniører 137 141 146-47 285 290.
 Ingerslev, V., Distriktslæge 256.
 Inspektører paa Fabrikker 136 148.
 Inspektionsprotokoller 258-59.
 Institut for Metalarbejdere 284-85 288 322.
 Instrumentmagere 326-27 464N.
 Interesse-konflikter 393; -spørgsmaal 424
 426.
 Internationale, Forening 172-73 187 199 535.
 Invalider 261 441 505; -understøttelse 261
 264; Invaliditet 257 260-65.
 Ipsens Terrakottafabrik 118.
 Isarbejdere 458N; Isningsarbejde 349.
 Isenkramfabrikanter 114N.
 Isoleringsarbejdere 494 497 503 508.
 Isteddagen 106.
 Italien 29 191 312.
 Jacobsen, Carl, Brygger 99 103N 109 323;
 I. C. Brygger 108 374; L., Bødkerm. 121
 374.
 Jensen, Ad., Statistiker 165; Andreas,
 Snedkerm. 192 402 433; Bernhard M.,
 Arbejdsinspektør 238-39; Harald, Redaktør
 390; Jacob, Murer 412; Jens, Maler 199
 362 390N 405 446N 517; Severin, Sned-
 kerm. 192.
 Jernbaner 257 320 324; -anlæg 24 137-38 147
 177 197 323 483 494; -arbejdere 327 490;
 -vognfabrikation 510; -værksteder 36 38
 176 186 227 386 416 473 489 506.
 Jern-drejer 434; -fabrikanter 142 511 513
 516-18; -indførsel 111-12 335; -industri 96
 116-17 122 132-35 151 174-75 182-83 265
 342-47 362 364 369 381 382-85 398 409 419
 422 430 433N 435 453 460-63 466 471-72
 482 488-89 490 492 495 499 500-02 505
 514-17 530; Foreningen af Fabrikanter i

- Jernindustrien i København 95 360-61
370-71 377 384 387 390 398 409 417 475
488, i Provinsen 382 409 417-18 488 513;
-skibsbyggere 327; -skibsbyggeri 112 117
327 434; -støbere 57 88 95 103N 106 108-09
166 187-88 206 279 487 489; -støberier 35
37 58 94 116-17 125 149 176 181 184 199
212 219 225-27 243 245 247 252 282 354
448 453 457 468N 474 492, 511N 514 528.
- Johansen, L., Maler 199.
- Jordarbejdere 178 181-82 310 327 364 398
407 488 490 517; Jord- og Betonarbejdere
262 350 369 504 508; Jordlod 55.
- Jubilæer 92 102 105-07 109 352; -skrifter
78-79 105-06 406 488 492 525.
- Jul 107N 109 135 150 243 292 307 333 344
346 473-74 481.
- Jurister 239 393 402 402 404 423-24 516.
- Justits-embedsmænd 313; -ministeren 137 145
469; -ministeriet 229 249-50 305.
- Jylland 256 294 309 336 343 358 415 416
421-22 432 437 460 481 487-88 497 500-01
515; -posten 386; jyske Byer 369 384 413
415 420 494 498N 515 524 528; jysk typo-
grafisk Forening 322; jysk-fynsk Arbejds-
mands Forbund 362; jysk-fynsk Murer- og
Tømrer-Forbund 358 363.
- Jürgensen, Chr., Læge 223.
- Jørgensen, Alfred, Gæringsfysiolog 290.
- Kaarder, Lavssvendes 75-76.
- Kaffe-brænderier 120 229; -surrogatfabrikker
120.
- Kakkelovnsrensning 37.
- Kalundborg 52 183 274N 278N 305 318-19
367.
- Kalk-brændere 114N 166; -farve 453; -ning
233; -opbæring 490; -værker 121 142 257
264-65 327 415 427; -værksarbejdere 327.
- Kalvebodstrand 138.
- Kammeratskab 28 32 39 430; jfr. Solidaritet.
- Kancelliet 46 89 250 258; -bevillinger 47;
-mestre 47; -plakater 24; -resolutioner 42;
-skrivelser 19 228.
- Kandestøbere 67 122 221 296N.
- Kaolinslemmeri 327.
- Kapital 62-63 74 78 109 114-15 141-42 346 350
484-85.
- Karakterstyrke, Arbejderes 156 185 192.
- Karantæne 475.
- Karetmagere 15 57 125 182 192 203 212 281
283 297 300 311 364 415 463 464N 486 489
501 528; Lav i Kbh. 296 361; Forbund 321
359.
- Karle 37 52 55; -arbejde 37.
- Kasketmagere 158.
- Kastenbeinmaskiner 119.
- Kastrup Glasværk 102 115 118 199 237 337
380 408 431 433 463 464N 468 485; K. Gød-
ningsfabrik 219 380 408.
- Kautschning 23.
- Kayser, C. J. H., Nationaløkonom 63.
- Kedel-bog 250 252-54; -passere 253-55;
-prøver 250-55 258; -rensning 250 483;
-smede 140 453.
- Kemiske Fabrikker 158; -Fabrikker 219
229 240-41; -Industri 58 114N 121-22 327
460 482.
- Kemp & Lauritzen, Elektrofirma 228.
- Keramikere 464N; Keramikfabrikker 158.
- Kerteminde 141.
- Kiel 137.
- Kirken 102 319 440 465-67.
- Kjærs Møllers Klædefabrik 30 118 436.
- Klampenborg 502; K. Badehotel 107.
- Klasseforstel 11-12 56-60 99 104-06 165-69
216 304 350 391 504 531-32.
- Klein, Charlotte 288; V., Arkitekt 286 288.
- Klejnsmede 23 65 77 114N 122 191 280-81
300 398.
- Klemenskirke 466.
- Klinkere 54 64.
- Klokke-ringning 132; -støbere 221.
- Klude-koner 218; -stuer 218 225 232; -støv
231.
- Klæde-fabrikker 57 114N 158; -fabrikker
30 53 94 99 102 103N 106 117-18 149 228
235-36 243 246 260 436 454 457 475 480 485.
- Klæder 16-18 23 58-60 85 110 117 127 225-27
233 236 274 480-81 512.
- Knapmagere 122 157 296N.
- Knetere 506.
- Kniplingsfabrikation 159.
- Knudsen, P., Politiker 267-68 390N 456.
- Kobber-smede 49 82 114N 123 297 410 490;
-værker 117.
- Koefoed & Co., R., Maskinfabr. 204; Koefoed
& Hauberg 431.
- Kogsbølle, E., Brygger 103N 227.
- Kolding 90 117 183 200 203 274N 279 290-91
298 307 313N 318 333 335 360 367 412-13
437 443 452N 464N 476 487 491 505 507
515; K. Folkeblad 225; K.-Posten 272.
- Koleraen 1853 100.
- Kolonihaver 101.
- Kommissioner, om Arbejdsforhold 80 263
266 275 296 303 340 380 467 496; om Køb-
stæder 79; om Lavsværen 35-36 229 271;
om Næringsforhold 79 303 537; om Svende-
prøver 296-303; om Ulykker 257; om
Ulykkesforsikring 257 264 268.
- Kommissionærer i Tekstilindustrien 510.
- Kommuner 267-68 294 318 340 358; -skoler
240 242 293; Kbh. K. 59 85 264 287 291
295 328 447 459 466 505 518; Odense K. 90;
kommunale Haandværkere 228; -Raad 257
59; -Værker 228.
- Konditorer 49 51 57 87 90 153 158 221 277
283 323 348N 436 438 465-67 473-74; -rier
223; Kbh. Konditorforening 273 361.
- Konduktører i Byggefaget 147.
- Konfirmation 94 236 482.

- Konfektionssyning 124.
 Kongen 47 51 64 90 106-07 265 290 295 474 529.
 Kongeaaen 531.
 Kongelige Porcellænsfabrik 35 91 102 118 130 132-34 379 474 489 495 496N; dens Syge- og Enkekasse 91.
 Kongresser, Kongresresolutioner 86 173 264 362 373-74 376 382 384 392 413-14 416-17 419-21 424 433 437 441-42 446-48 450-52 454N 456 469 475 486 488 492-94 496 509-10 525 528.
 Konjunkturer 15 25 28 32 36 37 52 76-78 80-81 112 153 176-77 181 186 189 203 206-09 215 274 308 325 330-50 359 369 378 398-400 403 411-13 419 428 445 456 460-61 470-71 477 485 511-12 515 520 526 528 530 534-36.
 Konkurrence 90 237 266 295; mellem Svende 267 280 344 349; mellem Virksomheder 13 32 46-47 56 62 78 84 118 128 139 141 186 235 254 404 447 450 454-55 532; mellem Mænd og Kvinder 248; mellem Arbejds- metoder 129; overfor Udland 80 206 323.
 Konserverfabrikker 120 468N.
 Konstruktører 518.
 Kontor-arbejde 139 147 495; -personale 43 140 146 151 265 518.
 Kontrabøger 496.
 Kontrakter 24 64 130-33 188 266 328 339 379-83 387 396 417 432 436 465 498 517 528; Kontraktfrihed 34 57 65 535.
 Kontrol 132-35; Fagforeningers 496 512; Kontrolbøger for Kedelpassere 254-55; Kontrollører 107 125.
 Korkskærere 121 128 174 182 200 283 326-27 337 348N 357 364 375 397 422 440 463 464N 466 469 487; Korkvarefabrikker 150 460; -fabrikanter 215.
 Korporationer 13 29 191.
 Korrekturrettelser 209.
 Korsør 183 367 386 437 443.
 Kost 16-17 27 59 85 100 134 168 176 184 188 246 268 345 440 482 531; -penge 36 132 193 379 432 437 497-504; K. og Logi 32 35-37 52 55 188 270 276 280 308 314 316 319 368 401 416 436-39 480-81 485-86 501-04 536.
 Kradsuldfabrikker 257 490.
 Kramp, J. Lasenius, Snedkerm. 35 285 294.
 Krankkammer 27 73.
 Krarup, Chr., Ingeniør 225-26.
 Krebs, F. C., Læge 78 81 83 89 171.
 Krige 1807-14 51; 1848-50 30 33 36 62 323; 1864 530; 1914-18 342; Krigs-ministeriet 239; -ret 386.
 Kriminal- og Politiretten i Kbh. 276 340 422.
 Kriser, se Konjunkturer.
 Kristensen, Jens, Skomagerm. 288.
 Kristeligt dansk Fællesforbund 379.
 Kristi Himmelfartsdag 474.
 Kroer 27 137 154-55 168 318 351-52 436 439 444 479; -fader 27; -rødder 27; -søster 43; -værter 19 27 332 444-45 479.
 Kronborg Geværfabrik 107; dens Svendelav 91.
 Krudtværker 121 249 257 454.
 Kryolit 121; -pillere 161; -pilning 320.
 Krølhaars-fabrikker 229; -pilning 454.
 Kul 111 116 219-20 482; -arbejdernes Fagfor- ening 129 357; -foreninger 88; -løsning 129; -røg 218 229; -støv 218 220; -syre- fabrikker 468N; -trillere 253 490; -værker 131-32.
 Kunder 62 185 189 216 233 461 468 483-84 501-02 530-31.
 Kunst 56 59 140 147 153 288 459 511; -akade- miet 17 20 44 284-88; -drejere 13 58 123 263; -forvandter 56; -industriskolen 288; -museet 288-89; -nere 155 160.
 Kurvemagere 35 174 176 182 190 195 202 207-08 212 214-15 327 397-98 415 454 463 466 489.
 Kuske 37 113 183 369 407 438 489 514 518 527.
 Kvalitetsarbejde 17 53-56 78-79 133 199 215 406 408 422 429-36 488 491 507 537.
 Kvartals-dage 157; -forsamlinger 41 58; -penge 49.
 Kvartermænd 148 155 410 506.
 Kvindearbejde 53 58 99 107 114 127 157-65 174-75 186 189 213 221 225-26 236 238 241 244 248 253 260 272 276 288-89 309-10 326 334 358-59 364 374 382 384 393 408 411 430 440 442-44 455 457 459 462 469N 490 492 504-06 510 512 520 532 534-35.
 Kværnpassere 140.
 Københavns Arbejdshjem 319-20; K. Haand- værkerhøjskole 286; K. Hesteskofabrik 349; -Mælkeforsyning 227; -Skotøjsfabrik 120 132 335 490; -Understøttelsesforening 102 341; jfr. Gasværker.
 Købstadmøder i Odense 79 273.
 Kødkontrol 232.
 Køge 13 71-73 118 125 278N 279 305 367 383 416 437 462 481 485 488.
 Köhler, Vilh., Murerm. 384 420.
 Kølehuse 468N.
 Köln 312.
 Köng 293; K. Linnedfabrik 117.
 Kørepenge 501 Kørselsarbejdere 398.
 Laan 67 346 484; -kasser 45 75 86 88 90 94-95 343.
 Laboratorier 238-39 248 290 386 476.
 Lade, se Mester- og Svendelade; -dag 40; -mester 41; -svend 40.
 Ladegaarden 52 58 84-85; -lemmer 143-44 180.
 Lagerarbejde 406 411 507 511.
 Laing, Samuel, Forfatter 234N.
 Lakerere 221; Lakering 215.

- Lammefjordens Udtørring 84 331 462.
 Land-arbejde (Dagleje) 328; (udenfor Bygrænse) 208 416 508; -arbejdere 121; -boer 60 84 86 155 168 293 314 516; -brug 37 52 54-55 111 120 148 252-53 256 444 532 534; -brugsredskaber 54; -brugsskoler 86; -distrikter 78 81 112 114-15 152 161 183 186 210 234 242 268 271 281-82 292-94 309-10 324 326 359 367 414 420 438 444 461 480-81 490 506 530 536; -haandværkere 13 54-55 62 64-66 79-82 86 123-24 168-69 279 281 294 302N 333 506; -penge 501-02; -postbude 125.
 Lands-overenskomster 409-10 415-22 425 468 507 517; -tinget 275 304 345.
 Langballes Teglværk 381; Langballe & Co., Ovnsætterfirma 387-88.
 Lange, J., Jernstøber 513 518; L., Jernstøber 106.
 Langebros Dampmølle 102.
 Larsbjørnsstrædes Sukkerhus 119 149.
 Larsen, Hans & Jørgen, Entreprenører 92; K. A. 322; L., Kaptajn 274 334; N. F. Larsen & Sønners Handskefabrik 120 405 512N.
 Lavs-artikler 12 33 40 42 44 48 56 68 157; bude 40-41 43 45 49 70; -forsamlinger 16 40 43 49 62 70 72 74 212; -hus 45 49 70 189 285; -komiteen 1840 35-36 229; -processer 49 62; -protokoller 49 72 74 76; -rettigheder 13-14 21 23 47-51 58 62-63; -skrivere 40 43 49 67; -tvangens Ophævelse 36 64 66 69 76-82 98 103 109 269 279 297 304 312 383 530.
 Lazarus, M., Bogtrykker 272 485.
 Ledere paa Arbejdspladser 52 61 93 134-35 139-51 156 233 246 264 328 368 377 430 444 478 483 486 505 522-23 532-34.
 Ledningsarbejde 233-34.
 Legater 49-50 67 89-90 94 98-99 103 107 109 263 268 275 285 289 294 298 322-23 375-76 533.
 Leipzig 312.
 Lemvig 273N 367.
 Lervarefabrikker 194 240 327 460.
 Lesmed 52.
 Leveomkostninger 84 192 206 214-15 330 531.
 Leverancearbejde 35N 406 411 415 429 503.
 Levnedsmiddelindustri 120-21 415.
 Liberalisme 14 53 62-63 78 86 127 141 168 170 177 189 191 205 231 243 394 516-17 523 530.
 Licht, C., Murerm. 147 156 256 271 344 346 378 384 394 436 466 474 498 512 526-27.
 Lig-bærere 125; -bæring 43 71 74; -følge 76; -kasser 21 45 49 71 88; -klæde 45 71.
 Ligeret, mellem Organisationer 190-205 392-426 514 526 535 537; mellem Mænd og Kvinder 158 163-65 189 213 406 408 419-21; Lighed 170 216 411N 436 499.
 Liggedage 503; Liggere 480 506.
 Lillerød 246.
 Limfabrikker 121 229.
 Linned-vævere 48 65 73 199; væverier 117-18.
 Linoleumsarbejdere 125 464N.
 Linotypesættemaskiner 128.
 Lippe-Debmoldere 328.
 Lirekassemænd 305 307N.
 Listefabrikker 125.
 Litografer 87 432 434 449 463 464N 490; Forbund 421.
 Livrente 90 95; Livrente- og Forsørgelsesanstalten af 1871 90.
 Lockouter 150 176 178 180-84 198 204 329 349 357 363-70 376 379 381-82 384 388 392 394 377-79 401-03 405-06 416-20 426-29 443 447 493 499 514 536; Lockouten 1899 355 411 419-20 422 443 454 496 513-29.
 Lodtrækning, om Huse 100-01; om Overenskomster 394 426.
 Logi 17 27 33 130 136 164 185 188 213 233 268 314-18 436-39 481.
 Lohgarvere 38 348N 397 415 457 525; Fagfore. i Kbh. 448.
 Lokaler, Arbejds- 53 126-27 217 221-28 239 247 249 257 259 430-31 440 442 533.
 Lokkemænd 140.
 Lokomotiver 252-53; -fabrikation 115.
 Lolland 335; L.-Falster 238 294 299 415 421 437 460 518.
 Lomme-penge 162; -tørklæder 233.
 London 63.
 Lotterier 274 287; -foreninger 88.
 Lotze, G., kemisk Fabrikant 121.
 Love 62-63 65-66 79 91 97 134 157 179 189 228-35 248-54 261 264-69 304 312 325 340 387 436 465 467-69 474 525 533-34 537. Jfr. Bygnings-, Fabriks-, Lærlinge-, Maskinbeskyttelses- og Næringslove.
 Luffere 321.
 Lund, Carl, Blikvarefabr. 117; I. G., Snedkerm. 121 128; J. C., Typograf 16 108 155.
 Lundbye, T. E., Malerm. 322.
 Lunde, P. F., Jernstøber 166 190.
 Lundehuset 208.
 Lune 58 107 156-57.
 Luno, Bianco, Bogtrykker 108 114 119 225-26 272 498; Charlotte 108 155.
 Lübeck 312.
 Lyngby 328; L. Sukkerfabrik 432.
 Lyngsie, M. C., Politiker 386.
 Lys 18 37-38 133 145 224-28 233 240 249 295 430 443 457; Lysfabrikker 121 482; Lysegilde 38 106 352; -støbere 13; -støberier 229; -støberkorporationen 67 122.
 Læbælte om Købstæder 66 79 82.
 Læder-arbejdere 154; -handlere 454; -varefabrikation 114N.
 Læger 42 66 96 135 219-20 229 231 237 256 258 260 265 267 354 482; -attest 233 238 245; -foreningen 100.

- Lære-brev 20-21 276 303 450 453 509; -bøger 295; -kontrakt 15-17 72 269 272-80 303 382 518; -mestre 16-19 23 269 276 279 296 299 303 328 450 453; -penge 279; -tidens Længde 15-16 55 73 269 271 276 278-79 298 302-03 448.
- Lærere 292.
- Lærlinge 12 14-18 37 44 47 49 52 54-55 58 63-65 70 80 113 125 130 136 139 143 149 160 184-85 193 214 225 227 238 242-44 246-47 263 269-84 293-94 297-98 300-01 328 335 342 352 368 374 394 404 416-17 438 447-50 483 489 492 504-09 511N 518 520 523 527-28 531 534 537; -hjemmet 274; -loven 242 266-67 275-84 382 467 535; -skala 449; Foreningen til Lærings Uddannelse 273-76 286-87 298 301-03 322 335 345-46 348.
- Løbesedler 389.
- Løgstør 367.
- Løjtnant 238-39.
- Løn 34-37 40 84-85 96 100 104-05 109 127 132 135 137 142 145-46 153 158 162-64 166 168 171-72 176-77 180 184-85 188-210 213-15 236 240 242 255 261 270 274 276 288 326 328 330-42 358 366 368 375 378-80 394-422 437 440-41 448 450-54 472-73 476 478-512 514 520-21 523 532-33; -klasser 37 45N 200 397 406 409 419 422 504-08 511N; Lønnings-bøger 39 154 265 458 463 473 490 511N 518; -dag 132 145 187; Løntab ved Konflikter 185-86 476.
- Lørdagsfrihed 133 457 464-65 474 478-79.
- Løsgivelse 19.
- Löwener & Co.s Jernstøberi 94-95 354 478 490.
- Maadeholdsbevægelse 27N 353 355.
- Maanedsløn 148 432 485-86 498.
- Mackeprang, Edv., Nationaløkonom 366.
- Magasinsvende 140.
- Magistrater 20 42 46 49 72 296 450; Magistraten i Kbh. 22 24 41-47 68 69N 92 97 176 189 229 233 250 296 299 300-01 340-41 347.
- Magle Mølle Papirfabrik 118 131.
- Majdemonstrationer 149 403 456 475.
- Maksimumsprisurant 406.
- Malere 35 54 56 77 82 84 98 125-26 140 144 147 153 155 160 183 195 199 204 208 212 215 220-21 279 281-82 285 287 292 297 299 311 327 334-35 342 344-46 349-51 357 359 364 397 400 411 413-14 425 428 431 435 447N 451-53 458 463 464N 466 468 470 473 489 491-93 496-98 501-03 510-11 518-19; Mestre 32 52 211 263 273 322 375 385 391; Lav i Kbh. 25 47 68-69 71 102 286-87 296 299 361 376 392 449; Fagfore. i Kbh. 174-75 213 359 446 519; Forbund 321 384 425 448; Aalborg 492 504; Aarhus 413 428 464N; Esbjerg 428 432; Helsingør 464N; Korsør 386; Odense 146 301N 432 498 509; Roskilde 492N; Svendborg 292; Malerskoler 285-88 293; Malernes Alderdomsforsørgelseskasse og Hjælpefond 375-76; Malermestrenes Farvemølle 52 226.
- Malmø 362 373-74 446 447N.
- Maltbrønderier 229.
- Manufakturhandel 123-24.
- Margarine-embalage 128 374; -fabrikker 114N 120 382N 389 415-16 454 468N.
- Mariager 293 367.
- Maribo 183 293 305-06 318 335 338 367; M. Snedker- og Drejerlav 72..
- Marinen 47 64 481; -ministeriet 386.
- Markeder 54 65 79 272.
- Marketenderier 95 225 354 482.
- Marmorering 140 215 287 400.
- Marryat, F., Romanforfatter 155; H., Forfatter 117.
- Marskandiserø 454.
- Marstal 367 416 487N.
- Marstrand, Jacob, Bagerm. 223; O., Brygger 345; P. F., Maskinfabr. 433N.
- Maskiner 40 53 80 111-13 115 119 121-23 125-30 135 139 143 162 179 217-18 230 235-36 248-61 279 328 338 395 401 417 430 433-34 439 453 456-57 459 461-62 471 488 502 505-06 511-12 531-34; -arbejde 208 341 397 399-400 405, i Bygningsnedkerfaget 129 401-02; -arbejdere, se Smede; -beskyttelsesloven 232 240 247 252-60 267 276 535; -byggere 327; -byggeri 237; -bygningseksaminander 287; -fabrikanter 57 103 114N 145 158 381; -fabrikker 116-17 119 131 140 199 239 242 254 290 468N 473 476 478 484 490 534; -forhandlere 259; -ingeniører 290; -ister 254-55 287; -lærlinge 287; -mestre 255; -passere 52 254-55; -piger 162; -skaarne Sten 436; -smede 292 300; -snedkere, se Savværksarbejdere; -snedkerier 121-22 129; -strikkeri 16; -sættere 128 464N; -værksteder 106 255 471 518; -væverier 257.
- Massmann, N. H., Præst 284-85 290 292.
- Materialer 44 209 213 218 430-31 435 508 517.
- Mathiesen, Niels, Murerm. 263.
- Mattat, Ch., Handskemager 120.
- Matzen, H., Retslærd 345.
- Medaljer 44 106 119 298 300 302.
- Medicin 42 96 135 482.
- Medhjælp, se Haandlangere; Medhjælper 80-82 85 113 124 151-52 158 161 165 173-74 221 280-82 287 294 310 326 349 358N 360.
- Mehl'ske Legat 103.
- Mejerier 120 234 252-54 410 468N.
- Mekanikere 126 128; mekanisk Drivkraft 116 119 121 126 129 240 251-52 256-57 260 531.
- Mellemænd 147-48 150 232 406 439 442 447 509-10.
- Mel-støv 218 223; -udførsel 119 349.
- Messens Dampvæveri 410.

- Mestre paa Fabrikker 96 142 148-49 151 167 247 495 518 532.
- Mester-brev 44; -lade 26 44 64 67-68 70-71; -prøve 13 44-48 51 61 64 68-69 70 79 125 142 191 202 295; -salær 451-52; -stykke 44-48 56 59; -svend 37 50-51 55 139 148 480 506.
- Metal-arbejdere 126 221 284 286 446 447N 464N; -bearbejdende Fag 126 327; -drejning 285; -trykkere 126 153 464N 494N; -varefabrikker 240 242 460.
- Meulengracht, L. C., Brygger 103N.
- Meyer, Axel, Lakvarefabr. 417.
- Meyer, A. C., Agitator 155.
- Michelsen, Mekaniker 286; Anton, Hofjuvelerer 59 144.
- Middelfart 305 313 319 367 412 448 464N 470 494; M. Sindssygehospital 412.
- Middelstanden 59 89 100 109 146 158 168.
- Mikkelsdag 24 38.
- Mikkelsen, Aksel, Sløjdlerer 160.
- Milepenge 321.
- Miloske Bogtrykkeri 105.
- Minimal-løn 208 396-99 402-04 408-09 416 418-21 433 486-88 493-95 501 504-06 536; -takst 207 401.
- Mineralvands-arbejdere 133; -fabrikanter 166; -fabrikation 114N.
- Mission, Indre 134 320 378-79; -selskaber 455.
- Mitau 22.
- Mode-fag 274; -forretninger 124; -syersker 64.
- Modelering 286; Model-snedkere 174 332 502N 503-04 508; -snedkeri 125.
- Modeweg & Søn, Klædefabr. 53.
- Mogensens Jernstøberi 212.
- Monierkonstruktion 225.
- Monrad, D. G., Politiker 237.
- Montesquieu, C., Filosof 127.
- Montører 126.
- Moral 20 41-42 47 57 87 93-94 127 133-34 156-57 163-64 176 187 203 215 236 238 247 276 278 312 351 372 387 394 483 492 512.
- Moresco, J., Grosserer 124.
- Morgenbladet, Avis 393.
- Mosaikarbejde 289.
- Muddermaskiner 38 483 486.
- Mulhouse 100.
- Munck, Vilh., Præst 83-85 158 223 318 351.
- Mundelstrup Gødningsfabrik 415 434.
- Mundtlig Aftale 15 34 394.
- Munke Mølle 118 468.
- Murere 15-16 19-20 22 24 28 30 32-33 35 72-73 75-77 98 103 125 144 148 150 174 180 182-83 189-90 195 200 202-03 206-12 215 217 220-21 256-57 281-83 297 299 310-11 320 327 333-34 340-52 357 359 363-66 369-70 373 377 383 393-96 399 403-04 411-14 420-21 423 425 428-32 444N 445 447-48 451-53 457-58 462-64 469-71 479N 486 489-92 497 500-05 509 519 525 526-27; Mestre 42 57 147 156 194 197 256 271 328 360 384 388 436 449 523; Lav i Kbh. 14 33 41 44-50 68-70 74 145 189-91 200 212 263 298 301 338 341 352 360-61 385 398 403-04 490 527; Murermestrenes Understøttelsesforening 385; Fagfore. i Kbh. 145 174-75 262 298 343 355 363 372 377 452 519 527; Forbund 262 358-59 384 413-14 451 519; Svendeforening af 1884 377; Aalborg 384 413-14 425; Aarhus 181 192 200 203 208 212 338 383 412-13 421 449 451 493 498N 500; Esbjerg 394 414; Fredericia 412; Helsingør 38 384 493 494N 498N 505; Herning 509; Horsens 204 412; Kolding 412 487 491; Middelfart 412; Nyborg 414; Næstved 501; Odense 210 301N 412 414; Randers 195 493 414 428 452; Saksøbing 14; Silkeborg 451 496 498 505N; Søllerød 526; Thisted 413; Viborg 99; paa Landet 54-55 66 279-80; Strejker 1851: 34 176; 1871: 177; 1872: 180-81 185 187 195 205 210; 1890: 369 378 383 403-04 414 449 504.
- Murerarbejdsmænd 113 147 182 200 257 344-46 352 357 364 377-78 393 395 398 403 407 415 421 425 436 490 492 501 526; Fagfore. i Kbh. 357; Aalborg 393 429; Aarhus 451; Gentofte 498N 499N; Horsens 413; Nakskov 501.
- Murpoler 148.
- Musefældfabrikanter 305.
- Mygind, J. Chr., Maskinfabr. 103N.
- Müller, Otto, Jurist 60-64.
- München 312.
- Mürer, C. C., Læge 354.
- Mægling 393 399 405 417-18 516-17 522.
- Mælkerier 227 464N 466 473 486; -arbejdere 488; Mælkeleverandører 465.
- Mæskekar 352.
- Møbel-arbejde 411; -fabrikanter 334; -fabrikker 121; -handlere 46 123; -modeller 198; -snedkere 125 140 173-74 180 187 192 194 198-99 204 206 208 211 213 332-35 338 340-42 369 377 390 396-98 402-05 411 413 420 424 428-29 431 433-34 464N 467-68 471 479 486 489-90 493-503 507 536; Fagfore. i Kbh. 187 348 388 456 487; Regulatorer 192-93 396 398-99 402 404-05 428 433 468 487 490 493 494 496 504; -udførsel 121 198; -værksteder 222 411.
- Møen 63.
- Mølle-arbejdere 479; -byggere 13 66 405 502.
- Møllere 14-16 19 32 38 44-45 54-55 67-68 75 82 113 114N 154 167 218 273 277 279 281 284 302 330 349 364 397-98 415 438-39 446N 447 458 461 463 465-66 469-70 483 491 500 506; Møllersvendeforeningen 75 261; Forbund 359 447; Mølleri 54 63 114N 257 260 264 330; -Tidende 447.
- Møller, H. P., Pianofortefabr. 94 121 192 222 337.

- Mönsted, Otto, Margarinefabr. 120.
Møntsystem 196 199 201-04.
- Naadlersker 381 427 439 454; Naadling 120 300.
Naalemagere 122 221 296N 297 377.
Nagel-smede 65 73 75 114N 122 300; -varmer 140.
Nakskov 305 313N 318 345 367 437 443 452N 501; N. Sukkerfabrik 228 435.
Naschou, Adjunkt 292.
Nat-arbejde 143 163 208 235 238 240 242-45 276-77 434 462 464N 470 473-75 500 536; -mænd 223; -takst 209.
Nathanson, N. L., Nationaløkonom 78.
National-dragter 59; -karakter 169; nationale Arbejderforbund 377; nationale Forhold 20 30 40 138 323-30 403 531.
Natte-vaagen 172 220; -vagter 130 136.
Naturalier 37 480-84 536.
Naverklubber 312.
n-Beregning 208.
Nederlandene 29 61.
Nellemann, J., Justitsminister 138 469.
Nervøsitet 155 217 220.
Neuberts Væveri 135.
New York 330.
Nibe 367.
Nielsen, Anton, Højskoleforstander 299 352; Chr., Maskinfabr. 143; Fr., Barnevogns-fabr. 311; H. Chr., Malerm. 94; Jens, Skomager 288; K. C., Kommandør 144 410; P., Maskinfabr. 381; Thomas, Poli-tiker 87 90; T. C., Jernstøber 106; N. & Lydiches Bogtrykkeri 119; N. & Winthers Maskinfabrik 143.
Nitterø 140.
Nivaa 246 328.
Nobel, E., Tobaksfabr. 207.
Nominel Løn 35-36 536.
Nordby 293.
Norden, Cementfabrik 122.
Nordisk Dampfilthattfabrik 349; - Kabel-og Traadfabrik 329; - Ulykke 265.
Nordmænd 29 31 324-25.
Nordsjælland 99.
Nordtyske Forbund 327.
Norge 15 304 309 322.
Normal-arbejdsdag 212 456 459 477 493; -kontrakt 381; -løn 487; -tarif 209.
Nyborg 72 183 203 299 301 316 318 367 420 437 445 448 450-51 464N 498N.
Nye Haandværkerskole 286-87.
Nykøbing F. 101 183 199 299 305-06 318 367 437 445 482 518; - M. 117 183 242 273N 282 367 448 464N; - S. 13 274N 367 419 449; - Venstreblad 434.
Nymølle Papirfabrik 131.
Nyrop, C., Industrihistoriker 28 59 99 114 153 156 356 368 371N; M., Arkitekt 512.
Nysted 26 71.
- Nysølvfabrikanter 221.
Nytaar 24 150 474; -gratiale 37 49 67 70 102 483.
Nærings-bevis 64-65 79 335 344 347; -fri-heden 36 46 61-67 76-82 288 351 455 530-31 537; - loven 12 61-68 76-82 111 128 143 147 152 158 269 276 295 450 531 534 537; -middelindustri 227 490; -skat 64; -væsen 50.
Næstved 13 71 118 131 183 203 246 290 292 306 309 316 318 323-24 341 367 420 445 464N 467 485 495 501.
Nødhjælpsarbejder 341.
Nørrebro 287 354; N. Papirfabrik 118.
Nørregaard C., Cykelmekaniker 519.
Nørre Søgade 274.
Nørrevold 289.
Nørre Ørslev Højskole 293.
- Obel, C. W., Tobaksfabr. 103N 117.
Ocean, Forsikringsselskab 263 265.
Odder 293 414.
Odense 13 28 72 76 79 94-95 101 105 108 117-18 121 133 146 183-84 192-94 210 214 226 236 255 273-75 283 288 291-94 298 301N 305-08 312 313N 316 318 333 336 344 347 360 366-67 377 381-82 412-15 418-22 432 437-38 443 446 452N 468 475-76 481 483 485 490 492N 493-94 496 504 507-09 519; -programmet 409 416-18 438 488 494; O. Dampvæveri 101 142; O. off. Slagtehus 148; Sukkerkøgeri 133.
Odin, Bryggeri 483.
Offentlige Arbejder 78 328; - Bygninger 249; - Institutioner 209 228; - Mening 14 34 49 51 53 63 129-30 163 179 231 314 363 515-16 533; - Svendepøver 296-303.
Officiant, Officin 56.
Oldenburg, V., Politimester 313N.
Oldermænd 19-21 30-31 41-49 67 73-74 189 193 198 202 213 263 296 304 341 384 395-96 406 420 424 433 514.
Oldgesel 22 24 30-31 33 40-43 73 304; Old-geselleforeningen 77.
Olesen, Simon, Trikotagefabr. 106.
Olie-lamper 227; -mester 52; -møller 36 107N 120 228 382 415 461-62 468N 473 482 486; -møllere 57 102; -potter 227; -syderier 229.
Ollerup Højskole 293.
Olsen, I. L. W., Hofbager 485.
Omegn om Kbh. 234 366-67 369 414-15 437 452 464N 484.
Omgange 134; Omgangs-former 18 22 53 57-58 105 133-34 137 141 144-45 148 154-55 163 167 215 292-93 426; -skruer 178 180 182.
Omklædningslokaler 226 233.
Omskuening 26 30-31.
Opdragelse 17-18 235 274.
Opfostringshuset 14 274.

- Opgørelse af Tilgodehavende 36 144-45 213 396 495-98.
 Opholds-bøger 325; -rum 230.
 Opmaaling 189 213 496-97.
 Opmand 150 393 404 423-26.
 Oprydning 133 271 276.
 Opsigelse 19 24 34 39 64 70 74 133 135 138 146 214 315 379-80 404 431-32; -frist 304 405 428-29 523; for Overenskomster 404 420-21 428 488 523-24.
 Opstilling af Materialer 129 401-02 508.
 Opsyn 435 488.
 Optagelse i Foreninger 19-23 45 68-69 73 298 372-73.
 Optikere 125.
 Optimum for Arbejdstid 457.
 Optog 27 74-75 318.
 Opvisning af Prøver 22 44.
 Orden 17-18 33 62 130-38 156 223-25 231 379 429-32 492 527 532 537.
 Ordrup 480.
 Organisationsprocent 172-75 183 185 357-62 415 417.
 Orlogsværftet 134 142 177 284 332 335 354 386-87 471 490 504.
 Ornamment-skolen 284-85; -skærere 78.
 Oslo 509.
 Overarbejde 39 132-33 150 203 208-09 242 244-46 397-98 410 413 416 421 470-73 477 493 499-501 523 536; -betaling 472-73 499-501.
 Overenskomster 34 137 145 189-216 336-41 370 372 374 381 392-426, derefter passim.
 Overholdelse af Overenskomster 199 205 336-42 394-95 398-400 402 404-05 408 412-13 416 419 426 428 511-12 516 521-22 524 529 537.
 Overklassen 57 104 109 146 158 168.
 Overruller 140.
 Overskou, Th., Skuespilforfatter 38.
 Overskud ved Akkord 36 95 132 135 171 193 433 495-99 504.
 Overslag 44 139 147.
 Oversejske Lande 330.
 Overtrædelser af Love 244-48 253 255 259 265 277-78.
 Ovnsetttere 329 387 398 464N 498 502.
 Oxelberg, F., Snedkerm. 121.
 Paaske 24 465 473-74.
 Pakkere, Tændstik- 161.
 Palæstina 312.
 Papir-fabrikanter 57 114N 158; -fabrikker 94 99 118 122 131 133-34 136 157 176 205 217-18 225 243 337 380 460 462 472 484 506; -fabrikarbejdere 182 421; -maskine 118; -mestre 143.
 Paris 63 323 475; -udstilling 1855 119.
 Partiel Strejke 178 180 192.
 »Partifører« 510.
 Parykmagere 73 123 296N 361; Lav i Kbh. 67.
 Pas 20 25 133 138 304-05; -protokoller 25 305-12 323 534.
 Pasteur, Mælkeri 464N.
 Patenter 51; -stilladser 250.
 Patria, Ulykkesforsikringsselskab 265.
 Patriarkalske Forhold 104-10 130 141-42 156 168 170-71 185-86 188 193-94 205 215-16 238 266 268 350 356 375-76 471 479-84 497 505 512 514 532-34 536.
 Pedersen, Jørgen, Nationaløkonom 209-10 339N 399N.
 Pension 94-97 101 264 481; -fonds, -kasser 75 88 90 102 151 410.
 Permanente Voldgiftsret 426 524 528-29 537.
 Peschcke-Köedt, A., Tekstilfabr. 410.
 Petersen, F. A. H., Maskinfabr. 143; Henning, Major 291; Holger, Grosserer 99; Julie 289; Peter, Snedker 172; V., Præst 318.
 Petroleums-arbejdere 464N; -lamper 227-28; -motorer 116; -os 227.
 Phönix, Dansesalon 172; Raffinaderi 119.
 Philipsen, Gustav, Politiker 332 418 434.
 Pianoforte-arbejdere 153 182 194 198 211 214 337 344 348N 364 428 445 463 464N 486 495-96 498; Fagforening 129 170 174; -fabrikanter 94 114N 121 187 194 222 337 454 517; -fabrikker 489.
 Pibeunger 27.
 Pinse 208 465 473-74.
 Pio. Louis, Agitator 172 206 272 333.
 Pipmagere 154.
 Pladearbejdere 140.
 Pladsarbejdere 227 490.
 Plakater 19 20 24 29 40-41 47 228 304.
 Planhøvlmaskiner 121.
 Plejefond 90.
 Polakker 328.
 Polererarbejde 440.
 Politiet 25-26 28 34 39 41 45 48-49 83 134 137 155 177 179 186 188 238-40 244 250-52 257-58 260N 276-77 304-05 313-16 323 378 387-88 391 405 450 465 467 534; -direktøren 24 234 249; -mestre 252 305; -tabeller 14 113 251.
 Politikere 59 347 394 517 523 532.
 Polyteknisk Lærestalt 285-86 290.
 Porcellæns-arbejdere 56 364 463; -fabrikanter 57 108 114N 158; -fabrikker 118 148 240 320 410; -malere 176 379.
 Port, Fabriks- 132 213 431 444; Portnere 130 132.
 Positivspillere 305.
 Possementmagere 157 296N 297 464N; Lav i Kbh. 361.
 Postulats 21N 351.
 Potmester 137.
 Pottemagere 54 57 79 194 207 311 495; Fagfore. i Kbh. 329.

- Presseloven 66; Pressen, se Aviser; Presser, se Bogtrykpresser.
 Principaler 56.
 Priskuranter 34-35 129 172 189-216 333
 336-42 368 374-76 394-422 427 433 442 450
 487 489-90 494-96 508 536.
 Prisopgave 237.
 Private Initiativ 66 261 263 266 295 529;
 Privatlivets Fred 239 385 388-90; privat
 Overenskomst 195-96 199.
 Privilegier 51 62 79 81 157 530.
 Produktionsforeninger 171 187 195 215 413
 484 486 519 532.
 Produktivitet, Industriens 51 59 122 126 130
 369 457 517-18 520 525 531.
 Projektering 147; Projektmagere 141.
 Proletariat 58 84 86 153 533.
 Propeskærere 375.
 Prostitution 163 236 440 509.
 Præliminæreksamen 276.
 Præmier 132-33 136 215 274-75 298 483-86.
 Præster 83 284 290 292 318 319 466.
 Præstø 14N 183 203 292 367; P. Amt 256.
 »Prøven«, Vognmandsforening 407.
 Prøve-stykker 19-21 44-49 68 296 298-99
 302; -tid 15 17 276-77 329.
 Pudsning af Maskiner 133.
 Pusterør 223.
 »Pæne Mænd«, tre 418.
 Pølsefabrikker 229.
 Raadhus 145 292-93 296; i Kbh. 453 502.
 Raadstue 34; -betjente 49 67; -plakater 21
 33 45 46N 57 64 70 116 222 230 233 249;
 -skrivere 45.
 Raadvad Knivfabrik 116 121 187.
 Randers 71 72 117 120 141 162 172-73 176
 178 183 192 195 262 290 307 313 315 360
 367 382 393 412-13 419 422 428 437 447
 449 450N 452 464N 476 478 487N 493-94
 496 503 510.
 Rasmussen, A., Bogtrykker 106; Alexander,
 Tobaksfabr. 92 94 117; H., Jernstøber,
 Odense 108; H., Jernstøber, Slagelse 199
 206 245 468N 471 473-74 476 518.
 Rasphuset 33.
 Rationalisering 122.
 Rawert, O. J., Fabriksdirektør 51 54.
 Realløn 153 209 536.
 Reberbaner 118 160 236; Rebslagere 35 47
 79 114N 182 208 210 297 300N 310-11 364
 416 419 438 448N 463 486; Lav i Kbh.
 296 361; Forbund 416; Rebslagerier 231
 240 490.
 Refshaleen 117 131-32 134 215 225-27 410
 472 502 506.
 Regeringen 77 79 247 258 264 267 304-05
 340-41.
 Reglementer, offentlige 30 284; Værksteds-
 130-38 157 180 184 186 191 193 265 270
 354 379 384-85 396-98 402 408-13 418-20
 429-33 435 461 474-75 477 483 495-96 500
 502 514 516-17 523 527 532-33.
 Reiersenske Fond 285 294 322.
 Rejsende Svende 20-32 41 43 76 107 131
 155-56 160 190 274 282 304-31 335 343-44
 347 363 444 446 519 534.
 Rejse-bøger 305 316; -erindringer 29N 310
 312; -foreninger 314-20; -gilde 106 483;
 -hjælp 26-27 40 43 64 75 311 519-20;
 -kasser 320-22, Typografernes 27 43 88;
 -legater 322; -midler 312-23; -penge 52
 185 275 483 501-03; -stipendieforeningen
 322-23; -understøttelsesforeninger 314-22
 344; -vejledning 311.
 Reklamemænd 141.
 Remmesnidere 13; Rempaalægning 260.
 Renlighed 18 22 218 223-34 247 272 276
 430-31 439 444 532; Rensere 140.
 Reparation af Maskiner 135 502; Repara-
 tionsarbejde 54 217-18 395 411 465 467
 469 484 518.
 Repræsentantskab 40 49 191.
 Reskripter 14N 31N 40.
 Retirader 130 162 223 230 430 527.
 Retorthuse 219 462; -arbejdere 464N 474
 490.
 Retssager 36 39 49 145 177 181 196 230 239
 241 244-47 251 253 259-60 272 274 278 339
 352 385-91 422 518 524.
 Revolutionære Arbejdere 346.
 Ribe 118 367 384 464N.
 Riedel & Lindegaards Maskinfabrik 149 204
 490.
 Rigdom 59-60 89-90 100 102 142 167-69 187
 240 279 288 532.
 Rigsdagen 184 237-38 254 346 456 516 529;
 -mænd 271 469; -trykkeriet 184 201 209
 397.
 Rimestad, C. V., Redaktør 59 128 293.
 Ringkøbing 106 183 367 507; R. Amt 242.
 Ringsted 13 31 183 274N 305 313 323-24 367
 443 448 470.
 Rokkedrejere 54 118 122.
 Rolighedsvej 163.
 Rom, N. C., Husflidsmand 288.
 Rosarbejde 37.
 Rosenhoff, Cl., Forfatter 271.
 Rosingske Skole 292.
 Roskilde 13 31 48 71-72 75 125 137 183 193
 203 274N 280 292-93 301N 307N 315 318
 333 360 367 412-13 416 437 442 464N
 492N.
 Rostrup, Kaspar, Snedkerm. 424.
 Rotationspresse 434.
 Rothmann, C. T., Bankdirektør 406.
 Ruben, Bernhard 103N; I. H., Dampvæveri
 93 118 131 133-34 163 223 226 245 375 393
 479.
 Rubin, M., Nationalbankdirektør 83 393.
 Rudkøbing 18 33 38 274N 416.

- Rugbrøds-bagere 54 64 411 470; -fabrikker 120 123 227 410 452 462.
 Rundsav 259-60.
 Rødby 71.
 Rødkilde Højskole 293.
 Rønne 118 183 270 291 320 367.
 Rørdal 101.
 Rørdam, Skat, Biskop 319.
- Sabotage af Maskiner 128.
 Sadelmagere 35 79 82 125 193 203 207 217-18 221 223 250 266 279 281-83 297 300N 307 310-11 323N 332-34 340 345 348N 357 364 415 445-46 449 452 463 466 469N 480-81 486 489 492N 507 528; Lav i Kbh. 25 31 68 98 296-97 361; Fagfore. i Kbh. 174 214; Forbund 321 348N 359; Aarhus 496; Helsingør 27; Odense 301N; Randers 370; Roskilde 301N; Svendborg 449; Viborg 527.
 Saksøbing 14 367.
 Saltfabrikker 106 114N 120.
 Samarbejdet, Tidsskrift 390.
 Samfundet til Ædruelighedens Fremme 354.
 Samfærdselsmidler 116 308.
 Samhørsfølelse mellem Mestres og Svendes 43 56-57 66 105.
 Sammenrottelse 33-34.
 Sammensatte Lav 14.
 Samtale i Arbejdstiden 130 134 149 433 440 533.
 Samvirkende danske Andelsslagterier 502; - Fagforeninger i Kbh. 346-47 357-58 363-64 401-02 405 407 419 475, i Holbæk 526, i Odense 447, i Provinsen 425; - Fagforbund 358 421 425-26 458-59 514-17 520-25 528-29 537.
 Sandgravere 407.
 Sang i Arbejdstiden 134; Sange 107-08 155 162; Sangforeninger 89.
 Sankt Hans, Midsommer 24.
 Sankt Peders Gæstehjem 319 480; -stræde 319.
 Sankt Jørgenssø 229.
 Savværker 121 125 256 259; -arbejdere 174 182 203 208 261-62 344 348 351 363-64 405 408 415 427 430 432 447 451N 463 464N 468 472 479 488 492N 505-06 519 525; Fagfore. i Kbh. 261-62; -ejere 179 262 496.
 Scandia, Vognfabrik 370 490.
 Scharling, W., Nationalekonom 58-59 85 127 129 155-56 235.
 Schiønning, Vilh., Malerm. 273.
 Schmiegelow, Malerm. 375.
 Schmidt & Marstrands Maskinfabrik 132 134-35 177 204.
 Schou, Ph., Porcellænsfabr. 14.
 Schovelin, J., Politiker 177 182 184-86 205 207-09 339 392-93 396 433N 490.
- Schröder, Bernh., Nielsen & Hansen, Malerfirma 94 489N.
 Schultz, Fr., Bogtrykker 144 201 209 214 225 397; I. H., Bogtrykker 119.
 Schuster 185.
 Schwartz, J. G., Kunstdrejer 18 130.
 Schweiz 29 262 312.
 Schäfer, Skotøjsfabr. 329 381 393 427-28 430.
 Schörring, Borgmester 313N.
 Scott, Støbemester 149.
 Sejldugs-fabrikanten 57; -fabrikker 118.
 Sejlmagere 32 35 42 50 114N 176 296N 350 357 406 415 466 489-90 501; Sejl-, Flag- og Kompassmagerlavet i Kbh. 16 67.
 Seletøjsfabrikker 464N.
 Selvhjælp 86-89 93 101 170-71 322 331 363; -foreninger 90 92 100-01 171.
 Selvmord 221 352.
 Selvstændigt Arbejde 46 81 146 151 159 165-66 169 350; selverhvervende Kvinder 158-59.
 Senge 185 213 233 436.
 Septemberforlig 1897: 384 409 418 450 493 511 514 516; 1899: 12 426 517 521-30 537.
 Sigtepassere 140.
 Sikkerheds-beløb 132 135 184 188 379 381; -ventiler 250 252-53.
 Silkeborg 108 118 183 316 367 451 496 498 504 505N 515; S. Papirfabrik 94 99 176 205 217 225 243 337 380.
 Sivflætning 454.
 Sjakformand 148 506.
 Sjove, Sjovere 37 39 154.
 Sjælland 421 437 460; sjællandske Byer 293 324 518.
 Skaffere 40.
 Skafteemand 140.
 Skagen 293.
 Skanderborg 172 183 278N 318 367.
 Skandinaviske Fagkongresser 86 171 362 373-74 446 447N 492N 509; - Foreninger 322, i Udlandet 312.
 Skat 64 66 78-80 83 142 352 531.
 Skelskør 16 274N 367 464N.
 Skern 414.
 Skibs-arbejde 140 416 502; -byggere 57 81 105 112N 114N 174 179; -byggeri 342; -bygningsfag 466; -haandværkere 39; -konstruktører 284; -reparationer 465; -smede 300 416 490; -smedie 140; -snekere 125 409-10 504.
 Skibstømrere 29 37-39 72 84 112 157 174 176 181-82 185 194 199 203 206-08 211 215 221 331 338 341 343-44 346-48 364 395 409-10 453 463 472 483 490 500 504 506; Forbund 359; Aalborg 181; Frederikshavn 195 464N 487N; Helsingør 58; Marstal 487N; Svendborg 195 211 414; paa Landet 54.
 Skibsværfter 96 106 131 135 143 226 328

- 409 429-30 464 467 472-74 476 479 494-95
498 502 508 517-18.
- Skiferdækkere 501.
- Skiften Arbejdssted 24 41 245 307-10 330
339N 385-86 439 441; - Folk 514.
- Skilte 27 31 73 76.
- Skindere 54; Skindtørringsanstalter 229.
- Skive 75 183 273N 367 486 487N.
- Skjold, Ulykkesforsikringsselskab 262 265.
- Skodsborg Klædefabrik 106 246 260.
- Skoler 235-44 247 272; -kommission 243;
-penge 286 291 294.
- Skomagere 18 24 27 29-30 33 38 47 57 77
79 84 98-99 113 120 124-25 148 158 161
176-77 180 182-83 185 192 195-96 199-200
207 210 212 217-18 221-22 227 271 281-83
297 300 309 313 326-27 330 332-34 338 346
350-51 357 359 364 388 395 400 411-14
422-24 435 438-44 447N 451 454 458 463
466 486 489 492N 496 502-03 507 509 511
528 536; Lav i Kbh. 13 24 34 41 45 68-70
98 188 212 289 296 361 395; Fagfore. i
Kbh. 174-75; Forbund 321 329 358-59 413
441 443; Aalborg 192 301N; Aarhus 203
301N 413 443 470; Assens 443; Ebeltoft
199; Ejby 479 481; Faaborg 443; Fredericia
188; Grenaa 301N; Hobro 314; Holbæk
71; Horsens 273 301N 443; Kolding
200 443; Korsør 443; Køge 71-72 383;
Maribo 338; Nakskov 443; Nykøbing F.
442 464N; Næstved 71; Odense 301N
413 443 507; Randers 71; Ringkøbing 507;
Ringsted 13 125 443; Roskilde 13 71-72
203 333 413; Rødby 71; Skelskør 464N;
Skive 486; Varde 443; Vejle 71 443; Vord-
dingborg 27; paa Landet 54 66; Skoma-
gernes Fagskole 288 383; Skomagerven-
denes Fagblad 502.
- Skorstene 218 229; -fejere 15 16 37 56-57
176 326 436 463 483 490; Lav i Kbh. 72
361; -ild 37; -penge 483N.
- Skotøjs-arbejdere 327 381 384 408-09 464N
508 528; -fabrikanter 158 381 385 428 430
434; -fabrikanternes Forening 408; -fa-
brikker 120 124 140 163 224 279 329 338
369 381 393 427 483 491 494 487N; -handel
124.
- Skov-penge 106; -ture 106-07 162 274 440.
- Skrift-maling 140 199; -støbere 490; -støberi
119; skriftlige Overenskomster 196.
- Skruebrækkere, se Strejkebrydere.
- Skrædere 33 35 38 77 81 84 98 124 142 148
157-58 161 176 181-83 192 200 203 207
210 212 217 220-22 227 297 300 309 326-27
330 332-36 338 345-46 352 357 364 369
376 398 405-06 411-15 422 425 428-29
438-39 441-43 458 463 466 489 492N 502-04
507 509-11 517 536; Mestre 144 302N
334 390 442 450 484; Lav i Kbh. 13 19
50 67 361; Mesterfore. i Kbh. 67 69-70
406, deres Værnefore. 406; Fagfore. i
- Kbh. 174-75 406; Forbund 76 321 359
363 373 390 406 422; Aalborg 204 337 450;
Aarhus 204 333 337 509; Esbjerg 454;
Fredericia 204; Holbæk 71; Horsens 195
200 335 451N; Kolding 203 336 507;
Odense 194 333 422 493; Præstø 203; Ros-
kilde 13; Thisted 413; Vordingborg 413;
paa Landet 54-55 66 76 359 422.
- Skudsmaalsbøger 25 380.
- Skuemestre 19 44 61 298.
- Skure 233 430.
- Skydebanen 107-08 142.
- Skældsord 33 144-45 148-49 163 177 247 270
371 384 390 533.
- Skærslippere 64 305.
- Skærtorsdag 474.
- Skærveslagning 82.
- Slagelse 30-31 45 199 231 245 255 273N
274 290 292 298 305-08 313 318 360 367
381 418 426 437 450-51 468N 470 473-74
476 518; S. Træskofabrik 218.
- Slotsmøllens Bryggerier 505.
- Slagsmaal 22 135 157 179 330.
- Slagtehus 123 148 232.
- Slagtere 19 38 82 98 123 157 220-21 228 232
297 310-11 313 327 359 364 421 436 438-39
463 465-66 473 483; Lav i Kbh. 68 74 98
361; Forbund 359; Aarhus 72; Horsens 72;
Kolding 279; Odense 72 301N; paa Landet
54-55 64; -forretninger 123.
- Slagterier 120 229 232 234 327-28 468N 485;
-arbejdere 380 415 446 502.
- Slave-aand 170; -kontrakter 380-83; -tiden
211-12 216 243 403 412-13 456-57 459 461.
- Slendrian 156 477.
- Sleskeri 372 492.
- Slesvig 15 30 80 309 324 326; Slesvigere 31.
Sliberier 218.
- Slid 127 129 162; Slidere 78 143.
- Slukefter 208.
- Slukningsredskaber 230.
- Slumpakkord 488 489N.
- Sløjd 288.
- Smaa-bedrifter 18 175 242 282; -mestre 17
52 57 62 82 84 123-26 146 165-68 197 222
224 226 278 401-02 440 461 520-21.
- Smede 16 25 39 58 77 84 87 124 126 140-41
154 174 179 192 200 207 209-10 212 220-22
239 254 256 274 281 283 290 297 300 310-11
320 332-34 339-40 342-43 346 349 351-52
359 364 377 386 390 397-98 409-10 414
416-20 431 438 447 458 463 471-72 487
493-95 499-502 519 536; Mestre 65 144
302N 435; Lav i Kbh. 16 20 47-48 67 191
500-01; Mesterfore. i Kbh. 67 69-70 105
200 409 418 488; Fagfore. i Kbh. 105 174
214 354 377 386 409 417 445 488; Forening
af 1884 377; Forbund 321 348N 350 359
387 390 414 418 514; Aalborg 417-18; Aar-
hus 301N 355 369 416-17 495; Esbjerg 417;
Hillerød 417; Holbæk 13; Nyborg 72;

- Nykøbing S. 13; Nysted 26; Odense 76 301N 418; Ordrup 480; Randers 315 447; Roskilde 13 72 75 301N; Saksøbing 14; Skelskør 16; Slagelse 45 199 418; Svendborg 416-17; paa Landet 48 54; Lockouter 1885: 369 371 398 402 409 417 488 499; 1895: 381 417 492; 1897: 369 390 409. Jfr. Grovsmede og Klejnsmede.
- Smedere 140.
- Smith, F. L., Maskinfabr. 141.
- Smith, Mygind & Hüttemeier, Maskinfabr. 453 518 527.
- Smuds-konkurrence 450; -penge 502.
- Snedkere 29 35-36 38 47 54 57-58 65 72 77 81 98 121-26 140 147 160 176 182 188 192-94 197 202 206-07 211 221-22 240 242 256-57 273 281-85 297 310-11 327 333-34 349 352 354 357 364 384 394 401-05 412-14 419-20 423 433 440 445 453-54 463 466 468 471 488-89 491 492N 494-95 498-99 502-04 511 514-15 517 524; Mestre 32 38 42 47 103N 129 145 333 379 399 445; Lav i Kbh. 13 19 21 24 42 45 68 71 78 98 125 187 192-94 285 296 301 338 341 360-61 399-402 405 423 445 472 496; Forbund 321 343-44 348 350 358-59 362-63 384 412-14 515-16 519 522 528; Aalborg 193 204 211 301N 412 420 515; Aarhus 199-200 204 412-13 425 428 444 494 502; Esbjerg 394; Fredericia 413 479 504 515; Helsingør 27 58 72-73; Hjørring 413 420 429 496 504; Holbæk 504; Horsens 200 301N 412-13 415; Kolding 412 515; Køge 13 72-73 481 488; Maribo 72; Middelfart 494; Nysted 26; Næstved 420 495; Odense 28 72 192-93 214 344 355 384 420 438 493-94 496 504; Randers 72 412 419 496; Roskilde 13 48 193 280 412; Saksøbing 14; Silkeborg 504 515; Struer 497N; Svendborg 420 438 476; Thisted 515; Varde 494; Vedbæk 481; Vejle 301N 412 419; Viborg 420; paa Landet 66 123 481; Snedkerskoler 160 288; Snedkernes Tegneskole 285-87; Forening af Snedkere til Kundskabers Fremme i Professionens Teori 285. Jfr. Bygningssnedkere og Møbelsnedkere.
- Social-Demokraten, Avis 95 110 128 136 142 145 333-34 339 344 356 366 387-89 440 471 500; -demokrater 154 238 376-77 387 519; demokrati 164 266 514; -demokratisk Forbund 456; Socialismen 84 95 108-11 156 168 170-75 180 191 194 205-06 216 268 356 375 379 382 386 390 417 431 433 436 444 467 469 472 474-75 522 534-35; Socialisten, Avis 59 79 109 142 149 161 178N 216 249 255 282 380; Socialister 95 107 128 142 167 192 199 202N 244 298 320 346 380 382 386 406; -fresser 149; -forskrækkelse 95 98 205.
- Solen, Hotel 76.
- Solidaritet 21 23 154 156 172 185 339 370-76 384 392 436 449 511 535.
- Sorgenfri 378.
- Sort Bog 385; sort Streg 472; Sortekammer 385-86 517 523 527; sorte Lister 188 190 379 383-86 390-91; - Tavler 185.
- Sortedamssøen 228.
- Sorterersker 225.
- Sorø 315 367; S. Amt 313.
- Spaaner 215 249 483.
- Spadseren 28.
- Spantebøjer 140.
- Spare-foreninger 88; -kasser 87 380 485; -kassebøger 92 94 274; -penge 90 108; Sparsommelighed 85 87 89 99 133 143 267.
- Specialisering 139-40 271 280 288 300 308 400 506 531.
- Spekulanter 74 141.
- Spil 213 316; Spillelyst 351.
- Spild af Arbejdsdage 182 369-70 433; af Løn 185-86 476; af Materiale 37 135.
- Spindere 157 457; Spinde-borde 240; -lokaler 222; -skoler 290N; Spindierier 118 158 218; Spinding 157 241.
- Spionage 134 387.
- Spise-billetter 345; -lokaler 220 225-26 230 430; -steder 223 231; -tider, se Hviletider.
- Spolemaskine 256.
- Sporemagere 65 296N.
- Sportler 37 484-85.
- Sporvognspenge 501.
- Spriftfabrikker 122 461 474.
- Sprog-brug 154; -kundskaaber 30 286.
- Sprængstof 248-49 264-65.
- »Spytslikkere« 372; Spyttebakker 233 430.
- Staaltraadsarbejdere 305 324.
- Stabel 135; -afløbning 106 177 179 483.
- Stadfæstelse af Foreningslove 64 67 73 95.
- Stads-bygmesteren 248; -ingeniøren 339N.
- Standard, Kejserskib 150.
- Standsfølelse 56-60 76 85 144 151-54 166-69 216.
- Statsanerkendelse 264-65 268.
- Staten 12 34 51 90 107 130 137 205 228 267 275 289 308 328 340 388 456 505 529 532 534-35 537; Stats-banerne 323 482; deres Værksteder 381 386 416 473 489 506; -tilskud 171 285 290 294-95 316-17 322 345; -virksomheder 97 106 117-18 167 246 250 252-53 257 264 381 386-87 454 474-75.
- Stationsbyer 393 414.
- Steensen, H., Margarinefabr. 415.
- Stege 274N 305 367.
- Stegning 484.
- Stemmer 140.
- Stempler, Lavenes 45; Stempelfrihed 265.
- Sten-brud 257 264 468; -huggere 21 82 113 125 174 176 218 281 296N 327 348N 364 391 406 415 453 463 509 512; -huggeri 327; -huggersvendeforeningen i Kbh. 72; -opbæring 436 490; -trykkere 281; -trykkerier

- 460; Fore. af Stentrykkerierejere 421; -tøjsfabrikker 118 460.
 Stephensen, Jernfabrikant 433N.
 Stiftelser 50 70 73-75 97-100 103 166; - for gamle Haandværkere og deres Enker 70 97-98 103; - for gamle Kvinder af Arbejderklassen 99.
 Stikkere 387.
 Stilladser 211 213 248-50 256 436 509.
 Stivelsefabrikker 120 129.
 Stockholm 519.
 Stofarbejde 422.
 Stole-fabrikker 121; -magere 35 65 78 122 221 296N 297 311 332-33 335 342 388 396 456 489; Lav i Kbh. 68-69 361.
 Stordrift 36 50-53 62 103 111-22 125 130-38 140-41 147-48 157 162 166-70 235 241-42 279 308 379 407-10 452 531-32 534 537.
 Store Bededag 39 474 476.
 Storebælt 258 416.
 Storehedinge 13 274N 335 367 437.
 Straahattefabrikker 121 429.
 Straamestre 454.
 Straf 26 132 135 137 176; -fanger 52; -love 134.
 Strandmøllen 118 131 181 215 231 464N.
 Strejker 22 33-34 39 64 95 129 132 136-38 142 145-46 149-50 164 171 175-205 213-15 270 280 320 329-30 336-42 349 352 360 362-70 derefter passim; -brydere 150 162 185-86 188 213 319-20 330 368 371-73 375 377 381 387 390-91 393 399 403-05 409 418 437 443 450 489; -fond 185; -kasser 363-64 395; -ledelse 178 185 188 400; -meddelelse 366 387-91; -møde 178; -regler 178; -statistik 182-83 364-68; -trusler 180 194; -understøttelse 75 185 345 363-65 369 372 412 519-20; -vagter 363 387-88 390; -varsel 521.
 Stripperø 140; Strippeværksteder 222.
 Struensee, J. F., Statsmand 284.
 Struer 367 497N.
 Strygearbejde, Maleres 140 452; Strygning 159.
 Strømpe-fabrikanter 114N 158; -vævere 87.
 Strøm, R., Nationalbankdirektør 418.
 Strømmen, Maskinfabrik 382.
 Stubbekøbing 238 305-06 367.
 Stubmøller 63.
 Studentersamfundet 86.
 Studierejser 322-23.
 Stukkatorer 126 364 406 448 452-53 501-02 509 519; -foreningen 361.
 Stykmestre 44.
 Støbe-dage 243; -mestre 149-51 410; -mesterforeningen 151; Støberiarbejdsmænd 409-10.
 Støj, Forbud mod 134.
 Størø 48N.
 Støv 217-18 230-31 235 442 533; -kaabe 225; -sugemaskine 218.
 Subskriptioner 340.
 Sukker-fabrikanter 158 328; -fabrikker 114N 228 257 259 421 432 435 461-62 468N 485; -fabriksarbejdere 364; -huse 149 410 505; -husarbejdere 431 464N; -industri 122; -køgeri 133; -raffinaderier 119 163 221 328 431 482N; -raffinadører 57-58 114N; -roedyrking 119; -varearbejdere, se Chokoladearb.
 Sundheds-attest 133; -forhold 17-18 27 97 216-68 430 440 442 491 502 504 533; -kommissioner 229-34; -politiet 222 229-34 247; -vedtægter 229-34.
 Svagelige Arbejdere 35 105 220 266 441 505.
 Sveistrup, Poul, Dommer 439-40.
 Svendborg 106 149 183 195 211 232 282 290 292 298 305-06 313 315 318 362 367 382 414 416-17 420 425 438 443 449 450N 496 518.
 Svende-brev 20 296 303; -despoti 378; -gørelse 22N -hjem 317-19 444; -kro 22 27 40 58 73 75 89 318; -lade 21-22 26 40-43 49 58 62 72-75 176; -prøver 13 15-21 44 47 51 55 61 64 68 70 72-73 78-79 160 191 269 275-76 287 289 295-303 315 448 534; -prøveregulativer 296 299-300 303; -stiftelser 43; -udstyr 16-17.
 Svenskere 29-31 324-28 330; Sverige 14 102 121 126 238 304 309 326.
 Svineslagterier 120 125 148 410 462; -arbejdere 483.
 Svovl 220; -syre 219; -syrefabrikker 142 221 327 415.
 Sværdfege 67 72 122 296N.
 Sweating, se Mellemmænd.
 Syersker 13 64 82 114 124 127 152 158 161 163 165 182 220-22 289 309-10 327 411 439-40 463 490; Syfag 326-27; Symaskiner 120 124 127 217 440; Syning 54 64 85 157 161 504; Sysager 442 503; Systuer 165 439 463 509.
 Syfilis 27 220 223.
 Sygdomme 133 135 150 217-21 237 267 276-77 319 353 380 448 499 531 533 535; Sygedage 220-21 256; Sygekasser 43 65 67 71-72 86 89 90-94 103 137 220 264 266-68 274 304 311 375 484 523 533, Lavskasser 21 24 40-44 47-48 50 62 64 310, Svendekasser 72-76 87 170-71 329 403-04, Fabrikskasser 91-94 102 135 162 171 179 187 205 260 380 476 485 498, Syge- og Rejsekasser 90 317-20; Sygekasse-nævnet 264; -tvang 96; Sygelister 231 243.
 Sympatistrejker 179 403 411.
 Syns- og Skønsmænd 215.
 Sæbesyderier 121 228-29.
 Sækkesyning 85 440N.
 Særoverenskomster 397 399 405 410 468.
 Sæson-arbejde 35 188 243 246 328 381 428 440 443 466; -arbejdsløshed 209 331 334-35 349-50 428 462 477 511.

- Sætning 118 289; Sættere, se Typografer; Sættemaskiner 119 128 160.
 Søborgs Chokoladefabrik 135.
 Søfolk 58 126 369 453; søindrullerede 47 64; Søkvæsthuset 85.
 Søllerød 526.
 Sølv-arbejdere, se Guldarb.; -bryllup 94 109; -gade 179; -pokal 107; -smede 194; -skilt 22; -varefabrikker 30 440 489.
 Søndbid 23.
 Søndag 130 136 185 214 237 473-74 536; -arbejde 18 37 39 132 143 208-10 213 240 266 270 276-77 416 464-70 472-73 477 499-501; -skoler 284-85 290-92.
 Sørensen, Chr., Typograf 119; Th., Læge 171 220-21 231 256-57 353.
 Taasinge 416.
 Tagapparbedere 503N.
 Takster, Løn-, se Priskuranter.
 Tantième 484-85.
 Tariffer, se Priskuranter.
 Tapetmagere 125; Tapetserere 125 154 203 221 266 281 283 289 293 296N 323N 332 340 345 348N 350 357 359 361 364 370 406 447N 449 464N 501.
 Tarmrensere 327.
 Tavshedspligt, Arbejdstilsynets 239 258.
 Teglværker 93 113 121 142 184 188 236-37 243-44 246 257 327-28 342 378 381 408 415 425 517; -arbejdere 182 218 327-28 364; Teglværkere 54 114N 166; Teglværksforeningen af 1893: 263 381 385 517; Teglmesterforeningen 151.
 Tegne-lærerkursus 295; -prøver 17 20-21 44-45.
 Tegner, Hans, Kunstner 69.
 Tegnhus 132.
 Tegning 17 20 139-40 147 276 284-96 300-01.
 Teknik 14 29 59 79 111 126-30 146-47 156 167 215 228 243 258 279 295 331 349 352-53 426 435 456 510 530-32 537; Teknisk Institut 285-87; - Provinsskoleforening 295; - Selskab 285-95 322; - Skoler 86 274 276-77 284-95 303 448 497 534; - Skoletidende 295.
 Tekstil-arbejdere 118 128 311 327 337 359 364 382 384 414 419 434 447 451 463 464N; Fagfore. i Kbh. 162; Forbund 321 358-59 362 414 449; -fabrikanter 103N 130 135 502 517-18; -fabrikantforeningen 410 449; -fabrikker 135 157 218 225-27 235 240 242 256 260 359 382 461N 467N 475; -industri 48 51-53 58 85 114N 117-18 122 133 135 159 398 410 421 426 439 444 449 460 466 490-91 495 502 509-10.
 Telefon 228; -arbejdere 364 464N 490.
 Tempo 40 78 86 150 156 172 378 396 421 431-36 456 477 487-88 493 523 537.
 Tepenge 42 74.
 Terrakotta-fabrikanter 270; -fabrikker 118.
 Tesdorph, Edw., Landmand 318.
 Thalbitzer, V. A., Kaptajn 287.
 Thaliaforeningen 442-43.
 Thiele, Andr., Bogtrykker 107 119 209 224 226 332.
 Thiesen, Snedker 172.
 Thillerup, Bogtrykker 419.
 Thisted 273N 367 393 413 515.
 Thorsøe, C. Fr. C., Translatør 285.
 Thuesen, Bordfabr. 338-89.
 Thye, Bordfabr. 389.
 Tidepenge 24-25 36 40-42 44 57 64 68 74-75 97.
 Tidløb 486-88 493 497 536.
 Tietgen, C. F., Bankmand 142 267.
 Tiggeri 26 83 312-15 318 387 534.
 Tilbageholdelse af Medlemsbidrag 40 74 92; af Løn 379 381-82 384-85.
 Fildrikning 74-75.
 Filfredshedsadresser 177-78 187 198.
 Filgang til Fagene 15 21 32 61 115 140 280 417 537.
 Filgodehavender 135 138 380 478 499.
 I'llidsmænd 370 375 386 523.
 Tilly, C. C., Malerm. 285.
 Tilskærere 148-49 337 411 454 464N; -maskiner 120; -system 288; Tilskæring 326.
 Tilst Teglværk 381.
 Tiltaleformer 18 22 154.
 Timeløn 137 166 208-09 339N 416 418 421 433 448 457 469 486-87 492-95 506 524.
 Titan, Maskinfabrik 117 434 513.
 Tivoli 142.
 Tjeneste-folk 17 25 305 444 469N; -karle 279 324; -piger 157-58 223.
 Tobak 232-33; -arbejdere 82 87 98 140 154-55 161-62 164 173-74 177 181-84 194 203 208 213 220-21 229 236 280 283 310-11 320 326-27 333-34 337 340 348 357 364 369 375 397 407-08 412 414 421 424 440 445 448-49 463 471 475 481; Fagfore. i Kbh., se Enighed; Forbund 329 348N 359 414 442 510; Aalborg 335; Fredericia 199 203 213 414; Holstebro 480; Horsens 84; Næstved 84; Odense 413; flere Byer 464N; Fagblad 388; -fabrikanter 57 90 103N 106 158 166 184 194 231 236 239-42 361 441 466; Foreningen af Cigar- og Tobaksfabrikanter af 1875: 360-61; -fabrikker 50 82 84 113 114N 157 164 187 194 206 222 236 334 343 388 457 460 489; -industri 117 122 140 159 218-19 398 423 442 510 530-31; -rygning 22-23 130 134-36 220 227 249 265 403 431 523 527 533; -spindere 98 114N; Lav i Kbh. 67; -støv 222 231.
 Tojd 119; -love 80 102; -sæd 491.
 Topsøe, H., Arbejdsinspektør 163 238-39 245-47 267 457.
 Total-Afholdenhedsselskabet 353.
 Tove 249; Tovfabrikker 118.

- Traktement 21 45 134.
 Transport, af Materialer 213 430 490 508; -arbejdere 357; -midler 111.
 Tran-kogeri 229; -lamper 227.
 Trautner, Th., Læge 268.
 Trier, Herman, Politiker 344 393 517 524.
 Trikotage-fabrikanter 106; -tilvirkning 118 159 439.
 Trucksystem 184 482-83.
 Trusler 187 371 373-74 403.
 Trykkere 108 128 153 302 331 408 434 446 490; Trykning 289, af Overenskomster 204 394 400 407N 412; trykt Manuskript 272.
 Træ-aadring 215; -arbejde 453; -bearbejdende Fag 173 183 221 249 405 458 490 511; -industri 121 123; -penge 482; -skofabrikker 121 123 218; -skomænd 54-55 64 82 123 221; -skæveri 239; -støv 218; -varefabrikker 240-42 460.
 Trækfuglen, Blad 311.
 Tscherning, C. N., Skoleleder 286.
 Tuberkulose 218-20 271.
 Tuborg Bryggerier 99 107N 108 115 120 219 236 329 352 380 397 408 462 464 475 482.
 Tude Aa 179 181 489.
 Tugthuse 162 218; -arbejde 118; -konkurrence 128 454.
 Turø 416.
 Tvangsarbejde 313; -anstalter 53 85 318.
 Tvedes Bryggeri 489.
 Typografer 16 19 27 43 87 98 102-03 108 128 153-54 159-60 162 182-83 185 194 201-02 207-09 212-14 219-20 224 269 271-72 279 288-89 297 302 310-11 314 321-22 331-33 335 344 346 348 356-57 360 362 386 397 399 407-08 419-20 423-24 428-32 448 463 464N 467-68 471 476 488 492 494N 498 502 507 511; -foreningen i Kbh. 88 175 188 194 343 350 358 372 419; -forenede Hjælpekasser 27 43 87-88 157N 347-48; Ny typografisk Forening 153 377; - frivillige Fond 343; Typografisk Trykkerforening 446; Forbund 164 224 320 359; Aalborg 90 163; Aarhus 386 508; Grenaa 485; Holbæk 419 449 508; Hørsholm 419 449; Nykøbing S. 419 449 464N; Odense 105 419; Ringsted 448; Strejker 1848: 34 108 176; 1876: 181 188 372 423 468; - Stiftelser 98 108; - Tidende 279 445.
 Tyrkiet 29.
 Tyskere 29-31 176 236 246 289 323-29 332 480; Tyskland 15 21-22 27 29-30 126 131 201 209 248 267 303 309-13 318 320 325-26 329-30 343 380-81 436 442 516; tysk Sprog 20 23 30 329 403 531.
 Tyveri 66 133-34.
 Tækkemænd 54-55 64.
 Tændstikker 248; -arbejdere 463; -fabrikker 121-22 161 177 219 229-30 235-36 240-41 478.
 Tæppe-bankning 218; -fabrikker 94.
 Tøj-huset 176-77 476; -magere 15-19 32 36 42 48 65 98 103 118 194 297 489; Lav i Kbh. 16 25 67 72; -smede 65 122 296N 300.
 Tømrere 21N 22 24 28 32-34 41 52 72 77-78 82 84 97-98 125 145 149 155 173 176 179 182-83 189-90 202 206-13 215 217 221 256-57 273 280-81 283 285 293 297 310-11 320 331 333-34 338-39 341-42 346 349-52 359 363-64 369 377 383 393-96 399 412-14 420-25 429-30 447-48 450-51 453-54 467 469 471 479N 482 486 489 492-93 498N 500-05 511N 519; Mestre 32 45 57 197 450 452; Lav i Kbh. 21-22 68-69 340 360-61 403; Mesterfore. af 1873: 202 339 360 395; Fagfore. i Kbh., se Hustømrere; Forbund 262 358-59 362-63 384 448 487 491 501; Aalborg 413 420 448 453; Aarhus 181; Esbjerg 452; Faaborg 451 505N; Frederikshavn 448 451-52; Holbæk 129; Horsens 181 204 212 412 500; Kolding 412 487; Nyborg 420-21 448 451 498N; Nysted 26; Odense 333 519; Randers 262 413; Slagelse 450 451N; Struer 497N; Vejle 479N; Viborg 99; paa Landet 54-55 66 279-80; Svendeforening af 1884: 377; Forening for berejste danske Tømrere 310.
 Tørre-apparater 230; -ovne 468N; -stuer 222 244 248.
 Tørvemoser 242.
 Uderettiget Næringsbrug 48 63.
 Udbetaling 132 137 139 193 411 416 421 427 478-79 495 497-98 512; -dag 132 214.
 Udbyttedeling 150 484-86; Udbyttere, se Mellemmænd.
 Uddannelse 17-18 23 30 56 61 64 67 70 125 127 139-40 154 156 162 242 269-304 322-3 328-30 346 375 447-50 504 509 530 534.
 Udearbejde 132 416 501 536; udenbys Arbejde 501-03; udendørs Arbejde 37 217 247 462 465-66.
 Udførsel 111-12 119-21 198 349 502 518 520.
 Udlandet 80 136 169 203 310-11 320 322 363 371 433 527 531; Danske i Udlandet 23 27 29 329-30; udenlandsk Arbejdskraft i Danmark 25 30 44 52 65 79 138 149 186 307 309 323-30 377 381 387; udenlandsk Indflydelse 131 142 190 193 220 238 247 248N 258 363.
 Udlærlinge 18-20 22 72 76 300-03 504-05 511N.
 Udskrivning af Lærlinge 16 19-20 49 75 269.
 Udstillinger 106 224 323N 345; af Elevarbejder 67 295 298.
 Udtørringsarbejde 84 331 462.
 Udvandrere 329-30; Udvandring 188.
 Ufaglærte 37 58 77 113 127 154 177 200 238 281 349 417 452-54 504 512 522 534 537.

- Uge-løn 35-36 148 191 207 210 242 328 385
409 432 434 457 478-81 484-86 489 499
502 506; -sedler 495-97 511 N.
- Uld-bindere 158; -binderi 159; -spinderi
236 250.
- Ulrich, F. F., Læge 100.
- Ulykkes-forsikring 75 260-68 535; -tilfælde
75 133-34 220 230 248-60 353 533 535.
- Underklassen 59 104 109 168.
- Underskrifter, paa Kontrakter 130 245 380-
82 387 417 445; paa Overenskomster 196-
97 200 203 339 341 394-406 428 524; paa
Overholdelse af Love 44 138 397 N, af
Reglementer 131 532; paa Strejkemeddelel-
ser 389; paa Tilfredsadresser 177 187.
- Understøttelse 50 110 157 370; -fonds.
-kasser 71 73 88 98 N 102; -foreninger
90-91 102 341-42 345 363 385 403; -for-
eningen for gamle Garveriarbejdere 90.
- Ungarn 305 312.
- Unge Arbejdere 21 74-75 155 230 235-48
256-57 268 336 504-05 535.
- Unmach, J. W., Tømrerm. 285.
- Uorganiserede 350 358 366 371-75 395 400
404 418 450-51 511 N 514 518 522 527 535
537.
- Uriassedler 384.
- Urmagere 15 35 54 56 82 123 153 271 289
297 310-11 370 394 411 N 445-46 466 489
503; Lav i Kbh. 69 72 300 361; -Forenin-
gen af 1875: 298 300; - Centralforeningen
302; -skolen 160.
- Uroligheder 33 177 179-80.
- Usserød Klædefabrik 53 99 118 228 246 454.
- Utøj 223 233 319.
- Vadmelsarbejde 422.
- Vagabonder 25-28 58 76 313-15 320-21 352.
- Vagt 130 136.
- Valby Asyl 135.
- Valg-dage 475; -ret 162 436 439 481 536.
- Vallekilde Højskole 293.
- Valsen, se Rejsende Svende.
- Vand-mestre, se Gasmestre; -møller 116
119 252-53 257 260 468 N; -værker 114 N
120 213 230 233-34 249.
- Vandre-bøger 25-26 65 133 138 304-16; -hjem
317-18 322.
- Varde 367 443 494.
- Varighed, af Beskæftigelse 24 31-32 96
105-06.
- Varme 217-20 222-23 226 231 252 430-31
441 443 457; Varmluftsmaskine 116.
- Varsel om Arbejdsstandning 521.
- Vask (Faget) 309 444, (Vasketøj) 276, (per-
sonlig Vask) 230 233; -piger 163; -rum
227 233; Vaskerier 165 327; -ejere 158.
- Vedbæk 481.
- Vejle 71 117 183 293 307 317-18 345 360 369
412 415 419 443 479 N; V. Bomuldsspinderi
118 382.
- Vejledende Priskuranter 34-35 191 198-99
208 213.
- Vejlængde til Arbejdsplads 211 460 464 501;
Vejpenge 502.
- Velkomster 22 74-76.
- Vente-penge 209 379; -tid 184 208-09 278-79
502-03 508.
- Ventilation 220 222 224-26 230-32 234 430.
- Vesper 193 210 212 461-62 464.
- Vestbirk Højskole 293.
- Vesteuropa 169 312 530.
- Vestervig 313.
- Vestervold 494 N.
- Vestre Boulevard 288.
- Viatikum 27 322.
- Viborg 48 99 118 274 N 278 N 367 416 420
427 487 N.
- Victoriapresse 119.
- Vidneførsel for Voldgiftsretter 529.
- Vikkelmagere 140.
- Vildledte unge Pigers Frelse, Forening til
244.
- Vindmøller 63 116 119 239 242 252-53 257
468 N.
- Vinduespuddning 352-53 430.
- Vinhandlere 518.
- Visering af Vandrebøger 25-26 304-12 314
316 323; Visitation 134-35.
- Visnepolitik 257 267 275.
- »Visse Penge« 492.
- Viverkarle 32.
- Vogn-fabrikanter 57 114 N 166; -fabrikker
54 121 123 252 463; -malere 140 199;
-mænd 371 465 490 520 527; -mandsfor-
eningen »Prøven« 407; -porte 216; Vogn-
og Beslagsmedemesterfore. i Kbh. 409
418.
- Voksdugsfabrikker 490.
- Voldene om Kbh. 63 228-29; Voldsløjfning
369 490 494 N.
- Voldgift 149-50 197-98 202-04 213 266 274-76
303 368 382 393-94 404 410-11 417-35 475
502 507 514 516 521-24 528-29 537.
- Voldshandlinger 144-45 148-49 179 186 318
371 377 387 533 535.
- Vordingborg 13 27 278 N 292 367 413 437.
- Voss, Ernst, Zink- og Jernstøber 108.
- Værk-førere 52 143 148 150-51 177 352 495
518; -geseller 47; -mestre 148 149.
- Værksteder 28 33 126 184 212 221-28 248-49
271 373 439-44 501 519 533; -bøger 495;
-klubber 405-06 434 493 495; -leje 45;
-skoler 288 290; -uddannelse 287-88; For-
ening for Værkstedsfunktionærer i Jern-
industrien 151.
- Værktøj 131 133 135 271 298 379 430 440
488 503-04 508; -fabrikker 490; -forvalter
106.
- Væve 218 279 434 510; Vævere 54-55 58
64-65 80 82 114 N 123 128 158 176 182 184
187 190 310-11 321 326-27 357 412-13 444 N